Al. Rosetti

ISTORIA LIMBII ROMÂNE

I

DE LA ORIGINI PÎNĂ LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVII-lea

Ediție definitivă

EDITURA ŞTIINŢIFICĂ ŞI ENCICLOPEDICĂ
1986

Coperta și supracoperta: **ION MINCU**

Soției mele
MARIA ROSETTI
(1896-1963)
A.R.

PREFAȚĂ

Ediția definitivă a *Istoriei* noastre cuprinde unele modificări în expunerea problemelor, precum și adaosuri în text și în note, în scopul de a ține lucrarea la curent cu informația nouă.

Anexa cuprinde 44 de noi expuneri, apărute în publicații periodice, începînd din anul 1972. Textele redactate direct în limba franceză sînt republicate aici în versiunea lor originală, evitîndu-se, astfel, eventualele erori de traducere; ordinea în care sînt reproduse textele din ediția precedentă rămînînd nemodificată, textele adăugate fiind grupate pe categorii de subiecte, ușurîndu-se, astfel, consultarea lor.

Relevăm aici cîteva modificări aduse textului ediției precedente a *Istoriei* noastre: astfel, informațiile privitoare la interpretarea grafiei textelor noastre vechi, lămuririle asupra valorii slovei ѫ în textele chirilice, amănunte inedite privitoare la Psaltirea Hurmuzaki, expunerea revizuită asupra problemei neutrului în limba română.

În cărțile sau studiile noastre recent apărute (*Études de linguistique générale*, 1983, *La linguistique balkanique* și *Le nouveau en linguistique, dans l'oeuvre de A. Rosetti*, 1985), precum și în expunerea-program a *justei interpretări a grafiei textelor românești vechi* (1985), cititorul va putea găsi expuse unele probleme ale structurii și istoriei limbii române. Textele publicate în *Anexa* la prezenta ediție cuprind lămuriri amănunțite, care completează expunerea din corpul cărții.

Alf Lombard, profesor la Universitatea din Lund (Suedia), specialist în studierea limbii române, mi-a comunicat o serie de observații asupra textului ediției precedente a prezentei cărți, de care am ținut seamă. Îl rog să găsească aici expresia recunoștinței mele.

Alexandru Ciolan a redactat *Indicele* de la sfîrșitul lucrării. Viorica Gramatopol, care a urmărit cu desăvîrșită competență tipărirea ediției precedente a cărții noastre, a binevoit să supravegheze și realizarea prezentei ediții.

Rog pe colaboratorii mei să găsească aici expresia recunoștinței mele.

București, iunie, 1985 *A.R.*

AL. ROSETTI

ISTORIA LIMBII ROMÂNE

a apărut succesiv, în volume separate, după cum urmează:

Limba română în secolul al XVI-lea, București, Cartea Românească, 1932; ed. a 2-a, revăzută și adăugită: *Istoria limbii române*, VI: *Din secolul al XIII-lea pînă în secolul al XVII-lea*, București, Fundația pentru Literatură și Artă, 1946; ed. a 3-a: *Limba română în secolele al XIII-lea — al XVI-lea*, București, Ed. Academiei R.P.R., 1956; ed. a 4-a, București, Ed. Științifică, 1966.

Istoria limbii române, I: *Limba latină*, București, Fundația pentru Literatură și Artă, 1938; ed. a 2-a, revăzută și adăugită, București, 1940; ed. a 3-a, București, Ed. Științifică, 1960; ed. a 4-a, București, Ed. Științifică, 1964.

Istoria limbii române, II: *Limbile balcanice*, București, Fundația pentru Literatură și Artă, 1938; ed. a 2-a revăzută și adăugită, București, 1943; ed. a 3-a, București, Ed. Academiei R.P.R., 1962; ed. a 4-a, București, Ed. Științifică, 1964.

Istoria limbii române, III: *Limbile slave meridionale*, București, Fundația pentru Literatură și Artă, 1940; *Influența limbilor slave meridionale asupra limbii române*, ed. a 2-a, București, Ed. de Stat, 1950; *Influența limbilor slave meridionale asupra limbii române (sec. VI—XII)*, ed. a 3-a, București, Ed. Academiei R.P.R., 1954; *Istoria limbii române*, III: *Limbile slave meridionale (sec. VI—XII)*, ed. a 4-a, București, Ed. Academiei R.P.R., 1962; ed. a 5-a, București, Ed. Științifică, 1964.

Istoria limbii române, IV: *Româna comună*, București, Casa Școalelor și a Culturii Poporului, 1941; ed. a 2-a, revăzută și adăugită, București, Ed. Științifică, 1966.

Istoria limbii române, V: *Limbile vecine*, București, Ed. Științifică, 1966.

Istoria limbii române, VI: *Din secolul al XIII-lea pînă la începutul secolului al XVII-lea*, ed. a 4-a, București, Ed. Științifică, 1966.

Istoria limbii române. De la origini pînă în secolul al XVII-lea, București, Ed. pentru Literatură, 1968; ed. a 2-a, revăzută și adăugită, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978.

(În colaborare cu B. Cazacu și L. Onu), *Istoria limbii române literare. De la origini pînă la începutul secolului al XIX-lea*, București, Ed. Științifică, 1961; ed. a 2-a, revăzută și adăugită, București, Ed. Minerva, 1971.

Studii de istoria limbii române literare [redactori responsabili Al. Rosetti și B. Cazacu], *Secolul al XIX-lea*, 2 vol., București, Ed. pentru Literatură, 1969.

SCURT ISTORIC
AL ELABORĂRII PREZENTEI LUCRĂRI

Rîndurile care urmează intenționează să informeze pe cititor asupra unor amănunte privitoare la realizarea **Istoriei** *noastre.*

I

METODA

Trebuie să mărturisesc din capul locului că încerc astăzi un sentiment ciudat: al călătorului care, părăsind vîrful muntelui, privește mirat pantele lui abrupte și se întreabă cum de a fost în stare să le urce?

Este sentimentul care mă stăpînește privind voluminoasa lucrare pe care am elaborat-o bucată cu bucată, în curs de aproape cincizeci de ani.

O lucrare cu astfel de proporții și de o atît de mare importanță, prin ea însăși, cere o lungă pregătire.

Am început să mă inițiez în problemele privitoare la cercetarea științifică a limbii române încă din vremea liceului, cînd constatam că subzistă multe părți obscure, în istoria limbii române, care își așteaptă încă explicația.

Cînd am pornit la drum, cu intenția fermă de a elabora o istorie a limbii române, mi-am dat seama că trebuia, încă de la început, să concep, în linii generale, întreaga dezvoltare istorică a limbii române, din cele mai vechi timpuri, pînă în zilele noastre, și să-mi însușesc o metodă riguroasă de cercetare. Informația trebuincioasă necesita lungi ore de muncă în bibliotecă. În fine, se punea problema adunării, direct de la izvor, a materialului de limbă, obiect al studiului meu.

La București, încă din anii studiilor liceale, începusem să-mi formez o bibliotecă de specialitate, în care figurau documentele de limbă necesare, precum și studiile consacrate limbii române. Lucrările de bază erau cărțile lui B. P. Hasdeu, Ovid Densusianu, I.-A. Candrea, Al. Philippide și Sextil Pușcariu.

La Paris, am găsit toată informația utilă în Biblioteca Sorbonei.

Pentru studierea limbii române este necesară cercetarea amănunţită a limbii albaneze şi a limbilor slave meridionale, cercetare tot atît de fundamentală cît şi studierea limbii latine.

Parisul era un loc foarte potrivit pentru formarea unei riguroase metode ştiinţifice, pe urmele lui Descartes şi Claude Bernard. Cărţile acestor oameni de geniu constituie un îndrumător sigur în vederea însuşirii unei juste metode ştiinţifice.

Din lucrările lor şi din ale maeştrilor şcolii lingvistice franceze din anii 1920: abatele Rousselot, Antoine Meillet, Mario Roques şi Jules Gilliéron, ale căror cursuri şi seminarii le-am urmat, am reţinut tot ce era util în materie de metodă.

Meditînd asupra materialelor de limbă, am hotărît să aplic studiului limbii române metoda istorică şi să expun faptele pornind de la limba latină.

Criteriul genealogic impune, într-adevăr, acest mod de expunere: din faptul că limba română este urmaşa limbii latine vorbite în părţile dunărene încă din antichitate, reiese concluzia că a scrie istoria limbii române înseamnă, de fapt, a expune istoria limbii latine din provinciile dunărene ale Imperiului Roman, din cele mai vechi timpuri şi pînă în zilele noastre.

Volumul I al Istoriei *noastre trebuia deci consacrat limbii latine, urmînd ca volumele celelalte să cuprindă istoricul vicisitudinilor prin care a trecut latina dunăreană, în contact cu alte limbi, şi, în primul rînd, enumerarea elementelor de limbă pătrunse în latină din limbile găsite de cuceritorii romani în provinciile dunărene: traca, ilira, iranica, greaca, germanica etc.*

Acest fel de a expune istoria limbii române diferă de metoda aplicată de Ovid Densusianu istoriei limbii române, în celebra lui lucrare (vol. I, Paris, 1902, vol. II, Paris, 1914—1938).

Într-adevăr, Densusianu îşi începe naraţiunea cu elementul autohton (trac, ilir), pentru a trece apoi, mai departe, la tratarea elementului latin al limbii române.

Această metodă de expunere, constînd din examinarea elementelor componente ale unei limbi (trac, ilir, latin, slav etc.), nu dă însă definiţia acelei limbi, ci descrierea ei.

Dar ceea ce se cere unei astfel de expuneri este de a da o definiţie genetică a limbii respective, care să evidenţieze esenţa ei.

Aceste scurte consideraţii sînt, cred, suficiente, pentru a justifica metoda de expunere pe care am adoptat-o în lucrarea noastră.

Potrivit celor arătate mai sus, am planificat expunerea Istoriei limbii române *după cum urmează: 1. limba latină, 2. limbile balcanice, 3. limbile slave meridionale, 4. româna comună, 5. limbile vecine, 6. din secolul al XIII-lea pînă la începutul secolului al XVII-lea.*

Mai tîrziu, am completat expunerea, pînă în zilele noastre, publicînd, în colaborare cu B. Cazacu şi Liviu Onu, vol. I al Istoriei limbii române literare *(De la origini pînă la începutul secolului al XIX-lea, Bucureşti, 1971, ed. a 2-a).*

II

INFORMAȚIA. REALIZAREA

În anii 1921—1928, aflîndu-mă la Paris pentru studii, am căutat să-mi însușesc o bună metodă, pe care să o aplic la lucrarea proiectată, și să capăt informația necesară pentru a trata subiectul propus.

Informația privind limbile slave îmi lipsea. Urmasem, la București, cursul de veche slavă, la Universitate, al excelentului profesor Ioan Bogdan, dar aceasta constituia numai un început.

Capitolul „influența slavă" din Istoria limbii române *a lui Ov. Densusianu tratează problema superficial. Era deci necesară o cercetare adîncită, precum și rezolvarea unei serii de probleme fundamentale: tratamentul vocalelor nazale, a vocalelor ultra-scurte etc.*

Am început pregătirea mea de slavist cu frecventarea cursului de limbă rusă, la Institutul de Limbi Orientale Vii din Paris, paralel cu lectura intensivă a întregii literaturi aferente. Studiile de slavistică cărora le-am consacrat cîțiva ani mi-au deschis perspective noi, pe care le-am folosit atunci cînd am redactat vol. III al Istoriei, *închinat cercetării influenței limbilor slave meridionale asupra limbii române.*

De la maeștrii lingvisticii contemporane, pe care i-am amintit, am cules principii de metodă și informații de lingvistică generală.

În laboratorul abatelui Rousselot (fondatorul foneticii experimentale), de la Collège de France, am cercetat, cu ajutorul aparatelor de precizie, o serie de sunete românești, în special diftongii.

Metoda geografiei lingvistice, imaginată și practicată de Jules Gilliéron, am aplicat-o faptelor de limbă română din secolele XIII—XVI, dînd o expunere care pune în lumină dezvoltarea sincronică a graiurilor dacoromânești și permite, în felul acesta, o privire de ansamblu asupra realităților din trecut.

Pe de altă parte, criteriile geografiei lingvistice aplicate problemei începuturilor scrisului românesc dimpreună cu informații din surse diferite, mi-au permis să demonstrez că primele noastre traduceri de cărți religioase datează din secolul al XVI-lea.

Notele pe care le luam la bibliotecă, din lucrările consultate, recitite ulterior, îmi ofereau o privire sintetică asupra materiei. În timpul călătoriilor mele, în Grecia și în Italia, întreprinse în anii premergători celui de-al doilea război mondial, însemnările la care m-am referit mi-au permis să rezolv, în mod provizoriu, unele probleme fundamentale.

Fiecare volum din Istoria *noastră își are specificul său.*

Printre problemele pe care le-am abordat încă de la început, se numără interpretarea grafiilor din sec. XIII—XVI (cu noi precizări și fixarea metodei de urmat, în prezenta ediție), problema rotacismului și a palatalizării labialelor.

Problema rotacismului e tratată amănunțit în teza pe care am prezentat-o pentru diplomă la Școala de Înalte Studii Filologice și Istorice din Paris, iar problema interpretării grafiilor din textele noastre vechi este prezentă în tezele mele pentru doctoratul de stat, la Sorbona.

Aceasta constituia un început.

A urmat rezolvarea altor probleme: a diftongilor (experiențe reluate în laboratorul pe care îl înființasem la Facultatea de Litere din București, iar după distrugerea acestuia, în timpul ultimului război mondial, printr-un bombardament aerian, în laboratorul Centrului de Cercetări Fonetice și Dialectale al Academiei R. S. România, din București). De asemenea, problema datării celor mai vechi traduceri religioase românești, pe care am mai evocat-o, a românei comune, a originii dialectelor limbii române, a palatalizării labialelor, a lui u *final (cu rezolvarea acestei probleme, mult controversată, v. Anexa, p. 617, 639) etc.*

Primul volum al Istoriei *noastre, apărut în 1932, este consacrat limbii din secolul al XVI-lea (care, de fapt, formează volumul al șaselea din serie). Apariția lui mai devreme se explică prin faptul că, în anii școlari 1929—1931, am tratat acest subiect la cursul predat la Facultatea de Litere din București, astfel încît elaborarea volumului s-a impus cu acest prilej.*

Volumul I al seriei apare în 1938. Celelalte au apărut în anii următori, în mai multe ediții (v. mai sus, p. 8).

Expunerea, în lucrarea noastră, e făcută după metoda lingvisticii așa-zise tradiționale. Dar am căutat să introduc perspectiva fonologică de cîte ori lucrul s-a dovedit necesar, făcînd deci Istoria *noastră să beneficieze de una din cele mai importante inovații ale lingvisticii moderne.*

Istoria *noastră nu a făcut obiectul prea multor recenzii. În țară, unii au primit-o fără bucurie (prof. G. Giuglea, Th. Capidan), iar alții (prof. I. Coteanu, Anton Balotă, G. Mihăilă, Florica Dimitrescu) cu voie bună și înțelegere.* Habent sua fata libelli!

LĂMURIRI PRELIMINARE

I

Planul acestei lucrări este determinat de însuşi principiul ce stă la baza întregii expuneri, acela genealogic. Din faptul că limba română este reprezentanta latinei vorbite în mod neîntrerupt, din momentul stabilirii stăpînirii romane în părţile orientale ale Imperiului Roman şi pînă astăzi, decurge în mod firesc necesitatea, pentru istoric, de a urmări cronologic vicisitudinile prin care a trecut limba latină în regiunile acestea ale Imperiului Roman. Partea întîi a lucrării noastre este consacrată cercetării fondului latin al limbii române; în cele următoare se expune măsura în care latina a suferit modificări mai mult sau mai puţin importante, care interesează diverse domenii ale gramaticii, din partea populaţiilor autohtone ale Daciei şi Peninsulei Balcanice sau de la acelea venite din alte regiuni şi stabilite apoi în regiunile dunărene.

Partea întîi a lucrării îşi propune deci să stabilească stadiul de evoluţie a latinei ce stă la baza limbii române, acesta fiind punctul de plecare necesar al dezvoltărilor ulterioare determinate de structura limbii latine şi de tendinţele care domină evoluţia sa. Expunerea se mulţumeşte cu înregistrarea inovaţiilor ce explică evoluţia latinei orientale, devenită mai tîrziu limba română, fără a urmări dezvoltarea însăşi a acestor inovaţii, care formează materia părţilor următoare ale lucrării noastre.

În expunerea faptelor, am plecat întotdeauna de la ceea ce este atestat în texte. Romanistul dispune astăzi de un material de limbă suficient pentru construcţiile sale. În privinţa exemplelor din inscripţii, ne-am mulţumit cu acelea ce se găsesc în *Corpus inscriptionum latinarum*. Cercetarea materialului nou, publicat anual în revistele de specialitate, ne-ar fi dus prea departe de scopurile ce le urmărim în cartea de faţă.

Am căutat să punem la îndemîna cititorului un număr limitat de exemple şi să reducem expunerea la strictul necesar. Am indicat întotdeauna, la inscripţii, locul provenienţei şi data. În majoritatea lor, inscripţiile sînt însă nedatate, şi trebuie admis că ele constituie o mărturie pentru limba din sec. I—IV e.n.

La baza expunerii noastre se află cursul pe care l-am ţinut la Facultatea de Litere din Bucureşti, în anii şcolari 1928—1930 şi în cei următori.

Partea I a lucrării noastre a profitat de corecţiunile cuprinse în dările de seamă publicate cu prilejul apariţiei ediţiei a doua, în revistele următoare: *Langue et littérature*, I, Bucureşti, 1941, p. 291—302 (G. Giuglea), *Romanische Forschungen*, 55, 1941, p. 390—391 (Elise Richter) şi *Language*, 18, 1942, p. 287—292 (G. Bonfante).

După apariţia ediţiei I, cîţiva cititori ne-au comunicat că se aşteptau să găsească în cartea noastră rezumate ale studiilor citate în note. Noi am

socotit însă că astfel de rezumate nu şi-ar avea rostul într-o carte consacrată discutării fiecărei probleme în parte, şi nu publicării materialului însuşi.

Nu am introdus un capitol nou consacrat toponimiei de origine latină, întrucît socotim că încercările lui N. Drăganu *(Rom. s. IX—XIV)* şi ale altora de a explica unele nume ca *Ampoi, Criş, Olt* etc. prin latină au dat greş.

Am căutat ca, în măsura posibilului, să ţinem la curent lucrarea cu stadiul actual al cercetării ştiinţifice mondiale, dar desigur că ne-au scăpat unele referinţe. În privinţa materialului de limbă din inscripţii, lucrarea noastră a profitat de cercetările iniţiate de Comisia pentru studiul formării limbii şi poporului român, de pe lîngă Academia Republicii Socialiste România, asupra inscripţiilor latine descoperite la nordul şi la sudul Dunării: H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului Roman* (Bucureşti, 1960) şi Sorin Stati, *Limba latină în inscripţiile din Dacia şi Scythia Minor* (Bucureşti, 1961).

Pretutindeni, în lucrarea noastră, am folosit termenul „latin(ă) vulgar(ă)" deşi acela de „latin(ă) popular(ă)" este preferabil, pentru că cel dintîi are avantajul de a delimita mai strict, cronologic, noţiunea, şi mai prezintă şi avantajul de a fi un termen consacrat, care nu dă naştere la discuţii.

Metoda de expunere folosită în cartea noastră este următoarea: se dă o descriere amănunţită a faptelor de limbă atestate în monumentele scrise, acesta fiind mijlocul cel mai potrivit de prezentare a unei stări de limbă; atunci cînd lucrul este necesar, se recurge la metoda comparativă, faptele interesînd limba română fiind comparate cu faptele din celelalte limbi romanice.

Progresele cercetărilor structurale fac posibilă, astăzi, introducerea unui capitol cuprinzînd o privire generală asupra evoluţiei sistemului fonologic al limbii latine şi a sistemului fonologic al limbii române, menită să ne lămurească asupra structurii limbii române.

În „introducere", am ţinut seamă de cei doi factori care diferenţiază limbile: primul, de natură socială (politică, economică), care provoacă deplasarea limbilor, fenomenele de substrat şi superstrat, amestecul limbilor etc., şi al doilea, de natură lingvistică, determinat de însuşi sistemul limbii respective.

În felul acesta, cartea noastră este în acelaşi timp o istorie a limbii române şi o gramatică istorică a limbii române.

II

Pe cît de limpede apare cercetătorului materia tratată în partea întîi a acestei lucrări, dar vastă şi cu o bibliografie bogată, pe atît de obscură este materia ce constituie obiectul de cercetare a părţii a doua, în care ne-am propus să analizăm elementele nelatine ale limbii române, moştenite de la popoarele stabilite în Peninsula Balcanică înainte şi după cucerirea romană a provinciilor dunărene, pînă la venirea slavilor.

Pe cînd problema principală, pentru cel care studiază elementele latine ale limbii române, consistă în modul de alegere şi de prezentare a materiei, în tratarea elementelor „balcanice" ale limbii române dificultatea rezidă, în primul rînd, în determinarea a însuşi materialului de studiu. Dacă cercetătorul, la prima vedere, dispune de un vast material de studiu, alcătuit din elemente comune românei şi uneia sau mai multor limbi balcanice, el este

nevoit să elimine curînd o mare parte a acestui material, posibilitatea de a explica unele fapte românești prin criteriul balcanic nerezistînd unui examen critic.

Expunerea noastră ar fi fost cu mult mai întinsă, dacă am fi adoptat metoda prezentării n e g a t i v e a problemelor, pe lîngă cea p o z i t i v ă, urmată în prima parte a *Istoriei* noastre și în cea de față. Potrivit acestei metode de lucru, am lăsat deoparte, fără a le menționa, o serie de fapte ce nu pot figura alături de acelea care constituie materia de studiu a prezentei părți. Cititorul va constata ceea ce lipsește din expunerea noastră, comparînd-o cu alte expuneri; lucrarea cuprinde, prin urmare, numai materialul ce are șanse, după părerea noastră, de a putea fi explicat în mod real prin factorii „balcanici" înfățișați în paginile următoare.

În anii din urmă, cunoștințele noastre asupra limbii trace și ilire au făcut progrese, prin apariția de studii datorate unor savanți cu renume (Çabej, Dečev, Georgiev, Gerov, Hirt, Krahe, Mayer, I. I. Russu) și prin publicarea de noi materiale de limbă (Dečev, Mayer). Pe de altă parte, teoria generală asupra limbilor în contact și a interferențelor lingvistice a căpătat noi precizіuni prin studiul limbilor vii (E. Haugen, Uriel Weinreich, B. Malmberg etc.). Numărul cuvintelor românești care pot fi explicate prin criteriul „autohton" nu a fost însă sporit decît într-o cantitate neînsemnată, din cauza necunoașterii sensului cuvintelor, absolut necesară stabilirii unei etimologii certe, și datorită faptului că o serie de cuvinte ce par „vechi" sînt atestate într-o singură limbă, etimologistul nedispunînd deci de un al doilea termen, necesar demonstrației sale.

În împrejurările amintite, buna metodă ne interzice de a propune etimologia unor astfel de termeni. (Vezi acum *Anexa*, p. 547 ș.u.)

Materialul de limbă așa-zis „autohton" înfățișat în cartea noastră este deci alcătuit din ceea ce izvoarele antice dau drept trac și ilir, precum și din cuvintele cu sensuri identice sau apropiate atestate în română și în albaneză. Nu au intrat, prin urmare, în enumerarea noastră, cuvintele presupuse vechi, atestate numai în limba română, pentru care lipsește posibilitatea de a da proba că aceste cuvinte fac într-adevăr parte din acest fond lexical.

Ca o consecință a metodei de lucru adoptate, o parte a materialului de limbă adunat de I. I. Russu (Cluj-Napoca) și de G. Reichenkron (Berlin) nu a putut fi luat în considerație în lucrarea noastră, întrucît acești cercetători nu au aplicat materialului studiat metoda etimologică în stare să furnizeze proba necesară unei demonstrații științifice (cf. Al. Rosetti, *Chestiuni de metodă*, FD, III, 1960, p. 63 ș.u. și în *Anexă:* Etymologica. Note critice, p. 547 ș.u.; J. Hubschmid, *Substrate in den Balkansprachen, Die Kultur Südesteuropas...*, Wiesbaden, 1964, p. 102). Noile lucrări ale lui G. Reichenkron (v. mai jos, la indicații bibliografice) folosesc aceeași metodă, astfel încît expunerea noastră nu a putut profita de materialul pe care îl conțin.

În ceea ce ne privește, am renunțat, prin urmare, la o serie de apropieri etimologice, propuse de diverși cercetători, în anii din urmă, și am preferat să lăsăm neexplicați unii termeni, socotind că rolul lingvistului nu este de a explica totul, ci de a lăsa cercetătorilor ulteriori posibilitatea de a lămuri, prin progresul cunoștințelor noastre, originea termenilor obscuri. Renunțarea aceasta constituie, după părerea noastră, un act de bună metodă; într-adevăr, știința etimologică dispune de reguli ce trebuie respectate, în detrimentul apropierilor ispititoare, dar nejustificate științificește.

Ușurată în felul acesta de balastul materialului nesigur, expunerea noastră apare scurtă și utilizează un material redus (întreg materialul este înfățișat

numai acolo unde prezentarea lui era impusă de natura problemei, v.p. 239 ș.u.; studiul consacrat vocabularului de origine „balcanică" al limbii române). Expunerea propriu-zisă a materiei este precedată de o *introducere*, în care faptele de limbă sînt plasate în cadrul considerentelor de natură politică, economică și socială proprii a lămuri pe cititor asupra împrejurărilor în care s-a produs împrumutul de termeni, în Peninsula Balcanică, și a posibilităților ce le-a avut cutare limbă balcanică de a influența pe celelalte. Prezentarea elementelor de limbă împrumutate de la diverse limbi „balcanice" este precedată, în fiecare caz în parte, de o scurtă expunere istorică a modului în care s-a efectuat contactul dintre română și limba străină respectivă. (Vezi acum lucrarea noastră de ansamblu, *La linguistique balkanique*. București, 1985).

D-nele M. Himu, Petrova, L. Djamo și D. Polena ne-au comunicat, în 1938, materialul de limbă greacă, bulgară și albaneză consemnat mai jos, la p. 256 ș.u.

III

Partea a treia a *Istoriei* noastre este consacrată cercetării influenței limbilor slave meridionale asupra limbii populațiilor romanizate dunărene în epoca ce se întinde între secolul al VI-lea și secolul al XIII-lea. Cercetarea raporturilor dintre aceste limbi este de un interes capital pentru cunoașterea structurii limbii române.

Condițiile în care limbile slave meridionale au influențat limbile populațiilor pe care le-au găsit în Peninsula Balcanică sînt diferite, după cum considerăm teritoriul de la nordul sau de la sudul Dunării. Repartizarea pe teren a toponimicelor de origine slavă, la nordul Dunării, ne poate duce la anumite concluzii cu privire la felul cum s-au impus numirile slave. Situația populației romanizate, în momentul contactului cu slavii, este lămurită prin prezența unor termeni slavi din domeniul proprietății solului, în limba română. Amestecul celor două limbi se explică prin bilingvismul populațiilor romanizate din provinciile dunărene. Relațiile cu statul bulgar lămuresc o serie de probleme, între altele adoptarea ierarhiei bisericești sud-slave, precum și introducerea limbii slavone în cancelaria și biserica statelor nord-dunărene.

În partea întîi a expunerii, intitulată Efectele bilingvismului slavo-român, am studiat faptele provocate de amestecul dintre limba populațiilor romanizate și elementele slave meridionale, începînd cu influența asupra sunetelor limbii române. Conservarea cazurilor, la declinarea numelor, și anume supraviețuirea vocativului masculin și adoptarea unei desinențe slave pentru vocativul numelor feminine, constituie o problemă care poate fi lămurită prin cercetarea limbilor slave meridionale. Aspectul verbal și formele reflexive ale verbului românesc sînt categorii introduse din slavă sau influențate de limbile slave de sud.

În capitolul consacrat vocabularului am prezentat și fenomenul „calcului lingvistic", prin care unele cuvinte românești au căpătat un sens nou datorită apropierii de termenii slavi corespunzători sau prin care termenul românesc a fost alcătuit după modelul celui slav. Formarea cuvintelor noi e cercetată în mod amănunțit.

Expunerea noastră conține, la capitolul v o c a b u l a r u l u i, două paragrafe consacrate o n o m a s t i c i i și t o p o n i m i e i dacoromâne de origine slavă. Onomastica și toponimia regiunilor locuite de aromâni și de meglenoromâni în Peninsula Balcanică pun probleme ce nu intră în preocupările acestei părți a lucrării noastre.

În partea a doua a volumului am înfățișat istoricul tratamentelor suferite de sunetele slave meridionale în limba română. Partea aceasta a ediției anterioare a suferit modificări de amănunt și unele completări bibliografice.

Lucrarea noastră a profitat de observațiile celor care au recenzat-o, și anume: prof. N. S. Antošin (*Vzaimosvjazi slovjan i vostočnoromanskih narodnostej v V—XV vv.*, în *Naučnye zapiski*, t. XXVIII, 1957, *Užgorodskij gosudarstvennyi Universitet*, p. 58—61, expunerea se referă la ediția I a lucrării noastre, din 1940), Witold Mańczak, în *Kwartalnik neofilologiczny* III, 1956, p. 49—53) și G. Mihăilă, în SCL, VII, 1956, p. 140—143.

Cîteva cuvinte despre unele lucrări mai vechi și mai recente consacrate raporturilor slavo-române:

Expunerea lui Ovid Densusianu din *Histoire de la langue roumaine*, vol. I, consacrată elementului slav, constituie o încercare onorabilă de a înfățișa problema, dar autorul pare tot timpul strîmtorat și nu domină materia.

Ilie Bărbulescu și-a consacrat întreaga activitate cercetării elementelor slave ale limbii române. I-a lipsit, însă, pătrunderea necesară pentru lămurirea problemelor ce le-a atacat, și, într-o măsură egală, o bună disciplină de gîndire și stăpînirea unei metode științifice riguroase. În felul acesta, în afară de ideea justă că elementele slave au pătruns în limba română la epoci diferite, din limbi sau dialecte slave diverse, și că forma fonetică a împrumuturilor trebuie explicată avîndu-se în vedere aceste criterii, opera lui Bărbulescu, în ansamblul ei, nu aduce nimic de care cercetătorul să poată ține seamă în stabilirea istoricului raporturilor dintre limbile slave și limba română.

Numeroasele studii de amănunt ale lui Petar Skok, unul dintre cei mai buni cunoscători ai relațiilor dintre limbile vorbite în Peninsula Balcanică, aduc, în schimb, întotdeauna, știri prețioase.

Studiile lui Emil Petrovici, consacrate în primul rînd materialului toponimic nord-dunărean de origine slavă, ale lui G. Mihăilă, asupra împrumuturilor de vocabular vechi sud-slav în limba română, și ale lui I. Pătruț constituie un aport temeinic la cunoașterea raporturilor lingvistice slavo-române în trecut.

Studiul lui E. Seidel (*Elemente sintactice slave în limba română*, Ed. Academiei R.P.R., 1958) cuprinde un material interesant, care, în parte, a fost luat în considerare de noi în volumul al II-lea al *Istoriei* noastre (ediția a treia, Ed. Academiei R.P.R., 1962), consacrat elementelor pe care limba română le are în comun cu limbile balcanice (v., în această privință, recenzia lui G. Mihăilă, SCL, IX, 1958, p. 571—576).

Lucrarea lui S. B. Bernstein asupra limbii slave a hrisoavelor muntenești din sec. al XIV-lea — al XV-lea este discutată în *Anexa* la prezenta lucrare, la p. 609 ș.u.

În privința concepțiilor lui E. Petrovici asupra sistemului fonologic al limbii române, expuse într-o serie de lucrări, trebuie spus că ele nu au fost acceptate de critica competentă, noi înșine pronunțîndu-ne de mai multe ori împotriva lor (v. dările de seamă ale lui F. B. Agard și G.H. Fairbanks, în Lg, 34, 1958, p. 297—303, și H. Lüdtke, în ASNS, 197, 1960, p. 101—102, precum și lucrarea colectivă *Recherches sur les diphtongues roumaines*, p. p. A. Rosetti, București—Copenhaga, 1959).

IV

Prezenta ediţie a expunerii noastre consacrate românei comune cuprinde o serie de modificări şi de adaosuri, faţă de ediţia din 1941.

Am căutat să reînnoim expunerea, potrivit stadiului actual al cunoştinţelor ştiinţifice în acest domeniu. Datarea românei comune a suferit modificări potrivit cercetărilor noi privitoare la limita dintre limba latină propriu-zisă şi fiecare limbă romanică în parte. Dacă se admite că această limită trebuie fixată în secolele al VII-lea—al VIII-lea, e firesc ca şi epoca româna comună să înceapă la această dată şi să ia sfîrşit, după cum se admite îndeobşte, în secolul al X-lea. (Nu împărtăşim datarea propusă în TILR, II, p. 16—18, 1969: sec. al V-lea—al VIII-lea; v. mai jos, p. 322).

În privinţa apartenenţei meglenoromânei la grupul de sud al dialectelor limbii române şi a istroromânei la grupul de nord, părerea noastră nu s-a modificat, astfel încît socotim valabile argumentele aduse anterior, în această problemă. (Am constatat cu surprindere că rezultatele la care am ajuns în problema locului ocupat de meglenoromână şi istroromână în gruparea dialectelor sud-dunărene ale limbii române nu sînt menţionate în expunerile lui Saramandu şi Kovaček din *Tratat de dialectologie românească*, Craiova, 1984, respectiv p. 426 şi p. 553).

Repartiţia materiei între cele două părţi ale lucrării, şi anume în fapte care aparţin epocii române comune şi în fapte posterioare acestei epoci, a suferit modificări esenţiale, întrucît unele elemente care figurau în partea I au fost trecute acum în partea a II-a.

În genere, expunerea faptelor a profitat de progresul cunoştinţelor noastre şi de explicaţiile noi date în anii din urmă.

Lucrarea cuprinde un capitol nou de fonologie, care încearcă să dea o schiţă rapidă a faptelor şi expuneri noi privitoare la problema genului şi a cazurilor.

Ediţia din 1941 a lucrării noastre, la apariţia ei, a fost recenzată de Al. Procopovici (în DR, X, partea I, 1941, p. 476 ş.u.). Expunerea din volumul de faţă utilizează observaţiile noastre la această recenzie, privind repartizarea dialectală a istroromânei şi a meglenoromânei, palatalizarea labialelor, *-u*, *ł* velar şi problema silabelor deschise (v. Al. Rosetti, *Răspuns d-lui Alexe Procopovici*, în RIR, XIV, 1944, p. 83—89).

În privinţa poziţiei noastre faţă de concepţiile lui Emil Petrovici asupra statutului fonologic al românei comune, ne referim în observaţiile noastre din partea a III-a a prezentei prefeţe, privind felul cum Emil Petrovici concepea în general sistemul fonologic al limbii române.

V

Expunerea din partea a cincea a lucrării noastre înfăţişează raporturile dintre limba română (dialectul dacoromân) şi limbile vecine, în cursul evului mediu. În privinţa elementelor pătrunse în limba română din aceste limbi, sau în aceste limbi din limba română, sînt luate în consideraţie elementele de vocabular dintre secolul al XII-lea şi secolul al XV-lea. Această precizare este posibilă atunci cînd există documente datate, ca în cazul raporturilor dintre limba română şi limba maghiară şi, într-o măsură mult mai mică, în

cazul raporturilor cu limba ucraineană, polonă sau sîrbo-croată. Pentru bulgară nu dispunem, însă, de documente care să ne permită o precizare cronologică suficientă, după secolul al XII-lea. De aceea, nu am înregistrat o serie de termeni împrumutați din limba bulgară la o epocă modernă, cum ar fi, de exemplu, aceia relevați de P. Skok (în Sl. IV, 1925, p. 325—346).

Trebuie precizat aici că expunerea din partea a VI-a a *Istoriei* noastre (sec. al XIII-lea—al XVI-lea) nu repetă pe cea prezentă, întrucît expunerea din partea a VI-a e consacrată celor mai vechi urme de limbă română, începînd cu secolul al XIII-lea.

Raporturile dintre dialectele românești vorbite la sudul Dunării și limbile învecinate nu intră în sfera preocupărilor noastre: sînt probleme locale care nu interesează evoluția limbii române nord-dunărene, limba națională a unui stat suveran, care și-a creat, în cursul timpului, o limbă literară.

Materia expunerii de față e constituită din fapte de vocabular, de cele mai multe ori nedatate. Acest neajuns face parte din natura lucrurilor, și de aceea el nu a putut să fie evitat.

Un alt neajuns e constituit de faptul că e probabil ca unele elemente de vocabular să fi rămas nerelevate aici de noi, din cauza împrăștierii materialului de informație în publicații uneori obscure sau inaccesibile.

VI

Partea a VI-a a *Istoriei* noastre a apărut într-o primă ediție în 1932, sub titlul *Limba română în secolul al XVI-lea*. Ediția a doua formează volumul al șaselea al *Istoriei limbii române* (București, 1946). Ediția a treia a apărut, ca volum separat, în 1956, sub titlul *Limba română în secolele al XIII-lea—al XVI-lea*, iar ediția a patra formează volumul al șaselea din lucrarea noastră *Istoria limbii române* (1966).

În anii din urmă problemele limbii noastre vechi au căpătat un interes sporit, căruia îi datorăm cîteva studii consacrate limbii române în secolul al XVI-lea, citate de noi în cursul expunerii care urmează, precum și mai multe ediții de texte: *Evangheliarul* diaconului Coresi (ed. Florica Dimitrescu, București, 1963) și *Palia de la Orăștie 1581—1582. Text—Facsimile—Indice.* (Ediție îngrijită de Viorica Pamfil), Ed. Academiei R.S.R., 1968, XIV + 495 p. Descoperirea *Evangheliarului slavo-român*, tipărit la Sibiu între 1546 și 1554 (cunoscut pînă acum sub numele de *Evangheliarul de la Petrograd*, datat cca 1580 de Ioan Bogdan) este un eveniment important.

De asemenea, *Apostolul* slavo-român al popei Bratul (1559—1560), *Pravila ritorului Lucaci*, 1581 (ed. I. Rizescu, București, 1971), *Liturghierul* lui Coresi (ed. Al. Mareș, București, 1969).

*

Lucrările lui Ion Gheție, *Începuturile scrisului în limba română*, București, 1974, și Ion Gheție, Al. Mareș, *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, București, 1974, aduc în discuție probleme capitale și pun la îndemîna cititorului materiale prețioase. Autorilor le-au lipsit, însă, cunoștințe de lingvistică generală și o îndrumare superioară, astfel încît doctrina lor e, în genere, șovăitoare și îi duce, uneori, la erori elementare (vezi nota noastră asupra

pseudopalatalizării lui *m* în sec. al XVI-lea, în SCL, XXV, 1974, p. 617, sau observațiile noastre asupra lui *u* final la Neculce, în *Anexa* la prezenta lucrare, p. 644 ș.u.).

*

Cu expunerea din partea a VI-a a *Istoriei* noastre se încheie ciclul consacrat prezentării evoluției limbii latine dunărene, din cele mai vechi timpuri și pînă în secolul al XVII-lea. Începînd cu secolul al XVII-lea, expunerea noastră e continuată în colaborare, urmărindu-se evoluția limbii române literare pînă la începutul secolului al XIX-lea, inclusiv influențele străine care s-au exercitat asupra limbii române: turcă, neogreacă, polonă etc. (Al. Rosetti, B. Cazacu și Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, ed. a 2-a, Ed. Minerva, 1971). Raporturile dintre limba română și neogreacă, turcă polonă, franceză și rusă sînt tratate în volumul precitat.

ABREVIERI

(listă generală)

Abrevierile folosite în citarea numelor și titlului operelor autorilor sînt acelea întrebuințate îndeobște în lucrările de specialitate.

După titlul fiecărei ediții de texte vechi românești se dau indicații asupra trimiterilor din cursul lucrării, care se referă fie la pagină și la rînd, fie la pagină și la numărul de ordine al textului, fie la pagina ediției și la pagina manuscrisului.

Cifra mică așezată după cuvînt, de exemplu: *picior*^{4}, arată că termenul apare sub această formă de mai multe ori în textul respectiv; cifra mică așezată deasupra titlului, de exemplu: Giurescu, Ist. rom., I^{3}, sau REW^{3}, arată a cîta ediție este.

a.	= anul.
AAR	= *Analele Academiei Române*, București, 1881 ș.u.
A.Arb.St.	= *Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju*, urednik H. Barié, Belgrad, 1923–1926, 3 vol.
abruzz.	= (dial.) abruzzez.
ac.	= acuzativ.
Act. Ap. Apocr.	= *Acta Apostolorum Apocrypha*, 3 vol., Leipzig, 1891–1903.
adj.	= adjectiv.
AECO	= *Archivum Europae centro-orientalis*, dirigé... par M. E. Lukinich, Budapesta, Leipzig, 1935 ș.u.
AIN	= Universitatea din Cluj. *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, publicat de Alex. Lapedatu și Ioan Lupaș, Cluj, Sibiu, 1922, ș.u.
A.I.St.Cl.	= Universitatea *Regele Ferdinand I* din Cluj. Publicațiile Institutului de Studii Clasice. *Anuarul* pe anii 1928–1932. Partea I și II, Cluj, 1932, 1933. Vol. II, cu titlul schimbat: *Anuarul Institutului de Studii Clasice*, Cluj, 1936.
alb.	= albaneză.
alb. t.	= albaneză, dialectul tosc.
Alessio	= Giovanni Alessio, *Concordanze lessicali tra i dialetti rumeni e quelli calabresi*, în *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia*, I, Bari, 1954, p. 3 ș.u.
ALR I, vol. I și II	= *Atlasul lingvistic român*, Partea I (ALR I), ..., de Sever Pop: vol. I, Cluj, 1938; vol. II, Sibiu-Leipzig, 1942.
ALR II, vol. I	= *Atlasul lingvistic român*, Partea II (ALR II), ..., de Emil Petrovici: vol. I, Sibiu-Leipzig, 1940.
ALR II 2, vol. I, II și III	= *Atlasul lingvistic român*, serie nouă ..., sub direcția acad. Emil Petrovici, vol. I, II, 1956, vol. III, 1961, Vol. IV, 1965, vol. V, 1966, vol. VI, 1969, vol. VII, 1972.
ALRM, I	= *Micul Atlas lingvistic român*, publicat ... de Muzeul Limbii Române din Cluj ..., Partea I (ALRM, I), vol. I ... de Sever Pop, Cluj, 1938.

ALRM, II	= *Micul Atlas lingvistic român*, publicat... de Muzeul Limbii Române..., Partea II (ALRM, II), vol. I, de Emil Petrovici, Sibiu, 1940.
Altheim, Gesch.	= Fr. Altheim, *Geschichte der lateinischen Sprache*, Frankfurt am Main, 1951.
angl.-sax.	= anglo-saxon(ă).
aor.	= aorist (timp verbal).
AP sau App. Pr.	= *Appendix Probi* (ed. W. A. Baehrens, *Sprachlicher Kommentar zur vulgärlateinischen Appendix Probi*, Halle, 1922, p. 5 ș.u.; după C. A. Robson, *Le moyen âge*, 1963, p. 37 ș.u., textul ar fi posterior sec. III—IV).
Ap. I.	= Fragmente dintr-un Apostol slavo-român (ed. N. Iorga, *Cîteva documente de cea mai veche limbă românească (Sec. XV și XVII)*, AAR, 28 liter. București, 1906; planșa).
Apicius	= Apicius, *De re coquinaria*, ediderunt C. Giarratano et Fr. Vollmer, Lipsiae, 1922.
Apuleius	= *Apulei Opera quae supersunt*, recens. R. Helm, 3. vol., Lipsiae, 1905—1910 (Apol. = Apologia. Met. = Metamorphoseon libri).
ar.	= aromân(ă).
Arch. f. slav. Phil.	= *Archiv für slavische Philologie*, hgg. v. V. Jagić, Berlin, 1876 ș.u.
Arch. ist.	= B. P. Hasdeu, *Archiva istorică a României*, I (partea 1 și 2) — III, București, 1865—1867 (pagina și, eventual, nr. de ordine al documentului).
Arch. Rom.	= *Archivum Romanicum*, diretto da G. Bertoni, Firenze-Genova, 1917 ș.u.
arh.	= arhaic.
Arumaa, Ursl. Gr.	= Peeter Arumaa, *Urslavische Grammatik*, Heidelberg, 1964.
ASNS	= *Archiv für das Studium der neueren Sprachen*, Braunschweig-Berlin, 1846 ș.u.
Auerbach	= Max Auerbach, *Die Verbalpräfixe im Dakorumänischen*, in WJb, XIX—XX, 1913, p. 209 ș.u.
Augustin	= *Sancti Aurelii Augustini Confessionum* (în *Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum*, XXXIII, s.I, pars I).
av.	= avestică (limba iranică a redacției sassanide a Avestei).
Avram, Graf. chiril.	= Andrei Avram, *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte românești*, București, 1964 (extr. din SCL, XV, 1964, fasc. 1—5).
B.-A.	= *Balkan-Archiv*, hgg. v. G. Weigand, I—IV, Leipzig, 1925—1928.
Barić, Albanorum. St.	= H. Barić, *Albanorumänische Studien*, I. Teil, Sarajevo, 1919.
Barić, Hŷmje	= Henrik Barić, *Hŷmje ne historin e gjuhës shqipe*, Prishtinë, 1955.
Barić Ist. arb. jez.	= Henrik Barić, *Istorija arbanaškog jezika*, Sarajevo, 1959.
Barić, Lingv. stud.	= Henrik Barić, *Lingvističke studije*, Sarajevo, 1954.
Bartoli, Introd.	= Matteo Bartoli, *Introduzione alla neolinguistica*, Geneva, 1925.
Battisti, Lat. v.	= Carlo Battisti, *Avviamento allo studio del latino volgare*, Bari (1949).
Bărbulescu, Curentele	= I. Bărbulescu, *Curentele literare la români în perioada slavonismului cultural*, București, 1928.
Bărbulescu, El. sl.	= Ilie Bărbulescu, *Individualitatea limbii române și elementele slave vechi*, București, 1929.
bearn.	= (dial.) bearnez.
Beaulieux, Gr. bg.	= Léon Beaulieux, *Grammaire de la langue bulgare*, Paris, 1933.
Bellum Hisp.	= C. Iulii Caesaris, *Commentarii*, ex. recens. B. Kübleri, vol. III, pars altera: *Commentarius de Bello hispaniensi*, Lipsiae, 1897.

Berneker, SEW	= Erich Berneker, *Slavisches etymologisches Wörterbuch* Heidelberg, 1908—1914.
Bernstein, Period. ist. bolg. jaz.	= S. B. Bernstein, *K voprosu o periodizacii istorii bolgarskogo jazyka*, în *Izvestija Akad. Nauk S.S.S.R.*, Otd. lit. i jaz., 1950, v. IX, 2, p. 108 ş.u.
Bernstein, Razysk. bolg. ist. dial.	= S. B. Bernstein, *Razyskanija v oblasti bolgarskoj istoričeskoj dialektologhii*. I. *Jazyk valašskih gramot XIV—XV vekov*, Moscova-Leningrad, 1948.
bg.	= bulgară.
Bianu, DR V. şi: Caz. I., CI, CPr, CPrav, Leg. Dum. Cod. I, S.	= *Documente româneşti*, ed. I. Bianu, t. I, fasc. I, Bucureşti, 1907.
Biblia sl.	= *Biblia, sirěči knighi sviaščennago pisanija velikago o novago zavěta*, Moskva, 1890.
BL	= *Bulletin linguistique*, p.p. A. Rosetti, Paris—Bucureşti, (începînd cu 1940: Copenhague-Bucureşti), 1933—1948.
Boga, Doc. basarab.	= L. T. Boga, *Documente basarabene*, I—VI, Chişinău, 1928—1929.
Bogdan, Doc. mold. din s. XV—XVI	= *Documente moldoveneşti din secolul XV şi XVI în arhivul Braşovului*, de Ioan Bogdan, Bucureşti, 1905.
Bogdan, Doc. Reg.	= *Documente şi regeste privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi Ungaria în secolul XV şi XVI*, ed. I. Bogdan, Bucureşti, 1902 (pagina).
Bogdan, DSM	= *Documentele lui Ştefan cel Mare*, ed. I. Bogdan, I—II, Bucureşti, 1913 (pagina).
Bogdan, Rel. Braşov V. şi: EP, GB.	= *Documente privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi cu Ţara Ungurească în sec. XV şi XVI*, de I. Bogdan, I, 1413—1508, Bucureşti, 1905, p. 49.
Bourciez, Élém. de ling. rom.	= Ed. Bourciez, *Éléments de linguistique romane* [4], Paris, 1946.
Brighenti	= *Dizionario greco-moderno-italiano e italiano-greco-moderno della lingua scritta e parlata*, compilato dal Prof. Eliseo Brighenti. Parte I: *Greco-moderno-italiano* [2], Milano, 1927.
Broch, Sl. Phon.	= Olaf Broch, *Slavische Phonetik*, Heidelberg, 1911.
BSF	= *Buletinul Societăţii Filologice*, I—III, Bucureşti, 1905—1907.
BSL	= *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, Paris, 1869 ş.u.
BSO	= *Bulletin de l'Institut pour l'Étude de l'Europe sud-orientale*, publication mensuelle dirigée par N. Iorga, G. Murgoci, V. Pârvan, Vălenii-de-Munte, 1915 ş.u.
La Bulg.	= *La Bulgarie devant le IVe Congrès des géographes et ethnographes slaves*. Aperçu géographique et ethnographique, Sofia, 1936.
Bul. Philippide	= *Buletinul Institutului de Filologie Română Alexandru Philippide*, director Iorgu Iordan, Iaşi, 1934 ş.u.
B.U. Sht.	= *Buletin për shkencat shoqerore, 1953—1957*. Începînd din 1957, cu titlul schimbat: *Buletin i Universitetit shtetëror të Tiranës*.
Byzantinosl.	= *Byzantinoslavica*, recueil pour l'étude des relations byzantino-slaves publié par la Commission byzantinologique de l'Institut Slave, Praga, 1929 ş.u.
Caes. B.G.	= C. Iulii Caesaris, *Belli Gallici libri VII*. Neunte völlig umgearbeitete... Auflage besorgt von Prof. Dr. Gottlob Bernhard Dinter. I Heft, 1890, II Heft, 1890, III Heft, 1892, Leipzig.

calabr.	= (dial.) calabrez.
camp(id).	= (dial.) campidanez.
Candrea, Cons.	= I. — A. Candrea, *Les éléments latines de la langue roumaine. Le consonantisme*, Paris, 1902.
Candrea, Oaş	= I. — A. Candrea, *Graiul din Țara Oașului*, București, 1907; extr. din BSF, 1906, p. 35 ş.u.
Candrea, Ps. Sch. (sau S) V. şi: DE	= I. — A. Candrea, *Psaltirea Scheiană, comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește*, I—II, București, 1916.
Capidan, Arom.	= Th. Capidan, *Aromânii, Dialectul aromân*, București, 1932.
Capidan, El. sl. în ar.	= Th. Capidan, *Elementul slav în dialectul aromân*, București, 1925.
Capidan, Nom. Suff. Ar.	= Th. Capidan, *Die nominalen Suffixe im Aromunischen*, WJb, XV, 1909, 1 ş.u.
Capidan, Megl.	= Th. Capidan, *Meglenoromânii*, I—III, București, 1925, 1928, (1936).
Capidan, Rap. sl.-rom.	= Th. Capidan, *Raporturile lingvistice slavo-române*, în DR, III, 1923, p. 129—238.
Capidan, Rom. balc.	= Th. Capidan, *Romanitatea balcanică*, București, 1936.
Caragiale	= I. L. Caragiale, *Opere*, ed. P. Zarifopol şi Șerban Cioculescu, București, 1930 ş.u.
Caragiu Marioțeanu, v.: Lit. ar.	
Časopis pro mod.	= *Časopis pro moderni filologii* (vydává Klub modernich filologů), Praha, 1911 ş.u.
Cassiodor	= *Magni Aurelii Cassiodori Senatoris Variarium*, Berlin, 1894, (Monum. Germaniae Hist., Auct. Ant., XII).
cat.	= catalan(ă).
Cat. M.	= *Catehismul Marțian* (ed. Al. Rosetti, în ML, p. 547 ş.u., text revizuit după reproducerea fotografică dată de I. Crăciun în *Catechismul românesc din 1544, urmat de celelalte catechisme româno-luterane: Bîrseanu, Sturdzan și Marțian*, Sibiu-Cluj, 1945—1946, p. 99 ş.u.; pagina şi rîndul).
Cato, Agr.	= M. Porci Catonis, *De agri cultura liber*, ex. recens, H. Keilii, Lipsiae, 1882.
Catul	= Catulli Veronensis *Liber*, recensuit Aem. Baehrens, 2 vol., Lipsiae, 1885, 1893.
Caz. I.	= *Cazania Ieud* (ed. I. Bianu, *Manuscript de la Ieud... 2. Învățătură la Paști. 3. Învățătură la cuminecătură*, București, 1925; pagina şi rîndul).
CB	= B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*, I—II, București, 1878—1879 (pagina şi rîndul, la t. I; pagina volumului şi manuscrisului, la t. II).
CC_1	= Coresi, *Cazania*, 1564 (pagina din copia executată în 1902 de Șt. Nicolaescu, după exemplarul din Blaj, păstrată în Biblioteca Academiei R.S.R.).
CC_2	= Coresi, *Cazania*, 1581 (ed. Procopovici-Pușcariu, *Diaconul Coresi. Carte cu învățătură*, I, București, 1914; pagina şi rîndul).
cca	= circa.
ceh.	= cehă.
cf.	= confer *(compară)*.
CGL	= *Corpus glossariorum latinorum*, 7 vol. Leipzig, 1888 ş.u.

CI = *Catehismul descoperit la Ieud*, tipărit probabil de Coresi, în 1559 (ed. I. Bianu, *Întrebare creştinească...*, Bucureşti, 1925; pagina şi rîndul).

Cic. = M. Tullii Ciceronis, *Opera rhetorica*, recognovit G. Friedrich, 2 vol., Lipsiae, 1893, 1903 (Or. = Orator, Top = Topica). M. Tullii Ciceronis, *Scripta quae manserunt omnia*, recognovit C.F.W. Mueller, 7 vol., Lipsiae, 1901—1905 (Att. = Epist. ad Atticum; Caecin. = Pro A. Caecina oratio; De imp. Pomp. = De imperio Cn. Pompei ad Quirites Oratio; Cat. = Orationes in Catilinam; Phil. = In M. Antonium oratio Philippica).

Cihac, El. sl. = A. de Cihac, *Dictionnaire d'étymologie daco-romane*. II. Éléments slaves, magyars, turcs, grecs-moderne et albanais, Francfort s/M Berlin, Bucarest, 1879.

CIL = *Corpus inscriptionum latinarum*, Berlin, 1862 ş.u.

Ciobanu, Încep. = Şt. Ciobanu, *Începuturile scrisului în limba românească*, Bucureşti, 1941 (extr. din AAR, Mem. Secţ. liter., ser. III, t. X Mem. 3).

Cipariu, Analecte = T. Cipariu, *Crestomatia seau analecte literarie...*, Blaj, 1858.

Cipariu, Principia = T. Cipariu, *Principia de limba şi de scriptura*, Blaj, 1866.

CL = *Cercetări de lingvistică*, Cluj, 1956 ş.u.

CM = Coresi, *Molitvenic*, 1564 (ed. N. Hodoş, *Un fragment din Molitvenicul diaconului Coresi (1564)*, în *Prinos lui D. A. Sturdza*, Bucureşti, 1903, p. 235—276; pagina şi rîndul).

CO = *Contributions onomastiques publiées à l'occasion du VIe Congrès international des sciences onomastiques à Munich*, du 24 au 28 août 1958, Bucureşti, 1958.

Cod. M. = *Codicele Marţian* (ed. N. Drăganu, *Două manuscripte vechi: Codicele Todorescu şi Codicele Marţian*, Bucureşti, 1914; pagina volumului şi folio manuscrisului, recto sau verso).

Cod. T. = *Codicele Todorescu* (ed. N. Drăganu, *Două manuscripte vechi: Codicele Todorescu şi Codicele Marţian*, Bucureşti, 1914; pagina volumului şi folio manuscrisului, recto sau verso).

Cohn = G. Cohn, *Die Suffixwandlungen im Vulgärlatein und im varliterarischen Französich nach ihren Spuren im Neufranzösischen*, Halle, 1891.

com. = comunicare orală.

Commodian = Commodiani *Carmina*, ex. recensione B. Dombart, Vindobonae, 1887 (Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum).

cond. = condiţional.

Conev, Bălg. i Rum. = B. Conev, *Ezikovni vzaimnosti meždu Bălgari i Rumăni*, Sofia, 1921.

Conev, Madž. = B. Conev, *Ezikovni vzaimnosti meždu Bălgari i Madžari*, *Godišnik na Sofiiskia Universitet*, I. Istoriko-Filologičeski Fakultet, XIII—XIV, 1917—1918, Sofia, 1920.

conj. = conjugare.

conj. = conjuncţie.

Cordignano = P. Fulvio Cordignano S. J., *Dizionario albanese-italiano e italiano-albanese (il nuovo „Jungg")*, *Parte albanese-italiana*, Milano, 1934.

Coresi, v.: CC_1, CC_2, CM, CP, CP_2, CPr, CPrav, CT.

cors. = (dial.) corsican.

cos. = (dial.) cosentin (Calabria).

Costăchescu, DM de la B. = *Documentele moldovenești de la Bogdan Voevod, 1504—1517*, publicate de Mihai Costăchescu, București, 1940.

Costăchescu, DM de la Șt. M. = *Documentele moldovenești de la Ștefan cel Mare*, publicate de Mihai Costăchescu, Iași, 1933.

Costăchescu, DM în. Șt. = *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, ed. M. Costăchescu, I, 1374—1437, II, 1438—1456, 1387—1458, Iași, 1931, 1932 (pagina și rîndul).

CP = Coresi, *Psaltirea slavo-română*, 1577 (ed. B. P. Hasdeu, *Psaltirea publicată românește în 1577 de diaconul Coresi*, București, 1881—1888; psalmul sau cîntarea și versetul).

CP_2 = Șerban Coresi, *Psaltirea slavo-română*, 1588 (în ed. lui Candrea; psalmul sau cîntarea și versetul).

CPr = Coresi, *Praxiul*, 1563 (ed. I. Bianu, *Lucrul apostolesc, Apostolul tipărit de diaconul Coresi în Brașov, la anul 1563*, București, 1930; cartea, capitolul și versetul).

CPrav. = *Pravila*, tipărită probabil de Coresi, 1570—1580 (ed. I. Bianu, *Pravila sfinților apostoli*, București, 1925; pagina și rîndul).

Crânjală = Dr. Dumitru Crânjală, *Rumunské vlivy v Karpatéch... Influențe românești în Carpați, cu privire specială asupra regiunii Valašska din Moravia*, Praga, 1938.

Cross. = Ephraim Cross, *Syncope and Kindred Phenomena in Latin Inscriptions...*, New York, 1930.

CT = Coresi, *Evangheliar*, 1561 (ed. Gherasim Timuș Piteșteanu, *Tetraevanghelul diaconului Coresi...*, București, 1889; zaceala).

Curt. = Q. Curti Rufi *Historiarum Alexandri Magni Macedonis libri qui supersunt ...*, besorgt von Alfred Weinhold, Leipzig und Berlin, 1903—1906.

CV = *Codicele Voronețean* (ed. I. G. Sbiera, Cernăuți, 1885; pagina manuscrisului și rîndul).

Cvijić, Pén. Balk. = Jovan Cvijić, *La Péninsule Balkanique*. Géographie humaine, Paris, 1918.

Çabej, St. etim. = Eqrem Çabej, *Studieme etimologjike në fushë të shqipes*, I, Tirana, 1982.

DA = *Dicționarul limbii române*, publicat de Academia Română, București, 1904 ș.u.

dac. = dacă, dacic.

dalm. = dalmat(ă)!

Daicoviciu, Probl. cont. în Dacia = C. Daicoviciu, *Problema continuității în Dacia, cîteva observații și precizări de ordin istorico-arheologic*, Cluj, 1940 (extr. din A.I.St.Cl. + CI III, 1936—1940).

Daicoviciu, Transylv. = C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucarest, 1945.

Dal. = I. Dalametra, *Dicționar macedo-român*, București, 1906.

DB = *Documente românești din arhivele Bistriței*, ed. N. Iorga, I—II, București, 1899—1900 (pagina și, eventual, nr. de ordine al textului).

D. Bogdan, AM = *Acte moldovenești dinainte de Ștefan cel Mare*, publicate de Damian P. Bogdan, București, 1938 (pagina și rîndul).

D. Bogdan, Gl. = Damian P. Bogdan, *Glosarul cuvintelor românești din documentele slavo-române*, București, 1946.

DE = I.-A. Candrea și Ov. Densusianu, *Dicționarul etimologic al limbii române. Elementele latine. Á-Putea*, București, 1907—1914.

decl. = declinare.

Def. tab. = *Defixionum tabellae* ... collegit... A. Audollent, Paris, 1904.

Densusianu, H.d.l.r. = Ov. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, Paris, I, 1901; II: fasc. 1, 1914; fasc. 2, 1932; fasc. 3, 1938.
V. şi: DE

Deržavin, Sl. în v. = N. S. Deržavin, *Slavii în vechime*, Bucureşti, 1949.

Dessau = *Inscriptiones latinae selectae*, ed. H. Dessau, Berlin, 1892–1916.

Detschew (sau Dečev), Charakt. thr. = D. Detschew, *Charakteristik der thrakischen Sprache*, Sofia, 1952.

Detschew, Dak. Pfl. = D. Detschew, *Die dakischen Pflanzennamen*, Sofia, 1928.

Devoto, Lg. di Roma = Giacomo Devoto, *Storia della lingua di Roma*, Bologna [1940].

DH = *Documente Hurmuzaki*, Ed. Academiei Române (pagina).

dial. = dialectal, dialect.

Diehl, Al. = *Lateinische altchristliche Inschriften* [2], ausgewählt... v. E. Diehl, Bonn, 1913.

Diels, Altkirchensl. Gr. = Paul Diels, *Altkirchenslavische Grammatik*, I. Teil: *Grammatik*, Heidelberg, 1932.

Digest. = *Digesta Iustiniani Augusti*, recogn. Th. Momsen, Berlin, 1868–1870.

dim. = diminutival.

Dimand = Dr. Bernhard Dimand, *Zur rumänischen Moduslehre*, Wien, 1904.

Fl. Dim. = Florica Dimitrescu, *Contribuţii la istoria limbii române vechi*, Bucureşti, 1973.

DIR = *Documente privind istoria României*, Ed. Academiei R.P.R., Bucureşti, 1951 ş.u. (A. Moldova, B. Ţara Românească; pagina şi nr. de ordine al textului).

DISR = *534 documente istorice slavo-române din Ţara Românească şi Moldova, privitoare la legăturile cu Ardealul, 1346–1603, ...* ed. Gr. G. Tocilescu, 1931 (pagina şi rîndul).

DKSOE = *Die Kultur Südosteuropas*, Wiesbaden, 1946.

doc. slav. = documente în limba slavă.

D.P. = D.P., 23 de ani (în 1938), născut la Korça (Albania), studiile la Korça. Venit în România în 1936.

dr. = dacoromân(ă).

DR = *Dacoromania*, buletinul *Muzeului Limbei Române*, condus de Sextil Puşcariu, Cluj, 1921 ş.u.

Dragomir, Vlahii Pen. Balc. = Silviu Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, Bucureşti, 1959.

Drăganu, Hist. litt. Transylv. = N. Drăganu, *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie, des origines à la fin du XVIII-e siècle*, Bucarest, 1938.

Drăganu, Morf. = N. Drăganu, *Morfemele româneşti ale complementului în acuzativ şi vechimea lor*, Bucureşti, 1943.

Drăganu, Rom. s. IX–XIV = N. Drăganu, *Românii în veacurile IX–XIV pe baza toponimiei şi a onomasticei*, Bucureşti, 1933.
V. şi: Cod. M., Cod. T., MM

ed. = ditat(ă).

ed. = ediţie.

Ed. = Editura.

EL = *Evangheliarul* din Londra, copia lui Radu din Măniceşti, 1574 (ed. M. Gaster, cu titlul greşit: *Tetraevanghelul diaconului Coresi din 1561*, prelucrat de Dr. M. Gaster, Bucureşti, 1929; cartea, capitolul şi versetul).

ELG	= A. Rosetti, *Études de linguistique générale*, București, 1983.
e.n.	= era noastră (se folosește la datarea pe secole: î.e.n. = înaintea erei noastre).
engad.	= (dial.) engadin.
Ennius, Ann.	= *Annales in Ennianae Poesis reliquiae...*, recens. Ioh. Vahlen, Lipsiae, 1903.
EP	= *Evangheliarul* slavo-*român* din 1580 (?, I. Bogdan, *O evanghelie slavonă cu traducere română din secolul XVI*, în *Convorbiri literare*, XXV, 1891, p. 33—40).
Ephem. Dacorom.	= Școala Română din Roma, *Ephemeris dacoromana*. Annuario della Scuola Romena di Roma, Roma, 1923 ș.u.
Ernout, Morphol. hist. du lat.	= A. Ernout, *Morphologie historique du latin*, Paris, 1935.
Ettmayer, Vademecum	= Karl v. Ettmayer, *Vademecum für studierende der romanischen Philologie*, Heidelberg, 1919.
extr.	= extras.
EW	= Sextil Pușcariu, *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache*, I, Heidelberg, 1905.
f.d.	= fără dată.
FD	= *Fonetică și dialectologie*, I, București, 1958 ș.u.
Fejer	= *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis*, studio et opera Georgii Fejér, Buda, 1829 ș.u. (v. M. Czinar, *Index alphabeticus Codicis diplomatici Hungariae*, Pesthini, 1866; tomul, volumul și pagina).
f(em).	= feminin.
Festus	= *Festus*, ed. W. M. Lindsay, Paris, 1930 (Glossaria latina, IV).
Fjalor shq.	= *Fjalor i gjuhës shqipe*, Tirana, 1954.
flor.	= florentin.
fr.	= francez(ă).
franc.	= franc(ă).
Frățilă	= A. Frățilă, *Sensul și întrebuințarea prepozițiunilor în limba română*, Galați, 1905.
friul.	= (dial.) friulan.
g.	= (dial.) gheg.
g(en).	= genitiv.
Gălăbov	= Ivan Gălăbov, *Za člena v bălgarski ezik*, Burgas, tom. I, f.d.
Gamillscheg, Rom. Germ.	= Ernst Gamillscheg, *Romania Germanica*, Berlin-Leipzig, 1935.
Gamillscheg, Roman. Tempuslehre	= Ernst Gamillscheg, *Studien zur Vorgeschichte einer romanischen Tempuslehre*, Wien, 1913 (Sitzungsber. d. kaiserl. Akad. d. Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Kl., 172, Bd., 6 Abhandl.).
Gamillscheg, Olt. Mdt.	= Ernst Gamillscheg, *Oltenische Mundarten*, Wien, 1919 (Sitzungsber. d. kaiserl. Akad. d. Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Kl., 190, Bd., 3 Abhandl.).
Gartner, Darstellung	= Theodor Gartner, *Darstellung der rumänischen Sprache*, Halle a.d.S., 1904.
Gaster, Chrest. V. și: EL	= M. Gaster, *Chrestomatie română*, I, Leipzig-București, 1891.
GB	= *Glose române într-un manuscript slavon din secolul XVI*, ed. I. Bogdan, în *Convorbiri literare*, XXIV, 1890, p. 727—752 (pagina revistei, caietul și pagina manuscrisului).

GB sau God. Balk. Inst.	= *Godišnjak*, kn. I, *Balkanoloski Institut*, I., Sarajevo, 1957.
Geagea	= Chr. Geagea, *Elementul grec în dialectul aromân*, Cernăuţi, 1931 (extr. din *Codrul Cosminului*, VII).
A. Gellius	= A. Gellii *Nôctium Atticarum Libri XX*, post Martinum Hertz edidit Carolus Hosius, 2 vol., Lipsiae, 1903.
gen.	= (dial.) genovez.
genit.	= genitiv.
Georgiev, Trak. ez.	= Vladimir Georgiev, *Trakiiskijat ezik*, Sofia, 1957 (Bălgarska. Akademija na Naukite). *Trakite i tehnijat ezik*, Sofia, 1977.
germ.	= german(ă).
Gerov, Lat.-gr. Bez.	= Boris Gerov, *Lateinisch-griechische lexikalische gegenseitige Beziehungen in den Inschriften aus den Balkanländern*, Sofia, 1947. (*Godišnik* na Sofiiskija Universitet, ist.-fil. Fak., kniga XLVII.)
Giurescu, Ist. rom., I^3	= Const. C. Giurescu, *Istoria românilor*, I, ediţia a III-a, Bucureşti, 1938.
Giurescu, C.C şi Dinu C., Ist. rom., I	= Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. I, Bucureşti, 1974.
GL	= *Grammatici latini*, ex recensione Henrici Keilli, 7 vol., Leipzig, 1864—1874.
Godin	= Marie Amelie Freiin v. Godin, *Wörterbuch der albaniscken und deutschen Sprache*, Bd. I: Deutsch-albanisch, Leipzig, 1930.
got.	= gotic(ă).
gr.	= greacă.
Gram. vet.	= *Grammatici veteres*, ex. recens. C. Lachmanni, Berolini, 1848.
Grandgent	= C. H. Grandgent, *Introduzione allo studio del latino volgare*, Milano, 1914.
Graur, Cons. gem.	= A. Graur, *Les consonnes géminées en latin*, Paris, 1929.
Graur, I et V en lat.	= A. Graur, *I et V en latin*, Paris, 1929.
Graur, Mél. ling.	= A. Graur, *Mélanges linguistiques*, Paris-Bucureşti, 1936.
Graur, N. d'ag. et adj.	= A. Graur, *Nom d'agent et adjectif en roumain*, Paris, 1929.
Gr. de Tours, H.F.	= Gregorii Turonensis, *Opera*. I: *Historia Francorum*. *Liber Vitae Patrum*, Hanovra, 1884 (Monumenta. Germaniae Historica. Scriptores rerum Merovingicarum).
Gr. lb. rom.	= *Gramatica limbii române*, vol. I, *Vocabularul, fonetica şi morfologia*; vol. II, *Sintaxa*, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, ediţia a II-a, revăzută şi adăugită, Bucureşti, 1963.
Grevander	= Sigfrid Grevander, *Untersuchungen zur Sprache der Mulomedicina Chironis*, Lund-Leipzig (1926).
Gröber Gr.	= *Grundriss der romanischen Philologie*, hgg. v. Gustav Gröber, I^2, Strassburg, 1904—1906.
GS	= *Grai şi suflet*, revista *Institutului de Filologie şi Folklor*, publicată de Ov. Densusianu, I—VII, Bucureşti, 1923—1937.
h.	= harta.
H	= *Psaltirea Hurmuzachi* (în ed. Candrea, *Ps. Sch.*, 1916, psalmul sau cîntarea şi versetul).
Hahn, Lex.	= Johann Georg von Hahn, *Albanesische Studien*, Viena, 1853 (Heft III: Beiträge zu einem albanesisch-deutschen Lexikon).
Hamp, Alb.	= Eric P. Hamp, *The Position of Albanian in Ancient Indo-European Dialects*, ed. by H. Birnbaum and I. Pulwel, Berkeley and Los Angeles, 1966, p. 97—121.

Harmatta, Iran.	= John Harmatta, *Studies in the language of the Iranian tribes in South Russia*, Budapest, 1952.
Hasdeu, v.: Arch. ist., CB, L, TB, TM.	
HAT	= L. Sadnik u. R. Aitzetmüller, *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*, Heidelberg, C. Winter, 1955.
Hatzidakis, Einl.	= G. N. Hatzidakis, *Einleitung in die neugriechische Grammatik*, Leipzig, 1892.
Haugen, Bilingual.	= Einar Haugen, *Bilingualism in the Americas: a bibliography and research guide* (Publication of the American dialect Society, Number 26, November 1956).
hgg.	= herausgegeben.
Hieronim	= Sancti Eusebii Hieronymi, *Commentarii in epistolas Sancti Pauli*, în Migne, Patrologia latina, vol. 30, Paris, 1865.
Hor.	= Q. Horatii Flacci *Opera*, tertium recognovit L. Mueller, Lipsiae, 1904 (Sat. = Saturarum Libri).
Höeg	= Carsten Höeg, *Les Saracatsans, une tribu nomade grecque*, I, II, Paris-Copenhague, 1925, 1926.
ibid.	= ibidem.
id.	= idem.
IF	= *Indogermanische Forschungen, Zeitschrift für indogermanische Sprach-u. Altertumskunde*, begr. v. K. Brugmann u. W. Streitberg, Strassburg, 1892 ș.u.
IJb.	= *Indogermanisches Jahrbuch*, im Auftrag der indogermanischen Gesellschaft, hgg. v. Alb. Thumb. u. W. Streitberg, Strassburg, 1914 ș.u.
ilir.	= ilîră.
ILR	= Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, I[4], II[4], III[5], IV—VI, București, 1964, 1966.
imper.	= imperativ.
impf.	= imperfect.
ind.	= indicativ.
inf.	= infinitiv.
interj.	= interjecție.
ion.-at.	= (dial.) ionian-atic.
Iordan, Diftongarea	= Iorgu Iordan, *Diftongarea lui* e *și* o *accentuați în pozițiile* ă, e, Iași, 1920.
Iordan, Gr.	= Iorgu Iordan, *Gramatica limbii române*, București [1937].
Iordan, Rum. Top.	= Iorgu Iordan, *Rumänische Toponomastik*, I—III, Bonn-Leipzig, 1924, 1926.
Iordanes	= Iordanes, *Romana et Getica*, recensuit Th. Momsen, Berolini, 1892 (Monumenta Germaniae Historica, V, I).
IR	= Academia R. S. România, *Istoria României*, 1, București, 1960.
Ispirescu, Leg.	= P. Ispirescu, *Legende sau basmele românilor*, I[2], București, Minerva, 1907.
istr.	= istroromân(ă).
it.	= italian(ă).
Ivić, Serbokr. Dial.	= Pavle Ivić, *Die serbokroatischen Dialekte*, Haga, 1958.
i.l.	= illo loco.
î.l.	= în loc.

Jacimirskij = A.J. Jacimirskij, *Iz slavjano-rumynskih Semasiologičeskih nabljudenij*, St. Petersburg, 1904.

Jagić-Festschr. = Jagić-Festschrift. *Zbornik u slavu Vatroslova Jagića*, Berlin, 1908.

Jeanneret = M. Jeanneret, *La langue des tablettes d'exécration latines*, Paris-Neuchâtel, 1918.

Jireček, Alb. in. d. Vergang. = C. Jireček, *Albanien in der Vergangenheit*, în *Illyrisch-albanische Forschungen*, I, hgg. v.L. v. Thallóczy, München-Leipzig, 1916, p. 63 ș.u.

Jireček, Gesch. d. Serben = C. Jireček, *Geschichte der Serben*, Gotha, 1911.

Jireček, Rom. Dalm. = C. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, I—III, Viena, 1901—1903 (*Denkschriften* der kais. Akad. d. Wissenschaft. in Wien, phil.-hist. Kl., Bd. XLVIII-XLIX).

Jokl, Alb. = N. Jokl, *Albanisch*, Strassburg, 1917.

Jokl, Ling. kult. Unters. = N. Jokl, *Linguistisch-kulturhistorische Untersuchungen aus dem Bereiche des Albanischen*, Berlin-Leipzig, 1923.

Jokl, St.z. alb. Et. = N. Jokl, *Studien zur albanesischen Etymologie und Wortbildung*, Viena, 1911.

Kałužniackij = E. Kalužniackij, *Kirillovskoe pisimo u Rumyn*, Petrograd, 1915.

Kniezsa, MNSJ = Kniezsa István, *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*, 2 vol., Budapest, 1955.

Krahe, Illyr. = Hans Krahe, *Die Sprache der Illyrier*, I, Wiesbaden, 1955.

Kretschmer, Einl. = Paul Kretschmer, *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, Göttingen, 1896.

Kuhn, Rom. Spr. = A. Kuhn, *Die romanischen Sprachen*, Bern, 1951.

Kul'bakin, Le v. sl. = St. Kul'bakin, *Le vieux slave*, Paris, 1929.

Kuryłowicz, Ét. i-e = Jerzy Kuryłowicz, *Études indo-européennes*, I, Kraków, 1935.

KZ = *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete des Deutschen, Griechischen und Lateinischen*, hgg. von Th. Aufrecht und Adalbert Kuhn, Berlin, 1852 ș.u.

L = Fragmentul *Leviticului* românesc de la Belgrad (ed. B. P. Hasdeu, CB, I, p. 5—17; pagina și rîndul).

lat. = latină.

Lausberg, Rom. Sprachwiss. = H. Lausberg, *Romanische Sprachwissenschaft*, I—II, Berlin, 1956.

LB = *Lettres roumaines de la fin du XVI*ᵉ *et du début du XVII*ᵉ *siècle, tirées des archives de Bistritza (Transylvanie)*, publiées par A. Rosetti, București, 1926 (pagina și rîndul).

lecc. = dial. din Lecce (Apulia).

Leg. Dum. Cod. I = *Legenda Duminicii* din manuscrisul de la Ieud (ed. I. Bianu, *Manuscript de la Ieud, I. Scriptura Domnului Hristos ...*, București, 1925; pagina și rîndul).

Leotti = Angelo Leotti, *Dizionario albanese-italiano*, Roma, 1937.

Leumann-Hofmann-Szantyr = M. Leumann, J. B. Hofmann, A. Szantyr, *Lateinische Grammatik*, I, II, München, 1963, 1965.

Leskien, Gr. d. altbg. = A. Leskien, *Grammatik der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache*, 2—3 Aufl. Heidelberg. 1919.

Leskien, Gr. d. s-kr. Spr. = A. Leskien, *Grammatik der serbokroatischen Sprache*, Heidelberg, 1914.

Leskien, Hdb. d. altbg. Spr. = A. Leskien, *Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache*. 5-te Auflage, Weimar, 1910.
Lg. = *Language*. Journal of the Linguistic Society of America, Baltimore, 1925 ș.u.
Lg. et litt. = *Langue et littérature*. Académie Roumaine. Bulletin de la Section littéraire, 4, Bucarest, 1940—1948.
Liechtenhan = Ed. Liechtenhan, *Sprachliche Bemerkungen zu Marcellus Empiricus*, Basel, 1917.
Ling. balk. = *Linguistique balkanique*, I, Sofia, 1959 ș.u.
lit. = literal.
lit. = lituană.
Lit. ar. = Matilda Caragiu Marioțeanu, *Liturghier aromânesc*, București, 1962.
Liv. Andr. Frag. = Livius Andronicus, fragmente din tragedii, în A. Ernout, *Recueil de textes latins archaïques*, Paris, 1916.
loc. = localitate.
loc. adv. = locuțiune adverbială.
Löfstedt, Peregr. Aeth. = E. Löfstedt, *Philologischer Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae*², Uppsala, 1936.
Löfstedt, Syntactica = E. Löfstedt, *Syntactica*, I², II, Lund, 1932, 1933.
log. = (dial.) logudorez.
Lokotsch = Karl Lokotsch, *Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs*, Heidelberg, 1927.
lomb. = (dial.) lombard.
Lombard, Pron. du roum. = Alf Lombard, *La prononciation du roumain*, Uppsala (extr. din *Uppsala Universitats Årsskrift*, 1936).
Lombard, Vb. roum. = Alf Lombard, *Le verbe roumain, étude morphologique*, I—II, Lund, 1954, 1955.
Löwe = Karl Löwe, *Die Adjektivsuffixe im Dakorumänischen*, WJb, XVII—XVIII, 1 ș.u.
LR = *Limba română*, București, 1952 ș.u.
lucc. = dial. din Lucca.
Lucr. = Lucrèce, *De la nature*, texte établi et traduit par A. Ernout, Paris, Les Belles Lettres, 1924.
Lukinich-Gáldi, Doc. hist. Valach. = *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia, usque ad annum 1400 p. Christum*, curante, Emerico Lukinich et adiuvante Ladislao Gáldi, ediderunt Antonius Fekete Nagy et Ladislau Makkai, Budapestini, 1941 (pagina și nr. de ordine al documentului).
Lunt, OCS Gr. = H. G. Lunt, *Old Church Slavonic Grammar*, Haga, 1955.
lyon. = (dial.) lyonez.

maced. = macedonean(ă).
magl. = dial. din Maglia (Apulia).
mant. = (dial.) mantovan.
m(asc.). = masculin.
Mayer, Illyr. = A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, I, II, Wien, 1957, 1959.
megl. = meglenoromân(ă).
Meillet, Et. voc. v. sl. = A. Meillet, *Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave*, Paris, 1902, 1905.

Meillet-Ernout = A. Ernout et A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, quatrième édition, revue, corrigée et augmentée d'un index, Paris, 1959.

Meillet-Vaillant, Le sl. c². = A. Meillet, *Le slave commun*, seconde édition, revue et augmentée, avec le concours de A. Vaillant, Paris, 1934.

Meillet-Vaillant, Gr.s-cr. = A. Meillet et A. Vaillant, *Grammaire de la langue serbocroate*, Paris, 1924.

Meillet-Vendryes = A. Meillet et J. Vendryes, *Traité de grammaire comparée des langues classiques*, Paris, 1924.

mesap. = mesapic(ă).

Meyer, Alb. Gr. = G. Meyer, *Kurzgefasste albanesische Grammatik*, Leipzig, 1888.

Meyer, EW = Gustav Meyer, *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, Strassburg, 1891.

Meyer, Neugr. St. = Gustav Meyer, *Neugriechische Studien*, Viena, 1894–1895.

Meyer-Lübke, Einf.³ = W. Meyer-Lübke, *Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft*³, Heidelberg, 1920.

Meyer-Lübke, Gr. = W. Meyer-Lübke, *Grammatik der romanischen Sprachen*, I–IV, Leipzig, 1890–1902.

Meyer-Lübke, Rum. u. rom. = W. Meyer-Lübke, *Rumänisch und romanisch*, București, 1930.
V. și: REW

M.H. = M. H., 30 de ani (în 1938), născută la București, tatăl aromân din Macedonia, mama din Grecia (Skopelos).

Mihály = I. Mihály de Apșa, *Diplome maramureșene din secolul XIV și XV*, Maramureș-Sighet, 1900 (pagina).

Mihăescu, Lat. prov. dun. = H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului Roman*, București, 1960 (citatele trimit la paragrafe).

Mihăilă, Împr. v. sl. = G. Mihăilă, *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română*, București, 1960.

Mihăilă, DLRV = G. Mihăilă, *Dicționar al limbii române vechi*, București, 1974.

Mihăileanu = Șt. Mihăileanu, *Dicționar macedo-român*, București, 1901.

Miklosich, Beitr. Vok = Franz Miklosich, *Beiträge zur Lautlehre der rumunischen Dialekte. Vocalismus*, I, II, III, *Consonantismus*, I, II, *Lautgruppen*, Wien, 1881–1883.

Miklosich, Lex. plsl. = Fr. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, emendatum auctum, Vindobonae, 1862–1865.

Miklosich, Pers. = *Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen*, drei Abhandlungen von Franz Miklosich, Heidelberg, Winter 1927, (Manulneudruck aus *Denkschriften* der Akad. d. Wissenschaft, phil.-hist. Kl., Viena, 1860–1874).

Miklosich, S. El. im. Rum. = Fr. Miklosich, *Die slavischen Elemente im Rumunischen*, Viena, 1861.

Miklosich, Vergl. Gr. d. sl. Spr. = Franz Miklosich, *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen*. Zweiter Bd. *Stammbildungslehre*, Viena, 1875.

Miklosich, Wand. = Franz Miklosich, *Über die Wanderungen der Rumunen in den dalmatischen Alpen und den Karpathen*, Wien, 1879 (partea a 2-a, de E. Kalužniackij, *Rumunisches im Kleinrussischen und Polnischen)*, formează vol. XXX din *Denkschriften der philos.-hist. Klasse der Kais. Akademie der Wissenschaften*, p. 1–65.

Miladinov = Ivan An. Miladinov, *Vollständiges bulgarisch-deutsches Wörterbuch*, Sofia, 1900.

Mirčev, Gr. bg. ez. = K. Mirčev, *Istoričeska gramatika na bălgarskija ezik*, ed. a 2-a, Sofija, 1958.

ML = A. Rosetti, *Mélanges de linguistique et de philologie*, Copenhague-București, 1947.

Mladenov, Bălg. alb. otnoš. = St. Mladenov, *Prinos Kăm izučavane na bălgarsko-albanskite ezikovi otnošenija*, Sofija, 1927.

Mladenov, ERBE = St. Mladenov, *Etimologičeski i pravopisen rečnik na bălkarskija knižoven ezik*, Sofija, 1941.

Mladenov, Gesch. d. bulg. Spr. = Ștefan Mladenov, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, Berlin-Leipzig, 1929.

MM = *Molitvenicul Marțian* (ed. N. Drăganu, *Un fragment din cel mai vechi molitvenic românesc*, DR, II, 1922, p. 254—326; pagina revistei și folio manuscrisului, recto sau verso).

m.m.ca pf. = mai-mult-ca-perfect.

MO = *Mélanges linguistiques* publiés à l'occasion du VIIIe Congrès International des linguistes à Oslo, du 5 au 9 août 1957, Bucarest, 1957.

Mohl, Introd. = F. George Mohl, *Introduction à la chronologie du latin vulgaire*, Paris, 1899.

Mohrmann = Christine Mohrmann, *Die altchristliche Sondersprache in den Sermones des hl. Augustin*, I, Nijmegen, 1932.

Morariu = Leca Morariu, *Morfologia verbului predicativ român*, I, II, 1 și 2, Cernăuți, 1924—1928 (extr. din *Codrul Cosminului*, I, II și IV).

MRIW = *Mitteilungen des rumänischen Instituts an der Universität Wien*; hgg. v. W. Meyer-Lübke, I, Heidelberg, 1914.

ms. = manuscris.

mss. = manuscrise.

Mulom. Chiron. = Claudii Hermeri, *Mulomedicina Chironis*, edidit E. Oder, Lipsiae, 1901.

Mutafčiev, Bulg. et Roum. = P. Mutafčiev, *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*, Sofia, 1932.

n. = neutru.

n. = nominativ.

n. = nord.

n. = notă.

n. = nume.

N. = Scrisoarea lui Neacșu din Cîmpulung (Muscel, jud. Argeș), 1521 (ed. Bianu-Cartojan, *Album de paleografie românească*, București, 1926, pl. XV).

Nandriș, Doc. rom. Athos = *Documente românești în limba slavă din mănăstirile muntelui Athos*, 1372—1658, publicate de Grigore Nandriș, București, 1937 (pagina).

Nandriș, Lg. roum. corresp. = Octave Nandriș, *La langue roumaine dans la correspondance du XVI-e siècle*, în *Actes et Colloques*, 1, *Les anciens textes roumains non littéraires, Colloque international..., Strasbourg*, Paris, 1963. p. 213—229.

Nandriș, Phon. hist. = Octave Nandriș, *Phonétique historique du roumain*, Paris, 1963.

ned. = nedefinit.

Nemeth, Jassen = J. Nemeth, *Eine Wörterliste der Jassen, der ungarländischen Alanen*, Berlin, 1959.

Nestor, Don. = I. Nestor, *Les données archéologiques et le problème de la formation du peuple roumain*, *Revue roumaine d'histoire*, III, 1964, p. 383–423.

Neuphil. Mitteil. = *Neuphilologische Mitteilungen*, hgg. von Neuphilologischen Verein in Helsingfors, Helsingfors, 1899 ș.u.

n. gr. = neogreacă.

Nicolaescu, DSR = Șt. Nicolaescu, *Documente slavo-române cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în sec. XV și XVI*, București, 1905.

Nikolaidi = ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΙΚΟΛΑΙΔΙ, Ἐτυμολογικὸν λεξικὸν τῆς κουτσοβλαχικῆς γλώσσης, Athena, 1909.

n.n. = nota noastră.

Novaković, Probl. sb. = Stojan Novaković, *Les problèmes serbes*, I–III, în Arch. f. slav. Phil., XXXIII, 438 ș.u.; IV–VI, ibid., XXXIV, 203 ș.u.

n. pr. = nume propriu.

n. top. = nume topic.

Oblak, Maced. St. = Vatroslav Oblak, *Macedonische Studien*, Viena, 1896.

Olcott = G.N. Olcott, *Studies in the word formation of the Latin inscriptions*, Roma, 1898.

Omagiu Bărbulescu = *Omagiu profesorului Ilie Bărbulescu la 25 ani de profesorat*, Iași, 1931.

op. cit. = opus citatum = lucrarea citată.

os. = osetă.

Ov. = P. Ovidius Naso, ex iterata R. Merkelii recognitione (Met. = Vol. II: *Metamorphoses*, Lipsiae, 1909, Trist. = Vol. III: *Tristia*, Lipsiae, 1904).

pad. = (dial.) padovan.

Panaitescu, DȚR = *Documentele Țării Românești*, publicate de P. P. Panaitescu, I, 1369–1490, București, 1938 (pagina și rîndul).

Papahagi, Basme = Per. Papahagi, *Basme aromâne și glosar*, București, 1905.

Papahagi, Dicț. dial. arom. = Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic*, București, 1963; ed. a doua, 1974.

Papahagi, Maram. = T. Papahagi, *Graiul și folklorul Maramureșului*, București, 1925.

Papahagi, Megl., I, II = Pericle N. Papahagi, *Megleno-Românii*, Partea I, II, București, 1902.

Papahagi, M-ții Apuseni = T. Papahagi, *Cercetări în Munții Apuseni*, București, 1925 (extr. din GS, II).

Papahagi, Scr. ar. s. XVIII = Per. Papahagi, *Scriitori aromâni în secolul al XVIII-lea (Cavalioti, Ucuta, Daniil)*, București, 1909.

Papiu, Tezaur = A. Papiu Ilarian, *Tezaur de monumente istorice*, I, București, 1862 (pagina).

parm. = (dial.) parmigian.

part. = participiu.

Pascu, Rum. Elem. Balk. = Giorge Pascu, *Rumänische Elemente in den Balkansprachen*, Geneva, 1924.

Pascu, Suf. = G. Pascu, *Sufixele românești*, București, 1916.

Patsch, Agathyrs = C. Patsch, *Die Völkerschaft der Agathyrsen* (Akad. d. Wissenschaft in Wien, Anzeiger 1925, nr. XII a, p. 69 ș.u.).

Pârvan, Dacia = Vasile Pârvan, *Dacia. Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-danubiene*, traducere de Radu Vulpe, București, 1937.

Pârvan, Getica = Vasile Pârvan, *Getica, O protoistorie a Daciei*, București, 1926.

Pârvan, Nume daco-scit. = Vasile Pârvan, *Considerații asupra unor nume de rîuri daco-scitice*, Bucuresti, 1923.

Pekmezi, Gr. alb. Spr. = Pekmezi, *Grammatik der albanesischen Sprache*, Viena, 1908.

Peregr. Aeth. = *Silviae vel potius Aetheriae peregrinatio ad loca sancta* [2], hgg. v. W. Heraeus, Heidelberg, 1921.

p(er)f. = perfect.

pers. = persoană.

Petkanov = I. Petkanov, *Les éléments romans dans les langues balkaniques*, *Actes du Xe Congrès International de linguistique et philologie romanes*, Strasbourg, 1962, Paris, 1965, p. 1159—1184.

Petronius = Pétrone, *Le Satiricon*, texte établi et traduit par A. Ernout, Paris, Les Belles Lettres, 1922.

Petrovici, Cons. dure și moi = Emil Petrovici, *Corelația de timbru a consoanelor dure și moi în limba română*, în SCL, 1950, I, p. 172 ș.u.

Petrovici, Infl. sl. = E. Petrovici, *Influența slavă asupra sistemului fonemelor limbii române*, București, 1956.

pf. cp. = perfect compus.

pf. sp. = perfect simplu.

Philippide, Ist. lb. rom. = A. Philippide, *Istoria limbii române*, I: *Principii de istoria limbii*, Iași, 1894.

Philippide, Orig. rom. = A. Philippide, *Originea românilor*, I, II, Iași, 1923, 1927.

pis. = (dial.) pisan.

pl. = plural.

pl. = planșe.

Plaut = T. Macci Plauti *Comoediae*, ex. recens. G. Goetz et Fr. Schoell, Lipsiae, 1901—1906, 7 vol. (Amph. = Amphitruo; Asin. = Asinaria; Aul. = Aulularia; Bacch. = Bacchides; Cist. = Cistellaria; Curc. = Curculio; Epid. = Epidicus; Men. = Menaechmi; Merc. = Mercator; Mil. = Miles gloriosus; Most. = Mostellaria; Pe. = Persa; Pseud. = Pseudolus; R. = Rudens; Trin. = Trinummus).

Plin., Ep. = C. Plini Caecili Secondi *Epistularum libri novem*, ex. recens. Henrici Keilli, Lipsiae, 1870.

PO = *Palia*, Orăștie, 1592 (ed. M. Roques, *Palia d'Orăștie, 1581—1582)*, I. Préface et Livre de la Genèse, Paris, 1925; cartea, capitolul și versetul).

Popović, GSKS = Ivan Popović, *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden, 1960.

Popovici, Istr. = Iosif Popovici, *Dialectele române (Rumänische Dialekte)*. IX: *Dialectele române din Istria*, I—II, Halle a.d.S., 1914, 1909.

pol. = polonă

port. = portughez(ă).

Porzig. Idg. Sprachgeb. = W. Porzig, *Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets*, Heidelberg, 1954.

pos. = posesiv.

prep. = prepoziție.
pr(ez). = prezent.
Proceed. 8. Congr. = *Proceedings of the Eighth International Congress of Linguists*, Oslo, 1958.
pron. = pronume.
prov. = provensal(ă).
ps. = psalm.
pt. = punctul cartografic (în ALR).
Puschlav = dial. din Puschlav (Grisons).
Pușcariu, Contrib. gr. ist. lb. rom. = S. Pușcariu, *Contribuții la gramatica istorică a limbii române*, I, București, 1911 (AAR, liter. XXXIII).
Pușcariu, Ét. de ling. roum. = S. Pușcariu, *Études de linguistique roumaine*, Cluj-București, 1937.
Pușcariu, Istr. = Sextil Pușcariu, *Studii istroromâne*, II, III, București, 1926, 1929.
Pușcariu, LR = Sextil Pușcariu, *Limba română*, vol. I: *Privire generală*, București, 1940.
Pușcariu, Transylv. = Sextil Pușcariu, *Le rôle de la Transylvanie dans la formation et l'évolution de la langue roumaine*, București, 1938 (extr. din *La Transylvanie*).

Quintilian = M. Fabii Quintiliani *Institutionis oratoriae libri duodecim*, recens. Ed. Bonnell, 2 vol. Lipsiae, 1903, 1905.

r. = rus(ă).
RE[2] = *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, neue Bearbeitung unter Mitwirkung zahlreicher Fachgenossen, hgg. v. Georg Wissowa, Stuttgart, 1894 ș.u.
Rech. dipht. = *Recherches sur les diphtongues roumaines*, publiée par A. Rosetti, Bucarest-Copenhague, 1959.
Recueil = *Recueil d'études romanes* publiées *à* l'occasion du IXe Congrès International de linguistique romane à Lisbonne du 31 mars au 3 avril 1959. Bucarest, 1959.
reg. = regiune.
regg. = (graiul din provincia) Reggio (Italia).
Reichenkron, Vorröm. Bestandt. = Günther Reichenkron, *Vorrömische Bestandteile des Rumänischen*, I–V; I: ASNS, 194. Bd., 1958, p. 273 ș.u.; II: Zs. sl. Phil., XXV, 1956, p. 163–175; III: *Romanistisches Jahrbuch*, IX, Hamburg, 1958, p. 59–105; IV: *Etymologica. Walther von Wartburg zum siebzigsten Geburtstag*, Tübingen (1958), p. 597–613; V: *Festschrift Johannes Friedrich*, Berlin, 1959, p. 365–401.
REIE = *Revue des études indo-européennes*. Bulletin trimestriel publié sous la direction de Vlad Bănățeanu, București, 1938 ș.u.
REL = *Revue des études latines*, Paris, 1923 ș.u.
RESEE = *Revue des études sud-est européennes*, I, Bucarest, 1963 ș.u.
R. ét. sl. = *Revue des études slaves*, Paris, publiée par l'Institut d'Études Slaves, 1921 ș.u.
Rev. crit.-liter. = *Revista critică-literară*, director Aron Densușianu, Iași, 1893–1897.
Rev. Fund. Regale = *Revista Fundațiilor Regale*, București, 1934–1947.
REW[3] = *Romanisches etymologisches Wörterbuch*[3], von Meyer-Lübke, Heidelberg, 1935.

RF	= *Revista filologică*, organ al Cercului de Studii Filologice de pe lîngă Facultatea de Filozofie și Litere din Cernăuți, director Al. Procopovici, I, II, Cernăuți, 1927—1929.
RIAF	= *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, ed. de Gr. Tocilescu, București, 1882 ș.u.
Richter, Beitr. z. Gesch d. Rom.	= Elise Richter, *Beiträge zur Geschichte der Romanismen*, Halle, 1934.
RIEB	= *Revue internationale des études balkaniques*. Directeurs: P. Skok (Zagreb) — M. Budimir (Beograd), Beograd, 1934 ș.u.
RIR	= *Revista istorică română*, Bucuresti, 1931 ș.u.
RL și RRL	= *Revue de linguistique* (și apoi: *Revue roumaine de linguistique*), București, 1956 ș.u.
RLiR	= *Revue de linguistique romane*, publiée par la Société de Linguistique Romane, Paris, 1925, ș.u.
RLV	= *Reallexikon der Vorgeschichte*, I—XV, unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrten, hgg. v. Max Ebert, Berlin, 1924—1932.
Roceric-Vasiliu, Affricates	= *The Phonemic Status of the Affricates in Common Rumanian*, în RRL, IX, 1964, p. 497—501.
Rohlfs, EWUG	= Gerhard Rohlfs, *Etymologisches Wörterbuch der Unteritalienischen Gräzität*, Halle, 1930.
Rohlfs, HGIS	= Gerhard Rohlfs. *Historische Grammatik der italienischen Sprache*. Bern, 3 vol. (1949, 1954).
Rohlfs, Lex. Differ.	= G. Rohlfs, *Die lexikalische Differenzierung der romanischen Sprachen. Versuch einer romanischen Sprachgeographie*, München, 1954.
Rohlfs, Sard.	= G. Rohlfs, *Sprachliche Berührungen zwischen Sardinien und Süditalien*, în *Donum natalicium Carolo Jaberg*. Zürich-Leipzig. 1937.
rom.	= română.
romagn.	= (dial.) romagnol.
Rom. Forsch.	= *Romanische Forschungen*, Frankfurt am Main, 1883 ș.u.
Rom. sl.	= *Romanoslavica*, I, București, 1958 ș.u.
Rönsch, It. u. Vulg.	= H. Rönsch, *Itala und Vulgata*, Marburg, 1875.
Rosetti, Cercet. Rom. Alb.	= Al. Rosetti, *Cercetări asupra graiului românilor din Albania*, București, 1930.
Rosetti, Étude	= A. Rosetti, *Étude sur le rhotacisme en roumain*, Paris, 1924.
Rosetti, Rech. V. și: ILR LB, ML, SL	= A. Rosetti, *Recherches sur la phonétique du roumain au XVI*e *siècle*, Paris, 1926.
Rosetti-Cazacu, Ist. lb. liter.	= Al. Rosetti și B. Cazacu, *Istoria limbii române literare*, vol. I, București, 1961.
Rosetti-Cazacu-Onu, Ist. lb. liter.	= Al. Rosetti, B. Cazacu și L. Onu, *Istoria limbii române literare*, ed. a II-a, București, 1971.
R.P.	= R.P., născută la Eni-Mahle (Bulgaria), din părinți bulgari (tatăl din Tulcea, mama din Stara Zagora), în 1913. Plecată în Bulgaria în 1916, unde și-a făcut studiile primare și liceale. Studentă în litere (în 1938).
RS	= *Rocznik sławistyczny*, Kraków, 1908 ș.u.
rtr.	= retoroman(ă).
rus.	= rusă.
Russu, Lb. traco-dac.	= I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, București, 1959.

s.	= sîrbă.
s.	= substantiv.
s.	= sud.
S.	= *Psaltirea Scheiană* (1482) (ed. I. Bianu, I, București, 1889, psalmul sau cîntarea și versetul).
Sadnik-Aitzetmüller, V.W.Sl. Spr.	= Linda Sadnik — Rudolf Aitzetmüller, *Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wiesbaden, 1963 ș.u.
śaintong.	= dial. din Saintonge.
Sandfeld, Ling. balk.	= Kr. Sandfeld, *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*, Paris, 1930.
Sarafidi	= H. Sarafidi, *Dicționar român-grec*, Constanța, 1922.
sard.	sardă.
Sava, Doc. Lăpușna	= *Documente privitoare la tîrgul și ținutul Lăpușnei*, publicate de Aurel V. Sava, București, 1937.
Sava, Doc. putn.	= *Documente putnene*, publicate de Aurel V. Sava, I, Vrancea, (Odobești-Cîmpuri), Focșani, 1929; II, Vrancea, (Irești-Cîmpuri) Chișinău, 1931.
sax.	= saxonă.
săs.	= săsesc (dialectul german al sașilor din Transilvania).
Schuchardt, Vok.	= Hugo Schuchardt, *Der Vokalismus des Vulgärlateins*, I—III, Leipzig. 1866—1868.
SCIV	= *Studii și cercetări de istorie veche*, Academia R.S.R., Institutul de Istorie și Filozofie, București, 1950 ș.u.
SCL	= *Studii și cercetări lingvistice*, București, 1950 ș.u.
s.-cr.	= sîrbo-croată.
Scriban	= August Scriban, *Dicționarul limbii românești*, Iași, 1939.
scut.	= dialectul albanez din Scutari.
SD	= *Studii și documente*, publ. de N. Iorga (pagina și, eventual, nr. de ordine al textului).
Seelmann	= E. Seelmann, *Die Aussprache des Lateins...*, Heilbronn, 1885.
Seidel, El. sint. sl.	= Eugen Seidel, *Elemente sintactice slave în limba română*, București, 1958.
Seliščev, Slav. nas.	= A. M. Seliščev, *Slavjanskoje naselenije v Albanij*, Sofia, 1931.
Seliščev, Strarosl. jaz.	= A. M. Seliščev, *Staroslavijanskij jazyk*, I, Moskva, 1951.
s.f.	= substantiv feminin.
sg.	= singular.
SI	= *Surete și izvoade*, ed. G. Ghibănescu (pagina și, eventual, nr. de ordine al textului).
sic.	= sicilian(ă).
Simionescu, Acc. sl.	= Eufrosina Simionescu, *Accentul în cuvintele vechi slave din limba română*, Iași, 1913.
Skok, Bulg. jez.	= P. Skok, *O bulgarskom jezika u sujetlosti balkanistike*, Jugoslovenski Filolog, kn. XII, 1933, p. 73—146.
Skok, Osnovi rom. lingv.	= Petar Skok, *Osnovi romanske lingvistike*, I—II, Zagreb, 1940.
skr.	= sanskrită.
sl.	= slavă.
Sl.	= *Slavia*, Časopis pro slovansku filologii vydávaji O. Hyer a M. Murko, Praga, 1922 ș.u.
SL	= Al. Rosetti, *Studii lingvistice*, București, 1955.
sl. c.	= slavă comună.

Slatarski, Gesch. d. Bulg. = W.N. Slatarski, *Geschichte der Bulgaren*, I, Leipzig, 1918.
slov. = slovenă.
s.m. = substantiv masculin.
SMFC = *Studii și materiale privitoare la formarea cuvintelor în limba română*, I, București, 1959 ș.u.
s.n. = substantiv neutru.
Sommer = F. Sommer, *Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre*[3], Heidelberg, 1914.
sp. = spaniol(ă).
sprslv. = (dial.) suprasilvan (Grisons).
SRL, C.r. = *Société Roumaine de Linguistique. Comptes rendus des Scéances de la Société*, 1, 1939, ș.u. în BL, VII, 1939 ș.u.
St. neophil. = *Studia neophilologica*, Uppsala, 1928 ș.u.
Strabo = *The Geography of Strabo*, with an english translation by Horace Leonard Jones, London-New York, 1917—1932, 8 vol.
Stefanelli = T. V. Stefanelli, *Documente din vechiul ocol al Cîmpulungului moldovenesc*, București, Academia Română, 1915.
subj. = subjonctiv.
s.v. = sub voce.
Svennung, Palladius = J. Svennung, *Untersuchungen zu Palladius und zur lateinische Fach- und Volkssprache*, Uppsala, 1935.

Șăineanu, Infl. orient. = Lazăr Șăineanu *Influența orientală asupra limbii și culturii române*, 3 vol., București, 1900.
Șăineanu, Semasiol. = Lazăr Șăineanu, *Încercare asupra semasiologiei limbii române*, București, 1887.
Șișmarev, Lb. mold. = V. F. Șișmarev, *Limbile romanice din sud-estul Europei și limba națională a R. S. S. Moldovenești*, Chișinău, 1960.
Ștefănescu, El. rus.-rut. = Margareta C. Ștefănescu, *Elementele rusești rutene din limba românească și vechimea lor*, Iași, 1925.
Ștefulescu, DSRG = Al. Ștefulescu, *Documente slavo-române relative la Gorj (1405—1665)*, Tg.-Jiu, 1908.

ș.u. = și următoarele (în trimiterile la paginile, sau la anul, unei lucrări).
t. = tom (volum).
t. = tosc(ă).
T = *Cartea de cîntece* (psalmi), Oradea-Mare sau Cluj, 1570—1573 (ed. Sztripszky Hiador și Alexics György, *Szegedi Gergely enekeskönyve XVI, századbeli román forditásban...*, Budapesta, 1911; pagina ediției și versetul).
Tac., Ann. = Cornelii Taciti *Libri qui supersunt*, quartum recognovit C. Halm, Lipsiae, 1909 (Ann. = Annales).
tag. = dial. tagauric (al osetei).
Tagliavini, Alb. Dalm. = Carlo Tagliavini, *L'albanese di Dalmazia. Contributi alla conoscenza del dialetto ghego di Borgo Erizzo presso Zara*, Firenze, 1937
Tagliavini, Lg. neol. = Carlo Tagliavini, *Le origini delle lingue neolatine*, Bologna, 1959.
Tamás, Phonol. = L. Tamás, *Zur Phonologie des Lateinischen und des Balkanromanischen*, Budapest, 1937, în AECO III (paginația extrasului).
Tamás, Fogarasi = Tamás Lajos, *Fogarasi István Kátéja*, Kolozsvar, 1942.
TB = *Texte bogomilice* (în CB, II, p. 245 ș.u.,; pagina ediției și pagina manuscrisului).
tar. = (dial.) tarentin.

tc. = turcă.
TCLC = *Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague*, 1944 ş.u.
TCLP = *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*, Praga, 1929 ş.u.
Tenora = Bohuš Tenora, *Über die kirchenslavische Vorlage des Codice Voroneţean*, în MRIW, I, 1914, p. 145 ş.u.
Ter. Phorm. = *Ausgewählte Komödien des P. Terentius Afer*... erklärt von Karl Dziatzko, Erstes Bändchen: *Phormio*. Dritte veränderte Auflage bearbeitet von Dr. Edmund Hauler, Leipzig, 1898.
Terracini, Glottol. = B. Terracini, *Corso di glottologia*, 2 vol., Torino, 1954–1955.
Tiktin = H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, Bucureşti, 1903–1925.
Tiktin, Gr. rom. = H. Tiktin, *Gramatica română*[2], I, II, Bucureşti. 1891, 1893; ed. II, 1895; ed. III, 1945.
TILR = [Tratat de] *Istoria limbii române*, Bucureşti (I, 1965; II, 1969).
TM = *Texte măhăcene* (în CB, II, p. 1 ş.u.; pagina ediţiei şi pagina manuscrisului).
Tomaschek, Thr. = W. Tomaschek, *Die alten Thraker*, I–III, Viena, 1893–1894.
top. = topic.
tr. = tracă.
tr. = trecut.
Treml, ULR = L. Treml, *Die ungarischen Lehnwörter im Rumänischen*, în Ung. Jb., VIII, 1928, p. 25–51, şi IX, 1929, p. 274–317.
Triandaphyllidis, Lehnw. = Man. A. Triandaphyllidis, *Die Lehnwörter der mittelgriechischen Vulgärliteratur*, Strassburg, 1909.

Ţiplea = Al. Ţiplea, *Poezii populare din Maramureş*, AAR, liter., XXVIII.
u. = und.

u. = următor, următoare.
ucr. = ucraineană.
ung. = ungară.
Ung. Jb. = *Ungarische Jahrbücher*, hgg. von j. v. Farkas Walter De Gruyter und Co., Berlin u. Leipzig, 1924 ş.u.

v. = vechi.
v. = verso.
v. = vezi.
v. = von.
V. = *Psaltirea Voroneţeană* (ed. C. Găluşcă, *Slavisch-rumänisches Psalterbruchstück*, Halle a.S., 1913, psalmul sau cîntarea şi versetul).
v(oc). = vocativ.
Vaillant, V. S. = A. Vaillant, *Manuel de vieux slave*, Paris, 1948.
vald. = (dial.) valdez.
Varro, Ling. lat. = M. Terenti Varronis, *De lingua latina libri*, emendavit... Leonardus Spengel; Leonardo patre mortuo edidit et recognovit filius Andreas Spengel, Berolini, 1885.
Varro, RR = M. Terenti Varronis, *Rerum rusticarum libri tres*, ex. recens. H. Keilii, Lipsiae, 1884.
Vasmer, Alt. Bevölk. = M. Vasmer, *Die alten Bevölkerungsverhältnisse Russlands im Lichte der Sprachforschung*, Berlin, 1941.
Vasmer, Iran. in Südrussl. = Max Vasmer, *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven*, I: *Die Iranier in Südrussland*, Leipzig, 1923.

Vasmer, Sl. in. Gr. = Max Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin, 1941.

Vasmer, St. z. alb. Wortf. = Max Vasmer, *Studien zur albanesischen Wortforschung*, Dorpat, 1921.

Väänänen, Inscr. Pomp. = Veikko Väänänen, *Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes*,[2] Berlin, 1959 (*Abhandlungen der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, Kl. für Sprachen, Literatur u. Kunst Jhrg. 1958, nr. 3).

vb. = verb.

vegl. = (dial.) vegliot.

veneț. = (dial.) venețian.

Verg., Georg. = P. Vergilii Maronis, *Georgicon libri quattuor*, în P.V.M., *Opera*, iterum recognovit Otto Ribbeck, Lipsiae, 1907.

veron. = (dial.) veronez.

Virgilius, Gram. = Virgilii Maronis Grammatici *Epitome*, ed. I Huemer, Lipsiae, 1886.

Vitae patr. = Vitae patrum, in Migne, *Patrologia latina*, vol. 73 și 74, Paris, 1879.

Vondrák. Altkirchensl. Gr.[2] = W. Vondrák, *Altkirchenslavische Grammatik*. Zweite Auflage, Berlin, 1912.

Vondrák. Vergl sl. Gr. = Wenzel Vondrák, *Vergleichende slavische Grammatik*, Göttingen, 1924, 1928.

Vopros. jaz. = *Voprosy jazykoznanija*, Moskva, 1952 ș.u.

Vossler, Einf. Vulg. Lat. = Karl Vossler, *Einführung ins Vulgärlatein*, München (1954).

Vox rom. = *Vox romanica. Annales Helvetici explorandis linguis romanicis destinati*, hgg. J. Jud und A. Steiger, Zürich und Leipzig-Paris, 1936 ș.u.

v. sl. = veche slavă.

Wackernagel, Vorles. üb. Syntax = Jakob Wackernagel, *Vorlesungen über Syntax mit besonderer Berücksichtigung von griechisch, lateinisch und deutsch*, I—II, Basel, 1928.

v. Wartburg, Ausglied. = W. von Wartburg. *Die Ausgliederung der romanischen Sprachräume*, Bern, A. Francke, 1950.

v. Wartburg, Fragment. = W. von Wartburg, *La fragmentación lingüística de la Romania*, Madrid, 1952.

Wędkiewicz = Stanislaus Wędkiewicz, *Zur Charakteristik der rumänischen Lehnwörter im Westslavischen*, în MRIW, 1914, p. 262—291.

Weigand, Alb. Gr. = Gustav Weigand, *Albanesische Grammatik im südgegischen Dialekt (Durazzo, Elbassan, Tirana)*, Leipzig, 1913.

Weigand, Ar. = Gustav Weigand, *Die Aromunen*, I, II, Leipzig, 1895, 1894.

Weigand, Bg. Gr. = G. Weigand, *Bulgarische Grammatik* [2], Leipzig, 1917.

Weigand, Olympo-Wal. = G. Weigand, *Die Sprache der Olympo-Walachen*, Leipzig, 1888.

Weinreich = Uriel Weinreich, *Languages in Contact*, New York, 1953.

Whatmough = *The prae-italic dialects of Italy*, Volume II... edited... by Joshua Whatmough, Londra, 1933.

Wijk, Gesch. d. altkirchensl. Spr. = Nicolas van Wijk, *Geschichte der altkirchenslavischen Sprache*, Berlin und Leipzig, 1931.

WJb = *Jahresbericht des Instituts für Rumänische Sprache*, hgg. v. G. Weigand, Leipzig, 1894—1921.

Xhuvani, St.	= Al. Xhuvani, *Studime gjuhësore*, Tirana, 1956.
Zgusta	= Ladislav Zgusta, *Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste*, Praga, 1955.
Zimmermann-Werner, Urkundenb.	= *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, von Franz Zimmermann und Carl Werner, I, 1191—1342, Hermannstadt, 1892.
ZONF	= *Zeitschrift für Ortsnamenforschung*, hgg. v. Jos. Schnetz, München-Berlin, 1925 ş.u.
zool.	= zoologie.
ZRPh.	= *Zeitschrift für romanische Philologie*, hgg. v. Gustav Gröber, Halle, Niemeyer, 1877 ş.u.
Zs. f. Balk.	= *Zeitschrift für Balkanologie*, I, Wiesbaden, 1964 ş.u.
Zs. sl. Phil.	= *Zeitschrift für slavische Philologie*, hgg. v. Max Vasmer, Leipzig, 1925 ş.u.

INDICAȚII BIBLIOGRAFICE

I

LIMBA LATINĂ

LATINA

Pentru lucrările apărute începînd din anul *1914*, există, în afară de bibliografiile critice publicate în revistele de specialitate ca *Glotta*, Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht (vol. 36, apărut în 1957, cu bibliografia critică a anilor 1940—1955), *Indogermanisches Jahrbuch*, Berlin, W. de Gruyter, 1955 (vol. XXX, cu bibliografia anilor 1947—1948, p. 217—250: „latino", de Giulia Mazzuoli-Porru, apărut în 1955) etc., excelenta bibliografie generală publicată sub direcția lui J. MAROUZEAU: *Dix années de bibliographie classique. Bibliographie critique et analytique de l'antiquité gréco-latine pour la période 1914—1924*, Paris, Les Belles Lettres, 1927 (partea I) și 1928 (partea a II-a), continuată anual: *L'année philologique. Bibliographie critique et analytique de l'antiquité gréco-latine*, I (1927). *Bibliographie des années 1924—1926*, Paris, Les Belles Lettres, 1928; II: *Bibliographie de l'année 1927 et complément des années antérieures*, Id. 1928 ș.u., și Jean Cousin, *Bibliographie de la langue latine*, 1880—1948, Paris, Les Belles Lettres, 1951. O bibliografie critică, dar sumară, se publică anual în *Centre de la recherche scientifique. Bulletin signalétique*; v. vol. XII, Paris, 1958, p. 210—211 (vol. XIX, 1965). Vezi și bibliografia generală enumerativă: *Bibliographie linguistique de l'année 1963 et complément des années précédentes*, 1964, Spectrum, Utrecht-Anvers, publicată începînd cu anul 1939. De asemenea, *Publications of the Modern Language Association of America* (vol. LXXX, 1965).

FRANZ ALTHEIM, *Geschichte der lateinischen Sprache*, Frankfurt am Main, 1951 (lucrare personală, plină de sugestii).

H. BECKBY, *Entwicklung der lateinischen Sprache*, I: *Text*, II: *Kommentar*, Bielefeld u. Leipzig, Velhagen & Klasing, 1931 (manual școlar).

E. BERGER, *Stylistique latine* remaniée par Max Bonnet et F. Gache, quatrième éd. revue et augmentée, Paris, Klincksieck, 1928 (pentru latina clasică).

ERNST BICKEL, *Lehrbuch der Geschichte der römischen Literatur*, Winter, 1937 (lucrare fundamentală).

KARL BRUGMANN, *Verschiedenheiten der Satzgestaltung nach Massgabe der seelischen-Grundfunktionen in den indogermanischen Sprachen*, Leipzig, Teubner, 1918 *(Ber. über die Ver handlungen der Sächs. Gesellsch. d. Wissenschaften zu Leipzig*, phil.-hist. Kl., 70. Bd., 1918, 6. Heft; privire de ansamblu; principii generale).

Inscriptiones latinae selectae, edidit H. DESSAU, Berolini, Weidmann, 1892—1916, 5 vol. (colecție excelentă și comodă, cu indice complet).

GIACOMO DEVOTO. *Storia della lingua di Roma*, Bologna, Licinio Cappelli, [1940] (Istituto di Studi Romani. *Storia di Roma*, vol. XXIII; excelentă, bogată și perfect informată istorie a limbii latine, din cele mai vechi timpuri și pînă în secolul al IX-lea; cu indicații bibliografice).

Vulgärlateinische Inschriften, hgg. v. Dr. ERNST DIEHL, Bonn, Marcus u. Weber, 1910 (lucrare astăzi clasică; inscripțiile sînt grupate după particularitățile lor gramaticale; mai mulți indici, la sfîrșitul lucrării, permit consultarea ei comodă).

Lateinische altchristliche Inschriften, mit einem Anhang jüdischer Inschriften, ausgewählt u. erklärt von Dr. E. DIEHL, 2. Aufl., Bonn, Marcus u. Weber, 1913 (aceleași calități ca și colecția de inscripții latine vulgare îngrijită de autor).

W. D. ELCOCK, *The Romance Languages*, London, Faber & Faber, 1960 (p. 481—485: informații sărace despre romana balcanică).

A. ERNOUT, *Morphologie historique du latin*, nouveau tirage, corrigé et mis à jour, Paris Klincksieck, 1935 (clar, precis și bine informat).

Recueil de textes latins archaïques, par A. ERNOUT, Paris, Klincksieck, 1916 (manual excelent, cu comentarii, note și un indice al cuvintelor).

A. ERNOUT et A. MEILLET, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, quatrième édition revue, corrigée et augmentée d'un index, Paris, C. Klincksieck, 1959 (lucrare fundamentală, în care cea mai prudentă știință etimologică este aliată unei cunoștințe profunde a izvoarelor).

C. H. GRANDGENT, *An Introduction to Vulgar Latin*, Boston, D. C. Heath & Co., 1907; *Introduzione allo studio del latino volgare*, traduzione dall'inglese..., Milano, Hoepli, 1914 (informație utilă).

J. B. HOFMANN, *Lateinische Umgangssprache*, Heidelberg, Winter, 1935 (cartea unui cunoscător profund al materiei); *Nachträge zur ersten Auflage*, Heidelberg, Winter, 1936.

M. JEANNERET, *La langue des tablettes d'exécration latines*, Paris-Neuchâtel, Attinger Fr., 1918 (expunere gramaticală).

E. KIECKERS, *Historische lateinische Grammatik*, I: *Lautlehre*; II: *Formenlehre*, München Max Hueber, 1930, 1931 (manual concis și bine informat, în care se înfățișează întreaga curbă de evoluție a limbii, de la indo-europeana comună și pînă astăzi).

W. KROLL, *Lateinische Philologie*, Gotha, Andreas Perthes, 1919 (expunere concisă, cu bibliografie critică; un ghid excelent).

W. KROLL, *Die wissenschaftliche Syntax im lateinischen Unterricht*, Berlin, Weidmann, 1925 (vederi interesante).

CH. LAMBERT, *La grammaire latine selon les grammairiens latins du IVe et du Ve siècle*, Dijon-Paris, 1908 (*Revue bourguignonne*, t. XVIII, nos 1—2; expunere utilă, cu trimiteri la operele gramaticilor).

PAUL LEJAY, *Histoire de la littérature latine. Des origines à Plaute*, publ. par L. Pichard, Paris, Boivin & C-ie, f.d. (scrisă de un lingvist; sugestii utile asupra limbii primelor monumente literare).

EINAR LÖFSTEDT, *Syntactica. Studien und Beiträge zur historischen Syntax des Lateins*, I: *Über einige Grundfragen der lateinischen Nominalsyntax*; II: *Syntaktisch-stilistiche Gesichtspunkte und Probleme*, Lund, 1932, 1933 (lucrare fundamentală).

EINAR LÖFSTEDT, *Philologischer Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae. Untersuchungen zur Geschichte der lateinischen Sprache* [2], Uppsala, 1936 (lucrare importantă pentru latina vulgară, datorată unui cunoscător profund al materiei).

EINAR LÖFSTEDT, *Coniectania*, I, Stockholm, 1950.

E. LÖFSTEDT, *Late Latin*, Oslo, 1959 (lucrare fundamentală).

H. LÜDTKE, *Die strukturelle Entwicklung des romanischen Vokalismus*, Bonn, 1956 (expunere utilizînd datele fonologiei; v. recenzia lui R. A. Hall Jr., în *Lg.*, 34, 1958, p. 420—423).

J. MAROUZEAU, *Traité de stylistique appliquée au latin*, Paris, Les Belles Lettres, 1935 (lucrare de ansamblu datorată unui specialist).

A. MEILLET, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paris, Hachette, 1928 (sinteză originală datorată unui mare lingvist).

A. MEILLET et J. VENDRYES, *Traité de grammaire comparée des langues classiques*, Paris, Champion, 1924 (lucrare fundamentală).

W. MEYER-LÜBKE, *Die lateinische Sprache in den romanischen Ländern* (in Gröbers Gr., p. 451 ș.u.).

H. MIHĂESCU, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului Roman*, București, Ed. Academiei R.P.R., 1960 (material bogat, extras din aproximativ 31 000 de inscripții și alte izvoare scrise).

H. F. MÜLLER and PAULINE TAYLOR, *A Chrestomathy of Vulgar Latin*, New York, Heath and Comp., 1932 (sugestii utile).

B. NADEL, *Les inscriptions des régions septentrionales de la Mer Noire et le latin vulgaire*, în *Kwartalnik neofilologiczny*, VII, 1960, p. 217–223 (scurtă schiță, care conchide asupra omogenității latinei vulgare în Imperiul Roman, în sec. III–V e.n.).

M. NIEDERMANN, *Précis de phonétique historique du latin*, nouvelle éd. revue et augmentée, Paris, Klincksieck, 1931 (manual datorat unui latinist cu renume; idei personale).

Lateinische Laut-und Formenlehre, von Manu Leumann; *Lateinische Syntax und Stilistik*, von J. B. Hofmann, neubearbeitet von Anton Szantyr, mit dem allgemeinen Teil der *Lateinisch Grammatik*, I și II, München, C. H. Beck, 1963, 1965 (lucrare fundamentală; un instrument de studiu indispensabil; reeditarea, într-o redacție nouă, a *tratatului* lui Stolz-Schmalz. Fonetica și morfologia, datorate lui Fr. Stolz, sînt redactate de Manu Leumann, iar sintaxa și stilistica, redactate de J. B. Hofmann sînt înfățișate într-o nouă redactare de Anton Szantyr. Introducerea, cuprinzînd noțiuni generale, o scurtă privire asupra limbii latine și a gramaticii ei, a fost redactată de Manu Leumann și J. B. Hofmann și revizuită de Anton Szantyr).

L. R. PALMER, *The Latin Language*, London, Faber and Faber, 1955 (sinteză cu idei personale și sugestii prețioase; v. recenzia lui E. Pulgram, *Lg.*, 30, 1954, p. 491–503).

L. PERRET, *Les inscriptions romaines. Bibliographie pratique*, Paris, Klincksieck, 1924 (un ghid util).

ANDRÉ PIGANIOL, *Histoire de Rome*, Paris, Presses Universitaires de France, 1939 (expunere succintă, la curent cu ultimele cercetări; bogate indicații bibliografice în toate domeniile; un manual excelent).

W. E. PLATER and H. Y. WHITE, *A Grammar of the Vulgate*, Oxford, 1926 (manual clar și bine ordonat).

O. REBLING, *Versuch einer Charakteristik der römischen Umgangssprache*, zweiter, mit einigen Veränderungen versehener Abdruck, Kiel, Lipsius & Tischer, 1883 (sugestii interesante).

Lateinische Sacralinschriften ausgewählt von FR. RICHTER, Bonn, Marcus u. Weber, 1911 (colecție utilă și bine prezentată).

O. RIEMANN, *Syntaxe latine d'après les principes de la grammaire historique*, septième éd. revue par A. Ernout, Paris, Klincksieck, 1932 (o bună orientare în sintaxa latinei clasice),

Sermo vulgaris latinus; *Vulgärlateinisches Lesebuch*, zusammengestellt von GERHARD ROHLFS, Tübingen, Max Niemeyer, 1956 (texte bine alese și explicații prețioase).

JOH. SAFER, *Zur Problematik des Vulgärlateins. Ergebnisse und Anregungen*, Wien, 1963 (expunere judicioasă).

HELMUT SCHMECK, *Aufgaben und Methoden der modernen vulgärlateinischen Forschung*, Heidelberg, C. Winter, 1955 (privire de ansamblu, cu vederi originale și sugestii prețioase).

JOS. SCHRIJNEN, *Characteristik des altchristlichen Latein*, Nijmegen, Dekker & van de Vegt en J. W. von Leeuwen, 1932 (expunere interesantă).

HUGO SCHUCHARDT, *Der Vokalismus des Vulgärlateins*, 3 vol. Leipzig, B. G. Teubner, 1866–1868 (lucrare fundamentală).

EMIL SEELMANN, *Die Aussprache des Lateins nach physiologisch-historischen Grundsätzen*, Heilbronn, Gebr. Henninger, 1885 (lucrare fundamentală).

Vulgärlateinisches Übungsbuch, hgg. v. Dr. FRIEDRICH SLOTTY, Bonn, Marcus u. Weber, 1918 (elementar).

FERD. SOMMER, *Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre*, 2-te und 3-te Auflage; *Kritische Erläuterungen zur lateinischen Laut- und Formenlehre*, Heidelberg, C. Winter, 1914 (manual de informație și referințe; lucrare fundamentală).

FERD. SOMMER, *Vergleichende Syntax der Schulsprachen (deutsch, englisch, französisch, griechisch, lateinisch), mit besonderer Berücksichtigung des Deutschen*, 2-te Aufl., Leipzig u. Berlin, B. G. Teubner, 1925 (materie bogată, dar de o prezentare rebarbativă pentru începători).

SORIN STATI, *Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor*, București, 1961 (mărturia inscripțiilor este interpretată după criterii lingvistice).

K. STRECKER, *Einführung in das Mittellatein*, 2-te erweiterte Aufl., Berlin, Weidmann, 1929.

E. STURTEVANT, *The Pronunciation of Greek and Latin* [2], Gröningen, 1968 (bună informație).

THESAURUS LINGUAE LATINAE, editus auctoritate et consilio Academiarum quinque germanicarum Berolinensis, Gottingensis, Lipsiensis, Monacensis, Vindobonensis, Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri, 1900 ș.u. (I: *a-Amyzon*, 1900; II: *an-Byzeres*, 1900—1906; III: *c-comus*, 1906—1912; IV: *con-cyulus*, 1906—1909; V, I: *d-dyticos*, 1910—1924; V, 2: *e-exhorresco*, 1931—1939; VI, 1: *f-gloria*, 1913—1931: VI, 2: *gloria-gytus*, 1933—1934; VI, 3: *h-haruspex*, 1936; *hic-homicidum*, 1938; VII, I: *i-insipiens*; VII, 2: *intestabilis-is*; VIII, 4: *matrimonium-membrum*; VIII, 6: *mercor-militia*; VIII, 7: *militia-misereo (r)*; VIII, 8: *misereo (r)-modus*; VIII, 9: *modus-nostru*; lucrare fundamentală). Pentru trimiterile bibliografice și abrevieri, există un volum separat: *Index librorum scriptorum inscriptionum, ex quibus exempla adferuntur*, Lipsiae, 1904; *Suplementum*, Lipsiae, 1958. Numele proprii sînt publicate aparte, într-un ONOMASTICON, din care au apărut vol. II: C, 1907—1913; vol. III, fasc. I—II; D-2—*Donusa*, 1918—1923.

THESAURUS LINGUAE LATINAE EPIGRAPHICAE. *A Dictionary of the Latin Inscriptions*, by George N. Olcott, Rome, Loescher, 1904—1912, Vol. I: *Aser-asiu*; vol. II, fasc. 1—4: *Asturica-avillinlanus*, New York, Columbia University Press, 1935—1936, cu subtitlul schimbat: *The Olcott Dictionary of the Latin Inscriptions*, by Leslie F. Smith and John H. Mc. Lean and Clinton W. Keyes (lucrare indispensabilă și de un mare interes).

ALFONSO TRAINA, *L'alfabeto e la pronunzia del latino* [3], Bologna, 1967 (bună expunere).

KARL VOSSLER, *Einführung ins Vulgärlatein*, hgg. u. bearbeitet v. HELMUT SCHMECK, München, Max Hueber (1954; materia cursului universitar ținut la München de autor, începînd cu anul 1924, revizuit și ținut la curent de editor; lucrare plină de sugestii, cu scăderile inerente metodei idealiste; v. recenzia lui R. A. Hall Jr., în *Lg.*, 32, 1956, p. 514—518).

VEIKKO VÄÄNÄNEN, *Introduction au latin vulgaire*, Paris, C. Klincksieck, 1963 (lucrare fundamentală).

ALOIS WALDE, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, 3, neubearbeitete Auflage von J. B. HOFMANN, Band I—II, Heidelberg, Carl Winter, 1938—1954 (lucrare fundamentală, cu indicarea întregii bibliografii).

HENRY WEIL, *De l'ordre des mots dans les langues anciennes comparées aux langues modernes. Question de grammaire générale*, 3e éd., Paris, Vieweg, 1879 (lucrare fundamentală).

LIMBILE ROMANICE

În afară de bibliografia generală, publicată ca supliment anual la *Zeitschrift für romanische Philologie* (Halle, Max Niemeyer și apoi Tübingen: ultimele caiete, apărute în 1952, conțin bibliografia pe anii 1940—1950; v. și adaosurile lui O. Klapp în aceeași revistă, 73, 1957, p. 460—469), sînt utile de consultat cronicile retrospective publicate în *Revue de linguistique romane*, Paris, Champion, 1925 ș.u. și apoi, I.A.C. Lyon-Paris. Se vor consulta și notițele bibliografice consacrate fiecărei limbi romanice în parte, publicate în *Archiv für das Studium der neueren Sprachen*, begründet von Ludwig Herrig, hgg. von W. Horn u. G. Rohlfs, Braunschweig, acum și de Fr. Maurer și H. Lausberg (vol. 195, 1958 ș.u.).

MATTEO BARTOLI, *Introduzione alla neolinguistica: principi, scopi, metodi*, Geneva, Leo S. Olschki, 1925 (expunere personală; teoria „ariilor" de repartiție a cuvintelor în Romania; v. și expunerea pe scurt din *Breviario di neolinguistica*, Modena, 1925, parte II: *Criteri tecnici*, di MATTEO G. BARTOLI).

V. A. BOGORODITZKI, *Vvedenije v izučenije sovremennih romanskih i germanskih jazykov (Introducere în limbile romanice și germanice contemporane)*. Moscova, 1953 (bună informație).

ÉD. BOURCIEZ, *Éléments de linguistique romane*, 4e éd. révisée par l'auteur et par les soins de Jean Bourciez, Paris, Klincksieck, 1946 (clar, corect și bine informat); v. recenzia critică a lui V. F. Șișmarev, în *Vopros. jaz.*, 1954, nr. 1, p. 157—162, a traducerii în limba rusă, Moscova, 1952.

KARL R. v. ETTMAYER, *Vademecum für studierende der romanischen Philologie*, Heidelberg, C. Winter, 1919 (indicații utile privind dezvoltarea latinei în Romania occidentală).

LADISLAU GÁLDI, *Le romanisme transdanubien*, Romà, 1937 (Bibl. dell' Academia d'Ungheria di Roma... 3; lucrare consacrată elementului romanizat din Pannonia).

P. E. GUARNERIO, *Fonologia romanza*, Milano, Hoepli, 1918 (informația românească, deseori greșită).

GUSTAVE GUILLAUME, *Le problème de l'article et sa solution dans la langue française*, Paris, Hachette, 1919 (vederi originale; lucrare importantă pentru teoria generală).

ROBERT A. HALL Jr., *The Reconstruction of Proto-Romance*, în *Lg.*, 26, 1950, p. 6—27 (expunere interesantă, cu vederi personale).

IORGU IORDAN, *Introducere în studiul limbilor romanice. Evoluția și starea actuală a limbilor romanice*, Iași, Inst. de Filologie Română, 1932 (expunere clară și bine informată; autorul insistă asupra inovațiilor aduse de geografia lingvistică, în studiul limbilor romanice, și asupra aportului metodelor noi); *An Introduction to Romance Linguistics, its Schools and Scholars*, revised, translated and in parts recast by John Orr, London, Methuen & Co., 1937 (traducere în limba engleză a lucrării precedente, revăzută, adăugită și pusă la curent); *Lingvistica romanică. Evoluție. Curente. Metode*, Ed. Academiei R.P.R., București, 1962 (ediția nouă a lucrării apărute în 1932); *Einführung in die Geschichte und Methoden der romanischen Sprachwissenschaft*, ins Deutsche übertragen, ergänzt und teillweise neubearbeitet von Werner Bahner, Akademie Verlag, Berlin, 1962 (traducere în limba germană a ediției din 1962).

ALWIN KUHN, *Romanische Philologie*, Erster Teil. *Die romanischen Sprachen*, Bern, A. Francke, 1951 (expunere utilă și bine informată a stadiului actual al cercetării limbilor romanice, cu bogate indicații bibliografice și amănunte privind fiecare limbă romanică în parte).

H. LAUSBERG, *Romanische Sprachwissenschaft*, Berlin, W. de Gruyter, 1956, 2 vol. (Sammlung Göschen, Bd. 128—128 a. și 250; introducere, vocalism și consonantism: bună informație).

W. MEYER-LÜBKE, *Grammatik der romanischen Sprachen*, 4 vol. Leipzig, O. R. Reisland, 1890—1902 (I: *Romanische Lautlehre*; II: *Romanische Formenlehre*; III: *Romanische Syntax*; IV: *Register zur romanischen Grammatik*. Lucrare fundamentală. *Fonetica* e astăzi învechită. Autorul a publicat fragmente din capitolele ce ar fi constituit ediția revăzută a acestui volum, în *ZRPh.* sub titlul *Beiträge zur romanischen Laut- und Formenlehre*, și anume următoarele volume: XXXIX, 257 ș.u. (*-gr-*), XL, 62 ș.u. (*au* acc.), XLI, 555 ș.u. (*-n-*), XLV, 641 ș.u. (*ct*), LV, 293 ș.u. (*Die Entwicklung der Vortonvokale*) și, în broșură separată: *Die Schicksale des lateinischen l im Romanischen*, Leipzig, 1934. De asemenea, în *Festgabe für Adolfo Mussafia*, Halle, 1905, p. 313 ș.u. (tratamentul lui *c* + *e*, *i*) și în *Vox Romanica*, I, p. 1 ș.u. asupra soartei lat. *g*(+ *e*, *i*) și *j* în limbile romanice. (În volumul consacrat *sintaxei* se pun sub aceeași etichetă construcțiile care aparțin latinei și acelea care aparțin dezvoltării proprii a fiecărei limbi).

W. MEYER-LÜBKE, *Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft*, 3-te neubearbeitete Auflage, Heidelberg, Winter, 1920 (lucrare datorată unui cunoscător profund al materiei; titlul nu corespunde cuprinsului; cartea nu poate fi întrebuințată cu folos decît de cine are cunoștințe temeinice în materie).

W. MEYER-LÜBKE, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, 3-te vollständig neubearbeitete Auflage, Heidelberg, C. Winter, 1935 (lucrare monumentală; pentru partea românească, vezi observațiile și corecțiunile lui A. Graur, în *Bulletin linguistique*, V, p. 80 ș.u.).

ELISE RICHTER, *Zur Entwicklung der romanischen Wortstellung aus der lateinischen*, Halle, Max Niemeyer, 1903.

ELISE RICHTER, *Grundlinien der Wortstellungslehre*, Halle, Niemeyer, 1919 (*Sonderabdruck aus ZRPh.*, Bd. XL).

ELISE RICHTER, *Beiträge zur Geschichte der Romanismen*. I: *Chronologische Phonetik des Französischen bis zum Ende des 8. Jahrhunderts*, Halle, Niemeyer, 1934 (Beihefte zur *ZRPh.*, Heft 82), (lucrare scrisă, în baza unei documentații bogate și precise, de o foneticiană cu renume).

GERHARD ROHLFS, *Romanische Philologie*, Erster Teil: *Allgemeine Romanistik, Französische und provenzalische Philologie*, Heidelberg, C. Winter, 1950 (expunere succintă și bine documentată).

PAOLO SAVJ-LOPEZ, *Le origini neolatine*, a cura del Prof. P. E. Guarnerio, Milano, Hoepli, 1920 (elementar).

PETAR SKOK, *Osnovi romanske lingvistike*, I, II, III, Zagreb, 1940 (tratat datorat unui cunoscător profund al materiei).

PETAR SKOK, *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*, izdala Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb, 1915 (*Djela Jugoslaveske Akademije Znanosti Umjetnosti*, kn. XXV, lucrare importantă consacrată latinei vulgare, așa cum e înfățișată în inscripțiile descoperite în Dalmația și datorată unuia dintre cei mai buni cunoscători ai latinității balcanice. Cu același titlu, o broșură de 32 pag. extr. din *Starinar*, a. 1922).

CARLO TAGLIAVINI, *Le origini delle lingue neolatine*, Bologna, R. Patron, 1959 (informație bogată și amănunțită).

BENVENUTO TERRACINI, *Corso di glottologia*. I, *Le origini romanze*; 1. *Introduzione agli studi stilistici*, Torino, Gheroni, 1954; *Glottologia* 1. *Le origini romanze* (II), 2. *Introduzione alla stilistica*, Torino, Gheroni, 1955 (bună informație).

B. E. VIDOS, *Manuale de linguistica romanza*, Firenze, Leo S. Olschki, 1959 (bună informație).

WALTHER von WARTBURG, *Die Entstehung der romanischen Völker*, Halle, Max Niemeyer, 1939 (partea consacrată țărilor dunărene este foarte redusă; p. 156—161).

WALTHER von WARTBURG, *Die Ausgliederung der romanischen Sprachräume*, Bern, A. Francke, 1950.

WALTHER von WARTBURG, *La fragmentación lingüística de la Romania*, Madrid, Ed. Gredos, 1952 (traducere adăugită a ediției precitate în limba germană).

AD. ZAUNER, *Romanische Sprachwissenschaft*, I. Teil: *Lautlehre und Wortlehre*, I; II. Teil: *Wortlehre II und Syntax*, vierte, verbesserte Auflage, Berlin u. Leipzig, W. de Gruyter, 1921—1926 (expunere nu suficient de clară; informația românească cu multe erori; plan discutabil).

ROMÂNĂ

Revista *Dacoromania*, Cluj, 1921—1948 a publicat o prețioasă « revistă » a publicațiilor periodice românești și străine, continuată, începînd cu vol. VI (1931) prin « *bibliografia periodicelor* », devenită « *bibliografia publicațiilor* », cu începere din vol. VII; (vol. XI, apărut în 1948, cuprinde bibliografia pe anii 1942—1944). Notele « pe marginea cărților » ale lui Sextil PUȘCARIU, publicate în DR, începînd cu vol. IV, partea a 2-a (1927), sînt de asemenea util de consultat. Revista LR publică o bibliografie anuală, începînd cu anul 1959.

F. B. AGARD, *Structural Sketch of Rumanian*, în *Supplement Language Monograph*, No. 26, *Lg.*, 34, Baltimore, 1958.

J. A. CANDREA, *Cours complet de grammaire roumaine*, Bucarest, Cartea Românească [1900], (excelent, clar și bine ordonat).

J. A. CANDREA-HECHT, *Les éléments latins de la langue roumaine. Le consonantisme*, Paris, Bouillon, 1902.

I. A. CANDREA și OV. DENSUSIANU, *Dicționarul etimologic al limbii române. Elementele latine, (A-Putea)*, București, Socec, 1907—1914, 4 fasc. (excelent, dar, din nefericire, rămas neterminat).

OV. DENSUSIANU, *Histoire de la langue roumaine*, I: *Les origines*, Paris, Leroux, 1901 (lucrare fundamentală). Vezi și ediția în limba română, îngrijită de prof. J. Byck, București, Editura Științifică, 1962, și *Opere II*, București, Minerva, 1975.

Dicționarul limbii române, publicat de Academia Română, București, 1904—1944 (lucrare fundamentală; referințele privitoare la înțelesurile cuvintelor se dau cu începere de la cele mai vechi texte; etimologia fiecărui termen este discutată. Au apărut pînă în prezent literele A, B, C, F, G, H. I, Î și J, L, pînă la cuvîntul *lojniță*, București). Cu începere din 1965, apare continuarea *Dicționarului limbii române*, serie nouă, Ed. Academiei R.S.R.; t. VI: Introducere, abrevieri, bibliografie, anexe privitoare la anchetele dialectale, chestionare lingvistice: t, VI M, t. VII. fasc. 1. N, fasc. 2. O, t. VIII, fasc. 1 — 5 P, t. IX R, t. X..., t. XI, fasc. 1. Ș, fasc. 2. —*tocăliță*, fasc. 3. *tocăna-twist*.

Dicționarul limbii române literare contemporane, vol. I—IV, [București], 1955—1957.

Dicționarul limbii române moderne, Ed. Academiei R.P.R., 1958 (cu indicații etimologice).

Dicționarul explicativ al limbii române, Ed. Academiei R.S.R. [București], 1975 (cu indicații etimologice).

B. DIMAND, *Zur rumänischen Moduslehre*. Wien, 1904 (*Denkschriften* der Kais. Akad. d. Wissenschaft, in Wien, phil.-hist. KL., Bd. XLIX; lucrare importantă).

N. DRĂGANU, *Elemente de sintaxă a limbii române*, lucrare postumă, București, Institutul de Lingvistică Română, 1945 (sugestii utile; lucrarea e incompletă).

THEODOR GARTNER, *Darstellung der rumänischen Sprache*, Halle, Max Niemeyer, 1904 (sugestii utile în expunerea gramaticală, p. 62 ș.u.).

Gramatica limbii române, vol. I și II. Ediția a II-a revăzută și adăugită, Ed. Academiei R.P.R., București, 1963.

A. GRAUR et A. ROSETTI, *Esquisse d'une phonologie du roumain*, 1938 (republicată în *ML*, p. 40 ș.u.; prima descriere fonologică a limbii române).

IORGU IORDAN, *Rumänische Toponomastik*, I, II, III, Bonn u. Leipzig, 1924, 1926 (lucrare fundamentală); Id., *Numele de locuri românești în Republica Populară Română*, [București], volumul I, Ed. Academiei R.P.R., 1952; *Toponimia românească*, Ed. Academiei R.P.R., 1963 (lucrare fundamentală).

IORGU IORDAN, *Gramatica limbii române*, București, Cartea Românească [1937] (indicații privitoare la pronunțarea și scrierea corectă; date asupra limbii vorbite).

IORGU IORDAN, *Limba română actuală. O gramatică a „greșelilor"*, Iași, 1943 (observații asupra limbii vorbite).

IORGU IORDAN, *Stilistica limbii române*, Bucureşti, Institutul de Lingvistică Română, 1944; Ediţie definitivă, Bucureşti, 1975 (lucrare fundamentală).

IORGU IORDAN, *Limba română contemporană* [ed. a II-a, Bucureşti], Ed. Ministerului Învăţămîntului, 1956 (lucrare fundamentală).

Istoria limbii române, Ed. Academiei R.S.R., Bucureşti, I, 1965, II, 1969.

G. IVĂNESCU, *Istoria limbii române*, Iaşi, 1980, expunere haotică, dovedind că autorul nu e stăpîn pe materie, terminologie ştiinţifică neadecvată.

ERNST LEROY, *Der Bau der europäischen Sprachen* [2], Tübingen, 1964 (scurtă schiţă a particularităţilor caracteristice ale limbii române, p. 55—57).

ALF LOMBARD, *Le verbe roumain. Étude morphologique*, I, II. Lund, C. W. K. Gleerup 1954, 1955 (lucrare fundamentală).

ALF LOMBARD, *La langue roumaine. Une présentation*, Paris, Klincksieck, 1974.

HARRI MEIER, *Die Entstehung der romanischen Sprachen und Nationen*, Frankfurt am Main, V. Klostermann, 1941 (date excesiv de sumare privind latinitatea dunăreană şi balcanică).

W. MEYER-LÜBKE, *Rumänisch, romanisch, albanesisch*, în *MRIW*, 1914 (articol important, în care autorul caută să fixeze trăsăturile caracteristice ale românei).

W. MEYER-LÜBKE, *Rumänisch und romanisch*, Bucureşti, 1930, *AAR*, *Mem. Secţ. liter.*, Ser. III, t. V (privire de ansamblu datorată unui cunoscător profund al limbilor romanice).

OCTAVE NANDRIŞ, *Phonétique historique du roumain*, Paris, C. Klincksieck, 1963.

ALEXANDRU NICULESCU, *Individualitatea limbii române între limbile romanice* Bucureşti, Ed. Ştiinţifică, 1965 (expunere cu sugestii interesante).

T. PAPAHAGI, *Dicţionarul dialectului aromân, general şi etimologic*, Editura Academiei R. P. Române, 1963. Ediţia a II-a augmentată, Bucureşti, 1974.

G. PASCU, *Sufixele româneşti*, Bucureşti, Ed. Academiei Române, 1916 (material bogat; de consultat cu prudenţă).

ALEX. PHILIPPIDE, *Gramatică elementară a limbii române*, Iaşi, Isr. Kupperman, 1897.

ALEXANDRU PHILIPPIDE, *Originea românilor*. I: *Ce spun izvoarele istorice*, Iaşi, 1923 (în special p. 475 ş.u.: limba latină din Pen. Balcanică).

SEXTIL PUŞCARIU, *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache*. I: *Lateinisches Element*, Heidelberg. C. Winter, 1905 (un instrument de muncă indispensabil).

SEXTIL PUŞCARIU, *Études de linguistique roumaine*, traduites du roumain à l'occasion du soixantième anniversaire de l'auteur, 4 janvier 1937, Cluj—Bucureşti, 1937 (traducere în limba franceză a lucrărilor publicate de autor în cursul anilor, cu informaţia ţinută la zi; în special « les origines », p. 3—124).

SEXTIL PUŞCARIU, *Limba română*. Vol. I: *Privire generală*, Bucureşti, Fundaţia pentru Literatură şi Artă, 1940; ed. a II-a: *Die rumänische Sprache*, aus dem Rumänischen übersetzt und bearbeitet von H. Kuen, Leipzig, Harrassowitz, 1943, vol. II, Bucureşti, 1959 (lucrare fundamentală).

A. ROSETTI, *Mélanges de linguistique et de philologie*, Copenhague—Bucureşti, 1947 reunire de studii şi articole apărute în publicaţii periodice, între 1921—1945).

AL. ROSETTI, *Studii lingvistice*, Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R., 1955.

A. ROSETTI, *Études de linguistique générale*, Bucureşti, 1983.

A. ROSETTI, *Linguistica*, Mouton & Co., The Hague, 1965 (reunire de studii şi articole apărute între 1947—1964).

A. ROSETTI, *Remarques sur la phonologie historique du roumain* (în vol. *Linguistica*, Haga, 1965, p. 132—138).

AL. ROSETTI şi J. BYCK, *Gramatica limbii române*, ediţia a 2-a, Bucureşti, Universul, 1945.

W. ROTHE, *Einführung in die historische Laut- und Formenlehre des Rumänischen*, Halle, 1957 (elementar; conţine unele erori grave, care compromit lucrarea).

KR. SANDFELD et HEDVIG OLSEN, *Syntaxe roumaine.* I: *Emploi des mots à flexion*, Paris, Droz, 1936; II: *Les groupes de mots*; Copenhague, Munksgaard, 1962; III: *Structure de la proposition*, Copenhague, Munksgaard, 1962 (sintaxă descriptivă a limbii scrise).

LAZĂR ŞĂINEANU, *Încercare asupra semasiologiei limbii române*, Bucureşti, 1887 (lucrare fundamentală).

V. F. ŞIŞMAREV, *Limbile romanice din sud-estul Europei şi limba naţională a R. S. S. Moldoveneşti*, Chişinău, Ed. de Stat, 1960 (privire de ansamblu, datorată unui romanist cu renume).

H. TIKTIN, *Gramatica română*, I: *Etimologia*; II: *Sintaxa*, Bucureşti, 1893, ediţia a II-a, 1895 (manual excelent; ediţia a III-a, revăzută de I.-A. Candrea, Bucureşti, ed. Tempo, 1945, cu un indice alfabetic).

H. TIKTIN, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, Bucureşti, 1903—1925 (excelent dicţionar de referinţe, cu exemple bine alese, traduse în limba gemană, şi indicaţii etimologice).

H. TIKTIN, *Rumänisches Elementarbuch*, Heidelberg, C. Winter, 1905 (lucrarea e în parte învechită).

EMANUEL VASILIU, *Fonologia limbii române*, Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1965 (expunere condusă cu competenţă).

II

LIMBILE BALCANICE

TRACA ŞI ILIRA

STEPHAN BORSZÁK, *Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbechen*, Budapest, 1936 (note critice asupra informaţiilor date de scriitorii antici; „idealizarea" barbarilor nordici, la istoricii greci; critica informaţiilor date de Herodot).

W. BRANDENSTEIN, art. *Thrake (Sprache)*, în *Paulys-Real-Encyclopädie der classischen Altertumwissenschaft*, hgg. v. W. Kroll. u. K. Mittelhaus, zweite Reihe, elfter Halbband, Metzler, Stuttgart, 1936, col. 407 ş.u. (expunere de ansamblu a stadiului de atunci al cercetărilor, cu indicaţii bibliografice).

D. DETSCHEW, *Die dakischen Pflanzennamen*, Sofia, 1928 (*Godišnik* na Sofijskija Universitet, Ist.-fil. Fak., kniga XXIV, I).

D. DETSCHEW, *Charakteristik der thrakischen Sprache*, Sofia, 1952 (Bălgarska Akademija na Naukite. Otdelenie za ezikoznanie, etnografija i literatura; lucrare fundamentală, datorată unui cunoscător profund al materiei).

DIMITER DETSCHEW, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, Rud. M. Rohrer, 1957 (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Kl. Schriften der Balkankommission. Linguistisches Abteilung, XIV; lucrare fundamentală).

N. DRĂGANU, *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei şi a onomasticei*, Bucureşti, 1933 (Academia Română. *Studii şi cercetări*, XXI).

ERIC P. HAMP, *Albanian and Messapic*, în *Studies presented to Joshua Whatmough*, 's-Gravenhage, Mouton & Co,. 1957, p. 73—89.

N. JOKL, art. *Illyrier* (Sprache), în *Reallexikon der Vorgeschichte*, VI, hgg. v. Max Ebert, Berlin, W. de Gruyter, 1926, p. 33 ş.u. (expunere de ansamblu a stadiului cercetărilor, cu indicaţii bibliografice).

N. JOKL, art. *Thraker*, în *Reallexikon der Vorgeschichte*, XIII, hgg. v. Max Ebert, Berlin, W. de Gruyter, 1928, p. 278 ş.u. (expunere de ansamblu a stadiului cercetărilor, cu indicaţii bibliografice).

HANS KRAHE, *Sprache und Vorzeit*, Heidelberg, C. Winter, 1954 (informaţii privind ilira, p. 99 ş.u.).

HANS KRAHE, *Die Sprache der Illyrier*, I. Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1955 (material preţios).

ANTON MAYER, *Die Sprache der alten Illyrier*, Bd. I: *Einleitung; Wörterbuch der illyrischen Sprachreste*; Bd. II: *Etymologisches Wörterbuch der illyrischen. Grammatik illyrischen Sprache*, Wien, Rud. M. Rohrer, 1957, 1959 (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Kl. Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung, XV; lucrare fundamentală).

VASILE PÂRVAN, *Dacia. Civilizaţiile străvechi din regiunile carpato-danubiene*. Traducere de Radu Vulpe după textul original francez inedit, Bucureşti, 1937; ed. a patra revăzută şi adnotată, Bucureşti, 1967 (capitolele: Carpato-danubienii şi scythii, Carpato-danubien şi grecii). Ed. a cincea revăzută şi adnotată. Bucureşti, 1972.

VASILE PÂRVAN, *Getica. O protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1926 (*AAR, Mem. Secţ. istorice*, Ser. III, T. III, Mem. 2; lucrare fundamentală).

W. PORZIG, *Die Gliederung des indogermanische Sprachgebiets*, Heidelberg, C. Winter, 1954 (informaţie preţioasă, cu concluzii uneori discutabile).

GÜNTER REICHENKRON, *Vorrömische Bestandteile des Rumänischen*, I, *Rum. čo-/ ču- aus indogerm.* *qeu, în *ASNS*, 194, Bd., 1958, p. 273 ş.u.; II. *Einige methodische Bemerkungen zu serbokroatisch-romanischen Wortgleichungen*, în *Zs. sl. Phil.*, XXV, 1956, p. 163—175; III. *Albanisch-rumänisch-armenisches*, în *Romanistisches Jahrbuch*, IX, 1958, p. 59—105; IV. *Rumänisch ţ < indogermanisch* *s(u̯)-, *vor hellem Vokal aus indogermanisch palatalem* *k(u̯), în *Etymologica. Walther von Wartburg zum siebzigsten Geburtstag*, Tübingen (1958), p. 597—613; v. *Zur Rekonstruktion des Dakischen*, în *Festschrift Johannes Friedrich*, Berlin, 1959, p. 365—401 (autorul pleacă de la constatarea că există în limba română peste 1000 de cuvinte care nu au o etimologie certă şi pe care le presupune prelatine. O parte din aceste cuvinte au paralele în albaneză. După părerea autorului, aceşti termeni sînt împrumutaţi din albaneză sau datează din epoca simbiozei albano-române, pe care autorul o localizează în Dardania. Dintre cuvintele prelatine din limba română autorul studiază 80, din care cele mai multe au fost însă explicate într-altfel de alţi cercetători, de ex. *barză, a băga, băiat, codru, copil, mare, mic, zară*. Autorul derivă aceste cuvinte direct din indoeuropeană). Această metodă e folosită de autor şi în lucrările *Der Typus der Balkansprachen*, *Zs. f. Balk.*, I, 1963, p. 91—122 şi *Vorrömische Elemente im Rumänischen*, în *Südost-europa-Schriften*, 6, 1964, p. 237—253. La p. 95 ş.u. se expune „tipul" limbilor balcanice, iar în lucrarea a doua autorul procedează la o serie de analize etimologice neverosimile. În ultima lucrare apărută (*Elementi daci nel romeno, Ist. Orientale di Napoli, Annali sez. linguistica*, VI, 1965, p. 105 — 122), după ce se raliază la unele constatări ale predecesorilor săi, afirmă că majoritatea cuvintelor româneşti sînt dace şi procedează la apropieri etimologice contrarii unei bune metode.

I. I. RUSSU, *Cuvinte autohtone în limba română*, în *DR*, XI, 1948, p. 148—183 (unele din cuvintele studiate au fost explicate prin latină sau slavă).

I. I. RUSSU, *Limba traco-dacilor*. Ed. Academiei R.P.R., Bucureşti, 1959 (material bogat; bună informaţie. Autorul nu e însă stăpîn pe metoda etimologică). Ed. a 2-a, Ed. Academiei R.S.R., Bucureşti, 1967.

I. I. RUSSU, *Elemente autohtone în limba română. Substratul comun româno-albanez*. Bucureşti, 1970.

W. TOMASCHEK, *Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung*, I—III, Viena, 1893—1894 (Sitzungsb. der phil.-hist. Kl. der kais. Akad. der Wissenschaft., Bd. CXXVIII, CXXX, CXXXI; locuinţele; tributile, cultura, alimentaţia; obiceiurile; monumentele de limbă. Lucrare încă utilă, dar cu informaţia depăşită). Vezi *Anexa* la prezenta lucrare, p. 574 şi A. Rosetti, *La linguistique balkanique*, Bucureşti, 1985.

GREACA

C. DICULESCU, *Elementele vechi grecești din limba română*, în *DR*, IV, p. 394 ș.u. (autorul nu e stăpîn pe metodă. V. observațiile lui Sandfeld, *Ling. balk.*, p. 31 ș.u. și Kretschmer, *Glotta*, XVIII, p. 219).

ALEXANDRU PHILIPPIDE, *Altgriechische Elemente im Rumänischen*, în *Bausteine zur romanischen Philologie. Festgabe für Adolfo Mussafia*, Halle, Niemeyer, 1905.

GERMANICA

HENRIK BARIĆ, *Lingvističke studije*, Sarajevo, 1954 (*Naučno društvo nr. Bosne i Hercegovine*, Djela, kn. I. Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, kn. 1; capitolul consacrat elementelor germanice în limbile balcanice, p. 94 ș.u.).

CONSTANTIN C. DICULESCU, *Die Gepiden. Forschungen zur Geschichte Daziens im frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des rumänischen Volkes*, I, Kommissionsverlag von C. Kabitsch, Halle, 1922 (Aus den Veröffentlichungen der Casa Școalelor in Bukarest).

ERNST GAMILLSCHEG, *Romania Germanica. Sprach- und Siedlungsgeschichte der Germanen auf dem Boden des alten Römerreichs.* Bd. II: *Die Ostgoten. Die Longobarden. Die altgermanischen Bestandteile des Ostromanischen. Altgermanisches im Alpenromanischen*, Berlin u. Leipzig, W. de Gruyter, 1935 (*Grundriss der germanischen Philologie...*, begründet v. H. Paul, II/2).

IRANICA

JOHN HARMATTA, *Studies in the Language of the Iranian Tribes in South Russia*, Budapest, 1952 (lămurește filiația dialectelor iranice din sudul Rusiei, față de celelalte dialecte iranice și în special față de osetă).

VASILE PÂRVAN, *Considerații asupra unor nume de rîuri daco-scitice*, București, 1923 (*AAR, Mem. Secț. Istorice*, Ser. III, T. I, Mem. 1).

AL. ROSETTI, *Resturi de limbă scito-sarmată*, Iași, 1930 (extr. din *Viața românească*; republicat în trad. franceză în *ML*, p. 357—375).

MAX VASMER, *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven.* I: *Die Iranier in Südrussland*, Leipzig, Markert und Petters, 1923 (lucrare de ansamblu, cu prezentarea întregului material și indicația izvoarelor).

MAX VASMER, art. *Skythen (Sprache)*, în *Reallexikon der Vorgeschichte*, XII, hgg. v. Max Ebert, Berlin, W. de Gruyter, 1928, p. 236 ș.u. (expunere de ansamblu a stadiului cercetărilor la acea dată, cu indicații bibliografice).

MAX VASMER, *Die alten Bevölkerungsverhältnisse Russlands im Lichte der Sprachforschung*, Berlin, W. de Gruyter, 1941 (*Preussische Akademie der Wissenschaften. Vorträge und Schriften*, Heft 5; schiță sumară, cu indicații bibliografice și o hartă).

LASIDLAV ZGUSTA, *Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste*, Nekladalestvì Československé Akademie věd, Praga, 1955 (bogată informație; materia e anunțată în subtitlu: „Die ethnischen Verhältnisse, namentlich das Verhältnis der Skythen und Sarmaten, im Lichte der Namenforschung").

LIMBILE BALCANICE

Indogermanisches Jahrbuch, im Auftrag der indogermanischen Gesellschaft, hgg. v. Alb. Thumb u. W. Streitberg, Strassburg, Trübner, 1914 ş.u., a publicat în fiecare an o bibliografie a albanezei: *Albanesisch*. v. A. Thumb, 1913 ş.u. (continuare a bibliografiei anuale publicate în *Anzeiger für indogermanische Sprache u. Altertumskunde. Beiblatt zu den Indogermanischen Forschungen*, Bd. XXVII, cu bibliografia anilor 1907—1908). Cu începere de la vol. III, titlul schimbat: *Albanisch*; începînd cu vol. IV (1917), bibliografia e redactată de N. Jokl şi îmbrăţişează, de fapt, întreaga uniune lingvistică balcanică; bibliografia vol. XXV (1942) şi XXVI (1943) e redactată de Carlo Tagliavini. Vol. XXX, apărut în 1955, cu bibliografia anilor 1947 şi 1948, redactată de K. Gurakuqi. Pentru sîrbă, bulgară şi neogreacă, în afară de bibliografia anuală din acest anuar, se vor consulta bibliografiile publicate în revistele de specialitate: *Rocznik slawistyczny*, G. Gebethner, Cracovia, 1908 ş.u., *Revue des études slaves*, Champion, Paris, 1921 ş.u., *Zeitschrift für slavische Philologie*, Leipzig, Markert und Petters, 1925 ş.u. şi *Glotta*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1907 ş.u. (pentru greacă).

Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju, urednik H. Barić, Belgrad, 1923—1926 3 vol.

Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen, Bulletin, Bucarest.

Balcania, I, Bucarest, 1938 ş.u.

Linguistique balkanique (red. Vladimir Georgiev; Bălgarska Akademija na Naukite), I, Sofia, 1959 ş.u.

Revue des études sud-est européennes, I, Bucarest, 1963 ş.u.

Revue internationale des études balkaniques. Directeurs: P. Skok (Zagreb) — M. Budimir (Beograd), Belgrad, 1934—1936.

Rivista d'Albania, diretta de Fr. Ercole, Milano, 1940 (Reale Accademia d'Italia. Centro di Studi per l'Albania).

H. BARIĆ, *Albanorumänische Studien*, I. Teil, Sarajevo, 1919 (*Zur Kunde der Balkanhalbinsel. 7. Quellen und Forschungen*).

H. BIRNBAUM, *Balkanslavisch und Südslavisch*, în *Zs. f. Blak.*, III, 1965 (privire de ansamblu, cu indicaţii bibliografice).

TH. CAPIDAN, *Raporturile albano-române*, în DR, II, 1922, p. 444 ş.u.

TH. CAPIDAN, *Romanitatea balcanică*, Bucureşti, 1936 (Academia Română, *Discursuri de recepţie*, LXVII).

OV. DENSUSIANU, *Histoire de la langue roumaine*, I. *Les origines*, Paris, Leroux, 1901; *Opere*, *II*, Bucureşti, 1975 (*l'Élément autochtone*, p. 8 ş.u.).

MATHIAS FRIEDWAGNER, *Über die Sprache und Heimat der Rumänen in ihrer Frühzeit*, în *ZRPh.*, LIV, Halle, Niemeyer, 1934, p. 641 ş.u. (expunere de ansamblu, în baza unei largi informaţii, cu indicarea izvoarelor).

MOSES GASTER, *Die nichtlateinischen Elemente in Rumänischen*, în *Gröbers Gr.* I, Bd., hgg. v. Gustav Gröber, Strassburg, 1888, p. 406 ş.u. (trăsăturile pe care româna şi albaneza le au în comun ar fi datorate bulgarilor turanieni, veniţi în Peninsula Balcanică în 660—668).

IVAN GĂLĂBOV, *Za člena v bălgarski ezik*, Burgas, tom. I, f.d. (Izvestija na narodnja Muzeĭ; despre originea articolului în bulgară), şi lucrarea mai întinsă: *Problemat za člena v bălgarski i rumănski ezik*, Sofija, 1962 (Bălgarska Akademija na Naukite. Institut za Bălgarski Ezik).

VLADIMIR GEORGIEV, *La toponymie ancienne de la Péninsule Balkanique et la thèse méditérranéenne*, Sofia, 1961 (vederi interesante: daco-moesiana ar fi strămoaşa albanezei. Traca ocupa partea orientală a Peninsulei Balcanice. Teoria lui Georgiev a fost primită cu rezerve de V. Pisani, *Paideia*, XVI, 1961, p. 280, dar e acceptată de O. Haas, *Die Sprache*, VIII, 1962, p. 273).

VLADIMIR I. GEORGIEV, *Introduzione alla storia delle lingue indoeuropee*, Roma, Edizioni dell'Ateneo, 1966 (p. 139 ş.u.: daca şi daco-moesiana. Utilizează întreg materialul publicat în lucrările sale din anii din urmă. Lucrare fundamentală).

ZBIGNIEW GOŁAB, *Some Arumanian-Macedonian Isogrammatisms and the Social Background of their Development*, în *Word*, 15, 1959, p. 415—435.

ASGAR ROSENSTAND HANSEN, *Artikelsystemet i rumaensk*, København, E. Munksgaard, 1952 (despre sistemul articolului în limba română).

A. GRAUR, *Coup d'oeil sur la linguistique balkanique*, în *BL*, IV, p. p. A. Rosetti, Bucureşti-Paris, 1936, p. 31 ş.u.

PAUL KRETSCHMER, *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1896 (lucrare fundamentală).

ALEXANDRU PHILIPPIDE, *Originea românilor*, II: *Ce spun limbile română şi albaneză*, Iaşi, 1927 (Partea III: *Ce spune limba albaneză*, p. 571 ş.u.).

GÜNTHER REICHENKRON, *Der Typus der Balkansprachen*, în *Zs. f. Balk.*, I, 1962 p. 91—122 (înşirarea caracterelor „balcanice" ale limbilor albaneză, română şi bulgară).

A. ROSETTI, *La linguistique balkanique*, Bucureşti, 1985 (în care sînt reunite toate expunerile, publicate în cursul anilor, asupra acestui subiect).

KR. SANDFELD JENSEN, *Die nichtlateinischen Bestandteile im Rumänischen*, în *Gröbers Gr.*, 1904—1906 (trăsăturile în comun ale românei şi albanezei se explică prin influenţa aceluiaşi substrat sau prin influenţa albanezei asupra românei. Se ţine seamă şi de dezvoltarea celor două limbi în aceeaşi direcţie; influenţa greacă asupra limbii române este luată în consideraţie).

KR. SANDFELD, *Linguistique balkanique, Problèmes et résultats*, Paris, Champion, 1930 (traducere în limba franceză, remaniată şi adăugită, a lucrării *Balkanfilologien*, a autorului, scrisă în limba daneză şi apărută la Copenhaga, în 1926; v. ŞT. BEZDECHI, în *DR*, IV, 1927, p. 1278 ş.u. Lucrare fundamentală).

A. SELIŠČEV, *Des traits linguistiques communs aux langues balkaniques: un balkanisme ancien en bulgare*, în *R. ét. sl.*, V, 1925, p. 38—57 (privire de ansamblu datorată unui bun cunoscător al dialectelor bulgăreşti; e luată în consideraţie mai ales aromâna; problemele generale sînt puse, dar soluţia lor aşteaptă noi cercetări).

P. SKOK, *Dolazak Slovena na Mediteran*, Split, 1934 (*Pomorska Biblioteka jadranske straže*; lucrare de sinteză, cu indicaţiile bibliografice).

CARL TREIMER, *Albanisch und rumänisch*, în *ZRPh.*, XXXVIII, 1914, p. 385—411.

G. WEIGAND, *Ethnographie von Makedonien. Geschichtlich-nationaler, sprachlich-statistischer Teil*, Leipzig, Fr. Brandstetter, 1924 (lucrare informativă asupra popoarelor din Peninsula Balcanică în trecut şi astăzi: istorie, religie, ocupaţii, moravuri, limbă).

W. GIESE, *Balkansyntax oder thrakisches Substrat?*, în *St. neophil.*, XXIV, 1952, p. 40 ş.u. (studiază cinci trăsături în comun ale limbilor balcanice şi indică originea lor).

ALBANEZA

Buletin për shkencat shoqerore, Tirana, 1953—1957; cu începere din 1957, cu titlul schimbat: *Buletin i Universitetit shtetëror të Tiranës* (cuprinde şi articole de istorie şi arheologie, pe lîngă cele de limbă; redactat în limba albaneză, cu rezumate în limba franceză).

Studia albanica, I, Tirana, 1964 ş.u.

HENRIK BARIĆ, *Lingvističke studije*, Sarajevo, 1954 (*Naučno društvo nr. Bosne i Hercegovine*, Djela, kn. I; Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, kn. I; capitolul: *Originea albanezilor în lumina limbii*, p. 7—48).

HENRIK BARIĆ, *Istorija arbanaškog jezika*, Sarajevo, 1959 (*Naučno društvo nr. Bosne i Hercegovine*, Djela, kn. XII; *Balkanološki Institut*, kn. 1; schiţă datorată unui cunoscător profund al materiei; cu un rezumat în limba germană, p. 59—61).

EQREM ÇABEJ, *Për historinë e konsonantizmit të gjuhës shqipe* (cu rezumat în limba franceză: *Contribution à l'histoire du consonantisme dans la langue albanaise*, în *B.U. Sht.*, 1, 1958, p. 31—80; Id., *Unele probleme ale istoriei limbii albaneze*, în *SCL, X*, 1959, p. 527—560 (caracterizarea comparativă a celor două dialecte ale limbii albaneze, problema articolului, caracterul iliric al albanezei).

EQREM ÇABEJ, *Studieme etimologjike në fushë të shqipes, A—B*, Tirana, 1976, cu redacţia prescurtată, în limba franceză (p. 413—548, *a—b*), a articolelor dicţionarului etimologic, de la p. 5—411. Lucrare fundamentală.

Id., *Fjalor i gjuhës së sotme shqipe*, Tirana, 1980 (41 000 de cuvinte).

Id., *Studieme etimologjike në fushë të shqipes*, I, Tirana, 1982, cu expunerea în limba franceză: *Études d'étymologie albanaise*, p. 133—269. Lucrare fundamentală.

P. FULVIO CORDIGNANO S. J., *Dizionario albanese-italiano e italiano-albanese (il nuovo „Jungg")*. *Parte albanese-italiano*, Milano, Ulrico Hoepli, 1934 *(Manuali Hoepli)*.

ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΡΙΣΤΟΦΟΡΙΔΙ, Λεξικὸν τῆς ᾿Αλβανικῆς Γλώσσης, Athena, 1904.

Fjalor i gjuhës shqipe, Tirana, 1954 (publicat de Instituti i shkencavet sekeioni i gjuhës e i letërsisë).

MARIE AMELIE FREIN von GODIN, *Wörterbuch der albanischen und deutschen Sprache*, Bd. I: *Deutsch-albanisch*, Leipzig, Harrassowitz, 1930.

M. A. GABINSKI, *Avtohtonnyje elementy v moldavskom jazyke*, în *Vopros. jaz.*, V, 1956, nr. 1, p. 85—93 (traca stă la baza albanezei).

N. JOKL, *Studien zur albanesischen Etymologie und Wortbildung*, Viena, 1911 *(Sitzungsb.* d. kais. Akad. d. Wissenschaft, in Wien, phil.-hist. Kl., Bd. CLXVIII, I, Abhandl.).

N. JOKL, *Albanisch*, în *Grundriss der indogermanischen Sprach- und Altertumskunde*, begründet von K. Brugmann u. Alb. Thumb, hgg. v. K. Brugmann u. Christ. Bartholomae. *Geschichte der indogermanischen Sprachwissenschaft seit ihrer Begründung durch Franz Bopp*, II hgg. v. W. Streitberg: *Die Erfoschung der indogermanischen Sprachen*, III, Strassburg, K. J. Trübner, 1917, p. 109 ş.u. (expunere de ansamblu şi scurtă schiţă gramaticală, cu indicaţii bibliografice).

N. JOKL, *Linguistisch-kulturhistorische Untersuchungen aus dem Bereiche des Albanischen*, Berlin u. Leipzig, Walter de Gruyter, 1923 *(Untersuchungen zur indogermanischen Sprach- u. Kulturwissenschaft.*, hgg. v. W. Streitberg u. F. Sommer, 8).

N. JOKL, art. *Albaner*, B.: *Sprache*, în *Reallexikon der Vorgeschichte*, I, hgg. v. Max Ebert, Berlin, W. de Gruyter, 1924, p. 84 ş.u. (expunere de ansamblu a stadiului contemporan al cercetărilor, cu indicaţii bibliografice).

N. JOKL, *Die Verwandschaftverhältnisse des Albanischen zu den übrigen indogermanischen Sprachen*. *Die Sprache*, IX, 1963, p. 5—156 (expunere de ansamblu; cuprinde şi vocabularul. Lucrare postumă, scrisă în 1920—1925). V. şi Id., *Einige Grundprobleme der älteren albanischen Sprachgeschichte*, *Studia albanica*, I, 1964, p. 69 ş.u.

ANGELO LEOTTI, *Dizionario albanese-italiano*, Istituto per l'Europa Orientale, Roma, 1937 *(Publicazioni dell „Istituto per l'Europa Orientale"*, Roma).

G. MEYER, *Kurzgefasste albanesische Grammatik mit Lesestücken und Glossar*, Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1888 (manual excelent).

GUSTAV MEYER, *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, Strassburg, Trübner, 1891 (lucrare fundamentală).

G. MEYER, *Albanesische Studien*, Viena, 1883—1897. I: *Die Pluralbildungen der albanesischen Nomina;* II: *Die albanesischen Zahlwörter;* III: *Lautlehre der indogermanischen Bestandteile des Albanesischen;* IV: *Das griechisch-südrumänisch-albanesische Wortverzeichnis des Kavalliotis*, herausgegeben und erklärt; V: *Beiträge zur Kenntniss der in Griechenland gesprochenen albanesischen Mundarten;* VI: *Beiträge zur Kenntniss verschiedener albanesischen Mundarten (Sitzungsb.* d. kais. Akad. d. Wissenschaft. in Wien, phil.-hist. Kl., Bd. CIV, CVII, CXXV, CXXXII, CXXXIV, CXXXVI; lucrare fundamentală).

Dr. PEKMEZI, *Grammatik der albanesischen Sprache (Laut- und Formenlehre)*, Viena, Verlag des Albanesischen Vereines „Dija", 1908 (manual indispensabil, ce ține loc de gramatică istorică a albanezei).

P. SKOK, *L'étude des traits communs des langues balkaniques provenant du slave, en tant que le* (sic!) *fondement de la linguistique balkanique*, în *III*[e] *Congrès International des Slavistes*, publications du Comité d'organisation, n⁰ 4, Belgrade, p. 79 ș.u.

CARLO TAGLIAVINI, *La lingua albanese*, în *Studi albanesi*, V—VI, Istituto per l'Europa Orientale, Roma, 1935—1936, p. 5 ș.u. (*Publicazioni dell' Istituto per l'Europa Orientale*, Roma; schiță de ansamblu, cu indicații bibliografice).

MAX VASMER, *Studien zur albanesischen Wortforschung*, Dorpat, 1921 (*Acta et Commentationes Universitatis Dorpatiensis*. B. Humaniora, I).

GUSTAV WEIGAND, *Albanesisch-deutsches und deutsch-albanesisches Wörterbuch*, Leipzig, J. A. Barth, 1914 (materialul cules de autor la fața locului provine din Durazzo, Tirana și Elbasan; cu indicații etimologice).

GUSTAV WEIGAND, *Albanesische Grammatik im südgegischen Dialekt (Durazzo, Elbasan, Tirana)*, Leipzig, J. A. Barth, 1913.

BULGARA

L. ANDREIČIN, VL. GEORGIEV, ST. ILČEV, K. KOSTOV, ÍV. LEKOV, ST. STOIKOV, C. V. TODOROV, *Bălgarski tălkoven rečnik*, Sofija, Nauka i izkustvo, 1955.

LÉON BEAULIEUX, *Grammaire de la langue bulgare*, avec le concours de Stefan Mladenov, Paris, H. Champion, 1933 (manual excelent).

NAJDEN GEROV, *Rečnik na bălgarskij jazyk*, 5 vol. și un supliment, publicat de autor și de T. Pančev, Plovdiv, 1895—1908 (explicațiile sînt date în limba bulgară; termenii sînt traduși în rusește; cf. observațiile lui Mladenov, *Zs. f. sl. Phil.*, II, p. 567 ș.u.).

FRANZ MIKLOSICH, *Geschichte der Lautbezeichnung im Bulgarischen*, Wien, 1883 (*Denkschriften*, d. phil.-hist. Kl. d. kaiserl. Akad. d. Wissenschaft. in Wien, Bd. XXXIV).

K. MIRČEV, *Istoričeska gramatika na bălgarskija ezik*, Sofia, Narodna Prosveta, 1955, ed. a 2-a, Sofija, Dăržavno izdatelstvo Nauka i izkustvo, 1958 (bună informație).

STEFAN MLADENOV, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, Berlin u. Leipzig, W. de Gruyter, 1929 (*Grundriss der slavischen Philologie und Kulturgeschichte*, hgg. v. R. Trautmann u. Max Vasmer).

VATROSLAV OBLAK, *Macedonische Studien*, Wien, 1896 (*Sitzungsb.* d. kais. Akad. d. Wissenschaft. in Wien, phil.-hist. Kl., Bd. CXXXIV; lucrare de dialectologie, importantă pentru istoria vechii slave).

G. WEIGAND, *Bulgarische Grammatik*, 2. vermehrte u. verbesserte Auflage, Leipzig, J. A. Barth, 1917 (un bun manual).

G. WEIGAND, *Bulgarisch-deutsches Wörterbuch*, unter Mitwirkung v. A. Doritsch; zweite verbesserte Auflage, Leipzig, O. Holtze, 1918.

MACEDONEANA

În afară de gramatica lui Horace G. Lunt, *Grammar of the Macedonian Literary Language*, Skopje, 1952, un material bogat e dat în lucrările lui André Mazon: *Contes slaves de la Macédoine sud-occidentale*, Paris, Champion, 1936; A. Mazon et A. Vaillant, *L'évangéliaire de Kulakia, un parler slave du Bas-Vardar*, Paris, Droz, 1938.

SÎRBO-CROATA

A. BELIĆ, *Zum heutigen Stande der serbokroatischen Dialektologie*, mit einer Karte, în *Rocznik slawistyczny*, III, Cracovia, Gebethner, 1910, p. 82 ş.u. (schiţă a stării din 1910, cu indicarea caracteristicilor sumare ale fiecărui dialect şi o hartă dialectologică de ansamblu).

J. DAYRE, M. DEANOVIĆ, R. MAIXNER, *Dictionnaire croate ou serbe-français*, Zagreb, 1956 (un bun instrument de lucru).

PAVLE IVIĆ, *Die serbokroatischen Dialekte. Ihre Struktur und Entwicklung*. I. Band. *Allgemeines und die štokavische Dialektgruppe*, Haga, Mouton et Co., 1958 (excelentă expunere, cu o bogată informaţie şi indicaţii bibliografice; în anexă, o hartă dialectologică a domeniului sîrbo-croat).

A. LESKIEN, *Grammatik der serbokroatischen Sprache*, I: *Lautlehre, Stammbildung, Formenlehre*, Heidelberg, C. Winter, 1914 (urmarea nu a mai apărut).

A. MEILLET et A. VAILLANT, *Grammaire de la langue serbocroate*. Paris, Champion 1924.

G. POPOVIĆ, *Wörterbuch der serbischen und deutschen Sprache*, II: *Serbisch-deutscher Teil*, Pančova, Jovanović, 1881 (un excelent instrument de studiu).

NEOGREACA

N. P. ANDRIOTIS, Ἐτυμολογικὸ λεξικὸ τῆς νεοελληνικῆς, Atena, 1951 (bună informaţie; indicaţia etimonului, fără comentarii).

ATH. BUTURAS, *Ein Kapitel der historischen Grammatik der griechischen Sprache. Über die gegenseitigen Beziehungen der griechischen und der fremden Sprachen, besonders über die fremden Einflüsse auf das Griechische seit der nachklassischen Periode bis zur Gegenwart*, Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung Th. Weicher, 1910.

Dizionario greco-moderno della lingua scritta e parlata, compilato dal Prof. Eliseo Brighenti. Parte I: *Greco-moderno-italiano*, Milano, Ulrico Hoepli, 1927 *(Manuali Hoepli)*.

Études de philologie néo-grecque. Recherches sur le développement historique du grec, p. p. Jean Psichari, Paris, Bouillon, 1892.

G. N. HATZIDAKIS, *Einleitung in die neugriechische Grammatik*, Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1892 *(Bibliothek indogermanischer Grammatiken*, Bd. V; lucrare fundamentală).

G. MEYER, *Neugriechische Studien*, Viena, 1894—1895. I: *Versuch einer Bibliographie der neugriechischen Mundartenforschung*; II: *Die slavischen, albanischen und rumänischen Lehnwörter im Neugriechischen*; III: *Die lateinischen Lehnwörter im Neugriechischen* *(Sitzungsb.* d. kais. Akad. d. Wissenschaft, in Wien, phil.-hist. Kl., Bd. CXXX şi CXXXII).

HUBERT PERNOT, *Grammaire du grec moderne (première partie)* [5], Paris, Garnier Frères, 1930 (manual clar şi bine ordonat).

GERHARD ROHLFS, *Etymologisches Wörterbuch der Unteritalienischen Gräzität*, Halle, Max Niemeyer, 1930 (lucrare indispensabilă, datorată unui excelent cunoscător al graiurilor greceşti vorbite în Italia meridională).

GERHARD ROHLFS, *Scavi linguistici nella Magna Grecia*, Halle, Max Niemeyer Verlag-Roma, Collez. meridionale Ed., 1933 *(Collezione di studi meridionali* diretta di Umberto Zanotti Bianco; lucrare datorată unui excelent cunoscător al dialectelor italiene meridionale).

ALBERT THUMB, *Handbuch der neugriechischen Volkssprache. Grammatik, Texte, Glossar*, Strassburg, 1910 (lucrare datorată unui cunoscător profund al materiei).

MAN A. TRIANDAPHYLLIDIS, *Die Lehnwörter der mittelgriechischen Vulgärliteratur*, Strassburg, K. J. Trübner, 1909.

III

LIMBILE SLAVE MERIDIONALE

VECHEA SLAVĂ ŞI SLAVA MERIDIONALĂ

La indicaţiile date aici mai jos privitoare la b i b l i o g r a f i i l e anuale publicate în revistele de specialitate şi consacrate vechii slave şi fiecărei limbi slave în parte, se adaugă lămuririle următoare: revista *Južnoslovenski Filolog*, publ. de A. Belić (Beograd, 1914 ş.u.), publică o bibliografie anuală a sîrbo-croatei (vol. XXIII, 1958, cu bibliografia pe 1957), *Indogermanisches Jahrbuch* (Berlin, W. de Gruyter: volumul XXX, apărut în 1955, cu bibliografia anilor 1947—1948): bibliografia slavă e redactată de E. Fraenkel şi E. Dickermann. *Revue des études slaves* (Paris, volumul XLIV, apărut în 1965, cu bibliografia la zi), conţine mai multe rubrici; rubrica „généralités" e redactată astăzi de A. Mazon şi de A. Vaillant; bibliografia sîrbo-croată e redactată de A. Vaillant, iar cea bulgară de R. Bernard. *Rocznik slawistyczny* (Kraków, Ed. Academiei Polone de Ştiinţe; volumul XXV, apărut în 1965 cu bibliografia anului 1960), conţine, pe lîngă celelalte rubrici, o rubrică „influence slave sur les autres langues", în care sînt examinate şi lucrări care interesează româna. *Zeitschrift für slavische Philologie* (Heidelberg, Carl Winter; volumul XXXII, fasc. 2, apărut în 1965) nu publică o bibliografie anuală; se vor consulta însă notiţele bibliografice şi critice ale lui St. Mladenov, privind lucrările consacrate bulgarei şi publicate în vol. II, p. 506 ş.u., III, p. 184 ş.u. (1915—1924), XIII, p. 361 ş.u.

PEETER ARUMAA, *Urslavische Grammatik*, I, *Einleitung, Lautlehre*, Heidelberg, Winter, 1964 (lucrare fundamentală).

Bălgarski ezik, organ al Institutului de Limbă Bulgară al Academiei de Ştiinţe, vol. XIV, Sofia, 1964, cu bibliografia anului 1963.

A. BELIĆ, *Zur Entwicklungsgeschichte der slavischen Diminutiv- und Amplifikativsuffixe*, Leipzig, 1901 (extr. din *Arch. f. slav. Phil.*, Bd. XXIII).

A. BELIĆ, *La Macédoine*. Études ethnographiques et politiques, Paris-Barcelone, Bloud & Gay, 1919.

ERICH BERNEKER, *Die Wortfolge in den slavischen Sprachen*, Berlin, B. Behr's Verlag (E. Bock), 1900.

ERICH BERNEKER, *Slavisches etymologisches Wörterbuch*, Erster Bd. *A — L*, Zweiter Bd., Lief. 11, *M-morŭ*, Heidelberg, Winter, 1908—1913 (*Indogermanische Bibliothek Sammlung slavischer Lehr- und Handbücher*, hgg. v. A. Leskien u. E. Berneker; lucrare fundamentală, cu indicarea întregii bibliografii, dar rămasă, din nefericire, neterminată).

HERBERT BRÄUER, *Slavische Sprachwissenschaft*, I, *Einleitung, Lautlehre*, Berlin, W. de Gruyter, 1961 (un bun manual).

OLAF BROCH, *Slavische Phonetik*, Heidelberg, Winter, 1911 (un manual excelent şi precis).

B. CONEV, *Istorija na bălgarskij ezik*. Tom. I, Sofija, 1919; tom vtori, posmărtno izdanie pod redakcijata na Prof. dr. St. Mladenov, Sofija, 1934 (*Universitetska Biblioteka*, No. 8; material bogat; autorul nu e lingvist; în t. II, p. 3 ş.u., se reproduce memoriul apărut în 1921, privitor la raporturile lingvistice dintre bulgari şi români; v. criticile lui Skok, *Sl.*, IV, p. 325 ş.u. şi Graur, *BL*, III, p. 193 ş.u. Pentru întreaga lucrare, v. Mladenov, *Sl.*, II, p. 404 ş.u. şi Id., *Zs. sl. Ph.*, II, p. 506 ş.u.).

PAUL DIELS, *Altkirchenslavische Grammatik*, mit einer Auswahl von Texten und einem Wörterbuch, I. Teil: *Grammatik*, Heidelberg, Winter, 1932 (manual excelent; notele conţin indicaţii şi trimiteri extrem de bogate şi de variate).

PAUL DIELS, *Die Slawen*, Leipzig u. Berlin, B. G. Teubner, 1920 (*Aus Natur und Geisteswelt*, 740. Bd.; elementar).

VLADIMIR GEORGIEV, *Văprosi na bălgarskata etimologija*, Sofija, Bălgarsk. Akad. na Naukite, 1958 (informaţii preţioase).

PAVLE IVIČ, *Die serbokroatischen Dialekte, Ihre Struktur und Entwicklung*, I. Bd. *Allgemeines und die štokavische Dialektgruppe*, 's-Gravenhage, Mouton & Co., 1958 (lucrare fundamentală).

A. J. JACIMIRSKIJ, *Iz slavjano-rumynskih semasiologičeskih nabljudenij*, în *Izvestija, otdelenija russkogo jazyka i slovenosti imperatorskoj Akademij Nauk*, St. Petersburg, 1904, IX, kn. 2, p. 257 ş.u. (examinează „calcurile"lingvistice din dacoromână).

V. JAGIĆ, *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*. Neue berichtigte und erweiterte Ausgabe, Berlin, Weidmann, 1913 (lucrare fundamentală, dar cu informaţia depăşită).

CONSTANTIN JIREČEK, *Geschichte der Serben*. Erster Bd. (bis. 1371), Gotha, Fr. A. Perthes A. G., 1911 (*Geschichte der europäischen Staaten*, hgg. v. A. H. L. Heeren, F. A. Ukert, W. v. Giesebrecht und K. Lamprecht. Achtundreissigstes Werk; lucrare fundamentală).

ST. KUL'BAKIN, *Le vieux slave*, Paris, Champion, 1929 (*Collection de manuels publiés par l'Institut d'Études Slaves*, V; lucrare excelentă, clară şi bine ordonată).

A. LESKIEN, *Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache. Grammatik, Texte, Glossar*, 5-te Auflage, Weimar, 1910 (manual astăzi clasic).

A. LESKIEN, *Grammatik der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache*, 2—3. Aufl., Heidelberg. Winter, 1919 (manual excelent, dar cu informaţia depăşită).

HORACE G. LUNT, *Old Church Slavonic Grammar*, 's-Gravenhage, Mouton & Co., 1955 (autorul şi-a propus să descrie sistemul fonematic al vechii slave).

ALFONS MARGULIÉS, *Historische Grundlagen der südslavischen Sprachgliederung*, *Archiv für slavische Philologie*, XL, Berlin, Weidmann, 1925, p. 197 ş.u. (schiţă istorică, în baza materialului şi lucrărilor contemporane).

ALFONS MARGULIÉS, *Entwicklungsphasen der südslavischen Kulturen*, Ansbach, 1930 (o schiţă datorată unui excelent cunoscător al chestiunii).

A. MEILLET, *Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave*, I, II, Paris, Bouilon, 1902, 1905 (lucrare fundamentală).

A. MEILLET, *Le slave commun*, seconde édition revue et augmentée avec le concours de A. Vaillant, Paris, Champion, 1934 (lucrare fundamentală).

FRANZ MIKLOSICH, *Beiträge zur Lautlehre der rumunischen Dialekte, Vocalismus* I, II, III. *Consonantismus*, I, II. *Lautgruppen*, Wien, Carl Gerold's Sohn, 1881, 1882, 1883 (*Sitzungsberichte* der phil.-hist. Kl. d. kais. Akad. d. Wissenschaft., XCVIII—CII; expunere plină de sugestii interesante).

FRANZ MIKLOSICH, *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien, Wilhelm Braumüller, 1886 (învechit).

FR. MIKLOSICH, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, emendatum auctum, Vindobonae, Guilelmus Braumueller, 1862—1865 (lucrare fundamentală, în curs de a fi înlocuită prin *Lexicon linguae palaeoslovenicae*, ce apare la Praga, începînd din 1958, citat de noi mai jos; v. A. Vaillant, *BSL*, LV, 1960, p. 191; asupra problemelor puse de alcătuirea unui dicţionar al vechii slave, v. P. A. Lavrov, *Le lexique du vieux slave*, *R. ét sl.*, VII, p. 199 ş.u.).

FRANZ MIKLOSICH, *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen*. Zweiter Bd. *Stammbildungslehre*. *Vergleichende Stammbildungslehre der slavischen Sprachen*, Wien, W. Braumüller, 1875 (lucrare încă utilă de consultat).

K. MIRČEV, *Istoričeska gramatika na bălgarskija ezik*, Sofija, ed. a 2-a, Dăržavno izdatelstvo .Nauka i izkustvo, 1958 (bună informaţie).

K. MIRČEV, *Starobălgarski ezik*, Sofija, Narodna Prosveta, 1956 (elementar).

STEFAN MLADENOV, *Etimologičeski i pravopisen rečnik na bălgarskija knižoven ezik*, Sofija, Knigoizdatelstvo Xristo G. Danov, 1941 (lucrare fundamentală).

MAX VASMER, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, 3 vol., Heidelberg, C. Winter. 1950—1958 (lucrare fundamentală; informează pentru toate limbile slave).

IVAN POPOVIĆ, *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1960 (lucrare fundamentală, cu bogate indicații bibliografice, ținute la zi).

Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Na svijet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, obradinje Dj. Daničić și, ulterior, de P. Budmani, M. Valjavac și apoi de T. Maretić singur, Zagreb, 1880 ș.u. În 1959 a apărut prima fasciculă a vol. XVII (lucrare fundamentală, în care se dă etimologia fiecărui termen și exemple de întrebuințarea sa, cu începere de la cele mai vechi texte).

BERNHARD ROSENKRANZ, *Historische Laut- und Formenlehre des altbulgarischen (altkirchenslavischen)*, Heidelberg, C. Winter, 1955 (elementar).

Lexicon linguae palaeoslovenicae, 1—3, *a-bogorodičino*; fasc. 2: *Prolegomena*, Praha, 1958—1959 (lucrare fundamentală, de mari proporții).

L. SADNIK und R. AITZETMÜLLER, *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*, Heidelberg, C. Winter, 1955 (un bun instrument de lucru).

A. M. SELIŠČEV, *Slavjanskoje naselenije v Albanij*, Sofija, 1931 (material bogat, datorat unui bun cunoscător al dialectelor bulgare).

W. N. SLATARSKI, *Geschichte der Bulgaren*, I. Teil. *Von der Gründung des bulgarischen Reiches bis zur Türkenzeit* (679—1396), Leipzig, Verlag von Dr. Iwan Parlapanoff 1918 (Bulgarische Bibliothek, hgg. v. Prof. Dr. Gustav Weigand; lucrare fundamentală).

STOIKO STOIKOV, *Hristomatija po bălgarska dialektologija*, Sofija, Nauka i izkustvo, 1950 (elementar).

STOIKO STOIKOV, *Bălgarska dialektologija*, Sofija, Dăržavno izdatelstvo, Naukai izkustvo, 1956 (litrografiat; cu o hartă dialectală; informație prețioasă).

STOIKO STOIKOV, *Uvod v bălgarskata fonetika*, Sofija, Bălgarsk, Akad. na Naukite, 1955 (lucrare fundamentală).

REINHOLD TRAUTMANN, *Baltisch-slavisches Wörterbuch*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1932 (*Göttinger Sammlung indogermanischer Grammatiken und Wörterbücher*; lucrare fundamentală, dar de o prezentare tipografică defectuoasă: indicele lipsește).

N. S. TRUBETZKOY, *Altkirchenslavische Grammatik. Schrift-, Laut-und Formensystem*, im Auftrage der Akademie, hgg. v. Rudolf Jagoditsch, Wien, Rohner, 1954 (*Österreichische Akademie der Wissenschaften*, phil.-hist. Kl., *Sitzungsber.*, 228. Bd., 4. Abhandl.; operă postumă nerevizuită de autor, cuprinde sugestii interesante).

ANDRÉ VAILLANT, *Manuel du vieux slave*, I, Grammaire, II, Textes et glossaire, Paris, Inst. d'Études Slaves, 1948 (lucrare fundamentală).

ANDRÉ VAILLANT, *Grammaire comparée des langues slaves*, Lyon-Paris, IAC, tome I: Phonétique, 1950, tome II, 1: Morphologie: flexion nominale, tome II, 2: flexion pronominale, 1958 (lucrare fundamentală).

WENZEL VONDRÁK, *Altkirchenslavische Grammatik*, Zweite Auflage, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1912 (lucrare fundamentală).

WENZEL VONDRÁK, *Vergleichende slavische Grammatik*, I. Bd. *Lautlehre und Stammbildungslehre*, Zweite stark vermehrte und verbesserte Auflage. II. Bd. *Formenlehre und Syntax*. Zweite Auflage neubearbeitet v. Dr. O. Grünenthal, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1924, 1928 (lucrare fundamentală: expunere obiectivă a diverselor teorii).

NICOLAAS VAN WIJK, *Geschichte der altkirchenslavischen Sprache*. Erster Band. *Laut- und Formenlehre*, Berlin u. Leipzig, Walter de Gruyter & Co., 1931 (*Grundriss der slavischen Philologie und Kulturgeschichte*, hgg. v. R. Trautmann u. M. Vasmer; lucrare profund personală, datorată unui lingvist și slavist cu renume; prețioase indicații bibliografice).

N. VAN WIJK, *Le slave commun dans l'ensemble indo-européen*; *Parallélisme et divergence dans l'évolution des langues slaves*; *Les langues slaves du sud* (série de leçons prononcées à la Sorbonne), *Le monde slave*, XIV, 1937, I, p. 472 ș.u.; II, p. 419 ș.u.; IV, p. 76 ș.u.; Paris, P. Hartmann, 1937 (sinteză datorată unui cunoscător profund al materiei), și ediția a 2-a, corectată: *Les langues slaves, de l'unité à la pluralité*, 's-Gravenhage, Mouton & Co., 1956.

ROMÂNA

ILIE BĂRBULESCU, *Individualitatea limbii române și elementele slave vechi*, Bucureşti, Casa Şcoalelor, 1929 (asupra teoriilor autorului, v. Mladenov, *RS*, III, p. 188 ş.u. şi Philippide, *Orig. rom.*, I, p. 804 ş.u.; pentru prezenta lucrare, v. *ML*, p. 301 ş.u. şi Nandriş, *RIR*, II, p. 387 ş.u.)

P. CANCEL, *Despre „rumân" și despre unele probleme lexicale vechi slavo-române*, Bucureşti, Casa Şcoalelor, 1921 (cf. *ML*, p. 452—453).

P. CANCEL, *Termenii slavi de plug în dacoromână*, Bucureşti, Casa Şcoalelor, 1921 (asupra concluziilor autorului, v. *ML*, p. 471—474).

TH. CAPIDAN, *Elementul slav în dialectul aromân*, Bucureşti, Cultura Naţională, 1925 (*AAR, Memoriile Secţiunii literare*. Seria III. Tomul II. Mem. 4; ed. a 2-a, 1928: ed. a 3-a, 1935; material preţios).

TH. CAPIDAN, *Raporturile lingvistice slavo-române*. I. *Influenţa română asupra limbii bulgare*, *DR*, III, 1923, p. 129 ş.u. (termenii româneşti ce ar figura, după autor, în vechea slavă, apar, de fapt, în redacţii sîrbeşti sau ruseşti ce nu sînt anterioare secolului al XIII-lea; v. *ML*, p 474—475).

B. CONEV, *Ezikovni vzaimnosti meždu Bălgari i Rumăni*, *Godišnik na Sofijskija Universitet*. I: Istoriko-Filologičeski Fakultet, XV—XVI, 1919—1920, Sofija, 1921 (studiul e reprodus şi în *Istorija na bălgarskij ezik*, II, p. 3 ş.u., a aceluiaşi autor).

OV. DENSUSIANU, *Histoire de la langue roumaine*, I: *Les origines*, Paris, Leroux, 1901 (l'influence slave, p. 237 ş.u.); ed. în limba română, îngrijită de prof. J. Byck, Bucureşti, Ed. Ştiinţifică, 1962 (influenţa slavă, p. 159 ş.u.).

AT. T. ILIEV, *Romănska toponimija ot slavjano-bălgarski proizhod*, Sofija, 1925 (extr. din *Sbornik na Bălgarskata Akademija na Naukite*, kn. XVII, klon ist. fil., XI, nr. 2; material util, dar necomplet).

KNIEZSA ISTVÁN, *A magyar nyelv szláv jövevén niszavai*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2 vol., 1955 (lucrare fundamentală, consacrată elementelor slave din limba maghiară).

MAX KŘEPINSKÝ, *Influence slave sur le verbe roumain*, în *SI.*, XVI, 1938—1939, p. 1 ş.u., 220 ş.u. şi 481 ş.u. (v. observaţiile lui A. Graur, *BL*, VI, p. 267 ş.u.).

G. MIHĂILĂ, *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română*, Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R., 1960 (informaţie bogată).

FR. MIKLOSICH, *Die slavischen Elemente im Rumunischen*, Wien, 1861 (*Denkschriften* der kais. Akad. d. Wissenschaft, in Wien, phil.-hist. Kl., Bd. XII; lucrare încă esenţială de meditat).

GR. NANDRIŞ, Dare de seamă critică a lucrării lui Ilie Bărbulescu, *Individualitatea limbii române și elementele slave vechi* (v. mai sus), în *RIR*, II, 1932, p. 387 ş.u.

Omagiu Profesorului Ilie Bărbulescu la 25 ani de profesorat, Iaşi, 1931 (extr. din *Arhiva*, XXXVIII, n-le 2, 3, 4).

EUGEN SEIDEL, *Elemente sintactice slave în limba română*, Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R., 1958.

EUFROSINA SIMIONESCU, *Accentul în cuvintele vechi slave din limba română*, Iaşi, 1913.

P. SKOK, *Des rapports linguistique slavo-roumains*, I, *Sl.*, I, 1952, p. 485 ş.u.; II, *Slave et roumain*, *R. ét. sl.*, III, p. 59 ş.u.; III—VII, *Sl.*, III, 1953, p. 114 ş.u.; IV, 1954, p. 128 ş.u.; p. 325 ş.u.; VI, 1956, p. 120 ş.u.: p. 758 ş.u.; VIII, p. 605 ş.u.; p. 776 ş.u. (observaţii interesante şi preţioase, cu prilejul apariţiei unor lucrări noi).

PETAR SKOK, *Osnovi romanske lingvistike*, I—III, Zagreb, 1940 (I, p. 91 ş.u.: scurtă schiţă a influenţei limbilor slave meridionale asupra limbii române).

MARGARETA C. ŞTEFĂNESCU, *Elementele rusești-rutene din limba românească și vechimea lor*, Iaşi, 1925.

MAX VASMER, *Die neuesten Forschungen zur Frage über die rumänisch-slavischen sprachlichen Berührungen*, în *RS*, II, 1909 (note critice asupra unor lucrări recente la acea dată).

IV

ROMÂNA COMUNĂ

ROMÂNA COMUNĂ

TH. CAPIDAN, *Românii din Peninsula Balcanică*, în *AIN*, vol. II, București, 1924, p. 91–117.

TH. CAPIDAN, *Românismul balcanic*, în *RF*, I, Cernăuți, 1927, p. 155–165.

OVIDE DENSUSIANU, *Histoire de la langue roumaine*. Tome premier: *Les origines* (capitolul VI: *La langue roumaine au sud et au nord du Danube. Origine des trois dialectes*, p. 288 ș.u.); tome second, fascicule I: *Le seizième siècle* (capitolul II: *Changements phonétiques accomplis jusqu'au XVI-e siècle*, p. 15 ș.u.). Paris, Leroux, 1901, 1914; și *Opere* II, București, 1975.

IORGU IORDAN, *Diftongarea lui* e *și* o *accentuați în pozițiile* ă, e, Iași, Viața românească, 1920 (v. și Al. Rosetti, în *SCL*, XV, 1964, p. 571–573).

ALEXANDRU PHILIPPIDE, *Originea românilor*, volumul II: *Ce spun limbile română și albaneză*, Iași, Viața românească, 1927 (partea a II-a: *Ce spune limba română*, p. 3 ș.u. Expunere greoaie și uneori confuză, dar plină de fapte).

AL. PROCOPOVICI, *Din istoria raporturilor noastre interdialectale*, în *DR*, IV, Cluj, 1927, p. 38–66.

SEXTIL PUȘCARIU, *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*, în *Beihefte zur ZRPh.*, hgg. v. Dr. Gustav Gröber, XXVI. Heft, Halle, Niemeyer, 1910, p. 17–75 (are meritul de a fi pus problema; studiul a reapărut, tradus în limba franceză, cu adaosuri, în Pușcariu, *Ét. de ling. roum.* 1937, p. 64–120, sub titlul: *Essai de reconstitution du roumain primitif)*.

A. ROSETTI, *Étude sur le rhotacisme en roumain*, Paris, Champion, 1924.

I. ȘIADBEI, *Problemele vocabularului român comun*, Iași, Goldner, 1934 (schiță, cu indicații bibliografice).

H. TIKTIN, *Der Vocalismus des Rumänischen*; *Der Konsonantismus des Rumänischen*, în *ZRPh.*, X, p. 246–255; XI, p. 56–84; XII, p. 220–241; XXIV, p. 319–328, 1887, 1888, 1889, 1900 (judicios, bine informat și încă util de consultat; din consonantism, numai capitolul privitor la *l*).

EMIL PETROVICI, *Influența slavă asupra sistemului fonemelor limbii române* (București), 1956 (descrie sistemul vocalic și consonantic al românei comune la p. 29–38).

I. COTEANU, *Epocile de evoluție a limbii române*, în *SCL*, IX, 1958, p. 151–159.

I. COTEANU, *Schiță a declinării numelui în româna comună*, în *SCL*, XVI, 1964, p. 445–469 (bine informat).

AROMÂNA

Weigand (Ar., II, p. 346 ș.u.) și Capidan (Arom. p. 193 ș.u.) disting în aromână două grupuri dialectale: cel de nord (Macedonia și teritorii de la nord, Albania, precum și localitățile Gopeș și Muloviște) și cel de sud (Epirul, Thesalia, nordul Greciei și Olimpul).

De fapt, grupul din Albania (fărșeroții) formează o unitate aparte.

Cercetarea științifică, pe teren, a graiurilor aromâne se impune ca o necesitate acută, pentru că ceea ce s-a făcut pînă acum este insuficient și nu prezintă destule garanții de rigurozitate științifică. În special, graiul grupurilor din Olimp și din Albania va trebui cercetat cu de-amănuntul. *Tratat de dialectologie românească*, Craiova, 1984, p. 426: N. Saramandu nu utilizează studiul nostru asupra românei din Albania.

MIHAIL G. BOIAGI, *Gramatica română sau macedoromână*, reeditată cu o introducere şi un vocabular de Per. Papahagi, Bucureşti, 1915 (prima ediţie a apărut la Viena, în 1813; v. studiul lui Arno Dunker, *Der Grammatiker Bojadži*, în 1895, p. 1—146).

TH. CAPIDAN, *Românii nomazi. Studiu din viaţa românilor din sudul Peninsulei Balcanice*, Cluj, 1926 (ştiri preţioase culese din izvoare scrise şi orale, despre nomadismul păstoresc şi transhumanţa în Peninsula Balcanică).

TH. CAPIDAN, *Fărşeroţii*, Cartea Românească, Bucureşti, 1931 (locuinţele; studiu complet asupra limbii; lucrare indispensabilă).

TH. CAPIDAN, *Aromânii. Dialectul aromân*, Studiu lingvistic, Bucureşti, 1932 (lucrare fundamentală; cercetare amănunţită, cu indicaţii bibliografice, a trecutului aromânilor, urmată de gramatica istorică şi descriptivă a dialectului cu indicarea tuturor nuanţelor dialectale, în baza întregii literaturi cunoscute şi a experienţei lingvistice a autorului).

MATILDA CARAGIU MARIOŢEANU, *În legătură cu articolul enclitic al masculinelor în aromână*, în *FD*, IV, 1962, p. 95—100.

MATILDA CARAGIU MARIOŢEANU, *Sistemul fonologic al aromânei*, în *SCL*, XIV, 1963, p. 312—331.

MATILDA CARAGIU MARIOŢEANU, *Flexiunea substantivelor în aromână*, în *SCL*, XV, 1964, p. 229—246.

MATILDA CARAGIU MARIOŢEANU, *Liturghier aromânesc, un manuscris anonim inedit*, Editura Academiei R.P.R., (Bucureşti, 1962) (bună ediţie a unui text din secolul al XVIII-lea, provenind din Albania, cu un studiu gramatical temeinic şi glosar).

I. DALAMETRA, *Dicţionar macedo-român*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1906 (autorul e originar din Karaferia, lîngă Salonic).

CARSTEN HÖEG, *Les Saracatsans, une tribu nomade grecque*, I: *Étude linguistique, précédée d'une notice ethnographique*, II: *Textes (contes et chansons), vocabulaire technique, index verborum*, Paris-Copenhague, E. Champion-V. Pio-P. Branner, 1925, 1926 (*Sărăcăcianii* sînt români grecizaţi. V. în această privinţă L. v. Thallóczy, *Illyrisch-albanische Forschungen*, I, München-Leipzig, 1916, p. 60; Capidan, *DR*, IV, p. 923 ş.u. şi *Arom.*, p. 14, T. Papahagi, *GS*, III, p. 259 ş.u. Numele lor se trage de la localitatea Siracu).

ŞTEFAN MIHĂILEANU, *Dicţionar macedo-român*, Bucureşti, Göbl, 1901 (material influenţat de dacoromână).

Ἐτυμολογικόν λεξικόν τῆς κουτσοβλαχικῆς γλώσσας, ὑπό ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΙΚΟΛΑΙΔΙ, Athena 1909 (material nesigur; pentru partea etimologică, v. Th. Capidan, *Réponse critique au Dictionnaire d'étymologie koutzovalaque de Constantin Nicolaïdi*, Salonique, 1909).

Texte macedo-române. Basme şi poezii poporale de la Cruşova, culese de dr. M. G. OBEDENARU, publicate după manuscrisele originale, cu un glosar complet, de prof. I. Bianu, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1891 (material nesigur, vădit influenţat de dacoromână; notaţie fonetică defectuoasă).

Din literatura poporană a Aromânilor, colecţiune formată şi rînduită de PERICLE PAPAHAGI, vol. I: *Literatura copilărească, medicina populară, ghicitori, proverbe şi idiotisme, colinde, Paparudele, Lăzărelul, Leagănul, Sărbătoarea Sînzienilor sau Taviani, Luna nouă, Decesuri, Poezia populară*, în Gr. G. Tocilescu, *Materialuri folkloristice*, vol. II, Bucureşti, 1900 (conţine şi un indice de cuvinte).

PERICLE PAPAHAGI, *Basme aromâne şi glosar*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1905 (glosarul constituie un izvor de informaţie indispensabil).

PERICLE PAPAHAGI, *Graie aromâne*, Bucureşti, 1905 (în *AAR*, *Mem. Secţ. literare*, t. XXVII. Expresii particulare, metafore aromâneşti, înşirate în ordine alfabetică).

PERICLE PAPAHAGI, *Notiţe etimologice*, Bucureşti, 1906 (în *AAR, Mem. Secţ. literare*, t. XXIX. Privesc aromâna).

PERICLE PAPAHAGI, *Scriitori aromâni în secolul al XVIII-lea (Cavalioti, Ucula, Daniil)*, Bucureşti, Göbl, 1909 (reeditare, în bune condiţii tehnice, a scrierilor celor trei scriitori

reprezentanți ai aromânei vorbite în Albania — grupul de nord al aromânei — cu un studiu introductiv și trei glosare; aromân, albanez și bulgar).

TACHE PAPAHAGI, *Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic*, București, Editura Academiei R.P.R., 1963; ediția a doua augmentată, București, 1974 (lucrare fundamentală).

AL. ROSETTI, *Cercetări asupra graiului românilor din Albania*, București, 1930 (anchetă, cu ajutorul unui chestionar lingvistic, efectuată în 1927 și 1928, la românii emigrați din Albania și instalați în regiunea Silistrei).

GUSTAV WEIGAND, *Die Sprache der Olympo-Walachen*, nebst einer Einleitung über Land und Leute, Leipzig, Barth, 1888 (un izvor de informație indispensabil).

GUSTAV WEIGAND, *Vlacho-Meglen*, eine ethnographisch-philologische Untersuchung, Leipzig, Barth, 1892 (anchetă efectuată în 1889—1890).

GUSTAV WEIGAND, *Die Aromunen. Ethnographische-philologisch-historische Untersuchungen über das Volk der sogenannten Makedo-Romanen oder Zinzaren*, I; *Land und Leute*, II; *Volksliteratur der Aromunen*, Leipzig, J. A. Barth (Arthur Meiner), 1895, 1894 (lucrare fundamentală; vol. I conține o bună hartă etnografică a regiunilor din Peninsula Balcanică locuite de aromâni; vol. II conține un glosar al textelor publicate).

GUSTAV WEIGAND, *Rumänen und Aromunen in Bulgarien*, în *WJb*. XIII, 1908, p. 1 ș.u. (călătorie făcută în 1897 și 1898).

GUSTAV WEIGAND, *Rumänen und Aromunen in Bosnien*, în *WJb*. XIV, 1908, p. 171 ș.u. (călătoria datează din 1905).

GUSTAV WEIGAND, *Die Aromunen in Nord-Albanien*, în *WJb*. XVI, 1910, p. 193 ș.u. (călătoria datează din 1889—1890).

MEGLENOROMÂNA

I.-A. CANDREA, *Viața păstorească la Megleniți. Texte meglenite. Glosar megleno-român*, în *GS*, Socec, București, 1923—1937, vol. I, p. 23—38, 261—285, vol. II, p. 100—128, vol. III, p. 175—209, 381—412, vol. VI, p. 163—192, vol. VII, p. 194—230 (materialul cules între anii 1912 și 1915 la București, de la refugiați din Meglenia).

TH. CAPIDAN, *Meglenoromânii*, vol. I: *Istoria și graiul lor*, II: *Literatura populară la Meglenoromâni*, III: *Dicționar meglenoromân*, București, 1925, 1928 [1936] (Academia Română. Studii și cercetări, VII; lucrare fundamentală; în afară de descrierea locuinței meglenoromânilor vol. I conține un studiu complet al limbii, în comparație cu celelalte dialecte românești, și o hartă a așezării meglenoromânilor).

PERICLE PAPAHAGI, *Românii din Meglenia*, Texte și glosar, București, 1900 (în lucrarea *Meglenoromânii*, vol. I, p. 2, autorul apreciază după cum urmează această operă: „Lucrarea fiind alcătuită la Salonic, buna noastră credință a fost uneori surprinsă în transcrierea fidelă a unor sunete").

PERICLE N. PAPAHAGI, *Meglenoromânii*, studiu etnografico-filologic. Partea I, II, București, 1902 (I: *Introducere, descrierea călătoriei, ocupațiile locuitorilor, texte*; II: *Texte și glosar*, în *AAR, Mem. Secț. literare*, t. XXV).

ISTROROMÂNA

ARTHUR BYHAN, *Istrorumänisches Glossar*, în *WJb*. XVI, 1899, p. 174—396 (glosarul cuprinde materialul cules la fața locului de St. Nanu, și acel care figurează în diverse alte lucrări).

TRAIAN CANTEMIR, *Texte istroromâne*, București, Editura Academiei R.P.R., 1959 (texte culese la fața locului, în 1932 și 1933, urmate de un glosar; v. recenzia Matildei Caragiu Marioțeanu, în *LR*, IX, 1960, nr. 3, p. 95—100, și a lui Marius Sala, *SCL*, XII, 1961, p. 121 —123.

ION COTEANU, *Cum dispare o limbă: istroromâna*, Societatea de Ştiinţe Istorice şi Filologice din R.P.R., Bucureşti, 1957 (şi observaţiile lui Al. Rosetti, *Limbă sau dialect?*, în *SCL*, IX, 1958, p. 101—102 şi 395—397).

RADU FLORA, *Despre stadiul actual al istroromânei. Contribuţia geografiei lingvistice la chestiunea stabilirii poziţiei graiurilor istroromâne faţă de dacoromână*, în *FD*, IV, 1962, p. 135—170 (observaţii preţioase, obţinute la faţa locului, în anii 1954 şi 1961 şi în baza răspunsurilor la un chestionar lingvistic de 274 de chestiuni).

A. KOVAČEK,. *Descrierea istroromânei actuale.*, Bucureşti, 1971.

IOSIF POPOVICI, *Dialectele române (Rumänische Dialekte)* IX: *Dialectele române din Istria*. Partea I: *Referinţele sociale şi gramatica*. Partea a II-a: *Texte şi glosar*, Halle, a.d.S. editura autorului, 1914, 1909 (v. critica lui Puşcariu, în *St. Istr.*, III, p. 141 ş.u.).

Studii istroromâne, de SEXTIL PUŞCARIU, în colaborare cu d-nii M. BARTOLI, A. BELULOVICI şi A. BYHAN, vol. I: *Texte*, Bucureşti, 1906 (*AAR*, *Mem. Secţ. literare*, *t.* XXVIII, v. note şi glosar la vol. I, în vol. III, p. 253 ş.u.); *Studii istroromâne*, în colaborare cu M. BARTOLI, A. BELULOVICI şi A. BYHAN, vol. II: *Introducere, gramatică, caracterizarea dialectului istroromân*, vol. III: *Bibliografie critică, listele lui Bartoli, texte inedite, note glosar*, de SEXTIL PUŞCARIU, Bucureşti, 1926, 1929 (Academia Română, Studii şi cercetări, XI, XVI).

AL. ROSETTI, *Asupra repartizării dialectale a istroromânei*, în *GS*, V, Bucureşti, 1931—1932, p. 1—9 (cf. Sextil Puşcariu, în *DR*, VII, 1934, p. 450 ş.u., şi Al. Rosetti, în RIR, IV, 1934, p. 59 ş.u. S. Puşcariu nu şi-a modificat teoria privitoare la „Românii Apuseni", strămoşi ai istroromânilor, *LR*, I, p. 229).

În *Tratat de dialectologie românească*, Craiova, 1984, p. 553: A. Kovačec nu rezolvă problema originii dialectului istroromân şi nu se pronunţă asupra argumentelor pe care le-am adus în combaterea teoriei lui S. Puşcariu.

Ediţia Învăţături peste toate zilele (1642) şi studiul lui W. van Eeden, care o întovărăşeşte, trebuie semnalată aici.

Justa interpretare a grafiei textelor româneşti vechi domină întreaga expunere a faptelor. Autorul a adoptat concepţia că grafiile notează fonetisme reale ale limbii. Drept urmare, întreaga expunere este eronată.

Transcrierea textului, aplicînd reguli fonologice imaginate de A. Avram, trezeşte mirarea. Căci există o regulă bine stabilită, în această materie, de a reda cu alfabetul latin toate particularităţile textului chirilic. Redarea textului în interpretarea autorului este, prin urmare, lipsită de utilitate.

Parcurgînd lucrarea lui W. van Eeden, tipărită la Amsterdam în condiţii excepţionale, pe hîrtie de lux, ne exprimăm regretul că munca autorului nu a dat rezultatele aşteptate.

V

SEC. XII—XV

Materia studiată în partea a V-a a *Istoriei* noastre nu comportă o informaţie bibliografică generală, ci fragmentată pe capitolele consacrate diferitelor limbi luate în consideraţie. Cititorul se va adresa, prin urmare, la capitolul respectiv, care comportă datele bibliografice necesare.

VI

DIN SECOLUL AL XIII-LEA LA SECOLUL AL XVII-LEA

LIMBĂ

I.-A. CANDREA, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI* şi *XVII traduse din slavoneşte*, Ediţiune critică, I, Introducere; II, Textul şi glosarele, Bucureşti, Socec, 1916 (lucrare fundamentală; volumul I este consacrat studiului limbii textelor rotacizante).

T. CIPARIU, *Principia de limba şi de scriptura*, ed. a 2-a, Blaj, 1866 (o preţioasă colecţie de exemple pentru studiul foneticii şi morfologiei textelor traduse).

OV. DENSUSIANU, *Histoire de la langue roumaine*, t. II: le seizième siècle, Paris, Leroux, 1914—1938 şi *Opere II*, Bucureşti, 1975 (lucrare fundamentală; expozeul e făcut din punct de vedere istoric; cu indicaţii bibliografice).

N. DRĂGANU, *Două manuscripte vechi. Codicele Todorescu şi Codicele Marţian*, Bucureşti, Academia Română, 1914; *Un fragment din cel mai vechi Molitvenic românesc*, în *DR*, II, p. 254—326 (introducerile sînt consacrate studiului particularităţilor lingvistice ale acestor texte).

C. GĂLUŞCĂ, *Slavisch-rumänisches Psalterbruchstück*, Halle, a.S. 1913 (introducerea conţine o expunere descriptivă a limbii Psalt. Voroneţene).

B. P. HASDEU, *Cuvente den bătrâni*, I—II şi supliment la t. I, Bucureşti, 1878—1880 (notele care întovărăşesc fiecare text constituie un izvor preţios de informaţie).

L. MOURIN, *Ancien roumain*, Bruges, 1962 (în G. de Poerck et L. Mourin, *Introduction à la morphologie comparée des langues romanes, basée sur les traductions anciennes des Actes des Apôtres, ch. XX à XXIV*): publică cap. 20—24 din *Faptele Apostolilor*, în versiunea din CV şi Coresi, şi un studiu amănunţit consacrat grafiei acestor texte, foneticii, morfologiei şi lexicului lor. Util, precis şi bine informat.

G. PASCU, *Istoria literaturii şi limbii române din secolul XVI*, Bucureşti, Cartea Românească, 1921 (catalog de fapte, fără privire de ansamblu; expunere puţin personală, şi, acolo unde e personală, deseori eronată).

ALEXANDRU PHILIPPIDE, *Istoria limbii române*, I, *Principii de istoria limbii*, Iaşi, 1894 (capitolul „limba scrisă", p. 237 ş.u.).

A. ROSETTI, *Lettres roumaines de la fin du XVI-e et du début du XVII-e siècle tirées des archives de Bistritza (Transylvanie)*, Bucureşti, Socec, 1926 (introducerea conţine o expunere descriptivă a limbii textelor publicate).

A. ROSETTI, *Recherches sur la phonétique du roumain au XVI-e siècle*, Paris, Champion, 1926 (exemple nouă din textele netraduse).

ION al lui G. SBIERA, *Codicele Voroneţean*, Cernăuţi, 1885 (studiul asupra *Codicelui*, p. 255—353, cuprinde informaţii preţioase).

DIPLOMATICĂ. PALEOGRAFIE

DAMIAN P. BOGDAN, *Diplomatica slavo-română din secolele XIV şi XVI*, Bucureşti, 1938.

Documente privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi cu Ţara ungurească în sec. XV şi XVI, de I. BOGDAN, Vol. I, 1413—1508, Bucureşti, Göbl, 1905 (introducere, p. XVI ş.u.).

E. KALUŽNIACKIJ, *Kirillovskoe pisĭmo u Rumyn*, în *Enciklopedija slavjanskoj filologij...* pod redakcieju ord. Akad. I. Jagiča, Petrograd, 1915 (date preţioase din manuscrise, cu reproduceri facsimilate).

A. ROSETTI, *Lettres roumaines de la fin du XVI-e et du début du XVII-e siècle tirées des archives de Bistritza (Transylvanie)*, Bucureşti, Socec, 1926 (p. 8 ş.u. din introducere: „caractères internes").

D. STRUNGARU, *Cu privire la transcrierea textelor chirilice*, *LR*, XV, 1966, p. 145—151 (transcrierea interpretativă are dezavantajul că e subiectivă şi anulează posibilitatea reconstituirii textului în scriere chirilică).

ISTORIE LITERARĂ

a) Expuneri

N. CARTOJAN, *Cărţile populare în literatura românească*, I, *Epoca influenţei sud-slave*, Bucureşti, Casa Şcoalelor, 1929, II, *Epoca influenţei greceşti*, Bucureşti, Fundaţia pentru Literatură şi Artă, 1938 (lucrare fundamentală).

N. CARTOJAN, *Istoria literaturii române vechi*, I, *De la origini pînă la epoca lui Matei Basarab şi Vasile Lupu*, Bucureşti, Fundaţia pentru Literatură şi Artă, 1940 (lucrare fundamentală: cu indicaţii bibliografice).

N. DRĂGANU, *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIII-e siècle*, Bucarest, 1938 (Extras din „*La Transylvanie*", ed. Academiei Române, Bucarest, 1938).

N. IORGA, *Istoria literaturii româneşti*, I, Bucureşti, Suru, 1925 (ed. a 2-a a *Istoriei literaturii religioase a românilor pînă la 1688*, Bucureşti, Socec, 1904; expunere amănunţită a faptelor, în baza izvoarelor).

AL. PIRU, *Literatura română veche*, ed. a 2-a, Ed. pentru Literatură, 1962 (expunere de ansamblu, pentru orientarea generală).

A. PROCOPOVICI, *Introducere în studiul literaturii vechi*, Cernăuţi, Glasul Bucovinei, 1922 (pentru începători; cu indicaţii bibliografice).

S. PUŞCARIU, *Istoria literaturii române, epoca veche*, ed. a 2-a, Sibiu, Krafft şi Drotleff, 1930 (expunere elementară, clară şi bine informată).

b) Filiaţia textelor, bibliografie

N. CARTOJAN, *Istoria literaturii române vechi*, I, Bucureşti, Fundaţia pentru Literatură şi Artă, 1940.

Istoria literaturii române, I, 1400—1780, Bucureşti, Ed. Academiei R.S.R., 1964, red. resp. acad. Al. Rosetti (literatura română în perioada feudală, p. 233 ş.u.; expunere redactată de un colectiv de specialişti, cu indicaţii bibliografice).

S. PUŞCARIU, *Istoria literaturii române, epoca veche*, ed. a 2-a, Sibiu, Krafft şi Drotleff, 1930, p. 211 ş.u. (indicaţii bibliografice complete).

A. ROSETTI, *Recherches sur la phonétique du roumain au XVI-e siècle*, Paris, Champion, 1926, p. 3—17.

c) Ediţii de texte

N.B. Ediţiile de texte sînt înşirate mai sus, p. 21 ş.u., sub rubrica „abrevieri".

NOTAȚIA FONETICĂ

å: vocală între *a* și *o* (în istroromână).
ą: vocală între *a* și *ă* (în meglenoromână).
ŭ sau *w* notează semivocala *w*: fr. *oui*.
y: *i* consoană: fr. *y*eux.
č: dr. *c*er.
ǧ: dr. *g*er.
ł: *l* velar, ca în rus. pal'ka „băț".
n̊: *n* velar: rom. lu*ng*.
š: dr. *ș*i.

ALBANEZA

(ortografia actuală)

â	= fr. *an*.	*ll*	= *l* velar, ca pol. *ł*.
c	= dr. *ț*ară.	*nj*	= it. ba*gno*.
ç	= dr. *c*er.	*ô*	= fr. b*on*.
dh	= engl. mo*th*er.	*q*	= dr. *ch*iar.
x	= rom. *dz*i (Moldova).	*rr*	= *r* apical vibrat.
xh	= it. *gi*orno	*sh*	= rom. *ș*i.
ê	= fr. p*ai*n.	*th*	= engl. brea*th*.
ë	= rom. *ă*.	*û*	= *u* nazal.
gj	= dr. *gh*eață.	*y*	= germ. H*ü*tte.
î	= *i* nazal.	*ŷ*	= *ü* nazal.
j	= dr. *i*ată.	*zh*	= dr. *j*oc.
l'	= it. g*li*.		

TRANSCRIEREA ALFABETULUI CHIRILIC

Cuvintelor slave li s-a aplicat sistemul de transcriere obișnuit în lucrările de slavistică. În bulgară, ъ, acolo unde are valoare fonetică, e redat prin *ă*: мъка=*măka*, dar prin zero cînd nu are valoare fonetică: градъ= *grad*.

În transcrierea alfabetului chirilic, am aplicat regulile de corespondență care sînt de o întrebuințare generală:

ѣ = *ě*	ы = *y*	й = *j*	х = *x*	ц = *c*
ж = *ž*	ш = *š*	ч = *č*	щ = *št*, *šč*	ѧ = *ę*
ѫ = *ǫ*	ь = *ĭ*	ъ = *ŭ*	я = *ja*	ю = *ju*

În rusă: ъ e transcris printr-un apostrof, cînd figurează în interiorul cuvîntului: съѣздъ= *s'ězd*; la finală, nu e transcris: городъ= *gorod*. ь e redat prin semnul palatalizării notat după consoană: день = *den'* — indică palatalizarea sau muierea consoanei precedente.

Semne diacritice

* înaintea unui sunet, a unui cuvînt, care nu sînt atestate în texte.

′ după o vocală indică locul accentului de intensitate (de ex. *inimi'cus*, cu *i* accentuat); după sau deasupra unei consoane, notează „muierea" ei: ar. *mul'are*, *ńel*, în care *l'* și *ń* se pronunță ca în it. mo*gl*ie, fr. a*gn*eau.

< sub o vocală deschisă: *ę*.

. sub o vocală închisă: *ẹ*.

◡ deasupra vocalelor scurte: *ă*, *ĕ* etc.

— deasupra vocalelor lungi: *ā*, *ē* etc.; deasupra lui *r*, indică un *r* lung (cu vibrații mai multe): *r̄*

∩ sub o vocală arată că vocala face parte dintr-un diftong, ca prim sau al doilea element: *e̯a*, *ai̯*.

> „a dat".

< „derivă din".

/ / între aceste linii sînt notate fonemele: /a/.

I

LIMBA LATINĂ

INTRODUCERE

Definiția genealogică a limbii române. Limba română este limba latină vorbită în mod neîntrerupt în partea orientală a Imperiului Roman, cuprinzînd provinciile dunărene romanizate (Dacia, Pannonia de sud, Dardania, Moesia Superioară și Inferioară), din momentul pătrunderii limbii latine în aceste provincii și pînă în zilele noastre.

Cf. Miklosich, Sl. El. im Rum., p. 4: „Der Ursprung der rumunischen Sprache datirt dem Gesagten gemäss vom Anfang des zweiten Jahrhunderts, wo römische Colonisten sich am linken Ufer der untern Donau niederliessen".

Acei care ne-au transmis limba latină, din tată în fiu, în aceste părți dunărene, au avut întotdeauna conștiința că vorbesc aceeași limbă (latina), spre deosebire de acei care vorbeau alte limbi. Se poate deci vorbi, în acest caz, de « voința » vorbitorilor de a întrebuința o anumită limbă, și nu alta.

Această limbă a suferit, însă, transformări neîncetate, atît prin evoluția ei normală, cît și prin influența exercitată de limbile cu care a venit în contact.

În privința limbilor mixte și a amestecului de limbi, v. lucrarea de ansamblu, cu o bogată bibliografie, a lui U. Weinreich, Languages in Contact, New York, 1953, și Al. Rosetti, Limbă sau dialect?, în SCL, IX, 1958, p. 101—102 și 395—397.

Teritoriul de formare. Limba română s-a dezvoltat pe o largă bază teritorială romanizată, cuprinzînd provincia Dacia nord-dunăreană propriu-zisă, adică: Oltenia, Banatul și Transilvania, și celelalte teritorii care n-au intrat sub autoritatea romană (106 e.n.), fiind locuite de către „dacii liberi", Muntenia și sudul Moldovei, iar la vest și sud-vest provinciile romanizate ce au stat întotdeauna în strîns contact, atît administrativ, cît și comercial, cu Dacia: Pannonia, Dardania și cele două Moesii.

Jireček, Rom. Dalm., p. 20; Pușcariu, Roumain et roman, Ét. de ling. roum., p. 55 ș.u.; v. harta (pl. XII, în IR, I, p. 348—349); hărțile din Tabula Imperii Romani, L 35, Bucarest, 1969, și L 34, Budapest, 1968.

Latina orientală. Latina dunăreană, dimpreună cu latina vorbită pe coasta Dalmației și, pînă către jumătatea a doua a secolului al III-lea e.n., dimpreună cu latina vorbită în Italia, face parte din grupul oriental al limbii latine.

Dalmata era vorbită odinioară pe coasta Adriaticei și a dispărut astăzi cu totul. Limba ultimului supraviețuitor care cunoștea dalmata, ce nu mai era întrebuințată de părinții săi, a fost cercetată la fața locului, în insula Veglia, în 1897. Albaneza nu este o limbă romanică, ci a suferit numai o atît de puternică influență latină, încît Gustav Meyer a putut să o socotească drept « jumătate romanică ».

„Eine halbromanische Mischsprache“: G. Meyer, W. Meyer-Lübke, în Gröbers Gr. I[2], 1039; M. G. Bartoli, Das Dalmatische, I, II, Wien, 1906. Din punctul de vedere al naturii elementelor latine pătrunse în albaneză, albaneza ocupă o poziție intermediară între română și dalmată (E. Çabej, RL, VII, 1962, p. 162).

Latina balcanică e reprezentată de română (cu dialectele ei sud-dunărene), de vegliotă (azi dispărută) și de elementele din vocabularul albanezei, sîrbo-croatei și slovenei (H. Lüdtke, Die strukturelle Entwicklung des romanischen Vokalismus, Bonn, 1956, p. 292).

Despre graiul romanic vorbit pe o bandă strîmtă de teren, pe coasta occidentală a Istriei, de la Rovigno la capătul peninsulei (azi, 5 000 de locuitori), v. Mirko Deanović, Avviamento allo studio del dialetto di Rovigno d'Istria, Zagreb, 1954.

Tratamentele caracteristice suferite de limba latină în Albania sînt examinate de E. Çabej, Zur Charakteristik der lateinischen Lehnwörter im Albanischen, RL, VII, 1962, p. 161—199.

Cucerirea și romanizarea Daciei. Cucerirea Daciei de către Traian (101—106 e.n.) a fost pregătită de o serie de măsuri cu caracter militar și administrativ care au făcut posibilă, în momentul transformării Daciei în provincie romană, repedea ei romanizare. Prin cucerirea acestei provincii se urmărea un îndoit scop: în primul rînd, militar, pentru a lega Dacia prin Drobeta cu regiunile învecinate, pentru consolidarea stăpînirii romane la Dunăre și stăvilirea atacurilor geto-dacice și a celorlalte populații aliate acestora, și economic, în al doilea, pentru a exploata bogățiile Daciei.

V. Pârvan, Începuturile vieții romane la gurile Dunării, București, ed. a 2-a, 1974; Id., Dacia, 1972, p. 129 ș.u.; Daicoviciu, Transylv., p. 91 ș.u.; IR, vol. I.

Pe scurt, fazele procesului de romanizare a provinciilor dunărene sînt următoarele: romanizarea a fost inaugurată, în secolul I e.n., prin consolidarea stăpînirii romane pe Dunăre, astfel după cum coloniile grecești de pe litoralul Mării Negre, încă din sec. VII î.e.n., transformaseră Dunărea, de la gurile ei și pînă la confluența cu Siretul, într-un fluviu grecesc, pentru asigurarea comerțului în interior.

În anul 15 e.n. (sub Tiberiu), reședința prefectului roman al litoralului Mării Negre era în Dobrogea (el depindea de guvernatorul Moesiei), iar flota romană circula pe Dunăre, astfel încît, incepînd cu anul 46 e.n., se înființează vama litoralului dunărean, cu posturi vamale și inevitabilii mici comercianți, veniți pe urmele armatei. Cetățile romane, clădite pentru a străjui fluviul, cu garnizoanele lor, și teritoriul învecinat închiriat cetățenilor romani, cu legionarii liberați instalați acolo, sînt tot atîtea centre de romanizare a teritoriului dunărean. De asemenea, stațiunile flotei romane pe Dunăre. Dar stăpînirea romană nu s-ar fi putut menține pe Dunăre, dacă romanii nu ar fi stăpînit Dobrogea. Claudiu cucerește teritoriul de la dreapta Dunării în 46 e.n., iar în timpul lui Domițian, provincia astfel creată — Moesia, este împărțită în două: Moesia Superior și Moesia Inferior, aceasta din urmă incluzînd și Dobrogea. Aceasta a fost repede romanizată, mulțumită populației romanizate stabilite în punctele vamale, cetățile, stațiunile flotei și administrației romane; după 150 e.n., viața romană este generalizată în Dobrogea.

Praefectus orae maritimae sau *praeses laevi Ponti* de la Tomis are reședința la Tomis, cu începere din anul 15; Ovidiu a fost trimis acolo în anul 9. Probabil că pînă la acea dată exista un funcționar roman în Dobrogea (A. v. Premerstein, Die Anfänge der Provinz Moesien, în Jahrbuch d. österr. arch. Inst., I, p. 171; V. Pârvan, Histria, IV, București, 1926, p. 14; R. Vulpe, Hist. anc. de la Dobroudja, p. 1—11).

Înconjurată de provincii romanizate, cu Dunărea fluviu roman, Dacia nu mai putea opune o stavilă romanizării, cu atît mai mult cu cît Imperiul, pentru siguranța graniței sale de nord, trebuia să pacifice această regiune și să-și asigure stăpînirea ei.

Cucerirea Daciei s-a încheiat în vara anului 106. Cf. C. Daicoviciu, O nouă diplomă militară din Dacia, în SCIV, IV, 1953, p. 546, şi Dacia, VII—VIII, 1937—1940, p. 330 ş.u.; I. I. Russu, Inscripţiile Daciei romane, vol. I, Bucureşti, Ed. Academiei R.S.R., 1975, p. 69—72.

Din punct de vedere economic, Dacia prezenta un mare interes pentru minele sale de aur şi de sare, care au fost exploatate în timpul lui Traian, sub Septimiu Sever exploatarea agricolă, creşterea vitelor şi industria lemnului trecînd pe primul plan.

V. Christescu, Viaţa economică a Daciei romane, Piteşti, 1929; Daicoviciu, Transylv. p. 131 ş.u.

Civilizaţia romană se răspîndise la nordul Dunării prin comercianţi, încă dinainte de cucerirea lui Traian; de la 50 pînă la 106 e.n., îi vedem pe aceşti pionieri ai civilizaţiei pătrunzînd în interiorul teritoriului nord-dunărean. Deşi provincia romană Dacia cuprindea în mod efectiv Oltenia, Banatul şi o parte din Transilvania, romanii au întemeiat aşezări şi în Muntenia şi Moldova, descoperirile arheologice atestînd prezenţa romană pînă la est de Prut. Oraşele romane s-au clădit numai în Dacia romanizată, restul teritoriului fiind numai sub controlul roman. Astfel, pe văile Siretului şi Trotuşului s-au descoperit castre şi castele la Bărboşi, Şendreni şi Poiana, pe locurile fostelor centre comerciale greceşti: Bărboşi, Poiana (confluenţa Trotuşului cu Siretul), Piscul Crăsanilor (Ialomiţa) şi Spanţov (Argeş).

Pârvan, l.c., Id., La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube, în Bullet. de la Sect. hist. de l'Acad. Roum., X, Bucarest, 1923, p. 23 ş.u.; Daicoviciu, Transylv., p. 129 ş.u. „Lange Zeit vor der Eroberung Daciens durch Kaiser Traian, war das Latein zu den Donaulandschaften heimisch geworden; die römische Herrschaft in Dacia ist nur eine ungefähr 150 Jahr umfassende kleinere Episode im der Geschichte des Romanismus an der Donau" (Jireček, Rom. Dalm., p. 12). Asupra condiţiilor romanizării în Dacia, v. C. Daicoviciu. La romanisation de la Dacie, Bulletin de l'Association Intern. d'Études du Sud-Est Europ., VII, 1969, p. 25—36 şi R. Vulpe, Le processus de romanisation sur toute l'étendue des pays géto-daces, Nouvelles ét. d'hist., I. éd., Acad. R.S.R., p. 71—80.

Colonizarea Daciei. După cucerire, Dacia a fost colonizată cu colonişti aduşi din provinciile romane occidentale, cu deosebire din Serbia, Bulgaria, Ungaria şi Austria de astăzi; dar o mare parte au venit din Asia Mică (secolul al II-lea şi al III-lea e.n.). Toţi aceşti colonişti, de origini diferite, vorbeau limba latină şi o întrebuinţau ca limbă a raporturilor zilnice.

Cunoaşterea limbii latine era necesară nu numai în raporturile cu administraţia romană, dar şi ca mijloc de comunicare între oameni veniţi din regiuni atît de diferite ale Imperiului Roman. Întrebuinţarea limbii latine apare deci ca o necesitate, şi răspîndirea ei printre daci se explică, în primul rînd, din nevoia de a avea un instrument de comunicare între oameni ce vorbeau limbi diferite. Procesul de romanizare a fost impulsionat şi prin « Constitutio Antoniniana », decretată de împăratul Caracalla, în 212 e.n., locuitorii Daciei devenind cetăţeni romani în masă. Aceasta nu înseamnă, fireşte, că limbile locale dispăruseră, în favoarea limbii cuceritorilor, ci numai că populaţia cucerită învăţase limba latină şi o întrebuinţa în raporturile cu administraţia şi cu coloniştii veniţi din alte părţi, limba locală rămînînd să fie folosită şi mai departe în interiorul familiei, ca un grai specializat.

Cf. observaţiile lui Miklosich, Sl. El. im Rum., p. 5: „wir behaupten daher, dass schon die ersten römischen Colonisten nicht lauter Römer waren". V. consideraţiile generale ale lui Meyer-Lübke. Gröbers Gr., I², p. 450 ş.u.

Romanizarea este opera armatei romane (B. Gerov, La romanisation entre le Danube et les Balkans, d'Auguste à Hadrien, în Annuaire de l'Université de Sofia, Fac. Hist.-phil., XLV, 1948—49, livre 4; Wechssler, Gibt es Lautgesetze?, Festgabe f. H. Suchier, Halle, 1900,

p. 139: „das Latein war im eigentlichen Sinne eine Kultursprache, und nur durch diesen Charakter drang es ähnlich der griechischen κοινή, trotz der geringen Zahl der Kolonisatoren durch." Pentru organizarea Daciei ca provincie romană, v. A. Stein, Die Reichsbeamten von Dazien, Budapesta, 1944, p. 9.

Orientarea politică și economică a Daciei. Orientarea politică și economică a Daciei spre vest a făcut ca noua provincie să rămînă în contact cu provinciile occidentale, primind inovațiile lexicale pornite din centru: cea mai importantă arteră comercială era Dunărea: la Viminacium (azi Kostolac) era punctul de întretăiere a drumului comercial ce unea apusul cu răsăritul și cu Dacia. O altă cale comercială (Via Appia), unea Italia prin Brindisi și Durazzo, cu marea arteră comercială (Via Egnatia) care ducea la Salonic, aproximativ pe traseul ce-l urmează astăzi calea ferată.

Orientarea spre apus a comerțului Daciei, faptul că, din punct de vedere vamal, Dacia fusese încadrată în circumscripția Illyricului, în sfîrșit, așezarea în Dacia a unui număr de coloniști veniți din Dalmația ne fac să înțelegem asemănările dintre română și dialectele italiene centrale și meridionale, asemănări care nu se pot explica prin dezvoltarea în aceeași direcție, dar independentă, care se observă uneori la dialectele ce derivă dintr-o limbă primitivă comună.

Jireček (Gesch. d. Serben, I, p. 8 ș.u.) observă că Peninsula Balcanică poate fi străbătută mai cu înlesnire de la nord la sud, prin căile de comunicație ce urmează văile rîurilor decît de la vest la est.

Grupul lingvistic apenino-balcanic. Româna face parte din grupul lingvistic apenino-balcanic, dimpreună cu dalmata, albaneza și dialectele italiene centrale și meridionale (abruzzez, sicilian și pugliez). Printre trăsăturile comune acestui grup lingvistic, sînt de amintit: păstrarea lui *ŭ* latin în română, în dialectele italiene de sud și în sardă: rom. *furcă*, sard. *furca*, pe cînd în celelalte limbi romanice *ŭ* a trecut la *o*; conservarea surdității oclusivelor *p*, *t*, *k* și a semioclusivei *s*: rom. *căpăstru*, *roată*, *păcurar* (sp. *cabestro*, *rueda*, port. *pegureiro*), it. *capestro*, *rota*, *pecoraio*, rom. *casă*, it. *casa* (fr. *chez*); tratamentul asemănător al grupului *kl'*: rom. *cheie* (ar. *cl'aie*), it. *chiave* (prov., cat. *clau*), rom. *ochi* (ar. *ocl'u*), it. *occhio* (fr. *oeil*, sp. *ojo*); pluralul în *-i* la numele de decl. a III-a: rom. *munți*, it. *monti*; răspîndirea numelor în *-ora*: it. *căpure* « i capi », *focure* « i fuochi di gioja », rom. *capuri*, *focuri* (pl.); frecvența numelor formate cu *ex-* (*de-ex-*): it. *scurta*, rom. *scurta*, it. *scapetă*, rom. *scăpăra*; nume formate cu *extra-*: it. *strabello* « prea frumos », cf. rom. *străvechi*, it. *sterlúce*, rom. *străluci*; întrebuințarea prefixului *in-*: sic. *intiniriri*, rom. *întineri*; frecvența sufixului *-arius*: it. *caddararu*, rom. *căldărar*, it. *palumbaru* « piccionaia », rom. *porumbar*; sufixul *-ia*: it. *surdia*, rom. *surzie*, it. *firraria*, rom. *fierărie*; în sfîrșit, există în dialectele italiene meridionale, în dalmată și în română o serie de expresii asemănătoare, precum și cuvinte ce nu mai apar în celelalte limbi romanice.

Astfel, în română, în italiană, sardă, corsicană, *acus* (Rohlfs, Lex. Differ., p. 49 și h. 35), în română și în sardă *haedus*, rom. *ied*, sard. *edu* (Rohlfs, l.c., p. 65—68 și h. 44), în română și în calabreză: *mic*. „Dem. Rum. und Altdalm, eignen bloss übereinstimmende Altertümlichkeiten im Lautstand und Wortschatz, besondere Tendenzen und Neuerungen aber bestehen nicht" (C. Treimer, Literaturblatt f. germ. und rom. Phil., LXII, col. 65). *Ceață* confirmă existența în română a lui *caecus*, *vătui* a lui *vitulus* (Sala, SCL, VIII, p. 119). Ov. Densusianu, Filologia romanică în Universitatea noastră, București, 1902, p. 15 ș.u.; Iorgu Iordan, Dialectele italiene de sud și limba română, Arhiva XXX—XXXV, Iași, 1923—1928 (critica lui E. Gamillscheg, ZRPh., XLVIII, 1928, p. 209—211 are în vedere numai partea de la început a lucrării). Trăsăturile caracteristice din dialectele centrale și septentrionale ale Italiei nu elimină particularitățile proprii dialectelor italiene de sud, care apar în română. Ele constituie

trăsăturile caracteristice și incontestabile ale limbii române. E. Gamillscheg, op. cit., a arătat că trebuie redus numărul apropierilor între română și dialectele din sudul Italiei; J. Jud, ASNS, CXXXII, p. 425—435; Pușcariu, Ét. de ling. roum., p. 15 ș.u.; W.v. Wartburg, La posizione della lingua italiana nel mondo neolatino, Leipzig, 1936 și harta I; Id., Ausglied, 1 ș.u. și harta 10; Rohlfs, Sard., p. 27 ș.u.; cf. Wagner, RLiR, IV, p. 1 ș.u.; Vossler, Einf. Vulg. Lat., 8; Mario A. Pei, Occlusives in „East" and „West" Romance, Studies in Romance Philology and Literature, Chapel Hill Univ. of Norther Carolina, 1963, p. 95—99 (amănunte din domeniul consonantismului privitoare la gruparea românei cu unele dialecte italiene).

În privința domeniului italian, Lausberg a arătat că basilicata occidentală se grupează cu sarda: Wartburg, Fragment., 30. Despre regiunea arhaică (Lucania) a dialectelor italiene și influența greacă asupra lor (Apulia de sud, Calabria și Sicilia) v. H. Lausberg, Die Mundarten Südlukaniens, Halle, 1939, p. 178 ș.u., 190 ș.u.

Elementele de vocabular comune latinei balcanice și Italiei de sud sînt enumerate și cercetate de Skok, ZRPh., LIV, p. 480 ș.u. Romania orientală cuprinde italiana, dalmata și româna. În acest grup, *s* final a dispărut, *s* și explozivele surde rămîn ca atare (pe cînd, în vestul domeniului, ele sînt sonorizate); W. v. Wartburg, L'articulation linguistique de la Romania, în Boletín de dialectología española, XXXIII, 1955, p. 23 ș.u., și Id., Fragment., harta 10, grupul alcătuit din latina din Dacia, Peninsula Balcanică, o parte din Italia și sarda de vest. La p. 81 ș.u.: coincidența de tratament a elementului latin din albaneză, sîrbo-croată, italiană centrală și de sud și română. În materie de vocabular; vegl. *spuota*, alb. *shpatë* < lat. *spata*: vegl. *frekúr*, alb. *fërkoj* < lat. *fricare*; sl. din Dalmația *pikat* < lat. *ficatu*, vegl. *raìpa* < lat. *ripa*, alb. *Postripë* < lat. *post ripam*, sl. *ovrata* < lat. *aurata*. Concordanțele dintre română și dialectele italiene de sud sînt înfățișate de Iordan *(op. cit.)*, dintre română și calabreză, de Alessio, p. 8—14: *unde* î.l. de *ubi*, calcuri: *copil de suflet*, *cerul gurii*, adjective cu suf. *-os*, *-isc*, *-uceus* (rom. *-uț*), plurale analogice în *-ora*, verbul *a fi* (ind. prez.): calabr. *esti* < *est*, *simu*, *siti* < *simus*, *sitis*, pierderea elementului labio-velar al consoanei în *àcciulu*, *citu*, *sàucinu* (rom. *aceră*, *încet*, *sînger*), formații de timpuri compuse ale verbelor reflexive cu *habere*, înlocuirea infinitivului cu conjunctivul: *vegnu mu tu dicu*, *ndaju mu fazzu* (rom. *vin să-ți spun*, *trebuie să fac*), formarea viitorului fără *facere*, *habere*: *vógghiu mu scrivu* (rom. *voi scrie*) etc. De asemenea, o serie de concordanțe lexicale (v. mai jos, capitolul consacrat vocabularului, p. 171 ș.u.). Paralelisme italo-române: articolul pl. neutru *illaec* (după *haec*), pl. în *-ure*, tratamentul it. de sud și rom. al lui *qui* > *kü* > *ći*. Concordanțe între sardă, dialectele italiene meridionale și română: conservarea lui *ŭ*, a diftongului *au*, a consoanelor intervocalice *s*, *p*, *t*, *k*, și a grupului *ry*. Concordanțe în vocabular între sardă și română: *frig*, *pătrunde*, *rouă*, *ști*; între sardă, italiana meridională și română: *armăsar*, *ied*, *vitreg*. Între italiana meridională și română: *dezmînta* „déconseiller", *însura*, *luntre*, *rețea*, *sărcinar*, *scufunda*, *sîmcea*, *sat*, *vînăt*.

Treizeci de cuvinte din domeniul pastoral și agricol sînt atestate în română și în dialectele italiene meridionale. Dalmata se deosebește de romana orientală; albaneza cunoaște inovații latine venite din vest, comune cu dalmata (de ex. *u* > *ü*); I. Șiadbei, SCL, VIII, 1955, p. 474.

H. Lüdtke (Sprachliche Beziehungen der Apulischen Dialekte zum Balkanlatein, în Rev. des études roumaines, III—IV, Paris, 1957, p. 130—146) a expus paralelismele dintre română și Apulia de sud: terminația *-unt*, în *dic*-unt*, *fac*-unt* (Apulia *tikunu*, *frikunu*), *fug*-unt*, dr. *zic*, *fac*, însă pers. 1 sg. ind. pr. *aud*, *văd* etc., cu terminația *-d* refăcută, în română, cf. aici mai jos, p. 324, verbele în *-ĭdi* (< gr. ίζειν), *-a* la perf. ind. pers. 2 pl.: *parlára*, *fervéra* etc. (dr. *-ră*: *fuseră*, *începură* etc.), pluralele neutre în *-ora*. Aceste paralelisme se explică prin pătrunderea, în epoca limbii latine, a graiurilor latine din Apulia în Iliria de sud și în Dacia. Lucania constituia o zonă de tranziție. Pentru gruparea românei cu sarda, v. J.E. Grimes and F. B. Agard, Lg., 35, 1959, p. 598—604.

Creștinismul în Dacia. Creștinismul pătrunde în Dacia sub formă latină; generalizarea cultului creștin în provinciile dunărene nu se produce decît în secolul al IV-lea e.n.; înainte de secolul al IV-lea, creștinismul se infiltrase în Dacia prin coloniști orientali.

C. Daicoviciu, Există monumente creștine în Dacia Traiană din sec. II—III?, A. I. St. Cl., II, p. 192 ș.u.: Id., Transylv., p. 245: inscripția latină cu chrismă găsită la Biertan, în Transilvania (Tîrnava-Mare), datează din sec. al IV-lea. Ea atestă o comunitate creștină acolo. Creștinismul în Ungaria și în Dacia a fost răspîndit de misionari (373—450).

D. M. Pippidi, Contribuții la istoria veche a României, ed. a doua revăzută și mult sporită, București, 1967, p. 481—496. Pentru creștinismul dunărean (Moesia și Dobrogea), cf. Em. Condurachi, I monumenti cristiani, nell'Illirico, în Ephem. Dacorom. IX, 1940, p. 1 ș.u. Pentru denumirea unor sărbători creștine v. Alfred Thierbach, Untersuchungen zur Benennung der Kirchenfeste in den romanischen Sprachen, Berlin, 1957 (p. 41, 95: *săptămîna brînzii*, *săptămîna albă*, *cîșlegi*; p. 50: *duminica lăsatului de carne*, *~ de brînză*; *lăsatul de frupt*).

Obiectele de cult creştin din sec. IV—VI aflate în Dacia au aparţinut populaţiei romanizate rămase în Dacia după evacuarea ei.

H. Baumann, La basilique à martyrium découverte à Nicoliţel, Dacia, XVI, 1972 ş.u. (sfîrşitul sec. IV). Daicoviciu, Transylv., p. 156 ş.u., 256 ş.u., Id., În jurul creştinismului în Dacia, Studii, I, 1948, p. 122 ş.u. Termenul *paganus*, atestat începînd cu secolul al IV-lea e.n., opune pe locuitorii oraşelor celor de la ţară (M. Leumann, Glotta, XXXVI, 1957, p. 123 ş.u.). Pentru sensul de „païen" în Peninsula Balcanică, v. H. and R. Kahane, The Harvard Theological Review, 57, 1964, p. 54—55. Un termen ca *păresimi* < *quadragesima* (REW [3], 6911) confirmă această datare, întrucît el nu apare decît în cursul secolului al IV-lea e.n. (Mohrmann, I, p. 140). Giuglea (Lg. et litt., I, p. 293) socoteşte că trecerea lui K^w la *p* nu s-ar fi putut produce în sec. al IV-lea, şi de aceea porneşte de la adj. *quadragesimus*, mai vechi în limbă. El citează şi termenul *creştin*, cu un fonetism anormal în toate limbile romanice (DE, p. 409), intrat probabil în limbă la aceeaşi epocă. În Dobrogea (Scythia Minor) viaţa romană a continuat încă două secole după 275. La Dacie „ne s'est jamais urbanisée intégralement; elle resta pays de villages et d'étendues campagnes" (Rostovtzev, apud R. Sindou, Rev. intern. d'onomastique, 10, 1958, p. 315).

«Părăsirea» Daciei. Imperiul de Orient. După «părăsirea oficială» a Daciei, de către Aurelian (275 e.n.), efectuată începînd cu a. 271, în legătură cu campania lui Aurelian în Orient şi crearea provinciilor sud-dunărene, Dacia Ripensis (între Dunăre şi Balcani) şi Dacia Mediteranea (cu Serdica-Sofia, drept capitală), viaţa romană a continuat în provincia romanizată, şi în special în Banat, iar populaţia rămasă a dus pe aceste locuri un trai mult mai modest, despre care însă putem să ne facem o idee aproximativă prin rezultatul săpăturilor arheologice: la Dridu (Urziceni) şi la Bucov (Ploieşti) e semnalată o populaţie protoromână în sec. IX—X (Nestor, Don., p. 407—410). N. Densuşianu, Note critice asupra scrierii d-lui A. D. Xenopol, „Teoria lui Rösler", Buc., 1885, p. 5—7: coloniştii romani nu au părăsit Dacia. „Castrul" roman era înconjurat de seminţii sarmate şi germane. Dacii au fost cu toţii romanizaţi (p. 98).

C. Patsch, Banater Sarmaten, Akademie der Wissensch. in Wien, Anzeiger, 1924, nr. XXVII, p. 211 ş.u.; Daicoviciu, Transylv., p. 79 ş.u. Cf. v. Wartburg, Ausglied., p. 65: „es kann wohl heute als bewiesen gelten, dass zahlreiche Romanen auch nach 257 (sic!) in Dazien verblieben sind, dass sie unter und mit den wechselnden germanischen, slavischen, mongolischen Herrenvölkern gelebt und diese überdauert haben, und dass sie zum Grundstock der heutigen Rumänen geworden sind". „Als Rom 275 Dakien räumte und seine Beamten zurückzog, ist offensichtlich ein starker Rest romanischer Beamten Bevölkerung im Lande geblieben" (Lausberg, Rom. Sprachwiss., I, p. 34).

Castelele întărite romane, pe ţărmul drept al Dunării, au rămas însă în stăpînirea Imperiului Roman, începînd de la Turnu-Severin şi pînă la Brăila. Fireşte că stăpînirea lor presupune şi stăpînirea unor zone în interiorul ţării, necesare siguranţei garnizoanelor din aceste castele. (D. Tudor, Dacia după părăsire, în lumina recentelor descoperiri arheologice, Rev. Fundaţiilor Regale, IX, p. 674 ş.u. C. Daicoviciu, Forschungen zur Volks u. Landeskunde, X, 1967, p. 5—19, Sibiu. Săpăturile de la Dridu (situat pe o terasă a malului de sud-est al lacului Comana, sec. X—XI). Populaţie sedentară: agricultură şi creşterea vitelor, metalurgia fierului; civilizaţia bulgară, venită de la sudul Dunării, în sec. VIII—X, e deosebită de cea autohtonă. Originea romano-bizantină a culturii Dridu. După 927 victorii ale armatei bizantine, crearea a două *teme* bizantine, la Paristrion şi Bulgaria. Expansiunea unei vieţi bizantine în oraşele dunărene, în a doua jumătate a sec. al X-lea (Eugenia Zaharia, Săpăturile de la Dridu, Buc., 1957, p. 257—266).

Dacia sud-dunăreană sau aureliană, dimpreună cu teritoriile romanizate de la nord, a rămas în legătură cu provinciile occidentale ale Imperiului Roman, pînă la sfîrşitul secolului al IV-lea e.n., cînd, printr-o nouă împărţire administrativă, Dacia aureliană a fost separată de provinciile occidentale. În 379, sub Graţian, diocezele Daciei şi Macedoniei, dimpreună cu Dalmaţia de sud (Praevalitana), sînt cedate Imperiului de Orient, iar Illyria occidentală rămîne grupată cu Italia. Pannoniile sînt grupate şi ele cu Dacia sud-dună-

reană, în 424—437, și formează mai tîrziu, sub Justinian (527—565), arhiepiscopia Justiniana Prima dimpreună cu Dardania, Moesia Prima, Praevalitana și Macedonia, provincii ce aparțineau Imperiului de Orient începînd cu secolul al V-lea e.n.

„Romania bizantină" era alcătuită din următoarele provincii romanizate: nordul Peninsulei Balcanice, Italia medie și de sud, Sicilia, Sardinia, Africa de nord (P. Skok, în Festschrift J. Jud., p. 476). Dalmația este legată de Italia pînă în secolul al VII-lea. Ultima inscripție latină de la Salona este din 612; imediat după această dată, orașul e cucerit de slavi (Gamillscheg, Rom. germ., II, p. 233). Populația romanizată s-a menținut în Pannonia pînă în sec. V—VI (regiunea Keszthely; A. Alföldi, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien, Berlin-Leipzig, 1924, 1926, II, p. 30 ș.u.).

Caracterul occidental al latinei din Pannonia prezentat de L. Gáldi (Le romanisme transdanubien, Roma, 1937) ca o ipoteză (p. 15) nu e confirmat de cercetările ulterioare. H. Mihăescu (Lat. prov. dun.) a studiat limba inscripțiilor (în număr de 31000) din provinciile Dalmația, Noricum, Pannonia Superioară și Inferioară și Dacia, precum și limba altor monumente scrise, și nu a constatat diferențe hotărîtoare care să justifice o grupare de felul celei amintite. Astfel, un cuvînt ca *nepta* (citat de Gáldi, p. 10), atestat la Aquincum, lîngă Budapesta, care ne duce spre forme romanice atestate în venețiană și în franceză, apare și în Dacia (*nepta*, Mihăescu, op. cit., p. 236). Formele de acuzativ plural în *-as*, din Pannonia, grupate cu forme asemănătoare din Gallia (Gáldi, op. cit., p. 9), apar în mare număr în toate provinciile romanizate ale Imperiului Roman (Mihăescu, l.c., p. 134), astfel încît ele nu pot constitui o caracteristică „occidentală" a latinei din Pannonia. Asupra soartei acestei provincii, în epoca romană, v. Massimiliano Pavan, La Provincia Romana della Pannonia Superior, Roma, 1955 (Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Memorie, ser. VIII, vol. VI, fasc. 5).

Granița dintre cele două imperii, pornită din munții golfului Cattaro, se îndrepta apoi spre Belgrad, trecînd la vestul acestei localități; cu începere de la împăratul Heraclius (610—641), greaca înlocuiește latina, ca limbă oficială, în Imperiul de Răsărit.

I. Șiadbei, Le latin dans l'empire d'Orient, Iași, 1932; Id., SCL, VIII, 1957, p. 472; v. Wartburg, l.c.

Izolarea Daciei. De fapt, încă din secolul al III-lea e.n. Roma nu mai avea forța de a impune provinciilor îndepărtate și din ce în ce mai autonome, ca Dacia, inovațiile sale lexicale. O serie de cuvinte, cunoscute de limbile romanice occidentale, nu mai pătrund în Dacia: *aviaticus*, *carruca*, *(ex)tutare*, *sugia* etc.

Bartoli, Introd., p. 33; J. Jud, RLiR, I, p. 191—192 și 234 ș.u. Pentru ariile laterale mai vechi, v. E. Löfstedt, St. neophil, XXXVI, 1964, p. 384 Cf. Y. Malkiel, Lexical Polarization in Romance, Lg. 27., 1951, p. 518: „Rumania has a varied record (maintaining the anomalous termination of *nurus*, but allowing *grauis* to yield to analogical *greuis*), in part because its distance and isolation from the focal points, prior to the disintegration of the Empire, favored conservatism, while the subsequent exposure of Daco-Romans to hazards and violent changes left the way open for reorganisation of their lexicon".

Gustav Gröber a susținut (1884) că diferențele dintre limbile romanice s-ar explica prin datele succesive de romanizare a provinciilor: anumite inovații fonetice se petrecuseră la o dată anterioară romanizării cutărei provincii, iar unele cuvinte ce lipsesc din cutare limbă romanică nu erau încă pan-romane, în momentul cuceririi provinciei.

G. Gröber, Vulgärlateinische Substrate romanischer Wörter, Archiv für lateinische Lexicographie und Grammatik, Leipzig, p. 204 ș.u.; cf. Meyer-Lübke, Einf.[3], p. 18 ș.u.

Criteriul acesta cronologic de explicație ar putea fi valabil, dacă provinciile romanizate ar fi rămas izolate și nu ar fi primit inovații de la centru; dar lucrurile s-au petrecut altfel: știm că inovațiile lexicale pornite din centru au pătruns, pînă la o anumită dată, în provinciile cele mai îndepărtate ale

Imperiului Roman. De aceea, diferența dintre limbile romanice, adică diferențierea felurită după provincii a latinei vorbite, nu se poate explica decît ținînd seamă de populațiile autohtone, diferite în fiecare provincie, cărora limba latină le-a fost impusă odată cu romanizarea și care au transformat, fiecare într-un mod diferit, limba cuceritorilor romani.

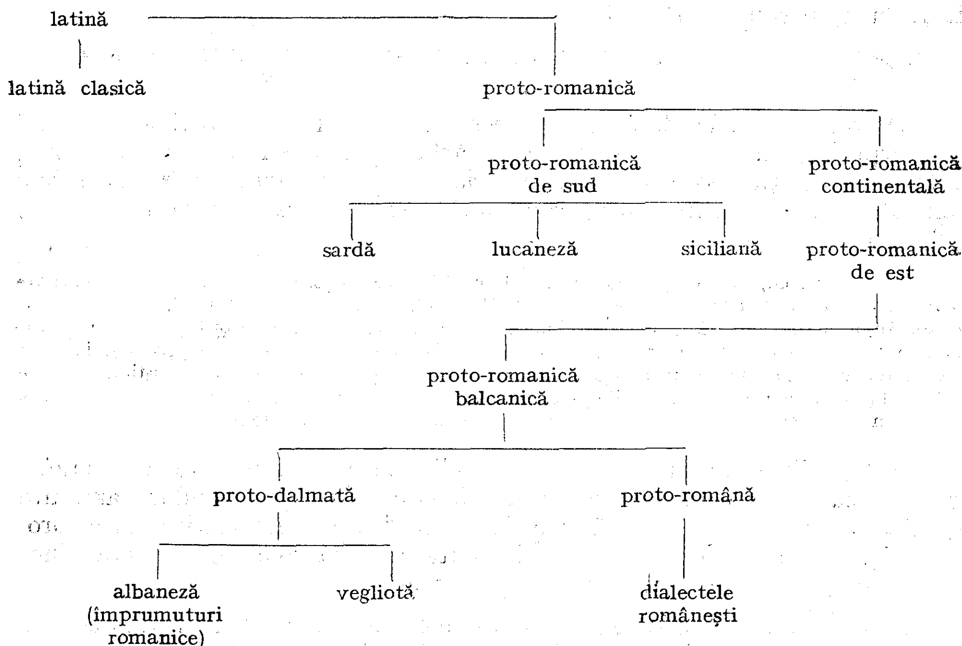
Giuliano Bonfante (L'origine des langues romanes, în Renaissance, I, New York, 1943, p. 573—588) susține teza lui Gröber, amintită mai sus: „la théorie de Gröber reste valable: elle indique, à mon avis, le facteur le plus important du développement des langues romanes" (p. 576). Limba romanică cu trăsăturile cele mai arhaice fiind sarda, cele mai inovatoare sînt așezate în ordine crescîndă după cum urmează: spaniola, provensala, franceza, retoromana, dalmata, româna, italiana. Conservatismul sardei, de exemplu, se explică însă în mod suficient prin considerația că ea formează o arie izolată.

R. A. Hall Jr. (Lingua, IV, 1954, p. 406) a arătat că o clasificare tipologică a limbilor romanice ar duce la eroarea de a grupa de ex. româna cu franceza.

Conservatismul de care dă dovadă limba română în domeniul lexicului, ca și sarda, se explică prin izolarea acestor două limbi.

Dar contactul cu lumea romanică apuseană s-a menținut, prin legături cărturărești sau religioase, pînă în secolul al VII-lea. Pînă la această dată, limba latină continuă să fie limba oficială, în Dacia și în Moesia.

Mihăescu, Lat. prov. dun., p. 15. Afirmația lui G. Straka, RLiR, XX, 1956, p. 253, n. 2, că după 271 nu au mai fost relații între Dacia și celelalte provincii romane, e deci prea categorică (el își menține însă părerea în RLiR, XXIV, 1960, p. 405—406). R. A. Hall Jr. (Lg., 26, 1950, p. 24) propune o schemă genealogică a limbilor romanice, din care reproducem aici partea cuprinzînd romana orientală: (v. și schema dată de Clifford S. Leonard Jr., The Romance „Stammbaum" in the West, Romance Phil, XXIII, 1970, p. 261—276):

După M. Křepinský (La naissance des langues romanes et l'existence d'une période de leur évolution commune: latin vulgaire, période romane, în Rozpravy Československé Akademie Věd., Ročn. 68, 1958, Sešit 13), „sarda, limbile din Romania occidentală și româna s-au născut de la primul contact al indigenilor cu romanii" (p. 43). Dar ceea ce caracterizează limbile romanice nu este numai una sau mai multe schimbări față de latină, ci o structură nouă, care se afirmă la un moment dat al evoluției limbii latine în provinciile romanizate. Autorul își

întemeiază teoria pe cîteva trăsături fonetice particulare, printre care tratamentul lui *k* și *t* latin; în acest caz special, alterările acestor două oclusive sînt atestate în inscripțiile latine de pretutindeni și nu sînt specifice numai provinciilor dunărene romanizate. Afirmația autorului că „din momentul nașterii sale, care datează de la ocuparea Daciei și s-a manifestat prin confuzia lui *cy* cu *ty*, româna prezintă fenomene pur românești" (p. 33) nu e deci confirmată de fapte (v. mai jos, p. 112, 114).

Vocalismul vegliotei o grupează cu limbile romanice occidentale, iar consonantismul cu cele orientale (R. L. Hadlich, The Phonological History of Vegliote, Chapel Hill, Univ. of North Carolina, 1965, p. 88).

Albaneza (elementele ei romanice) e grupată cu româna dar și cu limbile romanice occidentale (Mihăescu, Lat. prov. dun., p. 19).

Trebuie ținut seamă de mișcările păstorilor, avînd latina ca limbă maternă, la nordul și la sudul Dunării. Păstorii nomazi sau transhumanți — se face deosebirea între nomazi, care nu au locuri fixe pentru iernatic și văratic, și transhumanți, care au locuri fixe, vara și iarna — de la nordul Dunării treceau fluviul, cu turmele lor, și intrau în contact cu populația locală. Dat fiind numărul mare al migratorilor, prezența acestei populații constituie un element important, de care trebuie ținut seamă în istoria limbii latine dunărene.

V. mai jos Anexa, p. 574 ș.u.

Latina « vorbită ». După cum am văzut, româna reprezintă faza actuală a latinei vorbite în părțile dunărene, din cele mai vechi timpuri și pînă în zilele noastre. Termenul de latină « vorbită » sau « latină a conversației curente » (germ. *Umgangssprache*) trebuie preferat celui de latină « vulgară », care poate induce în eroare asupra caracterelor acestei limbi. Într-adevăr, acești termeni definesc limba conversației, în primul rînd, care variază, ca « ton », după nivelul social al interlocutorului. Fiecare persoană are la dispoziția sa feluri diferite de a vorbi pe care le întrebuințează după împrejurări; altfel vorbim cu un țăran decît cu un orășean, și așa mai departe, facem uz de graiuri diverse potrivit mediului social al interlocutorului nostru. Aceste variații interesează nu numai vocabularul, dar și sintaxa limbii vorbite. Latina « vulgară », « populară », « vorbită » sau « a conversației curente » cuprinde deci o serie de variații, potrivit împrejurărilor. De fapt, nu există texte scrise în latina vulgară și nici autori care să fi scris în mod conștient în latina vulgară; există numai texte latinești care conțin vulgarisme (Mohl, Introd., p. 20; cf. Svennung, Palladius, VI: „in keinem überlieferten Schriftwerk tritt uns wohl ein längeres Stück ununterbrochener Volkssprache rein entgegen"; Vossler, Einf. Vulg. Lat., 2). Elemente din latina vorbită apar în două categorii de monumente scrise: textele literare și juridice (în latina așa-zisă clasică, puternic influențată de limba greacă scrisă), și textele « vulgare », care se adresează cititorilor din categoriile sociale de jos.

O. Rebling, Versuch einer Charakteristik der römischen Umgangssprache[2], Kiel, 1883. Schuchardt, Vok., I, p. 44 ș.u.; F. T. Cooper, Word Formation in the Roman Sermo Plebeius, New York, 1895, p. XV ș.u., Olcott, p. XI ș.u.; J. Marouzeau, Notes sur la fixation du latin classique, Mémoires de la Société de Linguistique de Paris, XVII, p. 266 ș.u., XVIII, p. 146 ș.u.; Id., Notes sur la fixation du latin littéraire, ibid., XX, p. 77 ș.u. și Notes sur la formation du latin classique, ibid., XXII, p. 174 ș.u. și 263 ș.u.: Meyer-Lübke, Einf.[3], 120; P. Savj-Lopez, Le orig. neolatine, Milano, 1920, p. 107 ș.u.; Löfstedt, Peregr. Aeth., p. 3 ș.u.; K. v. Ettmayer, Vulgärlatein, Grundriss d. indo-germ. Sprachwissensch. u. Altertumskunde, I, Strassburg, 1916, p. 243 ș.u.; P. Kretschmer, Sprache, Leipzig-Berlin, 1923, p. 117—119 (în Einleitung in die Altertumswissenschaft, hgg. von A. Gercke u.E. Norden, I. Bd., 6. Heft); J. B. Hofmann, Lateinische Umgangssprache, Heidelberg, 1926, J. B. Hofmann, în Stolz-Schmalz[5], p. 9 ș.u.; H. Leclerq, Latin, în Dict. d'archéologie chrétienne et de liturgie, fasc.

74—75, Paris, 1928, col. 1464 ş.u.; A. Meillet, Esquisse d'une hist. de la lg. latine, Paris, 1928, p. 239 ş.u.; Svennung, Palladius, p. VIII ş.u.; Fr. Slotty, IF, XLVII, p. 191 ş.u. critică lucrarea lui Hofmann precitată; cf. J. B. Hofmann, Der Begriff, Umgangssprache, IF, XLVII, p. 209 ş.u.; Leumann-Hofmann-Szantyr, II, 46*—50*. J. Schrijnen. Die lateinische Umgangssprache, „Collectanea Schrijnen", Nijmegen, 1939, p. 180 ş.u.; Löfstedt, Syntactica, II, p. 313 ş.u. În timpul ultimelor secole ale Republicii, *rusticitas* însemna „ceea ce nu e roman". *Vulgar* se opune limbii literaturii beletristice: este limba vorbită sau scrisă în afara preocupărilor „literare" conştiente (A. Ernout, în BSL, XLI, 1941, p. 40). Fr. Altheim (Glotta, XX, 1932, p. 153 ş.u.) insistă asupra distincţiei care trebuie făcută între limba populară şi limba literaturii beletristice. În privinţa termenului « vulgar », din denumirea latinei vulgare, el trebuie înţeles ca opus lui « savant » (A. Ernout, l.c.). V. şi Kuhn, Rom. Spr., 58. V. capitolul „Late Latin, Vulgar Latin, Romance" din E. Löfstedt, Late Latin, Oslo, 1959, p. 11—38.

Trăsăturile populare se regăsesc, fireşte, şi în acea literatură latină arhaică care nu era scrisă pentru cititorii rafinaţi (comediile lui Plaut, de exemplu): desele apropieri ce se pot stabili între textele latine arhaice şi cele vulgare de mai tîrziu se explică deci prin nivelul social al cititorilor pentru care această literatură fusese scrisă.

Primele manifestări ale latinei vulgare ar data din secolul al III-lea î.e.n. (Altheim, Gesch., p. 404; v. caracterizarea latinei vulgare, în op. cit. p. 396—397). În *Satyriconul* lui Petroniu, vulgarismele sînt întrebuinţate ca mijloc stilistic (Terracini, Glottol, II, p. 38). În privinţa latinei vulgare, H. Schmeck (Aufgaben und Methoden der modernen vulgärlateinischen Forschung, Heidelberg, 1955) arată cu dreptate că trebuie pornit de la o limbă latină unică, cea vorbită, care mai avea şi un aspect scris (sau „gîndit"): limba literară (p. 5—22 şi fig. de la p. 13 şi 22). Adoptarea latinei de către populaţiile de altă limbă s-a făcut în mod spontan, fără constrîngere (Lausberg, Rom. Sprachwiss, I, p. 39). E limba vorbită în mod curent de ţărani, soldaţi, negustori, sclavi. Rareori e fixată prin scris (Plaut, Petroniu, inscripţiile de la Pompei etc.). Sf. Augustin spune că expresia corectă e inutilă, dacă auditorul nu o poate înţelege (v. Väänänen, în Neuphil, Mitteil, XLVIII, 1947, p. 86). V. Väänänen, Trimalcion et ses convives parlaient-ils italien?, Neuphil, Mitteil, LXX, 1969, p. 604—611: combate cu succes teza lui G. Bonfante (Festschrift W. v. Wartburg, 1969, p. 21—46): italiana se vorbea încă din sec. I—II). Concluzie: invitaţii lui Petroniu vorbeau latineşte.

Penetraţia latinei teritoriale între Rin şi Provence. Comunităţi de limbă latină răsfirate şi discontinue, între Rin şi Provence. Oarecare conservatism al latinităţii în Galia, astfel nominativele în *-as (terras, filias)* în sec. al VI-lea, care apar însă în Africa în secolul al II-lea (J. Herman, Actes du XIIe Congrès Intern. de ling. et de phil. rom., I, 1982, p. 207).

E. Coşeriu, Das sogennante „Vulgärlatein" und die ersten Differenzierung in der Romania, Darmstadt, 1978. Relaţiile între provinciile romanizate au dat o oarecare unitate latinei vulgare. Latina literară diferă de latina vulgară prin concepţia asupra lumii şi spiritualităţii: astăzi nu se mai crede într-o limbă unitară şi omogenă. Limba literară păstrează forme „moarte". Latina vulgară prezintă inovaţii, de ex. *bellus*, înlocuit în latina vulgară prin *formosus*. Diferenţieri dialectale în interiorul Italiei, diferite de diferenţierile din teritoriile cucerite. În Italia, latina populară; în provincii, latina administrativă. În Italia, latina romanilor şi latinilor; în provincii, latina italicilor romanizaţi. Latina vorbită în provincii nu era identică în fiecare provincie. În primii ani ai Imperiului, latina nu era diferenţiată (cf. Bartoli). În Dacia, forme mai arhaice decît în Italia, întrucît Dacia a rămas izolată şi nu a participat la inovaţiile din Italia. Adevărata cauză a diferenţierii latinei, este ruina culturii latine şi influenţa creştinismului. După dispariţia Romei, provinciile au dezvoltat particularităţile lor proprii.

Cauză externă a pierderii cantităţii: substratul, cu Africa, centru de iradiaţie (A. Roncaglia, XVI, Congr. de lingv., fil. romanică, I, Palma de Mallorca, 1982, p. 109—122).

Prin slăbirea puterii centrale, şi anume începînd cu secolul al III-lea e.n., iar mai tîrziu, după 550, din cauza migraţiei popoarelor şi a efervescenţei provocate de noile idealuri ale creştinătăţii, uzajul latinei clasice se pierde şi literatura se scrie într-o limbă foarte apropiată de limba vorbită. Sîntem în epoca « latină vulgară » propriu-zisă. Creştinismul, în special, care trebuia propovăduit într-o limbă înţeleasă de cei mulţi, întrebuinţează, pentru opera sa de prozelitism, latina vorbită de clasele de jos, care îmbrăţişaseră noua credinţă. Între 392 şi 405 Sf. Hieronim traduce din limba ebraică *Vechiul Testament;* traducerea aceasta este cunoscută sub numele de *Vulgata;* pentru prima oară se punea la dispoziţia miilor de credincioşi un text scris

„ad usum vulgi". Versiunea aceasta este impusă de biserică în secolul al VII-lea e.n. În secolul al IV-lea, s-au mai efectuat traduceri fragmentare ale *Bibliei*, de pe textul grecesc al celor Șaptezeci, reunite sub numele de *Itala*. Limba acestor traduceri biblice, ca și limba textelor profane zise « vulgare », este compozită: ea are la bază latina vorbită de toată lumea, cu greșelile inerente unei limbi întrebuințate de oameni inculți. La această dată tardivă se ajunsese, din cauza evoluției limbii, la un divorț total între limba scrisă și limba vorbită în fiecare provincie romană, ce se dezvoltase în mod independent, după dispariția puterii centrale. Astfel, în Galia, de exemplu, în secolul al VII-lea și al VIII-lea, latina nu mai era înțeleasă: textele scrise sînt pline de greșeli grave. De aceea, în 813, rugăciunile se redactau în limba franceză, iar Carol cel Mare instituie o reformă (774), pentru întrebuințarea corectă a latinei.

G. Gröber, Sprachquellen u. Wortquellen des lateinischen Wörterbuchs, Arch. f. lat. Lex., I, p. 35 ș.u.; F. Lot, A quelle époque a-t-on cessé de parler latin?, Bulletin Du Cange, VI, p. 97 ș.u. H. F. Müller prelungește epoca latină vulgară pînă în sec. al IX-lea, ceea ce nu e admisibil. Rusticizarea latinei vulgare, prin dispariția civilizației romane și desnaționalizarea orașelor. Populația romanizată era alcătuită din păstori și din mici agricultori (Pușcariu, LR, I, p. 347 ș.u.). Manu Leumann (Lingua Posnaniensis, VIII, 1960, p. 1—11) propune sec. IV—V ca dată a „romanei primitive" (Urromanisch). Două texte latinești din anii 751—800, provenind din părțile de vest ale Elveției de astăzi, sînt foarte aproape de limba franceză (v. O. A. Beckmann, Aus den letzten Jahrzehnten des Vulgärlateins in Frankreich, ZRPh, 79, 1963, p. 305—334).

În privința latinei transportate în provinciile romanizate: se știe că populațiile care emigrează nu duc cu sine graiurile locale, ci limba comună a regiunii respective, deci limba centrelor provinciale. Franceza adusă de emigranți în Canada are la bază limba literară din secolul al XVI-lea și al XVII-lea (Mohl, Introd., p. 146).

« Unitatea » latinei vulgare. Textele de care dispunem, pe de o parte, comparația dintre diferitele limbi romanice, pe de alta, arată că latina « vulgară » sau « vorbită » care stă la baza limbii române nu diferă de latina vorbită în alte provincii.

„Les langues romanes, dans la généralité des cas, nous font remonter à une langue homogène dans toute l'étendue de la Romania et très semblable à la langue des inscriptions impériales... S'il a existé des dialectes du latin parlé, les inscriptions ne nous permettent, jusqu'ici, d'en saisir aucune trace." (Mario Roques, Romania, XXIX, p. 275; XXXII, p. 311; cf. J. Brüch, ZRPh., LV, 1935, p. 690 ș.u.). „Il me semble que le principe de l'unité du latin vulgaire demeure toujours inébranlé" (V. Väänänen, REL, 35, 1957, p. 473; de aceeași părere e Vossler, Einf. Vulg. Lat., p. 4); cf. și B. Nadel, în Kwartalnik neofilologiczny, VII, 1960, p. 223, Joh. Sofer, Zur Problematik des vulgärlat., Wien, 1963 și V. Väänänen, Ist. orientale di Napoli, Annali, V, 1963, p. 63—75. Bengt Löfstedt, Le problème de l'unité du latin vulgaire, Actes du 5e Congrès des romanistes scandinaves, Turku, 1973: unitatea latinei vulgare pînă în evul mediu (p. 107) contestă afirmațiile lui J. Herman, BSL, 60, 1965, p. 53 ș.u. și P. Gaeng, An Inquiry into Local Variations in Vulgar Latin, Chapel Hill, 1968. Cf. Väänänen, Travaux, Strasbourg, 6, 1968, p. 146 ș.u. „Je crois que l'unité d'ensemble du latin vulgaire attesté dans nos textes est un fait incontestable" (p. 107- 108). Dezvoltări fonetice, sintactice și semantice care își au originea în latina vulgară și au supraviețuit într-o parte a Romaniei: astfel *-s*, căzut în est (Italia, România), dar menținut în vest.

Dacă au existat divergențe dialectale, ele nu transpar în texte decît in mod sporadic (cf. H. F. Müller, A Chronology of Vulgar Latin, Halle, 1929, p. 3) și nu au lăsat urme în limbă. Iar pronunțările dialectale ale cutărui personaj sînt relevate în mod expres de autori (ibid., p. 2—3). Unitatea aceasta, cel puțin teoretică, a latinei vulgare nu se aplică însă lexicului, care nu a fost niciodată unificat în « orbis latinus »: cercetările mai noi, pornite de la principiile de geografie lingvistică aplicate limbilor moderne, au arătat că sînt

cuvinte care nu au pătruns în anumite provincii, și unele inovații, pornite din unele centre, care s-au răspîndit în cutare sau cutare provincie, cu excepția altora. Pentru definirea latinei vulgare, dispunem de criteriul comparativ: comparația dintre diversele limbi romanice arată care dintre particularitățile textelor cu vulgarisme au supraviețuit în limbile romanice. Latina vorbită era o limbă compozită; regăsim în ea elemente eterogene, venite din medii și epoci diferite: elemente ale graiului roman, de toate categoriile, graiul periferiilor, provincialisme, termeni rustici, termeni arhaici etc. Toate aceste elemente au pătruns în limba la origine «romană», în decursul timpurilor: pornită din Roma, adică dintr-un teritoriu foarte restrîns, latina s-a impus în curînd în întreaga Italie, devenind limba oficială a întregii peninsule (90—89 î.e.n.; *lex Julia municipalis*). Latina provincială era îmbogățită de toate aporturile datorite populațiilor diverse care învățaseră limba latină. Influența grecească se manifestă nu numai în limba literaturii (sintaxă și vocabular), ci și în limba vorbită, în care termenii grecești numără cîteva mii. Cuvintele grecești apar mai ales în vocabularele tehnice (meserii, știință, artă), dar limba populară este și ea, datorită sclavilor, plină de cuvinte grecești. Persoanele culte întrebuințau cu ostentație cuvintele grecești, care confereau o noblețe particulară graiului lor. Cicero, de exemplu, care evită termenii grecești în scrierile sale, îi întrebuințează cu o vădită predilecție în corespondență. Poeții utilizează termenul grecesc ca un ornament poetic, iar scriitorii întrebuințează cuvintele grecești atunci cînd termenul latin lipsește sau nu stă la îndemîna scriitorului: *„confessis quoque graecis utimur verbis, ubi nostra desunt"*, ne spune Quintilian (I, 5, 58; Devoto, Lg. di Roma, p. 223 ș.u.).

Franceza și italiana conțin mai multe „grecisme" ca româna, căci în provinciile dunărene condițiile sociale au fost diferite. În Occident, limba greacă a stat la baza procesului de învățămînt în epoca imperială (Eug. Coseriu, Das Problem des Griechischen Einflusses auf das Vulgärlatein, Festschrift, f. Harri Meier, 1972, p. 135—147).

Gruparea socială, în Roma, se traduce prin diferențe lingvistice (K. S. Bennett, Slang in Plautus and Petronius. Language Usage and Social Status. în Kentucky Foreign Language Quarterly, II, 1958, p. 58). Răspîndirea pluralelor în *-as* (î.l. de *-ae*) la substantivele de declinarea I, pe tot cuprinsul Imperiului Roman, în cele șase secole din era noastră, trebuie amintită aici (Mihăescu, Lat. prov. dun., p. 134). 813: Consiliul din Tours a ordonat clerului să predice în „rustica romana lingua", această dată alcătuind certificatul de naștere al limbilor romanice. În 843, „les serments" din Strassburg sînt redactate în limba română. În consecință, continuitatea latinei medievale încetează în sec. VIII—IX (Marc van Uytfanghe, Rev. de l'Univ. de Bruxelles, 1977, p. 65—88).

Originile limbii și literaturii latine. Originile limbii, ca și ale literaturii latine, sînt modeste: primii scriitori au fost legislatori și juriști. Limbă a unui popor de mici agricultori, cu un vocabular sărac, incapabil de a exprima altceva decît o cugetare naivă și de a reda un sentiment poetic, numai prin prelucrarea la care a fost supusă de primii scriitori, Livius Andronicus (grec din Tarent) și Naevius, care au transpus în limba latină originalele grecești, și mai tîrziu, prin crearea unui vocabular abstract, mulțumită unui scriitor cu un rar simț al limbii, ca Cicero (106—43 î.e.n.), „care a naturalizat în limba latină cultura elenică" (A. Meillet), latina a ajuns să poată exprima cele mai subtile nuanțe ale cugetării și sentimentele cele mai variate.

A. Meillet, Esquisse d'une hist. de la lg. lat., p. 214—217; G. Bonfante (Archiv Orientálni, XI, 1939, p. 84 ș.u.) a insistat asupra caracterului arhaic al limbii și culturii latine.

Definiția latinei «vulgare». În urma celor arătate mai sus, latina «vulgară» poate fi definită ca un ansamblu de tendințe ale limbii vorbite, realizate, în timp și spațiu, după împrejurări: ea apare ca o limbă omogenă, foarte apropiată de limba oglindită în inscripțiile din epoca imperială.

Este limba vorbită de majoritatea clasei mijlocii a populației, în ultimele secole ale Republicii și ale Imperiului. Ea alcătuiește o singură latinitate, diferențiată după clase sociale, timp și loc.

C. Battisti, La crisi del latino, Firenze, 1946, p. 24 ș.u. E. Pulgram (Spoken and written Latin, în Lg., 26, 1950, p. 458—466) insistă asupra diferenței dintre limba scrisă și limba vorbită și citează definiția latinei vulgare, dată de Schuchardt (Vok., I, IX): prin latină vulgară trebuie să înțelegem nu o singură limbă, ci un număr de stări de limbă și de dialecte, de la primele monumente de limbă latină și pînă la monumentele de limbă romanică (v. și graficul de la p. 462); prin latină vulgară trebuie să înțelegem limba latină diferențiată în graiuri locale, după provincii (V. Pisani, L'indo-européen reconstruit, Lingua, VII, 1958, p. 344). Wolfgang Blümel, Untersuchungen zur Lautsystem u. Morphologie des Vorklassischen Lateins, München, 1972.

« Unitatea » latinei vulgare este admisă ca o dogmă ce nu suferă dezmințire și ea s-a menținut atît timp cît puterea centrală a avut posibilitatea să impună o limbă comună întregului Imperiu Roman, adică pînă către sfîrșitul secolului al IV-lea, pentru Imperiul de Orient, și sfîrșitul secolului al VI-lea (sau al VIII-lea, cf. Ernout, BSL, XXXIX, 74), pentru provinciile occidentale.

V. Väänänen, Considérations sur l'unité du lat. vulg., Communications et rapports du 1er Congrès de dialectologie générale, III, Louvain, 1965, p. 267—272: norma latinei scrise, care a influențat limba vorbită. Nașterea limbilor romanice. Anul 800: „lingua romana rustica" (nume dat la Conciliul din Tours, 813). Nu există diferențe între inscripțiile incorecte din diversele regiuni ale Romaniei (J. Brüch, ZRPh., LV, 1935, p. 690 ș.u.). „Peregrinatio Aetheriae" e, probabil, un text spaniol (Terracini, Glottol., I, p. 30).

Metoda romanistului. Limba latină care stă la baza fiecărei limbi romanice trebuie căutată în textele care ne-au fost transmise. Pornind de la texte, și nu de la forme reconstruite prin comparația limbilor romanice, ce riscă să nu fi existat în limba vorbită, sîntem siguri că ne aflăm pe un teren solid. Criteriul reconstrucției trebuie întrebuințat numai atunci cînd textele nu atestă un fonetism sau o formă, care există în cel puțin două limbi romanice. O formă reconstruită pe baza unei presupuneri, fără să existe un al doilea termen de comparație, este nesigură — afară de cazuri excepționale — și nu are șanse de a fi luată în considerație de cine vrea să urmeze o metodă riguros științifică.

Meillet, BSL, XXI, p. 228 ș.u. și Esquisse d'une hist. de la lg. latine, Paris, 1928, p. 239 ș.u.; A. Graur, Mots „reconstruits" et mots „attestés", Studii de lingvistică generală, 1960, p. 450 ș.u.; H. Mihăescu, E îndreptățită reconstituirea?, în Omagiu lui Alexandru Rossetti, p. 567—571; Theodor Hristea, Probleme de etimologie, 1968, p. 23—25.

Reconstruirea latinei vulgare înainte de a fi consultat monumentele scrise în limba latină și interpretarea acestor monumente în lumina formelor reconstruite este deci greșită. În felul acesta nu se dă importanță factorilor istorici, schimbărilor fonetice și analogice, și nici împrumuturilor. De fapt, trebuie să se aplice faptelor de limbă o metodă comparativă revizuită, întovărășită de o analiză sincronică a limbii și de descrierea fiecărui stadiu de limbă. Limbile romanice servesc la verificarea rezultatelor bazate pe metoda comparativă.

Cei mai buni martori ai latinei vulgare sînt deci limbile romanice: astfel *meus—mea* avea un *ĕ* la masculin și un *ē* la feminin, după cum o dovedesc limbile romanice.

A. Badía-Margarit, Gramática histórica catalana, p. 30; Robert A. Hall Jr., The Reconstruction of Proto-Romance, Lg., 26, 1950, p. 6—27. A. Ernout, Rev. de philologie, XXXIX, 1965, p. 159: „Reconstruire un latin vulgaire à l'aide du témoignage des langues romanes est une entreprise chimérique et aboutit à des reconstructions arbitraires et irréelles". Trebuie căutate în istoria latinei elementele care lasă să se prevadă starea limbilor romanice.

Metoda comparativă nu este însă singura cu care trebuie să operăm; în afară de cercetarea cronologică a textelor și de comparația ariilor lingvistice, analiza internă a sistemului unei limbi ne oferă o bună metodă de cercetare.

Giuliano Bonfante, On Reconstruction and Linguistic Method, în Word, I, 1945, p. 83–94 și 132–161; cf. R. A. Hall Jr., The Reconstruction of Proto-Romance, în Lg., 26, 1950, p. 6–27; P. Naert, Sur la méthode de la „reconstruction interne", în Studia linguistica, XI, 1957, p. 1 ș.u.

În privința « interpretării » grafiei monumentelor latine vulgare, trebuie ținut seamă de datele pe care ni le oferă astăzi fonologia: notarea « fonemelor » latinei vorbite e condiționată de o serie de factori, printre care nu trebuie uitat faptul că inscripțiile reproduc modele manuscrise.

V. indicațiile bibliografice de mai jos, p. 411, L. Politzer, The Phonemic Interpretation of Late Latin Orthography, în Lg., 27, 1951, p. 151–154 și expunerea lui Manu Leumann, Phonologie der toten Sprachen (1958), în Kleine Schriften, Zürich-Stuttgart, 1959, p. 398–407, consacrată, în parte, limbii latine.

FONETICA

SISTEMUL FONOLOGIC

SCHIŢĂ A SISTEMULUI FONOLOGIC (SAU FONEMATIC) AL LIMBII LATINE ŞI AL LIMBII ROMÂNE

LIMBA LATINĂ

Acei care au inventat alfabetul grec sau latin, ca, în genere, toţi inventatorii unui alfabet, au notat sunetele relevante ale limbii respective, adică fonemele sau sunetele ei tip.

M. Leumann, Glotta, XXXVI, 1957, p. 129 ş.u. W. Sidney Allen, Vox Latina. A Guide to the Pronunciation of Classical Latin, Cambridge, 1965.

Fonemele limbii latine sînt redate prin scris după cum urmează (în înşirarea de mai jos = înseamnă „e notat prin"): consoane: *k* = *c*, *ks* = *x*, *ku* (*kw*) = *qu* (înaintea unei vocale), *ń* = *n* înaintea sunetelor palatale, velare, şi *g*, în grupul *ńn*. Semivocale: latina nu a notat cu litere speciale pe *y* şi *w*, dar editorii moderni au introdus scrierea cu *j*, *v*, pentru *y* şi *w*. Cuvintele sînt separate prin spaţii. În interiorul cuvîntului, hiatul e marcat prin *h*: *we'* + *o* = *uehō*. *k* + *w* e notat prin *cu* în *lacue*, spre deosebire de *kw*, notat *qu* (*aqua*).

A. A. Hill., op. cit., p. 442—443.

Ritmul limbii latine este cantitativ şi alcătuit din diferenţele de durată ale silabelor, în succesiunea lor (lungă sau scurtă). Vocala lungă e socotită ca valorînd cît două vocale scurte.

Accentul depinde de silaba *penultimă* (cea *antepenultimă* primeşte accentul în mod automat, cînd penultima e scurtă).

Pornind de la coexistenţa accentului muzical şi de intensitate, latina a cunoscut o epocă în care accentul de intensitate avea un loc fix şi nu era fonologiceşte relevant. În majoritatea limbilor romanice, însă, accentul este mobil şi relevant. Aceasta s-a petrecut după ce cantitatea vocalelor a devenit independentă de accent, vocalele scurte putînd fi accentuate, iar cele lungi, neaccentuate. Aceste schimbări au provocat fonologizarea accentului: vocalele neaccentuate devin acum scurte, iar cele accentuate, lungi.

După N. C. W. Spence (Word, 21, 1965, p. 1—18), trecerea de la distincţia vocalelor după cantitate la calitate s-ar explica prin faptul că valoarea cantitativă a vocalei a devenit indiferentă din punct de vedere fonologic, întrucît cantitatea vocalei era determinată de consoana următoare (scurtă, adică simplă, sau lungă, adică geminată).

VOCALELE

Sistemul vocalic latin formează un triunghi:

i *u*

e *o*

a

Gradul de închidere al vocalelor e progresiv, începînd cu *a* și urcînd spre *i* sau *u*.

Diferența dintre vocalismul latin clasic și latin vulgar e înfățișată în tabloul următor:

	latin clasic	*latin vulgar*
vocale	*ī ū ĭ ŭ*	*i u*
	ē ō ĕ ŏ	*ẹ ę ọ ǫ*
	ā ă	***a***
diftongi	*ai>ae>ę̄* *ei>i (dico)* *oi>oe>ī (vīcus vīnum). ū (loidos>lūdos)* *ou>ū (lūcus)* *au* *eu*	

L. R. Palmer, The Latin Language, London, 1954, p. 209—222.

Cînd cantitatea nu a mai avut funcție fonologică, fiind înlocuită cu gradul de deschidere, *ę̄* < *ae* s-a asimilat cu *ę*, provenit din *ĕ*.

Diftongii sînt formați din asocierea unei vocale scurte cu o vocală cu funcție nesilabică: vocalele deschise *a*, *e*, *o* sînt silabice, iar *u* și *i* nesilabice. Tendința spre monoftongare a diftongilor e înregistrată în tabloul de mai sus.

Diftongul *au* se opune lui *a*: *actor—auctor*, *ara—aura*, *axilla—auxilla* (rar atestat) etc. (Tamás, Phonol., p. 2).

Vocalele sînt corelative între ele, adică au trăsături distinctive în comun: *e—i*, elementul palatal, *o—u*, elementul labial. În schimb, opozițiile *e—o* sau *i—u* nu sînt corelative și sînt neutralizabile la sfîrșitul cuvîntului, adică își pierd caracterele distinctive, ca atone, după pierderea flexiunii.

Diftongii *ai* și *au* sînt monofonematici, pentru că *i̯* și *u̯*, al doilea element al acestor diftongi, nu au existență independentă. Dar în perioada veche a limbii, acești diftongi erau polifonematici.

CONSOANELE

Existența lui *i̯* și *u̯* e asigurată de exemple ca *ianua*, *iam*, *iecur*, *ioco*, *iuvenis*, *uacca*, *uetus*, *uox*, *uulnus*. *u̯* nesilabic are funcția de consoană: *gu̯* > *u̯* în *guenio* > *uenio*. În epoca clasică, *u* consoană (mai tîrziu labio-dentala *v*) se deosebea de *u* vocală, căci ambele apar în același context: *uultus* = *vŭltŭs*, *iuuo* = *i̯ŭvo*; cf. *ku̯attu̯or*, în care *u̯* are aceeași funcție ca *l* sau *r* (*ual-de*).

Situația lui *i* consoană e alta, căci *i̯* nu diferă suficient de *i* vocală, pentru ca să permită întrebuințarea nemijlocită a celor două foneme (ca a lui *u̯* și *u*). Deci: *iacere*, dar *conicere*, *coniectus*, *adiectu*. La inițiala sau finala silabei: *iam*, *mai-stus*.

Existența lui *ü* e asigurată de pronunțarea instabilă *i—u* (v. mai jos, p. 93), numai în unele poziții, ca o realizare a lui *i* sau *u*, și nu ca fonem independent; *ü* nu e comutabil.

qu e monofonematic și nu formează, prin urmare, două silabe; o probă este neutralizarea *neque-nec*. Arhifonemul este deci *k*. *qu* e o labio-velară, în opoziție bilaterală și privativă cu *k*.

Pentru R. Godel (Studia linguistica, VII, 1953, p. 90—99), *qu* și *gu* pot fi difonematici și monofonematici.

Opusul sonor al lui *qu* e *gu* (al cărui apendice labio-velar dispare încă din latină). Instabilitatea lui *gu* apare în exemple ca *ninguit/ningit* (cf. *nix, nivis*). *gu* e deci o variantă facultativă a lui *g*. *j* și *v* sînt foneme (după ce au fost numai variante combinatorii). *v-f* sînt în opoziție relevantă de sonoritate.

u, potrivit ambianței fonetice, e realizat ca *u* sau ca *v*: *nervus*, dar *ianua* (ambele cu același sufix). La fel *j*: *egregius*, cu sufixul *-i̯o-*, *maius*, cu sufixul *-i̯os*. Se pronunța *mai-yus*. *v* și *j* sînt slab articulați.

i-y și *u-w*, în latină, par a fi variante a două foneme (R. Godel, l.c.).

Există consoane care posedă posibilități limitate de a se combina. *m, n, l, r* apar numai în vecinătatea imediată a vocalelor.

Diversele feluri de *l* formează un singur fonem *l*.

s. *z* este o variantă combinatorie a lui *s*, realizat ca sonoră.

p, t, k sînt surde și nemarcate, pe cînd *b, d, g* sînt sonore și marcate.

După secolul al VI-lea, *t* și *c* au suferit acțiunea palatalizantă a lui *i* (v. mai jos, p. 112, 114). Asibilarea lui *k* a urmat după două secole, după ce diftongii *ai*, și *ae* au trecut la *è* (deschis).

Iată tabloul consoanelor latine (după J. Horecký):

p	t	k	qu
b	d	g	gu
m	n		
	s		
	r		
	l		
f		h	
v	j		

Tabloul dat de A.A. Hill se înfățișează după cum urmează:

p	t	k
b	d	g
m	n	ṅ
f	s	h
	l	
	r	

Consoanele pot fi grupate și după cum urmează (W. Brandenstein):

v		j	
f	s	h	
p	t	k	qu
b	d	g	gu
m	n		
			r: l

Din expunerea lui Sebastiano Mariner Bigarra (în Mariano Bassals de Climent, Fonética latina, Madrid, 1962, p. 249 ș.u.), reținem tabloul cu gruparea acustică a fonemelor-consoane:

grave	acute
m f p	n
b qu gu	r
c g	l
(h)	s
	d t

g e o guturală; cf. alternanța *h*: *g*: *k* în *traho-traxi-tractum*.

Opoziția anterior-posterior devine pertinentă odată cu asibilarea lui *k* (v. mai sus).

ṅ velar lipsește ca fonem.

Consoanele geminate nu au efect asupra cantității vocalei precedente: *stīlla* și *stīla*.

În epoca clasică, geminatele apar numai în poziție intervocalică. Geminarea e frecventă în vorbirea populară: *cuppa*. Geminatele au o valoare distinctivă; ele sînt polifonematice.

Ján Horecký, Fonologia latinčiny, Bratislava, 1949; W. Brandenstein, Kurze Phonologie des Lateinischen, în Altheim, Gesch., p. 471—498; J. Safarewicz, Notes de phonologie latine, Studii clasice, II, 1960, p. 85—93 (*ü*, *e* și vocalele nazale); H. Lüdtke, Die strukturelle Entwicklung des romanischen Vokalismus, Bonn, 1956, p. 51—74, 122—142; Archibald A. Hill, Introduction to Linguistic Structures, New York (1959), p. 441—482; A. Hall Jr., The Developpment of Vowel Pattern in Romance, Lingua, IV, 1954, p. 394—406; Harold Weinrich, Phonologische Studien zur romanischen Sprachgeschichte, Münster, 1958. Lucrarea lui Yakov Malkiel, A Tentative Tipology of Romance Historical Grammars (Lingua, IX, 1960, p. 321—416) nu aduce nimic nou pentru limba română. Sistemul fonologic al limbii latine e prezentat sumar în TILR, I, p. 17—27. Eugène Dorfman, Correlation and Care-Relation in Diachronic Romance Phonology, Word, 24, 1968, p. 81—98.

LIMBA ROMÂNĂ

Limba română cunoaște accentul de intensitate, care în cuvîntul fonetic afectează o singură silabă.

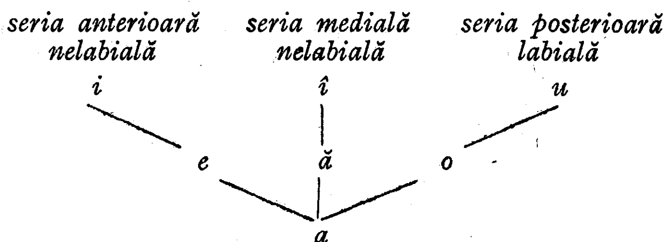
Accentul e liber.

Accentul de intensitate are valoare fonologică în cuvinte cu aceeași structură fonematică, cînd sensul cuvîntului e determinat de locul accentului în cuvîntul fonetic, în cazuri ca: *cópii* (pl. de la *copie*) și *copíi* (pl. de la *copil*), *módele* (pl. de la *modă*) și *modéle* (pl. de la *model*) etc.

Durata silabelor și tonul au valoare fonologică în cazuri speciale ca: *bīne* (cú *i* lung), față de *bine*. Intonația e folosită în tot felul de fraze, de exemplu în fraze interogative sau exclamative, ca, de ex.: *Nu e nimeni acasă?*, cu tonul suitor spre sfîrșitul frazei, sau: *Ce spui dumneata!*, unde intonația descrește spre sfîrșitul frazei.

VOCALELE

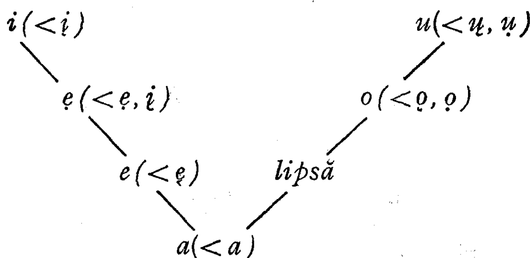
Sistemul vocalic al limbii române comportă 7 timbre vocalice, aranjate în triunghi:

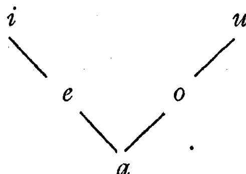
Timbrele vocalice *ă* și *î*, care sînt specifice limbii române și separă limba română de celelalte limbi romanice, s-au constituit în cursul evoluției istorice a limbii, în condiții particulare.

A. Rosetti, Slavo-romanica. Sur la constitution du système vocalique du roumain, Rom. sl., I, 1958, p. 27—30.

Sistemul vocalic al latinei orientale a suferit o modificare de structură, după secolul al IV-lea.

ę și *ae* au fost diftongați în *ie* după sec. al V-lea, sistemul vocalic suferind, deci,, o nouă reamenajare:

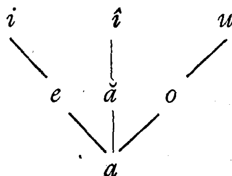

În spaniolă, în anumite dialecte italiene, în friulană și dalmată, *e* în silabă închisă a fost diftongat (friul. *fieste*, dalm. *fiasta*); este un fenomen arhaic (Kn. Togeby, Romance Phil. XIII, 1960, p. 406—407).

H. Lausberg, Die Mundarten Südlukaniens, Halle, 1939, p. 84—85; A. Haudricourt et A. Juilland, Essai pour une histoire structurelle du phonétisme français, Paris, 1949, p. 24 ș.u.; Rosetti, SL., p. 82; Id., La phonologie et les changements phonétiques, în MO, p. 91 ș.u.

După secolul al VI-lea, s-a produs diftongarea condiționată a lui *e* și *o* accentuați.

Sistemul vocalic al limbii române se completase, între timp, cu *ă* și, mult mai tîrziu, cu *î* (v. p. 348), astfel încît, în urma acestor transformări, tabloul vocalismului românesc a căpătat aspectul din zilele noastre:

Mai tîrziu, s-au constituit diftongii cu *i*, ca al doilea element: *ai*, *îi*, *ei*, *oi*, *ui*.

ü și *ö* (în împrumuturi recente) nu sînt foneme, ci variante facultative ale lui *i*, *u*, *e*, *o* în cuvinte ca: *alură—alüră* (*u—ü*), *birou—büro*, *pire—püre* (*i—ü*), *lichior—likör* (*o—ö*), *șofer—șoför* (*e—ö*).

ă se opune lui *a* numai sub accent: *răi* (pl.) — *rai*, sau la finala absolută: *casă—casa* (și rar în cazuri ca, de ex., *carate —cărate*).

î apare înaintea unei consoane nazale: *cîmp, lînă, cîrpă, mîl,* sau înaintea altor consoane: *gîscă, gîză, cît, hîd, vîsc; î* se opune lui *a* numai sub accent: *rîd—rad.*

ă nu apare la inițiala absolută, în afară de *ăl(a), ăst(a).*

ă și *î* se opun în genere numai sub accent: *văr—vîr.*

Vocalele nazale nu sînt utilizate fonologic; semiculții, cînd scriu, nu notează, de obicei, nazalitatea: *lucă=luncă* etc., ceea ce probează că ei percep corect nazalitatea, ca un atribut al vocalei, și nu ca o consoană oclusivă, notată în ortografia limbii literare cu litera *n.*

Vezi, în această privință, observațiile noastre de mai jos, p. 452.

DIFTONGII

Diftongii sînt accentuați pe elementul vocalic cel mai deschis: *a'i, a'u, ea', ia', e'u* etc. Diftongii cu *i,* ca al doilea element, apar în toate pozițiile; cei cu *u,* ca al doilea element, nu apar, în general, decît la finala absolută și accentuată: *tău, grîu, bou* (cf. pronunțări ca *lau-dă*). *ea* apare sub accent sau la finală: *teacă, cartea,* și rareori neaccentuat: *alealalte, dumneata. oa* nu există decît sub accent: *roagă;* vezi însă *dincoace.*

Criteriul funcțional: caracterul asilabic al lui *-i,* în *lupi* (pl.), opus lui *i* din *lupii* (pl. art.), al lui *ę* din *beată,* opus vocalei *e* în *fete* (pl.).

CONSOANELE

Sistemul consonantic românesc cuprinde fricativele și africatele prepalatale *š, č, ž, ǧ* pe care latina nu le cunoștea, și de asemenea africatele dentale *ts* și *dz* (dialectal). Ele provin din lat. *s, k, g, d, t, j* urmați de o vocală prepalatală: *joc, jug. h,* fricativă postpalatală surdă, provine din slavă.

Palatalizarea și înmuierea consoanelor sînt necunoscute de limba literară, care are la bază graiurile din Muntenia.

Opoziția sonoră-surdă, înaintea unei consoane, e utilizată de limbă și înainte de consoane (*clonț-glonț, crai-grai*) și de semi-consoane (*fier-vier*). V. mai jos p. 572.

Oclusiv-neoclusiv: *pier—fier, dare—rare, tură—sură.*

Labial-nelabial: *pat—dat, pare—care.*

k' apare la finală și înaintea tuturor vocalelor, cu excepția lui *ă* și *î*: *chin, chef, chiar, chior, chiul.*

č și *ǧ* nu apar înaintea lui *ă, î.*

ţ (ts), č și *ǧ* sînt foneme simple.

Înaintea lui *-i,* consoanele sînt ușor palatalizate; dar această palatalizare nu are valoare fonologică.

ę(^{i}) și *ǫ*(^{u}) alcătuiesc categoria fonologică a semivocalelor; *e* formează primul element al diftongului *ea: beată* etc., iar *i* apare la finală: *lupi* etc.

Semivocalele *ę*(^{i}) și *ǫ*(^{u}) îndeplinesc condițiile cerute unui fonem: sînt comutabile: *lupi* (= *lup*i), *lupii* (= *lup*i), *beată—biată, toacă—tacă* etc.

Semivocalele *y* și *w* sînt utilizate drept consoane.

Iată enumerarea caracteristicilor semivocalelor și consoanelor de mai sus:

1. criteriul funcțional (caracter asilabic):

ę opus vocalei ^{i} : *lup*^{i}, opus lui *lupi* (=*lupii*) prin opoziția: *i* asilabic—*i* silabic, *ę* din *beată,* opus vocalei *e* în *bete.*

2. localizarea palatală: *teacă*, dar *toacă*.
3. criteriul articulator-acustic (caracter vocalic): *y* fricativ și consonantic (nevocalic) opus lui *ę* nefricativ și neconsonantic (vocalic) în *biată—beată*.

Limba română distinge, prin urmare, foneme vocale, foneme semivocale și foneme consoane, atît din punct de vedere articulator-acustic, cît și funcțional: *ę(i)* și *ǫ(u)* în *lupi* și *lupu* (regional), *beată, coadă* de ex., din punct de vedere opozițional (și, deci, funcțional) nu sînt identice nici cu *y, w*, nici cu *i, u*, nici cu *e, o*. Ele alcătuiesc categoria propriu-zisă a fonemelor semivocale, pe cînd *y* și *w* sînt consoane.

A. Graur et A. Rosetti, Esquisse d'une phonologie du roumain, în BL, VI, 438, p. 5 ș.u. (reprodus în ML, p. 40 ș.u.); A. Rosetti, Notes de phonologie. Voyelle, semi-voyelle et consonne, în Acta Linguistica, III, 1942—1943, p. 31 ș.u. (reprodus în ML, p. 38—39); Fritz Hintze, Bemerkungen zur Klassifizierung der Phoneme, în Zeitschrift für Phonetik, 2, 1948, p. 117 ș.u.; A. Rosetti, Despre sistemul fonologic al limbii române, în SCL, VII, 1956, p. 21 ș.u.; Id., Considerații asupra sistemului fonologic al limbii române literare, în op. cit., VIII, 1957, p. 43 ș.u.; A. Avram, Contribuții la studiul fonologiei limbii române, ibid., VII, 1956, p. 201 ș.u.; Id., Les semi-voyelles roumaines du point de vue phonologique, în MO, p. 76 ș.u.; Id., Constituirea corelației consonantice de timbru palatal în limba română, în SCL, VIII, 1957, p. 55 ș.u.; Em. Vasiliu, Asupra corelației de muiere a consoanelor în limba română, în op. cit., VIII, 1957, p. 49 ș.u.; Id., Notă asupra neutralizării opozițiilor fonematice, FD, I, 1958, p. 73—77; Al. Rosetti, Asupra clasificării fonemelor semi-vocale (sau semi--consoane), în FD, II, 1960, p. 59—63. Žarko Muljačić, Die rumänisch — dalmatische Quantitative System-distanz, Zs. f. Balkanologie, VII, 1969—1970, p. 103—109: din 40 de particularități înregistrate de autor (fonetică, morfologie), româna și vegliota posedă în comun 23; sînt limbile romanice cele mai apropiate.

O descriere a sistemului fonologic al limbii române, fundat pe pronunțarea limbii literare din Muntenia, a dat F. B. Agard, Structural Sketch of Rumanian, în Suplement Language Monograph No. 26, Lg. 34, Baltimore, 1958.

Vezi expunerea de ansamblu a lui Em. Vasiliu, Fonologia limbii române, București, 1965, și mai jos, la Anexă, p. 569, expunerea noastră asupra fonologiei istorice a limbii române.

ACCENTUL

Accentul latin consista în punerea în relief a unei silabe în cuvîntul fonetic, prin elevația glasului; silaba accentuată era deci emisă pe o notă mai înaltă decît silaba neaccentuată.

Accentul acesta, numit a c c e n t d e î n ă l ț i m e m u z i c a l ă, t o n sau a c c e n t m e l o d i c, nu a avut nici o influență asupra calității timbrului sau asupra duratei vocalelor din silaba accentuată: în indo-europeana comună, toate silabele cuvîntului fonetic erau tratate la fel.

Muzicalitatea frazei latine era deci bazată pe diferențele de ton dintre silabele lovite de accentul muzical și silabele neaccentuate. Mărturiile sînt lămurite și nu lasă nici o îndoială asupra naturii muzicale a accentului latin: „*Tenores sive accentus dicti sunt, quod naturalem unius cuiusque sermonis in vocem nostrae elationis servent tenorem*" (Sergius, GL, IV, 482, p. 16—17); „*Natura vero prosodiae in eo est, quod aut sursum aut deorsum; nam in vocis altitudine omnino spectatur, adeo ut, si omnes sillabae pari fastigio vocis enuntientur, prosodia sit nulla*" (Id., op. cit., 525, p. 21—24); „*Ipsa enim natura, quasi* modularetur *hominum orationem, in omni verbo posuit* acutam *vocem*" (Cicero, Or., 18, 58); „*Accentus quid est? Certa lex et regula ad* levandam *syllabam vel* premendam" (Audax, GL, VII, 357, p. 14—15; cf. Devoto, Lg. di Roma, p. 213 ș.u.).

Ritmul frazei latine era cantitativ, fiind alcătuit din succesiunea, într-o grupare determinată, a silabelor scurte și lungi. În cuvintele de două silabe,

accentul muzical afecta silaba penultimă. În cuvintele cu mai mult de două silabe, locul accentului muzical era determinat de cantitatea silabei penultime: dacă penultima era lungă — fie prin caracterul lung al vocalei, ex. *inimī'cus, legē'mus,* fie prin faptul că vocala era urmată de două (sau trei) consoane, ex. *perĕ'nnis, accĕ'ptus* — atunci ea purta accentul. (Pentru vocalele urmate de un grup de tipul „muta cum liquida", v. mai jos.) Dacă penultima era scurtă — și prin caracterul scurt al vocalei ca și prin faptul că era urmată de o singură consoană, ex. *exī'stĭmo, lĕ'gĭmus, tĕ'tĭgi* —,atunci accentul cădea pe antepenultima.

Existența accentului muzical în limba latină, atestată, după cum am văzut, de mărturii contemporane, nu exclude însă prezența concomitentă a accentului d i n a m i c (accent de i n t e n s i t a t e, de f o r ț ă, sau e x p i r a t o r), nesemnalat de gramatici, influențați de gramaticii greci, și rămas pe planul al doilea, dar care va trece pe planul întîi începînd cu secolul al III-lea e.n. (A. Meillet, RLiR, I, 3; Devoto, Lg. di Roma, p. 288 ș.u.; V. Pisani, Gramatica latina, p. 11).

Coexistența accentului dinamic și muzical, în versificația greacă și latină, este afirmată cu energie de E. Vandvik, Rhythmus u. Metrum, Oslo, 1937 (Symbolae Osloenses, Fasc. supplet VIII), p. 220 ș.u. H. Lüdtke (Die strukturelle Entwicklung des romanischen Vokalismus, Bonn, 1956, p. 122 ș.u.) afirmă, la rîndul său, coexistența accentului muzical și a accentului dinamic. Schimbarea accentului fix din latina clasică în accent liber a fost condiționată de dispariția totală a cantității. La un moment dat, cantitatea sau timbrul au avut o valoare fonologică. Lucrul nu s-a întîmplat acolo unde *ĭ* și *ē* au fost confundați (în sardă), sau *ŭ* și *ū* (română); J. Kuryłowicz, L'accentuation des langues indo-européennes, Kraków, 1952, p. 452—462.

Expunere asupra accentului latin, în G. Bernardo Perini, L'accento latino [2], Bologna, 1967 (din prima perioadă și pînă în primele secole ale epocii imperiale, accentul a fost melodic. Apoi, în mod progresiv, a devenit intens. V. Nicolau (citat în n. următoare), p. 65—82 și 132—139).

Coexistența celor două accente e un fapt obișnuit. Limba română, de exemplu, cunoaște cele două feluri de accente; în română, locul accentului dinamic coincide cu al accentului muzical, în cuvîntul izolat. Astfel, în *fată, masă,* de ex., accentul dinamic și cel muzical cad pe prima silabă a cuvîntului, rostită cu mai multă forță și pe o notă ridicată (gama 2), pe cînd silaba a doua, neaccentuată, se aude mai slab și este emisă pe o notă mai joasă (gama 1, deci o diferență de o octavă). Lucrurile se petrec la fel și în alte limbi, în germană, bunăoară, dar repartiția aceasta a celor două accente în cuvîntul fonetic nu e obligatorie. Astfel, în neogreacă, locul accentului dinamic nu coincide cu al accentului muzical; în παιδί „copil" și φτωχή „săracă" intensitatea și lungimea sînt pe prima silabă (παι și φτω), pe cînd tonul afectează silaba a doua (ί și ή; H. Pernot, Ét. de ling. néo-hellénique, I. Phonétique des parlers de Chio, Fontenay s. Bois, 1907, p. 60). În frază, locul accentului muzical se schimbă; el are un rol afectiv, de a pune în relief cutare sau cutare membru al frazei: *Vii la masă? Poftiți la masă! Masa a fost bună* etc. Gramaticii nu semnalează în mod expres existența accentului muzical, în limba română. Dacă ar fi să-i urmăm, ar trebui să credem că limba noastră nu cunoaște decît accentul de intensitate. (De fapt, româna face parte din grupul de limbi cu accent expirator, în care cantitatea nu are rol fonologic, ca rusa și polona; N. Trubetzkoy, TCLP, I, 42; v. Wijk, TCLP, VIII,310). Nu e deci de mirare că gramaticii latini, influențați de modelele grecești, nu au semnalat decît accentul muzical, care afecta aceeași silabă ca accentul dinamic. Accentul dinamic nu era însă foarte intens, pentru că acțiunea sa nu s-a manifestat decît mai tîrziu, cînd, trecînd pe primul plan, forța sa mecanică a crescut

R. G. Kent, L'accentuation latine: problèmes et solutions, REL, III, p. 204 ş.u.; M. G. Nicolau, L'origine du „cursus" rythmique et les débuts de l'accent d'intensité en latin, Paris, 1930 (cf. Meillet. BSL, XXXI, p. 104 ş.u.); M. Niedermann, Précis de phonétique historique du latin, Paris, 1931, p. 16 ş.u.; A. Meillet, Théorie du rythme et du ton en indo-européen, BSL, XX, p. 1 ş.u.; A. Debrunner, IF, XLIX, p. 248. Cf. R. Jakobson, TCLP, IV, 171, n. 21: „der sogenannte Verlust des musikalischen Akzentes bedeutet keinesfalls den Verlust der Höhe als eines der Betonungsfaktoren, sondern nur den Verlust der bedeutungsbildenden musikalischen Unterschiede". C. Merlo, L'Italia dialettale, XII, p. 84 ş.u. Dispariţia cantităţii şi nasterea accentului de intensitate, care a înlocuit pe cel muzical: H. Weinrich, Phonologische Studien zur roman. Sprachgesch., Münster, 1958, p. 12 ş.u.; Knud Togeby, Romance Philology, XIII, 1960, p. 404—405.

Pentru a înţelege cum s-a petrecut punerea în valoare a accentului de intensitate în limba latină, trebuie să ne amintim că accentul muzical, în indo-europeană, avea un rol semantic: schimbarea locului său, în cuvîntul fonetic, corespundea cu o modificare de sens. Pierzîndu-şi mobilitatea, în epoca istorică a limbii latine, accentul muzical îşi pierde rolul semantic ce-l avusese pînă atunci. Prin aceasta, accentul muzical nu îşi mai îndeplinea funcţia iniţială şi îşi pierdea importanţa. El trece deci pe planul al doilea şi cedează locul accentului dinamic, care creşte în importanţă şi devine centrul ritmic al frazei.

Odată cu această substituire în domeniul accentului, diferenţele c a n t i t a t i v e dintre diversele silabe ale cuvîntului fonetic dispar. În secolul al V-lea e.n., limba nu mai ţine seamă de diferenţele cantitative. Mărturiile următoare sînt decisive în acest sens; « *illa syllaba* plus sonat *in toto verbo, quae accentum habet. Ergo illa syllaba quae accentum habet plus sonat, quasi ipsa habet* maiorem potestatem. *Et quo modo invenimus ipsum accentum? Et hoc traditum est. Sunt plerique qui naturaliter non habent acutas aures ad capiendos hos accentus, et inducitur hac arte. Finge tibi quasi vocem clamatis ad longe aliquem positum, ut puta finge tibi aliquem illo loco contra stare et clama ad ipsum. Cum coeperis clamare, naturalis ratio exigit ut unam syllabam* plus *dicas a reliquis illius verbi; et quam videris* plus sonare *a ceteris, ipsa habet accentum* » (Pompeius, GL, V, 126, 31—127, 7).

Aceste modificări profunde în structura fonetică a limbii latine au avut urmări importante pentru dezvoltarea ulterioară a limbii.

Latina vulgară a folosit atît diferenţele cantitative, cît şi pe cele calitative.

E de presupus că extinderea masivă a limbii latine la populaţii de altă limbă a provocat mari perturbări în economia sunetelor, printre altele, pierderea ritmului cantitativ. Se admite că a existat o fază în care cantitatea a coexistat cu timbrul, iar în faza următoare cantitatea a dispărut.

„Le caractère purement mélodique de l'accent et purement quantitatif du rythme était chose délicate, malaisée à conserver". (A. Meillet, Esquisse d'une histoire de la langue latine[3], Paris, 1928, p. 242).

Astfel formulată, ipoteza nu poate fi acceptată, ci trebuie admis că din momentul în care accentuarea diferită a silabelor cuvîntului a căpătat rol fonologic, opoziţia cantitativă a fost eliminată.

Prin abandonarea ritmului cantitativ al frazei, vocalismul latin a suferit o profundă modificare. Nemaiacordîndu-se importanţă cantităţii, s-a ţinut seamă de c a l i t a t e a vocalelor sau, cu alte cuvinte, de t i m b r u l lor. Limba nu a mai operat cu vocale « lungi » sau « scurte », ci cu vocale « închise » sau « deschise », noţiunile de închidere sau deschidere substituindu-se celorlalte două: *fīdēs, ĭste* > *fịdes, ịste; scrīptum, vīnum* > *scrịptum, vịnum.*

Substituirea aceasta nu s-a făcut însă numaidecît, ci stadiul mixt a dăinuit cîtva timp. Symmach (384 e.n.), de exemplu, întrebuințează un « cursus » mixt, adică două ritmuri: cantitativ și accentual.

Silabele scurte, cînd sînt lovite de accentul de intensitate (ulterior, vocalele din astfel de silabe au fost diftongate), se lungesc, pe cînd silabele lungi, neaccentuate, se scurtează.

Importanța dată accentului de intensitate, la începutul epocii imperiale, e semnalată de gramaticul Pompeius (sec. V e.n.), după cum am văzut mai sus. În latina orientală, locul accentului e uneori deplasat, față de latina occidentală; astfel, în italiana septentrională și în română, accentul cade pe *a* în cuvinte ca it. de n. *s(e)gàla*, dr. *seca'ră* (cf. it. *ségala*, fr. *seigle*). Locul accentului a rămas neschimbat la pers. a 3-a pl. a perfectului simplu al verbelor tari: *fecerunt* și *dixerunt*. În proparoxitone, cînd *i* sau *e* sînt așezați înaintea unei vocale scurte, accentul cade, în latina vulgară, pe această vocală (v. mai jos): dr. *peréte* (< *părete*) < lat. *parietes* (v. mai jos).

G. Bernardo Perini, L'accento latino, Bologna, 1965, p. 15: accentul latin, intens în epoca preliterară, apoi muzical, pînă la primele secole ale Imperiului, s-a transformat mai tîrziu în intens, așa cum apare în limbile romanice. Cauza: schimbările de natură socială și politică survenite în Imperiul Roman, și acțiunea substratelor diferite. Statistica nearată că vocalele lungi sînt foarte rare, în raport cu cele scurte. În genere, nu există valori distinctive în comunicație. Cei care au învățat de curînd latina neglijează distincția între lungi și scurte: J. Herman, Statistique et diachronie; essai sur l'évolution de vocalisme dans la latinité tardive (Word, 24, 1968, p. 242—291). Cauza externă a pierderii cantității: substratul, cu Africa, centru de iradiație (A. Roncaglia, XVI, Congr. de lingv., fil. romanică, I, Palma de Mallorca, 1982, p. 109—122).

Am văzut mai sus (p. 96), că, în genere, în limba latină accentul dinamic lovește silaba care primește accentul muzical, afară de cazurile următoare:

a) Înaintea unui grup de tipul „muta cum liquida" (adică *p, b, t, d, c* sau *g+r, l*), o vocală scurtă în silaba penultimă nu atrage accentul pe ea în limba clasică, dar atrage accentul pe ea în limba populară; ex. clas. *i'ntĕgrum, co'lŭbra, pa'lpĕbra*, pop. *intĕ'grum, colŭ'bra (colŏ'bra), palpĕ'bra*. Accentuarea populară explică, în cazuri de acest fel, formele romanice ca rom. *întreg*, fr. *couleuvre*, port., *cobra*, fr. *paupière*.

În cuvintele care conțin grupul « muta cum liquida » (adică *b, c, d, g, p*, sau *t+r, l*), oclusiva e grupată în silaba precedentă, deci silaba se lungește: *i'ntĕgrum* > *intēgrum*. Cînd vocala lungită este în silaba penultimă, urmează, bineînțeles, o mutare a accentului: *i'ntegrum* > *inte'grum*. Tot astfel, *colu'bra, palpe'bra*.

Richter, Beitr. z. Gesch. d. Rom., I, p. 45 ș.u.

b) Accentul se mută pe penultima (scurtă) cînd vocala palatală formează hiat cu penultima: *ari'etem* > *are'tem*, *fili'olus* > *filio'lus*, *muli'erem* > *mulie'rem*, *pari'etem* > *pare'tem*, *Pute'olis* > *Puteo'lis* (Devoto, Lg. di Roma, p. 286); cf., în AP, p. 141: *faseolus non fassiolus*.

În inscripții, *i-i* e indicat cîteodată prin întrebuințarea lui „*i* longa"; *cuiIus*, *eiIus* (CIL, II, 1953; p. 5, 7: Cartima), *maIorem* (CIL, II, 1964; p. 55: Malaga), *PompeIus* (CIL, IX, 3748; I: Marruvium, Italia centr.); cf. în manuscrise: *eiius* (Plaut, Most., p. 981), *peiius* (Id., p. 710) etc.

În *ares* (nesigur; Varro, Ling. lat., V, p. 98), *aretem* (dr. *arete*), *-ię* a trecut la *ę*. Tot astfel, în inscripții: *paretes* (CIL, VI, 3714; 3: Roma; dr. *părete*> *perete*), *paretes* (= parietes, CIL, VI, 31.007; 3: Roma).

Fenomenul acesta se explică prin natura consoanei precedente: *r*, într-un caz, *l* într-altul. Cele două vocale nu fuseseră reunite în diftong; *-ie-* sau *-io-* se pronunțau în două silabe: *-iye-*, *-iyo-*. Dar *i* ultrascurt a fost absorbit de iod: *yę́*, *yǫ́*. Accentul de pe *i* trebuia deci să treacă pe vocala următoare, care s-a închis: *-yę́-*, *-y-* (Meillet, BSL, XXXII, p. 112—113). Iodul a palatalizat consoana precedentă; palatalizarea lui *r* s-a menținut probabil un timp și a dispărut apoi cu totul, pe cînd *l* palatalizat și apoi muiat s-a menținut mult timp; dialectele noastre sud-dunărene cunosc încă forme cu *l'*, în opoziție cu dacoromâna, în care *l'* a trecut la iod: ar. *mul'are*, megl. *mul'ari*, istr. *mul'ère*, față de dr. *muiere*.

Leumann-Hofmann-Szantyr, I, p. 182. Cf. mutarea accentului în recompoziții: *re'nego* +*ne'go* > *rene'go* (Leumann-Hofmann-Szantyr, I, p. 193); la fel: *co'mputo*, *co'lligo*, *co'lloco*, *re'cipit*, cu accentul schimbat în latina vulgară. Compusele cu *cum-*, care nu au mai fost simțite ca atare, au păstrat în dacoromână forma originară a prefixului și accentul: *cumnat*, *cumpăr*, *cumplu* etc. Dimpotrivă, acolo unde radicalul era explicit, cuvîntul a fost simțit ca fiind compus și prefixul a fost modificat: *cuprind* (dr. *prind*), *cutremur* (dr. *tremur*), *cutreera* (dr. *treera*) etc. (cf. ML. p. 289—290).

c) Sincoparea și închiderea timbrului vocalelor latine, în condiții determinate, s-au produs, după unii lingviști, în epoca preistorică a limbii, sub influența intensității inițiale, dispărută apoi.

Alți lingviști, printre care A. Meillet, fără a admite că latina a cunoscut un astfel de accent inițial, explică modificările prin importanța dată, în elocuțiune, silabei inițiale. Inițiala avea, în epoca preistorică a limbii latine, o situație dominantă, în sensul că celelalte silabe ale cuvîntului fonetic puteau fi scurtate, în folosul primei silabe. Importanța dată silabei inițiale a făcut ca vocalele scurte să dispară sau să-și modifice timbrul, silabele celelalte, în special silaba a doua, scurtîndu-și durata. Astfel, vocalele scurte, în silabă interioară deschisă (atunci cînd silaba nu este închisă de o consoană), tind să se închidă și își pierd timbrul propriu; ele trec la *i* sau la *u*. Vocalele din silabele interioare sînt pronunțate mai scurt, în special după *r*, *w*, *l* și *n*.

Diferența de cantitate dintre silabele cuvîntului fonetic, dominat de silaba inițială, și existența vocalelor interioare ultrascurte, de tipul ierurilor slave (ъ, ь), explică deci, în mod mulțumitor, modificările survenite în structura cuvîntului fonetic, în epoca ce a precedat perioada istorică a limbii latine.

Sincoparea vocalelor din interiorul cuvîntului fonetic apare ca o tendință a limbii latine; ea este atestată în mod constant în monumentele de limbă, pînă în epoca romană.

În regulă generală, vocala sincopată urmează sau precedă un *m*, *n*, *r*, *l*, *y* sau *w*.

Quintilian ne spune că August socotea pronunțarea nesincopată a lui *calidum* drept „pedantă" (Inst. orat., I, 6, 19); *aridus* și *ardus*, *valide* și *valde* sînt dați de Plaut (R. 574; Pseud. 364 și 344; Pe. 266); *virdis* de Cato (Agr. CXLV, 3) și *caldus* de Varro (RR, III, 2, I), *peduclum* de Petronius (LVII) și *panucla* (= panicula) de Marc. Empiricus (15, 11, apud Liechtenhan, p.42). Formele sincopate și cele nesincopate circulau deci laolaltă în limbă: adeseori găsim în aceeași inscripție amîndouă formele (Cross, 24).

Appendix Probi înregistrează numeroase forme sincopate. Dăm aici pe acelea care interesează limba română: *angulus non anglus* (10), *fax non facla* (133), *oculus non oclus* (111), *stabulum non stablum* (142), *vetulus non veclus* (5), *viridis non virdis* (201).

În inscripții (sec. I—IV e.n.), formele sincopate apar de numeroase ori: *abtissa* (= abatissa, CIL, III, 9551; 2: Salonae), *Aesclapio* (= Aesculapio, Id., 1766, 1767 Narona), *annucli* (= annuculi, Ib., 2602; 4—5: Salonae), *caldus* (= calidus, CIL, XII, 979: Les-Baux), *domnus* (= dominus, CIL, III, 2130; 19—20: Salonae), *domno* (Ib., 1289: lîngă Zlatna; 14.215; 16; 3: Apulum, Dacia), *mentla* (= mentula, Ib. 10.189: Dalmatia), *musclosi* (= musculosi, Ib., 8993: Salonae), *posta* (= posita, Ib., 8935: Salonae), *titlum* (= titulum, Ib., 3182 b; 5: Dalmatia), *tumlum* (= tumulum, Ib., 9623; 2:Salonae), *vitlus* (Ib., 6010; 236: Bregenz, Raetia), *vetranus* (= veteranus, Ib., 12.904: Salonae).

Exemple frecvente de sincopă în inscripțiile din Dalmația, Pannonia și Moesia: *vetranus socro*, în Mihăescu, Lat. prov. dun., p. 36. E. Richter (Beitr. z. Gesch. d. Rom., I, p. 34 ș.u., 89 ș.u.) deosebește o primă sincopare (după *r*, *l*, *z*), petrecută la o epocă veche, de o a doua, de dată mai recentă, atestată în inscripții. Dar această diferențiere cronologică este presupusă, numai. De asemenea, faptul că *domnus* este o formă scurtată (op. cit., p. 35) nu atrage după sine excluderea ei dintre formele sincopate. Limbile romanice se împart în două grupe: 1. cele care au păstrat accentul dactilic și au conservat vocala după accent și 2. cele care au accentul trohaic și au suprimat această vocală. Ex.: fr. *hommes*, it. *uomini* (Meyer-Lübke, Gr., I, p. 262). De o parte, Italia, Rhetia de est, Dacia; de alta, Gallia, o parte din Italia de nord, Rhetia de vest și Peninsula Iberică.

Sincopa nu s-a produs în toate cazurile; astfel *u* a fost conservat in *lingură* < *lingula*, *mascur* < *masculus*, *negură* < *nebula*, *păcură* < *picula*, *tremură* < *tremulat*; de asemenea, *i*: *oameni* < *homines*, *purice* < *pulicem* (dar *salce* < *salicem*).

Reacția împotriva sincopării apare în falsele regresiuni (din teama de a întrebuința forme sincopate, judecate incorecte, se adaugă o vocală acolo unde ea nu a figurat niciodată), ce se întîlnesc deseori în inscripții (dar, în unele cazuri, e vorba de pronunțări reale, cf. Sommer, p. 139).

Epenteza lui *i*:

digina (= digna, CIL, VI, 25.741: Bologna), *anticillae* (= ancillae, CIL, III, 5061: Noricum);

epenteza lui *u*:

tempuli (= templi, CIL, VI, 406; 13: Roma);

epenteza lui *e*:

interantem (= intrantem, CIL, III, 10.233; 5: Sirmium).

Cf. Pușcariu, WJb, VIII, p. 181 ș.u.

d) *y* și *w* (= *i* și *u* consoane) înaintea unei vocale dispar:

febrarias (CIL, XIII, 2425, 6—7: Lyon), *febraris* (Id., 2351: Lyon), *febraris* (CIL, III, 1968, b, 7: Salonae), *febraris* (CIL, III, 8690: Salonae), *februarius non febrarius* (AP, 208) *ianarius* (= ianuarius, CIL, VI, 31.149, c. 4: Roma), *quattor* (= quattuor, CIL, VI, 13.302; 4—5: Roma), *quator* (CIL, XII, 4247; 7: Gallia Narb.), *quetus* (CIL, III, 14.115; 30: Raetia); cf. *Quetus* (= Quietus, CIL, VI, 3711; 1—2: Roma), *Queta* (CIL, VI, 25.359; 3: Roma), *quescat* (= quiescat, CIL, VI, 21.322; 4: Roma), *quescerent* (= quiescerent, CIL, VI, 25.272; 5: Urbino).

VOCALELE

În latină, vocalele sînt lungite prin compensație: **avesna* > *avēna* (fr. *avoine*), *mensa* > *mēsa*. Fenomenul nu se produce în română, italiană, spaniolă și portugheză: lat. *stella* etc. Lungirea vocalei se produce înaintea lui *gn*, dar nu în *dĭgnum* > rom. *demn*, *sĭgnum* > *semn* (Battisti, Lat. v., p. 97).

Vocalele lungi devin „strîmte", iar cele scurte, „largi" (Meyer-Lübke). Apoi, vocalele în silabă deschisă sînt lungite, în silabă închisă, scurtate (Id., loc. cit. p. 100).

Tendința de închidere a timbrului vocalelor latine, care se manifestă prin confuzia timbrului lor în monumentele scrise, a avut drept urmare, în română, închiderea pînă la limită a unor vocale; pe de altă parte, vocalele anterioare latine tind să devină posterioare, în română, printr-o mișcare dinainte înapoi a mușchiului lingual (ML, p. 131 ș.u., 159 ș.u.).

Tendința de a pronunța mai scurte vocalele în silaba finală, care se manifestă încă din epoca arhaică a latinei, a fost întărită prin noua grupare ritmică a silabelor, în urma dezvoltării accentului de intensitate (v. mai sus, p. 98). Dîndu-se importanță vocalei accentuate, pronunțarea vocalei finale este neglijată: *i, o* și *u* finali își pierd din durată sau dispar: pl. *lupī* > dr. *lupĭ, credo* > *cred, lupus* > *lup* (cf. în alb. *rërë* < *arena, mik* < *amicus, miq* < *amici*).

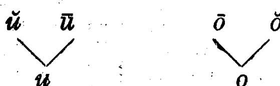
Prin punerea pe primul plan a accentului dinamic, durata nu mai constituie o caracteristică pentru fiecare vocală: vocalele sînt lungi sau scurte prin accent, și anume silabele accentuate sînt lungi, iar cele neaccentuate scurte (în latina vulgară, vocalele închise provin din vocale lungi, iar cele deschise, din vocale scurte). Aceasta nu înseamnă însă confuzie între timbrul vocalelor: vocalele *ĕ* și *ē* au rămas distincte prin timbrul lor. Nemairespectîndu-se diferențele cantitative, în latina vulgară (dispariția cantității se constată în secolul al IV-lea e.n., M. Nicolau, Les deux sources de la versification latine accentuelle, Bulletin Du Cange, IX, p. 58), silabele scurte accentuate fiind lungite, iar cele lungi neaccentuate scurtate, timbrul vocalelor scurte închise a fost confundat cu timbrul vocalelor lungi deschise (v. mai sus p. 97 ș.u.): *ĭ* a fost confundat cu *ē* și *ŭ* cu *ō*, în sensul că timbrele acestea vocalice s-au contopit în cîte o singură vocală: *ẹ* (închis) și *ọ* (închis). Aceste vocale închise sînt notate în monumentele scrise cînd cu *e*, cînd cu *i* (= *ẹ*), sau cînd cu *o*, cînd cu *u* (= *ọ*). Notațiile acestea duble dovedesc confuzia de timbru amintită (v. mai jos, p. 105 ș.u.).

Tabloul general al vocalismului latinei clasice, latinei vulgare și latinei balcanice este următorul:

lat. clasică	*ā ă*	*ŏ*	*ĕ*	*ō ŭ*	*ē ĭ*	*ū*	*ī*
lat. vulgară	*a*	*ǫ*	*ę*	*ọ*	*ẹ*	*ụ*	*ị*
lat. balcanică	*ō ŏ* / *a o ę*				*ū ŭ* / *ẹ u i*		

Sistemul vocalic al românei, în comparație cu al graiurilor italiene din Lucania, e expus de Lausberg, Rom. Sprachwiss., I, p. 99—100. În albaneză, lat *ō* > *ö* > *e*, *ŏ* > *o*, *ū* > *ü*, iar *ŭ* > *u* (H. Lüdtke, Die strukturelle Entwicklung des romanischen Vokalismus, Bonn, 1956, p. 293).

În română (ca în sardă, în dialectele italiene de sud și în albaneză, în ceea ce privește pe *ŭ*), *ŭ* și-a conservat timbrul, iar *ō* și *ŏ* au fost confundați într-o singură vocală de timbru *o*, deci:

crucem > dr. *cruce*, alb. *kryq(ë)*, dial. it. de s. (Lucania, Calabria) *krúči*, *kruč*, *krúčə*; *gula* > dr. *gură*, sard. log. *bula*, cos. *gula*; *lupus* > dr. *lup*, camp., tar. *lupe*, cos., lecc., magl. *lupu*; *nuca*, *nucem* > dr. *nucă*, dial. it. de s. (Lucania, Calabria) *núci*, *nuč*, *nucə*, *fŏcus* > dr. *foc*, *pōmum* > dr. *pom*. Trebuie să presupunem că silabația, în latina ce stă la baza românei, era diferită de a latinei occidentale: în *sep-te*, *tes-ta* silabația trebuie să fi fost *se-pte*, *te-sta*, ceea ce a permis, în română, diftongarea posterioară a lui *e* (> *ẹa'*).

Cf. mai jos, p. 104 ș.u. și G. Straka, RLiR, XX, 1956, p. 249 ș.u.; cf. *pe-tra* > it. *pietra*, A. A. Hill, Lg., 30, 1954, p. 442. În *autumna* > *toamnă* și *cot* < *cubitus*, totuși *u* apare confundat cu *o* și în română (Lausberg, Zeitschrift für Phonetik, 3, 1949, p. 258). După Fr. Schürr (Cahiers S. Pușcariu, I, p. 86—90), tratamentul lui *ụ* în aceste cuvinte (și în *roib* < *rubeus*, *coif* < *cufea*, *moare* < *muria*) s-ar explica prin acțiunea labialei, dar această acțiune nu e justificată.

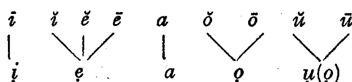
Pentru *ŭ* conservat în latina balcanică; v. alb. *furkë* < lat. *furca* (Skok, Osnovi. rom. lingv., p. 132—133).

Sistemul vocalic al limbii populației romanizate din Istria aparține romanității occidentale (M. Deanović, Remarques sur le système phonologique de l'istro-roman, BSL, 48, 1952, p. 79 ș.u.). Iordan, Dialectele italiene de sud, Arhiva, XXX, p. 25—26; Rohlfs, Sard., p. 33 ș.u. Sistemul vocalic al Siciliei, Calabriei meridionale și Salento e înfățișat de Maria Luisa Porzia Gernia, Archivio glottologico italiano, XLIX, 1964, p. 98—99.

Sistemul vocalic ce stă la baza limbii române ar fi deci următorul (cf. H. Lausberg, Die Mundarten Südlukaniens, Halle, 1939, p. 85; cf. Tamás, Phonol., 5):

Pentru vocalele neaccentuate, graficul ar fi următorul (Șiadbei, SCL, VIII, 1957, p. 482):

-u confundat cu *-o*, în română și toscană (valea Padului: v. Wartburg, Fragment., p. 27).

Pentru paralelismul dintre română și albaneză, v. Skok, ZRPh., LIV, p. 182—183. Păstrarea timbrului vocalei *ŭ* s-ar datora unei tendințe fonetice venite din greacă. Româna și albaneza nu cunosc diftongarea lui *ŏ*, caracteristică pentru limbile romanice occidentale.

Diftongul *au* e folosit în opoziție cu *a*: *actor—auctor*, *ara—aura*, *axilla—auxilla* etc.

Tamás, Phonol., 2, n. 1.

Caracterul deschis al lui *ẹ* (< *ae*) apare în opoziții ca: *aes—ēs*, *caedo—cēdo*, *caena—cēna* etc. (Tamás, Phonol., 3), *ẹ* (< *ae*) și *ẹ* (< *ĕ*) s-au confundat și au suferit același tratament, adică diftongarea în *ie*: *caelum* > fr. *ciel*, iar *pĕde* > fr. *pied*.

R. L. Politzer (The Phonemic Interpretation of Late Latin Orthography, Lg. 27, 1951, p. 151—154) a făcut cîteva observații judicioase asupra interpretării fonologice a grafiilor din monumentele latine tîrzii, și anume: 1. substituirea: surda, devenită sonoră, e notată cu litera care nota, în latina clasică, sonora: *marcadus* (= marcatus); 2. vocala din latina tîrzie provine din mai multe vocale din latina clasică și e notată prin alternanțe grafice; astfel, *ẹ* e notat *i* și *e*; 3. scriitorul nefiind sigur de pronunțarea exactă, notează greșit: *tensaurum* (= thesaurus), *hedernam* (= eterna) etc. Latina din Italia e centrul de unde s-au propagat majoritatea inovațiilor în limbile romanice (B. E. Vidos, Il latino volgare come esempio di protolingua, Sodalizio glottologico milanese. Le „protolingue", Milano, 1965, p. 15—27). V. Pisani (*op. cit.*, p. 27—28): latina transportată în provincii este latina transformată de plebea din Italia meridională și mai ales din teritoriul osc. Cf. în rom. *ĕ/e* = *ĭ/ī*, *ŏ/ō* = *ŭ,ū*, ca în oscă, unde lat. *ĕ* = *e*, lat.: *ī*, *ē* = *i*, *ī* = *i*, lat. *ŏ* = *ú*, lat. *ō* = *ŭ*, Cf. J. Herman, Essai sur la latinité du littoral de l'Adriatique à l'époque de l'empire, Festschrift Harri Meier, München, 1971, p. 199—226.

a

Cerasus, „cireş", termen de origine greacă (κέρασος, κερασός), latinizat în limba vorbită: *ceresea, ciresia, ceresium* (Graur, Romania, LVI, p. 106), explică pe dr. *cireaşă* şi alte forme romanice (REW [3], 1823).

Codra (CGL, II, 351, 35; III, 183, 46) şi *Codratus* (n. pr. CIL., VIII, 6741: Numidia) = *quadrus* (pentru *-ua-* > *-o-*, REW [3]. 6921; cf. Sandfeld, Ling. balk., 48, n. 1), explică pe dr. *codru*, alb, *kodrë* „Hügel" (pentru înţeles, v. DE, 384; sensul de „munte" poate fi explicat printr-o evoluţie paralelă, în română şi în slavă, deşi Skok (Arch. f. sl. Phil., XXXVII, p. 83 ş.u.) admite un calc după sl. *dělŭ* „Teil, Berg").

Arom. (Olymp, Weigand, Olympo-Wal., 10, n. 1) *codru* „Hügel, Berg", ca în albaneză. J. Brüch (ZRPh., LVI, 1926, p. 376) a căutat să explice pe *codru* < *quadrum*, cu *ṷa* > *ṷo*, cu sensul originar de „Viereck". Dar trecerea lui *ṷa* la *ṷo* există numai pentru *ṷa* **neaccentuat**, iar *qṷo-*, în română, trece la *po* (cf. *potîrniche* < *quoturnicula*). Nici evoluţia semantică nu e posibilă. Cf. H. Barić, în GB, I, 1, p. 270—271. *codru*, de origine latină. Sensul de „parte, porţie, diviziune, parte din munte" (cf. v. sl. *dělŭ*), căpătat în latina orientală (E. P. Hamp, SCL, XXXI, 1980, p. 666). Părere eronată a lui G. Piccilo (RLiR, 45, 1981, p. 146—157), că termenul ar fi împrumutat de albaneză din română.

Cînepă presupune un **canepis* (veron., veneţ. *kánevo*, prov. *canebe*, lyon. *šenevo*), cu *a* neaccentuat trecut la *e* (< *canapis*, formă bine atestată în glose; Graur, Romania, LVI, p. 106).

Pentru a explica vocalismul lui *foame*, nu putem pleca de la *fames* > **fomes* (Densusianu, H. d. l.r., I, p. 72—73), pentru că *a* nu trece la *o* sub influenţa consoanelor labiale, ci de la derivatul **fămetos* > *fometos*, cu *ă* > *o* sub influenţa consoanelor labiale (cf. *fămeie* > pop. *fomeie* etc.). Vocalismul lui *foame* este deci refăcut după *fometos* (Graur, BL, III, p. 49—50).

It. dial. *fome* > *fom*, Verona *femina* > *fomna* (Meyer-Lübke, Ital. Gr., p. 49). Giuglea, Lg. et litt., I, p. 293—294, susţine că vocalismul lui *foame* se explică prin *foamete*, fără a ţine seamă de observaţiile lui Graur, l.c.

Dr. *greu* < lat. *grevis* (CGL, IV, 207, 37), refăcut după analogia lui *levis*, căruia *grevis*, cu sensul moral de „cu greutate, autoritate, importanţă", îi este deseori opus (Meillet-Ernout [2], 434, s.v.).

Pe lîngă *malum* „măr" circula şi forma *mēlum* (Petronius, LVI, 8; conjectural), care explică vocalismul dr. *măr*, căci *a* accentuat ar fi trebuit să rămînă neatins în română. Forma cu *e* este refăcută după gr. μῆλον (ion.-att.) sau împrumutată din greceşte; cf. engad. *mail*, log. *mela*, it. *melo*. Cuvîntul este răspîndit sub această formă (vocalismul *e*) în latina tîrzie.

Forma greacă a lui *malum* se explică prin faptul că speciile bune de mere veneau din ţările mediteraneene (Rohlfs, Lex. Differ., p. 15—16).

Mālum apare în albaneză (*mollë*, cu lat. *a* > alb. *o*, cf. lat. *casale*, *campana* > *kësalë*, *këmbonë*) şi în sîrbo-croată: *magrân*, *mogrâń*, *Mögren* „Granatapfel" < lat. *malum graneum* (Skok, ZRPh., LIV. p. 191). E. Çabej (RL, VII, 1962, p. 171) propune eliminarea, din comparaţie, a termenului albanez.

Cearcăn, *legăna*, *trăgăna* < *circĭnus*, **lĭgĭnare*, **tragĭnare* ar presupune prototipuri cu *a* î.l. d *ĭ*, pentru că *e* (< *ĭ*) ar fi trebuit să altereze oclusiva precedentă: **cearcen* etc. Confuzia între timbrele *a* şi *e* ar fi astfel confirmată (Skok, ZRPh., L, p. 486 ş.u.). După Puşcariu (ASNS, CLXIV, p. 213; ZRPh., LVII, p. 263, n. 2) *cearcăn* s-ar explica prin **circanus*, hiperurbanism după analogia lui *cithara-cithera*, *cerasus-ceresus* etc. Totuşi fonetismele cu *ă* se explică în mod mulţumitor prin analogie: *cearcăn*, sg. refăcut potrivit proporţiei; pl. *gemeni-*cearceni*, sg. *geamăn-cearcăn*: tot astfel, pers. 1 sg. *leagăn*, potrivit proporţiei: 2 sg. *seameni-leageni*, 1 sg. *seamăn-leagăn* etc. (DE, 312 şi 1089).

e

Inscripţiile oferă multe exemple de confuzie a lui *ĕ* şi *i*, ceea ce probează că aceste timbre vocalice fuseseră confundate în limba vorbită. De aceea, se notează o vocală în locul celeilalte.

i î.l. de *ĕ*: *risti(tu)tori* (CIL., XII, 5561; 2—3: Lyon), *bineficio* (= beneficio, CIL, VI, 68; 7: Roma), *benemerinti* (= benemerenti, CIL, VI, 28.448; 3—4: Roma), *rista* (= resta, CIL, III, 12.396; 2: Moesia Inferior), *comindavi* (= commendavi, CIL, X, 4529; 1—2: Capua), *iovenim* (= iuvenem, CIL, XIII, 1483; 6: Clermont), *karmin* (= carmen, CIL, XIII, 2477; 10: Gallia).

i î.l. de *ē*: *comidi* (= comedi, CIL, III, 14.524; 2: Moesia Superior), *criscit* (= crescit, CIL, XIII, 2477; 7 şi 2478; 5: Gallia), *havite* (= habete, CIL, V, 1636; 13—14: Aquileia), *rigni* (= regnum, CIL, XIII, 1483; 8: Clermont; 2478; 10: Gallia).

e î.l. de *ĭ*: *testemonium* (= testimonium, CIL, V, 6372; 10—11; 12: Laino, în Lucania, Italia); *demediam* (= dimidiam, CIL, VII, 140; 4: Gloucester).

Fenomenul apare mai întîi în silabă neaccentuată (Richter, Beitr. z. Gesch. d. Rom., I, p. 51 ş.u.). Exemple frecvente şi generale de *e* în inscripţiile din sec. al III-lea, Mihăescu, Lat. prov. dun., p. 37.

ī neaccentuat e confundat cu *e* în *cetate* < *cīvĭtatem*, *tăciune* < *tītionem* (prin **te-*) şi *vecin* < *vīcinus* (cf. fr. *voisin*, prov. *vezin*, cat. *vehi*, sp. *vecino*); cf. *feduciare* (= fiduciare, CIL, X, 2244; 8: Puteoli).

Meyer-Lübke, Einf.³, p. 158—159, explică fenomenul prin disimilarea *e—i* < *i—i*.

Cucută, ca şi saintong. *kukü*, fr. de s. *kuküdo* reproduc un *cucuta*, cu asimilarea *u-u* < *ĭ-u (cicuta)*, atestată la Pompei, în sec. I e.n. (Väänänen, Inscr. Pomp., p. 26; Mihăescu, Lat. prov. dun., p. 41).

Pasăre < **passare* (ca şi friul. *pásare*, cat. *passara*, sp. *pájaro*, port. *pássaro*), cu *ĕ (passĕre)* > *a* prin asimilare (cf. *anser non ansar*, AP, 129, 164).

Cf. *Passar* „poreclă dată unui militar", la Salonae (Mihăescu, Lat. prov. dun., p. 35).

Salvaticus, dublet vulgar al lui *silvaticus*, e atestat în CGL (III, 538, 44; 546, 77; 632, 66) şi explică pe dr. *sălbatec*, it. *salvatico*, engad. *sulvedi*, friul. *slavadi*, fr. *sauvage*, prov. *salvatge*.

Vostru reproduce pe *voster*, refăcut după analogia lui *noster* (v. mai jos, p. 138).

Battisti (Lat. v., p. 102) şi Lausberg (Rom. Forsch., 60, 1947, p. 295 ş.u.), ca şi Densusianu (H.d.l.r., II, p. 19 şi 68, cf. Rosetti, Rech., p. 110), admit că *e*, în silabă închisă sau deschisă, s-a diftongat şi în română: **tiermure*, **tiesta*, **tierra* > *ţărmure*, *ţeastă*, *ţară*, ceea ce nu e admisibil (ML., p. 171). A. Monteverdi (Manuale di avviamento agli studi romanzi, Milano, 1952, p. 65—67) socoteşte că în română, ca şi în Franţa meridională, Peninsula Iberică şi Italia centrală şi meridională, această diftongare nu s-a produs. Fr. Schürr e mai aproape de adevăr, cînd arată că, în română, în silabă închisă, numai *e* a fost diftongat (*fier*, *piept*, *piatră*, Schürr, RLiR, XX, 1956, p. 174 ş.u.). Urmat de *n*, *m* + cons. şi în proparoxitone, *ę* a fost închis: *dinte*, *tînăr*, *timp*, *vineri*, dar *ţară* < **tierra*. *Fienestris* (= fenestris) dintr-o inscripţie din Dacia (a. 159), citată de Mihăescu (Lat. prov. dun., p. 34), este, desigur, o eroare şi nu înfăţişează diftongarea lui *e*, imposibilă în acest caz.

o

Confuzia dintre *u* și *o* apare deseori în inscripții:

u î.l. de *o*: *punere* (= ponere, CIL, III, 9585; 5: Salonae), *urnat* (=ornat, CIL, III, 9634; 5: Salonae), *octub(res)* (= octobres, CIL, III, 14.839; 2: Dalmatia), *cunvixit* (= convixit, CIL, XI, 2657; 6—7: Saturnia, în Etruria, Italia), *munimentu* (= monimentum, CIL, VI, 14.344; 2—3: Roma), *marmuris* (= marmoris, CIL, V, 7647; 13: Fossano, Italia), *frute, ublicu* (= frontem, ombilicum, CIL, X, 8249: Minturnae, în Latium, Italia), *frunte* (= frontem, CIL, X, 4936: Venafrum, în Samnium, Italia), *numin(clatori)* (= nomenclatori, CIL, VI, 8937; 2: Roma), *annus* (= annos, CIL, III, 2702; 6: Tragurium, Dalmatia), *nepus* (= nepos, CIL, X, 6565; 5: Velletri, în Latium, Italia).

o î.l. de *u*: *avomculo* (= avunculo, CIL, III, 2370; 4: Salonae), *avonculo* (CIL, III, 8465; 2: Narona, Dalmatia), *oxor, oxsor* (= uxor, CIL, III, 9585; 2: 9605; 3: Salonae).

Dr. *ghem* (ar., megl., istr. *gl'em*) reproduce un lat. **glemus, -i*, formație paralelă cu *glomus, -i* (Graur, Les noms latins en *-us, -oris*, Rev. de philologie, de littérat. et d'hist. anciennes, XI, 1937, p. 267); cf. alb. *lëmsh*, veneț. *ğemo*, mant. *ğemb* (REW [3], 3801).

Asimilație: Leumann-Hofmann-Szantyr. I, p. 96: formație analogică după cazurile oblice: Meyer-Lübke, Einf.[3], p. 180. E. Çabej (RL, VII, 1962, p. 171) propune eliminarea apropierii de alb. *lëmsh*.

Dr. *gutîi* (fonetism originar, cf. ALR II_2, v. 1, h. 207; *gutui*, prin asimilare: *u—î* > *u—u*) reproduce o variantă a lui **cottaneus*, cu **g-*, derivat din *cottana* „smochină" (apropiat, prin etimologie populară, de *cotoneum* „gutuie"). Formele romanice variate (REW [3], 2436) se explică prin aceea că numele gutuiului e un împrumut mediteranean în latină (Graur, BL, IV, p. 84 ș.u.).

Locusta a suferit accidente diverse, în limbile romanice (REW [3], 5098). *Lăcustă*, ca și v. fr. *laoste*, landez. *laguste*, cat. *llagosta*, sp. *la(n)gosta* reproduc un *lacusta* (Plaut, Men., 924; Graur, Romania, LIV, p. 504), cu *a* analogic (cf. *lacus, lacerta*).

Noră, cu o nediftongat, se explică prin *norus* (*noricuiae*, CIL, IX, 1954: Beneventum, Italia) > *nor(u)*; *-ă* este analogic, ca la *soră*(v.mai jos, p. 133-134.

Rătund (*ă*, fonetism originar), ca și v. it. *ritondo*, prov. *redon*, sp., port. *redondo* reproduc un *retundus*, atestat în latina vulgară (CGL, IV, 347, 16; 377, 16; V, 280: 29).

Ușă < *ustium* (CGL, II, 91: 42), atestat în limba vorbită (î.l. de *ostium*) și cu reprezentanți în limbile romanice (it. *uscio*, friul. *us*, engad. *üš*, fr. *huis*, prov. *uis*, v. sp. *uzo*).

u

ŭ s-a păstrat intact în română, albaneză și sardă: *gula* > *gură*, *lupus* > *lup*, *numerus* > *număr*. Nu există excepții la acest tratament; cazurile pretinse aberante (*bour, broască, coif, cot, fost, moare, nor, ploaie, roș, său, scoate, soage, soc, tău*) se explică altfel (Graur, Romania, LV, p. 469, ș.u.). Singur *toamnă* prezintă trecerea lui *ŭ* la *o* (< *autumnus*). Mai degrabă decît să admitem că acest termen fusese răspîndit și în orientul Imperiului Roman, sub

forma fonetică inovată (*ŭ* era foarte deschis și se confunda cu *o*, vezi mai sus, p. 101 — 102), înainte de despărțire, este posibil ca vocala din silaba inițială din **tumnă, *tumna, *tumnatec* să fi fost modificată, prin analogie (de ex. *juca-joacă*, deci *tumna-toamnă*, Graur, BL, V, p. 78 ș.u.).

Întrucît, în regulă generală, româna nu cunoaște confuzia lui *ŭ* cu *o*, e probabil că și în cazul pronumelui de pers. II și III: *tău, său*, trebuie să plecăm de la **teus, *seus*, refăcuți după *meus* (Graur, Romania, LV, p. 473—474). În ceea ce privește trecerea lui *e* la *ă*, în aceste forme, ea e normală, pentru *e* accentuat după *s* (cf. *său* < *sēbum*), iar *e* neaccentuat trece, în regulă generală, la *ă* (*bunătate* < *bonĭtatem, sănătate* < *sanĭtatem* etc.). Exemple ca *tou(am)* (?CIL, I [2], 1805; 6—7: Vestini) și *so* (CIL, V, 2007; 3: Oderzo, Veneția italiană) nu sînt deci valabile pentru română.

Istr. *te(v), se(v)* nu reproduc fonetismul latin, ci sînt analogici (după *mev;* Pușcariu, Istr., II, p. 77).

ụ și *ụ* sînt redați prin *u* (v. mai sus, p. 101): *cruce* < *crŭcem, crud* < *crūdus*.

Cumineca (gen. *komingá*, v. pad. *cominicar*, lomb. *skuminiar*, v. fr. *comengier*, prov. *comenegar*, cat. *combregar*) < **comĭnĭcare*, cu *ĭ* neaccentuat î.l. de *ū* (*communicare*), neexplicat.

adînc < *adancus* (*ancus* « appellatur qui aduncum brachium habet, et exporrigi non potest », Festus, 17 — 18), care explică în mod normal fonetismul termenului românesc, fără să fie necesar să admitem că fonetismul formei simple a fost refăcut după analogia derivatului: *adunc*, cu *u* > *î* după *adînca* (DE, 17; *aduncus* « crochu, recourbé », CGL, IV, 9, 15; 305, 37; pentru schimbarea de sens, v. DE, l.c.).

ü

υ grecesc, pronunțat *ü*, apare notat cu ajutorul literelor *y, u* și *i*; pronunțarea cu *ū* a persoanelor culte făcuse loc, în limba vorbită, pronunțării cu *u*, înaintea unei oclusive labiale, prin rotunjirea buzelor, și cu *i*, înaintea celorlalte consoane. În practică, însă, cele două grafii sînt amestecate, astfel încît scrierea cu *u* și *i* apare și acolo unde timbrele *u* și *i* nu sînt justificate de fonetică.

υ: *Clymene* (Def. tab., 131; 3—4: S. Severino, s. I. e.n.), *Eutychiam* (Def. tab., 138; 5: Roma, sec. I î.e.n.).

u: (dar unele din numele enumerate aici mai jos sînt poate forme indigene, cu *u* etimologic, cf. de ex. *Durracinae*): *Hyacuntho* (= Hyacyntho CIL, V, 4616; I: Brescia, Italia), *Palmur(a)* (= Palmyra, CIL, III, 7693; 6: Potaissa, Dacia), *Olumphia* (=Olympia, CIL, VIII, 21.284; 2: Caesarea, Numidia), *Durracinae* (= Dyrracinae, CIL, V, 4104; I: Cremona), *Chrusanto* (= Chrysanto, CIL, VI, 7260; 2—3: Roma), *Surus* (= Syrus, CIL, III, 1800; 4: Narona, Dalmatia), *Illurico* (= Illyrico, CIL, III, 9733; 8: Delminium), *zefurus* (= zephyrus, Def, tab., 272, a; 7; 273, a; 7; 274, a; 8: Hadrumetum, Africa, sec. II e.n.), *gurent* (= gyrent, Def. tab., 272, a; 12: Id.; sec. II e.n.), *marturi* (CIL, IX, 4320; 2: San Vittorino, Italia); cf. dr. *martur*, lomb. *mártul*, log. *márturu;* dr. *mustață*<* *mustacium* (gr. μυστάκιον) și *myrta non murta, tymum non tumum* (AP, 195, 191).

i: Stafilus (= Staphylos, CIL, VI, 29, 264; 2: Roma), *Nimphydia* (= Nymphidia, CIL, VIII, 12.794; 2: Carthagina), *nimpis* (= nymphis, CIL, III, 8680; 2: Salonae), *Quirenarice* (= Cyrenaice, CIL, III, 2 063; 3: Salonae), *ilacterium* (= phylacterium, Def. tab., 250, a; 20: Carthagina, s. I e.n.), *fyrus non girus* (AP, 28).

Vechiul *ü* latin, notat cu ajutorul lui *i* şi *u*, pentru că nu exista o literă specială pentru a reda acest sunet (υ grecesc nota pe *u*), provine din *i* aşezat înaintea unei consoane labiale (epoca preistorică a limbii). În epoca imperială, trecerea lui *ü*, precedat sau urmat de o oclusivă labială, la *u* se efectuase (dar nu este exclusă posibilitatea să avem a face cu împrumuturi pătrunse din greceşte la o epocă veche, cînd υ, era pronunţat ca *u*), pe cînd înaintea celorlalte consoane *ü* trece la *i*: *byrsa* > it. *borsa*, fr. *bourse;* it. *busta*, fr. *boîte* (cf. CGL, V, 93,7; *pixidem, quam nos corrupte buxidem dicimus*); it. *grotta*, v. fr. *croute* < *crypta* (Meyer-Lübke, Einf.[3], p. 135), *genune* < *gyronem*, cu *i*(< *y*) neaccentuat redat prin *e* (explicarea prin *genus*, propusă de Spitzer, DR, IV, 647, n. 1, nu pare justificată). Limbile romanice atestă trecerea lui *i*, în această situaţie, la *u* (labializare): **caprufícus* > log. *krabufigu*, prov. *kabofigo, kapofigo*, *inflare* > log. *unflare*, sic. *unčári*, dr. *umfla*, *implere* > log. *umpire*, cat. *umplir*, prov. *omplir*, dr. *umplea* (Graur, I et V en lat., p. 76 ş.u.; Rohlfs, Sard,. p. 75; Beatrice Friedmann, Die jonischen und attischen Wörter in Altlatein, Helsingfors, 1937, p. 81 ş.u.).

Dr. *umbla, umfla, umplea*, prin labializarea lui *î-*, sub acţiunea lui *m*: ML, 159, n. 1. Dr. (sec. XVI): *îmfla, împlea*, megl. *anflu, ampl'u* (Capidan, Megl., I, p. 109), istr. *ămflă*, prezintă fonetismul originar. Dr. *jur* (< *ğur*) trebuie deci explicat prin gr. γῦρος, întrucît υ a fost redat aici prin *ju*, ca în împrumuturile din greceşte, şi nu prin *i* (cf. Philippide, Altgriechische Elemente im Rumänischen, Festgabe f.A. Mussafia, Halle, 1905, p. 46 ş.u.).

VOCALELE ÎN HIAT

i. *i* în hiat, trecut la *y*, e atestat încă din epoca lui Virgiliu, cînd se pronunţa *consilyum, fluuyorum* (= consilium, fluuiorum; A. Burger, REIE, III, p. 184).

e. În afară de faptele relevate mai sus (p. 98 ş.u.), trebuie semnalat tratamentul lui *e* în hiat, în următoarele condiţii:

e postconsonantic urmat de *a (o, u)* > *y:*

aria (= area, CIL, VI, 10.718; 10: Roma); *dolio* (= doleo, CIL, XI, 932; 4: Modena), *extranium* (=extraneum, CIL, III, 2082; 7: Salonae), *capriolo* (= capreolo, CIL, III, 9052; 2: Salonae), *vinias* (= vineas, CIL, I[2], 1853; 5: San Vittorino, Italia). Cf. *balteus non baltius, brattea non brattia, calceus non calcius, cavea non cavia, palearium non paliarium, solea non solia, tinea non tinia, vinea non vinia* (AP, 55, 63, 65, 68, 80, 81, 117) şi falsele, regresiuni: *lilium non lileum, alium non aleum, ostium non osteum* (AP, 61, 113, 114).

Cf. Caper (GL, VII, 106, 11): « *non iamus sed eamus* ».

u. *u* în hiat dispare: *mortus* (= mortuus, CIL, IV, 3129; 5279: Pompei; Def. tab., 231, 7: Carthagina, s. I e.n.); cf. «*vacuus, quod per c, non per q scribendum est*» (Albinus, GL, VII, 296, 7—8).

DisparIţia lui *w* prin absorbţie (v. mai jos, p. 112) a produs hiatul lui *u:* *avus non aus, rivus non rius* (AP, 29, 174).

h marchează hiatul în *dehe* (= deae, CIL, VI, 2808, 1: Roma), *Ihesum* (= Iesum, CIL X, 8076, 1: Tropeae).

DIFTONGII

Diftongii s-au monoftongat în latina vulgară:

lat. clas.	lat. vulg.
ai ae	*ē*
ei oi ae	*ī ę (ī, ū) i ę*

Contracția diftongilor e caracteristică pentru latina vulgară.

Battisti, Lat. v., p. 103.

ae

Diftongul *ae* provine din *ai*. În afară de exemplele de grafie *ai*, ce apar în cele mai vechi monumente de limbă, regăsim această scriere și în monumente mai recente, unde figurează însă ca un arhaism: *Caicilia* (= Caecilia, CIL, III, 9391; 3: Salonae), *Primitiai* (= Primitiae, CIL, III, 9292; 3: Salonae).

Monoftongarea lui *ae* în *e* apare de timpuriu, dialectal. Ea este semnalată de Varro, ca o pronunțare de la țară (Umbria: Richter, Beitr. z. Gesch. d. Rom., I, p. 40; *edus* î.l. de *haedus*, Varro, Ling. lat., V, p. 97).

Monoftongarea lui *ae* în *e* este notată într-un mare număr de inscripții: *dulcissime* (= dulcissimae, CIL, III, 15.166; 7: Budapesta), *carissime, s(e)pulture* (= carissimae, sepulturae, CIL, XII, 1210; 3; 4—5: Carpentras, Franța), *pientissime* (= pientissimae, CIL, III, 9 721; 3: Delminium 12.821; 5—6: Dalmatia; 14.269; 8: Salonae), *Salone* (= Salonae, CIL, III, 13.341; II: Veglia), *filie* (= filiae, CIL, III, 9822; 4—5: Dalmatia) etc.

În unele monumente, amîndouă grafiile (cu *ae* și cu *e*) apar laolaltă, de ex.: *filiae infelicissime et obsequentissime* (CIL, III, 2738; 8—10: Spalato), *Aurelie Victorinae ... carissimae ... quae* (CIL, 2741; 4—6: Spalato).

Grafiile foarte numeroase cu *ae* în loc de *e* probează că *ae* nota un monoftong; grafia aceasta este aplicată de persoane semiculte cuvintelor care nu au cunoscut diftongul:

aeam (= eam, CIL, III, 2107; 4: Salonae), *aevocatus* (= evocatus, CIL, VIII, 4197; 18: Numidia), *aetiam* (= etiam, Dessau, 6455: Napoli), *aeorum* (= eorum, CIL, III, 1808; 9: Narona), *aeclesie* (= ecclesiae, CIL, III, 2654; 8: Salonae), *benaemerenti* (=benemerenti, CIL, III, 8460; 4—5: Narona), *puaero* (= puero, CIL, III, 14.321: 26; 4—5: Dalmatia).

Aramă, ca și celelalte forme romanice (it. *rame*, log. *ramine*, engad. *aram*, v. fr. *arain*, prov. *aram*, port. *arame*), reproduce un **aramen*, cu asimilarea *a-a* < *ae-a* (*aeramen*).

Cf. următoarea observație a lui Probus: „*inter* sobriae *et* sobrie *hoc interest, quod* sobriae *nomen designat*, sobria *autem adverbium esse demonstrat*" (GL, IV, 203, 14—15).

Monoftongarea lui *ęa*, în română, evocată de Curtis Blaylock (Romance Philologie, XVIII, 1964, p. 16—26) s-a produs mult mai tîrziu, și este un fenomen românesc.

au

Pronunțarea vulgară *o* a diftongului *au* este atestată deseori în inscripții: *Olii* (n. pr. = *Aulus*, CIL, IV, 1375; I: Pompei), *Oricla* (n.pr. = Auricula, CIL, XII, 5686; 652: Gallia), *oriculae* (CGL, II, 139, 48); cf. la Festus,

194—196: *„orata genus piscis appellatur a colore auri quod rustici orum dicebant, ut auriculas oriculas"* și *auris non oricla* (AP, 83), de unde dr. *ureche*; de asemenea, *coadă* < *coda* (î.l de *cauda*, cf. it. *coda*, friul. *kode*), *curechi* < **coliculus* (î.l. de *cauliculus*, cf. it. *collecchio*).

Această pronunțare este la origine dialectală; ea a fost introdusă la Roma de volsci, falisci și umbrieni, deveniți cetățeni romani după războiul din 89 î.e.n. (Leumann, Glotta, XXIX, p. 166).

Româna, dalmata, friulana, siciliana, provensala și catalana prezintă însă exemple de conservare a diftongului, în silabe accentuate (cf. Meyer-Lübke, ZRPh., XL, p. 62 ș.u.; Battisti, Lat. v., p. 106 ș.u., Vinja, RLiR, XXI, 1957, p. 253):

aurum > dr. *aur*, vegl, *yaur*, v. prov. *aur*, *laudare* > dr. *lăuda*, friul. *lauda*, prov. *lauzar*, *taurus* > dr. *taur*, friul. *taur*, v. cat. *taur* (sic. *taureḍḍu*, *tauruni*).

P. Skok, La diphtongue latine *au* dans les langues balkaniques, în Mélanges... Mario Roques, IV, Paris, 1952, p. 241 ș.u.: conservarea lui *au* în limbile romanice indicate (și în romana din Istria); în albaneză, *au* > *a*: lat. *aurum* > alb. *ar*, lat. *aut* > alb. *a*, lat. *paucum* > alb. *pak*.

Cînd silaba următoare conține un *u*, diftongul a fost redus la *a*, prin disimilare:

dr. *asculta* < *ascultare*, dr. dial. *agust* < *agustus*; cf., în inscripții: *Agusto* (= Augusto, CIL, IV, 2 124: Pompei), *agustas* (= augustas, CIL, III, 9610; 2: Salonae), it. *agosto*, prov., cat. *agost*, sp., port, *agosto*, it. *ascoltare*, log. *askultare*, engad. *ascolter*, v. fr. *ascouter*, prov. *escoutar*, v. sp. *ascuchar*, port. *escutar*, dr. (trans.) *agura* < **agurare* (cf. v. it. de n. *a(g)urar*, campid. *aguriai*, sp. *agorar*, port. *agourar*), *ausculta, non asculta* (GL, VII, 108, 6, Battisti, 110) și exemple mai puțin sigure, ca: *Fastina* (= Faustina, CIL, VIII, 23.496; 2: Maktar, Africa), *Cladio* (= Claudio, CIL, VI: 34.925; I: Roma), *Cladia* (= Claudia, CIL, VI, 37.335; 2: Roma), *Cladius* (=Claudius, CIL, VIII, 5948; I: Ain-el-Bey, Africa).

agust (Moldova 1400, Costăchescu, DM în. Șt., I, 41, 25).

În română, fenomenul acesta de reducere a lui *au* la *a* s-a produs și atunci cînd diftongul nu era urmat de *u* în silaba următoare: *plăsa* < ** plausare*, *răposa* (<* *răpăsa*) < *repausare* (Pușcariu, DR, I, p. 411 ș.u., IV, p. 706 ș.u.; Candrea, GS, III, p. 423).

Densusianu, H.d.l.r., II, p. 521, menține explicația lui *plăsa* prin s.-cr. *plesati* (în textele din sec. al XVI-lea e atestat și fonetismul cu *e*: *plesa*), cu toate obiecțiile lui Pușcariu, l.c.

ei

Diftongul *ei* a trecut la *ī*, prin *ē*, diferit de *ē* originar; *ei* se monoftongase în *ē* încă din secolul al II-lea î.e.n. Grafiile inverse *ei* (= *e*) apar în cîteva inscripții:

decreivit (= decrevit, CIL, I², 614; I: Spania), *leigibus* (=lēgibus, CIL, I², 62: Praeneste).

G. Bonfante, Lg., 18, 1942, p. 289.

oe

oe se confundase cu *ĭ* și *ẹ̄*:

poena > *pena* (de unde, it., log. *pena*, friul. *pene*, fr. *peine*, prov., cat., sp. *pena*). Cf., în inscripții: *Phebus* (=Phoebus, CIL, III, 2370; 3: Salonae; IV, 1890; Pompei), *penam* (= poenam, CIL, III, 10.016; 7: Zara) și grafia inversă *Foelix* (= Felix, CIL, III, 8641; 5: Salonae).

ue

ue e redus la *e* în *poserunt* (= posuerunt, Dalmația, Moesia Super., Dacia Mihăescu, Lat. prov. dun., p. 71).

CONSOANELE

b și v

b. *b* inițial și intervocalic este redat nu numai cu litera *b*, dar și cu litera care notează pe *v*: *venemerenti* (= benemerenti, CIL, VI, 2286, 4—5;, 2625; II: Roma; X, 166; 3: Potenza, Italia), *venaemerenti* (= benemerenti, CIL, XIV, 614; 4—5: Ostia), *vene* (= bene, CIL, XIV, 1169; 6: Ostia), *iuvente* (= iubente, CIL, XI, 137; 6: Ravenna), *avetat*, *ave(o)* (= habitat, habeo, CIL, III, 14.524; 1—2; 2; Kostolac), *lavoraverunt* (= laboraverunt, CIL, III, 8591; 6: Agram).

Aceste grafii atestă spirantizarea lui *b*, în limba vorbită, urmată, în română, de dispariția lui -*b*-: *cal* < *caballus*, *bea* < *bibere* etc.

v. Pronunțarea aceasta (sec. II e.n.) stă alături de a lui *v* spirant, care, în epoca clasică, era pronunțat ca *w* englezesc (cf. Velius Longus, GL, VII, 58, 17—19: „*υ litteram digamma esse interdum non tantum in his debemus animadvertere, in quibus sonat cum aliqua adspiratione, ut in* valente *et* vitulo *et* primitivo *e* genetivo").

Confuzia lui -*b*- și -*v*-, în primele secole ale erei noastre, e generală. *b*-, *v*- au fost în genere conservați la Roma și în Italia de sud (influența școlii).

Politzer, în Word, 8, 1952, p. 211—215 (cf. H. Tiktin, Rumänisches Elementarbuch, Heidelberg, 1905, p. 55—56). Cartea lui H. Mihăescu (Lat. prov. dun.) atestă alternanța *b*—*v* în toate provinciile dunărene (Paul A. Gaeng, dare de seamă a lucrării lui I. L. Barbarino, The Evolution of the Latin *b*—*u̯*. Meyer, Alternation in Latin Inscriptions, 1978; Italica, 59, 1982, p. 109—110).

-*v*- și -*b*- au avut aceeași soartă în română (afară de cazul cînd -*b*- era urmat de *u*, v. mai jos, p. 111): *clavem* > *cheie*, **grevis* > *greu* (cf. prov., cat, *greu*), *nivem* > *nea*, *nubilus* > *nor* (v. rom. *nuăr*). Falsele regresiuni (*b* scris în locul lui *v*, simplu fapt de grafie), sînt urmarea confuziei în pronunțare a lui *b* și *v*:

cibes (= cives, CIL, III, 413; 5: Smyrna), *comparabit* (= comparavit, CIL, III, 8742; 3: Salonae), *jubeni* (=iuvenis, CIL, III, 14.838; 12: Dalmatia), *Octabiae* (= CIL, Octaviae, III, 14.820; 2: Dalmatia), *Baleriano* (= Valeriano, CIL, III, 14.904; I: Dalmatia), *Bictoria* (= Victoria, CIL, III, 14.809;

2: Dalmatia), *boto* (= voto, CIL, III, 1677; 3: Niš), *bixi* (= vixit, CIL, III, 2 044; I: Salonae; 6 422; 2: Dalmatia; 9887; 4: Scardonae), *bos* (= vos, CIL, III, 2509; 6: Salonae), *vone* (= bone, CIL, VIII, 10.640; 2: Rfana, Africa).

„Betacismul" e atestat începînd cu anul 159 e.n.; în secolul al III-lea e.n. felul acesta de scriere este frecvent.

Trecerea lui *v* la *b* e atestată în proporție de 50% în Dalmația, în sec. I—III e.n., în comparație cu regiunea occidentală a Romaniei (J. Herman, Essai sur la latinité du littoral de l'Adriatique à l'époque de l'empire, Festschrift Harri Meier, München, 1971, harta de la p. 211).

Trecerea f o n e t i c ă a lui *v* la *b* este atestată în inscripții și în limbile romanice după *l* și *r*, și atunci cînd *b* din silaba următoare a asimilat pe *v* din silaba precedentă:

larba (= larva, GL, VII, 186, 7; 277, 23), *verbex* (= vervex, lb., 193, 2), *berba* (= verba, CIL, X, 476, 5; 478, 6: Paestum); cf. *alveus non albeus* (AP, 70), dr. *albie, berbex* (= vervex, Petronius, LVII, 1), dr. *berbec*, dr. *corb* < *corvus*, dr. *serba* < *servare* etc. Cf. *bobis* (= vobis) la Consentius (GL, V, 392, 15).

Asupra conservării lui *b* după lichidă, în română, v. Politzer, în Word, 8, 1952, p. 211—215.

Fenomenul *v* > *b* apare în unele limbi romanice și la inițială, ca o întărire a inițialei amenințate să dispară.

Faptul că fenomenul nu e generalizat (cf., în română, în regulă generală, *v* păstrat: *vacă, văr, vărsa, vechi, vedea* etc.) probează tocmai că e vorba aici de o ezitare a limbii între două sunete, cu realizări într-o direcție *(v)* sau într-alta *(b)*: dacă *berbex* e pan-roman (REW[3], 9270; fonetismul acesta e atestat în limba vulgară: *berbeces*, CIL, VI, 2099; 24: Roma; CGL, II, 29, 22; 534, 33; 569, 48), *bășică, bată, bătrîn*, dr. dial. *boace, zbura* apar cu *b-* în română și uneori și în celelalte limbi romanice: < *vessica*, 9276 (cf. *besica*, GL, VII, 169, 10, log. *bušika*, port. *bexiga* etc.); *vitta*, REW[3], 9404 *(bittatis* = vitatis, CIL, VI, 2099, II; 25: Roma); *veteranus* , 9287 (*beteranus, betranus*, CIL, V, 1796; 9: Italia; VI, 669; I: Roma; 3458; 4: Roma; X, 3665; 3—4: Napoli; 6577; 3: Velletri, Italia; XIV, 222; 4: Ostia; 2295; 4: Albano, Italia); *voce*, 9459 (vegl. *baud*, tosc. *boce* etc.); **exvolare*, 3115. Cf. în inscripții: *byrginio* (= virginio, CIL, XIV, 1064; 4: Ostia), *byyris* (= viris, CIL, VI, 3722 a; 5; 31.038; 5: Roma), *bir* (= vir, CIL, X, 7756; 6: Cagliari), *vibe* (= bibe, CIL, VI, 142 e: Roma,) *vibas* (= vivas, CIL, VIII, 10.550; I: Cartagina), *bixit* (= vixit, CIL, VI, 29.756; 4—5: Roma), *berbum* (= verbum, CIL, VIII, 11.269; 3: Thelepte, prov. Byzacena), *bivo, bobis* (= vivo, vobis, CIL, VI, 8987; 3; 9: Roma).

-b-. Urmat de *u*, *b* intervocalic pronunțat ca engl. *w* a trecut la *g: negură* < *nebula, rug* < *rubus*, cf. it. *rogo* (Candrea, BSF, I, 40; cf. dr. *fag* « rayon de miel » < *favus*, sg. *fagure, fagur*, refăcut după pl. *faguri:* DE, 541; Byck-Graur, BL, I, 28). Trecerea lui *w* la *g* după *a, o, u* este atestată în latina tîrzie (J. Svennung, Kleine Beiträge zur lateinischen Lautlehre, Uppsala, 1936, p. 41 ș.u.; cf. dr. *fag*, dar *faur* < *fabrum*).

Dr. *seu*, log. *seu*, v. fr. *siu*, prov., cat. *seu*, dar it. *sego* < *sebum*, cu *b* > *w* > zero.

-v-. *v* intervocalic, pronunțat ca engl. *w*, s-a menținut, în regulă generală, în afară de cazurile cînd era precedat sau urmat de vocale de aceeași calitate (Leumann-Hofmann-Szantyr, I, 112; Meillet-Vendryes, 77): 1. *o* (afară de cazul cînd *v* era inițial): *deorsum* < * *dē-worsom;* 2. după *u* (provenit din orice vocală scurtă): *genui* < **gena-wai* (A. Burger, Études de phonétique et de morphologie latine, Neuchâtel, 1928, p. 92).

Fenomenul e atestat în inscripții, indiferent de calitatea vocalelor înconjurătoare, dar aceste exemple nu au mare valoare probantă, întrucît, în afară de română, *-v-* a fost menținut în celelalte limbi romanice, cu excepția poziției înaintea lui *o*, *u*, cînd, potrivit tendinței manifestate de mult în limbă, *v* a dispărut (Burger, op. cit., p. 96—97). Tratamentul românesc aplicat lui *-v-* trebuie pus în legătură cu tratamentul analog al lui *-b-*: *cal* < *caballus* (v. mai sus, p. 110), ca și *viu* < *vivus;*

aunculo (= avunculo, CIL, III, 908; 8—9: Potaissa; VI, 2774; 3: Roma), *aunculis* (CIL, II, 5720; 6—7: Armada, Spania), *aunculus* (= avunculus, CIL, III, 10.532; 4—5: Aquincum, Pannonia Inf.), *aunclus* (CIL, XII, 3694; 6: Nîmes), *aulae* (= avulae, CIL, 4120 b; 6: Lambaesis, Numidia), *uius* (= vivus, CIL, III, 7545; 6: Tomi), *uius* (= vivus, CIL, V, 2 046; 4; Belluno, Italia), *uio* (= vivo, CIL, V, 7465; 4: Moncucci, Italia), *via* (=viva, CIL, VI, 7761; 2: Roma), *uius* (= vivus, CIL, III, 15.055; 3: Dalmația), *serus* (= servus, CIL, IV, 1 638; 1839: Pompei), *Flaus* (= Flavus, CIL, III, 8921; 8: Salonae), *iuenes* (= iuvenes, CIL, III, 15.121; I: Dalmatia), *iuenta* (= iuventa, CIL, I², 1603; 5: Capua).

Tratamentul din română nu e influențat de tratamentul din limbile romanice occidentale (R. L. Politzer, în Word, 8, 1952, p. 211—215).

Dr. *unchi*, ca și alb. *unkj*, campid. *kunku*, vald. *auk*, fr. *oncle* reproduc o formă latină scurtată **unculus*.

t

t + *i* + vocală era pronunțat în două silabe: *natio*, de ex., forma trei silabe. Palatizarea lui *t* (*ti* > *tį*), urmată de asibilarea sa, e atestată în secolul al II-lea e.n.: *i* > *y* formează diftong cu vocala fostă în hiat. Alterarea lui *t* e notată în mod aproximativ: *tz*, *si* și *s*; cînd *c* + *i* a fost asibilat (v. mai jos, p. 115), cele două pronunțări s-au confundat; urmarea acestei confuzii sînt grafiile *ci* î.l. de *ti* și *ti* î.l. de *ci:*

terminac(iones), *defenicionis* (= terminationes, definitiones, CIL, VIII, 8812; 5; 6—7: Tipusuctu, Mauretania), *observasione* (= observationem, CIL, XIII, 2405; 2—3: Lyon), *sapiensie*, *passiins* (= sapientiae, patiens, CIL, XIII, 2477; 4—5; 6: Ambarri, Gallia), *tersio* (= tertio, CIL, XII, 2081; 11: Vienne, Franța), *colpacioni* (= culpatione, CIL, XIII, 2799: Autun, Franța), *deposicio* (=depositio, CIL, XIII, 7653; 4: între Lehmen și Gondorf, Germania), *Inocensa* (= Inocentia, CIL, VIII, 21.751; 2—3: Altava, Mauretania), *Marcias* (= Martias, CIL, XIII, 2365; 4: Lyon), *Vincentzus* (= Vincentius, Def. tab., 253; 10, 11, 16, 19, 20, 39, 41, 49, 50, 53, 54, 57: Cartagina, sec. I e.n.), *Sabasianus* (= Sabbatianus, CIL, III, 2009; 6: Salonae), *Terensus* (= Terentius, CIL, VIII, 9927; 3: Tlemcen, Mauretania), *Vonifatzia* (= Bonifatia, CIL, VIII, 23.568; 2—3: Maktar, Africa).

În privința pronunțării asibilate a lui $t + i$ în hiat, mărturiile gramaticilor sînt lămurite: « *iustitia cum scribitur, tertia syllaba sic sonat, quasi constet ex tribus litteris:* t, z *et* i, *cum habeat duas*, t *et* i » (Cassiodorus, cca 480—580, GL, VII, 216, 8—9); « *fit hoc vitium, quotiens post* ti *vel* di *syllabam sequitur vocalis, si non sibilus sit. Quotienscumque enim post* ti *vel* di *syllabam sequitur vocalis, illud* ti *vel* di *in sibilum vertendum est. Non debemus dicere ita, quem ad modum scribitur* Titius, *sed* Titius; *media illa syllaba mutatur in sibilum. Ergo si volueris dicere* ti *vel* di, *noli, quem ad modum scribitur, sic proferre, sed sibilo profer* » (Pompeius, sec. al V-lea e.n., GL, V, 286, 11—16); « *iotacismi sunt, quotiens post* ti *vel* di *syllabam sequitur vocalis, et plerumque supra dictae syllabae in sibilum transeunt tunc scilicet, quando medium locum tenent, ut* meridies. *Quando autem primum locum tenent, etiam sic positae, sicut dicuntur, ita etiam sonandae sunt, ut* dies tiaras » (Servius, GL, IV, 445, 8—12).

d

d urmat de *i* în hiat a fost muiat și apoi asibilat. După Servius, asibilarea nu ar fi afectat de *d*- (GL, IV, 445, 8—12, v. mai sus), dar în monumentele scrise găsim exemple de alterare și a inițialei. Asibilarea este notată, în mod aproximativ, *dz* sau *z:*

Zadumeneni (= Diadumeni, CIL, IX, 4326; 2: Aqulia, Italia), *adzutor* (= adiutor, CIL, VIII, 26.683; 2: Dugga, Africa), *Zaconus* (= Diaconus, CIL III, 2654; 1: Salonae), *ziaconus* (= diaconus, CIL, III, 8652; 1: Salonae), *Zonysius* (= Dionysius, CIL, III, 3174 a; 4—5; Dalmatia?), *oze* (= hodie, CIL, VIII, 8424; 2: Setib, Mauretania), ζίε (= hodie, Def. tab., 253; 10, 13, 18, 20, 42, 62), *zie* (= dies, Stan, lîngă Novi-Pazar, Bulgaria orientală, în 431, I. Petkanov, Actes Xe Congrès intern. de ling. et phil. romanes, Paris, 1965, p. 1159), *zebus* (= diebus, CIL, XIV, 1137; 6: Ostia), *zabolicam legem* (= diabolica, cu *z* asigurat prin acrostih, Commodian, Instructiones, I, 35, 23).

G. Bonfante, Lg., 18, 1942, p. 289.

i consoană

i consoană, notat *i* și pronunțat ca *y* (cf. Quintilian, I, 4, 11), se consonifică în epoca imperială și devine semioclusivă: « *similiter et* i *sic patitur:* itur *ecce tenuis sonat; si dicas* Titius *pinguis sonat et perdit sonum suum et accipit sibilum* » (Pompeius, GL, V, 104, 5—7). În latina tîrzie, *i*- inițial (și intervocalic, dar fenomenul nu e general) e confundat cu *g* sau *d* (+ *e, i*) într-o singură oclusivă muiată *d'*- (v. mai sus). Sunetul acesta este notat aproximativ în monumentele scrise:

zanuario (= ianuario, CIL, X, 2466; 3—4: Puteoli), *gianuaria* (= ianuaria, CIL, XI, 4335; 6: Terni, Italia), *sustus* (= iustus, CIL, X, 2170; 4: Puteoli), *codiugi, congiugi* (= coniugi, CIL, X, 2559; 4: Puteoli; XI, 1016; 13: Canossa), *huzus* (= *huius*, CIL, VI, 37.200 b; 5: Roma).

În română, *j*- + *a* e reprezentat prin *z: zăcea* < *jacere*, iar *j*- (sau -*j*-) înaintea lui *o, u,* prin *ğ* (> *j*): *ajuna* < **ajunare*, ar. *ağun*, *juca* < *jocare*, *joi* < *jovis (dies)*, *judeca* < *judicare* etc., *ajunge* < *adjungere*, *ajuta* < *adjutare* etc.

j + *e* nu e consonificat, ci dispare în română: *aiepta* < *adjectare* (cf. it. *agetto*, v. fr. *agiets* etc.).

k

Sonorizarea lui *c*, în *grassus* (CGL, II, 35, 36), explicată de Meyer-Lübke prin contaminarea *crassus* + *grossus* (Einf.[3], 181): dr. *gras*, it. *grasso*, cat. *gras*, sp. *graso*, port, *graxo*, mai apare în *gratie* < *cratis* (cf. it. *grata*, lomb. *grat*, sp. *grada*, port. *grade*) şi în *gaură*, parm. *gavla* < **cavula*. Fenomenul e atestat în limba vorbită; cf. *graticula* (CGL, II, 315, 37,; III, 23, 43; 326, 17; 368, 65; 518, 77; V, 420, 48; 429, 29), *calatus non galatus* (= gr. κάλαυος AP, 78), *crabatum antiqui; nunc grabatum* (GL, V, 573, 19).

Pronunţarea palatalizată a lui *k'* sau *ģ* urmaţi de *e* este atestată în epoca preistorică a latinei: *scelus-sceleris*, *gelu-gelare*, faţă de *holus* (arh. *helus*) *-holeris* (Meillet-Vendryes, 76). *k'* + *e*, *i* a fost mai tîrziu asibilat într-o parte a limbilor romanice; asibilarea nu s-a produs în acelaşi timp pe întreg teritoriul Romaniei.

Cele mai vechi împrumuturi făcute din latină de către limbile germanice atestă pronunţarea neasibilată a lui *k*: got. *akeit*, *kaisar*, *lukarn*, *karkara* < *acetum*, *Caesar*, *lucerna*, *carcer*, v. germ. *s. kēlāri*, *kista*, *wicka* < *cellarium*, *cista*, *vicia* (v. sax. *tins*, *krūzi*, angl. sax. *yntse* < *census*, *crucem*, *uncia* sînt împrumuturi mai recente; Kluge, Urgermanisch, Strassburg, 1913, p. 20, 26; Meyer-Lübke, Vox rom., I, 1 ş.u.). Cf. n. top. *Kellmünz* < *Celio monte* (470 e.n.; Bavaria) şi *Kelsbach* < *Celeusum* (sec. VI e.n.; Bavaria; Skok, ZRPh., L, p. 505).

Deşi asibilarea lui *k* apare în monumentele scrise în secolul al V-lea e.n., grafiile cu *k* sînt întrebuinţate pînă tîrziu:

keri (= *cerus*, CIL, I[2], 445: Roma), *Dekem (bris)* (CIL, I[2], 1038: Roma), *Mukianus*, *Markellino* (CIL, V, 3555; 4; 6; 10: Verona).

Exemplele de *k* neasibilat date de Prokopios: χελλεριανά, κεσίανα etc. (sec. al VI-lea) **nu au** valoare probantă, întrucît ele sînt fapte de grafie conservată în virtutea tradiţiei (Mihăescu, Lat. prov. dun., p. 303).

k a fost conservat neasibiliat în Sardinia, Dalmaţia şi Illyria: log. *kenare* < *cenare*, *kervu* < *cervus*, *kera* < *cera*, *kelu* < *caelum* (M.L. Wagner, ZRPh., 73, 1975, p. 513), vegl. *kenur* < *cenare*, alb. *kjel* < *caelum*, vegl. *kaina* < *cena*, alb. *pëlqenj*, vegl. *plakar* < *placere* etc. Gramaticii Terentianus Maurus (GL, VI, 331, 194—196; sec. II e.n.), Marius Victorinus (GL, VI, 33, 22—23; sec. IV e.n.) şi Martianus Capella (sec. V e.n.) atestă pronunţarea neasibilată.

G. Millardet, Linguistique et dialectologie romanes, Montpellier-Paris, 1923, p. 229, susţine că, în regiunile acestea, nu poate fi vorba de conservarea lui *k*, ci de o regresiune fonetică posterioară, părere care a mai fost susţinută între alţii de Guarnerio (1897). După Skok (ZRPh., L, 51), pronunţarea neasibilată, găsită de slavi la venirea lor în Peninsula Balcanică, ar proveni dintr-o pronunţare a lui *k*, imitată din greceşte, ceea ce înseamnă o influenţă savantă. Şiadbei (Latin d'Orient et roum. commun, Iaşi, 1943) combate părerea lui Skok, dar în favoarea pronunţării neasibilate a lui *k* se poate aduce argumentul că această pronunţare a putut fi menţinută în unele locuri, şi în altele nu (v. Al. Rosetti, Despre tratamentul lui *k* latin în limba română, Analele Univ. „C. I. Parhon", Ser. şt. sociale, nr. 7, 1956, p. 33—35). Totuşi fenomenul nu e neobişnuit, întrucît albaneza a menţinut pe *k* neasibilat (cf. ML, 226); păstrarea lui *k* constituie, deci, o trăsătură arhaică a fonetismului acestei limbi; cf. Densusianu, Romania, XXIX, p. 321 ş.u.,; G. Bonfante, Word, I, 1945, p. 142. Devoto (Lg. di Roma, p. 301) a arătat că menţinerea pronunţării neasibilate a lui *k* este o trăsătură caracteristică a limbilor romanice orientale.

Conservarea lui *k* înaintea lui *e*, *i* în sardă centrală, în logudoreză şi în limbile nelatine de la graniţa latinităţii (berberă, bască, celtă, germanică, albaneză, greacă); în Dalmaţia de nord, *k* nu e asibilat înaintea lui *e*, ci numai înaintea lui *i* (Lausberg, Rom. Sprachwiss., II, 9; G. Bonfante, Publications of the Modern Language Association of America, LXI, 1946; Kuhn, Rom. Spr., p. 154): *kaina* < *cēna*, *kaira* < *cera*, dar *cinko* < *cimicem*, *kalcaina* < *calcinam*, *vicain* < *vicinu* etc. În Dalmaţia meridională *k* rămîne neatins: *cimice* > *tsimika*,

kimak (v. Wartburg, Fragment, p. 26; v. harta din Id., Die Entstehung der romanischen Völker, Halle, 1939, p. 57). Pentru *k* conservat în Sardinia, v. Rohlfs (HGI, I, 254—255; Vossler, Einf. Vulg. Lat., p. 17). Asibilarea sau palatalizarea lui *k* e destul de tîrzie, pentru că ea nu apare în sardă și în dalmată: Terracini, Glottol., I, p. 86. În Noricum, *ke* > *če*, *tj* > *ts* (Gamillscheg, Die Kultur Südosteuropas, Wiesbaden, 1964, p. 96—97). V. și expunerea — cu erori, de ex. dr. *čeje* < *clavea*! — a lui W. Koch, Zur Theorie des Lautwandels, Münster, 1963, p. 261—264. Părerea lui M. Křepinský (CL, III, 1958. Supliment, 291—294) că alterarea lui *c*, *g*, urmați de *e*, *i*, ar fi proprie numai românei și nu ar avea nimic comun cu palatalizarea acestor consoane în celelalte limbi romanice, nu reiese din fapte.

Exemplele de asibilare apar în secolul al V-lea e.n.: *intcitamento* (= incitamento, CIL, XIV, 2165; 14—15: Aricia, Italia), *dissessit* (= discessit, CIL, VIII, 21.801; 3—4: Lalla-Marina, Mauretania).

μουτζιάνι καστέλλον (Procopiu) și Λούτζολο, cu *č* sau *ts* redați prin gr. τζ sau τς (Slav. Word, 8, 1952, nr. 4). Palatalizarea lui *ty*, *ky* s-a petrecut spre secolul al II-lea (Straka, RLiR, XX, 1956, p. 249 ș.u.).

Metateza lui *l* în **clinga* (< *cingula*) s-a petrecut în momentul cînd *k* nu era încă asibilat, deci în secolul al V-lea sau la o epocă anterioară (sec. al II-lea, Densusianu, l.c., 329); cf. dr. *chingă* (dar *č*: *cinge*, *incinge* < *cingere*).

Asibilarea lui *k'* + *i* în hiat s-a produs încă din secolul al II-lea e.n., deci mult mai devreme decît a lui *k'* + *e* sau *i*, pentru că în această situație oclusiva a oferit mai puțină rezistență acțiunii lui iod (Richter, Beitr. z. Gesch. d. Rom., I, p. 83 ș.u.): *brachium* > *braț*, dar *decem* > *zece*. Asibilarea lui *k'* + *i* în hiat este atestată în inscripții: *consiensia* (= conscientia, CIL, XII, 2153; 3: Vienne, Franța), *tersiu* (= tertium, CIL, VIII, 21.642; 9: Arbal, Mauretania), *Marsias* (= Martias, CIL, XII, 1792; 8; 2094; 2: Vienne, Franța), *Vincentzus* (= Vincentius, Def. tab., 253; 10; 11; 16—17; 19; 20; 39; 41; 49; 53; 54; 57; Carthagina, sec. I e.n.).

Meyer-Lübke, Einf.[3], p. 160 ș.u. Confuzia lui *ty*, *ky* în română și în italiana de sud: *preț*, *față*, dar *cer*. În dacoromână *k* (+ *e*, *i*) > *č*, dar în aromână, *ts* (v. explicația noastră în Despre tratamentul lui *k'* latin în limba română, în Analele Univ. „C. I. Parhon", Ser. șt. sociale, nr. 7, 1956, p. 33—35). Serie „muiată" (de fapt, palatalizată) și nemuiată: *călca* — *călța*, *bracă* — *brață*, *e* și *i* nu influențează consoana precedentă: *teară* < *tela*, *teme* < *timere* (A. Burger, în Cah. F. de Saussure, 13, 1955, p. 19 ș.u.).

g

Alterarea lui *ǵ*(+ *e*, *i*) este atestată în inscripțiile care omit să noteze pe *g*: *trienta* (= triginta, CIL, 5399; 4—5: Toulouse, Franța), *maester* (= magister, CIL, III, 14.730; 2: Dalmatia), sau în inscripțiile care îl redau prin grafia *z*:

septuazinta (= septuaginta, Hübner, Inscr, Hisp. Chirst., 22; 566 e.n., apud Sommer, 198).

În secolul al IV-lea, *g* (+*e*, *i*) nu mai era o oclusivă (Richter, Beitr. z. Gesch, d. Rom., I, p. 72 ș.u.). Dar *g* (+ *e*, *i*) și-a menținut caracterul de oclusivă dură în limbile romanice periferice: în împrumuturile făcute de dialectele germanice, în vegliotă și în albaneză (cf. tratamentului lui *k*, v. mai sus, p. 114; Meyer-Lübke, Vox rom., I, p. 1 ș.u.).

g intervocalic a dispărut în *ego*, ca neaccentuat:

eo (= ego, CIL, VIII, 13.134; 31: Carthagina); cf. *Austa* (= Augusta, CIL, VIII, 9877; 5: Hadjar er-Rûm, Mauretania); urmat de *e* sau *i*, *g* a dispărut de asemenea: *trienta* (= triginta, CIL, XII, 5399; 4—5: Toulouse), *vinti* (= viginti, CIL, VIII, 8573; 6: Mauretania), *calcostegis non calcosteis* (AP, 12).

Dispariția lui *-g-* în *ego* sau a lui *g* + *e, i* e atestată, de asemenea, în limbile romanice: *ego* > *eu*, vegl. *yu*, it. *io*, engad. *eu*, friul. *yo*, v. fr. *jou*, prov., cat. *jo*, sp. *yo*, port. *eu*; *magis* > *mai*, it. *mai*, fr., prov., port. *mais*, sp. *más*, *magister* > *măestru*, it. *ma(e)stro*, prov., cat. *maestre*, sp. *m(a)estro*, port. *mestre*; *quadragesima* > *păresimi*, it. *quaresima*, engad. *quaraisma*, fr. *carême*, prov. *caresma*, cat. *coresma*, sp. *cuaresma*, port. *quaresma*.

G. Bonfante, Lg., 18, 1942, p. 289.

Fenomenul nu este general: româna a menținut pe *g* palatalizat: *deget* < *digitum*, *ger* < *gelu*.

În celelalte cazuri, *-g-* a fost menținut: *frig* < *frigus*, *jug* < *jugum*.

k^w

Tendința de a elimina, în anumite condiții, apendicele labiovelar al oclusivei postpalatale apare, în latină, încă din epoca preistorică a limbii. Trecerea lui k^w la *k*, în latina vulgară, înaintea tuturor vocalelor, afară de *a*, e atestată în inscripții și semnalată de gramatici (Velius Longus, GL, VII, 58, 19—59, 1 ș.u.). Este un fenomen de delabializare, o asimilație produsă de vocala palatală următoare (Kuryłowicz, Ét. i.-e., I, p. 24). Ea s-a produs la date diverse și nu interesează decît o parte a limbilor romanice: în română și în unele dialecte italiene, schimbarea este preromană (cf. *coquens non cocens; coqui non coci, exequiae non execiae:* AP, 39, 40, 27); *k*, provenit din k^w urmat de o vocală palatală, a fost în urmă palatalizat și asibilat, ca și *k* originar: dr. *ce*, *cer*, *încet*, *cine* etc. < *quid*, *quaero*, *quetus*, *quem*.

Pentru tratamentul k^w > *k*, dispunem de o serie de mărturii: *conda* (= quondam, CIL, XII, 936; 4—5: Arles, Franța), *cis* (= quis, CIL, V, 6244; 9: Milano), *cot* (= quot, CIL, III, 2107; 4: Salonae), *Codrato* (= Quodrato, CIL, III, 12.495; 2: Dobrogea); cf. *codru* < *codra* (REW [3], 6921), *ce* (= quae, CIL, VI, 18.532; 4: Roma), *cot* (= quot, CIL, IX, 3058; 11: S. Valentino, Italia);

grafii inverse: *quiesquit* (= quiescit, CIL, XIII, 3983; 12—13: Nîmes, Franța), *qun* (= cum, CIL, XIV, 2555; 4: Albano, Italia), *quravit*(= curavit, CIL, X, 7596; 5—6: Cagliari).

Pierderea apendicelui labio-velar înaintea lui *a* s-a produs în sardă și în latina orientală numai în *care*, vegl. *kal*, log. *kale*, *ca*, v. it., log *ca*, *cînd*, vegl., friul. *kand*, log. *kando* și *cît*, vegl. *kont*, log. *kantu* < *qualis*, *quam*, *quia*, *quando*, *quantus*. Fenomenul se explică prin faptul că aceste cuvinte au fost atrase în sfera pronumelor *ce* < *quid*, *cine* < *quem* (v. log. *ki* < *qui*, *ken* < *quem*, *ki* < *quid*) și pronunțate la fel cu ele (cf. Meyer-Lübke, MRIW, I, 11—12; Lausberg, Rom. Sprachwiss, I, p. 24—25). În celelalte cazuri, k^w și-a menținut apendicele labio-velar și a evoluat în aceeași direcție în sardă și în română: *apă*, log. *abba* < *aqua*, *iapă*, log. *ebba* < *equa*, *păresimi* < *quadragesima*, log. *baranta* < *quadraginta*, *battigoru* < *quadricornus*, v. sard., log. *bardone* < **quadrone*, *patru*, log. *báttoro* < *quattuor*.

Fenomenul nu se produce în albaneză: *katrë* < *quattuor*, *kreshmë* < *quadragesima*.

Șiadbei, SCL, VIII, 1957, p. 486; J. Whatmough, Mélanges... Holger Pedersen, Copenhaga, 1937, p. 55: „The very extensive labialization of Rumanian has often been compared with that which appears in the earlier I. Eu. *centum* languages, and again it may imply true labiovelars in the late latin of Dacia". Părerea lui Herzog (DR, I, p. 220 ș.u.; V, p. 483 ș.u.), că fenomenul s-ar fi petrecut și înaintea lui *e* (v. sard. *libidu* < **liquidare*, log. *kimbe* < *cinque*),

e întemeiată pe o etimologie contestabilă: *lepăda* < **liquidare* (termenul este explicat de Drăganu, DR, VI, p. 295 ș.u., VII, p. 138 ș.u. prin **lepidare*, iar de Candrea, GS, VII, p. 288 ș.u. prin *lapidare*, v. mai jos, p. 174), și nu poate fi deci admisă fără rezerve. De asemenea, nu poate fi admisă afirmația lui Pușcariu (Ét. de ling. roum., 11, nr. 1), după care k^w ar fi redat, în română, prin *p* și înaintea lui *e*, întrucît în exemplele citate: pl. *ape*, *iepe* fonetismul cu *p* este analogic, după cum a arătat Graur (BL, VII, p. 182). Tratamentul *p* din română și *b* din sardă se explică prin prezența de colonii italiene meridionale, în Dacia (V. Pisani, Paideia, XXXVI, 1981, p. 77).

Elementul labial s-a dezvoltat în detrimentul celui palatal; acesta, imploziv în silabă, se afla în poziție slabă: $k^w > k^pw > k - p > {}^kp > p$ (cf. ML, 218), cu singura deosebire că în sardă elementul labial apare sonorizat, prin confuzia lui k^w și g^w, care au suferit același tratament (cf. log. *abba*, *limba* < *aqua*, *lingua*). Dr. *scamă* presupune deci un lat. vulg. **scama* (cf. prov., cat., sp., port. *escama*).

Pușcariu, Ét. de ling. roum., p. 11 și 19. Herzog, DR, I, p. 220 ș.u.; V, p. 483 ș.u. Fenomenul $k^w > p$ sau *b* nu prezintă nimic extraordinar, și de aceea M. L. Wagner (Hist. Lautlehre des Sardischen, Halle, 1941, p. 268 ș.u., 287) socotește că el s-a produs în mod independent, în română și în sardă.

g^w

g^w a suferit aceeași evoluție ca și k^w, în română și în sardă: *limbă*, log. *limba* < *lingua*, log. *imbena* < *inguine*, *întreba* < **interguare* (Meyer-Lübke, Einf. ³, p. 87—88). *Sînge* < *sanguine* arată un tratament diferit; pierderea elementului labial s-ar putea explica prin prezența lui *e*, care a palatalizat consoana precedentă. Sarda nu cunoaște acest fenomen: log. *sambiene* (cf. și log. *ambizua*, campid. *abbizui* < *sanguisuga*).

Aici nu avem de-a face cu *gu* + *a*, ci cu *gw*, tratat ca k^w în *quinque*. Chr. Touratier, Statut phonologique de *qu* et de *gu* en latin, BSL, 66, 1972, p. 229—266.

l

După Pliniu, latina cunoștea trei feluri de *l*: „plenus", la finală sau în grup: *sol*, *silva*, *clarus*, „exilis" cînd era geminat: *ille* și „medius" în celelalte cazuri: *lectus*.

Această clasificare se reduce, de fapt, la două categorii: *l* palatal, înaintea lui *i*, și *ł* velar, înaintea vocalelor *a*, *e*, *o*, *u*, înaintea unei alte consoane (afară de *l*), și la finală (*l* „pinguius" și „exilius" descriși de Consentius, GL, V. 394, p. 25 ș.u.). *ll* este întotdeauna palatal; notația cu *l* dublu în *villa*, *mille* se explică prin aceea că notația cu *l* simplu, înaintea lui *a* și *e*, ar fi indicat un *ł* velar; dar grafia cu *l* dublu nu mai era necesară cînd urma un *i*, care garanta nuanța palatală a lui *l*: *milia*, *vilicus*.

l palatal era probabil ușor muiat (un fel de *l'* italian (scris *gl(i)*); *ł* velar era de tipul lui *ł* rus (rus. *pałka* „băț").

În română, *l* inițial a fost conservat: *lînă* < *lana*, *lemn* < *lignum*, *loc* < *locus*, *lună* < *luna*. Intervocalic, *ł* velar a trecut la *r*. În cazul cînd era urmat de *i* în hiat și deci nu era velar, ci palatal, *l* s-a muiat și a trecut la yod: *fius* (= filius, Salonae, Mihăescu, Lat. prov. dun., p. 98), *femeie* < *familia*, *foaie* < *folia*, *curastră* < *colastra*, *păr* < *pilum*, *scară* < *scala*.

În română și în italiană, *l* + consoană s-a păstrat și nu s-a vocalizat, ca în celelalte limbi romanice: *alt*, it. *altro*, dar sp. *otro*, port. *outro*, fr., prov. *autre* < *alter*.

ll (palatal) s-a menținut: *cale < callis, foale < follis,* afară de cazul cînd era urmat de *ī* sau *i* în hiat, și a dispărut: *găină,* ar. *găl'ină, < gallīna, păioară < palliola.*

ll + a avea o nuanță velară (cf. Pușcariu, ZRPh., XXXII, p. 480), particulară și deosebită de a lui *l* velar provenit din *l* simplu, pentru că am văzut mai sus că *-l-* a trecut la *r.* În această situație, *ll* a suferit un dublu tratament: 1. în silaba așezată înaintea accentului de intensitate, *ll* se menține: *călariu < caballarius, măcelar < macellarius;* 2. *ll* dispare atunci cînd este așezat după accent: *cățea < catella, mărgea < margella, măduvă < medulla, stea < stella.*

Tratamentul acesta diferit, înaintea lui *a,* se explică prin poziția lui *ll* în silabă: cînd *ll* deschidea silaba și se găsea în poziție tare, s-a menținut: *caballarius > călariu;* cînd închidea silaba și se găsea în poziție slabă, a dispărut: *stell-a > stea.*

A. Graur et A. Rosetti, Sur le traitement de lat. *l* double en roumain, ML, p. 259—266. Pretinsele excepții la trecerea lui *-l-* la *r,* atunci cînd era urmat de *n* sau de *m* (Pușcariu, DR, III, p. 658 ș.u.), se rezolvă în modul următor: *alin < *allenare,* deci cu *ll* (DE, 989), *căloñu < cal + oñu* (formație românească), *cătelin, cătinel < cîte + lin,* DE, 362 (adverbul este deci o formație românească și nu reproduce pe lat. *cautela,* REW [3], 1782 a; Pușcariu, l.c.). În spaniolă și în română tăietura silabică e modificată: *tes-ta, sep-te > te-sta, se-pte;* în felul acesta *e* se poate diftonga: dr. *țeastă, șeapte* (v. mai sus, și G. Straka, RLiR, XX, 1956, p. 249).

Separația silabelor este alta în latina orientală decît în cea occidentală. Astfel, lat. *callem, pellem >* dr. *cale, piele,* pe cînd lat. *felem, molam >* dr. *fiere, moară.*

Pellem > piele arată că diftongarea, în română, s-a produs și în silabă închisă, căci geminata persistă după trecerea lui *l* la *r* (I. Șiadbei, în SCL, VIII, 1957, p. 480).

f

φ grecesc, pronunțat *p,* este redat cu litera care notează această consoană, începînd cu secolul al III-lea e.n. φ în împrumuturile din grecește e pronunțat spirant și se confundă cu *f.* Cf. *strofa non stropa, amfora non ampora* (AP, 192 și 227), *filacterium* (Def. tab., 250 a; 20: sec. I e.n.), *zefurus* (Id., 272 a, 7; 273 a, 7; 274 a, 8); cf. grafia inversă: *fiscis* (î.l. de piscis, CGL, V, 371, 26).

Limbile romanice asigură pronunțarea spirantă: it. *cefalo < cephalus,* it. *stufare,* fr. *étuve < *extuphare,* dar și pronunțarea cu *p:* it., prov., cat., sp. *palanca < *palanca (phalanx),* fr. *coup,* it. *colpo < colaphus.*

h

Dispărută din limba vorbită (Seelmann, p. 265—266), aspirația fusese conservată de clasele culte, influențate de pronunțarea grecească. *c, t* și *p* erau pronunțați uneori aspirați (cf. Cicero, Or., XLVIII, 160). Catul (LXXXIV) ironizează pe Arrius, care pronunța aspirat pe *k* din *commoda.* Aspirația apare în graiul acelora care voiau să imite pronunțarea claselor culte; în felul acesta trebuie înțeleasă observația următoare: « *rusticus fit sermo ,... si adspires perperam* » (A. Gellius, XIII, 6. 3).

Deseori, în inscripții, aspirația nu este notată la inițială:
onorim (= honorem, CIL, XVI, 107; 3: Ostia), *eres* (= haeres, CIL, VIII, 3520; 4: Lambaesis, Numidia), *aeres* (= haeres, CIL, XIV, 2286; 7: Albano, Italia), *ic, avetat, ave(o)* (= hic, habitat, habeo, CIL, III, 14.524; 1, 2: Kostolac), *onestam* (= honestam, CIL, VI, 3 478; 4: Roma).

Grafiile inverse (*h* scris la inițiala cuvintelor care nu au cunoscut aspirația) probează de asemenea dispariția pronunțării aspirate a inițialei: *hobitum* (= obitum, CIL, III, 14.190; 1; Eskischehir; X, 4915; 3: Venarfo), *heius(s)* (= eius, CIL, VIII, 3520; 5: Lambaesis, Numidia), *heorum* (= eorum, CIL, VI, 15.310; 6: Roma).

s

s intervocalic, pronunțat sonor *(z)*, trecuse de mult la *r*: Pomponius (Digest., I, 2, 2, 36—37) ne spune că Appius Claudius, censor în 312 î.e.n., « *r litteram invenit, ut pro* Valesiis Valerii *essent et pro* Fusiis Furii », iar L. Papirius Crassus, censor 339 î.e.n., este înfățișat ca cel dintîi care și-a scris numele cu *r*: *Papirius* (î.l. de *Papisius*, Cicero, Epist. IX, 21, 2).

-s- s-a menținut de asemenea surd în italiană și în v. spaniolă (v. Wartburg, Fragment. 4,9).

s apare conservat în împrumuturi *(asinus, casa, rosa* etc.), acolo unde a fost geminat și s-a simplificat *(causa, caesus)*, sau în compuse *(desilio, nisi* etc.); s-a menținut neatins în română: *soare* < *solem, casă* < *casa.*

nn

n geminat a fost menținut în română: *annus, *gĕnna, pĭnna* > *an, geană, pană.* Spre deosebire de cuvintele cu *n* simplu, în care oclusiva nazală a modificat timbrul vocalei precedente, închizîndu-l, oclusiva nazală fiind grupată cu această vocală: *manus* > *mînu, bĕne* > *bine, n* geminat nu a avut aceeași influență asupra timbrului vocalei precedente. Vocala precedentă a avut deci libertatea să se diftongheze sau să rămînă neatinsă: *pinna* > *peană, annus* > *an.* Faptul acesta probează că *n* geminat era o consoană lungă, grupată cu vocala următoare: **pe-nna.* Ținînd seamă de această silabație, care s-a menținut, dr. mod. *pană* se explică prin diftongarea lui *e*, urmat în silaba imediat următoare de *a*, în *ea*: *peană*, pentru a se reveni apoi la forma cu monoftong: *pană* (Rosetti, Rech., p. 144 ș.u.; mai jos, p. 329 ș.u.).

Trecerea lui *ń* la *į* în pl. *ai* (< *ani*), de la *an*, din dacoromână, e posterioară (v. mai jos, p. 478 ș.u.).

ct

Grupul lat. *ct* e reprezentat în română prin *pt*: *cuptor* < **coctorius, drept* < *directus, fapt* < *factum, lapte* < *lacte, noapte* < *nocte, opt* < *octo* etc. Tratamentul nu depinde de timbrul vocalei precedente, ca în albaneză, și nici de locul accentului: *dre'pt*, ca și *cupto'r, coptu'ră, făptu'ră, lăptu'că.* Etapa intermediară χ^t, presupusă de unii lingviști între *ct* și *pt*, nu explică prezența oclusivei labiale în locul oclusivei postpalatale: *ct* > *pt.* Într-adevăr, trecerea lui χ la *p* lasă întreagă problema substituirii articulației labiale celei palatale.

Fenomenul se explică prin aceea că grupul *ct* nu a fost stabil în nici o limbă romanică. În grupul occidental, *k* a trecut la *i*, inovația producîndu-se deci în direcția palatală, pe cînd în română ea s-a făcut în direcția labială, ca și în albaneză (*ft*; dar în albaneză există și un tratament *it*, determinat de natura vocalei precedente: *dreitë* < *directus*, *traitoj* < *tractare*, în opoziție cu *luftë* < *lucta*, *troftë* < **trocta*, *ftua* < *cotoneum*). Tratamentul labial (*p*, *f*) este caracteristic pentru Peninsula Balcanică și se regăsește, la o epocă veche, în unele dialecte grecești și în vechea macedoneană. În albaneză, *kt* este un grup neobișnuit (cf. reducerea grupului i.-e. **kt*: alb. *natë*, *tetë*).

G. R. Solta (IF, 66, 1961, p. 65—78), bazîndu-se pe prezența grupului *-pt-* (< *-kt-*), socotește că labializarea e o trăsătură caracteristică a tracei. El relevă și prezența grupului *-ps-* în tracă. Romano Lazzeroni, Considerazioni sullo svolgimento del gruppo consonantico *-kt-*nelle lingue dell'Italia antica, Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa, sec. II, vol. XX, 1961, p. 289—298. A. Rosetti, Sur le traitement des groupes lat. *ct* et *cs* en roumain, RRL, XIX, 1974, p. 139—140. V. nota noastră acolo.

CS

Grupul *cs* apare menținut la Roma, în epoca republicană, pe cînd dialectele inovaseră, *cs* trecînd la *ss* prin asimilare (cf. forma asimilată *cossim*, atestată pe lîngă *coxim* în secolul I e.n.); mai tîrziu tratamentul acesta este reprezentat pe întreg întinsul Romaniei:

visit (= vixit, CIL, X, 4113; 4: Capua; CIL, X, 270; 6: Grumentum, Italia), *vissi* (= vixi, CIL, III, 2564; 5: Spalato), *Sesti* (= Sexti, CIL, III, 2050; 1: Dalmatia), *Masimile* (=Maximile, CIL, III, 8234; 5: Dalmatia), *usure*, *usore* (= uxorem, Bologna, sec. IV—V e.n., Jeanneret, 47).

Gramaticii impuneau pronunțarea corectă cu *cs*: această reacțiune „savantă" a dat naștere la grafii care trădează voința de a reda pronunțarea corectă, la grafii și chiar la pronunțări inverse (cf. în App. Pr.: *miles non milex*, 30; *aries non ariex*, 148; *poples non poplex*, 185; *locuples non locuplex*, 186); *xx*, *xs*, *xss*, *cx*, *cxs*, *cs* și *gx*:

vixxit (= vixit, CIL, XIII, 3458; 4: Châlons-sur-Marne); *Maxximinus* (= Maximinus, CIL, XII, 1416; 7—8: Gallia), *convixxit* (= convixit, CIL, III, 2225; 6: Spalato), *Alexsander* (= Alexander, CIL, III, 8727; 1: Salonae), *vigxit* (= vixit, CIL, III, 14.738; 7: Salonae), *Alexsandri* (= Alexandri, CIL, V, 2313 4: Adria, Italia) *vixsit* (= vixit, CIL, VIII, 138; 2: Capsa, prov. Byzacena), *uxsori* (= uxori, CIL, XII, 4495; 3: Narbonne, Franța), *Maxssimuna* (= Maximuna, CIL, III, 8971; 5—6: Salonae), *vicxit* (= vixit, CIL, VI, 17.387; 3: Roma: CIL, III, 14.292; 15: Salonae), *coniuncxc* (= coniux, CIL, VI, 29.403; 7: Roma), *salacs* (= salax, CIL, VIII, 20.855; 1: lîngă Alger), *vicsit* (= vixit, CIL, II, 1240; 2: Sevilla), *xantissimo* (= sanctissimo, CIL, IX, 1055; 2: Aeclanum, Italia), *milex* (= miles, CIL, X, 8119; II: Vicenza; CIL, V, 893; 2: Aquileia), *cleminx* (= clemens, CIL, XIII, 2477: 2: Ambarri, Gallia), *Salomonix* (= Salomonis, Diehl, Al., 352; sec. VI—VII e.n.), *fidelix* (= fidelis, Diehl, Al., 215: Syracusa).

Grupul *cs* e reprezentat în română, în regulă generală, prin *s* (*măsea* < *maxilla* și în verbe: *iese* < *exit*, *lăsa* < *laxare* etc.), sau prin *š* (înaintea lui *ī*: *ieși* < *exīre*, *leșie* > *lixīvia*). În cîteva cuvinte, *cs* a trecut la *ps*, ca urmare a aceleiași tendințe care a produs trecerea lui *ct* la *pt* (v. mai sus, p. 119): *coapsă* < *coxa*, ar. *frapsin* (și dr. Banat *frapsăn*; *frapsăńe*, *frapțăn*) < *fraxinus*, *toapsec* < *toxicum*; cf. alb. *kofshë* (și *koshë*) < *coxa*, *lafshë* (și *lash*) < *laxa* (*cutis?*), *mëndafshë* (și *mëndafsh*, *mëndash*) < *metaxa*.

Tratamentul diferit suferit de grupul *cs* în aceste cuvinte nu e datorat locului accentului: *coa'psă*, dar *măsea'*, *lăsa'* și apoi *la'să* etc., prin analogie; împotriva acestei teorii vorbește de altfel tratamentul suferit de *cs* în *țese* < *texere*, cu accentul pe radical în majoritatea formelor. Într-adevăr, cercetarea tratamentului lui *cs* în conjugarea verbelor ne arată că formele de perfect în *-cs-* (*zise* < *dixit*) nu au fost influențate de acelea de participiu (*zis*) ci, dimpotrivă, formele de perfect au influențat pe acelea de participiu.

Tratamentul grupului lat. *cs* în română, ca și al grupului lat. *ct*, este deci independent de accentuarea cuvîntului fonetic.

Tratamentul labial (*f* sau *p*) al grupului *cs*, paralel cu al lui *ct*, în Peninsula Balcanică, dovedește o grupare care nu poate fi întîmplătoare (v. în această privință observațiile noastre de mai sus, p. 120).

dr

-dr- este redus la *r* în *quadragesima* > *păresimi*, în română ca și în celelalte limbi romanice (v. mai sus, p. 116).

gn

Grupul *gn* e redat în română prin *mn*; acest tratament labial trebuie apropiat de cel din Italia de sud: *agnum* > *aunu*, *ligna* > *lęuna* (G. Bonfante, Lg., 18, 1 942, p. 289—290), pe cînd sarda (log.) se grupează cu limbile romanice occidentale; în sardă, grupul este reprezentat prin *nn*: *agnellus*, *cognatus*, *lignum*, *pugnus*, *signum* > dr. *miel*, *cumnat*, *lemn*, *pumn*, *semn*, log. *konnadu*, *linna*, *punźu* (recent), *sinnu*; în celelalte limbi romanice grupul e reprezentat printr-o oclusivă nazală guturală sau muiată, de ex.: it. *agnello*, engad. *agné*, friul. *añel*, fr. *agneau*, cat. *anyell*, it. *cognato*, friul. *cuñat*, cat. *cunyat*, sp. *cuñado*, it. *legno*, friul. *leñ*, sp. *leño*, it. *pugno*, engad. *puoñ*, friul. *puñ*, fr. *poing* (cf. *poignet*), prov. *ponh*, sp. *puño*, port. *punho*, it. *segno*, engad. *señ*, prov. *senh*, cat *senya*, sp. *seña*, port. *senha* (cf. it. de s. *aunu* < *agnum*, *leuna* < *ligna*, Bonfante, l.c., p. 289). Grafia *gn*, în latină, ascunde o insuficiență grafică: redarea lui *ṅ* (gutural). Pronunțarea guturală a grupului *ṅn* e asigurată, în latină, prin trecerea lui *e* la *i*, înaintea lui *ṅ*. Așadar *dignus*, *lignum*, *signum* etc. (< **dek-no*, **leg-no*, **sek-no*) se pronunțau *diṅṅus*, *liṅṅum*, *siṅṅum*. Pronunțarea aceasta e redată, de altfel, aproximativ, în unele inscripții:

sinnum (CIL, VI, 10.944; 2—3: Roma), *singnifer* (= signifer, CIL, VI, 3637; 5: Roma), *ingniis* (= ignes, CIL, IV, 3121: Pompei), *dingnissime* (= dignissime, CIL, XIV, 1386; 3: Ostia).

H. R. Keller Jr. a arătat că tratamentul labial al lui *-gn-* din sudul Italiei a acoperit, la origine, o arie mai întinsă spre nord (Lg., 19, 1943, p. 230—236).

Tratamentul românesc a fost realizat prin diferențierea punctului de articulație: *ṅṅ* (< *ṅn*) > *mn*.

Singur *miel* (ar., megl. *ńel*, istr. *ml'e*) prezintă dificultăți de explicare prin *agnellus*. Dispariția lui *a-* inițial, ca și în *rîie* < *aranea*, *toamnă* < *autumnus*, *mătușă* < *amita* + suf. *-ușă*, apare ca o anomalie, față de păstrarea lui *a-*, în regulă generală: *alună*, *albastru*, *altar*, *albină*, *amar*, *arete*, *argint*, *arină* etc. Pe de altă parte, *m-* trebuie explicat printr-un *ṅ* anterior, iar nu

prin *mń (< gn)*, pentru că *mn* nu avea nici un motiv să treacă la *mń*, în **mnel* (DE, 1100, Pușcariu, Ét. de ling. roum., p. 84), întrucît *n* împiedică diftongarea lui *ĕ* (cf. *anellus*, REW[3], 452, cu *n* dental în toate limbile romanice). Așadar, trebuie admis că, în cazul acesta special, grupul *ńń* a fost tratat în română la fel ca în celelalte limbi romanice, adică redus la o consoană muiată: *ńel* (fonetism originar păstrat în aromână și meglenită). Fonetismul cu *m (miel)* ar fi deci recent și refăcut prin falsă regresiune, în regiunile în care oclusivele labiale nu fuseseră palatalizate, potrivit proporției: *mieu = ńeu; miel = ńel.*

ML, p. 171 ș.u.

mn

Grupul *mn* a rămas intact: *domn < dominus, somn < somnus. Scaun* reproduce o formă cu *b* vocalizat: **scabnum* (cf. *scabellum*, reprezentat prin *scăuel, scăueș, scăuiaș*). *Scand* (băn., megl., istr. *scându*) se explică prin *scamnum* (ar. *scamnu*), cu *mn > nn*, prin asimilare și trecut apoi la *nd* prin diferențiere (Graur, BL, IV, p. 113—114).

nct

Grupul *nct* (pronunțat *ńt*) apare redus în mod normal la *nt* (cf. *quintus < *qu̯enqu̯os*). Acolo unde este scris *nct*, avem de-a face cu un *c* analogic: *nanctus (nancisor), sanctus (sancio)* etc. În inscripții, chiar în cazurile acestea, găsim scris *nt:*

santo (= sancto, CIL, VI, 736; 5: Roma), *nantus* (= nanctus, CIL, III, 1635; 4: Cluj), *defunte* (= defuncte, CIL, III, 9846; 4: Gorica; 14.275; 4; 3: Salonae), *defunto* (CIL, III, 13.290; 2: Dalmatia; 14.808; 2: Salonae).

E vorba deci de eliminarea caracterului gutural al lui *ń* și de trecerea oclusivei în seria dentală, sub influența lui *t*.

tl

Grupul *-tl-* a trecut la *-kl-*, la o epocă veche, prin diferențiere: prima din cele două consoane dentale ale grupului se transformă în velară: **potlom > poclom (poculum)*. Fenomenul se produce din nou mai tîrziu, după ce, prin sincoparea vocalei interioare, *t* și *l* sînt puși în contact: *vetulus > veclus >* dr. *vechi;* cf., în App. Pr.: *vetulus non veclus* (5), *vitulus non viclus* (6), *capitulum non capiclum* (167); *stlataris sine c littera dicendum, ab stlata* (GL, VII, 107, 1), *aclhetico* (= athletico, CIL, VI, 10.154; 4: Roma), și grafia inversă *Artlaus* (Arclaus, gr. Αρχέλαος, CIL, III, 11.240; 6: Deutsch-Altenburg, Pannonia Super.).

La Marcellus Empiricus: *porcacla* (și *portulaca*), *asclaregia* și *astla regia* (dr. *așchie*: Liechtenhan, p. 44).

pt

Grupul *pt* e redus la *t* în *boteza:* ar. *pîtidzari* (DE, 168) < lat. *baptizare.* Fenomenul e atestat în latina vulgară: *otimo* (CIL, VIII, 466), *scritus* (CIL' IX, 2827), *Setembre* (Schuchardt, Vok., I, p. 143); cf. grafia inversă *nupptum, seppte* (Richter, Beitr. z. Gesch. d. Rom., p. 88 șu.).

ps

Suprimarea ocluziunii lui *p*, asimilat de *s* următor, apare cîteodată în inscripții:

isse (= ipse, CIL, IV, 148; 1085; 2: Pompei), *scriserunt* (=scripserunt, CIL, VI, 22.579; 4: Roma).

Grafia inversă: *ixi* (pron. *iksi*), pentru *ipsi*, este semnalată într-o anecdotă citată de Suetoniu (Aug. 88): e vorba de o falsă regresiune, datorată unui semicult, care, pentru a evita pronunțarea vulgară *issi*, a reconstituit un fonetism eronat *ks* (ML, p. 276).

ns

Suprimarea ocluziunii lui *n*, asimilat de *s*, apare încă din epoca preistorică a latinei: vocala precedentă a fost lungită și nazalizată; mai tîrziu, nazalitatea a dispărut: acuzat. *equōs* < **ekwons*, *manūs* < **manuns*, *pedēs* < **pedens* etc. După mărturia lui Quintilian (I, VII, 29), oclusiva nazală din *consul* nu se pronunța; cuvîntul va fi fost pronunțat, deci, *cōsul.*

Cicero pronunța *foresia, hortesia*, fără *n* (Velius Longus, GL, VII, 79, 1—2); cf. *mesa* (= *mēnsa*), la Varro (Ling. lat., V, p. 118).

Dispariția ocluziunii lui *n* și pronunțarea nazalizată a vocalei precedente sînt redate prin alternanțe grafice în notația grupului *ns:* unele grafii notează oclusiva nazală *(consul, censor)*, iar altele omit pe *n:*

Cresces (= Crescens, CIL, IX, 1209; 4: Italia), *meses* (= menses, CIL, IX, 4032; 4: Alba Italia), *defesori* (= defensori, CIL, XIV, 2080; 3: Latium), *agrimesore* (= agrimensore, CIL, VIII, 8812; 13: Tupusuctu, Mauretania), *impesam* (= impensam, CIL, VI, 18, 123; 2: Roma), *quostituta* (= constituta, CIL, VI, 29.756; 3—4: Roma), *costat* (= constat, CIL, VI, 5666; 5: Roma), *istrumenta* (= instrumenta, CIL, VIII, 12.457 c; 1—2; Cartagina), *doles* (= dolens, CIL, III, 8837; 11: Salonae), *libes* (= libens, CIL, III, 2906; 4: Zadar; 3158 a; 7: Dalmatia?).

Dispariția lui *n* și a nazalității vocalei precedente sînt reprezentate în toate limbile romanice; de ex.: *mensis* > ar. *mes*, vegl. *mais*, it. *mese*, log. *meze*, engad. *mais*, friul. *mes*, fr. *mois*, prov., cat. *mês*, sp., port. *mes*, *mensa* > *masă*, vegl. *maisa*, log. *meza*, engad. *maisa*, sp., port. *mesa*, fr. *moise.*

Introducerea unei oclusive nazale în *thens*(*auro*) (= thēsauro, CIL, XIV, 3679 a; 4: Tibur, Italia); cf. App. Pr.: *Hercules non Herculens* (19), *occasio non occansio* (123), *herens* (= heres, CIL, III, 673; 4: Philippi, Macedonia; 5839; 10: Raetia), *(fo)rmonsa* (= formosa, CIL, IV, 6885: Pompei), *pariens* (= paries, CIL, VI, 17.565; 12: Roma), *Herculenti* (CIL, VII, 1032; 2—3: Riechester, Anglia), *Nemens* (= Nemes, CIL, VI, 31.171; 12: Roma), trebuie pusă în legătură cu păstrarea lui *n* în *ansa* (abruzz. *asa*, lomb., veron., calabr., log., port. *aza*, sp. *asa*, dar engad. *aunza*, Puschlav *ansa*, fr. *anse*) etc. și cu

sforțările gramaticilor de a conserva pronunțarea corectă (cf. App. Pr.: *ansa non asa*, 76; *mensa non mesa*, 152). Grafiile de mai sus, cu *n* nejustificat etimologicește, ar fi deci datorate unor persoane semiculte care, știind că pronunțarea fără oclusivă nazală nu este corectă, au introdus pretutindeni pe *n* în pronunțare, chiar acolo unde nu trebuia; dar introducerea lui *n* în aceste cazuri poate fi explicată și într-altfel, ținîndu-se seamă de valoarea expresivă a oclusivei nazale (Graur, Cons. gem., p. 96—97).

În part. tr. *ascuns*, *prins*, *tuns* etc. (< *absconsus*, *prensus*, *tonsus*), prezența lui *n* e datorată analogiei cu formele în care oclusiva nazală fusese păstrată înaintea altor consoane decît *s*: *abscondo* etc.

Grafia cu *n* în *thensaurus* atestă o pronunțare dialectală, dar nu conservarea lui *n* în protoromană (R. A. Hall Jr., în Lg., 26, 1950, p. 21, n. 36 a). După Väänänen (Inscr. Pomp., p. 69), introducerea lui *n* în *formonsus*, de exemplu, trebuie explicată prin tendința de a evita desinența *-osus*, devenită peiorativă.

rs

Reducerea grupului *rs* la *s*, prin asimilarea produsă de *s*, apare în grafiile care nu notează pe *r*:

pessicum (CGL, III, 358, 74); cf. *pe[rsica] non pessica* (AP, 149), *deosum* (= deorsum), la Varro (R.R., I. 6, 4), *susum* (= sursum, CIL, I ^{2}, 584; 7: Genua, 117 î.e.n.).

Fenomenul acesta, petrecut în latina vulgară, e atestat în limbile romanice: *dorsum* > dr. *dos*, vegl. *duas*, it. *dosso*, log. *dossu*, engad. *dös*, friul, *dues*, fr., prov., cat. *dos*, *deorsum* > dr. *jos*, v.it., pis., lucc. *gioso*, log. *ğosso*, cat. *jos*, *sursum* > dr. *sus*, vegl. *sois*, it. *su(so)*, engad. *sü*, friul, *su*, v. fr., prov., cat. *sus*, sp. *suso*, port. *sosso*.

În alte cazuri, *r*(+ *s*) a fost conservat, fie că reprezintă un grup mai vechi *-rks-* (*ursus* < **urksos*), fie că a fost menținut prin analogie cu formele în care *r* era urmat de o altă consoană, ca în *mersi*, *sparsi* etc. (după *mergo* etc.), fie, în sfîrșit, că e vorba de un cuvînt făcînd parte dintr-un vocabular tehnic, ca în *persica* > dr. *piersică*, prov. *persega*, bearn. *pe(r)sek*, cat. *pressec* (it. *pesca*, fr. *pêche* reprezintă forma cu *r* asimilat; cf. *pessicum*, CGL, III, 358, 74).

Giuglea, Lg. et litt., I, 1940, 297. *Ursus* nu era un cuvînt popular (G. Bonfante, Lg., 18, 1942, p. 289).

CONSOANELE FINALE

Consoanele finale de cuvînt, în indo-europeană, erau debile prin natură. Caracterul acesta al finalelor apare și în latină: consoanele finale sînt neglijate în pronunțare și tind să dispară. Tratamentul consoanei finale de cuvînt depinde de inițiala cuvîntului următor. Dintre oclusivele nazale, s-a generalizat una singură, *n* sau *m*.

Dispariția consoanelor finale e atestată în primele monumente ale limbii latine; cf. *oino* (= unum) sau *duonoro optumo fuise viro Luciom Scipione* (= bonorum optimum fuisse virum Lucium Scipionem, CIL I ^{2}, 9: sec. III î.e.n.). Notarea consoanelor finale era impusă de gramatici; de aceea, cazurile de nenotare sînt sporadice: *donu* (= donum, CIL, I^{2}, 1531; 7: Sora, Italia).

Conservarea consoanelor finale se explică prin influența școalei și a cuvintelor grecești cu *-s* final; finalele sînt însă conservate mai ales în Sardinia și Peninsula Iberică, unde acești factori nu aveau posibilitatea să-și exercite influența ca în Italia (Bartoli, Introd., p. 41—42).

Trebuie marcată diferența între tratamentul lui *-m*, a cărui dispariție e totală, în orice poziție, și menținerea lui *-s*. Dispariția lui *-s* în italiană și română constituie o inovație (Väänänen, Inscr. Pomp., p. 81).

W. v. Wartburg, La posizione della lingua italiana nel mondo neolatino, Leipzig, 1936, p. 23; Id., Ausglied, LVI, 21. Conservarea și dispariția lui *-s*, ca și a celorlalte consoane finale este un fapt fonetic și morfologic. Explicarea acestei diferențe de tratament prin locul diferit al accentului dinamic, în cuvîntul fonetic, în română și în franceză (Pușcariu, ZRPh., LVII, p. 262 ș.u.) are împotriva ei faptul că în felul acesta problema este redusă la un singur aspect și fenomenul strămutat la o epocă posterioară, pe cîtă vreme el interesează faza romanică comună.

-m

-m nu e notat începînd cu cele mai vechi monumente ale limbii latine, fiind redus la rezonanța nazală a vocalei precedente. Este sunetul descris de Quintilian (Inst. Orat., IX, 4, 40), după cum urmează:

« *m... quotiens ultima est et vocalem verbi sequentis ita contingit, ut in eam transire possit, etiamsi scribitur, tamen parum exprimitur, ut* mutum ille *et* quantum erat: *adeo ut paene cuiusdam novae litterae sonum reddat. Neque enim eximitur sed obscuratur et tantum aliqua inter duas vocales velut nota est, ne ipsae coëant* ». Cf. la Priscian (GL, II, 29, 15): « m *obscurum in extremitate dictionum sonat* ».

În inscripții apar numeroase exemple de nenotare a lui *-m*:

annoru (= annorum, CIL, VIII, 21.087: Caesarea, Numidia), *anoru* (= annorum, CIL, II, 1126; 7: Italica, Spania), *septe* (= septem, CIL, III, 8563; 3: Dalmatia), *memoria* (= memoriam, CIL, III, 9302; 4—5: Salonae), *mecu* (= mecum, CIL, III, 2741; 6—7: Spalato), *cura* (= curam, CIL, VIII, 11.306; 4: Gasrin, prov. Byzacena), *maemoria* (= memoriam, CIL, V, 4616; 4: Brescia, Italia), *sale* (= salem, CIL, VI, 29.945; 3: Roma), *maesolaeu* (= mausoleum, CIL, VIII, 20.686; 1: Mauretania), *quaru* (= quarum, CIL, XII, 4355; 1: Narbonne, Franța); cf. App. Pr.: *passim non passi, numquam non numqua, pridem non pride, olim non oli, idem non ide, triclinium non triclinu* (217, 219, 223, 224, 226, 143).

În tabletele de execrație, nenotarea lui *-m* este de regulă: în 12 tablete, de exemplu, s-au numărat 650 de cazuri de nenotare a lui *-m* (Jeanneret, 60).

În limbile romanice occidentale, *-m* este conservat în monosilabe: *quem* > v. log. *ken*, campid. *kini*, sp. *quien*, port. *quem*, *rem* > v. port. *rem*, fr. *rien*, *spem* > v. it. *speme*, *spene*.

-s

-s de la nominativul singular apare uneori în inscripții, iar alteori nu:

Cornelio (= Cornelius, CIL, I², 8; 1: Roma), *Fourio* (= Furius, CIL, I², 56: Frascati, Italia).

Începînd cu secolul al II-lea e.n., *-s* nu mai este notat în Italia. Unii învățați au văzut în această dispariție o influență a etruscei și a umbrienei; dar începînd cu secolul al III-lea e.n., *-s* este restaurat, prin influența Romei, și el apare conservat în limbile romanice occidentale (Devoto, RLiR, IX, p. 233—234).

În română, ca și în italiană, -*s* a dispărut, pe cînd în celelalte limbi romanice a fost menținut: *campus* > v. fr. *chans*, dar dr. *cîmp*, it. *campo*, log., *kampu*, engad., friul. *k'amp*, fr. *champ* (< *campum*), prov., cat. *camp*, sp., port. *campo*, *dormis* (2 sg. ind. pr.) > engad. *dorms*, sard. *dormis*, fr., prov. *dors*, sp. *duermes*, port. *dormes*, dar dr. *dormĭ*, it. *dormi*.

În inscripții, găsim dese exemple de nenotare a lui -*s*:

valiia (= valeas, CIL, IV, 2260; 2: Pompei), *maritu* (= maritus, CIL, VIII, 3613; 5: Lambaesis, Numidia), *filiu* (= filius, CIL, III, 835; 6: lîngă Dej), *cunere* (= conheres, CIL, VI, 3282; 6: Roma), *pube* (= pubes, CIL, VI, 19.055; 7: Roma), *sui* (= suis, CIL, VI, 16.809; 5: Roma), *iudicii* (= iudiciis, CIL, XIV, 2165: Aricia, Italia), *benemerentibu* (= benemerentibus, CIL, VI, 28.512; 9: Roma).

În tabletele de execrație, -*s* final este, în genere, menținut (18 cazuri de nenotare a lui -*s*, față de 650 cazuri de nenotare a lui -*m*, Jeanneret, p. 56 ș.u.).

G. Reichenkron, Beiträge zur romanischen Lautlehre, Jena-Leipzig, 1939. Lucrarea e consacrată soartei lui -*s* în limbile romanice. Teza autorului, după care -*s* ar fi fost menținut în latina vulgară și în romana primitivă, nu a fost acceptată de critica competentă. V. G. Rohlfs, ASNS, 178, p. 59 și Fr. Schürr, Literaturbl. f. germ. u. rom. Phil., LXIII, p. 31 ș.u.

-*s* este atestat în textele latine vulgare din Italia (Rohlfs, HGIS, I, p. 497 ș.u.). În inscripțiile pompeiene este menținut (V. Väänänen, în Boletín de dialectología española, XXXIII, 1955, p. 381, Id., Inscr. pomp., 81). Dispariția lui -*s* în Italia și în latina orientală e deci posterioară; ea s-a produs în faza romană primitivă. B. Löfstedt, St. neophil., XXXVI, 1964, p. 376: dispariția lui -*s* în texte corespunde cu dispariția lui în italiană. P. Aebischer, La finale -*i* des pluriels italiens et ses origines, Studi linguistici italiani, II, 1961, Fribourg, p. 73—111: masc. și fem. decl. a 3-a: pl. în -*i* < -*is*, în Italia centro-septentrională și centro-meridională.

-t

Căderea lui -*t* e atestată în inscripții, în exemple ca:

ama, *peria*, *valia* (= amat, pereat, valeat, CIL, IV, 1173; 23: Pompei), *vissi* (= vixit, CIL, III, 2564; 5: Spalato), *perdedi* (= perdidit, CIL, III, 8447; 6: Ianina), *posui* (= posuit, CIL, III, 9814; 2: Dalmatia; 13.198; 2: Dalmatia).

CONSOANELE INIȚIALE

s + consoană

Româna nu cunoaște fonetisme ca în fr. *épouse*, cu *i* (> *e*) epentetic, prin întîlnirea unei consoane, la sfîrșitul cuvîntului fonetic, cu *s* combinat care deschide cuvîntul următor: *in istrata*, *illas ispatas* (dar *tu stas*, *illa strata*). Astfel de grafii apar începînd cu secolul al II-lea e.n. (Schuchardt, Vok., II, p. 338 ș.u.; cf. p. 365 ș.u.), de ex.:

Istefanus (CIL, VI, 26.942; 5: Roma), *Ispartacus* (CIL, X, 1974: Puteoli), *ispeldido* (sic! = splendido, CIL, VI, 31.850; 4: Roma), *(hoc) isciatis* (= sciatis, CIL, VI, 18.659; 6: Roma), *(in) istatuam* (= statuam, CIL, XI, 5996: Sestinum), *isperatus* (= speratus, CIL, VIII, 1949; 2: Tebessa, Numidia; 5445; 6—7: Calama, Numidia), *ispiritum* (= spiritum, Def. tab., 250 a, 17; b, 13: Cartagina, s. III e.n.), *Iscintilla* (= Scintilla, Def. tab., 279, 15: Hadrumentum, Africa, s. II e.n.), *ispirito* (= spirito, CIL, VI, 10.013: Roma), *ispose* (= sponsae, CIL, VIII, 3485; 7: Lambaesis, Numidia), *iscola* (= schola, CIL, VI, 32.965; 6: Roma), *isperatae* (= speratae, Def. tab., 220 a, 4: Cartagina, sec. I e.n.), *ispatium* (= spatium, Def. tab., 244 b, 6, Id.).

După O. Prinz (Glotta, XXVI, p. 97 ș.u.), proteza lui *i-* ar fi o pronunțare străină, venită din Africa sau de la populațiile neromane din Roma.

MORFOLOGIA

NUMELE

SUBSTANTIVUL

GENUL

Tendința latinei este de a elimina neutrul, absorbit de masculin și feminin. Categoria neutrului, la substantive, nu a fost conservată de limbile romanice, în afară de română și de italiană. Sporadic, forma neutră a adjectivelor s-a conservat în formele romanice ale lui *hoc (anno)*, *id (ipsum)*, *ipsum* (dr. *îns*), *quid* (dr. *ce*), *quod* (dr. *că*; cf. REW[3], 4161, 4256, 4541, 6953, 6970 și 6971).

După dispariția categoriei neutrului, desinențele în *-a (digita)* și *-ora* (pl. de la declinarea a III-a: *tempora*) au fost întrebuințate, în italiană și română, pentru formarea pluralelor colective *(friguri, piepturi, timpuri*, în italiană, plurale trecute la singular, prin confuzie cu singularele de declinarea I în *-a*: sicil. *pittira*, sard. *pettọra, pittúra*, flor. *arcora*, v. romagn. *capora*, tosc. *campora*).

G. Caragață, Plurale românești și italienești în *-ora*, Bul. Philippide, III, p. 29 ș.u. și A. Graur, Les noms latins en *-us*, *-oris*, Rev. de Philologie..., XI, 1937, p. 265 ș.u.

Categoria neutrului cuprindea, la origine, numai obiecte neînsuflețite. Cuvintele ca *manus, oculus, ventus* au fost tratate ca feminine și masculine, deoarece noțiunile pe care le reprezentau erau considerate ca forțe vii (mentalitatea primitivă fiind dominată de magie). Cu timpul, felul de a gîndi s-a schimbat și s-a ajuns ca masculinul și femininul să cuprindă și nume de obiecte. Limba română a remediat în oarecare măsură această stare de lucruri. În afară de aceasta, și animalele puteau avea nume de lucruri, dacă erau privite ca simple instrumente *(jumentum)*. Limba română a eliminat această categorie. Se poate deci spune că româna a « întărit » ideea de neînsuflețit pe care o avea categoria neutrului în latină.

A. Graur. Les substantifs neutres en roumain, Romania, LIV, p. 249 ș.u.; BL, V, p. 5 ș.u.; VI, p. 260 s.u. Al. Rosetti, Despre genul neutru și genul personal în limba română, în SCL, VIII, 1957, p. 407—413 și Anexa, p. 596—609.

În română, neutrul este confundat la singular cu masculinul, iar la plural cu femininul: *un scaun — două scaune;* neutrul mai posedă în plus, la plural, desinența *-uri*.

-uri derivă din *-ora*. Cum se explică trecerea lui *a* la *e* (în secolul al XVI-lea, toate textele dau pl. neutru în *-ure: cerĭure, lucrure* etc. Densusianu, H.d.l.r., II, p. 159 ș.u.) și *i*(< *e*)? *-a* a trecut la *ă*, dar sub această formă desinența se confundă cu fem. sg. *-ă*: *scaun — *scaună* (pl.), ca *masă* etc. În unele cazuri, pl. fem. în *-e* se confundă cu pl. neutre în *-ă*, și anume: după *r, ș, ț*, cînd *e* trecuse la *ă* sub acțiunea consoanelor precedente: pl. *mure > mură, rațe > rață, moașe > moașă* (*e* trece la *ă* și după *w*: **doue > două, nouae > nouă*, iar *ă* trece la *e* după *y*: *cui* — pl. *cuie*, cf. fem. *albine*; *-e* în pl. *mure* etc. este deci analogic: după *prună-prune* s-a refăcut un pl. *mure* etc.).

Expansiunea pluralelor în *-uri* (în loc de *-ură*) trebuie deci explicată ca o reacție împotriva acestei confuzii a pluralelor feminine cu pluralele neutre.

-uri < *-ure*; pentru *-e* > *-i*, trebuie să plecăm de la cazurile cînd *e* nu este final și trece în mod normal la *i*: *-urele* > *-urile*, și de aici *-uri*: fenomenul apare în mai toate textele din secolul al XVI-lea (v. mai jos. p. 425), dar e generalizat mai tîrziu, în secolul al XVIII-lea (Pușcariu, DR, II, p. 81–82).

Schimbările de gen, adică trecerea numelor dintr-o categorie într-alta, se observă deseori în latina vulgară.

Iată cîteva exemple:

Masculine trecute la feminin:

cineres suas (CIL, VI, 27.593; 5—6: Roma), *(qua) fini (fata volebant;* CIL, IX, 3473; 9: Peltuinum, Italia centrală).

Feminine trecute la masculin:

arbor (duos arbores, CIL, XIII, 1780; 8—9: Lyon), *fagus, fraxinus, populus, ulmus* > dr. *arbore, fag, frasin, plop, ulm.*

Neutre trecute la masculin (dar uneori poate fi vorba și de o confuzie a finalelor, deoarece consoanele finale sînt numai grafice):

fatus (CIL, VI, 18.086; 2: Roma), *opus maximus* (CIL, XI, 5265; 10: Hispellum, în Umbria), *hunc castrum* (CIL, V, 5418; 8—9: Como), *hunc sepulcrum* (CIL, V, 5415; 14: Como), *hunc corpus* (CIL, III, 9508; 1: Salonae), *hunc sepulcrum* (CIL, III, 2632: Salonae), *aliquem corpus* (CIL, V, 6186; 5—6: Milano), *mentus* (Def. tab., 135 a; 6: Latium, sec. II î.e.n.), *omnem remedium; ~ filacterium; ~ tutamentum; ~ oleum* (Def. tab., 250 a; 19; 20; 20—21; 21: Cartagina, sec. I e.n.), *fatus* (Petronius, XLII, 5; LXXVII, 3), *vinus* (Id., XLI, 12).

Neutre trecute la feminin:

ossa exterae (CIL, III, 9450; 7: Salonae), *labras* (Jeanneret, p. 83: Roma (?), sec. I î.e.n.), *labias* (Def. tab., 135 a; 5: Latium, sec. II e.n.), *bracias* (Id., 135 a; 2), *itestinas* (Id., 190; 10: Latium, sec. II e.n.); cf. fem. dr. *armă, foaie, tîmplă, ușe* provenind din pl. neutre terminate în *-a* și confundate cu fem. sg. în *-a*: *arma, folia, ostia.*

Prin dispariția finalelor și deci a flexiunii cazuale, în latina vulgară, nu s-a mai putut face distincția cazurilor. Funcțiunea numelui în frază nemaifiind marcată de formele cazurilor, locul numelui devine fix. Acest fapt a avut urmări importante pentru sintaxă (v. mai jos, p. 167 ș.u.).

Singular drept plural. Sînt o serie de nume care au la singular formă de plural și cărora li s-a refăcut ulterior, în română, o formă de singular: *funingine* < *fuliginem,* cu un singular refăcut *funingină; ghinde* < *glandem,* cu un singular refăcut *ghindă; grindine* < *grandinem,* cu un singular refăcut *grindină; fiere* < **fele,* cu un singular refăcut *fieră; mușuroaie* < *musaranea,* cu un singular refăcut *mușuroi; nămaie* < *animalia,* cu un singular refăcut *nămai; paie* < *palea,* cu un singular refăcut *pai; pecingine* < *petiginem,* cu un singular refăcut *pecingină; pîntece* < *panticem,* cu un singular refăcut *pîntec; Sînziene* < *Sanctus Johannes,* cu un singular refăcut *Sînziană.*

Byck-Graur, BL, I, p. 35 ș.u.; Densusianu, GS, III, p. 434.

Pluralia tantum. Sînt, în latină, nume numai cu formă de plural, cărora li s-a refăcut, în română, o formă de singular: *mațe* < *mattia,* cu un singular nou *maț; muci* < *mucci* (Graur, Romania, LIII, 199; cf. în italiană *moccio,* refăcut din pl. *mocci*), cu un singular nou *muc; nunți* < *nuptiae,* cu un singular nou *nuntă; Paști* < *Paschae,* cu un singular nou *Paște; sărune* (dial.) < *salonae,* cu un singular nou *sărună* (dial.)

Byck-Graur, BL, I, p. 36: Löfstedt, Syntactica, I², p. 30.

CAZUL

Nominativul (casus rectus, în opoziție cu celelalte cazuri obliqui) și vocativul pot forma, fiecare singur, o frază. Genitivul și dativul sînt cazuri pur gramaticale (sau abstracte), pe cînd celelalte cazuri sînt „locale" (sau concrete). Acuzativul, locativul și ablativul au deci rolul de a indica locul sau momentul în care se petrece acțiunea sau punctul ei de plecare: *Romam ire, oppido fugit.*

Nominativul este cazul în care stau subiectul și atributul. Vocativul indică persoana căreia ne adresăm. Acuzativul este cazul în care stă complementul direct, iar genitivul este cazul atributului (genitivul partitiv indică totul din care s-a luat o parte). Numele persoanei căreia un obiect îi este destinat se pune la dativ. Ablativul indică punctul de plecare, iar locativul locul unde se petrece acțiunea.

Încă devreme apare în latină tendința, care se realizează mai tîrziu în latina vulgară, de a se reduce numărul cazurilor. Instrumentalul dispare încă din epoca preistorică a limbii. Nominativul se confundă uneori cu vocativul. Iar la plural se păstrează o formă unică pentru dativ, ablativ, instrumental și locativ.

În genere, româna a pierdut flexiunea nominală, dar a conservat vocativul masculin (pe care l-a întărit prin formele noi în *-ule* și *-lor*) și dativul (cf. dativul fem. la declinarea I și a III-a: *unei case* < *casae, unei morți* < *mortī*).

I. Șiadbei (Persistența cazurilor latine în Romania orientală, în Mélanges... Mario Roques, IV, Paris, 1952, p. 231 ș.u.) nu a izbutit să dovedească că formele de dativ feminin singular în *-e*, *-i* ar fi datorate analogiei. Laura Vasiliu, Observații asupra vocativului în limba română, în Studii de gramatică, I, 1956, p. 5—23.

Numele și-a schimbat caracterul. În latină, aceeași formă nominală indică, în același timp, genul, numărul și cazul. În *bonum*, de exemplu, *-um* indică nominativul neutru, opus genitivului *i*, dativului *o* etc.; *-um* era de asemenea opus lui *-ă* de la plural. În sfîrșit, această terminație deosebea neutrul de masc. *-us* și fem. *-ă*. Genul substantivului era indicat de adjectivul ce întovărășea numele: *bonus nauta* (masculin), *alta fagus* (fem.) etc.

Distincția cazurilor, cuprinsă în silaba finală, dispare în latina vulgară și în romanica primitivă. Numele devine o marcă, pentru a denumi fiecare noțiune, iar articolul e întrebuințat pentru a arăta în ce fel trebuie privită noțiunea respectivă.

DECLINAREA

Declinarea numelor, așa cum e reprezentată în română, e redusă la trei categorii:

Categoria I: sg. *-a*, pl. *-e, -as*: feminine.

Categoria II: sg. *-u*, pl. *-i, -a, -ora*: masculine și neutre.

Categoria III: sg. *-e*, pl. *-i, -es, -a*: masculine, feminine și neutre.

În română, forma de nominativ singular nu poate fi luată întotdeauna drept formă tip, întrucît celelalte forme își pot exercita influența asupra ei; faptul acesta s-a întîmplat deseori: formele de nominativ plural au fost luate drept forme tip de la care s-a pornit, refăcîndu-se prin analogie o nouă

formă de nominativ singular. Vechiul nominativ *geamăn* a fost înlocuit cu *gemen*, pornindu-se de la pl. *gemeni* etc. Tendința care se manifestă în franceză, de exemplu, de a avea o formă invariabilă pentru fiecare noțiune nu este vie în română, care a rămas, în această privință, la un stadiu mai puțin avansat de evoluție.

Necesitatea de a uniformiza forma de singular și cea de plural, sau de a le diferenția, e obținută de limbă prin apropierea formei de singular de aceea de plural: sg. *oaspet*, mai aproape de pl. *oaspeți* decît sg. *oaspe*, sau prin diferențiere: sg. *copac*, mai diferit de pl. *copaci* decît sg. v. *copaci*.

J. Byck et A. Graur, De l'influence du pluriel sur le singulier des noms en roumain, BL. I, p. 14 ș.u.

DECLINAREA I

Nume în *-a*. În această categorie au intrat unele nume care erau în latină de decl. a III-a și a V-a: *fată, frunză, ghindă, lindină, minciună, nea, secară* < *facia (facies), frondia (frons), *glanda (glans), lendinem, mentionem, nivem, secale;* și a IV-a: *mînă, noră* (în sec. al XVI-lea: *mînu, noru*) < *manus, norus* (*nura*, CIL, VIII, 9065; 15: Aumale, Africa).

Prin dispariția lui *-s* și *-m*, nominativul și acuzativul singular au fost confundate. Forma de genitiv-dativ feminin singular este păstrată: *caprae* > *capre*. La plural s-a conservat forma de nominativ: *capre* < *caprae*.

Exemplele din textele secolului al XVI-lea, cu *-e* la gen.-dat. fem.: *ape(e)i, case(e)i mume(e)i* etc. (Densusianu, H.d.l.r., II, p. 148) și din istroromână: dat. *lu ratze, lu sore* (Pușcariu, Istr., II, p. 148) probează că trebuie să plecăm de la o formă în *-e* de genit.-dat. fem., derivată din *-ae* lat., după cum susține cu dreptate Densusianu (op. cit., p. 165 ș.u.). Teoria lui Philippide (Ist. lb. rom., I, p. 56 ș.u.), care pornește de la declinarea cu un singur caz pentru a explica forma de genit.-dat. fem.: *-e* < *-ă* + art. *-ei*: **casă-ei* > *caseei* > *casei*, la care s-a raliat Capidan (Arom., p. 393), e bazată pe o lege fonetică închipuită: *ă* neaccentuat nu trece la *e* decît atunci cînd este asimilat de un *e* conținut într-o silabă dominantă, u r m ă t o a r e; exemplele date de Philippide (op. cit., p. 28): *blestema* < *blăstema, fermeca* < *fărmeca* etc. nu confirmă deci această teorie; *casei* trebuie explicat așadar prin *case* (veche formă de genit.-dat.) + *ei*. Cf. *Anicăi, Lucăi* etc., unde *ă* nu a fost schimbat în *e*. În privința păstrării formelor de dativ, cf. de altfel mai jos., p. 132, dativele de decl. a III-a în *-ani*: *mamani, tatani*: dr. (sec. al XVI-lea) *tătînelui, mumîniei* etc. Ar. *casăl'ei* (î.l. de *casil'ei*) e o formă analogică, refăcută după nominativ, după cum a arătat Densusianu (op. cit., p. 166). Tot astfel gen.-dat. megl. *feată* cu articol, *featăl'ă* (î.l. de *featel'ei*, Capidan, Megl., I, p. 148) arată aceeași influență analogică a formei de nomin.-ac. asupra formei de genit.-dat. sg.

Luni (< v. dr. *lune*, cu *-e* trecut ulterior la *-i*) < *lunis diem* (*lunis:* CIL, V, 8603; 5: Aquileia; *die lunis*, CIL, IX, 6192; 5: Cannae, Italia), formă de genitiv refăcută după analogia lui *martis, jovis* etc. (DE, 1019; REW[3], 5 164; cf. Graur, BL, IV, p. 77).

Skok, ZRPh., LIV, p. 442, explică pe *luni* prin *lunaes*, genitiv analogic (cf. *Valeriaes*, CIL, III, 2583; 3: Salonae; *legionis secundes*, CIL, III, 12.799; 5—6: Dalmatia; *Octaviae secundes*, CIL, III, 14.946: 7—8: Dalmatia; *memoriaes*, CIL, III, 9555: Salonae). De fapt, forma aceasta de genitiv este imitată după gen. gr. în -ης (Μούσης): Ernout, Morphol. hist. du lat., p. 33 ș.u. Procopovici, DR, IX, 77, n. 1. propune un *dies lunae*. Pluralele în *-as* (nominat.). în loc de *-ae* au fost explicate de unii cercetători ca o reminiscență osco-umbriană; ipoteza nu se susține însă (cf. Mihăescu, Lat. prov. dun., p. 134).

DECLINAREA A II-A

Masculine și neutre în *-o*, și anume: masculinele și neutrele de la declinarea a IV-a, neutrele în *-us* de la declinarea a III-a și femininele de la declinarea a II-a și a IV-a. Terminația în *-us*, la substantive și adjective, fiind foarte frecventă, numele în *-er* și-au schimbat terminația, prin analogie: de la ac. *aprum* s-a refăcut un nominativ *aprus;* cf. App. Pr.: *aper non aprus* (139), *teter non tetrus* (138), *aegrus* (= aeger, CGL, IV, 474, 26), *taetrus* (= taeter, CGL, II, 195, 47).

Bos, de la declinarea a III-a a trecut la declinarea a II-a: **bovus (bobum*, Mulom. Chiron, p. 974).

Pl. *degete* (sg. *deget*) se explică prin *digita* (fem. sau pl. neutru), asimilat cu neutrele în *-a*.

Forma de genitiv sg. e conservată în *miercuri* < *mercuri diem*.

Vocativul e conservat în *dumnezeu* < *domine deus*.

Skok. ZRPh., LIV, p. 440.

DECLINAREA A III-A

Nume în *-ĭ*, *-ī*, *-ū*, (vechi diftongi, consoane). *Munte* (n.-ac.), pl. *munți* (< n.-ac. *-ēs*); tot astfel: *om-oameni* etc. Pluralele în *-ĭ*, în română și în italiană, au fost explicate în mai multe feluri: întrucît latina vulgară a cunoscut pluralele în *-is* (arhaice), pe lîngă cele în *-es*, forma în *-is* ar explica pe *-i* din română și italiană.

S. Pușcariu, Une survivance du latin archaïque en roumain et en italien, în Ét. de ling roum., p. 291 ș.u.

Acestei teorii i se opune constatarea că, atunci cînd pl. în *-is* mai e atesta (și e atestat rareori: n. pl.: *parentis* = parentes, CIL, VI, 26.849; 1: Roma; CIL, V, 1636; 8: Aquileia; CIL, V, 1686; 10: Aquileia; ac. pl.: *responsionis* = responsiones, CIL, XIII, 7554; 8—9: Kreuznach, Germania), *-s* dispăruse în limba vorbită, iar *e* și *i* se confundaseră într-un singur sunet.

Explicația că pl. în *-i* a fost creat după analogia pluralului numelor de la declinarea a II-a, pentru a se evita confuzia dintre *canem* și *canes*, creîndu-se în felul acesta un pl. nou *cîni* (Densusianu, H.d.l.r., II, p. 166), nu satisface; o explicație mulțumitoare ar fi că pluralele în *-i* au fost create prin analogie cu pluralele adjectivelor de declinarea a II-a: *multus-multi* etc., sau ale substantivelor de declinarea a II-a: *servus, -i*, căci în română și în italiană pluralul nu poate veni, la această declinare, de la acuzativ. Pentru declinarea a III-a trebuie luate în considerație pluralele din latina tîrzie în *-is: partis, piscis*, de unde, după dispariția lui *-s*, a rămas *-i* (Schürr, Literaturbl. f. germ. u. rom. Phil., LXII, p. 34).

În *nume* < *nomen*, *-n* a dispărut, ca în provensală și italiană. Nominativul latin e păstrat în dr. *împărat, jude, oaspe, om, preot, sor* (în secolul al XVI-lea e atestată și forma analogică, *soră*, mai recentă, căci *o* nu a fost diftongat, Philippide, Orig. Rom., II, p. 74) etc. < *imperator, judex, hospes, homo, presbyter, soror*.

Forme de nominativ refăcute după forma de acuzativ: *carnem* (= caro), *calcem* (= calx), *lentem* etc.

Genitivul singular e reprezentat prin numele zilelor săptămînii: *marți, joi, vineri* < *martis diem, jovis diem, veneris diem*.

Gen.-dat. sg. *părți* reprezintă dativul lat. *parti*, după cum *case* (gen.-dat. sg. de decl. I) reproduce pe *casae*. În această privință, argumentele aduse de Densusianu (H.d.l.r., II, p. 165—166) sînt decisive (v. mai sus, p. 131).

Vocativul în *-e*: *împărate* etc. (în secolul al XVI-lea: *doamne, oame* etc.) apare uneori în inscripții: *Alexandre* (Diehl, Al. 262 [1]: Roma). Forma articulată: *omule* reprezintă aceeași formă de vocativ, cu desinența așezată după articol: (*-u*)*l* + *e*; dar ea este, firește, o creație mai recentă.

ML, p. 506 ș.u.; mai jos, p. 488; Graur, Romania, LII, p. 499 ș.u.; GS, V, p. 178—181. Aromâna întrebuințează vocativele în *-e* (Capidan, Arom., p. 386), pe cînd meglenoromâna preferă vocativele în *-le* (Id., Megl., I, p. 146).

Unele adjective au trecut la declinarea I și a II-a; cf. în App. Pr.: *acre non acrum* (41), *tristis non tristus* (56), *pauper mulier non paupera mulier* (42).

Cîteva nume în *-a*, indicînd gradul de rudenie, apar cu flexiunea numelor în *-n*: *mamani* (CIL, X, 2965; 4: Puteoli), de unde dr. *mîni* (în expresii ca: *mîni-ta* etc.), *barbane* (CIL, IX, 6402: Tarent), *tatani* (CIL, X, 3646; 6—7: Miseno, Italia); cf. *tătîne*, în secolul al XVI-lea, mai jos, p. 487 ș.u.

Formarea acestei flexiuni, după analogia numelor latine în *-o*, *-onis* (Meyer-Lübke, Gröbers Gr., I[2], p. 483; Einf. [3], p. 188; cf. Pușcariu, Ét. de ling. roum., p. 53), nu este probabilă, întrucît e greu de admis ca analogia să fi pornit de la o categorie gramaticală reprezentată în număr mic în declinarea latină. De aceea, e mai probabil că avem de-a face cu o influență germanică (W. v. Wartburg, Évolution et structure de la langue française, Leipzig-Berlin, 1934, p. 49), pornită de la analogia declinării latine în *-a* cu declinarea temelor germanice în *-n*: franc. *flaskă, flaskun* (f.), got. *guma* (*gumins, gumin, guman;* masc., Gamillscheg, Rom. Germ., I, p. 54; II, p. 277); cf. lat. v. *scribanem* (it. *scrivano*, fr. *écrivain* etc., REW [3], 7744), fr. *ante-antain, nonne-nonnain, pute-putain*.

Declinarea numelor comune latine în *-a*, modelată după declinarea germanică, care a lăsat urme și în română, era deci pan-romană, și aceasta nu trebuie să ne mire, cînd știm că relațiile dintre germani și lumea romanică încep încă din secolul al II-lea î.e.n.

Flexiunea în *-a*, *-ane*, la n. de pers.: *Huga-Hugane*, paralelă aceleia în *-o*, *-one*: *Berto-Bertone*, e foarte răspîndită în limbile romanice occidentale, mai tîrziu, și anume începînd cu secolul al VII-lea e.n. Ea apare ca un împrumut germanic (cf. în longob. seria paralelă masc. și fem.: *Anno-Annon*, *Anna-Annon*, de unde: *Anno-Annone* și, prin analogie: *Anna-Annane*), în regiunile de contact dintre lumea germanică și cea romană, și dispare cu cît ne îndepărtăm de domeniul germanic. J. Jud, Recherches sur la genèse et la diffusion des accusatifs en *-ain* et en *-on*, Halle, 1907, p. 65 ș.u. Mihăescu (Lat. prov. dun. p. 142) se pronunță împotriva originii germanice a acestei flexiuni și o explică prin dezvoltarea internă a limbii latine. Problema substantivelor feminine, în cursul evoluției latinei spre limbile romanice, e tratată de R. de Dardel, Recherches sur le genre roman des substantifs de la troisième déclinaison, Genève, 1965 (faptele românești la p. 89—91).

DECLINAREA A IV-A

Numele în *-u*. În regulă generală, numele de declinarea a IV-a au trecut la declinarea a II-a. Pentru *socrus* și *nurus*, cf. App. Pr.: *nurus non nura, socrus non socra* (169, 170). Dr. *soacră* este forma normală; dar *noră* și *nor* (în legătură cu adj. posesiv: *noru-mea* etc.; cf. în secolul al XVI-lea, *nor(u)*, Densusianu, H.d.l.r., II, p. 147 și azi, dialectal, de ex. în Banat, Șandru, BL,

V, p. 141) nu reproduc pe *nora*, pentru că *o* nu e diftongat, ci pe *norus* (Graur, BL, VIII, p. 219).

Rohlfs, Lex. Differ., p. 12—13: *-a* în *noră, soră* e analogic.

Pentru pl. *campora, jocora* etc. > dr. *cîmpuri, jocuri* etc., v. mai sus, p. 128.

DECLINAREA A V-A

Încă din epoca arhaică a latinei, unele nume de declinarea a V-a trec la declinarea I: nom. sg. *effigia* (Plaut, R., 421), nom. pl. *effigiae* (Lucr. IV, 105). În latina vulgară, afară de excepții, toate numele de declinarea a V-a au trecut la declinarea I: *facia, glacia* (CGL, II, 34, 4) etc., v. mai sus, p. 128.

ARTICOLUL

Întrebuințarea numelui întovărășit de articol (derivat din pronumele demonstrativ) interesează sintaxa; v. mai jos, p. 159 ș.u. Din punct de vedere formal, articolul, în română, reprezintă pe *ille*, după cum urmează:

	Sg.	Pl.
Masculin	N. Ac. *illum* > *lu* (ar., megl. *-l(u)*, Capidan, Arom., 383; Megl., I, 145)	*illi* > *i* (ar. *l'i*)
	G. *illui* (CIL, X, 2564; 6: Puteoli) > *lui*	G. *illorum* > *lor*
	illeius (CIL, VI, 14.484; 14: Roma)	
	illo > *lu*	
Feminin	N. Ac. *illa* > *a* (v. mai sus, p. 117).	*illae* > *le*
	G.D. *illaei* > *ei*	*illorum* > *lor*

lu < dat. *illo*; aceeași construcție ca în v. fr., *li fils le roi* (= *illo regi*), după cum a arătat Meyer-Lübke, Rum. u. rom., p. 7 ș.u. Meyer-Lübke a combătut, cu argumente convingătoare, teoria lui Pușcariu (Der *lu*- Genetiv im Rumänischen, ZRPh., XLI, p. 76 ș.u.), după care *lu* ar reprezenta pe *illum* (ulterior, Pușcariu a adoptat explicația lui Meyer-Lübke: ZRPh., LVII, p. 249 ș.u.). În megl. genitivul articulat se formează cu *-lui* enclitic și cu *lu* proclitic: *domnului, lu bărbatu* (Capidan, Megl., I, p. 145). În istroromână, cu *lu*: *fil'u lu iardińeru* (Pușcariu, Istr., II, p. 148); Skok, Sl., VIII, p. 610, pune în relație vocativul în *-lor* (*fraților*) cu tc. ot. *-ler* (*efendiler*).

Dinaintea numelui la genitiv-dativ, a pronumelui posesiv sau a numeralului ordinal, articolul proclitic, combinat cu prep. *ad* are următoarele forme:

	Sg.	Pl.
Masculin	*ad* + *illo* > *al* (*a* în dr. dial. și în aromână, primul element fiind separat de *-luĭ*: *a aușaticluĭ*: Capidan, Arom., p. 385).	*ad* + *illi* > *ai*
Feminin	*ad* + *illaei* > *a ei* (formă conservată încă în textele dacoromâne din sec. al XVI-lea) > *ii*.	*ad* + *illae* > *ale*

al < *ad illo* (dat.), Meyer-Lübke, Rum. u. rom., p. 9; cf., în megl., *al* și, mai vechi, *a lu*.

ar., megl. 1. *ali* < *ad illaei* neaccentuat: *ali mumă*.
2. *a... l'ei* < *ad ... illaei* accentuat: *featăl'ei*.

Cf. în dr. (la moți): *Savina a li Bodă*, în care *li* < *illaei* neaccentuat. Tot astfel, *illaei* neaccentuat > *i* în dr., ca articol antepus (Rosetti, RLiR, III, p. 255—256). *Ali* nu reproduce deci pe *ad illae* (Meyer-Lübke, Rum. u. rom., p. 9; Capidan, Arom., p. 393). Dr., ar.-*le*, la numele masc. în *-e*, *cînele*, se explică de asemenea prin *illum*: *-lu*, cu *u* > *e*, după analogia numelor care au același timbru vocalic la finală, cu sau fără articol: *cînele*, ca *lupulu*: ar. (sec. XVIII) *birbeculu*, *părintile* etc. (Capidan, Arom., p. 383—384).

ADJECTIVUL

GENUL ȘI DECLINAREA

Unele adjective terminate în *-is* trec în categoria celor în *-us*: *acre non acrum* (AP, 38), dr. *ager* < **agilus* (= agilis), dr. *lin* < ** lenus* (= lenis), cf. mai sus, p. 132.

COMPARAȚIA ADJECTIVELOR

În locul comparativului organic *(altior, pulchrior)*, limba vorbită, încă de la Varro, întrebuințează forme cu *magis* (Rohlfs, Lex. Differ., p. 15).

Dintre procedeele pentru comparația adjectivelor, româna nu a conservat decît perifraza cu *magis*, pentru comparativ, aceeași formă fiind întrebuințată și la superlativ, dar precedată de articol. Cf., în inscripții:

longa magis (duxissent) fila (sorores) (CIL, III, 2628; 4: Salonae) și *longa magis duxissent fila sorores* (CIL, III, 9259; 4: Salonae), *longa magis (nexissent) stamina Parcae* (CIL, III, 2183; 8—9: Salonae), *magis venerabile* (CIL, X, 7257; IV, I: Sicilia).

Mihăescu, Lat. prov. dun., p. 150.

NUMERALUL

m. *unus*, f. *una* > *un*, *o*. m. *duo* + *i* (marcă a pluralului, cf. *trei*) > *doi*, f. **doue* > *doauă* (formă atestată în sec. al XVI-lea și, dialectal, azi) > *două*, *tres* > *trei*, cu *-i*, marcă a pluralului, *quat(t)or* (CIL, VIII, 5843; 5: Numidia; X, 5939; 7: Latium) > *patru*, *cinque* (CIL, X, 5939; 2: Latium) > *cinci*, *sex* > *șase*, cu *-e* după analogia lui *șapte*, *șepte* (CIL, XIII, 2412; 5: Lyon) > *șapte*, *octo* > *opt*, *nouem* > *nouă*, *decem* > *zece*.

Procedeul numărătorii prin adițiune, de la 11 la 19 (*unsprezece* etc.; *spre* = fr. „sur"), nu este latin, ci întrebuințează, numai, elemente de origine latină. El se regăsește în slavă și în albaneză. De asemenea nelatin este procedeul de a număra zecile, de la 20 în sus: *douăzeci*, *treizeci* etc. *Sută* e slav. *Mie* < *milia*.

H. Schmid, Zur Entwicklungsgesch. der roman, Zahlwörter, Vox rom., 23, 1964, p. 196—199.

ADJECTIVE PRONOMINALE

unus > dr. *un*; *tot(t)us* > dr. *tot*, gen. pl. *tuturor* < *totorum* + *illorum*. m. *alter* > dr. *alt*, dat. **altrui* > dr. *altui* (it. *altrui*), f. dat. **altrei* > dr. *altei*, gen. pl. **altrōrum* > dr. *altor*, *neque unus* > dr. *nici un*.

PRONUMELE

PERSONAL

Forme accentuate

Persoana I

Sg. N. *eu* < *ego*. *Eo* e atestat în latina vulgară (CIL, VIII, 13.134; 21: Cartagina).

D. *mie* < *mi* (CIL, I², 1216; 6: Roma), cu *e*, după analogia lui *ție* (v. mai jos).

Ac. *mine* < *mene*, formație analogică după *cine* < **quene* (*ce* — *cine*, deci *mă* — *mine*).

Pl. N. Ac. *noi* < *nos*; *-i*, semn al pluralului.

D. *nouă* < *nobis*, cu *ĭ*; *-ă* < **ŏ* < *e*, prin influența vocalei labiale precedente (ML, p. 148).

Persoana a II-a

Sg. N.V. *tu* < *tu*.

D. *ție* < **tībĭ* (*tibe*, CIL, I, 10; 5: Roma; VI, 7579; II: Id.), cu *ī*, refăcut după analogia formei contrase *mī*.

Ac. *tine* (v. mai sus, *mine*).

Pl. N. Ac. *voi* < *vos* (cu *-i*, ca la *noi*).

D. *vouă* < *vobis* (cu *ĭ*, v. *nouă*).

Persoana a III-a

M a s c u l i n Sg. N. Ac. *el* < *illum*, *însul* < *ipsus ille*, cf. *ipsuius* (CIL, X, 5939; 5: Latium), *ipseius* (CIL, III, 2240; 4: Salonae; VI, 2734; 5—6: Roma) și *inpsuius* (CIL, III, 2377; 5—6: Salonae), în legături sintactice; *n* provine din *con* (= cum) sau *in* + *ipso*. Ar. *năsu* are aceeași origine, printr-o separare silabică diferită, fără ca *n* să se fi propagat în silaba următoare (fenomenul acesta este necunoscut aromânei, cf.ar. *minut* etc., față de dr. *mănunt*, Rosetti, Étude., p. 23 ș.u.): *con ipso* > **cunăsu* > ar. *cu năsu*, *dîns* < *de* + *ins*.

G. D. *lui* < *illui*.

Pl. N. Ac. *ei* < *illi*.

G. *lor* < *illorum*.

Feminin. N. Ac. *ea* < *illa* (v. mai sus, p. 117), *însa* < *ipsa illa*.
G. D. *ei* < *illaei*.
Pl. N. Ac. *ele* < *illae*.
G. *lor* < *illorum*.
Reflexiv. D. *șie* < *sibi*: *sibe* (CIL, III, 1808; 8: Narona; 12.749: Dalmatia; Dessau, 8376: Praeneste); v. *ție*.
Ac. *sine* (v. *mine*).

Forme neaccentuate

Formele neaccentuate sînt următoarele:
Dativ. Sg. Pers. I: *mi* < *mi*.
Pers. a II-a: *ți* < *ti*.
Pers. a III-a: *i* < *illi*.
Pl. Pers. I: *nă* (azi *ne*, refăcut după analogia lui *le*) < *nos*.
Pers. a II-a: *vă* < *vos*.
Pers. a III-a: *le* < *illis*.
Reflexiv, Sg. *și* < *sibi*.
Acuzativ: Sg. Pers. I. *mă* < *me*.
Pers. a II-a: *te* < *te*.
Pers. a III-a: masc. *l* < *illum*; fem. *o* < *illam*.
Pl. Pers. I: *ne*, refăcut după analogia lui *le*.
Pers. a II-a: *vă* < *vos*.
Pers. a III-a: *i* < *illi*; fem. *le* < *illae*.
Reflexiv: *se* < *se*.

POSESIV

Un singur posesor

Persoana I

Sg.	Pl.
m. *mieu* < *meus*	*miei* < *mei*
f. *mea* < *mea*	*mele*

Ar. *meauă* este refăcut după analogia lui *steale-steauă*, iar dr. *mele* după modelul lui *stea-stele* (ML, p. 263—264).

Persoana a II-a

m. *tău* < **teus* (v. mai sus, p. 105)	*tăi* (analogic, cf. *mieu*, pl. *miei*).
f. *ta* < *tua*	*tale*, ca *mele* (v. mai sus).

Persoana a III-a

m. *său* < **seus*.	*săi* (analogic, cf. *miei*, *tăi*).
f. *sa* < *sua* (v. *tău*).	*sale* (analogic, cf. *mele*).
m. *lui* < *illui* (CIL, X. 2564; 6: Puteoli).	
f. *ei* < *illaei*.	

Mai mulți posesori

Persoana I

m. *nostru* < *noster* — *noștri* < *nostri* (pentru trecerea lui *s* la *š*, v. Byck, BL, IV, p. 203).

f. *noastră* < *nostra* — *noastre* < *nostrae*.

Persoana a II-a

vostru < *voster* — *voștri* < *vostri; voster* e refăcut după analogia cu *noster (vostrum* CIL, VIII, 9081 ; 6: Aumale, Africa)

Persoana a III-a

m.-f. *lor* < *illorum*.

DEMONSTRATIV

Is a fost înlocuit cu *iste, ipse, ille,* cu corpuri fonetice mai mari. *Ille* este întrebuințat în locul lui *hic, haec, hoc.*

Istum > **est* > *ăst* (cu *e* inițial neaccentuat trecut la *ă,* cf. DE, 102); pl. *isti* > *ești* > *iști* (prin asimilare).

Fem. *iastă* < *istam; astă,* cu *ea* neaccentuat > *a*; *este* < *istae (aste,* refăcut după sg. *asta*).

Acest, acel, cestălalt, celălalt, ăstalalt, ălalalt (cf. ML, p. 265) sînt compuși cu *eccum.* Cf. la Apuleius: *libertus ecille ait* (Apol., p. 53), *socero eius eccilli Herennio Rufino* (Id., p. 74).

Pron. démonstratif *ăl-al* < *illu*; *ăl* en position non-libre: *omulu alu bunu* (Al. Niculescu, RRL, XIII, 1968, p. 479).

RELATIV ȘI INTEROGATIV

care < *qualis.*

cine < **quene (quem,* cu *m* > *n* la finală — cf. v. log. *ken,* campid. *kini,* sp. *quien,* port. *quem* — ca la *cum* > *cun, con* — *tam* > *tan,* și *-e* analogic, cf. *mine, tine* etc.; Mihăescu, Lat. prov. dun., p. 155).

ce < *quid.*

cît < *quantus* (cu dispariția nazalității, în silabă neaccentuată, și asimilarea ocluziunii lui *n* dental de către *t* inițial de silabă, în poziție dominantă: aromâna a păstrat pe *n*: *niscîntu;* cf. *atît* < *eccum tantus,* ar. *atîntu*).

cît nu reproduce pe *quotus,* pentru că prezența lui *n* din aromână ar rămîne inexplicabilă (Procopovici, DR, I, p. 173; Pușcariu, DR, III, p. 403).

NEDEFINIT

alt < *alter*.
dr. *atare*, ar. *ahtare*, megl. *tari* < *eccum talis*.
atît < *eccum tantum*, cu dispariția nazalității în aceleași condiții ca și la *cît* (v. mai sus), ar. *ahîntu*, megl. *tăntu*.
careva < *care* + *va* (= *vrea* > *vra*, cf. Graur, BL, III, p. 31, iar *vra* > *va* prin disimilare totală; după Lombard, St. Neophil., XI, p. 204 și BL, VII, p. 7, 17: *volet* > **voare* > *vare* > *va*).
ceva < *ce* + *va*.
cineva < *cine* + *va*.
cîțiva < *cîți* + *va*.
cutare < *eccum* + *talis*.
fiecare < *fie* (subj. vb. *a fi*) + *care*.
fiecine < *fie* + *cine*.
mulți < *multi*.
dr. *neșkit* (sec. XVI), ar. *niscîntu*, megl. *niscăn* < *nescio quantum*.
neștine „cineva" (sec. XVI) < lat. *nescio quem*.
nimeni < *neminem*.
nimic < *nec* + *mica*.
nici unul < *neque unus*, f. *nici una*.
oare- (*oarecare*, *oarece*, *oarecine*) < lat. *volet* (Philippide, Orig. rom., II, p. 625; Lombard, St. Neophil., XI, p. 204).
ori- (*oricare*, *orice*, *oricine*) < *oare*, cu *oa* neaccentuat trecut la *o*. Pentru *vare care*, cf. alb. *vallë* „wohl, etwa", *vall* „oder".
tot < lat. *totus*.
m. *unul*, f. *una* < lat. *unus*.
vare, ce, v. *oare*.
m. *vreun*, f. *vreuna*, ar. *vărunu*, *vărună*, *vărnu*, *văru*, megl. *vrin*, *vrină* < lat. *vere* (Meyer-Lübke, REW [3], 9224).

VERBUL

Verbul latin, care exprima, la origine, gradul de desăvîrșire a procesului, dezvoltă, încă din epoca preistorică a limbii, expresia timpului.

Sistemul verbal latin e compus din două categorii de forme: categoria infectum, care exprimă procesul nedesăvîrșit încă, și categoria perfectum, care exprimă un proces desăvîrșit.

Flexiunile, în aceste două categorii, denumite și verbum infinitum (proces nedesăvîrșit) și verbum finitum (proces desăvîrșit), sînt următoarele:

		Infectum	Perfectum
Indicativ	Prez.	*dico*	*dixi*
	Trecut	*dicebam*	*dixeram*
	Viitor	*dicam* (*dices*)	*dixero*

		Infectum	Perfectum
Conj.	Prez.-viitor	*dicam (dicas)*	*dixerim*
	Trecut	*dicerem*	*dixissem*
Inf.		*dicere*	*dixisse*
Imperat.		*dic*	
Part. și gerunziu		*dicens*	
		dicendum	
		etc.	

Defectele acestui sistem, de a exprima mai degrabă gradul de desăvîrșire a acțiunii, punînd pe primul plan exprimarea unor nuanțe de sens ce nu pot fi definite cu precizie, precum și marele număr de forme au avut drept urmare, în cursul evoluției istorice a limbii, dezvoltarea expresiei timpului.

Sistemul perfectului a fost dislocat. Latina dispunea de un aorist, care exprima începutul unei acțiuni în trecut, și de perfectul propriu-zis, care exprima o acțiune desăvîrșită. *Dixi* a fost simțit ca un preterit, iar *dixerim, dixeram, dixero, dixisse* au fost eliminați. Pentru a se exprima o acțiune desăvîrșită, s-au întrebuințat formații cu *habere* + participiul în *-tus: habeo scriptum* (v. mai jos, p. 162).

Încă la Plaut (Löfstedt, Peregr. Aeth., p. 209, n. 1) apare construcția *velle* + infinitivul pentru a se exprima viitorul; o regăsim în latina tîrzie; *id enim nobis semper consuetudinis erat, ut ubicumque ad loca desiderata accedere volebamus, primum ibi fieret oratio* (Peregr. Aeth., X, p. 7). (Tot astfel, *possum* + infinitivul, care exprimă prezentul, poate reda și viitorul: *posse oboedire = oboediturum esse*, Löfstedt, Ibid., p. 208.)

Această construcție apare, dialectal, în limbile romanice de vest (retoromană, italiană meridională, franceză de est) și în română, ca formă normală de viitor: *voi cînta*. Același procedeu este întrebuințat în neogreacă, albaneza de sud, bulgară și sîrbă, astfel încît inovația, în română, a putut fi considerată ca un balcanism, cu toate că faptele nu îngăduie o astfel de explicație (cf. Graur, BL, IV, p. 42).

Întrebuințarea lui *vrea*: „cette forme du futur roumain est romane" (J. Šabršula, EB, tch., IV, 1972, p. 56).

Verbele deponente nu s-au păstrat; ele sînt active în latina vulgară: *morire* > dr. *muri*, *ordire* > dr. *urzi*, *patire* > dr. *păți*, *impraeco* (= imprecor, CIL, X, 2645; 4: Puteoli), *querunt* (CIL, VI, 34.025; 6: Roma), *funxit* (CIL, XII, 1381; 4: Gallia Narb.), *egredere* (Peregr. Aeth., XII, p. 3), *labo* (labunt: Mulom. Chiron., p. 121), *scruto* (scrutant: Ibid., p. 120), *vesco* (vescat: Ibid., p. 448).

CONJUGĂRI

Cele patru conjugări au fost conservate: I *cantāre* > dr. *cînta*, II *vidēre* > dr. *vedea*, III *vendĕre* > dr. *vinde*, IV, *dormīre* > dr. *dormi*.

Trecerile verbelor de la o conjugare la alta, prin analogie, în epoca latină vulgară și mai tîrziu:

de la conj. a II-a la a III-a: *augēre* > *augĕre* (dr. *adauge*), *ardēre* > *ardĕre* (dr. *arde*), *mulgēre* > *mulgĕre* (dr. *mulge*), *respondēre* > *respondĕre* (dr. *răspunde*), *ridēre* > *ridĕre* (dr. *rîde*), *sorbēre* > *sorbĕre* (dr. *sorbire, soarbere*) etc.

de la conj. a II-a la a IV-a: *lucēre* > *lucire* (dr. *luci*) etc.

de la conj. a III-a la a II-a: *cadĕre* > *cadēre* (dr. *cădea*).

de la conj. a III-a la a IV-a: *fugĕre* > *fugire* (dr. *fugi; fugere et non fugire* Probus, GL, IV, 185, 20).

Posse și *velle* apar lungiți în *potēre (poterent*, Gr. de Tours, H.F., p. 250. 27), *volēre* (dr. *putea, vrea*), după analogia lui *habēre: habui-habēre,* deci *potui-potēre, volui-volēre.*

Valoarea incoativă a sufixului *-sc-* pierzîndu-se, un verb ca *floresco* nu mai are sensul de „încep să înfloresc", noțiunea aceasta urmînd să fie exprimată într-altfel. Formele incoative pierzîndu-și valoarea specială se amestecă cu celelalte. Verbele de conjugarea a IV-a capătă, la singular și la persoana a treia plural, sufixul *-isc-*: *finisco, finiscis, finiscit, finimus, finitis, finiscunt*

Printre verbele românești formate cu acest sufix sînt de amintit: *albesc, amărăsc, amuțesc, asurzesc, împlinesc, îndulcesc, înfloresc, înverzesc, umbresc, unesc* etc.

Verbele în *-izare* (< gr. -ιζειν), frecvente în terminologia medicală și răspîndite de creștinism *(baptizare, exorcizare* etc.) au căpătat o mare dezvoltare. Verbele în *-are* își formează o nouă paradigmă, prin adoptarea acestui sufix: dr. *lucrez* (pe lîngă *lucru,* sec. al XVI-lea) etc.

t **Trago-tragere* î.l. de *traho-trahere,* potrivit proporției *figo-fixi: trago-raxi,* dr. *trag-trage.*

Stingo (Priscian, GL, II, 525, 31) î.l. de *stinguo,* dr. *sting.*

Coco, cocere (coqus non cocus, coquens non cocens, coqui non coci, App. Pr., 38, 39, 40), î.l. de *coquo, coquere,* dr. *coc-coace,* poate refăcut după pf. *coxi* sau prin evoluție fonetică normală (v. mai sus, p. 116).

Tot astfel, **torco-torcere,* dr. *torc-toarce.*

Fostele sufixe *-ez* (conj. I) și *-esc* (conj. a IV-a) devin desinențe personale (v. Gr. lb. rom., I, p. 119).

Ar. *avdu,* megl. *ud,* istr. *ăvdu,* cu *d* analogic, după proporția *lauzi-laud,* deci *auzi-aud* (Pușcariu, Ét. de ling. roum., p. 29 ș.u.). Verbele cu prezent slab au suf. *-esc, -ez* la prezentul indicativului și conjunctivului.

Forme de conjugare

Alf Lombard insistă asupra complexității jocului de alternanțe, în flexiunea verbului românesc, și asupra marelui număr (circa 100) de terminații și de forme simple (vreo 30; Vb. roum., p. 1 ș.u.; la p. 204—205 se enumeră alternanțele vocalice din flexiunea verbală).

Clasificarea morfologică a verbelor românești, propusă de Lombard (op. cit., I, p. 235—245), e bazată pe două criterii: 1. terminațiile verbale, și în primul rînd ale infinitivului. 2. prezența sufixelor *-esc* sau *-ez* la prezent (slab) sau absența lor (prezent tare). Lombard clasifică verbele în 6 clase: 1. cu infinitiv în *-a* și prezent tare: *jura, jur,* 2. cu infinitiv în *-a* și prezent slab: *fuma, fumez,* 3. cu infinitiv în *-i* (*î*) și prezent tare: *dormi, dorm,* 4. cu infinitiv în *-i* (*î*) și prezent slab: *dori, dorescu,* 5. cu infinitiv în *-ea* și prezent tare: *părea par,* 6. cu infinitiv în *-e* (*ă*) și prezent tare: *suge, sug.*

Tendința limbii române este de a marca distincția între singularul și pluralul substantivelor și între persoanele verbului (Lombard, op. cit., I, p. 221—223).

K. G. Botke, Rumanian Imperfect, Perfect and Pluperfect Indicative, Orbis, IX, 1960, p. 116—118 (expune originea latină a formelor, cu relevarea inovațiilor). V. și Knud Togeby, Les désinences de l'imparfait (et du parfait) dans les langues romanes, St. neophil., XXXVI, 1964, p. 3 ș.u.

INDICATIVUL PREZENT

1. sg. *deștingu, ucigu* (cu *g* î.l. de *d* etimologic: *deștind, ucid*), din secolul al XVI-lea, se explică prin analogia cu verbele în care *g* e etimologic la 1 sg.: *incingo* > **dr.** *încingu;* analogia a pornit de la participiu: *încins—deștins—ucis,* deci 1. sg. *deșting, ucig,* ca 1 sg. *încing.*

1. sg. *dormo, faco* (î.l. de *dormio, facio*), cu eliminarea lui *y,* sînt formele normale în română, ca și în italiană și în spaniolă. Dar *y* a fost conservat la 1 sg. *audio, venio* > dr. *auz, viu* (< *viňu*). *y* a fost introdus în desinența unor verbe trecute la conjugarea a II-a: *cadēre* — *cadeo,* dr. *caz* (Lombard, Vb. roum., II, 923, n. 2), și chiar la verbe de conjugarea a III-a: **credio,* dr. *crez,* **ponio* (cf. *poniret,* CIL, X, 825; 8: Pompei), dr. *pui* (< *puňu*).

Vendĭs, 2 sg., a căpătat un *ī*: *vendīs* (dr. *vinzi*), care se explică prin proporția *vendĭt* (3 sg.) — *dormĭt* (3 sg.): *vendīs* (2 sg.) — *dormīs* (2 sg.).

Pornindu-se de la 1 sg. *dormo -canto -vendo,* 2 sg. *cantas* a fost înlocuit cu *cantīs* (dr. *cînți*), prin analogie cu *dormīs* etc., pentru a evita confuzia între persoana a 2-a și a 3-a.

1 pl. *cîntăm,* î.l. de *cîntam* (păstrat în istroromână, în Maramureș și la românii din răsărit. Pop, DR, VII, 60, n. 2; cf. Pușcariu, Ét. de ling. roum., 78, n.), cu *ă* neexplicat.

Morariu, II, p. 8—9: *ă* în *cîntăm* după analogia lui *cîntă* (3 sg.). Giuglea (Lg. et litt., I, 1941, p. 300) presupune influența analogică a formelor de conjunctiv, la verbele de conjugarea I. *scăpăm,* 1 pl., cu *e* > *ă* sub influența lui *p, botezăm, pisăm* etc.

Mînca se explică prin formele cu accentul pe terminație, de ex.: *manducamus* > **măngducăm,* apoi, prin sincoparea lui *u,* **măndcăm* > **măncăm* > *mîncăm* (pentru *ă* > *î,* ML, p. 151—152). Formele scurte de 1 și 2 sg.: *mînc, mînci* au fost refăcute după aceste forme de plural. *Mănînc, mănînci, mănîncă* provin din 1 sg. **mănduc* > **măndunc* (cu propagarea nazalității, cf. *genuchi* > *genunchi*) > **măndînc* (de la **mănducăm,* cu *u* neaccentuat > *î,* Candrea, BSF, I, 28) + forma scurtă *mînc.*

Mînc este forma sincopată (Morariu, II, p. 16). Alte explicații la Pușcariu, Ét. de ling., roum., 107, n. 1 (*manducare* > *mînca*; *mănînc,* cu reduplicare, în vorbirea copiilor) și Meyer-Lübke, MRIW, I, p. 3, n. 1.

Potēre (î.l. de *posse*): 1 sg. *poteo* > *počiu* (prin asibilarea lui *t'* + voc.; sec. XVI: Densusianu, H.d.l.r., II, p. 205); cf. Virgilius gram.: *est poteo secundae coniugationis* (p. 59, 16).

Morariu (II, p. 22—23) exclude posibilitatea existenței unui **potio.* Totuși *poteo* e atestat și explică în mod mulțumitor forma din dacoromână. *počiŭ*: explicația dată de Densusianu trebuie menținută. Propunerea lui Lombard (Festschrift K. Baldinger, Tübingen, 1979, p. 183—195) e complicată!

1 sg. **dao, stao* explică pe dr. *dau, stau,* iar **vao,* refăcut după *stao* (Meyer-Lübke, Gr., II, § 228), pe ar. 2 sg. *vai* (1 sg. conj. pr. *se vaĭ,* 2 sg. imper. *vaĭ,* cf. dr. *va,* Pușcariu, EW, 1847). 2 sg. *dai, stai* < *das, stas,* cu *i* după analogia pers. 2 sg. *ai* < *habes.* 3 sg. *dă, stă* (ar. *da,* cu *a* conservat), după analogia verbelor de conjugarea I: *cîntă, laudă* etc. 3 pl. *dau, stau,* după analogia lui *au* (3 pl.).

Șiadbei (Romania, LVI, p. 339, n. 1) consideră pe *ă* normal la 2 sg. imperat. și 3 sg. ind. pr.: *dă, fă* etc. Formele cu *a* ar fi analogice, după *dau, dai* etc.

Existența lui **faco* (dr. *fac*) e confirmată de 3 pl. *facunt* (CIL., III, 3551: Pannonia Infer.); tot astfel, 3 pl. în *-unt,* î.l. de *-ent*: *cad(u), pot(u), șed(u).*

IMPERFECTUL INDICATIVULUI

Paradigmele românești se explică prin *-ābam, -ēbam, -ībam* (sau *-ẹam, -īam*, cu dispariția lui *-b-*); *cînta, cîntai* etc., *tăcea, auzea* etc. *-m* de la 1 sg. este analogic (în sec. al XVI-lea analogia nu se produsese încă: Densusianu, H.d.l.r., II, p. 213); el provine de la 1 pl., unde *m* interior se păstrase, în silabă accentuată. *i̯* de la 2 sg. este analogic, după celelalte timpuri (*-ĭ*). *Habias* (= habebas), într-o inscripție din sec. al VI-lea, din Dalmația (Mihăescu, Lat. prov. dun., p. 159).

Pușcariu, Ét. de ling. roum., p. 77, n. 1: *-m* de la 1 pl. după analogia lui *aveàm*, cu *m* de la *am*.

Desinența pers. 3 pl., în secolul al XVI-lea, era *-a* (Densusianu, H.d.l.r., II, p. 214), ca și în aromână, megleno- și istroromână: *cînta* (Capidan, Arom., p. 453); *-au* din limba literară de astăzi este analogic: *ei au — ei aveau — ei cîntau* (Densusianu, l.c.).

Pușcariu, DR, III, p. 773, pleacă de la inversiunile: *el cîntat-a, ei cîntat-au.*

PERFECTUL INDICATIVULUI

Formele de reduplicare dispar. Numai 1 sg. *dedi* și *steti* sînt păstrați în limbile romanice; în dr. (sec. al XVI-lea); *dediu* (Densusianu, H.d.l.r., II, p. 242—243).

Formele fără *-v-* ale perfectului ind. la conj. I: *-ai* (< *avi*), *-asti, -aut* (*-ait, -at*), *-amus, -astis, -arunt* (forma în *-ere* nu e întrebuințată în textele care conțin vulgarisme, Löfstedt, Peregr. Aeth., 36—39, H. Hagendahl, Die Perfektformen auf *-ere* u. *-erunt*, Uppsala, 1923, p. 2 ș.u.) sînt atestate în limba vorbită: 1 sg.: *probavi non probai* (Probus, GL, IV, 160, 14), *calcavi et non calcai* (Id., 182, II); în inscripții: 3 sg.: *exmuccaut* (CIL, IV, 1391; 4: Pompei), *donaut* (CIL, VI, 6870; 2: Roma), *educaut* (CIL, XI, 1074; 5—6: Parma), *dedicait* (CIL, VIII, 5667; 4: Numidia), *laborait* (CIL, X, 216; 5: Grumentum, Lucania, Italia).

Perfectele în *-ui*, în locul perfectelor radicale sau cu reduplicație, sînt frecvente: *fecuit* (CIL, III, 6010; 137: Pannonia, Noricum, Raetia), *bibui, cadui, credui, nascui, stetui* > dr. *băui, căzui, crezui, născui, stătui. Dedi* și *vidi* trec la perfectele slabe în *-ui*: dr. *dădui, văzui* (dar *dedĭu*< *dedi* s-a păstrat și el).

Absconsi (Caper, GL, VII, 94, 16) explică pe dr. *ascunse; deștinse, încinse, prinse, răspunse* pot fi refăcute în română, prin analogie.

Formele analogice *posit* (CIL, I², 1780; 4: Sulmo, Italia centrală; III, 1742; 4: Dalmatia; 1969; Salonae; 2202; 5: Salonae), *poserunt* (CIL, III, 7572; 6: Tomis; 12.598; 4—5: Mehadia) explică pe dr. 3 sg. *puse*, 3 pl. *puseră*.

Perfectele în *-si*. La 1 sg., forma originară este păstrată în sec. al XVI-lea: *aduș(u), plînș(u), puș(u)* etc. (Densusianu, H.d.l.r., II, p. 218); ea a fost înlocuită, mai tîrziu, de forma analogică *adusei* etc.

Conj. I, 2 sg. *cîntași* reproduce probabil pers. 2 sg. a m.m. ca pf.: *cantasses* (A. Procopovici, RF, II, p. 8 ș.u.). 3 sg. *cîntă*, cu *-ă* neexplicat, ca și *ă* de la 1 pl. *cîntăm*. 2 pl. *cîntat* (sec. al XVI-lea), conj. a II-a: *-ut (văzut)*, conj. a III-a: *-et (ziset)*, conj. a IV-a: *-it (venit)*, după cum urmează: *dixistis* > **ziseste* > **ziste* (prin sincopa lui *e*); **ziste* > *zisetu*, prin analogie cu *zisemu*. 3 pl. *-ară*, î.l. de *-aru*, reproduce desinența pers. 3 pl. a m.m. ca pf.: *cantarant*.

Procopovici, RF, II, p. 11 ș.u.; Id., în Donum natalicium Schrijnen, 1929, p. 439: *cîntat* < *cîntați*, un fel de neutru (!); Șiadbei, Romania, LVI, p. 343 ș.u. Procopovici, RF, l.c., a combătut explicația lui Pușcariu (DR, I, p. 330), după care *cîntași* ar reproduce pe *cantasti*, cu *-ști* redus la *-și* în legături sintactice, cînd pronumele personal se așeza după verb: *cîntaști tu, lăudaști te* (cf. și Șiadbei, Romania, LVI, p. 339 ș.u.). Densusianu, H.d.l.r., II, p. 221—222, explică desinența pers. 3 pl. *-ară* prin *-aru* (< *-arunt*), după analogia pers. 3 sg. cu desinența *-ă*. Graur, BL, VIII, p. 208, explică pe *ziset* printr-o formă analogică **dixitus*. *Cîntă* a fost explicat de Meyer-Lübke prin *cîntăm*, dar *ă* din *cîntăm* este el însuși neexplicat. Ettmayer (Vademecum, p. 83) propune să se plece de la forme ca *denumerat, indicat* (deci *cantat*), din cronica lui Fredegar. Dar *-a* accentuat final nu trece în *-ă* în română (cf. *curat, lăsat* etc. și formele de la imperfectul indicativului 3 sg.: *lăsa* etc.).

Conj. a III-a: 1 sg. *feci(u)*, 2 sg. *feceși* (sec. al XVI-lea; ar.); 1 sg. *făcui*, 2 sg. *făcuși* sînt analogice: ind. pr. *fac*, inf. *facere*.

În privința schimbării de accent la perfectele în *-ui* (*potu'i*, î.l. de *po'tui*), ea a fost explicată prin analogie cu *fui* etc. (cf. E. Herzog, DR, II, p. 883), deși această schimbare se poate explica mai bine prin influența perfectului de conjugarea I și a IV-a: *cînta'i, dormi'i*, sau chiar prin uniformizarea accentului în paradigmă: *putu'și, putu'm, putu't, putu'ră* atrag pe *putu'i, putu'*.

Discuția la Densusianu, H.d.l.r., II, p. 232, și Morariu, I, 1, p. 28 ș.u.

PERFECTUL COMPUS

Perfectul compus cu *habere*: compusele cu *habere* au exprimat, mai întîi, ideea de posesiune și, după secolul al IV-lea, ideea de perfect (Mihăescu, Lat. prov. dun., p. 165); astfel la Gr. de Tours: *promissum enim habemus... nihil sine ejus consilio agere* (H.F., p. 372, 9—10).

PREZENTUL CONJUNCTIVULUI

S-au păstrat numai formele de 3 sg. și pl.: *să cînte* < *cantet, cantent, să vază* < *vidiat, vidiant, să cură* < *currat, currant*. Celelalte persoane sînt luate de la indicativul prezent. Verbele conținînd pe *y* în desinență prezintă la pers. 3 sg. sau pl. un *-e* provenit în mod normal din evoluția lui *y* + *ă*: *se vinie* (sec. al XVI-lea).

Densusianu, H.d.l.r., II, p. 208 ș.u.; Morariu, II, 2, p. 3 ș.u.

CONDIȚIONALUL PREZENT

Perf. conjunctivului latin, confundat cu viitorul II ind. (*intraverim* + *intravero*), este întrebuințat în secolul al XVI-lea ca un condițional prezent:

Conj. I: *într-are* (și *într-aru*), *-ari, -are, -arem, -aret, -are*. Conj. a II-a: *tăc-ure*. Conj. a III-a: *zis-ere*. Conj. a IV-a: *auz-ire*. Ex. (Sec. al XVI-lea, cf. mai jos, p. 506): 1 sg. *întraru*, 2 sg. *ascultari*, 3 sg. *lucrare*, 1 pl. *arătarem*, 2 pl. *ascultaret*, 3 pl. *ascultare*. Ar. 1 sg. *cîntarim*, 2 sg. *cîntari*, 3 sg. și pl. *cîntare* (și *cîntari*), 1 pl. *cîntarim*, 2 pl. *cîntarit*.

Forma compusă cu condiționalul prez. al verbului *a avea* (v. mai jos, p. 146 ș.u.) își are originea în construcții de felul acesta, atestate în latina tîrzie: *sanare te habebat Deus per indulgentiam, si fatereris* (Hieronim, XXXIX, t. V, col. 2214, 4).

MAI-MULT-CA-PERFECTUL CONJUNCTIVULUI

E trecut la indicativ, în limba română, şi aceasta constituie o trăsătură caracteristică a românei, faţă de celelalte limbi romanice (Gamillscheg, Roman. Tempuslehre, p. 82). Conj. I: 1 sg. *cîntase* (sec. al XVI-lea), 2 sg. *cîntaşi* (> *cîntaseşi*), cu *ĭ* desinenţă a pers. a 2-a (< *cantavisses*); după analogia verbelor de conjugarea I şi a IV-a (proporţia *cîntai-cîntase, dormii-dormise: vîndui-vînduse, tăcui-tăcuse*) s-a alcătuit paradigma verbelor de la celelalte conjugări.

GERUNZIUL

Gerunziul funcţionează ca un nume-verb; în Vulgata e construit la acuzativ, genitiv şi ablativ.

La acuzativ: *ad perdendum eum, ad manducandum,* după *utilis: utilis ad docendum.*

La genitiv: *aures audiendi, potestatem calcandi.*

La ablativ, în locul participiului prezent: *bene faciendo et sanando: laboret operando.*

Complementul gerunziului e la acuzativ: *tempus requirendi dominum; ad sanandum eos.*

Cf., în română: *soarele răsărind*: v. rom. *fuiu lucrîndu, aţi fost îmblînd,* Densusianu, H.d.l.r., II, p. 223). W. E. Plater and H.Y. White, A. Grammar of the Vulgata, Oxford, 1926, p. 112–113.

În cursul evoluţiei limbii române, gerunziul devine un determinativ circumstanţial al verbului şi un determinativ atributiv al substantivului. În felul acesta, el se preface în adverb sau adjectiv, adică o formă nominală.

Matilda Caragiu, Sintaxa gerunziului românesc, în Studii de gramatică, II, 1957, p. 61–89; Valentina Hristea, Adjectivarea gerunziului, SMFC, vol. IV, p. 270–274.

PARTICIPIUL TRECUT

Formele în *-atus* şi *-itus (laudatus, finitus)* sînt normale. După analogia acestor participii, s-a răspîndit un tip nou în *-utus*, restrîns în mod normal la cîteva verbe în *-u*: *habui-habutus, placui-placutus* etc., pe lîngă forma obişnuită în *-itu: habitus, placitum.* În felul acesta se explică extinderea formelor în *-utu* la verbele de conj. a III-a: *credutus, perdutus, vendutus* etc.; cf. în inscripţii: *venutus* (CIL, VIII, 9212; 2: Mauretania), *Redduta* (n. pr., CIL, VIII, 1700; 2—3: Numidia, Africa).

Numărul participiilor trecute în *-s* a fost sporit prin crearea unor forme noi, în dacoromână, derivate din perfectele în *-si: adaos* (dar ar. *adaptu*), *ascuns* (ar. *ascumtu*), *încins* (ar. *ţimtu*), *răspuns, strîns* (ar. *strimtu*) etc.

Participiile dr. în *-t*: *frînt* etc. presupun forme cu *n*, după analogia formelor de prezent *frango* etc.

IMPERATIVUL

Imperativul latin e păstrat și apare normal în secolul al XVI-lea: *dic*> *zi*• *fac*> dr. *fă, sta* > *stă* etc. La pl., e întrebuințat încă în secolul al XVI-lea conjunctivul sau indicativul pr. 1 și 2 pl.: *blem* < *ambulemus, bleți* < *ambuletis, păsați* (istr. *paseț*); cf. astăzi: 2 pl. *iubiți, osîndiți* etc. (< *să iubiți, să osîndiți*, î.l. de *cantate, facite* etc.).

Morariu, I, 1, p. 42—43. Densusianu, H.d.l.r., II, p. 233—234. Indicativul pr., pentru imperativ, în latina vulgară, Väänänen, Inscr. Pomp., p. 123—124.

IMPERATIVUL NEGATIV

Nu reproduce imperfectul conjunctivului latin (*non diceretis*, Morariu, I, 1, p. 39 ș.u.; II, 2, p. 66), ci o formă a imperativului negativ refăcută după analogia construcției negative cu infinitivul, la care s-a adăugat desinența pers. 2 pl. (Densusianu, H.d.l.r., II, p. 235—236; Byck, BL, III, p. 58):

	2 sg.	2 pl.
sec. al XVI-lea	*nu zice* (**zicere*)	*nu zicereți*
modern	*nu zice*	*nu ziceți*

VERBELE AUXILIARE

Studiu de ansamblu: Fr. Streller, Das Hilfsverbum im Rumänischen, WJb, IX, p. I ș.u.

Dr. *a avea*, întrebuințat ca auxiliar, prezintă la pers. 1 sg. și pl. pe *am*; forma de 1 pl. se explică ținîndu-se seamă de faptul că *habeo*, ca auxiliar, nu era accentuat în frază. Deci: *habemus* > dr. *am*, ca și *habetis* > dr. *ați*. 1 pl. *am* a înlocuit pe 1 sg. **aibu* (< *habeo*). Înlocuirea formei de pers. 1 sg. cu forma de pers. 1 pl. e atestată deseori, în diverse limbi: individualul (1 sg.) e înlocuit de colectiv; cf. în fr. pop.: *je n'avons pas, je parlons* (Spitzer, DR, V, p. 498 ș.u.); în scrisori particulare românești, de la începutul secolului al XVII-lea, se întrebuințează pers. 1 pl., subiectul fiind la singular: (*eu*)... *scriem multă închinăčune*.. ; *eu, vornec Torčul de Cîmpulung, scriem*... (LB, n-le 3, 9, 12, 13 etc.).

Exemplele din PO (1582), în care se întrebuințează 1 pl. î. l. de 1 sg., sînt desigur erori (Densusianu, H.d.l.r., II, p. 229): *mă voiu turna la tine să custarem* (XVIII, 10), *să mă întram* (XXX, 3) și nu pot fi luate în considerație pentru a exemplifica teoria de mai sus (Gamillscheg, Roman. Tempuslehre, p. 101).

Influența formei de 1 pl. asupra aceleia de 1 sg. e frecventă în istoria paradigmelor verbale (de ex. la imperf. ind., 1 sg. *cînta* > *cîntam*, sub influența lui 1 pl. *cîntam*). Celelalte forme se explică după cum urmează: 2 sg. *habes* > **aes* > **as* > dr. *a* + *i* caracteristic al pers. 2 (cf. *dai, stai* < *das, stas*). 3 sg. *habet* > **haet* > **hat* > dr. *a*. 1 pl. dr. *am*, 2 pl. dr. *ați* < *habemus, habetis* neaccentuați. 3 pl. *habunt* (**aunt, *aut;* cf. *daut*) > dr., megl. *au*.

Dintre explicațiile ce s-au dat, trebuie eliminată aceea care admite influența paradigmei alb. 1 sg. *kam-*, 3 sg. *ka* asupra paradigmei românești: 1 sg. *aib-* 3 sg. *a*, sau a bg. *iměti* „a avea" (1 sg. *imam*, Capidan, Megl., I, p. 175; Křepinský, Sl., XVI, 2), întrucît o astfel de influență din partea limbii bulgare nu a fost observată decît în sudul Dunării, unde condiții de viață particulare au îngăduit un contact intim între populațiile de limbă română și bulgară (cf. megl. *săm* < bg.). Influența unei forme autohtone, al cărei fonetism ar fi fost apropiat de alb. *kam* „am" (Schuchardt, Vok., III, p. 49; cf. dr. *avut* „bogat" — alb. *kamësh* „id", Meyer, E. W., p. 171, Densusianu, H.d.l.r., I, p. 351), nu poate fi exclusă, deși această presupunere apare inutilă, în urma explicației de mai sus. Cf. alb. *i pasurë*, part. tr. al verbului „a avea", cu sens activ (Sandfeld, Ling. balk, p. 72; Tagliavini, IJb., XXVI, 1943, p. 237).

Paradigma lui „avea", atunci cînd nu era întrebuințat ca auxiliar și era, deci, accentuat, prezintă următoarele modificări: 3 sg. *are* (î.l. de *a*), de la *haberet* (sau *habuerit*).

Încercarea lui Skok (ZRPh., L., p. 490 ș.u.) de a explica pe *are* prin *habet*, cu *r* introdus pentru evitarea hiatului nu are șanse de a fi admisă, pentru că, atunci cînd fenomenul acesta se produce, consoana intercalată este determinată de natura vocalelor respective.

1 pl. *avem* < *habemus*. 2. pl. *aveți* < *habetis*, cu *v* analogic, după part. tr. *avut* (ar. *avută*); aromâna a păstrat forme normale fără *-v-* (v. mai jos). Paradigma conjunctivului se explică fără dificultate din *habeam*, *-as*, *-at* etc., neaccentuat: 1 sg. *să aibu*, 2 sg. *să aibi* (ar. *să ağĭ*, reprezentant normal al lui *habeas*, Capidan, Arom., p. 493), 3 sg. *să aibă* (sec. al XVI-lea; formele de astăzi, 1 sg. *să am*, 2 sg. *să ai*, vin de la ind. pr.); 1 pl. *să avem*, 2 pl. *să aveți* (î.l. de **aem*, **aeți* fonetisme conservate în aromână, Capidan, Arom., p. 490) sînt refăcute de asemenea după part. tr. *avut* și au fost atrase de 1 și 2 pl. de la ind. pr.

Ar. 1 pl. *aem* (și *avem*), 2 pl. *aeți* (și *aveți*), Capidan, Arom., p. 490 și 493.

Imperf. ind. *-v-* din paradigma imperfectului ind. (*aveam*, *aveai*, *avea*, *aveam*, *aveați*, *aveau*) se explică prin analogia cu part. tr. *avut* sau cu perf. simplu: *avui* etc. (Streller, WJB., IX, p. 45). Cond. pr. 1 sg. *aș* prezintă dificultăți pentru a fi explicat prin *habuissem* (> **aeș* > **aș*; cf. 3 sg. ind. pr. *a* < *habet*), dar totuși altă derivație nu pare plauzibilă. 2 sg. *ai* (cf. 2 sg. *ai* ind. pr.). 3 sg. *ar* (sec. XVI: *are* și *ară*). 1 pl. *am*, 2 pl. *ați* (cf. 1 pl. *am*, 2 pl. *ați*, ind. pr.). 3 pl. *ar*.

2 sg. *habias*, CIL, III, p. 961; 16: Tagurium, Dalmatia. Teoria lui Weigand, reluată de Philippide (Orig. rom., II, p. 202 ș.u.; Id. Ist. lb. rom., I, p. 69 ș.u.) care explică pe *aș* < *volebam sic*, a fost combătută în mod convingător de Tiktin, ZRPh., XXVIII, p. 691 ș.u. În formele auxiliarului din istroromână este evident amestecul lui *vrea*, după cum a arătat Tiktin (l.c.) cu bună dreptate: cf. Gamillscheg, Roman. Tempuslehre, p. 145. „Ebenso ist die Herleitung von *habuissem* zu verwerfen, das, wie Weigand ([WJb. III], 154) mit Recht bemerkt, bestenfalls *ase* ergeben hätte" (Tiktin, ZRPh., XXVIII, p. 703).

Paradigma auxiliarului **fire* prezintă inovațiile următoare: 1 sg, *sum* > *su* și *s*; 2 sg. *ești*, refăcut după 3 sg. *este* (Streller, WJb, IX, p. 6 ș.u.; cf. *crește-crești*; alb. 3 sg. *është* „este"). 3 sg. *este*, cu *-e* analogic de la verbele de conjugarea a II-a, a III-a și a IV-a. Forma scurtată *e* se explică prin întrebuințarea lui *este* în fraze nominale, în care verbul are funcția de simplă unealtă gramaticală (*omul e bun*: v. mai jos, p. 483. Pentru *e*, cf. și Gartner, Darstellung, 186: influența posibilă a bg. *e*, pers. 3 sg. ind. pr. a verbului *săm* „a fi"). 1 pl. *sem* < *simus*, introdus în flexiunea ind. pr., ca și în Italia de Sud (Meyer-Lübke, Gr., II, § 210; *simus* la Suet. Aug., 87, în CIL, IX, 3473; 14: Italia centrală și la Marius Victorinus, GL, VI, 9, 5—6: „*Messala, Brutus, Agrippa pro* sumus simus *scripserunt*"). 2 pl. *seti* < **sitis*, adus de *simus* (*setis*: Pârvan, Ulmetum, II, AAR, XXXVI, ist., 333; Daicoviciu, A.I. St. Cl., I, 2, 63—64). 3 pl. *sint* > *sînt* (formă normală în sec. al XVI-lea; *sunt* e o formă savantă, introdusă de școala latinistă în secolul al XIX-lea).

1 sg. *sînt*: *î* ar proveni din bg. *ъ*: *сѫм.*, iar *-t* de la forma de pl. *sunt* (Skok, Slavia, VIII, p. 613). Aromâna cunoaște și forma *su* (= ar. *suntu*, *sîntu*, Weigand, Ar., II, p. 92, 11 și 18: text din Gopeș; cf. Capidan, Arom., p. 484), care este o formă scurtată sau reproduce forma neaccentuată a pers. 3 pl. ind. prez. a verbului s.-cr. *bīti* „a fi": *su*. Meyer-Lübke, Gr., II, § 208; *seți*, refăcut după *sem*. 1 pl. *semŭ*, 2 pl. *setsĭ* în aromână (Siracu: Capidan, Arom., p. 484 și 488). Asupra lui *simus*, *sitis*, cf. Skok, Časopis pro mod., XV, p. 152 ș.u.

În aromână și megl., 1 și 2 pl. sînt trecute de la conjunctiv la indicativ (*fimus, fitis*): ar. *h'im, h'iţĭ* (Capidan, Arom., p. 484), megl. *im, iţ* (Id. ,Megl., I, p. 173).

Conj. *fiam* etc.: dr. *fiu, fii, fie, fim, fiţi, fie.*

Perf. ind. Formele atestate în secolul al XVI-lea: 1 sg. *fuiu*, 2 sg. *fuseşi*, 3 sg. *fu*, 1 pl. *fumu*, 2 pl. *fusetu*, 3 pl. *fură* sînt normale, afară de 2 sg. și pl. Într-adevăr, ne-am fi așteptat la *fuși* (formă normală în ar. și megl., Capidan, Arom., p. 485; Megl., I, p. 172) și *fuţi* (formă normală în megl., Capidan, Megl., I, p. 172); *fuseşi* și *fusetu* se explică prin introducerea paradigmei m.m. ca pf. conjunctiv în paradigma perfectului indicativ, fapt care se poate observa și în latina tîrzie, cînd m.m. ca pf. conj. e întrebuințat cu valoare de imperfect: *utque sibi equitatus, qui ex provincia fuisset, praesidio esset; existimant [prope] magna pars hominum, qui in his castris fuissent, se prope captos esse* (Bellum Hisp., II, 2; III, 9). Aromâna a rămas fidelă paradigmei perfectului latin: 1 sg. *fuĭ*, 2 sg. *fuşĭ*, 3 sg. *fu*, 1 p.. *fum*, 2 pl. *fut*, 3 pl. *fură*. După analogia lui *avui-avut, văzui-văzut*, ea și-a format un participiu trecut, care lipsea: *fui-fut (fută;* Pușcariu, ZRPh., XXVIII, p. 689). Dacoromâna și meglenoromâna, pornind de la 1 sg. **fuş* (< *fuissem*), și-au creat un part. tr. *fost*, după analogia lui *puş-*post* (Gamillscheg, Roman. Tempuslehre, p. 133; Capidan, Arom., p. 485 și 489; Pușcariu, Balcania, I, p. 22 ș.u.).

Streller, WJb, IX, p. 27 ș.u., Pancratz, B.-A., I, p. 77 ș.u.

Volēre (î.l. de *velle*). Ind. pr. 1 sg. *voĭu* (ar. *voĭ*) < *voleo*. 2 sg. *veri* (megl. *ver* > *vei* (prin muierea și dispariția lui *r*) < *velis*. 3 sg. *va* < **voare* (cu *oa* neaccentuat monoftongat: *vare, va*, prin scurtare) < *volet*, 1 pl. dr., ar., megl. *vrem* (istr. *ren* < *vrem*) > *vem, văm, vom* (sec. al XVI-lea; dispariția lui *r*, prin analogie cu formele de la singular: *voi, vei, va; e* > *ă*, în *văm* < *vem*, sub acțiunea labialei precedente, ML, p. 148; *ă* > *o: vom*, sub acțiunea oclusivelor labiale înconjurătoare, cf. Graur, I et V en lat., 76; BL, III, p. 50) < *volemus*. 2 pl. *vreţi*, ar., megl. *vreţ(ĭ)*, *veţi* (istr.) < *voletis* (v. *vrem*). 3 pl. *vor* < *volunt*.

Formele *vem, văm*, atestate în secolul al XVI-lea, probează, după cum a observat Densusianu, H.d.l.r., II, p. 228, că *vom* și *veţi* nu trebuie explicați prin *volumus, *velitis* (Philippide, Orig. rom., II, p. 202). Pușcariu, DR, VI, p. 387 ș.u., a căutat să explice pe *va* 3 sg. și *vom* 1 pl. prin *vadere* (dar a revenit, ulterior, la explicația prin *vrea*, DR., IX, p. 414, n. 2). Cf. critica lui L. Preda, GS, VI, p. 306 ș.u., și expunerea lui Alf Lombard, BL, VII, p. 5 ș.u. *oa* > *a* cînd era precedat de o labială: *afară* < *afoară, povară* < *povoară* etc. (Graur, BL, III, p. 47). Deci *voare* > *va* e un fenomen normal.

ADVERBUL

Enumerarea de mai jos nu cuprinde formațiile adverbiale românești alcătuite cu elemente din fondul tradițional al limbii, cum ar fi, de ex., *deplin, destul* etc.

abia < lat. *ad-vix.*
acătare < lat. *eccum-tale;* v. *atare.*
aci < lat. *eccum-hic.*
acicea, acii, acie < lat. *eccum hicce.*
acmu < lat. *eccum mo(do).*
acole, acolo, acoloş < **aco-le* (< lat. *eccum-hoc*), cf. ar. *aco.*
ar. *acşi* < lat. *eccum-sic.*

adevăr (sec. XVI), *adeverit* (id.) < lat. *ad-de-verum* (cf. ar. *de-a-veru* „adevărat").

adineaorea < lat. *de-in-illa-hora,* cu *a-* ca *acolo, aici* etc.

adinte (Ț. Oașului, Sălaj; DE, 884) < lat. *ad-de-ante.*

dr. *afară,* ar. *afoară* < lat. *ad-foras* (cf. *faras: cum aria faras cinta cippis,* CIL, VI, 13.070; 6: Roma).

aice (sec. XVI), *aici* < lat. *ad-hicce.*

aimintre, aimintrea, aimintri < lat. *alia-mente* (cu *r* analogic: Pușcariu, DR, III, p. 829—830).

ainde, aindere(a), aindine < lat. *a-inde.*

ainte (sec. XVI) < lat. *ab ante* (CIL, XI, 147; 7: Ravenna).

aiurea < lat. *aliubi* + *re.*

altminteri < lat. *altera-*mente* (pentru *re,* v. *aimintre*).

amu < lat. *ad-modo.*

ar. *aoa(aua)* < lat. *ad-hac* (DE, 115), *aoațe,* dr. trans. *auace* (Id., 116)< lat. *ad-hacce;* cf. *încoace.*

aorea < lat. *ad-horam.*

apoi < lat. *ad-post.*

aproape < lat. *ad-prope.*

asemenea, asemenele < lat. *ad-similis.*

asupră < lat. *ad-supra.*

așa < lat. *eccum-sic.*

atare < lat. *eccum-talis;* v. *acătare.*

dr. *atît,* ar. *ahtăntu, ahtîntu* < lat. *eccum tantum.*

atunci < lat. *ad-tuncce.*

azi < lat. *hac die.*

bine < lat. *bene*

chiar < lat. *clarum.*

cînd < lat. *quando.*

decinde < lat. *de-ecce (eccum)-inde.*

departe < lat. *de-parte.*

ar. *dinde* < lat. *de-inde.*

ar. *dindine* < lat. *de-de-inde,* megl. *dindi* „dincolo".

dinioară < lat. *de una hora.*

megl. *dințea* < lat. *de-hince.*

foarte < lat. *forte.*

ieri < lat. *heri.*

dr. *iuo* (s. XVI), ar. *iu, iuo* < lat. *ubi* (DE, 900).

înainte < lat. *in-abante.*

înapoi < lat. *in-ad-post.*

încă < lat. *unquam.*

încoace < lat. *in-eccum-hocce (încoa < încoace).*

încotro < lat. *in-contra-ubi.*

îndărăt < lat. *in-de-retro.*

jos < lat. *deorsum.*

lăuntru < lat. *illac-intro.*

mai < lat. *magis.*

mî(i)ne < lat. *mane.*

ar. *naparte* < lat. *in-hac-parte;* v. *departe.*

nicăiurea < lat. *nec-aliubi-re.*

nimic(a) < lat. *nec mica.*

ar. *ntardu* „tîrziu" < lat. *tarde* (?Capidan, Arom., p. 503).

nu < lat. *non*.
numai < lat. *non magis*.

Evoluția paralelă a lui *non magis* în spaniolă, mai ales în spaniola din America Latină (D. Găzdaru, în Filologia, I, Buenos Aires, 1949, p. 30 ș.u.).

poi < lat. *post*.
pretutindinea v. *tutinderea*.
pururea < lat. *purus-re*.
sus < lat. *susum*.
tutinderea < lat. *tot -inde* + suf. adv. *-re*.
ar. *unǎ* < lat. *una*.
unde < lat. *unde*.

PREPOZIȚIA

a < lat. *ad*.
dr. *adin* (sec. XVI, Densusianu, H.d.l.r., II, p. 276) < lat. *ad-de-in*.
dr. *adins* (sec. XVI, Densusianu, H.d.l.r., II, p. 276) < lat. *ipsus* (DE, 869).
asupra < lat. *ad-supra*.
dr., ar. *cătră* < lat. *contra*.

Încercarea lui Skok (ZRPh., LIV, p. 198 ș.u.) de a explica pe *cătră* < *contra* prin analogie cu tratamentul lui *un* < v. sl. *ǫ̆* > *ъ* > *ă*, nu e fericită. Într-adevăr, *un* (< *ǫ*) a rămas neatins; *luncă, scump*; tratamentul *în* din daco- și aromână se explică pornind de la bg. *ъn*, și nicidecum de la *un* (v. mai jos, p. 312).

cîte < *cata* (*î* î.l. de *ă*, prin confuzia cu *cît*).

Spitzer (RF, II, p. 99 ș.u.) a căutat să explice pe *cîte* ca un plural feminin al lui *cît* < *quantus*. Dar această explicație are împotriva ei faptul că forma din aromână ar fi trebuit să păstreze pe *n* (v. mai sus, p. 138), pe cînd ea nu arată acest fenomen (*caδe*).

cu < lat. *cum*.
de < lat. *de*.
despre < lat. *de-super*.
dr. *din*, megl. *di* < lat. *de-in*.
dr. *dintre*, ar. *detru, ditru, ditu, dintru*, megl. *dintru* < lat. *de-inter*.
dr. *drept* < lat. *directus*.
dr. *după*, ar. *dipă, dipu*, megl. *dupu* < lat. *de-post*.
dr., ar. *fără*, megl. *făr(ă)* < lat. *foras* (lat. vulgară *faras*, Väänänen, Inscr. Pomp., p. 30).
dr. *în*, ar. *n*, megl. *ăn* < lat. *in*.
dr. *între* [1], ar. *ntră* [1], megl. *antri* < lat. *inter*.
dr. *între* [2], ar. *ntră* [2] < *ante* + *între*.
dr. *întru*, ar. *ntru, tu, t(r)u*, megl. *tru* < lat. *intro*.
la < lat. *illac-ad*.
dr. *lîngă*, ar. *ningă*, megl. *lăngă* < lat. *longo*.
dr. *pe*, ar. *pre, pi*, megl. *pri* < lat. *per*.
pentru < lat. *per-intro*.
dr. *peste* (sec. XVI: *preste, pestre*), megl. *pristi* < lat. *per-extra*.
dr. *pînă*, ar. *păn(ă), pănu, pîn*, megl. *păn(ă)* < lat. *paene-ad* (cf. Rosetti, GS, II, p. 356).
dr. *prespre, prespe, pespre* (sec. XVI) < lat. *per-super*.

prin < lat. *per-in*.
printre < lat. *per-inter*.
spre < lat. *super*.
ar. *stră*, megl. *stră*, *stri* < lat. *extra*.
dr. *subt*, ar. *sum*, *sun*, *suptu*, *suntu* < lat. *subtus*.
ar. *tră*, *tra*, megl. *tri*, *tă*, *tru* < lat. *trans*.

CONJUNCȚIA

dr. *au*, ar. *a* < lat. *aut*.
ca [1] < lat. *quam*.
ca [2] < lat. *quia*.
că < lat. *quod*.
ci (< *ce*) < lat. *quid*.
dr. *cînd*, ar. *cîndu*, *cîn* < lat. *quando*.
cum < lat. *quomodo* (lat. vulgară *como*, Väänänen, Inscr. Pomp., p. 47).
dr. *e* (sec. XVI), ar. *e* < lat. *et*.
însă < pron. pers. *însă* (DE, 869; Pușcariu, Istr., II, p. 164).
ni < lat. *nec*.
nici < lat. *neque*.
dr. *să* (*se*, sec. XVI), ar. *se*, *si* < lat. *se* (Meyer-Lübke, REW [3], 7889).
și < lat. *sic*.
dr. *unde* < lat. *unde*.

DERIVAȚIA

cu prefixe

lat. *ad-*: dr. *abate*, *afuma*, ar. *afumari*, *alăpta*.
lat. *cum-*: dr. *cumpăra*, *cumpli*.
lat. *de-*: *degera*, *despica*, ar. *dispînticari*, megl. *dipărtez*, *dijules*.
lat. *dis-*: dr. *descălța*, *descărca*, *descoperi*, *deslega*, ar. *discîlțari*, *discîrcari*, *discupiriri*, *disligari*, megl. *dizgrop*, *distorn*, *distup*.
lat. *ecce-*: dr. *acie*, *acii*, *acicea*.
lat. *eccum-*: dr. *aci*, *acmu*, *acolo*, *acși*.
lat. *ex-*: dr. *sbate*, *scădea*, *schimba*, *scurta*, ar. *scurtari*.
lat. *extra-*: dr. *străbate*, *străbun*, *străvechi*.
lat. *in-*: dr. *încălța*, *încuia*, *îndulci*, *înghiți*, ar. *ndulțiri*, megl. *amplin*, *ancalic*, *ancap*, *ancurun*.

cu sufixe

Prin adăugarea unui sufix, romåna obține adjective sau substantive din verbe *(luptător, fugar* etc.*)*, acolo unde latina avea substantive nume de agent *(venator,* „acel care îndeplinește acțiunea de a vîna" < *venari).* Numele de agent devine deci adjectiv, în română: *săritor, fugar* etc. Româna posedă un mare număr de sufixe care răspund necesității în care s-a găsit limba de a crea noțiuni abstracte.

-aie < lat. *-alia,* pl. lui *-alis (amicalis, genialis):* formează, în dr., substantive colective: *apăraie, fumăraie;* n. de animale: *lunaie, mărțaie, murgai, murgaie, roșcaie, plevaie* etc. (la boi și vaci), *lăpădai* (la cîini). Pluralului *-aie* i s-a refăcut un singular *-ai: fumegai, putregai* (Pușcariu, Contrib. gr. ist. lb. rom., I, p. 7 ș.u.). În ar., *-al'e, -al'u* au aceleași funcții ca și în dr.: *minuțal'e* „bani mărunți" < *minut* „mărunt", *fital'u* „epoca în care fată oile, fătat".

ar. *-al'e, -al'u* v. *-aie.*

-ame < lat. *-amen (fundamen, ligamen, moderamen):* formează nume colective și substantive derivate din adjective: ar. *armîname,* „mulți aromâni", *aușame* „mulți bătrîni" < *auș, bărbătame* „mulți bărbați"; *amărame* „amărăciune", *dulțeame* „dulceață"; dr. (Băn.) *haiducame, voinicame.*

-ar < lat. *-arius (albarius, aurarius, caldarius* etc.; în inscripții: *caldaria* „căldare", *carraria* „cărare", *dogarius* „dogar", *pecurarius* „păcurar", Mihăescu, Lat. prov. dun., p. 173*)*, formează, în dacoromână, nume de agent rămase substantive: *brînzar, bucătar, lingurar, strungar* etc.; nume de meșteșugari cu tendința de a deveni adjective: *coțcar, flecar, ștrengar* etc. (Graur, N. d'ag. et ad., p. 90—91); n. de animale: *clonțar, mărăcinar* etc. Aceeași funcție o are acest sufix în ar. și megl.: ar. *cășar* „care face cașul", *nutinar* „păstor de noateni", megl. *căndil'ar* „cel care stinge candelele, țîrcovnic", *stîrpar* „păstor de oi" (subsantivele derivate din verbe sînt formate cu ajutorul lui *-ar* de origine slavă: *gudil'ar, gîdil'ar* „care gîdilă", *plăńar* „care plînge": Graur, op. cit., p. 66 ș.u.).

-ăreț < lat. *-aricius* (Graur, N. d'ag. et adj., p. 91 ș.u.): formează la origine, în dr., substantive nume de agent, devenite mai tîrziu adjective: *cîntăreț, lungăreț, săltăreț* etc.

-at > lat. *-atus (amoratus, argentatus, delicatus, inviolatus, marmoratus)* formează, în dr., adjective derivate din substantive: *buzat, dințat, îmbelșugat* (n. de loc.: *Adîncatul, Albinata, Căciulata, Fundata,* Iordan, Rum. Top., p. 175); adjective derivate din adjective: *adîncat, fericat;* n. de animale: *gușată* „pelican", *buzată, cordelată* „n. de oi"; adjective derivate din verbe: ar. *arcurat* „răcit", *musticat* „mustăcios"; substantive derivate din substantive: *flucat* „Flocke, Haar, Wolle", *sk'inărat* „Rückgrat" (Capidan, Nom. Suff. Ar., p. 27). În megl.: adjective derivate din substantive: *crielat* „cu minte, înțelept", *fărinat* „făinos" și substantive din substantive: *uricl'at* „măgar".

-ătate < lat. *-itas (acerbitas, aetas, frugalitas):* substantive din adjective: dr. *eftinătate, meserătate* (sec. XVI), *singurătate;* ar. *ğumitate, singurătate;* megl. *iftińătati, pustińătati.*

-atec, -atic < lat. *-aticus (aviaticus, fanaticus):* derivă, în dr., adjective din substantive: *bătrînatec, fluturatec, nebunatec, singuratec.* În ar., substantive din verbe sau din substantive: *avinatic* „vînat", *džunatic* „bravură, voinicie" (Dal). În megl., substantive și adjective derivate din verbe sau din substantive: *ancurunatic* „plata cuvenită preotului pentru serviciul cununiei", *tumnatic* „tomnăresc".

-cios < lat. *-ti-osus (gratiosus, vitiosus)*: sufix adjectival: dr. *bolnăvicios, negricios* etc. (Löwe, WJb, XVII, p. 34 ş.u.).

-ciune < *-a-tio, -i-tio, -onis (degustatio, definitio)*: substantive derivate verbale şi adjectivale: dr. *desmerdăciune, iertăciune, slăbiciune;* ar.: *alăvdăčune, diştiptăčune;* megl. *diştităčuni, l'irtăčuni* „iertare".

-easă < lat. *-issa* (< gr. -ισσα; βασίλισσα: *prophetissa, Germanissa*, Grandgent, 27): substantive feminine din masculine: dr. *boierească, crăiasă, împărătească;* ar. *prıftească, văcărească;* megl. *ampirătească, picurărească.*

-eaţă < lat. *-itia (avaritia, blanditia, scabritia, tristitia)*: formează, în dr., substantive derivate din adjective: *dulceaţă, greaţă.* În ar., substantive derivate din substantive: *fičureaţă, ruşuniaţă,* sau din adjective: *frunimeaţă, ģineaţă.* În megl., substantive de la adjective: *bitărneaţă* „bătrîneţe", *juneaţă* „vitejie".

-el, -eauă < lat. *ellus-, -ella (camella, capella, capistellum, fiscella)*: în dr. şi megl., sufix diminutival: *băieţel, degeţel, scăunel,* n. top. *Argeşelul, Buzăielul, Făgeţelul, Glîmbocelul* (Iordan, Rum. Top., p. 167 ş.u.); megl. *cumăţol* „bucăţică", *fičurel; -eauă* formează substantive: *buţeauă* „butoiaş".

-et[1] < lat. *-ĭtus (gemitus, habitus)*: în dr., derivate de la verbe: *răget, ţipăt, umblet.*

-et[2] < lat. *-etum (ulmetum* „pădure de ulmi", n. de localitate antică în jud. Constanţa, Mihăescu, Lat. prov. dun., p. 175; cf. în toponimia Pen. Balcanice: *Lovret* < *Lauretum, Bruškit* < *Bruscetum* etc., Skok, ZRPh., LIV, p. 447—448); în dr. substantive colective derivate din adjective: *deset* < *des,* n. top.: *Brădetul, Bungetul, Clăbucetul, Făgetul, Nucetul* (Iordan, Rum. Top., p. 153 ş.u.); în ar. sufixul nu este productiv: *arburet, k'inet;* în megl., colective din substantive: *brădet* „locul unde au fost brazi", *curnet* (< *corn*).

-ez < lat. *-izo, -izare* (< gr. -ίζω); (v. P. Skok, Gedenkschrift P. Kretschmer, Wiesbaden — Wien, 1957, p. 138—141): verbe: *cutez-cuteza, nechez-necheza, rînchez-rîncheza* etc.

-ic < lat. *-ic(c)us: *buriccus, nasicca* (Graur, Cons. gém., p. 126): *bunic, rîndunică,* diminutive: *fetică* (ar. *fitică*), *păsărică* etc. (Puşcariu, WJb, VIII, p. 123 ş.u., Graur, BL, V, p. 162).

Pentru *-ic* de origine slavă, v. mai jos, p. 297.

-ie < lat. *-ia* (gr. *-ία*: *monarchia, philosophia*): substantive din adjective: dr. *avuţie, datorie, tărie;* substantive din substantive n. de agent: *fierărie, pescărie.*

-ime < lat. *-imen (amicimen, faricimen, molimen)*: derivă, în dr., substantive din adjective: *acrime, asprime, înălţime;* nume colective din substantive: *bărbăţime, ţărănime;* în ar. nu derivă colective, ci substantive din substantive şi adjective: *cuscrime, sucrime; lărdzime, nălţime;* în megl., substantive din adjective: *acrimi* „acreală", *dulţimi* „dulceaţă".

-inţă < lat. *-ent -ia (absentia, conscientia, patientia)*: substantive din verbe: *biruinţă, dorinţă, uşurinţă* etc.

-ior < lat. *-eolus, -iolus* (Cohn, p. 243 ş.u., Olcott, p. 255 ş.u.: *equiliolus, filiolus, memoriola, peculiolum*): diminutive din adjective: dr. *albior, bolnăvior, repejor, rumeior* etc., şi din substantive: *aripioară* etc. După monosilabe, s-a recurs la o „lărgire" a lui *-ior,* combinat cu *-ş* (cf. sufixul dim. alb. *-sh,* Jokl, Ling. kult. Unters., 23, n. şi mai jos): *-şor,* care, la rîndul lui, după natura consoanei precedente, a fost lărgit în *-işor (pătişor, podişor, merişor,*

vinişor) şi *-uşor: lupuşor, vîrfuşor* (Graur, Articole şi recenzii, Bucureşti, 1931, p. 3 ş.u.; Skok, ZRPh., LIV, p. 450—451: istr., ins. Krk.: *Petršorić* „der kleine Peter", n. top. *Lašor*).

-mînt < -mentum (adiumentum, calciamentum): substantive din verbe: dr. *apărămînt, aşezămînt* etc., ar. *acupirimintu, aştirnimintu,* megl. *ancălziminit* „încălzire", *cupirimint.*

-o, *-oaie* nu continuă pe lat. *-o, -onis.* Se explică prin fem. *-oaie < onea* (sau *-onia*), derivat fem. în *-ia* a unei teme consonantice; dr. *-oi* e refăcut după forma feminină. Formează augmentative: *buboi,* derivate verbale n. de instrument: *urzoi,* n. de animale fem.: *cerboaică, lupoaică (-oaie* + suf. sl. *-că),* n. generice: *bulgăroaică,* n. fem. de meşteşugari: *zarzavagioaică,* n. pr. fem. derivate de la n. soţului: *Rădoaia,* n. de localităţi: *Aricioaia* (Vîlcea), *Brăzoaia, Corboaia, Ghenoaia,* n. de animale masc. derivate de la n. fem. ale animalului: *mierloi, răţoi,* adjective foste substantive n. de agent: *greoi, vioi.* În ar., derivă substantivele din verbe: *muşcońu* „ţînţar" < *muşcu* „înţep" (în dr., substantivele au devenit adjective: *lucroi* „activ, căruia îi place să lucreze"), formează numele soţiei după al soţului: *Năsoańe < Nasi* şi substantive fem. derivate din forma masc.: *picurăroańe < picurar* (cf. în dr., Banat: *unguroańe* etc.), megl. *lupoańă, ursoańă* (în megl., mai formează substantive: *cucuşońă* „păduche de găină", *măndăloańă* „zăvor" şi augmentative: *fitoańă* „fetişcană").

Iordan, Rum. Top., p. 142 ş.u.; Graur, N. d'ag. et adj., p. 94 ş.u.; Capidan, Nom. Suff. Ar., p. 66 ş.u. Puşcariu, DR, VII, p. 465. *Făuroaně* (n. top., Suceava, 1455), cu *n* păstrat (v. mai jos, p. 422). Alb. *ujkonjë* (Sandfeld, Ling. balk., p. 128).

-os < lat. *-osus (formosus, gratiosus, numerosus, studiosus)*: n. de loc derivate din substantive: *Aninoasa, Băioasa, Căsoasa* (Iordan, Rum. Top., p. 177 ş.u.), adjective derivate din substantive: dr. *bălos, deluros, gustos, mustos, păcătos,* megl. *bălos, bărbos, fricos;* adjective derivate din verbe: megl. *ardos,* „iute, care usturǎ", *luricos* „alunecos".

-tor. În română, *-tor* formează nume de agent şi adjective derivate de asemenea din teme verbale: *ascultător, ascuţitor, cumpărător, strecurător* etc. Sufixul românesc nu reprezintă pe lat. *-touris,* pentru că *-tor,* în română, formează nume de agent: dr. *cîntător, făcător,* ar. *avinător* „vînător", *lucrător,* megl. *căntător, cumpărător.* Plecînd de la *-*torea* (î. l. de *-toria*), formă fem. refăcută după masc. *-tore,* putem explica pe *-toare,* căreia i s-a refăcut un masc. *-toriu* (sec. al XVI-lea: Graur, N. d'ag. et adj., p. 105 ş.u.).

-tură < lat. *-t-ura (apertura, armatura, calculatura)*: substantive din verbe: dr. *amăgitură, furătură, întăritură, săritură,* ar. *arsăritură, cumnicătură, ncăţătură, nirătură;* megl. *ancărtură, căntătură* „cîntare".

Despre următoarele sufixe nu se ştie cu siguranţă dacă sînt latineşti sau străine:

-iu: în dr., adjective derivate din substantive: *arămiu, castaniu, ruginiu, stacojiu,* adjective derivate din adjective: *albăstriu, albiu.* În ar., colective: *arminiu,* „aromânime", *limniu* „mulţime de lemne", *pîrnîriu* „mulţime de ilice (pomişori ghimpoşi)"; adjective: *lărguriu* „prea larg".

-uc: sufix diminutival, la substantive: dr. *Răducu, mămucă,* rar la adjective: *tineruc, uituc.*

-ui: formează, în dr., diminutive: din substantive: *brădui, cetăţuie, păsăruie,* din adjective: *amărui, verzui.* În ar., substantive derivate din substantive: *bărbul'u* (< *barbă*) „legătură de gît din pînză neagră cu care femeile îşi învelesc partea de jos a feţei". Existenţa sufixului în megl. e dubioasă (Capidan, Megl., I, p. 194).

-uţ: sufix diminutival: la substantive: dr. *căluţ, fiuţ, căsuţă, furcuţă,* megl. *drăcuţ, pălmuţă,* la adjective: *bunuţ, grăsuţ*; ar. *ńikuţ.*

COMPUNEREA

Adjectiv şi substantiv:
dr. *amiazi*, ar. *ńadză*, megl. *ńazăţ* < lat. *ad-mediam-diem*.
dr. *miază-noapte*, ar. *ńadză-noapti*, megl. *ńază-noapti* < lat. *mediam noctem*.
dr. *miază-zi*, ar. *ńadză-dzuă* < lat. *mediam diem*.
dr. *mijloc*, ar. *ńolğuc*, megl. *mejluc* < lat. *medius locus*.
dr. *primăvară*, ar. *primăveară*, *primuveară*, megl. *primăveară* < lat. *primavera*.
Substantiv şi substantiv, adjectiv sau verb:
dr. *cîrneleagă*, pl. *cîrnelegi*, ar. *cîrleagă* < lat. *carnem-ligat*.
dr. *cîşlegi*, ar. *căşleadze*, *căşleagă* < lat. *caseum-ligat*.
dr. *codalb*, ar. *cudalbă* < lat. *coda-albus*.
dr. *codbatură*, ar. *cudubatură*, *coadabatură* < lat. *codabatula.
dr. *dumnezeu*, ar. *dumnidză* < lat. *domine-deus*.
Pronume: vezi mai sus, p. 136 compusele cu *eccum-*.
Adverbe: vezi mai sus, p. 148 ş.u., compusele cu *ab-*, *ad-* etc.

SINTAXA

NUMELE

În fraza latină fiecare cuvînt era independent de celălalt, întrucît rolul său era indicat prin desinență. De aici rezultă că locul ocupat de fiecare cuvînt în frază este indiferent, cuvintele purtînd într-însele marca rolului lor. Slăbirea rolului flexiunii și întrebuințarea perifrazelor, în limba vorbită, au contribuit la dispariția desinențelor cazuale, prin dezvoltarea uzului prepozițiilor, în scopul de a face fraza mai clară. Cicero, de exemplu, scrie, redînd uzajul vorbit: *litteras ad te mitto*, în loc de: *tibi* (dativul) *mitto*.

Pe de altă parte, tendința de a substitui ordinei libere a cuvintelor o ordine fixă a făcut inutilă declinarea.

Ch. A. Séchehaye, Programme et méthodes de la linguistique théorique, Paris, 1908, p. 175 ș.u., Ettmayer, Vademecum, p. 65; Meillet-Vendryes, p. 160; W. Horn, Sprachkörper und Sprachfunktion[2], Leipzig, 1923, p. 117 ș.u.; F. Brunot și Ch. Bruneau, Grammaire hist. de la lg. française, Paris, 1933, p. 264 ș.u.; Leo Jordan, Altfranzösisches Elementarbuch, Bielefeld-Leipzig, 1923, p. 180; W. Havers, Handbuch der erklärenden Syntax, Heidelberg, 1931, p. 183; E. Richter, Rom. Forsch., 55, p. 390; Drăganu, Morf., p. 93.

Întrebuințarea participiului trecut, format cu ajutorul sufixului **-to-* (*-tus, -sus*), ca adjectiv verbal: *apiscor-aptus*, *nanciscor-nactus*, *amo-amatus*, *rideo-risus* (< **rid-tos*), *mitto-missus* etc., e comună tuturor limbilor romanice: dr. *adormit*, *băut*, *mîncat* etc.

Prin dispariția treptată a consoanelor finale, flexiunea cazurilor s-a întrebuințat fără nici o distincție, astfel încît raporturile dintre cuvinte nu au putut să mai fie exprimate cu mijloacele existente. Se creează un caz general în *-ae*, la declinarea I, în *o-u*, la declinarea a II-a, și în *e-i*, la declinarea a III-a. Se pot cita exemple de acorduri greșite, în inscripții, de ex: *D.M. et memoriae aeternae Vitalini felicis homini sapientissimo et fidelissimo* (CIL, XIII, 1906: Lyon).

CAZURILE

Prin dispariția desinențelor, întrebuințarea prepozițiilor a fost extinsă pentru a exprima, în frază, raporturile dintre diferitele părți ale propoziției. Tendința aceasta se dezvoltă în latina vulgară și este pe deplin realizată în limbile romanice.

GENITIVUL

Construcția *fiul omului*, în care substantivul întrebuințat ca atribut este pus la cazul genitiv, reproduce construcția latină *filius hominis*. Tot astfel, raportul de posesiune este exprimat prin genitiv: *casa omului: domus hominis* (în aromână, construcția — azi arhaică — cu *de: hil'e di Evă* etc., Capidan, Arom., p. 386). Genitivul cu *a: judecata a doi oameni* provine din construcția vulgară cu *ad* și acuzativul: *membra ad duos fratres* (CIL, XIII, 2483). Genitivul latin al chemării *(o miserae sortis)* e înlocuit, în limbile romanice, prin construcția cu *de: sărac de mine, vai de voi* (Meyer-Lübke, Rum. u. rom., p. 5). Construcția ablativul cu prep. *de*, în locul genitivului partitiv, apare în latină încă din epoca arhaică, dar este reprezentată de numeroase ori în latina vulgară: *qui... et sacrificarent de animalibus* (Augustin, Conf., III, VII), *nescio quando dicitur quidam furasse de sancto ligno* (Peregr. Aeth., XXXVII, 2). Cf. în dacoromână (sec. al XVI-ea): *ca urul de ğiudeți; întru ura de sămbăte; îmbucă de trupul lu* (v. mai jos, p. 512 ș.u.) și în istroromână: *pițorle de om* „picioarele omului", *zidu de căsę* „zidul casei" etc. (Pușcariu, Istr., II, p. 243).

În aromână și meglenoromână, genitivul numelor proprii se construiește cu *de:* ar. *niposl'i di Sim, la guva di Lamnee*, megl. *Asan di Goga, Musa di Cristu* (Capidan, Arom., p. 526—527; Megl., I, p. 203).

Ca o inovație românească apare întrebuințarea prep. *de* + acuzativul, î.l. genitivului latin, pentru a lega obiectul de verbe care au sensul de „a-și aminti, a uita": *mi-aduc aminte de..., am uitat de...*; tot astfel, după verbe care exprimă percepția: „a vedea, a auzi, a ști" sau „a spune, a întreba": *am auzit de toate acestea, am ascultat de sfaturile tale, am aflat de fuga lui.*

Construcții de tipul celor care urmează: *cetatea Brașovului, Tîrgoviștei, ținutul Vrancei, țara Severinului* etc. în care numele de localitate este la genitiv, reproduc construcția latină cu genitivul „definitivus": *terra Egypti* (Peregr. Aeth., V, 9) etc.

DATIVUL

Dativul „adnominal", în locul genitivului, apare deseori în inscripții: *Petrus filius Thomae vicario, fatum complevit durus pro caritate coniugi et sorori*, construcție frecventă la cronicarii moldoveni: *acest Pătru Vodă era ficior Mircii Vodă* (Mihăescu, Lat. prov. dun., p. 187).

Construcția de tipul *dă apă calului*, în care complementul indirect este la dativ, reproduce construcția latină cu dativul adverbal: *dat equo aquam, do vestem pauperi*. Româna, ca și limbile romanice, cunoaște construcția cu prep. *ad* + acuzativul: *dă apă la vite* etc., care a înlocuit cealaltă construcție și e întrebuințată și în latina tîrzie (cf. în Vulgata: *dicere ad*, î.l. dativului: *clamare ad Dominum, quia haec dicit Dominus ad me*, Isa., 18, 14; *voce mea ad Dominum clamavi*, Ps., 3, 5 etc.). Dar o construcție ca *flamma fumo est proxuma* (Plaut, Curc., 53) e redată în românește cu ajutorul prep. de: *flacăra e aproape de fum.*

L. R. Palmer, The Latin Language, p. 166. R. de Dardel, Considérations sur la déclinaison romane à 3 cas, Cah. F. de Saussure, 21, 1964, p. 7 ș.u. Genitiv-dativul persistă în Dacia.

Pentru dativul de tipul *a sta locului*, v. Spitzer, MRIW, p. 143 ș.u., și Byck, BL, VII, p. 150 ș.u.

Confuzia dativului cu genitivul apare în latină; ea era așteptată.

Numele articulat și pronumele, în română, au o formă de genitiv-dativ diferită de cea de nominativ-acuzativ: sg. *fratelui*, pl. *fraților*. Forma de singular reproduce forma de dativ a lui *ille:* masc. *illui*, fem. *illaei*, pe cînd forma de plural reproduce forma de genitiv: *illorum*. Întrebuințarea lui *illorum*, ca dativ posesiv, apare în Vulgata *(hoc illorum dictum est)*.

În română *illorum* are funcțiile următoare: ca genitiv: articol *(fraților)* și pronume posesiv *(frații lor)*. Ca dativ: articol *(au zis fraților)*, pronume personal *(și le-a zis lor)*.

Cf., în franceză și în italiană, *leur*, *loro* < *illorum*, care apar și în funcție de dativ. Löfstedt, Syntactica, I[2], p. 209 ș.u., p. 402 ș.u.; Lerch, l.c., p. 402.

ACUZATIVUL

Aromâna a păstrat vechea construcție latină, acuzativul direcției: *mi duc Bitule, ai s'ńiardzim Ticolu* etc. (Capidan, Arom., p. 531; cf. la Plaut, Mil., 975: *veni Ephesum;* Merc., 937: *Cyprum veni*), pe cînd dacoromâna reproduce construcția latină inovată, cu prepoziție: *mă duc la Tîrgoviște;* cf. la Plaut (Bacch., 171): *postquam hinc in Epheseum abii*.

Construcția aceasta e uzitată rareori în neogreacă. Totuși, Sandfeld (Ling. balk., p. 110 ș.u.) se îndoiește că în aromână ea ar fi moștenită din latină.

Româna — ca și spaniola — a rămas fidelă construcției latine *bibere aquam* (dr. *bea apă*), pe cînd celelalte limbi romanice întrebuințează în acest caz construcția cu *de* partitiv: fr. *boire de l'eau* etc.

Întrebuințarea subiectului în acuzativ, în loc de nominativ (de ex. *filias fecerunt*, sau *filios posuerunt*) apare în unele monumente latine vulgare. Fenomenul nu e datorat numai dispariției desinenței *-m*, care a avut drept urmare identitatea de formă la nominativ și acuzativ (de ex. *filia, filia(m)*, la plural *matres;* pornind de aci, prin analogie, *filios*), ci influenței dialectelor italice, care, la nume, aveau o desinență comună *-as* de nominativ și de acuzativ la plural. Ar fi vorba deci de o influență provincială asupra latinei vorbite, vădită prin aceea că în majoritatea textelor sînt forme de nominativ-acuzativ plural în *-as*, desinența de nominativ în *-ae* fiind în minoritate (Löfstedt, Syntactica, II, p.329 ș.u.). Potrivit acestei tendințe, unele nume ni s-au transmis în română sub forma de acuzativ: *fiere* < *felem*, *foarfice* < *forficem*, *funingine* < *fuliginem*, *ghindă* < *glandem*, *grindine* < *grandinem*, *pecingine* < *petiginem*, *pîntece* < *panticem* etc.

ABLATIVUL

Este cazul local sau adverbial. Îl găsim întrebuințat ca un veritabil locativ, fără prepoziție, de Plaut (Amph., 272): *hac noctu*, și în latina tîrzie: *noctu una* (CIL, VIII, 12.794; 6: Cartagina). Construcția aceasta a fost conservată în română: *noaptea*, *ziua*, *seara*, *dumineca* etc., adică „în timpul nopții, zilei" etc.

„Ablativul duratei" e întrebuințat mult mai des în inscripții decît acuzativul timpului, de ex. *vixit annis* (î.l. de *annos*, Mihăescu, Lat. prov. dun., p. 190).

ARTICOLUL

Ille. Limba latină nu cunoştea întrebuinţarea articolului definit, ca limba greacă. Ea şi l-a creat în cursul dezvoltării sale istorice, din pronumele demonstrativ (în traducerile din greceşte de la sfîrşitul secolului al III-lea şi începutul secolului al IV-lea e.n., articolul din versiunea grecească este redat prin *ille, ipse, hic, iste* sau *idem).* Româna întrebuinţează ca articol forme derivate din pron. *ille.* Trecerea de la demonstrativ la articol s-a făcut treptat. Valoarea demonstrativă a adjectivului slăbise; pentru întărirea numelui sau adjectivului, s-a recurs la *ille,* întrebuinţat, prin urmare, ca o întărire morfologică sau sintactică. Procesul a fost lent şi lung; de-abia cu începere din secolul al VII-lea se poate vorbi de crearea unui articol propriu-zis. Aceasta e data cînd articolul apare cu o fizionomie bine determinată în texte. În limba vorbită, el era întrebuinţat însă mai demult.

V. expunerea generală a lui G. Guillaume, Le problème de l'article et sa solution dans la langue française, Paris, 1919, care a arătat că rolul articolului este de a reduce ideea generală a numelui la o idee strict particulară; procedeul articolului permite numelui său să treacă de la o generalitate mai mare la una mai mică şi de la o reprezentare obiectivă la o reprezentare subiectivă: *om—un om—omul.* Pentru latină: G. Wolterstorff, Historia pronominis *ille* exempliş demonstrata, Marburg, 1907; Id., Artikelbedeutung von *ille* bei Apuleius, Glotta, VIII, p. 107 ş.u. şi Entwickelung von *ille* zum bestimmten Artikel, l.c., X, p. 62 ş.u. G.L. Trager, The Use of the Latin Demonstratives (especially *ille* and *ipse*) up to 600 A.D., as the Source of the Romance Article. New York, 1932. Thesaurus linguae latinae, VII, I, fasc.3, col. 359, p. 38 ş.u.

Cauzele schimbării profunde a sistemului demonstrativelor (*hic, iste, ille*), prin înlocuirea lui *is* cu *hic* şi a lui *hic* cu *iste* şi *ille*, trebuie căutate în faptul că latina, devenind, prin extensiuni succesive, limba unor pături de oameni inculţi, şi-a simplificat structura (Séchehaye, în Mélanges de linguistique offerts à Charles Bally, Genève, 1939, p. 22, n. 6). În română nu există „Gelenkspartikel", ci *ille* demonstrativ (E. Lerch, ZRPh., 60, 1940, p. 113 ş.u.; lucrarea cuprinde unele erori; v. darea de seamă a lui L. Furman Sas, în Rev. de filología hispáníca, IV, 1942, p. 100—103, care cuprinde o expunere de ansamblu a problemei; Seidel, BL, VIII, p. 170 ş.u.). J. Svennung, Zum Gebrauch des bestimmten Artikels im sog. deiktischen Sinne, St. neophil., XXXIII, 1961, p. 314—328: trebuie pornit de la întrebuinţarea anaforică (care reia o ideę) a lui *ille* în latină.

În textele anterioare secolului al VII-lea, *ille* are numai rolul de întărire morfologică sau sintactică, nu pe acela de articol. *Ille* cu valoare de demonstrativ (= „acel") apare în exemple ca: *toti illi montes, ad puteum illum, attendimus locum illum* (Peregr. Aeth., II, 6; XX, 4; 8). El nu are încă funcţie de articol, ci numai funcţia de a atrage atenţia asupra cuvîntului pe care îl determină, în exemplele următoare: *illum reliquit alterum apud matrem domi* (Plaut, Men. 28), *minorem illam Italiam captam* (Gr. de Tours, H. F., p. 136, 8). Sînt însă lingvişti care susţin că *ille* funcţionează ca articol în exemple ca: *cum autem pervenissent ad illum seniorem alium* (Vitae patr., III, 5, p. 741 D), *morbum digerant, dum varietatem herbarum per suam voluntatem illi morbo repugnater pascunt* (Mulom. Chiron., p. 181), *si quod jumentum ab utrisque musculis vexabitur... si dexteriores fuerint, nihil mali est. Sed si sinisteriorem partem cadens subcumbet, optimum est non movere illum jumentum de loco* (Id., p. 470), *haec ergo vallis ipsa est, in cuius capite ille locus est, ubi sanctus Moyses... iterum locutus est; sero autem illi dies paschales sic attenduntur* (Peregr. Aeth., II, 2; XXXIX, 1).

Aşadar, unii cercetători susţin că *ille* a fost întrebuinţat ca un fel de articol încă din epoca clasică; alţii afirmă că articolul apare de-abia la Apuleius (sec. II e.n., Löfstedt, Syntactica, I², p. 359).

De fapt, amîndouă tezele sînt greşite.

În Itala, au fost semnalate rare exemple de întrebuințare a articolului (de ex. *dixit ergo Petro illa ancilla*).

Putem conchide că articolul hotărît, în adevăratul sens al cuvîntului, nu există în latină. *Ille* este întrebuințat, însă, ca particulă deictică (de ex. *ille alter* etc.). În *illi allii*, de exemplu, funcția lui *ille* e foarte slăbită (cf. R.A. Budagov, SCL, I, 1950, p. 46).

Rafael Lapesa (Rev. de filología hispánica, XV, 1961, p. 23—44) arată că funcția „deictică" a demonstrativului nu corespunde cu valoarea unui articol: cele două funcții sînt asemănătoare, dar nu identice. Roch Valin (Sur l'article dans les langues romanes. Travaux de ling. et de littérat., Univ. de Strasbourg, XVIII, 1980): expunere greoaie și complicată. La întrebarea: care a fost necesitatea de a crea articolul, se poate invoca necesitatea de a *preciza*: 1) *om*, 2) *omul*, adică *acest* om!

Articolul se dezvoltă, în latină, în secolul al VIII-lea. El corespunde nevoii de expresivitate și apariția lui coincide cu dispariția flexiunii. Articolul aduce o clarificare formală și întărirea expresiei.

Cf. A. Meillet, BSL, XXXI, p. 132: „Aucun texte [latin] ne permet de penser que *ille* ou *ipse* se soient réduits à la valeur d'article à un moment quelconque de l'antiquité; même les textes „vulgaires" de l'époque des invasions n'ont pas encore de véritable article". Influența limbii grecești asupra evoluției articolului în latină. Mare număr al vorbitorilor de limbă greacă la Roma și Neapole. Dezvoltarea procedeului în limba latină. (L. Renzi, Per la storia dell' articolo romanzo, Congrès... Naples, 1979, p. 261—262).

Pînă în secolul al VII-lea, articolul își păstrează caracterul demonstrativ (cf., în Itala: *vitulum illum sagitatum, stalam illam primam* = vițelul *cel* săgetat, podoaba *cea* dintîi).

Pentru Terracini, Glottol., II, p. 5, *ille* joacă rolul de articol în Itala, în exemple ca *dixit illis duodecim discipulis*. După H. F. Müller, L'époque mérovingienne, New York, 1945, p. 148 ș.u., articolul pune în valoare omul, subiectul, cu prestigiul său. Cf. R. G. Piotrovskij, Formirovanie artiklja v romanskix jazykax (vybor formy), Leningrad, 1960, Fritz Abel, L'adjectif démonstratif dans la langue de la Bible latine, Tübingen, 1971, p. 124—125: ocupă al doilea loc, ca frecvență. *Ille* e întrebuințat pentru a reda articolul definit din greacă. Era întrebuințat în mod curent în conversație pe lîngă substantivele determinate.

În privința postpunerii articolului, în română *(omul bun, casa bună)*, A. Graur (Romania, LV, p. 475 ș.u.) a arătat că ea a fost determinată de așezarea adjectivului după nume: *ille* din construcția *homo ille bonus* a fost atașat la nume, deși, la origine, *ille* determina adjectivul.

Cf. obiecțiile lui Pușcariu, ZRPh., LVII, p. 243 ș.u. E. Gamillscheg, Zum romanischen Artikel und Possessivpronomen, Berlin, 1936 (Sitzungsb. d. preussisch. Akad. d. Wissenschaften, Phil.-hist. Kl., 1936, XXVII) explică postpunerea articolului, în română, prin ritmul frazei (intonația descendentă a românei), plecînd de la constatarea că în fraza negativă accentul e așezat, în română, la începutul frazei, spre deosebire de franceză: *nu' vreau*, fr. *je ne veux pa's* (p. 20). V. expunerea de ansamblu a lui Graur, BL, V, p. 204 ș.u., și N. Drăganu, DR, IX, p. 273 ș.u. „Den postpositiven Artikel kennt die Adrialatinität nicht, nur den präpositiven, wie die ganze west-Romania" (Skok, ZRPh., LIV, p. 454).

După I. Coteanu (Despre poziția articolului în limba română, SCL, VII, 1956, p. 57 ș.u.), procliza articolului la numele feminine ar fi recentă, spre deosebire de procliza la masculine. Argumentele pe care le aduce nu sînt însă convingătoare. Fenomenul ar contrazice corelația dintre genuri (bazată pe opoziția dintre sexe), întrucît procliza la numele masculine trebuia să atragă în mod obligator procliza la feminine.

PRONUMELE

Qui (< *quis*) „care", de ex.: *Johanna... qui vixit* (CIL, III, 9551; 1—2; Salonae), *Alexandria gemit decepta marito qui est putita* (CIL, III, 9623; 4—5: Salonae), *Julianae puelle infelicissime qui vixit* (CIL, III, 8563; 1—2: Salonae); cf. *tu ești če tocmit-ai uricul mieu mie* (sec. al XVI-lea), *aflăm o corabie ce trecea întru Finichia* (DA, s. v., p. 244 ș.u.).

Alături de *ce*, apare *care* (< *qualis*), cu valoare interogativă; *care* începe să înlocuiască pe vechiul relativ *ce*, în special la determinarea unei ființe (Maria Iliescu, Concurența dintre pronumele relative *care* și *ce*, în Studii de gramatică, II, 1957, p. 25—35).

Unus. Întrebuințarea lui *unus, una* ca articol nehotărît (cf., în română, masc. *un om*, fem. *o femeie*) apare numai în latina tîrzie. Dar evoluția lui *unus, una*, prin stadii intermediare, se poate observa pornindu-se de la latina arhaică. Cf., în Plaut (Pseud., 948): *ibidem una aderit mulier lepida* (= „o femeie"), în care *unus* are valoarea articolului nehotărît de mai tîrziu: *et dictus unus psalmus* (Peregr. Aeth., IV, 4).

PRONUMELE POSESIV

În gruparea numelui posesorului cu pronumele posesiv de pers. a III-a cînd posesorul este despărțit de pronume, indiferent dacă face parte din propoziția principală sau subordonată — deci, în afară de cazurile de așezare enclitică a pronumelui posesiv: *soru-mea, frate-său* etc. — româna urmează o cale care își are originea în latina vulgară. Întrucît *suus* nu avea corespondent în latina vorbită, potrivit tabloului următor:

meus	*tuus*	*illius*	*ejus*	*suus*
|	|	|	|	
ego	*tu*	*ille*	*is*	

ille a fost generalizat în latina vulgară ca pronume de pers. a III-a, căpătînd valoarea lui *eius* și a lui *suus*. Deci:

După Terracini (Glottol., II, p. 4, 8 ș.u.), înlocuirea pron. pers. *is, ea, id* cu pronume demonstrative e semnul unei schimbări a mentalității și de întărire a sentimentului persoanei.

În română, *său* e întrebuințat pentru a exprima raportul de posesie, pe cînd *lui* are toate celelalte funcții: obiectul respectiv: *treaba lui;* genit. obiectiv: *laudele lui;* posesiv accentuat: *pălăria lui.*

În textele populare, întrebuințarea lui *său* e mult mai restrînsă ca în limba scrisă: statistica arată cum uzajul lui *său* crește, în limba scrisă, începînd cu textele din secolul al XVI-lea. „Cu cît tonul este mai popular, cu atît întrebuințarea lui *său* este mai rară și aceea a formei 2 a lui *el* mai deasă..." Compară următoarele locuri din Ispirescu: *a doua zi se sculară și porniră amîndoi, mai întîi la împăratul, tatăl lui... apoi merse și la împăratul, tatăl femeii lui... Fata cum îl văzu că adormi bine, luă o căpățînă de cal uscată, îi puse capul binișor pe dînsa, îi varsă urcioarele lui, ia pe ale ei și o pleacă la sănătoasa.* Cf. la Negruzzi: *apartamentele nevestei lui se așternură cu covoare, dar și îndată strămoșescul său palat luă o nouă formă"* (Al. Philippide, Gr. elem. a lb. rom., 1897, p. 238—240). Cf. în texte populare orale, notate de dialectologi: *da o dzis cătă tată-său să-l îmbrece cu haine albe și cotunii lui șî pe iel* (Candrea, Oaș., 34, XXXIII), *și m-am dus pe brațele lui... și l-o prins*

noaptea în coliba lui (Papahagi, M-ții Apuseni, 62, XXII; 63, XXIII), *y-o făcut chipu lui* (Șandru, BL, I, 96, 3), *tata lui o trimis* (Id., BL, IV, 160, II)

Meyer-Lübke, Gr., III, § 73. E. Richter, Zur Syntax des rumänischen Possessivpronomens 3. Person, ZRPh., XXV, p. 424 ș.u. *Său* și *lui* prezintă, fiecare, inconveniente; *său* este echivoc în ce privește genul; urciorul *său* (*al lui* sau *al ei*?); *lui* este echivoc cînd, în afară de subiect, propoziția cuprinde încă un substantiv: *Ion și cu tatăl lui* (*tatăl* ar putea fi al altcuiva decît al lui Ion; în acest caz, *său* ar înlătura echivocul). În textele populare *său* e întrebuințat numai la numele de rudenie; *frate-tu, soru-sa* etc. În regulă generală, *său* — *sa* sînt întrebuințați atunci cînd posesorul e subiectul propoziției, iar *lui* atunci cînd posesorul nu e subiectul propoziției (Iordan, Gr., p. 134). *Său* se întrebuințează numai în locul substantivelor care arată persoane (Id., l.c., p. 135). Dar regula aceasta suferă abateri, în afară de faptul că *său, sa* sînt construiți cu numele nearticulate; *frate-său, nevastă-sa* (Tiktin, Gr. rom., II, p. 48 ș.u.; Drăganu, Morf., p. 69). În limba veche *său* se întrebuințează cînd posesorul este subiectul propoziției: *dat-au Ștefan vodă voie oștii sale să prade în trei zile cît vor putea* (I. Neculce). Cînd posesorul nu este subiectul propoziției, se întrebuințează *lui* (*ei, lor*): *iată un praf, pune-l în băutura lui* (C. Negruzzi). Cf. Gr. lb. rom., II, p. 205.

DIMINUTIVELE

Preferința pentru diminutive este o trăsătură caracteristică a limbii vorbite. La Marcellus Empiricus, de pildă, întrebuințarea lui *auricula*, față de *auris*, variază de la 4 la 0 pînă la 44 la 3. Limbile romanice au, pentru „ureche", o formă derivată din *auricula* (REW[3], 797; Löfstedt, Syntactica, II, p. 52).

VERBUL

PERFECTUL

Perfectul latin exprima îndeplinirea acțiunii: *dixit* „a îndeplinit acțiunea de a vorbi", deci: „a sfîrșit de a vorbi". De la ideea de acțiune îndeplinită, s-a trecut la aceea de acțiune trecută: *dixit* „spuse", cu valoarea, deci, a aoristului grec și a perfectului nostru simplu. Ideea de acțiune îndeplinită în trecut era exprimată în latină, de m.m.ca pf.: *dixeram*.

Româna a rămas fidelă acestui sistem; dar, ca și alte limbi romanice (v. mai sus, p. 139 ș.u.), ea a întrebuințat o formă compusă pentru a exprima preteritul (acțiunea îndeplinită în trecut): *habere* + participiul în *-tus: habeo scriptus*.

Originea întrebuințării acestei construcții trebuie căutată în construcțiile în care *habeo* indică posesiunea, de ex.: *in ea provincia pecunias magnas collocatas habent* (Cic. De imp. Pomp., 18), *multa bona bene parta habemus* (Plaut, Trin., 247). Construcția vulgară *habeo factum*, numai în latina tîrzie, după secolul al IV-lea, capătă valoare de perfect: *ecce episcopum cum duce et civibus invitatum habes* „ai invitat... pe episcop" (Gr. de Tours, sec. VI e.n., Vit. patr. III, I, p. 673, 3—4).

J. Kuryłowicz (Les temps composés du roman, Prace filologiczne, XV, p. 448—453) a arătat că originea acestei construcții trebuie căutată în forma pasivă (dativ + *esse*), obișnuită în latină: *mihi factum est*, al cărei echivalent exact este *habeo factum*, în care *habere* are încă sensul primitiv de „a ține, a poseda". Cf. M. Nicolau, BL, IV, p. 24 ș.u., Kuryłowicz, BL, V, p. 195 ș.u., A. Meillet, Ling. hist. et ling. gén., II, Paris, 1937, p. 120, expunerea lui J. Vendryes, Sur l'emploi de l'auxiliaire „avoir". Mélanges... Jaq. van Ginneken, Paris, 1937, p. 85 ș.u. și Devoto., Lg. di Roma, p. 283. În graiurile din sudul Italiei, unde perfectul compus e aproape necunoscut, preteritul, la fel ca în română (sub influența greacă sau nu) are, în același timp, valoare de „preterit" și de „trecut" (H. Meier, Rom. Forsch., LIV, p. 198 ș.u.).

Întrebuințarea formei compuse nu e generalizată pe întreg domeniul românesc, întrucît aromâna, rămînînd fidelă sistemului latin, uzează de aorist (perf. simplu), acolo unde dacoromâna, care a inovat, întrebuințează forma compusă (Capidan, Arom., p. 541—542). În dacoromână, perfectul simplu *(venii)* are, în genere, valoare de aorist, și exprimă deci o acțiune, indiferent de data cînd a fost făcută, pe cînd forma compusă *(am venit)* exprimă o acțiune îndeplinită, ajunsă la termen. Diferențele acestea de aspect, exprimate în dacoromână prin două forme diferite, sînt redate, în aromână, printr-o formă unică. În ar.: *căpitanlu di cărave strigă s-easă tuți oaminli nafoară, că pînă aoațe plătiră* (Papahagi, Basme, I, p. 11—12), dacoromâna ar înlocui forma de pf. simplu a lui *plăti* prin forma compusă *au plătit*. Tot astfel, în fraza: *lo alea cîtră acasă-l', hărios, că vru dumnidză, di ağumse sînătos* (id., I, p. 14), dacoromâna ar întrebuința formele de pf. compus: *a vrut, a ajuns*.

Dar nu întreg teritoriul lingvistic dacoromân a inovat. Într-adevăr, găsim conservat pînă în zilele noastre, în Oltenia, un stadiu lingvistic asemănător aceluia din aromână; în această privință Weigand afirmă următoarele, în baza cercetărilor sale la fața locului: „in der Kleinen Walachei, im Gegensatz zum Banat, mit ganz besonderer Vorliebe, selbst für das Perfectum Praesens sind schwache Formen üblich" (WJb, VII, p. 55—56). În Banat, Weigand a observat regresiunea formelor de pf. simplu, față de cele compuse (op. cit., III, p. 241). Gamillscheg (Olt. Mdt., p. 103) a înregistrat, de regulă generală, în nord-vestul Olteniei, întrebuințarea formelor de pf. simplu, la verbele incoative, pe cînd verbele durative întrebuințează și formele compuse.

Stadiul acesta lingvistic nu e oglindit de textele publicate în *Graiul nostru*, I (Mehedinți, Gorj, Vîlcea, Dolj, Romanați), unde perfectul simplu și compus este întrebuințat după normele limbii comune. De asemenea, nici în textele publicate de Vîrcol (Graiul din Vîlcea, București, 1910), cu toată afirmația editorului (op. cit., p. 16: „perfectul simplu este foarte răspîndit în comparație cu perfectul compus" !). Sînt însă texte populare din Oltenia care oglindesc starea de lucruri descrisă mai sus; v., de ex., N. Plopșor, Amintiri, Craiova, 1934, p. 31 ș.u. După Tiktin (Gr. rom., II, p. 30 ș.u.), perfectul simplu nu e întrebuințat în Moldova, ci înlocuit cu perfectul compus (la cronicarii moldoveni). În schimb, e menținut în Țara Românească. La scriitorii ardeleni din sec. al XVIII-lea, perfectul simplu apare arareori. Sandfeld (Ling. balk., p. 105) explică întrebuințarea perfectului simplu, în aromână, printr-o influență grecească (aoristul). În dialectele italiene din Calabria meridională, unde italiana s-a dezvoltat pe un substrat grecesc, se observă, într-adevăr, întrebuințarea exclusivă a perfectului simplu, acolo unde italiana ar fi întrebuințat perfectul compus (Rohlfs, Scavi linguistici nella Magna Grecia, Roma, 1933, p. 53). Stările din dacoromână nu fac necesară, însă, această ipoteză.

Al. Rosetti, Despre valoarea perfectului simplu, LR, an. VI, 4, 1955, p. 69—73: întrebuințarea perfectului simplu, ca timp al narației, la scriitorii din prima jumătate a sec. al XIX-lea; alternanța lui cu perfectul compus, mijloc stilistic întrebuințat în literatură. În Oltenia, exprimă acțiunea îndeplinită de curînd. A. Georgescu, Perfectul simplu în dialectul dacoromân, în Studii de gramatică, II, 1957, p. 29—52: există două arii: una, cu perfectul compus (Moldova), alta, cu perfectul simplu. Pînă la 1800 perfectul simplu era întrebuințat și în Moldova. Pentru valoarea perfectului simplu, v. și Grigore Brîncuș, Sur la valeur du passé simple en roumain, în MO, p. 159—173.

MAI-MULT-CA-PERFECTUL CONJUNCTIVULUI

A trecut din latină în română la indicativ. Originile acestei întrebuințări apar în texte tîrzii, de ex.: *suo loco praeteritum est, quod equites ex Italia cum Asprenate ad Caesarem venissent* „... că venise călăreții la Caesar" (Bellum. Hisp., X, 2; Gamillscheg, Roman. Tempuslehre, p. 31 ș.u., 95 ș.u., 160 ș.u.).

GERUNZIUL

În română, ca și în latină, gerunziul e întrebuințat ca substantiv verbal: *citind cartea*, lat. *legendo librum*. Cf., la dativ: *Epidicum operam quaerendo dabo* (Plaut, Epid., 605); la acuzativ (cu *ad*): *quaedam loca eadem alia ad serendum idonea* (Varro, R.R., I, 23, 6); la ablativ: *addendo diem* (Cicero, Phil., II, 110).

Gerunziul în locul participiului prezent (*psalmos dicentes*) în Peregr. Aeth. *Illud etiam presbyter sanctus dixit nobis... (quod) omnes in ipso fonte baptizarentur, sic redirent mature ad candelas cum clericis et monachis dicendo psalmos vel antiphonas* (Peregr, Aeth., XV, 5; Löfstedt, Peregr. Aeth., 244). Aceeași construcție în italiană și franceză, v. Ettmayer, Vademecum, 57.

INFINITIVUL

Întrebuințarea infinitivului în funcție de complement drept, după unele verbe, apare și în română, cu toate că în română tendința este de a înlocui infinitivul cu conjunctivul: *neavînd unde fugi, intră într-o bute seacă* (Gaster, Chrest., I, 171, 32), *nu ai de ce fi supărat* (Creangă; Dimand, 117); cf. *știu lucra, pot vorbi* etc.

Substantivarea infinitivului lung se produce progresiv, cu începere din secolul al XVI-lea. Infinitivul e precedat, în cele mai multe cazuri, de prepozițiile *a* și *de*. Preferința pentru conjunctiv, în locul infinitivului, caracterizează limba vorbită. Înlocuirea infinitivului cu propoziții subordonate este o caracteristică „balcanică" a limbii române (v. mai jos, p. 237; F. Asan și Laura Vasiliu, Unele aspecte ale sintaxei infinitivului în limba română, în Studii de gramatică, I, 1956, p. 97—113).

Imperativul, *du-te* etc.; cf., în latină, *duc-te* (E. Löfstedt, Late latin, Oslo, 1959, p. 30—31).

Esse. Pentru exprimarea ideii posesive, *esse* a fost înlocuit în limbile romanice cu *habere*, dar nu și în română, care a rămas parțial fidelă construcției uzitate în latină: dr. *mi-e frică;* cf. Diomed: *non dicimus opus habeo... sed opus est mihi* (GL, I, 316, 33).

CONJUGAREA IMPERSONALĂ

Româna a păstrat forme latine de conjugare a verbelor impersonale: *fulgurat, ninguit, pluit* etc., pe cînd în cursul evoluției celorlalte limbi romanice s-a simțit necesitatea de a se exprima pronumele subiect înaintea verbului: fr. *il pleut*, it. *egli piove*, rtr. *ei plova*.

ADVERBUL

Originea funcției adverbiale a unor particule apare în texte vulgare, care întrebuințează compuse de felul celor ce urmează: *visa itaque turba de retro et ab ante adorantes* (Baruch, 6, 5, Itala, apud Rönsch, It. u. Vulg., 234), *accesit de retro* (Luc., 8, 44, Id., apud Rönsch, It. u. Vulg., 232), *deintus et deforis non dicimus* (Cledonius, GL, V, 21, 22), *de post cujus morte* (CIL, VIII, 9162; 7—8: Mauretania), *nemo enim dicit „de post forum", nemo enim ab ante* (Sergius, GL, IV, 517, 24), *qui male loquuntur modo ita dicunt „depost, illum ambulat"* (Pompeius, GL, V, 273, 26—27), *desubtus pedes* (Mulom. Chiron., p. 455).

Exemple numeroase la Mihăescu, Lat. prov. dun., p. 210: *ad post, a foras, de ante, de intro, de mane, de subtus, de supra, in susu.*

PARTICULELE

Ad. Construcția lui *ad* cu valoare finală apare în română în exemple ca: *mearsă în pădure a leamne, eşind a vânat vădzu un čerb* (Dosoftei, V. Sf., 26, v.; 22, v.; cf. Drăganu, DR, VI, 255, nr. 1). Construcția aceasta apare în latină, în exemple ca: *flagellis ad mortem caesus* (Hor. Sat., I, 2, 41—42), *in patinam compones ad surcellum* (Apicius, IV, II, 8), *haec res et ad febricitantes prosunt* (Mulom. Chiron., p. 379), frază redată de Vegetius în modul următor: *quae potio etiam febricitantibus prodest.*

Cum. *Cum* instrumental apare în construcții ca: *cum lacte conspersa* (= Vegetius: *lacte conspersa*), *cum medicamento ungeto* (Mulom. Chiron., p. 411; 487. Grevander, 104, n. 3); cf. în dr.: *tăiat cu sabia, uns cu lapte* etc.

De. Din toate construcțiile cu prep. *de*, pot fi explicate prin latină construcțiile următoare:

cauza imediată (în locul vechiului ablativ instrumental): *plînge de durere*, pentru care cf. *deque tuis lacrimis umida serta* (Ov., Trist., 3, 3, 82), *fatigati de vigiliis et jejuniis cotidianis lassi* (Peregr. Aeth., XXXVI, 2);

de după un comparativ: *mai mult de trei kilometri*, în lat.: *plus de XXX pedibus* (Gram. vet., II, 19—29);

construcția cu *de*, pentru a indica materia: dr. *o casă de lemn*, apare devreme (cf. la Verg., Georg., III, 13: *templum de marmore*) și e obișnuită în limba vulgară: *et ibi ostendit michi archiotepam ipsius ingens simillimam ut ipsi dicebant, marmoream, tanti nitoris ac si de margarita esset... Nam erat et iuxta archiotipa similiter de tali marmore facta* (Peregr. Aeth., XIX, 6).

Complementul de relație e redat prin *de* (în locul genitivului sau ablativului): *cur de sua virtute... desperarent* (Caes. B.G., I, 40); cf. dr.: *mă îndoiam de curajul său.*

În celelalte construcții, *de* este o inovație proprie românei.

Et. Întrebuințarea lui *e*, în secolul al XVI-lea, pentru a lega două propoziții cu subiecte diferite, ca în exemplul următor: *început făcu dumnedzeu čerîul și pămîntul, e pămîntul era pustiîu și în deșert* (PO, Gen., I, 1—2), s-ar putea explica prin rolul adversativ al lui *et* (= *sed*), în fraze ca: *si tuus servus nullus fuerit et omnes alieni ac mercenarii* (Cic. Caecin., 58).

Per. Funcțiile lat. *per* se regăsesc în rom. *pre (pe)*, și anume:

spațiul: *abii illac per angiportum ad hortum nostrum clanculum* (Plaut, Most., 1045), în română: *cineva trece pe drum;*

spațiul, în totalitatea lui: *per urbem totam hominem quaesiveris* (Plaut, Epid., 195), *fabulantur per vias* (Id., Cist., 774), în rom.: *mă întîlnii cu ea pe drum; pe Dunăre, în jos;*

timpul: *per Dionysia* (Plaut. Curc., 644), *nulla enim abs te per hos dies epistola... venerat* (Cic. Att., II, VIII, 1), în rom.: *ieri, pe seară;*

momentul cînd se petrece acțiunea, pornindu-se de la funcția temporală de mai sus: *per ver* (Cato, Agr., XL, I), în rom.: *pe o noapte cu lună;*

instrumentul: *per epistulam* (Plaut, Mil., 1225), în rom.: *adecă eu Ivul însumi pri mene mărturisăscu; pre čine-și dĕde domnezeu zĕče cuvintele sale afară* (Frățilă, 28). La fel în: *ita ted obtestor per senectutem tuam* (Plaut, Asin., 18), rom.: *mă jur pe viul dumnezeu și pe stema mea de împărat* (Frățilă, 30);

distributiv: *praeda per participes aequiter partita est* (Liv. Andr. Frag., 2), în rom.: *pre tot čiasul să se roaĝe lui dumnezeu* (Frățilă, p. 32).

Pornind de la funcția locală a lui *pre* și de la întrebuințarea cu verbele reflexive, se explică construcția acuzativului cu *pe* (Frățilă, p. 36 ș.u.). V. și Pușcariu, DR. II, p. 565 ș.u.; Spitzer, ZRPh., XLVIII, p. 423 ș.u.; mai jos, p. 355; M.-L. Cartojan, în Soc. roumaine de

linguistique, 2, 1940, p. 2–3 (anexă la BL, VIII, 1); Drăganu, Morf.; Rosetti, SCL, VIII, 1957, p. 410; Al. Niculescu, SCL, X, 1959, p. 195–201; L. Onu, în Recueil, 1959, p. 187–209. *pe* la acuzativ (obiect direct): construcție paralelă în spaniolă, portugheză și italiana de sud (cu *ad*): A. Niculescu, Mitteil, der Südesteuropa Gesellsch, 5. 1965, p. 28. Fl. Dimitrescu, SCL, 1960, p. 224, nu exclude o anumită influență a textului slav (în traducerile din sec. al XVI-lea). G. Rohlfs, Autour de l'accusatif prépositionnel dans les langues romanes, RLiR, 35, 1971, p. 312–334.

Quod. Construcția lui *quod* după verba sentiendi și declarandi este populară și foarte răspîndită în latina vulgară: *vides quod aliis leporem excitavi* (Petronius, CXXXI, 7); ea explică construcția românească cu *că*, de ex.: *ziceau că plecase acasă.*

Si. Întrebarea indirectă se construiește, în latină, cu conjunctivul; construcția aceasta e atestată și în limba vorbită, la o epocă tîrzie. Construcția cu conjunctivul precedat de o particulă este cunoscută încă din epoca veche: *exspecto, siquid dicas* (Plaut, Trin., 98), *iamdudum, si des, porrexi manum* (Plaut. Pseud., 1148). Construcția aceasta cu conjunctivul precedat de *si*, ieșită învingătoare din concurența cu alte particule, este foarte răspîndită în latina tîrzie, de ex.: *petiit a Domino, ut sibi ostenderet, si hoc verum esset* (Vitae patr., III, 43), *de ipsa autem testa, si sit optima seu vitiosa ad structuram, nemo potest iudicare* (Vitr., 2, 8, 19). Dar limba vorbită întrebuința și construcția cu indicativul, după *si: neque animadvertunt, si quid eorum fieri potest necne* (Id., 7, 5, 4), *et sic singulariter interrogat episcopus vicinos ejus, qui intravit, dicens: „si bonae vitae est hic, si parentibus deferet, si ebriacus non est"* (Peregr. Aeth., XLV, 3). Ea se regăsește în română, unde o frază interogativă ca *dic mihi si tu Romanus es?* (Act. Ap., Apocr., 22, 27 Vulg.) este redată, în secolul al XVI-lea, prin: *spunre-mi se Rimleanu ești* (v. mai jos, p. 521).

În secolul al XVI-lea, *se* (*să*) este înlocuit, în fraze ipotetice, prin *de*, iar *de*, la rîndul lui, prin *dacă*, particulă care avusese, pînă atunci, valoare temporală (M. Roques, Recherches sur les conjonctions conditionnelles *să, de, dacă* en ancien roumain, Rom. Forsch., XXIII, p. 825–839; N. Drăganu, DR, III, p. 251–284; Rosetti, GS, II, p. 183).

Super. Cu sensul „peste, deasupra", ca în latină (Lucr., V, 951: *super viridi stillantia musco;* Ennius, Ann., 386: *volat super impetus undas*), apare *spre* în textele românești din sec. al XVI-lea: *și-s puse Pavelu mărule spre ei; călcă cu pičorul spre falca zmeului; șede spre scaunul; și întunerec era spre adânc, și duhul domnului se purta spre apă* (v. mai jos, p. 513). Întrebuințarea lui *spre* pentru a exprima ideea de dominație asupra cuiva, ca, de ex., în frazele: *că spre toată avuțiia lui pune-l-va el; și spre nălții face-mă-va a sta* (Frățilă, 14) își are de asemenea originile în construcții latine ca: *itaque non ultra interpellandum ratus nobili juveni... super armamentarium posito* (Curt., VI, 7, 21—22), *et super excelsa statuens me* (Ps. XVII, 34 Vulg.). Tot prin latină se explică funcția lui *spre*, derivată din aceea de mai sus, de ex.: *de acii se rădică Baiazit cu Turcii spre Rumâni; că năvăliră vrăjmași mulți cu oști spre țara Rîmului* (Frățilă, 15), frază care poate fi comparată cu următoarea construcție (latina tîrzie): *et si illo tempore rex Philippus super regem Henricum in Normaniam intraverit*, în care *super* exprimă o acțiune ce se săvîrșește împotriva cuiva. *Super* cu ablativul (înlocuiește pe *de*) e întrebuințat în latina vorbită și apare deseori la Plaut, de ex.: *super his rebus nostris te loqui* (Most., 728), *mecum rem tenes super Euclionis filia* (Aul., 682—683); această funcție o îndeplinește *super* și în română, dar în compunere cu *de: și despre alți domnedzei să nu nici pomeniți; și-l întreabă despre fapte* (Frățilă, p. 66).

Super exprimă relații de spațiu într-o frază ca aceasta: *ossa super recumbans antro semesa cruento* (Virg. Aen., VIII, 297); în română se întrebuințează, în astfel de cazuri, un compus cu *super (prespre)* sau prep. *peste: ce să te-ară lovi cineva preste fața obrazului; ce au întrat preste sĕmne și preste hotare: și văzuĭu un nuoru de focu pre(s)prĕ otu pămîntul; în zilele ačestuia fu foamete mare prespre toată lumea* (Frățilă, 50). De asemenea, relații de timp: *de huius nequitia sanguinariisque sententiis in commune omnes super cenam loquebantur* (Plin. Ep., IV, XXII, 6), în rom: *prespre toate zilele era cu voi în besĕrecă; peste zi* (Frățilă, 51).

Super, urmat de cuvîntul repetat, pentru a exprima îngrămădirea, acumularea: *una aderit mulier lepida, tibi savia super savia quae det* (Plaut, Pseud., 948), în rom.: *răutate peste răutate; cetate peste cetate; biruri peste biruri* (Frățilă, 53).

Dimand, p. 226 ș.u.

NEGAȚIA

Fraza negativă, cu indicarea unei singure excepții, este construită cu ajutorul lui *numai: aș veni, numai să nu-mi ceri nimic.* Originile acestei construcții apar în fraze ca: *nos... qui nihil magis, quam justum Dei judicium praedicamus* (Hieronim, XXX, 684, B).

DETERMINAREA

Fraza cu subiectul nedeterminat se construiește ca și în latină: *ai carte, ai parte* (2 sg.), lat. *si vis pacem, para bellum, zic = dicunt* (3 pl.).

SUBORDONAREA

În fraza subordonată, după verbele „a cere, a ști, a vedea" etc., se întrebuințează, în latina vulgară, indicativul, în locul subjonctivului din latina clasică; cf. Diomed: *imperitia lapsi cum dicunt nescio qui facis, nescio quid fecisti. Eruditus enim dicetur nescio quid facias, nescio quid feceris* (GL, I, 395, 16). Construcția aceasta e întrebuințată în limbile romanice: *nu știu cine vine* etc.

ORDINEA CUVINTELOR

În fraza latină, flexiunile exprimă raportul obiectiv dintre diversele elemente ale frazei, pe cînd raportul subiectiv este exprimat de ordinea cuvintelor. *Navis longa* este „o corabie din spęța celor lungi", pe cînd *longa navis* este „o corabie lungă". În limbile moderne, de asemenea, ordinea cuvintelor are o valoare subiectivă, dar, spre deosebire de limbile clasice, aici ordinea

cuvintelor exprimă și raporturile sintactice, exprimate în limbile clasice de flexiuni. De aceea, ordinea cuvintelor, în limbile moderne, tinde să fie fixă, pe cînd în latină, ca și în indo-europeană, ea era liberă. Am văzut mai sus (p. 156) care au fost urmările, pentru limba latină, ale trecerii de la ordinea liberă a cuvintelor, la ordinea fixă. Dispariția flexiunilor cazuale, în latină, a adus după sine o profundă modificare în valoarea atribuită ordinii cuvintelor și a pregătit stadiul modern, înfățișat de limbile romanice.

Libertatea de a așeza cuvintele în diverse ordini e ilustrată de exemplele care urmează: numai ultimul exemplu din fraza latină de mai jos corespunde ordinei fixe din engl. *the girl loves her mother* „fata își iubește mama", care poate să fie redată în latină în șase feluri: *matrem puella amat*; *matrem amat puella*; *amat puella matrem*; *amat matrem puella*; *puella matrem amat*; *puella amat matrem* (A. A. Hill, Introduction to Linguistic Structures, New York [1958], p. 475–476).

Într-o frază ca *filius patrem amat*, verbul ocupă ultimul loc. În Caesar, de exemplu, verbul este așezat la sfîrșitul frazei în 84% din cazuri, în fraza principală, și în 93% din cazuri, în fraza subordonată. Diferența de proporție dintre principală și subordonată se explică prin faptul că în subordonată ideea este exprimată în raport cu ideea din principală. De aceea se zice că propoziția principală afirmă (exprimă o judecată), pe cînd subordonata nu afirmă. Tendința verbului de a părăsi locul de la finală, realizată în limbile romanice (cf. fr. *le fils aime le père*), apare încă în latina tîrzie: în Peregrinatio Aetheriae, proporția întrebuințării verbului la sfîrșitul frazei este de 25%, în primul caz, și de 37%, în al doilea.

W. Kroll, Die wissenschaftliche Syntax im lateinischen Unterricht, Berlin, 1925, p. 88 ș.u.

Așezarea verbului la începutul frazei principale sau secundare, într-un scop afectiv, este o veche construcție, care apare atît în latina arhaică, cît și mai tîrziu: *fit in eos impetus; educuntur et ab illis gladii et a nostris* (Cic. Cat., III, 2), *dum titulos perlegimus, complosit Trimalchio manus* (Petronius, 34, 7), *emergo laetus... sumo sarcinulam* (Apuleius, Met., I, 17).

Tot prin afectivitate se explică așezarea la începutul frazei a obiectului: *honce loucom nequis violatod* „această pădure sacră, nimeni să nu o profaneze" (CIL, XI, 4766: Spoleto). Ordinea aceasta, cu complementul în capul frazei, este cea obișnuită în latina arhaică; dar latina clasică preferă să așeze subiectul în capul frazei: *Petrus Paulum ferit*. Ordinea schimbată, cu verbul așezat înaintea complementului, din limbile romanice: *Petrus ferit Paulum*, nu s-a generalizat pretutindeni în același timp. Într-adevăr, vechea franceză, păstrînd încă distincția dintre forma cazului subiect și forma cazului obiect, poate întrebuința ordinea arhaică a cuvintelor: *Pol fiert Pierres*.

Ordinea subiect-verb-complement apare și ea, începînd cu cele mai vechi texte și pînă la textele cele mai tîrzii. De la această ordine se îndepărtează fraza manierată a scriitorilor sau fraza cu elementele așezate în altă ordine, din nevoi afective.

Iată cîteva exemple din prima categorie: *Manios med fhefhaked Numasioi* (CIL, I², 3; XIV, 4123: cca 600 î.e.n.: Praeneste; cf. *Manius m-a făcut pentru Numasius, M. m'a fait pour N., M. mi fece per N.* etc), *videtur tempus esse ut eamus ad forum* (Plaut, Mil., I, 72), *et ecce Simon introibat portam quaerens eos, quod tarde facerent: et videt turbam magnam venientem et illos legatos catenis* (Act. Ap. Apocr., p. 65, 15 = Act. Petr. cum Simone, 17), *haec est autem vallis ingens et planissima, in qua filli Israhel commorati sunt his diebus, quod sanctus Moyses ascendit in montem Domini et fuit ibi quadraginta diebus et quadraginta noctibus* (Peregr. Aeth., II, 2).

Exemple de frază manierată: *In nova fert animus mutatas dicere formas corpora* (Ov., Met., I, 1—2).

Pentru a explica ordinea schimbată, din limbile romanice, trebuie deci să pornim de la texte care sînt cît mai aproape de limba vorbită și în care, după cum am văzut, regăsim, la epoci diferite, același procedeu de așezare a cuvintelor în frază; de asemenea, trebuie să ținem seamă de modificarea profundă cauzată de dispariția flexiunilor cazuale și de întrebuințarea mai expresivă a prepozițiilor: ordinii libere i s-a substituit atunci ordinea fixă; ordinea cuvintelor nu și-a putut păstra libertatea decît prin întrebuințarea unor elemente accesorii, care au venit să înlocuiască flexiunile și să lămurească rolul fiecărui element în frază. În această direcție, dacoromâna a mers mai departe decît celelalte limbi romanice, prin rolul dat prep. *pre*, care a făcut posibile inversiuni față de ordinea normală *(tatăl iubește pe copil)*, ca, de ex.: *pe copil îl iubește tatăl, iubește tatăl pe copil* (v. mai sus, p. 168).

Vossler (Vulg. Lat., p. 185) socotește că în limba română domnește o mare libertate de așezare a cuvintelor în frază, Paul A. Gaeng, An Inquiry into Local Variations in Vulgar Latin, Chapel Hill, 1968 (concluziile, p. 275 ș.u.).

PRIVIRE DE ANSAMBLU ASUPRA INOVAȚIILOR ÎN FONETICĂ ȘI ÎN GRAMATICĂ REALIZATE PÎNĂ ÎN SECOLUL AL IV-lea al E.N.

Materialul care a fost prezentat în paginile precedente, extras din inscripții și din alte monumente de limbă, ne permite să urmărim progresul unor inovații în limba latină în curs de a deveni romanica orientală. Noul, atestat în texte, coexistă un timp cu vechiul, pe care îl înlocuiește treptat, urmînd ca după o scurgere de vreme să se modifice, la rîndul său.

A. Inovații realizate în limba latină vorbită în Imperiul Roman, pînă la era noastră:

i neaccentuat alternează cu *e*: *segnare* (cf. *a însemna*);
i neaccentuat asimilat la *u* în *cucuta* < *cicuta* (dr. *cucută*);
sincoparea vocalelor neaccentuate: *anglus* (dr. *unghi*), *caldus* (dr. *cald*), *domnus* (dr. *domn*);
o e confundat cu *u*: *frunte* (dr. *frunte*);
v grecesc redat prin *u*: *martur* < *martyr* (dr. *martor*);
diftongul *ae* pronunțat *e*: *edus* < *haedus* (dr. *ied*);
prin mutarea accentului, *ie* > *e*: *paretem* (< *parietem*; dr. *perete*);
trecerea lui *au* la *a*: *asculta* (< *auscultare*; dr. ~);
grupul *nct* redus la *nt*: *santus* (< *sanctus*, v. dr. *sînt*);
grupul *cs* trecut la *s*: *visit* < *vixit* (v. dr. *vise*);
grupul *ns* redus la *s*: *meses* < *menses* pl. (ar. *mes* „lună");
căderea consoanelor finale *-m* și *-s*;
nominativul pl. în *-as* la substantivele de decl. I, atestat la Plaut;
comparația adjectivelor cu *magis*: *magis venerabile* (dr. *mai frumos*);
ad + acuzativul pentru a exprima dativul: *quia haec dicit Dominus ad me* (= mie).

B. Inovații realizate în cursul secolelor I—III ale e.n.:

ĭ > *e*: *maester* < *magister* (dr. *măiestru*);
e > *a*, prin asimilare: *passar* < *passĕre* (dr. *pasăre*);
i accentuat asimilat de *u* următor: *peduclum* < *pediculus* (dr. *păduche*);
i > *a*, prin asimilare: *salvaticus* < *silvaticus* (dr. *sălbatec*);
o > *e*: *retundus* < *rotundus* (v. dr. *rătund*);
u în hiat (*w*) dispărut: *febraris* < *februaris* (dr. *făurar*), *quetus* < *quietus* (dr. *încet*), *quator* < *quattuor* (dr. *patru*);
dispariția lui *-v-*: *aunculo* < *avunculus* (dr. *unchi*);
trecerea lui *v* la *b*: *albeus* < *alveus* (dr. *albie*), *verbex* < *vervex* (dr. *berbec*);
g (+ *e*, *i*) dispărut: *maester* < *magister* (dr. *măiestru*);
l urmat de *i* sau *i* în hiat a dispărut: *fius* < *filius* (dr. *fiu*);
d urmat de *i* în hiat a fost asibilat: *zebus* < *diebus* (dr. *zi*);
t + *i* + vocală este asibilat: *Vincentzus*, *Vonifatzio* < *Vincentius*, *Bonifatio*, *tersiu* < *tertium* (dr. (*an*)*țărț*);
grupul *tl* a trecut la *cl*: *veclus* < *vetulus* (dr. *vechi*);

eliminarea lui *w* din k^w: *cocens* < *coquens* (dr. *a coace*);
reducerea lui *pt* la *t*: *Setembre* < *Septembris* (deci *baptizare* > dr. *boteza*);
dispariția consoanelor finale *-r*, *-s* și *-t*: *frate* < *frater* (dr. *frate*), *aunclu* < *avunculus* (dr. *unchi*), *posui* < *posuit* (dr. *puse*);
i consoană devine semioclusivă: *zanuario* < *ianuarius* (deci *jacere* > dr. *zăcea*);
trecerea substantivelor neutre la masculin: *corpus*, *fatus* etc.;
la declinarea a II-a, trecerea, prin analogie, a terminației în *-er*, la *-us*: *aprus* < *aper* etc.;
la declinarea a III-a, nominativul singular refăcut după cazurile oblice: *lacte* î.l. de *lac* (dr. *lapte*);
nume de rudenie, în *-a*, cu flexiunea numelor în *-n*: *mamani* (dr. *mîni* (*-ta*), *tatane* (v. dr. *tătîne*);
adjectivele în *-is* trec în categoria celor în *-us*: *acrus* < *acris* (dr. *acru*);
forme analogice de perfect al indicativului: *posit* (dr. *puse*), *poserunt* (dr. *puseră*);
adverbe compuse cu prepoziții: *inante* (dr. *înainte; ainte* < *abante*);
ablativul cu prep. *de* î.l. genitivului: *et sacrificarent de animalibus;*
dativul adnominal, î.l. genitivului: *acra Castorino* (dr. sec. XVII: *ficior Mircii vodă*).

Mihăescu, Lat. prov. dun., p. 299 ș.u.

VOCABULARUL

Intenția noastră nu este de a înfățișa aici întreg vocabularul de origine latină al limbii române; fondul acesta de cuvinte stă astăzi la îndemîna cercetătorului, în dicționare speciale (Candrea-Densusianu, DE; Pușcariu, EW), iar dicționarul etimologic al lui W. Meyer-Lübke (REW, ed. a 3-a, 1935) înfățișează întreg vocabularul comun al limbilor romanice. Cercetările de amănunt nu lipsesc nici ele (H. Dumke, Die Terminologie des Ackerbaues im Dakorumänischen, WJb, XIX-XX, p. 65 ș.u.; W. Domaschke, Der lateinische Wortschatz des Rumänischen, Id., XXI—XXV, p. 65 ș.u.; cf. și C. Diculescu, Die Gepiden, Halle, 1922, p. 196 ș.u.; Al. Bocănețu, Terminologia agrară în limba română, Codrul Cosminului, II—III, p. 119 ș.u.; S. Pop, Cîteva capitole din terminologia calului, DR, V, p. 51 ș.u.; Șt. Pașca, Terminologia calului: părțile corpului, DR, V, p. 272 ș.u. Pentru terminologia creștină, v. Pușcariu, DR, VIII, p. 333 ș.u. Arme: Drăganu, Rom. s. IX—XIV, p. 85 ș.u.; cf. expunerea generală a lui Pușcariu, Transylv., p. 9 ș.u.), astfel încît cercetătorul poate fi informat repede și cu precizie despre cuvintele din acest fond.

H. Schmeck (Aufgaben u. Methoden der modernen vulgärlateinischen Forschung, Heidelberg, 1955, p. 23—34) arată că două treimi din vocabularul limbii latine cuprinde cuvinte atestate în limbile romanice, pe cînd cîteva cuvinte un apar în limba scrisă (de ex. **amurcula*, it. *morchia*), iar o altă categorie, foarte mică, poate fi cuprinsă în formula „curiozități": cuvinte care figurează în limba scrisă, dar nu și în limbile romanice (*chiramaxium* „Handwagen" etc.). Expunere, în TILR, II, p. 110 ș.u.: cuvinte pan-romanice; cuvinte pan-romanice cu un sens diferit în română; cuvinte păstrate numai în română; cuvinte pan-romanice absente din română; clasificarea semantică a lexicului latinei dunărene.

Statistica aproximativă a cuvintelor latine păstrate în limbile romanice (cca 6700) nu e hotărîtoare, ci criteriul „circulației" cuvintelor (B. P. Hasdeu), adică al frecvenței și distribuției cuvintelor.

Al. Rosetti, B. P. Hasdeu și studiul limbii române, Analele Acad. R.P.R., XIII, 1963, p. 239—243 și J. Sabršula, Časopis pro mod., 9, 1966, p. 23—29.

Fondul latin al limbii române alcătuiește elementul de bază al vocabularului limbii. Astfel, din 1 000— 1 500 de cuvinte, alcătuind fondul lexical de bază al limbii române, alese după criteriul folosirii cuvîntului de întreaga populație și al importanței cuvîntului, 60% sînt de origine latină și 20% de origine slavă.

Fondul principal lexical al limbii române e înfățișat de Al. Graur, Încercare asupra fondului principal lexical al limbii române, București, 1954, p. 48 ș.u. V. recenzia lui I. Fischer, în SCL, IX, 1958, p. 127 ș.u. Componența vocabularului latin, pe origini, e expusă în Istoria limbii române, Ed. Academiei R.S.R., București, 1965, I, p. 28—63. Asupra vocabularului de bază al unei limbi, v. expunerea lui A. Dall'Igna Rodriguez, Eine neue Datierung der vergleichenden Sprachwissenschaft, Kratylos, II, 1957, p. 1—14 (cuvintele așa-zise „neutre" dintr-o limbă, care rămîn neschimbate, fac parte din categoriile următoare: pronume, numeral, nume ale părților corpului uman, elemente ale naturii, ocupații primare ale omului: „a umbla", „a se așeza", „a dormi", „a mînca", „a auzi" etc. Acest vocabular durează cca 1 000 de ani). Claudia Tudose, Le lexique de base au XVIe siècle, RRL, 5, 1965, p. 479—497; Vocabularul fundamental al limbii române vechi, în vol. Sistemele limbii (redactori responsabili: I. Coteanu și Lucia Wald), 1970, p. 119—165.

O cercetare statistică a vocabularului poeziilor lui M. Eminescu, cuprinzînd în total 3 607 cuvinte, arată că elementele latine alcătuiesc 48,68% din totalul de cuvinte, cu o frecvență de 83%, pe cînd cuvintele slave, în număr de 16,81%, au o frecvență de numai 6,93%.

D. Macrea, Contribuție la studiul fondului principal de cuvinte al limbii române, SCL, V, 1954, p. 12—13.

Cercetările statistice sînt de fapt singurele care oferă cercetătorului un fundament sigur. Procentajul elementelor de vocabular variază odată cu natura textului. Trebuie ținut seamă de frecvența și de rangul cuvîntului, care sînt invers proporționale: cu cît rangul e mai mic, cu atît frecvența e mai mare, și viceversa. Produsul dintre frecvență și rang este constant.

Pierre Guiraud, Les caractères statistiques du vocabulaire, Paris, 1954.

M. Bartoli a arătat că repartiția termenilor de origine latină din vocabularul limbilor romanice se explică prin configurația geografică a Romaniei și prin relațiile de natură economică și politică dintre provinciile romanizate, cuvintele fiind repartizate în „arii" izolate, laterale, mari sau mici. Astfel, ariile izolate (Sardinia, domeniul ladin, Portugalia, ins. Veglia) păstrează arhaisme, pe cînd celelalte regiuni inovează. Ariile laterale sînt de asemenea mai conservative, și aceasta explică de ce româna posedă unii termeni de origine latină ce lipsesc din celelalte limbi romanice.

Aplicînd principiile geografiei lingvistice, imaginate de J. Gilliéron (1854—1926), Bartoli a stabilit care au fost, în trecut, centrele romanice de iradiație de unde au pornit inovații de vocabular. Un astfel de centru se găsea în Italia, și inovațiile pornite de aici au pătruns în Dacia atîta timp cît contactul dintre provincii nu a fost întrerupt.

Caracterul conservativ al vocabularului românesc de origine latină se explică deci prin criteriul ariei laterale, care a primit pînă la un moment dat inovațiile venite din Italia și nu a mai participat la inovații după ruperea contactului dintre cele două lumi romanice (v. mai sus, p. 81 ș.u.).

M. Bartoli, Introd.; Id., La spiccata individualità della lingua rumena, Studi rumeni, I—II, p. 20 ş.u.

Independent de celelalte limbi romanice, româna are o serie de elemente latine de vocabular specifice, ca: *chiar, femeie, leagăn, lingură, merge, mîine, picior*, iar în locul unor cuvinte de origine latină foloseşte elemente din fondul autohton, împrumuturi slave sau de altă origine, ca: *cocoş, croitor, iubi, război* (cf. Al. Niculescu, SCL, VIII, 1957, p. 121), *sosi, stejar, strugure, trăi, ţap, zidar* (Rohlfs, Lex. Differ., p. 86—87; Al. Niculescu, loc. cit., p. 117).

Diferenţierea vocabularului, de origine cultural-socială, e exemplificată de întrebuinţarea verbelor *edere* şi *manducare* în textul biblic: E. Löfstedt, Late Latin, Oslo, 1959, p. 40—41.

Unele substantive au căpătat, la plural, un înţeles special, diferit de al numelui la singular: *friguri* < *frigora*, ca şi *irae, furores, odia* etc. Româna, ca şi celelalte limbi romanice, a păstrat o serie de nume întrebuinţate în latină numai la plural (pluralia tantum): *foarfeci, iţă* < *licia, uşă* < *ustia* (pl.).

Vom enumera mai jos termenii de origine latină păstraţi numai în română (cf. observaţiile lui Puşcariu, DR, IV, p. 1318 ş.u.), precum şi pe cei care au, în română, un sens deosebit de al termenilor respectivi din celelalte limbi romanice.

În Romania Occidentală, există 203 de cuvinte latineşti, care lipsesc în română, printre care şi cuvinte din limbajul curent. În Orient s-au conservat termeni vulgari, ca *pater, tata, pes, peciolus* (I. Fischer, Panroman sauf roumain, RRL, IX, 1964, p. 595—602). Termenii de origine latină din albaneză sînt enumeraţi de E. Çabej, Albanische Beiträge zur Kentniss des lateinischen Wortschatzes, Bulletin dell'Atlante ling.-mediterraneo, 13—15, 1971—1972, Firenze, 1975, p. 365—372.

Cuvinte latine păstrate în română şi în albaneză: H. Mihăescu, Les éléments latins de la langue albanaise, RESEE, IV, 1966, p. 5—33: 545 de cuvinte latine în albaneză.

TERMENI PĂSTRAŢI NUMAI ÎN LIMBA ROMÂNĂ

În această enumerare nu au intrat termenii care figurează în română sub formă de derivate, pe cînd celelalte limbi romanice au păstrat forma lor originară, sau viceversa.

În enumerarea noastră nu au intrat:

termenii înşiraţi în parte de Puşcariu (Et. de ling. roum., 35—36 n.), care se regăsesc şi în vreo altă limbă romanică, cum ar fi, de exemplu, *aonco* (cors., dr. *adînc*, REW[3], 2100), **alvina* > *albina* „apiario" în reto-romană (C. Tagliavini, Omagiu lui R. Ortiz, Bucureşti, 1929, p. 175 ş.u.: IJb., XXVI, 1943, p. 237; G. Bonfante, Lg., 10, 1942, p. 288), *arde* (REW[3], 620), *basilica* (REW[3], 972), *blandus* (REW[3], 1151), *corn* (REW[3], 2240), **experlavare* calabr. merid. *sprullavari* „allungare (un brodo) con molta acqua", calabr. septentr. *špaddavare* „risciacquare una caldaia"; cf. sic. *spirlavatu* „dilavato, di terreno in cui l'acqua abbia portato via il fiore della terra", Alessio, p. 44). **extrainus*: REW[3], 3098 exclude explicaţia prin latină a dr. *străin*, dar calabr. septentr. *straìnu* „senza padrone", sic. *strànìu* „straneo, straniero, forestiere", *iri straìniu* „andare fuori del proprio paese", confirmă etimonul latin al cuvîntului; Alessio, p. 46, indică pe *extrauium, extraveum* ca prototip latin, dar în felul acesta, formele de mai sus ar rămîne neexplicate; *forfigare* (sard. REW[3], 3437), *incipere* (sprsl. *entscheiver*, Jaberg. RLiR, I, 120), *nemica* (Rohlfs, Lex. Differ., 24 şi h. 10) apare şi în reto-romană, şi în vechea veneţiană (REW[3], 5885), *nutricare* (it., prov.), *quod* (it. Rohlfs, ASNS, CLXXIII, p. 144), *rupe, rupa* (it.; ar. *(a)rup, ~ uri*), *sări* (rtr. *saglir, siglir*, Rohlfs, Lex. Differ., 35—36 şi h. 19), *sîmcea* (it. merid.), *subliniare* (calabr.), *subrupare* (EW, 1702), dr. *surpa* (*surup*, arh.; ar. *surpari*; megl. *sărup*), abruzzez ant. *surrupare* „dirupare", calabr.

sdirrupari „dirupare", sicil. *sdirupari* „dirupare, abbattere, demolire, diroccare, far cascare, rovinare" (Alessio, p. 48), *venetus* (calabr.), *vitreg* < *vitricus* se regăsește în calabreză (Tagliavini, Mélanges... Mario Roques, III, 255–264) etc.

Formații românești:

anota (dial.) vb. „nager" (*ad-notare*; DE, 1263) < *nuta*.

apar s.m. (arh.) „porteur d'eau" (*aquarius* „același sens") este o formație românească — cf. DA — cu ajutorul suf. *-ar*, care formează nume de meserie (Graur, N. d'ag. et adj., p. 90–91).

beștea (dial.) s.f. „bubuliță dureroasă ce se face pe limbă" (**vessicella* < *vesica*; Densusianu, Gr. din Ț. Hațegului, p. 53; REW[3], 9277 a); din *bește*, *beșicea*.

deprinde vb. „accoutumer, habituer": *deprehendere* „saisir, empoigner, se tenir fortement à", CGL, II, 309, 17), valenc. *dependre* „lernen" (REW[3], 2574).

despune (arh.) vb. „dominer, régner, gouverner": *disponere* „disposer, établir, instituer" (CGL, II, 335, 26), v. fr. *despondre*, prov. *desponre* (REW[3], 2682).

Florar s.m. „mai, avril, juin" (*floralis* „fleur", CGL, II, 227, 25; *mense Florali*; *Floralia* cădeau la 24 aprilie). *Florii* s.f. „dimanche des Rameaux" (**Florilia*; *Floralia* „*Flora* ludos habet in urbe Roma; tempus florum", CGL, V, 201, 22; IV, 343, 42). Fonetismul așteptat ar fi fost *u*, nu *o*; termenii sînt, prin urmare, de formație românească.

hivriri (ar. *hivrescu*), vb. „a fi prins de friguri" (*febrescere* „prendre la fièvre", REW[3], 3229) < *hiavră* „friguri".

îndemna (cf. *în de mînă*, DE, 1120).

înfoia vb. „rendre ample, bouffant" (**infolliare*, DE, 619) < *foaie*.

înota vb. „nager; naviguer" (*innotare*, DE, 1262) < *nuta*.

mulsură s.f. „action de traire" (*mulsura* „același sens") < *mulge*.

prădăciune s.f. „pillage" (*praedationem*) < *prăda* (Graur, BL, V, p. 110).

ramură s.f. „branche" (*ramulus*), sg. refăcut din pl. *ramuri* (Byck-Graur, BL, I, p. 29; Graur, BL, V, p. 74).

rămuros adj. „branchu, rameux" (*ramulosus*) < *ramură*.

sunet s.n. „son, ton, timbre, retentissement", explicat prin *sonitus* „bruit, son", poate fi o formație românească, din *suna* (cf. *umblet*).

Cuvinte de origine nelatină:

adia vb. „toucher légèrement, caresser; souffler légèrement (en parlant du vent)": *adulare* „flatter" (CGL, II, 8, 40; 10, 14; 352, 7); ar. *adil'a* „a adia, a răsufla" și dr. *aduia* (Munții Apuseni) ar presupune un **aduliare* (DA), dar *u* > *i* constituie o dificultate peste care nu se poate trece și **adiliare* (DE, 817) impune trecerea lui *d* la *z*. (**ad-anheliare*, Giuglea, Lg. et. litt., II, p. 41, nu poate fi reținut, și de asemenea nici **adoliare*, v. Sala, SCL, VII, p. 312).

aret s.m. „garde militaire; avant-poste, défense", și în expresia *în aretu vîntului* „obviam vento" (DA) nu reprezintă pe *halitus*, de ex. ~ *septentrionalis* „souffle du nord"; cf. *halitus* „aura ventus, flatus; aura venti vel tepor caloris" (CGL, V, 345, II; IV, 348, 24) ci, după cum a arătat Drăganu (DR, VI, p. 251 ș.u.), acest termen trebuie explicat prin slavă: **reti* „Rettung, Hilfe" (cf. v. bg. *retovati*), în construcții ca: *a* + *ret*.

chelbe s.f. „teigne" (*calvia* < *calvus* „chauve"; Pușcariu, DR, IV, p. 720; REW[3], 1530) < *chelbaș*, „rîios" (< tc. ot., Șăineanu, Infl. orient., II, 1, p. 105; Graur, BL, VII, p. 127 ș.u.).

copleși vb. „couvrir entièrement, inonder, étouffer, accabler" nu poate reproduce pe **complexire* „prendre tout autour, entourer, embrasser" (CGL, II, 403, 18), pentru că fonetismul așteptat ar fi fost cu *u*, nu cu *o*.

crăblă (megl. *croblă*) nu trebuie explicat prin *corbula* (REW[3], 2226), ci prin bg. *krăbla*.

cutropi vb. „entourer complètement, cerner, envahir", explicat prin **contorpire* (*contorpere* „être tout engourdi", DE, 469) ar putea fi de altă origine (Pușcariu, DR, VIII, p. 292).

lepăda vb. „rejeter, oter; avorter, faire une fausse couche" nu poate fi explicat prin **liquidare* (Herzog, DR, I, p. 220 ș.u., V, p. 483 ș.u.), pentru că trecerea lui k^w la *p* nu este justificată (ne-am aștepta la *č* < *k*). Considerațiile lui Herzog (l.c.) nu rezolvă această dificultate. Candrea (GS, VII, 288–289) propune explicația prin lat. *lapidare*, trecînd peste dificultatea fonetică (*a* redat prin *e* și *ea*) „a omorî cu pietre pe cineva, a da cu pietre în cineva". Drăganu, DR, VI, p. 295–299, VII, p. 138, reconstruiește un **lepidare* (cu care Pușcariu, DR, X, p. 295–296 e de acord), dar care nu corespunde, ca sens, termenului românesc.

mîrced adj. „flétri, fané" nu poate fi explicat prin *marcidus* „languidus, ariditatis proximus" (CGL, IV, 536, 22; 113, 40), din cauza lui *î* (ne-am fi așteptat la conservarea lui *a*). Explicarea prin influența analogică a lui *mîrcezi* (vb., DE, 1139; Graur, BL, V, p. 105) sau prin contaminarea cu *rînced* (REW[3], 5346) nu satisface.

păstra vb. „garder, conserver, réserver", dacă ar reproduce pe **parsitare* (REW[3], 6255; < *parco*?) ar trebui să aibă un alt aspect fonetic: **părseta*.

pînză (ar. *pîndză*, megl. *pǫnză*) s.f. „toile, voile de navire, linceul, voile mortuaire": **pandia* (< *pandere*, REW³, 6190; DR, X, p. 387).

prunc s.m. „petit enfant, nourrisson" a fost explicat prin *pronus* „înclinat, aplecat" (Densusianu, GS, III, p. 236) sau prin **pueruncus*, refăcut din **puerunculus* (Puşcariu, DR, II, p. 602—603; Drăganu, DR, VI, p. 260), formă reconstituită, ce nu are şanse de a fi existat. Explicaţia prin limba greacă, dată de Giuglea (DR, X, p. 438—441) e, de asemenea, nesatisfăcătoare.

scîrk'esku (ar.), „iau pînza de pe război după ce a fost isprăvită de ţesut; isprăvesc pînza de ţesut; isprăvesc, sfîrşesc, termin", a fost explicat de Capidan, DR, II, p. 628 prin **excarpere*; *carpo*: „détirer de la laine; diviser, partager; arracher, détacher" (cf. Graur, BL, V, p. 76 ş.u.).

sfîrnar s.m. „negustor"; explicaţia prin *fenerarius* „usurier, brocanteur, maquignon" (REW³, 3241 b; **fenorarius*, Giuglea, DR, IV, 1553) prezintă dificultăţi fonetice şi semantice peste care nu se poate trece (cf. Graur, BL, III, p. 971; XVI, p. 144—145).

spuriu s.m. „enfant illégitime, bâtard", termen popular, atestat în Năsăud (ALR I, v. II, h. 211), a fost apropiat de *spurius*, „bâtard, illégitime, naturel", Drăganu, DR, II, p. 612 ş.u.

Unele evoluţii semantice sînt atestate încă din latină, în inscripţii: v. materialul extras din inscripţiile din provinciile dunărene ale Imperiului Roman, înfăţişat de Mihăescu (Lat. prov. dun., p. 236 ş.u.).

acumtinari (ar.) vb. „a se apropia, a se lipi de cineva" (Dal.), „a se potoli, a se linişti, a se abţine" (Mihăileanu), „contenesc, adăpostesc" (Papahagi, Basme): **cunctinare* (*contineo* „toucher à, se tenir, s'arrêter"; REW³, 2391 a).

adăpost s.n. „abri": *ad-depositum* (Tiktin; REW³, 2573; Graur, BL, V, p. 94; Puşcariu, DR, IV, 1362, n. 2).

afreaţă (ar.) s.f. „sorte de pain" („auf Kohlenfeuer gebackenes, ungesäuertes Brot", Papahagi, WJb, XII, p. 101): *africia* „sorte de gâteau" (REW ³, 271; Graur, BL, V, p. 87).

ager adj. „vif, alerte, sagace": *agilis* „velocissimus, audacissimus; actif, prompt; véhément, impétueux, ardent" (CGL, II, 264, 43; III, 130, 53 etc.).

agest s.n., dialectal, „terre mêlée de pierres et de troncs d'arbres, chariée par l'eau et entravée dans sa marche; terrassement; grosse bûche": *aggestus* (DE, 21) „fortification, rempart", *aggero* „amasser, accumuler, amonceler".

ajutor (ar. *ağutor*, megl. *jutor*) s.n. „aide, secours": *adjutor*, *adjutorium* „secours" (CGL, II, 258, 24; 502, 32 etc.).

amindari (ar.) vb. „a cîştiga, a dobîndi": *augmentare* „augmenter, accroître" (REW ³, 783: *amintari*, cu *t* î.l. de *d*: v. corecţiunea lui Puşcariu, DR, VII, 477, n. şi Capidan, Arom., p. 313).

apare s.f. (arh.) „vase dans lequel on conserve de l'eau" (DA; cuvîntul fiind atestat numai la Dosoftei, e suspect de a fi savant): *aqualis* „aiguière, pot à eau" (REW ³, 572 a; după Graur, BL, V, p. 88, formaţie românească).

apuca (ar. *apucari*) vb. „saisir, s'emparer de; prendre, être pris, attraper": *aucupare* „chasser les oiseaux, les prendre dans un piège" (REW ³, 776; dubios; v. Graur, BL, V, p. 89, cf. Meyer-Lübke, DR, IV, p. 641—642; Spitzer, op. cit., p. 651, n.; Puşcariu, ibid., p. 1318).

arunca vb. „jeter": *averruncare* „avertere, alienare, abstirpare" (*arruncat*, CGL, V, 169, 4; 562, 13; REW ³, 2908: *eruncare; runcare* ibid., 7444, dat de I. I. Russu, DR, XI, p. 227, are un alt sens, atît în latină, cît şi în limbile romanice).

astîmpăra vb. „calmer, apaiser, modérer": **extemperare* (în limbile romanice, reprezentanţi ai lui *temperare*, REW ³, 8627).

astruca vb. „couvrir, enterrer": **astruicare* (din *astruere* „aedificare, firmare", Meyer-Lübke, REW ³, 748, ZRPh., XXVII, p. 253; mai degrabă *astrucare*, Graur, BL, V, p. 89; cf. *astrucămînt* „acoperiş", în Banat, ALR II_2, v. 2, h. 249, pt. 29, h. 230, 232, pt. 2, 29.

asuda (ar. *asudari*, megl. *sud*) vb. „suer, transpirer": *adsudare* „a asuda" (Mihăescu, Lat. prov. dun., p. 187), *exsudare* „suer, transpirer" (CGL, II, 303, 32; în celelalte limbi romanice, reprezentanți ai lui *sudare*, REW [3], 8421).

ațipi vb. „s'assoupir": **attepire* (< *adtepere* „languir, être languissant"; *tepeo* „s'abandonner à la mollesse", CGL, II, 477, 23; formație onomatopeică, după Spitzer, DR, III, 646—649).

aua (ar.) adv. „ici": *ad-hac* (DE, 115).

auace (trans.; ar. *aoațe*, Capidan, Arom., p. 500) adv. „ici": **ad-hacce* (DE, 116; **illace*, REW [3], 4265).

băiat s.m. „enfant mâle, garçon, fils"; cf. *băia* „nourrir, allaiter un enfant; accoucher de, mettre au monde, donner la vie ou le jour à" (prin Transilvania, Ungaria și Banat, DA). *Băiat* ar fi, deci, part. tr. al lui *băia*: *baiulare* „a purta", *baiolatio* „action de porter, de tenir" (CGL, II, 256, 32; 494, 40); *baiolator* „onera fecens, sarcinarius" (CGL, II, 256, 35; 254, 25; etimologie dubioasă, Graur, BL, V, p. 89; H. Mihăescu, RESEE, I, 188).

Alte exemple la Mihăescu, Lat. prov. dun., p. 236 ș.u.

blîndur (ar.) s.m. „vocea, melodia desmierdătoare... a cavalului" (Per. Papahagi, Analele Dobrogei, IV, p. 374): *blandulus* „flatteur, adulateur" (REW [3], 1150 b).

buged adj. „bouffi": **buccidus* (< *bucca*, Tiktin; Cihac, El. sl., p. 32, socotește cuvîntul de origine slavă, dar nu indică etimonul său).

buiestru s.m. „amble"; explicarea prin **bovestris*, format ca *equestris*, *pedestris* (Spitzer, DR, IV, 662, n. 2; REW [2], 1245) prezintă dificultăți semantice peste care nu se poate trece. Părerea că *buiestrul* este o alură mai înceată decît trapul este greșită: *buiestrul* este un fel de trap nesăltat; călărețul nu resimte zguduiturile caracteristice trapului, și aceasta datorită mișcării picioarelor calului, deosebite de mișcările trapului. Calul *buiestraș* mișcă în același timp piciorul de dinainte și cel dinapoi; el execută deci deodată o singură mișcare cu picioarele din dreapta și apoi cu cele din stînga. De aceea, etimonul **boiester* < *boia* „lien; vincula lignea et ferri" (CGL, II, 350, 63;, V, 493,4) a merge „cu picioarele împiedicate" (Giuglea, DR, II, p. 372 ș.u.) e satisfăcător, pentru sens; cf., într-adevăr, Giuglea, l.c.: „pentru a fi învățați să meargă în buiestru, caii sînt băgați cu picioarele într-un anume fel de piedici, pentru a li se forma pasul cerut de acest mers special". *Ambulester*, etimon propus de Pușcariu (DR, II, p. 683 ș.u.) nu satisface necesitățile fonetice (nesincoparea lui *u*) și morfologice (sufixul *-stris* formează adjective, cf. Leumann-Hofmann-Szantyr, I, p. 236). I.I. Rusu, DR, XI, p. 172—180, socotește cuvîntul autohton și reconstruiește o formă ipotetică, închipuită.

căscăun(d) s.m., adj. „nigaud, niais, bénet": **cascabundus* (< gr. χάσκω „bailler", REW [3], 1732. Pușcariu, DR, X, p. 394, n. 1; Graur, BL, VIII, p. 193).

cerceta vb. „visiter, examiner, vérifier, s'informer, interroger": *circitare* „décrire un cercle autour; entourer; aller et revenir d'un lieu dans un autre, faire le tour de; faire le tour pour examiner" (CGL, II, 356, 30; III, 149, 26; II, 403, 28).

cîntec (ar. *cîntic*, *cîndic*, *conticlu*, Capidan, Arom., p. 212, 313, megl. *contic*) s.n. „chanson": *canticum* „chant" (CGL, II, 481, 50; 502, 62; 529, 32 etc.).

cufuri (ar. *cufurescu*, megl. *cufăres*) vb. „foirer": **conforire* (*forire* „ventrem purgare", CGL, V, 296, 12).

cuțit (ar. *cățut, cuțut, cuțît*, Capidan, DR, IV, p. 349, megl. *cuțǫt*) s.n. „couteau": derivat din *cos, cotis* „pierre à aiguiser, queux" (CGL, II, 223, 10; 507, 7 etc.; cf. *cotio* „ad acuminandum" CGL, V, 186, 4); **acutitus*, **exacutire* (Graur, BL, V, p. 94).

dărăpăna vb. „délabrer, détruire, ruiner": **derapinare* (EW, 484, REW [3], 2579; etimologie imposibilă (Graur, BL, V, p. 95; explicația prin greacă, Bogrea, DR, IV, p. 807, dubioasă).

deda (a se) vb. „s'adonner": *dedere* (*deda*, după analogia lui *da*, DE, 472, EW, 493, Pușcariu, DR, IV, p. 704, n.).

defaimă (arh.) s.f. „blâme, diffamation"; *diffamia* „perte de la réputation" (DE, 476, REW [3], 2634).

defăima vb. „diffamer, décrier, blâmer": *diffamare* „faire connaître partout, divulguer; répandre un bruit, accréditer une rumeur" (CGL, II, 275, 34; 312, 42; DE, 477; Lombard, Vb. roum., p. 112).

dejghieura, dejghiora (Ban., Olt.) vb. „écosser, égrener"; a curăța (nuci) de coajă: **disglabrare* (*deglabrare* „dégarnir de cheveux, de poils; raser ou épiler la tête de qqn.; dégarnir de feuilles", CGL, II, 481, 5; DE, 739; REW [3], 2669; Graur, BL, V, p. 96).

desbăra (a se) vb. „se débarrasser, se défaire": **disvelare* (REW [3], 2697; dubios, Graur, BL, V, p. 96; după Bogrea, DR, IV, p. 808, o variantă a lui *desbăiera*).

despica (megl. *dispic*) vb. „fendre, séparer": *despicare* „disrupere, incidere, dividere" (CGL, V, 451, 6; 355, 52; 353, 56; REW [3], 2600; Lombard, Vb. roum., p. 356).

disicari (ar., Capidan, Arom., p. 148) vb. „fendre, couper, déchirer"; *dissecare* „couper en deux".

dogar (ar. *dugar*) s.m. „tonnelier" (*dogarius* „tonnelier", CGL, II, 54, 30); fonetismul *o* (î.l. de *u*) se explică prin influența lui *doagă* (< *doga*), cf. *porcar* (*purcar*, Giuglea, Lg. et. litt., I, 1941, p. 301).

drepnea s.f. (Bucovina) „grand martinet" (zool.): **drepanella* (< *drepanis* „hirondelle des murailles", DE, 516 < gr. δρεπανίς „martinet"). Forma românească reproduce forma fonetică a termenului latin, și nu e deci împrumutată direct din grecește (Rohlfs, ASNS, CLXXIII, 144, Giuglea, DR, X, p. 462, n.).

dumica (și *demica, dimica*, ar. *dinicari*) vb. „mettre en morceaux, émietter, briser" (DE, 1096): *demicare, dimicare:* „lutter avec énergie, se battre à coups de poings; engager une escarmouche" (CGL, II, 42, 49; 272, 39; 50, 17).

farmec (singular nou, din *farmăc*, Byck-Graur, BL, I, p. 19) s.n. „sortilège, maléfice, charme, enchantement, attrait": *pharmacum* „drogue" (REW [3], 6462; Graur, BL, V, p. 109).

feri vb. cu sensul (arhaic și dialectal) de „fêter, respecter, se soumettre à, protéger, préserver" ar reproduce, după Pușcariu (DR, IV, 1319; cf. DA), un **ferire* (< *feria*, REW[3], 3236) „a serba o zi". Candrea (GS, III, p. 425), pornind de la înțelesul de „a apăra, a păzi (cu sfințenie)" explică termenul prin *auferre*, devenit, prin analogie, **auferire* (cf. *sufferire* < *suffere*), propus în prealabil de Giuglea (DR, IV, p. 1554): „a se da la o parte". Acest etimon ar avea avantajul de a explica fonetismul și sensul ar. *afirire* și megl. *firiri* (Candrea, GS, III, p. 393; cf. Lombard, Vb. roum., p. 621—623).

ferice adj. „heureux": *felix* „favorisé des dieux, heureux".

flămînd (megl. *flămund*) adj. „qui a faim, affamé"; *flammabundus* (DE, 603; REW [3], 3351).

flutura (ar. *flitur*) vb. „papillonner, s'agiter au vent, voltiger, folâtrer, faire voltiger": **fluctulare* (< *fluctus*) „courant, flot.; agitation, tempête" (Lombard, BL, XIV, p. 57).

frămînta (ar. *frimintu*, megl. *frimint*) vb. „pétrir; agiter, tourmenter": *fermentare* (Giuglea, DR, III, p. 576), care, față de **fragmentare* (Pușcariu, DR, III, p. 775—776), are avantajul de a explica vocalismul formei aromânești.

fuior (ar., megl. *ful'or*) s.n. „filasse de chanvre, touffe de chanvre": **folliolus* (< *follis* „sac ou ballon de cuir gonflé d'air, ballon à jouer, soufflet de forge, bourse de cuir". Pentru a explica sensul termenului românesc, trebuie deci să plecăm de la ideea de „balon, tufă de formă rotundă").

ghieura (dial.) vb. „écosser, égrener": *glabrare* „dépouiller de poil" (DE, 738; Giuglea, Lg. et litt., IV, p. 32—33).

grangur s.m. „loriot" (ar. adj. *gangur* „culoarea între verde și negru", megl. *gaigur* „numele unei păsări de culoare galbenă și de mărimea mierlei, grangur", bg. *gajgur*, Capidan, Megl., III, p. 135, s.v.): *galgulus* (*galbula* „loriot ou merle doré"; pentru sens: *galbinus* „vert pâle ou jaune"; calabr. septentr. *gravulu, gradulu* „loriot", sic. *gajulu, gaulus*, Alessio, 29).

ierta (ar. *l'ertu*, megl. *l'ert*) vb. „pardonner, absoudre, permettre": *libertare* „a ierta, a slobozi" (sec. V—VI, Mihăescu, Lat. prov. dun., p. 211).

îmbuiba vb. „gorger". Etimonul propus de Giuglea (DR, II, p. 632 ș.u.; cf. Lombard, Vb. roum., p. 426, n.): **imbuviare*, prezintă dificultăți fonetice: *-v-* păstrat și trecut la *b*. Fonetícește, cuvîntul ar putea fi apropiat de *bubioire* „bouffer".

împărat (megl. *ampirat*) s.m. „empereur", alb. *mbret* (formele occidentale sînt savante: REW [3], 4305; DE, 824: G. Bonfante, Lg., 18, 1952, p. 288).

împătra vb. „avoir des mécomptes": *impetrare* „obtenir de qqn." (DA, REW[3], 4306 a).

încări (arh., ar. *încăreaștere*) vb. „chauffer": *incalescere* „s'échauffer".

încurca vb. „emmêler, brouiller, enchevêtrer"; **incolicare* (*colus* „quenouille; laine de la quenouille", DA; REW[3], 4360).

întîi (băn. *întîn*, ar. *ntîńŭ*) adj. „premier"; **antaneus* (Graur, BL, V, p. 67—68; REW [3], 493).

întîmpla vb. „se passer, arriver, survenir, advenir": **intemplare* (REW [3], 4482 a).

înțina (înțîna) vb. „placer une chose de telle manière qu'elle tienne à peine, qu'elle chancelle, qu'elle tremble; spéc. couper un arbre et le laisser légèrement attaché au tronc": *intenuare; tenuare* „amincir, amoindrir, rendre tenu" (CGL, II, 359, 47; REW [3], 8654).

jugastru (ar. *ğugastru*, megl. *jugastru*) s.m. „érable": **jugastrum* (*jugum* „joug") „lemn din care se fac juguri" (DE, 917).

junghia (ar. *mi- ńgungl'e*, megl. *jungl'u*) vb. „égorger": *jugulare* (influența lui *jungo*; cf. *jungla* „hățuri", CGL, II, 94,5; cf. Pușcariu, DR, X, p. 395—396).

legăna (ar. *ligînari*, megl. *leagăn*) vb. „bercer": **liginare* (EW, 957; cf. Drăganu, DR, III, p. 508 ș.u.) „anbinden" (la țară, leagănul e suspendat uneori de tavan, v. ALR, II, p. 76, MN 2657 bis), cf. Iordan, Bul. Phil., IX, p. 149; Rohlfs, Lex. Differ., p. 57, n. 3.

leșina (ar. *lișinari*) vb. „être pris de faiblesse, défaillir, se trouver mal s'évanouir, se pâmer; endommager (dial.)": **laesionare* (< *laesionem;* pentru evoluția sensului, DE, 983, cf. *laesio* „dommage, tort", CGL, II, 257, 51, Lombard, BL, XIV, p. 48; **lixinare*, Giuglea, DR, II, p. 829).

lingură (ar., megl. ~) s.f. „cuiller; tarière, truelle, sorte de fourche" (dial.): *li(n)gula* „cuiller" (CGL, II, 123, 34; 497, 14; III, 93, 61 etc.); introducerea lui *n*, prin influenţa lui *linguere* „lecken", Rohlfs, Lex. Differ., p. 77—78 şi h. 48). Termenul denumeşte lingura de lemn, nu cea de metal (Puşcariu, LR, I, p. 213).

lînced (ar. *lîndzid* „bolnav", Capidan, Arom., p. 152) adj. „languissant, malade": *languidus* „lent, nonchalant, paresseux" (CGL, II, 120, 48; III, 180, 51; 253, 4; *lînced*, cu *c* analogic, după *rînced, muced*, DE, 994).

lîngoare (ar. *lăngoare*, megl. *lăngoari* „maladie", Capidan, Arom., p. 152) s.f. „fièvre chaude, typhus; diarrhée" (ALR I, v. I, h. 121): *languor* „faiblesse, maladie" (CGL, II, 247, 29; 490, 7; 377, 3).

mare (ar. ~, megl. *mari*) adj. „grand, gros"; *mare* „mer"; G. Bonfante (Il problema dell' aggetivo e il rom. *mare* „grande", extr. din Bolletino dell' Ist. di lingue estere, V, 5, Genova, 1957) a arătat, cu exemple din celelalte limbi romanice, că sensul de „mare cantitate" explică evoluţia termenului românesc; pentru explicaţia prin *mas-marem* „mâle", v. DE, 1048, EW, 1027, Puşcariu, Ét. de ling. roum., 478, n. 1; Al. Niculescu, SCL, VIII, 1957, p. 121. După E. Çabej, RIEB, II, 1936, p. 182, din alb. *i math*, fem. *e malle* „gros".

mărgea (ar. *mărdzeao*, megl. *mărdzeauă*) s.f. „perle"; *margella* „corail" (CGL, II, 353, 36; Graur, BL, V, p. 105).

mesteacăn s.m. „bouleau": *mastichinus* „mastic; résine de lentisque," (DE, 1089).

mire s.m. „fiancé, marié"; *miles* „soldat" (REW [3], 5568; dubios; Graur, BL, V, p. 105; Skok, Arch, f. slav Phil., XXXVII, p. 85, explică sensul formei româneşti prin decalc, după s.-cr., bg. *vojno, vojino* „Gemahl" < *voinŭ* „soldat"; la origine, sensul cuvîntului ar fi fost, deci, „curajos". Pornind de la texte religioase şi de la concepţia bisericească, după care tinerii căsătoriţi formează o „militia", Spitzer, RIEB, I, p. 270 ş.u. explică evoluţia sensului termenului latin prin limba liturgică).

mîneca (a se) vb. „se lever de grand matin; partir de grand matin" (cf. J. Byck, LR, an. VII, 1958, nr. 5, p. 26): *manicare* (*manicat* „mane surgit", CGL, IV, 257, 5).

negustor (din *neguţa*, derivat din *negoţ*, REW [3], 5881, sau direct din *negotiari*, Graur, BL, V, p. 107) s.m. „négociant, marchand": *negotiator* „négociant, banquier, entrepreneur, spéculateur" (cf. Graur, N. d'ag. et adj., p. 113).

nescare (arh.) pron. ned. „quelqu'un": *nescio-qualis*.

neşkit (arh.; ar. *niscîntu*, megl. *niscăn*) pron. ned. „quelque": *nescio-quantum*.

neştine pr. (arh.) „quelqu'un": *nescio-quem* (în celelalte limbi romanice reprezentanţi ai lui *nec* sau diferite compuse, REW [3], 5868).

nici (ar., megl. *niţi*) conj. „ni": *neque*.

nuiarcă (ar. şi *nearcă*, Capidan, Arom., p. 149) s.f. „belle-mère, marâtre" (ALR, I, v. 2, h. 156 şi 157): *noverca* „matrea; id est matrinia; patris uxor secunda" (CGL, II, 134, 43 etc.; IV, 369, 21; 262, 46; V, 122, 17).

oaie (ar. *oaie*, megl. *uaie*) s.f. „brebis": *ovis* „brebis" (pentru forma din fr., v. rezervele lui W. v. Wartburg. Zur Benennung des Schafes in den romanischen Sprachen, Berlin, 1918, p. 9—10).

ospăţ (ar. *uspets*) s.n. „repas, festin" (R. Todoran, DR, XI, p. 128—132): *hospitium* „hospitalité" (CGL, II, 377, 54 etc.).

păl'ur (ar.) s.m. „argalou, porte-chapeau, plante qui pousse en Thessalie, en Epire et (en) Macédoine" (Per. Papahagi, Notiţe etimologice, AAR,

XXIX liter., 40): *paliurus* „genus frutecti est; cardus genus herbae vel spinae; cardus spinosus vel radix herbae; herba spinosa" (CGL, IV, 135, 23; 373, 20; V, 472, 14; 509, 14; 230, 13).

pierseca vb. „rosser d'importance": *persecare* „couper, disséquer, subdiviser" (Giuglea, DR, I, p. 249—250).

plăcintă (ar., megl. *plăţintă*) s.f. „pâté, galette feuilletée": *placenta* „gâteau, galette; dulcia, eo quod placeat edenti, quae fit de simila et oleo vel adipe et melle; de farina et melle panes" (CGL, II, 151, 31; 408, 33 etc.; IV, 268, 24; 377, 30; V, 321, 35).

plăpînd adj. „frêle, débile": *palpabundus* (< *palpo* „foveo aut blandio aut pertracto; blanditur", CGL, IV, 135, 21; 548, 3; V, 128, 33; IV, 135, 22; 548, 4; *palpabunda* „blandiens", CGL, V, 636, 21).

plăsa vb. (arh.) „frapper des mains, applaudir": **plausare* (Puşcariu, DR, I, p. 411; cf. *plausus* „claquement, applaudissement": *plausor; plausio*).

plimba (ar. *priimnu*) vb. „promener": *perambulare* „aller à travers, traverser" (CGL, II, 270, 4; 273, 39; 403, 34).

purcede vb. „se mettre en route, partir": *procedere* „aller en avant, s'avancer" (CGL, II, 418, 5; 424, 46; 417, 35; III, 152, 57 etc.).

puroi (ar. *proñu*) s.n. „pus": **puronium (pus-ris)*.

putred (ar., megl. *putrid*) adj. „pourri": *putridus* „pourri" (*putregai*, cf. n. top. calabr. *Putricello* < **putricellus* < *putrios* „putred, moale", Alessio, 39).

puţă (ar., megl. *puţă*) s.f.: **putium* „männliches Glied" (*praeputium;* REW [3], 6881).

reteza vb. „couper, trancher": **retundiare* (Candrea, GS, III, p. 427; **recaediare*, Puşcariu, DR, I, p. 325; REW [3], 7106; Graur, BL, IV, p. 110; **retizo* „couper les branches qui se penchent sur l'eau" < *retae* „arbres qui poussent sur les bords d'une rivière").

scoare s.f. (M-ţii Apuseni) „scorie de fer": *scoria* „sordes metallorum, scuria quod de ferro cadit" (CGL, IV, 168, 30; 569, 36, V, 243, 21, 22); în celelalte limbi romanice, cuvîntul e savant, REW [3], 7739.

scula (ar., megl. *scol*) vb. „lever, ressusciter, réveiller": **excubulare* (EW, 1559; REW [3], 2990; Lombard, Vb. roum., p. 152—153).

soarte (în Banat, ALR I, v. 2, h. 207), *soarti* (ar. Capidan, DR, IV, p. 349) s.f. „placenta": *exorta* „nata, procreata".

streche (ar. *striglă*, megl. *strecl'ă*, N. Drăganu, DR, VII, p. 205, n.); dubios: H. Mihăescu, RESEE, I, p. 188 s.f. „taon": **oestriculus* (Giuglea, DR, II, p. 824-825; X, 445—446); *oestrum* şi *oestrus*, gr. οὖστρος „taon, mouche dont la piqûre qui rend les bestiaux furieux; genus tavani, quod boves habent" (CGL, IV, 264, 25).

subţioară, supţioară, subsuoară s.f., adv. „aisselle; sous le bras, à l'aisselle": *subala* „aisselle" (CGL, II, 364, 33).

sufleca (*suvulca, sufulca*, în centrul Transilvaniei, Giuglea, Lg. et litt., II, p. 56) vb. „retrousser": **suffollicare* (EW, 1677; REW [3], 8432).

şil'e (ar.) s.f. „fulgulet, un ce foarte mic din orişice obiect, cît e negru sub unghie": **exilia* (Giuglea, DR, V, p. 897; *exilis* „menu, mince, petit").

trepăda vb. „trotter, courir çà et là": *trepidare* „festinare; suivre la trace tout autour" (CGL, IV, 467, 24; II, 201, 18 etc.).

urca vb. „monter, gravir, élever, hausser": **oricare* < *orior* „se lever, s'élever" (EW, 1824; dubios: H. Mihăescu, RESEE, I, p. 188).

veşted (ar. *veaştid*) adj. „fané, flétri": **vescidus* (*vescus* „maigre, chétif, grêle, faible").

TERMENI CARE AU ÎN ROMÂNĂ ALT SENS DECÎT ÎN CELELALTE LIMBI ROMANICE

O serie de termeni au, în română, alt sens decît în celelalte limbi romanice (Pușcariu, Ét. de ling. roum., p. 37 ș.u.).

Iată enumerarea cîtorva dintre acești termeni, printre cei mai interesanți:

albastru (ar. ~ „bleu; blanchâtre", DE, 37), adj. „bleu": *albaster* „weisslich" (REW [3], 319), pe cînd regg. *vastra* „(pecora) bianca di sopra e nera di sotto", *vašra* „(capra) di color nero e bianco" (Alessio, p. 16, Sala, SCL, VII, p. 313).

bărbat (ar., megl. ~) s.m., cu sensul special de „homme, mari" derivat din *barbatus* „barbu, qui a la barbe, qui porte barbe" (cf. *barbati* „legitimi", CGL, V, 492, 36), pe cînd celelalte limbi romanice au păstrat sensul originar (cf. Meyer-Lübke, REW [3], 946: „der Bart gilt im Orient als Zeichen voller Männlichkeit, im Gegensatz zu den bartlosen Eunuchen").

Eponim, și în toponimie, în calabreză: *Barbato* (cf. topon. dr. *Bărboși*, Sala, SCL. VII, p. 314) gr. mod. βαρβάτος „valido, forte" (> alb. *varvat*). dalm. (toponimie) *S. Barbato, vinea in Barbat* (1203) „vilaggio presso Arbe e presso Pago" (Alessio, p. 19).

bucă (ar. ~ „pulpă, but", megl. ~ „scoc, lăptoc, uluc") s.f. cu sensul izolat, în română, de „joue, fesse" (REW [3], 1357); în latină, *bucca* este atestat cu sensul general de „bouche, intérieur de la bouche" („mâchoire", CGL, II, 263, 51; III, 247, 43; 350, 52 etc.; „trachée-artère, gorgée", Id., II, 517, 37), iar în latina vulgară și cu acel de „joues" (CGL, III, 175, 7), ca în română.

căuta: **cavitare* (ML, p. 295), galic.-port. *catar* „suchen", de unde „finden". (Italia de nord și de est, rtr., Rohlfs, Lex. Differ., p. 46), calabr. *gavitare* „evitare" (Alessio, p. 22).

custa vb. (arh., dial., și în aromână, Capidan, Lg. et litt., I, p. 290) cu sensul de „vivre, maintenir en vie" (în celelalte limbi romanice, cu înțelesul de „coûter", REW [3], 2170) se explică pornindu-se de la sensurile de „être en permanence, durer; persévérer; être, exister, subsister" ale lui *constare*.

fiulare s.f. (Banat, v. ALR, II_2, v. II, h. 336) „traverse de bois qui relie la partie supérieure à la partie inférieure du joug": *fibularia* < *fibula* (Mulom. Chiron., p. 530: „subtilissima *fibularia* venas partes oculis subicies"), *fibulas* „inligamenta, ligamenta" (CGL, IV, 342, 37; 238, 53; V, 500, 61; în italiană, reprezentanți ai lui *fibula*, cu sensul de „sulă; balama").

foale „burduf; burtă, pîntece, abdomen (la oameni și la animale, cf. Al. Procopovici, DR, X, p. 512), burduful cimpoiului" < *follis* (Pușcariu, LR, I, p. 196; calc după bg. *mešina* „Blasebalg, Bauch", Reichenkron, Zs. sl. Phil, p. XVII, 1940, p. 156); în celelalte limbi romanice, cu alte sensuri (REW [3], 3422).

inimă (ar. ~, și cu sensul de „curaj", Capidan, DR, VII, p. 324, megl. *inămă*, numai în unele expresii) s.f. cu sensul concret de „coeur; estomac, ventre" (în celelalte limbi romanice, „suflet", REW [3], 475): *anima* „souffle, vent, air, exhalaison; âme".

împuta vb. cu înțelesul de „imputer, reprocher" și *a se împuta* (arhaic) cu sensul de „se disputer" reproduc bine sensurile lui *imputare* „imputer, attribuer" (în celelalte limbi romanice, cu sensul de „boucher, tamponner, bourrer; greffer", REW [3], 4325).

însemna vb. cu înțelesul fundamental de „marquer d'un signe" (în celelalte limbi romanice, cu sensul de „enseigner", REW [3], 4462), stă aproape de sensul etimologic al lui *insignare* „entailler, graver" (CGL, II, 284, 17).

întinde vb. cu înțelesul de „étendre" (în celelalte limbi romanice, cu sensul de „a înțelege, a auzi", REW [3], 4483), care este sensul etimologic al lui *intendere* „étendre" (CGL, II, 311, 42).

nutreț s.n. „fourrage": **nutricium* (*nutricium* „soins nourriciers"; *nutricius* „celui qui nourrit", CGL, II, 135, 33; prov. *noiritz* „junges (von tieren)", REW[3], 6004).

picior (ar. *cicior*) s.n. cu sensul de „pied" (în celelalte limbi romanice, cu înțelesul general de „queue, tige", REW [3], 6324 a) reproduce sensul lui *petiolus* „diminutivum a pede" (CGL, V, 646, 17; cf. *pacciolus*, CGL, II, 144, 1).

sat (ar. *fusat*) s.m. „village": *fossatum* „Graben, Kastell" (REW [3], 3461). Forma cu *f* conservat se regăsește în albaneză *(fshat)* și în dacoromână, în sec. al XVI-lea *(fsat)*; v. ML, p. 354—356. Sensul de „village" s-a dezvoltat numai în română și albaneză.

Sat „village ferme", R. Sindou, Rev. intern. d'onomastique, 10, 1058, p. 316.
T. Boján, Sfera semantică a vechiului rom. *fsat*, *CL*, XIV, 1969, p. 63—75; atestat în Ps. Sch. de 28 de ori, în Cod. Vor. o dată, „lăcaș în cîmp".

scălda vb. (ar. *ascaldu*), cu înțelesul de „baigner, tremper" (în celelalte limbi romanice, cu înțelesul de „chauffer", REW [3], 2946): *exaldare* „mettre dans l'eau chaude, échauder".

tare (megl. *tari*) adj., adv. cu înțelesul de „fort, puissant" ne duce departe de sensul din latină: „de telle manière, de telle espèce, de telle nature", reprezentat în celelalte limbi romanice (sensul general de „tel", REW [3], 8543). Pentru a explica sensul românesc, trebuie să pornim de la întrebuințarea emefatică a lui *talis*, în construcții ca: *talis vir*, adică cineva „mare, important, considerabil" (cf. Șăineanu, Semasiol., p. 184); după Skok, Arch. f. sl. Philt., XXXVII, p. 87, sensul cuvîntului românesc ar fi decalcat după s.-cr. *"jâk* „stark", dar cf. o evoluție la fel ca în română în v. fr. *tendron* „junger Spross", sp. *ternero* „vițel, vițea", Richter, Rom. Forsch., 55, 1941, p. 390.

tînăr (ar., megl. *tinir*) s.m. cu sensul de „jeune", pe cînd celelalte limbi romanice au păstrat sensul etimologic al lui *tenerum* „tendre" (REW [3], 8645; pentru posibilitatea unui calc după v. sl. *mladŭ* (ἁπαλός), v. Vaillant, R. ét. sl., XVII., p. 257).

urgie (ar. *urjiă*) s.f., „colère, courroux, haine, exécration": *orgia* „mistere dionisiace" (CGL, II, 278, 22; 374, 31 etc.; termen grecesc, după Giuglea, RF, II, p. 65; DR, X, p. 462, n. 1, H. Mihăescu, RESEE, I, p. 188).

vindeca (ar. *vindicari*) vb. cu sensul de „a scăpa de boală, a lecui" (Șăineanu, Semasiol., p. 185) se explică prin sensul figurat al lui *vindicare* „libérer, délivrer" (*vindex*, Meillet-Ernout [2], s.v.), pe cînd celelalte limbi romanice au păstrat sensul de „venger" (REW [3], 9347), care se explică de asemenea prin cel de „qui tire vengeance de" al lui *vindex*.

vintre s.f. „partea de jos a pîntecelui, organ genital feminin; diaree" (ALR, I, v. 1, h. 43): *venter*.

vîrtute (arh., dial.: ALR II_2, v. I, h. 114, pt. 260 „putere, tărie, vigoare"; ar.) s.f. cu înțelesul de „force" reproduce sensul concret al lui *virtus* „force (du corps), vigueur", pe cînd sensul abstract, „valeur, courage" e reprezentat în celelalte limbi romanice (REW [3], 9371).

cale s.f. „chemin, route": *callis* „piste de troupeau, sentier tracé par les animaux; toute espèce de sentier ou de route" („route étroite, chemin fréquenté, sentier, chemin étroit; via in silvis vel semita trita" CGL, II, 379, 24: 96, 47; 250, 25; III, 165, 59; IV, 320, 22). Explicația dată de Pușcariu (Ét. de ling. roum., p. 40), că sensul de „via" al lui *callis* s-ar explica prin traiul în munți al strămoșilor românilor, nu este justificată, întrucît sensul de „via" este atestat în latină, precum și în italiană (REW[3], 1520).

cărare s. „sentier": *carraria* „Karrenweg" (< *carrus* „chariot à quatre roues"), cf. *carrarius* „ἁμαξοποιός" și sp., port. *vereda* „chemin, sentier", de la *veredus* „cheval de poste", pe care *veredarius* „curier" străbătea drumurile (J. M. Piel, Rev. portuguesa de filologia, V, 1952, p. 233—243). Sensul din română (cf. REW³, 1718) nu implică traiul la munte al strămoșilor românilor (Pușcariu, Ét. de ling. roum., p. 40); căruțele umblă la munte, ca și la șes, și sensul de „sentier" s-a putut dezvolta în orice regiune, odată ce *carraria* a fost înlocuit prin *drum*, în accepțiunea de „drum de care".

merge vb. „aller, marcher": *mergere* „plonger, enfoncer dans l'eau; submerger" („enfoncer, plonger jusqu'au fond", CGL, II, 260, 40; III, 410, 17 etc.), calabr. septentr, *dimiertu*, *demirtë* „ramingo, errante, misero" < **demerctus* < *demergere* (Alessio, p. 33). Sensul din română, ca și din albaneză (*mergonj* „entferne, schiebe auf") se explică foarte bine, după cum a arătat Daicoviciu (DR, V, p. 477—478), plecînd de la acel general al lui *mergor* de „a se cufunda", și este exemplificat de o inscripție din Bulgaria: *ipso immargebam... in quartum decimum annum*, pasaj tradus de Daicoviciu (l.c.) prin „mergeam în (pe) anul al 14-lea" (cf. Mihăescu, Lat. prov. dun., p. 35). Explicația modificării de sens prin traiul la munte al strămoșilor românilor, pentru care acel care „mergea" se scufunda „în vale și dispărea de la orizont" (DE, 1080; Pușcariu, Ét. de ling. roum., p. 41) este deci inutilă (cf. REW³, 5525).

punte s.f. „pont, passerelle"; *pons* „pont, passerelle". (Părerea lui Pușcariu, Ét. de ling. roum., p. 41, că sensul de „passerelle" s-a dezvoltat în română și se explică prin traiul la munte al strămoșilor românilor, nu e confirmată de fapte, întrucît sensul din română îl are și termenul latin.)

răbda vb. „endurer, supporter, tolérer; souffrir; patienter" nu poate fi explicat prin *rigidare* „rendre raide, dur, raidir, durcir", cum propune Herzog (DR, I, p. 222 ș.u.; V, p. 495 ș.u.), pentru că trecerea lui *gd* la *bd* nu poate fi justificată (cf. ML, p. 267 ș.u. pentru *ct* > *pt*); **rabidare*, propus de Pușcariu (DR, VIII, p. 127—131), nu are mai multe șanse de a fi acceptat.

ÎNCHEIERE

Ajunşi la capătul expunerii noastre, ne mai rămîne, în chip de concluzie, să aruncăm o privire de ansamblu asupra caracteristicilor latinei ce stă la baza limbii române, în primele secole ale erei noastre, pînă în secolul al V-lea.

Limba română s-a dezvoltat din latina vorbită în Peninsula Balcanică, în părţile romanizate ale Daciei şi în Italia (de la sud la nord, pînă la linia unind La Spezzia cu Rimini); gruparea aceasta a dăinuit pînă către jumătatea a doua a secolului al III-lea e.n., cînd, prin invaziile populaţiilor germanice, contactul dintre cele două provincii a fost rupt.

Contactul cu lumea occidentală, prin legături cărturăreşti sau religioase, s-a menţinut, însă, pînă în secolul al VII-lea.

Grupul latinei balcanice e alcătuit din română (cu dialectele sud-dunărene), din vegliotă (azi dispărută) şi din elementele romanice din vocabularul albanezei, sîrbo-croatei şi slovenei.

Inovaţiile care caracterizează grupul oriental pot fi opuse, în bloc, inovaţiilor din grupul occidental şi în special gallo-romanei, care a urmat căi de evoluţie cu totul diferite. Caracterul popular al latinei din grupul oriental se opune caracterului savant al latinei din Gallia. Caracterul acesta popular este mai accentuat în limba română, şi el constituie trăsătura esenţială a latinei ce stă la baza românei, unde nu se semnalează nici o influenţă savantă sigură (Meyer-Lübke, Rum. u. rom., p. 35; v. mai sus, nota la p. 83-84).

Un tablou cronologic al inovaţiilor în domeniul foneticii şi morfologiei, al latinei dunărene, la Mihăescu, Lat. prov. dun., p. 299 ş.u.; v. mai sus, p. 170 ş.u.

În domeniul foneticii, trebuie relevat faptul că în română, ca şi în italiană, vocalele sînt distinse prin calitatea timbrului lor; cantitatea nu are nici un rol fonologic, adică nu este întrebuinţată de limbă ca factor diferenţial. Spre deosebire de celelalte limbi romanice, care le-au confundat într-un singur timbru *o*, în română şi în unele dialecte italiene vocalele ***u*** şi ***o*** au rămas distincte (v. mai sus, p. 101 ş.u.). Diftongul ***au***, în silabă accentuată, a fost conservat în română, iar în silabă neaccentuată a fost redus la ***a***, pe cînd în italiana centrală şi de nord, ca şi în grupul occidental, ***au*** a trecut la *o* (***aur***: it. *oro*, v. p. 108 ş.u.).

În privinţa consoanelor, trăsătura caracteristică a grupului oriental, faţă de gallo-romană, este conservarea scheletului consonantic al cuvintelor. În această privinţă, italiana şi româna au inovat numai atunci cînd schimbarea era pregătită încă din latină: tratamentul lui *-b* şi *-v-*, *ti̯* > *ts*, *di̯* > *dz*: *adjutare* > dr. *ajuta*, log. *adzudare*, *ci̯* > *č*, k^w > *p*, log. *b*, g^w > *b*, *cs* > *ss* (v. mai sus, p. 110 ş.u.). În română, ca şi în italiană, surditatea lui *-s-* a fost menţinută (*casă*, it. *casa*), pe cînd în celelalte limbi romanice (şi, în regulă generală, în italiana de nord), *-s-* este sonorizat: *-z-* (v. mai sus, p. 119 ş.u.

Româna, spre deosebire de italiană, nu cunoaşte fenomenul protezei unei vocale, la iniţiala consonantică a cuvîntului: it. *la scuola*, dar *in iscuola* etc., ceea ce denotă un alt regim al sfîrşitului de cuvînt, în fraza vorbită. Consoanele finale (*-m*, *-s*, *-t*), dispărute în limba vorbită, dar păstrate prin influenţa latinei vorbite de păturile culte, în Gallia, nu apar în română şi în italiană (v. mai sus, p. 124 ş.u.); W. von Wartburg, La posizione della lingua italiana nel mondo neolatino, Leipzig, 1936, p. 23 ş.u.: *chantet*, în franceza din sec. al XI-lea, pe cînd latina vulgară cunoaşte forma *canta*, fără *-t*. Latina din Gallia reproduce limba păturilor culte, pe cînd în Italia limba populară şi-a impus forma. Această trăsătură constituie o diferenţă tranşantă între latina occidentală şi cea orientală. În felul acesta, intrăm în domeniul morfologiei şi, plecînd de la observaţia privitoare la dispariţia consoanelor finale, în română şi italiană, ajungem la una din trăsăturile caracteristice ale grupului oriental: marca *-i* a pluralului la numele masculine, pe cînd grupul occidental a păstrat pe *-s*: *oameni*, it. *uomini*, dar fr. *hommes*, sp. *hombres* etc. (v. mai sus, p. 132 ş.u.).

Româna, singură printre celelalte limbi romanice, a întărit categoria neutrului latin (v. mai sus, p. 128 ş.u.). Neutrul e conservat şi în italiană. Româna a păstrat vocativul în *-e* al numelor masculine şi forma de genitiv-dativ a numelor feminine de declinarea I şi a III-a (v. mai sus, p. 132).

În domeniul sintaxei, nu găsim, în română, construcţii de origine savantă (cf. Meyer-Lübke, Rum. u. rom., p. 28). Româna, ca şi italiana, continuă procedeul latin de indicare a persoanei prin forma verbală (*dorm*, *vin* etc.), iar nu prin pronumele aşezat dinaintea verbului (tipul din franceză: *je dors*, *je viens* etc.).

În domeniul sintaxei şi al vocabularului, româna şi italiana au în comun o serie de expresii şi de termeni (v. mai sus, p. 78 ş.u.). În sfîrşit, vocabularul limbii române cuprinde termeni pătrunşi în limbă la o epocă veche şi care nu au mai fost înlocuiţi cu termeni noi, veniţi din Italia, după ruperea contactului dintre cele două lumi romanice.

Caracterul esenţial popular al latinei ce stă la baza românei şi evoluţia ulterioară a limbii, în aceeaşi direcţie, constituie trăsătura caracteristică a limbii române, singura supravieţuitoare a latinei vorbite odinioară în Peninsula Balcanică şi în provinciile dunărene ale Imperiului Roman.

W. von Wartburg, Évolution et structure de la langue française, Leipzig-Berlin, 1934 p. 42 ş.u. Id., La posizione della lingua italiana nel mondo neolatino, Leipzig, 1936. Id., Ausglied, p. 1 ş.u. Puşcariu, Transylv., p. 14: „La langue romane d'Orient ne s'est donc conservée que dans la mesure où elle était parlée par un élément rustique".

II

LIMBILE BALCANICE

INTRODUCERE

Latinitatea limbii române. Analiza genealogică a limbii române dovedește latinitatea ei; structura limbii române este, în esența ei, latină (v. mai sus, p. 75). Oricît de mult s-a îndepărtat limba română de tipul latin și oricît de mult s-ar mai îndepărta de el în cursul evoluției sale ulterioare, nimic nu se va schimba prin aceasta în raporturile de filiație dintre latină și limba română, aceasta fiind pur și simplu transformarea, potrivit împrejurărilor, a celei dintîi (cf. A. Meillet, Linguistique historique et linguistique générale, I, Paris, 1921, p. 80). Dacă, deci, latinitatea limbii române este un fapt incontestabil și astăzi incontestat, nu este mai puțin adevărat că limba română conține elemente care ne îndreptățesc să o considerăm, pe alt plan, drept o limbă balcanică.

Româna, limbă „balcanică". Limbile balcanice și anume: româna, bulgara, albaneza și neogreaca — într-o măsură mai mică și sîrbo-croata, turca otomană rămînînd izolată — fără a fi înrudite între ele, constituie, prin conviețuirea seculară a popoarelor care le vorbesc, o „uniune lingvistică" (Sprachbund). Ele au în comun o serie de trăsături care conferă acestor limbi un aspect particular.

N. Troubetzkoy, Actes du premier Congrès international de linguistes, Leiden (1938 p. 18, B. Havránek, Archives néerlandaises de phonétique expérimentale, VIII—IX, 1933), p. 119.

Celții în Dacia: occidentalizarea geților, în Carpați, a fost începută de celți, începînd cu sec. IV î.e.n. După sec. II, procesul a fost continuat de romani. Influența orientală, adusă de cimerieni. Adevăratul ferment al transformării civilizației daco-gete a fost influența celtică, începînd din sec. IV î.e.n. (V. Pârvan, *Getica*, p. 804; cf. Ethnologica, Buc., 1982, p. 34 ș.u.).

Încă din 1829 B. Kopitar a atras atenția lumii savante asupra asemănărilor dintre limbile balcanice; de atunci, s-a putut constitui o „lingvistică balcanică", consacrată cercetării elementelor pe care aceste limbi le au în comun.

B. Kopitar, în Wiener Jahrbücher der Litteratur, XLVI (1829), p. 86: „So dass also, noch bis auf diese Stunde, nördlich der Donau in der Bukowina, Moldau und Walachey. Siebenbürgen, Ungarn, ferner. jenseits der Donau, in der eigentlichen Bulgarey, dann in der ganzen Alpenkette des Hämus, in der ausgedehntesten alten Bedeutung dieses Gebirges. von einem Meere zum andern, in den Gebirgen Macedoniens, im Pindus und durch ganz Albanien nur *eine* Sprachform herrscht, aber mit dreyerley Sprachmaterie". Aspectul „balcanic" al limbii române nu a scăpat unui observator de calitatea lui Hugo Schuchardt, care, în 1893, scria lui G. Weigand, nu fără maliție, că: „der Beweis, dass das Rumänische eine romanische Sprache ist, ist noch nicht erbracht" (B.-A.. I, V).

„Uniunea lingvistică" balcanică. Dar cîteva dintre particularitățile fonetice sau gramaticale ale limbilor care fac parte din „uniunea lingvistică" balcanică se regăsesc și în unele limbi vecine care nu fac parte din „uniune";

teoria „substratului" nu este suficientă pentru a explica aceste coincidențe între limbi neînrudite genealogic (Troubetzkoy, în vol. Psychologie du langage, Paris, 1933, p. 243—244).

Asupra termenului de „unitate" balcanică, vezi rezervele lui A. Belić, RIEB, II, p. 170. E. Lewy (Der Bau der europäischen Sprachen, în Proceedings of the Royal Irish Academy, XLVII, 2, Dublin, 1942), în încercarea sa de clasificare tipologică a limbilor europene, distinge o grupare „balcanică", formată din albaneză, română și neogreacă. Importanța contactului dintre limbi, în regiunea „balcanică" (Helena Kurzová, Strukturell-typologische Charakteristik der Balkansprachen, Ling. balk., XVII, 1974, p. 41—50).
Prezentarea problemei „uniunii lingvistice" balcanice, cu numeroase indicații bibliografice, și cu unele puncte de vedere azi depășite: H. Birnbaum, Balkanslavisch und Südslavisch, Zs. für Balkanologie, III, 1965, p. 12—63.

Acțiunea substratului. Elementele comune ale limbilor balcanice se explică prin traiul în comun al popoarelor din Peninsula Balcanică. Creșterea oilor practicată de populațiile de limbă slavă meridională din Peninsula Balcanică, de populațiile de limbă română și de albanezi, a jucat un rol important prin deplasări păstorești ale acestor populații, care s-au petrecut în decursul secolelor, favorizînd contactul dintre oameni vorbind limbi diferite și provocînd amestecul limbilor. Aceste deplasări ale populației păstorești dintr-o parte într-alta a Peninsulei Balcanice nu se mărgineau la simple mișcări ale unui număr oarecare de păstori: se deplasau sate întregi; aceste mișcări de populație au avut deci un mare rol în evoluția limbilor balcanice
Deplasările păstorilor români în Peninsula Balcanică sînt atestate cu începere din secolele XIII și XIV în Albania, Epir, Tracia și Tesalia. V. mai jos, Anexa, p. 574—577.

O poziție personală, în privința acțiunii substratului asupra limbilor din Peninsula Balcanică, o ocupă A. Vaillant, care explică o serie de fapte din limbile slave meridionale prin influența romanității sud-dunărene, în speță a limbii române: „le véritable substrat des Barkans c'est la civilisation gréco-romane", afirmă dînsul (BL, XIV, p. 15).

Acțiunea substratului, anevoioasă de probat, nu trebuie totuși exclusă din explicația apropierilor dintre limbile balcanice, căci nu este datorat hazardului faptul că latina vorbită în părțile romanizate ale provinciilor dunărene a evoluat într-un alt fel decît latina din Galia. Dacă lat. *aqua* sau *rota*, de ex., și-au păstrat scheletul consonantic latin aproape neatins în română: *apă*, *roată* și au fost reduși la monosilabe în franceză: *eau*, *roue* (foneticește: *o*, *ru*), aceasta se datorește acțiunii substratului diferit în fiecare dintre cele două provincii romane.

Teoria nimicirii populației autohtone din Dacia, susținută de Petru Maior, nu a fost confirmată de cercetările ulterioare. Daco-geții, în secolul I al e.n., sînt semnalați pe locurile unde au trăit și odinioară. V. I. I. Russu, Daco-geții în Dacia romană, în Contribuții la cunoașterea reg. Hunedoara, Deva, 1956, p. 39 ș.u.; Id., Limba traco-dacilor, 1967.

Prin „influență a substratului" se înțeleg fenomenele de interferență a două limbi. Cercetările recente arată că atunci cînd o limbă autohtonă, ca de ex. limba maidu (a indigenilor din Sierra Nevada, nordul Californiei), intră în contact cu engleza, cea dintîi își pierde fonemele proprii, în avantajul fonemelor limbii engleze: în graiul copiilor de limbă maidu pătrund fonemele limbii engleze.

W. Shipley, în Romance Philology, XIII, 1959, p. 84—86. Despre „contactul" dintre limbi și „bilingvism", v. expunerea lui L. Zawadowski, în Bullet. de la Soc. Polonaise de Linguistique, XVII, 1958, p. 155—191 și raportul lui E. Haugen, în Proceed. 8. Congr., p. 771 ș.u. Ipoteza celtică poate explica tot atît de bine relaxarea limbii engleze moderne cît și același fenomen din galo-romană: Pierre Delattre, La théorie celtique et les substrats, Romance Phil., XXIII, 1970, p. 491.

Interferența sistemelor lingvistice duce la substituiri de foneme, care afectează sistemul limbii și la modificări ale normelor de realizare ale sistemului, care provoacă modificări ale fonemelor, dar nu substituirea lor (B. Malmberg, L'extension du castillan et le problème des substrats, Actes du Colloque international de civilisation, littérature et langues romanes, Bucarest, 14—27 septembre 1959, p. 249—260).

Substratul a influențat asupra spaniolei din America de Sud: astfel spaniola din Chile are sunete araucane. Engleza a dat foneme noi, elemente de gramatică și de sintaxă norvegienei vorbite de coloniștii din America. Limba ewe din Africa are un vocabular francez.

Asupra teoriei substratului, v. expunerea de ansamblu, cu indicații bibliografice, a lui B. A. Terracini, Sostrato, în Scritti in onore di Alfredo Trombetti, Milano, 1937, p. 321 ș.u. precum și dezbaterile asupra problemei substratului publicate în Vopros. jaz., 4, 1955.

Zonele de civilizație în Peninsula Balcanică. În antichitate, Peninsula Balcanică era împărțită în două zone de civilizație: de o parte zona romană, cuprinzînd bazinul dunărean și teritoriul ce se întindea pînă la munții Haemus și Marea Neagră, iar la vest regiunea așezată la nord de Skopje, lacul Ohrida și Valona sau, cu alte cuvinte, provinciile romanizate Dalmația, Moesia Superioară și Inferioară, Dacia Traiană și partea de sud a Pannoniei Superioare și Inferioare; de altă parte, zona grecească, cuprinzînd restul teritoriului, la sud de Skopje, la vest de Sofia și de-a lungul munților Haemus (Balcani), pînă la Marea Neagră (P. Skok, în Festschrift f. Max Vasmer, Wiesbaden, 1954, p. 511; vezi harta noastră nr. I).

R. Vulpe, L'âge du fer dans les régions thraces de la Péninsule Balkanique, Paris, 1930, p. 118 ș.u.; V. Pârvan, La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube, p. 25 ș.u. (Académie Roumaine, Bullet. de la Section hist., X, Bucarest, 1923). Pentru starea de înflorire a civilizației dace în sec. I e.n., vezi expunerea din IR, I, p. 136 ș.u. Pentru comerțul grecesc în Tracia de est, orientat spre lumea egeeană în sec. VI—V î.e.n., v. Rostovtzeff, RIEB, I, p. 56 ș.u. Zonele de influență în Peninsula Balcanică au fost delimitate în baza inscripțiilor în limba greacă sau latină, de C. Jireček, Rom. Dalm., I, p. 13 ș.u. Cf. observațiile lui Philippide, Orig. rom., I, p. 71 ș.u. D. Scheludko, B.-A., III, p. 255 ș.u. și Skok, ZRPh, LIV, p. 175, 179, care au arătat că linia de demarcație fixată de Jireček trebuie împinsă în cîteva puncte mai la sud. Gerov, Lat. gr. Bez., t. XVIII, p. 122 ș.u. (limba greacă în viața religioasă a Peninsulei Balcanice). V. Arvinte, Die Westgrenze des Entstelungsgebietes der rumänischen Sprache, Zs. f. Balkanologie, VI, 1968, p. 97—113. V. observațiile din cartea noastră Linguistica, The Hague, 1973, p. 141—142. Locuința primitivă a dacilor: în centrul României actuale (V. Georgiev, Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr Spławinski, Warszawa, 1963, p. 87—90).

De fapt, elenismul pătrunsese și la nordul acestei linii de demarcație: în Dobrogea încă de la jumătatea secolului al VII-lea au fost întemeiate coloniile grecești Histria, apoi Tomis și Callatis, iar în interiorul țării elemente de civilizație greacă pătrunseseră pe calea importurilor (prin comerțul practicat pe văile apelor) pînă la Bărboși (confluența Siretului cu Dunărea, la vest de Galați), Poiana (confluența Trotușului cu Siretul), Piscul Crăsanilor, pe Ialomița, Grădiștea Mare și Spanțov (vărsarea Argeșului).

Pârvan, op. cit., p. 26 ș.u. Asupra stărilor din Albania, v. ML, p. 343 ș.u.

Jireček a delimitat cu precizie pe teren frontiera dintre lumea greacă și cea romană, pe baza inscripțiilor în limba greacă sau latină găsite la fața locului, iar cercetările ulterioare au confirmat, cu mici retușări, această delimitare. Plecînd de la Lissus (Lesh), frontiera trecea la sudul drumului dintre Scutari (Skadar, alb. Shkodër) și Prizren, urca apoi spre nord și trecea la sud de Skopje, Niš (Naissus), Bela Palanka și la nord de Pirot și Sofia

(Serdica), îndreptîndu-se apoi spre cursul Dunării, pe care o urma pînă la gurile ei (vezi hărțile noastre nr. II, III și harta „Romanitatea dunăreană" în sec. I—VI, de E. Petrovici, LR, IX, 1960, nr. 1, p. 82—83).

Jireček, Arch,. f. slav. Phil., XV, p. 98 ș.u.; Id., Rom. Dalm., I, p. 13 ș.u. și Gesch. d. Serben, I, p. 38 ș.u.

Cu privire la criteriile acestei delimitări, trebuie ținut seamă de faptul că prezența inscripțiilor în limba greacă, într-o localitate oarecare, nu înseamnă că și locuitorii vorbeau grecește; se poate ca limba greacă să fi fost cunoscută numai de cîteva persoane sau numai de acela care a gravat inscripția.

De fapt, limba greacă era cunoscută și întrebuințată chiar în regiunile în care se impusese limba latină: la Apollonia, de exemplu, găsim inscripții grecești datînd din epoca imperială; la Amantia (Pllotsha, sud-est de Vlora) se scria grecește în anul 200 e.n., cu toate că limba oficială era latina.

Granițele între cele două limbi delimitau, așadar, două culturi, și ele se referă, în primul rînd, la limba monumentelor scrise.

C. Patsch, Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa, V, p. 158 (Sitzungsb. d. Akad. d. Wissenschaft. in Wien, Phil.-hist. Kl., Bd. CCXIV). Cf. observațiile lui G. Rohlfs, RLiR, IV, 126, privitoare la inscripțiile latine descoperite la Reggio (sec. II e.n.), într-o zonă de limbă greacă. Prezența lor nu înseamnă că toată populația vorbea latinește, ci numai persoanele culte și funcționarii. Capidan (Rom. balc., p. 24, 32; DR, VII, p. 322 ș.u.) susține că civilizația bizantină a fost transmisă de la popor la popor, fără cunoașterea limbii grecești de către grosul populației Cf. observațiile lui Iorgu Iordan, ZRPh., LVIII, p. 374 ș.u.

Nu se poate deci vorbi, în antichitate, de o „frontieră" între lumea de limbă greacă și lumea de limbă latină, ci trebuie să admitem că anumite regiuni ale Peninsulei Balcanice, ca Dacia mediterranea sau Macedonia, au fost bilingve. Tracia și Macedonia erau jumătate de limbă greacă și jumătate de limbă latină (Philippide, Orig. rom., I, p. 72). În Dacia Traiană, din cauza marelui număr de coloniști greci sau de limbă greacă, bilingvismul era de regulă la o parte din locuitori (Diculescu, DR, IV, p. 399 ș.u.; cf. obiecțiile lui Daicoviciu, Probl. cont. în Dacia, 23, n. 2).

Jireček, Rom. Dalm., I, p. 12: Patsch, op. cit., V, p. 160 ș.u. Influența limbii grecești trebuie să ne-o închipuim exercitîndu-se deopotrivă ca limbă de civilizație și ca limbă vorbită Skok, IIIe Congrès international des slavistes. Discours et conférences, Belgrad, 1939, p. 85).

Civilizația greacă. Civilizația greacă a exercitat o influență covîrșitoare asupra popoarelor balcanice, în tot cursul evului mediu.

Această înrîurire s-a exercitat numai asupra popoarelor care au căzut în raza de influență a Imperiului Roman de Răsărit (după 395), deci populațiile din aproape întreaga Peninsulă Balcanică, pînă la linia Sirmium-Skodra (Ostrogorsky, RIEB, II, p. 390). Cf. inscripția descoperită la Mitrovica (Sirmium), din 580—582, datorată unui necunoscut care știa imperfect grecește, în care se vorbește de „Romania", adică de Imperiul de Răsărit, bizantinii numindu-se Ῥωμαῖοι (cf. mai jos, nota de la p. 199): χρ(ιστὲ) κ(ύρι)ε, βόητι τῆς πόλεως κ' ἔρυξον τόυ Ἄβαριήν κὲ πύλαξον τήν Ῥωμανίαν κὲ τον γράψαντα. Ἀμήν (Jireček, Rom. Dalm., I, p. 36; Id., Gesch. d. Serben, I. 88; reprodusă în facsimil și transcriere de Sisić, Povjest hrvata za narodnih vladara Zagreb, 1925, p. 223, n. 48). „Balcanismele" din limba română sînt foarte vechi. Ele vin din greacă, în epoca latină, și se regăsesc și în alte limbi romanice (E. Coseriu, Vox. Rom., 25, 1966, p. 48—49).

Încă din epoca lui Justinian (527—565), studiile latine sînt abandonate în Imperiul de Răsărit; în secolul al VIII-lea, limba greacă devine singura limbă a „romanilor". Cosmopolit, la origine, Imperiul Bizantin a dat o nouă forță de expansiune civilizației grecești. Sprijinită pe ortodoxism și nu pe naționalitate, civilizația bizantină capătă o remarcabilă putere de asimilare a popoarelor din peninsulă. Tuturor popoarelor balcanice, care se organizau

acum în state, Bizanțul le-a dăruit elenismul și ortodoxia, adică, pe lîngă o civilizație cu baze străvechi, însăși noțiunea de stat și posibilitatea de a intra într-o biserică cu tendințe universale. Elenizarea bulgarilor și sîrbilor și pătrunderea limbii grecești în noile state sud-slave au avut drept urmare, mai tîrziu, răspîndirea civilizației grecești în întreaga Peninsulă, chiar în regiunile situate în afara sferei de expansiune a elenismului, ca Țările Românești nord-dunărene.

St. Runciman, La civilisation byzantine (tr. fr.), Paris, 1934: Ch. Diehl, La civilisation balkanique à l'époque byzantine, RIEB, II, p. 376 ș.u. V. Cornish, Borderlands of Language in Europe and their Relation to the Historic Frontier of Christendom, Londra, 1936, p. 45 ș.u. și harta de la p. 44 V. expunerea lui A. Elian, Les rapports byzantino-roumains, in Byzantinosl., XIX, 1958, p. 212–225.

Civilizația balcanică. Influența bizantină asupra popoarelor balcanice nu se traduce numai în realizări spirituale; în domeniul material, ea a lăsat urme adînci. Popoarele balcanice posedă tipuri de locuințe în comun, practică meserii la fel, au mijloace identice de a efectua transporturile, în sfîrșit, prezintă asemănări în portul femeiesc și în folclor: colinde, obiceiuri la căsătorii etc. (Höeg, Actes du IVe Congrès international de linguistes, Copenhaga, 1938, p. 66).

Fr. Baron Nopcsa, Albanien. Bauten, Trachten und Geräte Nord-Albaniens, Berlin-Leipzig, 1925, p. 226 ș.u. Satul de munte, cu casele răsfirate (Munții Apuseni), reprezintă un tip care se regăsește și în Serbia, în regiunea Stari Vlahului: R. Vuia, Le village roumain de Transylvanie et du Banat, Bucarest, 1937, p. 25. Dar aceasta nu constituie un criteriu pentru datarea acestui tip de sat; documentar, satele din Munții Apuseni apar tîrziu (sec. al XIII-lea ș.u.); v. în această privință observațiile lui D. Prodan, RIR, X, p. 404 ș.u.

Regiunile cele mai atinse de civilizația bizantină sînt acelea de la sudul Balcanilor și din părțile de vest ale Peninsulei: Tracia și Macedonia. Domeniul acesta coincide, în parte, cu domeniul așa-numit al „vechii" civilizații balcanice, dar acesta din urmă se întinde și mai la nord și cuprinde părțile din jurul Nișului, Savei și Dunării (vezi hărțile noastre nr. II și III).

Cvijić, Pén, Balk., Paris (1918), p. 102 ș.u.; G. Dainelli, La regione balcanica, Firenze 1922, p. 111 ș.u.

Se poate vorbi cu drept cuvînt despre „viața în comun" a popoarelor balcanice, desele reuniri ale popoarelor balcanice sînt datorate mobilității extraordinare de care au dat întotdeauna dovadă populațiile din Peninsula Balcanică.

G. Reichenkron, Der Typus der Balkansprachen, 1962.

Bilingvismul popoarelor balcanice. Bilingvismul popoarelor balcanice, în care limba greacă constituie în general al doilea termen, apare nu numai ca o ipoteză necesară pentru a explica anumite trăsături lingvistice pe care limbile balcanice le au în comun, ci și ca o deducție impusă de cunoașterea realităților balcanice amintite mai sus.

Prin bilingvism nu se înțelege numai întrebuințarea a două limbi de către aceeași persoană. Cînd a doua limbă a fost învățată odată cu limba maternă, influențele reciproce ale celor două limbi intră în capitolul interferențelor lingvistice, adică a două sisteme care se influențează reciproc. Bilingvismul propriu-zis denumește fenomenul învățării în același timp a două limbi (Haugen, Bilingual., p. 11. Amănunte în această privință, de exemplu asupra felului cum o persoană a devenit bilingvă, în Id., l.c. și p. 75 ș.u.). Copilul învață limba anturajului său: procesul acesta se încheie spre sfîrșitul celui de-al patrulea an.

Bilingvismul își are sediul în mentalitatea fiecărui individ; fiecare din cele două limbi este articulată cu aceleași organe ale vorbirii și deci folosește aceleași posibilități de articulație (Weinreich, p. 71 ș.u.). Limba mamă e dominantă (Id., l.c.). După proporția elementelor împrumutate, trebuie stabilit de fiecare dată dacă limba considerată inițial a devenit o limbă amestecată sau o limbă mixtă, înțelegîndu-se prin limbă mixtă o limbă care și-a modificat morfologia și vocabularul sub influența unei alte limbi, cu care a venit în contact. În felul acesta ia ființă o limbă nouă, care posedă elemente ce au aparținut unor limbi diferite.

Noțiunile de „limbă amestecată" și de „limbă mixtă", precum și acelea de „amestec de limbi", „substrat", „adstrat" și „superstrat" sînt înfățișate într-o lumină nouă prin cercetările recente. „Bilingvismul" provoacă amestecul limbilor. El explică posibilitatea de a forma fraze ca: *am primit un guturai* (germ. *ich habe einen Schnupfen bekommen*), *m-am adormit* (fr. *je me suis endormi*) sau fr. *j'ai apporté une voiture* (rom. *am adus o trăsură*) etc., de către persoane care gîndesc în limba germană, franceză sau română.

O limbă „amestecată", care a împrumutat elemente unei alte limbi, dar a cărei morfologie a rămas neatinsă de împrumut sau conține puține elemente împrumutate, poate deveni „mixtă" dacă morfologia ei se umple cu elemente străine: e cazul limbii norvegiene, al cărei sistem fonetic e norvegian și danez, morfologia e daneză și norvegiană, iar vocabularul conține elemente din cele două limbi; este și cazul graiurilor creole din America.

Trăsăturile „balcanice" din slava macedoneană ar proveni, după Z. Gołąb (Word, 15, 1959, p. 415—435), din aromână. Traducerea unui termen, dintr-o limbă în alta, se datorește bilingvismului (Weinreich, p. 109—110).

Bilingvismul explică, pe lîngă paralelismele în frazeologie dintre limbile balcanice (relevate mai jos, p. 256 ș.u.), c a l c u l lingvistic, adică împrumutarea f o r m e i i n t e r n e a unui cuvînt străin și redarea acelei forme interne prin aceleași procedee, în limba maternă.

Fenomenul are următoarea justificare psihologică: forma internă sau procedeul de expresiune propriu limbii x este redat exact în limba y de o persoană care cunoaște limba x. De ex.: germ. *Eindruck* (după fr. *impression*), rom. *unt-de-lemn* (după bg. *dărveno maslo*) etc.

Windisch, Zur Theorie der Mischsprachen und Lehnwörter, Berichte über die Verhandlungen der königl. sächsisch. Gesellschaft d. Wissenschaft. zu Leipzig, Phil.-hist. Kl., XLIX, p. 101 ș.u.; Hugo Schuchardt—Brevier... zusammengestellt und eingeleitet von Leo Spitzer, Halle, 1922, p. 128 ș.u.; Kr. Sandfeld-Jensen, Notes sur les calques linguistiques, Festskrift V. Thomsen, Leipzig. 1912, p. 166 ș.u. (cu bibliografie); St. Wędkiewicz, RS, VI, p. 230 ș.u.; A. Sommerfelt, Un cas de mélange de grammaires, Oslo, 1926 (Det Norske Videnskaps-Akademii Oslo, II. Hist.-filos, Kl., 1925, nr. 4); Ščerba, Sur la notion de mélange de langues, Jafetičeskij Sbornik (Leningrad, 1926), IV, p. 1 ș.u. (cu bibliografie); A. Meillet, BSL, XXX, p. 4; XXXIV, p. 97; O. J. Tallgren-Tuulio, Locutions figurées calquées et non calquées. Essai de classification pour une série de langues littéraires. Mémoires de la Société Néo-Philologique de Helsingfors, IX, Helsinki, 1932, p. 277 ș.u. (cu indicații bibliografice); Ch. Bruneau, La diphtongaison des voyelles françaises. ZPRh., LVII, p. 170 ș.u. (influența germanicei asupra sistemului fonetic galo-roman); B. Unbegaun, Le calque dans les langues slaves littéraires, R. ét. sl., XII. p. 19 ș.u.; M. Deanović, Osservazioni sulle origini dei calchi linguistici, Arch. Rom., XVIII, p. 129 ș.u.; C. Racoviță, Notes sur le bilinguisme, BL, VI. p. 238—242; A. Rosetti, Langue mixte et mélange de langues, în Acta linguistica, V, Copenhaga. 1945—1949, p. 73—79; I. Rizescu, Contribuții la studiul calcului lingvistic, București, 1958. Th. Hristea, Probleme de etimologie, p. 145—202; Id., Tipuri de calc lingvistic, SCL, XVIII, 1967, 5, p. 507—527; Id., Calcul internațional, SCL, XXVI (1975), 5, p. 499—504.

Mișcările de populație în Peninsula Balcanică. Am spus (v. mai sus, p. 193) că m o b i l i t a t e a constituie caracterul permanent al populațiilor

din Peninsula Balcanică, începînd din cele mai vechi timpuri şi pînă astăzi (sînt sate în care se vorbesc pînă la trei dialecte diferite ale aceleiaşi limbi).

M. Małecki, Osservazioni sull'unione linguistica balcanica, Atti del III. Congresso internazionale dei linguisti, Firenze, 1935, p. 75. „Il en est ainsi dans toutes les régions de la Serbie, le long de la Morava, autour de Valjevo et le long de la Drina. Les habitants en sont, dans la proportion de 80 p. 100, des immigrés venus principalement au cours des trois derniers siècles... Les documents d'archives... ne donnent aucune idée de la grande importance des migrations" (J. Cvijić, R. ét. sl., III, p. 6).

H. Mihăescu, Locul elementelor lexicale latine din albaneză, în cadrul romanităţii sud-est europene. Semantică şi semiotică, Buc., 1981, p. 216—234. Elementele latine reprezintă un stadiu mai vechi, pe cînd limbile romanice, un stadiu mai recent. Id., Linguistique et ethnogénèse des Albanais, St. alb., XIX, 1982, p. 137—147, 602 cuvinte de origine latină în albaneză. Mahir Domi. Problèmes de l'histoire de la formation de la langue albanaise. Résultats et tâches, St. alb., XXIX. 1982, p. 31—51.

Diferenţierea dialectală, în domeniul sîrbo-croat, se produce la sfîrşitul epocii medievale: în secolul al XV-lea, cele mai importante trăsături dialectale sînt în germene (Ivić, Serbokr. Dial., p. 65—66).

Sîrbo-croata este divizată în trei dialecte, luîndu-se drept criteriu al acestei împărţiri forma fonetică a pronumelui „ce" (s.-cr. *što, ča* şi *kaj*): dialectul štokavian, care formează baza limbii literare, ocupă cea mai mare parte a domeniului (e alcătuit, la rîndul său, din trei grupuri, denumite după pronunţarea diferită a lui *e*: ekavian, jekavian, şi ikavian); dialectul čakavian e vorbit în insule şi pe litoralul Adriaticei, iar cel kajkavian în Croaţia (vezi harta anexată la Ivić, Serbokr. Dial. şi hărţile în text, de la p. 31 şi 32).

Începînd cu secolul al VII-lea şi pînă în secolul al XIV-lea, dialectul štokavian, pornit din estul domeniului, cucereşte regiunile de la sud-vest; fenomenul se explică prin atracţia exercitată de oraşele înfloritoare de pe coasta Adriaticei. Dar mişcarea aceasta se reface în sens invers, începînd cu secolul al XIV-lea: populaţia de pe litoral emigrează spre nord şi vest.

Cvijić, R. ét. sl., III, p. 7 ş.u.; A. Belić, Le caractère de l'évolution du serbo-croate de ses origines jusqu'à nos jours. Le monde slave, II (1925), p. 25 ş.u.; Ivić, Serbokr. Dial., p. 71—84 şi schiţele de la p. 76 şi 78.

Cauzele acestei mişcări sînt cuceririle turcilor în Peninsula Balcanică. În 1690 se produce o mare mişcare a populaţiilor de limbă sîrbo-croată înspre Ungaria.

Jireček, Alb. in d. Vergang., p. 87.

Pe un plan mai redus, se pot fixa următoarele mişcări ale populaţiei de limbă sîrbo-croată dintr-o regiune într-alta: 1. din Raška, Zeta şi din regiunea Kosovo în Serbia moraviană; 2. din regiunea Vardarului către Macedonia şi, mai departe, către Sava şi Dunăre.

Cvijić, Pén. Balk., Paris (1918), p. 115 ş.u.; Ivić, l.c.

Patria primitivă a albanezilor. N. Jokl (RLV, I, p, 92), G. Weigand (B.-A., III, p. 229 ş.u.), P. Skok (A. Arb. St., II, p. 111 ş.u., ZONF, IV, p. 205 şi ZRPh., LIV, p. 190 ş.u.) şi Seliščev (Slav. nas., p. 49 ş.u., 73 ş. u.) au susţinut că strămoşii albanezilor nu ocupau, în antichitate, teritoriul de astăzi. Aceasta s-ar dovedi, între altele, prin aceea că terminologia maritimă şi a pescuitului, în albaneză, este împrumutată (de origine greacă, veneţiană, slavă sau turcească), că vechile numiri topice ale ţării au un caracter slav (Jokl, Sl., XIII, p. 615 ş.u.), că albanezii nu sînt menţionaţi decît foarte tîrziu (secolul al XI-lea), în patria lor de astăzi (Weigand, B.-A., III, p. 244),

şi prin numeroasele analogii în materie de limbă dintre română şi albaneză, care nu s-au putut dezvolta decît printr-un contact al celor două popoare la nord de patria actuală a albanezilor.

Jokl a revenit, ulterior, asupra acestei păreri (IF, L, 1932, p. 33 ş.u.; cf. Id., IJb., XXIV p. 254), susţinînd că slavii au găsit pe albanezi în provincia Praevalis şi că numele rîului *Bojana* (s.-cr.) se explică prin alb. *Buenë*, iar acesta prin lat. *Barbanna* (prin **Báμ(a)nna*; explicaţie îndoioasă). În sfîrşit, unele împrumuturi latine din albaneză au o formă fonetică care se poate explica numai prin dalmată, ceea ce implică prezenţa strămoşilor albanezilor cel puţin într-o parte a teritoriului lor de astăzi (Jokl, Sl., XIII, p. 286). Skok (ZRPh., LIV, p. 180) a explicat numele naţional al albanezilor: *Shqipëtar*, prin *Scŭpis* (>alb. *Shkyp*), capitala Dardaniei.

Aceste argumente nu sînt însă convingătoare (cf. Vasmer, Zs. sl. Phil. V, p. 286 ş.u.; Seliščev, Slav. nas., p. 49 ş.u., 73 ş.u.). Diferenţa profundă dintre ghegă (dialectul albanez vorbit la nord de rîul Shkumbin) şi toscă (dialectul albanez meridional) ar dovedi, dimpotrivă, o mare vechime a limbii albaneze în graniţele ei actuale (Jokl., Ijb., XII, p. 106—107; Hamp, Alb., p. 98; dar trăsăturile particulare ale dialectului gheg şi tosc s-au manifestat tîrziu, căci coloniile tosce emigrate în Italia de sud şi în Grecia în secolele al XVI-lea—al XVII-lea vorbeau un dialect apropiat de ghega de nord: E. Çabej, Leipz. V. f. SOE, IV, p. 81; Id., SCL, X, 1959, p. 528; diferenţele dialectale datează, în cea mai mare parte, de la începutul epocii literare, adică din sec. al XV-lea; v. şi V. Polák, Orbis, XII, 1963, p. 391—392). Pe de altă parte, menţiunea tardivă a albanezilor în izvoare nu constituie un argument hotărîtor împotriva vechimii lor în Albania de astăzi, pentru că ei nu sînt menţionaţi nici mai tîrziu, cînd prezenţa lor în teritoriul actual este dovedită (albanezii sînt menţionaţi pentru prima oară în 1079, între Ohrida şi Salonic, şi tot atunci, în Epir: Weigand, Ethnographie von Makedonien, Leipzig, 1924, p. 12; Skok, RIEB, I, p. 9). Afară de aceasta, numele vîrfurilor de munţi, în Albania, sînt albaneze şi de asemenea mai mult de jumătate din numele de localităţi şi de rîuri (Mladenoff, B.-A., IV, p. 185 ş.u.), iar absenţa unei terminologii autohtone a pescuitului probează numai că strămoşii albanezilor au trăit, la o epocă veche, departe de litoralul Mării Adriatice.

Jokl, RVL, I, p. 92 şi Id., Sl., XIII, p. 286 ş.u.; Puşcariu, LR, I, p. 271; „die Vorfahren der Albaner schon seit vorrömischer Zeit auf der Balkanhalbinsel im Bereiche der griech-röm. Kultur siedelten... die Albaner jedenfalls noch in lt. Zeit, wenn auch gegen deren Ende, aus weiter östlich gelegenen Sitzen kommend, das Gebiet der Praevalitana, also den NW ihres heutigen Landes erreicht haben" (Jokl, Sl., XIII, p. 287). După Detschew (Charakt./thr., p. 113), albanezii ar fi pierdut terminologia maritimă. E. Çabej susţine autohtonismul albanezilor, în patria lor actuală (B. U. Sht., XVI, 1962, p. 226—227; Id., Die älteren Wohnsitze der Albaner auf der Balkanhalbinsel im Lichte der Sprache und der Ortsnamen, VII Congresso di Scienze onomastiche, Firenze-Pisa, 4—8 aprile 1961, p. 241—251). Studia albanica, VI, 1969, p. 141—142; IX, 1972, p. 123—151: albaneza s-a format pe teritoriul ei lingvistic actual, p. 131. C. Tagliavini (BALM, 10—12, p. 41); terminologia maritimă albaneză e recentă, după cum a dovedit ancheta pentru *ALM*. Dodbida a încercat să susţină contrariul, fără succes. Cf. Cortelazzo, BALM, 8—9, p. 260—261. Nume de localităţi ca *Scupi*, *Scodra* s-ar putea explica în interiorul albanezei. Respinge teoria după care terminologia maritimă a albanezei ar fi străină. Termenii veniţi din greacă îşi conservă caracterul dorian.

Pentru autohtonismul albanezilor s-au pronunţat Thunmann, Hahn (Lex. Heft I, p. 303 ş.u. şi n. 46, p. 331), B. P. Hasdeu (Strat şi substrat. Genealogia popoarelor balcanice, în Etymologicum Magnum Romaniae, III, Bucureşti, 1893, p. V—VI şi hărţile anexate), Kretschmer (Einl., p. 262), F. Ribezzo (Rivista d'Albania, I, 1940, p. 121 ş.u., II, 1941, p. 341 ş.u.) şi Marco La Piana (Studi linguistici albanesi, I, 1939, p. 155). Pentru V. Pârvan (în S. Puşcariu, Beihefte zur ZRPh., XXVI, 1910, p. 61), Capidan (DR

II, p. 482—483) şi Philippide (Orig. rom., II, p. 799—801) albanezii sînt veniţi din regiunile carpato-dunărene sau din Pannonia, părere combătută de L. Spitzer (MRIW, I, p. 297).

Există serioase argumente (termeni din flora mediteraneană şi din faună), pentru a admite că strămoşii albanezilor de astăzi locuiau în trecut, pe litoralul mediteranean, v. H. Mihăescu, Locul elementelor lexicale din albaneză în cadrul romanităţii sud-est europene, Buc., 1981, p. 142, 224, 234; Id., St. alb., XIX, 1982, p. 142; româna şi albaneza posedă 70% de elemente latine, care nu se regăsesc în Romania occidentală, v. E. Çabej, St. alb., 1972, p. 125—151.

Dacă nu există deci probe hotărîtoare că strămoşii albanezilor nu au locuit în vechime pe teritoriul lor de astăzi, în schimb trebuie admis că ei se întindeau şi la nord de teritoriul cuprins între Shkoder, Prizren, Ohrida şi Vlora (Jokl, RLV, I, p. 85 ş.u., Jireček, Alb., p. 69; Hamp., Alb., p. 99); coborîrea lor spre sud s-a produs mai tîrziu. A socoti că regiunea muntoasă a rîului Mati, din nordul teritoriului albanez de astăzi, a constituit centrul teritoriului locuit din vechime de albanezi apare deci ca probabil, cu atît mai mult cu cît în secolul al XIII-lea albanezii apar în acest teritoriu, cu capitala Kroja (Stadtmüller, Leipziger Vierteljahrschrift für Süd-Ost Europa, V, p. 58 ş.u., Id., AECO, VII, p. I ş.u.; v. critica lui Capidan, Rev. Fund. Regale, X, nr. 5, p. 243 ş.u.; Šufflay, în Illyrisch-albanische Forsch., zusammengestellt v. L. v. Thallóczy, I, München-Leipzig, 1916, p. 283). W. Cimochowski (B. U. Sht., 2, 1958, p. 38): patria primitivă a albanezilor era un ţinut muntos, care cuprindea cele două maluri ale rîului Mati şi se întindea la nord, în direcţia oraşului Niš (Ναϊσσος). E. Çabej (B. U. Sht., 2, 1958, p. 54 ş.u.), bazîndu-se pe materialul toponimic, susţine că litoralul Adriaticei a fost întotdeauna locuit de albanezi. După Barić (Lingv. stud. § 11; Hŷmje, p. 46 ş.u.) albanezii sînt traci; ei au trăit în simbioză cu ilirii în Dardania şi Pannonia, de unde au coborît mai tîrziu în Albania actuală. S-ar putea, chiar, ca albanezii să fi locuit din vechime şi în Serbia meridională, la sud de Skopje (C. Tagliavini, Le parlate albanesi di tipo ghego orientale (Dardania e Macedonia nord-occidentale), Roma, 1942, p. 12 ş.u.; cf. ML, p. 343 ş.u.). Albanezii locuiau în sec. al II-lea î.e.n. în Dardania, de unde au emigrat în teritoriul lor actual (Vl. Georgiev, Ling. balk., II, 1960, p. 15—19). Ei sînt semnalaţi în Tesalia în prima jumătate a secolului al XIV-lea (Jireček, Alb., p. 73). Cucerirea slavă (între Durrës şi Vlora toponimia este de origine slavă) i-a împins înspre sud şi litoralul maritim (în secolul al XI-lea albanezii sînt semnalaţi la Durrës, iar în secolul al XIV-lea la Cattaro şi la nord-est de Shkodër: Jireček, Alb., p. 69—70), astfel încît, cu timpul, s-au aşezat în mare număr în Grecia (Atica, Megara, Beotia, Lokris şi insule). Albanezii se găseau în Epir, Acarnania şi Etolia cu mult înainte de anul 1365 (Jireček, Alb. in d. Vergang, p. 74 ş.u.; Jokl, IJb., IX, 68, nr. 33). Alţii au emigrat în Italia (Calabria, Dalmaţia, la Borgo Erizzo, lîngă Zara) şi în Sicilia, unde sînt semnalaţi încă din secolul al XV-lea.

Jokl, Alb., p. 110; Tagliavini, Studi albanesi, V—VI, p. 8 ş.u. „În părţile centrale ale Peninsulei Balcanice, înaintea aşezării slavilor, au locuit albanezi şi nu romanici" (E. Petrovici, LR, IX, 1960. nr. 1., p. 82). După W. Cimochowski, numele albanez al oraşului Durrës (Dyrrachium) se explică direct prin greacă, deci probează autohtonismul populaţiei de limbă albaneză (Lingua Posnaniensis, VIII, 1960, p. 133—145). Georg Stadtmüller. Forschungen zur albanischen Frühgeschichte, Wiesbaden, 1966: informaţie de mîna a doua; operă a unui nespecialist.

Românii în Serbia. În tot cursul evului mediu, sînt semnalaţi români în regatul sîrbesc. Cucerirea sîrbească a teritoriului balcanic a pornit în secolul al IX-lea, din regiunea muntoasă dominată de munţii Kom şi Durmitor.

Centrul teritoriului sîrbesc se afla în valea Limului, a Ibarului și pe cursul superior al Moraviei apusene. În Raška, regiunea muntoasă dintre Lim și Ibar, sîrbii se găseau într-un adăpost natural, de unde au cucerit cu încetul teritoriile limitrofe (1090—1280).

Novaković, Probl. sb., I, p. 440 ș.u. Jireček, Rom. Dalm., I, p. 38 ș.u.: numirile *Durmitor* și *Visitor* (Muntenegru), la origine, nume de persoane, trebuie explicate prin lat. *dormire, videre* (în documentele sîrbești, *Vysitori* și *Vysatori*). Cf. numele *Stari Vlax* „der alte Wlache", în Serbia. Skok (R. ét. sl., III, p. 74): numele de munți *Durmitor, Pirlitor* (Muntenegru) sînt formații românești. Cf. Id., Glasnik Skopskog naučnog društva (Bullet. de la Soc. Scient. de Skoplje), XII, p. 210, n. 23: *Durmitor* adj. < rom. *a dormi* [sec. XVI: *durmi*] și ZONF, XI, p. 176: „Dieser Bergname [*Durmitor*] ist ein ausgesprochen rumänisches Verbaladjektiv, dessen Bedeutung als Schlafstätte der nomadisierenden Hirten für einen Berg ausgezeichnet passt". În același fel trebuie explicate celelalte adjective verbale: *Visitor* < *a visa* „schlafen, träumen", *Pirlitor* < *a pîrli* „verbrennen", *Palator* „Furt an der Drina" < *a* [*s*]*păla* „waschen"; cf. Id., ZPRh., LIV, p. 447.

Alte nume de munți: *Țipitor* (<*a ațipi*), *Murgule* „podiș sub *Durmitor*" (Dragomir, Vlahii Pen. Balc., p. 164 și harta „așezările Vlahilor din jumătatea nordică a Pen. Balcanice în evul mediu" anexată la această lucrare).

M. Gyöni, La première mention historique des Vlaques des monts Balkans, în Acta Antiqua Acad. Sc. Hung., 1, 1951—1952, p. 495—515. Păstorii vlahi se găseau în munți, la est de defileul Šipka, probabil în Prjeslavska, Karnobodska sau Koblenskaplanina. Chr. Wakarelski, Die bulgarischen wandernden Hirtenhütten, Acta ethnographica Acad. Sc. Hungaricae, V, 1956, p. 1 ș.u.; colibele păstorilor sînt răspîndite pe platourile înalte ale Bulgariei, Iugoslaviei, Ungariei, României, Slovaciei și Poloniei. În privința originii românilor din Serbia, de reținut observația lui Silviu Dragomir, Vlahii Pen. Balc., p. 168: „oricît de vechi ar părea așezările vlahilor din regiunile apusene ale Peninsulei Balcanice, ele își datorează originea, totuși, unei expansiuni care a avut loc în secolele îndepărtate ale veacului de mijloc". Istoricul termenului *Valah* e înfățișat de Tagliavini, Lg. neol., p. 123—124.

Vechea nomenclatură romană a țării a fost înlocuită, treptat, cu cea slavă, cînd nu a fost adoptată în forma ei originară și păstrată în limba cuceritorilor. Munții erau locuiți de păstori români, care poartă numele de *Vlahi* (sg. *Vlaxŭ*, pl. *Vlasi;* cf. *Romanja*, la est de Sarajevo, și, la sud-est, teritoriul numit *Stari Vlax* „bătrînul român", menționat în secolul al XII-lea). *Stari Vlah* este o regiune muntoasă, de viață păstorească intensă (Novaković, Probl. sb., I, p. 453 ș.u.). Românii sînt semnalați și în regiunea Prizrenului, în așa-numita Metohija, în secolul al XII-lea (M. Latovac, La Metohija, Paris, 1935, p. 41). De altfel, terminologia păstorească, în Serbia, este impregnată de elemente romane.

V. expunerea de ansamblu a lui Pușcariu, Istr., II, p. 274 ș.u. și I. Popović, Bemerkungen über die vorslavischen Ortsnamen in Serbien, Zs. sl. Phil., XXVIII, 1959, p. 101—114.

Numele *Vlah*, care, la origine, denumea pe păstorul român, a ajuns, cu timpul, să nu mai fie întrebuințat pentru a denumi naționalitatea cuiva, ci ocupația de păstor. Deseori, în documentele sîrbești, termenul *vlah* are o semnificație pur economică: desemnează clasa socială a cuiva, fără referire la naționalitate.

Novaković, Probl. sb., I, p. 456 ș.u.; de asemenea, βλάχος, în neogreacă, are sensul de „păstor nomad". Cf., în albaneză, *rrëmër*, cu înțelesul de „păstor". A. Philippson, Zur Ethnographie des Peloponnes, Petermann's Mitteil., 1890, p. 41; Meyer, EW, p. 365 s.v.; Philippide, Orig. rom., II, p. 652. În Trapezunt, ρωμάνα are sensul de „Hirtin" (Meyer, l.c.); v. bg. *vlaxŭ* „Romane, Hirte": cuvîntul ar fi fost transmis de populațiile germanice (gepizi) din Dacia, în secolul al VI-lea, slavilor stabiliți în provinciile dunărene; el denumea pe români (Schwarz, Zs. sl. Ph. IV, p. 362); același sens în slovacă (Roska, DR, III, p. 795); cf. în Croația, în secolul al XVI-lea și în al XVII-lea. *vlah* cu sensul de „ortodox" (Pușcariu, DR, I, p. 709).

În regiunea numită Metohija, din Serbia (Prizren), în evul mediu, românii *(Vlahi)* erau acei care se ocupau cu creșterea vitelor, pe cînd sîrbii erau agricultori (M. Latovac, op. cit., p. 41). „Transhumanța e..., prin excelență, caracteristica păstoritului vlah din Serbia, Zeta, Muntenegru, Herțegovina și Dalmația, pînă la venirea turcilor" (Dragomir, Vlahii Pen. Balc., p. 163).

Răspîndirea populației de limbă română. Prezența unei populații romanizate (*Vlahii*, v. mai sus, p. 198), în aceste părți occidentale ale Peninsulei Balcanice, este normală. Ea nu exclude persistența unui element romanizat la nordul Dunării, în regiunile ce fuseseră odinioară sub stăpînirea romană. Existența unei populații românești la nordul Dunării (la Dridu, Urziceni și Bucov-Ploiești, Basarabi, Morești, Dăbîca) în sec. VIII și X e de altfel dovedită de săpăturile arheologice (Nestor, Don. p. 407—410; Eugenia Zaharia, Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român, Buc. 1967).

M. Besnier, L'Empire romain, de l'avènement des Sévères au concile de Nicée, Paris, 1937, p. 243 ș.u. (Histoire romaine, IV, I): evacuarea Daciei „ne fût pas complète... la masse des paysans ne bougea pas... Ainsi s'explique la persistance si tenace de la race et de la langue latines dans la contrée que Trajan avait conquis". În urma părăsirii oficiale a Daciei de către Aurelian, o parte a populației romanizate — în afară de soldații, funcționarii și o bună parte a orășenilor și a celor domiciliați la țară, retrași la sudul Dunării — a rămas pe loc, în Banat (C. Patsch, Banater Sarmaten, Akad. d. Wissenschaft. in Wien, Anzeiger 1925, nr. XXVII, p. 215). Pentru condițiile în care această populație romanizată s-a menținut în Dacia sub dominația barbarilor, pînă la venirea slavilor, v. Daicoviciu, Transylv., p. 79 ș.u. Problema continuității, în sensul menținerii neîntrerupte și transmiterii din generație în generație a caracterelor vechii rase dace, cu toate vicisitudinile pricinuite de amestecul cu popoare de altă rasă, în Dacia, e înfățișată de W. Weber, Aus Rumäniens Frühzeit, Bukarest, 1942, p. 69 ș.u. (das dako-getische Volk).

Păstrarea unor cuvinte de origine latină în Transilvania, și în special în partea occidentală a acestei provincii. pe cînd în restul domeniului dacoromân aceeași noțiune e denumită cu un cuvînt de origine slavă, ar putea fi o probă concludentă a permanenței limbii române la nordul Dunării, în regiunile odinioară romanizate (Sextil Pușcariu, Les enseignements de l'Atlas linguistique de Roumanie, Bucarest, 1936, extr. din Rev. de Transylvanie, III, 1936, p. 9: „si nous considérons la carte de l'ancienne Dacie trajane... nous voyons que la région où les établissements romains étaient plus denses, et par conséquent la romanisation plus intense, coïncident avec la région où les mots d'origine latine se sont le mieux conservés"), cu două condiții: 1. Să se țină seamă de faptul că această repartizare geografică poate proveni tot atît de bine din extinderi lingvistice petrecute la o epocă posterioară: o serie de alți termeni latini, care figurează în ALR, răstoarnă imaginea propusă a latinității Transilvaniei, prin prezența lor în Țara Românească și Moldova, și probează, prin ivirea lor în regiuni ce nu au fost romanizate, că avem de-a face cu extinderi lingvistice posterioare (v. în această privință observațiile făcute în ședință, SRL, c.r., 4, p. 5). 2. Să se cerceteze cu aceeași metodă întregul material lexical, nu numai cîteva cuvinte alese în mod arbitrar, ca să se vadă dacă marea majoritate a termenilor confirmă teoria (vezi ALR I, vol. I și II, hărțile 78: strănut, 112: guturai, 153: tată vitreg, 157: mamă vitregă, 208: colastră, 220: cumătru, 221: cumătră, 235: mîngîia, 236: desmierd, în care ariile termenilor latini acoperă Oltenia, Țara Românească și Moldova, pe cînd Ardealul sau nord-vestul Ardealului cunosc termeni de origine străină). E. Gamillscheg (Über die Herkunft der Rumänen, Berlin, 1940: Sonderabdruck aus dem Jahrbuch der Preuss. Akad. der Wissenschaften zu Berlin, 1940) este și el de părere că limba română s-a menținut în mod neîntrerupt în Transilvania, în Munții Apuseni, din momentul romanizării și pînă astăzi. În privința unora dintre argumentele sale, vezi discuția aupra lui *rărunchi* în SRL, c.r., 4, p. 5).

Lunca rîurilor, element favorabil pentru adăpostirea populației care, ulterior, s-a îndreptat spre munte: S. Mehedinți, în Opere alese, Buc., 1967, p. 251—261.

În privința lipsei toponimiei de origine latină, în teritoriul nord-dunărean, care ar proba, după unii cercetători, lipsa populației românești în acest spațiu geografic în secolul al VI-lea și în secolele următoare și admigrarea ei din sudul Dunării, sau prezența unei populații românești la nordul Dunării, cu ocupație exclusiv pastorală și în perpetuă mișcare, trebuie spus că există o serie de considerente care infirmă aceste ipoteze. În primul rînd, trebuie ținut seamă de faptul că populația nord-dunăreană nu se ocupa numai cu păstoritul, ci și cu agricultura.

Terminologia noastră agricolă de bază este de origine latină (vezi indicațiile bibliografice date aici mai sus, p. 171—172). Agricultura care se practica

era probabil primitivă, cu sapa (agricultură primitivă de munte) sau cu plugul de lemn, acolo unde terenul era potrivit. Se cultiva meiul, plantă cu vegetație de vară scurtă, potrivită pentru nevoile populației locale.

La considerentele de mai sus se adaugă următoarele: termenul *sat* este de origine latină (< *fossatum*, v. ML, p. 354—356). Faptul că toponimia românească nord-dunăreană este în majoritatea ei slavă se explică prin împrejurarea că populația slavă, foarte numeroasă, a tradus numele mai vechi de localități ca *Frumoasa* în *Dobra*, *Piatra* în *Kamenŭ*, *Repedea* în *Bistrița*, *Cîmpulung* în *Dŭlgopol* etc. (v. Pușcariu, LR, I, p. 304 ș.u.; Capidan, Lg. et litt., IV, 1948, p. 159; Iorgu Iordan, Nume de locuri românești în R.P.R., I, București, 1952, p. VI—VII) și că orașele s-au înființat mai tîrziu.

Cf. Capidan, Lg. et litt., IV, 1948, p. 156: „la population indigène (de la Dacie) ignorait les dénominations locales données par la voie officielle".

Limba română se vorbea pe un teritoriu întins, nord și sud-dunărean, ce cuprindea, în partea lui meridională, bazinul vestic al Drinei, la sud de Skopje, și sud-vestul Bulgariei, regiunea de-a lungul Dunării, înspre mare, Banatul, Transilvania, Oltenia și Moldova, cu alte cuvinte fostele provincii romane Moesia Superioară și Inferioară, Dacia și Pannonia Inferioară (vezi harta noastră nr. I).

Dioceza mitropolitului din Skopje, în 535, cuprindea provinciile Dacia Ripensis, Dacia Mediterranea, Moesia Superioară, Praevalitania, Macedonia Secunda și partea orientală a Pannoniei de sud, deci și provinciile enumerate mai sus (M. Friedwagner, ZRPh, LIV, 663). „Sîntem nevoiți să admitem că cel puțin o parte a vechilor români au locuit la sudul fluviului" (Pușcariu, LR, I, 270).

P. P. Panaitescu, De ce au fost Țara Românească și Moldova țări separate?, Rev. Fund. Regale, V. nr. 6, p. 562 ș.u.; Id., Die Entwicklung der rumänischen Staatsbildung, Leipz., V. f. SOE, IV, p. 26 ș.u.; V. Mihăilescu, Așezările omenești din cîmpia română la mijlocul și la sfîrșitul secolului al XIX-lea, București, 1924, p. 56 ș.u. (AAR, Ser. 3, IV ist.). Asupra extinderii limbii vorbite în regiunea muntoasă a Carpaților, în Moldova și Țara Românească, v. observațiile lui E. Petrovici (Siebenbürgen als Kernland der nördlich der Donau gesprochenen rumänischen Mundarten, în Siebenbürgen, I, Bukarest, 1943, p. 309 ș.u.), bazate pe materialul de limbă din ALR.

În perioada marilor migrații, în jumătatea a doua a secolului al IV-lea, goții ocupă teritoriile de la Dunărea mijlocie și regiunea Tisei, vandalii sînt așezați în Transilvania, în regiunea Mureșului, iar vizigoții în Țara Românească. Partea vestică a stepei românești e locuită de taifali; gepizii stăpînesc Dacia Traiană. Mai tîrziu (sec. VI) slavii încep să se așeze mai întîi în Moldova și Muntenia, iar în sec. VII pătrund și în Transilvania. După căderea limesului dunărean (602), marea masă a slavilor se scurge la sudul Dunării, dislocînd populația romanică de aici. Grupuri de romanici au fost împinse din sudul Dunării spre Pind, coasta adriatică și nordul Balcanilor. După ce puterea hunilor a fost spulberată (454), centrul lor rămînînd Pannonia, în 492 protobulgarii (neam turcesc) încep primele atacuri împotriva Imperiului Bizantin.

„Dacă românii din România actuală ar fi urmașii unor păstori migratori veniți, cum pretind unii, din Peninsula Balcanică în evul de mijloc, în regiuni locuite de alte popoare, soarta lor ar fi fost desigur cea a cetelor de vlahi care s-au pierdut în masele de unguri și de slavi, în vechea Pannonie și în Carpații nordici" (Pușcariu, LR, I, p. 361).

Românii la sudul Dunării. Populațiile romanizate din nordul Peninsulei Balcanice, care au lăsat urme în toponimia acestor regiuni, au trăit în teritorii ce au fost cucerite în mod succesiv de sîrbi și de bulgari: în 1190, Belgradul, Nišul, Serdica, Skopje și Prizren aparțineau încă Imperiului Bizantin,

Bulgarii coboară în Peninsula Balcanică în sec. VII—VIII. Dar Serdica (Sofia) e cucerită de-abia în 809. Între sîrbi, la vest, şi bulgari, la est, anume în regiunea Moravei, cu munţii săi, se află un teritoriu unde se vorbea limbă romanică (v. harta noastră nr. III).

N. van Wijk, Taalkundige en historiese Gegevens betreffende et oudste Betrekkingen tussen Serven en Bulgaren, Amsterdam, 1923, p. 12 ş.u. (Mededeelingen der koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde, Deel 55, serie A, nr. 3) şi Id., Le monde slave, XIV (1937), t. IV, p. 82 ş.u. V. critica lui A. Marguliés, Historische Grundlagen der südslavischen Sprachgliederung, Arch. f. slav. Phil., XL, p. 197 ş.u. Cf. *špilišor* (<*spin*), o plantă, şi *čüra*<**cibrum*, termeni semnalaţi în Veglia (portul Malinska) în 1953 (P. Tekavčić, în Studia romanica et anglica Zagrabiensia, 7, 1959, p. 35—38).

Românii sînt semnalaţi de izvoarele istorice în statul sîrbesc mult mai tîrziu: în 1198—1199, sub Ştefan Nemanja, îi găsim în regiunea Prizren, iar în 1253, 1254—1264, pe cursul Narentei şi al rîurilor Tara şi Lim.

S. Dragomir, Vlahii din Serbia în sec. XII—XV, AIN, I, p. 280 ş.u. Teritoriul locuit de populaţia românească în cursul evului mediu (sec. IV—VI) era vecin cu cel locuit de albanezi (v. Vl. Georgiev, Ling. balk., II, 1960, p. 16—17).

Caracterul unitar al limbii române. Încă de la cristalizarea sa, dacoromâna a avut un caracter unitar, fiind vorbită pe un teritoriu întins la nordul şi sudul Dunării.

Comparată cu aromâna, dacoromâna se află la un stadiu de evoluţie mai înaintat şi, începînd cu secolul al XIX-lea, a căpătat o înfăţişare „europeană" datorită împrejurărilor de natură economică, politică şi culturală, dar la origine cele două dialecte au format o limbă unitară, dezvoltată din latina orientală.

V. expunerea de ansamblu din Puşcariu., Ét. de ling. roum., p. 66 ş.u. şi Id., Istr., II, p. 316 ş.u.: mai jos, p. 321 ş.u.

Româna, „lingua franca"? Cunoscătorii realităţilor balcanice consideră limba română drept o limbă uşor de deprins şi care, într-o societate rurală, încă primitivă, putea fi întrebuinţată fără greutate drept limbă comună. Extensiunea limbii române se explică, în parte, prin învăţarea ei, în scopuri practice, de către populaţiile migratoare aşezate în nordul Peninsulei Balcanice (Gamillscheg, Die Mundart von Şerbăneşti—Tituleşti, Jena-Leipzig, 1936, p. 190). Limba română vorbită de „romani", adică de locuitori ai Imperiului Roman — acesta e sensul numelui nostru etnic — s-a bucurat de prestigiul Imperiului Roman şi de strălucirea legată de civilizaţia romană, opusă civilizaţiei popoarelor migratoare.

G. Paris, Mélanges linguistiques, p.p. Mario Roques, Paris, 1909, p. 14—15: „les habitants roumains actuels de l'ancienne Dacie... portaient le nom de *Romani* au même titre que tous les habitants de l'empire latin". Termenul acesta se opune aceluia de Ρωμαῖοι, numele grecilor bizantini, adoptat atunci cînd Imperiul de Răsărit era considerat ca singurul Imperiu Roman. După Pârvan (Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-roman, Bucureşti, 1911, p. 92, n. 405; cf. Puşcariu, DR, VIII, p. 332), numele *Romanus* nu s-a putut conserva, decît la nordul Dunării. E. Gamillscheg (Zur Herkunftsfrage der Rumänen, Südost-Forschungen V, 1940, p. 5 ş.u.) a arătat că termenul *român*, la nordul Dunării, nu putea fi aplicat decît unei populaţii romanizate rămase pe loc.

TRACA ȘI ILIRA

Tracii. Ocupînd o arie largă (pe la 2000 î.e.n.), în spațiul carpato-balcano-dunărean, tracii, una din cele mai numeroase populații ale antichității, au populat o regiune întinsă care mergea, la est, pînă la Olbia (Nikolaiev), dincolo de Borysthene (Nipru), cuprindea, la sud, Dobrogea de astăzi și cobora pînă la Vardar și Morava, la poalele muntelui Olimp și insulele din Marea Egee și N Asiei Mici, iar la vest se întindea pînă la Dunărea de mijloc, în Moravia. În epoca aceasta, partea de nord a Peninsulei Balcanice era împărțită în două zone de civilizație: regiunea moravo-pontică, de civilizație tracă, și cea moravo-adriatică, de civilizație ilirică, granița între cele două civilizații fiind formată de cursurile Moravei și Vardarului. Expansiunea tracilor s-a produs în cursul timpurilor. În Dacia, tracii au asimilat populațiile iranice stabilite acolo, ca de ex. agatîrșii, așezați în Ardeal pe amîndouă malurile Mureșului, în jurul Abrudului, populație scită ce-și pierduse caracterul etnic încă de pe vremea lui Herodot (secolul al V-lea î.e.n.).

G. Mateescu, Nomi traci nel territorio scito-sarmatico, Ephem. Dacorom., II, p. 223 ș.u. Asupra termenului „Illyria", denumind un ținut din Peninsula Balcanică care a variat ca întindere în cursul antichității, v. Jokl, RLV, VI, p. 33—34. Din punct de vedere lingvistic, trebuie să ne mulțumim cu această delimitare aproximativă.

Pârvan, Getica, p. 278 ș.u.; Patsch, Agathyrs., p. 69 ș.u. Vladimir Iliescu, Zum vermeinlichen Männerbund der 'Wolfe' bei den Dakern, Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn. Bonner Jahrbücher 183, p. 167—174: Strabon: Daoi = Dakoi, explicație valabilă (p. 173). Expunere aproximativă, fără precizări: G. Stadtmüller, Gesch. Süd-Ost Europas, München-Wien, 1975, p. 202 ș.u.

Tracii de nord sînt cunoscuți sub denumirea mai veche de geți, la scriitorii greci, și sub cea mai nouă de daci, la scriitorii romani. Amîndouă aceste nume pot fi comparate cu denumiri identice ale unor seminții iranice: Μασσαγέται „geții mîncători de pește" (cf. av. *masya-* „pește") și Δᾶοι (Strabo, 7. 3. 12; 11. 7. 1; 11. 8. 2; 11. 9. 2 și 3), Δᾶος, n. pr. atestat în inscripții frigiene (Jokl, RLV, X, p. 150), la Delos, la Thasos și Olbia, în secolul al IV-lea î.e.n. (RE [2], s.v. Dacia col. 1948 ș.u.; Mateescu, Ephem. Dacorom., I, p. 208, n. 6; Jokl, RLV, XIII, 281); cf. *Dahae,* în Turkestan. Numele *Dacus* e atestat în secolul al II-lea î.e.n. La romani, găsim numele de sclav *Davos.* Termenul *Daci,* față de Δᾶοι, ar sta în același raport ca și termenul *Graeci* față de Γραῖοι (Kretschmer, Einl., p. 213—214; Δᾶκοι, *Dāci,* Δάκες < Δᾶοι cu sufixul *-k-*., Id., Glotta, XXIV, 41). *Daci* și *Graeci* sînt nume (de origine ilirică, după G. Bonfante Lg., 18, p. 290) de o întrebuințare generală, pe cînd Δᾶοι, Γραῖοι sînt de o întrebuințare mai restrînsă. De amintit și numele Δαούρσιοι „daci albi", în Dalmația < Δᾶοι + ἀορσοί, av. *auruša* „alb" (Pârvan, Getica, p. 38—39).

Δᾶος, apropiat de K. Treimer (Orbis, IX, 1960, p. 153) de Δᾶοι „păstori nomazi din Iran", pentru care cf. pre-arian *dāśa* (!). În privința numărului geto-dacilor, se pare că trebuie să ne

oprim la cifra de 1 000 000 (2 500 000 ar fi numărul total al populației supuse lui Burebista cuprinzînd, deci, şi alte neamuri ca: celţi, germani, iliri, sarmaţi, greci); C. Daicoviciu, Problema numărului geto-dacilor, Gînd românesc, II, p. 366 ş.u.

Aceste apropieri se pot explica prin amestecul tracilor, în vatra lor danubiană, cu populaţiile iranice aşezate în aceste locuri (v. mai jos).

Poporul trac era alcătuit din numeroase triburi, care poartă denumiri diferite: *Carpi* (Κορπίλοι, Κάρποι) pe un teritoriu întins, între Vistula, gurile Dunării şi estul Carpaţilor, *Moesi*, în Bulgaria şi Serbia estică, *Triballi*, în regiunea Varna, *Crobyzi*, în Balcani şi pe cursul rîului Hebrus (Mariţa), *Odrysi*, pe rîul Hebrus, *Bessi* (Βησσοί, Βέσσοι), în jurul oraşului Philippopoli, *Dentheleţi* şi *Agriani*, la sudul Sofiei, *Dardani*, în regiunea Nişului şi oraşului Skopje, *Paeoni*, în jurul oraşelor Veles şi Istip, *Edoni* şi *Maedi*, între Rhodopi şi Struma.

Kretschmer, Einl., p. 213–214; G. Kazarow, Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker, Sarajevo, 1916, p. 4; Pârvan, Getica, p. 282 ş.u. I. Wiesner, Die Thraken, Stuttgart, 1963, p. 42–44 şi 202–203.

Se presupune că traca, vorbită pe un teritoriu întins, prezenta diferenţieri dialectale (v. de ex. Jokl, RLV, XIII, p. 284 ş.u). Onomastica tracă cuprinde elemente comune geto-dacilor şi bessilor (Mateescu, Ephem. Dacorom., I, p. 105).

După Vl. Georgiev, diferenţele în vocalism şi consonantism din glosele şi mai ales numele proprii şi toponimice, localizate cu preciziune, permit recunoaşterea a două limbi diferite, vorbite în antichitate în Peninsula Balcanică: de o parte daco-moesiana, în partea de nord, cuprinzînd întreg teritoriul nord-dunărean, Dobrogea, cîteva localităţi de-a lungul malului drept al Dunării, în Bulgaria de astăzi, şi o fîşie de teritoriu în Serbia de astăzi (vezi harta stabilită de Vl. Georgiev, în lucrarea sa Văprosi na bălgarskata etimologija, Sofija, 1958), şi de alta traca, la sud-est de acest teritoriu. Repartiţia celor două limbi, în harta amintită, e făcută pe baza numelui localităţilor: cele cu *-dava, -upa* şi *-sara* (în partea a doua) sau cu *stur-* aparţin daco-moesienei, pe cînd localităţile cu *-para, -bria, -burd* (sau *-burt*), *-diza, -zura, -berga* şi *-pan(i)* aparţin tracei. Diferenţele fonetice (vocalism şi consonantism) dintre cele două limbi sînt înfăţişate într-un tablou comparativ (Georgiev, Trak. ez., p. 81; v. şi Id., Bălgarska etimologija i onomastika, Sofija, 1960, p. 107 şi 150, precum şi Id., Albanisch, Thrakisch-Mysisch und Rumänisch, Ling. balk., II, 1960, p. 1—19 şi tabloul de la p. 14). Autorii antici afirmă, însă, că daco-getica e o limbă tracă (v. de ex. Strabo, VII, 3, 2, care spune următoarele: „astfel elenii i-au socotit pe geţi de neam tracic. Aceşti geţi locuiau şi pe un mal şi pe celălalt al Istrului, ca şi misii, care sînt şi ei traci": trad. în Izvoare privind ist. României, I, Bucureşti, 1964, p. 225—227), ceea ce ne face să vedem în divergenţele fonetice amintite mai degrabă diferenţieri dialectale în interiorul limbii trace.

În inscripţia din a. 48 î.e.n. de la Dionysopolis (azi Balcic), în cinstea ui Acornion, Burebista este denumit „cel mai mare dintre regii din Tracia" (Pârvan, Getica, 78). T. Milewski, Symbolae linguisticae in honorem Georgii Kuryłowicz, Wroclaw—Warszava—Krakow, 1965, p. 204, n. 3: dimpreună cu Georgiev, consideră albaneza un dialect din grupul daco-moesian. V. Pisani, Paideia, XIX, 1964, p. 400, socoteşte genealogia daco-moesiană stabilită de Georgiev „piuttòsto fantastica". I. Duridanov, Trakisch — dakisch Sprachkontakte, Ling. balk., XXI, 1978, p. 35—39: tablou; *-bria*

„ville“; 26 localități în Dacia, 10, în Moesia Infer. și Scythia Minor, 7, în Moesia Super. În dacă, *-para* „village“; *-diza* „Burg“. Aspectul fonetic:

iliră	tracă	dacă
b, d, g,	p, t, k	b, d, g
p, t, k	ph, th, kh	p, t, k
ē	ē (și apoi ī)	a, ia
e + cons.	e	ie, ia
ai	ai	a
ei	ei	e
dt(tt)	st	s

Pătrunderea celților din a doua jumătate a sec. IV î.e.n. a slăbit puterea daco-getică. Descoperirile arheologice atestă o locuire celtică intensă numai acolo unde nu era o densitate mare daco-getică. Marea majoritate a descoperirilor dovedesc o conviețuire între cele două populații, celții sfîrșind prin a fi asimilați (sec. II î.e.n.), civilizația daco-getică devenind unitară în toată aria ei. Tracii importă vin și produse grecești în tot cursul istoriei lor; inscripțiile ce ne-au parvenit sînt scrise în limba greacă (Mateescu, Ephem. Dacorom., I, p. 150).

Dacii cultivau grîul, meiul, secara, cînepa și, poate, inul (IR, I, p. 268). Asupra culturii materiale a dacilor, v. op. cit., p. 268 ș.u.

Pentru cunoașterea limbii trace dispunem de un material sărăcăcios. Inscripția de pe inelul găsit la Ezerovo, în Bulgaria, și care datează din secolul al V-lea î.e.n., nu a fost interpretată încă într-un mod satisfăcător; lectura inscripției este ipotetică.

Interpretarea inscripției de pe inelul de la Ezerovo dată de V. Georgiev (Actes du Ier Congrès intern. des ét. balk., VI. Sofia, 1968, p. 28; „Ô, Rolisten, moi ta jeune femme, l'élue, je meurs à coté de (toi) mon endormi“. P. Kretschmer, Glotta, VI, p. 74 ș.u.; D. Detschew, ibid., VII, p. 81 ș.u.; Kretschmer, l.c., p. 86 ș.u.; H. Hirt, Indogermanische Grammatik, I, Heidelberg, 1927, p. 30; A. v. Blumenthal, IF, LI, p. 113 ș.u. Detschew, Die thrakischen Sprachreste, Wien, 1957, p. 580, recunoaște la sfîrșitul inscripției vb. *isko* (pers. 1 sg. ind. pr. a verbului *a fi*). Dar rom. *escu* e recent și analogic (v. L, p. 232–233). W. Merlingen, Die Sprache. VI, 1960, p. 179–192 regăsește în inscripție sunete românești caracteristice: *ęa, ǫa, kt* > *pt* etc.

Toponimicele și numele de persoană oferă însă un material suficient pentru a ne face o idee despre structura fonetică a limbii trace și despre vocabularul său.

Traca este o limbă *satem*, pe cînd ilira, o limbă *centum* (Detschew, Charakt. thr., p. 71—75; 110—111; Barić, Lingv. stud., § 3; Mayer, Illyr., II, p. 166—183; cf. J. Kuryłowicz, L'apophonie en indo-européen, Wroclaw, 1956, p. 167 și n. 1: „dans son ensemble, l'illyrien est plutôt une langue *centum*“). Caracterul *centum* al ilirei și *satem* al tracei e susținut de Porzig (Idg. Sprachgl., p. 73 148, 174—181, 213 ș.u.) și de V. Pisani, Studia albanica, I, 1964, p. 61—68.

Traca era diferită de iliră precum iranica de latină: v. expunerea lui Vl. Georgiev, Ling. balk., VI, 1963, p. 71–74. J. W. Poultney, Lg., 44, 1968, p. 334 ș.u. Daca e înrudită cu albaneza. Identitatea fonologică dintre albaneză și dacă. Româna are cuvinte dace comune cu albaneza. Paralelisme, în toponimie, între dacă și baltică. (Ivan Duridanov, Die thrakisch- und dakisch-baltischen Sprachbeziehungen, Ling. balk, XIII, 1969, I. I. Russu, Ilirii, 1969).

La mysieni, *deva* desemnează „orașul“, la traci *-bria* (V. Georgiev, Actes du Ier symposium intern. de thracologie, Rome, 1977, p. 21–35).

Albaneza e o limbă *centum*, prin elementele ei care se explică prin iliră, și o limbă *satem*, prin elementele care se explică prin tracă.

Elementele pe care albaneza le are în comun cu româna se explică — afară de cîteva excepții — prin tracă (v. mai jos, p. 244 ș.u.).

Proto-albaneza a fost un dialect trac. Explicarea albanezei prin ilirã e fundatã, parțial, pe erori de atribuție în ceea ce privește ilira balcanică (M. Lejeune, BSL, 50, 1954, p. 76). A. V. Desnitskaja (Vopr. jaz., 1965, p. 43) înclină pentru originea ilirică a albanezei.

Barić (Ist. alb. jez., p. 57) afirmă categoric că „auf Grund dieser Reflexe (al palatalelor indo-europene) gehört das Illyrische zu den Centum-sprachen. Da das Albanische satemsprache ist, kann es keine Verwandschaft mit dem Illyrischen bilden".

Eric P. Hamp, Albanian od messapic, în Studia presented to Joshua Whatmough, Haga, 1957, p. 85. Hitita, balto-slava și limbile vorbite odinioară în Peninsula Balcanică ocupă o poziție intermediară între *centum* și *satem* (V. V. Ivanov, Proceed. 8. Congr., p. 611). M. A. Gabinski: nu ilira, ci traca stă la baza albanezei (Vopr. jaz., V, 1956, nr. 1. p. 85—93). A. Rosenstand-Hansen (Artikel systemet i rumaensk, Copenhaga, 1952) se pronunță pentru un substrat trac comun românei și albanezei. După I. I. Russu (CL, III, Cluj, 1959, p. 102—103), albaneza nu poate fi explicată nici prin iliră, nici prin tracă. Cimochowski (B. U. Sht., 2, 1958, p. 41) și apoi I. I. Russu (l.c.) consideră ilira, ca și traca, limbă *satem*, în opozitie cu majoritatea cercetătorilor. Ilira balcanică nu era nici *satem*, nici *centum* ci ocupa un loc aparte (Cimochowski, St. alb., X, 1973, p. 137—153). Scepticismul lui I. I. Russu este exagerat, căci unele din apropierile citate aici mai jos (p. 206 ș.u.) nu pot fi întîmplătoare.

Dificultatea de a considera ilira drept o limbă *satem* e evocată de C. de Simone (IF, 65, 1960, p. 33). În starea actuală a lucrurilor, nu se poate afirma că mesapica e o limbă iliră (Carlo de Simone, St. alb., X. 1973, p. 155—159; un dialect al ilirei, V. Pisani, Paideia, XXII, 1967, p. 91. Nume de localități albaneze care se explică prin iliră (E. Çabej, St. alb., VII, 1970, p. 157—170). Formarea cuvintelor prin sufixare, în iliră și albaneză, prezintă paralelisme hotărîtoare și multiple. Afinitatea sistemelor morfologice ale acestor două limbi (Mahir Domi, St. alb., X, 1973, p. 127—136). Ilirii locuiau pe teritoriul Albaniei de astăzi. Veneta nu are nici o legătură cu ilira (M.S. Beeler, The Venetic Language, 1949). Mesapica nu e iliră (V. Georgiev, Illyrier, Veneter und Urslawen, Ling. balk, XIII, 1968, p. 5—13).

Ilirii. Ilirii sînt răspîndiți în Dalmația de astăzi, Albania și Pannonia preceltică, afară de teritoriul locuit de veneți (Pisani, Paideia, XIII, 1958, p. 316—321), în zilele noastre, în afară de Racka, Slovenia și de cîteva puncte din Ungaria (I. I. Russu, SCL, VIII, 1957, p. 28, n. 2). Illyricum, sub dominația romană, cuprindea Rhaetia, Noricul, Moesia, Dalmația și Dacia (Krahe, Illyr,, p. 4).

Teritoriul de limbă iliră se mărginește, la vest, cu Marea Adriatică; granița de nord era formată de o linie pornită din Istria, pînă la Metullum (Möttling), în Pannonia Superioară. Trecînd Adriatica, ilirii s-au stabilit pe coasta de sud-est a Italiei, în Calabria. Limba vorbită în această regiune e numită mesapică, de Strabo (6.3.6), iar poporul poartă denumirea generică de *iapigi* ('Ιαπύγες,, 'Ιαπύγιοι), cu triburile următoare: *Messapieni* (Μεσσάπιοι), *Sallentini*, *Calabri*, Πευκέτιοι — *Poediculi*, Δαύνιοι și *Apuli* (Herbig, RLV, VIII, p. 167—170: pentru granițele teritoriului ocupat de *iapigi*, v. RE[2], s.v. Iapyges, col. 727 ș.u.; ilirismul mesapienilor e susținut de Jokl. ZONF, II, p. 244, contra lui Krahe; materialele de limbă arată că mesapienii nu erau iliri (O. Haas, Messapische Studien, Heidelberg, 1962, p. 1—12). Limba lor era probabil *satem* (V. Pisani, Studia albanica, I, 1964, p. 61—68). Cf. aceleași nume, în Peninsula Balcanică: 'Ιάποδες, în Iliria, Μεσσάπιοι, în Lokris, Μεσσάπιοι, munte în Beoția etc.

Deseori, termenii *Messapia, Messapi* sînt sinonime cu *Iapygia, Iapyges*. W. Helbig a arătat cel dintîi, în 1876, că iapigii sînt iliri (Whatmough, II, p. 258 ș.u.).

Veneții, altă ramură a poporului ilir, locuiau în nordul Italiei, între Po, Tagliamento, Alpi și Marea Adriatică; sînt veniți și ei din Peninsula Balcanică. Veneta este însă o limbă diferită de iliră; ea prezintă divergențe dialectale față de mesapică (G. Herbig, RLV, XIV, p. 116 ș.u.).

Albaneza. Albaneza cuprinde elemente care pot fi explicate prin tracă și iliră (Jokl, RLV, I, p. 91); și tot astfel, româna. Sărăcia materialului de limbă ce poate fi socotit trac sau ilir, nesiguranța lui, atît din cauza redării aproxima-

tive a sunetelor, cu ajutorul alfabetului grecesc, cît și din cauza calității însăși a materialului, format din nume de persoane sau topice, ne obligă să reducem comparația la cîteva elemente, prețioase prin ele însele, întrucît ne permit să identificăm un substrat comun în albaneză și română (Jokl, RLV, VI, p. 43 ș.u.; W. Brandenstein, RE², s.v. Thrake, col. 413).

În tablourile care întovărășesc expunerea din Strat și substrat, genealogia popoarelor balcanice (prefață la Etymol. Magnum Romaniae, III, București, 1893), Hasdeu derivă albaneza direct din tracă, iar româna din latină și tracă.

În explicarea cuvintelor românești sau albaneze prin tracă sau iliră, trebuie ținut seamă de faptul că sînt nume (de ex. numele *Carpaților*, v. mai jos, p. 209) ce pot fi moștenite de la populațiile pre-indo-europene din Peninsula Balcanică. Elementele ce se regăsesc în comun în ilíră și în tracă pot fi explicate prin contactul dintre aceste două limbi; mai puțin probabilă este înrudirea lor, presupusă de unii cercetători, întrucît avem motive să credem că aceste două limbi erau separate, prin trăsături fonetice tranșante, cum ar fi, de ex., tratamentul i.-e. **g'*, **k'*, redați printr-o oclusivă în ilíră (cf. Krahe, ZONF, VII, p. 32 ș.u.) și printr-o fricativă în tracă; Γερμανία < **g^{w}herm-*, n. de loc., azi Banja, *Germisara*, față de Ζερμίζερα (n. de loc. „băi calde" în Dacia, pe Mureș; Pârvan, Getica, p. 260; cf. alb. *zjern*, *zjarn* „Feuer, Hitze:" Vl. Georgiev, Ling. balk., II, 1960, p. 18), βεργούλη (azi Lüle-Bergas), ilir. *Bargullum*, față de *Berzovia*, n. de rîu în Dacia, *Orodista* (n. de loc. în Italia), față de tr. δίζος„ δίζα „Burg, Veste, Schloss" și Δείξαζ „numele unui castel în munții Balcani" (Jokl, RLV, XIII, p. 291 ș.u.).

N. de rîu Διζηρος (<i.e-. **dheigh-*, cf. lat. *fingo*) și **berzom*, în *Bersumno*, *Burzumon*, *Birsiminium*, n. de localitate în Dalmația, ar proba, după Devoto (în Illyrica, Pécs, 1938, p. 41), că **g* e alterat și în ilíră.

Pentru caracterul „centum" al ilirei, v. probele în Krahe (Illyrica, Pécs, 1938, p. 9 ș.u.; Id., Illyr., 45, n. 109); cf. Bonfante, BSL, XXXVII, p. 148; Id., REIE, II, p. 18, n. 2. Pentru caracterul „satem" al tracei, v. Bonfante, REIE. II, p. 61 ș.u.; δίζα „capră"<i.-e., **dighā*, alb. *dhi* „capră"; cf. Tagliavini, IJb., XXV, p. 209. Asupra raporturilor dintre ilíră și venetă, v. H. Krahe, Sprache u. Vorzeit, Heidelberg, 1954, p. 99 ș.u., 114 ș.u.

Traca este înrudită cu frigiana (Jokl, RLV, X, p. 149 ș.u.). Porniți din Peninsula Balcanică, frigienii s-au instalat mai tîrziu în Asia Mică.

Apropierile de cuvinte propuse aici mai jos vor fi acceptate, așadar, sub beneficiul rezervelor formulate pînă acum (v. p. 203 ș.u.) și examinate în lumina constatărilor noastre de mai sus.

W. Brandenstein, RE², s.v. Thrake, col. 413; „Das Thrakische weist starke Beziehungen zum Illyrischen auf", Jokl, RLV, VI, p. 45 ș.u.; XIII, p. 278.

Ilira. βαρκ(υ)ά „αἰδοῖον παρά τάραντίνοις": alb. *bark* „barbă" (Cimochowski, B.U.Sht., 2, 1958, p. 47).

Bardylis n. pr., cf. alb. *i bardhë* „alb".

δράνις ἔλαφος (Hesychius), alb. *dręni* (gheg.), tosc. *drëri* „Hirsch" (Krahe, Illyr., p. 44; Georgiev., Ling. balk., I, p. 13: Δρεῖνος).

Cf. n. pr. ilirice *Dida*, *Boria*, *Licaea*, alb. *Dedë*, *Borë*, *Lik*, *Like* (Lambertz, IF, LX, p. 305—310); cf. *Bora* „munte în Macedonia", alb. *borë*, *dëborë* „zăpadă". Illir. ρινός „ἀχλύς": alb. *re*, *rê* „nor" (Cimochowski, l.c.).

O. Parlangèli, Concordanze toponomastiche traco-messapice (Quaderni dell' Istituto di Glottologia, V, 1960, Bologna, 1961, p. 21—29); nu se pronunță asupra apartenenței ilirei la grupul centum sau satem. Mesapica face parte din grupul satem.

Dalmatia; *Delminium*, n. de loc., probabil Duvno, în Bosnia (RE ², sv. Delminium, col. 2457): alb. *dele-delme* „Schaf" (Vasmer, Zs. sl. Phil., V, p. 287);

**del-, *delm-* „Schaf", în ilira (Mayer, Illyr., II, p. 36—38). Strabo vorbește de orașul Δάλμιον ca avînd o „Schafe nährenden Flur" (Krahe, Illyr., p. 47; cf. p. 103).

Δάλμιον = Πεδίον Μηλόδοτον (Strabo, Jokl, IJb., XXIV, p. 241): alb. *delme* „oaie" (Cimochowski, B.U. Sht., 2, 1958, p. 47).

Dardani, locuitori din nordul Peninsulei Balcanice și la Troia, cf. alb. *dardhë* „pară, păr" (Krahe, Illyr., p. 113), n. de loc. în Albania *Dardha (Dardania* e *Cosova* de astăzi*)*. Ilir. **dardā-* „Birne" (Mayer, Illyr., II, p. 33).

Dardania „nume de provincie în Peninsula Balcanică"; alb. *dardhë* „Birne, Birnbaum" (Vasmer, Zs. sl. Phil. V, 288, Vl. Georgiev, Ling. balk II, 1960, p. 17), cu articolul, *dardha*.

ilir. (?) δύβρις „θάλασσα": alb. *det, deit, dejët* „Meer" (Meyer, EW, p. 64) < **dheub-* „tief" (Kretschmer, Glotta, XXII, p. 216).

ilir. Μάλεια „lakonische Vorgebirge", *Maluntum, Malontum* (cf. *Maluentum, Maleventum*); cf. numele Parnonului, în Pelopones: Μάλεβο, probabil de origine albaneză, cf. dac. *Maluese, Malvese*, de unde numele provinciei: *Dacia Maluensis*, sub Marc Aureliu (v. p. 209). Ilir. **mal-* „Berg" (Mayer, Illyr, II, p. 73—74). *Dacia Ripensis*, din epoca lui Aurelian, nu ar fi deci decît traducerea termenului precedent (Kretschmer, Glotta, XIV, p. 90; Capidan, Lg. et litt., IV, 1948, p. 142—144; Krahe, Illyr., p. 58, 101); *Di-mallum:* Cimochowski, B.U. Sht., 2, 1958, p. 38, 47; cf. n. top. alb. *Dimale* (sat în Ceamăria).

alb. *i parë*, „der erste, beste", *Asso-paris*, n. de pers. (Krahe, Illyr., p. 52).

ilir. πελαγόνες; alb. *pellg* „loc mlăștinos" (Cimochowski, B.U. Sht., 2, 1958, p. 47).

sicil. ῥογός „grange, grenier": alb. *ragal* „Hütte" (Whatmough, p. 463—464; Jokl, IF, XLIV, p. 13).

ilir. ῥίζων, ῥιζονί(σ)κος κόλπος (Graur, Romania, LIII, p. 546) „nume dat în vechime golfului Cattaro", Ῥιζοῦς „rîu în Colchida" (Jokl, RLV, VI, p. 46); Ῥίζων aparține ilirei (Jokl, ZONF, II, p. 239; Skok, ZONF, IV, p. 208): alb. *rrjedh, rródha* (aor.) „a curge" (Jokl, RLV, VI, p. 39).

ῥινός „Dunkel Nebel": alb. t. *re*, g, *rê*, *ren* (secolul al XVII-lea) s.f. „Wolke" (Jokl, RLV, I, p. 86; Krahe, Illyr., p. 38).

Tergeste, n. top. (azi *Triest*); alb. *treg-u;* într-o inscripție ilira din Dalmația: *tergitio* „negotiator".

Ulcinium, n. de loc. în Dalmația, „Ort, wo es Ziegen (Schafe, Wölfe) gibt": Krahe, Illyr., p. 107—108, Οὐλκίνιον n. de loc., *Ulcisia castra* (Pannonia), *Ulcirus* (munte în Dalmația), *Ulcudius, Ulcus*, n. de pers. (Jokl. IJb., XXIV, p. 241; Krahe, Illyr., p. 104): alb. *ujk* și *ulk* „Wolf" (Vasmer, Zs. sl. Phil., V, p. 287).

mesap. *Brenda, Brunda* n. de loc. („es soll nämlich mit dieser Bezeichnung nicht der Hafen selbst, sondern die ganze Küste gemeint sein", Nehring, Glotta, XVI, p. 244), „Brundisium", Βρένδος, Βρέντιον „cerb, cap de cerb" (cf. explicațiile următoare: „*Brundisium* autem dictum [est] Graece, quod *brunda* caput cervi dicatur: sic est enim ut et cornua videantur et caput et lingua in positione ipsius civitatis" și „*Brundisium*... conplures auctores a forma situs congnominatum tradunt. Est enim simillimum cervino capiti quod sua lingua *brunda* dixerunt", Sofer, Glotta, XVI, p. 36 ș.u.; „*Brundusium* quidam poetae brevitatis causa *Brendam* dixerunt", Skok, ZONF, I, p. 85; Βρένδον, ἔλαφον,, Hesych., „cervino capiti, quod sua lingua *brunda* dixerunt". *Brundusium* „quod *brunda* caput cervi dicitur, ut et cornua videntur et caput et lingua in positione ipsius urbis" (Krahe, Illyr., p. 39; cf. 103); alb. g. *brî, brîni*, t. *bri, briri* și *bri, briu* „Horn, Geweih" (Meyer, EW, p. 48; Krahe, Glotta, XVII, p. 94, n. 4; Whatmough, II, p. 424—425; Bertoldi, IF, LII, p. 206 ș.u.).

După Skok, l.c., p. 86, *Brendesium* trebuie explicat prin *Brenda*, plus un sufix de locativ plural mesapic: **brendesu* „bei (an) den Hirsch-hörnern" (l.c., figura de la p. 82); căci sensul exact al lui *brunda* ar fi fost „Hörnchen" (l.c., p. 89); cf. Id., l.c., VII, p. 51 ş.u.

Ilir. *brent-*, *brend-*, „Hirsch" < **bhren-*, „Horn, Geweih", **brentas* „Hirsch" (Mayer, Illyr. II, p. 27—29). Βρέντιοι „Volkstamm in Unteritalien", *Brindia*, n. de loc. în Dalmaţia, βρεττία insulă în Iliria, βρεντέσιον „Brindisi", *Brundulum*, n. de loc. în Veneţia „Ort wo es Hirsche gibt" (Jokl. IJb, XXIV, p. 241); ilir. βρέσιον „cerb": alb. *brî* „corn" (Cimochowski, B. U. Sht., 2, 1958, p. 47).

mesap. *Dasius* n. pr., cf. alb. *dash* „berbec" şi *Dash*, n. pr.

mesap. *Menzana* „nume al lui Iupiter"; cf. Festus, p. 296 (190—192): „Sallentini aput quos Menzanae Iovi dicatus vivos (sc. equos) conicitur in ignem" (Whatmough, II, p. 425). *Menzanas* „Herr der Pferde" (Krahe, Illyr., p. 72, 115); Çabej (SCL, X, p. 553) insistă asupra existenţei formei primitive cu nazală: *menz-*, *manz-*, care explică formula din română şi din albaneză; alb. *mës*, art. *mëz-i* „männliches Füllen von Pferd und Esel" (Meyer, EW, p. 276), rom. *mînz* „poulain". Cu înţelesul de „bou" cuvîntul apare şi în italiană, engadină, şi a pătruns pînă în franceză şi valonă (REW [3], 5289); cf. alb. *mëzat* „bou tînăr" (Fjalor shq., p. 58), ngr. (Creta) μα(ν)θζέττα „Kuh" (Kretschmer, Glotta, XVI, p. 182) şi dr. *mînzat, -ă* „viţel înţărcat (pînă la un an)", *mînzare* „oaie cu lapte, oaie care a fătat" (DM, s.v.; cf. R. Bernard, Ling. balk, I, p. 104—105).

Mandeta, Menda, n. fem. în Dalmaţia, *Mandvlas, Manduria* (Jokl, IJb., XXIV, p. 242).

Veselia (= lat. Felicitas, Krahe, Illyr., p. 47); cf. *Veselia* „die Glückliche", glosat *Felicitas*, în CIL, III, 3093, v. bg. *veselŭ* „froh, vergnügt" (Krahe, Illyr., p. 70).

Părerea lui H. Kronasser (Die Sprache, VII, 1961, p. 222) este că „die ungeheuere Ausbreitung des Namens Illyricum, besonders seit Diocletian, hat die Illyristik in eine Sackgasse geführt". Nume ilire mai ales în sudul Albaniei (V. Toçi. St. alb., 2, 1969). V. Georgiev, Thrace et illyren. Ling. balk., VI, 1963 p. 71—74; limbi diferite. În toponimie: tr. *para*, *bria*, *diza*, (*kella*; ilir. *delm-*, *scard-*, *ulc-*. Graniţa între cele două limbi: Strymonul. Numele de rîuri, din ilиră, nu apar în tracă.

Traca. dac. *amalusta* „Kamille": alb. *ambel* „süss" + *usta* „duftend" (Jokl, RLV, I, p. 88; O. Haas, Ling. balk., I, p. 32; thrak, *amolusta* „Kamille") Georgiev (Ling. balk., II, p. 17 şi VIII, p. 6—7): *amal -us-ta* „süsser Geruch (habend)".

tr. Βοῦροι „numele unui trib trac la izvoarele Vistulei", Βουριδαύα „oraş în Dacia", identificat de săpăturile arheologice la Ocniţa-Vîlcea, (RE[2], s.v. Burridava, col. 1070), *Buris*, Βοῦρις (n. pr.; Mateescu, Ephem. Dacorom., I, p. 174 ş.u.; Jokl, RLV, XIII, p. 282): alb. *burrë* „Mann, Ehemann" (Vasmer, Zs. sl. Phil., V, p. 288).

Vasmer, l.c., p. 287: *Burius*, n. ilir (Bonfante, Lg., 18, p. 290 e de aceeaşi părere). *Buri*, neam germanic (RE[2], s.v., col. 1067). Géza Alföldy, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia, Heidelberg, 1969: cognomina trace: *Bessus, Diza, Mantis, Mucapar, Passar*.

tr. Δρένις n. pr.: alb. *drê, drêni* „Hirsch" (Vasmer, Zs. sl. Phil., V. p. 288).

Drizupara (Δριζίπαρος) „nume de oraş situat la 17 mile de localitatea *Tzurullo*, azi *Čorlu*, în Bulgaria"; cf. alb. *drizë, driza* „Stachel, Dorn", deci „Dornstadt", pentru care cf. bg. *Tărnova* (< bg. *trăn* „Dorn"; Mladenov, B.—A., I, p. 43).

tr. μαντ(ε)ία, *mantua mantia* „Brombeere, Brombeershauch": alb. *man, mand* „Maulbeerbaum, Maulbeere" (Jokl, RLV, I, p. 88; Dečev, Dak. Pfl., p. 29—30; Georgiev, Ling. balk., II, p. 18; VII, p. 10; C. Poghirc, ibid., VI, p. 100). Cuvîntul nu e deci ilir (Krahe, Illyr., p. 52); după Hamp, p. 103, apropierea de tracă ar fi nesigură.

Καρπάτης, „munții Carpați" (Dečev, Charakt. thr., p. 109), *carpa* „stîncă", alb. *karpë* „stîncă", trac. καρπά-της (ὄρος) „munții Carpați" (Capidan, Lg. et. litt., IV, 1948, p. 141; Georgiev, Trak. ez., p. 65, Ling. balk., II, 1960, p. 18; Cimochowski, B.U. Sht., 2, 1958, p. 48; după G. Bonfante, Lg., 18, p. 290, numele ar fi de origine ilirică. Hamp, p. 103: explicația prin tracă ar fi dubioasă).

Κορπίλοι „numele unui trib în sudul Traciei", κάρποι „numele unui trib în nordul Traciei": alb. *karpë* „Fels" (Vasmer, RS, V, p. 152; Jokl, RLV, XIII, p. 284). Cf. *kârpani* „pierre à bâtir; tuf" (dialectul greco-roman din Apulia; E. Çabej, B.U. Sht., XVII, 1962, p. 83—95).

Maluensis (Dacia ~), nume dat provinciei după localitatea *Maluese* (RE[2], s.v. Dacia, col. 1974), Malvensis de la Malva-Romula, oraș antic identificat pe teritoriul de azi al com. Reșca, jud. Olt), cf. *Maluntum* (RE[2], s.v. Thrake, col. 413): alb. *mal* „Berg, Gebirge", rom. *mal* „bord escarpé, berge, rive (d'un fleuve), rivage (de la mer)" (Jokl, RLV, XIII, p. 285; 289), v. mai sus, p. 207.

per „fiu" (lat. *puer*), în inscripția *Decebalus per Scorilo.* Sigiliu în relief pe pereții unui vas de argilă descoperit pe Dealul Grădiștei, v. C. Daicoviciu, SCIV, VI, 1955, p. 57, 200—202; Georgiev, Trak. ez., p. 25—26; Çabej, SCL, X, p. 553: *per* „nu trebuie să aparțină neapărat... familiei lat. *puer*". Dacă e o prepoziție, trebuie apropiat de alb. *prej* „din" (identic cu alb, *për* „pentru, peste, după, din cauză"), care indică originea: *Omeri prej Mujit* „Omer, a lui Muji".

πῖνον, πῖνος „boisson"; alb. *pi* „trinke", *pirë* „Getränk", cf. gr. πίνω „boire" (Tomaschek, Thr., II, p. 18, nr. 29).

Σαγήγτιοι n. de loc. în Dacia, *Saldae*, n. de loc. în Pannonia, *Salsovia*, n. de loc. la gurile Dunării < tr. **sal(d)-* „sare" (Benveniste, Festschrift Hirt, II, p. 239).

dac. σκιάρη „chardon" (Jokl, RLV, XIII, p. 285): alb. *shqer, shtjer, çjer* „reisse auseinander, zerreisse, kratze" (Jokl, RLV, I, p. 88, Georgiev, Ling. balk., II, p. 18; VIII, p. 12).

Lista numelor de plante dată de Dioscoride conține cam 67% nume trace (deci, circa 3 de termeni: Detschew, Dak. Pfl.. p. 47—48). Dečev, op. cit., 41 vede în σκιάρη forma fem nină a gr. σκλαρός „ombreux".

Cîteva sufixe. Sufixul *-esc* derivă, în dacoromână, adjective din nume; aceste adjective indică felul, speța: *bărbătesc, omenesc, părintesc, românesc, sătesc;* același sufix servește pentru a deriva, din nume proprii, nume de localități și nume de familie, care indică originea: *București* (< *Bucur*), *Bălănescu, Bălănești* (< *Bălanul*) etc. (Iordan, Rum. Top., p. 50 ș.u.), *Corbescu* (< *Corbul*) etc. În aromână, *-escu* derivă numai adjective din nume: *bărbătescu, mul'irescu* etc. (Capidan, Nom, Suff. Ar., p. 46). A. Graur a arătat (Romania, LIII, p. 539 ș.u.) că originea acestui sufix trebuie căutată în tracă, căci sufixul lat. *-iscus*, ca și gr. -ίσκος formează numai diminutive. Dimpotrivă, în tracă *-isk-* apare în nume de localități și în nume proprii și derivă din nume, adjective, indicînd, ca și în română, originea, apartenența:

Ciniscus (n. de sat; CIL, VI, 2730; 6—7: Roma).

Clementianesce, sat în Moesia Infer. (Pârvan, Ulmetum, II, 2, nr. 17; AAR, Mem. Secț. Ist. t. XXXVI, 370).

Coriscus, n. pr. masc. (CIL, III, 729; 3: Rodosto, Tracia).
Etriscus, n. pr. masc. (CIL, III, 1502; 5—6: Dacia).
Laiscus, n. pr. masc. (CIL, III, 13.860; 5—6: Dalmatia).
Lo(i)scus, n. pr. masc. (CIL, III, 3059; 3: lîngă Albona, Dalmatia).
Saturisc(us), nr. pr. masc. (CIL, III, 2378; 3; 5—6: Salonae, Dalmatia).
Surisca, n. pr. fem. (CIL, III, 2126; 3—4: Salonae, Dalmatia; 2675; 2: Tragurium, Dalmatia; XIV, 3750; 2: Tibur, Italia).

daciscus „dacic"; *in exp(editione) dacisca* (CIL, III, 5218; 3—4: Celeia, Noricum); *negotiat (ore) dacisco* (CIL, V, 1047; 5: Aquileia); *natione dacisca* (CIL, VI, 2605; 3—4: Roma).

thraciscus „tracic" (Iul. Capitolinus, Maximin., III, 3; Iordanes, Get., XV, p. 86).

balisca vitis „viță-de-vie de origine balcanică" (Pliniu, Hist. Nat., XIV, 30: „*baliscam Dyrrachini celebrant, Hispaniae cocolobin vocant*", Graur, Romania, LIII p. 544).

După Bonfante (Lg., 18, p. 290), sufixul ar fi ilir și prezența lui în tracă s-ar explica printr-un substrat iliric. Cf. Y. Malkiel, Papers... to the Memory of Pierre Delattre, The Hague, 1972, p. 357—387: „The Pan-European Suffix *-esco*, *-esque* in Stratigraphic Projection".

-ește, care formează, în română, adverbe din adjective: *bărbătesc-bărbătește* etc., ar reproduce, de asemenea, o formație tracă derivată dintr-un instrumental în *-e* (Graur, l.c., p. 552). Cf., în albaneză, sufixul adjectival *-shtë*, *-eshtë* (<ilir, *-st-*, cf. *Tergeste*, n. de oraș, azi *Triest*, alb. *treg* „commercio, mercato", Gelzer, ZRPh., XXXVII, p. 279 ș.u.), care servea, la origine, pentru a forma nume etnice și a fost întrebuințat și pentru a deriva adjective, din nume comune: *njerzisht* „umanamente" < *nierzi*, *kopsht(ë)* „Garten" < gr. κᾶπος, κῆπος, *vëreshtë (vne'sht)* „Weingarten" < *vênë*, „Wein" (Pekmezi, Gr. alb. Spr., p. 224; Weigand, Alb. Gr., p. 92; Sandfeld, Ling. balk., p. 128, înregistrează apropierea dintre română și albaneză, cu îndoială). Jorgji Gjinari (St. alb., IX, 1971, p. 143—154): respinge teoria daco-moesiană a lui V. Georgiev. În n. top. *Buridava*, procedeul compoziției e la fel ca în tracă (*Drisi-para*). Dar ordinea cuvintelor, în compuse, e inversă, în albaneză: *Ujt e Flohlë* „apa rece"; cf. E. Çabej, în Les Illyriens et la genèse des Albanais, Tirana, 1971: albaneza continuă ilira. Cuvinte albaneze care se explică prin ilira (cu exemple), C. Poghirc, L'alternance *m/mb/b* en thrace et en albanais, Ling. balk, VI, 1963, p. 97—100. Sufixul *-esc*, în toponimice, atestat în Ungaria încă din sec. XIV: E. Petrovici, CL. XIII, 1968, p. 33—34.

-ates: Dalmates, Labeates (la nume de popoare), cf. alb. *-at: Dukat, Filat, Progonat* etc.

-inium: Delminium, Ulcinium, n. top., cf. alb. *-inj (gjarpinj, shkëmbinj* etc.).

Nume de rîuri. Printre vechile denumiri de rîuri din teritoriul nord-dunărean, cîteva sînt socotite trace; fonetismul formei actuale românești a unora dintre aceste denumiri denotă însă că ele au fost transmise populațiilor de limbă română de slavi, care la rîndul lor le-au împrumutat de la vechile populații locale nord-dunărene (cf. Pușcariu, Transylv., p. 6; Petrovici, DR, X, p. 266; Capidan, Lg. et litt., IV, 1948, p. 140; Georgiev, Acta antiqua Acad. Sc. Hungaricae, 1962, p. 118).

Ampoi, Ompoi. Forma veche: *Ampee, Ampeie.* În documente, fonetismul cu *o-: Ompey* (1299), *Onpoy* (1271). Termenul este probabil de origine tracă (Pârvan, Getica, p. 278); fonetismul formelor românești impune explicarea lor prin ungară (Drăganu, Rom. s. IX—XIV, p. 489 ș.u.; Kniezsa, RS, XI, p. 22; prin intermediu slav: Petrovici, DR, X, 246, n. 3, p. 266, 335—336).

Argeș. Plecînd de la formele vechi Ἄργεσος, Ἄργισος (Herodot: Ὀρδησσός), prezența oclusivei e confirmată de grafiile *Arghiș, Argyas* din documente (1369; 1427—1431 etc.; Drăganu, Rom. s. IX—XIV, p. 530 ș.u.). În cazul acesta, *ğ* ar fi recent (Drăganu, l.c., p. 532, admite explicația prin

turca otomană). Pârvan (Nume daco-scit., p. 6, 12 ş.u.) explică termenul prin tracă; în acest caz, semi-oclusiva ar fi originară; cf. n. de rîu şi castelul Ἄργος, în Tracia.

Buzău, Buzeu. Forma veche, Μουσέος ar reda greşit un Μπουσέος şi ar trebui apropiată de n. de pers. trace Βύζας, Βύζης, Βύζος (s-ar reda deci o sonoră: * βουζέος, Pârvan, Nume daco-scit., p. 12; Drăganu, Rom. s. IX—XIV, p. 248; Capidan, Lg. et litt., IV, 1948, p. 140). Asupra alternanţei *m/b* din numele acestui rîu, v. C. Poghirc, Ling. balk., II, 1963, p. 97 şi 100.

Istros (Kretschmer, Glotta, XXIV, p. 9), la populaţia de limbă tracă (G. Ivănescu, CO, p. 129).

Mureş, Μάρις, (Herodot), Μάρισος (Strabo), *Marisia* (Iordanes), Μορήσης (Constantin Porphyrogenetul) etc. (Drăganu, Rom. s. IX—XIV, p. 391). Μάρις, μηρισός, „sumpfiger", *Moriseni* „Bewohner einer sumpfigen Gegend" (W. Brandestein, RE², XI, p. 410, s.v. Thrake; Krahe, Illyr., p. 47), *Moriseni* „Meeranwohner" (Jokl, RLV, XIII, p. 285), μηριτός, μηρισός, μηριζός din tracă (Georgiev, Ling. balk., I, p. 11). Vocalismul formei originare era deci, cu *a* (*Maris*); trecerea lui *a* la *o* s-a petrecut prin filiera slavă (sau ungară, Kniezsa, AECO, III, p. 217). Româna a putut împrumuta numele de la slavi, sub forma *Moreş*, dar trecerea lui *o* la *u* (Drăganu, l.c., p. 498) rămîne obscură.

C. Poghirc pledează pentru originea tracă, fără intermediar (RESEE, I, 1963, p. 191)

Σερέτιον, în Dalmaţia, Σέρετος, în Dardania, pentru care cf. sanscrit. *sarit* „Bach, Fluss" (Krahe, Illyr., p. 100, 111).

Timiş. Forma veche: Τίβισις (Herodot), Τιβισκος (Ptolemeu); cf. localitatea Τιβισκον, *Tiuisco*, Τίφισας (Priscus), *Tibisia* (Iordanes), *Tibis* (Geograful Ravennat), Τιμήσης, Τιμήσις (Constantin Porphyrogenetul). În inscripţii: *Tibissus*. În documente: *Tymes, Temes* (1212). Termenul a intrat în română prin intermediar slav (Drăganu, Rom. s. IX—XIV, p. 244 ş.u.; Petrovici, DR, X, p. 266, 339).

În *Mureş š* provine dintr-un *s* antic, iar în *Timiş*, dintr-un *s* intervocalic; alb.*š*, în *Lesh Nish, Shkodër* etc. derivă dintr-un *s* dublu (*Lissus, Naissus*, v. aici mai sus, p. 191). A. Rădulescu, Dacia, XIV, 1970, p. 311—323: Vas de ceramică, cu inscripţie în caractere greceşti în sens invers, semnătura, în caractere mai mici, numele olarului: *Petre.*

Zalmoxis: nume cu caracter chtonic şi naturist. Etimologie populară a numelui: „acoperit cu blană de urs". Geto-dacii au împrumutat forme artistice de la greci, iranieni, mai probabil direct, şi nu prin intermediul sciţilor (D. Berciu, Arta traco-getică, Buc., 1969; R. Florescu, Arta dacilor, Buc., 1966; I. Miclea — R. Florescu, Scurtă istorie a latinei preromane, Iaşi, 1973. O enclavă scitică, în Transilvania, puţin numeroasă, în sec. 5—6 e.n. v. R. Florescu, Postfaţă la V. Pârvan, *Getica*, Buc., 1982, p. 59).

GREACA

Elementele de vocabular pătrunse din limba greacă în latină şi răspîndite pe întreg teritoriul de limbă latină au fost tratate de noi laolaltă cu celelalte elemente din fondul latin al limbii române (vezi mai sus p. 173 ş.u.).

Din fondul acesta de cuvinte fac parte termeni ca *pārîngă* s.f. „perche servant à porter un fardeau", cu reprezentanţi în toate limbile romanice (< *phalanx*, **palanca*, *planca*, REW[3], 6455), <gr. φάλαγξ, care a pătruns devreme în latină (Rohlfs, EWUG, 2291). Împrumuturi vechi greceşti în română şi bulgară: p. 231: *broatec*, *bunceag*, *ciul*, *ciumă*, *ciutură*, *busuioc*, *colibă*, *corabie*, *farmec*, *frică*, *jur*, *martur*, *papură*, *proaspăt*, *putină*, *sterp*, *stup*, *stur*, *trufă* (Olga Mladenova, Împrumuturi vechi greceşti în română şi bulgară, SCL, XXIX, 1978, p. 443—453).

De aceea vom examina aici numai cuvintele care au circulat în Peninsula Balcanică şi în Italia, în special în partea ei de sud, unde, prin contactul cu lumea greacă (coloniile greceşti din Italia meridională şi din Sicilia), aceste cuvinte au pătruns în limba latină. Elementele de vocabular enumerate aici mai jos sînt deci, în cea mai mare parte, comune românei şi dialectelor italiene. Ele au fost aduse în Dacia de coloniştii din Italia meridională.

Există o serie de cuvinte care se regăsesc în inscripţiile în limba greacă şi latină din Peninsula Balcanică, ca *bulenta*, *emporium*, *gymnasiarch* etc. Majoritatea cuvintelor latine din inscripţiile în limba greacă se referă la vocabularul gladiatorilor. Cam un sfert din terminologia administrativă din inscripţiile în limba greacă e latină. Terminologia religioasă e însă de origine grecească (cf. *apostolus*, *presbyter* etc.); de asemenea, terminologia teatrală (Gerov, Lat.-gr. Bez., p. 122—124).

Eug. Coseriu (Das Problem des griechischen Einflusses auf das Vulgärlatein, Festschrift für Harri Meier, München, 1971, p. 135—147) a arătat că influenţa limbii greceşti asupra limbii latine nu a fost studiată în mod mulţumitor (la Roma, în epoca imperială, 90% din populaţie era străină şi, în majoritatea ei, vorbea greceşte). Insistă asupra paralelismelor în conjugarea verbelor, între greacă şi latină. G. Rohlfs, Griechen und Romanen in Unteritalien. Ein Beitrag zur Geschichte der unteritalienischen Gräzität, Geneva, 1924; Id., Scavi linguistici nella Magna Grecia, Roma, 1933 (tr. ital. a lucrării precedente, remaniată şi pusă la punct); Id., Autochtone Griechen oder byzantinische Gräzität, RLiR, IV, p. 118 ş.u. Lipsesc din enumerarea noastră cuvinte ca vb. *căsca* (v. DE, 282), semnalat în logudoreză, nu şi în dialectele italiene de sud. G. Giuglea, Elemente vechi greceşti în limba română (în DR, X, 1943, p. 404—462). Explicaţiile termenilor româneşti prin greacă sînt, de cele mai multe ori, hazardate şi deci nu pot fi luate în seamă: vezi, de ex., l.c., s.v. *afină*, *aprig*, *argea* etc. Pentru influenţa greacă în sudul Italiei, v. Alessio, p. 7 şi lista de cuvinte de origine greacă din limba română dată de Şiadbei, SCL, IX, 1958, p. 178—179. H. Mihăescu, Influenţa grecească asupra limbii române pînă în secolul al XV-lea, Bucureşti. 1966 (p. 46 ş.u.: Cuvinte vechi greceşti în limba română): 1. un strat mai vechi, sec. I—III; 2. un strat mai nou, sec. III—VI; 3. cîteva elenisme pătrunse în latina dunăreană: *broatec*, *ciumă* „umflătură", *frică*, *jur* (*giur*), *mic*, *plai*, *proaspăt*, *spîn*, *stup*, *stur*, *tufă*. E. Coseriu, l.c.

Cuvintele care au pătruns în limba latină în această epocă veche sînt deosebite de cuvintele greceşti ce au fost adoptate în mare număr de limba română, mai tîrziu, în epoca aşa-zisă „bizantină".

Elementele vechi grecești din limba română sînt diferite de acelea pătrunse în albaneză (v. Thumb. Altgriechische Elemente des Albanesischen, IF, XXVI, p. 1 ș.u.). Aceasta se explică prin condițiile particulare de viață ale albanezilor la această epocă veche, care se ocupau cu păstoritul în munții din nordul Albaniei, într-o zonă de civilizație romană (v. mai sus). Pentru vechimea lui *cuteza* și *frică*, v. Șiadbei, SCL, IX, 1958, p. 178—179. V. Polák, Zs. f. Balkanologie, VI, 1968, p. 198—202: cuvintele vechi, nelatine, din română, care se regăsesc și în albaneză (*broatec, ciumă, frică. jur, mic, plai, proaspăt, spîn, stup, stur, trufaș, trufie*) ar putea fi cuvinte v. balcanice, pătrunse în greacă. Coincidența în tratamentul unor sunete din cuvintele grecești din Italia meridională cu aceleasi sunete din cuvintele grecești din română se explică prin contactul dintre limba greacă vorbită în Italia meridională și în regiunea dunăreană (I. Fischer, Observations sur la forme et la chronologie de quelques emprunts grecs en latin vulgaire, RRL, XIX, 1974. fasc. 6, p. 509—517.

În privința felului în care sunetele limbii grecești au fost redate în română, trebuie observat că lui υ grecesc, din împrumuturile vechi, îi corespunde *u* în română: *stur* (ar.) < στῦλος, *trufă, trufie* < τρυφή. Redarea lui υ prin *u* este normală, în latina vulgară (v. mai sus, p. 106): *martur* < μάρτυρος, *mustață* < μυστάκιον, *papură* < πάπυρος etc. (cf. Fischer, l.c.).

stur nu ar deriva din grecește. ci din lat. *stulus*, din cauza lui *-l-* > *-r-* (Meyer-Lübke, Die Schicksale des lat. *l* im Romanischen, Leipzig, 1934, p. 12). Dar în REW[3], 8260, it. *stoll o* e derivat din *stylos*. De fapt, υ nu face dificultate, căci υ în τρυφή poate fi explicat prin latină .

Tratamentul *yu* sau *i* al lui υ grecesc caracterizează împrumuturile făcute la o epocă posterioară, după secolul al X-lea: *jur* (< *ğur*) < γῦρος,, *chimin* < κύμινον, *mistrie* > μυστρίον.

Moser, Wjb., X, p. 427; A. Philippide, Altgriechische Elemente im Rumänischen, Halle, 1905, p. 4 ș.u. (Bausteine zur romanischen Philologie. Festgabe für Ad. Mussafia); Ath. Buturas, Ein Kapitel der historischen Grammatik der griechischen Sprache, Leipzig, 1910, p. 16; Diculescu, DR. IV, p. 427—428; Reichenkron, Vorrom. Bestandt., I, p. 273 ș.u.

Aceste tratamente diferite ne permit să precizăm data la care au pătruns unele cuvinte grecești în limba română. Dar atunci cînd cuvîntul respectiv nu conține vocala υ, nu dispunem de nici un indiciu cronologic sigur. În astfel de cazuri, trebuie ținut seamă de răspîndirea cuvîntului: o formă atestată numai în aromână nu are șanse de a fi fost împrumutată la o epocă veche și provine, deci, din greaca bizantină sau din neogreacă. Sînt, apoi, unele cuvinte care, deși larg răspîndite (de ex. ngr. πίττα „Kuchen", cu reprezentanți în dialectele italiene de sud, în engadină și în întreaga Peninsulă Balcanică: dr. *pită*, alb. *pitë*, bg., s.-cr., tc. ot. *pita*), nu fac parte din vechiul fond de cuvinte împrumutate de limba română și sînt atestate numai în neogreacă (Rohlfs, EWUG, 1714). Tot astfel *sarică* (dr. și ar.) „sayon, manteau à longs poils" (alb. *sharkë* „weisswollener Überrock mit roten Tupfen") și termenii înrudiți din dialectele italiene de sud: *sárika*, „Jacke; giubbone a grandi tasche", *sárga* „saja", care trebuie separați de formele romanice occidentale, cu alt sens (< *serica*, „Seide", REW [3], 7848), vor fi explicați prin ngr. σάρικα „vestimento invernale" (Rohlfs, EWUG, 1913).

Albaneza ocupă, astăzi, același teritoriu ca în trecut. Cultura ilirică, cu un component tracic; alb. *shark*, dr. *sarică (shark* „piele"): E. Çabej, À propos de quelques questions de la culture populaire albanaise sous l'aspect linguistique", St. Alb., XIV, 1977, p. 3—22.

Tratamentul aspiratei surde (*ph*) nu oferă un criteriu cronologic sigur. deși se știe că tratamentul spirant (*f*) este mai recent și era generalizat la începutul erei creștine (tratamentul *p* ar fi deci mai vechi; cf. *păringă* < φάλαγξ, REW[3]. 6544, *sterp* < στέριφος) ,pentru că, pe lîngă tratamentul acesta. cuvintele din vechiul fond cunosc și tratamentul spirant (*trufă* < τρυφή).

amăgi vb. „séduire, tromper" (ar. *amayiă, amaiă*) s.f. „vrajă, farmec, descîntec" (Dal.) < ngr. μάγι (Geagea, s.v. *maye*), sic. *ammagari*, sard. *ammajàre* „ensorceler": μαγεύω „être magicien; user de moyens magiques; charmer par des sortilèges" (calabr. *maía, mayía*, it. *magía*, sard. *mayía* „Zauberei": μαγεία „Zauberei", Rohlfs, EWUG, 1292; v. gr. μαγεύω „enchanter" (Giuglea, DR, X, p. 416, 462).

broatec, brotac (ar., megl. *broatic*) s.m. „rainette" (zool.), calabr. *vrótiku, vrótaku* etc. (REW ³, 1331; Rohlfs, EWUG, 355; Giuglea, DR, X, p. 462; Alessio, p. 20; cf. Graur, BL, VII, p. 132), alb. *bretëk* „Frosch": βρότοκος (βόθρακος) „grenouille".

curm (ar. *curmu*) s.n. „corde employée en guise de licou; morceau de corde", *curmei* s.n. „corde d'écorce; sarment", it. de s. *kúrmu* „jeder Teil eines in mehrere Teile geschnittenen Baumstammes", *kurmúni* „tronco d'albero; Teil eines Olivenstammes...; Wurzelstock eines wilden Ölbaums" (Rohlfs, EWUG, 1086): κορμός „Stamm, Klotz", *curma* (ar. *curmari*, megl. *curm*) vb. „couper en deux en travers; couper (la parole); mettre fin, interrompre; ceindre, lier en travers"; κορμάζω „couper en morceaux, fendre en bûches" (cf. Giuglea, DR, III, p. 620, 771 ș.u.).

cuteza (ar. *cutidzari*, megl. *cutez*, rar, istr. *cutęza*, Pașca, DR, IX, p. 239) vb. „oser", dial. it. (Aquileia, Apulia, Veneția, Rovigno, Istria, Sicilia), *scuttiare, scoteare, scotezar* „osare, ardire", *kutizá, kuttiatu* „unverschämt" (REW ³, 2287; Bertoni, Profilo linguistico d'Italia, Modena, 1940, p. 34; Giuglea, DR, X, p. 462; Alessio ,p. 20; cf. Graur, BL, VII, p. 132), alb. *kuxoj, guxoj*: *cottizare* „würfeln; wagen" („aleo cottistis id est cottilator", CGL, V, 438, 32): κοτταβίζω „jouer au cottabe".

drum (megl. ~) s.n. „chemin, route voie" (Giuglea, DR, X, p. 462), it. de s. *δrómó, drómu*, alb. *dhrom* „Weg, Strasse", g. *drum* (împrumutat slavei meridionale, bg., s-cr. *drum*, după Jokl, Litteris, IV, 193); δρόμος „Laufbahn, Strasse" (Rohlfs, EWUG, 572).

frică s.f. „peur, crainte, frayeur" (ar., istr. ~, Pașca, DR, IX, p. 239): φρίκη „frissonnement, frisson de la peau, frisson de frayeur" (alb. *frikë* „Schrecken, Furcht", de asemenea, din greacă, Jokl, Litteris, IV, p. 195).

mărgea (dial). *mărgeauă* (ar. *mărdzeao, mărdzeauă*, megl. *mărdzeauă*, Giuglea, DR, X, p. 462) s.f. „perle": *margella* „κοράλλιον" (CGL, II, p. 353, 36; < μάργαρον „perle", cu reprezentanți în dialectele italiene de sud, Rohlfs, EWUG, 1330 și 1331).

mic (ar. *ńic*, megl. *mic*) adj. „petit", it. de s. *miććio, mikku* etc. (Rohlfs, EWUG, 1382): μικ(κ)ός „klein" (Hatzidakis, Einl., p. 157—158; cf. Graur, BL, VIII, p. 218; Fischer, l.c., fonetism dorian; G. Gougenheim, Romania, LXIX, p. 97—101: explicație prin lat. *mica*).

mîngîia vb. „caresser, consoler; tromper, séduire" (arh.; Giuglea, DR, X, p. 462; contrar afirmației lui Jokl, IF, XIV, p. 29, alb. *méngji* „Arznei, Zauberei", *mëngjim* „Heilung", nu sînt împrumutați mai tîrziu, întrucît fonetismul lor este cu *ë* (Fjalor shq., p. 310), ca în alb. *spërk*, v. mai jos): μαγγανεύω „user de philtres" (din μάγγανον cu sensul de „chape d'une poulie" sau cu acela general de „mecanism", derivă în limbile romanice occidentale o serie de cuvinte denumind diverse unelte etc.: REW ³, 5297; Rohlfs, EWUG, 1291).

plai (ar. *plaiu*) s.n. „endroit plat, plaine dans une région de montagne, chemin battu, route fréquentée, d'un relief peu accusé et d'un accès facile" (G. Giuglea, DR, X, p. 437) „région montagneuse (en opposition avec la plaine), région étendue sur les pentes d'une montagne, sans forêts" (I.-A. Candrea, în Dicționarul enciclopedic ilustrat „Cartea Românească", București,

[1931] s.v.). După informațiile culese de Ion Conea (în Monografia geografică a Republicii Populare Române, I, București, 1960, p. 81) ,se numește *plai* „partea... dinspre poale (a munților), adică cea cu pășunile de primăvară și toamnă și cu fînațurile de vară... muntele locuit și valorificat prin culturi... totalitatea numitelor culmi-plaiuri care urcă de jos și pînă la munți, sus": πλάγιον „schiefe Ebene", it. de s. *pláyi* „bewaldeter Abhang", *plági* „terreno da pascolo in pendio", cosentin. *práyu* „kleine Ebene" (Rohlfs, EWUG, 1717; Graur, BL, IV, p. 108), alb. *pllajë* „plaine dans une région de montagne" (Fjalor shq., s.v.).

proaspăt; cf. gr. πρόσφατος, probabil prin lat. **prospetus* (Fischer, l.c.).

rîncheza vb. „hennir" (Giuglea, DR, X, p. 462), it. de s. *raχuddáo, riχuddízo, randkuddízo* etc. „schnarchen" (Rohlfs, EWUG, 1870; Alessio, p.40: „a sforăi"): ῥοχχάζω „schnarchen".

spîn (Giuglea, DR, X, p. 462; ar. ~) adj. și s.m. „imberbe", it. de s., sic. *spáno, spánu* etc. „bartlos, haarlos, spärliche Haare" (Rohlfs, EWUG, 2012), alb. *spërk* „bartlos" : σπανός „dürftig, spärlich, bartlos".

În albaneză, cuvîntul poate fi mai recent, căci *s* nu e redat prin *š*, ca în celelalte cuvinte din acest fond. Totuși, lipsa lui *š* nu e un criteriu suficient pentru datare, deoarece sînt unele cuvinte împrumutate din slavă, la o epocă veche, care au un *s* în locul lui *š* așteptat: alb. *serë*: v. sl. *sěra*, *sop*: v. sl. *sopli* (Thumb, IF, XXVI, p. 11).

sterp (ar. *sterpu*, megl. *sterp*) adj. „stérile, bréhaigne; aride, sec", alb. *shterpë* „sterile, che non partorisce quest'anno a suo tempo", it. de s., abruzz., sic., venet. *stérifo* „Tier, das trocken steht", *strippa, stírpa, stéripu*, „sterile, duro", *stérpo, stérpa* „non gravida, sterile; Kuh, die nicht mehr wirft; che non ha più latte": στέριφος „unfruchtbar" (cf. ngr. στέρφα, στρέφα, στέρπα „unfruchtbar", Rohlfs, EWUG, 2059). Răspîndirea cuvîntului în regiuni de contact între limba greacă și latină ne obligă să explicăm formele romanice și din albaneză prin greacă (Giuglea, DR, X, p. 443—445); de altfel, etimonul latin care a fost propus (**exstîrpus*) are dezavantajul de a fi reconstruit prin ipoteză (REW [3], 3072; cf. îndoielile lui C. Treimer, ZRPh., XXXVIII, p. 391, n. 1; E. Vasiliu, SCL, VI, p. 246).

Sturul „munte în jud. Gorj, la S hotarului austro-ungar și la E hotarului jud. Mehedinți, alături de muntele Soarbele" (Marele Dicț. geogr. al Rom., s.v.), dr. (sec. XVI, Ps. Scheiană, ps. 148,8) *stur* „glaçon" (Densusianu, H.d.l.r., II, p. 501), *sturǎ* (N Moldovei, G. Istrate, SCL, VI, p. 115, 129), ar. *stur* „stîlp", *Stilo*, n. de loc. în prov. Reggio (Italia; cf. Στύλος, sat, în Grecia, Rohlfs, EWUG, 2086), vegl. *stollo* (REW[3], 8260), alb. *sthyllë* „Säule": στύλος „Säule".

trufă (arh.), *trufie* s.f. „orgueil, arrogance": τρυφή, „dédain, humeur dédaigneuse ou hautaine, orgueil".

urgie (ar. *urγiă*) s.f. „colère, courroux; haine, exécration": ὀργή „sentiments violents; ressentiment, colère".

urmă (ar. *ulmă* [Dal.], *urmă* [Papahagi, Basme, p. 728 s.v.], megl. *urmă*) s.f. „trace, piste; empreinte", it. *ormare* „nachspüren", *orma* „Spur", alb. *gjurmë* „Fusspur": ὀρμός „Geruch" (Rohlfs, EWUG, 1557; cf. Schuchardt, ZRPh., XXXII, p. 235).

zeamă (ar. *dzamă*, Dal.) s.f. „jus; sauce", it. de s. *dzéma* „brodo" (Rohlfs, EWUG, 732); ζέμα „décoction, jus" (*zema* „sucus", CGL, IV, 197, 21), alb. *dhjamë* „grăsime, suc".

IRANICA

Populațiile de limbă iranică au locuit în regiunea carpato-dunăreană încă din cele mai vechi timpuri.

Începută pe la 1600 î.e.n., migrația iranilor înspre vest a fost urmată, mai tîrziu, în secolul al VII-lea î.e.n., de așezarea sciților în Rusia de sud și, progresiv, de imigrarea în Europa centrală a altor neamuri iranice (Pârvan, Dacia, p. 41 ș.u.). Clasa conducătoare a acestor nomazi mongoli era alcătuită din triburi iranice (M. Rostovtzeff, Iranians and Greeks in South Russia, Oxford, 1922, p. 42 ș.u.). În secolul al VI-lea î.e.n. se produce pătrunderea scită în Europa centrală și înspre Marea Adriatică. Sarmații apar de-a lungul Donului înainte de secolul al V-lea î.e.n. și sînt semnalați pe Dunăre în secolul al IV-lea î.e.n. Agatîrșii, alt neam iranic, locuiau de mult în Dacia, în regiunea Abrudului, și sînt complet asimilați de populația dacă înconjurătoare în secolul al V-lea î.e.n. (Patsch, Agathyrs., p. 75 ș.u.; Pârvan, Dacia, p. 46). În secolul al IV-lea e.n. se produce năvălirea hunilor înspre vest, întovărășiți de tribul alanilor, angajați în solda lor (Rostovtzeff, op. cit., p. 217 ș.u.,; Vasmer, RLV, XII, p. 242; Zgusta, p. 29).

Alanii, sub numele de *asi* sau *iasi* au drept reprezentanți, în zilele noastre, pe *oseți* care locuiesc în Caucaz, la nordul Caucazului și în stepa Kipčak. Sub numele magh. *jász-ok*, lat. *Jazones, Jazyges* și *Philistaei*, ei sînt semnalați în Ungaria pînă în sec. al XIX-lea. Dimpreună cu cumanii au alcătuit în Ungaria o unitate administrativă independentă. Cumanii au venit în Ungaria în 1239, împreună cu *iasii*, trecînd prin sudul Rusiei și Moldova (teritoriul iasilor, în Ungaria, la vest, de Budapesta, e indicat pe harta reprodusă de Németh, Jassen, 8; documentar, ei sînt atestați în Ungaria în 1318, Id., l.c., p. 6).

Alanii se stabilesc în Pannonia în secolul al V-lea e.n. și sînt deosebiți de aceia veniți în Ungaria în secolul al XIII-lea, în tovărășia cumanilor. Sacii ocupă stepele dintre Don și Nistru în jumătatea a doua a secolului al III-lea î.e.n. La sfîrșitul secolului al II-lea î.e.n. *aorsii* sînt semnalați între Don și Marea de Azov. Mai tîrziu, în 50 e.n., iazigii ocupă regiunea dintre Tisa și Dunăre și roxolanii sînt instalați pe Nipru.

Aceștia sînt jazigii (ung. *jász*, prin intermediar slav. cf. v. rus, *jasi*, rus. *jasy*; latinizat: *Jazones*), colonizați în Ungaria de mijloc de regele Bela IV, în sec. al XIII-lea (Z. Gombocz, Osseten-Spuren in Ungarn, Streitberg-Festgabe, Leipzig, 1924, p. 107; Németh, Jassen, passim) Pentru Ἄορσοι, cf. oset. de vest *uors*, oset. de est *urs* „alb", av. *auruša* „alb" (Zgusta, p. 263)

Sciții, nomazi de neam iranian s-au stabilit în sec. VI î.e.n. în stepele nord pontice unde au întemeiat o puternică uniune tribală. Sciții *regali*, care locuiau între Nipru și Don, erau pătura conducătoare.

La sfîrșitul secolului III î.e.n. sînt infiltrați în Dobrogea, depinzînd de geți și de cetățile grecești dobrogene. Treptat puterea lor, în stepele nord pontice, este desființată de către sarmați.

Sarmații, de aproape înrudiți cu sciții, sînt semnalați în stepele de la nordul Mării Negre în sec. al V-lea î.e.n.; granița dintre sciți și sarmați era la Don. Înaintarea sarmaților spre apus are loc, probabil, în sec. al III-lea î.e.n. Ei apar ca păstori nomazi și războinici călări, spațiul lor natural fiind stepa. Între Nipru și Don locuiau *roxolanii*, un neam sarmatic. *Iazigii*, alt grup sarmatic, sînt semnalați între Tisa și Dunăre în anul 50 î.e.n. *Alanii* apar la răsărit de Don. Iazigii au trecut în Europa centrală, pe la nord de Carpați.

Σαυρομάται și **Σαρμάται**, același nume (Zgusta, p. 25—26). Vezi harta regiunii locuită de populația sacă-scitică în nordul regatului vechi persan, din I.A.H. Potratz, Die Skythen in Südrussland, Basel, 1963, p. 10.

Limba iranică a sciților, sarmaților și alanilor face parte din grupul de nord-est al dialectelor iranice. Dar onomastica lor este amestecată, și atît numele proprii ce apar în inscripțiile grecești din Rusia de sud (Tanais, Panticapaeon, Phanagoria, Olbia, Tyras), cît și glosele din aceeași epocă conțin elemente care se explică prin dialecte iranice diferite de grupul iranic de nord-est (medă, partă, persană), ceea ce constituie diferențieri lingvistice în spațiu și în timp.

Triburile iranice din sudul Rusiei, semnalate în primele secole ale erei noastre, vorbeau mai multe dialecte, corespunzătoare organizației lor tribale. Sarmata și alana nu pot fi considerate ca strămoașe directe ale vechei osete. Diferențierile fonetice ale dialectelor iranice din sudul Rusiei sînt înfățișate în tabloul publicat de Harmatta (Iran., p. 54). Astfel, grupul v. iran. **ar-y* e redat în iranica din sudul Rusiei în 4 feluri: *ar-(y)-*: „Ἀριφάνης", n. pr. (< <**arya-*), *al-*: Ἀλανοί, numele unui trib din sudul Rusiei, Ἀλανοί, *alani*, la autorii latini (< **aryana-*, osset. *iron*), *ir-*: Ἥρακας, n. pr. < **arya-ka*, *il-*: Ἦλμανος < **ar-y-* (Harmatta, Iran., p. 30 ș.u.; v. observațiile lui Zgusta. p. 269; Ἀλανοί și Ἀλαῦνοι, p. 264), **au* > *au*: Ἄοσοι „trib sarmat" (Id., l.c, p. 37—39).

Alani: *al* < *arya-* „Arier", atestat în sec. V e.n. în regiunea indoariană (H. Hambach, Studia classica et orientalia Antonino Pagliaro oblatos, III, Roma, 1964, p. 33—52). Densusianu a căutat să explice cîtiva termeni din română prin dialectele iranice de sud. Asupra acestor apropieri etimologice, v. Meillet, BSL, XXV, p. 88; ML, p. 357—375, 479—482; cf. Benveniste, Un témoignage classique sur la langue des Sarmates, Journal asiatique, t. 221, p. 135 (arată că sarmații, ca și sciții și, mai tîrziu, alanii, vorbeau un dialect iranic de nord-est). O listă de circa 40 de cuvinte iranice (alane) a fost publicată de Németh, Jassen, p. 14 ș.u. Asupra osetei, v. Zgusta, p. 52—58, 431—432; oseta are toate caracteristicile scito-sarmatei, l.c., p. 268; pre-oseta a aparținut acestui dialect.

Puținele nume topice din părțile Daciei care pot fi explicate prin iranică sînt enumerate aici mai jos.

Πόντος Ἄξεινος „Marea Neagră" : av. *axšaēna-* „bleu sombre" (H. Iacobsohn, KZ, LIV, p. 254 ș.u.; Georgiev, Ling. balk., I, p. 12; W. Belardi, Istituto Orientale di Napoli, sez. ling. III, 1961, p. 5, 38; J. Irmscher, Byzantinoslavica, XXIII, 1962, p. 6 ș.u.), cu *xš* redat în mod normal prin gr. ξ (cf. numele rîului Bug, gr. Ἐξαμπαῖος, compus din av. *aša-* și ραθῶ, Densusianu, GS, IV, p. 146 ș.u.). Cf. Πόντος Μέλας „Marea Neagră" (Euripide) și Σκυθικός πόντος (Theocrit). ἐξαμπαῖος (Herodot, IV, 5q) *a-*, v. ind. negație, *ksamí* — „passend, tauglich (= apte à") și *páyas* „Wasser, Flüssigkeit", deci: „untaugliche Wasser, source amère" (O.N. Trubačev, *IF*, 82, 1977, p. 132—134).

Dunăre. Formele vechi: *Danuvius* (la Caesar), *Danuvis* (Δάνουβις), Δούναβις (la Pseudo-Caesar din Nazianz), **Dōnawi*, **Dūnawi* (nominat.), **Dūnaujai* (dat.) în gotică și *Dunavŭ* în v. slavă (cf. Ivănescu, CO, 125). Numele a fost transmis prin slavi, întrucît vocalismul său înfățișează trans-

formări care se explică prin slavă. Pornind de la av. *dānu* „träufelnde Flüssigkeit, Tau, Nebel" (Georgiev, Ling. balk., I, p. 5, 14), forma intermediară este oset. *dōn* „Fluss", cu labializarea lui *ā* urmat de o nazală. Oseta, limbă iranică vorbită azi în Caucaz, continuă alana, vorbită în evul mediu, iar alana, la rîndul ei, este o formă mai recentă a scitei, care alcătuia, pe vremuri, grupul de nord al dialectelor iranice. Numele germanice și slave ale Dunării se explică pornindu-se de la cazul oblic *dānav-* (sl. *Dunav-*, din germanică; cf. s.-cr. *Dünâj*, ung. *Duna*). Forma latină pleacă de asemenea de la *dānav-*, din care s-a refăcut un *Dānus-*, *Dānuv-; Danuvius* este rezultatul unei contaminări a acestor forme, cu *fluvius*. Forma românească conține sufixul *-ris*, de origine tracă (Pârvan, Nume daco-scit., p. 16 ș.u.; Förster, Zs. sl. Phil., I, p. 1 ș.u. și 418; A. Stender-Petersen, Slavisch-germanische Lehnwortkunde, Göteborg, 1927, p. 345 ș.u.; Skok, Sl., VII, p. 722 ș.u.; ML, p. 363—364; V. Kiparsky, Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen, Helsinki, 1934, p. 195 ș.u.; Kretschmer, Glotta, XXIV, p. 1 ș.u.).

Formele cele mai vechi: *Dŭnesteŭ*, *Dunajŭ* și *Dunavŭ* (v. slavă) „Gewässer". *Istros*, în slavă „grosser Fluss". *Duna-Istrŭ* „Fluss Istr." (J. Otrębski, IF, 76, 1971, p. 35—36).

Iași (capitala Moldovei; sat în jud. Gorj), *Gura Iașului* (fostul județ Romanați), *Valea Iașului* (azi, comună în jud. Argeș) reproduc numele dat alanilor, după secolul al IX-lea: *Ās*; cf. *Asai* ('Ασαιοι) „Alanii de la Don": av. *āsav-* „iute, rapid", transmis românei prin intermediar slav (proteza lui *j-*; cf. Németh, Jassen, p. 10); *Jasĭskŭ trŭgŭ*, „Tîrgul Oseților" (Philippide, Orig. rom., I, p. 728 ș.u.; Vasmer, Iran. in Südrussl., p. 26; Weigand, B.-A, IV, p. 176; Vasmer, RLV, XII, p. 242; ML, p. 365), *Jasky torg* „orașul Iașilor", la Dlugosz (Gombocz, Streitberg-Festgabe, Leipzig, 1924, p. 107, n. 1; H. Sköld, Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen, Lund, 1925, p. 68. Lunds Universitets Årsskrift. N.F., Avd. I, Bd. 20, nr. 4); *Jász-vásár* „Jassenmarkt" (Németh, Jassen, p. 6; *Iași* < cuman. *Jaasi* „Bogenschütze", Iordan, CO, p. 27).

Ναράκιον (στόμα) „canalul Sulinei": os. tag. *naräg* „strîmt" (Vasmer, RLV, XII, p. 246).

Nistrul, Δάναστρις, lat. *Danaster*, v. bg. *Dŭnĕstrŭ*, rus. *Dnjestr*. Ca și numele Donului (Τάναϊς) și al Niprului (Δάναστρις; rus. *Dŭneprĭ*, v. bg. *Dĭnaprĭ*), numele Nistrului trebuie explicat prin av. *dānu-* „Fluss" (v. mai sus, p. 217, s.v. *Dunăre*); cf. **Dānu apara-* „hinterer Fluss" și *Dānu nazdya-* „vorderer Fluss" (Vasmer, Alt. Bevölk. p. 13). Vocala redusă din radical presupune un *o* scurt, care nu poate reda direct pe *o* din oset. *dōn*, care era lung (< *ā*). Trebuie deci presupus că numele acestea au pătruns în slavă prin intermediar grecesc. *ŏ*, ca și i.-e. **o* (> *a*, și, mai tîrziu, *a* > *o*), a fost redat în slavă prin *ŭ*, vocală ultra-scurtă și redusă (Drăganu, Rom. s. IX—XIV, p. 575 ș.u.; Kretschmer, Glotta, XXIV, p. 11 ș.u.). *Dnjepr:* nume iranic, gr. Βορασθένης sau Δάναπρις: un compus („Flusst + tief"). Os. *dōn* „Fluss" + art. „tief". Alte fluvii cu nume iranice: *Bug*, *Don*, *Donez*, *Volga* (v. nume: *Raha*): W.P. Schmid, Alteuropa u. der Osten im Spiegel der sprachgesch., Innsbruck, 1966, p. 7.

Olt. 'Αλούτας (Ptolemeu), *Alutus*, *Aittus* (Tabula Peutingeriana); în inscripții: *Alutus;* în documente: *Alt* (1211), *Olt* (1233; Drăganu, Rom. s. IX—XIV, p. 536 ș.u.). Dacă termenul provine din iranică (cf *Alutus* 'Αλούτα, Ptolemeu], afluent al Caspicei, la nordul Caucazului, Patsch, Agathyrs., p. 72; Jokl, RLV, XIII, p. 295; cf. *Alta*, n. de rîu, la sud-est de Kiev, Patsch, l.c.), atunci vocalismul formei românești se explică prin intermediar slav *(a > o);* cf. *olŭtarĭ* < *altare* (Densusianu, GS, I, p. 351, n. 4; Petrovici, DR, X, p. 337; Sala, CO, p. 85); obiecția că termenul românesc, dacă ar veni din

slavă, ar trebui să aibă forma fonetică **Lat* sau **hot* (cf. *Lab* < *Albis*, *Lom* < *Almus* etc., Bogrea, AIN, II, p. 391), nu e deci întemeiată (pentru tratamentul *la-*, *lo-*, *al*(*ŭ*)- în vechea slavă, v. Wijk, Gesch. der altkirchensl. Spr., I, p. 56, n. 1).

Prutul. Πόρατα (πυρετός, la Herodot), „numele scit al Prutului" (Βροῦτος, la Constantin Porphyrogenetul): gāthā, av. *pərətav-* „trecere, vad, punte" (în evul mediu Prutul e numit „Alanus fluvius"). Forma românească se explică prin intermediar slav: *Pĭrutŭ* < **Purĭtu* < πυρετός (Vasmer, Zs. sl. Phil., IX, p. 132; ML, p. 365; Drăganu, Rom. s. IX—XIV, p. 574 ș.u.).

Sacidava, n. de loc. în Dacia (lîngă Durostorum [pe locul satului Seimenii-Mari de astăzi, în Dobrogea?, Giurescu, Ist. rom., I[3], harta nr. 3] și la sud de Apulum): *Sakā-* „die überseeischen Skythen" (F. Justi, în Geiger-Kuhn, Grundriss d. iran. Phil., II, p. 455), numele dat de perși populației iranice de nord, *Sakastān* „Sciția" (cf. gr. Σόκαι; σακαία „sărbătoare scită", la Hesychius; Pârvan, Getica, p. 15, 119, 271 ș.u.; Patsch, Agathyrs., p. 72 ș.u.; ML, p. 362).

Sargetia, numele rîului pe care e așezată Sarmizegetusa, în Dacia; cf. Σαργάτιοι (*Sargetae*), numele unui trib scitic (Patsch, Agathyrs., p.72).

Utidava, n. de oraș în Dacia (Ptolemeu); cf. *Utii*, numele unui trib la nordul Mării Caspice, în teritoriu de limbă iranică (Patsch, Agathyrs., p. 72).

Zărand (M-ții Apuseni): n. pr. în regiunea Donului; os. *zärond* „bătrîn" (Vasmer, RLV, XII, p. 244; ML, p. 365—366).

GERMANICA

Populațiile romanizate din Dacia au trăit în vecinătatea semințiilor germanice, iar mai tîrziu au intrat în contact direct cu ele, fie prin instalare de imigranți în Dacia, fie prin stabilirea temporară și succesivă a populațiilor germanice în teritoriile nord-dunărene.

Influența germanică s-a exercitat în Dalmația începînd cu a doua jumătate a secolului al V-lea e.n. Sub Theodoric (471—526), Dalmația e administrată de ostrogoți. Longobarzii au trăit puțin timp (546—568) în vecinătatea Daciei.

Populații germanice răzlețe se instalează în Dacia cu începere din secolul I e.n.: marcomanii (regiunea Mureșului) și alte seminții în 173 e.n.

Goții apar între Nipru și Don pe la sfîrșitul secolului al II-lea e.n. Ei atacă Imperiul Roman, în unire cu carpii, la sfîrșitul sec. al III-lea. Bastarnii sînt semnalați în Imperiu în anii 280—295. În sec. al IV-lea goții sînt așezați efectiv în Dacia (IR, I, p. 692 ș.u.). Gepizii, venind din nord, ajung în regiunea Mării Negre în sec. al III-lea, de unde coboară spre sud. Ei dau o luptă decisivă cu goții în 249, probabil în regiunea Moldovei de nord. La sfîrșitul sec. al V-lea *gepizii ocupă orașul Sirmium. Pe la 500 longobarzii, neam germanic,* sînt așezați în cîmpia Pannoniei. Gepizii locuiau între Mureș și cele trei Crișuri pe la 580, și în primul rînd pe valea Tisei. Ei pătrund în Transilvania pe la mijlocul sec. al V-lea (Id., p. 704 ș.u.).

Goții locuiau la nord-vestul Daciei; ostrogoții sînt stabiliți în Pannonia și Moesia de nord, între 380 și 409, mai tîrziu în sudul acestei provincii (454—489), în plină regiune romanizată, iar herulii în preajma Porților de Fier(530).

Gepizii sînt neamul germanic cu care populațiile romanizate din Dacia au conviețuit, începînd cu secolul al III-lea e.n., cînd ei apar în nordul Ardealului. Gepizii cutreieră întreg teritoriul Daciei, după retragerea vandalilor și goților. După 454, regatul gepid, victorios, stăpînește regiunile dintre Tisa și Carpați: Maramureșul, Ardealul și Banatul, iar la sud, Oltenia. În 473 gepizii se retrag la sudul Dunării și își fixează reședința la Sirmium. În 566, regatul gepid e distrus de longobarzi și avari.

C. Diculescu, Die Gepiden. Forschungen zur Geschichte Daziens im frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des rumänischen Volkes, I, Halle, 1922; Philippide, Orig. rom. I, p. 285 ș.u.: Gamillscheg, Rom. Germ., II, p. 233 ș.u.

Locuința stabilă nord-dunăreană a populațiilor de limbi germanice și conviețuirea lor cu populațiile romanizate locale sînt deci fapte bine stabilite. Este prin urmare din domeniul posibilităților ca populațiile romanizate din nordul Peninsulei Balcanice să fi împrumutat termeni de la populațiile germanice din Dacia. Trebuie însă admis că termenii au putut să fie împrumutați în același timp și de celelalte populații din nordul Peninsulei Balcanice. Din punct de vedere metodic, ne așteptăm, prin urmare, ca termenii germanici să nu fie semnalați numai în limba română.

S-a pus mare preț pe eventuala existență a acestor termeni în limba română, pe motivul că prezența lor ar proba persistența populațiilor romani-

zate la nordul Dunării (Diculescu, ZRPh., XLI, p. 420 ș.u.; Gamillscheg, Rom. Germ., II, p. 240 ș.u.; Pușcariu, Transylv., p. 26), dar de fapt împrumutul de termeni s-a putut efectua și la sudul Dunării, unde populațiile germanice sînt de asemenea semnalate (Densusianu, H.d.l.r., I, p. 290). După încercarea lui R. Loewe, din 1903, de a explica termenii dr. *bălan, bardă, beară, dop, nastur, stangă, targă*, ar. *armă*, istr. *brec* prin germanică, cercetarea a fost reluată peste douăzeci de ani de C. Diculescu, G. Giuglea, S. Pușcariu și E. Gamillscheg, fără să putem afirma că s-a ajuns la rezultate sigure în acest domeniu.

R. Loewe, Altgermanische Elemente der Balkansprachen, KZ, XXXIX, p. 265 ș.u. și critica lui Meyer-Lübke, Altgermanische Elemente im Rumänischen?, KZ, XXXIX, p. 593 ș.u. (arată că apropierile etimologice propuse nu sînt justificate de fonetica limbii române; cf. Diculescu, ZRPh., XLI, p. 421, n. 1); C. Diculescu, Die Gepiden, p. 174 ș.u. (explică prin germanică cuvintele următoare: *butură, butuc, stărnut, mîrțoagă, burduf, burtă, strugure, tureci, cotîngan, harnic, zgudui, bîtcă, bulz, beucă, mîglă, grind*, n. de pers. *Aldea, Badea, Berea, Bindea, Bodea, Gotea, Manea, Onea, Ulea, Fara, Goma, Arca, Glada, Gelu, Minu*, n. top, *Bahlui, Vaslui, Călui, Urlui, Călmățui*); Id., Altgermanische Bestandteile im Rumänischen?, ZRPh., XLI, p. 420 ș.u. (își propune să probeze originea germanică a cuvintelor următoare: *buturà, butuc, soare, cotîngan, grind, rofii, zburda, îmburda, strugure, zgudui, tureci, uita, vorbă, iasmă, smetie, stărnut*) și critica lui Skok, Gibt es altgermanische Bestandteile im Rumänischen?, ZRPh., XLIII, p. 187 ș.u. (explică cuvintele examinate de Diculescu, în lucrarea precedentă, prin slavă, latină și ungară; cf. Herzog, DR, IV, p. 1520); Id., R. ét. sl., III, p. 60, n. 6 (explică prin slavă cuvintele explicate de Diculescu prin germanică în lucrarea precedentă); V. Bogrea, AIN. II, p. 390 ș.u. (contestă etimologiile propuse de Diculescu în lucrarea Die Gepiden); Ov. Densusianu, GS, I, p. 168 (nu admite nici una din etimologiile propuse de Diculescu în ZRPh., XLI); G. Weigand, B.-A., III, p. 307 ș.u. (respinge etimologiile propuse de Diculescu, în lucrarea Die Gepiden, pentru cuvintele *buturà, stărnut, strănut, mîrțoagă, burduf* și *strugure*); G. Giuglea, Cuvinte și lucruri. Elemente vechi germane în Orientul romanic, DR, II. p. 327 ș.u. (*strungă, băga, zgribuli, nastur, gudura, amărî, creț, fară, băț, mumă, screme*); Ov. Densusianu. GS, I, p. 161 ș.u. (combate etimologiile propuse de Giuglea); Id., l.c., p. 347 ș.u. (combate etimologiile propuse de Diculescu în Die Gepiden); C. Diculescu, Din istoria religioasă a Gepizilor, AIN, III, p. 357 ș.u. (explică prin germanică pe *iele, știmă-iasmă*); ML, p. 485 (respinge explicațiile date de Diculescu pentru *iele, știmă*); J. Brüch, RLiR, II, p. 92 ș.u. (arată dificultățile fonetice ce stau în calea explicării termenilor *rofii, tureci, strugure, zburda, îmburda, iasmă* prin germanică. „Zusammenfassend kann man sagen, dass die Herleitungen Diculescus unnötig, ausserdem meistens lautlich oder begrifflich unmöglich sind", p. 95. Critică etimologiile propuse de Giuglea pentru *strungă, băga* — „begrifflich höchst unwahrscheinlich", p. 96 — *zgribuli, amărî* și *nasture*. „Zusammenfassend kann man sagen, dass sichere altgerm. Wörter im Rumän. bisher nicht nachgewiesen sind. Sicher besitzt das Rumän. nur neugerm., mhd. und vor allem nhd. Wörter", p. 97); Pușcariu, DR, II, p. 605 ș.u. (explică prin germanică termenii *rapăn* și *ciuf*); Giuglea, DR, III, p. 622 ș.u. (menține explicațiile date pentru termenii *băga, stinghe, strungă, zgribuli, creț*; explică prin germanică termenii *fulg* și *scruntar*); C. Diculescu, Altgermanische Bestandteile und die rumänische Kontinuitätsfrage, Erster Teil, ZRPh., XLIX, p. 385 ș.u. (explică prin germanică cuvintele următoare: *stimă, șteamătă, iasmă, tureci, nasture, bumb, ateia, zgudui, smicui, smicea, smetie, buturà, butuc, strugure, grind, bulz, cotîngan, cotîrloi, cotei, cotarlă, stărnut, mîrțoagă, burtă, burduf, bîtcă, rîpcă, bîlcă, ghioagă*): Gamillscheg, Rom. Germ., II, p. 249 ș.u. (sînt explicate prin germanică cuvintele următoare: *ateia*, ar. *bal'u, boare, brusture, burtă, buturà, căina, dop, forfota, gard, găsi, nasture, pungă, rîncaci, rapăn, rofii, rudă, stărnut, știmă, stinghe, tapă, targă, tufă, tureci, bardă, fară, scruntar, zgudui, smicui. smicea*); Pușcariu, DR, VIII, p. 289 ș.u. (dare de seamă asupra lucrării precitate a lui Gamillscheg: n. pr. *Gotea*, n. top. *Gotești, Pîrîul Gotului* ar înfățișa urme ale stăpînirii gotice la nordul Dunării; cf. Id., Transylv., 25. De fapt, *Gotea* este hipocoristicul *Grigore-Gore*, trecut prin limbajul copiilor și pronunțat *Gote*; cf. n. pr. *Odică* < *Ionică*, prin același intermediar, cu *n* pronunțat ca *d*; com. Prof. G. Șapcaliu, Cîmpulung-Muscel: explicație prin slavă: Iordan (BL, VI, p. 41, n. 1): Tamás, AECO, II, p. 312, n. 113 (critică just metoda lui Gamillscheg și preferă explicațiile date de Skok pentru *ateia* și *boare*; *rudă* < magh.; cf. Kniezsa, l.c., III, p. 211 s.u.). H. Barić, Lingv. stud., p. 94—113. Otto Maenchen-Helfen, Ein umbeachtetes Zeugnis für das Keltentum der Bastarnen, Beiträge zur Namenforschung, XIII, 1962, p. 174—177 (scrisoarea lui Leontius nu probează că bastarnii erau celți, ci numai că Ioan Crisostom îi socotea ca atare). *Strănut*, împrumut vechi din gotică (Gamillscheg. DKSOE, p. 46). Expunerea lui Ivan Pudić (Die altgermanische Elemente in den Balkansprachen..., Proceed. of the IX. Intern. Congress of Linguists. The Hague, 1964, p. 862—869) nu aduce nici o certitudine: sau sensurile nu coincid (de ex. *burtă*),

sau cuvintele sînt atestate mai tîrziu în germanică. Norbert Wagner, Getica, Berlin, 1967; „Goten in den Pripjetsümpfen? Zum Weg der Goten aus Schwarze Meer", p. 223—234.

O primă dificultate ce stă în calea cercetătorului este de a data termenii românești care ar putea fi explicați prin dialectele germanice și de a-i fixa cu precizie în spațiu. Sînt, într-adevăr, termeni despre care bănuim că sînt recenți și dialectali, fără ca să putem însă aduce proba, în lipsă de texte românești anterioare secolului al XVI-lea. Alți termeni sînt cu siguranță recenți (de ex. *dop* s.n. „bouchon", *stinghe* s.f. „barreau en bois, traverse") și trebuie explicați prin forme moderne ale dialectelor germane.

nasture s.n. „bouton", deși e semnalat și în aromână (Nikolaïdi; Dalametra; Weigand) și e atestat în Țara Românească în secolul al XVI-lea (Tiktin, s.v.), nu pare a fi un termen vechi; în Moldova, Ardeal și Banat cuvîntul curent pentru această noțiune este *bumb*. Nu este deci exclus ca termenul să fi fost adus, odată cu obiectul, de negustori italieni (Brüch, RLiR, II, p. 96—97); cf. ngr. νάστουλον și reprezentanții săi în Italia meridională, Rohlfs, EWUG, 1443; faptul că *nasture* nu există în sîrbo-croată nu se opune acestei explicații, contrar afirmației lui Skok, ZRPh., LIV, p. 487; Gamillscheg, Rom. Germ., II, p. 248, n. 1; Pușcariu, LR, I, p. 273, îl socotește germanic; pl. *nasturi* (scris *nastari*, p. 298) în 1462—1463, explicat de Bogdan, Rel. Brașov, p. 388) prin medio-lat. *nastula* (atestat în latină, Șiadbei, SCL, IX, p. 193).

Ceea ce izbește din capul locului, în explicarea termenilor românești prin germanică, este faptul că, de cele mai multe ori, cercetătorii nu aplică cu rigurozitate metoda strict științifică care impune respectarea cronologiei fonetice (cutărui sunet germanic trebuie să-i corespundă, în cutare epocă, cutare sunet românesc; cf. Meyer-Lübke, KZ, XXXIX, p. 593 ș.u.); astfel termenii *dop* și *stinghe*, de ex., au fost explicați prin stadii vechi ale dialectelor germanice, atunci cînd ei sînt împrumuturi recente, din sășește.

Pentru *dop*, v. Meyer-Lübke, KZ, XXXIX, p. 597 și Lacea, DR, III, p. 743 ș.u.; pentru *stinghe*, Densusianu, GS, I, p. 164. V. Arvinte, Zu den altgermanischen Wörtern im Rumänischen, Vermischte Beiträge, I, Heidelberg, 1968, p. 7—26. Singurul element ar fi *rapăn*.

De aceea, de cele mai multe ori, față de explicațiile propuse, cititorul rămîne cu impresia că faptele sînt solicitate pentru a aduce un răspuns favorabil unei teorii preconcepute, etimologistul mulțumindu-se cu apropieri fonetice care nu rezistă unui examen critic.

Despre metoda aplicată de Diculescu: „d-sa se bazează pe simple apropieri fonetice, fără o amănunțită cercetare a fiecărui element în parte, după metodele lingvistice de azi" (Giuglea, DR, II, p. 399, n. 1). Cf. Bogrea, AIN, II, 391: „ce spițerie etimologică, însă, e derivarea *Gilortului* din *gil- (Gilbach) + lort* „dreckig".

În genere, se poate spune că nici una din apropierile etimologice care au fost propuse nu rămîne în picioare; cele mai multe sînt zădărnicite de explicația evidentă a termenului românesc prin alte limbi; din cauza aceasta, cei cîțiva termeni pentru care nu s-au propus încă etimologii în afară de germanică, au puține șanse de a face parte din acest fond. Într-adevăr, ar fi de mirare ca româna să fi împrumutat de la populațiile germanice cîteva cuvinte izolate (*brusture* s.m. „bardane, glouteron", bot. Gamillscheg, Rom. Germ., II, p. 250; *căina* vb. „plaindre, déplorer", Id., l.c., p. 251; *cutropi* vb. „envahir", Pușcariu, DR, VIII, p. 292; LR, I, p. 273; împotriva explicației lui *cutropi* prin germanică s-a pronunțat Friedwagner, Literaturbl. f. germ. u. rom. Phil., LXI, p. 174; **sternut* < v. germ. *sternô* „stea", dr. *stărnut* „cal care are un semn alb pe buză"; *rapăn* (etimologie necunoscută, Giuglea, Dr, X, p. 435), *rapură*, ar. *arapune* și vb. *arupunedzu* „mă spuzesc", cf. medio-germ. *rapfe*, Pușcariu, LR., I, p. 273 ș.u.), atunci cînd ne-am fi așteptat la o serie de termeni grupați în diverse categorii, care să corespundă unor fapte precise de civilizație.

Cf. de ex. termenii împrumutaţi de slavi de la populaţiile germanice cu care slavii au venit în contact, grupaţi pe categorii de Knutsson, Zs. sl. Phil., XV, p. 120 ş.u.

În afară de explicarea prin limbile slave a celor mai mulţi termeni înşiraţi mai sus, semnalăm aici explicaţiile prin slavă şi alte limbi: *boare* s.f. „souffle, léger, haleine du vent", prin lat. *boreas* (Graur, BL, V, p. 90), *burduf*, „outre; sac fait de peau crue" prin turco-tătară (Densusianu, GS, I, p. 349), *buturǎ* s.f. „creux d'un arbre; cavité, tronc creux" prin bulgară (Id., l.c., p. 348; cf. ngr. μπούτουρα, Bogrea, AIN, II, p. 391), *pungă* s.f. „bourse, sac, poche" prin slavă (Densusianu, H.d.l.r., I, p. 260, 270, 276; ed. rom. p. 172, 178, 182), *rudă* s.f. „long bâton, gaule, perche", tot prin slavă (Tiktin, s.v.; prin maghiară, Kniezsa, .c., III, p. 211 ş.u.), *stărnut* adj. „semn bălan la buza unui cal" de asemenea prin slavă (Densusianu, GS, I, p. 348 ş.u.; VII, p. 279 ş.u.), *strugure* s.m. „raisin: grappe" prin latină (Puşcariu, DR, VI, p. 310, n. 2), prin greacă (Şiadbei, SCL, XI, p. 193; Rohlfs, Lex. Differ., p. 40) şi tot prin latină *ureatcă* s.f. „tige de botte" (Densusianu, GS, I, p. 350).

Faţă de cele arătate, poziţia lui H. Barić, care a examinat din nou problema elementelor germanice în limbile balcanice, este mai puţin negativă, întrucît admite existenţa în limba română a unor elemente vechi şi mai noi germanice (săseşti, Lingv. stud., p. 94—113), şi anume:

vechi germanice: *rapăn, stărnut, strugure, targă,* graiul săsesc din Transilvania: *dop, stinghe.*

Unele din aceste elemente prezintă dificultăţi fonetice şi semantice pentru a putea fi explicate prin germanică, astfel: *ateia, burtă, căina, cutropi, găsi*; altele sînt dubioase: *sculă, scrunta, zgudui.*

Următoarele elemente trebuie explicate prin latină: *boare, nasture, rîncaci, a se screme*; prin slavă: *crîng, bardă, zgudui, tapă* (Puşcariu, DR, III, p. 680); prin albaneză: *fără, gard, ghioagă, grapă, rofii, strungă, turcci*; prin greacă; *ştiucă*; *pungă* ar fi un element germanic împrumutat prin intermediar grec-bizantin.

Barić (op. cit., p. 81) respinge explicaţia prin germanică a numelor proprii *Aldea, Berea, Bodea, Marcea, Monea* şi a numelui de pîrîu *Gotea*, pentru că aceste nume se pot explica prin slava meridională.

Concluzia noastră este deci la fel cu a altor cercetători (Brüch, Densusianu, Meyer-Lübke, v. mai sus p. 221 ş.u.; cf. Sandfeld, Ling. balk., p. 96): în stadiul actual al cunoştinţelor noastre, numai explicaţia numelui *Moldova* prin gotică este satisfăcătoare; în rest, existenţa în limba română a unor elemente de vocabular vechi germanice poate fi presupusă numai pentru 3—4 cuvinte, dar nu poate fi probată. E. Lozovan (Rev. des. ét. roum., XV, Paris, 1975, p. 187—194; B. P. Hasdeu et les dieux nordiques, Filma, scandinave, în Banat. Izvor unic: Simion Mangiuca (în B. P. Hasdeu, Scrieri istorice, 2, Ed. Albatros, 1973, p. 213 ş.u.). Familia, 1874, nr. 43—49 = Columna lui Traian, 1876, p. 380: cei bolnavi exclamă „*Filmo*, nu mă chinui" (cules din Sicheviţa, azi, comună, jud. Caraş-Severin). Hasdeu: *filma* „spaimă", ca în gotică. Nu există nici o altă atestare, a lui *Filma*, în folclorul românesc! La întrebarea 144, din *Chestionarul* lui B. P. Hasdeu (Magnum Etym. Rom., I, p. XV, 144), nu există nici un răspuns.

I. Numele topic *Moldova* poate fi explicat prin gotică, după cum urmează: *Moldova* numele rîului şi al provinciei, a fost explicat prin *molid* „specie de brad" *(Picea excelsa)* + sufixul slav *-ova* (Iordan, Toponimia românească, Bucureşti, 1963, p. 478—479).

Un cuvînt din vechiul fond (Iordan, op. cit., p. 478, n. 2), combinat cu un sufix de origine slavă constituie o primă dificultate pentru explicaţia propusă (de fapt, nu poate fi vorba de sufixul *-ova*, întrucît formele sub care e atestat acest nume, în izvoarele cele mai vechi de limbă vorbită, nu au finalul în *-ova*; vezi mai jos; în documentele oficiale din secolul al XV-lea apare forma *Molduva*, vezi Bogdan, DSM, II, glosar, p. 568).

A doua dificultate este constituită prin presupusa eliziune a lui *i*, din *molid*, nejustificată.

Etimologia din germanică, propusă de B. P. Hasdeu (*Istoria critică a Românilor*, I, Bucureşti, 1875, p. 300), se sprijină pe următoarele argumente: forma din gotică, *mulda* (S. Feist, Etymol. Wb. der gotischen Spr., Halle, 1923, p. 276 s.v.) explică vocalismul termenului românesc în limba veche vorbită, de ex. *Mulduvei* (Cîmpulung, Bucovina, 1604—1618) şi în limba de astăzi: *Mulduha* (vezi mai jos, p. 448).

Terminația *—ova* nu apare în textele vechi; *Molduvei* (M-rea Moldovița, 1592), *Moldua* (Săliște, Maramureș, 1593) și în graiul maramureșan din zilele noastre (vezi mai jos, p. 449, și 471).

Sensul termenului românesc pornește de la acela din gotică: „praf" (Max Vasmer, Russisches Etymol. Wb., II, Heidelberg, 1955, p. 149 s.v.), cf. *Prahova* „prăfoasă" (din slavă), rîu „pulberos" (Hasdeu, loc. cit., citează pe Ovidiu, „amnis pulverulentus").

Moldáva, un afluent al Elbei, nume redat în cehă prin *Vltava*, din v. germ. *Wilthalvô*, cu sensul „wildbach" (Vasmer, loc. cit.), explică fonetismele românești mai sus citate, printre care fonetismul cu *-v-*, în *Moldova*, reprezintă consonificarea lui *-u̯-* și nu aparține sufixului slav *-ova*

În privința evoluției aspectului fonetic al termenului, trebuie relevat că fonetismul cu *u* în cele două silabe e cel mai frecvent. *Moldua*, cu *o* în prima silabă, apare în secolul al XVII-lea în textele de limbă vorbită, sub influența formei din limba oficială (*Moldovean*, în sec. XV—XVI, G. Mihăilă, DLRV, p. 124—125).

II. La explicarea pe care am dat-o numelui *Moldova* prin gotică, adăugăm lămuririle următoare:

1. Sufixul slav *-ov*, presupus de Iorgu Iordan, în numele *Moldova*, nu e productiv, în limba română. El apare numai în compuse: *prostovan* etc. Cuvintele cu *-ov* sînt împrumutate (de ex. *milcov*, din bulgară, Pascu, Suf., p. 288).

2. Got. *mulda* a pătruns în limba română prin coloniștii germani din nordul Moldovei: orașele Baia (cuvîntul denumește orice fel de mină), Siret, Tîrgu-Neamț, satele Sasca, Săsciori. Coloniștii germani erau așezați și în orașele vecine din Ungaria, Kaschau, Leutschau, și Leibitz, în Zips și fostul comitat Saros (Rosetti, ML., p. 541). Baia, oraș întemeiat de mineri germani, înainte de 1241, figurează sub numele *Stadt Molde* într-o scrisoare din 1421, a pîrgarilor locali (Const. C. Giurescu, Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene, București, 1967, p. 183). Un document emis la Liov, în 1334, menționează un martor *Alexandru Moldaowicz*, deci din *Molda* (Giurescu, l.c., p. 82 și 186). Sigiliul de pe o scrisoare emisă la Baia Mare, în 1421, sigiliu care figurează și pe alte documente din secolele XVI și XVII poartă inscripția: *Sigillum... civitatis Moldavie, terre Moldaviensis* (Giurescu, op. cit., p. 184).

În felul acesta se explică forma cu *-v-*: *Moldova*. (În limba română vorbită, consonificarea lui *u̯* e un fapt banal: cf. fonetismele *ziva* (= ziua): *luva* (= lua), v. mai jos p. 463—464). Deci *Moldua* > *Molduva* > *Moldova*.

În felul acesta socotim că explicarea numelui *Moldova* prin germanică este pe deplin justificată.

UNIUNEA LINGVISTICĂ BALCANICĂ

Vom examina în mod succesiv, în acest capitol, elementele pe care limba română le are în comun cu una sau mai multe limbi balcanice sau paralelismele dintre română și una sau mai multe dintre limbile balcanice. Prezența lor în română se explică fie prin substratul „balcanic", fie prin împrumut, de la o limbă balcanică, cum ar fi, de exemplu, limba greacă.

Printre trăsăturile nelatine ale limbii române, M. A. Gabinski (Vopros. jaz., 1956, V, nr. 1, p. 85—93) citează următoarele: întrebuințarea substantivului în loc de adverb, repetarea substantivului *(cîrduri-cîrduri)*, numărătoarea de la 11 la 19 și dispariția infinitivului.

După W. Giese (Stud. neophil., XXIV, 1952, p. 40 ș.u.), trăsăturile „balcanice" ale limbii române provin după cum urmează: 1. postpunerea articolului: din tracă, 2. dispariția infinitivului și formarea viitorului: din neogreacă, 3. confuzia genitivului cu dativul e o tendință a limbii populare, iar 4. formarea numeralului: din slavă.

Tipologia limbilor din „uniunea lingvistică balcanică" este schițată de V. Skalička (EB tech., III, 1968, p. 37—44): identitatea dativului și genitivului, prezența vocativului, absența infinitivului.

Rupprecht Rohr, Zum dakischen Substrat des Rumänischen, Zs. f. balk., XV, 1979, p. 154—160: bazat pe Reichenkron, cu explicația cuvintelor din română prin indo-europeană!

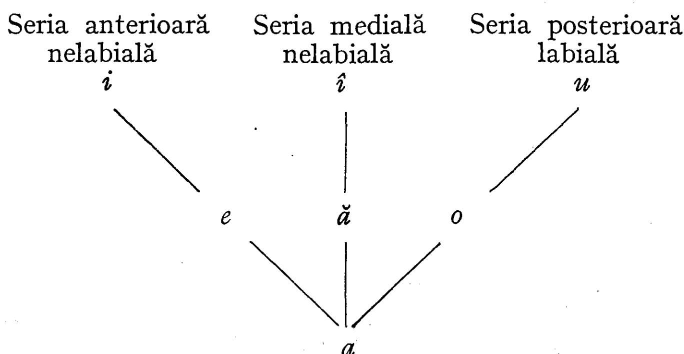
FONETICA

VOCALELE

ă

Româna a moștenit de la limba latină un sistem vocalic compus din 5 foneme-vocale, și anume: *a, e, i, o, u,* la care s-au adăugat fonemele vocale *ă* și *î*, în seria medială.

Să vedem cum au luat naştere vocalele *ă* şi *î* (încorporate în sistemul de foneme-vocale al limbii române).

Vezi aici mai sus, p. 92 ş.u.

Sistemul de accentuare al limbii române prezintă analogii cu sistemul de accentuare al cîtorva limbi balcanice. Pierderea duratei are drept urmare închiderea vocalelor neaccentuate.

În română, albaneză şi bulgară, *a* neaccentuat (în afară de poziţia la iniţială, cînd rămîne nealterat: *adînc* < *adancus*) trece la *ă* (alb. *ë*, bg. ъ), şi aceasta printr-o mişcare de închidere: *camisia* > *cămaşă*, alb. *këmishë*, *laudare* > *lăuda*, alb. *lëvdoj*, *parentem* > *părinte*, alb. *përint*, bg. *cár-cărică*, *baštá-báštină* (Mladenov, Gesch. d. bulg. Spr., p. 81) etc. (ML, p. 131—170, V. Polák, Zs. f. Balk., I, p. 81.

Tendinţa aceasta de închidere a vocalei neaccentuate atinge şi pe *o* latin sau slav neaccentuat (ML, p. 159—170): *contra, de-post, foras, nos, quod, vos* > *către, după, fără, nă, că, vă*, v. sl. *okno* > *ocnă*, *sito* > *sită*, alb. *djemên* < *daemon*, *këshillë* < *consilium* etc. (ML, p. 160), v. sl. *sito, vědro* > alb. *sitë, vedrë*.

În *păcat* (< lat. *peccatum*), trecerea la *ă* prin acţiunea lui *p* (căci ar. *picat*, megl. *picati*, istr. *pecắt:* Petrovici, DKSOE, p. 205). „Prezenţa lui *ă*, în *păcat*, arată tocmai că limba a întrebuinţat un fonem existent în sistemul său fonologic, şi că nu a creat un fonem nou. Prezenţa timbrului *ă*, la o epocă veche, este deci confirmată şi în felul acesta" (v. nota noastră din Ling. balk., IX, p. 70).

C. Poghirc (SCL, XI, 1960, p. 657 ş.u.) a căutat să explice grafiile *a/e* ale unor nume trace în monumentele antice, prin existenţa vocalei de tipul românesc *ă* în tracă, dar exemplele sînt neconcludente.

Aşadar, nu este datorat hazardului faptul că în limbi ca româna, albaneza şi bulgara, ce au la bază un substrat comun traco-ilir, s-a dezvoltat, în condiţii fonetice identice, o vocală al cărei timbru este aproape acelaşi: rom. *ă*, alb. (toscă şi ghegă) *ë* (v. mai jos, p. 227), bg. *ă*.

Cf. Sandfeld, Ling. balk., p. 124 ş.u. Concluzia aceasta se opune scepticismului lui Meyer-Lübke (MRIW, I, p. 40), care, urmîndu-l pe Miklosich, vedea în crearea timbrului vocalic de tipul lui *ă* românesc un fapt datorat unei tendinţe generale, care s-a manifestat şi în celelalte limbi romanice (cf. în neogreacă, *a*-neaccentuat > *ă*, Hatzidakis, Einl., p. 349). Pentru un român, *ă* bulgăresc este identic cu *ă* românesc; cf. descrierea lui Ekblom (Zur bulgarischen Aussprache, Studier i modern Språkvetenskap, IV, Uppsala, 1917, p. 148 ş.u.), Stojko Stojkov, Kăm novobălgarskija, vokalizăm. Učlenitelen i sluxov xarakter na samogloskata *ă*, Makedonski Pregled, XIII (1942), p. 42 ş.u. şi Id., Uvod v bălgarskata fonetika, Sofia, 1955, p. 51—52 (ca şi la *ă* românesc, pentru articularea lui *ă* bulgăresc limba atinge

cele două laturi ale palatului anterior. Mica deschidere a maxilarelor apropie pe bg. *ă* de *u* și *y*. *ă* românesc e mai deschis; pentru comparație, v. expunerea și figurile din ML, p. 139 ș.u. și 181) și Weigand, Bulg. Gr., 5: bg. *ă* e mai închis ca *ă* românesc, care este o vocală medială; de aceea rom. *ă* e redat în bulgară prin *a*: *păun* > bg. *paun* (Capidan, Rom. balc., p. 39). *ă* bulgăresc seamănă cu *ă* românesc și cu *ë* din albaneză (Stojko Stojkov, Uvod v bălgarskata fonetika, p. 51—52). Dezvoltarea accentului de intensitate, în toscă, și urmările acestui fenomen (reducerea vocalelor neaccentuate) sînt de dată relativ recentă; cf. observațiile lui Treimer, ZRPh., XXXVIII, p. 401 ș.u. În privința momentului cînd *a* final a trecut la *ă*, în română, trebuie ținut seamă de faptul că acțiunea substratului este lentă și se realizează uneori în cursul secolelor. Fără a putea preciza data cînd fenomenul s-a petrecut, nu sînt probe că el este posterior diftongării lui *e* și *o* urmați în silaba imediat următoare de *a* sau *e*, pentru că *ă*, vocală deschisă, poate provoca și ea acest fenomen. A. Rosetti, Slavo-romanica. Sur la constitution du système vocalique du roumain, Rom. Sl., I, 1959, p. 27—30.

ë din albaneză are nuanțe diferite în toscă și în ghegă: *ë* tosc este o vocală medială, apropiată de *ă* românesc; *ë* neaccentuat e mai anterior și mai închis decît *ă* românesc, el poate dispărea în elocuțiune atît în toscă cît și în ghegă; în ghegă a lăsat ca urmă lungirea vocalei precedente, în compensație pentru pierderea unei silabe: *fëmijë* > *fmī*. În privința timbrului nuanțat al lui *ë*, v. Çabej, B.U. Sht., nr. 1, 1956, p. 123; *vëlla* „frère", *një* „un", *besë* „foi". În genere, *ë* accentuat nu apare astăzi în ghegă, dar el exista în sec. al XVI-lea la Buzuku, unde e notat *e*. În ghega din Dibra, tinde spre *o*. În toscă are timbrul *o* în partea occidentală, *e* în partea orientală și *i* în partea meridională.

Dispariția vocalei finale în albaneză s-a petrecut înainte de trecerea lui *-n-* la *r*: alb. *qen*.

ë nu e atestat în toate sistemele fonologice ale limbii albaneze de astăzi (V. Polák, Orbis, XII, 1963, p. 381—392).

Amănunte asupra vechimei lui *ă* în limba română, și priorității față de *î*, v. în nota noastră „Sur roum. *ă*", Ling. balk., XI, p. 69—70. n.-gr. σπανός > alb. *spërk*, deci rotacism după anul 1 000. φανάρι > alb. *Frari*, în Epir (E. Çabej), Zs. f. Balk. II, 1964, p. 15). Ngr. γραμενάτα > t. *grëmëratë*, cu *-n-* rotacizat (E. Çabej, Zs. f. Mundartforsch. Bhft. N.F. nr. 3, p. 143).

CONSOANELE

-n-

Vocala urmată de o consoană nazală este nazalizată: în cursul emisiunii vocalei, aerul iese pe căile nazale și produce o rezonanță specială, numită nazalitate. Vocala nazală propriu-zisă e obținută prin aplecarea vălului palatului, concomitent cu retragerea mușchiului lingual. Această mișcare a limbii are drept urmare suprimarea ocluziunii consonantice: nazalitatea e absorbită în întregime de vocală.

Astfel iau naștere sunetele nazale: vocala nazală *a* e notată *ą*, pe cînd vocala nazalizată *a* e notată cu semnul ʌ sau ~ deasupra ei: *â*, *ã*.

E. Petrovici. De la nasalité en roumain, Cluj, 1930, p. 83: vocalele nazale franceze au absorbit consoanele nazale următoare. B. Calleman, Les voyelles nasales sont-elles nasalisées?, Lund, 1941.

În română, *n* intervocalic sau urmat de consoană a închis timbrul vocalei precedente, grupată în aceeași silabă cu *n*. Fenomenul a fost urmat de nazalizarea vocalei precedente și de modificarea timbrului vocalic; dar calitatea nazală a timbrului vocalei precedente nu este percepută de vorbitori și nu este deci utilizată de limbă în opoziții fonologice. Foneticienii au semnalat însă nuanța nazală în română, nazalitate care, în unele regiuni ale domeniului dacoromân, pare a fi mai marcată, dar fără a atinge gradul de nazalitate a vocalelor din provensală, de exemplu.

V. notațiile lui Candrea, Oaș, p. 13 ș.u., Papahagi, Maram., p. LV (numai *u* e nazalizat), D. Șandru, BL, II. p. 205; III, p. 127; IV, p. 128; V, p. 138 și expunerea de ansamblu aici mai ios, p. 335—337. În privința urmelor de rotacism în graiul românilor din Bosnia și Croația. semnalate în sec. XV și XVI, v. ML, p. 427 ș.u. Anton B.I. Balotă, La nasalisation et le rothacisme (sic!) dans les langues roumaine et albanaise, Bucarest, 1926; E. Petrovici, De la nasalité en roumain, Cluj, 1930. Pentru limba literară, cf. observațiile lui Lombard, Pron. du roum., p. 33 ș.u.

Albaneza cunoaște și ea acest fenomen. Dar aici el a urmat căi diferite în fiecare dialect al albanezei; ghega a mers mai departe pe calea nazalizării, creînd o serie de vocale nazale de tipul vocalelor nazale din franceză (*â, ê, î, ô û, ŷ*), opuse vocalelor orale: g. *mâ* „mehr", cu *â* ca fr. *ã* din *maman*, g. *pê* „Faden", cu *ê* ca fr. *ẽ* din *pain* etc. Tosca, dimpotrivă, a mers pe aceeași cale ca româna, creînd o vocală accentuată *ë*, asemănătoare cu *ă* românesc. Într-o serie de cazuri, acest *ë* este oral, dar în ghegă îi corespunde o vocală nazală. Sînt anume cazurile cînd vocala accentuată era urmată de o oclusivă nazală intervocalică, menținută în ghegă, și garantînd, deci, nazalitatea vocalei precedente, pe cînd în toscă, prin pierderea ocluziunii lui *n*, nazalitatea nu mai putea fi menținută și a dispărut, o dată cu progresiva înlocuire a oclusivei nazale prin *r* (Rosetti, Rhot., p. 46).

Deși susținută de Pedersen (v. Rosetti, Étude, p. 52), părerea că ghega ar fi cunoscut cîndva rotacismul și ar fi revenit ulterior la *n* are împotriva ei tocmai mecanismul trecerii lui *-n-* la *-r-*, în vederea creării unei consoane nenazale, revenirea la o oclusivă nazală. fiind deci exclusă. V. în această privință ML, p. 108 ș.u., p. 207—208 și aici mai jos, p. 336.

Cîteva exemple înfățișează diferența de tratament dintre ghegă și toscă:
g. *zâni:* t. *zëri* „die Stimme",
g. *gjuni:* t. *gjuri* „das Knie",
g. *Shqypni:* t. *Shqipëri* „Albanien".

Lat. *a* accentuat + *n* e redat în toscă prin *ë, e*, iar în ghegă prin *â. ê*: de asemenea, lat. *e* + *n* e redat în toscă prin *ë, e* și prin *â, ê* în ghegă: g. *kanëp*, t. *kërp* < lat. *cannabis*, g. *kâmbë*, t. *këmbë* < lat. *gamba*, g. *kângë*, t. *këngë* < lat. *canticum*.

Ghega cunoaște și ea o vocală de timbru *ë*, dar numai în poziție neaccentuată. Acest *ë* are însă o nuanță diferită de *ë* accentuat din toscă (*ë* neaccentuat din ghegă și din toscă „bezeichnet einen durch Reduktion unbetonter voller Vokale entstandenen Mittelzungenvokal (sog. Murmelvokal) in der Art des deutschen dumpfen *e* în *Gabe*, engl. *u* in *but* u.s.w.", Pekmezi, Gr. d. alb. Spr., p. 6; cf. Id., l.c., p. 50: *ë* „Mittelzungenlaut, der sich jedoch besonders im Gegischen stark der *e*- Basis nähert"). În pronunțarea toscă din Korça (informatorul D.P., v. mai sus, p. 27), *ë* neaccentuat se aude cu nuanța *e*, deci o vocală mai anterioară și mai închisă decît *ă* românesc. Dimpotrivă, *ë* accentuat din toscă este un „Schmalzungenlaut mit *o*-Basis, Flachlippenöffnung und kleinstem Kieferwinkel" (Weigand, Alb. Gr., p. 3), *ë* neaccentuat este prin urmare o vocală redusă, care poate fi chiar suprimată, în elocuțiune: g. de nord *shpi* (= *shtëpi*), g. *pû'n* „Arbeit" (t. *punë*), *i mi'r* „gut" (t. *i mirë*), *tet* „acht" (t. *tetë*), *nân* „Mutter" (t. *nënë*) etc.

Originea lui *ë* neaccentuat, în albaneză, ca și *ă* în română, trebuie deci explicată în legătură cu accentul dinamic (v. mai sus, p. 226).

Ca o urmare a acțiunii lui *n* asupra vocalei precedente (*e* > *i:* lat. *bene* > *bine*, *o* > *u:* lat. *longus* > *lung*), *a* latin accentuat a trecut în română mai întîi la *ă*, și apoi la *î:* lat. *canis* > **căne* > *cîne* (cf. t. *qen;* româna a mers deci mai departe pe calea închiderii, prin crearea timbrului *î*, ML, p. 151). Fenomenul nu s-a petrecut atunci cînd oclusiva nazală nu mai era grupată cu *a: annus* > *an*. Aceasta probează că, în primul caz, *n* a fost tratat ca imploziv, iar în al doilea ca exploziv, fiind grupat în silaba următoare și, în felul acesta, neavînd posibilitatea de a influența timbrul vocalei precedente (*n* notat dublu este tratat deci ca o consoană lungă, aparținînd silabei următoare; de aceea *e* urmat de *n* lung nu a fost alterat, ci lăsat liber să se diftongheze: *pinna* > *peană* > *pană*).

Cf. în italiană, *pietra*, din lat. *petra*, cu *e* în silabă deschisă, care a permis diftongarea lui *e* (A.A. Hill, Lg., 30, 1954, p. 442).

Gruparea lui *-n-* în aceeaşi silabă cu vocala accentuată precedentă se petrece, în română, numai în elementele latine ale limbii; în cuvintele slave din limba română, intrate mai tîrziu, *n* nu alterează timbrul vocalei accentuate precedente: *rana* > *rană*. (Albaneza se desparte aici de română, pentru că a aplicat cuvintelor din acest fond un tratament analog elementelor latine: *i vrerë* < v. sl. *vranŭ* „negru", dacă forma albaneză trebuie explicată prin slavă: Jokl, IF, XXXVI, p. 106 ş.u., după cum susţine, pe bună dreptate, şi Vasmer, St. z. alb. Et., p. 65 şi n. 1; Jokl, Sl., XIII, p. 610 pune însă explicaţia prin slavă la îndoială, făgăduind că va aduce ulterior probele necesare, ceea ce nu s-a întîmplat.) Rotacismul apare şi în elementele neogreceşti din albaneză: alb. *korë* (< ngr. *ikona*).

Cf. Meyer-Lübke, Rum. u. rom. p. 4 (cu privire la acţiunea oclusivei nazale în limbile slave: „doch besteht ein sehr wesentlicher Unterschied darin, dass die zwischenvokalischen Nasale, soweit wir bis jetzt wissen, hier die Vokale nicht beeinflussen"). După Meyer-Lübke (l.c.), rotacismul, în albaneză, este posterior influenţei slave. După Barić (Lingv. stud, § 14), rotacismul a apărut în română în epoca anterioară influenţei slave, de simbioză cu albaneza. Explicaţia prin vechiul fond indo-european, propusă de Barić, Albanorum. St., p. 117 ş.u. şi adoptată de Skok (A. Arb. St., II, p. 331, n. 31) nu este convingătoare.

În toscă, ca şi în ghegă, unele cuvinte nu prezintă rotacismul, de ex. *anë* „margine", *enë* „vas", *unazë* „inel", *hanë, hënë* „lună (pe cer)", *e shtunë* „sîmbătă", *punë* „muncă", *ynë* „nostru", *tanë* „noastră", *unë* „eu", *musenë* (acuzat.) „mireasă" etc., forme verbale ca *thanë* „spuseră", *thonë*, „ei spun", *venë* „ei pun", *lanë* „lăsară", *dërguanë* „trimiseră" etc. În cazurile de mai sus *-n-* nu provine însă din *-n-*, ci din *nn*, care, la rîndul lui, e produsul unei asimilări consonantice: *anë* < **asnă*, *punë* < **spudnă* (G. Meyer, Albanesische Studien, Viena, 1883—1897, III, p. 65 ş.u.).

Çabej (B.U. Sht., IV, 1953, p. 30 ş.u.) arată că, în cazurile de conservare a lui *n*, în grup, de cele mai multe ori consoana urmează pe *n*: *nd, nt* (*andë* > *anë*); la acuzativul numelor *n* reprezintă un mai vechi *-nd-*: *musenë* < **musendë* (Pedersen, Festskrift til Vilhelm Thomsen, 1894). Cf. grafiile cu *nn* la Buzuku: *hanna* „luna", *enni* etc. Unele forme pronominale sînt probabil recente (de ex. *unë*, „eu", *tinë* etc.; Çabej, B.U. Sht., IV, 1953, p. 30 ş.u.); St. etim., p. 221. G. Bonfante, „Il rotacismo romene e il prof. Rosetti", Paideia, 36, 1981, p. 88 (St. romeni, Roma, 1973, p. 9—30): originea iranică a rotacismului, din limba română, împrumutat din albaneză (!).

Dar din punctul de vedere al rezistenţei la inovaţii, o consoană implozivă se află în poziţie slabă (în comparaţie cu o consoană explozivă). *-n-* imploziv din română şi albaneză era deci în situaţia de a putea inova, şi aceasta s-a petrecut, dialectal, în română şi albaneză, la o epocă destul de recentă; ocluziunea lui *-n-* a fost suprimată, şi atît româna cît şi albaneza (dial. tosc) au inovat în direcţia *r* (după pierderea nazalităţii, *r* oral constituie ultima etapă a inovaţiei, realizată în română).

Rosetti, Étude, p. 43 ş.u.; ML, p. 108 ş.u. Rotacismul e recent în albaneză, fiind posterior sciziunii dialectale care, după cum am văzut mai sus (p. 228), e şi ea de dată recentă (Jokl, IF, XXXVI, p. 106—107: Rosetti, Étude, p. 53). Regăsim rotacismul în împrumuturi noi, ca, de exemplu, în alb. *spërk* (v. mai sus, p. 215), în care *s* grecesc nu e redat prin *š*, ca în împrumuturile vechi (cf. alb. *shterpë, shtyllë*, p. 215), deşi acest criteriu de datare nu este sigur (v. mai sus, p. 215). Ştim că trecerea lui *s* la *š* s-a petrecut înainte de secolul al XI-lea (Jokl, l.c.; Ling. kult. Unters., p. 59, 210). Rotacismul apare, de asemenea în împrumuturile slave făcute la o epocă veche, astfel în alb. *tërsirë* „Strick, Seil" < sl. merid. **tračina, Gomboçari* (n. de loc. la sud de Valona) < sl. *Globočani*, şi chiar în împrumuturile din italiană, de ex. în *putërë* „Hure" < it. *puttana*, ceea ce ne duce. aşadar, după secolul al XI-lea (Jokl, Sbornik vă česti na Prof. L. Miletič, Sofia, 1933, p. 136; Rosetti, Assoc. Intern. d'Études Sud-Est Europ., Bulletin, III, I, Bucarest, 1965, p. 48—49; vechile împrumuturi ale albanezei din slavă cunosc rotacismul, precum şi cele din neogreacă. I. Bărbulescu şi elevii săi au susţinut că rotacismul a fost cîndva un fapt general în dacoromână, confundînd faptele de „rotacism" propriu-zis cu trecerea lui *n* la *r* provocată mecanic prin asimilare sau disimilare

consonantică (ML. p. 182 ş.u.). Prezenţa rotacismului în Moldova, în secolul al XV-lea (v. indicaţiile bibliografice date de Macrea, DR, VII, p. 184 ş.u. şi mai jos, p. 422 şi 474—478) nu probează nimic împotriva aserţiunii că inovaţia e dialectală, pentru că avem tot cuvîntul să credem că rotacismul a fost adus aici din părţile Bucovinei şi din nord-estul Ardealului (v. mai jos).

Produs în mod independent, în română şi în albaneză, rotacismul nu poate fi explicat prin influenţa substratului: dar inovaţia a fost condiţionată de debilitatea lui *-n-*, în română şi în albaneză, ca o urmare a felului în care aceste limbi au grupat în aceeaşi silabă vocala accentuată urmată de o oclusivă nazală.

[NOTĂ DESPRE POPULAŢIA ROMÂNEASCĂ A MOLDOVEI ÎNAINTE DE ÎNTEMEIEREA STATULUI] În Moldova a existat, înainte de întemeierea statului, o veche şi numeroasă populaţie românească. Ne întemeiem această afirmare pe următoarele fapte şi considerente:

1. Pentru regiunea din sud-vestul Moldovei, care, împreună cu răsăritul Munteniei, făcea parte din episcopatul cumanilor, cităm o mărturie importantă, din 1234, anume scrisoarea papei Grigore al IX-lea către principele de coroană al Ungariei, Bela, în care se spune: „în episcopatul cumanilor sînt, după cîte aflăm, nişte popoare ce se numesc valahi care, deşi se socotesc creştini, totuşi, avînd diferite rituri şi obiceiuri, comit fapte necreştineşti. Căci, dispreţuind biserica romană, nu primesc tainele bisericeşti de la venerabilul frate al nostru... episcopul cumanilor, care are dioceza acolo, ci de la oarecari pseudo-episcopi ce ţin ritul grecilor. *Şi unii din regatul Ungariei, atît unguri cît şi germani şi alţi drept credincioşi, locuind printre ei, trec la credinţa lor şi făcîndu-se una cu acei valahi, un singur popor* [1], primesc zisele taine, dispreţuind pe episcopul cumanilor" [2]. Mai departe, papa comunică principelui Bela că a împuternicit pe acest episcop al cumanilor să le numească amintiţilor valahi un episcop vicar, *din neamul lor* [3], şi-l roagă, pe de o parte, să-i oblige să-l primească, pe de altă parte să acorde noului ierarh o cotă suficientă, onorabilă, din veniturile pe care el, Bela, le percepe de la aceşti valahi [4]. Scrisoarea are o deosebită însemnătate, deoarece arată că românii din episcopatul cumanilor erau în număr mare şi la un nivel economic satisfăcător, *de vreme ce asimilează pe ungurii şi saşii aşezaţi în mijlocul lor*, că ei au o ierarhie bisericească proprie, episcopi ortodocşi, care numai pentru papă sînt „pseudo-episcopi", că, în sfîrşit, ei plătesc dări fiscului regal, ceea ce implică viaţă organizată, stabilă. Numărul însemnat al populaţiei româneşti rezultă şi din faptul că sînt amintiţi „pseudo-episcopi" la plural, aşadar, cel puţin doi, cu diocezele respective şi cu numărul de credincioşi aferent.

2. Pentru partea de miazănoapte a Moldovei, dinspre hotarele Galiţiei, avem atestată prezenţa „vlahilor" în 1164, printr-un izvor bizantin, cronica lui Nicetas Choniates. Acesta ne povesteşte că, în anul amintit, Andronic Comnenul, fiind bănuit de către împăratul Manuel Comnenul că unelteşte împotriva lui, a fugit spre miazănoapte, cu gîndul de a se adăposti la cneazul Haliciului, pe care-l cunoştea. „Dar cînd Andronic s-a îndepărtat de frică" — citim în izvorul bizantin —„scăpînd din mînile celor ce-l urmăreau şi, atingînd *marginile Galiţiei* [5], s-a dus la ea ca la un refugiu mîntuitor, atunci a căzut în mrejele vînătorilor, căci, *prins de vlahi*, la care ajunsese vestea despre fuga lui, ei l-au adus înapoi iarăşi la împăratul" [6].

3. Întemeierea însăşi a *statului moldovean independent*, sub Bogdan „descălecătorul", implică existenţa unei populaţii româneşti numeroase la răsărit de Carpaţi. Într-adevăr „descălecătorii" veniţi din Maramureş n-au fost prea mulţi. Ei erau alcătuiţi din cei care l-au urmat pe Bogdan, „voevodul românilor din Maramureş", rude, prieteni, cunoscuţi, în special oameni din cele opt sate de pe cursul superior al Izei şi acela al Vişeului, anume Cuhea, Ieud, Bascov, ambele Vişăe, Moiseni (Moiseiu), Borşa şi ambele Sălişti, sate care aparţineau lui Bogdan şi pe care acesta, în urma trecerii în Moldova, le pierde [7]. În total, descălecătorii n-au putut fi, ţinînd seama de faptul că satele pe atunci erau, în general, mici şi mijlocii, decît vreo mie, maximum două mii de oameni. Pentru ca ei să se lupte cu succes, *ani de zile*, împotriva armatei lui Ludovic cel Mare, regele Ungariei — o mărturisesc însăşi cronicile ungare — şi să izbutească a întemeia un stat independent, a trebuit să aibă sprijinul conaţionalilor lor din Moldova, a

---

[1] Sublinierea noastră, C.C.G.

[2] Hurmuzaki-Densusianu, *Documente*, I, 1, p. 108—109.

[3] *Ibidem*.

[4] Const. C. Giurescu, *Tîrguri sau oraşe şi cetăţi moldovene ...*, Bucureşti, 1967, p. 41.

[5] Sublinierea noastră, C.C.G.

[6] Nicetae Choniatae, *Annales*, Veneţia, 1729, cartea IV, 2, p. 68—69.

[7] Vezi documentul din 2 februarie 1365, prin care regele Ungariei dă aceste sate fiilor lui Sas voievod, adică lui Balc, Drag, Dragomir şi Ştefan, care trebuiseră să se retragă din Moldova, fiind învinşi de Bogdan şi aderenţii acestuia (I. Mihàlyi, *Diplome maramureşene ...*, Sighet, 1900, p. 56—58).

locuitorilor din satele și tîrgurile acestei țări. Aceleași cronici ungare recunosc de altfel numărul mare al populației moldovenești, atunci cînd, relatînd luptele lui Bogdan cu armata lui Ludovic, adaugă: „Și deși el a fost combătut adeseori de oastea regelui, totuși, crescînd numărul românilor locuitori în acea țară, ea s-a întins și s-a constituit ca stat" [1]. De o creștere a populației prin noi admigrări din Transilvania nu poate fi vorba *după începerea luptelor*, deoarece statul ungar n-ar fi îngăduit o sporire a numărului adversarilor prin elemente venite din teritoriul supus autorității și controlului său. De o înmulțire rapidă, prin nașteri, cu atît mai puțin poate fi vorba într-un interval de timp așa de scurt, cîțiva ani, nici un deceniu. Nu rămîne deci decît explicația dată din capul locului, *cîștigarea de către Bogdan a populației românești locale, din satele și tîrgurile de la răsărit de Carpați.*

4. Documentele din primele nouă decenii ale vieții de stat moldovene (pînă la 1449 inclusiv!) menționează 755 (șapte sute cincizeci și cinci) de sate, dintre care 525, adică peste două treimi, au hotare străvechi, dinainte de întemeiere [2]. Formula de cancelarie cu privire la aceste hotare este de felul următor: „iar hotarul... să fie după vechile hotare pe unde din veac au umblat" [3]. O asemenea formulă *care face apel la tradiție, la amintirea locuitorilor respectivi*, implică, de obicei, trei generații, așadar un răstimp de circa un secol [4]. *Ceea ce înseamnă că toate satele amintite mai sus datau dinainte de întemeiere.* Nu numai ele însă. Chiar și la celelalte sate la care se specifică ocolnița, adică se descrie hotarul, indicîndu-se diferitele lui repere, chiar și la acestea, de foarte multe ori, e vorba tot de hotare străvechi, pe care însă noul proprietar ține să le amintească în uricul sau hrisovul domnesc. De altfel, într-o sumă de acte din prima jumătatea veacului al XV-lea, găsim ambele formule: și mențiunea, rezumată, a hotarelor „din veac" și detalierea lor prin ocolniță precisă [5]. Mai mult încă. Și unele „pustii", care, prin însuși termenul ce le desemnează, s-ar părea că exclud noțiunea de hotare precise și vechi, se dovedesc a fi în realitate „seliști", adică foste sate, așezări omenești care s-au „risipit" din vitregia vremurilor. La 12 mai 1425, Alexandru cel Bun, dăruind slugii sale credincioase, pan Stroici, două sate, Levoșăuți și Nepolocăuți, și două „pustii", „Derenăuți și la Cerelena, în dreptul movilei cei mari", precizează: „iar hotarul acestor două pustii, după hotarul vechi, pe unde au folosit Zubrea" [6]. Prin urmare, marea majoritate a celor 755 de sate — o cercetare recentă o apreciază la 80,3% [7] — avea hotar „din veac", adică dinaintea întemeierii. Dar satele pomenite în documente nu sînt decît *o parte* a celor existente în răstimpul amintit. Restul nu apar în acte pentru că nu survine, în viața lor, nici o modificare a regimului de proprietate, nici o înstrăinare care să facă necesară ratificarea domnească. Este cazul sutelor de sate de răzeși care-și duc mai departe viața lor, în formele tradiționale, fără să aibă nevoie de hrisoave și urice. În Vrancea și în mai mult de jumătate din ținutul Putnei, într-o bună parte din Bacău, Neamț, Tecuci, Covurlui și Tutova, în ocolul Cîmpulungului și în atîtea alte regiuni răzășești ale Moldovei, satele n-au acte vechi, fiindcă n-au avut nevoie de asemenea acte [8].

5. Numele a foarte multe sate moldovenești din primele decenii după întemeierea statului sînt curat românești, cu sufixe arătînd pe descendenții întemeietorului sau stăpînului originar, De ex.: Solomonești, Muntenii și Pînteceștii (doc. din circa 1400); Surinești, Mînjești, Toderești, Șerbotești, Lățcani, Iacobești (doc. din 1400, februarie 11); Procești, Sperlești, Negrilești (1409, ianuarie 28); Plotunești (1411, iunie 28); Negoești, Totoești (1414, decembrie 20); Crainicești

[1] *Cronicon Dubnicense*, ed. Florianus, III, p. 191: „Et quamvis per exercitum ipsius regis sepius impugnatus extitisset, tamen, crescente magna numerositate Wolachorum in illa terra habitancium, in regnum est dilatata".

[2] Henri H. Stahl, *Contribuție la studiul satelor devălmașe românești*, I, București, 1958, p. 105.

[3] Vezi, de pildă, documentele din: cca 1400; 1404, iulie 20; 1406, mai 1; 1407, martie 8; 1409, ianuarie 28; 1411, septembrie 22; 1412, aprilie 5; 1414, august 2 (două documente!); 1415, aprilie 13 etc. la M. Costăchescu, *Documentele moldovenești*, I, sub datele respective.

[4] D. Onciul, *Epocile istoriei române și împărțirea ei*, București, 1906, p. 19, și Henri H. Stahl, *op. cit.*, p. 104.

[5] Henri H. Stahl, *op. cit.*, p. 105.

[6] M. Costăchescu, *Documentele moldovenești ...*, I, p. 173—175.

[7] Henri H. Stahl, *op. cit.*, p. 106.

[8] Const. C. Giurescu, *Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene ...*, p. 71—72.

Levcuşeşti (c. 1415); Corneşti, Miclăuşeşti, Săcăreni, Dvorniceni, Dumeşti, Ţigăneşti, Laheşti, Homiceşti (1420, aprilie 25) [1]. Aceste sate au populaţie românească; la aceeaşi constatare duce şi examinarea hotarnicelor în documentele menţionate [2]. (CONST. C. GIURESCU).

LABIALIZAREA GRUPURILOR *CT* ŞI *CS*

Româna şi albaneza cunosc labializarea lui *k* din grupurile consonantice *ct* şi *cs*, în condiţii determinate (v. aici mai sus, p. 119—121). Albaneza cunoaşte şi vocalizarea lui *k:* alb. *dreitë* < lat. *directus*, alb. *traitoj* < lat. *tractare*.

pt: dr. *cuptor* < lat. **coctorius*, dr. *drept* < lat. *directus*, dr. *fapt* < lat. *factum*, dr. *lapte* < lat. *lacte*, dr. *noapte* < lat. *nocte*, dr. *opt* < lat. *octo*, alb. *luftë* < lat. *lucta*, alb. *troftë* < lat. **trocta*, alb. *ftua* < lat. *cctoneum*.

ps: dr. *coapsă* < lat. *coxa*, ar. *frapsin* (şi dr. Banat *frapsăn, frapsăńe fraptăn*) < lat. *fraxinus*, dr. *toapsec* < lat. *toxicum*, alb. *kofshë* (şi *koshë*) < lat. *coxa*, alb. *lafshë* (şi *lash*) < lat. *laxa (cutis?)*, alb. *mëndafshë* (şi *mëndafsh, mëndash*) < lat. *metaxa*.

Tratamentul labial mai apare în unele dialecte greceşti la o epocă veche, în vechea macedoneană şi în Italia meridională, acolo unde s-a exercitat o influenţă grecească asupra dialectelor italiene: în greacă, n. pr. Ἄψυρτος (Ἄξυρτος), κρέψα (*Crexi*), beoţian κόκκυψ (κόκκυξ), gr. ψηρός (ξηρός), gr. mod. ψιτρώ (ξιτρί), ψιφί (ξιφίον), în latina vulgară din sudul Italiei: *oftó* < ὀκτώ, *nifta* < νύκτα (Rohlfs, HGI, I, p. 472, n. 2) şi în Italia meridională (Terra d'Otranto) *oftó* < ὀκτώ, *dáftilo* < δάκτυλος.

A. Graur, BL, 1940, p. 236—237; Barić, Lingv. stud., § 11: tratamentul din română se explică prin influenţa substratului traco-albanez; vocalizarea lui *k*, în albaneză (*ct* > *it*), e un tratament mai recent: el figurează în elementele romanice pătrunse în albaneză. Al. Rosetti, Balcanica, SCL, IX, 1958, p. 303—308 (cu indicaţii bibliografice). Id., RESEE, I, 1963, p. 153—154. V. Polák, Zs. f. Balk. I, 1964, p. 82; V. Pisani: Paideia, XXII, 1967, p. 91: G.R. Solta (IF, LXX, 1965, p. 276—315) identifică un centru de labializare în Pen. Balcanică; A. Rosetti, RRL, XIX, 1974, p. 139—140. V. Pisani, Paideia, 36, 1981, p. 59—60: *ct* > *pt* în dalmată şi Pen. Balcanică: dr. *lapte, coapsă*, dalm. *guapto* < *octo* etc., cf. G.R. Solta (Einführung in die Balkanlinguistik ..., Darmstadt, 1980, p. 144): tendinţa labializării în teritoriul tracic; *ct* > *pt* prin analogie, în *opt*, influenţa lui *septem*.

---

[1] M. Costăchescu, *op. cit.*, I, sub datele respective.

[2] Vezi, de pildă, documentele din: cca. 1415 (satul Fetoeşti): 1420, aprilie 25 (satul Homiceşti şi Mănăstirea lui Vărzar); 1422, martie 12 sau 2 (satul Ruptură); 1424, februarie 15 (satul Radeşani) etc., toate la M. Costăchescu, DM în. Şt., I, p. 173—175 sub datele respective.

MORFOLOGIA

PRONUMELE NEDEFINIT ŞI ADVERBUL

Româna şi albaneza cunosc acelaşi procedeu de compoziţie a pronumelor nedefinite şi adverbelor, cu *-va* (< *volet*, v. mai sus, p. 139) şi *-do* (alb. *duaj, dua* „will; liebe"), ca al doilea termen al compoziţiei: dr. *careva, ceva, cineva, cîţiva, cîndva, undeva, cumva*, alb. *kudo*, „wo immer, wohin immer", *kurdó* „wann immer, irgend einmal", *kushdó* „wer immer, jeder", *sado* „wieviel auch"; *niciodată*, alb. *asnjëherë; tot aşa*, alb. *gjitkashtu.*

POSTPUNEREA ARTICOLULUI

Postpunerea articolului în română, albaneză şi bulgară se înfăţişează în aşa fel, încît româna şi albaneza apar grupate laolaltă, pe cînd bulgara rămîne izolată.

Articolul postpus există din epoca de comunitate albano-traco-armeană (Barić, Lingv. stud., § 7).

A. Rosenstand Hansen (Artikel systemet i rumaensk, Copenhaga, 1952, p. 166) presupune că lat. *ad* a fuzionat cu *a-* (corespunzător alb. *-a-*; cf. alb. *ay, atje.* dr. *acel, aici, acum* etc.); de asemenea, lat. *de*, cu corespunzătorul alb. *dhe*; *de* e conjuncţia „generală" românească.

În română şi în albaneză, postpunerea articolului a fost provocată de locul ocupat de adjectivul care determină substantivul. Româna aşază adjectivul după substantiv. Situaţia aceasta izolată a românei, în acest caz, trebuie explicată în legătură cu construcţia identică din albaneză. Dimpotrivă, în bulgară, adjectivul este aşezat înaintea substantivului; articolul nu poate fi prepus, iar procedeul determinării prin articolul enclitic se explică prin criterii interne.

Çabej, SCL, X, 1959, p. 531; întrebuinţarea identică a articolului enclitic în română şi în albaneză; cele două limbi coincid în folosirea acestei părţi de vorbire pînă în cele mai mici amănunte ale folosirii şi ale poziţiei ei sintactice, ceea ce pledează împotriva presupunerii unei evoluţii spontane în fiecare dintre cele două limbi.

Postpunerea articolului în bulgară, după cum a arătat Iv. Gălăbov, urmează regulile pronumelui demonstrativ enclitic din indo-europeană. Începuturile acestei construcţii apar în slava comună. Construcţia e anterioară secolului al XIII-lea. Faptul că bulgara nu posedă articolul prepus o deosebeşte de română. Dar nu putem exclude factorul balcanic din explicarea dezvoltării în bulgară a procedeului enclizei, semnalată în slava comună.

După Skok (Bulg. jez., p. 112—121), articolul, în bulgară, e mai nou ca în română şi în albaneză, şi e un calc după română. O probă despre aceasta e că bulgarii au împrumutat forme româneşti cu articol: *drakulu* > *drakula*, *Basarabu* > *Basarab* (*-u*, desinenţă de acuzativ feminin, şi *a*, nominativ refăcut în slavă). K. Mirčev a arătat că articolul a existat, în stare embrionară (de ex. la Ioan Exarhul), în vechea bulgară. Aglutinarea lui la substantiv e anterioară amuţirii ierurilor (Bălg. ezik, 1953, p. 45—50; v. şi Id., Gr. bg. ez., p. 119). „Die Entstelung des Artikels im Alb. und Rum. anders zu beurteilen ist als im Bulg." (P. Trost, EB tch., III, 1968, p. 49); B. Simeonov, Ling. balk., XVI, 1971, p. 69: postpunerea

articolului în bulgară nu e datorată acțiunii substratului. Influența substratului în postpunerea articolului, în română și în albaneză (W. Stölting, Beitr. zu südosteuropa-Forschung, München, 1966, p. 76—77). Conservarea genitiv-dativului fem. Bortzaky N., Der bestimmte Artikel nach Präpositionen im Albanischen, KZ, 82/1 (1968, p. 129—132): fenomenul e de dată recentă; comun românei și albanezei. A. Graur, RRL, XII, 1967, p. 3—18: menține explicația dată anterior și respinge cu succes teoriile contrare. V. Pisani, Paideia, XXVIII, 1973, p. 115: combate părerea lui Fr. Schürr, Probleme u. Prinzipien romanischer Sprachwissenschaft, Tübingen, 1971, că postpunerea articolului în bulgară, vine din română, căci postpunerea există în armeană, v. macedoneană și etruscă. Deci, e datorată acțiunii substratului. În v. slavă pronumele demonstrativ e postpus substantivului: *rabŭ tŭ*, devenind mai tîrziu articol: *rabotu* (I. Kurz, EB tch., II, 1967, p. 17—21).

Diferența dintre construcțiile din română și din albaneză, de o parte, și din bulgară, de alta, este deci tranșantă: bg. *bólen koni* „cal bolnav" (lit. „bolnav cal"), *bólnijat koni* „calul bolnav" (lit. „bolnavul cal"), alb. *njeriu i dijshëm* „omul înțelept" (lit. „omul cel înțelept"), rom. *omul bun*.

E. Çabej, B.U. Sht., XVII, 1963, p. 69—101.

În latină, ordinea cuvintelor fiind liberă, adjectivul putea fi așezat înainte sau după nume, dar în regulă generală el preceda substantivul; inversarea ordinii obișnuite avea o valoare afectivă: *longa navis* „o corabie lungă", *navis longa* „o corabie din speța celor lungi" (v. aici mai sus, p. 167 ș.u.); în regulă generală, pronumele demonstrativ precedă substantivul pe care îl determină; ordinea este inversată numai din necesități expresive (J. Marouzeau, L'ordre des mots dans la phrase latine, Paris, 1922, p. 149 ș.u.); în textele cu vulgarisme, *ille* este așezat de obicei înaintea substantivului sau adjectivului; în Peregr. Aeth., *ille* este proclitic în 194 de cazuri și enclitic în 80 de cazuri (G.L. Trager, The Use of Latine Demonstratives [especially *ille* and *ipse*] up to 600 AD., as the Source of the Romance Article, New York, 1932, p. 17).

J. Marouzeau, l.c., p. 13 ș.u.; Id., Traité de stylistique latine, Paris, 1935, p. 294 ș.u.

Româna a rămas fidelă construcției cu articolul proclitic. Dacă studiem procedeul întrebuințării articolului, în română, începînd cu cele mai vechi texte (secolul al XVI-lea), constatăm că româna este o limbă care a cunoscut procliza articolului la substantiv și adjectiv, dar în care articolul a devenit enclitic, la substantiv, din cauza ordinii cuvintelor (așezarea adjectivului după substantiv).

Idriz Ajeti, Zs. f. balk, XVII, 1981, p. 121—128: confuz și neinformat.
La genit.-dativul numelor proprii și rareori la nominativul numelor comune, articolul proclitic este *lu*, la masculin: *lu Isus Hristos, lu Dumnezeu* și *ei* la feminin: *a ei noastre credință, fetei ii Marie, ii Sara* etc. (v. aici mai jos, p. 494—495 ș.u.).

Cu timpul, din cauza unei noi grupări ritmice a silabelor în fraza vorbită, articolul proclitic al adjectivului a fost atras de substantivul precedent, și, printr-o falsă tăietură, socotit ca aparținînd substantivului: *homo ille-bonus* > *homo-ille bonus* > *omul bun*. În felul acesta, cînd a fost necesară determinarea adjectivului, s-a recurs la articolul *cel*, care a fost așezat dinaintea adjectivului: *omul cel bun*.

Că lucrurile s-au petrecut astfel, ne-o spun considerațiile ce urmează:

1. Atunci cînd adjectivul e separat de substantiv, trebuie să fie determinat printr-un articol proclitic: *duhul domnului cel sfînt* (cf. *scaunul mieu cela sfîntul, Alexandru Vodă cela bunul*, în textele din secolul al XVI-lea, v. aici mai jos, p. 494 ș.u.).

Construcțiile cu dubla articulare a adjectivului, de tipul: *omul cela bunul*, din limba vorbită, atît în dacoromână, cît și în dialectele sud-dunărene (Tiktin, Gröbers Gr., I², 605,15), sînt afective și pun în relief adjectivul.

2. Cînd substantivul e precedat de o prepoziție (cu excepția lui *cu*), rămîne nearticulat: *pe scaun;* cînd este urmat de un adjectiv care-l determină, primește articolul: *șade pe scaunul cel mare* (înainte de encliză, articolul determina adjectivul; după encliză, a fost necesară întrebuințarea lui *cel*, v. aici mai sus; cf. în albaneză: *vate në pallat* „s-a dus la palat"), dar poate fi și nearticulat: *pe timp frumos, în țară străină, cu glas tare* etc. Tot astfel: *omul meu* < *om al meu, odaia mea* < *odaie a mea*, cf. în alb. *një vëllanëtim* „un frate al meu"; bg. *čovekăt* „l'homme", dar *dobriăt čovek* „l'homme bon", cînd adjectivul determină substantivul (Troubetzkoy, Mélanges de linguistique offerts a Charles Bally, Genève, 1939, p. 80).

Sandfeld, Ling. balk., p. 134. Gălăbov arată că o construcție cu articolul postpus la substantiv, cînd adjectivul așezat înaintea substantivului e articulat, e imposibilă în bulgară; așadar, nu *spravedlivijat učiteljat*, ci *spravedlivijat učitel*. Postpunerea articolului, în română, ar fi datorată influenței limbii bulgare (Iv. Gălăbov, Problemat za člena v bălgarski i rumănski ezik, Sofija, 1962). E. Tănase (La postposition de l'article défini en roumain, RLR, LXXV, 1962, p. 14—38) se mulțumește să constate că postpunerea articolului e o dezvoltare proprie a românei, dar nu o explică.

3. Cînd două adjective determină același substantiv, numai al doilea adjectiv primește articolul proclitic: *codul civil și cel penal* (la origine, primul adjectiv era și el determinat de articolul proclitic, absorbit apoi de substantiv).

Lucrurile se petrec la fel în albaneză: alb. *lis* „stejar", *lisi* „stejarul"; dar albaneza a mers mai departe în întrebuințarea acestui procedeu, în sensul că în albaneză adjectivul trebuie în mod obligator să primească articolul proclitic: *i mirë, mik i mirë* „prieten bun" (lit. „prieten cel bun"), *miku i mirë* „prietenul bun" (Sandfeld, RIEB, II, p. 467), *ish një djalë i varfër* „era un băiat orfan", *bëri një xhami shumë të mirë* „făcu o geamie foarte frumoasă", *gjënë një lum shumë të madh* „aflară un rîu foarte mare" (lit.: „era un băiat cel orfan" etc.). Dar în albaneză nu toate adjectivele au un articol proclitic: *i mirë* „bun", dar *besnik* „credincios".

Philippide, Orig. rom., II, p. 596 ș.u. (exemplele din H. Pedersen, Albanesische Texte mit Glossar, Leipzig, 1895, p. 24, 30, 40). Asupra particulei *të* de la numeralele ordinale albaneze, v. Jokl, Litteris, IV, p. 202 ș.u.: *i dytë* „al doilea", *i tretë* „al treilea" etc. E vorba de un element i.-e. * *-t-* (cf. formația paralelă *-i̯o-* din balto-slavă).

Procedeul determinării în bulgară trebuie explicat în mod independent de albaneză și română. Faptele sînt într-adevăr diferite; procedeul apare nu numai în bulgară, unde ar putea fi suspectat de a fi datorat contactului cu româna, dar și în unele dialecte rusești, care ocupă un teritoriu întins (regiunile Novgorod, Perm, Kostroma, Olonec, Kalinin, Jaroslavl', Arhangel'sk, Vologda, Vladimir, Kirov, Kazan', Uljanov, Gor'ki, Rjazan', Tula, în Siberia, Tobol'sk și în Jakutia), ceea ce ne arată că avem de-a face cu un procedeu derivat din slava comună, în care adjectivul era determinat prin encliză, întrebuințîndu-se în acest scop relativul *je-: bosŭ* „cu picioarele goale", determinat *bosŭ-ji* > *bosyjĭ* (în v. sl. *bosŭi, bosyi, bosoi*) etc.; cf. lit. *basàs-is, bãsą-ji̯* (Meillet-Vaillant, Le sl. c.[2], Paris, 1934, p. 455 ș.u.; A. Vaillant, Grammaire comparée des langues slaves, Lyon-Paris, 1958, II, p. 496 ș.u.; C. Racoviță, L'article en russe, BL, VI, p. 90 ș.u.; unii cercetători susțin însă că în rusă nu avem de-a face cu un articol propriu-zis, ci cu un demonstrativ sau anaforic, întrebuințat dialectal: Unbegaun, BSL, XL, 1950, p. 138).

„...de ce qu'un développement est intelligible à l'intérieur d'une langue, il ne suit pas qu'il ne faille envisager aucune condition externe: les innovations linguistiques résultent de l'action convergente de conditions multiples, indépendantes les unes des autres. Il est frappant que le bulgare, qui est la seule langue slave à avoir constitué un article, et qui y est parvenu

par des moyens tout slaves, soit au voisinage du grec et du roumain, qui en ont aussi un" (A. Meillet, BSL, XXX, p. 202—203). Pentru bulgară și dialectele rusești, v. Oblak, Maced. St., p. 100 ș.u.; Michov, Wjb., XIV, p. 108 ș.u., memoriul lui Lj. Miletić, Pokazatelnitě městoimenija v postpozitivna služba, în Symbolae grammaticae in honoren Ioannis Rozwadowski, II, Cracovia, 1927, p. 115 ș.u.; Racoviță, l.c. și indicațiile bibliografice date aici mai jos.

În textele vechi slave, de ex. în Suprasliensis (sec. XI), pronumele demonstrativ este enclitic: *rabŭtŭ, rodosĭ* (cf. s.-cr. *nocas, zimus,* slov, *letos,* r. *vesnus',* Oblak, Maced. St., p. 99).

În bulgară și în dialectele rusești indicate mai sus pronumele *sĭ* și *tŭ* sînt postpuse: forma *to* (*togo, tomu*) a articolului a fost generalizată. Aceste limbi au extins procedeul postpunerii și la substantiv: rus. *dorogutu, babyte, pol'ata, oknoto, babata* etc.; cf. în v. bg. *mǫžĭtŭ* — bg. *măžăt,* v. bg. *dĭnĭsĭ* — bg. *dnes,* s.-cr. *danas,* ceh. *dnes,* pol. *dziś* (Mladenov, Gesch. d. bulg. Spr., p. 214 ș.u.). Articolul este atașat adjectivului, atunci cînd acesta este așezat înaintea substantivului: *dobrijat xlěb* „pîinea bună" (lit. „buna pîine).

În rezumat, comparația dintre română, albaneză și bulgară, în privința întrebuințării articolului, arată că româna și albaneza merg împreună, pe cînd bulgara urmează o cale proprie, determinată de tendința la encliză ce apare încă din slava comună. Dacă poate fi vorba aici de o acțiune a substratului, atunci ea s-a manifestat numai în română și în albaneză, prin așezarea adjectivului determinat după substantiv. Căci ordinea aceasta este neobișnuită în limbile romanice și justificată într-însele numai prin excepție, din necesități afective.

A. Graur, À propos de l'article postposé; Notes sur l'article postposé. Romania, LV, p. 475 ș.u., și LX, p. 233 ș.u.; Autour de l'article postposé, BL, V, p. 204 ș.u.; cf. Jokl, IF, L, p. 46; Eugen Seidel, Zu den Funktionen des Artikels.., BL, VIII, p 5 ș.u.; Über die „Gelenkspartikel" im Rumänischen, ibid., p. 170 ș.u.: Der gegenwärtige Stand der rumänischen und allgemeinen Artikelprobleme, ibid., IX, p. 114 ș.u. Procedeul articolului, în latina vulgară, ar veni din greacă (Viggo Bröndal, Les parties du discours, Copenhaga, 1948, p. 164 ș.u.). După V. Pisani (în Saggi di linguistica storica, Torino, 1959, p. 105—106), traca trebuie să fi posedat un articol postpus. După R. G. Piotrovskij (Formirovanije artikla v romanskix jazykax, Moscova-Leningrad, 1960). articolul proclitic apare mai întîi în bulgară, de aici în romana balcanică și, cu trei secole mai tîrziu, în albaneză (p. 134). După ce respinge explicația lui Pușcariu și Gamillscheg, bazată pe rolul intonației, pentru că nu e confirmată de experiențele făcute de autor, cu ajutorul aparatelor de care dispune fonetica experimentală (p. 111—113), Piotrovskij arată că fenomenul postpunerii a existat și în latină, dar în Peninsula Balcanică s-ar fi dezvoltat sub influența slavei meridionale, caracterizate prin „ordinea inversă în propoziții" (p. 139). În vechea bulgară, conjuncțiile, particulele interogative, pronumele (în cazurile oblice și atunci cînd sînt atone) și auxiliarul *a fi* sînt enclitice; numai prepozițiile și negațiile sînt proclitice (l.c.). În română, encliza articolului ar fi deci datorată influenței slavei meridionale.

DISPARIȚIA INFINITIVULUI

Într-o frază ca: fr. *je veux manger,* infinitivul e redat în română prin subjonctiv: *vreau să mănînc* (lit. „je veux que je mange").

Procedeul este caracteristic. Dispariția infinitivului e constatată în greacă încă din timpurile cele mai vechi, cînd infinitivul substantivat este întrebuințat cu *τό.* Înlocuirea infinitivului cu forme personale ale verbului se manifestă în greaca Noului Testament și devine normală în neogreacă, unde infinitivul nu mai este întrebuințat ca formă verbală (infinitivul a fost păstrat în dialectele pontice): infinitivul este substantivat (φαγί „mîncare" < φαγεῖν)

şi întrebuinţat cu articolul, ca în epoca veche a limbii; conjunctivul, cu care este înlocuit, e format cu ajutorul unei conjuncţii (ἵνα): δός μου νά πιῶ „dă-mi să beau".

Prin căderea lui *-n*, infinitivul, în greacă, devine sinonim cu forma de pers. 3 singular: θέλει γράφειν > θέλει γράφει: de aici, θέλω γράφω „je veux, j'écris" (W. v. Wartburg, Problèmes et méthodes de la linguistique, Paris, 1946, p. 88). D. Hesseling, Essai historique sur l'infinitif grec, în Études de philologie néo-grecque..., p. p. J. Psichari, Paris, 1892, p. 37 ş.u.; Wackernagel, Vorles. üb. Syntax, I, p. 275 ş.u.; Sandfeld, Ling. balk., p. 7 ş.u.; Meyer-Lübke, Rum. u. rom., p. 22—23; Rohlfs, Scavi linguistici nella Magna Grecia, p. 50 ş.u.; Id.. La perdita dell'infinito nelle lingue balcaniche e nell'Italia meridionale, în Omagiu lui Iorgu Iordan, Bucureşti, 1958, p. 733—744; v. studiul de ansamblu al lui Pentti Aalto, Studien zur Geschichte des Infinitivs im Griechischen, Helsinki, 1953 (p. 103—105: substantivarea infinitivului, infinitivul cu θέλω sau ἔχω, dispariţia infinitivului şi influenţa asupra limbii române). Paul Burgnière, Histoire de l'infinitif en grec, Paris, 1960: θέλω urmat de infinitiv are valoare de viitor intenţional. Faţă de tendinţa de a caracteriza orice formă vorbită prin desinenţe personale explicite, se explică adoptarea subjonctivului simplu, maniabil, dotat cu desinenţe personale clare şi familiare (p. 230 ş.u.); construcţiile cu ἵνα şi ὅτι fac concurenţă infinitivului; această tendinţă e semnalată încă în perioada clasică (Fr. Blass — A. Debrunner, Gramm. des neutestamentischen Griechische Göttingen, 1965, p. 236). Cercetările ulterioare confirmă părerea lui G. Rohlfs, că graiurile greceşti din sudul Italiei au la bază limba greacă vorbită în antichitate în Magna Grecia; o dovadă despre aceasta stă în faptul că trăsături fonetice pre-bizantine caracterizează aceste graiuri, în zilele noastre (v. Stam. C. Caratzas, L'origine des dialectes néogrecs de l'Italie méridionale, Paris, 1958). G. Rohlfs apără teza vechimii coloniilor greceşti din Italia, contra lui Parlangèli (IF, LXVII, 1962, p. 297—298). Originea inovaţiei în greacă (H. Kurzová, Listy filologické, 92, 1969, p. 24—27).

Acelaşi fenomen s-a petrecut în română, dar întrebuinţarea nominală a infinitivului (cf. în secolul al XVI-lea şi al XVII-lea: *de-a firea, de-a numărarea, de-a scrierea;* cf. subst. *fire, mîncare* etc.) e un fenomen general, şi nu ar trebui să recurgem la analogia cu limba greacă, pentru a-l explica. (De exemplu, în dialectele štokaviene ale sîrbo-croatei, Belić, RIEB, II, p. 168 ş.u., infinitivul tinde să dispară astăzi, şi acest fenomen apare ca o evoluţie internă a limbii ce nu poate fi explicată printr-o cauză externă.) În bulgară şi în albaneză infinitivul este de asemenea înlocuit cu conjunctivul (în bulgară se găsesc numai resturi ale vechiului infinitiv; tot astfel în albaneza de sud, spre deosebire de cea de nord, în care infinitivul este întrebuinţat în mod consecvent dintr-o epocă veche şi pînă astăzi).

Urme ale vechiului infinitiv se păstrează şi în toscă: Jokl, Litteris, IV, p. 207. În epoca anterioară separării în dialecte, albaneza poseda deci infinitivul. Tendinţa de înlocuire a infinitivului nu vine prin urmare din albaneză.

Ceea ce este deci caracteristic este procedeul înlocuirii formelor de infinitiv cu cele de conjunctiv şi faptul că fenomenul apare într-un mănunchi de limbi ce pot fi grupate într-o „uniune lingvistică". Concordanţa fenomenului în fiecare din limbile „uniunii lingvistice" trebuie explicată prin influenţa unei limbi asupra alteia, şi nu numai prin considerentul că fenomenul apare în limbi vorbite în aceeaşi regiune (Meillet, RIEB, I, p. 29 ş.u.). Faptele din Italia meridională ne permit să verificăm această afirmaţie. Într-adevăr, în dialectele italiene vorbite astăzi în sudul Calabriei şi în Terra d'Otranto, unde grecii sînt stabiliţi din antichitate, infinitivul, fără a fi dispărut, nu este popular; tendinţa este de a-l înlocui cu formaţii personale introduse de conj. *mu, mi, ma* şi *pemmu* (< *per modo* = ngr. διὰ ἵνα): *vulia mu sácciu* „volevo sapere" (ngr. ἤθελα νά ξέρω), *non voli mu sta* „non vuol rimanere" ((δέν θέλει νά μείνῃ), *vinni pemmu lavuru* „sono venuto per lavorare" ((ἦρθα γιά νά ἐργασθῶ), *voi pimmu mori* „vuoi morire".

Rohlfs, RLiR, IV, p. 130 ş.u.: Id., l.c.

Fenomenul acesta nu apare în celelalte dialecte italiene; el e deci datorat substratului grecesc al dialectelor italiene meridionale.

Pornit din limba greacă, procedeul a trecut, după cum am văzut, în albaneză (toscă; sporadic, în ghegă), bulgară și română (dacoromână și dialectele sud-dunărene); în aceste limbi, conjunctivul e introdus de conjuncțiile *të*, *da* și *să* (întrebuințarea lui *să* [< *si*] cu conjunctivul e iarăși caracteristică, în loc de *că* [< *quod*], cum ar fi fost de așteptat): *më mirë të dish se të kesh* „mieux vaut savoir qu'avoir", *s'u vate në mënt të kërkonin* „es fiel ihnen nicht ein zu suchen", bg. *za mene e edna golěma čest da moga* „est ist mir eine grosse Ehre zu können", *momata trěbvalo da go zakoli* „das Mädchen musste ihn zerschneiden" (Sandfeld, WJb., IX, p. 81).

V. expunerea de ansamblu a lui Kr. Sandfeld, Der Schwund des Infinitivs im Rumänischen und den Balkansprachen, Wjb., IX, p. 75 ș.u.; Id., Ling. balk., p. 173 ș.u. Kn. Togeby, L'infinitif dans les lg. balkaniques, Romance Phil., XV, 1962, p. 221—223. Dar infinitivul nu a dispărut din dacoromână: v. M. Vulpe, FD, V, 1963, p. 123—155; e întrebuințat de preferință în graiurile din Maramureș și Crișana, pe cînd în sud-estul domeniului predomină întrebuințarea conjunctivului. H. Kurzová, EB tch., V, p. 35.

Infinitivul, dispărut prin substantivare, a fost înlocuit, în română și în albaneză, printr-un substantiv verbal derivat din participiul perfect (în română, supin): *nu-i de mirat*; *am de trecut prin multe locuri*; *de înțeles, înțelege* „ce n'est pas pour étonner; je dois passer par beaucoup d'endroits; pour comprendre, il (elle) comprend", *am făcut ce-i de făcut* „j'ai fait ce qu'il y avait à faire". Cf. în alb. *lidhur* „legat", *kam për të lidhur* „am de legat" (Sandfeld, Ling. balk., p. 131), *për të kuptuar, kupton* „de înțeles, înțelege", *asht për t'u-vunë* „este de observat", *është për t'u çuditur* „e de mirat" (Xhuvani, St., p. 211). De asemenea, *trebuie* + participiul: *trebuie făcut*, pentru care cf. alb. *duhet bërë* (Sandfeld, Ling. balk., p. 132; Xhuvani, St., p. 211).

Ca și româna, albaneza cunoaște construcții cu verbul impersonal *duhet* „trebuie" + infinitivul (înlocuit de participiu, cu sau fără *me*): *duhejme falë*, „il fallait parler", sau *duhej fale*; cf. în rom. *trebuie făcut*. Albaneza a cunoscut infinitivul, înlocuit prin conjunctiv sau formația perifrastică amintită (A. Xhuvani, Lingua Posnaniensis, VIII, 1960, p. 66—70).

În istroromână, întrebuințarea formelor de infinitiv s-a făcut sub influența croatei: *n-a vrut ziţe, săm cuntentę magari si i̯o muri* „aș fi mulțumită să mor și eu", *l'ei a fost rusire spure* (Pușcariu, Istr., II, p. 254, 330).

SINTAXA

PROPOZIŢII FINALE

Româna, albaneza, neogreaca şi bulgara fac diferenţă intre propoziţiile cu sens final şi între cele cu sens completiv. Cele dintîi sînt introduse de conjuncţiile *(ca) să*, alb. *të*, ngr. *νά*, bg. *da* urmate, în română, albaneză şi neogreacă de conjunctiv, pe cînd propoziţiile din cealaltă categorie sînt introduse de conjuncţiile *că, să*, alb. *që (se)*, ngr. πῶς (ποῦ, ὅτι), bg. *če (što): m-am dus pînă la prăvălie, ca să cumpăr pîine;* alb. *ke brirë te mëdhenj për të i lëftosh* „tu as de grandes cornes pour leur donner des coups"; ngr. θαρρεῖ, πῶς πῆγε γιά νά τὸ σκοτώση „il pense qu'il est venu pour le tuer"; bg. *za da dostigneš celta si, trěbva da bădeš mnogo priležen* „pour atteindre ton but, il faut que tu sois très appliqué".

Sandfeld, Ling. balk., p. 175 ş.u.; Id., RIEB, I, p. 100 ş.u.; II, p. 471 ş.u.

VOCABULARUL

PROCEDEE DE COMPUNERE A CUVINTELOR

DERIVAŢIA

Procedee asemănătoare de compunere a cuvintelor: *de-parte:* alb. *për-anë, în-totdeauna:* alb. *gjithnjë, de-odată:* alb. *me njëherë, cu toate acestea:* alb. *me gjithë këto, cu toate că:* alb. *me gjithë që* (Puşcariu, Conv. liter., XXXVIII, 1904, p. 461 ş.u.). Tot astfel: *nici un:* alb. *asnjë*, bg. *nieden; nicicum:* alb. *assesi*, bg. *nikak; nicicînd:* alb. *askurrë*, bg. *nikoga* (Sandfeld, Ling. balk., p. 157).

C u s u f i x e, *-eşte: ciobăneşte*, alb. *-isht: çobanisht*. *-ş* în *uşor* < *levis*, combinat cu sufixul *-ior*, din latină (cf. mai sus, p. 153; asupra vechimei sufixului, v. Graur, N. d'ag. et adj., p. 86), ca şi în albaneză *-sh* în *lemsh* „Knäuel" (< lat. *glemus*, REW[3], 3801), sufix diminutival (în albaneză, *lem-sh*, Jokl, Ling. kult. Unters., 23, n. 1; Skok, ZRPh., LIV, p. 450).

Sufixul diminutival *-ză* apare în dacoromână şi aromână, unde formează substantive diminutivale (Pascu, Suf., p. 378—379), ca şi *-zë* în albaneză, unde este productiv: *ambarëzë* „kleiner Holzriegel" < *ambarë, arëzë* „kleine Wespe", *dórëzë* „Händchen < *dorë* etc. (Pekmezi, Gr. alb. Spr., p. 224; Densusianu, Festgabe, Ad. Mussafia, Halle, 1905, p. 473 ş.u.). În română se pot cita dr., ar. *coacăză* (cf. alb. *kokë* „Beere, Baumfrucht", *kokazë* „bonbons", Densu-

sianu, Romania, XXXIII, p. 74—75), *pupăză*, megl. *pupează* (cf. alb. *pupë* şi *pupëzë*, Fjalor shq., s.v. Graur, BL, V, p. 116 s.v., respinge derivarea din lat. *upupa*, admisă de Meyer-Lübke, REW[3], 9076); în *cinteză, căcărează, sfîrlează* (Philippide, Orig. rom., II, p. 620 ş.u.), procedeul derivării nu apare clar. V. mai jos, p. 248 şi 253, s.v. *coacăză* şi *pupăză*.

-a adverbial (*aşijderea* etc.) se poate compara cu *-a* adverbial din albaneză şi neogreacă: alb. *rralla* „rar", *fshehta* „pe ascuns", în greceşte, adverbele derivate din pluralul neutru al adjectivelor în *-a*: καλά, λαμπρά. În albaneză, *-a* adverbial e o influenţă neogreacă, pentru că apare mai ales în sudul Albaniei (Xhuvani, St., p. 196 ş.u.).

CONSIDERAŢII GENERALE

Termenii înşiraţi aici mai jos sînt semnalaţi în română şi în albaneză (v. lista lor în Densusianu, H.d.l.r., I, p. 352—357; ed. rom. p. 225—230); ei au uneori o formă fonetică aproape identică în aceste două limbi (de ex. *buză:* alb. *buzë, călbează, gălbează:* alb. *këlbazë, gëlbazë, căpuşă:* alb. *këpushë, cioc:* alb. *çok, ciucă:* alb. *çukë*), astfel încît prezenţa acestor cuvinte, într-una din limbi, a fost explicată prin împrumut din cealaltă limbă (Capidan, DR, II, p. 445 ş.u.; Sandfeld, Ling. balk., p. 65 ş.u.); alteori, forma fonetică a termenilor este diferită (de ex. *abur:* alb. *avull, brîu*: alb. *bres, brez, curpen:* alb, *kulpër, kurpul,* dar şi *kurpën* (Fjalor shq., s.v.), *mînz:* alb. *mës* etc.

Spitzer, MRIW, I, p. 295 ş.u. Fireşte, nu e vorba aici de termenii româneşti, intraţi la o epocă recentă în albaneză, pentru care v. Capidan, DR, II, p. 468 ş.u.; VII, p. 151 ş.u., şi Jokl, RF, II, p. 246 ş.u.

Criteriile pentru a determina dacă unii termeni din prima categorie de mai sus derivă, în română, din albaneză, sau viceversa, lipsesc. De fapt, aceşti termeni provin, în amîndouă limbile, de la o limbă vorbită odinioară în Peninsula Balcanică şi care a lăsat drept urmă a existenţei sale aceste elemente în vocabularul limbii române (Treimer, ZRPh., XXXVIII, p. 405; Capidan, DR, II, p. 457 ş.u.; Philippide, Orig. rom., II, p. 694 ş.u.).

Rom. *guşă*: alb. *gushë* ar fi un termen albanez, în română (Barić, Albanorum. St., p. 106 ş.u.), pe cînd Tagliavini (Alb. Dalm., p. 127) socoteşte că *guşă* este de origine latină. *Balaur*, împrumutat din sîrbo-croată de română şi albaneză (Barić, Albanorum. St., p. 3 ş.u.), e considerat autohton de Skok (ZRPh., L, p. 515). Jokl (IJb., XXIV, p. 253—254) şi Tagliavini (Riv., d'Albania, I, p. 424) susţin că unii termeni româneşti pot fi totuşi explicaţi direct din albaneză, de ex. *gresie, hameş, moş,* şi *pîrîu*. Criteriul pentru a proba aceasta ne lipseşte însă: posibilitatea nu trebuie, desigur, exclusă. Dar pentru o serie de termeni dispunem de criterii suficiente care ne arată că ei nu pot veni din albaneză. (Cf. Puşcariu, LR, I, p. 270: prin convieţuirea lor cu românii, albanezii le-au dat termeni şi decalcuri). V. în această privinţă ML, p. 342 ş.u.

În starea actuală a cunoştinţelor noastre, putem presupune că această limbă este traca: apropiind termenii româneşti de cei albanezi, îi explicăm, deci, printr-un criteriu comun. Faptul că unii din aceşti termeni nu sînt cunoscuţi în aromână (Capidan, DR, II, p. 483 ş.u.) şi în meglenoromână (din cei 82 de termeni enumeraţi aici mai jos, 37 se regăsesc şi în aromână şi 32 în meglenoromână) poate fi explicat prin pierderea lor eventuală (astfel *viezure* nu e atestat decît de doi cercetători, v. mai jos, p. 255) sau prin aceea că ei nu au fost încă relevaţi de cercetători în dialectele sud-dunărene. Întrucît împrumutul de termeni de la o limbă la alta este un fapt de civilizaţie şi presupune o superioritate tehnică într-o ramură oarecare de activitate (de ex. păstoritul, industria laptelui etc.), punînd deci problema pe baze reale, trebuie determinat care dintre strămoşii albanezilor sau ai românilor au excelat, în

trecut, în vreo industrie, sau au dezvoltat o civilizație materială și spirituală capabilă de a fi luată drept model. În privința termenilor păstorești, întrucît știm că atît albanezii cît și românii au practicat păstoritul și îl practică încă, se poate admite trecerea de la o limbă la alta a unor termeni din această categorie, dar nu avem nici un motiv să atribuim o origine albaneză lui *buză*, *căpușă* etc., întrucît aceste cuvinte, ca și altele, pot fi explicate printr-un criteriu comun în amîndouă limbile.

Termeni ca *baci, balegă, căpușă, fluier, gălbează, gard* etc. (și termenii paraleli din albaneză), enumerați de C. Treimer, ZRPh., XXXVIII, p. 391, „sprechen vom einförmigen Hirtenleben eines Volkes, das in seinen wirtschaftlichen Zuständen von den anders gearteten Gaben der Römer wenig berührt wurde. Dass die Viehzucht hier die grösste Rolle spielt, zeigt das Land, zeigt die Sprache, die einen Zustand spiegelt, der Glück und Reichtum des Menschen in seinem Vieh erblickt".

În privința termenilor din celelalte categorii, nimic nu ne autorizează să atribuim prezența lor în română unui împrumut din albaneză: civilizația albaneză în evul mediu nu justifică o astfel de influență asupra celorlalte popoare din Peninsula Balcanică (cf. Graur, BL, IV, p. 34).

Treimer, l.c., p. 390: „Die Begriffsreihen der rumänischen Wörter albanischer Abkunft weisen im allgemeinen nicht auf Entlehnung. Die denkbar primitivste Wirtschaftsform der Skipetaren — heute [1912] wird selbst an der Küste in unmittelbarem Zusammentreffen mit westeuropäischer Kultur der Holzpflug verwendet — welche sich im Rumänischen wiederspiegelt, kann nicht als Kulturgeschenk übernommen worden sein. Die echt albanischen Ausdrücke für das wirtschaftliche Leben sind nur der Viehzucht angehörig und diese finden sich auch im Rumänischen". Româna și albaneza s-au dezvoltat separat, căci altfel ele ar fi alcătuit aceeași limbă (Detschew, Charakt. thr., p. 113). „Asemănările dintre limba română din Dacia si cea albaneză nu vin dintr-un contact direct și nu sînt împrumuturi directe, ci se explică ca forme arhaice conservate în arii laterale în timpuri străvechi" (Pușcariu, LR, II, p. 325).
E. Çabej (Bullet. Univ. Tirana, 1962, p. 73): trăsături identice în albaneză și în română: „on a l'impression que nous avons affaire au même esprit linguistique, qui apparaît sous deux formes particulières"; cf. Mahir Domi, „Concordances et parallèles syntaxiques albano-roumains", St. alb., XX, 1983, p. 85—97.

Între sunetele care alcătuiesc cuvintele românești enumerate aici mai jos și sunetele cuvintelor albaneze corespunzătoare se pot stabili corespondențe: cutărui sunet din română îi corespunde cutare sunet din albaneză (cf. tabloul de corespondențe dintre sunetele românești și cele albaneze alcătuit de Treimer, l.c., p. 398 ș.u.). Evoluția deseori diferită a sunetelor din cuvintele românești se explică în mod suficient prin criteriul geografic.

Cf. Treimer, l.c., p. 40: „die alban. Wörter zeigen erbwörtliche Behandlung im Rumänischen, sind also so alt wie seine romanischen Elemente, ein anderer Standpunkt kann sagen als bodenständig, noch älter". Asupra locuințelor primitive ale strămoșilor românilor și albanezilor în Peninsula Balcanică, v. mai sus, expunerea de la p. 195 ș.u.

CORESPONDENȚELE FONETICE ÎNTRE ROMÂNĂ ȘI ALBANEZĂ

Vom înșira aici corespondențele fonetice din domeniul vocalismului și al consonantismului. După fiecare corespondență de sunete, am indicat, în notă, sunetul primitiv reprezentat de sunetele din albaneză și română. Diferența de tratament dintre aceste două limbi este de așa natură, încît o serie de termeni românești nu pot fi explicați prin albaneză.

Într-adevăr, dacă am admite originea albaneză, în română, a acestor termeni, nu ar putea fi justificate tratamentele diferite suferite de unul și același sunet albanez în română (cf. Spitzer, MRIW, I, p. 295). Astfel, lui *th*

albanez îi corespund trei sunete în română: *s, ts* și *č;* lui *dh* albanez, rom. *z* și *d*; lui *ǵ* alb., rom. *j* și *ǵ* etc. Dimpotrivă, dacă plecăm de la o limbă primitivă (reprezentată, cel puțin în parte, de albaneza de astăzi și înlocuită, în regiunile dunărene, de limba latină), deci de la elemente de limbă comune albanezei și românei, constatăm că sunetele din română reprezintă sunete la origine diverse și, în felul acesta, tratamentele diferite din română sînt justificate. Astfel, de ex. rom. *j* în *jumătate* reprezintă un i.-e. **s*, *ǵ* în *ghimpe* un i.-e. **ǵ-*, pe cînd albaneza, potrivit legilor sale proprii de evoluție fonetică, cunoaște în amîndouă cazurile un *ǵ*; rom. *r* în *curpen* corespunde unui *r* primitiv, iar *l* în *mal* unui *l* primitiv, pe cînd albaneza are în amîndouă cazurile un *l'* etc.

Prin aceste observații, criteriul de explicație pe care l-am adoptat apare justificat. Cuvintele enumerate aici mai jos fac deci parte din cel mai vechi fond al limbii române.

Cf. I. Șiadbei, Problemele vocabularului român comun, Iași, 1934, p. 19 ș.u. și 25; V. Polák, Zs. f. balk., I, 1952, p. 84—86; Id., EB tch., I, 1966, p. 51; Ivan Duridanov, Trakisch-dakische Studien, I, Sofia, 1969. G.B. Pellegrini. „Alcune osservazioni sull'elemento latino dell'albanese. St. alb., XX, 1983, 1, p. 63—83. Se poate vorbi de o latină balcanică. Caracter arhaic al elementelor latine din albaneză. Caracteristica acestor elemente: Italia meridională (inclus Abruzzi); la fel în română, care a primit inovații și din Italia orientală. dr. *sat* nu vine din albaneză. Elementele latine din română venite din Apulia și Pannonia.

a alb. *a*: rom. *a*: *i bardhë*: *barză*; *avull*: *abur*.
ë alb. *ë*: rom. *e*: *gjymës: jumătate* (reproduce un mai vechi *jumetate*, v. mai jos, p. 418).
alb. *ë*: rom. *ă*: *thërrimë: fărîmă.*
o alb. *o*: rom. *o*: *gogë: gogă.*
alb. *o*: rom. *a*: alb. *modhullë: mazăre.*
u alb. *u*: rom. *u*: alb. *avull: abur; thump: ciump; hurdhë: leurdă.*
alb. *u*: rom. *î*: *thumbullë: sîmbure.*
ü alb. *y*: rom. *i̯u*: *gjysh: ghiuj.*
alb. *y*: rom. *u*: *byk: buc.*
p alb. *p*: rom. *b*: *pellg, pellk: bîlc.*

alb. *p* < i.-e. **p* (Pekmezi, Gr. alb. Spr., p. 32).

v alb. *v*: rom. *b*: *avull: abur.*

alb. *v* < i.-e. **u̯* (Pekmezi, Gr. alb. Spr., p. 26). După Barić (God. Balk. Inst., I, 1957, p. 269), *abur* ar proveni din **aguu̯l*, cu pierderea lui *g*.

d alb. *d*: rom. *d*: *droe: droaie; dru, druja: druete.*

alb. *d* < i.-e. **ǵ* < *ǵh* (Pekmezi, Gr. alb. Spr., p. 29), **d*, **dh* (Id., l.c., p. 29, 32).

th alb. *th*: rom. *s*: *thumbullë: sîmbure; hurthë: cursă.*
alb. *th*: rom. *ț*: *thep: țeapă.*

alb. *th* < i.-e. **k* (Pekmezi, Gr. alb. Spr., p. 28; Jokl, St. z. alb. Et., p. 20; Id., Alb., p. 141; Id., RLV, I, p. 89; Barić, Albanorum. St., p. 10, 106).

alb. *th*: rom. *č*: *thump: ciump.*
alb. *th*: rom. *f*: *thërrimë: fărîmă* (pronunțarea lui *th* ca *f*, în aromână) Eqrem Çabej, RIEB, II, p. 180, n. 3).
dh alb. *dh*: rom. *z*: *vjedhullë: viezure; i bardhë: barză.*

După Reichenkron (Vorröm. Bestandt., III, p. 84—87). *viezure* și *mazăre* trebuie explicați prin albaneză, pentru că *-d-* nu e redat prin *-z-* în română.
alb. *dh* < i.-e. **ǵ*,**ǵh* (Pekmezi, Gr. alb. Spr., p. 29; Jokl, Alb., p. 140).

alb. *dh*: rom. *d*: *hudhërë, hurdhë: leurdă; shkardhë: zgardă.*

alb. *dh* < i.-e. **d*, **dh* (după *r*; Pekmezi, Gr. alb. Spr., p. 32).

c alb. *q*: rom. *č*: *qafë: ceafă.*

alb. *k'* < i.-e. **k*(*u̯*)*e*- (Barić, Albanorum. St., p. 31), **ko*- (Id., A. Arb. St., I, p. 146 ș.u.)

g alb. *g*: rom. *g*: *gat: gata; gogë: gogă; mugull: mugur.*

alb. *g* < i.-e. **g*, **gh* (Pekmezi, Gr. alb. Spr., p. 31; Barić, A. Arb. St., I, p. 139).

ǵ alb. *ǵ*: rom. *ǧ* (>*j*): *gjymês: jumătate.*

alb. *g* < i.e.- **s* (Barić, Albanorum. St., p. 36).

alb. *gj*: rom. *ǵ*: *gjemb: ghimpe.*

alb. *ǵ* < *ǵ*- (Jokl, IJb, XXIV, p. 254; **gl*: Id., St. z. alb. Et., p. 27).

alb. *ǵ*: rom. *ǵ*: *gjysh: ghiuj.*

alb. *g* < i.e. **s* (Jokl, Ling. kult. Unters., p. 30).

ł alb. *ll*: rom. *r*: *dhallë: zară; avull: abur; mugull: mugur.*

alb. *ll* < i.-e. **l* (H. Pedersen, Die albanesischen *l*- laute, KZ, XXXIII, 1895, p. 535—551; Pekmezi, Gr. alb. Spr., p. 25: Barić, Albanorum. St., p. 54).

l' alb. *l*: rom. *r* (< -*l*-?): *kulpër: curpen; magulë: măgură* (Pedersen, l.c.; Barić, Albanorum. St., p. 51) .

alb. *l'* < **r* (Barić, Albanorum. St., p. 42; Jokl, Ling. kult. Unters., p. 229 ș.u.).

alb. *l*: rom. *l*: *mal: mal.*

**molno* (Jokl, Ling. kult. Unters., p. 162).

r̄ alb. *rr*: rom. *r*: *berr: bîr.*

alb. *r̄* < i.-e. **r* (Pekmezi, Gr. alb. Spr., p. 25).

h alb. *h*: rom. *h*: *hamës: hameș.*

alb. *h* < i.-e. **s*, **sk* (Pekmezi, l.c., p. 27; Jokl, Alb., p. 137, 144; Wahrmann, Glotta, XVII, p. 204).

ts alb. *c*: rom. *č*: *bac* și *bacë, baç: baci.*

**barts* (Barić, Albanorum. St., p. 2).

alb. *c*: rom. *ts*: *cap* și *ejap: țap.*

alb. *c* < i.-e. **k'* (Barić, Albanorum. St., p. 104).

č alb. *ç*: rom. *č*: *çok: cioc; çukë: ciucă; çufkë: ciuf; çupis: ciupi.*

alb. *č* < i.-e. **sq* înaintea unei vocale palatale (Jokl, Alb., p. 145).

s alb. *c*: rom. *č*: *sorrë: cioară.*

alb. *s* < i.-e. **k'* (Pekmezi, Gr. alb. Spr., p. 28; Jokl, Ling. kult. Unters., p. 93; Id., Mélanges linguistiques offerts à M. Holger Pedersen, Copenhague, 1937, p. 161; Id., Die Sprache, IX, 1963, p. 124, 126).

š alb. *sh*: rom. *s*: *bashkë: bască* (sec. XVI și arom.); *shkrumb: scrum; shtrep: strepede; shtrungë: strungă.*

alb. *shtënk — shtengu*: dr. *stîng* (explicația lui Șiadbei, SCL, VIII, p. 484, prin lat. **stancus* e deci inutilă).

alb. *š* < i.-e. **sk* (Jokl, Ling. kult. Unters., p. 170), **st* (Barić, Albanorum. St., p. 105).

alb. *sh*: rom. *š*: *këpushë: căpușă; gushë: gușă; moshë: moș; shapi: șopîrlă; shtjerrë: ștíră.*

alb. *š* < **rs*, **kš* (Barić, Albanorum. St., p. 106; 98).

alb. *sh:* rom. *č*: *shut: ciut.*

alb. *š* < i.-e. **seuq* (Treimer, MRIW, I, p. 339; **ks*, Barić, Albanorum. St., p. 96).

z alb. *z*: rom. *z*: *buzë: buză.*

alb. *z* < *buszë*, cu *s* < i.-e. **k′* (Jokl, St. z. alb. Et., p. 11).

G. Reichenkron (Vorröm. Bestandt., III, p. 62) înfățișează după cum urmează consonantismul indo-european în dacă și în română:

	Labiale	Dentale	Guturale	Palatale
Indo-europeană	bh b ph p	dh d th t	gh g kh k	ĝh ĝ k̂h k̂
Dacă	b p p p′	d t t t′	g k k k′	z ş ş ş′
Română	b p	d t	—	z ţ

În privința consonantismului albanez și român, v. Reichenkron, Vorröm. Bestandt., IV, p. 610—613:

i.-e **que* > alb. *k′*
rom. *č*
i.-e. **s(u̯)* > alb. *th* (sau *gj*)
rom. *ţ*
i.-e. **k(u̯)* > alb. *th*
rom. *ţ*

(v. și N. Jokl, Die Sprache, IX, 1963, p. 123—126).

Consoanele sonore din română (*bunget*, *murg* etc.) corespund unui stadiu fonetic din albaneză anterior celui actual, cu surde (*bunk*, *munk*): Brîncuș, SCL, XII, p. 196; Çabej, Zs. f. Balk., II. 1965, p. 16. Rupprecht Rohr, Zum dakischen Substrat das Rumänischen, Zs. f. balk., XV, 1979, p. 154—160; Zum albanisch-rumänischen Wortgleichungen, *op. cit.*, XVII, 1981, p. 76—81: prototipuri i.e. pentru termenii (n. de localități): *Bersovia, barză, brînză, baci. brad, bunget.*

ELEMENTELE VOCABULARULUI COMUN ROMÂNEI ȘI ALBANEZEI

abur (ar. *aburi*) s.m. „vapeur“: alb. *avull* s.m. „Dunst“.

argea s.f. „sous-sol pour le tissage du lin; voûte d'une cave“: alb. (g.) *ragal* „Hütte“, n. top. *Rgalje Madh* „Rücken bei Tetaj“ (Densusianu, GS, VII, p. 86); cf. maced. ἄργελλα (Suidas) „Badehütte“ (Jokl, IF, XLIV, p. 13 ș.u.; Id., ZONF, X, p. 197; cf. Pușcariu, DR, IV, p. 1365 ș.u.; cf. Giuglea, DR, X, p. 412: „merg, intru la *argea*“ = „a se duce la țesut, la război, în cămara-bordei“); Capidan (Lg. et litt., III, p. 232) respinge explicația prin neogreacă. Șiadbei (SCL, IX, p. 179) admite explicația prin tracă.

H. Grégoire, Byzantion, XIV, 1939, p. 537: din ngr. ἀργαλειός (ἐργαλεῖον) „métier à tisser“, și nu din maced. ἄργελλα. Explicația lui Giuglea (DR, X, p. 404 ș.u.) prin gr. ἔργατ- nu poate fi reținută, din cauza dificultăților formale. V. Pisani, REIE, IV, p. 17: explicație neconvingătoare a termenului albanez prin lat. *nebula*; nici sensurile nu coincid. Termen tracofrigian (Poghirc, SCL, X, p. 385).

baci (megl. *batš*) s.m. „fromager; joueur aux osselets qui a la main“: alb. *bac* s.m. „älterer Bruder, Geselle“ și *baç* „fromager“. Termenul are o

largă răspîndire: sîrbo-croată, bulgară, neogreacă, cehă, ungară și polonă (Meyer, EW, p. 29 s.v.; Barić, Albanorum. St., p. 2).

După Wędkiewicz (MRIW, I, p. 276 ș.u.), împrumutul ar fi pornit din sîrbă (cf. Id., RS, VII, p. 114). În sîrbo-cr., din română (E. Mihăilă-Scărlătoiu, RESEE, X, 1972, p. 99).

balaur (ar. *Balaura*, n. pr., Capidan, DR, II, p. 810; megl. [*prună*] *bălău'ră* „mare" adj., Capidan, Megl., III, s.v.) s.m. „dragon, hydre; monstre": alb. *bollë* „grosse Schlange", g. *bullar* „Wasserschlange", s.-cr. *blävor, blavórak, blavur, blor* „Art grosser Schlangen" (Barić, Albanorum. St., p. 3 ș.u.; Skok, ZRPh., L, p. 512 ș.u.; LIV, p. 458 ș.u.; Tagliavini, Alb. Dalm., p. 90, s.v.).

balegă (ar., megl. *baligă*) s.f. „fiente": alb. *baigë, bagjë, bagëljë, baglë* (< *baljëgë*, Barić, A. Arb. St., II, p. 80) s.f. „Kuh-und Pferdemist". Termenul e cunoscut în sîrbo-croată și în ucraineană (Meyer, EW, p. 23, s.v. *baigë;* Capidan, DR, II, p. 518; Barić, A. Arb. St., I, p. 249). Treimer a respins cu dreptate explicarea termenului albanez prin ital. (lomb.) *bagola* „harter Kot von kleinen Tieren" (ZRPh., XXXVIII, p. 385).

baltă (ar., megl. ~) s.f. „lac, étang, marais, marécage, bourbier, flaque": alb. *baltë* s.f. „Schlamm, Sumpf, Ton, Erde". Cuvîntul ar fi ilir (Bonfante, BSL, XXXVII, p. 8 ș.u.; cf. Bertoni, ZRPh., XXXVII, p. 737, J. Brüch, ibid., XXXIX, p. 210, și E. Fraenkel, KZ, LIV, p. 294; Barić, A. Arb. St., II, p. 386, n. 3, și Weigand, B. -A., II, p. 273 explică termenul românesc prin slava de sud). Termenul există în dialectele italiene (lomb. *palta*, piem. *pauta*, emil. *pälta* „fango"; cf. Alessio, 3, n. 1), în ngr. βάλτη, βάλτα, βάλτος și în toate limbile slave (v. bg. *blato* etc., Berneker, SEW, p. 70; Vasmer, RS, VI, p. 182: „ob als illyrisches Wort urverwandt oder entlehnt aus slav. **balto*, lässt sich nicht entscheiden"). A. Vaillant (BL, XIV, p. 9) explică pe *baltina*, ca și alți termeni din v. bulgară de același tip, prin română (*baltă*). În română, explicația prin slavă e probabilă, dar existența termenului în tracă nu poate fi exclusă (Rosetti, Ling. balk., II, p. 21—23; Sadnik-Aitzetmüller, V.W. sl. Spr., s.v.). Sensul „Sumpf" ar fi o inovație a slavei și albanezei. V. Pisani, Saggi di ling. storica, Torino, 1959, p. 117.

barză s.f. „cigogne", adjectiv substantivat (Pușcariu, DA, p. 504, s.v.; Capidan, DR, II, p. 519): alb. *i bardhë* adj. m. „weiss". Termenul românesc ar reproduce forma alb. fem. *bardhë* „weisse" (Meyer, EW, p. 27; Barić, Albanorum. St., p. 11; pentru evoluția semantică, v. observațiile lui Spitzer, MRIW, I, p. 294, n. 1). Ar. *bardzu* adj. „bălan" (*mulă bardză* „catîr bălan"), megl. *bardză* s.f. „nume de capră" (Capidan, DR, II, p. 519; Id., Megl., III, p. 34, s.v.). Cf. Reichenkron, Vorröm. Bestandt., III, p. 87—88. R. Bernard (Ling. balk., I, p. 101—102): bg. *bardzif, barziv, bárzav* „gris cendré", *bárdza* „nom d'une chèvre au pelage gris et noir"; termenul e răspîndit în toate limbile balcanice (afară de turcă) și vine de la păstorii români nomazi.

Din română în ucraineană: *bárza* s.f. „schwarzes Schaf mit weisser Brust", *barzij* s.m. „schwarzer Widder mit weisser Brust" (Vasmer, RS, IV, p. 166 ș.u.).

bască (ar. *bască* s.f., „lîna oii tunsă" [Dal.], megl. ~ „bucată de lînă" [Capidan, Megl., III, p. 35, s.v.]) s.f. „toison, laine" (atestat o singură dată în Ps. Scheiană, ps. LXXXI, 6; celelalte versiuni dau *lînă:* Candrea, Ps. Sch., II, 140, 40; DA, 507, s.v.; Densusianu, H.d.l.r., II, p. 537): alb. *baskë* s.f. „Fliess" (Meyer, EW, p. 28, s.v.), *bashkë* s.f., „vello" (Cordignano). Forma cu *sh*, așteptată, dacă termenul este vechi, exclude împrumutul din aromână (Capidan, DR, II, p. 481).

bîle s.n. „flaque, mare, bourbier": alb. *pellg-pellk* s.m. „Weiher, Regenpfütze" (Meyer, EW, p. 326).

bîr interj. „cri d'appel du berger à ses moutons, strigăt cu care alungi caprele" (v. ALR II , vol. II, h. 386, 389): alb. *berr* s.m. „Schaf, Weidevich". Termenul e cunoscut în nordul Italiei, engadină, franceză și provensală (E. Çabej, Glotta, XXV, p. 50 ș.u.; Tagliavini, Alb. Dalm., p. 81, s.v.). Explicația termenului românesc prin iranică, propusă de Densusianu (GS, I, p. 56 ș.u.), se izbește de dificultăți fonetice peste care nu se poate trece (ML, p. 371).

brad (ar. ~, megl., numai în n. de loc.) s.m. „sapin": alb. *bredh* s.m. „Tanne". După cum a arătat Graur (Romania, LIII, p. 383), forma românească e refăcută: **braz*, cu *z* corespunzînd în mod regulat alb. *dh* (cf. *bardhë: barză, dhallë: zară, vjedhullë: viezure*) a fost considerat drept un plural, căruia i s-a refăcut un sg. *brad* (cf. *ied-iezi, neted-netezi* etc., Byck-Graur, BL, I, p. 26). Explicația rom. *d* prin alb. *dh* (Jokl, Sl., XIII, p. 300), de ex. *brad* < alb. *breth, bredhi*, nu corespunde deci realității. I. Duridanov, Thrakisch-dakische Studien, Sofia, 1969, p. 93—94: dacă **bred-, brad* „Edeltanne".

brînză v. rînză.

brîu s.n. „ceinture": alb. *brez* s.m. „Gürtel". (După Skok, ZONF, I, p. 89, urmat de Barić, A. Arb. St., II, p. 414, formele albaneze ar cuprinde un sufix diminutival, care nu apare în formele românești. Această observație vine să întărească teoria după care termenii albanezi și români provin dintr-o limbă anterioară, comună, iar *brîu* nu este împrumutat de română din albaneză). Atît forma dacoromână, cît și cea albaneză presupun un prototip cu nazală (cf. alb. *brenc* s.f. „Binde", *mbrenj* „gürte", Meyer, EW, p. 46, s.v., Skok, Arch. Rom., VIII, p. 150; ar. *bărnu, bîrn, brîn*, megl. *brǫn*).

Petja Asenova, Sur les éléments autochtones du parler des karakatchans de Bulgarie, Ling. balk., XXI, p. 21 ș.u.: *strungă, șut, vatră, gălbează, lai, ciul, bucă.* Sărăcăciani: héritiers directs des Thraces" (!)

Explicația lui Graur (BL, III, p. 52): **brîr* > **brîur*, considerat ca plural, după care s-ar fi refăcut un sg. *brîu*, are dezavantajul de a presupune că rotacismul a fost general, în română, atunci cînd știm că e o inovație dialectală. Vezi expunerea de mai jos, p. 335 ș.u. Cf. Șiadbei, SCL, XI, p. 185; Petrovici, LR, IX, 1960, nr. 1, p. 81.

buc s.m. (Moldova, Bucovina, Transilvania) „pleava rămasă după vînturarea semințel de cînepă, sau de in, după pisarea boabelor de porumb etc.": alb. *byk* „pàglia".

bucurie (megl. *bucuril'ă*) s.f. „joie; réjouissance, allégresse", *bucura (a se)* (megl. *bucur*) vb. „se réjouir"; alb. *bukurë* adj. „schön", *bukuri* s.f. „Schönheit", *bukuroj* vb. „verschönere"; cf. alb. *bukëjë* „gentille petite" (Barić, A. Arb. St., II, p. 80). Dificultățile semantice nu sînt suficiente pentru a separa formele românești de cele albaneze (Philippide, Orig. rom., II, p. 701; cf. Georgiev, Trak. ez., p. 65). Formele albaneze nu sînt împrumutate din română (Barić, A. Arb. St., II, p. 79). După O. Haas, termenii din română și din albaneză, cu sensul de „frumos", provin dintr-un dialect trac din Grecia (Ling. balk., I, p. 35, 43, 46).

bunget s.n. „partie où une forêt est le plus épaisse": alb. *bunk*, det. *bungu* s.m. „Eiche".

buză (ar. *budză*, megl. *buză*) s.f. „lèvre; bord": alb. *buzë* s.f. „Lippe; Spitze, Rand, Schnabel eines Gefässes" (atestat și în bulgară, Densusianu, H.d.l.r., I, p. 353, cu sensul fr. „joue". Cf. E. Çabej, Glotta, XXV, p. 52 ș.u.; Berneker, SEW, p. 104, s.v., A. Mazon, Contes slaves de la Macédoine sud-occidentale, Paris, 1923, p. 58—59. Vaillant, BL, XIV, p. 16 explică termenul românesc prin slavonă: *lobŭza* „lèvre").

Pentru vechimea cuvîntului, pledează fonetismul *dz*, în graiurile din Moldova (v. ALR, II, vol. I, MN 6860, 6861; *dz* nu apare în elementele slave); astfel, în Moldova: *Budzești*

(sat, 1422. Neamț, v. mai jos, p. 420), *Budza Gruiului* (n. top., Hîrlău, 1631, Gh. Ghibănescu, Surete și izvoade, Iași, 1907, p. 298), Mihăilă *Budzea* (n.pr.), *Budzești* (n. top., 1495, Moldova, Bogdan, DȘM, II, p. 55), Mihul *Budzat* (1481, Moldova, Bogdan, op. cit., I, p. 258).

căciulă (ar. *căčulă, căčuu̯ă, cîțulă* [< ngr. κατσοῦλα], Nikolaïdi, s.v., megl. *cătsuu̯ă*, Capidan, Megl., III, p. 66, s.v.), s.f. „bonnet de fourrure": alb. *kësulë* s.f. „Kopfbedeckung, Haube, Mütze, Nachtmütze" (Treimer, ZRPh., XXXVIII, p. 392. Vasmer, Jagić-Festschrift, Berlin, 1908, p. 273 ș.u. și RS, III, p. 277—278, explică termenii slavi de tipul v. sl. *košulja* prin lat. *casula* [REW[3], 1752], iar termenul albanez prin neogreacă. Dar această explicație, ca și explicația prin neogreacă, propusă de G. Meyer, EW, p. 191, s.v., nu satisface nici fonetismul [dificultatea de a explica alb. *s* și rom. *č* < ngr. *ts*], nici sensul termenilor din română și albaneză; cf. Wędkiewicz, RS, VII, p. 124); bg. *kačjúla*, împrumutat din română (Mladenov, Donum natal. Schrijnen, p. 414 ș.u.).

După datele inedite pe care ni le-a comunicat Sever Pop (răspunsurile la chestiunea nr. 1860, ancheta pentru Atlasul lingvistic român), termenul *căciulă* e răspîndit în întreaga Moldovă, Dobrogea, Țara Românească, sudul Ardealului și la aromâni. (Alți termeni: *cujmă, cușmă*, în nordul și nord-vestul Ardealului, *șapcă* în centrul Ardealului etc.).

călbează, gălbează s.f. „clavelée": alb. *këlbazë, gëlbazë* s.f. „Leberegelkrankheit der Schafe" (Meyer, EW, p. 222, s.v. *kjeljp*).

căpușă (megl. ~) s.f. „tique": alb. *këpushë* s.f. „Zecke" (e atestat și în sîrbă, Densusianu, H.d.l.r., I, p. 353; ed. rom. p. 227).

Explicația prin latină, propusă de Giuglea (cf. DR, IX, p. 378), e respinsă, pe drept cuvînt, de Capidan (Lg. et. litt., III, p. 229).

cătun (ar. *cătună* — rar, Capidan, Megl., III, s.v., megl. *cătun*) s.n. „hameau; cabane; four creusé en terre; tanière": alb. *katunt* s.m. „Gebiet, Stadt, Dorf", *katund* „villaggio, borgata" (Tagliavini, Alb. Dalm., p. 144; Skok, ZRPh., L, p. 519; Densusianu, GS, VII, p. 90 ș.u.). Cuvîntul e cunoscut în toate limbile balcanice (ngr., s.-cr., bg.) cu înțelesuri înrudite: „lagăr, cîmp, cartier; sat; colibă; tabără; cort". Vasmer (St. z. alb. Wortf., p. 28 ș.u.) explică termenul prin protobulgară, iar Rohlfs (EWUG, p. 949) derivă formele neogrecești din tc. ot. *katan* „Schafhürde": κατοῦνα, „Zelt", v. nap. *katone* „Haus", *Katona*, sat în prov. Reggio, cf. Κατοῦνας sat în Acarnania. Totuși termenul e cunoscut în albaneză încă din sec. al XI-lea: *katund* „villa" (g. *katûnd* „Dorf", t. *katunt;* Jokl, IF, XXXIII, p. 420 ș.u.; cf. Brückner, KZ, XLVIII, p. 167), și face deci parte din vechiul fond al limbii. Răspîndirea termenului în Peninsula Balcanică ne împiedică, pe de altă parte, să-l explicăm prin protobulgară. Termenul, adus de păstorii români, e semnalat în Serbia veche (Dragomir, Vlahii Pen. Balc., p. 114—115). Elena Mihăilă-Scărlătoiu, RESEE, XI, 1973, p. 327.

ceafă s.f. „nuque" în dacoromână (v. ALR II, vol. I, MN 6803): alb. *qafë* s.f. „Kehle, Hals".

cioară s.f. „corneille": alb. *sorrë* s.f. „Krähe". Formele romanice derivate din *čaola* „Krähe" (REW[3], 2449) nu pot explica forma românească (Graur, BL, V, p. 95; totuși, Alessio, p. 23; cf. Sala, SCL, VII, p. 312). Wędkiewicz, (MRIW, I, 272, n. 4) explică termenul românesc prin slavă (cf. Id., RS, VII, p. 115 ș.u.).

cioc s.n. „bec; pointe, proue" (mai ales în graiurile muntenești și moldovenești, v. ALR II, vol. II, h. 375): alb. *çok* s.m. „Fussfessel; Schnabel" (cf. Berneker, SEW, 159, s.v. *čok-;* formele din albaneză și română trebuie separate de cuvintele din slava meridională, cu alt sens, Vasmer, RS, III, p. 264).

ciucă s.f. „sommet, ballon (de montagne); boule": alb. *çukë* s.f. „Spitze eines Hügels". Termenul e atestat, cu sensul de „deal; movilă; umflătură în obraz" în bulgară, sîrbo-croată și neogreacă (DA).

ciuf s.m. și n. „tignasse; toupet (du cheval); huppe": alb. *çupë* s.f. „langes Kopfhaar; fată, fetiță", *çufkë* „Quaste, Maishaar".

ciump adj., s.n. „bout, chicot, moignon": alb. *thump* s.m. „Stachel" (Barić, Albanorum. St., p. 12; îndoios).

ciupi vb. „picorer, becqueter; cueillir; pincer" răspîndit mai ales în Oltenia (v. ALR I, v. I, h. 93) pt. „pișca"; alb. (g.) *çupis* „picke, beisse mit dem Schnabel" (Meyer, EW, p. 222, s.v. *kjep*). Atestat și în bulgară și sîrbo-croată, cu înțelesul de „a ciuguli, a smulge, a pișca" (DA).

ciut, șut (DA; ar., megl. *șut*) adj. „écorné; écourté; essorillé", *ciută* s.f. „biche; daine": alb. *shut* adj. „ohne Hörner", *shutë* s.f. „Hirschkuh". Termenul a pătruns în bulgară, sîrbo-croată, cehă, polonă, ucraineană și ungară cu sensul de „fără coarne, ciuntit; pleșuv; fără coasă" (Meyer, EW, p. 420; St. Wędkiewicz, RS, VII, p. 113; DA).

coacăză s.f. „groseille" (ar. *coacăză* [Dal.], *cocă*, megl. *cocă*, Capidan, Megl., III, p. 75, s.v.): alb. *koqë* „Beere, Baumfrucht" (+ dim. *-zë*; Densusianu, Romania, XXXIII, p. 74 ș.u.; v. mai sus, p. 239—240).

copac s.m. (fonetism originar *copačiu*, *copac* e refăcut după analogia lui *săraci* (pl.) *-sărac*) „arbore neroditor, care nu face poame" (Candrea, Dicț., p. 330), ar. *cupačiu* „stejar; arbore; pădure tînără stufoasă de stejar" (Papahagi, Dicț. dial. arom., p. 331), megl. *cupatš* „copaciu, buștean" (Capidan, Megl., III, p. 87), istr. *copaču* „copac și stejar" (Popovici, Istr., II, p. 100): alb. *kopaç* „trunchi de arbore, buștean "(Fjalor shq., p. 230).

copil (ar. ~ „bastard, copil din flori" [Dal.], *cók'ilă* „fecioară, fată mare", *cók'ul* „fiu din flori, bastard" [Papahagi, Basme, p. 567, s.v.]) s.m. „enfant", *cópil*, pl. *cópili* „copileți (de porumb)" e calchiat după bulgară (v. ALR II_2, vol. I, h. 103); cu sensul „bastard" (cf. Giuglea, DR, X, p. 440), într-un document slavonesc din 1545 (Tîrgoviște, Arhiva, XLVI, p. 284) și în graiurile dacoromânești (v. ALR I, v. II, h. 211; Al. Niculescu, Analele Univ. „C. I. Parhon", Ser. șt. sociale, nr. 7, 1956, p. 37—47): alb. *kopil* s.m. „Knecht; junger Mensch". În sîrbo-croată, bulgară, cu sensul de „bastard; scelerat" (Meyer, EW, 198); ngr. κόπελος „spurius", κοπέλι „sluga", κοπέλα „jeune fille"; bg. *kopelčja, kopelák* „spurius" (Skok, A. Arb. St., I, p. 219 ș.u.).

Jokl, IJb., XXIII, p. 227, n. 183, respinge explicația termenului prin neogreacă. Termen „balcanic", de origine necunoscută: v. expunerea lui D. Kostić, RIEB, I. p. 249 ș.u. Vl. Georgiev explică termenul prin neogreacă (Actes Congr. balk., VI, 1968, p. 669—670).

După N. Jokl (N. M. Ölberg, Albanica, I. Beitr. zu Indogermanistik u. Keltologie, Innsbrukere Beitr. z. kulturwissensch., Innsbruck, 1967, p. 65), cuvîntul e recent.

curpen, curpăn (ar. *curpan* s.n. [Dal.], megl. *curpăn*) s.m. „sarment de vigne sauvage; clématite des Alpes": alb. *kulpër, kurpul* s.m., *kulpërë* s.f. „Art Schlingpflanze; clématite sauvage". (Fonetismul cu *r*, în albaneză: *kurpën*, ar fi suficient pentru a proba că termenul românesc e împrumutat din albaneză, Jokl, Litteris, IV, p. 198; Tagliavini, IJb., XXV, p. 206).

cursă s.f. „trappe; piège; embûche": *kurthë* s.f. „Falle, Fangeisen".

daș s.m. „miel" (I. I. Russu, Elem. autohtone în lb. rom., Buc., 1970, p. 155; TILR, II, p. 341; semnalat în satul, Stănești, azi, comuna Corbi, jud. Argeș, de Iorgu Iordan, Bul. Philippide, VII—VIII, p. 228—229; nu figurează în nici un alt izvor, nici în DA, nici în ALR), ar. „berbece; miel", Capidan, DR, II, p. 527; „interjecție adresată berbecilor", Papahagi, Dicț. dial. arom.,

p. 376, megl. „miel de casă“, Capidan, Megl., III, p. 105): alb. *dash* „berbece“ (Fjalor shq., p. 74). Element autohton dubios, din cauza atestării sale insuficiente în dacoromână.

droaie s.f. „bande, troupe; grande quantité“: alb. *droe* s.f. „Furcht“. Pentru sensul formei româneşti, cf. observaţiile lui Byck, BL, V, p. 46 ş.u.

druete s.m. „lemn gros şi scurt“ (Gorj: Paşca, AARom., Ser. 3, III, p. 218); „trunchi de lemn nu tocmai gros, dar sănătos, negăunos, după ce s-a tăiat“ (Rev. crit.-liter., III, p. 123): alb. *dru*, det. *druja*, pl. *drutë* s.f. şi m. „Holz, Baum, Stange, Pfahl, Brennholz; pezzo di legno, bastone, piuolo“ (Tagliavini, Alb. Dalm., p. 109 şi Fjalor shq., s.v.). Cf. Δρουβητίς, *Drubetis*, *Drobetae*, oraş în s.-v. Daciei, la Dunăre, lîngă Turnu Severin (Georgiev, Zbornik na filologiju i lingvistiki, IV—V, 1961—1962, Novi Sad, p. 85—86).

fărîmă s.f. „miette; débris; brin, reste“: alb. *thërrimë* s.f. „Splitter, Scherbe, Trumm, Brotkrume“ (cf. Eqrem Çabej, RIEB, II, p. 179). *Fărîmă* < **farrimen* „ist begrifflich nicht annehmbar“ (REW[3], 3202).

fluier (ar. *flue'r* [Dal.]), *flueară* [Papahagi, Basme, p. 596, s.v.] s.n, *fluieră* s.f. „flûte, chalumeau“ (Giuglea, DR, X, p. 462; metaforic *fluierul piciorului* „tibia“: ALR I, vol. I, h. 58): alb. *flojere* s.f. „Flöte, Pfeife“ (Fjalor shq., s.v., dă numai forma *fyell* „fluier“). Termenul e cunoscut în neogreacă, ruteană, polonă, moravă, slovenă, sîrbo-croată şi maghiară.

gard (ar. *gardu*, megl. *gard*) s.n. „clôture, enclos, clayonnage, haie sèche, palissade“: alb. *gardh* s.m. „Hecke, Zaun“, *gard* „siepe“ (Tagliavini, Alb. Dalm., p. 121, s.v.). Jokl (Sl., XIII, p. 298 ş.u.) a combătut explicarea termenului albanez prin slavă. Dar *gard*, în română, nu poate fi explicat prin albaneză, pentru că, contrar afirmaţiei lui Jokl (op. cit., p. 300), alb. *dh* e redat în română nu prin *d*, ci prin *z*; în *brad*, *d* nu se explică prin alb. *dh*, ci este de origine românească (v. mai sus, p. 246). Pe de altă parte, termenul albanez nu poate fi explicat prin slavă (Barić, A. Arb. St., II, p. 386), pentru că *d* slav nu e redat în albaneză prin *dh* (cf. alb. *carde:* bg. *čeredá;* alb. *bishedim* „discuţie“, *bishedoj* „a discuta“: sl. *beséda*, Jokl, Ling. kult. Unters., p. 109 şi 131); în schimb, lat. *-(r)d-* e redat prin *dh (adhëroj < adorare, urdhër < ordinem* etc.). Cf. mai sus, s.v. *baltă*.

gata adv. „prêt“: alb. *gat* adj. „bereit“, *gatuaj* „bereite zu, koche, bilde, schaffe“. Jokl (IF, XLIX, p. 290 ş.u.) socoteşte că termenul albanez e împrumutat din slavă şi că româna l-a împrumutat din albaneză. Alb. *gat* ar fi deci un deverbal. De fapt, ca şi în dr. *găta* (arh.) şi *găti* „se tenir prêt, préparer“, verbul e derivat din *gat;* iar *-a* din forma românească este adverbial (< lat. *hac*): cf. mai jos, p. 373; (ar. *angătan*, „în cătare, în grijă“, *ngătan* „în grijă, în pază“ [Papahagi, Basme, p. 526 şi 656, s.v.] se explică prin *căta* — sonorizarea lui *c-* sub influenţa lui *-n: an cătare* — care, deşi nu este atestat, trebuie să fi fost întrebuinţat şi în aromână [cf. megl. *cat* „port grija cuiva, îngrijesc de cineva“, Capidan, Megl., III, p. 64, s.v.] şi, contrar afirmaţiei lui Capidan, Rom. balc., p. 37, trebuie separat de *gata*). Barić (Hŷmje, p. 69), în opoziţie cu Jokl, socoteşte că alb. *gat* e vechi şi nu are legătură cu sl. *gotovŭ*, ci cu dr. *gata*.

gălbează v. *călbează*.

ghimpe s.m. „piquant, épine, aiguillon“: alb. *gjëmb* s.m., *gljimp*, *gljëmbë* s.f. „Dorn“ (Çabej, SCL, X, p. 530).

ghionoaie (ar. *ghion* „graur“ [Dal.], „un fel de cioacă“ [Papahagi, Basme, p. 607, s.v.], megl. *ghion* „o pasăre care... cîntă plăcut“ [Capidan, Megl., III, p. 138, s.v.]) s.f. „pivert“: alb. *gjon* s.m. „Nachteule“.

ghiuj s.m. „vieux“: alb. *gjysh* s.m. „Grossvater“.

gogă s.f. „croque-mitaine" (păstrat în Oltenia, v. ALR II, MN 2662): alb. *gogë* s.m. „Gespenst, Wauwau, zum Kinderschrecken".

grapă s.f. „herse" (v. ALR II_2, vol. I, h. 35, 38): alb. *grep* s.m. „Angehaken, Haken".

gresie (termenul nu e general; în vestul domeniului dacoromân, *cute*) (ar. *greasă* [Papahagi, Basme, p. 603, s.v.], *greasi* [Dal.]) s.f. „grès; pierre à aiguiser": alb. *gërresë* s.f. „Schabholz, Schabeisen, bes. der Töpfer".

groapă (ar., megl. ~) s.f. „tombe; fosse": alb. *gropë* s.f. „Grube, Graben, Grab".

Morav., pol. *grapa*, ucr. *gropa* denumind culmi și plaiuri în Carpați, din română (Wędkiewicz, RS, VII, p. 117 ș.u.). Cf. Alessio, p. 29—30.

grumaz și, dialectal, *gurmadz*, *grumadz* (ar. *grumadz*, *gurmadz*) s.m. și n. „cou, gorge" (v. ALR I, vol. I, h. 36; ALR II_2, vol. I, h. 46): alb. *gurmaz* s.m. „Kehle".

grunz (ar. *grundă*) s.m. și n. „grumeau, pelote" (v. Giuglea, DR, X, p. 462): alb. *grundë* s.f. „Kleie".

gușă (ar. *gușe* [Papahagi, Basme, p. 606, s.v.], *gușă* „gîtul întreg" [Dal.], megl. *gușă*) s.f. „gorge; jabot, goître; double menton" (ALR II, vol. I, p. 22, MN 6951): alb. *gushë* s.f. „Hals; Läppchen des Hahns". Termenul e cunoscut în bulgară, sîrbo-croată, neogreacă și ungară. Barić (Albanorum. St., p. 106 ș.u.) a arătat că formele acestea trebuie separate de reprezentanții lui *geusiae* „Kehle", din fr. și dialectele italiene de nord (REW[3], 3750); Tagliavini (Alb. Dalm., p.127); Riv. d'Albania, II, p. 18) susține totuși că termenul românesc e de origine latină.

hameș adj., s.m. „avide": alb. *hamës* s.m. „Fresser".

hudă s.f. „trou; narine"; alb. *hundë* „nez" (Çabej, St. etim., I, p. 210).

jumătate (ar. *ǧumitate*, megl. *jimitati*) s.f., „moitié, demie" (Șiadbei, SCL, IX, p. 186): alb. *gjymës* „halb", *gjymësë* s.f. „Hälfte", *gjymsë* (Cordignano), *gjysh*, *gjyth* „mezzo, metà"; scut. *gjys(ë)* (Graur, BL, VIII, p. 216; Tagliavini, Alb. Dalm., p. 132, s.v.) și *gjysmë* s.f. (Fjalor shq., s.v.).

Křepinský, Časopis pro mod, XXV, p. 56 ș.u. explică pe *jumătate* prin lat. *medietatem* dar în acest caz, *u* rămîne neexplicat. Contaminarea cu *dimidietas* e totuși posibilă (Tagliavini, IJb., XXV, p. 222), Șiadbei, RIEB, II, 1938, p. 457 crede în contaminarea lat. *medietatem* cu prealb. **dyúm* sau *yum*.

lete (în Banat și Mehedinți „timp liber", Pușcariu, DR, I, p. 233), *îndelete* adv. „încet, cu încetul, fără grabă", *lucra la lete* „langsam, gemächlich", *merg la lete* „bequem gehen" (Banat, Weigand, B.-A., III, 1927, p. 218): alb. *i lehtë* (Fjalor shq., s.v.) „leicht (levis und facilis)" (Meyer, EW, s.v. *l'eh*, *l'ehëtë*; com. de Gr. Brîncuș). Pușcariu (DR, I, p. 232—234 și Et. de ling. roum., p. 372) explică termenul românesc prin v. sl. *lětě* „dans le courant de l'année, toute l'année", trecînd peste piedicile reale de ordin semantic pe care le comportă această explicație.

leurdă s.f. „ail des bois" (bot.) și în toponimie: *Leurdiș*, *Leurdar* (Pașca, DR, XI, p. 63, 76), *Leordeț* (Iordan, BL, XV, 84), *Leordeni*: alb. *hudhër*, *hundhrë*, *hurdhë* s.f. „Knoblauch".

mal s.n. „bord escarpé, berge, rive (d'un fleuve), rivage (de la mer)": alb. *mal* s.m. „Berg, Gebirge" (cf. mai sus, p. 243); Tagliavini, Alb. Dalm., p. 181, s.v. *mal*; Georgiev, Trak. ez., p. 65; Çabej, SCL, X, p. 559; n. top. *Malung* „sehr langen, oben geraden, Bergrücken", în Albania, ar fi compus din *mal* + *longus* (Jokl, ZONF, X, p. 198).

mare (ar. ~, megl. *mari*) adj. „grand, gros“; v. mai sus, p. 179, pentru explicația prin latină. După E. Çabej (RIEB, II, p. 182), cf. alb. *i math (i mall)* „gross“, fem. *e malle* și expresia alb. *pun'e madhe*, rom. *mare lucru.*

mazăre (ar. *madzire* „mazere“, Papahagi, Basme, glosar, s.v., este vb. „a merge“!, v. Id., l.c., p. 118, 5) s.f. „pois; petit pois“ (bot.); alb. *modhullë* s.f. „Erbse“. Dac. μίζηολα „Thymian“, pe lîngă formele corupte μίζολα și μόζουλα la Dioscoride (Dečev, Dak. Pfl., p. 30 ș.u., Georgiev, Ling. balk., VIII, p. 10) nu ar mai putea explica, din cauza vocalismului și sensului cuvîntului, termenii din română și albaneză; cf. observațiile lui Jokl, Litteris, IV, p. 200 și Densusianu, GS, IV, p. 406. Pentru tratamentul fonetic al termenului românesc, v. Graur, BL, III, p. 47 și Capidan, Lg. et litt., II, p. 108. Explicația termenului albanez prin indo-europeană ridică reale dificultăți: sensurile nu coincid (Reichenkron, Vorröm. Bestandt., III, p. 86—87). *mazăre.* E.P. Hamp, SCL, XXX, 1979, p. 89—90. În C.B., 1588, I, p. 209/14: cu *dz: madzăre;* în vestul Țării Românești: „fasole, linte“, originar cu *e: maze-*, cf. alb. *modhullë.*

dr. *măldac*, la Cihac (Dict., II, 672; „petit tas (de foin)“. Tiktin, s.v., Mold. „halbe Fuhre“, „charriage, charretée“. La Sofia Nădejde, mai de grabă „bogat“; doar va întruchipa două *măldare*“. DA, Mold. „măsură de greutate folosită pentru lemne sau fîn; cantitate, sarcină de lemne de această greutate“. Și *măldar, mărdac,* ngr. μανδάκης „legătură de răchită“, „manipulus foeni“, „lien à gerbe“. (Vaniček, Fremdwörter im Gr. u. Lat., 1878, p. 31). După Lagarde, Kretschmer, Vendryes: împrumut în tracă, din v. ir. *bandaka* „Bande, Fassel“, cu trecerea lui *b* la *m (!)*, Boisacq, p. 606 < i-e* *mand* „enclore, enserrer“.

măgură s.f. „éminence, colline; tumulus“: alb. *magulë* s.f. „Hügel“ (Skok, Sl., IV, p. 345; cf. sard. — campid. — *moγoro* „niedriger Hügel“ și n.de loc. *Mógoro*, M. L. Wagner, Arch. Rom., XV, p. 227; explicația prin slavă, propusă de Vasmer, St. z. alb. Wortf., p. 18 ș.u., e deci insuficientă; v. sl. *mogyla* și *gomila* — alb. *gamulë* „Haufen von Erde, Gras u. dgl.“ — rus. *mogila*, pol. *mogila*, slov., s.-cr. *gomila*, Wędkiewicz, RS, VII, p. 125 ș.u.) și *mjegull* „ceață“, *mjergull, njegull* (Fjalor shq., s.v.).

mărar, morar (dial.) (ar. *măral'u*, Capidan, DR, II, p. 458) s.m. „aneth“ (bot.), „camomille puante, pied d'alouette, fenouil de porc“: alb. *maraj* s.m. „Fenchel, foeniculum officinale“.

mînz (ar. *mîndzu* [Papahagi, Basme, p. 643, s.v.], megl. *mǫnz*) s.m. „poulain“: alb. *mëz* „männliches Füllen von Pferd und Esel“ (cf.E. Çabej, Glotta, XXV, p. 50 ș.u.: **mandeus*, reconstruit de Barić, nu rezistă examenului critic, v. Pușcariu, DR, X, p. 387), *mînzat* „vițel de un an“: alb. *mëzat* „bou tînăr“ (Fjalor shq., s.v.), *mînzare, mîrzară* (Hațeg, Giuglea-Ivănescu, SCL, X, p. 105—111): alb. *mëzare* „génisse“ (și în bulgară, de la păstorii români, Bernard, Ling. balk, I, p. 103—104).

moș (ar. *moașă* „bătrînă, babă“, megl. *moș*) s.m. „vieux, vieillard; grand père, aïeul“ („unchi“: Moldova: ALR I, vol I, h. 165; Sala, SCL, VI, p. 140—144; „bătrîn, bunic“, Ardeal: Pușcariu, LR, I, p. 363): alb. *motshë, moshë* s.m. „Greis, Alter“, *moshë* s.f. „età“ (Cordignano).

mugur, mugure (Byck-Graur, BL, I, p. 42; megl. *mugure*) s.m. „bourgeon“: alb. *mugull* s.m. „Pfropfreis, Spross“.

murg (ar. *murgu*, megl. *murg*) adj. „brun“ (ALR, II_2, vol. II, h. 276) și „roib“ (ALR II_2, vol. II, h. 275) (Lange-Kowal, Sprachkunde, Jhrg. 1941, nr. 6, Berlin, p. 9 ș.u.): alb. *murg* „dunkel, schwarz, grau“ (ca substantiv, are sensul de „călugăr, om solitar“, Fjalor shq., s.v.; cf. REW^3,

433; „*murg* ist... echt albanisch", Treimer, MRIW, I, p. 376; sens asemănător cu gr. ἀμολγός „seară; dimineață; noapte; întunerec; timpul mulsului", Giuglea-Ivănescu, SCL, X, p. 110—111).

mușcoi, mîșcoi s.m. „mulet": alb. *mushk* s.m. „Maulesel" (cf. friul. *muss*, veneț. *musso* „măgar"; din iliră, după Bonfante, BSL, XXXVII, p. 141; Lg., 18, p. 290).

năpîrcă s.f. „vipère": alb. *nepërkë* s.f. „Viper, Natter".

noian s.m. „océan, immensité": alb. *ujë* s.f. „Wasser", *ujane* s.f. „ocean" (cf. Tagliavini, Alb. Dalm., p. 273, s.v.; *noian* < *noiu* + *-an*, I. I. Russu, DR, XI, p. 180).

părău, pîrău, pîrîu s.n. „torrent, ruisseau": alb. *përrua, prrua*, det. *përroi* s.m. „Bett eines Flusses, Baches; Bach, Tal, Waldstrom". Termenul albanez este compus: *për-rua*; forma originară conținea un *n*, postulat de pl. *perronjë, përrenje, përrënjë*. Plecînd de la *për-rën-*, cuvîntul a fost apropiat de t. *krua*, „izvor", scut. *krue*, det. *kro(n)i*, t. de s. *kronj*, g. *krona, kroje* (Pekmezi, Gr. alb. Spr., p. 252) < **kron* < **kren* (Jokl, IF, XXXVII, p. 90 ș.u.; Id., Ling. kult. Unters., p. 7, 335; ilir. **perrēn* „Quelle, Bach", Mayer, Illyr., II, p. 90—91); t. *rrua* „Bach, Strom. Fliessen, Flusslauf" (Jokl, ZONF, X, p. 189) înfățișează partea a doua a cuvîntului. Cuvîntul există în bulgară: *poroj* „Gebirgsbach, Giessbach; Wolkenbruch, Platzregen" (mai ales în Macedonia) și în sîrbo-croată: *poroj* „lit de rivière caractéristique, avec terre et pierres" (Skok, Glasnik Skopskog naučnog društva, XII, p. 210), *Peroj*, sat în Istria, *Paraun*, n. de loc în Bosnia.

Jokl (IF, XLIX, p. 282 ș.u.) a căutat să explice termenul românesc direct prin albaneză (l.c., p. 285). Plecînd de la etapa *-õu* sau *-ou* (l.c., p. 277), și evitînd, astfel, dificultatea indicată de Spitzer (MRIW, I, p. 296; cf. Rosetti, Rech., p. 159, n. 1: alb. *-on* ar fi trebuit să fie redat, în română, prin *-un*), *-ău* poate reda pe alb. *-ou* (diftong nazal cu *-u* semivocală, Jokl, l.c., p. 284 ș.u.). Dar atît motivele de ordin general, expuse aici mai sus, cît și faptul că termenul este larg răspîndit în Peninsula Balcanică ne arată că *pîrîu* face parte din vechiul fond balcanic al limbii române și că nu provine, în limbile care îl cunosc, direct din albaneză.

Problema este de ordine cronologică. Jokl (l.c., p. 284) susține că trecerea lui *e* la *o* este anterioară intrării elementelor latine în albaneză, deci foarte veche. Așadar, termenul ar fi pătruns în latina balcanică cu fonetismul *-õu*. O probă despre aceasta o găsește în forma de plural *păroaie* [sic!] a termenului românesc, pe care o apropie de alb. *përroi* (det.). De fapt, nimic nu ne împiedică să admitem că termenul a intrat sub forma fonetică arătată în latina balcanică, de la limba care a dat limbii române și celei albaneze o serie de termeni comuni. Jokl (l.c., p. 285 ș.u.) combate părerea lui Skok (ZRPh., L, p. 528), după care dispariția lui *n*, în *pîrîu*, s-ar fi petrecut în aceleași condiții ca în *brîu* etc.; într-adevăr, în cazul de față condițiile fonetice nu sînt la fel (plecînd de la **-ren*, lipsește *u* final, condiție necesară inovației).

Ceea ce este însă sigur este că silaba a doua a termenului românesc a fost modelată după *rîu* < lat. *rivus* (Spitzer, MRIW, I, p. 296; Skok, ZRPh., L, p. 528; cf. Id., l.c., LIV, p. 464 ș.u.), din a cărui sferă semantică face parte *pîrîu* (v. dovezile la Hristea, SCL, IX, p. 524—526). Prezența aceluiași termen în bulgară și sîrbo-croată asigură vechimea cuvîntului în Peninsula Balcanică și indică în mod hotărît că *pîrîu* aparține vechiului fond balcanic al limbii române.

Vasmer, St. z. alb. Wortf., p. 50 ș.u., explică termenii albenezi prin bulgară, dar această explicație nu se potrivește termenilor românești. Tagliavini, Riv. d'Albania, I, p. 424, explică pe *pîrîu* prin albaneză.

pupăză (ar. *pupuză, pupăza*, megl. *pupează*) s.f. „huppe" (zool.): alb. *pupë* s.f. „Wiedehopf", *pupcë, pupzë, pupa* s.f. „upupa" (Cordignano), *pupë, pupëzë* s.f. „upupa, uccello" (Leotti). Formație diminutivală, cu sufixul-*ză* (v. mai sus, p. 239—240).

rînză s.f. „gésier; caillette (estomac des ruminants)"; (sensul de „pipotă" (ALR II_2, vol. II, h. 364) e răspîndit, în dacoromână, în afară de graiurile muntenești): alb. *rëndës* s.m. „Lab." Barić (Albanorum. St., p. 87) explică pe *brînză* „fromage" prin *rînză*; cf. Id., A. Arb. St., I, p. 142 ș.u.; ar. *brîndză*, atestat rareori (Capidan, Arom., p. 159; Șiadbei, SCL, IX, p. 188); megl. *bronza, brănza* (Candrea, GS, I, p. 35); *brînză* a dispărut din aromână; *brînză* „fromage de chèvre, pressé et transporté dans un sac en cuir" (Skok, ZRPh., L, p. 528 ș.u.). În sec. al XIV-lea, în Dalmația: „caseus valahicus"; ngr. πρέντζα „Käse in Lederschlauch" (în Epir). După Rohlfs, provine dintr-o limbă balcanică dispărută (Lex. Differ., p. 51, nr. 2). Pentru vechimea cuvîntului cf. n. pr. *Brîndză veche* (Țara Românească, 1573, Hasdeu, Col. lui Traian, 8, p. 854) și n. pr. *Brîndză* (Moldova, 1576, Ghibănescu, Surete și izvoade, V, p. 288). Explicația prin numele orașului *Brienz* (cf. germ. *Prinsenkäse, Brinsenkäse*, respinsă de Meyer-Lübke, REW^3, 1272, care socotește cuvîntul preroman; cf. totuși Al. Niculescu, SCL, VIII, p. 121; *brînză*, la origine „caș fabricat la Brienz)" are dezavantajul că nu poate explica prezența termenului în aromână și meglenoromână.

sarbăd (*sarbed*, Tiktin) adj. „aigre, aigrelet (en parlant du lait), fade": alb. (*i*)*thartë*, (*i*)*tharbët* (Godin, s.v. „sauer") adj. „sauer; àcido", (*i*)*tharptë*, „id.", *tharbë* vb. „inacidire" (Cordignano; Leotti). Termenul trebuie separat de *searbăd* adj. „pâle" (DE, 42; suprimat din REW^3, 2934).

scăpăra (ar. *ascapir*, megl. *scapir*) vb. „battre le briquet, faire jaillir des étincelles; étinceler": alb. *shkrep* vb. „schlage Funken; Feuer; far cilecca" (Tagliavini, Alb. Dalm., p. 254, s.v.; din latină, Vasiliu, SCL, VI, p. 242).

scrum (ar., megl. ~) s.n. „cendre": alb. *shkrumb* „alles verkohlte, verbrannte", *shkumboj* „verbrenne, verkohle".

sîmbure, sîmbur (dial., v. ALR II_2, vol. I, h. 211), ar. *sămbure* (MRIW, I, p. 293) s.m. „noyau; pépin": alb. *thumbëz* s.f. „Knopf", *thumbull, sumbull* s.f. „Knopf".

spînz s.m. „helleborus purpurascens" (bot.), cf. magh. dial. *ëspëndz* (Balogh, SCL, IX, p. 384); cf. alb. *shpendër* s.f. „ellèboro". Dar dr. *z*: alb. *d* nu corespund (ne-am aștepta la dr. *d* sau la alb. *dh*; Philippide, Orig. rom., II, p. 621: apropierea de numele splinei, din dialectele italiene de sud, nu e justificată).

spuză (ar. ~) „cendre chaude", alb. *shpuzë* „gluhende Asche", și în bulgară (Romansky, WJb., XV, p. 129; Graur, BL, V, p. 114, respinge explicația prin lat. *spodium*, dată de Meyer-Lübke, REW^3, 8166).

strepede (megl. *strépij*) s.f. „ciron (ver du fromage)": alb. *shtrep*. s.m. „Wurm, Made" (Meyer, EW, p. 137, s.v. *gjarper*; din latină, Vasiliu, SCL, VI, p. 247; cf. Byck-Graur, BL, I, p. 26).

strungă (megl., istr. ~) s.f. „défilé; bercail, parc à brebis" (v. ALR II_2, vol. II, h. 401; are și sensul de „écartement entre les deux dents de devant", v. ALR I, vol. I, h. 31; Sala, SCL, VIII, p. 242—243; v. expunerea lui Giuglea, DR, II, p. 340—355): alb. *shtrungë* s.f. „Abteilung des Pferchs, in dem die Ziegen gemolken werden". Dacă **strunga* „Melkraum, Nelkpferch", I. Duridanov, Thrakisch-dakische Studien, Sofia, 1969, p. 95. Cuvîntul apare, cu înțelesuri înrudite, în neogreacă, slovenă, sîrbo-croată, polonă,

ucraineană și ungară (Barić, A. Arb. St., I, p. 154 ș.u.; în slavă, din română, Philippide, Orig. rom., II, p. 735). În albaneză și română din ngr. στρούγκα (Dem. Moutsor, IF, 77, 1972, p. 255—265). In Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei, Cluj, 1957 și 1958, I. I. Russu, Din trecutul păstoritului românesc, p. 135 ș.u. Elem. autohtone în terminologia pastorală, p. 137 ș.u.: *mînz, daș, ciolan, vătui, țap, bască, ghiară, șoriciu, căpușă, strepede, gălbează, buiestru, barz, murg, stărnut, sterp, șut, baligă, baci, stînă, țarc, strungă, cață, ghioagă, căciulă, mărcat* (lapte covăsit), *străgheață (caș), brînză, zăr, zară, sarbăd*: 31 de cuvinte.

șopîrlă s.f. „lézard": alb. *shapi* s.m. „Eidechse".

știră s.f. „stérile (en parlant des animaux et des femmes);" pentru „femeie stearpă" (v. ALR I, vol. II, h. 225): alb. *shtjerrë* s.f. „Lamm, junge Kuh"; cf. ngr. στείρα „unfruchtbares Weib oder Tier" (termenul trebuie separat de *sterp*, alb. *shterp*, pentru care v. mai sus, p. 215; cf. Philippide, Orig. rom., II, p. 736 și observațiile lui Tagliavini, Alb. Dalm., p. 259, s.v. *štęrk*).

șut v. *ciut*.

țap (ar. ~) s.m. „bouc": alb. (g.) *cap, cjap* „Ziegenbock", *cape* s.f. „Ziege", g. *thjap* „montone non castrato" (Tagliavini, Alb. Dalm., p. 298, s.v.). ngr. τσιάπος „grosser Bock", τσάπος (Epir) „Ziegenbock", triest. *zap* „caprone", vegl. *sapial* „capretto", dalm. *zapo* „capro castrato", s.-cr. *cáp*, slov. *cáp*, ucr., pol., ceh. *cap* „Ziegenbock", magh. *cáp* „hircus", umbr. *ćáppa* „junge Ziege", it. de sud *dzappu, dzappo, tsappu, zappo* „Ziegenbock" (Rohlfs, în ZRPh., XLV, p. 662 ș.u.: Lex. Differ., p. 65). Cuvîntul, cunoscut și în iranică (pers. *čapiš* „einjähriger Bock"; Rozwadowski și Vasmer explică sl. *capŭ* „Ziegenbock" prin iranică, RS, III, p. 264; cf. Brückner, KZ, XLVIII, p. 166—167; părerea lui Densusianu, GS, I, p. 244, că termenul a pătruns direct din iranică în română, nu poate fi admisă; cf. Șiadbei, SCL, IX, p. 188—189), ar fi fost, la origine, un strigăt pentru a chema animalele, același pe teritorii și în limbi diferite (Rohlfs, l.c., p. 665). Din iliră, s-ar fi răspîndit în Italia și în Peninsula Balcanică.

țarc (ar. *țarcu*) s.n. „parc à bestiaux": alb. *thark* s.m. „Hürde, Pferch; recinto di siepe per ovile o porcile" (Cordignano); ngr. τσάρκος (Epir) „kleiner Stall für junge Ziegen "(Meyer, EW, p. 445, s.v.) ar fi împrumutat, după Densusianu (GS, I, p. 248), din română (cf. alb. *tshark* „Kreis, Schlinge"). Explicația prin iranică, propusă de Densusianu (l.c.), se lovește de dificultăți fonetice (consoana inițială și redarea ei diferită în română și albaneză), geografice, cronologice și semantice (v. ML, p. 370 ș.u.).

țeapă s.f. „pointe (d'un pieu); pal; piquant": alb. *thep* s.m. „punta; ròccia o sasso che termina in punta" (Cordignano).

urdă (ar. *urdă, urδă*, megl. *urdă*) s.f. „fromage blanc tiré du petit lait qui est resté après la fabrication du fromage à la pie": alb. *udhos* s.m., „Käse", alb. *urdha* „Käseart" ar fi un cuvînt recent, împrumutat din aromână, Capidan, DR, II, p. 470 ș.u.; cf. obiecțiile lui Weigand, B.-A, II, p. 274 ș.u. Dimpotrivă, Barić, A. Arb. St., I, p. 157 ș.u., explică termenul albanez *udhos* prin dubletul **hurdhë*: *urdhë* (din latină, Giuglea, DR, X, p. 450—451). Christo Vakarelski, Zs. f. Balkanologie, V, 1971, p. 177: bg. *urda* (la strandža), *vurda* (Rhodopi) < tc. *urda*. B. Simeonov, Ling. balk., XV, 1971, p. 34—35: din iranică (cf. oset. *urs*); cf. *Urdans*, localitate pe Maritza (sec. VI) = *Mlečovo*); Iordan Duridanov, op. cit., XVII, 1974, p. 51—62: din substrat; alb. *Udhos* (<**urdhos*), dr. *urdă*; din rom. în bg., s.-cr., ngr., ucr., slovenă. Obiecțiunea lui Capidan, l.c., ca și a lui Giuglea, DR, III, p. 587, că alb. *dh* ar fi trebuit să fie redat în română prin *z* cade, dacă plecăm de la forma primitivă cu **dh*, redat

în română, după *r*, prin *d*; cf. *leurdă*. Termenul *urda*, cu sensul de „geronnene Milch, Schafmolke" e cunoscut în sîrbo-croată, ucraineană, cehă și slovacă; cf. pol. *horda*, magh. *orda* „Topfen", ngr. ὀρρός „zer", ὀρρώδης „zeros, cu zer" (Giuglea, DR, III, p. 582 ș.u.). Eric P. Hamp, „On the Distribution and Origin of (*b*)*urda*, Ling. balk., XXIV, 1981, p. 47—50. Elemente proto-alb. și rom. Din rom. în slavă. Iordan Duridanov, op. cit., 17, 1974, p. 51—67: *burda, vatră*, (Festg. Isačenko, 1976, p. 201—210).

vatră (ar., megl. ∼) s.f. „foyer, âtre": alb. (g.) *votër*, (t), *vatrë* „Herd, Feuerstelle" (cuvîntul are reprezentanți în limbile slave: slov., ceh. *vatra*, pol. *watra;* Jokl, Sl., XIII, p. 283 ș.u., a respins explicația formelor albaneze prin slavă, cf. Șiadbei, SCL, IX, p. 189—190 și Çabej, SCL, X, p. 529). *vatră:* Candrea, Dicț.: „locul de pe cuptor sau din sobă unde se face focul". Jipescu: „în tindă, locul unde este *vatra*, pe unde se dă foc în sobă"; „*vătrai*" „unealtă cu care se scormonește focul", Damé, „foyer, âtre"; Heinz Schuster-Šewc, Zum Etymol. u Wortgesch. von südslavisch. *vatra* „Feuer, Herd", Zs. f. Phon. Sprachwiss. u. Kommunikat., 32, 1979, p. 699—702 (eronat!).

viezure (ar. *vizuru* [Mihăileanu]), *vizur* (cf. Byck-Graur, BL, I, p. 41), la Ohrida (Capidan, Arom., p. 293) s.m. „blaireau" (zool.): alb. *vjedhull* s.f. „ein getreidefressender Vierfüssler, Hamster oder Dachs"; cf. Reichenkron, Vorröm. Bestandt., III, p. 84—86.

zară (ar. *δală*) s.f. „lichidul albicios, acrișor, ce rămîne din lapte după ce s-a ales untul" (I.-A. Candrea, Dicț. encicl. ilustrat „Cartea Românească", I, s.v., cf. Capidan, Lg. et litt., II, p. 107—108): alb. *dhallë* s.f. „saure Milch".

zgardă s.f. „curea sau cerc ce se pune în jurul gîtului cîinelui": alb. *shkardhë* s.f. „Hundekette". (Pentru dr. *d:* alb. *dh*, v. mai sus, p. 250, s.v. *leurdă*).

G. Weigand (B.-A., III, p. 215—218) înșiră cîțiva termeni din graiurile transilvănene, care pot fi împrumuturi din albaneză; acești termeni nu fac deci parte din vocabularul comun al limbii. Prezența lor în graiurile locale ridică probleme speciale, în fiecare caz în parte. Astfel: dr. (sec. XVI) *îmă:* alb. *ëma* „Mutter", *dandăr* (Transilv.) „fremder Mann"; alb. *dhëndër, dhândër* „Schwiegersohn", *fară* (Hațeg) „Geschlecht": alb. *farë* „id", *ghiutură* (Transilv.) „legătură": alb. *gjymtyrë* „Verbindung der Gliedmassen", *ștează* (Transilv.) „Wolkmühle": alb. *shtezë* „tiefster Raum im Schiff." Gr. Brâncuș, SCL, XXIII, 1972, p. 299—306: cîteva explicații diferite privind vocabularul român și albanez: *acătare*, cf. alb. *akë;* ar. *bal'u, bal'e:* alb. *ballë; brînză:* alb. *brenzë, brëndë sat; brustur:* alb. *brushtull-u; creț:* alb. *krec; dărîma:* alb. *dërmoj; mură:* alb. *mullë* „stomac"; *negură:* alb. *njegull; scorbură:* alb. *karbull*. *Zîrnă* s.f. plantă veninoasă, cu fructele boabe negre sau verzi, numită și „umbra nopții". Solanum nigrum (Z. C. Panțu, Plantele cunoscute de poporul român, București, 1929, p. 343, s.v.).

Explicația prin v.sl. *zrŭno* „boabă, grăunte" (G. Mihăilă, Dicț. al limbii rom. vechi, București, 1974, p. 98 s.v. *dzîrnă*) nu satisface, întrucît în cele mai vechi atestări termenul apare cu *dz-* inițial (*Dzărnă*, n.pr.m. într-un document din Suceava, 1488, Bogdan, DSM, I, p. 355), care nu figurează în elementele slave ale limbii române. Nici sensurile nu coincid.

B. P. Hasdeu (Ist. critică a Românilor, I, București, 1875, p. 270—274) a explicat cuvîntul prin dacă: (προ)δίορνα, numele plantei „veratrum nigrum". Termenul (Δίερνα) apare la autorii antici sub diverse aspecte, cu *d-, t-, ts-* sau *z-* inițial, cf. *Cerna* din zilele noastre și localitatea Δίερνα pe malul stîng al Dunării (D. Detschew, Die trakischen Sprachreste, Wien, 1957, p. 132). Păstorii mocani numesc oile negre *zărne;* cf. și vb. *a zărni* „a se înnegri" (C. Poghirc, TILR, II, p. 334—335).

EXPRESII ÎN COMUN

Limba română (şi anume limba comună) cunoaşte o serie de expresii şi cuvinte care nu se regăsesc cu sensul din limba română în celelalte limbi romanice, ci numai în limbile din uniunea lingvistică balcanică: albaneza, bulgara şi neogreaca. Unele expresii au fost traduse probabil în celelalte limbi balcanice potrivit principiilor expuse aici mai sus, p. 193 ş.u. Este posibil ca unele din aceste „calcuri" lingvistice să aibă o oarecare vechime, iar altele să fie moderne (cf. Graur, BL, V, p. 66 ş.u., 69, 71 ş.u.); dar delimitarea între aceste două categorii de expresii nu poate fi făcută, cu mijloacele de care dispunem astăzi. Iată cîteva exemple: lat. *certare*, dr. *certa*, alb. *qërtoj*, lat. *conventus*, dr. *cuvînt*, alb. *kuvënd*, lat. *cuneus*, dr. *cui*, alb. *kûj*, lat. *curtiare*, dr. *cruţa*, alb. *kursej*, lat. *draco*, dr. *drac*, alb. *dreq*, lat. *horrere*, dr. *urî*, alb. *urrej*, lat. *manicare*, dr. *mîneca*, alb. *mëngoj*, lat. *mergo*, dr. *merge*, alb. *mërgoj*, lat. *sessum*, dr. *şes*, alb. *shesh* (Barić, Ist. arb. jez., p. 40—41).

Cf. A. Mazon et A. Vaillant, L'Évangéliaire de Kulakia, Paris, 1938, p. 246: „il est plus aisé de noter les parallélismes sémantiques, que de les interpréter".

Vom înşira aici mai jos numai cîteva din aceste expresii pe care limba română le posedă în comun cu celelalte limbi balcanice, pentru exemplificare.

Materialul comparativ este înfăţişat în lucrările următoare: S. Puşcariu, Studii şi notiţe filologice, în Convorbiri literare, XXXVIII (1904), p. 461 ş.u., şi XXXIX (1905), p. 50 ş.u. (studiază o serie de expresii paralele în română şi în albaneză); Per. Papahagi, Paralelle Ausdrücke und Redensarten im Rumänischen, Albanesischen, Neugriechischen und Bulgarischen; WJb., XIV, p. 113 ş.u.; Philippide, Orig. rom., II, p. 691 ş.u.; Eqrem Çabej, Parallele Ausdrücke und Redensarten in den Balkansprachen, RIEB, II, p. 226 ş.u.; Jokl, Litteris, IV, p. 195 ş.u.; A. Graur: o listă de expresii în comun greceşti şi româneşti, RESEE, IX, 197, datorată unor studenţi greci.

albină. *Albină* (ar. *algină* „abeille, essaim") s.f. „abeille": **alvina* „stup" v. aici, mai sus, p. 173; cf. alb. *bletë* s.f. „Biene, Bienenkorb" (Jokl, Ling. kult. Unters., p. 289 ş.u.; Skok, A. Arb. St., I[2], p. 225; Arch. Rom., VIII, p.148 ş.u.).

(oameni) aleşi. *Unul şi unul* „choisis, triés sur le volet, l'un mieux que l'autre"; ar. *unu ş'un* (Papahagi, Basme, p. 317, 25); alb. *një e një* „eins und eins, auserlesen" (Hahn, Lex., p. 87); ngr. ἕνας καὶ ἕνας (M.H.).

anotimp schimbăcios. *Babe(le)*, *zilele Babei* „primele zile ale lui martie, cînd timpul e mereu schimbăcios": ar. *moaşile*, ngr. οἱ μέρες τῆς γριᾶς;; bg. *babini dni;* alb. *plakat* „cele trei zile reci de la sfîrşitul lui martie sau începutul lui aprilie" (Fjalor shq., s.v.).

nu te amesteca „ne te mêle pas, occupe-toi de tes affaires". *Caută-ţi de treabă* „occupe-toi de tes affaires"; ar. *mutrea-ţi lucrulu* „caută-ţi de treabă" (Papahagi, Basme, p. 82, 15); alb. *kërko punën* (D.P.); ngr. κύτα τὴ δουλειά σου (M.H.); bg. *gledaj si rabotata* „kümmere dich um deine Angelegenheiten" (Miladinov; R.P.).

disperare. *Cu sufletul la gură* „à la dernière extrémité, quand on ne sait plus que faire"; alb. *me shpirt ndë gojë* (Eqrem Çabej, RIEB, II, p. 229); *me shpirt në gojë* (D.P.); bg. *zabi mi se dušata* (R.P.).

a avea dreptul la. *Mi se cade* „j'ai droit à; il me convient"; alb. *më bije* (D.P.); bg. *pada mi se* (R.P.).

faţă. *A se spăla pe ochi* „se laver le visage"; alb. *të lash sytë* (D.P.); ngr. πλένω τά μάτια μου (M.H.; Graur, BL, V, p. 71); bg. *omix si očite* (R.P.).

fermecare, a fermeca. *Deochi* „fermecare cu privirea care, după credinţa populară, poate produce persoanei atinse tulburări organice: căscături, fierbinţeli, leşin etc.", ar. *diocl'u; a deochia* „a fermeca cu privirea"; ngr. **(ἀπό)**

ματιά, (ἀπό) ματιάζω; alb. *përsysem: ig andejza, se mos më persyset puna* „gehe von hier weg, dass meine Arbeit nicht behext (beschreien) wird"; *përsysh* „das Behexen, Beschreien; a fermeca cu privirea, a-l mînca din ochi, a-l deochia".

a gîndi la. *Nu-l taie capul* „celà ne lui vient pas à l'esprit"; alb. *nuk i shqyn koka (shqyj)* „zerreissen" (Eqrem Çabej, RIEB, II, p. 228); ngr. δέν τοῦ κόφτει (τό μυαλλὸ τοῦ κεφάλι (M.H.); bg. *ne mu sěče glavata* (R.P.).

impozit. *Dare* „impozit", ar. *dări* pl.; ngr. τά δοσίματα; bg. *vse platše;* alb. *i dhënë* „dare, impozit".

a începe. „commencer à, entreprendre". *A se apuca (de ceva);* alb. *zunë këngën* „cominciarano a cantare", *zura të ha* „comminciar a mangiare" (Leotti), *zunë të këndonjë* (D.P.); ngr. πιάνω μιά δουλειά (M.H.); bg. *se zalovi za něšto* (R.P.).

a înspăimînta. „faire entrer sous terre". *Te bag în pămînt;* alb. *do të të fut në dhe* (D.P.), *do të të fut ndënë dhe* „ich werde dich in die Erde stecken" (Hahn, Lex., p. 142); ngr. να μέ βάλης στὸ χῶμα (M.H.).

într-una, mereu, necontenit. *Tot plînge* „il (elle) pleure sans arrêt"; alb. *gjith qan* (D.P.); ngr. ὅλο κλαίει (M.H.); bg. *vse plače* (R.P.).

a lăuda. *Mări* „louer" < *mare* „grand": alb. *madhjoj* „exalter" < *i madh* „grand".

a lega. *Cîrneleagă, cîşlegi* (ar. *cîrleagă*) s.f. „la Carème qui précède Pâques; jour gras": *lega* „lier"; cf. alb. *e lithmja, të lidhunit* (D.P.), *e lidhura,* (g.) *e lithmeja* „Fastnacht"; *lidh* „binde, verbinde, gürte; faste" (Puşcariu, DR, I, p. 437 ş.u.).

minciuni. *Cai verzi pe pereţi* „des blagues"; alb. *ti do kalë jeshil* „du verlangst unmögliches" (Eqrem Çabej, RIEB, II, p. 227).

neastîmpărat. *Te mănîncă spinarea* „tu as envie d'être battu"; alb. *të ha kurrizi* (D.P.); ngr. τὸν τρώγει ἡ ράχη τοῦ „îl mănîncă spinarea" (Sarafidi); bg. *sărbite gărba* (R.P.).

noroc (urare). *Într-un ceas bun* „bonne chance"; ar. *oară bună* (Papagahi, Basme, p. 669); ngr. καλὴ ὥρα „ceas bun" (M.H.); bg. *na dobăr čas* (R.S.).

ocupaţie. „affaire, occupation". *Am treabă* „*j'ai* affaire"; ar. *am lucru* „am treabă" (Dal.); alb. *unë do shkoj, se kam punë* „devo andar via, perché ho da fare" (Leotti), *kam punë* (D.P.); ngr. ἔχω δουλειά („lavoro, affare", Brighenti; M.H.); bg. *imam rabota* (R.P.).

a plictisi pe cineva. *A scoate sufletul (cuiva)* „embêter quelqu'un": alb. *m-a nxore shpirtin* (D.P.); ngr. μοῦ βγάζει τήν ψυχί (M.H.); bg. *izvadi mi dušata* (R.P.).

a se purta bine cu cineva. *A lua cu binele (pe cineva),* ar. *cu bunlu;* ngr. καλοπαίρνω κανένα „schmeicheln"; παίρνω κανένα μὲ τὸ καλό „freundlich behandeln"; alb. *e marr me të mirë* „îl iau cu binele".

a pune în vînzare. *A scoate casa la vînzare* „mettre en vente la maison"; alb. *e nxjerrë shtëpinë për të shitur* (D.P.); ngr. ἔχω (τὸ) σπίτι γιά πούλημα (M.H.); bg. *izvaždam něšto za pródan* (R.P.).

soartă. *Aşa i-a fost scris* „tel a été son destin"; ar. *aşa l'era scriată* (Papahagi, Basme, p. 24, 14); alb. *ashtu ish shkruar* (D.P.); ngr. ἦταν γραφτό του (M.H.); bg. *taka mu bilo pisano* (R.P.).

stricat (despre lapte). *Laptele s-a tăiat* „le lait s'est gâté"; alb. *u-prish qumështi* (Eqrem Çabej, RIEB, II, p. 229); *u-pre qumështi* (D.P.); ngr. κόπηκε τὸ γάλα (M.H.); bg. *mlěkoto se preseče* (R.P.).

a trăi în bune raporturi cu cineva. *A mînca pîine cu sare împreună* „vivre et peiner ensemble"; alb. *kemi ngrënë (bashkë) bukë e kirpë* (D.P.).

uvulă. (anat.) *Omușor* s.n. „luette": *om* „homme" (v. ALR I, vol. I, h. 33); cf. alb. *njerith* (D.P.) s.m. „Gaumenzäpfchen": *njeri* s.m. „Mensch, Mann", bg. *măžec* „Männchen; Zäpfchen": *măž* „Mann" (cf. SRL, c.r., 2, p. 5).

a vorbi în zadar. *Nu-ți strica gura* „ne parle pas inutilement"; ngr. μή χαλνᾶς τὸ στόμα σου ἄδικα (M.H.); bg. *ne si razvaljaj ustata* (R.P.).

ÎNCHEIERE

Expunerea noastră de pînă aici a fost consacrată elementelor balcanice ale limbii române.

Trăsăturile „balcanice" ale limbii române sînt datorate, după cum am văzut, factorilor următori: 1. existența unui substrat comun în două sau mai multe limbi balcanice (româna și albaneza, la care se alătură, uneori, și bulgara); 2. conviețuirea popoarelor balcanice, în cursul evului mediu; 3. dezvoltarea unei civilizații comune, care s-a răspîndit în întreaga Peninsulă Balcanică.

Existența trăsăturilor „balcanice" ale limbii române și dezvoltarea românei în zona civilizației grecești implică formarea ei la nordul și la sudul Dunării. Formarea limbii române în contact cu limbile sud-dunărene înseamnă că civilizația greacă a fost activă în zona în care s-a format limba română. Caracterul meridional al unei serii de elemente etnografice care constituie trăsăturile caracteristice ale civilizației noastre rurale implică, de asemenea, contactul cu civilizația popoarelor sud-dunărene. Prezența în limba română a unui număr de cuvinte ce se regăsesc și în albaneză nu implică însă, în mod necesar, contactul dintre strămoșii noștri și strămoșii albanezilor, întrucît aceste cuvinte se explică printr-un criteriu comun: o limbă azi dispărută, a cărei formă actuală este, cel puțin în parte, albaneza de astăzi, și care a lăsat urme în vocabularul populației romanizate dunărene. Nu este deci nevoie să presupunem că împrumutul de termeni s-a făcut în vecinătatea albanezilor. Totuși sînt motive să credem că teritoriul lingvistic al strămoșilor albanezilor se întindea și la nordul teritoriului lor actual (v. mai sus, p. 195 ș.u.) și că, prin urmare, strămoșii albanezilor erau vecini cu strămoșii noștri.

Eliminînd apropierile dintre română și celelalte limbi balcanice care pot fi explicate și prin alte criterii, am explicat prin criteriul „balcanic" următoarele trăsături caracteristice ale limbii române:

1. Crearea unei vocale neaccentuate cu un timbru aproape identic în română, albaneză și în bulgară (v. mai sus, p. 226).
2. Tratamentul asemănător al lui *-n-* (intervocalic) în română și în albaneză (v. mai sus, p. 227 ș.u.).
3. Labializarea grupurilor consonantice *ct* și *cs* în română și în albaneză (v. mai sus, p. 232).
4. Același procedeu de compunere, cu *vrea*, al pronumelor nedefinite și adverbelor în română și în albaneză (v. mai sus, p. 233).
5. Derivația substantivelor cu sufixele *-ește* (ab. *-isht*), *-ș* și *-ză* în română și în albaneză (v. mai sus, p. 239—240).
6. Postpunerea articolului definit, cauzată de așezarea adjectivului care determină substantivul, după nume, în română și în albaneză (v. mai sus, p. 233 ș.u.). Locul articolului, în română, bulgară și albaneză, determinat de influența greacă (Bonfante, St. romeni, Roma, 1973, p. 215—217).

7. Tendința de a înlocui infinitivul cu conjunctivul, în română, albaneză, bulgară și neogreacă (v. mai sus, pe 236 ș.u.).

8. Construcții diferite pentru propozițiile cu sens final sau completiv în română, albaneză, bulgară și neogreacă (v. mai sus, p. 239).

În privința elementelor păstrate în română sau în vechea nomenclatură a regiunii carpato-dunărene, de la populațiile care au locuit aici în vechime, am procedat, mai întîi, la examinarea resturilor de limbă tracă și ilira, insistînd asupra precauțiunilor ce trebuie luate de cine operează cu elemente de limbă nesigure, atît din cauza lipsei noastre de cunoștințe precise în acest domeniu, cît și din cauza modului cum acest material de limbă ne-a fost transmis și a procedeului imperfect în care sunetele acestor limbi au fost redate de alfabetul grecesc (v. mai sus, p. 205—206).

Dintre elementele trace păstrate în limba română, am admis că *-esc* reproduce sufixul trac *-isk-*, bine reprezentat într-o serie de monumente scrise (v. mai sus, p. 209—210).

În privința numelor de rîuri de origine tracă, ne-am ferit de a reconstrui prototipuri trace presupuse a explica forma sub care aceste nume au fost transmise în română, întrucît în acest domeniu etimologistul nu poate fi condus de sensul cuvîntului, care nu este dat, și trebuie deci presupus. Pe de altă parte, am arătat că în anumite cazuri forma românească a numelor de rîuri a fost transmisă prin intermediul unei limbi străine: slava sau maghiara, astfel încît termenii nu pot fi explicați, în română, direct prin tracă (v. mai sus, p. 210).

În privința elementelor vechi grecești, dificultatea constă în a deosebi termenii intrați direct din limba greacă, de acei pătrunși mai demult în latina vorbită, precum și de termenii intrați mai tîrziu în limbă, în epoca așa-zisă „bizantină". Pentru a deosebi între ele aceste elemente, dispunem, ca criteriu cronologic, de tratamentul, diferit după epoci, al lui υ grecesc, și de criteriul răspîndirii geografice a termenului (v. mai sus, p. 213 ș.u.).

De la populațiile iranice care au locuit, în vechime, în regiunea carpato-dunăreană, nu avem probe să se fi păstrat termeni intrați direct în limba română (v. mai sus, p. 216); sînt însă o serie de nume de rîuri, din teritoriul nord-dunărean, care pot fi explicate prin iranică.

Despre elementele vechi germanice din limba română se poate spune același lucru ca și despre elementele iranice: nu sînt probe că aceste elemente au fost împrumutate direct de la populațiile germanice ce au locuit în Dacia, iar despre unele elemente, presupuse vechi, în română, se poate afirma că au pătruns în limbă la o epocă modernă, de la populațiile germanice așezate în nordul Moldovei (v. mai sus, p. 223—224), sau de la sașii din Transilvania (v. mai sus, p. 220).

În felul acesta, am ajuns la capătul expunerii noastre și ne aflăm în pragul epocii în care limba română se va apropia încă mai mult de limba popoarelor neromanice din nordul Peninsulei Balcanice, prin conviețuirea cu slavii meridionali, care îi vor aduce elemente de vocabular ce vor contribui la modificarea înfățișării sale exterioare, dar nu vor umbri trăsăturile eminamente latine ale limbii române.

III

LIMBILE SLAVE MERIDIONALE

(sec. VI–XII)

INTRODUCERE

Influența limbilor slave meridionale asupra limbii populațiilor romanizate dunărene. Limba română e alcătuită dintr-o serie de elemente: autohton (trac și ilir), latin și slav. Enumerarea elementelor componente ale unei limbi nu constituie, însă, definiția ei. Într-adevăr, logica formală ne învață că operația numită descriere, prin care se enumeră notele unui obiect, este diferită de definiția genetică, care arată esența obiectului. Este ca și cum, pentru a defini noțiunea de om, am enumera carnea, oasele, vasele sanguine etc. care intră în compoziția corpului omenesc, în loc de a opera cu alte criterii, și anume cu comparația între specii care ne permite, prin operația clasificării, să definim pe om ca făcînd parte din vertebrate, clasa mamiferelor etc.

Cihac, în prefața dicționarului său etimologic al limbii române (1879), a arătat, în baza materialului adunat, că din 5765 de cuvinte, 2361, adică 2/5, ar fi slave, față de 1165, adică 1/5 cuvinte de origine latină (p. VIII). Hasdeu a combătut concluziile lui Cihac, invocînd valoarea de „circulație" a cuvintelor și arătînd că există fraze românești cuprinzînd numai cuvinte de origine latină, pe cînd fraze numai cu elemente slave nu se pot construi (CB, III, p. 96 ș.u.). Latinitatea limbii române, afirmată de Școala Ardeleană, în lupta ei pentru cucerirea egalității de drepturi politice pentru românii din Transilvania, e exagerată de școala latinistă, care împinge teoria pînă la ultimele ei limite (în Dicționarul limbii române, al lui Laurian și Massim, cuvintele nelatine sînt reunite într-un volum separat: Glosar care cuprinde vorbele din limba română străine prin originea sau forma lor, cum și cele de origine îndoioasă, 1871).

Caracterul romanic al limbii române rezultă însă nu numai din considerarea vocabularului său. Într-adevăr, dacă fondul de bază al vocabularului limbii române (compus din cuvintele cele mai frecvente și din cuvintele disponibile, v. expunerea de mai jos, p. 285) este alcătuit din cuvinte latine, există însă un mare număr de cuvinte slave, care fac și ele parte din acest fond de cuvinte — ca, de exemplu, *drag*, *iubi*, *plăti*, *prieten*, *primi*, *scump* etc., și de care limba nu se poate lipsi. În schimb, morfologia limbii române este de origine latină.

Să luăm cîțiva termeni de origine slavă ca, de exemplu, verbul *a iubi* și cuvintele *prieten*, *scump* și *drag*. Dacă vrem să alcătuim cu aceste cuvinte o frază, de exemplu: *iubesc foarte mult pe prietenii mei dragi*, sîntem obligați să ne servim de elemente gramaticale latine, și anume: *-esc*, sufix verbal de origine latină (< *-isc-*), *foarte*, întrebuințat pentru formarea superlativului din lat. *forte*, *mult*, din lat. *multum*, *pe*, din lat. *per*, servește la construirea complementului drept în acuzativ, cînd complementul este un nume de persoană, un nume comun de ființă sau un pronume neenclitic, *prietenii*, cu ***-i***, marca pluralului și articol (< lat. *illi*), *mei*, adjectiv posesiv (< lat. *meus*), *dragi*, cu *-i*, marcă a pluralului (< lat. *-i*).

Din considerațiile noastre de mai sus rezultă deci că româna este o limbă romanică care a suferit o puternică influență slavă meridională.

Elementul slav din limba română, împreună cu elementele balcanice, contribuie la crearea caracterului particular al limbii române, față de celelalte limbi romanice. În această privință, ne referim nu numai la vocabular, ci și la uneltele gramaticale, din care unele sînt luate din slavă.

Din grupul limbilor slave meridionale trebuie luate în considerație, pentru română, bulgara și sîrba, după cum se va vedea mai jos.

Contactul dintre populația romanizată și slavi. Căderea Imperiului Roman a fost provocată de contradicțiile interne proprii modului sclavagist de producție. Deși statul era încă sclavagist, în secolele al IV-lea—al VI-lea iau naștere relații de producție proprii colonatului. Criza internă a Imperiului, precum și atacurile neîncetate ale populațiilor migratoare la granițele Daciei au provocat părăsirea ei de către împăratul Aurelian (cca 271 e.n.).

Imperiul Roman de Răsărit, începînd cu secolul al V-lea, cuprinde cele două Moesii, Dardania, dioceza Daciei și Pannoniile. Împăratul Iustinian (527—565) a mai întărit unele fortificații pe malul stîng al Dunării, dar ele nu mai dăinuiesc mult timp. Viața romană a continuat însă la nordul și la sudul Dunării pînă la sfîrșitul secolului al VI-lea (Jireček, Gesch. d. Serben, I, p. 88). Începînd cu secolul al IV-lea, goții și alte neamuri iau în stăpînire teritoriul de la nordul Dunării. Ultimii veniți sînt slavii, cunoscuți sub numele de *venedi* (cei de pe Vistula), *sclavini* și *anți* și răspîndiți, în secolul al VI-lea, la nordul Dunării și la gurile acestui fluviu. Numele lor etnic este *Slověninŭ* (pl. *Slověne*).

dr. *Șchiau*, ar. *șcl'au*, alb. *shqa* „bulgar, grec schismatic, grec" reproduc numele *Slověne* trecut în latină: *Sclavus*, și de aici în română, albaneză și în greacă: *Sklavenos* (ML, p. 338 și 348, n. 1). *sklav* „slav" apare în sec. al IX-lea, în Imperiul Bizantin (H. and R. Kahane, Studi in onore di Ettore Lo Gatto e Giovanni Maver, p. 345—360).

Porniți din regiunile de la nordul Carpaților, și anume din estul Galiției de astăzi, provinciile Volhinia, Podolia, Kiev, Cernigov, Mohilev, Poltava, Kursk și Orel, pînă la Donul superior (Vasmer, Alt. Bevölk., p. 14), slavii urmează două direcții: înspre cîmpia ungară și partea de vest a Peninsulei Balcanice (regiunea Dravei și Dunării mijlocii), unde întîlnesc pe avari, și înspre regiunea pontică. În secolul al VI-lea, slavii ocupă regiunea de nord a Mării Negre, Moldova, coasta Mării Negre, cîmpia munteană și înaintează în Ungaria, dincolo de Tisa și Dunăre.

Săpăturile arheologice în teritoriul nord-dunărean atestă prezența slavilor, începînd cu a doua jumătate a sec. al VI-lea (Nestor, Don., p. 402). Ei sînt semnalați în Transilvania la începutul sec. al VII-lea (Id., op. cit., p. 403).

„În veacul al VI-lea și la începutul celui de al VII-lea, în perioada luptei aprige a slavilor cu Bizanțul, a avut loc o migrație în masă a triburilor slave în Peninsula Balcanică" (P. Tretiacov, Studii, an. 4, 1951, p. 73). Asupra prezenței slavilor în Pannonia, v. expunerea critică a lui Popović (GSKS, p. 110—116).

La sfîrșitul secolului al VII-lea al erei noastre, Țara Românească e denumită „țara slavilor", ceea ce reflectă de fapt începutul procesului de sedentarizare al triburilor slave, denumite *sclavini*. Mențiunea nu trebuie să fie interpretată ca o locuire exclusiv slavă, în cîmpia Munteniei, cercetările arheologice atestînd pentru această vreme, pe o arie foarte întinsă, o civilizație de caracter romanic, dezvoltată de populația autohtonă dacoromană, denumită Ipotești-Ciurel-Cîndești (Gh. Ștefan, în D. M. Pippidi, Dicționar de istorie veche a României, p. 546). (*Sclavinia*, la cronicarul bizantin Theophylaktos Simokattes, Jireček, Gesch. d. Serben, I, p. 70, n. 3; Popović, GSKS, p. 116; pentru așezările slavilor atestate prin materiale arheologice,

la nordul Dunării, v. IR, I, p. 733 ş.u.). Asupra bilingvismului greco-slav, în Pen. Balcanică, v. B. Havránek, EB tch., II, 1967, p. 8.

Slavii nu au rămas mult timp numai la nordul Dunării, ci în curînd ei au pătruns pînă la Adrianopol (secolul al VI-lea), iar apoi au dus departe către sud incursiunile lor: în secolul al VI-lea şi al VII-lea, Peninsula Balcanică, pînă la insulele Mării Egee, e ocupată de slavi, iar dominaţia bizantină mai este menţinută numai în cîteva cetăţi întărite de pe litoralul dalmatin (v. harta din Popović, GSKS, 169).

Teritoriul unde s-a produs contactul dintre slavi şi populaţia romanizată. Contactul dintre slavi şi populaţia romanizată din provinciile dunărene s-a efectuat atît la nordul cît şi la sudul Dunării. Cei care neagă posibilitatea existenţei acestor raporturi la nordul Dunării (Friedwagner, ZRPh., LIV, p. 659; Mutafčiev, Bulg. et Roum., p. 70 ş.u.; Skok, Sl., VIII, p. 624 ş.u.; cf. Id., l.c., IV, p. 128), dînd drept motiv faptul că Dacia nord-dunăreană era un teritoriu de trecere pentru populaţiile migratoare şi că populaţia romanizată nu s-a putut menţine în vechile locuinţe, fac o simplă presupunere, că nu avem nici o ştire directă despre raporturile dintre populaţia romanizată şi aceste populaţii. Pentru cine admite că limba română s-a format pe un teritoriu întins de colonizare romană, existenţa contactului între populaţia romanizată şi slavi, atît la sudul cît şi la nordul fluviului, apare neîndoioasă (cf. Popović, GSKS, p. 118).

Drăganu, Rom. s. IX—XIV, p. 28 ş.u. admite, ca şi Jung, că populaţia romanizată s-a menţinut în Dacia chiar după retragerea stăpînirii romane. Pentru împrumuturile din albaneză, v. Mladenov, Bălg.-alb. otnoš; Seliščev, Slav. nas. şi Jokl., Sl. XIII, p. 281 şi 609 ş.u. (recenzie a lucrării precitate a lui Seliščev).

E. Petrovici socoteşte că teritoriul unde s-a produs „victoria limbii latine populare asupra graiurilor trace ... trebuie aşezat de-a lungul cursului inferior al Dunării, de la vărsarea Tisei pînă la mare. Aici stăpînirea romană a durat cel puţin 600 de ani". Şişmariov, Lb. mold., p. 26—28, constată trecerea unităţilor militare şi a provinciilor la dreapta Dunării, dar socoteşte că populaţia săracă nu dorea să părăsească Dacia. V. expunerea noastră de mai sus, p. 75 ş.u.

Influenţa slavă meridională asupra albanezei şi neogrecei s-a produs în condiţii diferite.

În albaneză, influenţa slavă a fost de la început mai puţin intensă, patria primitivă a albanezilor nefiind, în primele timpuri, în contact cu lumea slavă. În genere, elementele slave au pătruns în albaneză după secolul al X-lea. Sînt totuşi unele cuvinte care prezintă un tratament mai vechi, şi anume elementele în care v. sl. *ŭ* e redat prin *u*, de exemplu alb. *dum* < v. sl. *dŭmǫ*.

Împrejurările în care s-a produs împrumutul, în neogreacă, diferă de acelea din română. În Grecia, slavii, veniţi în secolul al VI-lea şi-au pierdut repede limba, iar teritoriul asupra căruia s-a exercitat influenţa slavă a fost recîştigat de limba greacă, prin elenizare, începînd cu jumătatea a doua a secolului al VIII-lea. Acţiunea aceasta a pornit din regiunea rămasă grecească (oraşele Constantinopol, Thesalonic, Corinth, Patras, precum şi provinciile Thesalia, Serres şi litoralul Macedoniei). În felul acesta se explică de ce elementele slave meridionale din neogreacă prezintă tratamente fonetice arhaice, pe cînd împrumuturile slave din română sînt mai recente: în provinciile dunărene, pătura de elemente slave, pătrunsă în primele timpuri, a fost în permanenţă reînnoită prin noi aporturi, astfel încît pronunţarea cuvintelor a fost în tot timpul readaptată la pronunţarea curentă. În Grecia, dimpotrivă, neprimenindu-se fondul primitiv de elemente slave, cuvintele slave au păstrat forma pe care au avut-o în primele timpuri (ML, p. 332 ş.u.; Petrovici, DR, X, p. 233 ş.u.; Popović, GSKS, p. 186—188).

Urmele stăpînirii slave la nordul Dunării se regăsesc în toponimia de origine slavă (Weigand, BA, I, p. 26 ş.u.: regiunea Moţilor; Puşcariu, DR, VI, p. 520 ş.u.; VIII, p. 345 ş.u.: Ardeal).

În privinţa contactului dintre slavi şi români la sudul Dunării, trebuie ţinut seamă de faptul că se presupune de unii că mult timp o largă fîşie de teren romanizată a separat pe sîrbi de bulgari (Belgrad, Niş, Sofia, Skopje şi Prizren au stat în stăpînirea bizantinilor pînă în 1190; Sofia e cucerită de bulgari de-abia în 809). Pînă în secolul al VIII-lea, Iskerul constituia frontiera vestică a bulgarilor; sîrbii ajung pe cursul Moravei şi al Dunării abia în secolul al XIII-lea.

Românii sînt semnalaţi în Serbia în secolul al XII-lea; tot atunci, ei apar în sudul Thesaliei, ca o populaţie densă (Cvijić, Pén. balk., p. 155). Spre deosebire de această populaţie, al cărei grai face parte din ramura dacoromână, aromânii sînt semnalaţi pentru prima oară în 976, între lacul Prespa şi Kastoria, în persoana unor cărăvănari (Bogrea, BSO, VII, p. 50 ş.u.).

În baza celor arătate pînă aici, se poate deci admite că elementele slave au pătruns în graiul populaţiilor romanizate din regiunile indicate, începînd cu secolul al VII-lea şi al VIII-lea (Skok, Sl., VI, p. 127: secolul al VIII-lea; sec. al IX-lea şi al X-lea, Id., Osnovi rom. lingv., I, p. 91).

Ilie Bărbulescu a susţinut, cu argumente ce nu pot convinge, că elementele slave au pătruns în limba română după secolul al X-lea; cf. Mladenov, RS, III, p. 118 ş.u. Tratamentul vocalelor nazale, în limba română (v. mai jos, p. 309 ş.u.) arată că elementele slave au pătruns în limbă înainte de secolul al XI-lea, cînd aceste vocale şi-au pierdut nazalitatea. „La liste des éléments slaves du roumain ne contient aucun emprunt nécessairement antérieur au IXe siècle" (V. Kiparsky, Neuphil Mitteil, XLV, 1944, p. 43).

Venirea slavilor. Slavii, veniţi în provinciile dunărene, cunoşteau agricultura; după luptele cu avarii, ei apar în secolul al VI-lea şi al VII-lea în unire cu bulgarii (L. Niederle, Arch. f. slav. Phil., XXXI, p. 569 ş.u. şi R. ét. sl., p. 19 ş.u.; Jagić, Arch. f. slav. Phil., XXXI, p. 591 ş.u. V. expunerea de ansamblu a lui Peisker, în The Cambridge Medieval History, Cambridge, 1926, II, p. 432 ş.u.).

O serie de termeni slavi sînt de origine avară, de exemplu *ban*, Jagić, Arch. f. slav. Phil., XXXV, p. 255; Skok, Južni Sloveni i turski narodi, Iugoslovenski istoriski časopis, II, 1936. Pentru *ban* „Fürst", şi *jupan* „Befehlshaber", v. Popović, GSKS, p. 609; originea lor turcească e îndoielnică.

Stabilirea slavilor în Pen. Balcanică, urmărită prin cercetarea numelor proprii. Legea trecerii protosl. *dj* > *žd* şi *tj* > *št* e încheiată înaintea sec. al XV-lea. În nordul Pen. Balcanice slavii au pătruns în văi: în nord, în munţi (Iordan Zaimov, Slovjani na Balkanskija polnostrov, Sofia, 1967, p. 282—285). Penetraţia slavilor în Pen. Balcanică în sec. VI—VII: I. Nestor, RESEE, I, p. 41—67.

Situaţia populaţiei romanizate sub slavi. În secolele al X-lea —al XI-lea, slavii din Peninsula Balcanică apar organizaţi în mici districte, numite *jupe (župa)*. Organizaţiile defensive sînt conduse de jupani sau cnezi, sub care se pot uni, într-un mic stat federativ, mai multe clanuri. Astfel de familii lărgite, în care fraţii şi verii primari, după ce s-au căsătorit, rămîn pe loc, poartă numele de *zadruga*.

În primele timpuri ale contactului dintre slavi şi români, elementele slave intrate în limba română au un caracter pronunţat popular. Elementele slave cărturăreşti pătrund mai tîrziu în ţările româneşti nord-dunărene, în momentul constituirii societăţii feudale, influenţate în modul ei de organizare de orînduirea de stat a ţaratului bulgar.

Prin contactul cu slavii din secolele VI—VII, se produce amestecul populației romanizate cu cea slavă. Plugul poartă o denumire slavă, precum și alți termeni din terminologia locuinței, hranei etc.

Șerbia există în țările românești de cînd există feudalitatea.

Termenul *boier* vine din bulgară, unde el desemnează pe demnitarul Curții și pe proprietarul de pămînt. Boierii sînt scutiți de dări. Această imunitate, acordată de domn, se răsfrînge și asupra mănăstirilor. Boierii au obligații militare față de domn. Privilegiul de imunitate poartă o denumire slavă *(ohabă)*, în Muntenia, și maghiară *(uric)*, în Moldova.

C. Giurescu. Evoluția țărănimii române în sec. XIII — XX, Mem. Secț. Ist., Acad. R.S.R., IV, I, 1975 — 1976: țăranii, fără pămînt (proprietate), Dependenți de un stăpîn. Nume etnic. Slavii deveniți stăpîni ai pămînturilor, cf. "majores terrae", „rustici", în 1247, diploma Ioaniților. Țăranii chemați la război numai în cazuri excepționale: „oștea cea mare". Femeia nu e *rumână*.

Unele cuvinte ungurești au intrat în limbă prin intermediar slav, astfel: *bănui, bîntui, cheltui, mîntui* (cu sufixul slav *-ujǫ*, infinit. *ovati*); de asemenea *gînd* (nu *gond*!). În toponimie: *Săvădisla* < mag. *Szent-László* etc.: Pușcariu, Transylv., p. 8 ș.u.: Id., DR, VI, p. 520 ș.u.; G. Kisch, Siebenbürgen im Lichte der Sprache, I, Leipzig, 1929, p. 287; Rosetti, SCL, I, 1950, p. 88—90.

Țăranul din țările românești, așezat pe pămîntul proprietarului, îi plătește dijmă. El are obligația de a sluji boierului și se află în dependență personală de boier.

Termenul *rumân* denumește, pe lîngă naționalitate, pe cel care se află în dependență personală de un stăpîn. Asupra proprietății boierești a solului există însă dreptul suprapus de proprietate a domnului. De aceea, orice vînzare de moșie boierească trebuie să capete întărirea domnească.

Obiecțiile lui I. C. Filitti (Proprietatea solului în Principatele române pînă la 1864, București, 1935, p. 160 ș.u.), că termenul *rumân* capătă sensul de „om neliber" numai după așezămîntul lui Mihai Viteazul, nu par întemeiate; cf. Giurescu, RIR, VII, p. 400.

Primele organizații de stat feudale românești la nordul Dunării. Pătrunderea celor dintîi termeni slavi în limba română, între secolele al VII-lea și al IX-lea, corespunde cu crearea primelor state feudale slave din Peninsula Balcanică (Skok, DR, IX, p. 215), în care mai puteau supraviețui resturi ale vechii orînduiri sclavagiste. Biserica creștină din provinciile romanizate nord-dunărene depindea de episcopatele provinciilor iliriene. După venirea slavilor și desființarea acestor episcopate, populația creștină își reorganizează biserica, în dependență de biserica constantinopolitană, sub Boris I (855—888) și Simion (893—927), a căror biserică a rămas definitiv, după 870, sub jurisdicția patriarhiei din Constantinopol (v. mai jos, p. 271). Ungurii, la venirea lor în Transilvania (sec. X—XI), au găsit aici o populație ce trăia organizată în vechile forme obștești pe văile apelor și în depresiunile munților (acele „țări" românești), condusă de juzi, cnezi și voievozi. Deși cronicile maghiare vorbesc de cnezate și voievodate româno-slave (ceea ce oglindește o situație demografică), încă din sec. X românii constituiau populația majoritară a Transilvaniei din punct de vedere numeric; ei erau în același timp și elementul demografic cel mai însemnat din punct de vedere economic și politic (voievodatele și cnezatele conduse de ducii Menumorut, Gelu și Glad). Românii din Transilvania și Banat care adoptaseră creștinismul roman (sec. IV) și l-au păstrat sub forma ortodoxiei bizantine (sec. VI); în condițiile nou create prin apariția la Dunăre a statului bulgar, au împrumutat liturghia slavă, înainte de ofensiva organizată de unguri împotriva Transilvaniei (sec. XI), deci probabil în sec. IX—X.

P. P. Panaitescu, La littérature slavo-roumaine (XVe — XVIIe siècles) et son importance pour l'histoire des littératures slaves, extr. din Sbornik prací I. Sjezdu slovanskych filologů v. Praze 1929, sv. II, Praha, 1931, p. 1 ş.u.; Pascu, Voievodatul Transilvaniei, 1, 1970, passim.

Cea mai veche inscripţie slavă cunoscută astăzi datează din anii 902—911: este o inscripţie cu litere chirilice pe un perete, descoperită în 1957 la Bucov (jud. Prahova) şi reconstituită (v. M. Chişvaşi-Comşa, Materiale şi cercet. arheol., VI, 1959, p. 570); din 943 datează o inscripţie comemorativă, scrisă cu litere chirilice, descoperită în 1950 în satul Mircea-Vodă din Dobrogea (v. Studii, IV, 1951, p. 122 ş.u.; IR, II, p. 38), iar din 992 un grafit, descoperit în 1959 pe un perete de cretă la intrarea în biserica din Basarabi (Dobrogea, v. D. P. Bogdan, Materiale şi cercet. arheol., l.c., p. 562—563); G. Mihăilă, Contribuţii la istoria culturii şi literaturii române vechi, Bucureşti, 1972, p. 99—100.

Raporturile lingvistice slavo-române. Aceste constatări ne lămuresc în privinţa modului cum s-a exercitat influenţa slavă asupra limbii române.

Desigur că factorul hotărîtor, în acest proces de asimilare a slavilor, a fost limba: slavii au învăţat româneşte, pentru că limba română participa la prestigiul civilizaţiei romane, la rolul precumpănitor al populaţiei romanice.

Româna prezintă, în structura ei, caractere neromanice (pe care le vom examina în paginile următoare), care se explică numai prin limbile slave şi contactul între cele două limbi.

Ne referim la forme. Existenţa elementelor slave din această categorie, în structura limbii române, presupune coexistenţa şi întrepătrunderea a două sisteme lingvistice la acelaşi vorbitor: cel romanic şi cel slav; iar fenomenul se explică prin traiul în simbioză al românilor şi slavilor, pînă la asimilarea celor din urmă de către cei dintîi.

Aşadar, pentru ca elemente slave să fi pătruns în structura gramaticală a limbii române şi în fondul de bază al vocabularului ei, aceasta înseamnă că raporturile dintre cele două limbi au fost de o natură specială (cf. Popović; GSKS, p. 196 ş.u.).

„La dernière étape de formation du peuple roumain (entre le VIe et le Xe siècle) a revêtu, le caractère d'une symbiose protoromano-slave" (Nestor, Don., p. 419).

Bilingvism. Fenomenul lingvistic descris mai sus se numeşte bilingvism. Miklosich (Sl. El. im Rum., p. 5) văzuse just: el explica prezenţa elementelor slave în română prin amestecul dintre slavi şi traco-romani (cf. Skok, Omagiu Bărbulescu, p. 212). Fenomenele de „interferenţă" între elementul romanic şi cel slav se explică prin contactul direct între cele două limbi (v. B. Malmberg, în Actes du Colloque international de civilisations, littératures et langues romanes, Bucarest, septembre 1959, Bucureşti, 1962, p. 249—260).

Limbile în contact: două manifestări ale unui singur ansamblu. Trei posibilităţi: 1. substituirea unui sistem în detrimentul celuilalt; 2. comutarea celor două limbi; 3. amalgamarea celor două sisteme (Weinreich). În sorabă: o singură limbă, cu două moduri de expresie: sorabă şi germană (Ščerba, V. Rozencveig, recenzie a lucrării lui L. G. Kelly, Description and Measurement of Bilingualism, Toronto, 1969, în Linguistics, 92, 1972, p. 100—110).

În Albania, păstorii de limbă albaneză au asimilat pe slavii agricultori: Jokl, IJb., XVII, p. 168 (208).

Populaţia slavă învaţă limba română. Unii cercetători (cf. Densusianu, H.d.l.r., I, p. 237 ş.u.; ed. rom., p. 159 ş.u.), neinsistînd prea mult asupra împrejurărilor în care s-a produs contactul dintre limba slavă şi limba populaţiilor romanizate, văd în elementele slave din română o probă a influenţei slave, fără a se preocupa de problema amestecului etnic dintre cele două popoare.

Această explicație nu merge prea adinc în inima problemei. E adevărat că, în Gallia romană, de exemplu, pentru a explica influența germanică nu e nevoie să presupunem o colonizare masivă de franci, căci a fost suficient ca pe un punct al teritoriului gallo-roman să fi existat un grup restrîns de oameni, cu situație dominantă, care vorbeau o limbă germanică, pe care au impus-o restului țării (Bruneau, RLiR, XIII, p. 31 ș.u.).
Este de altfel modul în care trebuie să ne închipuim că s-a efectuat romanizarea provinciilor dunărene: puțini oameni vorbeau latina; ea a fost impusă de cuceritori ca limbă de civilizație, dotată cu un mare prestigiu.

Așadar, trebuie să ne reprezentăm procesul în sensul că, în general, slavii au deprins limba populației romanizate și s-au romanizat (fără a exclude însă posibilitatea ca, uneori, românii să fi învățat limba acestora).

1. În felul acesta se explică mai bine de ce unele „maniere" slave de a pronunța anumite sunete s-au introdus în limba română, de exemplu iotacizarea lui *e* inițial (*el*, pron. *i̯el*), introducerea consoanelor *h* și *j*, și de ce „forma internă" a unor cuvinte slave a fost reprodusă în unele cuvinte românești (v. mai jos, p. 292). Dacă românii ar fi fost aceia care au învățat slava, ei nu ar fi putut introduce aceste inovații în pronunțarea lor zilnică, ci ar fi pronunțat sunetele slave după maniera românească de a articula sunetele (cf. M. Sala, SCL, VIII, 1957, p. 122).

M. Křepinský (în Mélanges... Mario Roques, IV, Paris, 1952, p. 153—162): slavii au învățat românește; Id., EB tch., I, 1966, p. 28.

2. În momentul în care apar în izvoarele istorice, în secolul al IX-lea, românii nord-dunăreni sînt foarte numeroși. Această populație cu număr sporit este desigur formată din fosta populație romanizată, la care au venit să se adauge slavii romanizați.

Superstratul slav. Influența slavă asupra limbii române constituie deci un caz de s u p e r s t r a t: limba noilor veniți se suprapune peste limba populației existente; noii veniți învață limba populației existente și îi transmit o serie de trăsături caracteristice (cf. Șișmariov, Lb. mold., p. 42).

Condițiile în care s-a făcut slavizarea provinciilor romanizate din Peninsula Balcanică. În privința condițiilor în care s-a făcut slavizarea provinciilor dunărene romanizate și a Peninsulei Balcanice, s-a observat că sîrbo-croata s-a dezvoltat pe un teritoriu romanizat, iar bulgara pe un teritoriu de limbă greacă (dar, în parte, romanizat, Margulíés, Arch. f. slav. Phil.. XL, p. 202). Sîrbo-croata a împrumutat o serie de termeni de la popoarele romanice cu care a venit în contact (Štrekelj, Arch. f. slav. Phil., XXVIII, p. 508 ș.u.).

H. Zilliacus (Zum Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich, Helsingfors, 1935, p. 129) a arătat că populația de limbă latină sau romanizată din Imperiul de Răsărit a fost mult mai răspîndită decît se crede de obicei. În sudul Moesiei și în Tracia procesul de romanizare a continuat mult timp după despărțirea Imperiului de Apus de cel de Răsărit. Acest proces, care ar fi putut duce la romanizarea desăvîrșită, a fost oprit de venirea slavilor.

Bulgara a suferit o puternică influență grecească, pe cale literară, și a împrumutat o serie de termeni grecești, cu prilejul traducerii cărților bisericești (v. mai jos, p. 275 ș.u.), dar influența romanică s-a exercitat fie în domeniul foneticii (accentul de intensitate), fie în domeniul morfologiei (dispariția declinării și crearea articolului: Capidan, DR, III, p. 171 ș.u.; Vondrák, Vergl. sl. Gr., II², p. 296 ș.u.; p. 355 ș.u., p. 416; Popović (GSKS, p. 242—250) susține cu dreptate că „balcanismele" din graiul sîrbo-croat din Sopluk și din macedoneană nu provin din slava meridională și se explică, deci, prin factorul „balcanic").

În secolul al VI-lea și al VII-lea, limbile slave meridionale (slovena, sîrbo-croata, macedoneana și bulgara) erau încă puțin diferențiate; diferențierea s-a accentuat, însă, în secolele următoare (al VII-lea și al VIII-lea). După Popović (GSKS, p. 232), unitatea dintre limbile slave meridionale s-a menținut cel puțin pînă în sec. IX—X. Ele s-au diferențiat, apoi, în două grupe: cea de est, cuprinzînd bulgara și macedoneana, și cea de vest, cuprinzînd sîrbo-croata și slovena.

Sîrbii. Slavii instalați în partea de est a Peninsulei Balcanice apar sub numele de sîrbi și croați începînd cu secolul al VIII-lea. Croații coboară din Croația albă de dincolo de Carpați în secolul al VII-lea (Lj. Hauptmann, R. ét. s., V, p. 149). Sîrbii vin și ei din aceeași regiune: ei sînt, la început, un popor din interiorul Peninsulei Balcanice. Mișcările lor spre Marea Adriatică și interiorul peninsulei se accentuează cu începere din secolul al XI-lea (v. mai jos, p. 272).

Bulgarii. Slavii strămoși ai bulgarilor au ocupat, după cum am văzut (v. mai sus, p. 264), în secolul al VII-lea și al VIII-lea, întreaga parte de est a Peninsulei Balcanice. Acest teritoriu a fost cucerit de bulgari, neam turcic, la sfîrșitul secolului al VII-lea. Slavii au trăit în primele timpuri alături de bulgari, ca popor separat (dirijat de cnezi), formînd pedestrimea armatei în campaniile împotriva bizantinilor; dar după întemeierea statului bulgar (679), amestecul etnic dintre cele două popoare nu mai poate fi stăvilit: elementul turcic e asimilat de cel slav în așa măsură, încît astăzi au subzistat în limba bulgară numai cîteva cuvinte din limba cuceritorilor de odinioară. Poporul nomad și-a pierdut limba în contact cu un popor devenit sedentar. Numele acestor slavi le vine de la poporul bulgar care, după ce a întemeiat statul bulgar, a unificat organizațiile politice slave existente (Deržavin, Sl. în v., p. 50 ș.u.).

Vl. Georgiev, The Genesis of the Bulgarian People and the Origin of the Bulgarian Languages. Paleo-bulgarica, 4, 1971, p. 16—20: 1) Proto-slavi, *Veneți*: la N. Carpaților, 2) sec. 5—6: *Anți:* între Nistru și Nipru, 3) *Sclaveni:* între lacul Balaton și Nistru. Separarea celor 3 grupuri lingvistice slave, începînd din sec. IV. Limba tracă acoperită de slavă. 1 800 nume proprii trace în bulgară. Enumerare de cuvinte trace în bulgară, p. 18 ș.u. 20 de cuvinte din protobulgară, sec. 8—9: slavizarea bulgarilor. Slavizarea numelor: *Dargamer* > *Dragomir*, *Valdemar* > *Vladimir*. Bulgarii devin ortodocși.

Protobulgarii au fost un popor turanic, fiind considerat, în general, ca făcînd parte din grupul hunilor; *hun* este un nume colectiv, aplicat unui amestec de seminții de origini diferite (Slatarski, Gesch. d. Bulg., 1, p. 3; Joh. Benzing, Das Hunische Donaubulgarische und Wolgabulgarische, în Philologiae Turcicae Fundamenta, I, Wiesbaden, 1959, p. 685—695, cu bibliografia chestiunii; numele *bulgar*, care denumește, la un moment dat, un grup de mai multe triburi turcice din Asia centrală, poate fi explicat, după J. Németh, prin tc. *bulγur* „Brei", *bulγa-* „mischen". Bulgarii sînt un amestec de huni și de turci oguri (bg.-tc. *ogur*, v. turc. *oguz* „Stamm", la origine „Pfeil": J. v. Laziczius, Zs. sl. Phil., VIII, p. 285 ș.u.; cf. numele patriei primitive a bulgarilor: *ońgl* < *oń-kől* „die zehn Seen", B.v. Arnim, Zs. sl. Phil., X, p. 343 ș.u. explicat însă de Vasmer, l.c., I, p. 466; II, p. 541, prin slavă: v. sl. *ǫglŭ* „Winkel"). Împinși de sabiri, bulgarii părăsesc regiunea Turfanului și ocupă Siberia de est în secolul al II-lea e.n. Mai tîrziu (sec. al V-lea), ei apar în regiunea așezată la estul Donului și Mării de Azov, pentru a cuceri apoi teritoriul dintre Volga, Don, Marea Neagră, Marea Caspică și Caucaz. Cu începere din secolul al V-lea, intervin schimbări în conducerea triburilor de bulgari; se formează două state separate. Utrigurii și kutrigurii cuceresc prin luptă noi teritorii, gonind pe goți spre Pannonia. După cucerirea Crimeii, kutrigurii formează un stat pe litoralul nordic al Mării Negre, învecinat la nord și la vest cu anții (slavi). Bulgarii intră în raport cu bizantinii. Avarii își impun dominația asupra utrigurilor (460), iar cele două popoare apar confundate, mai tîrziu, sub numele de bulgari. Kubrat (585) întemeiază un

stat bulgăresc între Marea de Azov, Caucaz, Marea Neagră și Nistru. Unul din fiii săi, Isperich (Asparuch), trece în teritoriul de astăzi al R.S.S. Moldovenești și se așază, cu triburile sale, la gurile Dunării, iar după scurt timp, cu învoirea bizantinilor, trece Dunărea și se instalează în Peuke (Dobrogea de nord-est), în apropierea satului de astăzi Niculițel. La moartea împăratului Constantin al II-lea (668), Isperich profită de împrejurări pentru a coborî în sudul Dobrogei. Campania bizantinilor din 679 nu izbutește să gonească pe bulgari din noile lor așezări; ei cuceresc în curînd Varna. Isperich își așază lagărul la Pliska (azi Aboba), și întemeiază astfel statul „Bulgaria", al cărui caracter asiatic se va modifica, în curînd, prin intrarea Bulgariei în sfera civilizației grecești (bizantine); teritoriul noului stat se mărginea la nord cu Dunărea, la est cu Marea Neagră, la vest cu rîul Isker, iar la sud cu Balcanii. V. și IR, I, p. 756 ș.u. Primii turci în Europa sînt bulgarii (E. Moòr, Beiträge zur Namenforsch., XIV, 463, p. 103—104).

Despre limba protobulgară, vezi studiul citat al lui Johannes Benzing, apoi W. Beschewliew, Die protobulgarischen Inschriften. Einleitung, Text und Kommentar, Sofia, 1934 (Annuaire de l'Université de Sofia, Faculté Historico-Philologique, t. XXXI, 1) și, în special, Omeljan Pritsak, Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren, Wiesbaden, 1955 (Ural-altaische Bibliothek, I)—unde se poate găsi întreaga bibliografie a problemei, și Popović, GSKS, p. 178—181, 608—612.

În privința elementelor de vocabular moștenite de bulgară de la protobulgari, v. expunerea lui Mladenov, R. ét. sl., IV, p. 195 ș.u.

După ce bulgarii dunăreni întemeiază primul stat slavo-bulgar (679), o parte din șesul Țării Românești, sudul Moldovei și Dobrogea intră în sfera de interese politice ale acestuia. Sub Krum, Omurtag și Boris (802—888), influența politică a statului bulgar a ajuns pînă la Tisa (Slatarski, Gesch. d. Bulg., I. p. 25 ș.u.).

Asupra coloniilor bulgare stabilite în Transilvania la Vințul-de-Jos (ung. Alvincz), Cergăul-mare, Bungard și Ruscior, cu începere din secolul al XIII-lea, v. Fr. Miklosich, Die Sprache der Bulgaren in Siebenbürgen, Viena, 1856 (Denkschriften der kais. Akad. d. Wissenschaft. in Wien, Phill.-hist. Cl., Bg. VII); J. J. Pić, u. A. Amlacher, Die Dakischen Slaven und Czergeder Bulgaren, Praga, 1889 (Sitzungsber, d. königl.-böhmisch. Gesellsch. d. Wissenschaft., Jhg. 1888, Phil.-hist. Kl., d. 227 ș.u.); L. Miletić, Sedmigradskitě Bălgari, Sofia, 1896 (extr. din Sbornik za narodnija umotvorenija, knižnina i život, XIII, 1896, p. 153 ș.u.); Id., U. Sedmigradskitě Bălgari, Bălgarski Prěgled, VI, 1896, p. 46 ș.u.; Jireček, A. sl. Ph., XIX, p. 598 ș.u. și XX, p. 115 ș.u.; St. Stinghe, WJb., XIII, p. 1 ș.u.; A. Ivić, Arch. f. slav. Phil., XXXI, p. 414 ș.u.; L. Miletić, Sedmigradskitě Bălgari i těhnijat ezik, Sofija, 1926 (Spisanie na Bălgarskata Akademija na Naukite, kniga XXXIII, klon istoriko-filologičen i filosofko-obštestven, nr. 18); Mușlea, DR, V, p. 1 ș.u. Graiul acestor colonii face parte din grupul oriental al dialectelor bulgare.

Asupra cavalerului înfățișat pe stînca de la Madara (nord-estul Bulgariei), V. D. Krandžalov, Latomus, XXX, 1971, p. 1056—1072: relieful simbolizează zeul local al izvorului de apă de băut, ivit în peștera de sub stîncă.

Faptul capital din istoria bulgarilor este organizarea lor într-un stat feudal. Creștinarea bulgarilor se face sub Boris I (853—888), în 864 (Vaillant-Lascaris, R. ét. sl., XIII, p. 5 ș.u.), acesta căpătînd prin botez numele Mihail, al nașului său, împăratul Bizanțului. Creștinarea bulgarilor constituie un capitol al programului de prefacere a civilizației bulgare, care își va schimba caracterul asiatic, atît prin legăturile lui Boris cu puterile apusene, și anume cu împăratul Ludovic al Germaniei și Papa, cît și cu Bizanțul. După încercări neizbutite de a-și organiza ierarhia bisericească prin Roma, Boris intră din nou în legături cu patriarhul Constantinopolului și reușește să creeze o biserică bulgară autonomă, dependentă de patriarhul din Constantinopol. În felul acesta, limba slavă e recunoscută ca limbă de cult. În aceste împrejurări, prin impunerea unei discipline religioase în comun, se desăvîrșește amestecul etnic dintre protobulgari și slavi (Slatarski, Gesch. d. Bulg., I, p. 43 ș.u.).

În 886, Clement e trimis să predice în regiunea dintre Vardar și Skopje; el întemeiază la Ohrida o mănăstire închinată Sf. Pantelimon (F. Dvornik, Les Slaves, Byzance et Rome, Paris, 1926, p. 312 ș.u.). Boris s-a călugărit în 889 și a cedat tronul fiului său Vladimir (888—893). Discipolii apostolilor Chiril și Metodiu, veniți din Moravia și Pannonia, s-au stabilit în Bulgaria (885) sub șefia lui Clement, salvînd astfel opera misionarilor.

„Legăturile strînse și îndelungate între populațiile care trăiau laolaltă, cea autohtonă romanizată și cea slavă, de la nordul și sudul Dunării, sînt factori care au avut consecințe foarte importante pentru dezvoltarea socială și culturală a românilor..., Acelorași factori li se datorește introducerea limbii slave vechi, zisă «slavă bisericească»..., în liturghia bisericii române și în cancelaria domnească și boierească... Atît ea [liturghia], cît și întreaga terminologie privind o mai temeinică organizare a ritualului și ierarhiei bisericești... s-au răspîndit la nordul Dunării în secolul al X-lea, cel mai probabil sub Simeon și fiul său Petru. În Transilvania, ele au pătruns, în orice caz, înaintea expansiunii maghiare și catolice" (IR, I, p. 764).

Sîrbo-croata. După coborîrea și instalarea slavilor în Peninsula Balcanică, populațiile de limbă sîrbo-croată au fost separate timp îndelungat de populațiile de limbă bulgară. Așezați mai întîi în văile rîurilor Lim, Ibar și Morava de vest, sîrbii s-au îndreptat înspre Marea Adriatică (Diocletia sau Zeta, lacul Scutari). Mișcările lor spre est, cu începere din secolul al XI-lea, au avut drept urmare crearea unui nou centru la Ras, pe Rașka (afluent al Ibarului), în apropiere de Novipazar. Mai tîrziu, sub Ștefan Dușan (1331—1355), împărat al sîrbilor și grecilor, sîrbii cuceresc întreaga Macedonie (afară de Salonic), Albania, Epirul și Thesalia; în fine, în secolul al XV-lea, sub turci, expansiunea statului sîrbesc se face spre nord (Jireček, Gesch. d. Serben, I, p. 10 ș.u.). Pe de altă parte, bulgarii cuceresc Serdica (Sofia) în 809.

Pentru frontiera actuală dintre graiurile sîrbești și bulgare, v. Leskien, Gr. d.ș.-kr. Spr., I, p. XVIII ș.u. și Popović, GSKS, p. 301, pentru granița dintre graiurile slave meridionale de vest și de est, puțin după venirea slavilor în noua lor patrie. Repartiția dialectală a graiurilor sîrbo-croate e înfățișată în harta întocmită de Popović (GSKS, p. 372). Vezi și: Dorin Gămulescu, Elemente de origine sîrbo-croată ale vocabularului dacoromân, București-Pancevo, 1974, p. 27.

În răstimpul acesta, dintre cucerirea și instalarea popoarelor slave meridionale în vestul și estul Peninsulei Balcanice, diferențierea dintre graiurile grupului sîrbo-croat, de o parte, și bulgar, de altă parte, s-a accentuat. Pentru istoricul influenței limbilor slave meridionale asupra limbii române, cunoașterea diferențelor caracteristice dintre cele două grupuri prezintă o importanță deosebită, întrucît ea oferă un criteriu sigur pentru a putea stabili originea elementelor slave pătrunse în limba română.

Bulgara. Domeniul lingvistic bulgar e împărțit în două grupuri dialectale: grupul oriental, mărginit de Marea Neagră, și grupul occidental, a cărui frontieră, pornită de la rîul Vid, coboară pînă la Salonic. (Dialectele din Munții Rhodopi alcătuiesc ramura meridională a bulgarei orientale.)

V. expozeul lui St. Mladenov, RS, IX, p. 170 ș.u. (cu indicații bibliografice).

Mișcările populațiilor de limbă sîrbo-croată. Graiurile sîrbo-croate sînt grupate în trei dialecte principale, luîndu-se drept criteriu forma fonetică a pronumelui „ce": grupul ștokavian (s.-cr. *što*), grupul čakavian (s.-cr. *ča*), și grupul kaikavian (s.-cr. *kaj*), care formează un grup de tranziție spre slovenă. Dialectul ștokavian acoperă cea mai mare parte a domeniului; cel čakavian e vorbit pe litoralul dalmatin, în Dalmația și Croația; grupul kaikavian este mărginit la nord de Drava, iar la sud de Sava și Kupa. Se admite că dialectul kaikavian s-a despărțit în secolul al XI-lea de slovenă, cu care formase pînă atunci un grup aparte. Mișcările executate de populațiile de limbă sîrbo-croată, în cursul timpurilor, explică, în parte, repartizarea dialectală din zilele noastre.

Grupul kaikavian e format din trei dialecte: dialectul oriental, influențat de dialectul ștokavian, cel din sud-vest, dezvoltat pe o bază čakaviană, și cel de nord-vest, provenit din slovenă (v. Wijk, Le monde slave, XIV, 1937, IV, p. 94 ș.u.). Popović (GSKS, p. 122—124) a arătat cu dreptate că regiunea de nord a domeniului sîrbo-croat (la nord de Sava și Dunăre) a fost slavizată odată cu provinciile vecine, și că nu poate fi vorba aici de o slavizare secundară.

Trăsăturile caracteristice ale bulgarei și ale sîrbo-croatei. Dăm mai jos un tablou în care sînt înfățișate trăsăturile caracteristice care diferențiază sîrbo-croata de bulgară. Diferențierile dintre cele patru grupuri care alcătuiesc slava meridională (slovenă, sîrbo-croată, macedoneană și bulgară) s-au accentuat după instalarea slavilor în Peninsula Balcanică. Pentru stabilirea patriei elementelor slave care, în decursul secolelor, au pătruns în limba română, recunoașterea vreuneia din aceste trăsături caracteristice în termenii de origine slavă din limba română, constituie un criteriu de primă importanță.

Trăsăturile comune ale slavei meridionale, înainte de despărțire (slovena, sîrbo-croata și bulgara), sînt enumerate de Popović (GSKS, p. 11—21).

Bulgara	**Sîrbo-croata**

(cf. Mladenov, RS, IX, p. 195 ș.u.; v. Wijk, Le monde slave, XIV, 1937, II, p. 434).

v. sl. *ě* > *ä*	*e*, *ie* (diftong), *i*
v. sl. ѫ > ъ	*u*
sl. c. **tj* (**kt'*) > *št*	*ć*
sl. c. *dj* > *žd*	*dź*
v. sl. ъ > ъ }	*a*
v. sl. ъ > *e* }	—
v. sl. *dz* > *z* și *dz*	*z*
v. sl. *-b*, *-d*, *-g* (finali) > *-p*, *-t*, *-k*	*-b*, *-d*, *-g*
vocale reduse	nu există vocale reduse
nu există diferențe cantitative	există diferențe cantitative
accent de intensitate	accent muzical
declinare analitică	—
articol postpus	—
reduplicarea pronumelui personal: *mene me vikat, tebe ti kazvam*	—
construcția *na* + genit.-dativul	—
comparativul cu *pò*	—
superlativul construit cu *naj* + pozitivul	—
viitorul cu *da;* *šte da* (*šte li da si stoiš na dumata?*) „ai de gînd să te ții de cuvînt = = te vei ține într-adevăr de cuvînt?", Beaulieux, Gr. bg., p. 339).	

Tratamentul *št*, *žd* este comun bulgarei și dialectului ștokavian al sîrbo-croatei (Popović, GSKS, p. 23—24).

Caracterul celor mai vechi împrumuturi slave din limba română. Cele mai vechi elemente slave pătrunse în limba română prezintă caracteristicile limbii bulgare, și anume ale grupului de nord-est (Bernstein, Period. ist. bolg. jaz., p. 111 și 115; Petrovici, Cons. dure și moi, p. 217).

Bulgara a servit de intermediar între dacoromână și maghiară, unii termeni maghiari pătrunzînd în dacoromână pe această cale (Rosetti, SCL, I, p. 88 ș.u.).

Printre termenii maghiari împrumutați de română prin intermediul slavei, amintim verbele românești în *-ui* (*alcătui, bănui, bîntui, făgădui, îngădui, mistui* etc.), dr. *dîmb* < magh. *domb* (Gombocz Z. és Melich J., Magyar etymologiai szótár, I, Budapest, 1914—1930, col. 1384—1385) și dr. *gînd* < magh. *gond*, cu *o* + *n* redat prin *î*, ca v. sl. *ǫ* (v. mai jos, p. 310 ș.u., cf. Popovič, GSKS, p. 139).

Vecinătatea cu sîrbo-croata a avut drept urmare că unele din formele înșirate mai sus au pătruns în această limbă. Influența sîrbească, în slavona scrisă în țările românești, datează din al treilea deceniu al sec. al XV-lea.

Slava, ca limbă vorbită, se deosebea de limba scrisă (slavona). Greșelile de limbă din documentele slavonești scrise în principate se explică prin cunoașterea imperfectă de către diecii români a limbii slavone (cf. Bernstein, Razysk. bolg. ist. dial., I, p. 77).

Aceeași funcție de intermediar a jucat-o limba slavă în raport cu unii termeni latini care nu reproduc, în română, tradiția latină, ci prezintă trăsături caracteristice ale limbilor slave meridionale. Astfel, termenii *Crăciun*, *colindă*, *Rusalii* și *troian* nu sînt urmași direcți ai termenilor latini *creatione*, *calendae*, *Rosalia* și *Traianus*, ci reproduc formele slave meridionale *kračun*, *kolęda*, *rusalija*, *Trojan*.

O parte din termenii slavi care denumesc părțile plugului se explică prin bulgară (*cobilă*, *grindei*, *plaz*, *plug*) sau prin sîrbo-croată (*cormană*, *gîrloafă*). *Potîng*: dialectal: în slava de sud, e atestat *potegi*, pl. (< **potęgi* „părți, la căruță, care leagă inima de osia din spate"); cf. v. sl. *po-tęgati* „a trage" și magh. *pating* (Kniezsa, MNSJ, p. 402), cu același sens: *otic*, deși general, e atestat numai în ucraineană, dar cu alt sens (înseamnă „umflătură", cf. *tok-* „a curge", pe cînd pentru *otic* trebuie luat în considerație *tyk-* „a izbi". În fine, termenii regionali din Moldova și din Bucovina (*cobîlă*, *cocîrțală*, *cucură* și *curmea*) vin din rusă sau din ucraineană.

În consecință, termenii slavi pentru plug din limba română pot fi explicați, în cea mai mare parte, prin slava meridională.

Unele din aceste împrumuturi nu au caracter popular; ele aparțin unei limbi scrise, deci cu caracter cărturăresc, numită veche slavă.

Vechea slavă. Se pune aici o chestiune de terminologie, care trebuie lămurită.

Termenii p a l e o s l a v ă, v e c h e s l a v ă, v e c h e s l a v ă b i s e r i c e a s c ă (rus. drevne-cerkovno-slavjanskij jazyk, astăzi staroslavjanskij jazyk; fr. paléoslave; vieux slave; engl. old church slavonic; old bulgarian; germ. altkirchenslavisch) denumesc o limbă scrisă, avînd la bază un dialect bulgar vorbit în secolul al IX-lea în jurul Salonicului.

Slavona este limba redacțiilor tîrzii ale vechii slave. *Vechea slavă* este deci numai limba textelor canonice din sec. IX—XI. Geograficește, această noțiune e mai largă decît vechea bulgară. Caracterul ei specific este de a fi o limbă scrisă.

Termenul „veche slavă" nu e deci echivalent cu „veche bulgară" (Leskien, Arch. f. slav. Phil., II, p. 269, n. 1), căci vechea slavă reprezintă numai unul dintre dialectele vechii bulgare (Sčepkin, RS, III, p. 203 ș.u.), fără însă ca toate particularitățile caracteristice ale acestui dialect să fie reprezentate în limba scrisă (Durnovo, Byzantinosl., I, p. 84). Limba bulgară literară actuală are la bază alt dialect decît vechea slavă (Mladenov, Gesch. d. bg. Spr., p. 53 ș.u.).

Limba veche slavă s-a format în împrejurările următoare: principele Rostislav al Moraviei face apel la bizantini, cerîndu-le misionari care să cunoască limba slavă, pentru creștinarea poporului său. Cererea nu putea fi refuzată, deși Moravia cădea sub jurisdicția ecleziastică a Romei. Dar papa nu ar fi acordat bisericii morave autonomia. Misionarii trimiși, frații Constantin (Chiril) și Metodiu, din Salonic, fii ai unui înalt funcționar imperial (tatăl era grec și ocupa o funcție înaltă în ierarhia administrativă a Imperiului, la Thesalonic, Iv. Dujčev, Sl., XLI, 1972, p. 357), sosesc în Moravia în 863. Ei cunoșteau perfect limba slavă (bulgară), vorbită încă din secolul al VII-lea în jurul Salonicului, și aveau o înaltă cultură grecească. Legenda spune că frații misionari, sosiți în Moravia, traduseră acolo (în jurul Bratislavei) Evangheliile, iar Constantin alcătuiește un alfabet (cel zis „glagolitic", foarte bine adaptat la sunetele slave, întocmit, în cea mai mare parte, pe baza scrierii unciale grecesti: alfabetul zis „chirilic" a fost alcătuit mai tîrziu, în Bulgaria; v. expunerea lui Mirčev, Gr. bg. ez., p. 27—35). Traducerile sînt făcute din grecește. Caracterul particular al acestei limbi literare, avînd drept bază dialectul bulgaro-macedonean din jurul Salonicului, apare în sintaxă, frazeologia imitînd originalele grecești, și în vocabular.

Asupra felului cum s-a tradus textul Evangheliei, v. K. Horálek, în Byzantinosl., XX, p. 267—284. Scrierea glagolitică a fost inventată de Constantin (Chiril; T. Lehr-Spławinski, Wiener slavistisches Jahrbuch, XII, 1965, p. 5—12).

Frații misionari au tradus, probabil, numai cărțile cele mai necesare slujbei, și anume Noul Testament și Psaltirea. Traducerile lor nu ne-au parvenit însă în original, ci în cópii posterioare datînd de la sfîrșitul secolului al X-lea și din secolul al XI-lea. Aceste monumente literare, posterioare deci cu 150—200 de ani originalelor, cuprind într-însele modificări de tot felul aduse textului original de copiști, astfel încît mărturia lor trebuie să fie neapărat interpretată. Dacă limba lui Chiril și Metodiu constituie o mărturie a graiului bulgăresc vorbit în jurul Salonicului, cea a copiștilor posteriori provine din regiuni diferite. Discipolii lui Chiril și Metodiu, întorși în Bulgaria, s-au stabilit în două centre, departe unul de altul: Ohrida și Preslav. Primul centru se află în preajma domeniului sîrbo-croat, astfel încît, în redacțiile vechi slave provenind de aici, s-au strecurat sîrbisme (Lavrov, R. ét. sl., VII, p. 199 ș.u.; A. Vaillant, l.c., XVI, p. 154 ș.u.).

O serie de texte vechi slave nu reprezintă limba primilor traducători. Asupra clasificării acestor texte, după particularitățile lor lingvistice, v. Kul'bakin, R. ét sl., II, p. 175 ș.u.; Id., Le v. sl. p. 354 ș.u.; Durnovo, Sur le problème du vieux slave, TCLP, I, p. 139 ș.u.; Kul'bakin. Zs. sl. Phil., X, p. 456 ș.u.; Seliščev, Starosl. jaz., I, p. 259 ș.u.

Originea sud-slavă a limbii lui Chiril și Metodiu, cu dovezile următoare (abandonarea tezei lui Miklosich. Asupra originii pannonice a limbii lui Chiril și Metodiu). Dovezi: 1) paleosl. **tj*, **dj* > *št*, *žd*, ca în bulgară, 2) ѧ = ѣ, ꙗ, ca în regiunea Salonicului, 3) finala de cuvînt cu ъ, ь, ca în bulgară, 4) *z* și *dz*, 5) pronunțarea *jɛ*, ji — (K. Bossilkov: I. V. Jagić et l'élucidation de l'origine du langage de Cyrile et Méthode, Palaeobulgarica, II, 1978, p. 65—68).

De aceea, printre textele scrise în limba veche slavă, unele nu pot fi puse alături de acelea care reprezintă tradiția lingvistică a primilor traducători. În sfîrșit, mai trebuie ținut seamă de faptul că, între secolul al XIV-lea și al XVII-lea, limba sîrbească e impusă în Peninsula Balcanică ca limbă de civilizație, prin expansiunea statului sîrbesc (Mladenov, Gesch. d. bulg. Spr., p. 52; Vaillant, BSL XXXIX, p. 200).

Influența grafiei sîrbo-croate-macedonene se exercită asupra grafiei textelor chirilice scrise în țările românești începînd cu secolul al XIV-lea (Skok. Sl., VIII, p. 779).

Termenul „veche slavă bisericească" înseamnă, așadar, limba bisericii ortodoxe slave și românești. Limbă destinată unui uz restrîns și precis, ea are drept bază limba primilor traducători, dar a fost remaniată în diferite redactări locale, care i-au dat o coloratură specială. Această limbă artificială, modelată după limba literară greacă, a avut și ea o puternică influență asupra limbii române, în sensul că printr-însa au pătruns în traducerile românești din slavonește o serie de elemente de vocabular, frazeologia traducerilor noastre din primele timpuri urmînd, în mod mecanic, modelul slav.

Pe lîngă influența slavă de caracter popular, adică a limbii vorbite, trebuie ținut seamă, așadar, de această influență slavă de caracter literar asupra limbii române (cf. TCLP, I, p. 21 ș.u.).

Cînd alăturăm un termen românesc de unul vechi slav sau vechi bulgar, aceasta nu înseamnă, așadar, că termenul românesc are în mod neapărat la bază termenul vechi slav, ci numai că termenul vechi slav citat este cel mai vechi corespondent slav cunoscut al termenului românesc.

Efectele bilingvismului slavo-român

FONETICA

Caracteristicile sistemului fonetic slav în raport cu cel românesc. Sistemul fonetic al limbilor slave meridionale se deosebește de sistemul fonetic al limbilor romanice prin cîteva trăsături caracteristice. Limba română a căpătat cîteva din aceste trăsături de origine slavă, prin contactul cu limbile slave meridionale, în condițiile care au fost examinate aici mai sus.

1. Influența slavă nu e străină de palatalizarea labialelor în limba română vorbită și de palatalizarea oclusivelor dentale *(d, t, n)* în unele graiuri dacoromâne, dar nu în sensul că modificarea propriu-zisă a acestor categorii de consoane ar fi de origine slavă, ci prin importanța dată, în sistemul fonetic românesc, vocalelor prepalatale, care sînt cauza fenomenului.

Asupra fenomenului palatalizării labialelor în limba română, v. mai jos, Anexa, p. 609 ș.u. Charles E. Bidwell, Slavic Historical Phonology in Tabular Form, The Hague, 1963.

2. În limbile slave, vocalele prepalatale *(ě, e, ĭ, i)* comportă o iodizare. Această pronunțare iodizată a vocalei inițiale explică diftongarea lui *e-* în limba română vorbită; *el*, pronunțat *iel* (Tiktin, ZRPh, XI, p. 68; Elementarb., p. 33; Sandfeld, Gröbers Gr., I², p. 530; Ling. balk., p. 146; Philippide, Orig. rom., II, p. 72; V. Pisani, Paideia, XXVIII, 1973, p. 115). Explicația lui A. Schmitt (în Festschrift für Hermann Hirt, Heidelberg, 1936, II, p. 352, 358 ș.u.; la fel și W. Mańczak, Kwartalnik neofilologiczny, III, 1956, p. 50; românii au deprins felul slav de a pronunța pe *e-*) nu este convingătoare.

3. Limba română nu poseda spiranta velară surdă *h:* ea a fost împrumutată odată cu termeni ca *har* (v. sl. *xarĭ*). De asemenea, fricativa prepalatală *j* a pătruns în sistemul fonetic al limbii române odată cu cuvinte ca v. sl. *žali* > dr., ar. *jale* etc.

MORFOLOGIA

NUMELE

GENUL

Neutrul. Genul neutru, în română, nu continuă formal neutrul latin, dar nici pe cel slav. El s-a constituit la o dată istorică, făcînd uz de materialele existente în limbă.

V. expunerea noastră din L., p. 83–92 și mai jos, Anexa, p. 601 ș.u. ELG, p. 382 ș.u.

CAZURILE

În privința cazurilor, româna prezintă cîteva trăsături arhaice, în comparație cu celelalte limbi romanice.

Astfel, la declinarea numelor, româna a conservat nominativul, dativul și vocativul.

VOCATIVUL

Vocativul în *-o* al numelor feminine comune sau de persoane: *soro, Anico* etc. reproduce vocativul în *o* al numelor feminine slave cu tema în *-a* (sau *-ā*): *glavo* (nom. *glava*), *ženo* (nom. *žena*, Kul'bakin, Le v. sl., p. 260; Diels, Altkirchensl. Gr., I, p. 174). Acest *o* nu a trecut în română la *ă*, ca orice *o* neaccentuat (v. mai jos, p. 306 ș.u.), fiind o desinență gramaticală (explicație preferabilă celei cronologice, recomandate de W. Mańczak, Kwartalnik neofilologiczny, III, 1956, p. 50; Mihăilă, SCL, VII, 1956, p. 141; cf. Mladenov, Gesch. d. bulg. Spr., p. 224).

Vocativul în *-e* al numelor masculine a fost explicat și el, de unii cercetători, prin slavă (Sandfeld, Gröbers Gr., I², p. 530; Ling. balk., p. 147 ș.u.). El provine, de fapt, din vocativul latin în *-e* (cf. lat. *lupe*, gr. λύκε, iar în latina vulgară: *Alexandre* etc.); întrebuințarea lui a fost întărită de vocativul slav în *-e*. Într-adevăr, în slavă, numele masculine cu tema în *-o* fac vocativul în *-e: plode, rabe, vlĭče, otĭče, kŭnęže* (nom. *plodŭ, rabŭ, vlĭkŭ, otĭcĭ, kŭnęzĭ*, Leskien, Gr. d. altbg., p. 115; Kul'bakin, Le v. sl., p. 219 ș.u.; Diels, Altkirchensl. Gr., I, p. 152 ș.u.).

Vocativul e viu, în bulgara vorbită în zilele noastre: *brate, gospodine, vetre, pope* etc. (Mladenov, Gesch. d. bulg. Spr., p. 224; Beaulieux, Gr. bg., p. 43 ș.u.).

S-a susținut că și vocativul în -*le* al numelor comune și proprii (*omule*, *Radule*) ar fi de origine slavă. De fapt, ne aflăm aici în prezența aceleiași desinențe -*e* a vocativului de origine latină, pe care am amintit-o aici mai sus, -*ul* făcînd parte din numele respectiv (cf. *oame*, în textele din secolul al XVI-lea: *băiete*, *cumnate*, *nepoate*, *vere* etc., și vocativul în -*e*: *Alexandre*, la numele în -*u*).

-*le* apare, în bulgară (limba vorbită), la numele masculine și feminine: *bože-le*, *libe-le*, *goro-le*, *sestro-le*; este o particulă de adresare, la origine interjecție (cf. Rečnik na săvremennija bălgarski knižoven ezik, II, Sofija, 1957, p. 9); dimpotrivă, în română -*le* este obligator numai pentru numele în -*u(l)* (*Radule*; numele cu finală consonantică nu fac vocativul în -*le*, ci în -*e*: *Stane*, *Ștefane*). Așadar, -*le* slav nu explică pe -*le* românesc, desinența de vocativ, în română, fiind -*e* (discuția și bibliografia la Graur, Mél. ling., p. 88 ș.u.).

I. Pătruț (Rom. sl., VII, 1963, p. 92) exclude influența slavă de la păstrarea desinenței -*e* a vocativului latin, pentru că această formă de vocativ e generală, în dacoromână. Concordanța sistemului cazual bulgar și român se explică „prin conviețuirea celor două popoare. E vorba, aici, de o influență reciprocă" (Seidel, El. sint. sl., p. 15—16). Desinența *o* la imperativ (*vino*) e împrumutată de la vocativul feminin (v. Gr. lb. rom., I², p. 265; cf. Zdrenghea, SCL, XI, 1960, p. 800—801). Cf. *tu* expletiv în vorbirea populară (I. I. Bujor, Vocativul *tu*, CL, XIII, 1968, p. 117—119).

De fapt, pierderea cazurilor, în bulgară, e datorată influenței romanice. Confuzia dativului și genitivului apare în latina vulgară, iar printre limbile balcanice e cunoscută de bulgară, albaneză și română. Genitivul funcțional e înlocuit, în română și în bulgară, cu dativul.

NUMERALUL

Procedeul numărătorii, de la 11 la 19, prin adunare (lit. „unu pe zece", Diels, Altkirchensl. Gr., I, p. 217), reproduce sistemul slav: v. sl. *jedinŭ na desęte*: *unsprezece* (lui *na* îi corespunde exact rom. *spre*); la fel *dŭva na desęte*: *doisprezece* etc. (cf. și în albaneză: *një mbë dhjetë*; este un „calc sintactic" (Seidel, El. sint. sl., p. 138).

Spre în numărătoare are valoarea lui *pe*, ca în limba veche (v. mai jos p. 513; Mihăilă, SCL, IX, 1958, p. 574). Gr. Brâncuș (SCL, XXIV, 1973, p. 507—510) explică procedeul numărătorii, de la 11 la 19, prin substratul autohton: cf. alb. *njem-bëdzetë* „unsprezece" etc.

Procedeul numărătorii zecilor, de la 20 la 90, prin multiplicare, este de asemenea slav: *dŭva desęti*: *douăzeci*, *trije desęti*: *treizeci* etc. (cf. în albaneză: *tridhjetë* „30" ,*nëndëdhjetë* „90"); la fel, numărătoarea unităților, zecilor, de ex. *šestĭ desętŭ i(ti) trije*: *șaizeci și trei* etc. (cf. în gr. ἑξάς δεκάδων καί τρεῖς; Leskien, Gr. d. altbg. p. 149 ș.u.), cu diferența că, în vechea slavă, cu începere de la 50, zecile nu mai stau la nominativ plural, ca de la 20 la 30; v. sl. *dŭva desęti* (nom. dual), *tri desęti* (nom. pl.), *četyre desęti* (bg. *dvadeset*, *triise*, *četirise*; la fel în dacoromână: *douăzeci*, *treizeci*, *patruzeci*), ci la genitiv plural: *pętĭ desętŭ*, *šestĭ desętŭ* etc. (Sandfeld, Ling. balk. p. 148 ș.u.).

Întrebuințarea lui *de* în expresii ca: *40 de ani* etc. este de asemenea calchiată după slavă (Sandfeld, Gröbers Gr., I², p. 530).

În aromână, *spre* se întrebuințează și în numărătoarea de la 20 la 30: *usprăvingiț*, *doisprăvingiț* etc. (Daniil, în Papahagi, Scr. ar. s. XVIII, p. 179, ș.u.; cf Capidan, Arom., p. 402 ș.u.).

Dr. și ar. *sută* reproduc pe v. sl. *sŭto*, cu tratamentul neuzitat al lui *ŭ* prin *u*, la o epocă veche, cînd acest tratament era încă posibil (ML, p. 312 ș.u.). Părere confirmată de Z. Stieber, cf. nota noastră din Album Willem Pée, 1973, p. 291, și G. Mihăilă, SCL, XXII, 1971, p. 360. Prezența unui numeral de origine străină într-un sistem format din elemente omogene nu e un fapt neobișnuit: în diverse domenii s-au observat fapte similare. Astfel, unele numerale chinezești sînt întrebuințate în Japonia și în Coreea; în Africa se întrebuințează numerale arabe. Numeroase familii de limbi au împrumutat altor limbi numeralul „sută"; fineza, de exemplu, l-a luat din indo-ariană. H. Schmid (Vox. rom., 23, 1964, p. 196—199) vede în adoptarea lui *sută* un mijloc de a evita cvasiomonimia cu **cintu* < lat. *centum*.

VERBUL

INFINITIVUL

După M. Křepinský și P. Beneș (SCL, VI, 1955, p. 255 ș.u.; cf. A. Vaillant, BSL, XLV, 1949, p. 178), scurtarea formei infinitivului, în română (*cîntare* > *cînta*), s-ar fi făcut sub influența formelor scurte de infinitiv (fără *-ti*) din slavă.

Procedeul scurtării infinitivului, în română, vine din graiurile de nord ale bulgarei, (Iv. Gălăbov, Zs. sl. Ph., XXIX, 1961, p. 275—287), dar K. Mirčev (Ling. balk., IV, 1962, p. 155—157) socotește că Gălăbov nu a adus proba necesară.

J. Byck (în Recueil, p. 9—12) propune o explicație prin criterii românești: formele scurte ale infinitivului servind la diferențierea de forma lungă, devenită substantiv (de ex. *cînta*, vb. — *cîntare*, subst.). Această explicație e contrazisă însă de faptul că forma lungă a infinitivului a continuat să coexiste cu cea scurtă (ea e curentă în textele românești din sec. al XVIII-lea și al XIX-lea).

ASPECTUL

Prin aspect al unui verb se înțelege însușirea verbului de a exprima durata acțiunii. Astfel, imperfectivul exprimă o durată fără termen, o acțiune care durează și se dezvoltă, pe cînd perfectivul exprimă un fragment din această durată, procesul în sine, fără considerație față de durată. În acest sens am putea spune că *a căuta* este un imperfectiv, întrucît exprimă o acțiune fără termen, pe cînd *a găsi* este un perfectiv, pentru că exprimă durata definitivă a unei acțiuni.

Limbile slave se servesc de preverbe, adică de particule așezate înaintea verbului, pentru a exprima aspectul. Astfel, rus. *pisat'* înseamnă „a scrie" (imperfectiv) și exprimă o stare care durează, fără a fi desăvîrșită, pe cînd *napisat'* înseamnă tot „a scrie" (perfectiv), dar servește pentru a indica o acțiune desăvîrșită, rezultatul acțiunii.

Rolul preverbelor, în limbile slave, este foarte mare. Sînt verbe care, în textele vechi slave, figurează în mod normal numai sub forma compusă (cu preverbe): *děti* „a așeza", *o-děti*, *pri-děti*, *vŭz-děti*; *iti* „a merge": *vŭn-iti*, *iz-iti*, *ot-iti* etc. (Meillet-Vaillant, Le sl. c.[2], p. 292).

În română, ca și în celelalte limbi romanice, verbul exprimă în genere timpul, fără considerație față de durata acțiunii. Gradul de desăvîrșire a acțiunii exprimate de verb poate fi redat prin mijloace felurite, dar noțiunea de aspect verbal, exprimat printr-o flexiune anumită, e rareori redată: *dormi* (imperfectiv), față de *adormi* (perfectiv); Pușcariu, Istr. II, p. 251. Dacă totuși, în contact cu limbile slave, procedeul slav de perfectivare a verbelor a fost introdus și în limba română (cf. Skok, DR, IX, p. 214 ș.u.), el nu a devenit însă un instrument gramatical des întrebuințat (folosirea procedeului, în traducerile de cărți religioase din secolul al XVI-lea și al XVII-lea, prin imitația în mod mecanic a construcției originalului slav, nu interesează deci limba română):

po-, în *ponegri; pre-*, în *preface, prelucra, presăra; răs-*, în *răscumpăra, răsfira, răstălmăci* (în alte cazuri *răs-* are însă și altă valoare); *ză-*, în *zăurdi, zăuita* etc.

Procedeul e viu în istroromână. Nu sînt examinate aici formele cu preverbe împrumutate direct din slavă, ca *poticni, prohodi, război, risipi* etc.

Româna a împrumutat din slavă sufixe verbale exprimînd aspectul, înlocuind sensul durativ printr-un sens terminativ (P. Skok, în IIIe Congrès international des slavistes, nr. 4 Belgrade, p. 79 ș.u.).

FORMELE REFLEXIVE

Spre deosebire de formele active ale verbului, în care subiectul propoziției execută acțiunea arătată de verb *(norii acoperă cerul)*, în conjugarea pasivă acțiunea indicată de verb este făcută de complement și suferită de subiect *(cerul este acoperit de nori)*. În formele reflexive — și aceasta apropie reflexivul de pasiv — acțiunea se răsfrînge asupra subiectului propoziției *(cerul se acoperă de nori)*.

Dar această definiție a reflexivului nu este suficientă, pentru că ea nu se aplică la exemple ca: *a se mira, a se gîndi*, în care acțiunea nu se răsfrînge asupra subiectului propoziției.

Verbul reflexiv din slavă corespunde în parte verbului mediu al unor limbi indo-europene, a cărui flexiune exprima participarea, interesarea deosebită a subiectului la acțiunea îndeplinită de verb.

Deși latina vorbită cunoaște întrebuințarea progresivă a flexiunii reflexive, cu pronumele la acuzativ sau la dativ (formal, flexiunea reflexivă se definește prin utilizarea verbului respectiv întovărășit de pronumele reflexiv): *et sic, quia sera erat, gustauimus nobis* (Löfstedt, Peregr. Aeth., p. 140 ș.u.; cf. *uadent se* „se duc", Id., l.c.), și anume la verbele care indică o mișcare sau o stare, precum și la verbele sentiendi și declarandi, totuși, în română, marea dezvoltare pe care a luat-o flexiunea, precum și întrebuințarea ei la pers. 1 și 2 sg. (*m-am născut*, cf. bg. *rodil săm se*, Sandfeld, Ling. balk., p. 150) s-au făcut luîndu-se drept model construcțiile slave respective. În această privință, este caracteristică crearea unei forme reflexive a verbului *a ruga: a se ruga*, calchiată după sl. *moliti sę* (Meyer-Lübke, Rom. Gr., III, p. 405 ș.u.; Bourciez, Elém. de ling. rom.[4], p. 268 ș.u.; Graur, BL, VI, p. 42 ș.u).

Căci în slava meridională, după cum am văzut mai sus, flexiunea reflexivă corespunde diatezei medii (cf. s.-cr. *bháyate*, în vechea slavă *boitŭ sę*, Meillet-Vaillant, Le sl. c., p. 328, ș.u.; ca și în latină și potrivit unei tendințe generale în limbile slave, pasivul a fost înlocuit cu reflexivul; Meyer-Lübke, Rum. u. rom., p. 24).

Clasificarea după sens a flexiunii reflexive în limbile slave poate fi aplicată și românei (Graur, l.c.):

1. reflexiv obiectiv (subiectul e în același timp complementul verbului); v. sl. *myti sę*, dr. *a se spăla*.

2. eventiv (în starea subiectului propoziției se produce o schimbare): v. sl. *opečaliti sę*, dr. *a se întrista*.

3. dinamic (acțiunea e făcută de subiect cu o participare intensă a lui sau cu un interes special): v. sl. *bojati sę*, dr. *a se teme*.

4. reciproc (acțiunea e făcută în același timp de două sau de mai multe subiecte și, în genere, fiecare subiect suferă efectele acțiunii făcute de celelalte subiecte): dr. *a se certa*.

5. pasiv (acțiunea e suferită de subiect și e făcută de altcineva): v. sl. *izgoniti sę*, dr. *a se creștina*.

6. impersonal (autorul acțiunii nu e definit): v. sl. *pišetŭ bo sę*, „căci stă scris", dr. *aici se mănîncă bine*.

Cf. Gr. lb. rom., I, p. 244–245.

Verbele reflexive românești se împart în două categorii:

1. Verbele care reproduc, fără nici o schimbare, forma slavă respectivă, împrumutată de-a dreptul: dr. *a se căi:* v. sl. *kajati sę, a se griji:* bg. *griža sę, a se război:* v. sl. *razbolěti sę*.

2. verbele reflexive calchiate după verbele slave: *se cade:* bg. *pada sę, a se gîndi:* bg. *dumam sę, a se jura:* v. sl. *klęti sę, a se ruga:* v. sl. *moliti sę*.

J. Vendryes (Une catégorie verbale: le mode de participation du sujet, BSL, XLIV, 1948, p. 1 ș.u.) propune ca formele reflexive din română să fie explicate fără a se face apel la slavă, potrivit principiului că necesități comune creează unelte gramaticale la fel. Astfel, alături de *aigrir, croupir* etc. franceza a creat pe *s'aigrir, se croupir* etc. Dar o formă ca *se prier* nu e posibilă în limba franceză, iar *a se ruga*, din română, nu poate fi explicat independent de v. sl. *moliti sę*.

V i i t o r u l a n t e r i o r. Viitorul anterior, format din viitorul verbului *a fi* + participiul trecut al verbului respectiv: *voi fi adunat* etc., ar putea reproduce construcția bulgară asemănătoare: conjuncția *da* + auxiliarul *šta* „a voi" (3 sg. *šte*); *ako'e (ako'bă'de) izlĕ'zăl, šte oti'da da go tă'rsja* „s'il est sorti/quand j'arriverai/, j'irai le chercher", *šte băda napisal* „voi fi scris" (Weigand, Bg. Gr.², p. 140; Beaulieux, Gr. bg., p. 340; Pușcariu, LR, I, p. 277). Dar aromâna nu cunoaște această construcție (Capidan, Arom., p. 470). Imitarea construcției slave amintite interesează, așadar, numai dacoromâna și este de dată recentă (cf. Sandfeld, Ling. balk., p. 149).

C o n d i ț i o n a l u l t r e c u t. Condiționalul trecut, format din condiționalul prezent al verbului *a fi*+participiul trecut al verbului de conjugat (construcție cunoscută și în sec. al XVI-lea, (v. mai jos, p. 507; Densusianu, H.d.l.r., II, p. 230 ș.u.; ed. rom. II, p. 147 ș.u.; în aromână se întrebuințează o construcție cu *vrea*, care poate fi veche), prezintă analogii cu condiționalul prezent din bulgară, format cu ajutorul auxiliarului *a fi (bix, bi* etc.): *pisal bix* „ich würde (möchte) schreiben", *pisal bil bix* „ich würde (vielleicht) geschrieben haben" (Weigand, Bg. Gr.², p. 147; Vondrák, Vergl. sl. Gr., II², p. 137; 153 ș.u.). Construcția e deci de dată recentă în dacoromână.

I m p e r a t i v u l. *-i* din forma imperativului sg. *stăi* a fost explicat prin slavă (bg. *stoj*, Sandfeld, Ling. balk., p. 150). Byck a arătat, însă (BL, III, p. 60 ș.u.; cf. Křepinský, Sl., XVI, p. 3 ș.u.; Graur, BL, VI, p. 268), că acest *i* este desinența caracteristică a pers. a 2-a sg., pe care o regăsim și la indicativul prezent *dai (< da <* lat. *das), stai* etc.

Întrebuințarea auxiliarului după verb *(văzut-am* etc.*)*, normală cînd verbul se afla la începutul frazei, s-a făcut sub influența slavă (Pușcariu, LR, I, p. 277; Seidel, El. sint. sl., p. 45–46).

Pentru construcțiile românești cu *a fi*, venite din slavă, v. expunerea lui Seidel, El. sint. sl., p. 38–45.

VOCABULARUL

Asupra vocabularului de origine slavă al limbii române, v. consideraţiile generale ale lui Popović, GSKS, p. 196—211.

CRITERIUL CRONOLOGIC

Vocabularul de origine slavă al limbii române poate fi privit din punct de vedere cronologic, sau ţinîndu-se seamă de caracterul cărturăresc, tehnic sau popular al termenilor respectivi.

1. Criteriul cronologic. Sînt trei categorii de cuvinte: *a*) cuvintele vechi, intrate în limbă între secolul al VI-lea şi al XII-lea; *b*) cuvintele intrate în limbă în secolul al XIII-lea, în momentul organizării statelor româneşti de la nordul Dunării şi *c*) cuvintele intrate în limbă după secolul al XIII-lea (venite din sîrbo-croată, bulgară, ucraineană, rusă etc.).

2. Cuvinte tehnice şi cuvinte populare.

Există două mijloace pentru a împărţi termenii după criteriul cronologic:

G. Mihăilă (SCL, VII, 1956, p. 142) propune şi un al treilea criteriu: cel semantic: „ştiind sensurile cuvîntului în română (mai ales cele principale), putem face apropieri de o limbă slavă sau de alta".

a) constatarea că termenul respectiv este atestat în dacoromână şi în aromână. Aceasta constituie un indiciu de vechime a termenului. Populaţiile care au dus aromâna în Peninsula Balcanică sînt semnalate la sfîrşitul secolului al X-lea între lacul Prespa şi Kastoria (v. mai sus, p. 266). Putem deci admite că, începînd cu sfîrşitul secolului al X-lea, aromâna a fost separată de dacoromână. Aşadar, termenii slavi pe care dacoromâna şi aromâna îi posedă în comun şi care prezintă particularităţi fonetice la fel au pătruns în română înainte de secolul al X-lea. Fireşte că aceasta nu înseamnă că termenii respectivi au fost adoptaţi în acelaşi timp în toate graiurile româneşti. Dar dacă ei ar fi pătruns în aromână după secolul al X-lea, ar fi trebuit să aibă o altă formă fonetică.

Elementele slave pătrunse mai tîrziu în aromână, în mod independent de dacoromână arată alt tratament fonetic. Astfel, nediftongarea lui *o* în *oa* (v. mai jos p. 306 ş.u., ca în *coajă, coasă, sloată* etc.): ar. *cloţă*: bg. *kloca*, ar. *cofă*: bg. *kofa*, ar. *copă*: bg. *kopa*, ar. *smolă*; bg. *smola* etc. (Capidan, El. sl. ar., p. 10 şi 53 ş.u., s.v.).

Diferenţa cronologică dintre diversele elemente pătrunse din slava meridională în aromână poate fi stabilită ţinînd seama de tratamentul v. sl. *ǫ*: în afară de tratamentul *un*, pe care aromâna îl are în comun cu dacoromâna (cf. mai jos, p. 310 ş.u.: ar. *scumpu, jumbu*), aromâna mai cunoaşte şi fonetismul *on* în *jongă*, s.f., „dinte la copiii mici, cînd începe să le crească dinţii", pl. *jonğ̆i* „dinţi de lapte" (Capidan, l.c. p. 7), care este deci posterior. Termenul a fost împrumutat la o epocă recentă şi prezintă un tratament caracteristic dialectelor macedonene (Debra; cf. ar. *dab* „numele unei păduri foarte dese la Avela"; maced. *dab* „stejar" Capidan l.c.).

Tratamentul *en* al v. sl. *ę*: ar. *grendă*: dr. *grindă*, ar. *rende, şcl'endză* etc. (Capidan, l.c., p. 9) este de asemenea recent şi reproduce uu fonetism normal în macedoneană.

V. sl. *ě* e redat în mod obişnuit printr-un diftong, în daco- şi aromână: dr. *ea*, ar. *ea, ia* (Capidan, l.c., p. 10): redarea lui *ě* prin *e* este deci posterioară (ar. *rehav* adj. „rar, rărit": bg. *rěxav*: ar. *repă* „ridiche": bg. *rěpa*, cu *ě* pronunţat *e*, ca în dialectele bulgare apusene şi macedonene).

Iată înșirarea acestor termeni:

dr., ar. *babă:* v. sl. *baba;* dr., ar. *blid:* v. sl. *bljudŭ;* dr., ar. *bob:* v. sl. *bobŭ;* dr., ar. *brazdă:* v. sl. *brazda;* dr. *cleşte,* ar. *cleaşte:* v. sl. *klěšta;* dr. *clin,* ar. *cl'in:* v. sl. *klinŭ;* dr. *clopot,* ar. *cloput:* v. sl. *klopotŭ;* dr. *coaje,* ar. *coajă;* v. sl. *koža;* dr., ar. *coasă:* v. sl. *kosa;* dr. *cocean,* ar. *cučan:* v. sl. *kočani* (pl.); dr. *colac,* ar. *culac:* v. sl. *kolačĭ* (forma românească a fost refăcută după plural); dr. *cosiță,* ar. *cusiță:* bg. *kosica* (v. sl. *kosa* „perișor, moț"); dr., ar. *coș:* v. sl. *košĭ;* dr. *croi,* ar. *cruiri:* v. sl. *kroiti;* dr., ar. *duh* (cuvînt cărturăresc, căci *h* nu e redat prin *f*, ca în *năduf*): v. sl. *duxŭ;* dr., ar. *gol:* v. sl. *golŭ;* dr. *goni,* ar. *aguniri:* v. sl. *goniti;* dr., ar. *grădină:* v. sl. *gradina;* dr. *hrăni,* ar. *hrăniri:* v. sl. *xraniti;* dr. *înveli,* ar. *anvăliri:* v. sl. *valiti;* dr. *învîrti,* ar. *anvărtiri:* v. sl. *vratiti;* dr. *izvor,* ar. *izvur:* v. sl. *izvorŭ;* dr., ar. *jale:* v. sl. *žali;* dr., ar. *jar:* v. sl. *žarŭ;* dr. *lene,* ar. *leane:* v. sl. *lěnĭ;* dr. *lipi,* ar. *alîk'iri:* v. sl. *lěpiti;* dr. *livadă,* ar. *livade:* v. sl. *livade;* dr. *lopată,* ar. *lupată* (împrumut mai nou, cf. în bulgară, dialectal *o* < *u* în poziție neaccentuată): v. sl. *lopata;* dr. *milă,* ar. *ńilă:* v. sl. *milo* (Sandfeld, Ling. balk., p. 81, nr. 3; Racoviță, BL, VIII, p. 164—165); dr. *milui,* ar. *ńiluri:* v. sl. *milovati;* dr. *nevastă,* ar. *n(i)veastă:* v. sl. *nevěsta;* dr. *nevoie,* ar. *nivol'ă:* v. sl. *nevolja;* dr., ar. *padină:* v. sl. *padina;* dr. *opări,* ar. *upăriri:* v. sl. *opariti;* dr., ar. *pîndar:* v. sl. *pǫdarĭ;* dr. *plăti,* ar. *plătiri:* v. sl. *platiti;* dr., ar. *plug:* v. sl. *plugŭ;* dr., ar. *poală:* v. sl. *pola;* dr. *poliță,* ar. *puliță:* v. sl. *polica;* dr., ar. *prag:* v. sl. *pragŭ;* dr., ar. *pungă:* v. sl. *pǫgva;* dr., ar. *rac:* v. sl. *rakŭ;* dr. *rană,* ar. *arană:* v. sl. *rana;* dr. *rogoz,* ar. *rugoz:* v. sl. *rogozŭ;* dr. *scump,* ar. *scumpu:* v. sl. *skǫpŭ;* dr., ar. *sită:* v. sl. *sito;* dr., ar. *slab:* v. sl. *slabŭ;* dr., ar. *sloată:* v. sl. *slota;* dr., ar. *stog:* v. sl. *stogŭ;* dr., ar. *sută:* v. sl. *sŭto;* dr. *topi,* ar. *tuk'iri;* v. sl. *topiti;* dr., ar. *trup:* v. sl. *trupŭ;* dr., ar. *zmeu:* v. sl. *zmij.*

b) Forma fonetică a termenului românesc ne dă indicații asupra limbii slave de la care termenul a fost împrumutat și, implicit, asupra epocii în care s-a făcut împrumutul.

Astfel, dr. *bortă* (Moldova) trebuie explicat prin ucr. *bort'* „gaură, adîncitură într-un pom, stup", *borta* (Berneker, SEW, s.v. *bŭrtŭ:* Brüske, WJb, XXVI—XXIX, 15). Termenul a pătruns deci în limbă la o epocă recentă, și nu din slava meridională.

CUVINTE TEHNICE ȘI CUVINTE POPULARE

În privința împărțirii termenilor slavi din limba română în cuvinte cărturărești, tehnice și populare, trebuie deosebite, de fapt, trei categorii de cuvinte: *a*) cuvintele cărturărești și tehnice rămase ca atare, *b*) cuvintele cărturărești și tehnice devenite populare, *c*) cuvintele populare.

a) Prin termeni cărturărești și tehnici nu trebuie înțelese numai cuvintele intrate în limbă pe cale scrisă (de exemplu, termenii slavi din traducerile religioase din secolul al XVI-lea ca: *ad* „iad", *alămojnă* „pomană", *aslam* „camătă", *blaznă* „greșeală", *hrănilniță* „ladă, cămară", *magheniță* „fermecătoare" etc.) și toți termenii intrați pe cale orală (terminologia creștină, terminologia ecleziastică, termenii referitori la ierarhia de stat, la organizația politică etc.). Sînt unii termeni din această categorie rămași ca atare și care, prin urmare, nu au pătruns în limba vorbită, de exemplu termenii întrebuințați în cărțile religioase sau aceia aparținînd vocabularului juridic.

Aceste cuvinte, intrate tîrziu în limbă, au trăit o viață efemeră și au dispărut mai tîrziu.

Termenii cărturărești, veniți din slavona bisericească sau administrativă, apar numai în dacoromână (Petrovici, Balcania, I, p. 85, n. 2).

b) În privința termenilor cărturărești și tehnici deveniți populari, procesul e asemănător cu acela care s-a petrecut cu neologismele provenite din limba franceză: odată intrați în limba comună, termenii au fost asimilați acelora din vechiul fond. Cîtva timp, forma originară și cea populară coexistă (*șofeur* și *șofer*, *büro* și *birou* etc.), apoi prima formă dispare în favoarea celei populare.

Dar firește că astfel de nuanțe fonetice nu mai pot fi determinate pentru cuvintele de origine slavă.

Iată cîțiva termeni care intră în această categorie: *blagoslovire, colindă, Hristos, iad, icoană, idol, Isus, liturghie, maslu, molitvă, popă, praznic, rai, troiță, utrenie, vecernie* etc.: v. sl. *blagosloviti, kolęda, Xristosŭ, jadŭ, ikona, idolŭ, Isusŭ, liturgija, maslo, molitva, popŭ, prazdĭnikŭ, raj, trojica* (HAT, 139 s.v.), *utrĭnja, večerĭnja* etc.

c) În privința termenului „popular" dat unei categorii de cuvinte, el se aplică unui cuvînt intrat în limbă pe cale orală și întrebuințat în limba comună.

Există, în română, termeni slavi împrumutați sub două forme, cărturărească și populară, ca, de exemplu, *săvîrși* (limba literară) și *sfîrși* (popular): v. sl. *sŭvrŭšiti*, *sobor* (limba literară) și ar. *zbor* (popular): v. sl. *sŭborŭ* etc.

OGLINDIREA STĂRILOR SOCIALE ÎN VOCABULAR

Unele elemente slave din limba română sînt ecoul stărilor sociale din epoca constituirii statului român feudal, cînd populația de la nordul Dunării (inclusiv Transilvania) conviețuia cu slavii, iar clasa conducătorilor întrebuința limba slavonă ca limbă scrisă.

Astfel, un termen ca *bejenie (băjenar, băjenărie*, vb. *băjeni)* exprimă fuga din fața năvălitorilor, dar și, pentru țăranul iobag, fuga de asuprirea proprietarului de pămînt. *Boier* și *jupîn* denumesc persoane din clasa conducătoare. Terminologia familiei numără o serie de nume *(babă, maică, maștehă, nevastă)* care se explică prin conviețuirea cu slavii. Și la fel toți termenii pe care îi înșirăm mai jos.

Pentru evoluția sensului v. sl. *mǫka*, de la „chin" (cf. *a se munci*) la „lucru", care se explică prin condițiile sociale ale muncii impuse clasei subjugate, v. C. Racoviță, „Travail" et „souffrance", BL, VII, 1939, p. 96—101.

În privința terminologiei agricole, termenii pe care i-am examinat mai sus (v. p. 284) nu par a fi mai vechi de secolul al XII-lea, afară de *plug*, care nu conține vreun element de datare, și de termenii regionali, care sînt încă mai recenți. Relevăm aici pe *brazdă, ogor, pleavă, pogon, snop* și *stog* care completează lista dată la locul arătat.

Terminologia creştină, în afară de termenii latini care denumesc noţiunile fundamentale ale cultului (*biserică, botez, cîşlegi, creştin, cumineca, dumnezeu, înger, paşti, păgîn, sîn* „sfînt" etc.), este sud-slavă: termenii slavi arată că organizarea cultului s-a făcut în perioada de după secolul al IX-lea. Relevăm, din listele date aici mai jos la p. 287 ş.u. termenii următori: *blagoslovenie, colindă, Hristos, iad, icoană, idol, Isus, liturghie, maslu, mănăstire, molitvă, praznic, pristol, rai, schimnic, schit, sfînt, troiţă, utrenie, vecernie* etc.

Numele marilor dregători ai statului feudal muntean şi moldovean vin de la statele sud-slave, care au copiat organizarea curţii bizantine. Astfel, termenii *logofăt, paharnic, postelnic, vistiernic* şi *vornic* pot fi explicaţi prin sîrbo-croată, iar *comis* şi *stolnic* prin bulgară.

„Nu trebuie să ne închipuim că înlocuirea elementelor lexicale latine prin împrumuturi slave s-ar fi întîmplat într-o anumită epocă de simbioză intensă cu slavii şi de bilingvism româno-slav. Împrospătarea limbii cu cuvinte de origine slavă este un proces de lungă durată" (Puşcariu, LR, I, p. 278).

STATISTICA VOCABULARULUI

Influenţa slavă asupra limbii române este cu deosebire vizibilă în domeniul vocabularului, în care elementele slave au pătruns în mare număr. Ele au înlocuit, în parte, termeni de altă origine, în special latini, şi au împlinit numeroase lipsuri, cu deosebire în vocabularele tehnice. Penetraţia elementelor slave în limba română trebuie explicată, în primul rînd, prin bilingvism, românizarea unei mari mase de slavi şi împrejurările economice, politice şi culturale care au prezidat la constituirea primelor state româneşti de la nordul Dunării.

Un mare număr de cuvinte slave a pătruns în vocabularul de bază al limbii (v. înşirarea lor mai jos, p. 287 ş.u.).

Prezentarea ştiinţifică a vocabularului unei limbi se face pe bază de statistică. În privinţa limbii române, cercetările sînt în curs: posedăm două statistici ale limbii literare contemporane, una a stilului beletristic şi cealaltă a stilului publicistic al limbii literare.

Pentru problemele de statistică a vocabularului, v. principiile şi rezultatele aplicării lor în: P. Guiraud, Les caractères statistiques du vocabulaire, Paris, 1958, şi Id., Problèmes et méthodes de la statistique linguistique, Dodrecht, 1959; G. Gougenheim, R. Michéa, P. Rivenc et A. Sauvageot, L'élaboration du français élémentaire, Paris, 1956; precum şi lucrările privind limba română ale lui D. Macrea, Contribuţie la studiul fondului principal de cuvinte al limbii române, SCL, V, 1954, p. 7—18, Al. Graur, Încercare asupra fondului principal al limbii române, Bucureşti, 1954, observaţiile lui I. Fischer, SCL, IX, 1958, p. 127—133 şi ale lui A. Juilland, P. M. H. Edwards, Ileana Juilland, Frequency Dictionary of Rumanian Words, The Hague, 1965, p. XIII—XIV; V. Şuteu, Observaţii asupra frecvenţei cuvintelor în operele unor scriitori români, SCL, X, 1959, p. 419—443, şi Gh. Bolocan, Unele caracteristici ale stilului publicistic al limbii române literare, SCL, XII, 1961, p. 35—71; Mihăilă, Impr. v. sl., p. 248—254.

În privinţa compoziţiei vocabularului de origine slavă al limbii române considerat la epoca lui cea mai veche, trebuie ţinut seamă de observaţiile următoare:

1. O cercetare statistică a acestui vocabular nu se poate face decît după aplicarea criteriului cronologic, elementele de vocabular fiind clasificate după epoca sau data cînd s-a făcut împrumutul, ţinîndu-se seamă de caracteristicile fonetice ale cuvintelor cercetate.

2. Nu putem separa în mod absolut cuvintele din limba vorbită de cuvintele savante, și sîntem obligați să luăm în considerație, laolaltă, cuvinte intrate în limbă pe căi diferite și la mari intervale de timp (sec. VI—XVI).

3. Experiența ne arată (compararea vocabularului stilului beletristic al limbii literare din zilele noastre cu vocabularul stilului publicistic) că componența vocabularului e profund diferită, după cum luăm în considerație limba vorbită și limba literară sau cutare stil al limbii literare, comparat cu alt stil al ei.

În consecință, am renunțat la gruparea cuvintelor în două categorii (vocabularul de bază și masa vocabularului), întrucît în stadiul de astăzi al cercetării nu dispunem de criterii obiective, la care se poate ajunge printr-o analiză științifică a vocabularului.

250 de cuvinte vechi slave se găsesc în cele 4 dialecte ale limbii române, din care numai 50, sînt comune dacoromânei și istroromânei (G. Mihăilă, Emprunts vieux-slaves propres au dacoroumain, RRL, XXV, 1980, p. 569—576).

Principiile glotocronologiei (ar exista în toate limbile un vocabular de bază, care s-ar primeni la cîte 1000 de ani) sînt expuse de A. Dall'Igna Rodriguez, Eine neue Datierung der vergleichenden Sprachwissenschaft, Kratylos, II, 1957, p. 1—14 (cele 215 cuvinte de bază sînt înșirate la p. 12—13: *tot, și, animal, pasăre* etc.).

ELEMENTELE VOCABULARULUI

Expunere generală: Densusianu, H.d.l.r., I, p. 255 ș.u., Conev, Bălg. i Rom., p. 36 ș.u.; Mihăilă, Impr. v. sl.

În înșirarea care urmează, și care intenționează să dea numai o idee generală despre vocabularul de origine slavă meridională din limba română, termenii slavi sînt împărțiți pe categorii, după sens. (Formele românești care nu poartă altă indicație aparțin dacoromânei; cele slave aparțin vechii slave).

SUBSTANTIVE

Stare socială, societate. *bejenie: bežanije; boier: boljarinŭ* (pl. *boljare;* magh. *bojár*, Kniezsa, MNSJ, p. 800 s.v., redă fonetismul vechi al formei românești); *diac: dijakŭ; grădinar: gradinarŭ; jupîn: županŭ; răzmiriță:* bg. *rajmirica; rob,* ar. *robu* (Papahagi, Dicț. dial. arom. s.v.): *robŭ* (cf. Vaillant, Grammaire comparée des langues slaves, I, Paris, 1950, p. 163); *slugă: sluga; stăpîn: stopanŭ; voievod: vojevoda; vraci: vračĭ; zaveră:* bg. *zavěra; zidar: zidarĭ; zlătar: zlatarĭ.*

Familie. *babă: baba; ibovnic: ljubovĭnikŭ; maică:* bg. *maĭka; mașteha: maštexa; nene:* bg. *nenja* (f.); *nevastă,* ar. *n(i)veastă: nevěsta; rudă:* bg. dial. *rodá* (pronunțat *rudá*, Mihăilă, Impr. v. s., p. 130).

Particularități fizice sau morale, calități sau defecte. *grije: gryža; groază: groza;* dr., ar. *jale: žalĭ; lăcomie:lakomija; pizmă: pizma; rîvnă: rĭvĭnĭ; veselie: veselije.*

P ă r ț i l e c o r p u l u i. *cîrcă: krŭkŭ; cosiță:* bg. *kosica; costeliv: kostĭlivŭ; crac: krakŭ;* dr. *gîrb*, megl. *gorb: grŭbŭ*, bg. *gărb; gît: glŭtŭ;* dr., megl. *gleznă:* sl. bis. și bg. dial. *glezna* (Mihăilă, Impr. v. sl., p. 118;Mladenov, ERBE, p. 101); *obraz: obrazŭ; stomac:* bg. *stomax;* dr., ar. *trup: trupŭ.*

Î m b r ă c ă m i n t e. *cergă:* bg. *čerga; cojoc: kožuxŭ; copcă:* bg. *kopče; cușmă: kučĭma; izmană: izměna; nădragi: nadragy; poală: pola; p(r)estelcă:* bg. *prěstilka; rufă: ruxo; scufie:* bg. *skufa; șapcă:* bg. *šapka; șubă: šuba; suman:* bg. *sukman.*

A r m a t ă. *izbîndă: izbodo: pușcă: puška; război: razboj; sabie: sablja; steag: stěgŭ; strajă: straža; suliță: sulica; trîmbiță: trobica.*

C o m e r ț. *precupeț:* bg. *prekupec; tîrg: trŭgŭ;* bg. *tărg; ucenic: učenikŭ.*

L o c u i n ț ă, u n e l t e, o b i e c t e c a s n i c e. *belciug: belčugŭ; bici: bičĭ; blană* „scîndură": bg. *blana;* dr., ar. *blid: bljudŭ* (și *bljudo*, HAT, p. 12 s.v.); *boltă: bolta; ciocan:* bg. *čokan; clește*, ar. *cleaște: klěšta;* dr. *clopot*, ar. *cloput: klopotŭ;* dr., ar. *coasă: kosa; colibă:* bg. *koliba; cosor: kosorĭ;* dr., ar. *coș: košĭ; coșciug: coș + kovŭčegŭ; coșniță: košĭnica; coteț: kotĭcĭ; cumpănă: kopona; daltă: dlato; grajd: graždĭ;* dr., ar. *grădină: gradina;* dr., megl. *greblă:* bg. *greblo; grindă: gręda; iesle: jasli; jar: žarŭ; lanț:* s.-cr. *lánac*, slov. *lânac; laviță:* bg. *lavica; leasă: leša; lopată*, ar. *lupată: lopata; nicovală: nakovalo; ogradă: ograda; perie: perije; pernă:* bg. *perinica; pilă: pila; pinten: pętĭno; pivniță: pivĭnica;* dr., ar. *ploscă:* bg. *ploska; plută:* bg. *pluta; pod: podŭ; poliță: polica;* dr., ar. *prag: pragŭ;* dr. *praștie*, ar. *proaști: prašta; prispă: prisŭpa;* dr., ar. *pungă: pogva; rogojină*, megl. *rugujină: rogožina; sanie: sanij; sfeșnic: svěštĭnikŭ; sfoară: sŭvora;* dr., ar. *sită: sito; sticlă: stĭklo; strună: struna; teasc: těskŭ; tocilă: točilo; toiag*, megl. *tuiagă: tojagŭ; topor: toporŭ; țeavă: cěvĭ; uliță: ulica; vadră: vědro; verigă: veriga; vîslă: veslo; zăbrea: zabralo; zăvor: zavorŭ.*

H r a n ă. *colac: kolačĭ; drojdie: droždiję* (pl.), bg. *droždije* (n. colect., Mihăilă, Impr. v. sl., p. 61); *hrană: xrana; icre: ikra; lacom: lakomŭ; oțet: ocĭtŭ; pită:* bg. *pita; poftă: poxotĭ; smîntînă: smętana; ulei: olej.*

A g r i c u l t u r ă. *brazdă:* bg. *brazda; cobilă:* bg. *kobilo; cormană:* s.-cr. *korman; ogor:* bg. *ugar; plaz:* bg. *plaz; pleavă: plěva;* dr., ar. *plug: plugŭ; pogon: pogonŭ; prisacă: prěsěka; variță:* bg. *ralica; sădi: saditi;* dr., ar. *snop: snopŭ;* dr., ar. *stog: stogŭ.*

P e s c u i t. *cîrmă: krŭma; corabie: korablĭ, korabĭ;* dr., ar. (Mihăileanu; lipsește la Papahagi, Dicț. dial. arom.) *mreajă: mrěža; năvod: nevodŭ; undiță: odica; vîrșă:* bg. *vărša.*

V. enumerarea termenilor dată de Z. Wittoch, La terminologie de la pêche en roumain et les slaves, EB tch., IV, 1972, p. 85–102.

T i m p. *ceas: časŭ; răstimp: rostopu; veac: věkŭ;* dr., ar. *vîrstă* (ar. *vrăstă*): *vrŭsta; vreme: vrěme.*

M e d i c i n ă. B o l i. *boală: bolĭ; boli: boliti; ciumă: čuma; gîlcă:* bg. *gălka; obloji: obložiti; otravă: otrava; pojar: požarŭ; rană: rana.*

S u p e r s t i ț i i. *basm: basnĭ; diavol:* bg. *djavol; iad: jadŭ; idol: idolŭ; moroi: mora; paparudă:* bg. *peperuda; rai: raj; Rusalii:* bg. *Rusalii;* dr. *vîrcolac, vărculac:* bg. *vărkolak; vrajă: vraža;* dr., ar. *zmeu: zmij.*

N a t u r ă. *beznă: bezdŭna; bîrlog: brŭlogŭ*, bg. *bărlog; bolovan: bolŭvanŭ; bură: burja; clocot: klokotŭ; crivăț:* bg. *krivec; crîng: krogŭ; deal: dělŭ; dumbravă: dobrava; gîrlă: grŭlo*, bg. *gărlo; graniță: granica; iaz: jazŭ;* dr. *izvor*, ar. *izvur: izvorŭ; jeratic: žeratŭkŭ; lapoviță:* bg. *lapovica;* dr. *livadă*, ar. *livade: livada;* dr., ar. *luncă: loka; nămet: nametŭ; nisip: nasŭpŭ; omăt: ometŭ; ostrov: ostrovŭ; peșteră: peštera; podgorie: podŭgorije; ponor: ponorŭ;*

potop: potopŭ; praf: praxŭ; prăpastie: propastĭ; prund: prǫdŭ; puvoi: povonĭ; săliște: selište; dr., ar. *sloată: slota; șipot: šipŭtŭ;* dr., ar. (Mihăileanu) *tină: tina; trăsni: tresnǫti; val: valŭ; văzduh: vŭzduxŭ;* dr. *vifor,* ar. (Mihăileanu) *vifuru: vixrŭ,* bg. *vixăr; vîrf: vrŭxŭ; vîrtop:* bg. *vărtop; zare: zarja;zăduf:* bg. *zodux(a); zăpadă: zapadŭ; zori: zorja.*

B.O. Unbegaun, Orbis, II, 1953, p. 346—351: *zápa* „frig", *zapadi* „frigurile mari", în bulgara meridională, la Boboščica (lîngă Korça, în Albania, cf. A. Mazon, Documents, contes et chansons slaves de l'Albanie du sud, Paris, 1936, p. 453, s.v.). S. Pușcariu, LR, p. 180 ș.u. G. Mayer (Ricerche slavistiche, VIII, 1960, p. 291—292): *zăpadă* ar fi un calc după tracă; cf. alb. *débarë* „neve" < *bie* „tomber"; cf. cr. *zapadec* „neve caduta", slav. *zapasti* „fallen vom Schnee".

F a u n ă. *bivol: byvolŭ; cîrstei: krastĕlĭ; cîrtiță:* bg. *kărtica; colun: kolunŭ; dihor: dyxorŭ; dobitoc: dobytŭkŭ; gînsac: gǫsakŭ;* dr., ar. *gîscă:* bg. *gaska; gușter: gušterŭ; jivină:* bg. *živina; lăstun: lastuna; lebădă: lebedĭ; lin:* bg. *lin; molie: molĭ; nevăstuică: nevĕstulka; ogar: ogarŭ; păianjen: paǫčina, pajǫčina* și *pajĕčina* (HAT, 84 s.v.), bg. *pajažina* (Mihăilă, Impr. v. sl. p. 93—94); *păing: paǫkŭ* (bg. *paiăg,* Skok, R. ét. sl., III, p. 71); *păstrăv:* cf. v. sl. *pĭstrŭ; păun:* bg. *paun; prepeliță:* bg. *prĕpelica;* dr., ar. *rac: rakŭ; rață: rĕca; rîs: rysŭ; rod: rodŭ; sobol: sobolĭ; stelniță: stĕnica; știucă:* bg. *štŭka; veveriță:* bg. *veverica; vidră: vydra; vrabie: vrabij; zimbru: zǫbrŭ.*

P l a n t e. *aglică:* bg. *aglika;* dr., ar. *bob: bobŭ; cocean:* bg. *kočan; gulie:* bg. *gulija; hamei: xamelĭ;* dr., ar. *hrean: xrĕnŭ; jir:* bg. *žir; lobodă: loboda; mac: makŭ; măslin: maslinŭ; mînătarcă:* bg. *manitarka, manturka; molotru: molotrĭ; morcov:* bg. *morkov; omeag: omĕgŭ; ovăs: ovĭsŭ; pelin: pelynŭ; praz:* bg. *praz; rapiță: rĕpica; răchită: rakyta;* dr. *rogoz,* ar. *rogoșŭ: rogozŭ;* dr. *sbîrcioc:* bg. *sbărčok; sfeclă: sveklŭ; știr:* bg. *štir;* dr. *troscot,* megl. *troscăt, troscut: troskotŭ.*

M e t a l e. *cositor: kositerŭ; oțel: očĕlĭ.*

M i n e r a l e. *cremene: kremenĭ; drob: drobŭ:* dr. *smoală,* ar. *smola: smola; var: varŭ.*

N o ț i u n i c o n c r e t e. *caznă: kaznĭ* (postverbal de la *a căzni,* Mihăilă, Impr. v. sl., p. 143); *ceată: četa; chip: kipŭ; cireadă: črĕda; comoară: komora; dospi: dospĕti; dungă: dǫga; glas: glasŭ; gloată: glota; grămadă: gramada; griv:* bg. *griv; horă:* bg. *xoro; muncă: mǫka; năduf:* s.-cr. *nedux; norod: narodŭ; ocină: obĭčina; pacoste: pakostĭ; pag: pegŭ; pîlc: plŭkŭ; plocon: poklonŭ; prieten: prijatelĭ; rodi: roditi; scîrbă: skrŭbĭ; sfadă:* bg. *svada; sfat: sŭvĕtŭ; sfert: četvrŭtŭ; stîlp: stŭlpŭ; stîrv: strŭvo; sută: sŭto; tălmaci: tlŭmačĭ; vîrf: vrŭxŭ; vorbă: dvorĭba; vraf: vraxŭ; zălog: zalogŭ; zvon: zvonŭ.*

N o ț i u n i a b s t r a c t e. *ciudă: čudo; cobe: kobĭ; dajdie: dažda; danie: danije; dar: darŭ;* dr., ar. *duh: duxŭ; har: xarŭ; hîtru: xytrŭ; iacă: jako; ispită: ispytŭ; iute: ljutĕ; jertfă: žrŭtva; leac: lĕkŭ;* dr. *lene,* ar. *leane: lĕnĭ; milă: milŭ; nădejde: nadežda; năpastă: napastĭ; nărav: nravŭ; năuc: neukŭ; necaz:* bg. *nakaz;* dr. *nevoie,* ar. *nivol'ă: nevolja; noroc: narokŭ; obicei: obyčay; obidă: obida; oblu: oblŭ; obște: obĭstĭ; ocol: okolŭ; pagubă: paguba; ponos: ponosŭ; potrivă: potrivŭ; poveste: povestĭ; primejdie: prĕmeždije; rînd: rędŭ; scump: skǫpŭ; silă: sila; slobod: svobodĭ,* bg. *sloboda; soroc: sŭrokŭ; spor: sporŭ; sprijin: sŭprĕšti;stavilă: stavilo; taină: tajna; temei: temelĭ; tihnă: tixnǫty; treabă: trĕba; treaz: trĕzvŭ; vesel: veselŭ; veste: vĕstĭ; vină: vina; vîlvă:* bg. *vălxva; vlagă: vlaga; vrajbă: vražĭba; vrednic: vrĕdĭnĭ; zadar: za darŭ; zăbavă:* bg. *zabava; zvon: zvonŭ.*

Terminologie creştină şi bisericească. *agneț: agnĭcĭ; blagoslovi: blagosloviti; a se căi: kajati sę: chilie: kelija; chivot: kivotŭ; colindă: kolęda; colivă: kolivo; cristelniță: krŭstilĭnica; duhovnic: duxovĭnikŭ; dveră: dvĭrĭ; Hristos: Xristosŭ; icoană: ikona; Isus: Isusŭ; ispăşi: sŭpasiti; liturghie: liturgija; maslu: maslo; metoh: metoxŭ; mitră: mitra; molitvă: molitva; monah: monaxŭ; mucenic:* bg. *măčenik*, slav., rusă sau sîrbă *mučenik* (dial. *măcinici*), „colăcei ce se fac la sărbătoarea celor 40 de sfinți" (< *măčenik*); *odăjdii: odežda; pomană:* bg. *pomana, pomen* (< *pomenŭ*, postverbal de la *a pomeni*, com. G. Mihăilă; cf. *goană < a goni*); *popă: popŭ; post: postŭ; potir: potirĭ; prapur: praporŭ; pravilă: pravilo; praznic: prazdĭnikŭ; pristol: prěstolŭ; schimnic: skimĭnikŭ; schit: skitŭ; sfînt: svętŭ; slavă: slava; smirnă: smirŭna; stareț: starĭcĭ; strană: strana; taină: tajna; tîmplă:* bg. *templo; țîrcovnic: crŭkŭvĭnikŭ; troiță: trojica; utrenie: utrinja; vecernie: večerĭnja.*

Scriere: *buche: buky; cazanie: kazanije; ceaslov: časoslovŭ; cerneală* bg. *černilo; citi: česti, čitǫ* (ind. pr.; cf. s.-cr. *čàtiti, čàtati*, Skok, R. ét. sl., III, p. 65); *grămătic: gramatikŭ; izvod: izvodu; leat, veleat: (vŭ)leto; letopiseț: lětopisĭcĭ; molitvenic: molitvĭnikŭ; predoslovie:* bg. *prědoslovie; slovă:* bg. *slovo; tipic: tipikŭ; tîlc: tlŭkŭ.*

ADJECTIVE

Particularități fizice sau morale, calități sau defecte. *becisnic: bečĭstĭnikŭ; blajin: blaženŭ; calic: kalika; cîrn: krŭnŭ; coțcar: kockar* (după Mirčev, Gr. bg. ez., p. 75 din română; s.-cr. *kockar* „jucător la jocurile de noroc, şarlatan"); *destoinic: destojnikŭ; dîrz: drŭzŭ; drag: dragŭ; gîngav: gǫgnavŭ; gîrbov: grŭbavŭ; gol: golŭ; golan:* bg. *golan; grozav: grozavŭ; haplea:* bg. *xapljo; lacom*, ar. *lacumu* (Mihăileanu): *lakomŭ; milostiv: milostivŭ; mîndru: mǫdŭrŭ; nătîng: netęgŭ; năuc: neukŭ; nerod: nerodŭ; pestriț: pĭstrŭ; pleşuv: plěšivŭ; pribeag: prěběgŭ, priběgŭ; prost: prostŭ; rumen: ruměnŭ; sărac: sirakŭ; scîrnav:* bg. *skărnav*; dr., ar. *slab: slabŭ*; dr., ar. *smead: smědŭ; ştirb: štrŭbŭ; şut:* bg. *šut; tîmp: tǫpŭ; treaz: trězvŭ; țeapăn: čepěnŭ; vinovat: vinovatŭ; viteaz: vitęzĭ; voinic: vojnikŭ; vrednic: vrědĭnŭ; zdravăn: sŭdravĭnŭ; zglobiu: zlobivŭ.*

Stare socială. *bogat: bogatŭ.*

VERBE

Acțiuni concrete. *beli: běliti; clădi: klasti-kladǫ; clăti: klatiti; clipi: klepati; coborî (pogorî): pogorŭ; croi: kroiti; dărui: darovati; dobîndi: dobǫdǫ; goni: goniti; grăi: grajati; iscăli: iskaljati; izbi: izbiti; înveli: valiti; învîrti: vratiti; lipi: lěpiti; logodi: lagoditi; lovi: loviti; miji: mižati: năvăli: navaljati; obosi:* bg. *oboseja*, s.-cr. *obositi* (Mihăilă, Impr. v. sl., p. 202); *odihni: otŭdŭxnǫti; oglindi: oględati; omorî: umoriti; opri: opręti; osteni: ustati-ustanǫ; otrăvi: otraviti; păzi: paziti; pipăi:* bg. *pipam; pîndi: pǫditi; pîrli:* bg. *părlja*, s.-cr. *prljiti; plăti: platiti; plescăi:* bg. *pleskam; porni: porinǫti; prăpădi: propasti, -padǫ; prăvăli: provaliti; propti: podŭpręti; spoi: sŭpoiti; tăvăli:* s.-cr. *tavoljiti; tîrî: trěti; tocmi: tŭkŭmiti; topi: topiti; trudi: truditi; zări: zrěti; zbîrci:* bg. *bărča; zdrobi: sŭdrobiti; zîmbi:* v. sl. *zǫbŭ*, bg. *zabja se* (Mihăilă, Impr. v. sl., p. 201).

Acțiuni abstracte. *blagoslovi: blagosloviti; dovedi: dovedǫ; izbăvi: izbaviti; izgoni: izgoniti; glăsui: glasovati; hohoti: xoxotati; huli: xuliti; isprăvi: praviti; iubi: ljubiti; îndrăzni; drŭznǫti; îngrozi: groziti; nimeri:* bg. *namerja* (Mihăilă, Impr. v. sl., p. 197), s.-cr. *nameriti; pofti: poxotěti; porunci: porǫčitĭ; primeni: prěměniti; primi: prijęti-priimǫ; privi: praviti; risipi: rasypati; săvîrși: sŭvrŭšiti; sminti: sŭmęsti; smuci: smučak; strădui: stradati; trăi: trajati; voi: voliti; zgîrci: sŭgrŭčiti.*

ADVERBE

dr. *aievea:* prep. *a* + v. sl. *javě* „pe față, evident" (Miklosich, Lex. plsl., s.v.; HAT, 8, s.v. *javě*), în textele din secolul al XVI-lea: *aiave* (Densusianu, H.d.l.r., II, p. 251; ed. rom., II, p. 161).

ba (dr., ar., megl.) „nu": bg. *ba* (pentru a exprima negația).

dr. *da* (exprimă afirmația): bg., s.-cr. *da* (cf. conjuncția v.sl. *da*) „același sens".

dr. *iute:* v. sl. *ljutě.*

dr. *de iznoavă:* v. sl. *izŭ* „din, cu" + *novŭ* „nou" (Miklosich, Lex, plsl., s.v., HAT, 40, s.v. *iz*, 70, s.v. *novŭ*).

dr. *de obște:* prep *de* + v.sl. *obište* „în comun, împreună" (Miklosich, Lex. plsl., s.v.; HAT, 72, s.v. *obištĭ*).

dr. *împotrivă, dimpotrivă;* v. sl. *protivǫ.*

dr. *îndeosebi:* v.sl. *osobĭ* „separat" (Miklosich, Lex. plsl., s.v.; HAT, 78, s.v. *osobĭ*).

dr. *prea:* v. sl. *prě.*

dr. *razna:* v. sl. *razĭno.*

dr. *(în) zadar:* v. sl. *za* + *darŭ* (cf. *în dar*, Tiktin, s.v. *dar*).

dr. *așijdere,* în textele din secolul al XVI-lea (Densusianu, H.d.l.r., II, p. 254; ed. rom., II, p. 163), este de formație cărturărească și a pătruns în limbă prin textele religioase (DA, s.v.) .

INTERJECȚII

iaca, iacă nu poate fi explicat prin latină (DA, s.v.; *ia* nu e latin: Graur, BL, V, p. 96, contra lui Meyer-Lübke, REW [1], 2832), ci prin v. sl. *jako* (adv.).

dr. *ian, iani:* bg. *ja* + *ni.*

dr. *iată:* bg. *eto* „vezi acolo".

Nu am cuprins în expunerea noastră o serie de termeni slavi, atestați în vechea slavă cu alt sens decît în română (sînt înșirați de Densusianu, H.d.l.r., I, p. 263 ș.u.; ed. rom., p. 174 și de Jacimirskij, p. 270 ș.u.), pentru că avem știri prea sumare despre v. slavă.

„CALCURI" LINGVISTICE

Expunere generală: Şăineanu, Semasiol., p. 72 ş.u.; Jacimirskij, p. 257 ş.u.; Kr. Sandfeld Jensen, Notes sur les calques linguistiques, Festschrift V. Thomson, Leipzig, 1912, p. 166 ş.u.; St. Wędkiewicz, RS, VI, p. 230 ş.u.; Sandfeld, Ling, balk., p. 85 ş.u.; Th. Capidan, Calques linguistiques, DR, I, p. 331 ş.u.; Boris Unbegaun, Le calque dans les langues slaves littéraires, R. ét. sl., XII, p. 19 ş.u.; Mirko Deanović, Osservazioni sulle origini dei calchi linguistici, Arch. Rom., XVIII, p. 129 ş.u.; I. Rizescu, Contribuţii la studiul calcului lingvistic, Bucureşti, 1958; E. Seidel, El. sint. sl., p. 125–140.

Calcul lingvistic trebuie deosebit de împrumut. Împrumutul rezultă din adoptarea unui termen dintr-o limbă străină, termen format dintr-un anumit număr de sunete, reunite cu un sens. Astfel dr. *izvor* „sursă" reproduce cuvîntul v. sl. *izvorŭ*, cu acelaşi înţeles.

Prin calc lingvistic sau calchierea unui termen după altul se înţelege adoptarea nu a cuvîntului străin, ci numai a sensului său. Se porneşte de la sensul cuvîntului: dr. *lume* (arhaic şi popular) „lumină" (<lat. *lumen*, cu acelaşi sens, cf. expresia *lumea ochiului* „lumina ochiului, pupila") şi v. sl. *světŭ* cu sensul de „lumină", dar şi de „lume, totalitatea fiinţelor şi lucrurilor create, univers". Prin analogie cu termenul slav, cuvîntul românesc va căpăta şi acest sens. Deci: dr. *lume* = „lumină" şi „lume".

Dar se poate imita şi procedeul prin care noţiunea e redată într-o altă limbă. Astfel, în vechea slavă „uleiul" e denumit *drěvěno maslo;* în această expresie, primul cuvînt e un derivat din *drevo* „lemn, arbore", iar al doilea denumeşte „untul". Aşadar: „unt de arbore". Termenul românesc *untdelemn* reproduce exact procedeul slav *(lemn,* cu sensul de „arbore" e atestat în textele româneşti vechi).

„Calcul lingvistic e o imitaţie, e prelucrarea unui clişeu dintr-o limbă şi transpunerea lui în limba proprie, cu mijloace lingvistice (forme şi material) proprii" (Seidel, El. sint. sl., p. 133).

Calcul lingvistic rezultă din bilingvism: cel care vorbea slava şi româna a transpus din slavă în română procedee caracteristice de expresie, plecînd de la coincidenţa de sens a termenului slav şi a celui românesc:

v. sl. *světŭ* „lumină", dar şi „lume".
dr. *lume* „lumină", deci
dr. *lume* „lumină" şi „lume".

Urmează înşirarea cîtorva exemple: ele nu pot fi datate, dar prin faptul că, uneori, termenul românesc poate fi explicat numai prin bulgară sau sîrbocroată, şi nu prin v. slavă, putem deduce că în unele cazuri fenomenul este recent.

dr. *albeală* „cataractă" (medicină) < *alb:* bg. *bělmo,* s.-cr. *beona* „cataractă" < bg. *běl,* s.-cr. *beo* „alb".

dr. *broască* „închizătoare la uşă": bg. *žabka* „balama" < *žaba* „broască".

dr. *calea-valea* „aşa şi aşa" < *cale* + *vale,* după bg. *gore-dolu* „aproximativ, circa" < *gorě* „sus" + *dole, dolu* „jos" (Rečnik al Acad. Bulg. de Şt. I, p. 193, p. 274).

dr. *cătuşă* „ancoră de corabie; fiare, lanţuri" (arh. şi în limba vorbită; Şăineanu, Semasiol., p. 81): v. sl. *kotva* „ancoră; pisică".

dr. *codru* „munte": v.sl. *gora* „munte; pădure" (Jacimirskij, p. 259; Skok, Arch. f. slav. Phil., XXXVII, p. 83 ş.u. admite calcul după sl. *dělŭ* „parte, munte"; dar se poate să fie şi o evoluţie paralelă, în română şi în slavă).

dr. *destul* „destul; suficient" < *de* + *sătul*, ca și bg. *dosta* „destul" < *do* + *sit* „sătul" (v. sl. *sytŭ*).
dr. *față* „persoană" (arh.; Șăineanu, Semasiol., p. 79 ș.u.): v. sl. *obrazŭ* „formă, figură, persoană".
dr. *fruntaș* „șef" < *frunte:* bg. *čelnik* „conducător" < *čelo* „frunte".
dr. *iapă* „iapă; dispozitiv pentru a trage plugul": bg. *kobila* „iapă; dispozitiv pentru a trage plugul".
dr. *a înlemni* „a se întări, a fi uimit" (lit. „a deveni de lemn"): bg. *sdărvjavam se* „a deveni țeapăn, ca de lemn", derivat din *dărvo* „lemn".
dr. *a înșeua* (lit. „a pune șeaua"), ca și s.-cr. *nasamáriti* „a așeza samarul" < *sámar* „samar".
dr. *întunerec* „zece mii" (arh.; Șăineanu, Semasiol., p. 81 ș.u.): v. sl. *tĭma, tŭma* „întuneric; număr infinit, mii, zece mii".
dr. *a (se) juca* „a (se) juca, a dansa": s.-cr. *igrati (se)* „a se juca, a dansa"; dr. *joc* „joc, dans", ca și bg., s.-cr. *igra*.
dr. *lemn* „arbore" (arh.): v. sl. *drěvo* „arbore, lemn"; cf. dr. *untdelemn*, calchiat după v. sl. *drěvěno maslo* „ulei", în care *lemn* are același sens de „arbore" (Șăineanu, Semasiol., p. 80; Jacimirskij, p. 258 ș.u.; 265).
dr. *limbă* „națiune, popor" (arh.; Șăineanu, Semasiol., p. 75 ș.u.); *językŭ* „glas, limbă, popor" (Jacimirskij, p. 261 ș.u.).
dr. *lingurea* „adîncitura abdomenului, la om" < *lingură;* bg. *lažička* „adîncitura abdomenului, la om", s.-cr. *lažičica* „cavitate toracică" < bg. *lăžica*, s.-cr. *lažica* „lingură".
dr. *lume* „lumină, lume" (arh. și popular; Șăineanu, Semasiol., p. 73 ș.u.; Jacimirskij, p. 261; Sandfeld, Ling. balk., p. 85 ș.u.): v.sl. *světŭ* „lumină; lume".
dr. *parte* „regiune, țară": bg. *strana* „parte, țară, regiune".
dr. *răscruce* „răspîntie, încrucișare", după bg. *răzkrăstica* „răspîntie, încrucișare".
dr. *strîmb* „încovoiat, întors, nejust, fals": bg., s.-cr. *kriv* „încovoiat, vinovat, fals".
dr. *tînăr* „fraged": v. sl. *mladŭ* „tînăr".
dr. *ținere* „stăpînire" (arh.; Șăineanu, Semasiol., p. 83): v. sl. *drŭžati* „a ține, a stăpîni".
dr. *verde* „curajos; robust": v. sl. *zelenŭ* „verde, sănătos, tare, puternic" Jacimirskij, p. 263).
dr. *vită* „animal" < lat. *vita* „viață": v. sl. *životŭ* „viață; animal".
dr. *vînă* „vînă, nerv": bg., s.-cr. *žila* „vînă, nerv".

În privința expresiilor pe care româna le are în comun cu bulgara și care se explică prin criteriul „balcanic", v. materialul comparativ la B. Conev, Istorija na bălgarskij ezik, II, Sofija, 1934, p. 27 ș.u.

FORMAREA CUVINTELOR

DERIVAȚIA

Formarea cuvintelor constituie unul din capitolele cele mai importante ale unei limbi; putem vedea aici cum procedează limba pentru a-și **crea** elemente noi, dotate cu noi sensuri.
Un mare număr de cuvinte se formează cu prefixe sau cu sufixe slave.

Prefixe

ne-. În dacoromână și aromână, *ne-* are valoarea primitivă a lui *in-* latin, pe care l-a înlocuit (Densusianu, H.d.l.r., I, p. 246; ed. rom., p. 164): dr. *nebun, neliniștit, nemulțumit* etc. (în opoziție cu *bun, liniștit, mulțumit* etc.), ar. *neacupirit, neavut* etc.

În slavă, negația *ne-* apare în compuse: v. sl. *nedǫgŭ, nemoštĭ, neprijaznĭ* „drac" (Vondrák, Vergl. sl. Gr., I², p. 676); cf. v. sl. *nemilostivŭ, netrěbĭnŭ nevinovatŭ, nevrědĭnŭ:* dr. *nemilostiv, netrebnic, nevinovat, nevrednic* etc. (Auerbach, p. 241 ș.u.).

po-, cu valoarea de întărire, de creștere a unei însușiri, acțiuni etc., în verbe împrumutate din slavă, ca dr. *pocăi (-căi): v. sl. pokajati, popri (-opri):* v. sl. *poprěti, poticni, (-ticni):* v. sl. *potykati* etc. (Auerbach, p. 243 ș.u.). În compunere cu adjective, *po-* apare uneori în textele noastre vechi și astăzi, în vorbirea populară: *poneagră* „încă mai neagră" (D. Cantemir, apud Tiktin, s.v. *po-*), *ponegru* (cf. *ponegri*, din limba comună, calchiat după v. sl. *počrŭniti*), *poroș* (în limba vorbită, Tiktin, l.c.).

În meglenoromână: *pucătari* „a se uita", *puturnari* „a întoarce" etc.

În slavă, *po-*, în compunere cu substantivele sau adjectivele, are rolul de a întări, de a crește sau de a diminua o acțiune, o însușire: bg. *pó-bjal* „mai alb", *pó-junak* „un mare erou" etc. (Miklosich, Vergl. Gr. d.sl. Spr., II, p. 359 ș.u.).

pre-, cu valoarea de schimbare de poziție, de repetare, de îndeplinire, de intensificare, de transformare a acțiunii: dr. *preda*, bg. *prenesa* „a transporta", *prebroditi* „a trece peste un rîu" (E. Petrovici, DR, X, p. 141; Rizescu, SMFC, I, 10—11): dr. *preda, preface, prelucra, presăra* etc., ar. *pricunoaștiri* „a cunoaște de mai înainte", *primărit* „mă mărit din nou", *primîcari* „a mînca de mai înainte, a mînca prea mult", megl. *pritorn* „mă înapoiez" etc. (Capidan, Megl., I, p. 198). Cu adjective, formează superlative (de aici, adv. *prea*): v. sl. *prěbogatŭ* „foarte bogat", *prěvyšij* „foarte înalt" etc. (Miklosich, Vergl. Gr. d. sl. Spr., I, p. 363), dr. *preabogat, preaînalt* etc.

pro-, cu funcția de a indica o anticipație asupra acțiunii exprimate de verbul care formează al doilea element al compoziției, nu e productiv în dacoromână și apare numai în compuse împrumutate, ca *propovădui:* v. sl. *propovědati* (Auerbach, p. 248 ș.u.; Miklosich, Vergl. Gr. d. sl. Spr., II, p. 412). E productiv însă în meglenoromână: *prucăntari, pruvideari.*

răs- figurează într-o serie de verbe slave pătrunse în daco- și meglenoromână: dr. *răsuci:* v. sl. *rasukati, răzbi:* v. sl. *razbiti* etc., megl. *răzmines* < bg. *razmenjam, răstrucules* < bg. *raztărkaljam* (Capidan, Megl., I, p. 200); calitatea sonoră sau surdă a consoanei, în dr. sau megl. *raz-, ras-* e provocată de calitatea surdă sau sonoră a consoanei următoare; contrar părerii lui Densusianu (H.d.l.r., I, p. 246 ș.u.; ed. rom., p. 164 ș.u.), avem prin urmare de-a face, în amîndouă cazurile, cu același prefix.

răs- are funcțiile următoare:

1. lat. *re-* (repetiția): dr. *răzda* (calchiat după v. sl. *razdavati*), megl. *răzdau;*

2. lat. *dis-.:* dr. *răscumpăra* (cf. bg. *razplitam*), *răsfira, răstălmăci* (cf. bg. *raztălkuvam*) etc. (cf. paralelismul dr. *a se răsface = a se desface, descumpărat = răscumpărat, a răsfira = a desfira, a despica = a răspica*), *răsfundat = desfundat, răspopi;*

3. O acțiune intensivă: dr. *răzbate, răzbubui, răzdumica, răzgîndi* (cf. v. sl. *razmysliti*), *răsputea*, megl. *răscrep, răsturna.*

În slavă, *razŭ-* are funcţiile următoare:

1. ideea de desfacere, de dispersiune, de distribuţie, de analiză; 2. de intensificare, de întărire, de extensiune; 3. de separaţie, schimbare, transformare; 4. de reducere, de slăbire a acţiunii (Miklosich, Vergl. Gr. d. sl. Spr., II, p. 413; Křepinský, Sl., XVI, p. 515 ş.u.; Bulgăr, SMFC, I, p. 19 ş.u.; Ocheşeanu, 1. c., p. 36—39).; *răs-* frecvent în descîntece şi la Dosoftei, Densusianu, GS, IV, p. 365—367.

ză- arată că acţiunea verbului s-a îndeplinit pînă la capăt: dr. *zăuita* (calchiat după v. sl. *zabyti:* Auerbach, p. 261 ş.u.; Křepinský, Sl., XVI, p. 523), dr. *zăurdi* (< *urdi* < *urdă*), pe cînd în bulgară *za-* are valoare ingresivă (de intrare în acţiune a verbului): *zaboljavam* „mă îmbolnăvesc" (cf. *boledúvam* „sînt bolnav"), *zagovárjam* „încep să vorbesc" (cf. *govórja* „vorbesc", Weigand, Bulg. Gr., p. 92; Miklosich, Vergl. Gr. d. sl. Spr., II, p. 415; sub influenţa bulgară, *ză-* are aceeaşi valoare ingresivă în meglenoromână: *zamnu* „încep să umblu", *zantru* „încep să intru" etc., Capidan, Megl., I, p. 201).

În Banat şi în istroromână, *do-* e întrebuinţat pentru a arăta că o lucrare e dusă pînă la capăt: *a face — a doface* „a termina o lucrare", *a pleca — a dopleca* „a pleca definitiv" (Popovici, Istr., I, p. 112; Weigand, WJb., III, p. 232); cf. în slavă, *nesti* „a duce, a purta", *donesti* „a aduce".

Sufixe

-ac formează, în dacoromână, substantive: dr. *prostănac*, şi adjective: dr. *crudac* „tînăr", *scundac* „mic de talie" etc. (dr. *godac* „purcel de un an", *turmac* „bivol de 1 pînă la 2 ani" < bg. *godinak, turmak:* Löwe, p. 3 ş.u.; Graur, N. d'ag. et adj., p. 55 ş.u.).

Substantivele slave *bujakŭ* (v. sl.), r. *burlak*, pol. *prostak*, v. sl. *sirakŭ* au trecut, în română, în categoria adjectivelor: dr. *buiac, burlac, prostac, sărac*. Trecerea de la substantiv la adjectiv nu s-a petrecut în aromână, unde *-ac* formează substantive, ca în slavă: *fičurac* „tînăr", *flitur ac* „zăpăcit", *subţîrac* „firav" (Capidan, WJb, XV, p. 4 ş.u.; Graur, l.c., p. 56 ş.u.).

-aci. În slavă, sufixul *-če-* formează nume de agent sau de instrument: v. sl. *biči* < *biti, kovači* < *kovati* etc. (Meillet, Et. voc. v. sl. p. 352). În dacoromână, *-aci* formează substantive şi adjective: *fugaci, trăgaci, stîngaci* (Löwe, p. 7 ş.u.; Graur, N. d'ag. et adj., p. 59 ş.u.). În aromână, *-ač* formează, ca în slavă, nume de agent: *arungač* „rîncaci", *ndriptač* „ţintaş" (Capidan, WJb, XV, p. 10 ş.u.); în meglenoromână, diminutive: *ghiumač* „urcior mic de aramă"; *junač* „june" (Capidan, Megl., I, p. 106).

-alnic (< *anĭnikŭ*) formează adjective: dr. *strădalnic, zburdalnic* etc.; v. *-nic*.

-an. În slavă, *-anŭ* formează nume de agent, substantive derivate din adjective şi augmentative: bg. *velikan* „uriaş" < *velik* „mare", bg. *sopolan* „răpciugos" < *sopol* „răpciugă", bg. *golan* „om gol, sărac" < *gol* etc. Acelaşi rol îl are *-an* în aromână şi în meglenoromână: ar. *dintană* „cioc", *cărlibană* „partea încîrligată a bîtei ciobăneşti" etc. (Capidan, WJb, XV, p. 14 ş.u.), megl. *mijlucan* „fratele mijlociu", *vrăpčan* „vrabie" (Capidan, Megl. I, p. 186). În dacoromână, *-an* formează augmentative: *juncan, roşcovan* etc., depreciative: *beţivan, golan*, purtătorul unei calităţi: *căciulan, codană, holban* (Löwe, p. 10 ş.u.; Graur, N. d'ag. et adj., p. 62 ş.u.; Pietreanu, SMFC, II, p. 93—100).

-anie formează, în dacoromână, nume de acțiune: *afurisanie, pățanie, petrecanie* etc. Sub forma *-anie* sufixul reproduce pe v.sl. *-anie* (în 3 silabe); în limbile slave, forma populară, cu *n* palatalizat, coexistă pe lîngă cea savantă: r. *penie*, bg. *pisanie*, s.-cr. *bdenije* (E. Petrovici, Balcania, I, p. 84 ș.u.; Rudeanu, SMFC, II, p. 101—106); cf. formele populare: s.-cr. *pomàganja* „strigăt de ajutor", *putànja* „cărare", slov. *drvánja* „regiune păduroasă" (Vondrák, Vergl. sl. Gr., I², p. 548; cf. sufixul fem. *-ynja*, în *rabynji* „servitoare", *blagynji* „bunătate" etc.; Meillet-Vaillant, Le sl. c², p. 359).

-ar, din sl. *-arĭ*, apare în împrumuturi ca: *jitar:* v. sl. *žitarĭ, zlătar:* v.sl. *zlatarĭ* etc. Sufixul formează nume de agent *(fugar)* și substantive deverbale devenite adjective: *fugar, sugar* etc., ar. *gîdil'ar* „care gîdilă", *plăñar* „care plînge mult" (Capidan, WJb., XV, p. 19; Löwe, p. 14 ș.u.; Graur, N. d'ag. et adj., p. 66 ș.u.).

-aș formează, în dacoromână, nume de agent derivate din substantive: *făptaș*, și adjective: *codaș, pătimaș, trufaș;* diminutive: *fluieraș* etc.

În aromână și în meglenoromână, *-aș* formează diminutive: ar. *cuțitaș* (Capidan, Arom., p. 514), megl. *cucutaș* „cocoșel", *cupilaș, cuțitaș* etc. (Capidan, Megl., I, p. 187).

În sîrbo-croată și în bulgară există o serie de substantive în *-aș*, trecute în română ca substantive sau adjective: bg. *bogataš* (Mladenov, ERBE, p. 36), s.-cr. *bogàtâš* „bogătaș", *bràzdaš* „bou înjugat la dreapta", bg. *papištaš* (Löwe, p. 22). Funcția diminutivală din română nu apare, însă, în slavă. Faptul că sufixul e întrebuințat și în dialectele românești de la sudul Dunării exclude explicarea lui prin maghiară (unde *-às* are funcție diminutivală). Nu ar fi exclusă supraviețuirea unui sufix preroman, în *-ș-*, peste care s-ar fi suprapus cel de origine slavă (Pușcariu, DR, IV, p. 1369; Graur, N. d'ag. et adj., p. 86).

-că formează, în dacoromână, femininul unor substantive masculine: dr. *puică* < *pui* etc.; substantive feminine desemnînd naționalitatea, locul de origine: *armeancă, orășeancă, țigancă;* diminutive: *ferestruică, păsăruică.* În slavă *-ika* formează diminutive feminine: v. sl. *rǫčĭka* <*rǫka, kostĭka* < *kostĭ* și substantive feminine indicînd naționalitatea, locul de origine: *kozačka* < *Kozák* (Vondrák, Vergl. sl. Gr., I², p. 620). În aromână, sufixul nu figurează decît în împrumuturile din bulgară (Capidan, WJb, XV, p. 31). În meglenoromână, *-că* derivă, ca și în dacoromână, substantive feminine din masculine și formează diminutive feminine: *fachircă*<*fachir, gărnișoarcă*< *gărnișor, izvoarcă*<*izvor* (Capidan, Megl., I, p. 188).

-ci (vezi mai sus, *-aci*) formează , în dacoromână, substantive (la origine adjective): *corneci* „nume popular al dracului", *murgoci* „vițel născut la murgul serii" și diminutive: *podeci* < *pod, tîrleci* < *tîrlă* etc.

-eală, în daco- și în aromână formează nume de acțiune derivate din verbe: dr. *cheltuială, împărțeală, opreală*, ar. *arneală, ayuseală, ğucăreală* etc. (Capidan, WJb, XV, p. 32 ș.u.). În slavă există substantive deverbale formate cu ajutorul sufixului *-ělĭ: mlĭčalĭ*, „tăcere" < *mlĭčati, obitělĭ* „familie" < *obitati* etc. (Meillet, Et. voc. v. sl. p. 416 ș.u.). Dacă admitem că *-ělĭ* a fost redat în română prin *-eale* sau *-elie*, atunci, pornindu-se de la această formă, considerată ca un plural, s-a refăcut un singular în *-eală* (Skok, Časopis pro mod. XVI, p. 44 ș.u.; v. și Graur, BL, III, p. 35 ș.u.).

-ean reproduce pe sl. *-jan-ino, -ěn-ino*.- În slavă, acest sufix formează singularul unor substantive indicînd starea socială, naționalitatea cuiva: v. sl. *Rimljaninŭ* „roman", *seljaninŭ* „sătean" etc. (Meillet, Et. voc. v. sl, p. 448 ș.u.; Vondràk, Vergl. sl. Gr., I², p. 542 ș.u.). În dacoromână, *-ean* formează adjective și substantive: *apusean, mesean, mirean, sătean* etc. Nume de familie: *Bolintineanu* etc. La origine, sufixul avea forma *-eni* (cf. *Ieșeni* etc), căci provine din forma de plural a sufixului slav (Graur, N. d'ag. et adj., p. 64 ș.u.).

În aromână și în meglenoromână, *-ean* formează mai ales substantive: *Bitulean* „locuitor din Bitolia", *Ochridean* etc. (Capidan, WJb, XV, p. 35 ș.u.); megl. *cătunean* (< *cătun*) „țăran, sătean", *L'umničan* „locuitor din L'umnița" etc. (Id., Megl., I, p. 189).

-ei derivă, în dacoromână, adjective din adjective: *grivei, știrbei* < *griv-știrb* și formează diminutive: *cotei* „cățeluș", *putinei* „putină mică în care se alege untul" (Löwe, p. 41 ș.u.; Pascu, p. 308 ș.u.; Graur, N. d'ag. et adj., p. 70 ș.u.). În slavă, *-eje-* formează diminutive și derivă substantive din adjective (Vondrák, Vergl. sl. Gr., I², p. 516). În aromână, *-eai* derivă substantive din verbe și adjective din substantive: *fiteai* „unul căruia îi place a se purta ca fetele" (Capidan, WJb, XV, p. 34 ș.u.).

-elnic (vezi mai sus, *-alnic*) derivă, în dacoromână, adjective din verbe sau din substantive: *feciorelnic, prepuielnic, prielnic* etc. Sufixul poate fi o formație românească: substantiv deverbal (*căială* < *căi, îndoială* < *îndoi, șovăială* < *șovăi*) + sufixul *-nic*, de origine slavă, vezi mai jos: *îndoielnic, șovăielnic* etc. Pornind de la aceste formații, a fost izolat un sufix *-elnic* (Löwe, p. 75 ș.u.; Graur, N. d'ag et adj., p. 37 ș.u.; *-elnic* provine și din sl. *-inĭnikŭ, -ěnĭnikŭ*, prin disimilație consonantică: dr. *pomelnic:* v. sl. *pomě-nĭnikŭ*, dr. *vremelnic:* r. *vremennik*).

-enie Ca și *-anie* (v. mai sus), *-enie*, de origine cărturărească (popular: ar. *-enjë*, bg., s.-cr. *-eńe*) formează, în dacoromână, nume de acțiuni: *afurisenie, curățenie*, și nume care indică o stare: *calicenie, șiretenie*. Sufixul a fost izolat în cuvinte împrumutate din slavă, ca *blagoslovenie:* v.sl. *blagoslovenije, spăsenie:* v. sl. *sŭpasenije* etc.

-eț formează, în dacoromână, substantive nume de agent: *cîntăreț, drumeț;* diminutive: *lunguieț;* adjective intensive: *măreț;* adjective: *mălăieț;* adjective deverbale: *îndrăzneț* (Löwe, p. 52 ș.u.). În slavă, *-ice-* derivă substantive nume de agent din verbe: *ljubĭcĭ* < *ljubiti, lovĭcĭ*, „vînător", s.-cr. *glúmac* „actor", și formează substantive diminutivale: *gradĭcĭ* „orășel, sat" < *gradŭ, konĭcĭ* < **konĭ* etc. (Vondrák, Vergl. sl. Gr., I², p. 620 ș.u.). Funcțiile lui *-eț*, în română, se explică pornind de la rolul acestui sufix în slavă: *-eț* a fost separat în cuvinte ca *iubeț* < *ljubĭcĭ*, și a format adjective: *îndrăzneț* etc.

În aromână, *-eț* formează substantive: *tunăreț* „un fel de brînză care se prepară toamna" (Capidan, WJb, XV, p. 47 ș.u.), iar în meglenoromână substantive și diminutive: *pidureț, vărdăreț* (Capidan, Megl., I, p. 190). Pentru întreaga problemă, v. Graur, N. d'ag. et adj., p. 28 ș.u. și 43 ș.u.

-ic formează, în dacoromână, substantive diminutivale din substantive: *hăitic* < *haită, pătic* < *pat*, și adjective: *mizinic* < *mezin* (Pascu, Suf., p. 169 ș.u.). Același rol îl are *-ic* în aromână: ar. *bărbătic* < *bărbat, frătic* < *frate* (Capidan, WJb, XV, p. 48 ș.u.) și în meglenoromână: *aric* < *arić, jimitic* < *jimitati* etc. (Capidan, Megl., I, p. 190). În slavă, *-iko-* formează diminutive din substantive, substantive din adjective și din participii: v. sl. *nožikŭ* < *noži* „cuțit", *zlatikŭ* „monedă de aur" < *zlatŭ, učenikŭ* „școlar, elev" < *učenŭ* (Vondrák, Vergl. sl. Gr., I², p. 613). Cf. *-ic* < lat. *-ic(c)us*, în dr. *bunic, rîndunică* etc. (Graur, BL, V, p. 62 ș.u.).

-ice nu este femininul lui *-ici* (v. mai jos); acest sufix formează, în dacoromână, diminutive din substantive: *găurice, pădurice* etc.; de asemenea, în aromână: *gurice* (< *gură*), *făntănice* etc. (Capidan, WJb, XV, p. 52, ş.u.). Cf. rolul diminutival al sufixului, în bulgară: *momiče* < *momà* „fată".

-ici formează, în dacoromână, diminutive din substantive, nume de plante şi nume de animale: *corbici, gîrlici, licurici, mălurici;* în aromână, *-ič* formează, de asemenea, diminutive: *căţutič* < *căţut, curnič* < *cornu* etc. (Capidan, WJb, XV, p. 54 ş.u.). Funcţia diminutivală a lui *-iče* (cf. v. sl. *kotoričĭ* „certăreţ", cu funcţie adjectivală, Vondrák, Vergl. sl. Gr., I², p. 610 şi 614) apare în sîrbo-croată: *bičić* „taur" < *bik, čovječić* < *čovjek* „om"; sufixul formează şi nume de plante şi de animale: *gràbic* „fag tînăr" < *gràb, vùčić* < *vûk* etc. (Leskien, Gr. d. s.-kr. Spr., I, p. 268 ş.u.).

-ilă (din sl. *-lo*): în slavă, formează adjective şi substantive, nume de agent şi nume proprii: *Bratilo, Stanilo;* în română formează substantive comune: *rotilă, zorilă. -lă* (din sl. *-lo*) formează, în română, nume de instrument: *ţesală, zăbală,* nume femeieşti sau bărbăteşti: *mătăhală, păcală, tîndală* (Mioara Avram, SMFC, II, p. 149—178).

-ină formează, în dacoromână, substantive diminutive, colective etc.: *ciurdină* < *ciurdă, stupină* < *stup* etc. (Pascu, Suf., p. 206 ş.u.). Acest sufix joacă acelaşi rol în aromână: *cupăcină, fucurină* etc. (Capidan, WJb, XV, p. 59 ş.u.) şi în meglenoromână: *cupăcină* „locul unde au existat odată copaci", *sicărină* „locul care a rămas după secerişul secarii" (Id., Megl., I, p. 190). În slavă, *-ina* derivă substantive feminine din substantive, adjective şi participii, şi formează colective, abstracte, diminutive şi augmentative: v. sl. *paǫčina* „pînză de păianjen" < *paǫkŭ*, v. sl. *kǫpina* „arbust cu spini, spin" etc. (Vondrák, Vergl. sl. Gr., I², p. 543 ş.u.).

-iş formează, în dacoromână şi în meglenoromână, substantive: dr. *acoperiş, ascuţiş, pietriş;* megl. *măţiniş* „grîul, porumbul pregătit spre a fi măcinat" (Capidan, Megl., I, p. 191); în aromână, adjective: *acriş, păduriş* (*om* ~ „un om sălbatic, fără cultură, educaţie", Capidan, WJb, XV, p. 60 ş.u.). În slavă, *-iš* e întrebuinţat în slovenă, unde formează substantive: slov. *goliš* „suprafaţă fără vegetaţie", *drobiš* „lucru mic", *stališ* „locuinţă, loc" (Vondrák, Vergl. sl. Gr., I², p. 636, ş.u.).

-işte formează, în dacoromână, aromână şi meglenoromână, substantive: *inişte, porumbişte* (Pascu, Suf., p. 250 ş.u.); ar. *agrişte, căşirişte* (Capidan, WJb, XV, p. 61 ş.u.); megl. *băńişti* „locul unde au fost băi" („mine"), *cătunişti* „loc unde a fost odată un cătun" (Id., Megl., I, p. 191). În v. slavă *-ište* formează nume care arată locul: *grebište* „mormînt" < *grebo, pozorište* „teatru, scenă" (Vondrák, Vergl. sl. Gr., I², p. 622 ş.u.).

-iţă formează, în dacoromână, nume feminine: *casieriţă, morăriţă;* diminutive: *cheiţă, linguriţă, Mariţa;* în aromână, formează diminutive: *cudiţă, purtiţă* etc. (Capidan, WJb, XV, p. 62 ş.u.); la fel în meglenoromână: *cudiţă, purtiţă* etc. (Id., Megl., I, p. 191). În slavă, sufixul *-ica* formează femininul numelor în *-iko-*: *dvĭrĭnica* „portăreasă" < *dvĭrĭnikŭ;* femininul numelor în *-ĭcĭ: starica* „bătrînă" < *starĭcĭ;* diminutive: *děvica* „fetiţă" < *děva;* spaţiul, la nume derivate din substantivele în *-ĭno-: gorĭnica* „mansardă" < *gorĭnĭĭ* (Vondrák, Vergl. sl. Gr., I², p. 615 ş.u.).

-iv. În slavă, *-ivo, -livo-, (-ljivo-)*, cu *i-* de la verbele în *-iti*, formează adjective: v. sl. *kostělivŭ* „osos" (Kiparsky, Neuphil. Mitteil., XLVIII, 1957, p. 47), *ljubivŭ* „iubitor" < *ljubiti, milostivŭ* < *milostĭ* (Vondrák, Vergl. sl. Gr., I², p. 521). Sufixul *-iv* a fost izolat în cuvinte ca *milostivŭ*, şi a servit, în română, la formarea de adjective derivate de la substantive, ca: *guraliv, uscăţiv* etc. (Löwe, p. 73 ş.u.).

-lă v. *-ilă*.

-nic formează, în dacoromână, adjective: *clevetnic, cucernic, datornic, dornic, spornic, trainic* (unele din aceste adjective au fost substantive: *birnic* etc.). În meglenoromână, formează substantive: *căvainic* „sărman, biet" (Capidan, Megl., I, p. 192).

În slavă, sufixul *-nikŭ* (< *ĭnŭ+-iko-*) formează substantive desemnînd persoane avînd o calitate, derivate din adjective, şi nume de agent: v. sl. *bezakonĭnikŭ, mǫčenikŭ, učenikŭ* etc. (Meillet, Et. voc. v. sl. p. 338; Vondràk, Vergl. sl. Gr., I², p. 613).

-og formează, în dacoromână, substantive şi adjective cu sens peiorativ (unele din aceste adjective au fost substantivate): *boşorog, hodorog, şontorog*. Adjective ca: *olog, pintenog, slăbănog* provin din slavă; cf. pol. *uloga* „boală a cailor" (paralizia picioarelor dinapoi), s.-cr. *putonog* „cal pintenog", bg. *slabonoga* „n. de plantă" (Löwe, p. 80 ş.u.); Graur, N. d'ag. et adj., p. 71 ş.u., *-og* a fost izolat în astfel de cuvinte, recunoscîndu-se în ele forme ca *pinten, slab* etc. (Pentru *-ogo-* în slavă, v. Vondràk, Vergl. sl. Gr. I², p. 629).

-u-. În română, sufixul *-u-*, provenit din verbe ca dr. *dărui:* bg. *daruvam, şăgui:* bg. *šeguvam se,* a devenit productiv şi formează verbe de origine slavă, ca dr. *strejui* (v. sl. *strěžati*), *strădui* (v. sl. *stradati*), sau latină: *căpătui* < *căpăta, jurui* < *jura* etc. (Schuffert, WJb, XIX—XX, p. 196, ş.u.; Křepinský, Sl., XVI, p. 16 ş.u.). De asemenea, în aromână: *hărğuescu, lărguescu, minduescu* (Capidan, Arom., p. 519).

În vechea slavă, verbele în *-u-* sînt denominative: *besědovati* < *beséda, cělovati* < *cělŭ, věrovati* < *věra* etc. şi deverbative: *kupovati-kupiti, ispovědovati-ispověděti* etc. (Miklosich, Vergl. Gr. d. sl. Spr., II, p. 480 ş.u.; Leskien, Gr. d. altbg., p. 175 ş.u.; Vondrák, Vergl. sl. Gr., I², p. 718).

Asupra acestui sufix şi a lui *-ă-*, din verbele în *-ăi* (în Moldova, *-îi*; în vechea slavă, *-a* formează verbe denominative: *dělati, dělajo* < *dělo, mětati* < *mětajǫ* < *metǫ*, Leskien, Gr. d altbg., p. 177; Vondrák, Vergl. sl. Gr., I², p. 714), derivate din onomatopee, v. Graur, BL VI, p. 147 ş.u., care susţine că aceste sufixe derivă dintr-un prototip cu nazală (*-ni*).

-uş şi *-uşă* formează, în dacoromână şi aromână, diminutive din substantive: dr. *bărbătuş, măgăruş, pescăruş, piciorus, purceluş; găinuşă, urechiuşă* (Capidan, WJb, XV, p. 75). În slavă, *-uše-* apare la nume de persoane: s.-cr. *Draguši, Raduši*, slov. *bogâtuš* „cel bogat", r. *batjuš* „tată", bg. *bělouš* „cal alb", *dobrouš* „om bun"; sufixul *-uša* e foarte răspîndit în sîrbo-croată (Vondrák, Vergl. sl. Gr., I², p. 639).

ONOMASTICA

Expunere generală: Miklosich, Pers.; I.-A. Candrea, Poreclele la români, Bucureşti 1895; Gustav Weigand, Die bulgarischen Rufnamen, ihre Herkunft, Kürzungen und Neubildungen, WJb, XXVI—XXIX, p. 104 ş.u.; V. Bogrea, Glose româneşti în patronimicile armeneşti din Ardeal, I-iiul Congres al filologilor români, Bucureşti, 1926, p. 54 ş.u.; Bruno Migliorini, Dal nome proprio al nome comune (Studi semantici sul mutamento dei nomi propri di persona in nomi comuni negl'idiomi romanzi), Genève, Leo S. Olschki (Biblioteca dell'Archrivum Romanicum dir. da G. Bertoni, ser. II, vol. 13); Carlo Tagliavini, Divagazioni semantiche rumene (Dal nome proprio al nome comune), I—II, Arch. Rom., XII, p. 161 ş.u.; XVI, Firenze—Genève, Leo S. Olschki, 1928, 1932; N. Drăganu, Numele proprii cu sufixul *-şa*, Cluj, 1933 (Biblioteca Dacoromaniei, condusă de Sextil Puşcariu, nr. 7); Ştefan Paşca, Nume de persoane şi nume de animale în ţara Oltului, Bucureşti, 1936 (Academia Română. Studii şi Cercetări, XXVI); E. Petrovici, Toponymes roumains d'origine slave présentant le groupe „voyelle + nasale" pour sl. comm. *ǫ, în CO, p. 33—43. N. A. Constantinescu, Dicţionar onomastic românesc, Bucureşti, 1963, p. XX—XXI: slavizarea unor nume.

Multe dintre numele pe care le poartă reprezentanții clasei conducătoare și care sînt atestate în documentele timpului, scrise în țările românești (începînd cu sfîrșitul secolului al XIV-lea, astfel încît o parte din aceste nume poate fi de origine mai recentă), sînt caracteristice slavei meridionale.

Ca și în Serbia sau Bulgaria, boierii nu poartă nume de familie; lista care urmează cuprinde deci prenumele boierilor atestate documentar.

Iată o scurtă enumerare a acestor nume:

Aldea: bg. *Aldija; Axente:* bg. *Aksentij; Baba: Baba* (Miklosich, Pers., p. 31); *Baicu:* bg., s.-cr. *Bajko; Balea:* bg. *Baljo; Balotă:* s.-cr. *Balota; Bogdan: Bogdan* (Miklosich, Pers., p. 33); *Bran:* s.-cr. *Bran; Cîrstea:* bg. *Krăste: Daicu:* s.-cr. *Dajko; Dan:* bg. *Dan; Dediu: Dědŭ* (Miklosich, Pers., p. 60); *Dobrea: Dobrŭ* (Miklosich, Pers., p. 55); *Dragomir:* bg., s.-cr. *Dragomir; Ganea: Gan-* (Miklosich., Pers., p. 47); *Ghinea:* bg. *Gin, Gina, Ginjo; Ioan: Ioanŭ* (Miklosich, Pers., p. 64); *Ivan: Ivan-* (Id., l.c.); *Manciu:* bg. *Mančo; Manea:* bg. *Manjo; Manu:* bg. *Mano,* s.-cr. *Man; Mareș:* s.-cr. *Mareš; Mihalcea:* bg. *Mixalče, Mixalčo; Mihu: Mixo* (Miklosich, Pers., p. 77); *Milea:* bg. *Miljo, Milja; Mircea:* bg., s.-cr. *Mirča; Mîrza:* bg. *Mărza* (Mladenov, ERBE, 11); *Moga:* s.-cr. *Moga; Nan(u):* bg. *Nana, Nano; Neagoe:* bg., s.-cr. *Něgoje; Neagu:* bg. *Něg; Nedelcu:* bg. *Nedělko; Neicu:* bg. *Nejko; Nica:* bg., s.-cr. *Nika; Paicu:* s.-cr. *Pajko; Preda: Prědŭ* (Miklosich, Pers., p. 88); *Radu: Rad, Radŭ* (Miklosich, Pers., p. 90); *Socol: Sokolŭ* (Id., l.c., p. 98); *Staicu:* bg. *Stajko; Stan, Stancu, Stanciu: Stanŭ* (Miklosich, Pers., p. 100), bg. *Stan, Stanko, Stančo* (Mladenov, ERBE, p. 606—607); *Stoica: Stojko* (Miklosich, Pers., p. 101); *Vîlcu: Vŭlkŭ* (Miklosich, Pers., p. 42); *Vlad: Vlad-* (Miklosich, Pers., p. 41); *Vlaicu:* bg., s.-cr. *Vlajko; Voinea: Voj-* (Miklosich, Pers., p. 44).

TOPONOMASTICA

Unele toponimice românești au fost înlocuite cu termeni slavi care traduc termenii românești. Fenomenul a putut să fie general, dar exemple documentare se pot cita numai cîteva: *Frumoasa—Dobra, Repedea—Bistrița* etc. (v. mai sus, p. 200). Alți termeni reproduc numele vechi, dar trecute prin filieră romanică. Astfel slav. *Bŭrzava,* prin rom. *Bîrzava,* din *Bersovia* (Popović, GSKS, p. 116).

Asupra valorii documentare a toponimiei, v. observațiile lui V. Georgiev (Bălgarska etimologija i onomastika, Sofija, 1960, p. 138–139).

Expunere generală: Miklosich, Pers.; Iordan, Rum. Top.; acad. Iorgu Iordan, Nume de locuri românești în Republica Populară Română, I, București, 1952; Gustav Weigand, Ortsnamen im Ompoly-und Aranyos-Gebiet, BA, I, p. 1 ș.u.; Walther Scheiner, Die Ortsnamen im mittleren Teile des südlichen Siebenbürgens, BA, II, p. 1 ș.u., III, p. 113 ș.u.; Iorgu Iordan, Die rumänische Ortsnamenforschung, ZONF, I, p. 64 ș.u., II (1925–1936), p. 168 ș.u., München u. Berlin, 1925, 1937; Otto Liebhart, Die Ortsnamen des Seklergebietes, BA, III, p. I ș.u.; At. T. Iliev, Romănska toponimija ot slavjano-bălgarski proizxod, Sofija, 1925 (Sbornik na Bălgarskata Akademija na Naukite, kn. XVII, klon ist.-fil., XI, no. 2); Nicolae Drăganu, Toponimie și istorie, Cluj, 1928 (Biblioteca Institutului de Istorie Națională, I); Gustav Kisch, Siebenbürgen im Lichte der Sprache. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte der Karpathenländer, Leipzig, 1929 (Palaestra, 165); Registerband, 1934; Otto Franck, Studien zur serbokroatischen Ortsnamenkunde, Leipzig, 1932 (Veröffentlichungen des Slavischen Instituts an der Friedrich Wilhelms-Universität Berlin, hgg. v. Max Vasmer, 6); Drăganu, Rom. s. IX–XIV; Th. Capidan, Noms de localités connus des Roumains de la Péninsule Balkanique, Lg. et litt., II, 1943, p. 249–264; Toponymie macédo-roumaine, ibid., III, 1946, p. 5–130.

Materialul toponimic de origine slavă este bogat.

În interpretarea materialului toponimic, trebuie ţinut seamă de faptul că prezenţa numelor de origine slavă, într-o regiune anumită, nu poate fi întotdeauna un indiciu că populaţia locală a transmis denumirile slave unei alte populaţii ce s-a înstalat ulterior în acea regiune (ca în Banat, de exemplu, cf. Drăganu, Rom. s. IX—XIV, p. 231 ş.u.). Astfel, numele de rîu *Tîrnava*, din Transilvania, a fost explicat prin slavă (v.sl. *trŭnŭ*). Maghiarii au calchiat denumirea slavă în limba lor (magh. *Küküllő;* cf. săs. *Kokkel;* Drăganu, Rom., s. IX—XIV, p. 499 ş.u.). Acelaşi lucru s-a petrecut şi cu numele vechi al oraşului Alba-Iulia: *Bălgrad* (< v.sl. *bělŭ*) a fost calchiat ulterior în maghiară: *Fejérvár, Fehérvár* (Drăganu, l.c., p. 505 ş.u.).

Sînt însă o serie de nume topice care comportă o altă explicaţie. Dacă un nume de rîu ca *Dîmboviţa* provine de la o populaţie care vorbea v. bulgară, n. top. *Crăieşti* (Tecuci), de exemplu, nu îngăduie aceeaşi explicaţie, întrucît el derivă dintr-un nume de persoană *(Craiu)*, şi anume din numele fostului proprietar al pămîntului (Iordan, Rum. Top., p. 53).

Multe nume de localităţi derivă din nume proprii *(Bogdăneşti, Bălăneşti, Dobreşti* etc.*)*.

Există, deci, o serie de nume topice care, la origine, au fost nume de persoane (v. Iordan, Rum. Top., p. 45 ş.u.).

T o p o n i m i c e d e o r i g i n e s l a v ă:

Baba (jud. Vrancea, jud. Argeş, jud. Dolj): v. sl. *baba* (bg., s.-cr. *Baba*); *Bahna* (jud. T. Severin, jud. Vrancea, jud. Bacău, jud. Neamţ, jud. Iaşi, jud. Vaslui, jud. Prahova, jud. Buzău): pol., ucr. *bahno; Baia* (jud. Suceava, jud. Mehedinţi, jud. Gorj, jud. Prahova): v.sl. *banja; Bălgrad* (azi Alba-Iulia): v.sl. *bělŭ + gradŭ; Bela* (jud. Dîmboviţa): v. sl. *bělŭ* (bg. *Běla* sau *Bjala*, s.-cr. *Bela*); *Belciug* (jud. Teleorman, jud. Prahova, jud. Buzău, jud. Vrancea): v. sl. *bělŭčugŭ; Bila* (jud. Giurgiu): v.sl. *byli; Bistreţ, Bistriţa* (jumătatea de N a Olteniei, jud. Vrancea, jud. Bacău, jud. Neamţ, jud. Gorj, jud. Vîlcea, fostul jud. Ilfov) :v.sl. *bystricŭ* (bg. *Bistrec, Bistrica*, s.-cr. *Bistrička*); *Bivol* (jud. Botoşani): v.sl. *byvolŭ; Bîrza* (jud. Olt, jud. Argeş, jud. Teleorman): v. sl. *brŭzŭ* (bg. *Bărzina, Bărzici, Bărzija;* s.-cr. *Brza*); *Brat, Bratia* (jud. Ialomiţa, jud. Argeş): v.sl. *bratŭ; Breaz, Breaza* (jud. Prahova, jud. Buzău, jud. Neamţ, jumătatea de sud a Olteniei, jud. Braşov): v. sl. *brěza* (bg. *Brěza* s.-cr. *Brezova* etc.); *Cîrn* (jud. Neamţ, jud. Buzău): v.sl. *krŭnŭ* (bg. *Krăn*, s.-cr. *Krnin*); *Cobia* (jud. Dîmboviţa): v. sl. *kobi; Coza, Cozia* (jud. Vrancea, fostul jud. Ilfov, v. jud. Ialomiţa, jud. Argeş şi jud. Vîlcea): v. sl. *koza* (Petrovici, SCL, IV, 1953, p. 63); *Craiova* (jud. Bihor, jud. Brăila, jud. Caraş-Severin, jud. Argeş şi jud. Vîlcea): v. sl. *kralĭ* (bg. *Kralevo*, s.-cr. *Kraljevo*); *Crasna*, (jud. Gorj, jud. Prahova, jud. Neamţ, jud. Botoşani, jud. Vaslui) v.sl. *Krasina* (*rěka* „rîu"); *Cern, Cernaia* (jud. Bacău, jumătatea de sud a Olteniei, jud. Vîlcea, jud. Prahova): v. sl. *črŭnŭ; Criva, Crivina* (jumătatea de sud a Olteniei, jud. Giurgiu, jud. Prahova): v.sl. *kriva*, bg. *Krivina* n. top; *Cruşovul* (jud. Olt): v. sl. *kruševo; Dîlboca* (jud. Mehedinţi): *dŭlboka (rěka); Dîlga* (jumătatea de sud a Olteniei, jud. Ialomiţa): v. sl. *dŭlgŭ; Dobra* (jud. Mehedinţi, jud. Dîmboviţa): v.sl. *dobra; Ialomiţa* (jud. Dîmboviţa): v. sl. *jalovinca*, bg. *jalovnica; Ilfov:* bg. *elhov; Ilovăţ* (jud. Mehedinţi): v. sl. *ilŭ* (bg. *Ilovica*); *Jijia* (jud. Botoşani, jumătatea de nord a jud. Iaşi): v. sl. *žiža, žižda* (bg. *žižila*); *Lipova* (jud. Vaslui, jud. Giurgiu, jumătatea de sud a Olteniei): bg., s.-cr. *lipov; Lovişte* (jud. Argeş): v.sl. *lovište; Lovni, Lomnic* (jud. Sibiu şi jud. Mureş): v.sl. *lovĭnikŭ* (Drăganu, Rom. s. IX—XIV, p. 505); *Mislea* (jud. Dîmboviţa şi jud. Ialomiţa, jud. Giurgiu, jud.

Prahova): v.sl. *mysli* (bg. *Misli*); *Mleci* (jud. Vîlcea): v.sl. *mlěko; Novac* (jud. Gorj, fostul jud. Ilfov, jud. Mehedinţi, jud. Vaslui, jud. Botoşani): v. sl. *novaku* (bg. *Novaki, Novačka*); *Ocna* (jud. Vîlcea, jud. Dîmboviţa, jud. Prahova, jud. Bacău): v.sl. *okno* (s.-cr. *Okno*); *Ohaba* (jud. Gorj, jumătatea de sud a Olteniei, jud. Vîlcea): v.sl. *oxabiti sę; Pociovalişte* (jud. Gorj, jud. Giurgiu): v.sl. *počivalište* (bg. *Počivalo*, s.-cr. *Počivalika*); *Prahova* (jud. Prahova): v.sl. *praxŭ* (s.-cr. *Praxovo*); *Predeal* (jud. Braşov): v.sl. *prědělŭ* (bg. *Prěděl*); *Rîmnic* (jud. Buzău, jumătatea de sud a Olteniei): v.sl. *rybĭnikŭ; Rodna* (jud. Bistriţa-Năsăud; în sec. al XIII-lea şi *Rudana, Rudan*): v.sl. *rudĭna* (adj.); *Smîrda* (jud. Gorj şi Mehedinţi, fostul jud. Ilfov, jud. Teleorman): v. sl. *smrŭdŭ* (bg. *Smărdan*); *Snagov* jud. Giurgiu, jud. Argeş): v. sl. *snĕgŭ* (bg. *Snĕgovo*); *Suhodol* (jud. Alba): v.sl. *suxŭ*, bg. *suxodol; Stolnici* (jud. Argeş, şi jud. Vîlcea, jumătatea de nord a jud. Iaşi, jud. Suceava): v. sl. *stolinikŭ* (bg. *Stolnik*); *Telciu* (jud. Bistriţa-Năsăud): v. sl. *telĭčĭ* (adj.); *Varniţa* (jud. Prahova, jud. Vrancea): v.sl. *varĭnica; Vidra* jud. Giurgiu, jud. Vrancea, jud. Botoşani): v.sl. *vydra; Vîlcana* (jud.Dîmboviţa, jud. Gorj, jud. Buzău, jud. Vrancea): v.sl. *vlŭkanŭ* (s.-cr. *Vukan*); *Vîrtop* (jud. Gorj, jumătatea de sud a Olteniei, jud. Teleorman, jud. Dîmboviţa, jud. Argeş, jud. Buzău): v.sl. *vrŭtŭpŭ* (bg. *Vărtop*); *Vlaşca* (jumătatea de sud a jud. Olt, jud. Giurgiu, jud. Prahova): v.sl. *vlaxŭ* (pl. *vlasi*), bg. *vlaška* (E. Petrovici, DR, X, p. 145); *Vodiţa* (jud. Mehedinţi, jud. Argeş): v.sl. *vodica; Zlata* (jud. Teleorman), *Zlatna* (jud. Alba): v. sl. *zlata (rěka;* bg. *Zlatna).*

V. materialul dat de Popović, GSKS, p. 116—122.

Istoria sunetelor slave meridionale în limba română

ACCENTUL

În privința accentului, limbile slave meridionale au cunoscut accentul cantitativ și cel muzical (intonație), păstrat în sîrbo-croată și slovenă, pe cînd bulgara a inovat, dezvoltînd un accent de intensitate (mobil, cu deplasări la vocativ și la pluralul numelor). În vechea slavă cantitatea silabelor suferise modificări (silabele lungi devenind scurte, iar cele scurte, lungi), dar nu putem cunoaște exact aceste schimbări, pentru că grafia chirilică nu le notează.

Vondrák, Altkirchensl. Gr.[2], p. 75: „Asupra accentului în vechea slavă nu știm nimic sigur, pentru că în monumentele vechi slave nu a fost însemnat". Leskien, Hdb.d.altbg. Spr.[5], p. 10 ș.u. Accentele, în textele chirilice, întrebuințate ca în scrierea grecească, nu notează, accentul, ci au o valoare pur grafică (de a indica începutul și sfîrșitul cuvintelor): I. Ohijenko, Akzentzeichen in mittelbulgarischen Sprachdenkmälern, Zs. sl. Phil., IX, p. 395 ș.u. Pentru teoria generală, v. expunerea de ansamblu a lui A. Leskien, Untersuchungen über Quantität und Betonung in den slavischen Sprachen, I, II, Leipzig, 1888, 1893 (Abhandl. d. sächs. Gesellschaft d. Wissenschaft.; phil.-hirt. Kl., X: XIII); Id., Untersuchungen über Betonungs- und Quantitätsverhältnisse in den slavischen Sprachen, Arch. f. slav. Phil., XXI, p. 321 ș.u.; de asemenea N. van Wijk, Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme, Amsterdam, 1923 (Verhandl. der koninklijke Akad, van Wetenschappen te Amsterdam, Afdeeling Letterkunde, N.R., XXIII, Nr. 2); Seliščev, Starosl. jaz., p. 235 ș.u.; Vaillant, Sl., c., I, p. 229—234.

Locul accentului din slava comună a fost conservat în rusă și în slava meridională, cu o „normalizare" a lui în bulgară (Meillet-Vaillant, Sl. c., I, p. 229). În macedoneană, accentul s-a fixat pe penultimă sau pe antepenultimă: bg. *planiná* „montagne", *planináta* „la montagne", maced. *plánina*, *planínata* (Meillet-Vaillant, l.c., p. 231). În bulgară, accentul e mobil și își schimbă locul: *gorà*, voc. *gòro*, *žená—žéno* (St. Mladenov i St. Vasilev, Gramatika na bălgarski ezik, Sofija, 1939, p. 131).

Accentuarea retrogradă la vocativ în slava comună: cf. bg. vocat. *žéno*, nominat. *žená* (L. Sadnik, Slavische Akzentuation, I, Wiesbaden, 1959, p. 25—27 și 83—84).

În genere, locul accentului a fost păstrat în elementele slave pătrunse în limba română și corespunde cu accentuarea din limba bulgară (Simionescu, Acc. sl., p. 121 ș.u.).

Astfel, cuvintele terminate în *-a*: bg. *če'ta*, *glo'ba*, *ža'lba*, *že'rtva*, *ma'štexa*, *mrě'za*, *mă'kaš*, *neve'sta*, *obi'da*, *pla'sa*, *ra'na*, *si'la*, *sla'va*, *slu'žba*, *stra'ža*, *vla'ga*, a căror accentuare a rămas neschimbată (Mladenov, Gesch. d. bg. Spr., p. 156); acolo unde accentul este în bulgară, pe finală: bg. *brazda'*, *xrana'*, *măzga'*, *sluga'*, *strana'*, *tesla'*, locul lui este determinat de fapte din preistoria limbii bulgare (Mladenov, l.c., p. 157; cf. r. *borozdá*, *slugá*, *storoná*, *teslá*). În aceste cuvinte, accentul apare, în română, mutat cu o silabă spre începutul cuvîntului; schimbarea nu trebuie explicată prin bulgara de vest, unde accentuarea e la fel ca în sîrbo-croată (s.-cr. *brázda*, *xrána*, *slúga*, *strána*; cf. Simionescu, Acc. sl., p. 14 ș.u.; Bărbulescu, El. sl. p. 436 ș.u.), ci prin analogie cu substantivele feminine din română terminate în *-ă*: *fátă*, *másă* etc. (Skok, Sl., IV, p. 136), româna neavînd substantive terminate în *-ă* accentuat. E. Petrovici (DR, X, p. 38) propune să explicăm mutarea accentului pornind de la formele de vocativ sau acuzativ ale cuvintelor slave cu accentul mutat: voc. *slu'go*, acuzat. *ko'so* etc.

Coteț nu e accentuat după analogia lui *nutreț* (Skok, l.c., p. 136), ci după analogia numelor în *-eț* provenite din slavă: dr. *glumeț:* bg. *glume'c, precupeț:* bg. *prekupe'c. Stareț* are accentul pe prima silabă, ca și în bulgară (*sta'rec;* Simionescu, Acc. sl., p. 29 ș.u.). E un cuvînt din lumea cărturărească, și aceasta poate explica accentuarea sa.

VOCALELE

a

a neaccentuat este redat în română prin *ă:* dr. *hrăni,* ar. *hrăniri:* v. sl. *xraniti,* dr., ar. *grădină:* v. sl. *gradina* etc.; *-a* (final) neaccentuat trece de asemenea la *ă* (ca și *-o*: v. mai jos, p. 306): *ceată:* bg. *če'ta, lopată:* bg. *lopa'ta, nevastă:* bg. *nevě'sta* etc. (*-a* e pronunțat *ă* și în bulgară, în special în graiurile răsăritene).

e

e inițial e redat prin diftongul *i̯e,* deci cu proteza lui *i*: dr. *iezer:* v. sl. *jezero* (HAT, 27 s.v.); pronunțarea aceasta e normală pentru dialectele de nord ale bulgarei, pe cînd în cele de sud iodizarea lipsește (Meillet-Vaillant, Le sl. c.[2], p. 79 ș.u.; Mladenov, Gesch. d. bg. Spr., p. 123 ș.u.). Faptul e confirmat de albaneză și de neogreacă, în care elementele slave nu cunosc iodizarea la inițială: alb. *esh* „arici": v. sl. *ježĭ,* s.-cr. *jež* (Mladenov, Bălg. alb. otnoš., p. 10), n.-gr. εζερά, v. sl. *ezerŭ* (Vasmer, Sl. in Gr., p. 290).

Urmat de *a(ă)* în silaba imediat următoare, *e* accentuat a fost diftongat în *e̯a: ceată:* v.sl. *četa, mreană:* v.sl. *mrena.*

ě

Slaviștii nu sînt de acord asupra valorii fonetice a lui *ě:* în slava veche *ě* notează, după unii, un *ä* deschis (Mladenov, RS, III, p. 136 ș.u.; Kul'bakin, Le v. sl., p. 354; v. Wijk, R. ét. sl., VII, p. 12 ș.u.; Le monde sl., 1937, IV, p. 90; Seliščev, Starosl. jaz., p. 129), iar după alții diftongii *e̯a* sau *i̯a* (Leskien, Hdb.[5], p. 5 ș.u.; Sčepkin, RS, III, p. 212; Marguliés, Arch. f. slav. Phil., **XLII**, p. 67 ș.u.; Lunt, OCS Gr., p. 26; Mirčev, Gr. bg. ez., p. 75—78; *ě,* în v. bulgară, era un *e* deschis, asemănător cu *ea;* cf. Shevelov, Word, 12, 1956, p. 336; *ě,* pronunțat ca diftongul *ea,* dar nu în graiul lui Constantin; diftong, în bulgară, *i̯ä* în macedoneană, N. Samoilov, Communications et rapports, 1er Congrès intern. de dialectol. g-rale, III, Louvain, 1965, p. 107); *a (i̯a* sau *ěa)* a palatalizat consoana precedentă. Această acțiune palatalizantă este confirmată prin faptul că, în alfabetul glagolitic, aceeași slovă notează pe *ě* și pe *a* precedat de o consoană palatalizată (v. Wijk, R. ét. sl., VII, p. 12; Zs. sl. Ph., VI, p. 364 ș.u.). În ceea ce privește româna, albaneza și neogreaca (Skok, ZRPh., L., p. 486, Jokl, Sl., **XIII**, p. 639), trebuie să pornim de la pronunțarea diftongată *(e̯a)* a lui *ě* (cf. și H. Lüdtke, Phonetica, suppl.ad. vol. 4, 1959, p. 141: *věkŭ > veac);* tratamentul acestui diftong, în română,

se explică prin condiții proprii acestei limbi. El depinde de timbrul vocalei conținute în silaba ce urmează imediat după *ea*: înaintea unei vocale prepalatale, *ea a* evoluat spre *e*:

dr. *cleşte*: v. sl. *klěšta*, dr. *lene*, ar. *leane*: v. sl. *lěnĭ*, dr. *poveste*: v. sl. *pověstĭ*, dr. *vreme*: v. sl. *vrěme*;

Cf. ngr. ἀστράχα < *strěxa* (Meyer, Neugr. St., II, p. 12), alb. *sanë* < *sěno* (Meyer, EW., p. 378).

înaintea lui *a (ă)*, *ea* după labială a fost monoftongat în *a*: dr. *izmană*: v. sl. *izměna*, dr. *nevastă*: v. sl. *nevěsta*, dr. *vadră*: v. sl. *vědro*;

V. Rech. dipht. În secolul al XVI-lea, ѣ se pronunța ca *ea* în rom. *bea* (Mladenov, Gesch. d. bulg. Spr., p. 20; M. Samoilov, The Phoneme *jat'* in Slavic, Haga, 1964, p. 140. Dialectal, pronunțarea varia între *'ä* și *e*. V. observațiile noastre în SCL, X, 1960, p. 101–104, FD, III, 1961, p. 65, și SCL, XI, 1961, p. 572.

E. Petrovici (DR, X, p. 139), ca și Densusianu (H.d.l.r., I, p. 274; ed. rom., p. 180), susține că fenomenul e condiționat de prezența unei oclusive labiale înaintea lui *ea*. Dar cum poate fi justificată foneticește această influență? De ce nu s-a manifestat în *clipeală*, *pribeag*, *scrobeală* etc.? Și cum se explică, dacă o admitem, monoftongarea lui *ea* cînd nu e precedat de o oclusivă labială, ca, de ex. în *dacă* < *deacă*?

Fenomenul s-a petrecut după ce *-o* trecuse la *-ă* (*vědro*, de ex.,) deci după asimilarea cuvintelor de mai sus la termenii din vechiul fond; *oțel* < *ocělĭ* nu constituie o excepție, căci există o variantă în *ŭ*, v. sl. *ocělŭ*; nu plecăm, deci, de la vb. *oțeli*, Skok, ZRPh., L, p. 486.

i-e. **ē* > slava com. **ä*, în v. bulg., **ä* > *e-*, în unele limbi slave, în altele *'ä* sau *'e*, în rusă *'ä* > *'o*. Tendință ulterioară slavei com., pierderea palatalei: v. bg. *junŭ*, dar v.rom. *unŭ* (R. Aitzetmüller, Altbulg. Gr., Freiburg i. Br., 1978, p. 10).

înaintea lui *ŭ*, *ea* a rămas neatins: dr. *hrean*: v. sl. *xrěnŭ*, dr. *leac*: v. sl. *lěkŭ*, dr. *smead*: v. sl. *smědŭ*.

În dr. *pribeag*, *primejdie*, *prisacă* etc., tratamentul lui *ě* din prefixul *prě-* se explică prin faptul că *ě* era neaccentuat.

În bulgara orientală, *ě* redă diftongul *ěa* (*ia*), căruia îi corespunde, în bulgara occidentală, *e* (Oblak, Arch. f. slav. Phil. XVII, p. 156 ș.u.), ca în sîrbo-croată (*e*, *je*, *i*, v. Wijk, Zs. sl. Phil., XIV, 1). În graiul bulgăresc cu trăsături arhaice din Suho (Macedonia) *ě* este pronunțat, în zilele noastre, *ä* sau *eä* (diftong).

În ungară, *ě* e redat prin *é*: *beszéd*: v. sl. *běsěda*, *cséve* < *cěvi* (Conev, Madž., p. 8. ș.u.).

Valoarea de *ę* închis atribuită lui *ě* de Sievers (Die altslavischen Verstexte von Kiew und Freissing, im Verein mit G. Gerullis und M. Vasmer, hgg. v. E. Sievers, Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akad. d. Wissenschaft. zu Leipzig, phil-hist. Kl., LXXVI, 11) nu a găsit aprobarea slaviștilor; v. Vasmer, l.c., p. 55.

În bulgara de nord-est, menținerea diftongului (*ea*, *ia*) depinde, ca în română, de calitatea vocalei conținute în silaba următoare și de accent: *ia* sub accent și cînd silaba următoare nu conține o vocală prepalatală: *c'ála*, *c'álo*, „întreg", *v'ara* „credință", *d'al* „parte"; *è*, cînd silaba următoare conține o vocală prepalatală: *cèli*, *vèri*. Dar această regulă nu mai e valabilă în sud-estul domeniului, unde *ia* (*ea*, *ä*) apare în toate pozițiile (Mladenov, în La Bulg., p. 176 ș.u.).

i

i, în împrumuturile din bulgară sau sîrbo-croată, e redat uneori prin *e*: dr. *cristelniță*: v. sl. *krŭstilĭnica* (cf. sufixul *-elnic*), dr. *pretcă* < s.-cr. *pritka*, dr. *p(r)estelcă* < bg. *prěstilka*, dr. *zavelcă* < bg. *zavivka*, dr. *zemnic* (și *zimnic*) < bg. *zimnik* (Scheludko, BA, I, p. 156).

ĭ

(v. mai jos, p. 307 ș.u.)

u

v. sl. *u* (inițial: dr. *huli* < v. sl. *xuliti* e literar) e redat de obicei în română prin *o*. Tendința de a reda pe *u* neaccentuat prin *o* apare în textele mediobulgare: *razidrošiti, vŭzŭradoemŭ sę;* cf. în bulgară: *štea mo (= mu) kážea* „și va spune", *ionáčea (= iunače;* Mladenov, Gesch. d. bg. Spr., p. 88).

În română: *ogodi:* v. sl. *ugoditi, ogor:* sl. **ugorŭ* (cf. bg., s.-cr. *ugar*, pol. *ugor*), *omorî:* v.sl. *umoriti, orîndui:* v.sl. *urędili, osîrdie:* v. sl. *usrŭdije* (Skok, Sl., I, p. 493 ș.u.), *ostoi:* v. sl. *ustojati.*

o

Româna prezintă tendința de a reda pe *o* neaccentuat prin *ă*, dar tratamentul e general numai pentru *o* final, pe cînd, în altă situație *o* rămîne de obicei neatins. Așadar, pe lîngă dr. *cislă, ciudă, colivă, daltă, feștilă, nicovală, ocnă, pravilă, rufă, sită, tîrlă, vadră* etc.: v.sl. *čislo, čudo, koljivo, dlato, svěštilo, nakovalo, okno, pravilo, ruxo, sito, trlo* (s.-cr.), *vědro*, în care *o* a trecut la *ă*, în cuvinte ca *bogat, dospi, goni, lopată:* v. sl. *bogatŭ, dospěti, goniti, lopata*, *o* neaccentuat a rămas neatins (*o* > *ă* într-un număr restrîns de cuvinte: *cumpănă, năsălie, stăpîn* etc.: v. sl. și bg. *kǫpona, nosilo, stopanŭ* etc.).

Explicația lui Densusianu, H.d.l.r., I, p. 273 (ed. rom., p. 180), că *o* a trecut la *ă* din cauza labialei precedente, e contrazisă de exemple ca *năsălie, pomană, potop* (deci, *o* după *p*) etc.

Fenomenul este rar în aromână: *căcot, căpiță:* v. sl. *kokotŭ*, bg. *kopica* (dar și *o* > *u*: *cloput, lupată*: *klopotŭ, lopata*, Capidan, El. sl. în ar., p. 11).

Tratamentul lui *o* slav meridional, în română, se explică prin faptul că *o* era foarte deschis; de aceea a redat în neogreacă și în albaneză prin *a* și *ë:* ngr. βεδρά < bg. *vědro*, σίτα < *sito* etc. (Meyer, Neugr. St. II, p. 13 ș.u.), alb. *mitë:* s.-cr. *mito, sitë:* v. sl. *sito, vedrë:* v. sl. *vědro* (Jokl, Ling. Kult. Unters., p. 109, 299; Seliščev, Slav. nas., p. 153 ș.u.).

Caracterul deschis a lui *o* slav e confirmat și de faptul că, în cronicarii bizantini, sl. *o* e redat prin *a*: Πειράγαστος < sl. *Pirogostĭ*, Σκλαβηνοί < *Slověne* (Meillet-Vaillant, l.c., p. 53).

greblo etc. a trecut în română la feminin, pentru că româna nu avea cuvinte terminate în *-o* (decl. I: *-ă*, decl. II: consoană, decl. III: *-e*); *o* e cel mai apropiat de *ă* (decl. I): Graur, LR, III, nr. 1, 1954, p. 33. *-o*, desinență a vocativului, în bulgară, a neaccentuat (A. Teodorov-Balan, Nova bălgarska gram., Sofija, 1955, p. 152).

o accentuat, urmat în silaba imediat următoare de *a*, a fost diftongat în *oa*, ca în cuvintele din vechiul fond: dr., ar. *coasă*, dr. *comoară*, dr. *gloată*, dr., ar. *poală:* v. sl. *komora, kosa, glota, pola.* Păstrarea intactă a lui *o* accentuat în nume topice ca *Cotorca, Dîlboca, Hliboca* etc. (Iordan, Diftongarea, p. 241 ș.u.) se explică prin faptul că uneori toponimicele nu suferă modificările care ating numele comune (Pușcariu, DR, I, p. 378, ș.u.; SL, p. 81—82).

Diftongarea lui *o* accentuat (ca și a lui *e* accentuat) a fost provocată de prezența lui *e*, *a* (sau *ă*) în silaba imediat următoare; consoanele despărțind cele două silabe nu au jucat nici un rol în proces, contrar părerii lui Iordan (Diftongarea, p. 91, 222 ș.u.): cf. *iarbă* < *herba, piatră* < *petra.* Fenomenul e provocat de o vocală deschisă: *e*, *a* sau *ă*. Iordan (l.c., p. 36) are dreptate să socotească pe *ă* vocală deschisă (*ă* e mai deschis decît *e*), printre vocalele inductoare ale fenomenului; dar *a* a putut provoca de asemenea procesul (v. Pușcariu, DR, I, p. 378 ș.u., contrar părerii lui Iordan, l.c., și Philippide, Orig. rom., I, p. 816, n.).

y

y reproduce un sl. c. *ŭ*, pronunțat în două feluri: *y* scurt (r. *my* „noi"), sunet intermediar între *ö* și *ü*; *y* lung (r. *byt'* „a fi"), diftong (*uöü-ĭ*) articulat cu buzele așezate în poziția cerută de articularea lui *i*, iar limba pregătită pentru a articula pe *uo* (C. Stumpf, Die Sprachlaute, Berlin, 1926, p. 196 ș.u.).

După Kiparsky (Neuphil. Mitteil, XLVIII, 1947, p. 47) rusa și poloneza cunosc un singur fonem *y*.

Cf. lat. sau gr. *ü* > *i*: *Rimŭ* (< gr. dial. *Rúmi*, Margulies, Arch. f. slav. Phil. XLII, p. 123 ș.u.), v. sl., *križĭ* < lat. *crucem* (Meillet, MSL, XI, p. 178 ș.u.; Vondrák, Altkrichensl. Gr.², p. 80 ș.u.). Lat. *u* > **y* > *i* în sîrbo-croată: *murum* > s.-cr. *mir*, *Utinum* > s.-cr. *Vidun*.

Thomson (Zs. sl. Phil., III, p. 61 ș.u.) și Meillet (RS, IV, p. 135 ș.u.) socotesc, de asemenea, că *y* era diftong, împotriva lui Broch (Sl. Phon., p. 173; cf. Skok, Sl., VIII, p. 788). Perceput ca un diftong, de urechea unui străin, *y* e redat în ngr. prin *oi*:βοισέσθλαβος <*Vyseslav*; cf. lit. *muĭlas*<r. *mylo* (Arumaa, Ursl. Gr., p. 66). Sub accent și în vorbirea repede, se poate auzi ca un monoftong. Faptul că, în vechea slavă, acest sunet e notat cu ajutorul slovei ꙑ, care e formată din două litere, confirmă caracterul de diftong al lui *y*. Cu toate că Leskien susține că *y* nota pe *ü*, în vechea slavă, trebuie să admitem că *y* avea o valoare apropiată de a lui *y* din rusă (Sčepkin, RS, III, p. 212). Seliščev, Starosl. jaz., 94—95, arată că *y* era monoftong, în vechea slavă, și dă ca dovadă faptul că în textele vechi slave redă pe *i* grecesc: *pŭsalŭtyrĭ*: gr. ψαλτήριον, *monastyrĭ*: gr. μοναστήριον. Procedeul de a nota cu două litere un singur sunet provine din scrierea grecească (gr. ου). Resturi ale pronunțări străvechi se regăsesc astăzi în unele graiuri bulgărești cu trăsături arhaice (satul Kalapot, în regiunea Nevrokop, din Bulgaria: Mirčev, Sbornik v čest' na Prof. L. Miletić, Sofija, 1933, p. 56 ș.u.).

Româna prezintă două tratamente ale lui *y*: *î* și *i*; aceste tratamente pot fi contemporane; ele se explică prin natura lui *y* slav (căci trecerea lui *y* slav la *i*, și apoi la *î*, este justificată după *r* și *s*, dar nu după *h*; pentru trecerea lui *y* la *i*, în slava meridională și în special în bulgară, v. Mirčev, Gr. bg. ez., p. 119; Arumaa, Ursl. Gr., p. 66).

1. *y* > *î*: dr. *hîrleț*: v. sl. *rylĭcĭ*, *rîs*: v. sl. *rysĭ*; în împrumuturi recente: dr. *casîncă* < r. *kosynka*, *hîră* < ucr. *hyra* (Scheludko, BA, I, p. 175 ș.u.).

Trecerea lui *i* (< sl. *y*) la *î* ar fi un fenomen românesc, în *Rîmnic* < *rybĭnikŭ* (Popović, GSKS, p. 110).

2. *y* > *i*: *dihor*: sl. **dyxorŭ* (v. sl. *dyxati*), *vidră*: v. sl. *vydra* (Miklosich, Beitr. Vok., III, p. 244). De asemenea, în n. top. *Bistreț*, *Bistrița*<*bystrica*, *vidra* < *vydra* (Popović, GSKS, p. 190); tot astfel, în împrumuturile recente: dr. *caterincă* < ucr. *katerynka*, *vipușcă* < r. *vypuška* etc. (Scheludko, l.c.).

y e redat uneori, în textele vechi slave, prin *i* (cf. pronunțarea *riïba* a lui *ryba*, înregistrată în unele graiuri rusești. Seliščev, Starosl. iaz., p. 307—308). Trecerea lui *y* la *i* după *r*, în unele texte v. slave (Vaillant, V.S., p. 48).

î românesc este apropiat de *y* din rusă, dar rus. *y* e mai posterior și mai închis ca *î* românesc.

În maghiară, *y* e redat prin *i*: *bika*: v. sl. *bykŭ*, *rikácsol*: v. sl. *rykati* (Conev., Medž., p. 9). În albaneză *y* e redat prin *u*: alb. *matukë* < v. sl. *motyka*, *purrë* < v. sl. *pyro* (Seliščev, Slav. nas. p. 298; Jokl., Sl., XIII, p. 291). În *izbuti*: **izŭbyti* (etimologie dubioasă), *u* ar proveni din labializarea lui *i*, provocată de *b* precedent, și deci nu poate fi vorba, cum vrea Skok (Sl., IV, p. 135), de redarea lui *y* prin *u*, în română.

ŭ, ĭ

ŭ (ier tare) și *ĭ* (ier moale) sînt vocale ultrascurte; deși ele fac parte din serii diferite, sînt tratate aici laolaltă, pentru comoditatea expunerii.

ŭ este o vocală gravă medio-palatală, de tipul lui *u* din engl. *but*.

Această vocală era articulată cu rotunjirea buzelor, cum o probează faptul că slova care notează pe *ŭ*, în alfabetul glagolitic, este o modificare a lui *o*; ulterior, *ŭ* a fost vocalizat în *o* (Kul'bakin, Le v. sl., p. 64 ș.u.; Seliščev, Starosl. jaz., p. 152).

ĭ este o vocală moale prepalatală, avînd drept bază vocala *e* (la o epocă posterioară, *ĭ* a fost vocalizat în *e*), cu acțiunea asupra consoanei precedente.

Valoarea fonetică atribuită mai sus lui *ŭ* și *ĭ* se referă numai la ierurile intense (v. mai jos); ierurile neintense nu au vreun punct de articulație precis în cavitatea bucală; ele au dispărut fără urmă (v. Wijk, Arch. f. slav. Phil., XXXVII, p. 330 ș.u.).

Tratamentul ierurilor, vocale scurte, devenite ultrascurte, depinde în mod exclusiv de faptul că sînt intense sau neintense: intense, ele au fost vocalizate, adică au căpătat timbre determinate, în epoca ce vine imediat după epoca veche slavă — și începutul vocalizării e vizibil chiar în v. slavă (Leskien, Gr. d. altbg., p. 24 (4); Vondrák, Altkirchensl. Gr.[2], p. 214 ș.u.); neintense, ierurile au dispărut.

Poziția intensă sau neintensă a unui ier poate fi determinată în modul următor: pornind de la sfîrșitul cuvîntului, în seria silabelor ce alcătuiesc un cuvînt fonetic și conțin ieruri, ierul fără soț e neintens; cel cu soț e intens (Meillet, Et. voc. v. sl. p. 117; Diels, Altkirchensl. Gr., I, p. 54, ș.u.). Astfel, în *dĭnĭ*, *sŭnŭ*, primul *ĭ* și *ŭ* sînt intenși, și, deci, au rezistat (cf. r. *dén'*, *són*, s.-cr. *dâns*, *sân*); în *dĭne*, *sŭna* (genit.-locativ), dimpotrivă, *ĭ* și *ŭ* sînt neintenși: de aceea au și dispărut în cursul evoluției ulterioare a limbii (cf., la genitiv, r. *sná*, *dnjá*; s.-cr. *snȁ*, arhaic *dnë*).

Vocalizarea și dispariția ierurilor, potrivit principiilor ce au fost expuse aici mai sus, apar în exemplele următoare:

v. sl. *dĭnĭ* „zi": bg. *den*, s.-cr. *dân*, ceh. *den*, r. *den'*;

v. sl. *sŭnŭ* „somn": bg. *săn*, s.-cr. *sȁn*, ceh. *sen*, r. *son*.

În poziție neintensă, ierurile, pierzîndu-și articulația proprie, își păstrează numai calitatea moale sau dură, care se manifestă în influența ce au avut-o, sau nu, asupra consoanei precedente (Meillet, Et. voc. v. sl., p. 118 ș.u.).

Pentru expunerea generală, v. Meillet, RS, VI, p. 126 ș.u.

Vocalizarea ierurilor intense. (*ŭ* > *o*, *ĭ* > *e*). Dacă vocalizarea lui *ĭ* este generală în bulgară, în schimb, trecerea lui *ŭ* la *o* nu e generală în dialectele bulgare de est; astăzi încă, sînt regiuni care nu o cunosc (Rhodopi și nord-vestul domeniului bulgar). Fenomenul este caracteristic pentru dialectele din Macedonia (sud-vest).

Vondrák, Altkirchensl. Gr.[2] p. 214 ș.u.; Mladenov, Gesch. d. bg. Spr., p. 99 ș.u.; Kul'bakin, R. ét sl. II, p. 205. Bulgara a cunoscut, mai tîrziu, o a doua vocalizare (fenomenul e normal în centru, vest, nord-est și Rhodopi): ъ, ь și ж > $ъ_2$ > *a* (Mladenov, l.c., p. 109 ș.u.). Gy. Décsy, La vocalisation des *jers* en bulgare. Studia slavica, I, B. Pest, 1955, p. 371–388 (observații asupra vocalizării ierurilor și a naturii lui „ъ bulgăresc). Notația „ocazională" a ierurilor, în manuscrisele glagolitice: J. Hamm, Wiener Slavistische Jahrbuch, XI, 1964, p. 74 ș.u.

Vocalizarea ierurilor apare în textele v. slave, dar nu în toate (Kul'bakin, Le v. sl., p. 67, 115 ș.u.), ceea ce probează că, în momentul cînd aceste texte au fost scrise (sec. X–XI), fenomenul era pe cale de realizare (Meillet, RS VI, p. 126 ș.u.; Mladenov, Arch. f. slav. Phil. XLI, p. 150; Diels, Altkirchensl. Gr., I, p. 54 ș.u., 101 ș.u.).

În română, regăsim tratamentele examinate mai sus: împrumuturile prezintă vocalizarea ierurilor intense și dispariția ierurilor neintense. Faptul că aceste tratamente apar în epoca veche slavă și că ele au fost generalizate, după cum am văzut mai sus, cu începere de atunci, ne permite să datăm epoca împrumutului termenilor care prezintă aceste caracteristici, începînd cu secolul al X-lea.

Termeni în care ierurile au dispărut:

ŭ: dr. *beznă:* v. sl. *bezdŭna,* dr. *svadă:* v. sl. *sŭvada* etc.

ĭ: dr. *coșniță:* v. sl. *košĭnica,* dr. *lanț:* cf. v. sl. *lanĭcuxŭ,* dr. *obște:* v. sl. *obĭštĭ* (adj.).

Ierurile finale au dispărut, în regulă generală:

ŭ: dr. *bob:* v. sl. *bobŭ,* dr. *cin:* v. sl. *činŭ,* dr. *drag:* v. sl. *dragŭ,* dr. *mac:* v. sl. *makŭ* etc.

ĭ: dr. *cocean:* v. sl. *kočanĭ,* dr. *grajd:* v. sl. *graždĭ,* dr. *oțel:* v. sl. *ocĕlĭ* (nesigur, căci există variante în *-ŭ:* bg. *kočanŭ,* v.sl. *ocĕlŭ*), dr. *stîrv:* v. sl. *strŭvĭ.*

În *cimbru* (v. sl. *čębrŭ*), de ex., *-u* nu redă pe *ŭ,* ci e provocat de structura fonetică a finalei: oclusivă + *r.*

Sînt cuvinte în care lui *-ĭ* îi corespunde, în română *-ie* (sg.); această terminație a fost refăcută după analogia substantivelor feminine cu pl. în *-i* și sg. în *-ie*: dr. *molie*: v. sl. *molĭ* (m.), dr. *prăpastie*: v. sl. *propastĭ* (f.), dr. *trestie*: v.sl. *trŭstĭ* (f.), dar dr. *dropie* < bg. *dropja*), *osie* < v. sl. *osĭ.*

În altă serie de cuvinte, lui *ĭ* îi corespunde, în română, un *e* (*ĭ* a fost redat prin zero, iar cuvintele cu finală consonantică au fost trecute în seria femininelor în *-e*: dr. *obște*: v. sl. *obištĭ* (adj.), dr. *pacoste*: v. sl. *pakostĭ,* dr. *poveste*: v. sl. *povĕstĭ.*

Termeni în care ierurile intense sînt vocalizate (și au pătruns deci în limbă după secolul al X-lea):

ŭ > o: dr. *dobitoc:* v. sl. *dobytŭkŭ,* dr. *șipot:* v. sl. *šipŭtŭ,* dr. *vîrtop:* v. sl. *vrŭtŭpŭ* (Vaillant, V.S., p. 35), bg. *vărtop; vîrtop,* cu *o* originar (Seliščev, Starosl. jaz., p. 287—288); vocalizarea nu era, însă, generalizată în epoca așa-zisă „veche slavă" (v. Kul'bakin, Zs, sl. Ph., X. p. 452).

ĭ > e: dr. *coteț:* v. sl. *kotĭcĭ,* dr. *pestriț:* cf. v. sl. *pĭstrŭ,* dr. *stareț:* v. sl. *starĭcĭ* (bg. *starec*), dr. *temniță:* v. sl. *tĭmĭnica.*

În *sută*: v. sl. *sŭto,* redarea ierului intens prin *u* se explică prin faptul că termenul a pătruns în latina dunăreană înaintea sec. VI—VII, căci după această epocă, *ŭ* a fost redat prin zero și mai tîrziu vocalizat (Pătruț, CL, XIII, 1968, p. 87—89; Rosetti, Album Willem Pée, 1973, p. 291).

VOCALELE NAZALE

Închiderea progresivă a timbrului lui *ă* nazalizat a fost aplicată și lui *ă* de origine bulgară, cf. medio-bg. *măndŭrŭ* > dr. **măndru* > *mîndru.*

Dacă, în regulă generală, timbrul lui *a* + *n* rămîne neatins (*hrană:* v. sl. *xrana, rană:* v. sl. *rana*), el a trecut totuși la *î* în cîteva cuvinte de origine slavă: dr. *jupîn, smîntînă, stăpîn, stînă* și *stîncă:* v. sl. *županŭ, sŭmętana, stopanŭ, stanŭ.*

jupîn apare în Moldova (regiune cu *ǧ* păstrat), de exemplu, cu *ǧ-* inițial (*ǧupîn*), și aceasta e neobișnuit pentru un element slav. De aceea, se poate presupune că acest termen, împrumutat de slavi de la avari, a pătruns în română în primele timpuri ale contactului dintre români și slavi (v. Skok, Iužni Sloveni i turski narodi, Jugoslovenski istoriski Časopis, II, 1936). Popović (GSKS, 609) pune sub semnul întrebării originea turcească a lui *župan* „Befehlshaber". G. Mihăilă, SCL, XXII, 1971, p. 360.

Cauza inovației rezidă în faptul că aceste cuvinte, spre deosebire de cuvintele din categoria celor enumerate mai sus, în care timbrul lui *a* a rămas neatins, au intrat mai devreme în limbă, fără ca să putem da alte precizium în această privință, sau nu sînt de origine slavă, după cum presupun unii cercetători (cum ar fi cazul lui *jupîn* și *stînă*).

În privința prezenței lui *î* din partea a doua a lui *smîntînă* (**smetana* < v. sl. *sŭmętana*), trebuie să recurgem la o analogie fonetică (Mihăilă, SCL, VII, 1956, p. 143).

Stîncă ar putea fi explicat prin *stěnka* (s.-cr. *stânac*, *stijěna*, *stjenják*, ceh. *stěna*, *stěnka*, r. *stěna*), și ar trebui deci să pornim de la *e* > *i* > *î*, deși sensurile cuvintelor nu coincid (în slavă: „zid, perete").

Așadar, în aceste cîteva cuvinte pătrunse în română la o epocă veche din slava meridională, *n* a modificat timbrul lui *a* sau *e* precedent.

Fenomenul acesta nu s-a mai petrecut mai tîrziu. Astfel, *a* a rămas neatins în *bolovan* și în sufixul *-an*.

După Skok (ZRPh., LIV, p. 463 ș.u.) *stăpîn* ar face parte din vechiul fond de cuvinte trace al românei și albanezei, părere pe care nu o împărtășim.

sl. *stěna* propus de Kniezsa (MNSJ, p. 823 s.v.) pentru a explica pe *stînă* (de unde, magh. *esztena*) nu satisface exigențele fonetice; s.-cr. *smetana* „Schlagsahne", arhaism (Popović, GSKS, p. 538). dr. *stînă*<gr. στάνη (D. Moutsos, The Origin of a Balkan Pastoral Term., Die Sprache, XVIII, 1972, p. 155–162).

ǫ, ę

Vocalele nazale notate cu slovele chirilice ѫ (*ǫ*) și ѧ (*ę*) sînt de tipul vocalelor nazale franceze *õ* și *ẽ* (*ę* slav era însă mai deschis, v. Wijk, Gesch. d. Altkirchensl. Spr., I, p. 41), dar oclusiva nazală originară (căci aceste vocale reprezintă vechi diftongi în *n* și *m*: **on*, **om* și **en*, **em*) se mai auzea după emisiunea vocalei, astfel încît aceste vocale nazale erau probabil de tipul vocalelor nazale din provensală: *õⁿ*, *ẽⁿ*. Presupunerea aceasta e confirmată de varietățile dialectale din zilele noastre: maced. *zămbi*, *čendo*, sau de felul cum sînt pronunțate vocalele nazale în polonă: *ręka*, *rączkza* = *reⁿka*, *roⁿčka* (Meillet-Vaillant, Le sl. c.² ș.u.).

Valoarea atribuită lui *ǫ* și *ę*, în v. slavă, e confirmată de faptul că în alfabetul glagolitic aceste vocale sînt înfățișate ca grupuri: *e*, *o* + *n* (Vaillant, R. ét, sl., XII, p. 96). Dar încă în vechea slavă apar inovațiile: *ǫ* e notat *u* (uneori *o*), iar *ę* e notat *ě*, ceea ce înseamnă că în secolul al XI-lea *ǫ* și *ę* își pierduseră nazalitatea și își modificaseră timbrul, *ǫ* trecînd prin închidere la *u*, iar *ę*, prin denazalizare, la *ä*. Mai tîrziu, *ǫ* a evoluat în bulgară (în epoca așa-zisă medio-bulgară) spre ъⁿ (*ăn*), iar *ę* spre *e* deschis (Vondrák, Altkirchensl. Gr.², p. 140 ș.u.; Durnovo, TCLP, I, p. 141; v. Wijk, R. ét sl., VII, p. 11; Id. Gesch. d. altkirchensl. Spr., I, p. 143 ș.u.; Seliščev, Starosl. jaz., p. 139).

Tratamentul lui *ǫ* examinat mai sus explică soarta acestei vocale nazale în română.

Redarea lui *ǫ* prin *u* e caracteristică pentru sîrbo-croată și dialectele bulgare macedonene (dar numai în cuvintele împrumutate din sîrbă, Bernstein, Razysk. bolg. ist. dial., I, p. 138; cf. v. sl. *lǫka*, bg. *lăka*, s.-cr. *luka*).

Tratamentul acesta apare, după cum am văzut mai sus în redactările sîrbești ale textelor vechi slave, încă din secolul al XI-lea (cf. grafia *Muntimirus*, numele unui principe croat, în 892 < *Mǫtimir*, Skok, ZRPh., LIV, p. 200).

Româna cunoaşte două tratamente ale lui *ǫ*:

1. *ǫ* > *un*, dr. *cumpănă:* v. sl. *kǫpona*, dr. *dumbravă:* v. sl. *dǫbrava*, dr. *dungă:* v. sl. *dǫga*, ar. *jumbu:* v. sl. *zǫbu*, dr. *luncă:* v. sl. *lǫka*, magl. *Lŭndzĭ Lundziń*, numele unei localităţi: v. sl. *lǫgŭ* (Capidan, Megl., III, p. 164, s.v.), dr. *muncă:* v. sl. *mǫka*, dr. *prund:* v. sl. *prǫdŭ*, dr. *scump*, ar. *scumpu:* v. sl. *skǫpŭ*.

Conev (Ist. na bălg. ez., II, p. 382 ş.u.) pleacă de la v. bg. *ăn* pentru a explica toate tratamentele din graiurile bulgăreşti actuale, neţinînd seamă de rezultatele indicate mai sus şi de dificultatea de a explica, în felul acesta, varietăţile bulgăreşti în *ǫ*.

ar. *jongă*, cu ѫ > *o*, fonetism caracteristic al dialectelor macedonene din Debra (Capidan, El. sl. în ar., p. 7); ar. *stumbu* < ngr. στοῦμπος (Capidan, l.c., p. 83).

2. *ǫ* > *în*, ar. *jimbu* (v. mai sus, *jumbu*), dr. *jimbat:* v. sl. *zǫbŭ*, ar. *Lînga*, n. de localitate: v. sl. *lǫgŭ* (Capidan, El. sl. în ar., p. 7), dr. *oblînc*, ar. *blîncu:* v. sl. *oblǫkŭ*, ar. *tîmpănă* (şi *tîmbănă*), dr. *întîmpina* (Candrea, Cons., p. 25 ş.u. consideră formele din aromână şi dacoromână printre elementele latine ale limbii): v. sl. *tǫpanŭ*, dr., ar. *trîmbă:* v. sl. *trǫba*, dr. *zîmbi, zîmbire:* v. sl. *zǫbŭ*.

ar. *clăndu* „lînă scărmănată cu mîna spre a fi trecută prin pieptene"; cf. v. sl. *kǫdě* „ţesătură" (Byhan, WJb, V, p. 315).

Tratamentul *u* din română a fost explicat prin sîrbo-croată (Capidan, El. sl. în ar., p. 35 ş.u.).

În dialectele din Macedonia, *ǫ* are mai mulţi reprezentanţi: *ä* (reprezintă un *e* deschis), în vestul domeniului (la Struga): *täpan*: v. sl. *tǫpanŭ* (Mladenov, Zs. sl. Phil., II, p. 518); la fel între Ohrida şi Elbasan: *räka, zäbi*: v. sl. *rǫka, zǫbu* (Jokl, Sl., XIII, p. 638).

u în regiunea de la sudul Moravei: *muka*: v. sl. *mǫka*, *ruka*: v. sl. *rǫka* (bg. *măka, răka*, Mladenov, RS, IX, p. 194; la nord de Skopje, Meyer, Sl., IX, p. 592). *ǫ* denazalizat în sîrbo-croată: un *u* avansat, puternic labializat (Jean Durin, Communic. au VII-e Congrès intern. de slav., Paris, 1973, p. 131—145).

ŭ în regiunea oraşului Korça, la sudul Bitoliei şi lacului Ohrida (Jagić, Arch. f. slav. Phil. II, p. 399 ş.u.).

a în centrul Macedoniei (Veles, Prilep, Bitoli) şi la vest (Orchanie, Čepino: Vondrák, Altkirchensl. Gr.², p. 142).

o la Dibra (în vestul Macedoniei) şi în Rhodopi (Id., l.c.).

Densusianu (H.d.l.r., I, p. 270; ed. rom., p. 178) şi Philippide (Orig. rom., II, p. 73) au explicat cele două tratamente ale v. sl. *ǫ* din limba română (*u* şi *î*, v. mai sus), prin evoluţia în timp: v. sl. *ǫ* a fost redat prin *u* la o epocă veche, ca şi *o* (+ *n*) din elementele latine ale limbii (lat. *longus* > *lung*), iar mai tîrziu v. sl. *ǫ*, trecut la *ă* în medio-bulgară, a fost redat în română în mod normal prin *î* (< **ă*): *mîndru:* v. sl. *mǫdŭrŭ*, medio-bg. *măndŭrŭ* (cf. Skok, Osnovi. rom. lingv., I, p. 91).

Această explicaţie este confirmată de felul în care *ǫ* este redat de celelalte limbi care au venit în contact, ca şi româna, cu limbile slave meridionale, la o epocă veche. Într-adevăr, în maghiară, neogreacă şi albaneză, *ǫ* e redat prin *u* (după pierderea lui *n* şi denazalizare). Tratamentul acesta al vocalei nazale *ǫ* era de altfel aşteptat. Aşadar, tratamentul *u*, înainte de a fi sîrbocroat, reprezintă evoluţia normală, la epoca cea mai veche, a vocalei nazale v. sl. *ǫ* în limbile neslave din Peninsula Balcanică.

În neogreacă, *ǫ* e redat prin *un*, *on* şi *an*. 1. *u* (şi *o*) este tratamentul normal, la care a fost supus *o* (+*n*) şi în neologisme: δουμνικάλιον (<*dominicale*), κάρβωνον şi κάρβουνον, σαπώνιν şi σαπούνιν (Triandaphyllidis, Lehnw., p. 25 ş.u.: cf. RS, I, p. 290; contrar afirmaţiei lui Capidan, DR, IV, p. 1259, tratamentul apare deci şi în cuvintele de origine latină), λόγγος < v. sl. *lǫgŭ* (Sandfeld, Ling. balk., p. 76; Weigand, BA, IV, p. 22 ş.u.), ζόμπρος:

și ζούμπρος: v. sl. *zǫbrŭ*, κόγγολη: v. sl. *kokolŭ*, στούμπος: v. sl. *stǫpa* (Meyer, Neugr. St., II, p. 10 ș.u.). 2 *au*. ἀγγούτικας: v. sl. *ǫkotŭ*, λαγγός: v. sl. *lǫka* (Id., l.c.; Seliščev, Slav. nas. v. Alb., p. 292). Tratamentul acesta reproduce tratamentul din graiurile macedonene, cu v. sl. *ǫ* > *a*.

ę e redat prin *en*: γρεντά: v. sl. *gręda*; ρέντά: v. sl. *rędŭ* (Meyer, l.c. p. 11).

În albaneză, *ǫ* e redat prin *ën* (< medio-bg., ca în română, v. mai sus, p. 305): alb. *pëndar*: v. sl. *pǫdari*, alb. *rrëmbej*: v. sl. *rǫbiti*, iar *ę* de asemenea prin *ë*: alb. *lëndinë*: v. sl. *lędina*, *rëndë*: v. sl. *rędŭ* (redarea lui *ǫ* prin *ă*, la Boboșcica, reproduce fonetismul macedonean local; Seliščev, Slav. nas. p. 290 ș.u.); alb. *o* < v. sl. *ǫ*: *llogë*: v. sl. *lǫgŭ* e de asemenea un tratament local (Dibra; Jokl, Ling. Kult., Unters., p. 173); *ǫ* > *un* în alb. *sundoj*: v. sl. *sǫditi* (Jokl, sl. XIII, p. 638).

În ungară, *ǫ* e redat prin *on* (*ön*) și *an*: *donga*: v. sl. *dǫga*, *korong*: v. sl. *krǫgŭ*, *tompa* (și *tömpe*): v. sl. *tępŭ*, *lanka*: v. sl. *lǫka*, *galamb*: v. sl. *gǫlǫbĭ*, iar *ę* prin *en*: *rend*: v. sl. *rędŭ*, *szent*, v. sl. *svętŭ* (Asboth, Jagić-Festschr., p. 235 ș.u.; Conev, Madž, p. 10).

Explicația tratamentului *un* (< *ǫ*) din română, prin sîrbo-croată sau macedoneană, are împotriva ei faptul de a presupune că, în unele cazuri și pentru o serie de cuvinte, împrumutul a fost făcut de la graiurile cu *un* (< *ǫ̆*), iar în alte cazuri și pentru altă serie de cuvinte, de la graiurile cu *ăn* (< *ǫ̆*). Dimpotrivă, dacă explicăm diferența de tratament prin evoluția fonetică, redarea diferită a lui *o* apare justificată (cf. Mladenov, Arch. f. slav. Phil, XLII, p. 150).

E. Petrovici (DR, X, p. 140) propune de a explica tratamentele *un*, *în* (< *ǫ*) prin împrumutul din graiuri slave învecinate, separate însă de izoglosa *un*: *ăn*, primul tratament fiind caracteristic sîrbo-croatei, iar al doilea bulgarei. Ulterior, E. Petrovici s-a raliat la teoria după care tratamentele diferite suferite de v. sl. *ǫ* au o rațiune cronologică, *un* fiind anterior lui *în* (v. mai jos, Anexa, p. 594 ș.u.). Cf. Id., CO, p. 37 ș.u.: toponimicile românești au numai reflexul *în* < *ǫ*. Popović (GSKS, p. 288) socotește, în mod necritic, că nu se poate da un răspuns pozitiv în această controversă, V. expunerea noastră din Studia linguistica in honorem Thadei Lehr-Spławinski, Krakov, 1963, p. 261–263.

Tratamentul v. sl. *ę* își găsește justificarea în interiorul limbii române, după cum a arătat Densusianu (H.d.l.r., I, p. 271; ed. rom., I. p. 179); el depinde de calitatea vocalei din silaba care urmează imediat după *ę*:

ę > *in* dacă silaba următoare conține o vocală prepalatală (*e*, *i*): dr. *pintec*: v. sl. *pętĭno*, dr. *smintire*, ar. *mintescu*: v. sl. *sŭmęsti*.

dr. *cinste*: formele cu nazală din v. slavă nu satisfac exigențele semantice (v. HAT, 16 s.v.) și nu pot explica prezența nazalei în română; de asemenea, nici bg. *čestit*. Pentru Mihăilă (Împr. v. sl. 159–160), prezența lui *n* este un fenomen petrecut în limba română.

ę > *în* în celelalte cazuri: ar. *pămînt*: v. sl. *pamętĭ*, dr. *rînd*: v. sl. *rędŭ*, dr. *sfînt*, v. sl. *svętŭ*.

Totuși, s-ar părea că regula e dezmințită de exemple ca: dr. *colindă*, ar. *culindă*: v. sl. *kolęda*, dr. *grindă*: v. sl. *gręda*, dr. *țintă*: v. sl. *cęta*, în care v. sl. *ę* e redat prin *in* în loc de *în*, cum ne-am fi așteptat.

De fapt, în aceste cuvinte *i* este secundar și înlocuiește pe *î* originar, prin reacțiunea formei de plural (în care *i* era normal, fiind urmat în cealaltă silabă de *e*, *i*) asupra formei de singular: pl. *colinde*, *grinzi*, *ținte*. *Oglindă* este un postverbal după *a oglindi* (v. sl. *oględati sę*), în care *i* e de asemenea normal (Mihăilă, Împr. v. sl., p. 198).

mucenic, cu *u* (< *ǫ*) e un termen bisericesc, deci cărturăresc, împrumutat mai tîrziu, mai degrabă din slavona bisericească sîrbească, decît din cea rusă (cf. Bernstein, Razysk. bolg. ist. dial., I, p. 141; Mihăilă, SCL, VII, 1956, p. 143); pînă în secolul al XVII-lea termenul apare în textele românești sub forma *măcenic*, (cu *ѫ*) din slavona bulgară.

Fonetismul cu *e* din aromână (*grenda*, *rende*, *șcl'endză*, *tengală*, Capidan, El. sl. în ar., p. 9) probează că termenii au fost împrumutați sub această formă fonetică din bulgara macedoneană (în care v. sl. *ę* e redat prin *en*).

P. Olteanu (K fonetické mu súvisu medzi Rumunčinou o západnou, Slavančinou, Turčinansky Sv. Martin, 1947): întrucît tratamentul *u* < *ǫ* a existat și în vechea slovacă (cf. în zilele noastre *kruntel'* < *krǫtiti*, *trumbit'* < *trǫbiti* sau n. top. *Krumpa* < *krǫpa*, *Runka* < *rǫka* etc.), tratamentul românesc s-ar putea explica prin slovacă. Dar din toate exemplele reunite mai sus reiese clar că tratamentul *u* < *ǫ* era așteptat și că nu e necesar să ne adresăm slovacei pentru a-l explica.

DIFTONGII

or, ol

Diftongii *or* și *ol* din slava comună au suferit, în limbile slave meridionale, metateza *ra*, *la*: bg. *krába*, s.-cr. *krava* < sl.c. **korva*, bg. *zlató*, s.-cr. *zlato* < sl.c. **zolto* etc. *Karl*, numele împăratului Carol cel Mare, e redat în slava meridională prin *kral'ĭ* (cu forma intermediară *korljĭ*, Meillet, R. ét. sl., IX, p. 129; X, p. 94); așadar, metateza s-a petrecut către sfîrșitul secolului al VIII-lea, întrucît acest nume nu putea pătrunde în slavă înainte de această dată.

O confirmare a datei la care s-a petrecut metateza în slava de sud o avem în aspectul fonetic al cîtorva cuvinte pătrunse din slava meridională în limbile balcanice. Aceste cuvinte, spre deosebire de majoritatea împrumuturilor, care prezintă metateza, au intrat în limbile balcanice înainte de efectuarea metatezei, deci între secolul al VII-lea și sfîrșitul secolului al VIII-lea.

Iată enumerarea acestor împrumuturi:

În neogreacă: Δαργαμηρός, n. pr. (la Theophan) și Δαργαμέστο, n. de localitate în Etolia: v. sl. *dragŭ;* Βορδάες, n. de loc.: v. sl. *bradatŭ* „bărbos"; Γαρδίτσα, n. de loc.: v. sl. *gradĭci;* βαλκός „plasă de prins pești": s.-cr., bg. *vlak;* (σ)βάρνα „grapă": sl. **borna;* σάλμα „pai de cereale": v. sl. *slama* (Vasmer, RS, VI, p. 181).

În română, ca și în albaneză, împrumuturile din slava meridională prezintă, în mod normal, metateza:

dr., ar. *baltă,* alb. *baltë:* v. sl. *blato,*
dr. *gard,* ar. *gardu,* alb. *gardh:* v.sl. *gradŭ,*
dr. *daltă,* alb. *daltë:* bg. *dláto.*

Există însă, în română și în albaneză, cîteva cuvinte în care diftongii cu licvide din slava meridională par a nu fi suferit metateza. Iată înșirarea acestor cuvinte:

dr., ar. *grădină:* v. sl. *gradina,* dr. *grajd:* v. sl. *graždĭ,* dr. *ogradă:* v. sl. *ograda,* dr. *plaz:* bg., s.cr. *plaz,* dr. *prag:* v. sl. *pragŭ,* alb. *ograjë, ugrajë,* bg. *ograda,* alb. *branë:* s.-cr. *brana* (Seliščev, Slav. nas. v. Alb., 159, 15), alb. *breg:* s.-cr. *breg* (Seliščev, l.c., p. 188; Jokl, Sl., XIII, p. 305 ș.u., 643).

Pentru întreaga problemă, v. S. Agrell, Zur slavischen Lautlehre, Lund, 1915, p. 24 ș.u., Vasmer, l.c. Seliščev, Starosl. jaz., p. 171 ș.u.

Ar. *gărdină* (rar) e recent; cf. metateza în *gărnu, fărnu* (= dr. *grîu, frîu*), *bărnu* (= dr. *brîu,* Capidan, Lg. et. lit., II, p. 283). În neogreacă fenomenul e vechi, după cum a arătat Vasmer, Sl. în Gr., p. 287 ș.u.: Γαρδίΐον, Γαρδίκι, Γαρδενίκια. Cf., în aromână, numele de loc. *Gardiștea* (Capidan, op. cit., III, p. 18).

Aceste cuvinte se află, deci, în același stadiu fonetic ca și cuvintele din neogreacă înșirate aici mai sus.

Tratamentul lor particular se explică fie prin faptul că doi din aceşti termeni (*baltă* şi *gard*) ar putea fi de origine iliră şi tracă, fie prin aceea că ei au pătruns foarte devreme în limbă, înainte de efectuarea metatezei în limbile slave meridionale (aceasta este părerea lui Popović, GSKS, p. 81, 159, 209—211: *daltă*, alb. *daltë*, dar s.-cr. *dleto*, bg. *dl'eto*, *dl'ato*; v., mai jos, Anexa, p. 593 ş.u.).

Ar rămîne de explicat tratamentul grupului iniţial *dl-* în *daltă*, grup greu de pronunţat (cf. în limba vorbită, *povirlă* pentru *povidlă*): dacă acest cuvînt nu a pătruns în limbă la o epocă recentă, grupul *dl-* fiind adaptat prin metateză la necesităţile limbii, atunci ar trebui să admitem că *daltă* este singurul reprezentant al unui sistem vechi de limbă (Kiparsky, Neuphil. Mitteil., XLV, p. 43); dar o astfel de afirmaţie, bazată pe un singur cuvînt, este riscantă.

Exemplele de conservare a diftongilor, în vechea slavă, sînt rare: *zol'ŭto* (Ps. Sin. Kul'bakin, Le v. sl., p. 158; HAT, p. 167); apoi în texte medio-bulgare (sec. XV): *bal'tiny mal'dičije* (cf. s.-cr. *mladič*), *pal'tŭ* (cf. *plati*), *salnosti*, *zaltarinŭ* (Agrell, l.c.; Kul'bakin, l.c., v. Wijk, Gesch. d. altkirchensl. Spr., I, p. 55 ş.u.). Seliščev, Starosl. jaz., p. 172, atribuie tratamentul deosebit al acestor cuvinte, în bulgară, influenţei limbilor balcanice, în special influenţei limbii române; *bardă* ⊲ magh. *bárd* (Vasmer, RS, IV, p. 168 ş.u.) nu provine deci din slavă (Agrell, l.c., p. 35). După Nandriş (The Slavonic and East European Review, XXIV, no. 63, 1946, p. 169), formele fără metateză ar fi fost răspîndite prin scrierile lui Ioan Exarhul, părere pe care nu o împărtăşim.

Tratamentul fără metateză care apare, în cazuri izolate, în polonă (*korw* „Stier") şi vechea bulgară (*maldičie* etc.) constituie relicte ale slavei comune (Popović, GSKS, p. 30). V. expunerea noastră de aici mai sus, p. 313; lipsa metatezei se explică prin data de împrumut a termenilor; *daltă* e vechi în slava meridională. *a*, *o*, în limbile slave şi limbile vecine: n. top. în ngr.: Γαρδίκιον (Iannina, 1319), Γαρδίκι (Kerkyra, Thesalia). Este un *grad* intermediar: **gord-* > **gard* > *grad*. În acest teritoriu: ʽραδοβιξι, ʽραδοβυξι (Iannina), Δραγοτινά (Kerkyra), Δραγοβίτσα (Thesalia). Cf. în fineză *akkuna*, *tolba*; *o* > *a* în balto-slavă. Bartoli, *o* slav foarte apropiat de *a* romanic. Vaillant, Gr. cmp. des lg. sl., I, 107. (J. Hamm, Wiener slavistisches Jahrbuch, XVI, 1970, p. 54–76).

CONSOANELE

n

n palatalizat (*ni̯*) a fost tratat ca cel din elementele latine ale limbii: a trecut la iod, într-o parte a domeniului dacoromân şi în limba literară, şi a fost conservat în restul domeniului dacoromân şi în aromână: dr. *copaie*, ar. *cupańe*: v. sl. *kopanja*, dr. *puvoi*, *puvoń* (Banat), ar. *puvońu*: v. sl. *povonĭ*, ar. *sińicat* „negru peste tot, foarte negru": v. sl. *sinĭ* „negru".

În sufixele *-anie*, *-enie*, *n* nu a fost palatalizat şi apoi muiat, întrucît provine din *-anije*, *-ěnije* şi deci sufixul era pronunţat în trei silabe: *a-ni-e* (E. Petrovici, Balcania, I, p. 82 ş.u.); aşadar *n* nu a fost alterat în dr. *grijanie*, *păţanie*, *petrecanie* etc., *curăţenie*, *şiretenie* etc., formaţii cu caracter savant. În consecinţă, nealterarea lui *n* în *danie*, de exemplu, se explică în felul arătat mai sus (v. sl. *danije*), şi nu poate fi luată drept criteriu cronologic, aşa cum arată Densusianu (H.d.l.r., I, p. 284; ed. rom., p. 186).

j

j (v. sl. *ž*) a pătruns în sistemul fonetic al limbii române odată cu adoptarea unor cuvinte ca *jale* (dr., ar.), *jar* (dr., ar.): v. sl. *žali*, *žarŭ*. Este un fonem diferit de *ğ*, întrucît apare în aceeaşi poziţie, înaintea lui *ea* (cf. dr. *geană*, ar. *dzeană*).

j < *ǵ* e atestat începînd cu secolul al XVI-lea, în texte din sudul Ardealului și din Țara Românească, pe cînd Moldova a rămas la stadiul *ǵ*. V., mai jos, p. 473—474 și expunerea lui E. Vasiliu, Fonemele *ǵ*, *z* în limba română, Omagiu lui Al. Rosetti, București, 1965, p. 977—978.

l'

l' (*li̯*) a devenit *i̯* în dacoromână, dar, ca și *l'* de origine latină, a fost conservat în aromână:

dr. *corabie:* v. sl. *korablĭ*, dr. *crai:* v. sl. *kralĭ*, dr. *cristei:* v. sl. *krastělĭ* dr. *hamei:* v. sl. *xmělĭ*, dr. *nevoie*, ar. *nivol'ă:* v. sl. *nevolja*, dr. *sabie:* v. sl. *sablja*, dr. *scoică:* v. sl. *skolĭka*.

De asemenea, *l'* inițial: dr. *iubi:* v. sl. *ljubiti*, dr. *iute:* v. sl. *ljutě*, dr. *ibovnic:* v. sl. *ljubovĭnikŭ*.

Trecerea lui *l'* la *ĭ* se explică, așadar, prin criterii românești, după cum probează fonetismul formei aromânești, cu *l'* conservat, și nicidecum prin dialectele bulgare care au pierdut pe *l'* (Bărbulescu, El., sl., p. 463 ș.u.; cf. Kul'bakin, Le v. sl. p. 180 ș.u.; Diels, Altkirchensl. Gr., I, p. 131).

Dispariția lui *l* în dr. *voi*: v. sl. *voliti* se explică pornind de la formele de conjugare în care *l* era muiat: *voljǫ* (ind. pr. 1. sg.) sau de la subst. *volja* (dr. *voie*).

x

v. sl. *x* este o spirantă velară surdă, apropiată de sunetul notat cu *ch* în germ. *ach* (Diels, Altkirchensl. Gr., I, p. 48). Româna nu poseda nici o consoană de acest tip (*h* dispăruse încă din latină); spiranta laringală surdă a fost introdusă în limbă odată cu termenii următori:

dr. *har:* v. sl. *xarĭ*, dr. *hohoti*, ar. *huhutiri:* v. sl. *xoxotati*, dr., ar. *hrană: xrana*, dr. *pohti* (sec. XVI), *pofti:* v. sl. *poxotěti*, dr. *prah* (sec. XVI), *praf:* v. sl. *praxŭ*, dr. *vihor* (sec. XVI), *vifor:* v. sl. *vixrŭ*, dr. *vîrh* (sec. XVI), *vîrf:* v. sl. *vrŭxŭ*, dr. *vraf:* v. sl. *vraxŭ*, dr. *zăduh* (sec. XVI), *zăduf:* cf. v. sl. *zadŭxnǫti*.

În privința trecerii de la labială (*f*) la velară (*h*), trebuie semnalat faptul că limba cunoaște fenomenul invers: *h* > *f*: dr. *praf*, *vîrf*: v. sl. *praxŭ*, *vrŭxŭ*. *Duh*, *năduh*, *văzduh*, cu *h*, sînt forme cărturărești (cf. dialectal, *duf*, Petrovici, DR, XI, p. 191).

z

z e redat în romînă prin *z*:

dr. *iaz:* v. sl. *jazŭ*, dr. *loază:* v. sl. *loza*, dr. *păzi:* v. sl. *paziti*, dr. *zălog:* v. sl. *zalogŭ*.

dz pentru *z* (în v. sl. *nodzě*, pe lîngă *nozě*) apare în dialectele bulgare macedonene și în cele de vest (v. Wijk, Gesch. d. altkirchensl. Spr., I, p. 151 ș.u.; Diels, Altkirchensl. Gr., I, 47, nr. 39 și 139; Seliščev, Starosl. jaz., p. 321—322).

GRUPURILE DE CONSOANE

$r^ŭ$, $l^ŭ$, $r^ĭ$, $l^ĭ$

Grupurile de consoane v. sl. consoană +*rŭ*, *lŭ*, *rĭ*, *lĭ* provin fie din grupuri cu această structură fonetică, fie din sonante propriu-zise: *r̥*, *l̥*, *r̥̂*, *l̥̂*.

Pentru vechea slavă se admite pronunțarea ca sonantă (ex. *r̥*), dar și pronunțarea lui *r*, *l* slab iodizați: *r^ŭ*, *r^ĭ*, *l^ŭ*, *l^ĭ* (foarte aproape de *ŭ*, etc., astfel încît frontiera dintre aceste două pronunțări e greu de fixat și de aceea trecerea de la un stadiu fonetic la celălalt apare din domeniul posibilităților: v. Wijk, Gesch. d. altkirchensl. Spr., I, p. 59 ș.u.; Diels, Altkirchensl. Gr., I, p. 61 ș.u.).

În bulgară, aceste grupuri au avut un tratament special: cînd *r* sau *l* erau urmați de o singură consoană, atunci s-a dezvoltat o vocală înaintea licvidelor: *ăr*, *ăl*: bg. *gărmez*, *gărma*, *mălčaliv* etc.; cînd consoanele *r* sau *l* erau urmate de mai multe consoane, atunci elementul vocalic s-a dezvoltat după licvidă: *ră*, *lă*: *grămna*, *grămliv*, *mlăkna* (Mladenov, Gesch. d. bg. Spr., p. 134; bg. *krăv*, *vrăv* se explică prin *krăvta*, *vrăvta*).

Elementele slave din limba română care conțin acest grup prezintă, în mod normal, primul tratament analizat mai sus: dr. *bîrlog*, *dîrz*, *gîrlă*, *pîlc*, *stîlp*: v. sl. *brŭlogŭ*, *drŭzŭ*, *grŭlo*, *plŭkŭ*, *stlŭpŭ* etc. (v. enumerarea din Conev, Bălg. i Rum., p. 11 ș.u.; Seliščev, Starosl. jaz., p. 305).

Fonetisme ca *crîșmă* reproduc grupul bg. *ră*, potrivit regulii indicate aici mai sus (< bg. *krăčma*).

Diferența de redare a grupului consoană + *rŭ* în *dîrz* și *îndrăznesc* se explică, deci, în felul cum s-a arătat mai sus, și nu prin faptul că, în primul caz, cuvîntul ar fi fost împrumutat pe cale orală, iar în al doilea, pe cale scrisă (Pușcariu, DR, VIII, p. 349).

dv

Grupul inițial *dv* a fost simplificat, prin suprimarea oclusivei inițiale, în dr. *vorbă*: cf. v. sl. *dvorĭba* „serviciu", *dvoriti* „a servi" (pentru sens, trebuie plecat de la „a face serviciu la curte", Romansky, WJb., XIII, p. 106 ș.u.). dr. *vornic*: v. sl. *dvorĭnikŭ*.

Fenomenul nu s-a petrecut în dr. *dveră*, *dvori* (arh.; v. sl. *dvĭrĭ*, *dvoriti*), pentru că acești termeni nu sînt populari și au putut deci să-și păstreze fonetismul lor originar, nepătrunzînd în limba curentă.

št, žd

Grupurile **tj*, **dj* din slava comună au suferit tratamente diferite în limbile slave; astfel, v. sl. *svěšta*, *nošti* sînt reprezentate în bulgară prin *svěšt*, *nošt*, în sîrbo-croată prin *svijèća*, *noć*, iar v. bg. *mežda* prin bg. *mežda* și s.-cr. *međa*; chiar în interiorul bulgarei, tratamentele nu sînt la fel (Seliščev, Starosl. jaz., p. 329):

1. bulgara de est și de sud-est: *št*, *žd*.
2. bulgara de nord-vest: *č*, *dž*.

3. dialectele din Macedonia: *šč, žd, ždž* (Oblak, Arch, f. slav. Phil., XVII, p. 448 ş.u.).

În sîrbo-croată, tratamentul normal este *ć, dž*.

Tratamentul din română reproduce fonetismul bulgarei de est: dr. *sfeşnic:* v. sl. *svěštĭnikŭ, primejdie:* v. sl. *prěmeždije*.

Acest tratament este caracteristic şi pentru elementele slave din maghiară: *pest*: bg. *peštĭ, palást*: bg. *plaštĭ, mesgye:* bg. *mežda, rozsda:* bg. *răžda* (Conev, Madž., p. 11) şi din albaneză (Jokl, Sl., XIII, p. 634 ş.u.).

E. Petrovici (DR, X, p. 140—141) socoteşte că în explicaţia tratamentelor de mai sus nu trebuie exclusă influenţa vechii slave bisericeşti, cu atît mai mult cu cît în rusă grupurile nu sînt redate în mod normal (*mošči, peščera*, î.l. de *moči, pečera*). Obiecţia nu e valabilă însă pentru maghiară şi neogreacă, care au împrumutat termenii slavi din limba vorbită. V. şi Id., în Limbă şi literatură, II, Bucureşti, 1956, p. 285—292, expunere bazată pe concepţia că limba română posedă corelaţia consoanelor palatalizate şi nepalatalizate, despre care ne-am pronunţat negativ (v. mai jos, Anexa, p. 618 ş.u.).

Asupra lui *št*, v. M. Diver, în Word, 11, 1955, p. 229, n. 2.

ÎNCHEIERE

Limba română este urmașa limbii latine a populațiilor romanizate dunărene, care a suferit influența limbilor slave meridionale. Elementele slave au pătruns în gramatica limbii romanice și în fondul de bază al vocabularului ei. Începînd cu secolul al VI-lea se produce amestecul între populația romanizată din provinciile dunărene și populația slavă, care s-a răspîndit atît la nordul cît și la sudul Dunării. Populația slavă a lăsat urme în toponimia locală. O serie de termeni slavi au pătruns în limbă după organizarea statelor feudale sud-dunărene, în răstimpul dintre secolul al VII-lea și al IX-lea și, mai tîrziu, între secolul al XI-lea și al XII-lea, prin adoptarea de către statele românești nord-dunărene a liturghiei slave.

În această privință, trebuie ținut seama de faptul că o diferențiere a limbilor slave meridionale (slovena, sîrbo-croata, macedoneana și bulgara) se produce după secolul al VI-lea, că sîrbii, după intrarea lor în Peninsula Balcanică, apar ca o populație din interiorul peninsulei, expansiunea lor spre mare producîndu-se mai tîrziu, și că slavii strămoși ai bulgarilor s-au stabilit în partea de est a peninsulei.

Viața intimă a populației romanizate cu slavii se oglindește în vocabularul limbii române. În această privință, sînt de semnalat unele adverbe și interjecții venite din slavă.

În fonetică sînt caracteristice tratamentele românești ale sunetelor *ě*, *o*, ъ, ь, *št* și *žd*.

Româna a împrumutat din slavă tendința palatalizării consoanelor și a iodizării lui *e*- (inițial); ea și-a îmbogățit inventarul consoanelor cu *h* și *j*, venite din slavă.

În domeniul morfologiei trebuie relevată introducerea desinenței slave de vocativ, la numele feminine. Inovațiile față de tipul latin, la numărătoare, s-au făcut după modelul slav. La verb, trebuie semnalate perfectivarea unor verbe românești și dezvoltarea dată flexiunii reflexive.

Elemente slave au pătruns în toate sectoarele vocabularului de bază al limbii, și chiar în sectorul formării cuvintelor, prin derivație.

IV

ROMÂNA COMUNĂ

INTRODUCERE

Româna comună. Definiția ei. E un fapt îndeobște recunoscut de cercetători că dialectele dacoromân, istroromân, aromân și meglenoromân, în ciuda diferențelor vizibile de astăzi, mai ales din domeniul foneticii și al vocabularului, au format la origine o singură limbă, urmașă a latinei orientale, vorbită odinioară în provinciile dunărene romanizate, Moesia Superioară și Inferioară, Dacia și Pannonia Inferioară (v. mai sus, p. 199—200). Comparația dintre dialectul dacoromân și aromân (căci dialectul istroromân nu este decît o ramură a celui dacoromân, iar dialectul meglenoromân o ramură a dialectului aromân, v. mai jos, p. 323—324) relevă cercetătorului unitatea de odinioară a limbii primitive, din care s-au diferențiat aceste două dialecte. Stadiul de limbă anterior sciziunii provocate prin deplasarea spre sud a grupului aromân (v. mai jos, p. 322) se numește s t r ă r o m â n, r o m â n p r i m i t i v (S. Pușcariu) sau r o m â n c o m u n; termenul din urmă are avantajul de a ne lămuri imediat asupra conținutului său.

Meglenoromâna este o ramură a aromânei care a suferit o puternică influență bulgărească.

Aromâna și meglenoromâna posedă laolaltă trăsături fonetice de așa natură, încît prezența lor implică o origine comună.

Structura fonetică a meglenoromânei nu confirmă, așadar, teoria lui Densusianu (H.d.l.r., I, p. 330 ș.u.), după care acest dialect ar fi o ramură a dacoromânei transportate la sudul Dunării, unde ar fi suferit influența aromânei. Capidan a combătut acest fel de a vedea, dar el admite că strămoșii meglenoromânilor au rămas cîtva timp în contact cu dacoromânii (AIN, II, p. 103 ș.u.). Faptele invocate în sprijinul acestei afirmații nu constituie însă o probă, ele nefiind caracteristice și lipsindu-le caracterul de unicitate care, singur, poate conferi unui fapt lingvistic o valoare de probă indiscutabilă (v. critica justificată a lui Procopovici, DR, IV, p. 38 ș.u.).

Crearea și menținerea unei limbi comune pe teritoriul întins de formare a limbii române se explică prin necesitatea în care s-au găsit grupările sociale din acel teritoriu de a comunica între ele; existența limbii comune implică existența unei populații care vorbea această limbă, și a unei civilizații unitare, impuse acestor grupuri umane (cf. aici mai sus, p. 193). Din cercetarea vocabularului de origini diferite al limbii române (v. mai jos, p. 356), rezultă că această civilizație era de tip rural: pastoral și agricol (cf. Pușcariu, Transylv., p. 8 ș.u.). Încă din 976 aromânii practicau cărăvănăritul, una din ocupațiile lor de căpetenie de mai tîrziu (v. mai jos, p. 322).

« Unitatea » românei comune presupune existența de raporturi sociale frecvente între grupuri; această unitate s-a rupt, în momentul plecării spre sud a strămoșilor aromânilor. Divergențele dialectale dintre dacoromână și aromână, ivite în timpul epocii de comunitate, probează că aromâna, cu începere de la un moment dat, a stat izolată de dacoromână, ceea ce a permis menținerea și dezvoltarea divergențelor amintite.

Unitatea de civilizaţie a românilor, în epoca de comunitate, oglindită în unitatea limbii, este un fapt de o mare importanţă pentru dezvoltarea ulterioară a românei; limba comună, formată atunci, şi-a menţinut omogenitatea într-o aşa măsură, încît divergenţele dialectale din sînul dacoromânei sînt minime, iar deosebirile faţă de grupul aromân nu sînt de natură să împiedice trecerea uşoară de la un sistem lingvistic la altul, unitatea originară a grupurilor fiind şi astăzi aparentă (v. textele paralele în cele patru dialecte reproduse de Puşcariu, Ét. de ling. roum., p. 66 ş.u.).

Datarea. După Densusianu (H.d.l.r., I, p. 324), coborîrea spre sud a strămoşilor aromânilor s-a produs cu începere din secolele al VI-lea şi al VII-lea; epoca română comună ar lua deci sfîrşit la această dată; Weigand (Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes, Leipzig, 1909, col. 8) stabileşte limitele românei comune între secolul al VII-lea şi secolul al IX-lea; Puşcariu (Ét. de ling. roum., p. 116 ş.u.) nu fixează o limită precisă acestui stadiu de limbă. În sfîrşit, Şiadbei (Sur les plus anciennes sources de l'histoire des Roumains, Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Hist. Orientale, II, Bruxelles, 1934, p. 863 ş.u.) delimitează epoca românei comune între secolul al VI-lea şi secolul al VIII-lea.

Datarea depinde de momentul cînd se poate vorbi de o limbă „r o m â n ă", adică după ce, printr-o serie de împrejurări politice, economice şi sociale, latina vulgară şi-a pierdut unitatea, fărîmiţîndu-se în limbile ce aveau să devină limbile romanice de astăzi, deci după secolul al IV-lea, pentru provinciile orientale ale Imperiului Roman, cînd Dacia este separată de lumea romanică occidentală (v. mai sus, p. 80) şi cînd româna capătă trăsăturile sale caracteristice, pe care le vom studia mai jos (v. p. 328 ş.u.).

Aşadar, începînd cu secolul al V-lea, latina din provinciile dunărene îşi accentuează trăsăturile proprii, dezvoltîndu-se în mod independent de celelalte limbi romanice, chiar şi de acelea cu care formase odinioară grupul apenino-balcanic al limbilor romanice (v. p. 78 ş.u.), şi de latina vorbită în Pannonia Superioară; în această provincie populaţia romanizată s-a menţinut pînă în secolele al V-lea şi al VI-lea e.n.

A. Alföldi, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien, II, Berlin-Leipzig, 1926, p. 30 ş.u., 56; L. Gáldi. Le romanisme transdanubien, Roma, 1937. Caracterul occidental al latinei din Pannonia, susţinut de Gáldi, nu e confirmat însă de cercetările ulterioare (v. aici mai sus, p. 79). Pasajele din cronicarii bizantini Theophylactos Simokattes şi Theophanes, referitoare la incidentul provocat în 587, în armata bizantină, în timpul unei expediţii împotriva avarilor, în Balcanii orientali, de exclamaţia unui soldat; *retorna* (sau *torna, torna fratre*), pentru ca sarcina care căzuse de pe un catîr să fie ridicată, trebuie interpretate în sensul că aceşti termeni latini de comandă, întrebuinţaţi, împreună cu alţi termeni de comandă, în armata bizantină, pînă tîrziu în secolul al VI-lea, au putut fi luaţi drept o comandă de retragere de tracii romanizaţi care alcătuiau armata de expediţie şi pentru care aceşti termeni erau, într-adevăr, în limba lor „părintească", sau „în limba ţării", adică în limba română în devenire (v. Al. Rosetti, Despre *torna, torna fratre*, în Omagiu lui Constantin Daicoviciu, Bucureşti, 1960, p. 467—468).

Epoca românei comune începe, aşadar, în secolele al VII-lea şi al VIII-lea, cînd se admite îndeobşte că latina a cedat locul limbilor romanice (v. Rosetti, Place du roum., p. 128). Ea se sfîrşeşte atunci cînd grupul ce avea să formeze dialectul de sud al limbii române se desface de dacoromână; este momentul cînd strămoşii aromânilor sînt semnalaţi pentru prima oară în sudul Peninsulei Balcanice: în 976 cronicarul bizantin Cedren relatează asasinarea lui David, fratele coregentului rebel bulgar Samuil, la locul zis „Stejarii Frumoşi", între Kastoria şi lacul Prespa, de nişte aromâni cărăvănari (Bogrea, BSO, VII, p. 50 ş.u.).

Inovațiile realizate de limba latină vorbită în Imperiul Roman, pînă în secolul al III-lea al e.n., sînt înfățișate de noi (mai sus, p. 170—171) și în Rosetti, Place du roum., p. 126—127.

În 980, 1090, 1094 și 1105 aromânii sînt semnalați în nordul Greciei, în regiunea rîului Marița, în Balcani și în Peninsula Calcidică (Giurescu, Ist. Rom., 1[3], p. 309 ș.u.).

Din considerațiile de mai sus rezultă, așadar, că epoca românei comune e cuprinsă între secolele al VII-lea și al VIII-lea de o parte, și secolul al X-lea de altă parte.

În această perioadă au pătruns în limbă primii termeni slavi (începînd cu secolul al VI-lea); acești termeni apar, sub aceeași formă fonetică, în dacoromână și în aromână (v. mai sus, p. 284).

T. Papahagi (GS, I, p. 72 ș.u.). a susținut, cu argumente fără valoare, că aromânii din Pind și din sudul Albaniei ar fi urmașii populației locale romanizate. Capidan (Arom., p. 24 ș.u.) nu exclude posibilitatea ca „la origine, atît în Epir cît și în Tesalia... [să] fi putut exista populațiuni românești băștinașe". Dar se știe că o populație romanizată nu s-ar fi putut menține într-o regiune de cultură greacă (cf. mai sus, p. 192), ceea ce Capidan singur recunoaște mai departe: „din cele expuse pînă aici, rezultă că încă nu avem probe suficiente pentru dovedirea sigură a patriei primitive a aromânilor diu sudul Peninsulei Balcanice. Datele istorice, ca și evoluția limbii lor, vorbesc pentru coborîrea lor de la nord" (p. 29). V. în această privință și Anonymi descriptio Europae Orientalis... edidit... Dr. Olgierd Górka, Cracovia, 1916, p. 12—13, care, în 1308, semnalează prezența în Macedonia, Ahaia și la Salonic a aromânilor: (Blazi) „qui et olim fuerunt Romanorum pastores" și care ar fi venit în acele locuri din Ungaria.

Metoda glotocronologică nu aduce nici o precizare nouă în această problemă, întrucît datează despărțirea aromânei de dacoromână între secolul al VI-lea și secolul al X-lea (V. Guțu-Romalo, Stabilirea datei de separație a aromânei de dacoromână cu ajutorul glotocronologiei, în SCL, X, 1959, p. 573—585).

Teritoriul de formare. Teritoriul de formare a românei comune a fost definit mai sus (p. 321). După Densusianu (H.d.l.r., I, p. 289), acest teritoriu ar fi cuprins Moesia, Iliria și Dacia; Pușcariu (Ét. de ling. roum., p. 112) situează teritoriul de formare a limbii române pe cele două maluri ale Dunării („un teritoriu întins, de-a dreapta și de-a stînga Dunării", LR, I, p. 255), Treimer (Literaturbl. f. germ. u. rom. Phil., LXII, col. 64—65), în Iliria, Dardania și Pannonia, iar Philippide (Orig. rom., II, p. 385), în Peninsula Balcanică.

Zona Timocului și a Moraviei au rămas romanizate pînă în secolele al XIII-lea și al XIV-lea; în aceste regiuni, dar într-o mai mică măsură decît în Dalmația, s-a păstrat un mare număr de toponimice romane (v. enumerarea din Philippide, Orig. Rom., I, p. 453 ș.u.): populația romanizată s-a menținut în timpul dominației bizantine de-a lungul drumului de mare penetrație în Peninsula Balcanică, Via Egnatia (Marguliés, Arch. f. slav. Phil., XL, p. 197 ș.u.).

S-a crezut că grupul ce avea să devină aromâna a avut o poziție excentrică față de grupul central (Capidan, AIN, II, p. 104), întrucît din cei 82 de termeni „balcanici" comuni albanezei și dacoromânei, numai 37 de termeni se regăsesc și în aromână și numai 32 sînt conservați în meglenoromână (v. aici mai sus, p. 240). Argumentul nu este însă hotărîtor, întrucît acești termeni au putut dispărea din aromână sau nu au fost încă semnalați de cercetători la sudul Dunării. Pe de altă parte, nu avem motiv să admitem că strămoșii aromânilor locuiau în Bulgaria (Capidan, l.c.). Într-adevăr, caracterul bulgăresc al elementelor slave vechi din aromână e datorat împrejurărilor care explică prezența acelorași elemente în dacoromână, fără ca să fie deci nevoie să presupunem această delimitare teritorială (v. mai sus, p. 274). Divergențele dialectale dintre aromână și dacoromână produse în timpul epocii de comunitate, pe care le-am amintit mai sus (v. p. 321), sînt însă hotărîtoare, în sensul că ele presupun izolarea, la un moment dat, a grupului aromân de grupul dacoromân.

În privința locuinței primitive a aromânilor, cronicarul bizantin Kekaumenos (secolul al XI-lea), vorbind de aromânii care în vremea sa „s-au împrăștiat peste tot Epirul și Macedonia, iar cei mai mulți s-au așezat în Elada", arată că ei trăiau „înainte vreme pe lîngă Dunăre și pe lîngă Sau, pe care rîu îl numim astăzi Sava, prin locuri tari și grele de străbătut, acolo unde trăiesc acum sîrbii" (Philippide, Orig. rom., I, p. 662—663).

După ce a socotit că acest pasaj din Kekaumenos se referă la românii din Serbia (AIN II, p. 115 ș.u.), Capidan admite mai tîrziu (Arom., p. 24) că el privește pe aromâni.

Acești strămoși ai aromânilor de astăzi trebuie deosebiți de românii din Serbia semnalați în tot cursul evului mediu în regatul sîrbesc (v. mai sus, p. 197 ș.u.) Căci limba românilor din Serbia, ca și istroromâna, prezintă trăsăturile caracteristice ale dacoromânei și face parte din grupul de nord al limbii române (ML, p. 428), pe cînd aromâna constituie grupul ei de sud.

Divergențele dialectale ale românei comune. Pe teritoriul întins de formare a românei comune s-au ivit o serie de diferențieri lingvistice, care sînt examinate aici, mai jos, la p. 328 ș.u.

După cum, potrivit unei tendințe generale, limba română s-a diversificat în cursul epocii sale de comunitate, tot astfel, potrivit unei alte tendințe generale, dialectele derivate dintr-o limbă comună iau cu sine din trunchiul comun tendința de a inova în aceeași direcție, și grupurile odată separate dezvoltă inovații la fel.

Potrivit acestui principiu, unele inovații asemănătoare ale dacoromânei și ale aromânei, în ciuda identității lor, sînt posterioare epocii de comunitate, și ele au fost examinate într-un capitol aparte (v. mai jos, p. 360 ș.u.).

„În tendințele ei generale... [limba română] e... pretutindeni aceeași. Acest fenomen se explică în mare parte prin omogenitatea socială a poporului român și prin conștiința apartinerii la același neam.... În cadrele aceleiași limbi, inovații convergente se ivesc adesea în puncte foarte depărtate, acoperind cu timpul arii întinse" (Pușcariu, LR, I, p. 417).

I. Coteanu, Premise pentru stabilirea vocabularului stră-românei, SCL, XVI, p. 579—604. Lista elementelor de origine latină conservate în dacoromână și dialectele românești sud-dunărene (p. 773).

Principiul inovațiilor în aceeași direcție este ilustrat de limbile slave, care au inovat la fel, după separație (Meillet-Vaillant, Le sl. c.[2], p. 2 ș.u.). Pușcariu nu a ținut seamă de acest principiu, în încercarea sa de reconstrucție a românei comune (1910) și a socotit române comune fenomene care s-au produs mai tîrziu în fiecare dialect, după separația grupului de sud de grupul de nord.

După Pușcariu (Ét. de ling. roum., p. 64 ș.u. și LR, I, p. 245 ș.u.), sînt române comune fenomenele următoare:

1. La pers. 1 sg. ind. prez. al verbelor de conjugarea II, III și IV, formele cu oclusiva alterată și cele cu oclusiva refăcută: *auz — aud*.
2. Formele de pers. 1 și 3 pl. la imperfectul indicativului: *-a* și *-am* (inovație), *-a* și *-au* (inovație), 1 pl. *lăuda — lăudam*, 3 pl. *lăuda — lăudau*.
3. Trecerea lui *a* la *ă* la numele feminine care fac pluralul în *-i*: *cetați — cetăți*.
4. Trecerea lui *e*, *i* la *ă*, *î* după *ț* și *r*: *reu — rău*, *rid — rîd*.
5. Palatalizarea oclusivelor labiale și a fricativelor labiodentale urmate de *e* accentuat (< *ĕ* lat.) sau *ī* (< *i* lat., cf. Pușcariu, l.c, p. 10).
6. Rotacismul lui *-n-*.
7. Tratamentul diferit al lui *c*, *g* latini + *e*, *i* și *į* în dacoromână și în aromână; dr. *č*: ar. *ts*, dr. *ǧ*: ar. *dz*.

Philippide (Orig. rom., II, p. 245) a combătut interpretarea lui Pușcariu: „a susține că fenomenele care se găsesc în toate dialectele au trebuit să capete ființă pe vremea cînd încă nu se despărțise prin distanțe dialectele este o naivitate. Asemenea fenomene s-au putut dezvolta în mod independent, aparte, în fiecare dialect".

Slăbiciunea argumentării lui Pușcariu constă, în primul rînd, în aceea că face uz de fapte care s-au putut produce tot atît de bine în mod separat, în fiecare dialect, după despărțire. Rezultă de aici că trebuie reținute numai acele fapte într-adevăr caracteristice, care să poată constitui o bază sigură pentru teorie, ca acelea înșirate aici mai jos, la p. 328 ș.u.

Pe de altă parte, dacă ținem seamă de faptul că dialectele unei limbi, după despărțire, pot inova în aceeași direcție (v. mai sus, p. 324), apare posibil ca inovațiile socotite de Pușcariu în mod obligatoriu drept române comune să fie posterioare acestei epoci.

Philippide socotește recente fenomenele enumerate mai sus sub punctele 2 și 3 (l.c., p. 235); palatalizarea labialelor s-a putut petrece în mod independent în fiecare dialect, din moment ce există „aceeași bază de articulație" (l.c., v. acum expunerea noastră de la p. 364 ș.u.). Nu mai avem deci nici un motiv să credem, ca Pușcariu, că unele stadii de limbă comune dacoromânei și aromânei au fost importate de la sudul Dunării.

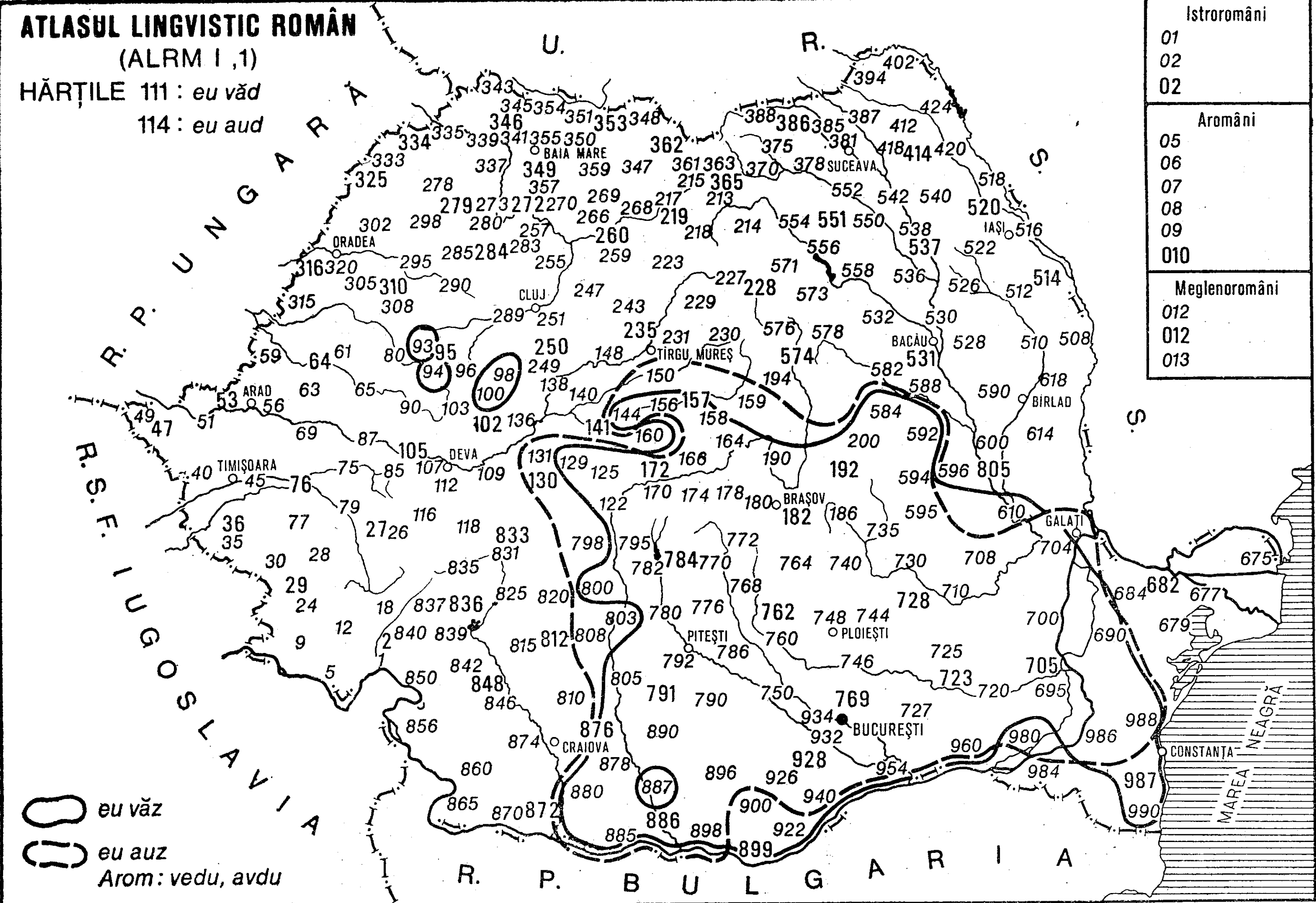
În lumina acestor constatări, problema de sub punctul 1 (v. mai sus) se înfățișează după cum urmează:

ariile lui *aud — auz, rîd — rîz* (pers. 1 ind. prez.), *să rîdă — să rîză, să vadă — să vază* (pers. 3 sg. și pl. subj. prez.), reproduse pe hărțile nr. 1 și 2 aici alăturate, ne lămuresc asupra datei inovației. Pornind de la formele *audio, video* (v. mai sus, p. 142), alterarea oclusivei dentale este așteptată: *auz, rîz*. Forma cu *-z* ocupă o arie coerentă în Țara Românească, sudul Ardealului, Dobrogea, cu o prelungire în nord-vestul Ardealului; restul teritoriului dacoromân cunoaște forma cu dentala refăcută: *aud — rîd*. În secolul al XVI-lea, situația nu era încă aceeași: dacă prezența formei cu *-z*, în textele lui Coresi, corespunde cu stadiul actual, în schimb atestarea acestui fonetism în nordul Ardealului, Maramureș (textele rotacizante) și în Moldova (la Dosoftei), adică în regiunea unde e semnalată astăzi forma cu *-d*, este neașteptată: *să auzŭ* CP[2]; CP, 62, 13), *audzu* (Ș), *audzî-voi* (H; Dosoftei, Psaltirea slavo-română, 1680, Candrea, S., II, 175, 11), *se au(d)zu* (S; Coresi; Dosoftei, Candrea, l.c., 44, 8); *vă(d)zu* (S. H.; Candrea, l.c., 6; 3; 11, 1; 143, 28); *se (nu) va(d)ză* (Candrea, l.c., 22, 10; 78, 15; 134, 5; 253, 14; v. mai jos, p. 502 ș.u.).

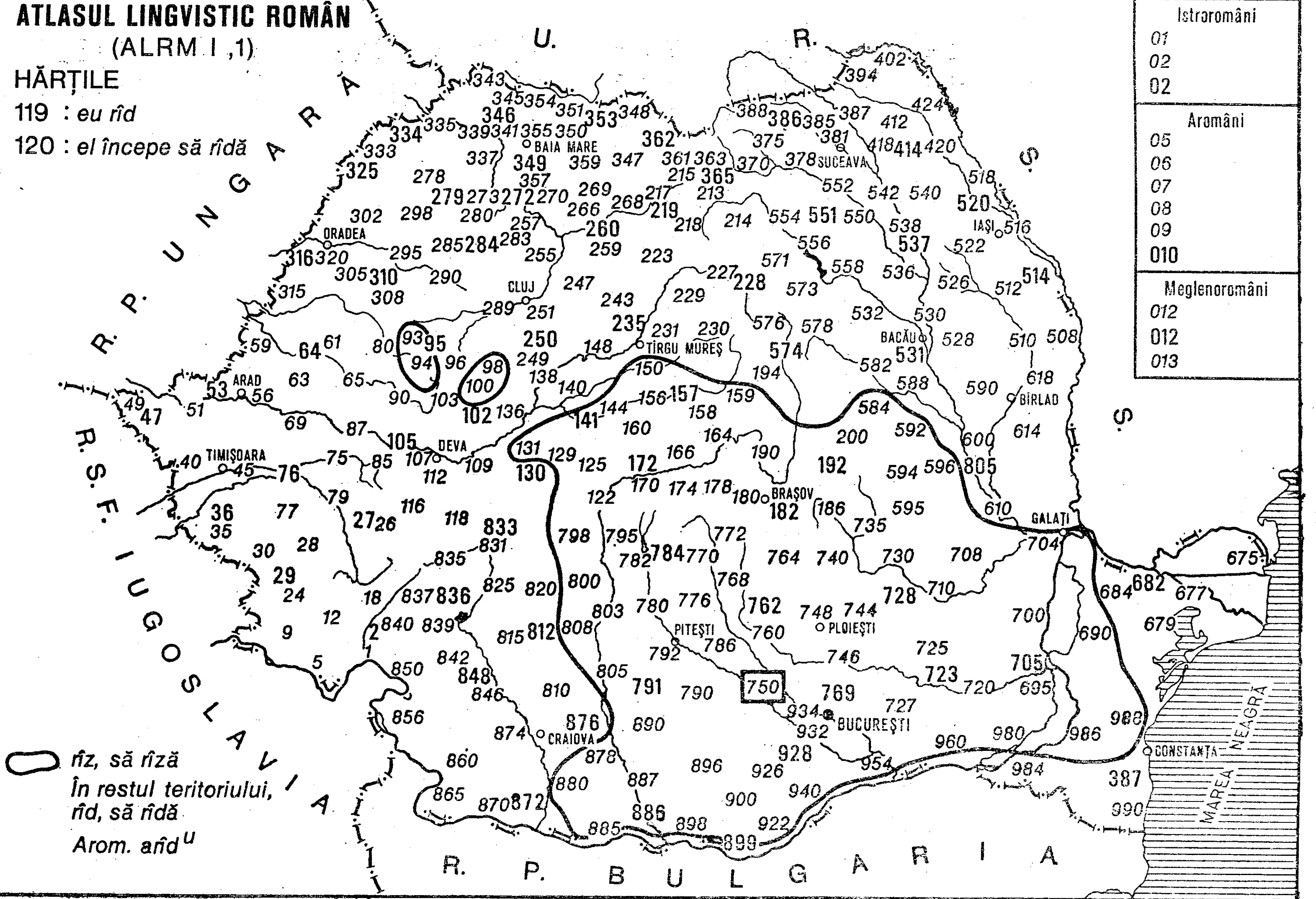
Cum se explică repartiția actuală? Prin extinderea ariei cu *-d* asupra unor teritorii noi (nordul Ardealului și Moldova). Forma cu *-d* este făcută după analogia formelor cu *-d* conservat; *cazi* (2 sg.) *-cad* (1 sg.), *auzi*, deci *aud* etc., 3 sg. și pl. ind. prez.: *aud*, 3 sg., 1, 2, 3, pl. ind. prez.: *vede, vedem, vedeți, văd* etc., deci 1 sg. *aud, văd*. Această acțiune analogică s-a petrecut și în aromână, unde sînt atestate numai forme cu *-d*; *avdu, vedŭ* (Weigand, Ar., II, p. 296, 337 s.v., Capidan, Arom., p. 443, 441 s.v.).

G. Ivănescu, „Noțiunea de română (Urrumänisch)", Bul. Philippide, p. VII—VIII, p. 165 ș.u., combate concepția lui Pușcariu de mai sus (p. 324), fără a înlocui materialul eliminat; noțiunea de română „primitivă" corespunde, de fapt, cu epoca anterioară. Prin aceasta autorul nu a rezolvat însă problema inovațiilor în comun, care nu se pot explica toate prin tendința de a inova în aceeași direcție, invocată de noi mai sus (p. 324).

Metoda întrebuințată. Din expunerea de mai sus se pot întrevedea principiile care ne-au călăuzit în expunerea noastră. Comparînd inovațiile din dacoromână cu inovațiile similare din aromână, am reținut numai faptele care au șanse de a se fi petrecut în perioada de comunitate a limbii române, eliminînd din prima parte a expunerii noastre inovațiile care s-au putut produce în mod independent la sudul și la nordul Dunării, după despărțirea grupurilor, și consacrînd examinării lor partea a II-a a expunerii noastre.

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN
(ALRM I ,1)
HĂRȚILE 111 : eu văd
114 : eu aud
eu văz
eu auz
Arom: vedu, avdu
Istroromâni
01
02
02
Aromâni
05
06
07
08
09
010
Meglenoromâni
012
012
013
U. R. S. S.
R. P. UNGARĂ
R. S. F. IUGOSLAVIA
R. P. BULGARIA
MAREA NEAGRĂ
BAIA MARE
SUCEAVA
IAȘI
ORADEA
CLUJ
TÎRGU MUREȘ
BACĂU
BÎRLAD
ARAD
TIMIȘOARA
DEVA
BRAȘOV
GALAȚI
PLOIEȘTI
PITEȘTI
BUCUREȘTI
CRAIOVA
CONSTANȚA

Harta nr .1

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN
(ALRM I ,1)
HĂRȚILE
119 : eu rîd
120 : el începe să rîdă
Istroromâni
01
02
02
Aromâni
05
06
07
08
09
010
Meglenoromâni
012
012
013
rîz, să rîză
În restul teritoriului, rîd, să rîdă
Arom. arîd^u
U. R. S. S.
R. P. UNGARĂ
R. S. F. IUGOSLAVIA
R. P. BULGARIA
MAREA NEAGRĂ
ORADEA
BAIA MARE
SUCEAVA
IAȘI
CLUJ
TÎRGU MUREȘ
BACĂU
BÎRLAD
ARAD
TIMIȘOARA
DEVA
BRAȘOV
GALAȚI
PITEȘTI
PLOIEȘTI
BUCUREȘTI
CRAIOVA
CONSTANȚA
Harta nr. 2

Partea I

ROMÂNA COMUNĂ

FONETICA

VOCALELE

e

ye. *e* accentuat (< lat. *ĕ*) a fost diftongat în *ye* (prin faza intermediară *ẹę*, cf. Rosetti, Rech., p. 107 ș.u. și ML, p. 171, > *ie*, Avram, Graf. chiril. p. 79): dr. *ieri*, ar. *a(i)eri* < lat. *heri*, dr. *fier*, ar. *h'er* < lat. *ferrum*.

În dr. *merg*, *vărs* (1 sg. ind. prez.) < lat. *mergo*, *verso*, *e* a trecut prin faza de prediftongare (*'e*, *ie*), care a dus la diftongul *ịe* (cf. *piept*); prezența lui *e* se explică prin analogie cu *mergi*, 2 sg., *merge*, 3 sg. etc. (ML, p. 171 ș.u.). Trecerea lui *e*, la *ă*, în *vărs*, e provocată de labiala precedentă (*mărg*, din secolul al XVI-lea este însă dialectal). Dar în aromână, trecerea la *ă* nu s-a petrecut, pentru că aici oclusiva labială nu are nici o acțiune asupra timbrului vocalei următoare (cf. ar. *mer*, *per*, *vină*, în opoziție cu dr. *măr*, *păr*, *vînă*, ML, p. 148). Această deosebire dintre graiurile nord- și sud-dunărene datează din cele mai vechi timpuri. Ca urmare a păstrării timbrului *e* în aromână, *m* a fost palatalizat: ar. *ńergu* < lat. *ṁergo* (pentru ar. *versu*, v. mai jos p. 367).

Fenomenul este spontan, adică nu se explică prin acțiunea unui alt sunet asupra lui *e*; el este în legătură cu durata vocalei și accentuarea ei; fenomenul pare a fi atestat de gramatici în secolul al V-lea e.n. (Richter, Beitr. z. Gesch. d. Rom., I, p. 138 ș.u.).

Pron. pers. dr. *mieu* < lat. *meus* prezintă tratamentul normal al lui *ĕ* accentuat; fonetismul acesta este atestat, în mod constant, în textele din secolul al XVI-lea și în aromână (*meụ* și *ńeụ*). *Meu* (dr., megl.; istr. *mev*) este refăcut după analogia fem. *mea*, unde *e* nu a fost diftongat, ca prim element al diftongului *ĕa* (ML, p. 172), prin faza intermediară *mĕa*. (Meglenoromâna a cunoscut forma cu diftong, după cum arată *ńări* < lat. *mel*, *ńarlă* < lat. *merula* etc.; cf. *mịău*, la Liumnița, Capidan, Megl., I, p. 103).

În aromână, deși tendința de a iodiza pe *e-* inițial, care a avut drept urmare diftongarea lui *e*, se manifestă uneori, în regulă generală *e-* nu e diftongat: pron. pers. 1 sing. nominativ *eu*, dar și *ịo*, *ịoụ*, pers. 3 masc. nominativ-acuzat., *el*, pl. ac. *el'ĭ*, fem. *ĕa*, dar și *ịa*, vb. *escu*: ind. prez. 2 sg. *eștĭ*, 3 sg. *este* (Capidan, Arom., p. 411, 482 ș.u.; exemplele de diftongare a lui *e-* nu se mărginesc deci la *ịo*: Pușcariu, Istr., II, p. 334). În dacoromână și în meglenoromână, sub influența slavă, de regulă are loc diftongarea lui *e-*: dr. *yel*, *yeste*, (v. mai sus, p. 269: Petrovici, Infl. sl., p. 31), megl. *ịel*, *ịeș*, „ești" etc. (Capidan, Megl. I, p. 103).

e. *e* nu a fost diftongat în *ye* în anumite condiții:

1. precedat de *n*, care a închis timbrul lui *e*: dr. *inel*, ar. *ńel* < lat. *anellus*, dr. *înec*, ar. *nicari* < lat. *neco*;

2. urmat de *n* (+ consoană), *e* a fost închis progresiv pînă la *i*: dr. *bine*, ar. *ǵini* < lat. *bene*, dr., ar. *dinte* < lat. *dentem*.

Alterarea consoanei inițiale: dr. *zeu* < lat. *deus*, dr. *șes* < lat. *sessus*, dr. *țes* < lat. *texo* a fost provocată de vocala prepalatală (cf. dr. *cer* < lat. *caelum*, dr. *ger* < lat. *gelu*, v. mai jos, p. 337), și nu e nevoie să presupunem că numai diftongul *ye* (< *e*) a provocat fenomenul (Densusianu, H.d.l.r., II, p. 18), ci e suficientă prezența unui element palatal după consoană; *'e* sau i_e. Procopovici, DR, X, p. 488 se întreabă de ce, dacă nu plecăm de la *ye* (< *e*), *d-* nu a fost palatalizat în ar. *dinte*, ca și *b-* (ar. *ǵini*)? Pentru că consoana *d* e mai rezistentă la inovație.

Trecerea lui *e* la *ă*, în dacoromână, după anumite consoane: dr. *crăp* < *crepo*, *șăs* < *sessus*, *țăs* < *texo*, s-a petrecut la o epocă recentă și, în multe cazuri, nu este generalizată (ML, p. 149).

e' din lat. *tener* a suferit alt tratament (dr. *tînăr*) decît *e* din lat. *tenet* (dr. *ține*), pentru că în *teneru*, polisilab, al doilea *e* a trecut la *ă*: **tenăr* > **tinăr* > *tînăr*, cu *î* provocat la o epocă posterioară de *ă*, prin asimilare (căci *î* nu e român comun, v. ML, p. 153).

Urmat de *n* geminat, *e* a suferit diftongarea în *ea'*, cînd silaba imediat următoare conținea un *a (ă)* (v. mai jos): dr. *geană*, ar. *dzeană* < lat. **genna*, dr. *pană*, ar. *peană* < lat. *pinna* (v. mai sus, p. 119).

Urmat de *m*, *e* nu a fost diftongat, elementul palatal fiind absorbit de *ǧ*: dr. *gem* < lat. *gemo*.

Urmat de *m* + consoană, *e* a suferit același tratament ca și *e* + *n*: dr. *stîmpăr* < lat. *extempero*, cu *e* neaccentuat trecut la *ă* (influența labialei precedente, dar cf. mai sus *tînăr*), iar *i* accentuat *(*stimpăr)*, cu timbrul schimbat, sub influența lui *ă* (în *timp* < lat. *tempus*, timbrul lui *i* accentuat a rămas neatins, sunetul inductor *(ă)* lipsind).

e nu a trecut la *i* cînd era urmat de grupul *mn*: dr. *lemn*, *semn* < lat. *lignum*, *signum* (v. mai sus, p. 121). Ca și *nn*, grupul *mn* făcea parte din silaba următoare, ceea ce a permis diftongarea lui *e*, atunci cînd silaba următoare conținea un *e*: *leamne*, *seamne* (sec. XVI).

V. expunerea noastră Remarques sur le degré de force des consonnes, în Neuphil. Mitteil, LXLVI, 1965, p. 536—540.

yea'. *ye* a fost diftongat în *yęa* cînd era urmat în silaba imediat următoare de *e* sau *a(ă)*: dr. *fiere*, ar. *h'are* < **fyeare* < lat. *fel*, dr. *miere*, ar. *ńari* < **myeare* < lat. *mel*, dr., ar. *iarbă* < **yearbă* < lat. *herba*, dr. *piatră*, ar. *k'atră* < **pyeatră* < lat. *petra*.

În nordul teritoriului aromânesc, *ya-* se aude ca *ęa-*: *ęadă*, *ęarbă*, *ęapă* etc. Contrar păreri lui Capidan (Arom., p. 234 ș.u.), inovația pare a fi secundară și recentă.

ea'. *e* accentuat urmat în silaba imediat următoare de *a (ă)* sau *e* a fost diftongat în *ęa*, în aceleași condiții ca și *ye* (v. mai sus; pentru *o*, v. mai jos, p. 331 ș.u.), în elementele din vechiul fond, iar în elementele slave pătrunse în limbă la o epocă veche, numai cînd *e* era urmat de *a (ă)*.

Fenomenul nu s-a produs cînd *e* era neaccentuat în frază: dr. *peste* < lat. *per-extra*, *neče* (sec. XVI) < lat. *neque* etc. (Pușcariu, DR, I, p. 378).

Procesul este condiționat, ca și la *yęa'* (v. mai sus), de calitatea vocalei din silaba imediat următoare. Sunetul inductor este o vocală deschisă *(e, ă, a)*. Acest fenomen de metafonie e cunoscut sub numele de „Umlaut" și consistă în modificarea, prin anticipare, a timbrului vocalei accentuate sub influența vocalei din silaba imediat următoare (cf. Rosetti, Rech., p. 135 ș.u.; pentru teoria generală, v. Viggo Bröndal, Proceedings of the Third International Congress of Phonetic Sciences, Ghent, 1939, p. 47 ș.u.).

În cazul nostru, putem admite că partea a doua a vocalei accentuate a fost deschisă sau că timbrul vocalei accentuate nu a fost propriu-zis modificat, ci timbrul vocalei inductoare, prin anticipare, a fost grupat cu vocala accentuată, astfel încît în cazul cînd *e* sau *o* era urmat în silaba imediat următoare de *a (ă)*, s-a ajuns la *ęa (ǫa)*, iar cînd era urmat de *e*, trebuie presupus, cel puțin în teorie, o fază intermediară **ee*, **oe* (Pușcariu, DR, I, p. 380), care a evoluat apoi, prin deschiderea elementului al doilea, în diftongii *ęa* (și *ǫa*).

Consoanele care despart vocala accentuată de vocala din silaba următoare, inductoare a fenomenului, nu joacă nici un rol în proces, contrar afirmației lui I. Iordan (Diftongarea, p. 90 ș.u.; cf. Rosetti, l.c.; ML, p. 502—503).

Exemple atît de clare ca dr., ar. *iarbă* < lat. *herba*, dr. *piatră*, ar. *k'atră* < lat. *petra* sînt decisive în această privință.

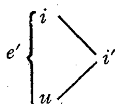
Iordan și Philippide (v. mai sus, p. 306) au susținut că *a* nu a produs diftongarea lui *e* sau *o*. De fapt, exemplele de nediftongare ce s-au dat pentru a sprijini această afirmație sînt nume proprii intrate în limbă mai tîrziu (*Bisoca, Cotorca, Dîlboca*, I. Iordan, Diftongarea, p. 241 ș.u.). și care nu au mai fost asimilate, pentru acest tratament, elementelor din vechiul fond.

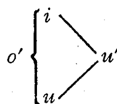
Fenomenul este caracteristic pentru limbile germanice (Rosetti, Rech., l.c.; Grammont, Traité de phonétique, Paris, 1965, p. 255 ș.u.; Bröndal, l.c.) și pentru română. Româna ocupă, în această privință, un loc aparte printre limbile romanice, care cunosc fenomenul de „Umlaut", dar nu și diftongarea.

Cauza fenomenelor de „Brechung" și „Umlaut" ar fi slăbirea accentului în silaba următoare, și, priu compensație, diftongarea (A. Hansen, TCLC, I, p. 62).

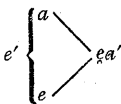
Meyer-Lübke, Rum.u. rom., p. 2: „Ausschliesslich rumänisch ist die Umgestaltung der betonten Vokale durch folgendes *a, e*, dem in den andern Sprachen Umgestaltung durch *i, u* gegenübersteht: lat. *niger, nigra*, rum. *negru, neagră*, südital. *niuru, neura*".

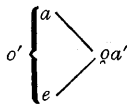
În celelalte limbi romanice, vocalele închise sînt acelea care provoacă închiderea vocalei accentuate:

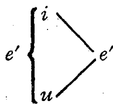

pe cînd în română *i* și *u* lasă pe *e'*, *o'* neatinși.

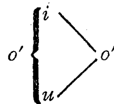

dar

și

(Meyer-Lübke, MRIW, I, p. 6 ș.u.)

Diftongarea lui *è* în *ea*, semnalată în franceză, dialectal (numai la Barcelonnette, dep. Basses-Alpes) e cauzată după P. Meyer, de *r* (sau *l*) următor. Fenomenul e sporadic și nu e provocat de *e* următor, căci apare în cuvinte care nu conțin în silaba următoare această vocală: *cubeart* „toit couvert", *earis* (< *ers*, plantă leguminoasă), *gearp* „gazon", *guears* (it. *guercis*) și *desgeal* „dégel" (P. Meyer, pref. p. VI, la F. Armand et G. Marin, Le langage de la vallée de Barcelonnette, Paris, 1920).

În limbile slave, „Umlaut" -ul apare în bulgara orientală: diftongul *ẹà* e înlocuit în limba vorbită cu *e*, atunci cînd silaba următoare conține un *e*: *mlěko-mlěčen* (pron. *mlea'ko-mlèčen*) etc. (L. Beaulieux, Gr. bg., p. 10 ș.u. Havránek, Proc. of the Intern. Congress of Phonetic Sciences, 1932. Arch. néerl. phon. exp. VIII—IX, p. 123. Sl. c. *ě* este o vocală iodizată și deschisă. Caracterul de vocală deschisă reiese, între altele, din pronunțarea diftongată: e_a sau e^a a lui *ě* în bulgara orientală și în macedoneană, precum și din alte indicii sigure: Meillet-Vaillant, Le sl. c.[2], p. 46 ș.u. Diftongul *ẹa* din bulgară are deci o origine diferită de a lui *ẹa'* din română).

Iată cîteva exemple ale fenomenului:

e—a (ă): dr. *ceară*, ar. *țeară* < lat. *cera*, dr. *ceată*: v.sl. *četa*, dr. *mireazmă* < ngr. μύρισμα.

e—e: dr. *lege*, ar. *leadze* < lat. *legem*.

e — e nu a fost diftongat în cuvintele de origine slavă: dr. *cremene*; v. sl. *kremy*, gen. *kremene*, dr. *peşteră*: v. sl. *peštera* (sec. XVI: *peşteră*, Coresi, *Tetrav.*, ed. Florica Dimitrescu, Bucureşti, 1963, glosar, s.v., PO, XXIII, 9 şi XXV, 9). V. mai jos Anexa, p. 631. E. Petrovici explică diftongarea lui *e* şi *o* accentuaţi prin influenţa slavă (Infl. sl., p. 28; CL, II., 1957, p. 100 şi 123). După Al. Ionaşcu, fenomenul s-a petrecut „după scindarea românei comune" (SCL, X, 1959, p. 587). Roceric-Vasiliu (Affricates, p. 500) socotesc diftongarea lui *e* accentuat de dată română comună.

Sl. c. *e* este redat în limbile slave prin *e* (Meillet-Vaillant, Le sl. c[2], p. 48 ş.u.), dar *e* a suferit schimbări sub influenţa sunetelor vecine. Iordan (Diftongarea, p. 90 ş.u.) atribuie grupului de consoane care urmează după *e'* această acţiune. Am văzut mai sus (p. 329) că fenomenul nu e în relaţie cu acest factor. Cf. de altfel Iordan, l.c., p. 98 ş.u., unde se dă o listă de cuvinte din care lipsesc grupurile de consoane şi în care *e* nu a fost diftongat.

În cuvintele slave intrate mai tîrziu in limbă şi în neologisme, fenomenul nu a mai avut loc: dr. *cretă, schelă , trompetă* etc., n. top. *Cerna, Cesna, Mera, Petra* (Iordan, Diftongarea, p. 98 ş.u., 104 ş.u.).

e-. *e* iniţial neaccentuat, în compusele latine cu *eccum*, e redat prin *a* în dacoromână şi în aromână:

dr. *acătare* < lat. *eccum tale*, dr. *aci*, ar. *atsia* < lat. *eccum hic* etc. (Procopovici, DR, I, p. 162 ş.u.).

O

oa'. *o* accentuat urmat în silaba imediat următoare de *e* sau *a* (*ă*) s-a diftongat în *o̧a*, ca şi *e*, în aceeaşi situaţie, în *ȩa'* (v. mai sus p. 329).

Fenomenul nu s-a petrecut în cazurile următoare:

1. atunci cînd vocala din silaba imediat următoare era *o* sau *u*: dr. *om(u)*, *port* (1 sg. ind. prez.), dar *oameni*, *să poarte* (3 sg. subj. prez.) etc.

2. atunci cînd vocala din silaba imediat următoare era o vocală închisă (*i, î, u*, v. 1): dr. *porţi* (s.f.pl.), dar *poartă* (sg.) etc.

Fenomenul e normal în elementele din vechiul fond latin; slav sau grecesc, numai în cazul *o—a (ă)*. Fenomenul nu are loc, de asemenea, în elementele maghiare, bulgăreşti, sîrbeşti, neogreceşti sau în neologisme (*flotă, tonă* etc.), pătrunse recent în limbă.

Iată cîteva exemple ale fenomenului:

o—a (ă): ar., dr., *coadă* < lat. *coda*, dr., ar. *coasă* (în aromână şi *cosă* Dal.); v. sl. *kosa*, dr., ar. *poală*: v. sl. *pola*, dr. *coală* < gr. κόλλα, dr. *cocoană*, < gr. κοκκώνα.

o—e: dr. *floare*, ar. *floari* < lat. *florem*.

Fenomenul nu se produce, în elementele slave ale limbii române, în cazul *o — e* (ca şi pentru *e*, v. mai sus, p. 330): dr. *cobe*, ar. *cob*: v. sl. *kobĭ* (în pl. *izvoare, ogoare* etc. *oa* este deci analogic). V. Anexa, p. 631 ş.u.

Contrar afirmaţiei lui Iordan (Diftongarea, p. 222 ş.u.), fenomenul nu e în legătură cu natura „închisă" sau „deschisă" a silabei; astfel, *o* nu ar fi fost diftongat în silabă închisă: *cobză, lotcă* etc. Diftongarea ar fi dependentă, aşadar, de prezenţa unui grup de consoane după *o*. V., în această privinţă, obiecţiile noastre de mai sus (p. 330). Cf. de altfel, în Iordan., l.c., p. 231 ş.u., numeroase cazuri de nediftongare în silabă „deschisă": *botă, cofă* etc. Ca şi în cazul neologismelor: *flotă, pagodă, tonă* etc., cuvintele în care *o* nu a fost diftongat au pătrun sîn limbă după producerea fenomenului, astfel încît ele nu au mai fost adaptate la fonetica vechiului fond. Exemple ca dr. *coardă* < lat. *chorda*, dr. *foarfece*, ar. *foarfică* < lat. *forficem*, dr. *foarte* < lat. *fortis*, dr. *moarte*, ar. *moarti* < lat. *mortem*, dr., ar. *poartă* < lat. *porta* etc. confirmă pînă la evidenţă cele arătate de noi.

u. *o* accentuat urmat de *n*, atît în cuvintele din vechiul fond, cît şi în elementele pătrunse din slava meridională, nu a suferit diftongarea, întrucît timbrul său a fost închis în *u*:

dr. *cunună*, ar. *curună* < lat. *corona*, dr. *munte* < lat. *montem*, dr. *muncă:* v. sl. *mǫka* (v. mai sus, p. 310 ş.u.).

Fenomenul nu se produce pentru *o* + *m*; dr., ar., *om* < lat. *homo* etc.

o neaccentuat. Tendinţa lui *o* neaccentuat de a trece la *u*, atestată în latina vulgară prin confuzia, în scris, între *o* şi *u* (v. mai sus, p. 105), continuă să-şi exercite acţiunea în limba română:

dr. *arbure*, ar. *arburi* < lat. *arborem*, dr. *furnică*, ar. *furnigă* < lat. *formica*, dr. *ureche*, ar. *ureacl'a* < lat. v. *oricla*.

Pretinsele excepţii semnalate de Philippide (Un specialist român la Lipsca, Iaşi, 1910, p. 38 ş.u.) nu rezistă la un examen critic, întrucît exemplele invocate sînt semnalate şi cu vocalismul *u:* dr. *corastă* şi *curastă*, ar. *curastră*, *culastră* (Per. Papahagi, Din literat. poporană a aromânilor, I, p. 467) < lat. *colostrum*, dr. *coprinde* şi *cuprinde* < lat. *comprehendere*, dr. *ospăţ* şi *uspăţ*, ar. *uspeţ* < lat. *hospitium*, dr., ar. *rumân*, ar. *rămân*, *arrămănu* (Capidan, Arom., p. 208), *armân* < lat. *romanus*. Ezitarea între timbrele *o* şi *u* probează că *o* era închis.

ă

ă. *a* neaccentuat din elementele latine ale limbii române (afară de *a* iniţial: dr. *adînc* < lat. *adancus*) e redat prin *ă:*

dr. *cămaşă*, ar. *cîmeaşă* < lat. *camisia*.

În dacoromână, *e* accentuat, în elementele latine ale limbii, precedat de o labială (cf. *făt*) a trecut la *ă*, prin etapa *ö*, dar în secolul al XV-lea (cf. *jumetate* v. mai jos, p. 418) şi dialectal, în dacoromână, în aromână şi în meglenoromână timbrul lui *e* a fost conservat; dr. *măr*, ar., megl., *mer*<lat. *melum*, dr. *păr*, ar., megl. *per*<lat. *pilus* şi *pirum* etc. (ML., p. 148 ş.u.; *e* neaccentuat a trecut de asemenea la *ă*, spre deosebire de aromână, unde *e* a rămas intact: dr. *depăna*, ar. *dipinari* < lat. *depanare*, dr. *tînăr*, ar. *tinir* < lat. *tener* (cf. ML, p. 173).

Fenomenul e condiţionat de prezenţa unei vocale prepalatale în silaba imediat următoare: *făt* (sg.), dar *feţi* (pl.), *măr* (sg.), dar *mere* (pl.), *păr* (sg.), dar *peri*, *pere* (pl.) etc.

Dacoromâna cunoaşte şi ea păstrarea timbrului intact al lui *e*. Aria lui *e* păstrat în *băşină* este vastă (v. hărţile noastre nr. 3 şi 4); *e* în *ved* (influenţa lui *vezi* etc.) numai la punctele 85 şi 159; h. 111 (ALRM, I; conservarea lui *e* poate fi pusă în legătură cu timbrul palatal din silaba următoare); *peducel* numai la punctul 85, h. 185; *e* păstrat într-o serie de cuvinte în Lăpuşul de Sus (jud. Hunedoara): Şandru, BL, III, p. 123 ş.u.

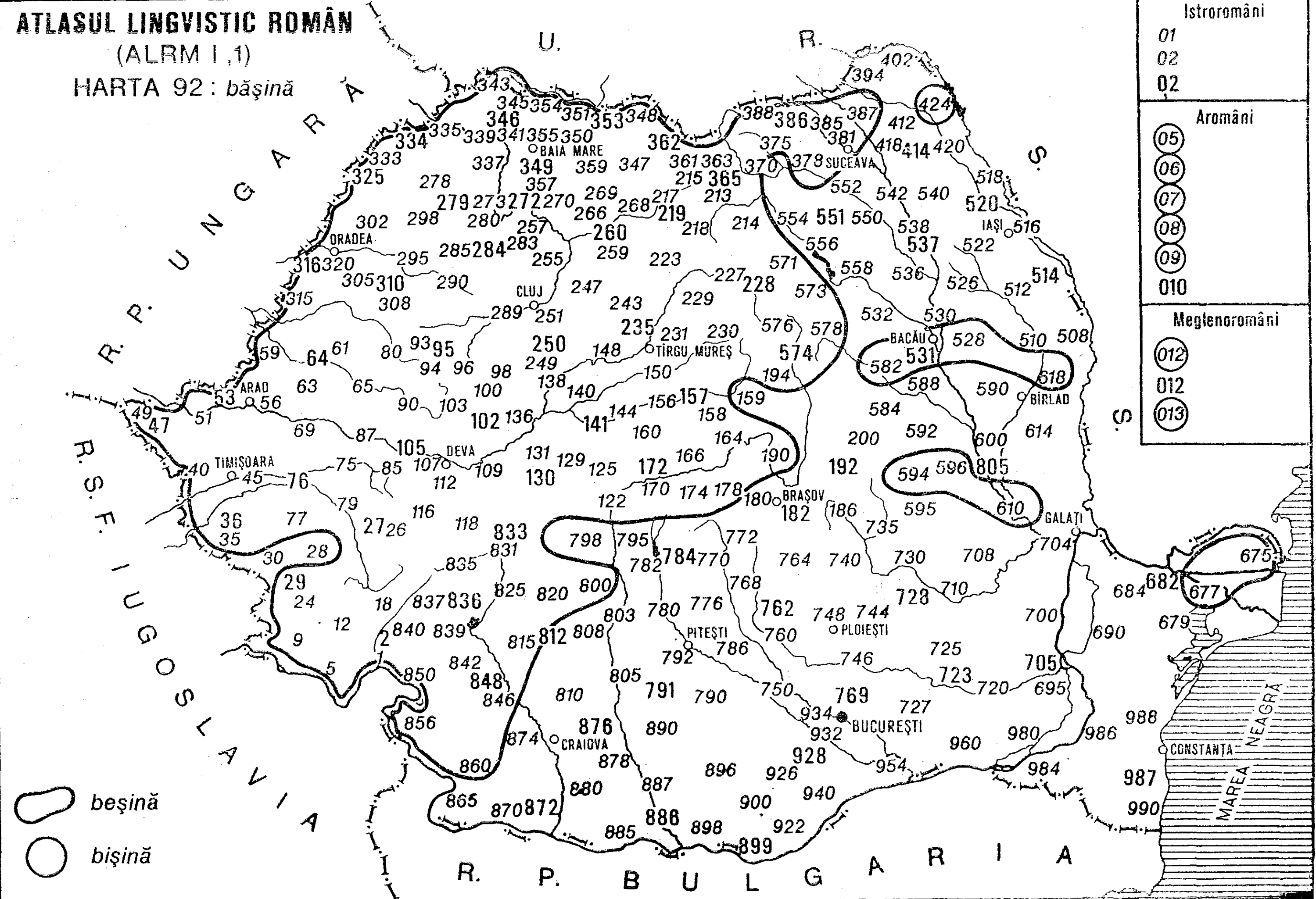
o neaccentuat, în unele elemente latine ale limbii, monosilabe, unelte gramaticale, e redat de asemenea prin *ă:*

dr., ar. *că* < lat. *quod*, dr. *către*, ar. *cîtrî* < lat. *contra*, dr., ar. *după* < lat. **de post*, dr. *fără*, ar. *fîră* < lat. *foras*, dr., ar. *nă* < lat. *nos*.

Dispariţia lui *n*, în *contra*, şi tratamentul lui *o* (> *ă*) trebuie explicate prin întrebuinţarea neaccentuată a prepoziţiilor în frază. Faptul că aromâna, care nu cunoaşte nazalizarea (v. mai jos, p. 336) a pierdut şi ea oclusiva nazală (*cîtrî*; în celelalte limbi romanice, oclusiva nazală a fost păstrată, REW[3], 2187) arată că dispariţia lui *n* nu poate fi explicată decît în legătură cu situaţia lui *contra* ca neaccentuat în frază, căci altfel *n* ar fi trebuit să fie menţinut (cf. ar. *niscîntu*, *atîntu*, opuşi dr. *cît*, *atît*).

Fenomenul se repetă pentru -*o* în cuvintele de origine slavă, pe cînd pentru *o* el nu este general:

dr., ar. *sită:* v. sl. *sito*, dr., ar. *sută:* v. sl. *sŭto* etc. (v. mai sus, p. 306; ML, p. 159 ş.u.).

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN
(ALRM I,1)
HARTA 92: *băşină*
R. P. UNGARĂ
U. R. S. S.
R. S. F. IUGOSLAVIA
R. P. BULGARIA
MAREA NEAGRĂ
BAIA MARE
ORADEA
CLUJ
ARAD
TIMIŞOARA
DEVA
TÎRGU MUREŞ
SUCEAVA
IAŞI
BACĂU
BÎRLAD
BRAŞOV
GALAŢI
PLOIEŞTI
PITEŞTI
BUCUREŞTI
CRAIOVA
CONSTANŢA
Istroromâni
01
02
02
Aromâni
05
06
07
08
09
010
Meglenoromâni
012
012
013
beşină
bişină

Harta nr. 3

DIFTONGII

yu

Primul element al diftongului *yu* accentuat sau nu, provenit din *i* în hiat + *u* a fost absorbit de consoana precedentă, atît în dacoromână, cît și în aromână:

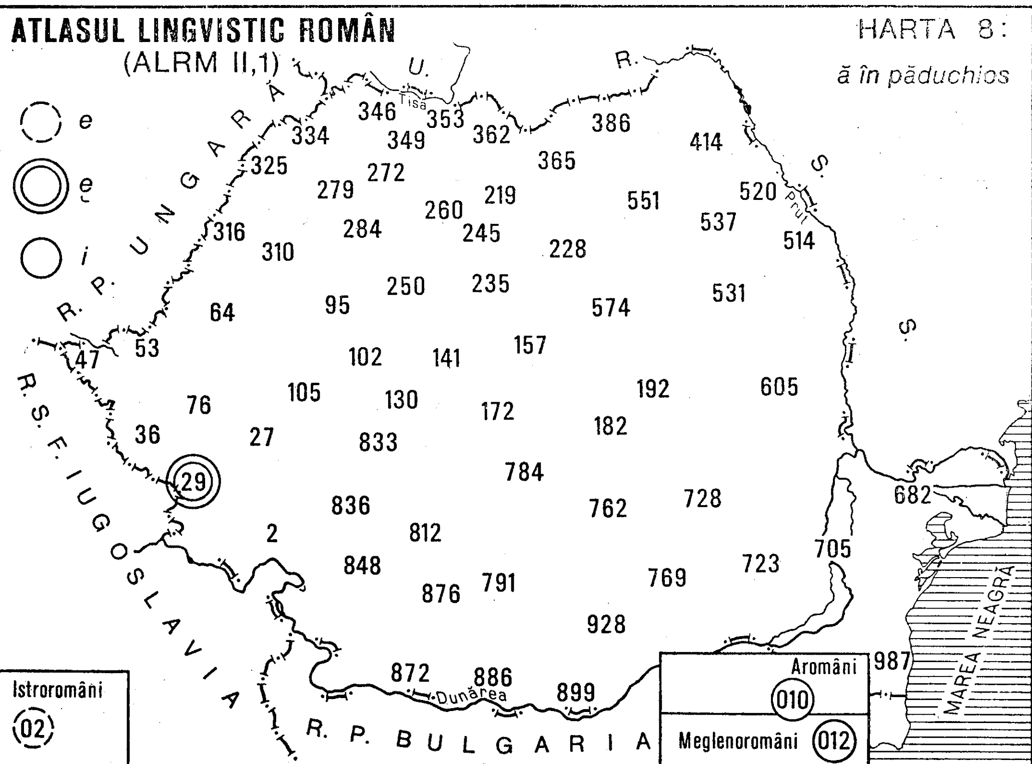
dr. *minciună*, ar. *minčune* (Weigand, Ar., II, p. 317, s.v.; Capidan, Arom., p. 284) < lat. *mentione* (Pușcariu, ZRPh., XXVII, p. 743; REW³, 5508), dr. (sec. XVI) *menčiunos*, ar. *minčunosu* (Capidan, Arom., p. 248), dr. *strunčiuna* (v. mai jos, p. 466).

Roceric-Vasiliu, Affricates, p. 500.

Dimpotrivă, *yu* accentuat în grupul *l'* + *u* a fost redus la *i* atît la nordul, cît și la sudul Dunării:

dr., ar. *blid:* v. sl. *bl'udŭ* (ML, p. 169), dr. *închid*, ar. *ncl'ideare* < lat. *includere*.

yu neaccentuat a trecut la *i* la o epocă recentă; textele din secolul al XVI-lea dau, pe lîngă formele cu *yu* enumerate mai sus, forme cu *i*: *minčinos*, *strunčina* (v. mai jos, p. 466; < lat. **extortionare*, Candrea, Dicționarul enciclopedic ilustrat „Cartea Românească", București, 1931], s.v. *sdruncina*: lat. **extrucinare*, REW³, 3105, face dificultate: Graur, BL, V, p. 97, [.v.).

Harta nr. 4

CONSOANELE

t'

Pronunțarea asibilată a lui *t* + *i* în hiat, în elementele latine ale limbii este atestată încă din secolul al V-lea e.n. (v. mai sus, p. 112). Evoluția ulterioară s-a făcut în doua direcții:

1. *ts*, cînd *t* era urmat de *ia*, accentuat sau nu, și de *iu* neaccentuat: dr. *înălța* < lat. **inaltiare*, dr. *mațe*, ar. *mață* < lat. *matia*, dr. *scoarță* < lat. *scortea*, dr. *preț* < lat. *pretium*.

2. *č*, cînd *t* era urmat de *io*, *iu* accentuați: dr. *fecior*, ar. *fičor* < lat. *fetiolus*, dr. *tăciune*, ar. *tičuni* < lat. *titionem*.

Asibilarea lui *t* latin + *e*, *i* s-a produs după secolul al VI-lea (Rosetti, Rech., p. 109 ș.u.):

dr. *cuțit*, ar. *cuțît*, *cuțut* < lat. **acutitus*, dr., ar. *țară* < lat. *terra*, dr. *țin*, ar. *țîn* < lat. *teneo* (pentru *tînăr* și *timp*, v. mai sus, p. 329).

dz, z

d latin urmat de *i* în hiat, muiat și asibilat încă din epoca latină (asibilarea e semnalată de gramaticii latini în secolul al V-lea e.n. și e notată *dz*, *z* sau *i*, v. mai sus, p. 113), a suferit două tratamente:

1. *dz* (trecut apoi la *z*, încă din secolul al XVI-lea, într-o parte a dacoromânei, și anume în Țara Românească (v. mai jos, p. 473), și în aromâna vorbită la Muloviște și Gopeș (Capidan, Arom., p. 317 ș.u.), cînd era urmat de *ia*, accentuat sau nu, sau de *io*, *iu* neaccentuați:

dr. *așeza* < lat. *assediare*, dr. *miez*, ar. *ńedz* < lat. *medius*, dr. *orz*, ar. *ordzu* < lat. *hordeum*, dr. *prînz*, ar. *prîndzu* < lat. *prandium*, dr. *rază*, ar. *radză* (Mihăileanu) < lat. *radia*.

În secolul al XVI-lea, fonetismul cu *z* e atestat în mod normal în Țara Românească: celelalte provincii cunosc fonetismul cu *dz* (v. mai jos, p. 473).

2. *ğ* (> mai tîrziu *j*), cînd era urmat de *i̯o*, *i̯u* accentuați:

dr. *jos*, ar. *(n)ǵos* (pentru *ǵ*, î.l. de *ğ*, Capidan, Arom., p. 320) < lat. *deorsum*.

d latin + *e*, *i* a suferit același tratament, după secolul al VI-lea:

dr. *zece*, ar. *dzaţe* < lat. *decem*, dr. *zeu*, ar. *dzău* < lat. *deus*, dr. *zic*, ar. *dzicu* < lat. *dico*, dr. *zînă*, ar. *dzînă* < lat. *diana*.

dz mai provine și din *j* latin + *a*:

dr. *zăcea*, ar. *dzațiri* < lat. *jacere*.

Roceric-Vasiliu, Affricates, p. 497—501.

n

Faptul că *n* slav nu a fost tratat în română ca și *n* latin nu probează că rotacismul s-a putut produce tot atît de bine după exercitarea influenței slave asupra limbii române, pentru că nu poate fi concepută coexistența a două pronunțări diferite ale lui *n*, în *lînă* (lat. *lana*), de exemplu, și în *rană* (v. sl. *rana*). Trebuie deci adoptată o explicație cronologică. Singurele cuvinte venite din slavă care cunosc trecerea lui *a* + *n* la *î* și rotacismul (*jupîn* și *smîntînă*)

fac parte din micul grup de cuvinte care au pătruns în limbă în epoca cea mai veche a relațiilor slavo-române, deci în faza anterioară românei comune, căci cunosc trecerea lui *a* la *î* (prin *ă*, v. mai jos p. 374: *jupîn, smîntînă*, ca *stînă* și *stăpîn)*, pe care elementele slave din limba română îl ignoră: dr. *rană*, v.sl. *rana*.

În lat. *frenum, granum* și în **brenu* (v. mai sus, p. 245, 252), *-n-* a suferit un tratament special, în dacoromână, care trebuie explicat prin structura vocalică și consonantică a acestor cuvinte: prima silabă e constituită dintr-o oclusivă + *r* + *î* și e închisă de *n;* în a doua silabă, *n* e urmat de *u* (Rosetti, Étude, p. 37; v. mai sus, p. 245).

Urmat de *e*, *n* s-a menținut: pl. *frîne, grîne*. De notat că în cuvintele cu o structură fonetică asemănătoare, dar în care timbrul vocalei accentuate nu mai este *î*, *n* s-a menținut: dr, ar. *plin*. (Rezultă de aici că dispariția lui *-n-* e posterioară trecerii lui *i* la *î*, provocată de *r* precedent în **brenu, frenum:* ML, p. 154—155, și a lui *ă* la *î* în *granum*).

Dispariția lui *-n-*, în cuvintele amintite mai sus, din cauza unei puternice tendințe spre nazalizare (Nandriș, Phon. hist. p. 282) nu explică de ce *-n-* nu a dispărut în toate cuvintele în care oclusiva nazală se găsea în această situație.

Dispariția lui *-n-*, în cuvintele indicate, s-a petrecut numai în dacoromână, căci aromâna a păstrat pe *n* neatins: dr. *brîu, frîu, grîu*, dar ar. *brîn, frîn, fîrnu, grîn, gîrnu* (M. Sala, SCL, XV, 1964, p. 178; cf., în dacoromână, căderea lui *-n-*, condiționată aici de accent, în *o* < lat. *una*, formă neaccentuată: *o* < *uo* < **uă;* cf. în C.V: *uo*, 69,9; 137,6; 152,9; 167,9 și păstrarea lui *-n-* în forma accentuată *una*, pe cînd aromâna cunoaște, în amîndouă cazurile, o singură formă cu *-n-* conservat: *ună*).

Păstrarea lui *-n-*, în aromână, corespunde lipsei nazalizării în acest dialect. Într-adevăr, nazalizarea provocată de oclusiva nazală, în dacoromână, a avut drept urmare trecerea nazalității peste limitele silabei nazalizate și propagarea ei în silaba următoarea: lat. **canutus* > dr. *cănunt*, dar ar. *cînut*, lat. *genuculum* > dr. *genunchi*, dar ar. *(d)zinucl'u*, lat. *minutus* > dr. *mărunt*, dar ar. *minut*, lat. *manuculus* > dr. *mănunchi*, dar. ar. *minucl'u*, lat. *granuceus* > **grănuț* > dr. **grănunț* > *grăunț*, dar. ar. *gîrnuț* (Rosetti, Étude, p. 18 ș.u.).

De aceea epenteza lui *n*, în aromână (v. exemplele în Capidan, Arom., p. 361 ș.u.), nu este datorată propagării nazalizării anterioare (pentru dr. *nuntă*, ar. *numtă* se admite influența lui *nuntiare*, DE, p. 1260; REW[3], 5999). Ea se explică fie prin anticiparea unei mișcări articulatorii, ca, de ex., în *pîngîn, pîngîniri* (Rosetti, Étude, p. 22), sau este produsul nazalizării expresive, ca în *ninți* (pe lîngă *niți*) „nici" și în *urincl'at, uruncl'at* (*uricl'at* în sudul domeniului: dr. *creangă* < bg. *granka*, nu din *krak*, Capidan, WJb, XV, p. 27).

Ca o urmare a tratamentului special al lui *-n-* latin în dacoromână, vocala precedentă a fost nazalizată, iar timbrul ei modificat: *e* > *i*: lat. *bene*, dr. *bine* etc. (v. mai sus, p. 228). Nazalizarea, nesemnalată în scris, nu este simțită de vorbitori, dar e percepută de foneticieni (Lombard, Pron. du roum., p. 133 ș.u.).

În privința rotacismului, acesta este atestat în secolul al XV-lea în Moldova, iar în secolul al XVI-lea el apare în Ardeal (fostul județ Turda), în nordul Ardealului-Maramureș, în Bucovina și Moldova. În zilele noastre, fenomenul a dispărut din aproape întreaga regiune indicată, și se mai păstrează, sporadic, în Țara Moților (Șandru, BL, II, p. 206; ML, p. 199 ș.u.). în Țara Ugocei (Scurtu, BL, IX, 1941, p. 98—102) și în Moldova (v. hărțile noastre nr. 5, 6 și 7).

Această repartiție a faptelor de rotacism ne îndeamnă să presupunem că, odinioară, rotacismul a caracterizat graiul vorbit în nordul Ardealului, Maramureș și Bucovina, de unde a fost adus în Moldova (v. mai sus, p. 229—230).

Faptul că rotacismul nu apare în aromână concordă cu situația diferită a lui *-n-* în acest dialect; aici consoana, fiind tratată ca explozivă, nu a putut inova.

Acesta este motivul pentru care *-n-* exploziv în dacoromână, nu a suferit rotacismul: în această situație, *-n-* deschidea silaba urmtăoare (de aceea nu a alterat timbrul vocalei precedente și nu a nazalizat-o): dr. *pană* (<lat. *pinna*: v. mai sus, p. 228).

Hărțile 6 și 7, reproduse mai jos arată cum *-r* din cuvîntul *luceafăr*, considerat ca un fapt de rotacism, a fost înlocuit cu *-n*, acelaș fenomen petrecîndu-se și în cazul lui *viezure*.

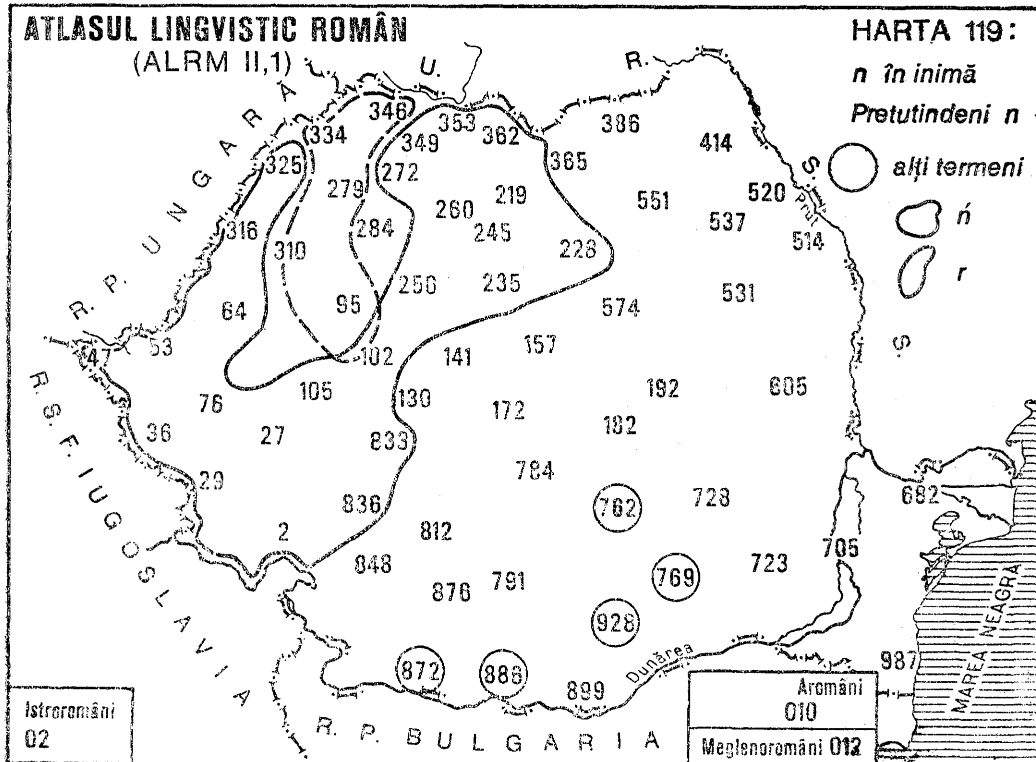
ń. *n* urmat de *i (e)* în hiat a fost palatalizat și apoi muiat în *ń*: acest stadiu fonetic a dăinuit mult timp în dacoromână. În secolul al XVI-lea, *ń*, întovărășit de nazalizarea vocalei precedente, e atestat în nordul Ardealului, Maramureș, Bucovina și în Moldova, pe cînd în sudul Ardealului și în Țara Românească procesul se petrecuse mai demult, ajungîndu-se la un stadiu fonetic fără nazalitate și fără *ń* (v. mai jos, p. 478—479). Astăzi, *ń* apare menținut în nord-vestul și în vestul domeniului dacoromânesc (v. hărțile noastre nr. 8, 9 și 10), precum și în aromână:

dr. *întîi*, *întîn'u*, ar. *ntîn'ŭ*<lat. **antaneus*, dr. *călcîi*, *călcîn'u*, ar, *călcîn'u* < lat. *calcaneum* etc.

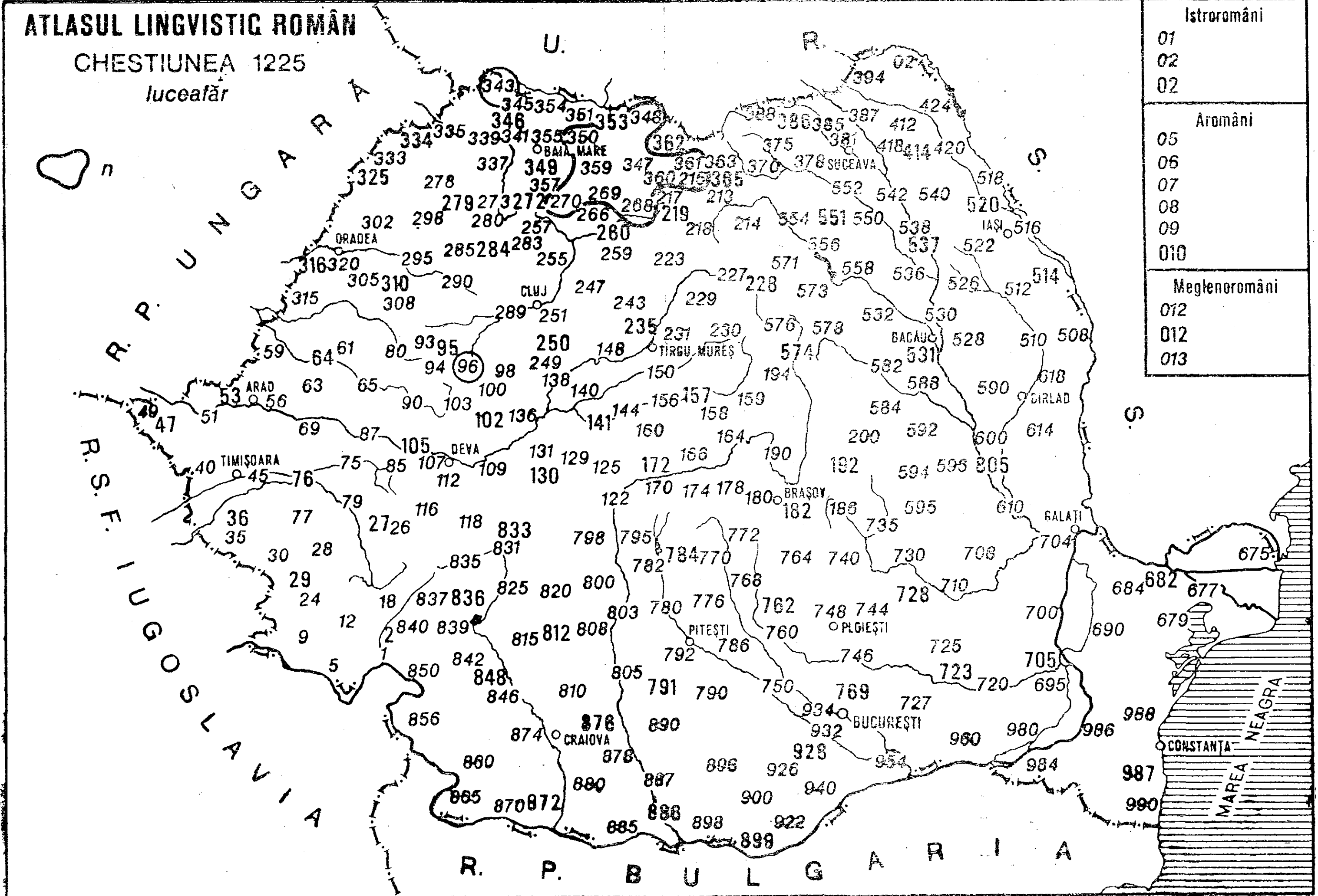
ğ, j

ğ provine din *i* consoană latin, urmat de *o*, *u* accentuați:

dr. *ajuna* (cu accentul pe *u* la ind. prez.), ar. *ağunari* și *ajunari* < lat. *jejunare*, dr. *joc*, ar. *ğoc* < lat. *jocus*, dr. *joi*, ar. *ğoiĭ* < lat. *jovis (dies)*, dr. *jug*, ar. *ğug* < lat. *jugum*, dr. *ajunge*, ar. *ağundziri* < lat. *adjungere*, dr. *ajuta*, ar. *ağutari* < lat. *adjutare* etc.

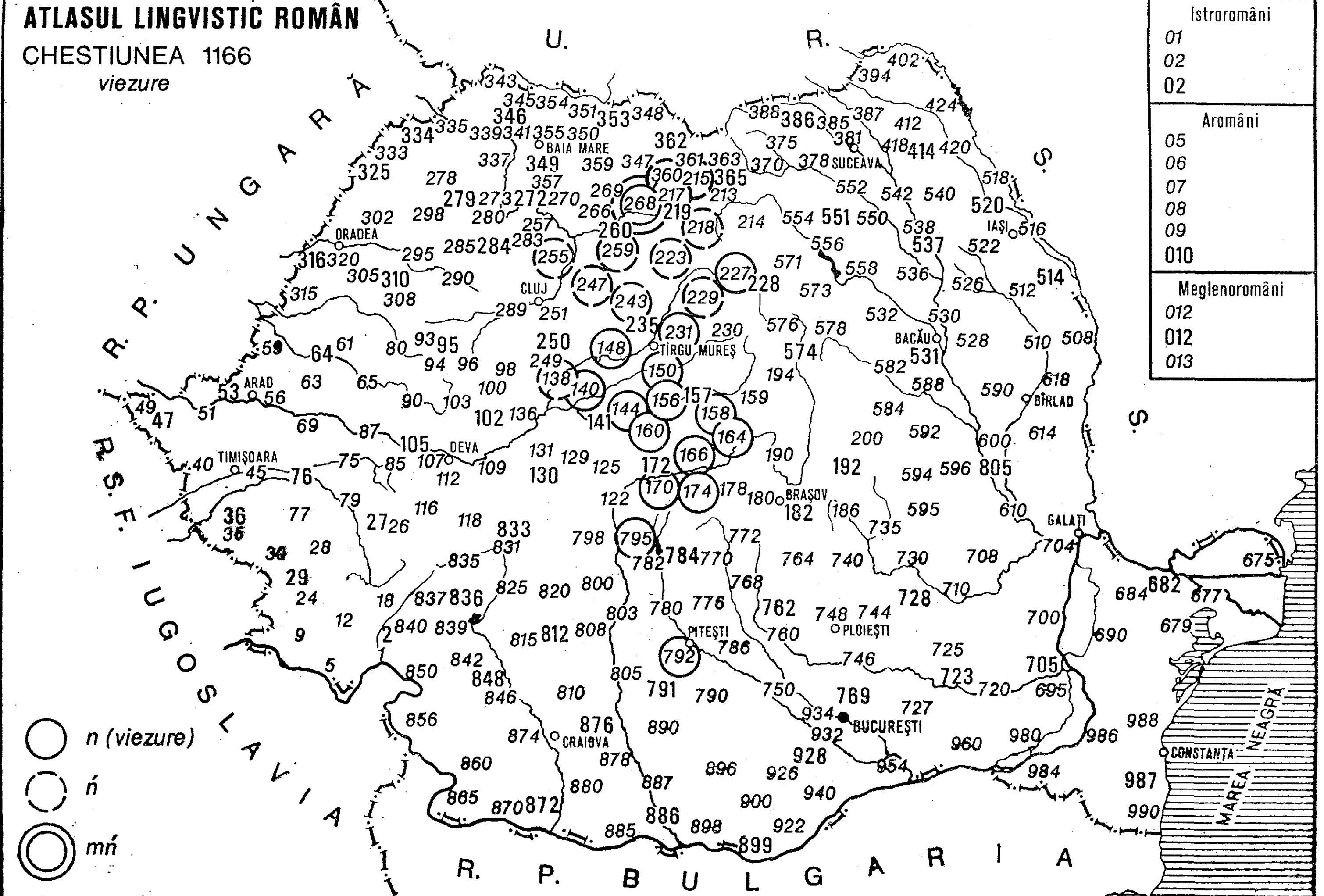

Harta nr. 5

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN
CHESTIUNEA 1225
luceafăr
Istroromâni
01
02
02
Aromâni
05
06
07
08
09
010
Meglenoromâni
012
012
013
R. P. UNGARĂ
U. R. S. S.
R. S. F. IUGOSLAVIA
R. P. BULGARIA
MAREA NEAGRĂ
BAIA MARE
SUCEAVA
IAȘI
ORADEA
CLUJ
TÎRGU MUREȘ
BACĂU
BÎRLAD
ARAD
DEVA
TIMIȘOARA
BRAȘOV
GALAȚI
PITEȘTI
PLOIEȘTI
BUCUREȘTI
CRAIOVA
CONSTANȚA

Harta nr. 6

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN
CHESTIUNEA 1166
viezure
n (viezure)
ń
mń
Istroromâni
01
02
02
Aromâni
05
06
07
08
09
010
Meglenoromâni
012
012
013
U. R. S. S.
R. P. UNGARĂ
R. S. F. IUGOSLAVIA
R. P. BULGARIA
MAREA NEAGRĂ
BAIA MARE
SUCEAVA
IAȘI
ORADEA
CLUJ
TÎRGU MUREȘ
BACĂU
BÎRLAD
ARAD
DEVA
TIMIȘOARA
BRAȘOV
GALAȚI
PITEȘTI
PLOIEȘTI
BUCUREȘTI
CRAIOVA
CONSTANȚA

Harta nr. 7

, *ǵ* a trecut la *j* într-o parte a domeniului dacoromânesc (*j* e atestat încă din secolul al XVI-lea în textele provenind din sudul Ardealului și din Țara Românească, v. mai jos p. 474 ș.u.), iar, în aromână, la Gopeș, și Muloviște (Capidan. Arom., p. 319 ș.u.).

k′

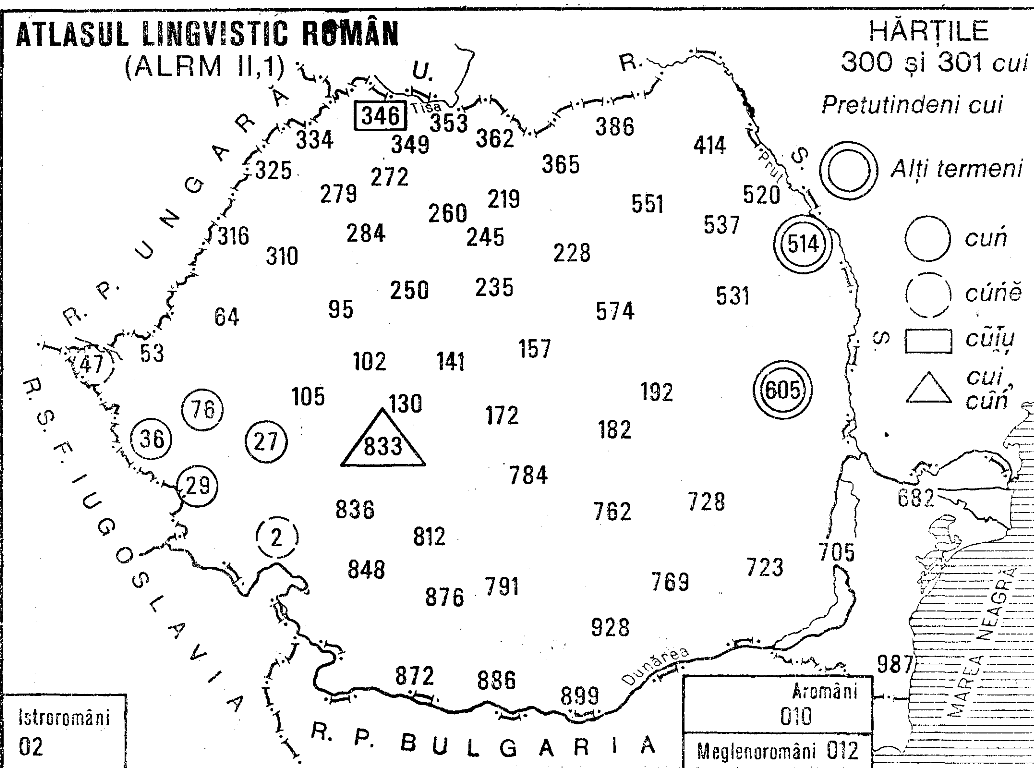
k′ + *i* în hiat a fost asibilat în secolul al II-lea e.n. (v. mai sus, p. 114 — 115). El a suferit două tratamente:

1. urmat de *io, iu*, a trecut la *ts:* dr., ar. *braț* < lat. *brachium*, dr. *încălța*, ar. *(a) ncălțare* < lat. *incalciare*, dr. *îngheța*, ar. *ngl′ițare* < lat. *inglaciare*, dr., ar. *soț* < lat. *socius;*

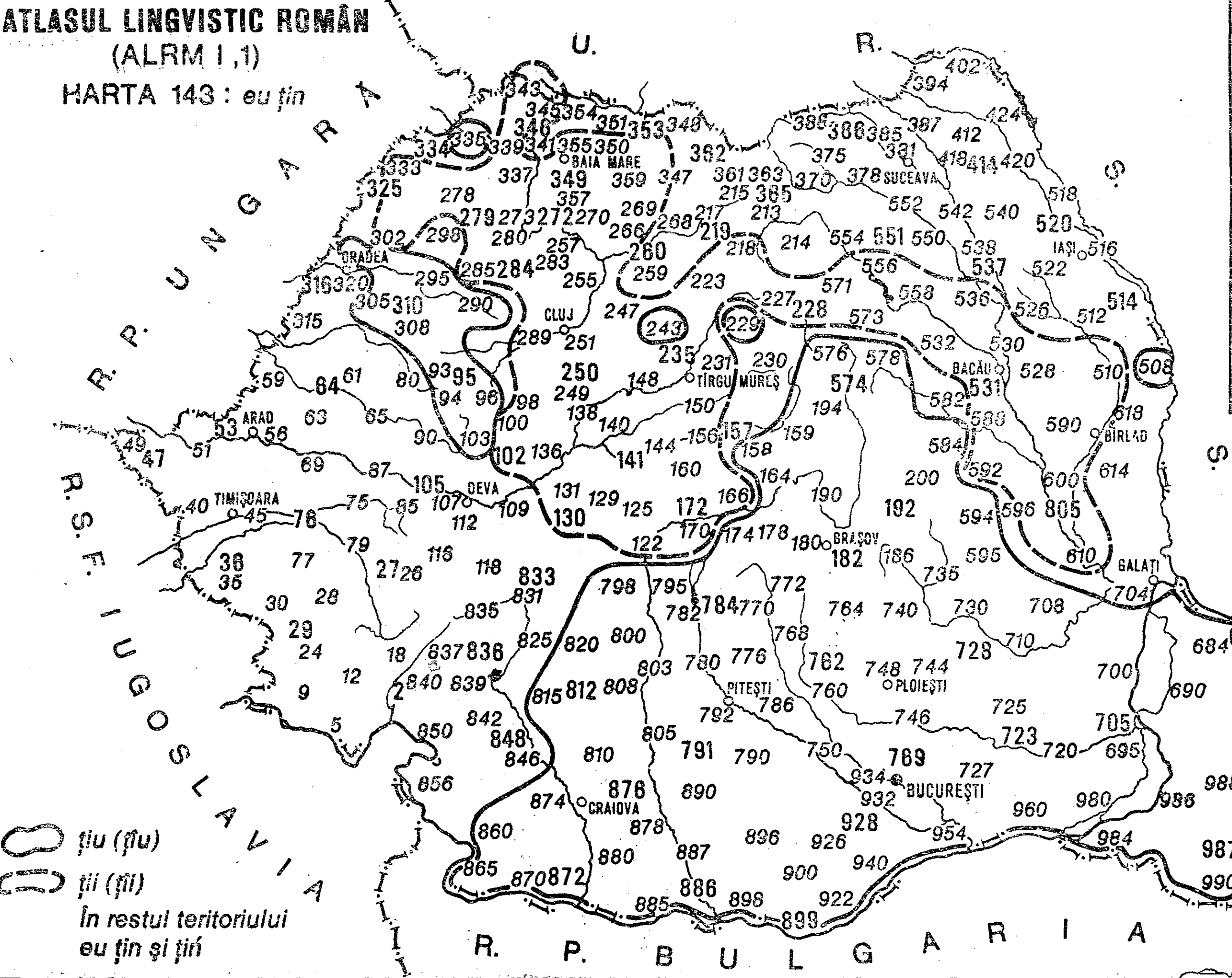
2. urmat de *io* sau *iu* accentuați, a trecut la *č:* dr. *urcior* < lat. *urceolus*, dr., ar. *picior* < lat. *petiolus* (REW³, 6326) (dar *arici*, ar. *aričŭ* < lat. *ericius*, cu *č* în loc de *ts*, poate sub influența pluralului *arići*, unde *č* este normal (Densusianu, H.d.l.r., II, p. 37), dr. *feci(u)* (sec. XVI, 1 sg. perf. simplu, v. mai sus p. 144), megl. *feș* (Capidan, Megl., I, p. 131) și ar. *čičor*.

Asibilarea lui *k′* (+ *e, i*) e atestată în latină, în secolul al V-lea e.n. Tratamentul normal, în dacoromână, este *č* (prin etapa intermediară *ty* < *t′y* < *ky*): dr. *ceară* < lat. *cera*, dr. *cer* < lat. *caelum*, dr. *cină* < lat. *cena*.

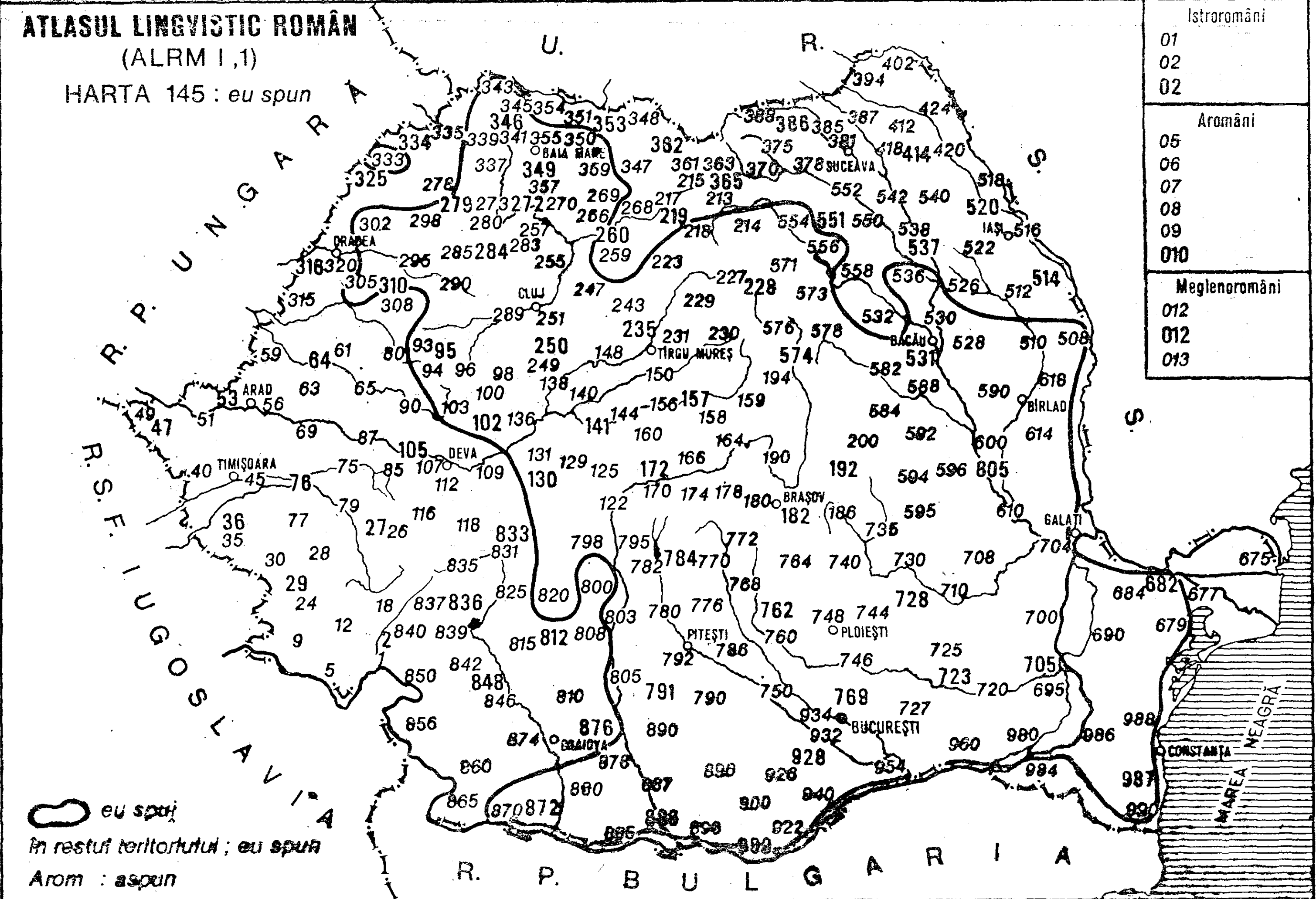
Aromâna cunoaște astăzi, în regulă generală, tratamentul *ts*, corespunzător lui *č* din dacoromână (fără ca să putem preciza pînă în ce măsură, în textele publicate de P. Papahagi și culese de la persoane culte, generalizarea

Harta nr. 8

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN
(ALRM I,1)
HARTA 143 : eu țin
Istoromâni
01
02
02
Aromâni
05
06
07
08
09
010
Meglenoromâni
012
012
013
țiu (țîu)
ții (țîi)
În restul teritoriului
eu țin și țin
R. P. UNGARA
U. R. S. S.
R. S. F. IUGOSLAVIA
R. P. BULGARIA
MAREA NEAGRĂ
BAIA MARE
ORADEA
CLUJ
ARAD
TIMIȘOARA
DEVA
TÎRGU MUREȘ
SUCEAVA
IAȘI
BACĂU
BÎRLAD
BRAȘOV
GALAȚI
PITEȘTI
PLOIEȘTI
BUCUREȘTI
CRAIOVA
CONSTANȚA

Harta nr. 9

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN
(ALRM I,1)
HARTA 145 : eu spun
eu spuị
în restul teritoriului ; eu spun
Arom : aspun
Istroromâni
Aromâni
Meglenoromâni
R. P. UNGARĂ
U. R. S. S.
R. S. F. IUGOSLAVIA
R. P. BULGARIA
MAREA NEAGRĂ
ORADEA
BAIA MARE
CLUJ
SUCEAVA
IAȘI
BACĂU
BÎRLAD
GALAȚI
TÎRGU MUREȘ
BRAȘOV
ARAD
TIMIȘOARA
DEVA
PITEȘTI
PLOIEȘTI
BUCUREȘTI
CONSTANȚA
CRAIOVA

Harta nr. 10

lui *ts* nu este un fapt individual, și întrucît aceasta corespunde cu realitatea fonetică din graiul vorbit); ar. *țeară, țer, țină*, și tratamentul la fel ca în dacoromână, în *aričŭ, činușă* (v. mai jos,) *čireașă, čireșŭ, čirșescu* „cerșesc", *cručișaluĭ* „cruciș" (Capidan, Arom., p. 323).

*čor, čičor, čior*ᵘ, *k'ičuare*, în aromână, în localitățile Giumaia-de-Sus, Selia-de-Jos, Perivoli, Pleasa (ALR, I, h. 58).

ar. *čumă* s.f., „buci, fulgi de lînă; umflătură" nu trebuie explicat prin lat. *cyma* (Capidan, Arom, p. 324), ci prin gr. κῦμα, după cum arată tratamentul *ĭu* al gr. υ (v. mai sus, p. 213). Împrumutul e deci posterior secolului al X-lea și nu interesează, așadar, româna comună.

Sînt însă indicii suficiente că pronunțarea *ts* este recentă. Astfel, în monumentele de limbă ale scriitorilor aromâni din secolul al XVIII-lea, care servesc drept mărturie pentru graiul grupului aromân de nord, și în care se întrebuințează pentru notarea sunetelor românești alfabetul grecesc, nu se observă distincția între *č* și *ts* (în afară de Ucuta, care notează pe *ts* în *țerru, țina, țăne* (vb.) etc., Papahagi, Scr. ar. s. XVIII, p. 69), astfel încît mărturia acestor scriitori nu poate fi luată în seamă. Sînt însă indicii că *č* era cunoscut și la românii din Albania (cf. *klučesc*, la nouă persoane, pe cînd două alte persoane interogate au pronunțat aceeași formă cu *ts*, Rosetti, Cercet. Rom. Alb., p. 33, nr. 24). În Liturghierul de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, provenind din Albania — probabil din Moscopole — *ts* a trecut la *s: frasl'i* = *frațl'i* etc. (Lit. ar., p. 97). În grupul central, la Vlahoklisura, Serres și Samarina, Weigand a notat pe lîngă pronunțarea obișnuită cu *ts*, pe *č* în *aducem, čeara, če, čea, činč, fačem, trečem* etc. (Weigand, Olympo-Wal., p. 53 ș.u.). La sud, în regiunea Olimpului, Weigand a găsit (în 1887) o stare de lucruri haotică: tratamentele *č* și *ts* apar laolaltă, fără a se putea stabili o regulă oarecare. Acest aspect fonetic se explică prin concurența dintre două pronunțări: cea tradițională, cu *č*, ca și în dacoromână, și cea cu *ts*, venită din neogreacă (Skok, ZRPh., XLVIII, p. 402, nr. 3 și p. 410, nr. 2; Idem, l.c., L, p. 511; aromânii din Olimp vin din regiunea Pindului, Capidan, Arom., p. 196, 307). Același fenomen se petrece în graiul sărăcăcianilor, unde pronunțarea dialectală cu *č* tinde să fie înlocuită prin *ts*, din limba vorbită (Höeg, I, p. 186 ș.u.). Cercetările recente au relevat prezența normală a pronunțării cu *č* în regiunea Olimpului (comunicarea lui Sever Pop).

De aceea, notațiile cu *č* ale lui Weigand, în loc de *ts* (Capidan, Arom., p. 102, 321), nu sînt în mod necesar „greșeli" ci pot fi simple variații de notație. Cf., de altfel, Capidan el însuși (l.c. p. 323): „este o pronunțare a lui *ts* în graiul românilor din Olimp care se apropie mai mult de *č* dacoromân".

Pronunțarea *s* a lui *š*, semnalată de Weigand în regiunea Olimpului: *arsine, arsune*, dr. *rușine, aros*: dr. *roș* etc. (Capidan, Arom., p. 334 ș.u.) e datorată, de asemenea, influenței grecești.

Tratamentul lui *c* latin (+ *e, i*) în meglenoromână vine să confirme explicația noastră. Într-adevăr, meglenoromâna cunoaște, în regulă generală, același tratament *tse, tsi*, ca și aromâna: *birbeați, niți, țeapă, ținț* etc.: dr. *berbece, nici, ceapă, cinci*, *č* apare menținut, ca și în aromână, în *činușă* (*čănușă*), *feču, feš* (< *feču*), *čur* (Capidan, Megl., I, p. 129 ș.u.).

Densusianu (H.d.l.r., I, p. 215) a susținut că tratamentul *ts*, din aromână, provine din *č* prin evoluție fonetică (cf. Densusianu, GS, II, p. 375—376: „Nu mai poate fi atunci îndoială că și aromâna a cunoscut altădată peste tot fonetismul cu *č*"). Între argumentele de opus acestei explicații, este acela că în felul acesta ar rămînea neexplicată persistența lui *č* în unele cuvinte din aromână; fonetismul *ts* din *č*, în dacoromână, e semnalat de Weigand în Ardeal și în Mușcel, WJb, VI, p. 31 și VIII, p. 273, cf. XV, p. 150). S-a spus că *č* a fost provocat de *š* următor în ar. *čireașă* și *činușă*. De fapt, *č* s-a menținut în aceste cuvinte, și nu a fost înlocuit cu *ts*, din cauza acțiunii lui *š* următor. Alți cercetători (Meyer-Lübke, S. Pușcariu, T. Papahagi) au explicat tratamentul din aromână independent de cel din dacoromână (cf. Rosetti, Rech., p. 108 ș.u.).

Pentru *ts* în greaca modernă, v. A. Mirambel, BSL, 42, 1964, p. 89—102; Șiadbei (BL, XII, p. 8) susține că ar. *ts* nu ar fi de origine greacă. E. Petrovici (CL, VIII, 1963, p. 42): „formularea mai justă a acestor schimbări ar fi următoarea: reflexele aromâne ale lui *c, g*,

latini urmați de *e*, *i* sînt *ts'*, *dz'*, pe cînd acelea ale lui *t*, *d*, urmați de *ĕ*, *ĭ* și *i*, *c* în hiat sînt *ts*, *dz*; acestea din urmă exercită o acțiune velarizatoare asupra vocalelor (*i*, *e*, *ᵉa*), schimbîndu-le în (*î*, *ă*, *a*)".

ǧ

Tratamentul lui *ǵ* + *e*, *i* este la fel cu al lui *c* + *e*, *i* (v. mai sus, p. 337): dr. *ger*, *gem*, *geană* < lat. *gelu*, *gemo*, **genna*, față de ar. *dzer*, *dzem*, *dzeană* (megl. *zănucl'u*< *dzănucl'u*, *zeazit:* dr. *deget* etc., Capidan, Megl., I, p. 133 ș.u.).

Așadar, lui *ǧ* din dacoromână îi corespunde, în regulă generală, în aromână, un *dz* (dar la Ucuta regăsim și pe *ǧ*: *ǧudicătoru*, *ǧone*, *ǧoĭ*, *ǧumitate*, Papahagi, Scr. ar. s. XVIII, p. 69 și în Liturghierul de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, provenind probabil de la Moscopole: *ǧoni*, *ǧudețu*, *ǧunaticu*, Lit. ar., p. 129; de asemenea, la Avdela: *ǧinǧi'i̯i*, ALR, I, h. 32).

Ca și în cazul lui *č* și *ts* (v. mai sus, p. 340), trebuie ținut seamă, pentru a explica prezența fonetismului *dz* în aromână, de notațiile aproximative, pentru a reda aceste sunete, ale scriitorilor aromâni și ale dialectologilor. Weigand a înregistrat pe *dz* la Vlahoklisura (*dzone*) și pe *ǧ* la Kruševo (*džone*); tot el a atras atenția asupra confuziei dintre *ǧ* și *dz*, în aromână (Olympo-Wal., p. 56). Este deci probabil că pronunțarea cu *dz*, din aromână, vine, ca și cea cu *ts*, din neogreacă.

g + *i* prim element de diftong, a fost asibilat și a trecut la *ǧ* și apoi la *ǰ* într-o parte a domeniului dacoromân:

dr. *ǧiur*, *jur*, megl. *din-zur* < gr. γῦρος (v. mai sus, p. 213), dr. *Sîmǧordzu*, *Sînjorǰ* (azi, Sîngeorz-Băi, jud. Bistrița-Năsăud): numele unei zile de sărbătoare), ar. *Sămǧorǧu*, megl. *Sămǧǫrzu* < lat. *Sanctus Georgius*.

g + *i* în hiat e redat prin dr. *z*, ar. *dz* (cf. *k'* + *i* în hiat, redat prin *ts*: dr. *braț* < lat. *brachium*, dar dr. *zece* < lat. *decem*, v. mai sus, p. 115):

dr. *osînză*, ar. *usîndză* < lat. *absungia* (Graur, Romania, LVI, p. 105).

l

l latin, urmat de *ę*, *ĭ* sau de *ę*, *ĭ* în hiat, a fost palatalizat și apoi muiat și a dispărut în dacoromână, pe cînd în aromână s-a menținut muiat:

dr. *femeie*, ar. *fumeal'a* < lat. *familia*, dr. *iepure*, ar. *l'epure* < lat. *leporem*, dr. *in*, ar. *l'in* < lat. *linum*.

l velar latin intervocalic a trecut la *r* (afară de cazul cînd era urmat de *ę*, *ĭ* în hiat, v. mai sus):

dr. *burete*, ar. *bureati* < lat. *boletus*, dr. *cąre*, ar. *cari* < lat. *qualis*, dr. *păr*, ar. *per* < lat. *pilus* etc.

Fenomenul acesta nu este atestat numai în română, ci și în dialectele italiene (Liguria, Lombardia, Piemont, Emilia; Meyer-Lübke, Die Schicksal des lat. *l* im Romanischen, Leipzig, 1934, 10). Trecerea la *r* presupune o pronunțare velară sau cerebrală a lui *-l-* (cf. ML, p. 119 ș.u.).

M. Sala, SCL, XV, 1964, p. 170, 174.

s

s latin urmat de *i* și de *e*, *i* în hiat a trecut la *š*:

dr. *cămașă*, ar. *cîmeașă* < lat. *camisia*, dr., ar. *caș* < lat. *caseus*, dr. *rășină*, ar. *arușinî* < lat. *resina*, dr. *roș*, ar. *aroș* < lat. *roseus*, dr., ar. *și* < lat. *sic* etc.

š din dr. *șterg*, prin influența lui *i̯e* din **stierg*.

bl

b din grupul lat. *bl* intervocalic a trecut la *u* sau a dispărut:

dr. *staul* < lat. *stabulum* dr., ar. *sulă* < lat. *subla* (CIL, IV, 1712; 3: Pompei; asupra sincopării lui *u*, v. mai sus, p. 99 și Richter, Beitr. z. Gesch. d. Rom., I, p. 36).

br

b din grupul lat. *br* a trecut la *u* sau a dispărut, la intervocalică (cf. tratamentul lui -*b*-, v. mai sus, p. 110):

dr. *ciur*, megl. *čur*, ar. *țir* < lat. *cibrum* (CGL., V. p. 59, 25), dr. *creier*, ar. *crier* < lat. *c(e)rebellum* (**crel* > *creel*, prin diereză, Graur, BL, III, p. 50 ș.u. > *creiel* > *creier;* pentru consonantism, v. DE, p. 406), dr. *faur*, ar. *favru* (cu *v* recent, din *w*) < lat. *fabrum*, dr. *lăurușcă* < lat. *labrusca*.

cl, gl

l, în grupurile lat. *cl* și *gl*, a fost palatalizat și apoi muiat și a dispărut în dacoromână (s-a menținut însă pînă tîrziu în Banat, după cum probează și istroromâna, unde *cl'* este de regulă: Pușcariu, Istr., II, p. 318), pe cînd în aromână *l'* s-a menținut:

dr. *așchie* < lat. *astla* (v. mai sus, p. 122), dr. *cheie* (dr., Banat, sec. XVII; *klejĕ*, Anonymus Lugoshiensis, ed. Hasdeu, RIAF, VI, p. 13, s.v.; cf. DA, s.v. *cheie*), ar. *cl'ae* < lat. *clavis*, dr. *închin*, megl. *ancl'in* < lat. *inclinare*, dr. *șchiop*, ar. *șcl'op* < lat. *cloppus*, dr. *șchiau*, ar. *șcl'ău* „Slave" (Pușcariu, EW, 1547) < lat. *sclavus* (*sklavenos*, gr., „Slave", REW[3], 8003 a), dr. *ureche*, ar. *ureacl'a*, istr. *urẹcl'e* < lat. v. *oricula;*

dr. *ghiață*, ar. *gl'eț*, *gl'ață* (pl.) < lat. *glacies*, dr. *înghiți*, ar. *angl'itari* < lat. *ingluttire*.

cleamă din Cod. Voronețean (*clĕmă*, 72, 6—7) poate fi o eroare de transcriere a copistului (pentru *chiamă*), după cum presupune Densusianu (H.d.l.r., II, p. 127 ș.u.); *cl* e menținut în nume proprii, în Moldova, în secolul al XV-lea: *Urĕcle, Unclĕta*, Hasdeu, Arch. ist., III, p. 190; v. mai jos, p. 423).

În privința datării momentului cînd *cl'* a devenit *k'*, Densusianu (H.d.l.r., I, p. 303 ș.u.) socotește că împrumuturile din sîrbo-croată și din maghiară, conținînd acest grup, ne pot folosi pentru precizarea acestei date. Într-adevăr, zice Densusianu, dacă grupul *cl* s-ar fi aflat la stadiul *cl'* în momentul împrumutului, atunci cuvintele sîrbo-croate sau maghiare, conținînd acest grup, ar fi trebuit să sufere tratamentul la care a fost supus *cl'* în cuvintele din fondul latin al limbii, adică *k'*. Prin faptul că grupul *cl* a fost menținut în *făclie* și *mîglă*, de exemplu (s.-cr. *vaklja*, *faklja*, magh. *fáklya*, *máglya*), aceasta probează că *cl'* trecuse la *k'* numai în cuvintele din vechiul fond.

De fapt, aceste cuvinte nu pot oferi un mijloc de datare a fenomenului, pentru că grupul lor *kl* era urmat de yod, și deci *l* nu era muiat. De aceea, s.-cr., magh. *kl* > dr. *cl* (nu *cl'*!); cf. fenomenului analog pentru *ń* și *n*, în împrumuturile din slavă (v. mai sus, p. 308).

Densusianu (H.d.l.r., I, p. 302) susține că rut. *kl'ag* a fost împrumutat din română înainte de secolul al XIII-lea, pentru motivele invocate mai sus. De fapt, grupul *kl* s-a păstrat și după secolul al XIII-lea, dovadă o serie de exemple din secolele al XV-lea—al XVI-lea provenind din Moldova (v. mai jos, p. 423).

l nu a fost palatalizat după oclusivă sau fricativă labială: dr. *blînd*, *floare*, *plin*.

Fenomenul palatalizării și muierii lui *l* după *c*, *g* se explică prin poziția și mișcările limbii în timpul articulării acestor grupuri: vîrful limbii fiind ținut în jos, în timpul articulației oclusive și a vocalei următoare, se ridică

pentru a articula pe *l*; această mişcare a muşchiului lingual este influenţată de consoana postpalatală precedentă, astfel încît, prin asimilare, locul articulaţiei este mutat în regiunea unde se articulează *l'*. Fenomenul nu s-a produs după oclusivă sau fricativă labială, pentru că poziţia limbii, în timpul articulării lui *p*, *b*, *f*, nu mai este favorabilă inovaţiei (Grammont, Traité de phonétique, Paris, 1965, p. 209 ş.u.).

Pentru problema palatalizării şi muierii consoanelor, v. studiul nostru, Despre consoanele palatalizate şi consoanele muiate, SCL, VI, 1955, p. 199–207.

„*kl* et *gl* exigent deux mouvement bien distincts de la langue: l'un de la racine, l'autre de la pointe. *kl'*, *gl'* au contraire, demandent un mouvement intermédiaire, non plus de la pointe, mais du dos de la langue. L'*l'* est donc appelée naturellement par la gutturale. On ne voit pas les mêmes raisons pour le mouillement de l'*l* après les labiales" (Rousselot, Les modifications phonétiques du langage..., p. 263). „La raison physiologique de la mouillure de *l*... c'est l'abaissement de la langue par assimilation. Dans les deux derniers groupes (*kl* et *gl*), le point d'articulation de *k* et de *g* a, de son coté, exercé une influence assimilatrice sur la latérale, en étendant la région d'articulation" (A. Sjögren, Revue de phonétique, Paris, 1965, V, p. 204–205).

ps

Grupul *ps*, în lat. *ipse*, apare asimilat încă din latina vulgară: *isse* (v. mai sus, p. 123). Forma cu nazală, din dacoromână: *îns* (m), *însă* (f.), se explică pornindu-se de la compusele cu *in*, *cum*, prin propagarea nazalităţii anterioare, fenomen normal, în dacoromână (v. mai sus, p. 336): *cum ipso* > **cum ăsu* > **cun ănsu*. În aromână, unde fenomenul propagării nazalităţii este necunoscut, *nîs* (*năs*, Capidan, Arom., p. 425 ş.u.) se explică printr-o separaţie arbitrară a compusului: **cun ăsu* > *cu năsu* (Puşcariu, EW, p. 870; DE, p. 869; Puşcariu, DR, III, p. 394, n. 1. *Cunînsu*, *cunusul*, *cu nusa*, *cu nuşii*, în secolul al XVI-lea, v. mai jos, p. 458).

st

Grupul latin *st* urmat de *e* sau de *i* e redat prin *št*:

dr. *aşterne*, ar. *aştirnari* < lat. *asternere*, dr. *cîştiga*, ar. *cîştigari* < lat. *castigare*, dr. *înveşti*, ar. *nveaştiri* < lat. *investire*;

urmat de *i(e)* în hiat, *st* a trecut la *š*:

dr. *păşune*, ar. *pîşuni* < lat. *pastionem*, dr. *uşe*, ar. *uşă* < lat. *ustium* (dr. *creştin*, ar. *crişţin* < lat. *christianus*, cu grupul păstrat, întrucît cuvîntul a pătruns tîrziu în limbă şi nu a mai fost adaptat la cuvintele din vechiul fond).

sc

zg-. Grupul latin *sc-* apare sonorizat în *zg-*, şi fenomenul e semnalat nu numai în română, dar şi în dialectele italiene şi în albaneză, astfel încît trebuie să admitem că este vechi:

dr. *zgaibă*, ar. *sgaibă* < lat. **scabia* (REW³, 7634), alb. *zgjebe*, abruzz. *zgabbyę*, friul. *zgabye*; dr. *zgură* (cf. dr. *scoare*, v. mai sus, p. 180), ar. *zgură* < lat *scoria*, alb. *zgjyrë* (bg. *zgorija* „Schlacke", explicat de Romansky, WJb, XV, p. 132 ş.u. prin ngr. σκουριά; Jokl, IF, XXXVII, p .112 ş.u. propune acelaşi etimon pentru forma din albaneză), dr. *zgîriu* < lat. *carilium* „Nusskern" (dubios: REW³, 1726; dialectele italiene cunosc forme cu *g*: *zgariá* etc.).

Densusianu (H.d.l.r., I, p. 350) explică sonorizarea lui *sc-* prin influenţa formelor albaneze. Dar, în afară de faptul că acest factor trebuie, în principiu, eliminat din discuţie (v. mai sus.

p. 240—241), formele romanice corespunzătoare, cu grupul sonorizat, ne arată că fenomenul nu este limitat la română şi la albaneză. Aceeaşi obiecţie în privinţa dr. *vitreg*: lat. *vitricus* (REW[3], 9400), pentru care cf. log. *bidrigu*. Cu privire la dr. *aprig*, v. REW[3], 561, 4055: termenul nu poate fi explicat prin latină, pentru că sensurile nu coincid (cf. şi Graur, BL, V, p. 100, s.v.).

št. -Grupul latin *sc* urmat de *e, i* este redat prin *št*:

dr. *creşte*, ar. *creaştiri* < lat. *crescere*, dr. *deştinde* < lat. *descendere*, dr., ar. *paşti* < lat. *paschae*, dr. *peşte*, ar. *peaşti* < lat. *piscis;*

urmat de *e, i* în hiat, grupul a fost redus la *š*: dr., ar. *faşă* < lat. *fascia*.

AFEREZA

a-

Afereza lui *a* iniţial neaccentuat trebuie opusă protezei lui *a*-, tendinţă comună dacoromânei şi aromânei, dar realizată în mod independent în fiecare dialect (v., mai jos, p. 370—371). Fenomenul este caracteristic pentru română, în opoziţie cu celelalte limbi romanice:

lat. *agnellus, agnella* > dr. *miel, mia*, ar. *ńel, ńală* (pentru *mior, mioară*, v. ML, p. 174—175).

lat. *amita* (REW[3], 424) > dr. *mătuşă*,

lat. *animalia* (REW[3], 476) > dr. *nămaie* (Banat), ar. *numal'u*,

lat. *annotinus* (REW[3], 485) > dr., ar. *noatin*,

lat. *aprilis* (REW[3], 562) > dr. *prier* (cf. Graur, BL, III, p. 50 ş.u.), megl. *pril'* (ar. *april'*; cf. ngr. ἀπρίλιος, DE, 1444),

**apă-botează* > dr. *bobotează* (DE, 168),

lat. *aranea* (REW[3], 593) > dr. *rîie*, ar. *arîńă* (cu *a*- recent),

lat. *autumnus* (REW[3], 812) > dr., ar. *toamnă*.

Cauzele aferezei ar putea să rezide în faptul că *a*- a fost considerat ca un element mobil, întrucît avea mai multe funcţiuni, numele şi verbul putînd fi întrebuinţate combinate cu *a*- sau fără *a*-:

1. *a* < lat. *illa*, a fost întrebuinţat ca articol proclitic la numele feminine, encliza articolului nefiind generalizată, după cum *lu* < *illum* era întrebuinţat, cu aceeaşi funcţie, la numele masculine (cf. mai sus, p. 134, 159 ş.u.). Aşadar, numele apărea cînd cu *a*-, cînd fără *a*-;

2. există verbe cu *a*- etimologic, de exemplu dr. *adormi* < lat. *addormire* (REW[3], 157), *aduce* < lat. *adducere* (REW[3], 160), alături de *dormi* şi *duce*, şi altele simple, la origine, care apar şi cu *a*-: dr. *coperi* (şi *acoperi*) < lat. *cooperire* (REW[3], 2205), *mesteca* (şi *amesteca*) < lat. **mixticare* (REW[3], 5617).

a- mai este întrebuinţat la formarea infinitivului verbelor (cf., în secolul al XVI-lea şi al XVII-lea, întrebuinţarea nominală a verbelor la infinitiv: *de-a firea, de-a numărarea* etc., v. mai sus, p. 237 ş.u.).

Şi atunci, din moment ce numele apare cu *a*- şi fără *a* iniţial şi tot astfel verbul, numele cu *a*- etimologic, ca acelea enumerate mai sus, şi pronumele demonstrative cu *a*- (< *eccum*): *acest, acel* au putut fi întrebuinţate fără *a*- protetic.

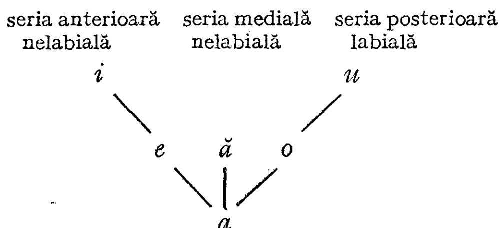
În meglenoromână, afereza a fost extinsă la toate elementele vocabularului, încît procesul constituie o trăsătură caracteristică a acestui dialect (Capidan, Megl., I, p. 66, 97 ş.u.).

FONOLOGIA

Statutul fonologic al românei comune este următorul:

VOCALE

Latina vulgară orientală cunoștea șase vocale:
i(< ị), *ẹ*(< ę, ị), *ę* (< ę), *a*(< *a*), *o*(< ǫ, ọ), *u*(< ụ, ų).
Sistemul vocalic român comun cuprindea șase foneme vocale:

Sistemul comportă trei grade de închidere progresivă, mergînd de la gradul cel mai deschis la cel mai închis: I: *a*, II: *e*, *ă* , *o*, III: *i*, *u*.

E. Petrovici pune în relație închiderea timbrului vocalelor (*e* > *i*, *o* > *u*) cu nazalizarea (Infl. sl., p. 30); de observat însă că închiderea timbrului vocalelor se produce și în afară de nazalizare. În privința anteriorității lui *ă*, față de *î*, v. expunerea noastră din Anexă, p. 590, care anulează părerea lui E. Petrovici și Em. Vasiliu (SCL, XVII, 1966, p. 407–411).

ă se opune lui *a* în flexiunea nominală: dr. *casă—casa*.

La începutul silabei, *e* se realizează ca *ie'*: *ieri*, ar. *(a)ieri* < lat. *heri*. Diftongul *i̯e* inițial de silabă, este astăzi monofonematic, atît la nordul, cît și la sudul Dunării (unde însă *i̯e* nu apare la inițiala cuvîntului).

Metafonia lui *e* și *o* accentuați, urmați în silaba imediat următoare de *a(ă)* sau *e*, a dat naștere unor diftongi bifonematici: (*e̯a'*, *o̯a'*).

Vocala *î* lipsește din seria vocalelor din româna comună. Dar exista arhifonemul *N*, realizat ca *n̥* sau *ă* (mai tîrziu *î*) la inițială (v. Andrei Avram, FD, IV, p. 7—23 și Matilda Caragiu Marioțeanu, SCL, XIV, 1963, p. 315).

SEMIVOCALE

Româna comună poseda două semivocale: una în seria anterioară, nelabială, cu timbrul *e*, *i*, iar a doua în seria posterioară, labială, cu timbrul *o*, *u*.

Semivocalele formează diftongi cu semivocala ca prim sau al doilea element: dr. *e̯ale—i̯ale*, ar. *e̯ali—i̯ali* < lat. *illae*, dr., ar. *o̯arbî—uarbî* < lat. *orbus*.

Din punctul de vedere al funcției în silabă, semivocalele joacă rolul de consoane deschise. Elementele care intră în alcătuirea silabei pot fi clasificate după cum urmează: 1. foneme deschise și funcțional silabice: *i*, *u*, *l̥*, *m̥*; 2. foneme deschise și funcțional nesilabice: *i̯*, *u̯* etc.; 3. foneme închise, nesilabice: *p*, *t*, *k*.

CONSOANE

Vocalele prepalatale *e* și *i* au alterat consoanele precedente, care au devenit fricative și africate. *k'* era, la început, o variantă a fonemului *k*, pentru a deveni mai tîrziu un fonem independent. Consoanele *g, t, d, i* consoană și *s* sub acțiunea acelorași vocale prepalatale au devenit foneme independente, fricative sau africate: *k* > *č, ts; g* > *ğ, (d)z; t* > *ts, č; d*>*dz, ğ; s*>*š*.

Dar oclusivele și-au păstrat caracterul dur și de asemenea *s* nu a fost alterat înaintea lui *a, ă, o, u*.

Astfel sînt oclusivele dure *k, g, t, d* în *car, gură, tată, dor* sau siflanta (*s*) în *soare*, opuse fricativelor (*č, ğ, ts, z*) și șuierătoarei *š* în *cer, ger, țară, zi, și*.

Corelația de sonoritate din latină a fost păstrată în română. Există deci o serie de consoane cu sonoritate pertinentă: *b d g g' ğ v z ž*, opusă unei serii cu sonoritatea nepertinentă: *l m n r y w t s h*. Seria sonoră: *b d g g' ğ v z ž* se opune seriei surde: *p t k k' č f s š*.

Corelația de sonoritate se neutralizează în fața consoanelor care aparțin corelației de sonoritate: *des-/dez-* (dr. *despărți—dezbate*).

Opoziția de sonoritate nu se neutralizează la finală, întrucît în epoca română comună finala era vocalică: *corbu—corpu* etc. (aromâna a păstrat pînă astăzi această structură fonetică, v. M. Caragiu Marioțeanu, SCL, XIV, 1963, 313).

ts monofonematic are ca pereche pe *dz* (< *d*).

Consoanele sînt dure sau palatalizate, potrivit calității vocalei următoare.

Consoanele din seria palatalizată au constituit variante ale seriei nepalatalizate. Astfel este *k—k'* etc. În evoluția ulterioară a limbii, variantele au devenit foneme independente.

Consoanele *ts* și *dz* au căpătat o nouă distribuție în româna comună, opunîndu-se lui *t, d* înaintea lui *a, o, u*; astfel *învătsu, bratsu, atsă, miedzu, frundză* se opun lui *tu* < lat. *tu, dă* < lat. *dat*.

č, ğ se opun lui *k, g* înaintea lui *a*: *casă, čeară, ğeană*, față de *galben*.

Așadar, *k, g* s-au diferențiat în patru foneme:

t	*ts*	*č*	*k*
d	*dz*	*ğ*	*g*

Roceric-Vasiliu, Affricates, p. 500.

n. 1. *n* urmat de *i*(*e*) în hiat a fost palatalizat și după aceea muiat. În epoca română comună, *n*, în situația arătată, se menținea muiat.

Ulterior, *n'* a dispărut în majoritatea teritoriului dacoromân, dar s-a menținut la sudul Dunării: lat. *calcaneum* > dr. *călcîi*, ar. *cîlcîn'u*.

2. Trecerea lui *-n-* la *-r-* (rotacism) este comună românei și albanezei, dar fenomenul nu s-a produs în același timp în cele două limbi. Aromâna nu cunoaște fenomenul, dar nu cunoaște nici nazalizarea vocalei care urmează după oclusiva nazală, și aceasta constituie una din trăsăturile sale caracteristice (meglenoromâna se comportă la fel).

Astfel: lat. **canutus* > dr. *cărunt* (prin *cănunt*), dar ar. *cînut*.

Rotacismul este un fenomen dialectal al românei comune, care nu interesează decît graiurile nord-dunărene, căci este anterior epocii în care s-a manifestat influența slavei meridionale asupra românei (sec. VI—VIII).

Acest fenomen nu a dat naștere unui fonem nou, căci *nr* sau *r* nu sînt decît variante ale lui *n* și opoziția e aceeași în *bine* (sau *binre*) față de *bice*, de exemplu.

h, împrumutat din bulgară (v. mai sus, p. 315), figurează atît în dacoromână, cît și în aromână: dr. *har-car*, ar. *hári-kári* etc. (Matilda Caragiu, SCL, XIV, 1963, p. 323).

OBSERVAȚII FINALE

Trebuie separate inovațiile fonetice comune celor două grupuri și creația unui sistem fonologic comun, de inovațiile ulterioare, care s-au dezvoltat într-un mod independent în fiecare grup. Trecerea lui *e*, urmat de *n*(+ consoană) la *i*, diftongarea lui *e* în *ie*, metafonia vocalelor accentuate *e* și *o*, urmate în silaba imediat următoare de *a*(*ă*) sau *e* și trecerea lui *a* neaccentuat la *ă* și conservarea lui -*u* final la nordul și la sudul Dunării se numără printre trăsăturile caracteristice ale foneticii românei comune. Trebuie semnalate, apoi, trecerea lui *o* neaccentuat la *u* și alterarea consoanelor urmate de o vocală prepalatală, al cărei început datează din epoca latină. În tratamentul lui *n* intervocalic dacoromâna se separă de aromână. Tratamentul lui *l* înaintea unei vocale prepalatale, a lui *l* velar intervocalic și a grupurilor *cl*, *gl* este la fel în graiurile nord- și sud-dunărene și, de asemenea, tratamentul grupurilor *sc* și *st*.

Româna comună era foneticește unitară, dar, în unele puncte importante, graiurile nord-dunărene au avut o evoluție diferită, pornind de la o stare comună.

„Schița" lui Gr. Rusu, „a sistemului fonologic al dacoromânei comune" (SCL, XV, 1964, p. 347—356), fundată pe doctrina lui E. Petrovici (v. E. Petrovici, Fenomene de sinarmonism în fonetica istorică a limbii române. CL, I, 1957, p. 113 ș.u.), nu rezistă unui examen critic. Nu se ține seama, în această descriere, de influența sunetului următor asupra vocalei precedente; vocala de timbru *î* e considerată primară. Existența a 12 vocale în dacoromâna comună nu e confirmată de analiza faptelor [v. Andrei Avram, Cu privire la sistemul fonologic al dacoromânei comune, SCL, XV, 1964, p. 357—364: „Concluziile la care a ajuns Gr. Rusu cu privire la această problemă (fonologia dacoromânei comune) ni se par inacceptabile". p. 364].

MORFOLOGIA

NUMELE

SUBSTANTIVUL

GENUL

Neutrul e o categorie vie, în română; neutrul exclude animatul. Dintre limbile romanice, numai spaniola și franceza au păstrat unele unelte gramaticale care exprimau neutrul în latină, iar italiana a conservat neutrul care denumește substantive colective. În română, ca și în italiană și în alte limbi indo-europene, neutrul este exprimat cu ajutorul desinenței substantivelor masculine, la singular, și a celor feminine, la plural.

După dispariția neutrului în latină, el reapare în română probabil în epoca română comună, și folosește desinențele masculinului, la singular și ale femininului, la plural, precum și vechea desinență *-ora* a neutrului latin: dr. (m.) sg. *scaun* — (f.) pl. *scaune*, (neutru) pl. (de la *ochi*) *ochiuri*, ar. (m.) sg. *braț* — (f.) pl. *brațe*, (neutru) pl. (de la *arńiu*) *arńiuri*.

Apariția neutrului trebuie explicată ca un produs al mentalității societății respective. Existența neutrului poate fi socotită ca o reacție împotriva arbitrarului semnului lingvistic. Tendința la motivare apare și reapare, în cursul evoluției limbilor.

Crearea neutrului trebuie deci explicată prin necesitatea de a marca distincția între „animat" și „inanimat".

Neutrul exprimă, în limba română, inanimatul.

Al. Rosetti, Contribuții la studiul neutrului în limba română, SCL, XIV, 1963, p. 430—438.; ELG, p. 382—404.

CAZURILE

Latina vulgară păstrase cinci cazuri: nominativ (cf. dr., ar. *șarpe* < lat. *serpis*), genitiv-dativ, acuzativ (dr. *frunte*, ar. *frîmte* < lat. *frontem*) și vocativ.

Pronumele personal avea următoarele forme: la acuzativ singular: *l*, m. și *o*, f., iar la plural: m. *i* și *f. le*.

Genitivul fusese absorbit de dativ, încă din latină.

Formele de genitiv cu *a* proclitic (< lat. *ad*) funcționează ca genitiv-dativ: *al* < *a* + artic. *l* (< lat. *ad illo*)

ali < *a* + artic. *li* (< lat. *ad illi*)

ar. *a domnului* (Caragiu, Lit. ar., p. 102) < *ad* + *illo*, *al dumnidză* (Idem, l. c., p. 101).

Formele de genitiv-dativ din dacoromână (sec. XVI, v. aici mai jos, p. 494) *lu* și *lui* derivă din lat. *illui* și *illo* (cf. dr. *Dumitru al Iancu* și *Gheorghe ali Lip*, dialectal).

I. Coteanu, Schiță a declinării numelui în româna comună, SCL, XV, 1964, p. 445—469, Sorin Stati, Din problemele declinării românești, SCL, X, 1959, p. 63—75 (teze inacceptabile).

ARTICOLUL

Articolul la numele masculine și neutre este *-lu*, în dacoromână și în aromână (v. mai sus, p. 134; *-le*, la numele masculine în *-e*, în dacoromână și în aromână, l.c., p. 134).

Ar. (sec. XVIII și astăzi în Albania la Muloviște și la Gopeș, Capidan, Arom., p. 365, 383 ș.u.; Matilda Caragiu Marioțeanu, Liturghier aromânesc, București, 1962, p. 100 ș.u.) *birbeculu, capul* înfățișează, așadar, formele articulate așteptate; în ar. *bărbatlu, luplu* etc., forme obișnuite, *-lu* apare după finala consonantică a numelui. (Formele în *-ul(u)* sau *-lu* se explică pornind de la pronunțarea explozivă, sau nu, a consoanei finale: consoană + *u* sau consoană: ML, 253 n. 3; Matilda Caragiu Marioțeanu, Liturghier aromânesc, București, 1962, p. 100).

În aromână, substantivele masculine și neutre, la singular articulat:
1. *omlu* (cu *u* sincopat; la fel fărșeroți) și *omu*;
2. *sborulu*, cu *u* păstrat (Caragiu, FD, IV, 1962, p. 95—100; v. și I. Stan, CL, V, 1960, p. 29—37).

ADJECTIVUL

COMPARAȚIA ADJECTIVELOR

Mult e întrebuințat pentru formarea superlativului adjectivelor, atît în dacoromână, cît și în aromână:

dr. (sec. XVI): *multu milostiv, multu nedejduitori* (vezi mai jos, p. 493), ar. *multu mușatu*.

NUMERALUL

Româna a inovat, adoptînd pentru numărătoarea zecilor, de la 20 la 90, sistemul slav de multiplicare: *douăzeci, treizeci* etc., v. mai sus, p. 279. Aromâna a păstrat însă pe lat. *viginti* (ar. γíγinț).

Pentru numărătoarea unităților zecilor, româna întrebuințează, de asemenea, sistemul slav: *șaizeci și trei: šestĭ desętŭ i (ti) trĭje* (*și* corespunde v. sl. *i*); în aromână, nu apare *și*, ci *-i*, de la *zeci*, se pronunță lung: *treịdzîtsiunu* „31" (Capidan, Arom., p. 403). De fapt, acest *-i* reproduce conj. v. sl. *i*.

Dacoromâna, ca și aromâna, întrebuințează numerale ordinale compuse cu articolul (*-le* sau cu *-lu*, după analogia numelor: dr., ar. *-le* la numele masculine în *-e*: *cînele*, dr., ar. *-u*, la numele masculine în *-u lupul(u)* (Pușcariu, DR, III, p. 405; mai sus, p. 134):

dr. (sec. XVI) *al doile, al treile, al șasele*, dar *al patrul, al optul* (vezi mai jos, p. 498), *întîiul, al doilea, al patrulea* etc., ar. *țințile, șasile, optule, a naụrili* „al noulea", *dzatsile; ntîńlu, doịlu, treịlu, paturlu, țințirlu, optulu, noaụlu* (Capidan, Arom., p. 404 ș.u.).

VERBUL

FORME DE CONJUGARE

PERFECTUL INDICATIVULUI

Trecerea lui *-a* la *-ă* în flexiunea perfectului simplu al conjugării I, la pers. 3 sg. și 1 pl., nu a fost explicată (v. mai sus, p. 144); ea e comună dacoromânei și aromânei (Capidan, Arom., p. 205, 454 ș.u.):

dr., ar. *cîntă* (3 sg.), *cîntăm* (1 pl.).

Necesitatea de a diferenția aceste două forme de formele omonime de la imperfectul indicativului *(cînta, cîntam)* ar putea explica inovația.

Aromâna a păstrat pînă astăzi o serie de forme tari de pers. 1 sg. a perfectului tare: *apreșu* (< *aprindu*), *teșŭ* (< *ntindu*), *adapșu* (< *adavgu*), *frîmșu* (< *fringu*), *astimșu* (< *astingu*), *strimșu* (< *stringu:* Capidan, Arom., p. 459 ș.u.).

Astfel de forme sînt întrebuințate și în dacoromână, în secolul al XVI-lea: *aduș(u)*, *arș*, *ascunș(u)*, *destinș(u)*, *plînșu*, *spuș(u)* etc. (Densusianu, H.d.l.r., II, p. 218 ș.u.); dar, în cursul evoluției sale, dacoromâna a renunțat la ele și le-a înlocuit cu forme în *-sei*, refăcute după analogia pers. 2.

MAI-MULT-CA-PERFECTUL

Forma în *-se*, generalizată astăzi în dacoromână, dar care, în secolul al XVI-lea, apare numai în cîteva texte: *gătise*, *fuset*, *învisĕse*, *mersĕse* (v. mai jos, p. 506) a lăsat cîteva urme, în aromână *(fuseș, avuseșă, vruseșă.* Capidan, Arom., p. 463*);* forma întrebuințată în mod normal este o formă perifrastică, mai expresivă (la fel în dacoromână, în secolul al XVI-lea, și astăzi, dialectal; de aceea, pentru a explica crearea formelor perifrastice, nu este necesar să se recurgă la o influență străină: Capidan, l.c., p. 464, căutarea expresivității fiind un criteriu suficient de explicație).

CONDIȚIONALUL PREZENT

Are drept origine perfectul conjunctivului latin, confundat cu viitorul II al indicativului *(intraverim + intravero)*. Forma e întrebuințată de dacoromână în secolul al XVI-lea (v. mai sus, p. 506); ea apare și în aromână: 1. sg. *s-cîntarim*, 2. sg. *cîntari*, 3. sg. și pl. *cîntare* (și *cîntari*), 1 pl. *cîntarim*, 2. pl *cîntarit*.

CONDIȚIONALUL TRECUT

În limba din secolul al XVI-lea, este exprimat prin trei construcții, din care două cu verbul *a vrea* (v. mai jos, p. 507). Aromâna cunoaște și ea mai multe forme compuse cu auxiliarul *a vrea:*

dr. (sec. XVI): *se vrĕ fi*, *se vrĕ asculta* etc., *au vrut fi*, *ați vrut vie* etc., ar. *vrea s-cîntarim*, *vrea s-cîntam*, *vrea s-cîntu* (Capidan, Arom., p. 473 ș.u.). Se poate

deci presupune că, la origine, condiționalul trecut s-a format din imperfectul verbului *a vrea* urmat de infinitivul verbului de conjugat.

Construcția din aromână este considerată de Capidan (l.c., p. 476) imitată după neogreacă pe motiv că construcția viitorului cu *velle* ar avea aceeași origine. Am combătut acest punct de vedere mai sus, p. 140.

GERUNZIUL

O formă de gerunziu în *-ure (-ură)* apare, sporadic, în dacoromână: *cindură* (= *fiindură*), *nepuiîndure, îmblăndure* (sec. XVIII, Bogrea, DR, II, p. 661) și în meglenoromână: *budăindăra* (< *budăįes* „împung"), *lagondăra*, (< *lag* „alerg") etc. (Capidan, Megl. I, p. 170).

Același sufix, dar cu funcție adverbială, apare cîteodată și în aromână: *ngósura*, „în jos", *de-ah'imura* „la vale" etc. (Capidan, Arom., p. 481). Prezența lui *-re*, întrebuințat în formații adverbiale romanice (Meyer-Lübke, Gr., II, § 627; cf. dr. *aiurea*, ar. *al'urea*, dr. *aimintrea*, *altmintrelea*, ar. *al'umtrealui*, *al'umtrelea*), în aceste forme de gerunziu, nu poate fi exclusă, cu atît mai mult cu cît explicația lor, dată de Capidan (Megl., I, l.c.): participiul prezent al verbului respectiv + vb. *era*, nu satisface. În sfîrșit, pentru dacoromână, influența desinenței *-ră* de la pers. 3 pl. a perfectului simplu, care în limba vorbită s-a transmis la pers. 1 și 2 pl. a perfectului simplu și a mai-mult-ca-perfectului, nu poate fi exclusă (Bacinschi, ZRPh., XXXVII, p. 617).

VERBELE AUXILIARE

A u x i l i a r u l *f i r e*. Aromâna a păstrat, la perfectul simplu, forma originară de pers. 2 pl. *fut*, pe cînd dacoromâna a inovat (v. mai sus p. 148).

SINTAXA

NUMELE

CAZURILE

GENITIVUL

Genitivul numelui se formează cu ajutorul prep. *de*, în dacoromână (sec. XVI): *casa de domnul, cale de cetate* (v. mai jos, p. 491) și în aromână (arhaic): *purtaru di paradis, peana di ocl'u* etc. (Capidan, Arom., p. 386).

GENITIV-DATIVUL

Genitiv-dativul numelui, pronumelui posesiv la masculin și al numeralului ordinal se formează, în dacoromână și în aromână, cu ajutorul prep. ***ad+illo:*** dr. *al* (dialectal *a*) *lui*, ar. *a* separat de *lui: a aușaticlui* (v. mai jos, p. 491—492; Capidan, Arom., p. 385 ș.u.).

De asemenea, la feminin: dr. *a ei* (sec. XVI), azi *ii* < lat. ***ad illaei***, ar. ***ali*** și *a* ... *l'ei: ali mumă, a featăl'ei* (v. mai sus, p. 134).

Înlocuirea pronumelui posesiv prin pronumele personal, la genitiv-dativ, plasat enclitic, după substantiv, în aromână, de exemplu, *frate-ñi* (=*frate ameu*), cf. în dacoromână *însumi, însuți*, etc., apare în bulgară și neogreacă (v. Sandfeld, Ling. balk., p. 187—189), și în italiană (W. Meyer-Lübke, Italienische Grammatik, Leipzig, 1890, p. 214; G. Bertoni, Italia dialettale, Milano, 1916, p. 176).

Româna este caracterizată prin repetarea determinanților (de ex. *copilul acesta al meu*), „o limbă romanică în care structurile colocviale emfatice sînt preponderente" (Al. Niculescu, Structuri sintactice ale limbii române în perspectiva romanică: determinarea, pronominalizarea, Sinaia, 1972, p. 5, 26).

ACUZATIVUL

Construcția acuzativului cu *pre*, inovație a dacoromânei „pornind de la funcția locală a lui *pre* și de la întrebuințarea cu verbele reflexive" (v. mai sus, p. 165), nu apare în aromână, care a rămas fidelă construcției vechi. (Cazurile de construcție cu *pre* în aromână, în texte orale culese de persoane care cunoșteau dacoromâna, se explică prin influența limbii literare: Pușcariu, DR, II, p. 566; Capidan, Megl., I, p. 203 ș.u.; Idem, Arom., p. 397 ș.u., 530).

La. Aromâna nu întrebuințează, ca dacoromâna, prep. *la*, pentru a indica direcția, rămînînd fidelă construcției latine (acuzativul de direcție): *mi duc Bitule*, dr. *mă duc la Tîrgoviște* (Capidan, Arom., p. 531 ș.u.; mai sus, p. 158; cf. totuși Graur, Mél. ling. II, p. 19 ș.u.).

ADJECTIVUL

Ca și în dacoromână, aromâna întrebuințează conj. *di* pentru a reuni cei doi termeni ai comparației:

dr. (sec. XVI) *mai vărtos de fsatele lu Iacovu, mai mulți de patrudzeci* (v. mai jos, p. 493), ar. *el ęaste ma mare di mine, cama dulțe di ńare* (Capidan, Arom, p. 402).

VERBUL

P e r f e c t u l s i m p l u ș i p e r f e c t u l c o m p u s: v. expunerea aici mai sus, p. 143—144.

VOCABULARUL

ELEMENTE LATINE PĂSTRATE NUMAI ÎN AROMÂNĂ

În acest capitol ar trebui să fie înfățișate elementele de vocabular din vechiul fond, pe care dacoromâna și aromâna le posedă în comun; ele sînt înșirate mai sus, p. 173 ș.u. Elementele balcanice comune celor două grupuri au fost studiate aici mai sus, p. 206 ș.u. și p. 244 ș.u., iar cele slave meridionale de asemenea aici mai sus, p. 287 ș.u., astfel încît ne mai rămîne să înfățișăm acum numai elementele latine păstrate în aromână și în meglenoromână, care nu figurează și în dacoromână (istroromâna nu conține elemente latine de această categorie), fie că e vorba de dispariția termenului, fie că grupul dacoromân nu a cunoscut termenul respectiv (am eliminat din enumerarea noastră cuvintele formate în aromână, ca de exemplu *fălcare* s.f. < lat. *falce*, REW[3], 3175, cf. dr. mold. *falce* etc.).

Din enumerarea noastră lipsesc unele cuvinte care figurează în ILR, ed. I, și anume: *mul* (p. 73) nu poate fi explicat prin latină și nici prin neogreacă; *cîprină* (p. 71): există și în dacoromână *căprină* „oaie cu lîna lungă și necreață și aspră" (DA); *săni* e atestat și în dacoromână (v. G. Istrate, SCL, VI, 1955, p. 118), *soarti* „placenta" și în dacoromână (ALR, I, v. II, h. 207, în Crișana).

Cf. lista vocabularului fundamental al aromânei, alcătuită de I. Coteanu (SCL, XVI, 1965, p. 595—604).

afreață s.f. „sorte de pain": *africiae* „sorte de gâteau" (v. mai sus, p. 175).

ayizmari s.f. „culegere de struguri": explicația prin *vindemiare* „Weinlese halten" (REW[3], 9344) prezintă dificultăți fonetice (Graur, BL, V, p. 117 s.v.).

ağun adj. „affamé": *jejunus* „nüchtern" (REW[3], 4582).

amindari vb. „a cîștiga, a dobîndi": *augmentare* „augmenter, accroître" (REW[3], 783).

apiriri vb. „poindre (en parlant du jour), se lever de bonne heure": *aperire* (REW[3], 515).

arap s.n. „suiș, urcuș": *repere* „kriechen" (REW[3], 7222: îndoios, Graur, BL, V, p. 111 s.v.).

arat s.n. „charrue": *aratrum*.

arniu s.n., „quartier d'hiver": *hibernivum* (DE, 802).
arugă s.f. „portița staulului pe unde intră vițele": *ruga* (REW[3], 7426; cf. Graur, BL, V, p. 112 s.v.).
arumin vb. „a ronțăi" (Per. Papahagi, AAR, Mem. Secț. Liter., t., XXIX, 6): *ruminare*(REW[3], 7440 a).
arup s.n. „povîrniș, prăpastie": *rupes* „Fels" (REW[3], 7451).
asfingu vb. „a crește" (despre aluat; Per. Papahagi, WJb, XII, p. 102): *fingere* (REW[3], 3313); v. *disfindziri*.
avră (megl. *a'ură*) s.f. „fraîcheur": *aura* „Lufthauch, leiser Wind" (REW[3], 788; cf. însă ngr. αὖρα).
bîrbută s.f. „filament chevelu du poireau": *barbatus* „hersutus, capillutus, barbutus" (CGL, V, p. 207, 25; Graur, BL, V, p. 89 s.v.).
bîșari vb. „baiser": *basiare* (DE, 137).
blîndur s.m. „vocea, melodia desmierdătoare... a cavalului": *blandulus* „flatteur, adulateur" (REW[3], 1150 b.; v. mai sus, p. 176).
cîroari, cîloari s.f. „căldură excesivă provenind din razele soarelui": *calorem*.
cîstîńu s.m. „châtaignier", *cîstîńă, găstîńe* (Papahagi, Scr., ar. s. XVIII, p. 215 s.v.) s.f. „châtaigne": *castaneus, castanea*.
cîșari s.f. „fromagerie, parc de brebis": *casearia* (REW[3], 1735).
coacă s.f. „crestătură la urechea unei oi în formă de >, spre a se deosebi de altă oaie": *coccum* „Fruchtkern" (REW[3], 2009).
cună s.f. „Lagerstätte, Wiege": *cuna* „Wiege" (REW[3], 2391).
cusurin s.m. „cousin", *cusurină* s.f. „cousine": *consobrinus, consobrina*.
dimîndari vb. „demander, appeler; ordonner; aviser": *demandare* „beaustragen; fordern; fragen" (REW[3], 2547).
disfindziri vb. „couper la pâte en menus morceaux, lui donner la forme des pains"; v. *asfingu*.
disicari vb. „fendre, couper; déchirer": *dissecare* „zerschneiden" (REW[3], 2688).
dizmălare vb. „destram, scot fir cu fir dintr-o țesătură, stric o țesătură, un ciorap etc.": **dismallare (mallus* „Flocke"; Per. Papahagi, AAR, Mem. Secț. Liter., t. XXIX p. 19; cf. REW[3], 5267 a).
fa' uă s.f. „linte": *faba* „Saubohne" (REW[3], 3117).
ful'ină s.f. „pielea de foale în care s-au păstrat brînzeturi" (Per. Papahagi, AAR, Mem. Secț. Liter. t., XXIX, p. 22): *follinus* (REW[3], 3420).
furnu s.m. „cuptor": *furnus*.
gărîre vb. „gazouiller": lat. *garrire* „schwatzen" (DE, 716; REW[3], 3691).
ǵinǵiți v. *γinǵiț*.
gruńare s.f. „grohăire, grohăit": **gruniare* (REW[3], 3893).
h'ic s.m. „figuier", *h'ică* s.f. „figue": *ficus*.
h'idzeari, h'idziri vb. „planter, ficher, enfoncer": *figere*.
k'ipurari vb. „pincer": *pipilare* „pipeen" (DE, 931; REW[3], 6522).
k'iurari vb. „a ciripi": *piulare* „piepen, jammern" (DE, 932; REW[3], 6551).
lîlîtoari s.f. „(jour) ouvrable, non férié": *laborare* (DE, 942; REW[3], 4810).
mes s.m. „mois": *mensis*.
mînar s.m. „mielul care se ține acasă pentru îngrășare, miel care se învață să vie după om": *man(u)arius* „zur Hand gehörig" (REW[3], 5332; refăcut după *mînă*, Graur, BL, V, p. 104, s.v.).

murnu adj. „brun, oacheş; învineţit; negru ca mura": **morinus* „brombeerfarbig, dunkel, schwarz" (REW³, 5684 a).

ntardu adv. „tîrziu" (Capidan, Arom., p. 109 ş.u., 503): *tardus* „spät" (Densusianu, Romania, XXXIII, p. 80 ş.u.).

ntricare vb. „a hrăni din gură pe copii mici, pe prunci" (Papahagi, AAR, Mem. Secţ. Liter., t. XXIX, p. 39): *nutricare* (?; REW³, 6002; Graur, BL, V, p. 107, s.v.).

nuearcă, nearcă s.f. „(mamă) vitregă": *noverca* „Stiefmutter" (REW³, 5970).

megl. *nuibari* vb. „rencontrer": *in-obviare* „begegnen" (REW³, 6027).

oarfîn adj. „orphelin, pauvre": *orphanus* (REW³, 6105).

păl'ur s.m. „argalou, porte chapeau, plante qui pousse en Thessalie, en Epire et en Macédoine": *paliurus* (v. mai jos, p. 179).

părtăčune s.f. „dare de pomană, împărţire, parte" (Capidan, Arom., p. 149): *partitione* „Teilung" (REW³, 6260; Graur, BL, V, p. 108 s.v.).

picul'ŭ s.n. „argent serré, mis en réserve": *peculium*.

picuńu s.n. „avere strînsă de bătrîni pentru a o lăsa moştenire la cel mai iubit al lor copil" (Papahagi, Basme, p. 678 s.v.): *pecunia* (Puşcariu, EW, 1296), după T. Papahagi, Dicţ. dial. arom. p. 841, s.v., din *picul'ŭ*.

puduriţă (Mihăileanu) s.f. „pedală de la războiul de ţesut": *pedulis* „zu Fuss gehörig": (REW³, 6362).

puscă s.f. „vinaigre": *pusca* „boisson acide composée d'eau et de vinaigre" (CGL, II, p. 590, 35, III, p. 604, 29; Graur, BL, V, p. 110 s.v.).

rup s.m., v. *arup*.

sărcl'are vb. „a curăţi ogoarele de ierburi care nu sînt trebuincioase, care opresc creşterea semănăturilor; a îngropa sămînţa în pămînt" (Papahagi, AAR, Mem. Secţ. Liter. t., XXIX, p. 43): *sarculare* „hacken, jäten" (REW³, 7601).

sfulgu s.n. „foudre": *fulgur* (cf. REW³, 3555).

sîn adj. „sănătos": *sanus* (REW³, 7584).

sîrińa s.f. „locul unde se dă oilor să lingă sare", *sărińe* s.f. „Platz wo das Vieh Salz erhält" (Weigand, Ar., II, p. 329 s.v.): *salina* „Salzwerk" (REW³, 7535).

spes adj. „des", „épais", T. Papahagi, Dicţ. dial. arom. p. 966 s.v.: *spissus* „dicht" (REW³, 8160).

sprună s.f. „spuză": *pruna* „glühende Kohle" (REW³, 6797; s-, prin contaminare cu *spuză*).

stringl'e s.f. „trăgătoarea, sforicica cu care se strîng cioarecii...": *stringula* (Papahagi, AAR, Mem. Secţ. Liter., t., XXIX, p. 44; REW³, 8315; Graur, BL, V, p. 114 s.v.).

strop s.m. „o prăjină lungă şi subţire precum şi haracii, stîlpii care se aşază în grădini şi de care se agaţă legumele agăţătoare, ca fasolea..." (Papahagi, AAR, Mem. Secţ. Liter., t. XXIX, p. 44): *stroppus* „Riemen" (REW³, 8321).

suil'ari vb. „a tunde oile numai împrejurul cozii", *suel'u* s.n., „lînă tunsă de la coadă, codină": **subiliare* „die Schafe an der hinteren Körperhälfte scheren" (DE, 818; REW³, 8362 a şi 4260).

sumă s.f. „caier de lînă lungă; lînă lungă şi mai aspră". În toponimie: *Suma-cu-bradu*, în Epir, „pic des sapins" (Capidan, Arom., p. 147): *summus* „der Oberste" (REW³, 8454).

surin s.n. „loc expus la soare": **solinus* „sonnig" (REW³, 8073; îndoios).

şar s.m. „fel de lapte gros ce se depune pe pereţii putinilor; fel de zăr ce se scurge din lapte, din brînza pusă în strecurători şi care se dă la cîini" (Papa-

hagi, AAR, Mem. Secț, Liter. t., XXIX, p. 45): *serum* „Molken" (REW[3], 7870; Graur, BL, V, p. 113, s.v.: îndoios).

șară s.f. „ferăstrău; locul unde se scot scînduri", *serra* „Sägen" (REW[3], 7861).

șcl'ifur s.n. „pucioasă": *sulphur* „Schwefel" (REW[3], 8443; **sclufur*, prin metateză, și introducerea lui *k* în grupul *sl-*, Pușcariu, EW, 1554).

șcl'imura vb. „a scheuna, a schelălăi; a scînci": *ex-clamorare* (Papahagi, AAR, Mem. Secț. Liter. t., XXIX, p. 45; cf. REW[3], 2971).

șil'e s.f. „fulgulet, un ce foarte mic din orișice obiect, cît e negru sub unghie; pai, un pai mic, gunoi" (Papahagi, Basme, p. 707 s.v.): *exilia* (v. mai sus, p. 180).

tumbă s.f. „mormînt rămas de la cei vechi, tumulus" (Papahagi, AAR, Mem. Secț. Liter., t., XXIX, p. 45): *tumba* „Grab" (REW[3], 8977).

țeațiri s.f. „năut": *cicere* „Kichererbse" (REW[3], 1900).

uin adj. „de brebis, spécialement lait de brebis", *uină* s.f. „quantité de brebis": *ovinus* „vom Schaf" (DE, 1266; REW[3], 6126; Graur, BL, V, p. 107 s.v.).

utrî s.n. „burduf": *uter* „Schlauch" (REW[3], 9102).

vănat adv. „în deșert, în zadar": *vanus* (REW[3], 9145).

voamire, vumeari vb. „a vărsa, a vomita": *vomere*, „sich erbrechen" (REW[3], 9449).

yingiț, γíγinț num. ord. „douăzeci": *viginti*.

yite, γite s.f. „viță-de-vie" (Pușcariu, EW, p. 1925): *vitis* „Rebe" (REW[3], 9395).

Partea a II-a

INOVAȚII PARALELE POSTERIOARE EPOCII ROMÂNEI COMUNE

Sub acest titlu am reunit inovațiile din dacoromână și din aromână care s-au dezvoltat separat în fiecare dialect, după despărțire (ele sînt deci posterioare epocii românei comune), potrivit unei tendințe comune de a inova în aceeași direcție. Aceste fapte ilustrează teoria inovațiilor paralele și independente ivite în dialectele unei limbi, după despărțirea lor din trunchiul comun (v. mai sus, p. 324). Faptele enumerate aici nu pot fi datate; ele sînt mai mult sau mai puțin recente și nu le putem fixa o dată precisă decît în cazurile rare, cînd posedăm atestări vechi (secolul al XVI-lea și următoarele, pentru dacoromână, secolul al XVIII-lea, pentru aromână).

FONETICA

VOCALELE

a

a. În dr., ar. *ta, sa* (pron. pos. pers. 2 și 3 < lat. *tua, sua*; v., mai sus, p. 137), diftongul *o̧a* neaccentuat a fost redus la *a*.

Fenomenul nu s-a produs cînd *o̧a* era accentuat: dr., ar. *soare*, dr. *foale*, ar. *foali*, dr. *foarte* (în dr. *afară* — dar ar. *afoară* — reducerea lui *o̧a* la *a* e datorată influenței consoanei labiale asupra lui *w*, primul element al diftongului *o̧a;* cf. Graur, BL, III, p. 47).

î. Dr. *osînză*, ar. *osîndză* < lat. *absungia* (Graur, Romania, LVI, p. 105), cu *u* trecut la *ă(î)* prin acțiunea asimilatoare a lui *ă* final (cf. dr. *lîngă* < lat. *longus*).

Pentru *u* > *î* în *adînc*, v. mai sus, p. 106; etimonul este lat. v. *adancus*. Legea stabilită de Candrea (BSF, I, p. 28), că *u* lat. neaccentuat + *n* trece la *î*, nu e verificată de fapte. Pentru variația de timbru: *î* sau *u*, cf. în secolul al XVI-lea: *cunusul* (influența lui *u*) și *cunînsu* (v. mai jos, p. 458).

ă

î. *ă* (< *a* accentuat + *n* sau *m* + consoană în elementele latine ale limbii) a fost apoi închis în *î*, în dacoromână:

*_căne_ (< lat. _canis_) > dr., ar. _cîne_, *_cămp_ (< lat. _campus_)> dr. _cîmp_, dar ar. _cămpu_ etc.

În dr. _unghi_, _u_- se explică prin asimilarea provocată de -_u_: *_îngl'u_ > *_ungl'u_ (_înghi_ e dat de Tiktin, s.v. _unghi_, după Hasdeu, CB, I, p. 80—81; zapis: din fostul jud. Vîlcea, 1957: dar lectura este nesigură; „una ɲnghiul Cărstei" = _în_ unghiul sau _în înghiul_?).

În aromână, diferența dintre _ă_ și _î_ e uneori greu de stabilit, de unde notațiile cînd cu _ă_, cînd cu _î_ (Capidan, Arom., p. 196); notația cu _ă_ e mai frecventă decît cealaltă (cf. Philippide, Orig. rom., II, p. 10 ș.n. și Weigand, Ar., II, p. XIV ș.u. și 354), _î_ apare în grupul de sud, pe cînd în nord se aude _ă_ (Capidan, l.c., p. 208).

_a_ latin neaccentuat urmat de _n_ a suferit același tratament ca și _a_ accentuat în această situație: *_ă_ > _î_:

dr. _înel_ (fonetism atestat în secolul al XVI-lea, v. mai jos, p. 452) > _inel_ (cu _î_ > _i_ prin influența lui _e_ următor), ar. _ńel_, megl. _ninel_, istr. _arel_ (_ar';ẹ_ Bartoli, apud Pușcariu, Istr., III, p. 116 s.v.) < lat. _anellus_.

Formele din dialectele sud-dunărene care corespund dr. _inel_ probează că _î_ din _în_- era varianta unei consoane nazale, arhifonemul _N_, și nu avea nici o independență fonologică, de unde fonetisme din dacoromână, ca: _îmbătrîni_-_bătrîni_, _îmbrînci_-_brînci_, _împăienjeni_-_păianjeni_ etc.; cf. Pușcariu, DR, IV, p. 696: „astfel prefixul _în_- deveni cu timpul, ca și _ad_- și _ex_-, aproape fără nici un conținut semantic, ci mai mult un element protetic"; în secolul al XVI-lea: _blămu_, _părat_, _părățiia_, _čeput_, _tunerec_ = _îmblăm_, _împărat_, _împărăția_, _încĕput_, _întunerec_ (v. mai jos, p. 452, Avram, Graf. chiril., p. 115—116), și cuvîntul a fost întrebuințat fără prefix: ar. _nel_ (Nu este exclusă influența it. _anello_: Byhan, WJb, VI, p. 188, cu atît mai mult cu cît cuvîntul a fost sugerat persoanei interogate de Bartoli la Jeiăn și existența lui la Sușnevița e contestată, Pușcariu, Istr., III, p. 116). Din aceste considerente rezultă că forma din istroromână are un _a_ protetic, care înlocuiește pe _n̥_ = _în_-(> _îr_), dispărut și în istr. _gust_ (= dr. _îngust_).

Cf. _čeput_ (= _început_ etc., v. mai jos, p. 452), sau dr. _analtu_ (= _înalt_) în secolul al XVI-lea (Candrea, Ps. Sch., I, clxx; Densusianu, H.d.l.r., II, p. 108), ca și ar. _analtu_ (cf. Capidan, Arom., p. 246 ș.u.).

_î_ mai provine, în dacoromână, din _e_ + _n_, prin etapa _ö_ > _ă_, constatată mai sus; fenomenul e condiționat de absența unei vocale prepalatale în silaba următoare: dr. _vînă_, dar pl. _vine_ (v. mai jos, p. 362).

Aromâna nu cunoaște acest fenomen: _vină_. Fenomenul s-a produs înaintea trecerii lui _e_ la _i_ sub acțiunea lui _n_ următor.

Proteza lui _a_ nu e neobișnuită în istroromână; cf. istr. _abate_ „bate", _acâsẹ_ „casă", _asẹra_ „seară" (Pușcariu, Istr., II, p. 68 ș.u.). Procedeul e întrebuințat în aromână în _angustu_, și aici e cu atît mai justificat, cu cît proteza lui _a_- e un fenomen curent în aromână (Capidan, Arom., p. 224: v. mai jos, p. 372).

Existența arhifonemului _N_ explică toate variantele înșirate mai sus (v. Avram, FD, IV, 1962, p. 7—23 și Idem, Graf. chiril., p. 114 ș.u.).

Contrar părerii lui Pușcariu (DR, IX, p. 391 n.) și a lui Capidan (Megl., I, p. 98—99), nu avem de-a face cu același fenomen în megl. _antru_ (= dr. _întru_), a cărui vocală inițială este un _ă_ nuanțat spre _a_, astfel încît nu poate fi vorba de proteza lui _a_- (Capidan, l.c. „prepos. _antru_, în care _a_ inițial se aude ca _a_ și _a_"). Aceeași observație cu privire la formele citate de Capidan, l.c., p. 98: _ampiratu_ etc.; avem aici un _ă_ „ceva mai închis decît _a_ obișnuit, un sunet între _a_ și _ă_" (Capidan, l.c., p. 96).

Pușcariu (DR, III, p. 387 ș.u.; Istr., II, p. 74—75) explică pe _a_- din istr. _arel_ prin „reducerea lui _ă_ în poziție nazală în _a_, după ce a trecut prin stadiul intermediar _a_". Dar mecanismul acestei transformări fonetice nu apare justificat. De fapt, _ă_ reprezintă aici un _ă_ nuanța spre _a_, fenomen din domeniul posibilităților, _ă_ fiind o vocală deschisă.

i

î. Precedat de o semioclusivă vibrantă sau siflantă, *i* a trecut la *î* ca și *e* la *ă* (dr. *rău* < lat. *reus*, ML, p. 149; M. Sala, SCL, XV, 1964, p. 175), datorită poziției ridicate a părții posterioare a limbii, care a fost conservată și în timpul emisiunii vocalei următoare.

Fenomenul e general în dacoromână:

după *r*: *rîpă* < lat. *ripa*, *rîs* < lat. *risus*, *rîu* < lat. *rivus*, *rînd*: v.sl. *rędŭ*, *rîs*: v. sl. *rysŭ* (v. mai sus, p. 113),

după *ts*: dr. *atît* < lat. **attitio*, dr. *țîță* < lat. **tittia*,

după *s*: dr., ar. *sîn* < lat. *sinus* (prin **sen* > *sin*), dr. *sînt* (vb.) < lat *sint*, dr. *sîrmă* < ngr. σύρμα,

după *z*: dr. *zînă* < lat. *Diana* (ML, p. 352—354).

Din punct de vedere religios, Dacia e îndreptată spre vest (p. 204). *Diana* în Dacia e o divinitate oficială și populară, cultivată în orașe de coloniști, sclavi și militari. V. harta, Transilvania și Oltenia (M. Bărbulescu, Der Dianakult im Römischen Daziens, Dacia, XVI, 1972). Petru Caraman, Substratul mitologic al sărbătorilor de iarnă la români și slavi. Contribuție la studiul mitologiei creștine din orientul Europei ... 1931. *Saturnalia*, în floare la Dunăre, după părăsirea Daciei. *Calendele* din ianuarie, impregnate de elementele saturnaliilor (sec. III—IV, e.n.); cultul lui Mithra în Dacia, de la coloniști din Asia (25 decembrie).

La fel în aromână (Capidan, Arom., p. 259 ș.u.):

după *ts*: ar. *cățîn* „strachină" < lat. *catinus*, *puțîn*, *subțîre*, *țîță*; în grupul de sud sînt semnalate și cazuri de conservare a lui *i*: ar. *țin*.

E. Petrovici, CL, VIII, 1963, p. 40—41.

după *r*: *arîm* (= *rîm*, vb.), *arîpă*, *(a)rîu*, *amărîre*, *urî* etc.,

după *dz* și *ś*, fenomenul nu e general. Astfel *î* (*ă*) apare neregulat la scriitorii din secolul al XVIII-lea: ar. *dzîc* (vb.), *dzî* (= *zi*); în grupul de sud și în Olimp e semnalat și fonetismul cu *i*,

după *ś*, *î* apare numai la românii din Albania: *șî* (= *și*), *așî* (= *așa*) etc.

În dacoromână există tendința ca *î* să treacă din nou la *i* (sub influența lui *dz*, *s* și *r*, articulați în partea anterioară a gurii). Fonetismul cu *i* e semnalat în textele din secolul al XVI-lea (v. mai jos, p. 456—457):
după *r*: *rindul*, *stringĕ*.
după *s*: *sinğe*, *sint* (vb.).
după *dz*: *vădzindu*.

î

ĭ latin neaccentuat urmat de *n* e redat prin *ă*, în aromână și în meglenoromână, și prin *î* în dacoromână. Pornind de la *e*, prin confuzia dintre *ĭ* și *ē* petrecută în latina vulgară (v. mai sus, p. 101), trecerea la *ă* și la *î* se explică prin tendința românei de a trece vocalele neaccentuate în seria posterioară (*-a* > *-ă*: lat. *casa* > dr., ar. *casă*, v. mai sus, p. 226), iar închiderea lui *ă* în *î* a fost provocată de *n* următor (v. mai sus, p. 360—361):

lat. *in* > dr. *în*, ar. *ăn*, lat. *inclino* > dr. *închin*, ar. *ncl'in* etc.

După H. Moser, Wjb, X, 428: *i* > *ę* > *ĭ* > *i*. Explicația trecerii lui *i* la *î*, dată în DE, p. 833, nu poate fi reținută. Capidan (Megl., I, p. 113), urmîndu-l pe Pușcariu (DR, III, p. 391 ș.u.), susține că *in* a fost redus la *n* în toate dialectele (*î-* ar fi deci o vocală de sprijin). Dar afereza lui *î-* este un fenomen propriu aromânei, iar *ă-*, în megl. *ăn-*, nu e provenit din *an-* (cu *a-* protetic), ci rezultă în mod normal din **en* (<*in*; v., în această privință, mai sus,

p. 361. De fapt, pentru a explica dispariția lui *ĭ-* în aromână și, dialectal, în dacoromână, astfel încît *în-* să fie înlocuit cu *n* (cf. Moser, Wjb, X, p. 430), trebuie pornit de la constatarea că *ĭ* sau *ṇ* sînt realizări ale arhifonemului *N* (v. mai sus, p. 361).

DIFTONGII

au̯

Consonificarea lui *u̯*, al doilea element al diftongului lat. *au*, apare în dacoromână (dialectal) și în aromână:

dr. *captŭ* (< *caut*), *labdŭ* (< *laud*, Weigand, WJb, III, p. 223), ar. *avdu*, *abdu* (< *aud*), *adabgu* (< *adaug*), *alavdu* (< *laud*), *caftu* (< *caut*), *favru* (< *faur*), *gavră* (< *gaură*, Capidan, Arom., p. 288, 298; cf. Philippide, Orig. rom., II, p. 26 ș.u.; *aw*, în aromână, ar fi o imitație după pronunțarea grecească: Pușcariu, Istr., II, p. 334 ș.u.).

îi̯, ai̯, ei̯, oi̯, ui̯

Diftongii cu *i̯* ca al doilea element: dr. *cîi̯ne*, *oi̯k'* (= ochi) etc. sînt produși prin gruparea unui element palatal cu vocala accentuată din silaba imediat precedentă. Așadar, pentru a explica pe *îi̯* din *cîine* trebuie să plecăm de la pluralul *cîni*, pe cînd diftongul din *oi̯k'* a fost produs de elementul palatal din *k'*.

Pentru mecanismul fenomenului, care e atestat în portugheză și în dialectele italiene (Ascoli, Sprachwissenschaftliche Briefe, Leipzig, 1887, p. X, n.) și e produs prin anticiparea primei vocale în hiat, *rabia* > port. *ráiva*, în piem.-ligur. *boin* < *boni*, în polonă: *koń*, pronunțat *koinj* și în rusă *kon'* pronunțat cu un ușor *i̯* înaintea nazalei (Broch, Sl. Phon., p. 217) și în neogreacă, v. ML, p. 562, 565.

Fenomenul e atestat în dacoromână începînd cu secolul al XVI-lea; la sudul Dunării, el pare a fi recent și nu este general (Capidan, Arom., p. 213).

îi̯. În secolul al XVI-lea formele cu *îi̯* sînt atestate în textele din Țara Românească și din Banat, pe cînd textele din Moldova și din nordul Ardealului-Maramureș nu cunosc inovația: *căine*, *măini*, *păine*, față de *căne*, *măne*, *păne*. Totuși, chiar în regiunile care au inovat sînt semnalate forme nediftongate, mai puțin numeroase (v. mai jos, p. 467).

Prezența formelor diftongate, *cîine*, *pîine* etc. la Varlaam și Dosoftei (secolul al XVII-lea: Rosetti, l.c.) trebuie explicată prin influența limbii cărților religioase din Țara Românească (V. Rosetti-Cazacu, Ist. lb. liter., I, p. 98 și 117—118).

ai̯, ei̯, oi̯, ui̯. Trecem acum la ceilalți diftongi cu *i̯* ca al doilea element. Iată cîteva exemple provenind din textele din secolul al XVI-lea:

ai̯: *căntaire*, *căraire*.

ei̯: *cureire*.

ui̯: *minuine*, *păduire*.

Formele acestea apar în texte provenind din nordul Ardealului-Maramureș (Rosetti, l.c.).

În zilele noastre, *îi̯* (pl. *mîini*) apare în Oltenia, Țara Românească, Dobrogea și în jud. Harghita din Transilvania (v. harta noastră nr. 12), iar *oi̯k'*

și *ureik'e* (= *ureche*) ocupă o arie mai restrînsă: Oltenia, partea occidentală a Țării Românești și, în Transilvania, județele Brașov, Hunedoara și în jud. Timiș (v. harta nr. 11).

La sudul Dunării fenomenul a fost semnalat în grupul de nord al aromânei, numai la pluralul numelor: *căińli, măińle, păińle:* el a fost produs nu de *-ĭ* din silaba următoare, ci de elementul palatal al consoanei muiate care urmează după *ă*; de aceea, diftongul nu apare la formele de singular ale numelor, ca în dacoromână (Capidan, Arom., p. 214; cf. diftongul produs în același fel în ar. *ailu* < *al'ŭ*, *cail* < *cal'i*, *mailu* < *mal'u* etc., Capidan, l.c.). Tot astfel, în meglenoromână: *cǫini, mǫiń, pǫini*, fonetism atestat alături de cel fără *i̯* (Capidan, Megl., I, p. 97).

i̯ poate trece la *l'*, printr-un mecanism de închidere: megl. *cul'b*, istr. *cul'ib* < *cuib* (cf. Rosetti, Rech., p. 124—125). Să *aiub* < *aibu*, ca *oiki* < *oki* (LR, XXIX, 1980, p. 211—212).

Tendința e realizată, așadar, în mod independent, atît la nordul cît și la sudul Dunării.

Densusianu (GS, II, p. 378 ș.u.) se întreabă dacă fenomenul nu a trecut din aromână la nordul Dunării, iar Procopovici (DR, IV, p. 44—45), dacă fenomenul poate fi clasat printre faptele pe care dacoromâna și meglenoromâna le au în comun.

MONOFTONGAREA

Tendința de a modifica timbrul vocalei accentuate potrivit cu timbrul vocalei conținute în silaba imediat următoare și care a provocat diftongarea condiționată (v. mai sus, p. 329) s-a manifestat, în dacoromână, încă de la o epocă veche. Ea a dus la monoftongarea lui *ea* în limba literară (Rosetti, SCL, XV, 1964, p. 571—573). În aromână, tendința a acționat numai sporadic.

ea—a: monoftongarea lui *ea'* din *feată* e atestată încă din secolul al XIII-lea (*Fata*, 1219, Ungaria, Drăganu, Rom. sec. IX—XIV, p. 331, 587); în monumentele de limbă din secolul al XVI-lea, monoftongarea era efectuată: *masă* (v. mai jos, p. 464—465 ș.u.).

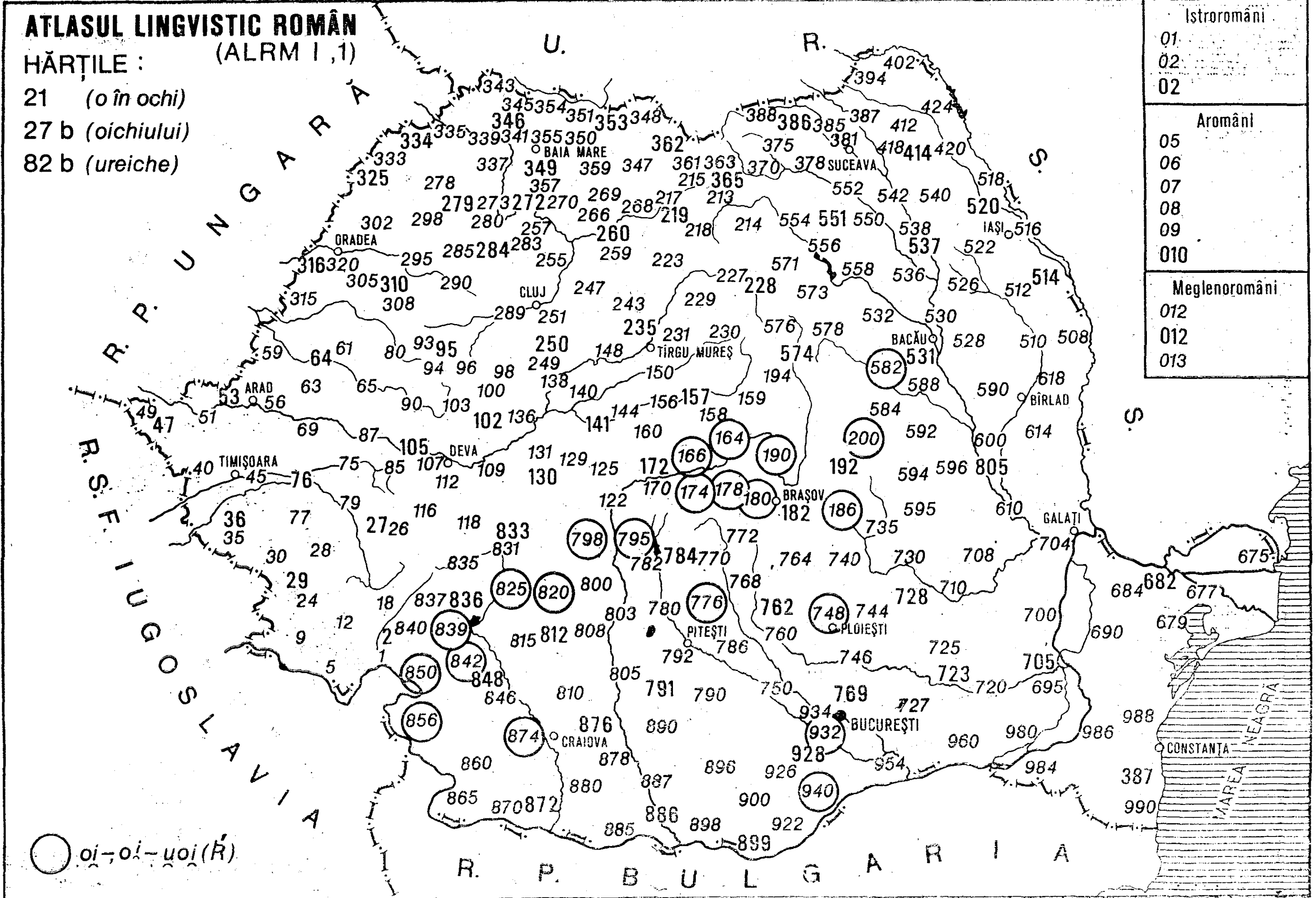
ea—e: încă din secolul al XV-lea, *ea* fusese redus la *e* (*Fereci*, 1441, 1445, în Bihor, Drăganu, l.c., p. 618); în secolul al XVI-lea, textele atestă monoftongarea prin grafii ca *aleğe, este, leğe, mele* etc. (v. mai jos, p. 445).

In aromână, dimpotrivă, diftongul a fost păstrat și înaintea lui *a* și a lui *e*:
feată, measă, peană, veară;
areate, bureate, seate (Capidan, Arom., p. 235 ș.u.). Monoftongarea *(è)* apare numai la grupul din Albania, în amîndouă cazurile (Idem, l.c., p. 243 ș.u.)

CONSOANELE

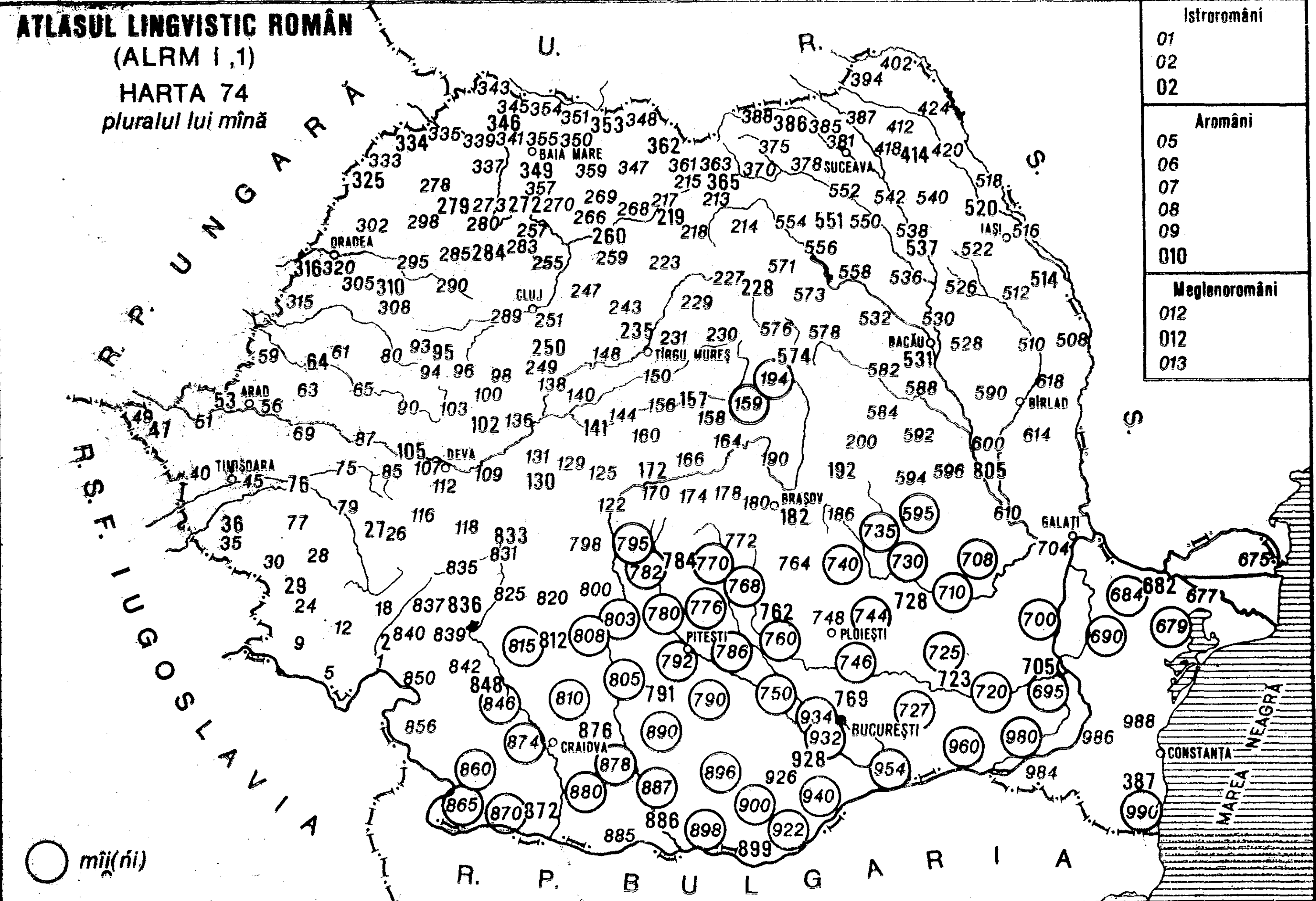
PALATALIZAREA LABIALELOR

V. expunerea de ansamblu a lui D. Macrea, în Probleme de fonetică, București, 1953, p. 56 ș.u. (o nouă ediție a memoriului său din 1938, Palatalizarea labialelor în limba română, publicat în DR, IX; cf. darea noastră de seamă din ML, p. 220—223, și recenzia noastră consacrată expunerii lui G. Ivănescu asupra palatalizării labialelor în limba română, în SCL, I, 1950 p. 104—106), precum și observațiile noastre din SCL, VI, 1955, p. 199—207; XI, 1960, p. 189—193 și din Zbornik za filologiju i lingvistiku, IV—V, Novi Sad, 1961—1962, p. 289—290. R. Ja. Udler, Moldavskie govory Černovickoĭ, oblasti, Chișinău, 1964, p. 78, so-

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN
(ALRM I ,1)
HĂRȚILE :
21 (o în ochi)
27 b (oichiului)
82 b (ureiche)
Istroromâni
01
02
02
Aromâni
05
06
07
08
09
010
Meglenoromâni
012
012
013
U. R. S. S.
R. P. UNGARĂ
R. S. F. IUGOSLAVIA
R. P. BULGARIA
MAREA NEAGRĂ
BAIA MARE
SUCEAVA
IAȘI
ORADEA
CLUJ
TÎRGU MUREȘ
BACĂU
BÎRLAD
ARAD
TIMIȘOARA
DEVA
BRAȘOV
GALAȚI
PITEȘTI
PLOIEȘTI
BUCUREȘTI
CRAIOVA
CONSTANȚA
oi – oi – uoi (R)

Harta nr. 11

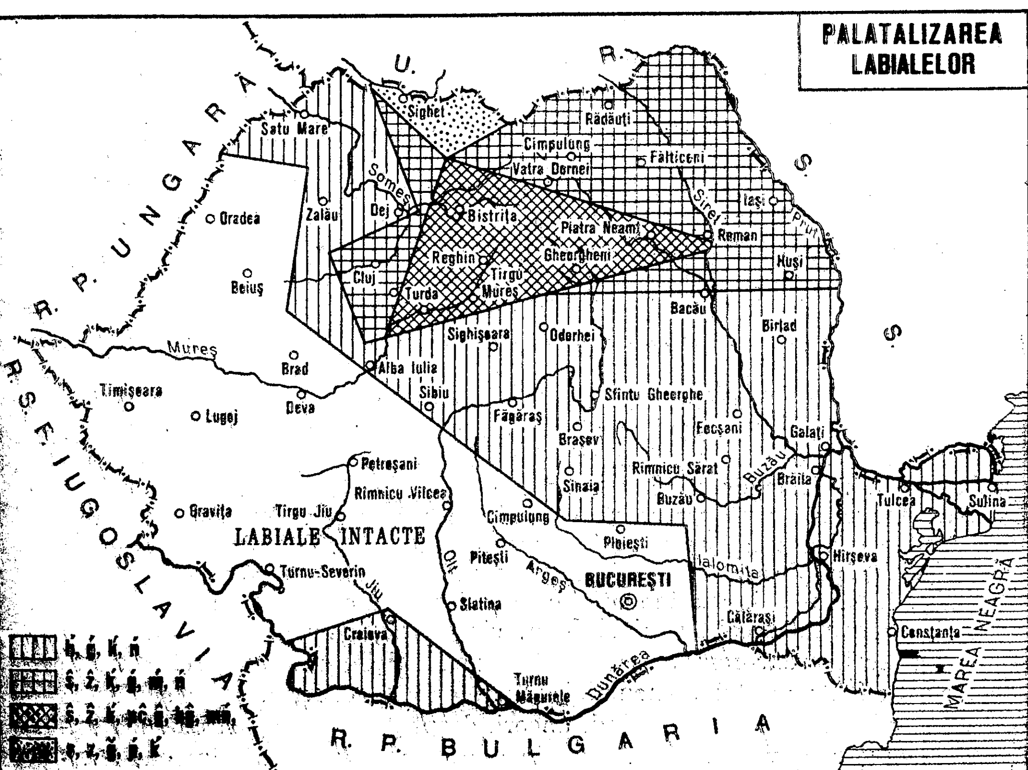

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN
(ALRM I,1)
HARTA 74
pluralul lui mînă
Istroromâni
01
02
02
Aromâni
05
06
07
08
09
010
Meglenoromâni
012
012
013
mîi(ńi)
R. P. UNGARĂ
U. R. S. S.
R. S. F. IUGOSLAVIA
R. P. BULGARIA
MAREA NEAGRĂ
BAIA MARE
ORADEA
CLUJ
ARAD
TIMIȘOARA
DEVA
TÎRGU MUREȘ
SUCEAVA
IAȘI
BACĂU
BÎRLAD
BRAȘOV
GALAȚI
CONSTANȚA
PLOIEȘTI
PITEȘTI
BUCUREȘTI
CRAIOVA

Harta nr. 12

çotește că fenomenul palatalizării labialelor e romano-balcanic, deci anterior epocii române comune. Nandriș, Phon. hist., p. 225—228, consideră fenomenul palatalizării labialelor foarte vechi, dar nu se pronunță asupra datei lui.

Fenomenul palatalizării oclusivelor labiale *p*, *b*, *m* și a fricativelor labiodentale *f* și *v* constă în deplasarea modului de articulație al acestor consoane, sub influența unui element palatal următor. Consoana palatalizată este diferită de consoana muiată. Cea dintîi e produsă prin două articulații succesive ale mușchiului lingual pe palat, pe cînd consoana muiată e un sunet simplu. Pentru consoana muiată, zona de contact a mușchiului lingual pe palat e mult mai întinsă decît pentru consoana palatalizată. Pentru aceasta din urmă, mușchiul lingual nu execută o oclusiune completă pe palat: între partea anterioară și partea posterioară a boltei se poate observa un culoar caracteristic, rămas neatins de mușchiul lingual în timpul ocluziunii (v. fig. din Rosetti, SCL, VI, 1955, p. 201). O consoană palatalizată poate deveni muiată, iar apoi, prin accentuarea procesului, constrictivă spirantă (sonoră sau surdă). Aceste faze succesive sînt exemplificate în graiurile limbii române.

Cauza inovației este *i* următor, consonificat în *y* (*yod*; < *i*: *bine*, sau *i* prim element al diftongilor *i̯a*: *piatră* sau *i̯e*: *fier*). Acest *i* „degajează consoana palatală" (A. Lambrior).

Harta nr. 13

Tabloul următor rezumă expunerea noastră:

	sonore		surde
oclusive labiale	*b* (*bine*)	*m* (*mie*)	*p* (*piatră*)
	↓	↓	↓
oclusive palatalizate	*by*	*my*	*py*
	↓	↓	↓
oclusive linguale muiate	*ǵ* (*ǵine*)	*ń* (*ńie*)	*ḱ* (*ḱatră*)
fricative labio-dentale	*v* (*vie*)		*f* (*fier*)
	↓		↓
fricative labio-dentale palatalizate	*vy*		*fy*
oclusive linguale muiate,	↙ ↘		↓
	y *ǵ*		*h́*
spirante palatale	(*yie*) (*ǵie*)		(*h́er*)
spirante prepalatale	(*žițel*)		(*šer*)

Fenomenul s-a produs în etape:

$$p + y > py > py^{k'} > pk' > k'$$
$$b + y > by > by^{g'} > bg' > g'$$
$$m + y > my > my^{n'} > mn' > n'$$
$$f + y > fy > fy^{h} > fh' > h'$$
$$v + y > vy > vy^{y} > y$$
$$vy^{g'} > vg' > g'$$

Fiecare membru al seriei a fost alterat în mod independent de ceilalți membri, și aceasta s-a putut produce la date diferite.

Dar schimbarea nu s-a oprit la stadiile fonetice indicate în tabloul de mai sus, ci a mers mai departe. Astfel, *p* e redat, în graiurile care au inovat, prin *ph-* (*p* aspirat, Rosetti, Rech., p. 120), *č*, *t'*, *k'* (prin etape intermediare), *v* e redat prin *y*, *d'*, *ǵ*, *z*ʲ și *j* (prin etape intermediare), iar *f* e redat prin *h'*, *fk'*, *ft'*, *š*, *s*, *sk'* (prin etape intermediare: Rosetti, Rech., p. 116 ș.u.).

În textele din secolele XIII—XV, labialele sînt nealterate (v. mai jos, p. 420).

Palatalizarea labialelor e atestată în secolul al XVI-lea numai pentru *f* și *p*; alterarea celorlalți membri ai seriei apare în textele posterioare. Pentru secolul al XVII-lea există informația lui D. Cantemir, care semnalează inovația în graiul femeilor moldovence (v. mai jos, p. 470 ș.u.). În secolul al XVI-lea inovația ocupă regiunea de nord, de centru și de est a domeniului dacoromânesc; ea nu e atestată în Țara Românească, Oltenia, Banat și în sudul Ardealului (de aceea inovația nu e semnalată nici în istroromână, Rosetti, Rech., p. 127). Astăzi, aria inovației este mai întinsă ca în secolul al XVI-lea și ca la începutul secolului al XX-lea, cînd Weigand și-a făcut anchetele asupra graiuri.or dacoromâne (1895—1905; v. hărțile comparative alcătuite de Macrea, l.c.): nordul domeniului dacoromânesc, centrul, estul și partea orientală a Țării Românești, avînd, uneori, drept graniță de vest cursul Dîmboviței, cunosc inovația; în Oltenia, în afară de regiunea dunăreană, fenomenul e atestat rareori. El nu apare în Banat.

Fenomenul e generalizat în aromână (cu rare excepții, Capidan, Arom., p. 292 ș.u.).

Sînt cîteva cuvinte, în aromână, cu labialele nealterate: *vin* (< lat. *vinum*), dar și *yin*, *vizur* (dar și *ye'dzăre*; pentru dacoromână, v. Macrea, l.c.), *pică* (vb.), dar și *k'ică* (Capidan, Arom., p. 292 ș.u., 294 ș.u.), *merdu*, dar și *dizñerdu* (Idem, l.c., p. 305 ș.u.). Pentru dacoromână (*duminică*, cf. și în aromână *duminică* la Daniil, ed. Papahagi, Scr. ar. s. XVIII, p. 209, *merg*, *vărs*, *vineri*).

Nealterarea lui *v-* în ar. *nvescu*, *versu*, *vecl'u* (dr. *vărs*, *vechi*) e în legătură cu păstrarea lui *e* nediftongat în aceste cuvinte (cf. dr. *vechi*). Pentru *vecl'u*, ar putea fi vorba de acțiunea consoanei muiate, care ar fi conservat pe *e*, dar celelalte două cuvinte cer o altă explicație. A porni de la forme neaccentuate, pentru *nvescu*, *versu*, nu explică nimic (Capidan, Arom., p. 246). Singura explicație posibilă este că *v-* a avut o acțiune asupra lui *e*, care nu s-a tradus, ca în dacoromână, prin trecerea lui *e* la *ă*, ci s-a manifestat printr-o labializare care a împiedicat pe *e* să-și exercite acțiunea de palatalizare asupra lui *v*. (Acțiunea lui *v-* e aparentă în ar. *vîscu*, *văscu* < lat. *viscum*, pe lîngă forma cu fonetismul așteptat, căci *e* nu trece la *ă*, în aromână, ca în dacoromână, v. mai sus, p. 332, *vescu*; cf. și *păn*: dr. *pînă*, Capidan, Arom., p. 232).

În privința d a t ă r i i fenomenului, el este recent, în dacoromână, întrucît în secolul al XVI-lea inovația nu a atins decît doi membri ai seriei (în afară de elementele din fondul latin al limbii, mai sînt alterate, atît în dacoromână, cît și în aromână, și elemente din vechiul fond: balcanice, grecești și slave; Macrea, l.c.; Capidan, Arom., p. 292, 302, 305).

O probă că fenomenul nu e foarte vechi o avem în faptul că, după oclusiva labială, încă în secolul al XVI-lea, se păstra stadiul fonetic cons. $+ i +$ vocală: *pi̯-iatră*, în unele graiuri, pe cînd în altele se ajunsese la stadiul *p* + *i̯a* (Avram, Graf. chiril., p. 80–81).

Fenomenul pare a fi mai vechi în aromână, întrucît aici inovația este generalizată. În privința datei cînd s-a produs fenomenul în grupul de la sudul Dunării, avem un indiciu în felul cum inovația se prezintă în megleno-română unde, în regulă generală, oclusivele labiale și fricativele labio-dentale nu sînt alterate. Palatalizarea labialelor e semnalată însă la Țîrnareca, pentru întreaga serie, dar aici ea este datorată influenței exercitate de graiul aromânilor din Gjovgjöli și Livădzi, influență care se manifestă nu numai în fonetism, dar și în morfologie (Capidan, Megl., I, p. 26, 147 și 148; Rosetti, Rech., p. 132).

Rezultă de aici că, în momentul cînd grupul ce avea să devină aromâna s-a despărțit de grupul meglenoromân, inovația nu se produsese încă.

Faptul că în dacoromână neologisme ca *pistoale* (pl.), *prop(r)ietar*, *căpitan* etc. prezintă inovația (Rosetti, Rech., p. 118) se explică fie prin faptul că inovația e recentă, în regiunea unde au fost culese aceste forme, fie prin adaptare fonetică. Capidan (Arom., p. 292) socotește că „vechimea mare a alterării labialelor în dialectul aromân se vede și din palatalizarea labialelor din elementele paleoslave". De fapt, din această constatare rezultă numai faptul că fenomenul este posterior intrării elementelor slave în limba română.

Din considerentele de mai sus reiese că palatalizarea labialelor s-a produs în mod independent și la date diferite în dacoromână, aromână și megleno-română. Ea s-a manifestat, mai întîi, la membrul seriei care a opus o rezistență mai slabă inovației, și anume la *f*.

Fenomenul apare și în albaneză, italiană și neogreacă, cu rezultate asemănătoare (ML, p. 214—215). El nu este datorat influenței limbilor slave meridionale (Rosetti, RLiR, XXV, 1961, p. 371).

nt

Tendința trecerii grupului *nt* (< lat. *nct* și *nt*) la *mt*, prin diferențiere (*t* și *n* sînt oclusive dentale; *t*, în poziție dominantă, a modificat în labială modul de articulație a lui *n*) este realizată în aromână:

ar. *frîmti, frumte* (Mihăileanu; și *frunte* Capidan, Arom., p. 341), dr. *frunte;* ar. *frimtu*, dr. *frînt;* ar. *vimtu* (și *vintu*, Capidan, l.c.), dr. *vînt*.

Diferențierea este realizată uneori și in dacoromână, în secolul al XVI-lea: *frîmse frămt, sămtu, semtem* (v. mai jos, p. 482), și astăzi dialectal, dar ea nu e generalizată, ca în aromână.

REDUCEREA ȘI ÎNCHIDEREA VOCALELOR FINALE

Potrivit sistemului de accentuare al limbii române, vocala din silaba neaccentuată a suferit modificări, în sensul că și-a micșorat durata, iar timbrul ei s-a închis (prin ritmul ei coborîtor și tratamentul special al silabei finale de cuvînt, româna ocupă un loc aparte printre celelalte limbi romanice: Meyer-Lübke, MRIW, I, 3, 5 ș.u.). Astfel *a* și *o* trec la *ă* (dr. *cămașă* < lat. *camisia, lăuda* < lat. *laudare, către* < lat. *contra, că* < lat. *quod*), *i* final devine ultrascurt, asilabic și surd: dr. *lupĭ, peștĭ* etc., iar *e* final trece dialectal la *i* (v. mai jos).

Tendința aceasta se traduce în apocopa vocalelor finale:

dr. *nimic* < *nimică* (< lat. **nemica;* în celelalte limbi romanice, vocala finală a fost conservată: REW[3], 5885);

la adverbe: dr. *acas, afar', îndat'* etc.;
la prepoziții: *făr', pîn'* etc.;
la formele de imperativ (în limba vorbită): *las', vin'* etc.;
Scurtarea infinitivului lung al verbelor: dr. *cînta* <*cîntare, vedea* < *vedeare* ar putea fi datorată influenței slave (v. mai sus, p. 280).

Dispariția lui *-u* (< lat. *o, u*) e semnalată în dacoromână încă din secolul al XIII-lea: *Qrud* (= Crud), *Fichur* (= fecior, 1202—1203, Drăganu, Rom. sec. IX—XIV, 618), *Boul:* 1470 (DȚR, p. 272, 23; v. expunerea noastră din SCL, XII, 1961, 467—470).

Fenomenul e cunoscut și în aromână:

-i dispărut: ar. *aftar* (= aftari), *ver* (= veri) etc. (Capidan, Arom., p. 268);
-ă dispărut: *cas'* (= *casă*), *eas'* (= *easă*) etc. (Idem, l.c., p. 229).

De asemenea, în meglenoromână: *-i* căzut în *fičor* (pl.), *lingur* (pl.), *tu per, tu ver* (pers. 2 sg. ind. prez.; Capidan, Megl., I, p. 113).

-i, semn al pluralului, e astăzi, în dacoromână, un sunet ultrascurt, asilabic și surd (E. Petrovici, BL, II, p. 86 ș.u.; Lombard, Pron. roum., p. 116); consoana + *-i* este slab palatalizată. Ea nu trebuie confundată cu o consoană muiată. În cazul consoanei palatalizate, sîntem în prezența a două sunete: consoana și vocala *i*. Consoana muiată, dimpotrivă, este un sunet simplu (v. observațiile noastre în Rech. dipht., p. 55—62).

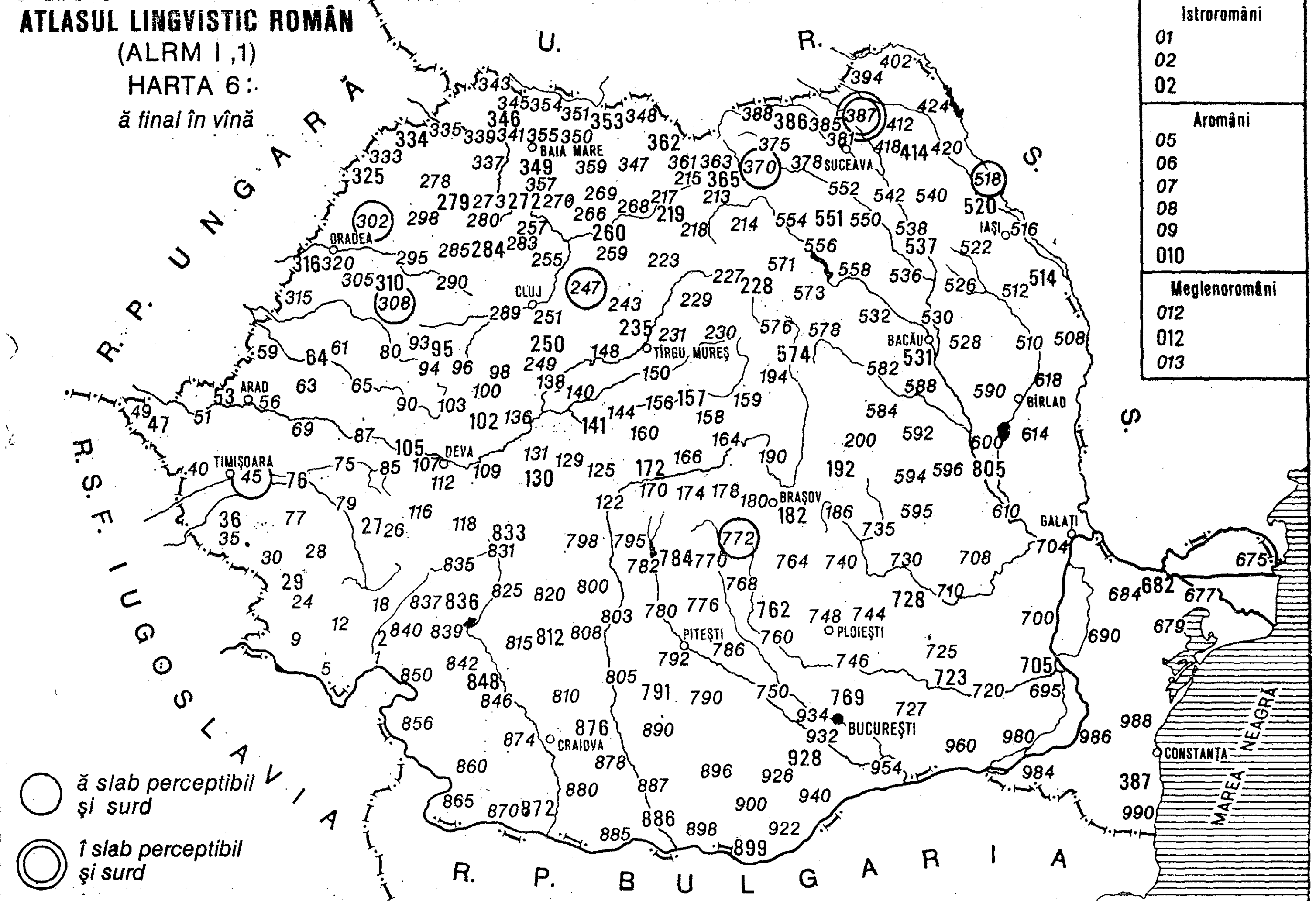
Asurzirea vocalelor finale, în graiul vorbit, a fost înregistrată ici și colo, pe toată întinderea domeniului dacoromân (v. hărțile noastre, nr. 14 și 15).

Închiderea lui *-e* în *i* apare, în secolul al XVI-lea, în textele provenind din Moldova: *carti, čeri, fači, iasti* (= este), *pači, zili* etc. (v. mai jos, p. 458—459 Fenomenul e caracteristic pentru graiul moldovenesc din zilele noastre.

El apare și în aromână, în grupul de sud, pe cînd în grupul de nord timbrul lui *-e* este, în regulă generală, conservat: ar. *carti, frati, ntribari, lapti, parti* etc. (Capidan, Arom., p. 248 ș.u.).

PRONUNȚAREA EXPLOZIVĂ A CONSOANELOR FINALE

Pronunțarea explozivă a consoanei finale are drept urmare ivirea unui element vocalic, care întovărășește emisiunea consoanei. În dacoromâna vorbită elementul vocalic final, produs pe cale mecanică, apare fie ca o simplă

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN
(ALRM I,1)
HARTA 6:
ă final în vînă
Istroromâni
01
02
02
Aromâni
05
06
07
08
09
010
Meglenoromâni
012
012
013
ă slab perceptibil şi surd
î slab perceptibil şi surd
U. R. S. S.
R. P. UNGARĂ
R. S. F. IUGOSLAVIA
R. P. BULGARIA
MAREA NEAGRĂ
BAIA MARE
SUCEAVA
IAŞI
ORADEA
CLUJ
TÎRGU MUREŞ
BACĂU
BÎRLAD
ARAD
TIMIŞOARA
DEVA
BRAŞOV
GALAŢI
PITEŞTI
PLOIEŞTI
BUCUREŞTI
CRAIOVA
CONSTANŢA

Harta nr. 14

explozie: *socotit*^{i}, fie ca un timbru vocalic determinat (*u, ă, î*): *vîndut*^{u}, *vrut*^{u}, *plătit*^{î}, *dat*^{î}, *știută* etc. (ML, p. 176 ș.u., 228 ș.u.). În aromână se aude un *-u*: *aducu, albu, altu, robu* etc. în nordul domeniului și rareori în sud (Capidan, Arom., p. 285 ș.u., ML, p. 245); *-ă* este generalizat la participiul trecut: *cădzută, cîntată* etc. (Capidan, l.c., p. 478), pe cînd în dacoromână formele de gerunziu și de participiu trecut cu *-ă* apar sporadic, în graiul vorbit: *lucrîndă, lucrată* (ML, p. 176 ș.u.).

-*ă*: v. mai jos, Anexa, p. 590
NB. art. din SCL, despre orig. lui -*ă*.

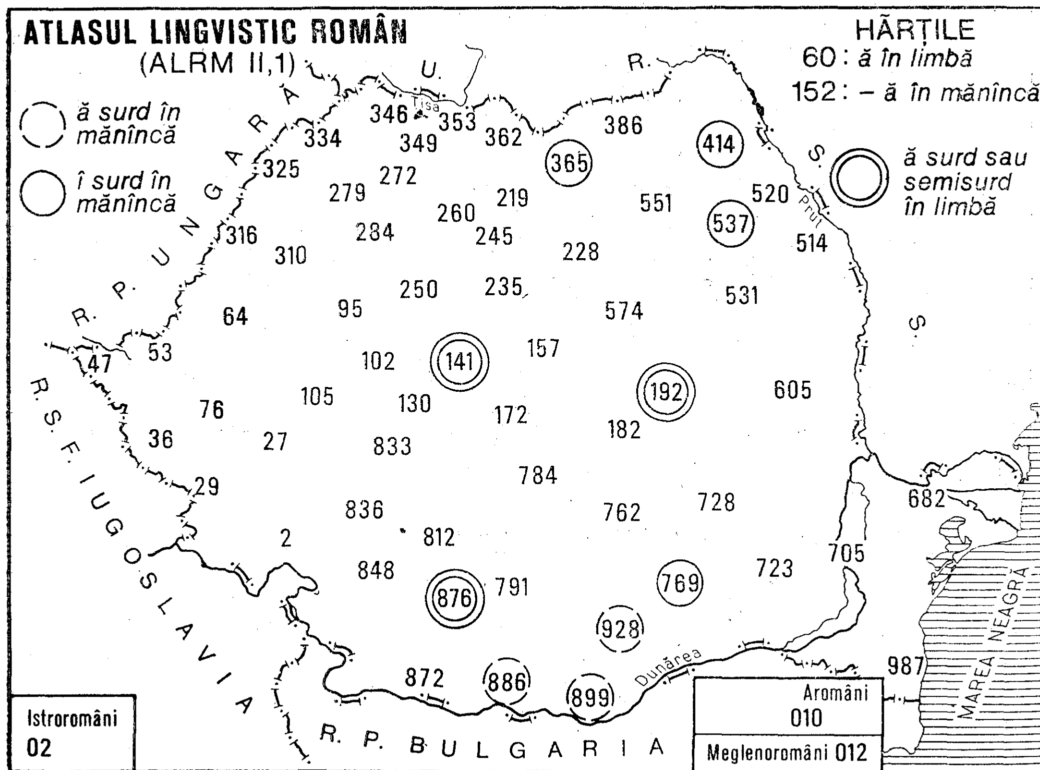
PROTEZA

Proteza lui *a-* apare, în dacoromână, într-o serie de cuvinte din limba comună, care circulă și fără *a-* protetic:

alămîie și *lămîie* (< ngr. λεμόνι), *alăută* și *lăută* (< germ. *Laute*), *aluneca* și *luneca* (< lat. *lubricare*), *amirosi* și *mirosi* (< v. sl. *mirosati*) etc.

Auă (secolul al XVI-lea și azi, dialectal) < lat. *uva* nu apare fără *a-*; proteza a fost provocată de structura fonetică a cuvîntului (**uă*); ea apare și în ar. *auă* (dar și *uă*; megl. *uă*: Papahagi, Megl., II, p. 126). Nu avem deci motiv să presupunem că acest termen „aparține stratului de cuvinte introduse din sudul Dunării" (DE, p. 117).

Am examinat mai sus (v. p. 347) condițiile care au înlesnit ivirea acestui fenomen, și anume construcțiile în care *a-* era întrebuințat ca unealtă gramaticală.

Harta nr. 15.

La exemplele enumerate acolo, mai adăugăm următoarele:

1. Întrebuințarea lui *a* (< lat. *ad*) la formarea adverbelor din nume: dr. *acasă, afund, anevoie* etc.

2. Întrebuințarea prep. *a*(< lat. *ad*) în propozițiile finale: *merse în pădure a lemne, eșind a vînat vădzu un cerb* (secolele XVI—XVII; v. mai sus, p. 165).

În aromână, proteza lui *a-* e un fenomen frecvent în grupul de sud; în grupul de nord, fenomenul nu e general. El e atestat rareori la scriitorii din secolul al XVIII-lea și, în zilele noastre, la fărșeroți și la românii din Olimp (Capidan, Arom., p. 226 ș.u.; în Liturghierul din secolul al XVIII-lea, deși din nord, *a-* apare foarte des; M. Caragiu Marioțeanu, Liturghier aromânesc, București, 1962, p. 79):

ar. *arădățină* (< lat. *radicina*), *arău* (< lat. *reus*), *alavdu* (< lat. *laudo*), *aspargu* (< lat. *spargo*) etc.

Fenomenul nu e atestat în meglenoromână, v. mai sus, p. 361.

Proteza lui *î-* (arhifonemul *N*, realizat ca *î*) la formele conjuncte ale pronumelui personal și la pers. 1, 3 sg. și 3 pl. a indicativului prezent al verbului *a fi*, în dacoromână, e un fapt general: *îmi, îți, îi, își, îl; îi, îs* (cf. Pușcariu, DR, VII, p. 462).

Fenomenul apare și în aromână, dar nu e generalizat: pron. pers. 1 dat.: *ińĭ, îńĭ*; pers. 2 dat.: *îțĭ*; pers. 3 m. dat.: *il', îl'*; vb. *escu*, ind. prez. pers. 1: *îs* (la fărșeroți; Capidan, p. 408 ș.u.; 483).

Andrei Avram, Interpretarea fonologică a lui [î] inițial în limba română, FD, IV, p. 7—23.

PARTICULELE DEICTICE

Adăugarea, prin epiteză, a particulelor deictice, din necesități expresive (cf. Pușcariu, DR, II, p. 43: „înțelesul mai pregnant" al lui *acela*, față de *acel*), la adverbe și la pronume, apare ca o tendință opusă tendinței de a reduce vocalele finale (v. mai sus, p. 370).

1. Sînt, mai întîi, elemente adăugate prin epiteză, care sînt produse pe cale mecanică, prin pronunțarea explozivă a consoanelor finale: *-ă, -î, -u, -a*, la nume sau la formele de gerunziu și de participiu trecut ale verbelor, în dacoromână și în aromână (v. mai sus, p. 370).

2. *-a* (< lat. *hac*, Drăganu, DR, IX, p. 263), la adverbe (dr. *acicea, acia*, ar. *ația*, dr. *aiurea*, ar. *al'urea* etc., v. mai sus, p. 351 ș.u., Capidan, Arom., p. 229) și la pronume (dr. *ăsta, acesta, acela* etc., ar. *aestuea, atsela, atseluea* etc., Capidan, Arom., p. 421 ș.u.).

3. *-le* (din articolul masculin *-le*, v. mai sus, p. 352), la numeralele ordinale: dr. *al doile, al treile* etc., ar. *țințile, șasile, șaptile, a naurili* „al noulea" *dzatsile* (Capidan, Arom., p. 403 ș.u.), și la adverbe: dr. *acilea, aimintrelea* etc

-le, ca și *-lu*, reprezintă articolul masculin la nominativ-acuzativ; pentru Drăganu, DR, IX, p. 264, *-le* reprezintă articolul feminin plural; cf. Capidan, Arom., p. 407. O întrebuințare analoagă a articolului apare în gerunziul (în *-aluĭ*) din aromână: *agungîndaluĭ* (*tu buriclu a paduril'eĭ* „ajungînd în buricul pădurii"), explicat de Pușcariu (DR, III, p. 406 n.) și de Capidan (Arom., p. 480 ș.u.) prin construcții adverbiale, ca: *nvărligaluĭ* etc., formate cu articolul *luĭ* (dativ), după modelul din albaneză, în care dativul locativ are funcție de circumstanțial de loc (I. Coteanu, Elemente de dialectologie a limbii române, București, 1961, p. 143).

4. *-ne* (< lat. *-ne*: Stolz-Schmalz[5], 32), la adverbe (dr. *atuncine*, DE, p. 113, ar. *atumținea*, Weigand, Ar., II, p. 296 s.v.).

5. *-și* (< lat. *sibi*) la pronume (dr. *eiși, luiși, sieși, sineși, același* etc.).

6. *-te* (<lat. *-ter*), (Pușcariu, DR, III, p.403, n.1), la adverbe (dr. *adicăte* etc.).

MORFOLOGIA

NUMELE

SUBSTANTIVUL

DECLINAREA

Prin analogie cu numele feminine de declinarea I, care fac pluralul în *-ĭ* sau *-urĭ*, și în care vocala radicală este *ă:* dr. *pradă — prăzi, ț(e)ară-țări*, numele feminine care intră în această categorie au modificat la plural pe *a* în *ă: baltă — bălți, carte — cărți, cetate — cetăți, parte — părți carne — cărnuri, sare — săruri* etc. (ML, p. 147—148).

Fenomenul e recent, în dacoromână, întrucît în textele din secolul al XVI-lea mai găsim atestate forme cu *a: carți, cetați, corabii, întrebari* etc (la fel și substantivele cu pluralul în *-e: isprave, prade, rane* etc.; cf. astăzi în nord-vestul domeniului dacoromânesc: *nari*, pl. de la *nare* „nas", cu *a:* ALRM, I, h, 37; Idem, II, h. 15).

Fenomenul apare, uneori, și în aromână: pl. *cărțî* (sg. *carte*), pl. *căsĭ* (sg. *casă*), pl. *drăńĭ* (sg. *drame*), pl. *fățĭ* (sf. *față*), pl. *hrisăh'ĭ* (sg. *hrisafe*), pl. *lăcrińĭ* (sg. *lacrămă*), pl. *măcărĭ* (sg. *măcare*), pl. *mărdzińĭ* (sg. *mardzine*), pl. *mătrițĭ* (sg. *mătrică*), pl. *țitățĭ* (sg. *țitate*), pl. *vățĭ* (sg. *vacă*, Capidan, Arom., p. 378 ș.u.).

VERBUL

PARTICIPIUL TRECUT

În aromână, toate verbele fac participiul trecut în *-ă* (forma aceasta nu trebuie considerată ca o formă feminină, provenită din acordul subiectului feminin cu verbul, ML, p. 176 ș.u.): *cîntată, cădzută, bătută, durńită* (Capidan, Arom., p. 478). Forma în *-ă* apare și în dacoromână (în limba vorbită: ML, l.c.).

Originea lui *-ă* este fonetică: provine din pronunțarea explozivă a consoanei finale. Generalizarea formei în *-ă*, în aromână, trebuie pusă în legătură cu pronunțarea cu *u* la sfîrșitul cuvintelor (v. mai sus, p. 370).

AUXILIARUL *FIRE*

În aromână și, dialectal, în dacoromână (Bucovina), pers. 3 sg. și pl. a prezentului conjunctivului este dr. *s-hibă*, ar. *s-h'ibă*, formă refăcută prin analogie cu *aibă* (Capidan, Arom., p. 489; aromâna a păstrat și forma *h'ie*, dar într-o singură localitate).

ÎNCHEIERE

În epoca românei comune, care se întinde din sec. al VII-lea—al VIII-lea, și pînă în secolul al X-lea, româna a căpătat trăsăturile sale proprii, dezvoltîndu-se în mod independent de celelalte limbi romanice, În acest răstimp, prin contactul cu limbile slave meridionale, unele elemente slave au pătruns în structura gramaticală a limbii române și în vocabularul ei (v. mai sus p. 318).

După cum am arătat, limba română s-a format pe un larg teritoriu romanizat (v. mai sus, p. 323), la nordul și la sudul Dunării. Pe această întindere teritorială s-au produs divergențe dialectale, creîndu-se două grupuri, fiecare cu inovațiile sale caracteristice. (Pentru a explica ivirea divergențelor lingvistice în două puncte apropiate ale unui teritoriu lingvistic unitar, nu este necesar să presupunem că grupurile au fost despărțite unul de altul, printr-o cauză oarecare, ci inovațiile diferite s-au putut naște pe un teritoriu continuu, în împrejurări sociale, economice, politice și culturale diferite. Menținerea și dezvoltarea acestor divergențe presupune, însă, separația teritorială a grupurilor și dezvoltarea lor independentă.)

De aceea, dacă luăm în considerație divergențele care separă aromâna de dacoromână, nu e nevoie să presupunem că grupul care a devenit ulterior aromâna a fost separat încă de la origini de grupul dacoromân și s-a format în Bulgaria (v. mai sus, p. 323). [Lipsa, în aromână, a unor termeni comuni dacoromânei și albanezei nu implică o separație inițială a strămoșilor aromânilor de grupul ce avea să devină dacoromâna (v. mai sus, p. 324). E suficient doar să admitem că, începînd de la un moment dat, strămoșii aromânilor nu au mai fost în contact cu strămoșii dacoromânilor.]

Inovațiile grupurilor ce aveau să devină dacoromâna și aromâna, petrecute în limitele epocii române comune, sînt despărțite, în expunerea noastră, de inovațiile în comun ale dacoromânei și aromânei, care s-au petrecut la o epocă posterioară. În privința identității acestor inovații, teoria a stabilit că ea se explică prin considerentul că un grup lingvistic separat de trunchiul comun continuă să inoveze în aceeași direcție, potrivit unui impuls înnăscut (v. mai sus, p. 324).

Epoca românei comune ia sfîrșit în secolul al IX-lea, prin despărțirea grupului de sud de cel de nord.

Expunerea din prezentul volum ne permite să deosebim cîteva trăsături caracteristice ale limbii române:

1. Fenomenul de „U m l a u t" sau de i n f l e x i u n e : vocala accentuată a cuvîntului fonetic își modifică timbrul sub influența timbrului vocalei din silaba următoare. Vocala accentuată constituie sunetul indus; vocala neaccentuată, sunetul inductor al fenomenului. Tendința aceasta de a modifica, într-un anumit sens, timbrul vocalei accentuate a dus la crearea unei serii de diftongi cu *i̯* ca al doilea element (v. mai sus, p. 363). Aceeași tendință a mai provocat monoftongarea diftongilor, astfel încît, în dacoromână, s-a trecut, la epoci succesive, de la monoftong la diftong și apoi iarăși la monoftong: lat. *lege* > v. dr. *lęage* > dr. *lege* (v. mai sus, p. 364).

2. Diftongarea sub condiție a lui *e* și *o* accentuați este în legătură cu fenomenul examinat mai sus, sub punctul 1. Această diftongare constituie o trăsătură caracteristică a românei, pe care o regăsim și în limbile germanice (v. mai sus, p. 329—330).

3. Tendința de a închide timbrul vocalelor, moștenită din latină (v. mai sus, p. 101), la care au venit să se adauge efectele accentului dinamic, tendință care a provocat reducerea duratei și închiderea vocalelor neaccentuate (v. mai sus, p. 226 ș.u.) se manifestă prin schimbări importante care au intervenit în vocalismul limbii, în epoca românei comune:

vocale accentuate: *e* > *i* (v. mai sus, p. 329), *o* > *u* (v. mai sus, p. 331), *a* > *ă* (v. mai sus, p. 332).

vocale neaccentuate: *e* > *ă* (*păcat*, v. mai sus, p. 226), *o* > *ă* (v. mai sus, p. 332), *a* > *ă* (v. mai sus, p. 332).

4. Acțiunea vocalelor prepalatale (*e*, *i*). Există, în această privință, două categorii de fapte:

A. a. Alterarea consoanei prepalatale sau dentale precedente (palatalizarea și, eventual, muierea consoanei, urmată de asibilarea ei: *k'* > *č*, *ts* (în aromână, pronunțare venită din neogreacă, v. mai sus, p. 340), *ǵ* > *ğ*, *dz* (în aromână, pronunțare venită din neogreacă, v. mai sus, p. 343), *t'* > *ts*, *č* (v. mai sus, p. 335), *d'* > *dz*, *z* (v. mai sus, p. 335).

b. muierea lui *l* și *n* și dispariția lor, în dacoromână (v. mai sus, p. 337, 344);

c. acțiunea lui *i* asupra lui *s* (> *š*) și *sc*, *st* (> *št*), pe care o regăsim și în dialectele italiene de sud (Iordan, Arhiva, XXX, p. 335).

Aceste inovații apar și în celelalte limbi romanice.

B. Există o a doua categorie de inovații, care nu se regăsesc în celelalte limbi romanice:

a. Palatalizarea oclusivelor labiale și a fricativelor labio-dentale, fenomen caracteristic al limbii române, își are originea în acțiunea palatalizantă, a lui *y* (v. mai sus, p. 364);

b. spre deosebire de celelalte limbi romanice, tratamentul lui *d* + *i* în hiat e diferit de al lui -*ǵ*-: dr. *rază*, *deget* (v. mai sus, p. 375);

c. afereza lui *a*-, în elementele latine ale limbii, fenomen care nu apare în celelalte limbi romanice (v. mai sus, p. 347).

Printre inovațiile pe care le-am examinat aici, unele sînt produsul unor tendințe ce lucrează într-un anumit sens, cărora li se opun tendințe care lucrează în sens contrar; astfel în opoziție cu afereza lui *a*-, limba uzează de proteza lui *a*- (v. mai sus, p. 372). Împotriva tendinței de a reduce și de a suprima vocalele finale neaccentuate, consoanele finale sînt pronunțate exploziv și produc un timbru vocalic determinat, după explozia lor, sau cuvintelor li se adaugă particule deictice (v. mai sus, p. 373).

Față de dacoromână, și anume de limba literară, aromâna a rămas la un stadiu mai înapoiat de evoluție, apropiat de stadiul dacoromânei în secolul al XVI-lea. Printre caracterele ei arhaice, sînt de semnalat păstrarea diftongului *ęa* — *a* și *ęa* — *e* (v. mai sus, p. 363), a lui *l'* (v. mai sus, p. 344), *ń* (v. mai sus, p. 337) și a lui *ă*, care corespunde lui *î* din dacoromână (v. mai sus, p. 360); în morfologie, sistemul verbal e încărcat cu forme arhaice; în sintaxă: întrebuințarea prep. *de* și *la* (v. mai sus, p. 355—356); lipsa prep. *pre* (v. mai sus, p. 355).

La ieșirea din epoca de comunitate, limba română apare constituită în așa fel, încît evoluția ei ulterioară îi va aduce puține modificări noi în structura fonetică, morfologică și sintactică, aportul secolelor următoare mărginindu-se la introducerea unor elemente de vocabular, ce vor fi eliminate și reînnoite în cursul evoluției posterioare a limbii, și în modificări sintactice și stilistice.

V

LIMBILE VECINE

Maghiara, ucraineana, polona, slovaca, albaneza, bulgara, sîrbo-croata și expansiunea limbii române

INTRODUCERE

Prezentul capitol al *Istoriei* noastre e consacrat influenței limbii române asupra limbii popoarelor învecinate și influenței acestor limbi asupra limbii române, atît la nordul, cît și la sudul Dunării, în răstimpul dintre secolul al XII-lea și al XVII-lea. Raporturile locale dintre graiurile românești sud-dunărene și limbile învecinate, petrecute la o epocă posterioară, nu sînt luate în considerare în lucrarea noastră.

Viața în comun a popoarelor balcanice, organizația lor socială și economică asemănătoare din trecut explică trăsăturile în comun ale limbii vorbite de aceste popoare. Aceste fapte au fost examinate de noi în partea a doua a *Istoriei* noastre. Bilingvismul provoacă schimbări în materia limbii și, în primul rînd, în lexic.

„Transhumanța" practicată de poporul român și de popoarele balcanice explică unele asemănări între limbile popoarelor respective. Pentru a justifica efectele bilingvismului, trebuie presupus că numărul păstorilor nomazi sau transhumanți, atît la nordul, cît și la sudul Dunării, a fost ridicat. A existat, prin urmare, un mare număr de vorbitori, avînd româna ca limbă maternă, amestecați cu populații care vorbeau alte limbi.

Desigur că nu numai păstorii au dus limba română în afara granițelor ei, ci un mare număr de emigranți, care își părăseau locurile din motive diferite: impozite excesive, interzicerea lucrătorilor agricoli (iobagi) de a se stabili pe alte pămînturi, prigoane ale proprietarilor exploatărilor agricole, războaie, epidemii etc.

Trebuie ținut însă seama de faptul că mișcările păstorilor de oi, în trecut, se făceau pe scară mult mai întinsă decît în zilele noastre și că numărul lor era cu mult mai ridicat.

Acestea fiind zise, se poate admite că, în trecut, mișcările de transhumanță ale păstorilor, precum și nomadismul lor — căci se face deosebirea între „transhumanța" propriu-zisă, legată de locuri fixe pentru văratic și iernatic, și „nomadism", pentru că nomazii nu au locuri fixe — au determinat modificări în limba populațiilor în mijlocul cărora se așeza populația păstorească.

Examinarea listelor de cuvinte românești care figurează în limbile popoarelor învecinate arată că, în majoritatea cazurilor, aceste cuvinte fac parte din terminologia creșterii vitelor și, în special, a oilor.

Păstorii români au cutreierat cu turmele lor de oi, în tot cursul evului mediu, Carpații de nord pînă în Moravia și, la est, teritoriul nord-dunărean pînă la Bug. Spre sud turmele de oi venite de la munte nu depășeau Cîmpia Dunării, iar în Peninsula Balcanică păstorii nomazi își limitau peregrinările în anumite regiuni. Se poate vorbi de un „seminomadism" al păstorilor de la nordul Dunării, în sensul că locurile de văratic și de iernatic nu erau întotdeauna aceleași. Turmele de oi de pe versantul nordic al Carpaților iernau

în Transilvania, pe cînd cele de pe versantul sudic, în șesul Țării Românești și în Dobrogea. În Peninsula Balcanică, creșterea oilor constituia ocupația de căpetenie a populației românești. Adevărații nomazi se întîlneau în Albania; populația românească locuia la munte și la șes în cabane *(călive)*, formînd cătune.

Migrațiile păstorilor români din Peninsula Balcanică sînt atestate cu începere din secolul al XIII-lea și al XIV-lea în Albania, în Epir, în Tracia și în Tesalia. Călătorii străini în Peninsula Balcanică au descris spectacolul pitoresc al turmelor de mii de oi ale aromânilor, coborînd la șes cu 1000 de cai, familii întregi cu copii și bagaje și doi preoți (1815). În 1910, J. Cvijić a evaluat la 50 000—60 000 numărul oilor aparținînd aromânilor.

Faptul că aromânii propriu-ziși și românii din Albania vorbesc cel puțin două limbi, ne lămurește cu privire la efectele bilingvismului asupra acestor populații, în trecut și în zilele noastre.

Silvia Niță-Armaș și colab., L'influence roumaine sur le lexique des langues slaves, Romanoslavica, XVI, 1968, p. 59—121 (listă alfabetică). Anton Habovštiak, Zur frage des Einflusses der walachischen Kolonisation auf die slowakischen Mundarten, Recueil linguistique de Bratislava, II, 1968, p. 183—191. A. de Vincenz, Communic. au I-er Congrès intern. de dialectologie, Louvain, 1965, p. 144 ș.u.

În privința stărilor de lucruri din Peninsula Balcanică, în cursul evului mediu, și, în special, a rolului populației românești în Serbia, trimitem la următorul pasaj dintr-o lucrare a lui P. Skok (Zs. sl. Phil., VIII, 1931, p. 397), un cunoscător profund al acestor probleme: „Die historischen Studien von Jireček, die neueren aus der Schule Cvijićs hervorgegängenen Untersuchungen zeigen die ganze Herzegowina bis Ragusa voll von Balkan-Wlachen", și la expunerea noastră — cu indicații bibliografice — de mai sus, p. 197—201; cf. și aici mai jos, p. 574 ș.u.

Dr. Franz Baron Nopcsa, Albanien, Berlin-Leipzig, 1925, p. 226 ș.u.: enumerarea elementelor comune popoarelor balcanice în domeniul civilizației materiale — arhitectură, unelte, obiecte, îmbrăcăminte etc.; Ov. Densusianu, Păstoritul la popoarele romanice, București, 1913, p. 14. Densusianu consideră, ca un adevăr nestrămutat, că românii au fost „în primul rînd un popor de păstori" (p. 16); Th. Capidan, Românii nomazi, Cluj, 1926, p. 175, n.1., dă dreptate, în principiu, lui Densusianu. Afirmația este, desigur, exagerată; cf. Traian Herseni, Probleme de sociologie pastorală, București, 1941, p. 159. Din observațiile critice ale lui P. Cancel asupra Păstoritului lui Ov. Densusianu (în Convorbiri literare, XLVII, 1913, p. 852, ș.u.), se pot reține numai cîteva.

Românii din Macedonia, Epir, Albania și Tesalia practică, pe lîngă creșterea vitelor, și agricultura: N. B., Agricultura la aromâni, în Lumina, II, 1904, p. 161—164. Aromânii din unele sate din Pind, odinioară păstori, practică agricultura: Gr. Zuca, Păstoritul și agricultura la românii din Pind, în Lumina, IX, 1906, p. 66—69; C. Patsch, Das Sandschak Berat in Albanien, Viena, 1904 (Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung, III, col. 140): fărșeroții din ținutul Muzakia se ocupă, în cea mai mare parte, cu păstoritul și sînt nomazi; constrînși de necesități, ei practică însă și agricultura. Păstoritul agricol la nordul Dunării e studiat amănunțit de Romulus Vuia, Tipuri de păstorit la români, București, 1964, passim: practica arată că păstoritul nu poate fi separat de agricultură.

Românii au fost, în acea epocă îndepărtată, păstori și agricultori. Trebue însă precizat că e vorba de o agricultură rudimentară, de munte, făcută cu sapa și practicată, probabil, de femei, bătrîni și copii. Planta cultivată era meiul, care prezintă avantajul de a avea o perioadă de vegetație scurtă: mai—iulie.

Claudian, Alimentația poporului român, București, 1939, p. 20 ș.u.

În 1876, numărul oilor aparținînd oierilor ardeleni se ridica la peste 1 000 000, iar al păstorilor la 10 000. În masivul Parîng, Em. de Martonne semnalează prezența, în lunile de vară, a unor turme de 5 000 de oi, cu 420 de ciobani.

Em. de Martonne, La vie pastorale et la transhumance dans les Karpathes méridionales, în Zu Fr. Ratzel's Gedächtnis, Leipzig, 1904, p. 227 ș.u.

În Dobrogea, așa-zișii „mocani", nume dat populației românești venite din Transilvania (în special din regiunile Brașov, Făgăraș și Sibiu), sînt, în majoritatea lor, foști ciobani rămași pe loc (pe la 1850, numărul oilor venite la iernat din Transilvania trecea de 1 000 000). Instalarea lor s-a făcut la începutul secolului al XIX-lea. Statisticile de după 1878 arată că un sfert din populația Dobrogei e venită din Transilvania (circa 80 000 de oameni; v. D. Șandru, Mocanii în Dobrogea, București, 1946, passim). În trecut, au existat regiuni în care ocupația de căpetenie a locuitorilor era păstoritul: astfel, ținutul Vrancei în Moldova, al Cîmpulungului în Bucovina sau Drăgușul în Transilvania (Făgăraș; cf. Herseni, l.c., p. 156 ș.u.).

I. Caragiani, Studii istorice asupra românilor din Peninsula Balcanică, în RIAF, VI, 1891, p. 128 ș.u. (Ed. Academiei Române, București, 1929); Th. Capidan, Românii nomazi, p. 66 ș.u.

J. Cvijić, Pén. Balk., Paris, 1918, p. 177 ș.u. și harta, cu indicația migrațiilor păstorești, de la p. 170. Hoëg (I, p. 63 ș.u.) i-a întîlnit pe acești păstori nomazi în Tesalia, Macedonia și Epir. Cf. M. Gyöni, La première mention historique des Vlaques des Monts Balkans, în Acta antiqua Acad. Scient. Hung., 1, 1931—1932, p. 495 ș.u. O hartă a teritoriului nord- și sud-dunărean, unde sînt atestate toponimice românești în cursul evului mediu, e anexată la lucrarea lui Drăganu, Rom. s. IX—XIV.

MAGHIARA

Contactul dintre populația românească de la nordul Dunării și maghiari este posterior secolului al IX-lea, cînd încep primele infiltrări maghiare în Transilvania prin valea Tisei (trecerea lor prin valea Bistriței și valea Mureșului e contestată, v. IR, I, p. 766—767), în 896.

În graiurile românești sud-dunărene nu sînt semnalate elemente maghiare.

Densusianu datează începuturile influenței limbii maghiare asupra limbii române în secolul al X-lea (H.d.l.r., I, p. 370; ed. rom., p. 237). De fapt, atestările documentare ale prezenței românilor în Pannonia încep în secolul al XI-lea (Drăganu, DR, VII, p. 199). În același secol se produce pătrunderea maghiarilor în Transilvania, și anume prin valea Someșului, partea de sud a Transilvaniei fiind cucerită în cursul secolului al XII-lea.

IR, II, p. 72 ș.u. Pătrunderea regatului maghiar în Transilvania nu e atestată de nici un izvor pînă către sfîrșitul secolului al XI-lea. Treml, ULR, VIII, p. 42, datează epoca contactului dintre români și maghiari în secolul al XIII-lea.

Așadar, putem socoti că primele elemente de limbă maghiară au pătruns în limba română în secolele al XI-lea—al XII-lea.

Asupra păstorilor români din Ungaria și asupra elementelor românești din terminologia pastorală pătrunse în maghiară, v. Silviu Dragomir, în BSO, VIII, 1921, p. 18—24.

ELEMENTE MAGHIARE ÎN LIMBA ROMÂNĂ

Vom examina aici felul în care sînt redate în limba română sunetele limbii maghiare și vom trece apoi la examinarea unor forme gramaticale.

Fonetica. *á* accentuat este conservat: magh. *áldomás, bárd* > dr. *aldămaș, bardă;* urmat de *n*, este redat prin *ă (î,* înaintea lui *nt):* magh. *bánat, bántani* > dr. *bănat, bîntui.*

a accentuat este redat prin *a:* magh. *gazda, talp* > dr. *gazdă, talpă.* Neaccentuat, el este conservat numai la inițială: magh. *alkotni, apród* > dr. *alcătui, aprod.* Alteori este redat prin *ă* sau prin *o:* magh. *lakat, lakni* > dr. *lacăt, locui (o,* prin apropierea de *loc).*

é accentuat este redat prin *e:* magh. *féle* > dr. *fel;* prin *i,* în dr. *bir, pildă* < magh. *bér, példa.*

e accentuat a rămas neatins: magh. *mester* > dr. *meșter.*

e neaccentuat este redat prin *a,* la inițială: magh. *ellen* > dr. *alean.*

e neaccentuat + *n* + consoană este redat prin *î:* magh. *engedni* > dr. *îngădui.* ***i*** a rămas neatins: magh. *kín* > dr. *chin.*

o accentuat + *n* este redat prin *î* în dr. *gînd* < magh. *gond*, ca și v. sl. *ę* (v. mai sus, p. 309, ș.u., expunerea noastră din SCL, I, 1950, p. 89 și Popović, GSKS, p. 139). Cf. și dr. *bumb*, explicat de Pușcariu (LR, I, p. 299) prin magh. *gomb*. Cuvîntul a pătruns deci în limba română prin intermediul slav, ca și verbele de origine maghiară în *-i*: *bîntui* etc. (v. mai jos).

o neaccentuat este redat prin *ă*: magh. *áldomás* > dr. *aldămaș*; urmat de *r* + consoană, este redat prin *î*: magh. *hordó* > dr. *hîrdău*.

ö > *e*: magh. *költeni* > dr. *cheltui*.

ö > *u*: magh. *ölyv* > dr. *uliu*.

ü > *i*: magh. *ülö* > dr. *ilău*.

v, rostit *u̯* (*w*), în magh. *város* > *oraș* (prin *u̯ăraș*; v. E. Petrovici, în Studii și cercetări științifice, seria III, V, Cluj, 1954, p. 452—453, și Id., în Buletinul Univ. „Babeș - Bolyai", Cluj, I, 1956, p. 262).

ly > *i̯*: magh. *karuly*, *sólyom* > dr. *corui*, *șoim*.

ny > *i*: magh. *nyomás* > dr. *imaș*.

g + *y* > *ğ*: magh. *gyengés*, *gyolcs* > dr. *gingaș*, *giulgi*.

tl > *cl*: magh. *hilten* > dr. *hitlean* (secolul al XVI-lea), *hiclean* (v. mai jos, p. 481).

Problemele de accentuare a cuvintelor maghiare intrate în limba română sînt tratate de L. Treml., în BL, II, p. 34—66.

Morfologia. *Verbul.* Verbele maghiare în *-i* (*alkotni*, *bántani* etc.) au, în dacoromână, terminația *-ui*. Ea se explică în modul următor: verbele maghiare, împrumutate de slava de sud (bulgară, sîrbo-croată), au căpătat terminația *-ovati*, de unde *-ui* în română: *aldovati* > *aldui*, *bantovati* > *bîntui*, *engedovati* > *îngădui*, *felelovati* > *felelui* etc.

Densusianu, H.d.l.r., I, p. 377—378; ed. românească, p. 241; Drăganu, Rom. s. IX—XIV, p. 596, n. 2; Al. Rosetti, Împrumuturi maghiare prin intermediul slav, SCL, I, 1950, p. 88—90 (cu indicații bibliografice). Pentru I. Ghergariu, *-ui* e un sufix românesc, adăugat la pers. 3 ind. pr. a verbelor maghiare (LR, XI, 1962, p. 541—542). Pușcariu (LR, I, p. 299) explică numele de loc *Săv(l)ădisla*, din centrul Transilvaniei, prin mijlocire slavă: magh. *Szent László*, în traducere slavă *Stefi Vladislav*, în rom. *Sîn-Vlădislau* > *Săv(l)ădisla*.

Formarea cuvintelor. Sufixele românești cuprinzînd consoana *-ș*: *-aș*, *-eș* și *-ăuș* corespund sufixelor maghiare cu consoana *-s*, dar și sufixelor slave *-aš* și *-uše-* (v. mai sus, p. 295-299): *-ás*, *-es*, *-os*, care formează nume de agent. Cf. dr. *ceteraș*, *chipeș*.

Sufixul *-uș* (magh. *-os*) formează diminutive, nume de instrument și nume de agent: *cărăuș*

-ău < magh. *-ó* formează nume de agent și de instrument: dr. *nătărău*.

-ișag și *-șug* derivă substantive: *-ișag* < magh. *-ság*: dr. *furtișag*, *vălmășag*. *-șug* < magh. *-ség*: *beteșug*, *meșteșug*.

-șig — deci cu un fonetism mai apropiat de vocala sufixului maghiar — apare în textele românești din secolul al XVI-lea (v. mai jos, p. 529). În Crișana *-șig* e atestat în zilele noastre. Vocalismul cu *u* s-ar explica pornind de la *-șigu*, prin asimilare (M. Sala, în Omagiu lui Iorgu Iordan, București, 1958, p. 763—764).

Sufixul *-ălui* derivă verbe (v. mai sus, verbele în *-ui*): *prețălui*.

Lucrările mai vechi privind raporturile dintre limba maghiară și română, ca, de exemplu, Simeon C. Mândrescu, Elemente unguorești în limba română, București, 1892 etc. sînt examinate de Treml, ULR, VIII, I, p. 25 ș.u.; v. și observațiile lui V. Breban, CL, III, 1958, p. 219—225; Densusianu, H.d.l.r., I, p. 371—373; ed. rom., p. 237—238; Graur, N. d'ag. et adj., p. 83—89; E. Ionașcu, SMFC, I, p. 80—84; E. Carabulea, ib., II, p. 199—212.

Vocabularul. În lista care urmează sînt trecute cuvintele atestate în documente de arhivă, datate, precum și cuvintele care figurează în texte literare, pînă la Reformă (secolul al XVI-lea).

V. lămuririle date de Treml, ULR, VIII, p. 32—51.

Elementele maghiare atestate în textele românești din secolul al XVI-lea sînt cercetate (aici mai jos, p. 534—536).

aprod < magh. *apród* „Page" (Treml, ULR, IX, p. 277, 28), a. 1443 (Drăganu, DR, VII, p. 210).

ban < magh. *bán* „Geld" (Treml, ULR, IX, p. 302—303).

bănui < magh. *bánni* (Treml, ULR, IX, p. 315).

belșug < magh. *bőlség* (Drăganu, DR, VII, p. 217), *bőség* (Treml, ULR, IX, p. 308).

berbeniță < magh. *berbencze* „pyxis, thecula, Wännchen, kleines Tönnchen" (Treml, ULR, IX, p. 296) .

bir < magh. *bér* (Treml. ULR, IX, 315).

birău < magh. *bió* „Schulze, Stadtrichter" (Treml, ULR, IX, p. 289), a. 1434 (Drăganu, DR, VII, p. 213).

bîlci „Kirchmesse (mit Jahrmarkt verbunden)" < magh. *bulcsu, bucsu* (Treml, ULR, IX, p 306; Drăganu, DR, VII, p. 217).

bîntui < magh. *bántani* (Treml, ULR, IX, p. 309).

bubău, bubou, bobou, „pannus griseus" < magh. *guba* „cilicium, gausape, rauher Kotzen"? (Treml, ULR, IX, p. 301).

chelčug < magh. *költség; cheltui* (Treml, ULR, IX, p. 303).

chezaș < magh. *kezes* (Treml, ULR, IX, p. 307), a. 1434 (Drăganu, DR, VII, p. 210)

chibzui, a se chibzui < magh. *képezni* (Treml, ULR, IX, p. 315).

chin < magh. *kin* (Treml, ULR, IX, p. 315)

chip < magh. *kép, kíp* (Treml, ULR, IX, p. 315).

čocărlat (șocărlat) < magh. *skárlat,* a. 1462—1463 (Drăganu, DR, VII p. 210), „un fel de stofă stacojie" < it. *scarlatto* (Scriban, s.v. *șocîrlat*).

colunia „in Köln verfertigter Stoff" < magh. *kolonya* (Treml, ULR, IX, p. 299).

corda „sabie ungurească" < magh. *kard* (Treml, ULR, IX, p. 313), a. 140 (Drăganu, DR, VII, p. 210).

corui < magh. *karuly* „nisus, Sperber" (Treml, ULR, IX, p. 316; cf. Skok, Slavia, IV, 1925, p. 328, s.v. *curuĭu*).

crăstoși < magh. *keresztes* „Kreuzfahrer", a. 1427—1428 (Treml, ULR, IX, p. 314).

dekanĭ, a. 1437, *dekanos* < magh. *dekánus* (Drăganu, DR, VII, p. 210).

dijmă < magh. *désma* „Zehent" (Treml, ULR, IX, p. 292—293; Drăganu, DR, VII, p. 209).

ducat < magh. *dukat* (Treml, ULR, IX, p. 303).

falce „Flächenmass in der Moldau (ungefähr 1,43 ha.)" < magh. *falka* (Treml, ULR, IX, p. 290—291).

făgădui < magh. *fogadni* (Treml, ULR, IX, p. 315).

fertal, fărtal, a. 1499 „sfert; ein Viertel des *falce*" < magh. *fertál* (< *Viertel*) (Treml, ULR, IX, p. 291; Pușcariu, LR, I, p. 312).

fertun „das Viertel einer Mark" < magh. *ferton* (Treml, ULR, IX, p. 303; Drăganu, DR, VII, p 209).

gazdă < magh. *gazda* „Wirt, Hausherr" (Treml, ULR, IX, p. 289)

gînd < magh. *gond* (Treml, ULR, IX, p. 315).

gobărnatărstvo „gubernatoria Țării Ungurești", a. 1451—1452 (Drăganu, DR, VII, p. 210); cf. *gobornatul* „Voievodul Transilvaniei , 1601—1602 sau după 1605 (LB, p. 70, nr. 28, r. 7).

ham „Pferdegeschirr, Vördergezeug" < magh. *hám* (Treml, ULR, IX, p. 301 .

helești < magh. *halastó* (Treml, ULR, IX, p. 315).

helgie „Marder-, Hermelinpelz" < magh. *hëlgy, hölgy* „hermelus, mustela erminia" (Treml, ULR, IX, p. 299—300).

herțeg < magh. *herceg* (Treml, ULR, IX, p. 283).

hitlean, hitlenșug < magh. *hitlenség* (Treml, ULR, IX, p 280—281).

hotar < magh. *határ* „Grenze" (Treml, ULR, IX, p. 290).

hotnog < magh. *hadnagy,* „locotenent", a. 1436 (Drăganu, DR, VII, p. 210).

husar < magh. *huszár* „berrittener Soldat, Husar" (Treml, ULR, IX, p. 314).

iliș < magh. *élés* „annona, victualia" (Treml, ULR, IX, p. 293; Drăganu, VII, p. 216).

imaș < magh. *nyomás* (Treml, ULR, IX, p. 315).

ipria < magh. *ipri* „in Ypern (West-Flandern) verfertigte Tuch", a. 1413 (Treml, ULR, IX, p. 299).

jold „Art unentgeltlicher Dienstleistung; Sold" < magh. *sold, zsold* „Kriegsdienst als Söldner, Sold" (Treml, ULR, IX, p. 311), a. 1444 (Drăganu, DR, VII, p. 210).

kanțilariș < lat. *cancellarius,* prin intermediar maghiar, a. 1431 (Drăganu, DR, VII, p. 210).

lăcaș < magh. *lakás* „locuință" (Treml, ULR, IX, p. 287).

locui (secolul al XVI-lea *lăcui*) < magh. *lakni,* prin v. sl. *lakovati* (Treml, ULR, IX, p. 287).

majă < magh. *mázsa* „centenarius, pondo, zentner" (Treml, ULR, IX, p. 296).

marhă < magh. *marha* (Treml, ULR, IX, p 298—299).

megiaș < magh. *megye,* în v. magh. „Grenze, königliche Domäne" (Treml, ULR, IX, p. 291).

mĕhaș < magh. *méhes* „Zeidler" (Treml, ULR, IX, p. 316).

mertic „Metze, Mass, Ration" < magh. *mérték* (Treml, ULR, IX, p. 305).

meșter < magh. *mester* „Meister" (Treml, ULR, IX, p. 294) a. 1404 (Drăganu, DR, VII, p. 210).

neam < magh. *nem* „Geschlecht" (Treml, ULR, IX, p. 284).

nemeș „Adeliger, Edelmann" < magh *nemes* (Treml, ULR, IX, p. 284), a. 1404 (Drăganu, DR, VII, p. 210).

obadi „Frohnbauer" < magh. *jobbágy* (Treml, ULR, IX, p. 292).

oraș < magh. *város* „Vorstadt" (Treml, ULR, IX, p. 285), a. 1439 (Drăganu, DR, VII, p. 210).

palancă „Planke, Schanze, Damm" < magh. *palánk* (Treml, ULR, IX, p. 315).

pîrcălab < magh. *porkoláb, parkaláb* „Burgvogt, Stadthauptmann" (Treml, ULR, IX, p. 313).

pîrgar „consilier comunal" < magh. *polgár*(Treml, ULR, IX, p. 288).

pîrîș „prozessführend, Anzeiger" < magh. *peres* (Treml, ULR, IX, p. 310).

ponoslui < magh. *panaszolni* „incuso, conqueror" (Treml, ULR, IX, p. 308).

puşcă „Büchse, Kanone" < magh. *puskás* (Treml, ULR, IX, p. 312).
sălaş < magh. *szállás* „Unterkunft, Quartier" (Treml, ULR, IX, p. 287).
secheres „Fuhrmann" < magh. *szekeres* (Treml, ULR, IX, p. 295).
sodăş „garant" < magh. *szavados* (Treml, ULR, IX, p. 308; LB, p. 77).
şoltuz „primar" < magh. *soltézs* (Treml, ULR, IX, p. 287).
tar „onus, merx" < magh. *tár* „id." (Treml, ULR, IX, p. 297).
tăgădui < magh. *tagadni* (Treml, ULR, IX, p. 315).
terh „onus, merx" (în documentele moldoveneşti) < magh. *terh* (Treml, ULR, IX, p. 297—298).
tîlhar < magh. *tolvaj* (Treml, ULR, IX, p. 310; pentru tratamentul fonetic, magh. *ua* > rom. *lu*, v. E. Petrovici, Studii şi cercetări ştiinţifice, seria III, V. Cluj, 1954, p. 451).
uric < magh. *örök* „Gut zum ewigen Besitz" (Treml, ULR, IX, p. 277, 281—282), a. 1392 (Drăganu, DR, VII, p. 210).
vamă < magh. *vám* (Treml, ULR, IX, p. 305).
vig „Stück, Ballen" < magh. *vég, vig* (Treml, ULR, IX, p. 298).
viteaz < magh. *vitéz* (Treml, ULR, IX, p. 277—278).

O parte din cuvintele înşirate mai sus se grupează în categoriile următoare: 1. viaţa de curte: *aprod, herţeg, hitlean, nemeş, uric, viteaz;* 2. viaţa orăşenească şi sătească: *birău, dijmă, hotar, iliş, locui, megiaş, oraş, pîrgar, sălaş, şoltuz, tîlhar;* 3. comerţ, industrie: *ban, berbeniţă, bubău, chelčug, cheltui, ducat, fertun, helgie, ipria, majă, marhă, mertic, meşter, secheres, sodăş, tar, vamă, vig;* 4. drept: *aldămaş, chezaş, pîrîş, sodăş;* 5. armată: *corda, puşcă;* 6. diverse: *bănui, belşug, chibzui, chip, chin, făgădui, gînd.*

Nu putem da o precizare asupra gradului de răspîndire a cuvintelor înşirate mai sus. Desigur că unele din ele, ca *berbeniţă, čocărlat, colunia, crăstoşi, helgie, mehaş, obadi, secheres, terh* ocupau o arie restrînsă, în Transilvania, şi uneori nu depăşeau cancelaria unde documentul fusese redactat.

CUVINTE ROMÂNEŞTI ATESTATE ÎN UNGARIA

Din materialul bogat, dar uneori nesigur, dat de Drăganu (Rom. s. IX—XIV), alegem cîteva toponimice şi nume de persoană atestate în texte, la o epocă veche, şi în graiurile locale. Ele sînt atestări româneşti în locuri unde se vorbea limba maghiară.

În Pannonia (în jurul Balatonului), n. top., *Petra, Szaca,* a. 1055 (Drăganu, Rom. s. IX—XIV, p. 43—44). Cf. *Petra,* n. de pers., a. 1211 (ib., 45). N. de pers. *Mieu,* a. 1211 (ib., 46), *Karachun* (ib., 47), *Crachin,* a. 1235—1270 (ib., 57, asupra lui *Crăciun,* v. ML, p. 324—332), *Kuine* (= cîine), *Buna,* n. de pers. şi *Buine* (= Bunea), *Chuma* (= ciuma), a. 1221 (ib., 52—56), a *ichur,* a. 1202—1203 (ib., 66), *Kapusa,* a. 1457 (ib., 75), n. top. *Kopács, F.* 1264 (ib., 89).

În comitatul Zemplén, a. 1211: *Bona* (= buna), *Chapa* (= ceapă?), *Kesula* (= căciulă?), *Crachun, Nanas* (= nănaş), *Porched* (pl. *porci* + suf. magh. *-(e)d?*), *Zembeta* (= sîmbătă), *Chonka* (= ciung?); a. 1214; *Gemmen* (= geamăn); a. 1428, 1435, 1469: *Fychor,* n. de munte *Motrogun* (= mătră-

gună). *Valaskócz* (< Valah). În Gömör: *Branzova* (= brînză), *Korna*, a. 1364—1410, *Mál*, a. 1423, 1427. În Zips: n. top. *Kattuny*, a. 1282, com. Abauj-Torna: *Száka*, a. 1215. În c. Saros: n. pr. *Wolach*, a. 1403; *Ficzur*, a. 1412, *Pekura*, a. 1459.

Drăganu, Rom. s. IX—XIV, p. 175 ș.u., 331, 448, 600: n. pr. *Fata*, din Ungaria, a. 1217, e dubios; v. mai jos, p. 419, observațiile noastre. Géza Blédy, în Influența limbii române asupra limbii maghiare, Sibiu, 1942, dă un material bogat de cuvinte românești intrate în limba maghiară, de uz general sau restrîns. Lipsind posibilitatea de a data aceste împrumuturi, ele nu au fost înregistrate în prezenta lucrare. Cuvintele românești din terminologia pastorală, pătrunse în maghiară, sînt date de Vl. Drimba, în CL, V, 1960, p. 125—129. G. Mihăilă, Slavohungaro-romanica: enumerare a cuvintelor slave din română și maghiară (St. slav. Acad. Scient. Hungaricae, XII, 1966, p. 258 ș.u.). A. Szabó T., À propos des mots d'origine roumaine dans le vocabulaire hongrois à l'époque du féodalisme, op. cit., p. 389—396.

UCRAINEANA, POLONA, SLOVACA

Grupuri de populație românească practicînd creșterea vitelor și mai ales păstoritul sînt semnalate în regiunile de la nordul Carpaților, în tot cursul evului mediu.

Păstorii români au transmis populațiilor slave de la nordul Carpaților termeni din domeniul creșterii oilor; ei au lăsat urme în toponimia locală.

În Valahia moravă, numită *Valašsko* (ținutul *Moravské Valašsko*, Drăganu, Rom. s. IX—XIV, p. 196), elementele românești de origine păstorească sînt semnalate în secolul al XVI-lea (sub denumirea de *Valah* sg., pl. *Valaši*). În secolele al XVI-lea și al XVII-lea sînt atestate în Silezia și în Moravia cîteva zeci de familii românești. În Polonia, coloniile de români sînt semnalate în jurul orașului Teschen. În Galiția, coloniștii români apar, începînd cu secolul al XVI-lea, în vreo 80 de localități (Miklosich, Wand, p. 25—34). Izvoarele istorice atestă prezența lor în jurul localității Halici în 1164 (Id., p. 39). Dreptul „valah" se aplică în Galiția în 1378 (Wędkiewicz, p. 262) și în secolul al XIII-lea în principatele Halici, Volhynia și Kiev. Ei erau mai ales păstori (v., în această privință, lămuririle date de Atlasul lingvistic al Poloniei subcarpatice, Gr. Nandriș, DR, X, p. 138—148), dar practicau și alte meserii, de exemplu comerțul și zidăria. În cursul secolului al XIV-lea sînt înrolați în armată, în Galiția.

Românii sînt semnalați pînă în împrejurimile localităților Starokonstantinov și Ostrog. În secolul al XIII-lea și în cele următoare, pînă în secolul al XVI-lea, îi găsim în Galiția practicînd negoțul; alții sînt soldați, țărani și mai ales păstori. Cu timpul și-au pierdut limba, topindu-se în masa populației slave înconjurătoare.

Miklosich, Wand., p. 39—50. Expunerea lui I.-A. Candrea, Elementele române în limbile slavice, în Noua revistă română, nr. 9, vol. I, 1900, p. 399—409, enumeră o parte din materialul de cuvinte înșirat aici mai jos.

Reluînd problema prezenței elementelor românești la nordul Carpaților, N. Drăganu (Rom. s. IX—XIV, p. 326—415) a arătat că pătrunderea acestora din Árva, Zips, Sáros, Zemplén, Ung și din Carpații Maramureșului, în Galiția, spre vest, pînă la Cracovia, spre nord pînă la mlaștinile Pripetului, iar spre est, în Podolia, s-a produs în secolele al XI-lea—al XII-lea. Cele mai multe imigrări au avut însă loc în secolul al XV-lea. Ele au fost pricinuite de înrolarea în armată și de alte diverse cauze. În Galiția existau 350 de sate în care se aplica dreptul „valah" (Drăganu, l.c., p. 411). Huțulii, în număr de 200 000, au fost români, dar s-au deznaționalizat.

Crânjală (p. XXVI ș.u.) pune la îndoială faptul că cuvintele străine într-o limbă probează și prezența populației care vorbea acea limbă în locul respectiv. Afirmația este, fără îndoială, justă. Dar în cazul nostru e vorba de grupuri de cuvinte românești, în genere din terminologia creșterii vitelor și mai ales a oilor, care implică prezența populației românești în locurile res-

pective. Existenţa unei toponimii româneşti, în regiunile amintite, confirmă această părere. De altfel, cîteva zeci de familii de români sînt semnalate în Moravia şi Silezia (Id., p. XXXVI). A. Vašek. Sur la méthodologie des recherches carpathologiques linguistiques, Rom. sl., XIV, 1967, p. 13–38: nevalabilitatea tezelor lui Krandžalov. Dar Krandžalov a revenit asupra tezelor sale (EB tch., II, 1967, p. 39–68), admiţînd originea românească a valahilor din Moravia, Slovacia şi Carpaţii nordici, v. şi Id., op. cit., IV, 1972, p. 69–78. Elementele româneşti din limba ucraineană sînt înregistrate de D. Scheludko, în B.-A., II, 1926, p. 113–146; v. şi E. Petrovici, DR, X, p. 345–348 şi Z. Wittoch, EB tch., II, 1967, p. 87–99 şi I. Skulina, op. cit., IV, 1972, p. 79–84. Asupra caracterului ucrainean al toponimiei din nordul Transilvaniei, cu începere din secolul al XIII-lea, v. E. Petrovici, DR, X, p. 269. Un material bogat de cuvinte româneşti (şi de toponimice) din limba polonă şi de elemente polone din limba română e dat de St. Łukasik, Pologne et Roumanie, Paris-Varsovie, 1938, p. 159 ş.u. (de consultat critic, autorul nefiind lingvist). Elementele polone din limba slavonă a cancelariei din Moldova sînt enumerate de M. Mitu, Termeni de origine polonă în documentele slavo-moldoveneşti, I, p. 1388–1517 (în Romanoslavica, VIII, *1963*, p. *155–224*).

Iată înşirarea elementelor româneşti atestate în regiunile de la nordul Carpaţilor (am păstrat repartiţia termenilor dată de Crânjală).

În ucraineană: *arawona* (< *arvună*), *buna* (< *bună*), *bunika* (< *bunică*), *doga* (< *doagă*), *dzyngašlywyj* (< *gingaş*), *kamata* (< *camătă*), *karuca* (< *căruţă*), *katuša* (< *cătuşă*), *kłaka* (< *clacă*), *kodaš* (< *codaş*), *kokona* (< *cucoană*), *loc* (< *loc*), *mošul* (< *moş*), *mušia* (< *moşie*), *part* (< *parte*), *rezeš* (< *răzeş*), *stempyraty śa* (< *a se astîmpăra*), *šopra* (< *şopron*), *wenit* (< *venit* „profit").

La huţuli: *butuki* (< butuc), *čokan* (< *ciocan*), *hadžuga* (< *hăciugă* „copac rămuros; desiş de brad", Scriban), *sembryl'a* (< *simbrie*), *spindz* (< *spânz*, planta „helleborus viridis").

În ucraineană şi la huţuli: *błynda* (<*blîndă* „urticarie), *błyndyj* (<*blînd*), *bowhar*, *bowharka* f. (<*bouar*), *cara* (< *ţară*), *flekew* (< *flăcău*), *fołos* (<*folos*), *ǵeuzura* (< *gaură*), *harmăsar* (< *armăsar*), *hergew* (< *hîrdău*), *kamanak* (< *comănac*), *kapestra* (< *căpăstru*), *kiptał* (< *pieptar*), *lew* (< *leu*, „monedă"), *małaj* (< *mălai*), *pizma* (< *pizmă*), *pomana* (< *pomană*), *putera*, *putira* (< *putere*, v. Crânjală, p. 364 ş.u.), *samanaty* (< *semănat*), *saraka* (<*sărăcă*), *škam* (< *scamă*), *tarkatyj* (< *tărcat*), *tjar* (< *chiar*), *zgarda* (< *zgardă*).

În ucraineana din Pocuţia: *moša* (< *moaşă*), *šwara* (< *sfoară*).

În ucraineana din Halici, o serie de toponimice: *Akryšoru*, *Ardželučna* (< dr. *argilă?*, *argea*, Crânjală, p. 199 s.v.), *Aršica*, *Baltagul*, *Brebeneskul*, *Breskul* (< *Brăescul?*, Crânjală, p. 219), *Brustur*, *Čerbul*, *Dragulec*, *Fašory* (< *faşă?*, Crânjală, p. 258), *Karatura*, *Kuratul*, *Kuratulec*, *Łedeskul*, *Leurda*, *Lunga*, *Negrowa*, *Niagryn*, *Niagrovo*, *Pekura*, *Petranka*, *Petros*, *Pietros*, *Pietrosul*, *Petrikiw*, *Petrykolnyj*, *Petričel*, *Petrosa*, *Pikul*, *Pikunj*, *Pikuy* (Crânjală, p. 310), *Pinu*, *Radul*, *Raduskul*, *Rušor*, *Rotundul*, *Latundur* (< *rotund*), *Sekatura*, *Seketura*, *Strymba*, *Strěmba*, *Strimba*, *Šešul*, *Šešory*, *Tejuš*, *Tusul* (< *tunsul*), *Waskul* (< *vîsc*).

Toponimice de origine românească în fostul comitat Ung: *Lokšor* (< *locşor*), *Roškańa* (< *roşu*), *Skerešora* <(*Scărişoara*), *Stinka*, *Stinky* (< *stîncă*).

În fostul comitat Bereg: *Frysinet* (< *frăsinet*), *Kodišera* (< *codaş?*), *Kodrošory* (< *codrişor*), *Rapid* (< *repede*), *Stremtura*, *Stramtura* (< *strîmtură*), *Temnatik* (< *tomnatic*).

În fostul comitat al Maramureşului: *Bradul*, *Bradulanka*, *Bradulec* (< *brad*), *Deluc*, *Dalu Kalugerului*, *Delešur* (< *deal*), *Dosu*, *Dosy*, *Dosu Osojului* (< *dos*), *Faca Osojului* (< *faţă*), *Flujeraş* (< *fluier*), *Fontinjaku*, *Fontinjaş*, *Fontinjaza* (< *fîntînă*), *Formoza* (< *frumoasa*), *Frasini* (< *frasin*), *Gorunet* (< *gorun*), *Grosulicj* (< *gros*), *Karpin* (< *carpen*), *Koboreš* (< *coborîş*), *Kopačiš* (< *copačiu*), *Korbul* (< *corb*), *Kosta Rusenilor*, *Kosto mare* (< *coastă*), *Kurpin*, *Kurpeněly* (< *curpen*), *Lazu Mare* (< *laz* „teren curăţat"

de copaci"), *Lješul*, *Lješulec* (< *leș*), *Lunka* (< *luncă*), *Merešir* (< *Merișor*), *Mošorońi* (< *moșoroi*), *Mutatore* (< *mutătoare*), *Paltin* (< *paltin*), *Porkulec* (< *porc*), *Plopet* (< *plop*), *Primavaratik* (< *primăvăratic*), *Ramašicò* (< *rămășiță*), *Repedò* (< *repede*), *Runkul* (< *runc*), *Ruptury* (< *ruptură*), *Rusul* (< *rus*), *Sasul* (< *sas*), *Sekul* (< *sec*), *Skundul* (< *scund*), *Stanišora* (< *stînișoara*), *Skurtul* (< *scurt*), *Stenke*, *Stinka*, *Stynka* (< *stîncă*), *Štežeret* (< *stejăret*), *Strimčeščik*, *Strimčiska*, *Strimka*, *Stremtura* (< *strîmt*), *Šojmul* (< *șoim*), *Talpiș* (< *talpă*), *Tomnatik* (< *tomnatic*), *Turbat* (< *turbat*), *Ursulec* (< *urs*), *Vajdeminec* (< *vai de mine*), *Valea Bou* (< *vale, bou*), *Valja marja* (< *valea mare*), *Velelarga* (< *valea largă*), *Vul'pen* (< *vulpe*).

Cuvinte românești în întreaga Ucraină subcarpatică: *alticja* (< *altiță*), *aret'y* (< *arete*), *babana* (< *babă*), *bajur* (< *baier*), *balmuș* (< *balmoș*), *balta* (< *baltă*), *balyga* (< *baligă*), *barza* (< *barză*), *baška* (< *bașca*), *bredulec* (< *brad*), *brenduša* (< *brîndușă*), *bukata* (< *bucată*), *burdej* (< *bordei*), *čukurlj* (< *ciocîrlie*), *dibie* (< *de abia*), *džigeraj* (< *jigăraie*, Crânjală, p. 253), *džermała* (< *viermar*, Crânjală, p. 254), *facernyj* (< *fățarnic*), *fiju* (< *fiu*), *flutur* (< *fluture*), *frika* (< *frica*), *fruntaš* (< *fruntaș*), *gard*, *hard* (< *gard*), *gogoman* (< *gogoman*), *groș* (< *gros*), *kaluš* (< *căluș*), *kapuš* (< *căpușă*), *karauša* (< *cărăuș*), *koda* (< *coadă*), *kokoš* (< *cocoș*), *korkobec* (< *curcubeu*), *kurmej* (< *curmei*), *kyrža* (< *cîrjă*), *ływada* (< *livadă*), *mageran* (< *magheran*), *maj* (< *mai*, adv.), *malaj* „Kukuruzbrot" (< *mălai*, Wędkiewicz, p. 279), *menzera* (< *mînzare*), *nanaško* (< *nănaș*), *peskar* (< *pescar*), *porńala* (< *porneală*). *pražyna* (< *prăjină*), *proskura* (< *prescură*), *ramašića* (< *rămășiță*), *roša* (< *roșu*), *sapator* (< *săpa*), *spuza* (< *spuză*), *trandafylj*, *trandafyra* (< *trandafir*), *tryfoy* (< *trifoi*), *turma* (< *turmă*), *tušyra* (< *tușina*), *wakaŕ* (< *văcar*).

Cuvinte românești în polonă: *kałarasz* (< *călăraș*), *galbin* (< *galben*), *koszary* „Kaserne" (< *coșar*), *chusta* (< *fustă*), *hurm*, *hurma* (< *urmă*), *maczuga* (< *măciucă*, Wędkiewicz, p. 265, 272).

Cuvinte românești în ucraineană (și polonă): *byšyha* (< *bășică*), *caryna* (< *țarină*), *falča* (< *falce*), *gyrlyga* (< *cîrlig*), *maczuga* (< *măciucă*), *urma* (< *urmă*), *žerep* (< *jneapăn*).

Cuvinte românești în ucraineană și polonă: *dzama* (< *zeamă*), *kračun* (< *Crăciun*), *praštiba* (< *prăși*, Crânjală, p. 361—362).

Cuvinte românești comune ucrainenei, slovacei și polonei: *dzer* (< *zer*), *frembija* (< *frînghie*), *mamalyga* (< *mămăligă*), n. top. *Minčoł* (< *Muncel*, Crânjală, p. 347), *plaj* (< *plai*), *vatra*, (Wędkiewicz, p. 279).

Cuvinte românești comune valahilor din Moravia, slovacilor și ucrainenilor: *demikat* (< *dumicat*), n. top. *Gahura* (< *gaura*).

La valahii din Moravia: *arenda*, *bači*, *bir-bir* (< *bîr*), *čioară* (?), *geleta* (< *găleată*), *groapă*, *gruń* (< *grui*), *vakeša*, *bakeša* (< *oacheșă*), *kornuta*, *kurnota*, *kurnuta* (< *cornută*), *lak*, *mačiukca*, *magura*, *merinda*, *pastyr*, *redykat* „a se muta", *kłag*, *głag* (< *cheag*), *striga*, *frombia* (< *frînghie*), *kurastva* (< *corastă*), *dzer*, *fujara* (< *fluier*), *bača* (< *baci*), *kolyba*, *pistrula* (< *pistruie*), *murgana*, *brynza*, *urda*, *radika*, *strigoj*, *vatuj*, *strunga*, *vatra*, *putyra* (= *putină*, Wędkiewicz, RS, VII, p. 1914—1915, p. 111—132, Drăganu, Rom. s. IX—XIV, p. 189—190).

Toponimice românești în Moravia: *Kis-Magura*, la izvoarele Nitrei *Grapa*, *Kičera*, *Batrna*, *Batryna*, *Gaurovy*, *Gahura*, *Magura* (Drăganu, Rom. s. IX—XIV, p. 170—222).

Cuvinte româneşti comune tuturor slavilor din Carpaţi: *brynza* (< *brînză*), *cap* (< *ţap*), *carek* (< *ţarc*), *čutora* (< *ciutură*), *fujara* (< *fluier*), *glaga*, *klaga* (< *cheag*), *grapa*, *gropa* (< *groapă*), *halbija* (< *albie*), *koliba* (< *colibă*), *komarnik* (< *comarnic*), *kuraštva*, *kulastra* (< *colastră*), *kurnota* (< *cornută*) *laja* (< *laie*), *merynda* (< *merindă*), *murgana* (< *murg*), *plekat'*, *plegat'* (< *plecat*), *podišor* (< *podişor*), *redykat'* (< *rădicat*), *rumigat'* (< *rumegat*), *siuty*, *šuty*, *čuty* (< *ciut* „fără coarne"), *strunga* (< *strungă*), *urda* (< *urdă*), *vakeša* (< *oacheşă*).

Sate româneşti la nordul Tisei: *Arşiţa*, *Bradul*, *Brăduleţ*, *Čerbaňa*, *Četat*, *Gaura*, *Groapa*, *Gurgulat*, *Karmatura*, *Korna*, *Kornuta*, *Kuk*, *Măgura*, *(Ostro-) Grun*, *Pikul*, *Plai*, *Rătunda*, *Rotundul*, *Rumana*, *Sekul*, *Splina*, *Strunga*, *Şesul*, *Tomnatic*, *Turbat*, *Văratec*.

Drăganu, Rom. s. IX–XIV, p. 395–396; v. şi enumerarea de la p. 396–399.

În privinţa tratamentului grupului *cl* (*klag*) în Polonia, v. observaţiile noastre de la p. 423. Pentru *gl*, ib., p. 423.

Rotacismul apare în ucr. *žerep*, *džerep* (pe lîngă *ženepyn*, *ženepyr* „Wacholder" < *jneapăn*), *jafira* (< *afină*), ucr. *putera*, pol. *puciera*, *puciora*, slov. *putyra* (< *putină*, v. repartiţia geografică a lui *putyra* etc. în harta reprodusă de Gr. Nandriş, în DR, X, p. 147), *tušira* „Schafwolle von der zweiten Schur", *tuširiti* „zum zweiten Male scheren die Schafe" (< *tuşina*, v. Rosetti, Étude, p. 12; Crânjală, p. 426).

ALBANEZA

ELEMENTE ALBANEZE ÎN LIMBA ROMÂNĂ

Termenii pe care limba română îi are în comun cu albaneza, moșteniți din traco-moesiană, sînt enumerați aici mai sus, p. 244 ș.u.

După unii cercetători, ar mai exista în limba română alți termeni, veniți din albaneză, pe care dacoromâna i-ar fi împrumutat din albaneza de nord (se admite că centrul albanezei, într-o epocă veche, se afla în regiunea rîului Mati, v. mai sus, p. 195 ș.u.), prin populația românească din regiunea rîului Drin, care vorbea aceeași limbă, de tip dacoromân, ca și populația românească din Serbia, semnalată acolo în tot cursul evului mediu (și a cărei ocupație de căpetenie era păstoritul, v. mai sus, p. 197 ș.u.).

Lucrarea lui G. Pascu, Rum. Elem. Balk., aduce puțin material nou.

dr. *a se auma* „poindre (en parlant du jour") nu poate fi explicat prin alb. *e agúeme* „aube" (Jokl, Litteris, 4, p. 195; Sandfeld, Ling. balk., p. 70). Apropierea nu e posibilă, din cauza dificultăților fonetice.

Termenul nu e atestat în dicționare și nici în fișierul Dicționarului general al limbii române la Institutul de Lingvistică din București). E dat de Sandfeld, l.c., și discutat de Jokl, l.c.

dr. *bîrță, bîrsă* „bucată de fier sau de lemn care leagă între ele brăzdarul, cormana și plazul și care e prinsă la capătul de sus de grindeiul plugului": alb. *vercë* „Scharbaum, senkrecht zwischen Grindel und Sohle stehender Baum, an dem die Schar befestigt ist" (Jokl, Link kult. Unters, p. 140). Dubios. Densusianu îl explică prin slavă (GS, I, p. 142—143).

dr. *uluc, ulucă* < alb. *ulluk*. Termenul poate fi explicat prin tc. *oluk, uluk* „Kanal, Rigole"; e atestat și în bulgară, și în neogreacă (Lokotsch, 1592, 2133), Philippide (Orig. rom., II, p. 739) îl explică prin albaneză.

Jokl (RF, II, p. 263—266) mai vede în expresia alb. *altëroj, me altëruem* „grauen (vom altersten Anbruch des Tages gesagt)", un calc după dr. *soare apune* (cf. ngr. σουρουπώνει). Sandfeld socotește — cu dreptate — că apropierea lasă de dorit („la chose n'est pas bien claire", Ling. balk. p. 67).

Cîțiva termeni veniți din albaneză și păstrați în graiurile românești din Transilvania sînt examinați aici mai sus, p. 255; *dandăr, fară, ghiutură* și *ștează*.

ELEMENTE ROMÂNEȘTI ÎN ALBANEZĂ

Elemente dacoromâne intrate în albaneză:

apropierile propuse de Pascu (Rum. Elem. Balk., p. 16) nu rezistă unui examen critic.

alb. *fiçor* „Gehilfe des Käsebereitenden Senners" < dr. *fecior, fi-* (Jokl, RF, II, p. 262—263), dar și ar. *fičior*.

alb. g. *zgaur* (Scutari) < dr. *gaură* (Jokl, RF, II, p. 266—267).

alb. t. *gjëndërë, g. gjândërë* „Drüse" < dr. *ghindură* (Skok, Arch. Romanicum, VIII, 1924, p. 155).

alb. *kupshore* „kleiner Teller" < dr. *cupșoară* (DE, p. 449; Jokl, Ling. kult. Unters., p. 143; Pușcariu, DR, III, p. 820).

alb. *lemnj* „Garnwinde, Haspel" < dr. *lemne* (pl.) (Jokl, Ling. kult. Unters., p. 141—143; Meyer-Lübke, A. Arb. St., III, 1926, p. 206).

alb. *pedim* „Franse" < dr. *piedin* „Franse, das ungewebte Ende einer Leinwand" (Jokl, RF, II, p. 255—262).

alb. *shpartallój*, it. „sfasciare" < *partal* „Stück" (Pușcariu, EW, 1273; Jokl, RF, II, p. 246—253).

Expresia alb. *me trasë nji lundër* „ein Boot (Schiff) aufziehen" < dr. *tras*, part. tr. al verbului a *trage* (dar ar. *traptu*: Jokl, RF, II, p. 253—255).

Cuvintele pătrunse din aromână și din româna din Albania în albaneză sînt examinate de Th. Capidan, Raporturile albano-române, DR, II, p. 467 ș.u. și VII, p. 151—154.

BULGARA

Raporturile dintre limba română și limba bulgară, la o epocă veche, au fost foarte strînse.

Ele sînt examinate aici mai sus, p. 263 ș.u.

Vom cerceta acum efectele acestor raporturi la o dată mai recentă, adică după secolul al XII-lea.

Cuvintele întrebuințate în limba cancelariei (slavona, v. mai jos, p. 428) și care figurează în documentele în limba slavă din țările românești (secolele al XIV-lea și al XV-lea) nu intră în enumerarea noastră, întrucît, de cele mai multe ori, acești termeni nu au pătruns în limba vorbită. V. în această privință Lucia Djamo, Terminologia comercială a documentelor slavo-române din secolul al XIV-lea și al XV-lea, în Analele Univ. București, Secția șt. sociale, filologie, 23, an. X, 1961, p. 581—618; Id. și Olga Stoicovici, Din terminologia socială a documentelor slavo-moldovenești din sec. al. XIV-lea și al XV-lea, în Rom. sl., VI, 1962, p. 61—92. Influența limbii bulgare asupra graiurilor dacoromâne, după secolul al XV-lea, e examinată de I. Pătruț, Rom., sl., I, 1958, p. 31—43.

În privința redării sunetelor românești, în bulgară, de observat că dr. *ă* îi corespunde în bulgară un *a:* bg. *kačula, karuca* < dr. *căciulă, căruță* (la fel în împrumuturile sîrbo-croate; v. Th. Capidan, DR, III, p. 180; Lg. et litt., I, 1941, p. 211—212).

Declinarea. *Cazurile.* Din declinarea latină cu șase cazuri, româna a păstrat nominativul, dativul și vocativul.

Spre deosebire de celelalte limbi slave, care au păstrat șase sau șapte cazuri, bulgara a pierdut majoritatea lor: locativul, instrumentalul, genitivul și dativul. În bulgară, unele nume masculine cunosc trei cazuri: nominativul (*brat* „frate"), acuzativul (*bràta*) și vocativul (*bràte*). Numele feminine cunosc două cazuri: nominativ și acuzativ (*gorà*), vocativ (*góro*).

La neutru s-a păstrat un singur caz, nominativ-acuzativ-vocativ: *momče.*

Dativul e redat prin construcția analitică *na* + acuzativul numelui: *šče go koža na sini* „voi spune-o fiului meu" (Beaulieux, Gr. bg., p. 120).

Dispariția cazurilor, în bulgară, a fost explicată prin influența romanică, și, cu toată împotrivirea unor cercetători aceasta este explicația cea mai firească a fenomenului (v. mai sus, p. 279).

Postpunerea articolului, în bulgară, se explică, însă, prin criterii interne (v. mai sus, p. 233—236).

Karl H. Meyer, Der Untergang der Deklination im altbulgarischen, Heidelberg, 1920; Vondrák. Vergl. sl. Gr., II, p. 370 ș.u.; Seidel, BL, XIII, p. 61—62; Id., El. sint. sl., p. 15—16; v. mai sus, p. 278—279.

Alte particularități ale limbii bulgare, care s-ar explica, după Conev, prin limba română, sînt respinse cu dreptate de Mladenov (Gesch. d. bulg. Spr., p. 4—5).

CUVINTE BULGĂREŞTI ÎN LIMBA ROMÂNĂ

Vocabularul de origine slavă al limbii române a fost examinat de noi mai sus, la p. 287 ş.u.

Un material bogat, dar nesigur, este dat de Conev, Bălg. i Rum. (reprodus în lucrarea sa, Istorija na bălgarski ezik, II, Sofija, 1934, p. 3—151). V. critica lui P. Skok, Sl., III, 1925, p. 325—346.

CUVINTE ROMÂNEŞTI ÎN LIMBA BULGARĂ

Ne vom ocupa aici de elementele româneşti din vocabularul limbii bulgare.

În înşirarea care urmează, au fost înregistrate o serie de elemente româneşti din vocabular care figurează numai în graiul unor localităţi sau regiuni restrînse din Bulgaria. Pe de altă parte, trebuie notat că unele elemente de vocabular sînt intrate la o epocă recentă în limba bulgară, o cronologie mai precisă fiind imposibil de stabilit.

Nume de sărbători: *Kračun, Rusalja.*

Terminologie în cea mai mare parte pastorală: *batut* „lapte bătut", *čotura* (< *ciutură*) „ploscă de vin; măsurătoare pentru cereale", *faša* „fîşie sau curea lungă tăiată din pielea de pe spinarea vitelor", *fičor* „slugă, cirac, ajutor pe lîngă baci la stînă", *furka* „instrument de lemn, pentru tors, cu lîna legată de el, care se vîră subsuoară de partea stîngă", *gušav* şi alte derivate (<*guşă*) „care are guşă", *gugla* „glugă; manta cu glugă" (< *glugă*, R. Bernard, Ling. balk, II, 1960, p. 87—117), *kačula* „acoperămînt al capului", *kapuš* „plantă medicinală", *krălig* „toiag pentru păstori", *karam* vb. „car, port, conduc" (< *căra*), *karuca, katun, keptarče* „pieptar" (< *pieptar,* cu *p*>*k'*), *kolastra* „cel dintîi lapte al mamei, după ce a născut", *korda,* „aţă, sfoară, coardă", *koruna* „o piesă a războiului de ţesut "(atestat dialectal în dacoromână, Capidan, Rap. sl.-rom., p. 207), *kostura* „custură", *kupa* „strachină adîncă", *mačuka* „ciocan de lemn pentru bătut toaca", *mandzára* „capră de muls etc.", *murg* „brun", *muskur* „cu pete negre pe bot", *samar* „samar", *sapun* „săpun", *scrum* „lînă arsă", *splina* „splină", *spuză,* „spuză", *sugar(e)* „miel sugar", *tufa* „legătură de legume", *turma* „turmă", *turta* „pîine fără aluat, turtă", *urdă* „brînză din care s-a scos smîntîna".

Nume de animale: *barza* „barză, cocostîrc", *botrak* „limba broaştei" (plantă) (< *broatec*), *buhăr* „melc" (cf. dr. *bour,* în limba veche, *buăr,* Capidan, Rap. sl.-rom., p. 176), *čokărlan* „ciocîrlan" (pasăre), *gargarica* „gărgăriţă", *kupoi* „cîine de vînătoare" (< *copoi*), *melčo* „melc", *omida* „omidă", *paun* „păun", *pitpălac, puika* „femela curcanului", *pupăză, šobolan, šopărlă, turturica* „turturea", *vuntur* „vultur".

Nume de plante: *bučimiš* „cucută" (< *bucimiş*), *floričika, foienfir* „planta saschiu" (< *foaie-în-fir,* Capidan, Rap. sl.-rom., p. 219), *gura* (< *gura-leului*), *limba, muškato, papura, vica* „varză; lemn subţire".

Locuinţă, obiecte casnice: *acă* „mosor de aţă", *arnic, baer* „salbă de bani vechi purtată ca podoabă", *burkan* „borcan", *boture* „buturǎ", *čarčaluša* „n. de plantă", *flutur* „ornament de metal sclipitor, pe haine", *g'ată* „gheată", *kăstron* „strachină mare pentru supă", *kl'anca* „clanţă", *koptor* „cuptor",

kostura (< *custură*, R. Bernard, Ling. balk., VIII, 1964, p. 53—55), *lešija* „leșie", *masa* „masă", *năstur*, *pahar* „strachină adîncă", *pakura*, *palaria*, *pana* „ciomag prevăzut cu cîrpe, pentru curățat", *papuša* „legătură de foi de tutun", *pat* „așternut de lemn", *pod*, *rasučală* „cîrpă răsucită care se poartă pe cap", *skurteika* „haină scurtă, femeiască", *speteazi* „o parte a carului", *stănžen* „măsură", *vineric* „dare pentru vii", *zăbun* „haină lungă", *zestra* „zestre".

Nume de alimente: *kuzunači* „cozonaci", *malai*, *mamaliga*, *pețură*.

Termeni referitori la părțile corpului: *burta*, *buza* „obraz", *bašăka* (> *bășică*), *kăpăcină* „cap" (în sens ironic), *konč*, *luna* „tache sur la peau, grain de beauté, lentille" (< *alună*, R. Bernard, Ling. balk., VIII, 1964, p. 55—58), *moc*, *mustăčuri* „mustăți", *skărlăonc* „cîrlionți, perii lăsați pe frunte", *soarta* „înveliș al fătului, înainte de naștere" (< *soartă*).

Cuvinte abstracte: *bezna*, *dižma*, *draptŭno*, în expresia *draptŭno oko* „ochiul drept" (< *drept*), *gălčava*, *gluma*, *krecavo*, în expresia *krecava kosa* „păr creț" (< *creț*), *maruncăkă* „dări mărunte" (< *mărunțică*), *mut*, *pučos* „apă în care se spală lîna" (< *pucios* „apă murdară"), *stăngăna ruka* „mîna stîngă" (< *stîngă*), *vitrig*, *-a* (< *vitreg*).

Diverse: *altar*, *ban*, *blănda* (dial.) „umflătură, bășică pe corp" (< *blîndă*), *čuma* „boală rea, contagioasă", *domna* „nume propriu feminin", *drakulu*, *galbin* (dial.) „monedă de aur", *gologan* „ban de aramă", *kaluš*, *kalušar*, *kaprar* „subofițer, mai tînăr" *kičeră* „pădure măruntă, tînără", *kumnatul* (dial.), *kuskră* (dial.) „invitații la nuntă din partea mirelui sau a miresii", *lauta*, *lautar*, *lingură* „țigan care face și vinde linguri, lingurar", *mazarikă* (dial.) „zăpadă măruntă și înghețată", *moš*, *mošija*, *nunko* „nănaș, naș" (< *nun*), *nušti* (dial.) „nu știu", *pastrija* vb. „a păstra" (< *păstra*), *pomana*, *puškaria* „închisoare", *rok* (dial.) „noroc" (< *noroc*), *rudžina* (dial.) „rugină", *školar* (dial.), *tizul* (dial.) „tiz", *toba* (dial.), *vataf*, *vižulia* (dial.) „vijelie".

Capidan, Rap. sl.-rom. p. 129—233. Dintre lucrările anterioare, în afară de aceea a lui Conev, înregistrată mai sus, p. 395, semnalăm materialul dat de St. Romansky (Lehnwörter lateinischen Ursprungs im Bulgarischen, WJb., XV, 1909, p. 88—134), din care e foarte puțin de reținut. Expunerea lui Ilie Bărbulescu, Elemente românești în limba slavă din satul Novoselo (Bulgaria), Arhiva, XXVIII, Iași, 1921, p. 97—101, se referă la fapte recente.

În privința toponimicelor de origine românească, care datează din secolele al X-lea—al XIV-lea (v. Weigand, l.c.; mai jos ne referim la numele semnalate de Weigand în jurul Sofiei (WJb., XIII, 1908, p. 40—50 și harta de la p. 112—113; Petkanov, 1167—1172), din care am eliminat materialul nesigur și cuvintele venite din aromână: *Banišor*, *Čerbul*, *Čorul*, *Gurguliat*, *Jarbata* (< *iarbă*), *Kărnul*, *Korbul*, *Krecul*, *Mačeš*, *Manzul* (<*mînz*), *Murgaš* (< *murg*), *Mušat*, *Păsarel*, *Pičor*, *Susul*, *Vakarel*; din materialul dat de C. Jireček: *Čerčelat*, *Kornica*, *Moša* (< *moașă*), *Petros*.

La aceste toponimice, se adaugă următoarele, tot din regiunea Sofiei (Iv. Duridanov, în Sborn. St. Romanski, 1961, p. 469—474): *Bazai* (< *bîzîi*), *Bardečica* (< *bardoc*), *Gavanos* (< *găunos*), *Kasta* (< *coastă*), *Margaja* (< *murg*).

Cuvintele care urmează au fost relevate în centrul Bulgariei (reg. Pirdopska): *Bărbuliță*, *Bunaja*, *Čerbul*, *Čioriță*, *Valei*, *Crețul*, *Liman*, *Manzul*, *Mačeș*, *Ursulița* (Iordan Zaimov, în Sborn. izledov. v. čest na akad. D. Dečev, Sofia, 1958).

SÎRBO-CROATA

Românii sînt semnalați în Serbia în tot cursul evului mediu. Limba lor e de tip dacoromânesc.

V. expunerea noastră de mai sus, p. 197 ș.u.

Vocabularul. Înșirăm aici elementele românești pătrunse în sîrbo-croată; în majoritatea lor, ele fac parte din terminologia creșterii vitelor și, în special, a oilor.

jabušoliti „a umbla cu greu" (<*a-bușile*); n. de vlahi: *Arborič, Arbulič* (în Trebinje, secolul al XIV-lea—al XV-lea); n. de loc *Arbulič* (valea Ibarului) < *arbore; Cipitor*, în regiunea unde sînt semnalate numele de loc *Durmitor, Visitor* < *ațipi; bač*, n. de pers. și n. de loc *Bači* < *baci*, în Muntenegru și la Ragusa; *blaor, blavor, blàvur, blabor, glavor, blavorak* etc.; *balàura* (Skok, ZRPh., XXXVIII, 1917, p. 544) < *balaur; bale* și o serie de derivate < *bale; Banišor* (în regiunea Krazište-Vlasina) < *ban; bar* < *bîr* (păstorit); n. de vlah *Barbarasa* < *barbă;* n. de familie și de loc *Barbat, Bărbatovici*, sat în Serbia < *bărbat* (Skok, ZRPh., XXXVIII, 1917, p. 551); n. de pers. *Berbos* (la Zara); *barzast* (despre capre) „nici alb, nici pestriț"; n. de țap *Barzilo;* n. de loc *Bàrzilovica* < *barz* (cf. *capră, barză*); *bèšika* „bășică"; *bat* < *bîtă; birka* „un fel de oi" < *bircă* „oaie cu lîna creață și mică"; *blanda* „Blase an der Haut" < *blîndă;* n. de loc *Bolovan* (secolul al XIV-lea), *Bolovani* (în sud-vestul Istriei și la vest de Chersano); *burdelj* „colibă"; n. de loc *Burdelj* < *bordei; brnka* „erezipel" < *brîncă;* n. de plantă: *brnduša* < *brîndușă; brence* (secolul al XV-lea) < *brînză;* n. de vlah *Bjukolaj* < *bucălaie;* n. de loc *Bučum* (Herțegovina); n. de loc și de pers. *Bukor* (secolul al XIII-lea) etc. < *Bucur; kjelator* < *călător; kêr* „lévrier qui excelle à flairer et dépister le gibier" < *cîne*, cu rotacism; *kanura* „ein Ströhen (Bund) Baumwollengarn"; n. de pers. *Kanurič* < *canură; kap* „căpetenie"; *karàra* (Croația) < *cărare; kaš* < *caș; krbun* < *cărbune;* n. de pers. *Krnul* < *cîrn; krnàta, Krnàtina* (Istria) < *cîrnat; katun, katuna* < *cătun;* n. de pers. fem. *Kàtusa* < *cătușă* „pisică" (termen tehnic); *čuma* < *ciumă; cura* „Mädchen" < *fecioară* (Skok, ZRPh., XXXVIII, 1917, p. 545); *čutura* „ploscă de lemn pentru vin și rachiu" < *ciutură; klopotar* „clopot, talangă"; n. de oi: *kočan, kočenica* < *coacin* n. de oaie cu botul roșu; n. de pers. *Kukor* (secolul al XIII-lea) < *cocor; korindati* „a îndeplini unele obiceiuri religioase în seara de ajun"; *kùlizdra* „brînză ordinară" < *colastră;* n. top. *Korbovo* (Serbia) < *corb; Korbulička* < *corb;* n. top. *Kornet, Kornišor* (reg. Kumanovo) < *corn;* n. pr. *Kračun;* n. top. *Kračunište, Krecav* „creț"; n. de pers. și top. *Krecul* (secolul al XIV-lea) < *creț;* n. de loc *Kručica, Kručičina* (lîngă Durmitor) < *cruce:* n. pr. *Kukol* (a. 1322) < *cuc;* n. de loc *Kukov, Kukovac, Kukša* (circumscripția Požarevac),

kukušić < *cuc; kukuta*, n. de loc *Kukutnica* < *cucută; Kupa* < *cupă; Kormata* (circumscripţia Knaževac, Serbia), *Kurmatura* (circumscripţia Požarevac) < *curma; kustura* < *custură; kurtast* „gestuzt" < *curt*, „cîine cu coada tăiată" (cf. *scurt*) ; n. de munţi *Durmitor* (Herţegovina, Muntenegru, în Serbia, circumscripţia Kragujevac) < *a dormi* (v. mai sus, p. 198) ; *două* „în numărătoarea oilor cu perechea, la ciobanii sîrbo-croaţi, la nord-vest de Zara" (Puşcariu, Istr., II, p. 286) şi *doj; Dracanica, Dračevica, Drakul* etc. < *drac;* două cisterne în insula Veglia; *Funtura* şi *Fintira* < *fîntînă;* n. top. *Fetina* (cf. instr. *fętę*) ; n. pr. *Fečor* (secolul al XIV-lea), *Fičor* < *fecior; frula* < *fluier; furka* „maşină de tors" ; *Furtula* < *furt; gágrica* (secolul al XV-lea) < *gărgăriţă; gaman* „vorace, goulu gourmand" < *găman* (Skok, R. ét. sl., III, 1923, p. 74) ; *garda* „îngrădire făcută în rîu, pentru prinderea peştelui" < *gard; glindura* „tonsilla" < *ghindură; gunj, gunja, gunjina* < *guna* „haină păstorească" ; *guša*, cu derivate, şi *gušan, gušana* etc. şi n. de loc în Bosnia, *Gušak* < *guşă; hora* < *horă; mrkatunja, markatulja* (Dalmaţia) < *măr-gutui; gúntura, guntùrac* < *gutunar* („guturai") ; *jarba* < *iarbă; Ljepurov* < *iepure; grušati se* „a se închega" < *îngroşa; Nekata* < *îneca; intačiti* < *înteţi;* n. unui cătun morlac *Zur* (a. 1367) < *jur;* n. de loc *Lakustovo* (reg. Kumanovo) < *lăcustă; laja*, cu derivate (numiri de oi) < *lai;* n. de pers. şi de loc *Ligati, Ligatić* (a. 1415), *Ligatov* < *legea;* n. de pers. *Lupulović* < *lup; mačuga* „măciucă" < *măciucă;* n. top. *Magura* (circumscripţia Črna Rijeka) < *măgură; mamàljuga, mamàliga* < *mămăligă;* n. de loc. *Marzini* (reg. Vranje) < *margine;* n. de pers. *Mikul* < *mic;* n. de loc *Mijel* < *miel;* n. top. (Bosnia) *Mošulj* < *moş: moša* < *moaşă; Mugurice* < *mugur;* n. top. (circumscripţia Rudnik) *Negrišor* < *negru;* n. de vlah *Oparitul* < *opări; šopće*, din terminologia păstorească (la numărătoarea oilor; din *şapte* + *zece*, Puşcariu, Istr., II, p. 292) ; n. top. *Pirlitor* (Herţegovina) < *pîrli* (v. mai sus, p. 198, n. top. *Peros* (reg. Kumanovo) < *păros;* n. de vlah *Pasarel* < *pasăre; pàto* < *patru* (terminologie păstorească, la numărătoarea oilor) ; n. de pers. *Paunka, Paunko, Paunković* < *păun;* n. top. *Pitiković, Pitiči* < *pitic; plaj, plajari* < *plai; pomana* < *pomană;* n. top. *Prijot* < *preot; pujka* „curcă" < *puică; (h)rnkaš* „bou rău castrat" < *rîncaci;* n. de loc *Ratunda* (reg. Kumanovo) < *rotund;* n. de loc *Sakulica* (Kražište-Vlasina) < *sac; samar* < *samar; sapun* < *săpun;* n. de vlah *Sarakin* < *sărac (?) ;* n. de vlah *Sirman* < *sărman;* n. de pers. *Srbšor*, cf. localitatea *Sîrbşorii*, la nordul Dunării (Puşcariu, Istr., II, p. 294) ; n. de pers. (Lika) ; *Sàrapa* < *sare apa;* n. de loc *Sarebire* (a. 1458, districtul Tišča, Puşcariu, Istr., II, p. 294) ; *Šaso* (terminologia păstorească, v. mai sus) < *şase;* n. de pers. *Šerbula* < *şerb;* n. de pers. *Singur* < < *singur;* n. de vlah *Zmantara* (Croaţia) < *smîntînă;* n. de vlah *Štrb'c* < *ştirb; struga* < *strungă* (pentru fonetism, v. Puşcariu, Istr., II,p. 295) ; *sugare* „miel negru ; miel care suge" < *sugar;* n. top. *Surdul, Surdulica*, n. de pers. *Srdul* < *surd; trze* „miel fătat tîrziu" (Bosnia şi Herţegovina) < *tîrziu;* n. top *Taor* (circumscripţia Užice), *Taure* (Leskovici) < *taur; turma* < *turmă; urda* < *urdă; urlaţi* < *urla;* n. de vlah *Ursul* (a. 1372), *Ursulovich* (a. 1374) ; n. top. *Ursula* (circumscripţia Rudnik), *Ursuliči* (lîngă Kragujevac) etc. < *urs; vala* < *vale; vičor* „copil" < *fecior;* n. top. *Vinišorsky Grabŭ* < *vie* (Puşcariu, Istr., II, p. 297) ; n. de vlah *Vyšinel* < *vişină; zeči* (terminologia păstorească, numărătoarea oilor) < *zece; žok* < *joc*.

În privinţa sufixelor de origine românească, din sîrbo-croată în *-enda* <*-andru, (-eandru), -(i)şor, -el, -ul*, v. Puşcariu, Istr., II, p. 297—300.

Pușcariu, Istr., II, p. 274—300; Popović, GSKS, p. 477—482, 590—591; B. Berici (Rom. sl., IV, 1960, p. 384—385) înșiră un număr de cuvinte românești semnalate de I. Popović.

Asupra graiului carașovenilor din Banat, vorbit într-o regiune muntoasă, la 40 km de granița iugoslavă, v. studiul lui E. Petrovici, Graiul carașovenilor, București, 1935. Carașovenii sînt urmașii unei populații de limbă sîrbo-croată, din grupul graiurilor kosovo-resaviene, instalată în locurile actuale în cursul secolului al XV-lea, în mijlocul unei populații de limbă română (v. harta în Pavle Ivić, Les balkanismes naissants dans les parlers serbes du Banat, în CL, III, supl., 1958, p. 228). Ivić, în l.c., p. 227—235, examinează cîteva exemple de influență a limbii române asupra graiurilor sîrbo-croate din Banatul iugoslav: accentuare, declinarea analitică (Prizren și Timok), eliminarea infinitivului, viitorul cu „a vrea", întrebuințarea concomitentă a formei accentuate și neaccentuate a pronumelui personal. Aceste fenomene sînt însă „foarte recente" (p. 234). În privința influenței reciproce a graiurilor sîrbești și românești din Banat, v. expunerea lui Radu Flora, în Lumina, XVII, Panciova, 1963, p. 413—415; v. și E. Petrovici, DR, VI, p. 366—369 (sîrbisme în Banat); V. Vescu, Rom. sl., I, 1958, p. 70—72 (influența română asupra sintaxei graiurilor sîrbești din Banat).

VI

DIN SECOLUL al XIII-lea PÎNĂ LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI al XVII-lea

GRAFIA

Valoarea slovelor chirilice. Interpretarea fonologică a scrierii sunetelor vorbite. Fonetica limbii române, aşa cum se oglindeşte în textele din secolele al XIII-lea—al XVI-lea, pune cercetătorului o serie de probleme. Studiul grafiei textelor se impune, ca o prefaţă necesară studiului foneticii.

Textele din secolul al XVI-lea sînt scrise, în majoritatea lor, cu ajutorul alfabetului chirilic, textele religioase cu semiunciala întrebuinţată în manuscrisele slavoneşti din secolele al XV-lea şi al XVI-lea, iar textele netraduse cu caractere cursive (Kalužniackij, p. 18). Pentru a atinge realitatea fonetică care se ascunde sub această haină împrumutată şi rău adaptată limbii române, grafia chirilică trebuie interpretată.

Puţine texte sînt scrise cu litere latine; printre textele tipărite figurează T, în care s-a aplicat sunetelor româneşti ortografia limbii maghiare.

V. indicaţiile bibliografice date de C. Tagliavini, Il Lexicon Marsilianum, Bucureşti, 1930, p. 51, n. 4 (Academia Română, Études et Recherches, V).

Niciodată grafia nu e bine adaptată la sunetele unei limbi, pentru că există tot felul de sunete şi de varietăţi de sunete, intonaţii etc., care nu pot fi redate cu ajutorul unui alfabet obişnuit, care notează sunete-tip şi foneme (v. mai jos). Numai lingvistul poate reda, într-o măsură oarecare, aceste nuanţe, prin întrebuinţarea unor alfabete speciale, în care fiecare sunet e notat printr-un singur semn. Pe de altă parte, se întîmplă că un alfabet care notează aproximativ exact sunetele unei limbi, la un moment dat, nu mai notează exact aceste sunete, peste cîtva timp, din cauza evoluţiei fonetice.

Principiile fonologiei ne lămuresc asupra felului cum se face notarea prin scris a sunetelor vorbite. Sunetul-tip este o medie a diferitelor pronunţări ale unui sunet, de exemplu sunetul-tip *e* este media tuturor *e*-urilor pronunţaţi în mod real, un *e* abstract (în sens de „general", invariantul în variaţii: Roman Jakobson). Fonemul este unitatea fonologică a limbii care nu poate fi analizată în unităţi mai mici şi succesive. Este o clasă de sunete. Fonemul, deci, nu e un sunet, ci o reuniune de particularităţi fonice folosite de vorbitor şi care sînt recunoscute de auditor.

Al. Rosetti, Introducere în fonetică, p. 112—113; Id., Son-type et phonème, Linguistics, I, 1963, p. 58—59; şi în Linguistica, The Hague, 1965, p. 144—145; Avram, Graf. chiril., p. 4 ş.u.

Urmarea acestor constatări e că scrisul notează sunete-tip şi foneme, sunetele de care dispunem grupîndu-se într-un număr limitat de tipuri sonore pe care ne-am deprins să le recunoaştem în sunetele vorbite şi pe care am învăţat să le notăm cu literele alfabetului. Scrisul e deci o aproximaţie şi semnele care ne stau la dispoziţie pentru a nota sunetele unei limbi ne sînt impuse de societate, prin şcoală. Ele se aplică unor tipuri fonice limitate:

vocale, consoane etc. Ținînd seama de aceste considerații, vom putea da o soluție justă problemelor pe care le ridică interpretarea grafiei noastre vechi.

Slova chirilică ѣ nota diftongul dr. *ea'* în *lĕğe*, de exemplu, și în *dĕl* (= deal); valoarea aceasta a lui ѣ e atestată în secolele al XIV-lea și al XV-lea în exemple ca *Nĕgul* (= Neagul, Ștefan Dușan, 1348, Hasdeu, Arch. ist., III, p. 104), *Nĕmca* (= Neamț, Moldova, 1407, Costăchescu, DM în. Șt. I, 53, 1, 12), *Urĕklĕ* (ib., 53, 8), *Ungurĕnul* (Suceava, 1409, Costăchescu, l.c., I, 75, 11). Mai tîrziu, diftongul *ea* a fost monoftongat în *e*, cînd era urmat în silaba următoare de *e: leğe*. Dacă, în puterea tradiției grafice, monoftongul continuă să fie notat cu aceeași slovă ѣ (*lĕğe*), atunci se constată un dezacord între grafie și realitatea fonetică, din moment ce monoftongul e notat cu slova care notează diftongul *ea'*.

ѣ nota pe *'a*, *ᵉa* sau *ea* în bulgara de sud-est și în graiul lui Chiril și Metod.

Grafia exprimă schimbările de distribuție a fonemelor. Astfel, *ĕ* nota pe *ea'* și pe *e*, dar mai tîrziu numai pe *e* (cf. H. Penzl. The Evidence for Phonemic Changes, în Studies Presented to Joshua Whatmough, 's-Gravenhage, 1957, p. 197).

În franceză, de exemplu, cele trei sunete din *ãfã* „copil" se notează și astăzi cu șase litere (*enfant*), prin menținerea grafiei din secolul al XI-lea, cînd notația aceasta avea rațiuni fonetice. Tradiționalismul, în grafie, este deci un fapt general în limbile care posedă monumente scrise la epoci succesive.

Există, așadar, două serii de fapte: 1) notarea prin scris a sunetelor care alcătuiesc cuvintele, potrivit sistemului aplicat atunci cînd fiecare din noi am învățat să scriem, notînd sunete-tip sau foneme, și 2) notarea prin scris de către noi a sunetelor alcătuind cuvinte, pronunțate de o altă persoană, în acest caz, notăm sunete, cu toate nuanțele lor. Această notare nuanțată a sunetelor vorbite de un auditor, cu ajutorul alfabetului fonetic, e folosită de dialectologi, atunci cînd înregistrează prin scris sunetele pronunțate de persoana interogată (v. mai jos Anexa, p. 770).

A. Procopovici (DR, VI, p. 339) neagă posibilitatea existenței unei tradiții a scrisului românesc, în secolul al XVI-lea, dacă se admite că traducerile rotacizante datează din acest veac. „De unde această tradiție a scrisului românesc", se întreabă dînsul. În nici un caz ea n-a putut fi „creată prin cîte un cuvînt românesc rătăcit prin documentele noastre slave din secolul al XV-lea sau prin vreo scrisoare-două de la sfîrșitul acelui secol, despre existența cărora de-abia că mai aflăm prin vreo mărturie indirectă". Totuși, existența textelor românești netraduse, în secolul al XV-lea, este asigurată (v. mai jos, p. 412 ș.u.) și ortografia aplicată în mod constant cuvintelor românești în documentele slavo-române nu are nevoie să fie probată: la tot pasul, în colecțiile de documente slavonești din secolul al XV-lea, întîmpinăm cuvinte românești (nume proprii sau topice). Obiceiurile grafice din aceste secole le regăsim în secolul al XVI-lea. Aceasta înseamnă că în secolul al XVI-lea se scria în baza unei vechi tradiții grafice. Întrucît faptul că cunoaștem existența unui mic număr de texte românești din secolul al XV-lea poate infirma existența unei tradiții a scrisului românesc, în această epocă? De unde știe Procopovici că nu au fost texte mai multe (astăzi pierdute)? Ceea ce importă, în cazul nostru, este de a putea stabili o regulă în întrebuințarea anumitor slove; regula există, în secolul al XV-lea, și o vedem aplicată și în secolul al XVI-lea; dar, pe lîngă grafiile din secolul al XV-lea, găsim în textele din secolul al XVI-lea grafii necunoscute secolului precedent, care notează un fonetism evoluat. Astfel pusă problema, ea nu poate fi interpretată decît așa cum s-a arătat mai sus.

Publicarea manuscrisului calvino-român (scris cu litere latine) din circa 1660 ar permite să se fixeze „într-o formă aproape definitivă valoarea slovelor chirilice întrebuințate pentru a scrie limba română în sec. XVI și XVII" (N. Drăganu, în Fraților A. și I. Lapedatu, București, 1936, p. 280), afirmație care nu a fost încă probată.

Alfabetul chirilic, așa cum este întrebuințat în secolul al XVI-lea, a fost aplicat la notarea sunetelor limbii române către sfîrșitul secolului al XIII-lea sau începutul secolului al XIV-lea. Fixarea acestei date aproximative, de

către I. Bogdan, e bazată pe identitatea valorii fonetice a unor slove ale alfabetului chirilic în română și în bulgară, la data amintită. Exemplele românești au fost culese de Bogdan din textele slave conținînd cuvinte sau nume românești din secolele al XIV-lea și al XV-lea. S-a constatat că în aceste texte ѫ notează pe ă și pe î; slova aceasta, după ce notase pe $\breve{o}^n$ din graiul primilor traducători, și apoi pe ъ^n, nota în bulgară, în urma denazalizării, un sunet apropiat de dr. ă (bg. ъ); denazalizarea se operase cu siguranță, în bulgară, în prima jumătate a secolului al XIII-lea (v. mai sus, p. 310 ș.u.). Din faptul că ѫ notează o vocală nenazală, în textele românești din secolul al XIV-lea, rezultă că notația aceasta nu a putut fi introdusă din bulgară decît cel mai devreme în secolul al XIII-lea. În schimb, întrebuințarea deasă a lui ѧ cu valoarea de ęa, ịa, în textele moldovenești, trădează o influență a grafiei rusești. Întrebuințarea acestei slove pentru a nota sunete nenazale (ѧ nota pe $\breve{e}^n$, în vechea bulgară) probează, de asemenea, o epocă tardivă de împrumut.

Influența ucraineană și rusească se observă și în alte trăsături ale textelor slavonești scrise în Moldova, pe cînd textele scrise în Țara Românească cunosc particularități grafice bulgărești și sîrbești (începînd cu secolul al XV-lea, Bernstein, Razysk. bolg. ist. dial., p. 363—366).

I. Bogdan, De la cine și cînd au împrumutat românii alfabetul chirilic, în Lui T. Maiorescu, Omagiu, București, 1900, p. 585—594; Id., Über die Sprache der ältesten moldauischen Urkunden, Jagić-Festschrift, Berlin, 1908, p. 369—377; Bărbulescu, Curentele (susține, fără argumente valabile, că alfabetul chirilic a fost adoptat la sfîrșitul secolului al XII-lea sau începutul secolului al XIII-lea; cf. P. Cancel, Cînd au împrumutat românii alfabetul chirilic?, în Lui N. Iorga, Omagiu, București, 1921, p. 67—70 și ML, p. 185 ș.u.; Bernstein, Razysk. bolg. ist. dial., l.c.)

Limba documentelor moldovenești este mediobulgara de redacție bulgărească. După începutul secolului al XV-lea, apare influența sîrbească (Nandriș, Doc. rom. Athos, p. 8 ș.u.; Bernstein, l.c.). În Moldova, se întrebuințează mediobulgara de redacție răsăriteană (Nandriș, l.c., p. 15).

Alfabetul chirilic nu fusese inventat pentru a nota sunetele limbii române, al cărei sistem fonetic era diferit de sistemul fonetic vechi bulgar. De aceea, alfabetul chirilic a fost rău adaptat pentru notarea sunetelor românești. Defectele alfabetului chirilic aplicat la notarea sunetelor limbii române provin din faptul că, în momentul adoptării alfabetului chirilic de către români, acest alfabet pe de o parte poseda prea multe slove, și pe de altă parte poseda prea puține slove pentru a nota cîteva sunete caracteristice ale limbii române.

1. Alfabetul chirilic poseda prea multe slove, și de aceea mai multe slove au notat același sunet, în limba română; întrebuințarea acestor slove, în textele slave, era fixată de unele reguli care nu au mai fost luate în seamă, încît uzajul nu e consecvent: о, ѡ = o, т, т = t, ȣ, ѹ = u, є, ε = e, ѫ, ъ, ь = ă, ѫ, ꙑ = î, ѫ, ъ, ь = zero, і, и = i, ѧ, ѣ = ęa'.

A. Leskien, Handbuch der altbulgarischen Sprache, Weimar, 1910, p. 8.

2. Alfabetul chirilic poseda prea puține slove pentru redarea unor sunete caracteristice ale limbii române. Astfel, nu exista un semn special pentru a nota pe î; în Țara Românească, î a fost notat cu ajutorul slovelor care notau pe ă (ъ, ь, ѫ); în Moldova, s-a întrebuințat însă și slova ꙑ (ы), ca în rusă: *Bꙑrlič*, *Kobꙑlĕ*, *Vꙑlči*, *Mꙑndri*, *Berꙑndĕ*, *Mꙑnzula* (= Bîrlici, Cobîla, Vîlcea, Mîndrea, Berîndei, Mînzul; Moldova, 1410—1447, Hasdeu, Arch. ist., I, 2, 12; I, 1, 110, nr. 154; I, 2, 19; I, 1, 74; I, 1, 113). Prin modificarea lui ѫ, care nota pe ă și pe î, s-a ajuns la ꙟ, modificare petrecută în Bulgaria, obținîndu-se o slovă cu o triplă valoare fonetică: la inițială, ꙟ notează pe î nazal ꙟ*părat* (= împărat, CV, 68, 5); această valoare fonetică a lui ꙟ se explică prin

însăși originea acestei slove, pentru că, în română ѫ nota și pe *î*; în al doilea rînd, ꙟ notează nazalitatea vocalei care precedă pe *n* sau pe *m*: *măꙟndrie* (=mîndrie, CV, 97, 13); în sfîrșit, în unele cazuri, ꙟ mai notează și oclusiva nazală respectivă: *uꙟbra* (= umbra, CV, 113, 7—8; Avram, Graf. chiril., p. 98—132).

ꙟ apare pentru întîia oară într-un document slav din 1442 (Minea, Cercetări istorice, VIII—IX, p. 271). Dar documentul e o copie tîrzie (D. Bogdan, RIR, IV, p. 339 ș.u.). ꙟ apare în 1499 într-un document al lui Radu cel Mare, pentru Mănăstirea Glavacioc.

ꙟ notează nazalitatea vocalei precedente. Este o inovație a textelor din nordul domeniului dacoromân, și anume:

1) ꙟ = *î* oral: ꙟ*l* (Prav. Lucaci, 228, r, 5) = *îl*, ꙟ*n* (CV, 21, 1,) = *în*.

2) ꙟ = *î̃n (î̃m)*, cu *î* nazal: ꙟ*răltă* (CV, 121, 4) = *î̃rălță*.

3) ꙟ = *n*, *di*ꙟ (CV, 1, 8) = *din* (cf., într-un document din 1600, Țara Românească = *căꙟdu* (Dicționarul elementelor românești din doc. slavo-rom., 1374—1600, Buc., 1931, p. 45).

4) ꙟ = nazalitatea vocalei precedente: *biꙟre* (CV, 131, 3) =*bĩre* (=bine *buꙟru* (CV, 59, 11) = *bũru* (=*bun*), *păꙟră* (CV, 3, 5) =*pînă*. *plăꙟngere* (CV, 23, 13) = *plîngere*.

5) ꙟ = *m*: *uꙟbra* (= *umbra;* CV, 113, 7—8).

6 ꙟ = *n'* = *spuꙟiu* (CV, 79, 1) = *spuńru* (= *spui*) (v. Fl. Dim. p. 33).

În română, *n* intervocalic a închis timbrul vocalei precedente (ex. lat. *bene* > dr. *bine*), și i-a comunicat o nuanță nazală pe care acei care vorbesc românește nu o remarcă, dar la care o ureche străină e sensibilă (Alf Lombard v. Rosetti, RRL, XXIX, 1984, p. 147, și id., XXVII, p. 141—142, reprodus mai jos în Anexă, p. 727 Această nuanță nazală a vocalei a fost semnalată, în zilele noastre, în nordul domeniului dacoromân (Oaș, Maramureș), și în Munții Apuseni, acolo unde rotacismul lui *-n-* persistă încă. Astfel, în această regiune, într-o anchetă la fața locului, în 1933 (v. ML, p. 199—208), am înregistrat existența lui *n* spirant sau nazalizat (provenit din *-n-*), în vorbirea unui bărbat de 70 de ani sau unor tineri de 12 ani: *găinri* (= *găini*), *bunră* (= *bună*), *cire* (= *cine*), etc., fapte de nazalizare și de rotacism la fel ca cele din secolul al XVI-lea semnalate în nordul Ardealului și în Maramureș (v. *ML*, cit.).

La materialele înfățișate aici, trebuie adăugată lipsa notării lui *n-* (notația zero), care a fost relevată în ansamblul textelor din sec. al XVI-lea, de ex. *ascus* (CV, 148, 10) = *ascuns*, *u leu* (CV, 163, 13) = *un leu* etc. Nazalizarea nu e un sunet, ci o nuanță care întovărășește o emisiune vocalică. În consecință, indicarea nuanței nazale putea să lipsească, fără ca prin aceasta să altereze materia consoanei precedente.

Aceste valori fonetice diferite ale lui ꙟ se explică în mod mulțumitor, dacă plecăm de la valoarea acestei slove în cazuri ca ꙟ*părat*, unde ꙟ notează pe *î* nazal. Trebuie ținut seama însă și de întrebuințarea lui ꙟ în compuse: *de* + *în*, *pre* + *în*, *de* + *întru*, *pre* + *întru* etc. În aceste cazuri, notațiile *de*ꙟ, *de*ꙟ*ntru* (PO, Gen., 2, 21, 23), *pre*ꙟ*tru* (*pre*ꙟ*tru*, H, ps. 71, 17) echivalează cu cazurile în care ꙟ era inițial (ꙟ*părat*). Mai tîrziu, cînd cuvintele acestea n-au mai fost simțite ca compuse și părțile lor componente au fost reunite, ꙟ din *pri*ꙟ*tru* (CV, 71, 12) a rămas în interiorul cuvîntului. Întrebuințarea aceasta a lui ꙟ a fost extinsă, apoi, la cazuri ca *mă*ꙟ*ndrie* etc.

Din punct de vedere fonologic, ꙟ avea o singură valoare, arhifonemul *N*; grafiile *de*ꙟ *de*ꙟ*ntru* etc. redau un *e* nazalizat (Avram, l.c., p. 131; Rosetti, Consider., p. 132).

A. Procopovici, Despre nazalizare și rotacism. AAR, 30 liter., p. 265 ș.u. După ce I. Bogdan a probat că Ѧ e o modificare grafică a lui ѫ, operată pe domeniul bulgăresc (Lui T. Maiorescu, Omagiu, p. 588; v. confirmarea adusă de Damian P. Bogdan, RIR, IV, p. 339 ș.u.: Ѧ*n* = *în* într-un document din 1499, Mănăstirea Glavacioc. Deci Ѧ = *î*. Ѧ e o formă paleografică evoluată din ѫ, cum reiese din manuscrisele sud-slave din secolele al XII-lea—al XIII-lea; cf. I. Bărbulescu, Fonetica alfabetului chirilic, București, 1904. p. 231—237), afirmația lui A. Procopovici, că Ѧ ar fi « un semn specific românesc », și anume « un desen care reproduce imaginea nasului » [!] (DR, IV, p. 56, n. 1), surprinde. Tot atît de nevalabile sînt tezele lui Țicăloiu, Valoarea fonetică a lui Ѧ, Rev. critică, Iași, 1944, care crede că Ѧ = *î* oral: *învățat*. În *împărat*, *î* ar fi de asemenea oral. Consoana nazală ar fi fost absorbită de consoana orală. Sunetele absorbite se scriau deasupra rîndului. Latina și româna caută să scape de sunetele nazale; Ѧ nu ar nota o oclusivă nazală!

Pentru notarea lui *ğ*, s-a adoptat slova џ, întrebuințată în Serbia, o modificare grafică a slovei ч, care nota surda corespunzătoare (*č*). Întrucît slova aceasta a fost introdusă tîrziu în țările românești (ea apare pentru prima oară în 1415, în Țara Românească, și în 1454, în Moldova), în lipsa ei a fost întrebuințată slova ж, care însă nota pe *j* (vezi mai jos, p. 421 ș.u.), sau o combinație: *dč*, *čj*, *dj*, pentru a reda în mod aproximativ pe *ğ*.

Pentru redarea lui *r̄* (*r* apical vibrant) din părțile maramureșene, s-a întrebuințat un semn special, a cărui formă variază în textele din secolul al XVI-lea: σ (S, V, CV), ρ (*H*) și δ (Ap. I; Kalužniackij, p. 19). Acest semn reproduce pe *r* glagolitic; întrebuințarea slovelor glagolitice, în traducerile rotacizante, nu are de ce să ne surprindă: prezența lui *d* glagolitic a fost relevată în S, iar alte slove glagolitice au fost semnalate în criptograma care figurează în acest text.

Kalužniackij, p. 19, forma lui *d*, semnalată mai sus, apare rareori în monumentele sud-slave; seamănă cu δ din scrierea grecească și cu *d* glagolitic.

Candrea, S, I, 10, 34, 42, 45; Bărbulescu, Curentele, 124 ș.u. (v. reproducerile din A. Leskien, Hdb, d. altbg. Spr., p. 4 și Id., Gr. d. altbg., p. XXXIV); Rosetti, Rech., p. 34, n. 1.

Dacă, prin urmare, în unele cazuri, s-au creat semne noi sau s-a făcut apel la alfabetul glagolitic, în schimb, regula generală a fost de a se întrebuința semnele existente. Există, așadar, slove polifone (cu mai multe valori fonetice); iată enumerarea lor: є, Ѥ = *e*, *ie*, I, н, ь = *i*, *î*, *ĭ*, *i̯*, ъ, ь, ѫ = *ă*, *î*, zero, ѧ, ѣ = *e̯a*, *i̯a*, *e*, ю = *i̯u*, *i̯*.

În sfîrșit, mai trebuie ținut seama de faptul că, în multe cazuri, s-au aplicat cuvintelor românești reguli ortografice slave:

1. *a* notează diftongul *i̯a*: *apoa* (= apoia, S, ps. 138, 5), *čelua* (= celuia, S, cînt. 10, 76), *lucuaște* (= locuiește, S, ps. 71, 17), *toagul* (= toiagul, H, ps. 109, 2);

2. *ă*, *î* + *l*, *r* sînt notați uneori *l* + ъ(ь), *r* + ъ(ь), ca în cuvintele slave *stl*ь*p*ь, *tr*ь*g*ь etc.: *cl*ь*ca* (= călca, CV, 77, 4), *sl*ь*ta* (= sălta, V, ps. 97, 8), *b*ь*batu* (V, ps. 111, 5), *despr*ъ*țiți* (H, ps. 6, 9), Ѧ*mpr*ъ*ți* (V, ps. 111, 9) *mr*ъ*turi*ѧ (= mărturia, V, ps. 118, 125), *vr*ъ*s*ъ (= vărsă, V, ps. 106, 40);

3. Grupul *ng* e notat *gg*: Ѧ*săggură-se* (= însingură, V, 101, 8), *lăggory* (= lîngori, V, ps. 89, 10);

4. Ierurile din interiorul cuvintelor sau la finală (v. p. 415 și 457 ș.u.) n-au nici o valoare fonetică. Iată cîteva exemple de grafii ъ, ь în corpul cuvintelor potrivit regulii ortografice slave de a evita silabele terminate printr-o consoană: S, cop. C (ed. Bianu): *ain*ь*te* (284, 7), *ar*ь*zăndu* (346, 2) *bat*ь*ğocură* (258, 2), *cân*ь*teculъ* (264, 10—11), *cum*ь*plit* (229, 11—12), *ful*ь*gerele* (316, 10—11) etc.; H: *amen*ъ*te* (16 v., 14—15), *ascul*ь*taiu* (69 v., 5—6), *băr*ъ*batul* (1 r., 4), *căn*ь*tați* (5 v., 23—24), *čer*ь*șu* (6 v., 9), *cul*ь*că-s*ѧ (23 v., 11), *dom*ъ*ni*ѧ (48 r., 13), *dum*ъ*nedzeu* (121 v., 18); TB (385, 81): *ascul*ъ*tară*, *căl*ь*câ*, *cur*ь*vi*ѧ, *tăl*ь*harii*, *măn*ъ*ca*, *sus*ъ*pină* etc.

5. În privința accentuării textelor, de multe ori ea nu corespunde cu realitatea fonetică, în sensul că sînt indicate ca accentuate vocale care nu puteau comporta accentul (cf. V, ps. 111, 9: *+pră'ți*, pf. sp., 3 sg.; CB, II, 63—64: *arde', čela', ke'ma, fo'mě*ѧ, *se'ca, șe'dě* etc.); așadar, nu se pot trage întotdeauna concluzii valabile pentru accentuarea limbii, din studiul accentuării textelor din secolul al XVI-lea scrise cu litere chirilice.

Semnele întrebuințate nu au decît o valoare grafică; regulile stabilite de reformatorul ortografiei bulgărești, Eftimie de Tîrnovo, au fost adoptate în scrierea chirilică din Principate, Ucraina, Rusia albă. Modelul este grecesc (V. I. Ohijenko, Akzentzeichen in mittelbulgarischen Sprachenkmälern, Zs. sl. Phil., IX, 1932, p. 395—399).

6. Paiericul, care în textele slavonești indica locul unei vocale omise în scris, de obicei ъ și ь, are același rol în textele românești și apare notat după consoane, înlocuind, deci, ierurile (cf. mai sus grafiile *căn*ъ*teculь* etc.): un grup consoană + consoană trebuia deci evitat și despărțit prin ieruri sau paieric. Paiericul nu marchează întotdeauna sfîrșitul silabei; în exemple ca *într'ăn' s*ь, *z'meu* (CB, II, 167, 82), paiericul nu are valoare fonetică.

Iată cîteva exemple de întrebuințare a paiericului: S, ps. 65: *pămăn'tul* (1), *în'toar'če* (6), *în'sire* (7), *smen'tire* (9), *ar'seși-nă, ar'de-se* (10), *cur'să* (11), *ar'sele* (13, 15), *ber'beči* (15), *sup'tu* (17), *lim'ba* (17), *în'țelese* (19); TM, 167, 82: *par'te, ar'deți, ar'seră, ur'bi* (= orbi), *por'taa, băr'bați, An'tioh, credin'ța, înaint'tѧ, noapt'tě, șapt'tě, rup'se.*

A. Leskien, l.c.; Gălușcă, V, p. 40; Candrea, S, I, p. 128; Hasdeu, CB, II, p. 64—65, 87, 113, 135, 167, 178, 200, 220, 297, 374—385, 431, 471.

În S, cop. C, găsim întrebuințată litera *p* din alfabetul grecesc și punctul cu virgulă, ca semn de întrebare; anonimul care a transcris această parte din manuscrisul scheian cunoștea, deci, scrierea grecească.

ML, p. 560.

Necesitatea de a interpreta alfabetul chirilic întrebuințat în textele din secolele al XIII-lea—al XVI-lea reiese deci cu evidență din considerațiile de mai sus.

Pentru interpretarea fonologică a grafiilor, v. Avram, Graf. chiril., passim.

Grafii fără valoare fonetică. Sînt unele grafii fără valoare fonetică, pe care nu le-am examinat încă și care trebuie eliminate din studiul nostru, pentru că ele nu ne ajută la fixarea stadiului fonetic și fonologic al limbii române în secolele al XIII-lea—al XVI-lea.

Aceste grafii apar în unele texte fie în mod constant, fie în mod izolat. Iată cîteva exemple:

1. reduplicarea vocalelor și consoanelor: *nooii* (= noi), *booïarii* (= boieri), *foost* (= fost), *Ooančeii* (= Oancei), *Cottěștii* (= Cotești), *unnuii* (= unui), *Marinna* (Vlădești, jud. Argeș, 1583—1585, CB, I, 39);

2. oclusiva surdă e notată cu slova care notează sonora corespunzătoare: *zabisul* (= zapisul, Beleți, jud. Argeș, cca 1600, CB, I, 100, 1);

3. *-h* final: *aflah* (= afla, Beleți, jud. Argeș, circa 1600 CB, I, 101, 5);

aflah etc.; simplă grafie, imitată după aoristele slave în *-h* (com. prof. G. Șapcaliu). Cf. în H: *mieh* (Densusianu, H.d.l.r., II, p. 51; ed. rom. p. 37). Aspirația, la inițială, există în jud. Argeș. Am auzit-o în graiul unei femei din Boteni: *halea* etc. Prof. G. Șapcaliu a înregistrat-o în *hulm*, în jud. Argeș. E semnalată în diverse regiuni, de exemplu, în Bihor (Șandru, BL, IV, 1936, p. 128), la Lăpuj (Id., l.c., III, 1935, p. 127), în Țara Hațegului (Ov. Densusianu, Graiul din Țara Hațegului, București, 1915, p. 41—42), în Vîlcea (v. Vîrcol, Graiul din Vîlcea, București, 1910, p. 8); v. și WJb, III (Banat), p. 213; IV (Id.), p. 284; VII (Oltenia), p. 49; VIII (Muscel), p. 273.

4. introducerea unei vocale între două consoane trebuie pusă în legătură cu silabisirea (v. mai jos Anexa, p. 650 ș.u.): *panturu* (= pentru), *pilata* (= plata), *sulugă* (= slugă), *pirъ* (= pre), *nosturu* (= nostru), *piletesc* (= plătesc), *kerъde* (= crede), *tiraba* (= treaba) etc. (P. Șchiopul, 1590—1594, AAR, 20 ist., p. 441 ș.u.); *sipui* (= spui) *Sutoroici* (= Stroici), *am sichiris* (= am scris; în cartea de cununie a lui Petru Șchiopul, 1591, DIR, A, IV, 2, nr. 2); *sutup* (= stup), P. Șchiopul, 1591, DIR, A. IV, 34, nr. 37);

5. grupul oclusivă, surdă + *r* este precedat de *s*: *scrai* (= crai, Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, 1604—1618, LB, 74, 7).

Grafii de felul acestora apar și în texte posterioare: cf. LB, p. 16; *ğiapăneseĭ, văzăntu, să țiia* (= să ție) (Cotnari, 1618, Hasdeu, Arch. ist., III, p. 214). Făgăraș, 1632; *agahъ, țarahъ, vahъ* (=va), *credințahъ*, (Bulet. Com. ist. a Rom., II, București, 1916, p. 218); *bărinte, amundoi, să facșe, vedeșe, blecat* (= părinte, amîndoi, să face, vedeți, plecat, Condică de pomeni dobrogeană, 1859, Rev. ist., XI, 1925, p. 211); Bărbulescu, Curentele p. 78 ș.u. (exemple din corespondența privată a diferitelor persoane semiculte din zilele noastre); Axente Banciu, Constatări dureroase, Transilvania, LIV, 1923, p. 108 ș.u. (exemple din texte scrise de elevi din clasa I a liceului « Andrei Șaguna » din Brașov); M. Ștefănescu, Cu privire la scrierea limbii românești astăzi, Arhiva, 37, 1930, p. 246—249 (exemple din texte scrise de elevele liceului « Oltea Doamna » din Iași). Drăganu, Hist. litt. Transylv., p. 39—40, enumeră o serie de grafii bizare: S: *căndu* (= cînt), *videle* (= vitele), *clumi* (= glumi), *sparcu* (= sparg), *fricul* (= frig); H: *vrumsiațe* (= frumusețe), *vrânse* (= frînse), *frut* (= vrut), *înderitură* (= întăritură), *adъ* (= aud), *adzi* (= auzi), *gară* (= gaură); Coresi: *căndъ* (= cînt), *împlând* (= îmblînd), *să vie* (= să fie).

În privința valorii textelor scrise de semiculți, cf. scrisoarea lui Calotă, banul lui Mihai Viteazul (1599—1600), către sibieni, P. P. Panaitescu, Documente slavo-române din Sibiu (1470—1653), București, 1938, p. 37, nr. 27: *în samă li vodă, se pletescă, sabile* (pl.), *dărăbațiloru* (la începutul scrisorii trebuie citit *iată eu*, î.l. de *iau*); și, de asemenea, *scresu* (= scris), *omine* (= oameni), *deiaconul* (= diaconul, jud. Galați, 1587, DIR, A. III, 344, nr. 421).

Confuzia surdelor cu sonorelor (*b — p, c — g*) a fost observată și de prof. G. Șapcaliu în tezele elevilor de la liceul « Dinicu Golescu » din Cîmpulung (Muscel). Ea se explică prin vocea șoptită (silabisirea elevilor); se știe că în timpul emisiunii glasului șoptit, glota nu lucrează (com. prof. G. Șapcaliu); cf. *arčentu*[2] (= argint, Roman, 1598, DIR, A. IV, 229, nr. 281) și *arăčet* (= id., începutul secolului al XVII-lea, LB, 53, 15).

V. mai jos, Anexa, p. 650 ș.u.

Hasdeu considera grafiile de felul acesta, relevate în textele publicate în CB, I, drept realități fonetice. Explicația lui Hasdeu a fost combătută de Philippide. Acesta, plecînd de la observația că « limba scrisă simbolizează uzurile, nu vorbirile ocazionale », a făcut, cu prilejul examenului grafiilor pe care Hasdeu și-a clădit teoria, o serie de observații prețioase. Plecînd de la fraza invocată de Hasdeu: « cu cît un popor este mai puțin literat ... cu atît vorbirea este mai conformă cu scrierea », Philippide a arătat că trebuie făcută deosebirea între un popor fără tradiții literare și un om incult, care vorbește într-un fel și scrie într-altfel. Deosebirile fonetice profunde pe care Hasdeu le stabilise între două sate puțin îndepărtate, în baza interpretării limbii textelor scrise în aceste localități, nu sînt admisibile.

A. Philippide, Ist. lb. rom., I, p. 237 ș.u.

Pentru interpretarea exactă a grafiilor amintite, pornind de la principiile fonologiei, invocate de noi mai sus (p. 405), trebuie ținut seamă de ortografia întrebuințată în epoca respectivă și în epocile precedente, de frecvența de apariție a grafiilor bizare în texte diferite și la același scriitor, de starea culturală a persoanei care a scris textul, de faptul că limba nu poate evolua prea mult în epoci puțin îndepărtate una de alta și, în sfîrșit, de faptul că sînt grafii care nu comportă nici o explicație. Așadar, o grafie oarecare nu poate fi considerată că notează un fenomen fonetic, pînă ce n-a fost supusă la un examen critic, în care trebuie să se țină seamă de criteriile indicate mai sus.

Barițiu și Cihac au examinat, la rîndul lor, grafiile invocate de Hasdeu în sprijinul teoriei sale: pentru dînșii, aceste grafii ar fi datorate unor dieci străini. Prin această presupunere, ei recunosc, în mod implicit, că grafiile în chestiune notează fenomene fonetice; dar aceste fenomene fonetice nu ar interesa limba română, din moment ce ar fi vorba de sunetele limbii române pronunțate de străini. Teoria aceasta a fost adoptată de N. Drăganu și C. Lacea, care văd în unele particularități ale grafiei *Psaltirii Scheiene* (copistul C) fenomene fonetice ale dialectelor săsești vorbite în Ardeal, introduse de un sas în textul pe care-l copia; Drăganu admite chiar că traducerea cărților rotacizante a fost efectuată de un sas din părțile Bistriței. Dar particularitățile acestea se regăsesc în texte despre care știm că au fost scrise de români; grafiile amintite se explică, deci, fie prin faptul că ele notează unele particularități dialectale ale limbii române, fie prin faptul că acei care ne-au lăsat textele în chestiune erau semiculți, care întîmpinau mari dificultăți cînd se apucau să noteze prin scris graiul vorbit. Faptele acestea sînt bine cunoscute; ele se pot observa și în zilele noastre, în scrierile persoanelor semiculte.

N. Drăganu, DR, III, p. 472–508; IV, p. 123 ș.u.; C. Lacea, ib., III, p. 461–471, ML, p. 558 ș.u.; A. Procopovici (Despre nazalizare și rotacism, în AAR, XXX, liter., București, 1908, p. 298–299) presupune că cop. B și C ai *Psaltirii Scheiene* au fost secui.

În privința lui Petru Șchiopul, care a trăit într-un mediu grecesc, grafiile din textele pe care ni le-a lăsat vădesc o cunoștință imperfectă a limbii române sau, cel puțin, incapacitatea de a reda prin scris sunetele românești.

Despre limba textelor scrise de Petru Șchiopul, cf. observațiile lui N. Iorga: « aceasta nu e o limbă » și « particularități de limbă extraordinare » (AAR, 20 ist., p. 442, 443). Reproducem aici cîteva fragmente dintr-un text scris de Petru Șchiopul, pentru lămurirea cititorului:

« Însu Io Peturu voda, am fostu domn de țara Mulduvai și în țara Muntenescu, Marturușescu cu čiasta carte mele teriia (= împuternicirea) mele, cum i-am dat teriia a lui jupuni Anton Burăni, se ghirăiascu (= grăiască), se sicheri (= scrie), se tocmesche, se fache cumu ști mai bine panturu čiasta pera (= pîră) cu Giva Aragozen (= Raguzeanul) și altele tirabele de pură (= pîră) și de nevoia nostru, undu-i va trebui, și nainte sivintu (= sfîntului) pape (= papă), și nainte činstit parat (= împărat) cherăștinescu, și naintele činstit domn herțea Ferdinaru (= Ferdinand), și nainte alt domn cherăștinescu (= creștinesc), și iară va ghirăi sicheriia... In Poțin (= Bozzen), mai în luna, 28 zile, 1593 » (DIR, A. IV, p. 85–86, nr. 107).

Alternanțele grafice. Problema justei interpretări a grafiei textelor noastre vechi e înfățișată în expunerea noastră din 1985, reprodusă aici mai jos, în Anexă (p. 703). În esență, se arată în această expunere, că trebuie făcută diferența între notarea sunetelor de către un autor, care notează foneme (sau sunete-tip), potrivit sistemului de notare învățat în copilărie, și notarea sunetelor vorbite de către un auditor, care notează toate nuanțele sunetelor interpretate de urechea sa (v. Rosetti, Introducere în fonetică [5], Buc., 1982, p. 135). Ne mai rămîn de examinat a l t e r n a n ț e l e g r a f i c e în textele din secolele al XIII-lea — al XVI-lea.

Numim a l t e r n a n ț e g r a f i c e grafiile diferite care apar fie în același text, uneori pe aceeași pagină sau în același rînd, fie în texte diferite, și care notează un singur sunet, de exemplu grafiile *lĕğe* și *leğe*, examinate mai sus, sau *den* și *din*.

De unde știm că aceste grafii notează același sunet? Aceasta ne-o indică indicele de evoluție fonetică, în concordanță cu evoluția limbii. Indicele de evoluție fonetică este **grafia *e*, în cazul *leğe*, și *i*,** în cazul *din*. În amîndouă cazurile, indicele **de evoluție fonetică este în** concordanță cu evoluția limbii, pentru că știm că *ẹa'* s-a monoftongat în *e*, cînd era urmat în silaba imediat următoare de *e*: *lẹa'ğe*>*leğe*, și că *e* + *n* a trecut la *i*: *de* + *în* > *den* > *din*. Cineva care scria *leğe* și *din*, în secolul al XVI-lea, cu *e* și *i*, nota, prin urmare, o realitate fonetică.

Cauzele care provoacă alternanțele grafice sînt următoarele:

1. tradiția grafică și evoluția limbii; tradiția menține grafia *lѣğe* (cu *ѣ*); dimpotrivă, evoluția limbii impune grafia *leğe* (cu *e*);

2. un sunet complex și, deci, greu de notat, de exemplu *r* nazal; pentru notarea acestui sunet sînt întrebuințate grafii diferite: *-r-*, *-ꙟr-*, *-nr-*, *-n-* (v. mai jos, p. 474 ș.u.);

3. coexistența, în graiul aceleiași persoane, a două sunete, unul produs prin evoluție fonetică, de exemplu *r* nazal (< *-n-*), iar celălalt importat din altă regiune și impus prin condiții de viață socială: grafiile *-r-*, *-ꙟr*, *-nr-*, *-n-* (v. mai jos, p. 474 ș.u.);

4. aspectul grafic al cuvintelor slave provoacă alternanțe, de exemplu: *a/ă: vladica/vlădica;* în acest caz, grafia cu *a* e influențată de grafia cuvîntului slav omofon, *vladyka*. Grafiile *bezdnă, dvornic, pohtă, pohti, prazdnic, svadă, svădi, svĕt, svetui, svent, ustnă* etc. reproduc exact grafia cuvintelor slave *bezdŭna, dvorĭnikŭ, poxotĭ, poxotĕti, prazdĭnikŭ, sŭvada, sŭvaditi, sŭvĕtŭ, sŭvĕtovati, svętŭ, ustĭna;* pe lîngă aceste grafii, găsim în aceleași texte grafii ca *beznă* (H, ps. 134, 6), *vornic* (S, ps. 58, 14; PO, Gen., 37, 36; Galați, 1571, CB, I, 18, 3), *poftă, pofti* (TM, 101, 200), *praznic* (CV, 2, 14; TM, 78, 126; TB, 418, 23), *sfadă* (H, ps. 79, 7; S, CP, ps. 40, 10; CV, 14, 6), *sfĕt* (S, CP, ps. 12, 2), *sfat* (H, ps. 12, 2), *sfădi* (CV, 127, 7; TB, 464, 100), *sfătui* (CV, 86, 4—5), *usnă* (H, ps. 38, 10; S, ps. 11, 3; CV, 153, 14).

Toate textele din secolele al XIII-lea—al XVI-lea cunosc alternanțe grafice. În textele care nu sînt cópii, alternanțele nu se pot explica decît prin criteriile arătate mai sus. În textele care sînt copiate, ele pot fi însă datorate copistului: acesta a introdus în textul copiat particularități ale graiului său, care era diferit de graiul originalului. De aici rezultă că alternanțele grafice nu sînt o probă de copie, din moment ce ele apar și în texte necopiate; e l e n u p o t c o n s t i t u i, p r i n u r m a r e, u n a r g u m e n t p e n t r u a p r o b a c ă u n t e x t e c o p i a t.

În concluzie, reiese din exemplele de mai sus că grafiile textelor din secolul al XIII-lea și următoarele trebuie i n t e r p r e t a t e.

Interpretarea grafiilor. În interpretarea grafiilor trebuie ținut seamă, în primul rînd, de faptul că, în scrisul obișnuit, se notează sunete-tip și foneme. Dacă am conveni să notăm sunetul-tip cu o literă majusculă, am putea spune că *e* din *lege* constituie sunetul-tip *E*, compus dintr-o serie de sunete sau de „variante" ale lui *E*: *e* închis, *e* deschis, *è* foarte deschis etc. În mod obiectiv, pronunțăm una din categoriile acestea de *E*, care diferă de la om la om. Toate aceste variante sau sunete nuanțate pot fi determinate de fonetician. Dar în scrisul obișnuit, se operează cu *E*, care cuprinde toate variațiile posibile.

[1] A. Rosetti, Son-type et phonème, în Linguistics, 1, 1963, p. 58—59; (Linguistica, p. 144—147).

Așadar, este exclus ca alternanțe grafice ca *lѣğe: leğe*, de exemplu, sau ca *den: din* să noteze un sunet intermediar între *e* și *ea* sau între *e* și *i*. Aceste alternanțe trebuie explicate într-altfel, fie prin tradiție ortografică (*lѣğe*) și prin notarea realității fonetice (*leğe*), fie ca o urmare a analizei unui cuvînt compus în părțile lui componente (*de + in = den*), fie, în sfîrșit, prin faptul că sunetul e complex (de exemplu *n* spirant în *bunră*).

Toate aceste cazuri sînt examinate mai jos, la locul respectiv.

[2] A. Rosetti, De l'interprétation des graphies doubles dans les textes écrits, BSL, XXIX, p. 24 ș.u.; Idem. À propos de l'interprétation des graphies doubles dans les textes écrits, ML, p. 9 ș.u. Pentru justa interpretare a limbii textelor noastre vechi, în Anexa la prezenta lucrare, p. 569—574; Avram, Graf. chiril.

Partea I

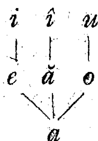
SECOLELE al XIII-lea, al XIV-lea și al XV-lea

INTRODUCERE

Începînd cu secolul al XIII-lea, elemente ale limbii române sînt atestate în texte scrise în limba cancelariei: latină, maghiară sau slavă. Materialul de nume românești e compus din nume proprii, nume topice sau cuvinte din limba comună. Limba înfățișată în acest material este aproape la fel ca limba din secolul al XVI-lea, deci puțin diferită de limba de astăzi.

Între secolele I—al IV-lea e.n. și secolele următoare, limba latină vorbită în provinciile dunărene și-a căpătat trăsăturile caracteristice ale limbii române.

În domeniul foneticii, este de semnalat crearea vocalelor *ă* și mai tîrziu *î*, precum și a diftongilor, printre care diftongii *ea* și *oa*, caracteristici pentru limba română. Din punct de vedere fonologic, *ă* apare în secolul al XVI-lea ca un fonem cu două realizări: *ă* și *î*. *ă* predomină în Moldova, iar *î* în Țara Românească (Avram, Graf. chiril., p. 46 ș.u.; Rosetti, RLiR, XXVIII, 1964, p. 205). Sistemul vocalic al limbii se prezintă după cum urmează:

În monumentele de limbă din secolele al XIII-lea—al XV-lea, vocalele în hiat apar uneori într-o formă depășită în zilele noastre (*uo*, astăzi *o*). În privința consonantismului, e de observat că graiurile din Țara Românească și din sudul Ardealului prezintă un stadiu mai avansat decît graiurile din Moldova: astfel, în Moldova a rămas stadiul *dz*, *ǧ*, pe cînd în cealaltă regiune e atestat stadiul *z*, *j*, care constituie o evoluție față de cel dintîi.

În domeniul morfologiei, după cum se va vedea din expunerea consacrată secolului al XVI-lea, unele alternanțe morfologice nu luaseră încă ființă (de exemplu *a* sg.: *ă* pl.: *corabie: corăbii* etc.). În sintaxă, în secolul al XVI-lea se manifestă o puternică influență a limbii slavonești sau a celei maghiare asupra sintaxei textelor românești traduse din aceste limbi. Vocabularul primește foarte multe elemente variate, pe cale cărturărească.

Am ales din materialul de cuvinte românești cuprins în colecțiile de documente scrise în limba latină, sau veche slavă, numai ceea ce poate constitui un obiect de studiu, și l-am încadrat în rubricile de mai jos. O înșirare a lui se găsește, în parte, în lucrările indicate aici.

Densusianu, H.d.l.r., I, p. 389 ș.u.; ed. rom. p. 249 (capitolul intitulat Cele mai vechi urme de limbă românească); Margareta Ștefănescu, Urme de limbă românească în documentele româno-slave (moldo- și valaho-slave) din secolele al XIV-lea și al XV-lea, extras din Arhiva, XXXVIII (1931), p. 609 ș.u., Iași, 1932 (înșirare necompletă; interpretarea lasă mult de dorit);

Drăganu, Rom. s. IX—XIV, passim (și critica lui István Kniezsa, Pseudo-Rumänen in Pannonien und in den Nordkarpathen, AECO, I, p. 97 ș.u.; II, p. 84 ș.u.). A. Rosetti, Éléments roumains dans les chartes en slavon provenant des pays roumains (XIVe—XVe siècles), Rapports et communications présentés au VII-e Congrès international des slavistes (Varșovia, 21—27 Août, 1973, București, 1973).

Exemplele sînt grupate pe regiuni dialectale: Moldova, Ungaria, Transilvania, Țara Românească, Serbia.

FONETICA

VOCALELE

e

e a trecut la *ă*, după *s*: *Săcară* (= secară, n. pr., Suceava, 1486, Bogdan, DSM, I, p. 290).

e neaccentuat nu este sincopat:

Moldova. (în obîrșie) *Direptolu(v)* (= dirept < lat. *directus*, n. top., fără loc, 1455, Costăchescu, DM în. Șt., II, 521, 22).

În cuvintele de origine latină, *e* accentuat urmat în silaba imediat următoare de *e* a fost diftongat în *ẹa*. Diftongul e redat prin slovele ѣ și ѧ:

Moldova. [credința Bratului] *Nѧtedulova* (= netedul < lat. *nitidus*, n. pr., Roman., 1392, Costăchescu, DM în. Șt., I, 8, 4); [jupânului Bratul] *Nѧtedula* (Suceava, 1393, Costăchescu, l.c., I, 14, 5; Suceava, 1395, Costăchescu, l.c., II, 612, 26); *Urĕclĕ* (n. pr., fără loc, 1407, Costăchescu, l.c., I, 53, 8); *Urѧcli* (Suceava, 1411, Costăchescu, l.c., I, 95, 17); *Berbĕcĕ* (n.pr., Suceava, 1433, Costăchescu, l.c., II, 144, 14).

Monoftongarea lui *ẹa*, cînd era urmat în silaba imediat următoare de *e*, apare încă din secolul al XV-lea:

Ungaria. *Repede* (n. top., com. Zips, 1430, Fejér, X, VII, p. 231).

Moldova. *Urecle* (n. pr., Suceava, 1437, Costăchescu, DM în. Șt., I, 536, 7).

Ea e confirmată prin notarea lui *e*, care nu provine din *ẹa*, cu ajutorul slovei ѣ, de exemplu:

Jumĕtatiči (= jumătate, n. pr., Vaslui, 1439, Costăchescu, l.c., II, 52, 28—29).

Aici *e* e notat din eroare cu ajutorul slovei ѣ, căci nu provine din diftongul *ẹa*. Această grafie probează că în 1439 *ẹa*, urmat în silaba imediat următoare de *e*, fusese monoftongat (v. *Urecle*, mai sus) și că notarea lui *e* cu ѣ se făcea în virtutea unei tradiții grafice.

Grafia *Neutidul* (n. top.), dacă trebuie transcrisă *netedul* (într-un document latinesc, Transilvania, fără loc, 1307, Lukinich-Gáldi, Doc. hist. Valach., 49, nr. 28), ar atesta pronunțarea monoftongată a lui *ẹa* accentuat încă din secolul al XIV-lea. Documentul în care apare acest nume este însă o transcriere din 1768, astfel încît valoarea acestei mărturii este îndoielnică.

Grafia cu ѣ şi cu ѧ, pe lîngă cea cu *e*, apare în numele *Siret*, dacă forma originară este *Seret* sau *Serete*, ceea ce nu e sigur (v. Drăganu, Rom. s. IX—XIV, p. 474). Aici, ca şi în cazul de mai sus, *e* a fost conservat (căci nu avea motiv să fie diftongat); cu toate acestea, el este notat şi cu ajutorul slovelor care notează diftongul *ea*. Dacă însă forma originară comporta un *e* final, atunci notaţia cu *e* înseamnă o evoluţie şi revenirea la stadiul de monoftong:

[civitate] *Cerethensi* (Hîrlău, 1384, Costăchescu, DM în. Şt., I, 4, 6, 17); [satele pe] *Seretě*[2] (Roman, 1392, Costăchescu, l.c., I, 7, 16); [credinţa panului Vlad] *Sirѧtŭskogo* (Suceava, 1411, Costăchescu, l.c., I, 92, 22); *Sirětskogo* (Suceava, 1411, Costăchescu, l.c., I, 95, 13); *Serět, Seretě* (Suceava, 1431, Costăchescu, l.c., I, 317, 11, 12); *Seretě* (Suceava, 1443, Costăchescu, l.c., II, 141, 5); *Seret*[2] (Suceava, 1434, 1445, Costăchescu, l.c., II, 669, 23; 211, 15, 17); *Sirѧt*[4] (Suceava, 1408, Costăchescu, l.c., II, 632, 1, 14, 18, 19).

ѣ mai apare în sufixul *-eni*, în nume de localităţi. Sufixul românesc reproduce pe cel slav *-ěnino*, care cuprinde vocala *ě*. Grafia cu ѣ poate fi deci o imitaţie după cea slavă. Sînt însă indicii că se pronunţa *ea* sau că se pronunţase astfel la o epocă precedentă, şi anume în cazurile cînd *ea* era precedat de o semioclusivă, care a absorbit pe *e*, prim element al diftongului: *Stănijanii* (din *Stănijeanii*); *Lunčani* (v. mai jos), din *Lunčeani* etc.

Iată exemplele:

Moldova. *Bučuměni* (sat, Suceava, 1424, Costăchescu, DM în Şt., I, 162, 2); *Bučuměnii, Stănijanii* (sate, Suceava, 1428, Costăchescu, l.c., I, 218, 10,11); *Boşotěni* (Suceava, 1428, Costăchescu, l.c., I, 228, 10); *Bučiuměni*[2] (Suceava, 1434, Costăchescu, l.c., I, 386, 13—14,16); *Susѧni* (sat, Vaslui, 1436, Costăchescu, l.c., I, 444, 15); *Bărsoměne, Dumitrěni* (Suceava, 1439, Costăchescu, l.c., II, 35, 15); *Jigărěnii* (sat, Suceava, 1439, Costăchescu, l.c., II, 41, 21); *Crepăturěnii* (sat, Suceava, 1458, Bogdan, DSM, I, 24), *Murğanii* (sat, Suceava, 1466, Bogdan, l.c., I, 110); *Băhněni* (sat, Suceava, 1468, Bogdan, l.c., I, 125).

Ţara Românească. ѣ e notat în mod normal în n. top. *Sněgov* [3] (= Mănăstirea Snagov, fără loc., 1408—1418, Panaitescu, DŢR, I, 91, 14; 17; 26). căci numele românesc reproduce v. sl. *sněgŭ* « zăpadă» (cf. bg. *sněgovit* « acoperit cu zăpadă »). De asemenea, în *Tisměna*[3] (Argeş, 1426, Panaitescu, l.c., I, 147, 36; 148, 10—11; Tîrgovişte, 1529, Hasdeu, Arch. ist., I, 1, p. 30, nr. 31), căci, la origine, numele comporta diftongul *ea* (cf. în ucr. *tys'mjaniča*, Miklosich, Pers., p. 329, s.v., derivat din v.sl. *tisŭ* « (planta) tisă », cu ajutorul sufixului *-jan-*, cf. Vondrák, Verg. sl. Gr., I, p. 660). În consecinţă, scrierea cu *e* a acestui nume nu corespunde pronunţării cu *e*, care nu e justificată aici:

Tismena (Argeş, 1385, Panaitescu, l.c. I, 38, 32; fără loc, 1392, Panaitescu, l.c., I, 60, 12; fără loc, 1392—1408, Panaitescu, l.c., I, 75, 7; fără loc., 1408—1418, Panaitescu, l.c., I, 88, 8; Argeş, 1439, Panaitescu, l.c., I, 186, 29; 187, 8—9; Serbia, Ştefan Duşan, 1391, Hasdeu, Arch. ist., I, 1, p. 17).

Trecerea normală a diftongului *ea* la *a* e notată de cîteva ori:

Tismana[3] (fără loc, 1392—1408, Panaitescu, DŢR, I, 74, 22; Bucureşti, 1490, Panaitescu, l.c., I, 391, 16; 24).

ѣ, în sufixul *-eni*, apare în condiţiile indicate mai sus:

Poděnii (sat, fără loc, 1424, Panaitescu, DŢR, I, 136, 34), *Corněni* (sat, Tîrgovişte, 1424, Panaitescu, l.c., I, 140, 18), *Izvorěni* (sat, Argeş, 1425, Panaitescu, l.c., I, 146, 13), *Spiněni* (sat, Bucureşti, 1480, Panaitescu, l.c., I, 310, 19); *Lunčani, Cararěne* (sate, Creaţa, 1421, Panaitescu, l.c., I, 129, 9; 18); *Brădăţěni, Ğiurğěni, Săvăstrěni, Călugărěni, Cărărěni, Luminěni, Păsěni* (sate,

Tîrgoviște, 1475, Panaitescu, l.c., I, 290, 22; 24; 25; 28; 29); *Brădățĕni*, *Lunĕanii*, *Călugărĕni*, *Luminĕni* (sate, București, 1478, Panaitescu, l.c., I, 305; 16; 17; 22; 23), *Budĕni*, *Albĕni* (sate, București, 1486, Panaitescu, l.c., I, 354, 23, 25).

u

În cîteva cazuri, -*u* e notat; dar alături de această notație, apar notații fără -*u*: (Sima) *Tunsulu*, (Ștefan) *Tunsulu* (n. pr., dar: Ioan *Hurjescul*, Suceava, 1453, Costăchescu, DM în Șt., II, 467, 8, 9, 10); (na potoci) *Fănățeloru* (= pe pîrîul F., n. top., dar *Čuratul*, Suceava, 1469, Bogdan, DSM, I, 134); (săs popom) *Sătčelu* (= cu popa Sătcelu, n. pr., București, 1480, Panaitescu, DȚR, I, 310, 24).

În regulă generală, -*u* final nu e notat; acolo unde apare, este introdus din vechea slavă, unde avea o valoare morfologică. Notația cu ъ nu are valoare fonetică (v. mai jos, p. 458 ș.u.).

Transilvania. *Buyul* (n. pr., Alba-Iulia, 1231, doc. latinesc, Zimmermann-Werner, Urkundenb, I, 55, 19); *Radul*[2] (n. pr., Cristian, jud. Brașov, 1383, doc. latinesc, Lukinich-Gáldi, Doc. hist. Valach., 302); *Dragul*[3] (n. pr., fără loc, 1368, doc. latinesc, Lukinich-Gáldi, l.c., 213, nr. 166; Timișoara, 1394, doc. latinesc, Lukinich-Gáldi, l.c., 486, nr. 423); *Dubrul* (n. top., fără loc., 1369—1377, doc. latinesc, Lukinich-Gáldi, l.c., 222); *Myhul* (n. pr., Hațeg, 1360, doc. latinesc, Lukinich-Gáldi, l.c., 147); *Negul* (n. pr., fără loc, 1326, doc. latinesc, Lukinich-Gáldi, l.c., 66, nr. 39); *Negwl* (= Negul, n. top., fără loc, 1369—1377, doc. latinesc, Lukinich-Gáldi, l.c., 223); *Neutidul* (= netedul, n. top., fără loc, 1307, transcriere din 1768, doc. latinesc, Lukinich-Gáldi, l.c., 49, nr. 28); *Radul* (n. pr., Șemlacul Mare, jud. Timiș, 1370, doc. latinesc, Lukinich-Gáldi, l.c., p. 228); *Thathul* (= Tatul, n. pr., Hațeg, 1390, doc. latinesc, Lukinich-Gáldi, l.c., p. 399, nr. 357).

[la obîrșia] *Fromosolu* (n. top., Suceava, 1411, Costăchescu, DM, în Șt., I, 81, 12); *Fromosului*, cu -*i* nenotat sau dativul (< *illo*, Coteanu, SCL, XV, 1964, p. 453—454); *nepotu* (svoei) (= nepotului său, Suceava, 1453, Costăchescu, l.c., II, 458, 9), cu -*l*, -*lu* (sau -*lui*) nenotat. *Butul*, atestat în 1209 (Densusianu, H.d.l.r., I, p. 393; ed. rom., p. 251), este o lectură greșită, în loc de *Butuz* (Kniezsa, AECO, II, p. 159).

Moldova. Nume proprii. *Stančul* (Vaslui, 1452, Bogdan, Doc. mold. din s. XV, XVI, 31); *Tămășanul*, *Morcul* (n. pr., Tîrgoviște, 1481, de la un moldovean, Bogdan, l.c., 57); (Stanь) *Preuțescul* (n. pr., fără loc, 1400, Costăchescu, DM în Șt., I, 31, 25); (un iezer pe Prut, anume) *Lučiulъ* (Suceava, 1409, Costăchescu, l.c., I, 71, 9); (Jurca) *Dragotesculъ* (Suceava, 1412, Costăchescu, l.c., I, 98, 7); (Crăčiunь), *Belčesculь* (Suceava, 1414, Costăchescu, l.c., I, 111, 9); (pan) *Budul* (fără loc, 1421, Costăchescu, l.c., I, 142, 5); *Paușesculъ*, *Mihulъ*, *Stančulь* (Suceava, 1426, Costăchescu, l.c., I, 182, 14—15; 17; 18); *Filipъ*, *Mihulъ*, *Bratulъ*, *Miculъ* (Suceava 1427, Costăchescu, l.c. I, 193, 8; 12).

viglu (= *vig* « bucată », fără loc, 1408—1418, Panaitescu, DȚR, I, p. 102, 20; v. p. 104: « obscur »; dare în natură, opusă lui *engarija* « prestație »). Editorul restabilește lectura *vigelŭ*, care nu pare justificată; *vig*, articulat *vigu*.

Nume comune. Notația cu -ъ, -ь: *buorъ* (Suceava, 1479, Bogdan, DSM, I, p. 221); *cumnatъ* (Suceava, 1470, Bogdan, l.c., I, p. 152); *nepotь* (Suceava, 1488 și 1490, Bogdan, l.c., I, p. 354 și 442); *runcь* (Suceava, 1502, Bogdan, l.c., II, p. 210). Notația zero: *brad*[2] (Suceava, 1490, Bogdan, l.c., I, p. 439,

440); *bradul mueriei* (Suceava, 1491, Bogdan, l.c., I, p. 488); *buor* (Suceava, 1490, Bogdan, l.c., I, p. 440); *lac* (Suceava, 1468, Bogdan, l.c., I, p. 127); *nepot* (Roman, 1466, Suceava, 1467, 1490, Bogdan, l.c., I, p. 114, 301, 397).

Țara Românească. *Albul* (n. pr., Tîrgoviște, 1420, DISR, 14, 5); *Săpatul* (n. top., fără loc., 1402—1408, Panaitescu, DȚR, I, 81, 24); *Čireșelul* <l>ъ (n. top., fără loc, 1408—1418, Panaitescu, l.c., I, 88, 19); *Afumatul* (n.pr., Tîrgoviște, 1424, Panaitescu, l.c., I, 133, 11); *Čireșelul* (n. top., fără loc, 142, Panaitescu, l.c., I, 136, 20); *Albulь, Stančul, Radulь* (fără loc, 1425, Panaitescu, l.c., 145, 1; 2; 3); *Radulь, Stančul, Albul, Sarul* (n. pr., Argeș, 1426, Panaitescu, l.c., I, 148, 1; 10; 25; 27); *Călugărul* (n. top.), *Albul, Iarčul, Tatul, Srъbul* (n. pr., Argeș, 1428, Panaitescu, l.c. I, 151, 10; 35; 36); *Albul, Iarčiul, Tatul* (fără loc, 1428, Panaitescu, l.c., I, 160, 19, 20); *Amarul* (n. top., Argeș, 1430, Panaitescu, l.c., I, 161, 35); *Albul, Radulъ, Stančiul, Iarčiul, Vlaicul, Barbul, Tatul* (n. pr., Tîrgoviște, 1431, Panaitescu, l.c., I, 165, 5; 6; 7; 8); *Bajkul, Vladul, Vlajkul, Stancsul, Tatul, Sztancsul* (n. pr. document unguresc, traducere din 1727, Tîrgoviște, 1437, Panaitescu, l.c., I, 173, 31; 174; 1; 25; 26; 27; 28), *Radulъ, Vladul* (fără loc, 1492, Nandriș, Doc. rom. Athos, p. 37).

Moldova. Țara Românească. În exemplele următoare, *-u* reprezintă desinența de genitiv a numelor cu tema în *-u* (ъ), de exemplu *synŭ*, genit, *synu*, in vechea slavă:

(satul lui) *Moišu Filosofu* (n. pr., Suceava, 1423, Costăchescu, DM în. Șt.; I, 156, 13); (am dăruit... lui T. și lui Șt.) *Tatulu, Stančiulu* (n. pr., Tîrgoviște, 1437, Panaitescu, l.c., I, 179, 6; 7; mai jos, r. 26, 27: *Nanul, Stančiul*[2], *Radul*); (lui) *Radulu* (n. pr., Tîrgoviște, 1437, Panaitescu, l.c., I, 181, 34); (lui) *Nanu, i Tatulu i Șerbu* (n. pr., Gherghița, 1471, Panaitescu, l.c., I, 273, 28, 29); (lui) *Radulu*, (lui) *Miculu* (n. pr., București, 1475, Panaitescu, l.c., I, 288, 32); (lui) *Crăčiunu* (n. pr., București, 1478, Panaitescu, l.c., I, 300, 15); (lui) *Bratulu* (Tîrgoviște, 1481, Panaitescu, l.c., I, 318, 3); (lui) *Romanu, Danu, Radulu, Miculu, Mușatu* (Tîrgoviște, 1482, Panaitescu, l.c., I, 328, 22).

Cf. (această poruncă a domniei mele...) *županu Mihaiu spataru* (= jupînului M. spătarului, Tîrgoviște, 1484, Panaitescu, DȚR, I, 344, 4); (credința) *pana Petra prăcălabu* (= credința panului P. pîrcălabului, Vaslui, 1449, Costăchescu, DM în. Șt., II, 744, 5—6).

-l lipsește în exemplele următoare:

Frăncu (n. pr., Suceava, 1468, Bogdan, DSM, I, p. 127); *(blata* = balta*) Bistrețu* (n. top., București, 1480, Panaitescu, DȚR, I, 314, 29); *Albu, Nĕgu* (n. pr., fără loc, 1490, Panaitescu, l.c., I, 390, 5; 6); *Albu* (n. pr., București, 1490, Panaitescu, l.c., I, 392, 17).

Serbia. *Bratulь*, 11, *Bratul*, 78; *Crețulь*, 122; *Dragulь*, 74 (Mănăstirea Dečani, 1330, M. Milojevič, Dečianske hrisovulie, Belgrad, 1880; Glasnik srpskog učenog društva, XII, 1880).

În hrisovul lui Ștefan Dușan din 1348, editat de Hasdeu, Arch. ist., III, găsim notațiile următoare:

Surdulъ (89), *Bradelь* (91), *Hraiulь, Daiulь, Nĕgulь, Raiulь, Stanulъ* (104), *Vladulъ, Raiulъ*[2], *Staiulъ*[2] (105), *Drajulъ, Gradulъ* (107), *Oparitulъ* (108).

În documentele provenind din țările românești sau din Transilvania, e neîndoios că *-l* reprezintă articolul postpus. Împotriva părerii lui Weigand, că acest *-l* ar fi de origine slavă (WJb, XII, p. 110 ș.u.; BA, II, p. 147 ș.u.;

J. Kniezsa, AECO, II, p. 154 ş.u.) s-au ridicat, cu drept cuvînt, Capidan (DR, I, p. 195 ş.u.) şi Al. Graur (Romania, LII, p. 495 ş.u.), identificîndu-l cu articolul românesc, care a fost adoptat de slava de sud. (După cum a arătat Graur, l.c., p. 499, o probă despre aceasta o avem în faptul că numele în *-ul* fac, în slavă, femininul în *-ula; Radul*, fem. *Radula*, pe cînd, în română, femininul este în *-a*: *Rada*, ceea ce probează că în slavă *-ul* nu a fost simţit ca un morfem al masculinului, numele *Radula* fiind considerat indivizibil. În română, dimpotrivă, morfemul *-l* de la masculin se opune morfemului *-a* de la feminin.) Pentru numele din Ungaria în *-ul*, trebuie însă ţinut seama de explicaţia prin germ. *-lo*, redat în documentele din Ungaria prin *-ul*. Într-adevăr, numele în *-ul* din Ungaria apar în regiuni unde nu e de presupus că a trăit o populaţie românească (Kniezsa, l.c.). De aceea, nu am făcut uz, aici mai sus, de numele în *-ul* din documentele provenind din Ungaria.

ă şi î

ă sau *î* (arhifonemul *ă*, realizat ca *ă* sau *î*, v. mai sus, p. 412), e notat cu ajutorul slovelor ѫ, ъ şi ы:

Moldova. *râpi* (fără loc, 1400, Costăchescu, DM în. Şt., I, 31, 30); *Bъrličѫ* (n. pr., Suceava, 1410, Hasdeu, Arch. ist., I, 2, p. 12, nr. 284; Suceava, 1419, Hasdeu, l.c., I, 1, p. 110, nr. 154); *Cobыlě* (n. top., Suceava, 1435, Hasdeu, l.c., I, 2, p. 19, nr. 286); *Trъmedečii* (=Trîmedecii, sat, Suceava, 1427, Costăchescu, DM, în. Şt., I, 193, 11).

Trecerea lui *î* la *i* e înregistrată:

ripi (Suceava, 1428, Costăchescu, l.c., I, 224, 12—13) < lat. *rīpa*. Pentru *i* > *î* şi *î* > *i*, v. ML, p. 154—156.

Ţara Românească. *Câba* (baltă, Bucureşti, 1478, Panaitescu, DŢR, I, 305, 25); *Pârăiani* (sat, Bucureşti, 1480, Panaitescu, l.c., I, 310, 20).

ă neaccentuat e notat de obicei cu ajutorul slovelor ъ sau ѫ. Sînt însă cazuri cînd *ă* e notat cu slova care notează pe *a*.

Nu am înregistrat cazurile de notare a lui *ă* prin *a* în cuvintele în care această grafie se poate explica prin influenţa originalului slav, ca, de exemplu, *călugăr*, *dascăl* etc., sau prin ilnfluenţa numelui asupra derivatului, de exemplu *faur*, faţă de *Făureşti*, *Manea*, faţă de *Măneşti* etc.; bg. *Manzul* (regiunea Pirdop, est de Sofia): nu e vorba de *a* netrecut la *ă* (Maria Rădulescu, Om. Iordan, p. 718), căci aici *e* (+ u) este originar (v. mai sus, p. 208), nu *a*.

Moldova. *Cračiunь*[2] (n. pr., Suceava, 1414, Costăchescu, DM în. Şt., I, 111, 9); *Barbosul* (n. pr. Suceava, 1424, D. Bogdan, AM, 19); *Matasă* (n. pr., Mănăstirea Bistriţa, 1428, Costăchescu, DM în. Şt., I, 213, 2); *Turbateşti* (n. top., Moldova, 1428, D. Bogdan, Gl., 208, s.v.; Suceava, 1429, Costăchescu, l.c., I, 239, 7); *Barbosь* (n. pr., Baia, 1418, Costăchescu, l.c., I, 127, 16); *Balanъ* (n. pr., Bascacauţi, 1431, Costăchescu, l.c., I, 315, 6; Suceava, 1434, Costăchescu, l.c., I, 383, 6); *Jumatatevica*[2] (n. pr., Suceava, 1437, Costăchescu, l.c., I, 536, 17; 1438, Costăchescu, l.c., II, 7, 23).

Ţara Românească. *Varoniče* (= Văronicele, sălişte, Argeş, 1387, Panaitescu, DŢR, I, 43, 4); *Dabačeskî* (= Dăbăcescu, n. pr., Argeş, 1387, Panaitescu, l.c., I, 43, 12); *Bradaţěni* (= Brădăţeni, sat, fără loc, 1388, Panaitescu, l.c., I, 46, 7).

Serbia. *Oparitul* (n. pr., Ştefan Duşan, 1348, Hasdeu, Arch. ist., III, p. 108), *Paunii* (n. top., Hasdeu, l.c., p. 115).

ă: *e*. În *jumătate*, în locul lui *ă* neaccentuat al limbii de astăzi, apare cînd notația cu *ă*, cînd cea cu *e*: aceste grafii pot nota o realitate fonetică, pronunțarea cu *e* (veche) existînd alături de pronunțarea cu *ă* (*e* trecut la *ă* prin acțiunea oclusivei labiale precedente).

Cuvîntul aparține vechiului fond și e reprezentat în albaneză prin *gjymes*, *gjmësë*, *gjymsë* (deci, lui *ë* albanez îi corespunde un *ă* românesc), contaminat, poate, cu lat. *medietatem* sau *dimidietas*. Forma primitivă era cu *e*, pentru că *ă* poate fi explicat prin *e* (acțiunea lui *m*), dar *ă* nu trece la *e*.

Din exemplele înșirate mai jos reiese, așadar, că *e* nu trecuse încă la *ă* în Moldova, în secolul al XV-lea. Astăzi această conservare a lui *e* e semnalată pe un teritoriu restrîns al dacoromânei și e normală în aromână.

Iată exemplele:

e. **Moldova.** [La fîntîna) *Pedučelului* (n. top., Vaslui, 1436, Costăchescu, DM în. Șt., I, 444, 17); *Jiumetate* (n. pr., Suceava, 1411), Costăchescu, l.c., I, 81, 20); *Jumetatevičѧ* (n. pr., Suceava, 1412, Costăchescu, l.c., I, 98, 18); *Jumetatevičѧ* (n. pr., Suceava, 1419, Costăchescu, l.c., 132, 10—11); *Jometateva* (n. pr., Suceava, 1427, Costăchescu, l.c., 196, 30—197, 1).

Grafia cu *o*: *Jomotatova* (n. pr., Suceava, 1417, Costăchescu, l.c., I, 191, 5) e accidentală.

ă. [Ioan] *Jumьtate* (n. pr., Suceava, 1414, Costăchescu, l.c., I, 104, 1).

Țara Românească. *e* apare trecut la *ă* în *Rătundul*[2] (< lat. *retundus*, n. pr., fără loc, 1480, Bogdan, Rel. Brașov, I, p. 164).

î nazal

Grafiile întrebuințate pentru notarea lui *î* sînt folosite și pentru notarea lui *î* nazal. Existența lui *î* este dovedită de grafiile cu slova ы, care în rusă notează pe *y* (echivalent aproximativ al lui *î* românesc, v. ML, p. 156).

Moldova. ы = *î*: *Sынca* (n. pr.: credința panului Sîncu, fără loc., 1422, Costăchescu, D.M în. Șt., I, 150, 10); [gîrla] *Flămъыndzilor* (Suceava, 1448, Costăchescu, l.c., II, 324, 4); [Barbu] *Jamыrъ* (= geamîn, n. pr., Davideni, 1446, Costăchescu, l.c., II, 251, 4—5); *Mыnzați* (n. top., Suceava, 1434, Costăchescu, l.c., I, 386, 16); *Mыndrinь*[2] (= Mîndrea, n. pr., Suceava, 1435, Costăchescu, l.c., I, 403, 2; 11); *Mыnzați* (n. top., 1489, Costăchescu, l.c., I, 500); *Mыndzul* (Suceava, 1448, Costăchescu, l.c., II, 314, 13); *Pъыntičь* (n. pr., Suceava, 1456, Costăchescu, l.c., II, 791, 31); *Pыnteče* (n. pr., Costăchescu, l.c., II, 798, 27).

ъы=*î*: *Stъыngačъ*[2] (n. pr., Suceava, 1427, Costăchescu, l.c., I, 178, 3; Vaslui, 1436, Costăchescu, l.c., I, 444, 9).

î>*i*. *Infundăturev* (n. top., Suceava, 1428, Costăchescu, l.c., I, 224, 9—10); *Strimturы* (n. top., Suceava, 1428, Costăchescu, l.c., I, 233, 22); *Mindziula* (= Mînzul, Roman, 1444, Costăchescu, l.c., II, 203, 9).

ъ = *î*. **Țara Românească.** *Mănea* (n. pr., Tîrgoviște, 1483, Panaitescu, DȚR, I, 339, 9; Mănăstirea Glavacioc, 1486, Panaitescu, l.c., I, 352, 15).

a î.l. de *î* în *Mandzați* (= Mînzați, sat, Vaslui, 1436, Costăchescu, DM în Șt., I, 498, 7), grafie neconcludentă; *Stančișoro* (= săliștea Stîncișoara, Argeș, 1387, Panaitescu, DȚR, I, 43, 2) ar prezenta același fenomen, dacă trebuie să plecăm de la *stîncă*.

ѫ= *î*. **Țara Românească.** *Tâmpa* (= Tîmpa, n. pr., fără loc, 1421, Panaitescu, DȚR, I, 126, 26); *Dâmbova* (sat, Argeș, 1430, Panaitescu, l.c., I, 161, 35); *Dâmbrovnicъ* (rîu?, Tîrgoviște, 1451, Panaitescu, l.c., I, 221, 21); *Parângul* (munte, Didrih, 1470, Panaitescu, l.c., I, 272, 23).

ѣ = *în*. **Țara Românească.** *Mădrička* (= Mîndricica, n. pr., R. Vîlcea, 1389, Panaitescu, l.c., I, 52, 17).

î > *i*. **Țara Românească.** *Strîmtișorul* (sat, Mănăstirea Glavacioc, 1486, Panaitescu, l.c., I, 352, 35).

DIFTONGII

ẹa'

Diftongul *ẹa'* e notat cu ajutorul slovelor ѣ și ꙗ (v. mai sus, p. 404 ș.u.); **Țara Românească.** *Jiblꙗ* = (Jiblea, sat, fără loc., 1388, Panaitescu, DȚR, I, 46, 7; R. Vîlcea, 1389, Panaitescu, l.c., 51, 31); *Sěca* (= Seaca, sat, fără loc., 1388, Panaitescu, l.c., I, 46, 7); *Maně* (= Manea, n. pr., fără loc, 1392, Panaitescu, l.c., I, 56, 3); *Orěhovî* (= Oreahova, n. top., fără loc, 1392, Panaitescu, l.c., 61, 18; 1392—1408, Panaitescu, I, l.c., 75, 32); [na] *Codměnu* (= la Codmeana, mănăstire, fără loc, 1408—1418, Panaitescu, l.c., I, 94, 9); *Běla*[2] (= Beala, sat, Argeș, 1415, Panaitescu, l.c., I, 110; 18; 19).

Moldova. Trecerea lui *ẹa'* la *a* apare în *Măstachin* (= Mesteacăn): *ot blota Măstachinului* (= de la balta M., n. top., Suceava, 1473, Bogdan, DSM, I, p. 183).

Trecerea lui *ẹa* **la** *a* ar fi semnalată în *Fata*, nume de persoană atestat în 1217 (Ungaria, com. Sopron; Drăganu, Rom. s. IX—XIV, p. 175 ș.u., 331, 448, 600).

Împotriva acestei interpretări se ridică serioase obiecții: 1. nu e de crezut că fenomenul monoftongării să fie atît de vechi. Afară de aceasta, trebuie ținut seamă de faptul că documentul din 1217 nu ne-a fost transmis în original, ci e cunoscut dintr-o ediție din 1785; 2. în afară de un singur caz (1271, com. Nyitra), numele denumește un bărbat; 3. el apare în regiuni unde nu e atestată o populație românească.

De aceea, unii cercetători au explicat acest nume prin germană (I. Kniezsa, AECO, I, p. 143 ș.u.; L. Tamás, AECO, II, p. 322 ș.u., 332, n. 145).

Identificarea propusă de Drăganu (l.c., p. 352) a numelui de localitate *Szaka* cu dr. *seaca* în care *ẹa* ar fi trecut la *a*, e încă mai puțin probabilă (v. I. Kniezsa, l.c., p. 207 ș.u.).

i̯a

Slova ꙗ notează diftongul *i̯a*:

poꙗnile Lalovi (= poienile lui Lal, sat, Tîrgoviște, 1483, Panaitescu, DȚR, I, 339, 13).

o̯a

Diftongul *o̯a* e notat cu ajutorul slovei *o*: nu trebuie însă să deducem de aici că *o* nu fusese încă diftongat în *o̯a*, la această epocă. Pentru explicarea acestei grafii trebuie să ținem seamă de faptul că vechea slavă nu posedă acest diftong. Întrebuințarea slovei *o* pentru a nota pe *o̯a* e datorată, deci, grafiei chirilice:

Țara Românească. *costâ* (= sub coastă n. top., București, 1463, Panaitescu, DȚR, I, 246, 12); (del) *Ončev* (= dealul lui Oancea, n. pr.), (ot) *Ončě* (= de la Oancea, n. pr., București, 1478, Panaitescu, l.c., I, 300, 17; 18).

VOCALELE ÎN HIAT

Hiatul *u-o* e redat prin *uo*:

Moldova. *Nuorețu* (= nouret, n. top., Suceava, 1454, Costăchescu, DM în. Șt., II, 501, 12); *Buŏrĕn<i>*[2] (= Boureni, n. top., Băiceni, 1454, Costăchescu, l.c., II, 506, 4; Cotnari, 1454, Costăchescu, l.c., II, 509, 12); *bour (u edinŭ dub sŭ buorŭ* = la un stejar cu bour, Suceava, 1479, DSM, I, 221).

Țara Românească. *Buorѧlul* (= Buorelul, n. top., Tîrgoviște, 1483, Panaitescu, DȚR, I, 339, 12).

Alteori hiatul e redat prin *oo*: *Boorĕnul* (n. pr., Bîrlad, 1467, Costăchescu, DM de la Șt. M., 69, 21).

Între *e* și *u* în hiat s-a dezvoltat un *u̯*, consonificat în *v*:

Moldova. *Grevul* (= Greul, n. pr., Suceava, 1448, Costăchescu, DM în. Șt., II, 300, 15). Fenomenul apare, dialectal, în dacoromână (v. mai jos, p. 462 ș.u.); el nu e deci, în mod necesar, un fenomen rusesc (Ciobanu, Încep., p. 56).

CONSOANELE

LABIALE

Labialele sînt nealterate:

Moldova. *Piatră* (n. pr., Suceava, 1438, D. Bogdan, AM, 28, 6); *pičor* (Suceava, 1410, Costăchescu, DM în. Șt., I, 75, 14); [pînă la] *Pisca*[2] (= pisc, fără loc, 1425, Costăchescu, l.c., I, 168, 24; Suceava, 1427, Costăchescu, l.c., I, 190, 15); *Fil < i > pu, Fil < i > pe* (= la Filipea, nume de pîrîu, v.p. 40, fără loc, 1400, Costăchescu, l.c., I, 37, 5; 11); *Piticь* (n. pr., Suceava, 1424, Costăchescu, l.c., I, 103, 9); *Filipь* (n. pr., Suceava, 1427, Costăchescu, l.c., I, 193, 8); *Piatra*[2] (n. pr., Suceava, 1435, Costăchescu, l.c., I, 403, 19; Vaslui, 1436, Costăchescu, l.c., I, 445, 5); *Piѧtra* (n. pr., Vaslui, 1436, Costăchescu, l.c., I, 460, 7); *Filippь.* (Suceava, 1435—1436, Costăchescu, l.c., I, 494, 11); *Pîsc* (n. pr., Suceava, 1453, Costăchescu, l.c., II, 468, 13); *Pisc* (Suceava, 1453, Costăchescu, l.c., II, 473, 7); *pisc* (Suceava, 1456, Costăchescu, l.c., II, 582, 10); *Mic, Pitic* (n. pr., Suceava, 1459, Costăchescu, DM de la Șt., 22, 21; 23).

Hinatь (Ștefan Dușan, 1348, Hasdeu, Arch. ist., III, p. 183) a fost explicat de Hasdeu prin *fin* (l.c.), dar apropierea nu pare justificată.

dz

dz este notat cu semnul S în textele din Moldova:

Moldova. *Budzești* (sat, Neamț, 1422, Costăchescu, DM în. Șt., I, 147. 11); *Dzĕmă*[3] (= zeamă, Suceava, 1491, Costăchescu, DM de la Șt. M., 156, 12; 13; 16); *Mîndzul* (n. pr., Suceava, 1448, Costăchescu, DM în. Șt., II, 314, 13); *Mandzați* (n. top., Vaslui, 1436, Costăchescu, l.c., I, 498, 7), *Mindziula* (= Mînzul, n. pr., Roman, 1444, Costăchescu, l.c., II, 203, 9).

Prezența lui *dz* în *budză* și *mîndz* e normală, întrucît aceste cuvinte fac parte din vechiul fond tracic al limbii (v. mai sus, p. 246 ș.u. și 251); într-adevăr, *dz* reprezintă aspectul fonetic vechi din aceste cuvinte, stadiul *z* provenind din *dz* (cf. în aromână: *budză* și *mîndzu*). În *dzeamă, dz* este de asemenea etimologic; cf. ar. *dzamă* (Dal.) și it. de s. *dzéma* < gr. ζέμα.

Notația cu *z* (з) apare însă și în Moldova, dar întîmplător: *Mînzați* (Suceava, 1434, Costăchescu, DM în. **Șt.**, I, 386, 16).

Țara Românească. În textele provenind din Țara Românească, scrierea cu з(=*z*) este generală; cf., de exemplu, *Mănze* (n. pr., fără loc., 1462—1463, Bogdan, Rel. Brașov, I, p. 103).

ğ și j

ğ (din *i* consoană latin + *o*, *u* accentuați) nu apare notat în textele din Moldova, unde va fi atestat mai tîrziu (v. p. 473), din lipsa unei slove adecvate. În mod provizoriu, e redat cu ajutorul slovei ж.

Necunoașterea slovei џ și necesitatea de a nota pe *ğ*, simțit diferit de *j*, a provocat grafii aproximative, ca *Dčurjeŭu* (= Giurgea, n. pr., Vilna, 1493, Solia lui Ștefan cel Mare către principele Lituaniei, Bogdan, DSM, II, p. 383; 1496, Bogdan, l.c., II, p. 396, 400; 401; 407), unde, în lipsa unei slove adecvate, grupul *dč* notează pe *ğ*; v. și l.c. p. 386, solia din anul 1494, unde *ğ* e redat prin *čj*: *Čjurju* = Giurgea. Grafia cea mai potrivită este însă *dj*: *Djurja* (= Giurgea, Moldova, 1495, Bogdan, l.c., II, p. 391, 394).

Slova џ, de origine sîrbească (v. mai sus, p. 407), e întrebuințată pentru prima oară într-un document din 1454, provenind din Moldova (Neamț): *Ğamyrъ* (n. pr., Costăchescu, DM în. Șt., II, 5, 7; în CB, II, 14, cu data 1453). Dar scrierea cu ж apare și după această dată, v. exemplele mai jos (*Rujină*, *Jumătate* etc.); însă aici ea notează o pronunțare reală, de exemplu în *Jurcanii* = *Ğiurcani* (n. top., Suceava, 1495, Bogdan, DSM, II, p. 84; v. mai jos, p. 473).

În Țara Românească, găsim notația aproximativă cu *č* (cf. Pașca, CL, I, 1956, p. 85, n. 38):

Čenune (n. top., 1415, DȚR, Tîrgoviște, 1436, Panaitescu, DȚR, I, p. 169, 10 și *Ghenune*, cu г chirilic, n. top., Mănăstirea Cozia, 1415, Panaitescu, l.c., I, p. 108, 8).

În același timp, găsim însă și grafia cu *j*: *Jenune* (Creața, 1421, Panaitescu, l.c., I, p. 129, 22).

Iată exemplele:

Moldova. *Jurja* (n.pr., Suceava, 1424, D. Bogdan, AM, 19, 24; Suceava, 1427, D. Bogdan, l.c., 23, 2); [Barbъ] *Jamîrъ* (n. pr., Davideni, 1446, Costăchescu, DM în. Șt., II, 251, 4—5); [rîul] *Jeredzĕ* (probabil, Geredzei, în Bucovina, v. p. 83, Suceava, 1411, Costăchescu, l.c., 81, 5); *jiude* (= jude, Suceava, 1433, Costăchescu, l.c., II, 594, 10); *Jiurjѧ*, *Jiumetate* (n. pr., Suceava, 1411, Costăchescu, l.c., I, 81, 19; 20); *Jiurjĕ* (n. pr., fără loc, 1411, Costăchescu, l.c., I, 85, 6); *Jurca* (n. pr., Suceava, 1412, Costăchescu, l.c., I, 98, 7); *mejiași* = megiași, Iași, 1455, Costăchescu, l.c., II, 525, 13); *Rujină*, *Rujinĕnii* (Suceava, 1459, Costăchescu, DM de la Șt. M., 21, 9; 22, 3); *Jurjești* (= Giurgești, n. top., Vaslui, 1465, Bogdan, DSM, I, 88); *Jumetate*, *Jumătățeni* (Suceava, 1492, Costăchescu, DM de la Șt. M., 161, 12; 16; 19; 20; 24; 26; 30; 35); *Rujiră* (Iași, 1495, Costăchescu, l.c., 197, 22; 198, 11; 12; 15; 16); *Jurъja* (n. pr. = Giurgea, fără loc, 1496, Bogdan, DSM, II, p. 397).

n

Trecerea lui *n* la *r* e înregistrată în textele următoare:

Moldova. Jud. Bacău. *(sihla) Ǧiamirina* (= geamăna, n. top., 1491, Bogdan, DSM, I, p. 473). Jud. Vaslui. *(Bodě) Rumărula* (= rumânul, n. pr., Bogdan, l.c., I, 374). Jud. Iași. *Jamiri* (= geamăn, sat, Suceava, 1472, Costăchescu, DM de la Șt. M., 77, 5). Jud. Bacău. *(Barbъ) Jamîrъ* (= geamăn, n. pr., Davideni, 1446, Costăchescu, DM în. Șt., II, 251, 4—5); *(Barbъ) Ǧamîrъ,'Fîntîrěli* (n. pr., n. top. = geamăn, Fîntînele, jud. Bacău, 1454, Costăchescu, l.c., II, 517, 3; CB, II, 14, cu data 1453); *Jemereștii* (= Gemenești, n. top., sat pe Topolița, 1470, Bogdan, DSM, I, 415). *(Sima) Rujiră* (= rugină, n. pr., Iași, 1495, Bogdan, DSM, II, 71 și Costăchescu, DM de la Șt. M., 197, 22; 198, 11; 12; 15; 16). Jud. Vaslui. *Lumirѧni* (= Lumine, n. top., v.p. 406, Suceava, 1435, Costăchescu, DM în. Șt., I, 403, 5). Jud. Suceava, *Jirѧpăn*, *Jirapan* (= jneapăn, n. top., Suceava, 1410, Costăchescu, DM în. Șt., I, 75, 11; 19); *Fîntîrѧle* (= Fîntînele, Suceava, 1446, Costăchescu, DM în. Șt., II, 270, 10); *Nebureşti* (= Nebunești n. top., Suceava, 1448, Costăchescu, l.c., II, 342, 25); *Mastěcîrul* (= mesteacănul, n. top., Suceava, 1455, Costăchescu, l.c., II, 553, 14); *Fîntîrěle* (= Fîntînele, n. top., 1470, Bogdan, DSM, I, p. 145). Jud. Vaslui, *Fîntirěle* (= Fîntînele, n. top., Vaslui, 1439, Costăchescu, DM în. Șt., II, 53, 9).

Sînt cazuri, însă, cînd rotacismul nu e notat, de exemplu: *Fîntîněle* (n. top., Suceava, 1426, Costăchescu, DM în. Șt., I, 178, 12), *Jeminești, Fîntîněle* (Suceava, 1447, Costăchescu, l.c., II, 288, 17, 18); *(Lănă) Rujină, Rujiněnii* (n. pr., n. top., Suceava, 1459, Costăchescu, DM de la Șt. M., 21, 9; 22; 3); *Galbenu*[2] (n. pr., Suceava, 1460, Costăchescu, l.c., 33, 21; 24).

Țara Românească. Rotacismul nu apare în Țara Românească: *Aninișъ* (sat pe Jiu, fără loc, 1392—1408, Panaitescu, DȚR, I, 75, 24); *Ǧenune* (n. top., Mănăstirea Cozia, 1415, Panaitescu, l.c., I, 108, 8: Tîrgoviște, 1436, Panaitescu, l.c., I, 169, 10); *Jenune* (= Genune, Creața, 1421, 129, 22); *Luminěni* (n. top., București, 1478, Panaitescu, l.c., I, 305, 23).

ń

ń e păstrat în sufixul *-oańe*:

Moldova. *Făuroaně* (n. top., Suceava, 1455, Costăchescu, DM în. Șt., II, 543, 13); *Găjoańe* (= Găjoae, n. pr., Iași, 1495, Bogdan, DSM, II, p. 69).

k'

Prin palatalizarea lui *t'*, s-a ajuns la *k'* (cf. Rosetti, Rech., p. 120):

Moldova. *Kegѧčъ*[2] (=Tigheci, n. top., Vaslui, 1436, Costăchescu, DM, în. Șt., I, 444, 15; 16), *Kigѧč* (=Tigheci, Bulgari, 1441, D. Bogdan, AM, 35, 2); (de la) *Kegičѧ* (= Tigheci, n. top., Suceava, 1447, Costăchescu, DM în. Șt., II, 281, 28, v. p. 284).

Numele apare sub această formă și mai tîrziu: *Keg̃ěči*[2] (Huși, 1507, Costăchescu, DM de la B., 249); *Kigěči* (Iași, 1603, Arch. ist., I[1], 117, nr. 166).

GRUPURI DE CONSOANE

cl′

Grupul *cl′* e menținut în Moldova pînă în 1428, cînd trecerea la *k′* e atestată pentru prima oară: *Unkѧt* (v. mai jos).

Klag (= dr. chiag), n. top., în Polonia (ținutul Niepolomice), 1242 (Drăganu, Rom. s. IX—XIV, p. 408), ar proba că grupul fusese menținut la această dată. Interpretarea nu e însă sigură. Astăzi localitatea e numită *Kłaj* (Kniezsa, AECO, II, p. 108; Tamás, l.c., II, p. 316, n. 117). Pe de altă parte, cuvintele cu *kl′*, din ucraineană (*kl′ag*, *kl′agati* etc.), ar arăta că împrumutul s-a făcut la stadiul fonetic *kl′*; exemplele de *kl′* păstrat în Moldova, înșirate mai jos, confirmă această concluzie (Scheludko, BA, II, p. 121, a observat, însă, că ruteana, neposedînd pe *k′*, l-ar fi redat în toate cazurile prin *kl′*; s-ar putea, deci, ca împrumutul să fi fost efectuat la stadiul *k′*.)

Părerea lui Densusianu (H.d.l.r., I, p. 303 ș.u.; ed. rom., p. 197 ș.u.), că în secolul al XIII-lea *kl′* trecuse la *k′*, e infirmată de exemplele de *kl′* păstrat în Moldova înșirate mai jos (v. Tamás, AECO, II, p. 315 ș.u.).

Iată exemplele:

Moldova. (Petre) *Urĕclĕ* (= Ureche, n. pr., fără loc, 1407, Costăchescu, DM în. Șt., I, 53, 8); (Petre) *Urѧcli* (Suceava, 1411, Costăchescu, l.c., I, 95, 17); (credința panului) *Urѧcle* (Suceava, 1421, Costăchescu, l.c., I, 98, 21); *Urĕcle* (Suceava, 1414, Costăchescu, l.c., I, 112, 2—3); (pan) *Unclĕta* (cf. *unchi*, n. pr., fără loc, 1421, Costăchescu, l.c., I, 142, 7); (pan) *Unclĕtĕ* (Suceava 1428, Costăchescu, l.c., I, 218, 24); *Unclѧti* (Suceava, 1429, Costăchescu, l.c., I, 287, 31—32; Suceava, 1430, Costăchescu, l.c., I, 308, 27; Suceava, 1431, Costăchescu, l.c., I, 311, 28; 318, 7; Suceava, 1432, Costăchescu, l.c., I, 338, 15; Suceava; 1434, Costăchescu, l.c., I, 383, 16—17); *Urѧcle* (Suceava, 1435, Costăchescu, l.c., I, 403, 19); *Urecle* (Suceava, 1437, Costăchescu, l.c., I, 536, 7); *Urѧcle* (n. pr., Bulgari, 1441, D. Bogdan, AM, 35, 13).

cl′ apare trecut la *k′* în textele următoare:

Unкѧι (n. pr., Suceava, 1428, Costăchescu, DM în. Șt., I, 228, 24—25); *Unkie* (n. pr., Suceava, 1436, Costăchescu, l.c., I, 484, 22); *Urĕkie* (Suceava, 1443, Costăchescu, l.c., II, 126, 22); *Unkѧtъ*, *Unketești*, *Unkĕtѧ* (n. pr. și n. t op. Suceava, 1483, Costăchescu, DM de la Șt. M., 121, 10; 13; 122, 1).

Țara Românească. *Kĕe* (= cheie, n. top., Tîrgoviște, 1502, D. Bogdan, Gl., p. 142, s.v.; publicat în traducere românească în DIR, B.I, p. 16).

Transilvania. *cl′* păstrat: *Scley* (= Șchei, n. top., jud. Hunedoara, 1438, Drăganu, Rom. s. IX—XIV, p. 414); *Ztrekle* (= Strechea, n. top., 1485, Drăganu, l.c.).

gl′

Grupul *gl′* nu e conservat. În textul următor: (o tĕsnogo) *Ugla* [2] (= anume despre unghiul îngust, n. top., Suceava, 1429, Costăchescu, DM în. Șt., I, 269, 34, 270, 2), n. top. *Ugla* e o traducere în limba slavă a termenului românesc *unghi:* v. sl. *ǫglŭ* « unghi » (rus. *ugol*), aici la genitiv.

Este din domeniul posibilităților ca păstrarea lui *gl'* să nu fi fost generală (cf. St. Wędkiewicz, în MRIW, I, p. 284).

Această părere nu mai poate fi însă bazată (cum credea Densusianu, H.d.l.r., I, p. 305), pe trecerea lui *gl'* la *ǵ* în *Unghiul cu freszeni* (= Unghiul cu frasini, n. top.), nume atestat într-un document al lui Mircea cel Bătrîn din 1392, emis la Curtea de Argeș, întrucît originalul documentului nu e cunoscut și textul a fost publicat după o copie făcută la epoca modernă (Lukinich-Gáldi, Doc. hist. Valach., p. 437, nr. 390).

Pentru *Wngli*, atestat în 1514–1516 în Banat (= Unghiul), și păstrarea grupurilor *cl'* și *gl'* « timp mai îndelungat » în graiurile din această regiune, v. P. Neiescu, CL., VIII, 1963, p. 51–53.

MORFOLOGIA

SUBSTANTIVUL

DECLINAREA

M a s c u l i n e: Genit.-dativul numelor proprii terminate în *-ca:*
Stoicăi (n. pr., Bîrlad, 1467, Costăchescu, DM de la Șt. M., 69, 2—3).
Un exemplu de *-ii*, la numele în *-ea*:
Jurjii (n. pr., Suceava?, 1495, Bogdan, DSM, II, p. 87).
F e m i n i n e. *Soră*, ca nume propriu (Suceava, 1487, Bogdan, DSM, I, p. 516).
Numele în *-a* fac genit.-dativul în *-îi*:
Marenî (= Marenî < i >, n. pr., Suceava, 1424, D. Bogdan, AM, 19, 14).
Numele proprii și comune în *-ă*, *-că* fac genit.-dativul în *-ei*, *-îi* (notat *-îi*), *-ii*:
Cobăliei[2] (n. top., Suceava, 1467, Bogdan, DSM, I, p. 122; 123); *Zlătăronîi* (n. pr., Suceava, 1467, Bogdan, l.c., I, 120); *Largiei* (n. top., Suceava, 1469, Bogdan, l.c., I, p. 136); *Marușkîi* (n. pr., Vaslui, 1474, Bogdan, l.c., I, p. 192); *Marini Lolki* (n. pr., Suceava, 1481, Bogdan, l.c., I, p. 249); *Gradișteei* (n. top., Suceava, 1487, Bogdan, l.c., I, p. 516); *Anușki, Marincăei* (n. pr., fără loc, 1494, Bogdan, l.c., II, p. 38); *Voikîi* (n. pr., Hîrlău, 1499, Bogdan, l.c., II, p. 160).
N e u t r e. Terminația *-ure*, la plural, apare alături de cea nouă, *-uri:*
Moldova. *Mălure* (n. top., Suceava, 1448, Costăchescu, DM în. Șt., II, 342, 23); *Rupturi* (n. top., Neamț, 1422, Costăchescu, l.c., I, 147, 19).

ARTICOLUL

P r o c l i t i c. Genit.-dativul numelor proprii masculine este format cu art. *lu (lui):*
Moldova. (Săcătura) *lui Bucur*, (polĕna) *lui Isac* (Suceava, 1491, Bogdan, DSM, I, p. 488).

În privința întrebuințării prep. vechi slave *po* cu acuzativul, calchiată după construcția românească a lui *pre* cu acuzativul, s-a dovedit că exemplele pe care se bazează această teorie sînt rău alese, pentru că aici *po* are sens directiv și apare, de cele mai deseori, în frazele în care figurează verbe cu prefixul *po-*.

Sînt însă cîteva exemple din secolul al XVI-lea, ca *evo smo poslal po Hanăš da mi kupit nekoe noš* (sic!) « iată am trimis pe Hanăș să-mi cumpere niște cuțite » (Țara Românească, 1496—1507, Bogdan, Rel. Brașov., p. 304), care trebuie explicate prin influența construcției românești cu *pre* (v. Drăganu, Morf., p. 123 ș.u.).

Țara Românească. *Ștefan a lu Has*, (David și Balin și Mateș) *a lui Cożani* (n. pr., fără loc, 1425, Panaitescu, DȚR, I, 145, 4; de altă mînă, mai tîrziu: *diiata lu Petriman*).
Articolul *ei* la numele proprii feminine:
Moldova. *ei Marușkîi* (n. pr., Vaslui, 1474, Bogdan, DSM, I, p. 192); v. mai jos, p. 495.

CONCLUZIE

În baza expunerii din paginile precedente, putem fixa anumite trăsături caracteristice ale limbii române în perioada dintre secolul al XIII-lea și secolul al XVI-lea.

Izvoarele de informație de care dispunem sînt extrem de sărace și ne putem folosi de un material format în mod aproape exclusiv din nume proprii și topice.

În regulă generală, trebuie ținut seamă, în interpretarea faptelor, de posibilitatea ca o inovație, semnalată într-un punct oarecare al teritoriului dacoromân, să fie locală sau răspîndită numai pe un teritoriu restrîns. Așadar, cînd vreun izvor oarecare ne indică, de exemplu, că *ęa* fusese monoftongat în secolul al XIII-lea în cutare localitate din Transilvania, aceasta nu atrage după sine concluzia că fenomenul era general.

Astfel, sînt unele regiuni care au inovat, pe lîngă altele care au rămas la stadiul fonetic mai vechi.

În domeniul vocalismului, e de semnalat faptul că *e* nu fusese încă sincopat, în *derept* (p. 413).

e accentuat, urmat în silaba imediat următoare de *e*, fusese diftongat în *ęa* la o epocă mult anterioară. Acest stadiu fonetic e atestat în texte (de exemplu *Neatedul*), dar pe lîngă acest fonetism înregistrăm și fenomenul de monoftongare a lui *ęa*: *Urecle.*

Notația cu ѣ în sufixul *-eni*, la numele de localități (*Bučiuměni*), probează că se pronunța încă diftongul *ęa* sau că se pronunțase astfel, la o epocă anterioară.

u final dispăruse din scris încă din secolul al XIII-lea. Notațiile cu ъ, ь, la finală, în documentele slave, nu redau o vocală redusă, ci reprezintă o simplă grafie, fără valoare fonetică.

î e redat cu ajutorul slovei ы (*Cobîlea, Mînzați*); slovele ѧ și ъ notează pe *ă* și pe *î*; *î* apare trecut la *i* în Moldova *(ripi,* pl.*).*

Aceleași grafii sînt întrebuințate pentru notarea lui *î* nazal *(Flămîndzilor)*; *î* apare trecut la *i*, atît în Moldova, cît și în Țara Românească *(Strimtura, Strimtișorul).*

ă apare uneori trecut la *a*, atît în Moldova cît și în Țara Românească și în Serbia *(Cračiun).*

Păstrarea lui *e* netrecut la *ă*, după o oclusivă labială, în *Jumetate*, apare în Moldova.

În privința diftongilor, observăm că ѧ notează diftongul *įa* în *poѧnile; ęa* a redat prin slovele ѣ și ѧ (*sѣca, Jiblѧ* = seaca, Jiblea); redarea lui *ǫa* prin *o (costâ* = coastă) se explică prin faptul că vechea slavă nu cunoștea acest diftong; hiatul *u-o* apare în *buor, nuor* (= bour, nour).

Între *e* și *u* în hiat s-a dezvoltat un *v*: *grevul* (= greul). Fenomenul e semnalat astăzi în mai multe regiuni ale domeniului dacoromânesc.

Trecînd la consoane, am constatat că oclusivele labiale sînt nealterate (*pičior*) în regiunile unde se constată, mai tîrziu, palatalizarea lor (v. p. 420 șu.)

dz e atestat în Moldova, iar *z* în Țara Românească. Din lipsa unei slove adecvate, *ğ*, atestat mai tîrziu în Moldova (v. p. 421), este notat cu ajutorul lui ж, care notează pe *j*. Notația cu џ apare, pentru prima oară, în Moldova, în 1454 (*Ğamîrъ* = geamăn). În Țara Românească, notația aproximativă cu *č* apare în 1415 (*Čenune*).

n apare trecut la *r* în Moldova și Bucovina (*Ğamîrъ*, n. pr. = geamăn). Rotacismul nu apare în Țara Românească.

ń e păstrat în Moldova: *Făuroańe* (= Fauroańe, n. top.).

Grupul *cl'* e menținut în Moldova pînă în 1437 (*Urecle* = Ureche). Dar trecerea la *k'* e semnalată în 1428: *Unkiat* (n. pr.).

Grupul *gl'* nu e atestat.

În domeniul morfologiei, sînt de semnalat particularitățile următoare: genit.-dativul numelor proprii masculine terminate în *-ca: Stoicăi*. La numele în *-a*, găsim genit.-dativul în *-ii: Jurjii*.

Numele proprii feminine în *-ă*, *-că* fac genit.-dativul în *-ei*, *-îi*, *-ii*: *Cobăliei*, *Voikîi* (= Voicîi), *Marini* (= Marinii).

Pe lîngă terminația în *-ure* a pluralelor neutre, apare terminația mai recentă, în *-uri*: *Măłure*, alături de *Rupturi* (n. top.).

Genit.-dativul numelor proprii se construiește cu articolul *lu*: *Ștefan a lu Has*.

Cu excepția notației lui *ğ*, care e atestată în mod normal în toate textele din secolul al XVI-lea, constatăm că trăsăturile caracteristice ale limbii din secolele al XIII-lea—al XV-lea sînt asemănătoare cu ale limbii din secolul al XVI-lea, repartiția dialectală a faptelor fiind aceeași în aceste două perioade.

În consecință, putem spune că în răstimpul dintre secolul al XIII-lea și secolul al XVII-lea, aspectul limbii române este unitar.

Uniformitatea aceasta este desigur, în parte, numai aparentă și datorată lipsei noastre de informație mai amănunțită. Căci pentru secolele al XIII-lea și al XIV-lea nu dispunem aproape de nici o informație, iar datele din secolul al XV-lea sînt foarte sărace. Materialul de studiu devine mai bogat de-abia în secolul al XVI-lea, cînd dispunem de texte manuscrise și tipărite, care îngăduie o cercetare mai amănunțită a acestui stadiu de limbă.

G. Mihăilă, Dicționar al limbii române vechi (sfîrșitul sec. al X-lea — începutul sec. al XVI-lea), București, 1974.

Partea a II-a
SECOLUL AL XVI-lea

INTRODUCERE

Privire generală: împrejurările politice și culturale din secolul al XVI-lea

Societatea românească în țările românești și în Transilvania. În secolul al XVI-lea, societatea românească din țările românești se afla încă în plin feudalism. Principalul sector de producție era exploatarea agricolă și creșterea vitelor. Comerțul, monopolizat de Poartă, nu aducea bani. Singur domnul încasa sume de la vămi. Se poate deci vorbi de autarhia economică feudală a țărilor românești în epoca aceasta. Pe lîngă boierime, care apare încă din momentul întemeierii țărilor românești, s-a creat de către domn o nobilime feudală, boierimea și nobilimea formînd laolaltă o singură clasă socială. Țăranii cultivau pămîntul ce nu le aparținea și munceau la toate. Ei plăteau boierului darea în natură și în bani. Iobagii plăteau dijmă boierului și domnului. Puterea domnului provine din dări și din venitul vămilor. Boierii aveau sate scutite de impozite. Cu începere din secolul al XVI-lea, puterea domnului scade, din cauza închiderii drumurilor comerciale.

În Transilvania, situația e mai complexă. Clasa conducătoare românească se maghiarizase, după venirea maghiarilor în Ungaria (ei pătrund în Transilvania și în regiunile vecine în secolele al X-lea—al XI-lea, v. mai sus, p. 382). Țărănimea ardeleană era iobagă. Transilvania e în legături economice cu țările românești prin Brașov, centrul comercial al regiunii de sud, și prin Bistrița, centrul comercial al regiunii de nord-est. Ca ortodocși, românii ardeleni întrețin legături religioase cu frații lor din celelalte două țări românești. Transilvania e plină de ctitorii ale boierilor și domnilor români. Mitropoliții ortodocși ai Transilvaniei sînt hirotonisiți în Moldova și Țara Românească.

Două categorii de texte. Cele mai vechi texte românești cunoscute astăzi datează din secolul al XVI-lea. Aceste texte sînt de două categorii:

a) texte traduse;

b) texte netraduse: scrisori particulare, însemnări zilnice, acte oficiale și juridice de natură variată (cumpărări, vînzări, donații, rapoarte, catagrafii, condici de socoteli etc.).

Deosebirile dintre aceste două categorii de texte privesc limba și împrejurările care au provocat apariția lor. Diferențele de limbă sînt examinate mai departe; vom examina aici împrejurările în care au apărut categoriile de texte indicate mai sus și cauzele care au provocat apariția lor.

Vechea slavă. Limba cancelariei, a culturii și a bisericii românești, în secolul al XVI-lea, era vechea slavă (slavona). Prin v e c h e s l a v ă b i s e r i c e a s c ă sau v e c h e b u l g a r ă se înțelege limba în care frații Constantin (Kyrillos) și Metod, fiii unui înalt funcționar grec din Salonic, au scris traducerile religioase pe care le-au efectuat în parte la Constantinopol și mai tîrziu în Moravia, în anii 863—865.

Chiril și Metod fuseseră chemați de principele Rostislav, pentru a creștina populațiile slave din Moravia. Ei vorbeau limba bulgară a slavilor din împrejurimile Salonicului. Traducerile efectuate de dînșii s-au păstrat în cópii posterioare, în majoritatea lor din secolul al XI-lea, și una sau două de la sfîrșitul secolului al X-lea; limba traducerilor a suferit, în aceste cópii, o serie de modificări prin introducerea de elemente bulgărești mai recente, sîrbești și rusești.

P. P. Panaitescu, La littérature slavo-roumaine (XVe — XVIIe siècles) et son importance pour l'histoire des littératures slaves (cu bibliografie), Praga 1931 (extr. I. Sjezdu slovanských filologu v Praze 1929); v. mai sus, p. 272.

După izgonirea discipolilor lui Metod din Moravia, ei se refugiară în Bulgaria, unde slava deveni limbă liturgică. Prin adoptarea liturghiei slave, în secolele al X-lea — al XI-lea, limba veche slavă deveni limba oficialității noastre.

Asupra Mănăstirii Peri: Zsatkovics Kálmán, Călugăria din Körtveiaș (Körtvélyes, Peri), numită după arh. sf. Mihail (în limba maghiară), Magyar Sion, II, caiet 5; Naukovii Zbornik, M. Hrușevski, IV, p. 155; N. Iorga, Studii și documente, XII, p. xxxviij ș.u.; Id., O mărturie din 1404 a celor mai vechi « moldoveni », AAR, seria III, 6 ist., p. 69 ș.u.

O parte din boierime cunoștea vechea slavă. Astfel, știm că Ștefan cel Mare se adresează în slavonește, în 1503, unui sol polon (Bogdan, DSM, II, p. 479). Slavona va fi scoasă din slujba bisericească foarte tîrziu, printr-un proces lent, care a durat ani de zile: astfel, tipărirea *Liturghierului* românesc al lui Dosoftei (1679) este considerată drept o inovație îndrăzneață (Rosetti-Cazacu, Ist. lb. liter., I, p. 111 ș.u., 146 ș.u.).

Primele texte românești. Cele mai vechi documente slave cunoscute astăzi, scrise în Țara Românească și în Moldova, datează din 1364—circa 1377 (Vladislav) și 1392 (Roman; sînt reproduse în facsimil și în transcriere de A. Sacerdoțeanu și Damian P. Bogdan, în Culegere de facsimile pentru Școala de arhivistică, seria slavă, fasc. I, București, 1943). Pentru a scrie cărți de cult într-o limbă, alta decît vechea slavă, într-un timp cînd numai greaca, latina și slava erau recunoscute de biserică ca limbi de cult și oficialitatea de la noi păzea cu sfințenie întrebuințarea limbii slave, era necesară o revoluție. Traducerea cărților bisericești în românește nu era deci un fapt divers, așa cum ar fi fost simpla însemnare românească făcută, la un moment dat, de cutare diac, într-o localitate oarecare a țării noastre.

V. expunerea de ansamblu din Ist. literat. române, I, București, 1964, p. 293 ș.u.

La sfîrșitul secolului al XVII-lea hrisoavele sînt date regulat în românește. Scăderea cunoștinței limbii slavone nu trebuie pusă în legătură cu instalarea puterii turcești în Peninsula Balcanică, întrucît căderea Bulgariei are loc în 1303 și a Serbiei în 1459. În această perioadă liturghia se oficia în Principate în limba slavă (Dosoftei, Liturghier românesc, 1679). Cauza decăderii culturii slavone, în țările românești, trebuie deci căutată în transformarea societății românești. Căci în secolele al XV-lea și al XVI-lea nu numai că boierii cunoșteau limba slavonă, dar o și vorbeau (P. P. Panaitescu, Începuturile literaturii în limba română, în Interpretări românești, București, 1947, p. 231 ș.u.; Bernstein, Razysk. bolg. ist. dial., I, p. 99 ș.u., 363 ș.u.). Unele greșeli de limbă în textele slavonești din secolul al XV-lea sînt relevate de Ciobanu, Încep., p. 5 ș.u.

Diferența dintre textele traduse și netraduse apare deci cu evidență: traducerea textelor bisericești, în secolul al XVI-lea, nu poate fi concepută decît « provocată » de o cauză exterioară și în luptă cu canoanele bisericii ortodoxe.

V. mai jos Anexa, p. 665 ș.u.

În privința textelor românești anterioare secolului al XVI-lea, trebuie arătat aici că salvconductul acordat în 1489 de sultanul Baiazid negustorilor poloni a fost scris într-o « italiană defectuoasă », și deci nu în limba română, iar jurămîntul omagial făcut de Ștefan cel Mare regelui Cazimir al Poloniei (1485) a fost tradus din românește în latinește, dar textul românesc, care era numai un concept, nu s-a păstrat.

C. Racoviță, RIR, X, p. 376 ș.u.; I. C. Chițimia, Cele mai vechi urme de limbă românească, în Rom.-sl., I, Praga, 1948, p. 117 ș.u.

Vor fi existat texte românești anterioare jumătății a doua a secolului al XV-lea? Lucrul este posibil. Dar trebuie ținut seamă că în secolele al XIV-lea și al XV-lea nu numai că slavona era întrebuințată ca singură limbă oficială în acte (hrisoavele domnești sînt scrise în limba slavă pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea), dar boierii vorbeau slavonește. Pe de altă parte, liturghia, în biserică, se făcea în slavonește. Teoria că la sfîrșitul secolului al XV-lea cultura slavă decade în țările noastre, mai ales din cauză că bulgarii și sîrbii, pierzîndu-și independența, nu mai alimentau cultura slavonă din Principate, nu se confirmă. Ivirea primelor scrisori în românește, ca, de exemplu, scrisoarea lui Neacșu din 1521, trebuie deci pusă în legătură cu transformarea societății românești, la această epocă, cînd puterea domnului scade și trece în mîna boierimii.

Fraze în limba slavonă, calchiate după cele românești, expresii și cuvinte românești în documentele scrise în limba slavonă apar și mai tîrziu, de exemplu: *sŭs košure* (=cu coșuri, Țara Românească, 1504 sau 1507, Bogdan, Rel. Brașov, p. 219); *oni sut pominali i komŭndati dali* (= ei i-au pomenit și au dat comîndate, Moldova, 1599, D. Bogdan, Gl., p. 222, s.v. *comîndat*), *do činstitago xana* (= la cinstitu han, Moldova, 1633—34; Id., l.c., s.v. *cinstit*), *pčeli cŭransky* (= stupi țărănești, Moldova, 1661—65; Id., l.c., p. 227, s.v. *țăranski*) etc. *Ale noastre mai dente* (= mai denainte), *la tine*, într-un document în limba slavonă din 1525—1527 (Țara Românească, DISR, p. 431, nr. 430, 27; 432, 3, 4; pentru dată, v. Bogdan, Doc. Reg., p. 298).

Neacșu apare, documentar, în 1503, ca negustor fruntaș, județ al orașului Cîmpulung (Muscel). Scrisoarea constituie un act întocmit de cancelaria orașului Cîmpulung. Are sigiliu (Flaminiu Mîrțu, Identitatea lui Neacșu din Cîmpulung, Argeș, VII, 1972, p. 13—14).

Influența limbii române asupra redacțiilor în limba slavonă, construcții sintactice, complementul direct, la nume de persoane, cu *pe*, construcții românești în toponimie, introducere de cuvinte românești ca *aldămaș*, *deal*, *tîlhar*; v. Virgil Nestorescu, Structuri sintactice românești în limba documentelor slavone, *SCL*, XXX, 1979, p. 229—237 și LR, XXIX, 1980, p. 253—256.

De fapt, trebuie să se fi scris românește întotdeauna, sporadic și pentru nevoi particulare. Dar aceste texte s-au pierdut (v. mai sus, despre ciorna jurămîntului omagial făcut de Ștefan cel Mare, în 1485, regelui Poloniei, redactată în românește). Atît textele românești din secolul al XVI-lea, care întrebuințează o ortografie tradițională (v. mai sus, p. 403 ș.u.), adică fixată la o epocă anterioară, cît și cîteva știri precise ne arată că s-a scris românește în veacul al XV-lea.

Astfel, între 1482 și 1492, boierul Dragomir Udriște începe o scrisoare slavonească adresată brașovenilor, cu *bunilor (i čestitem)*, în loc de *dobrem*, iar în 1495 (30 nov.), socotelile Sibiului menționează suma de 1 florin, dată unui preot român, pentru redactarea unor scrisori românești.

În 1475 un german ar fi văzut în Turcia o scrisoare scrisă de un frate altui frate, « er ist wallachisch geschrieben » (= e scrisă în limba română, N. Iorga, Istoria românilor, IV, București 1937, p. 43).

V. Bogrea, DR, II, p. 781—782; I. Lupaș, AIN, V, p. 43, n. 2. V. observațiile lui Șt. Orășanu, Cronicarii moldoveni din sec. al XVII-lea, București, 1899, p. 22 ș.u., asupra decăderii culturii slavone în Principate și întrebuințării limbii românești în documentele scrise.

Primele traduceri românești. Primul text românesc care ne-a fost transmis este scrisoarea adresată de Neacșu din Cîmpulung (Muscel) judelui Brașovului Hans Benkner, în 1521. Curînd după această dată apar traducerile românești de cărți religioase. Aceste traduceri manuscrise, în starea în care ne-au parvenit, nu conțin nici prefețe, nici epiloguri, nici vreo altă însemnare care să ne permită să le datăm și localizăm altfel decît prin ipoteză. Primele traduceri românești ne-au parvenit sub formă de cópii, fără să putem stabili cu precizie dacă între aceste cópii și originalele pierdute trebuie presupuse cópii intermediare. Faptul că s-au descoperit mai multe cópii ale *Catehismului* și *Psaltirii* probează că aceste traduceri aveau căutare; acestui fapt i se datorează, desigur, păstrarea cîtorva exemplare; unice, ele s-ar fi pierdut.

Data scrisorii lui Neacșu: sfîrșitul lunii iunie 1521 (Matei Cazacu, RESEE, VI, 1968, p. 527). Candrea a susținut că *Psaltirea Hurmuzaki* nu este o copie (S, I, p. 50 ș.u.), « ci însuși autograful traducătorului din slavonește » (l.c.). Un argument, în această privință, l-ar constitui faptul că termenul slav din original e transcris ca atare și apoi înlocuit, prin ștersătură, cu termenul românesc corespunzător. În felul acesta, pătrundem în mecanismul traducerii.

A. Procopovici n-a adus nici un argument valabil împotriva părerii lui Candrea (DR, IV, p. 1165—1167); grafiile *mienre* și *sămntu* care, la prima vedere, s-ar părea că sînt datorate contaminării (*mine* + *mere*, *sănt* + *sămt*), una din ele fiind introdusă de copist, iar cealaltă reproducînd grafia din textul original (ML, p. 539, n.l.), comportă altă explicare; în grafia *sămntu* (ps. 103, 33), *n* notează ocluziunea dentală nazală provocată de *t* următor (I. D. Țicăloiu, Aus dem Leben der bilabialen Nasalis, ZRPh., LI, p. 280—291); *mienre* (мієнрє, ps. 38, 4; 40, 9; 68, 7; 68, 16) se explică prin analogie cu *mie* (notat мїє).

Argumentele aduse de Avram (Graf. chiril., p. 11, 30, 60, 111—114), în favoarea faptului că *Psaltirea Hurmuzaki* este o copie, sînt însă valabile. V. și I. Gheție, în Studii de limbă literară și filologie, III, 1974, p. 241—250: *Psaltirea Hurmuzaki* este o copie executată după o psaltire slavo-română.

Localizarea și datarea primelor traduceri românești nu se pot face, așadar, decît prin ipoteză, luîndu-se în considerație particularitățile lor de limbă.

Sînt o serie de particularități lingvistice ale acestor texte, printre care rotacismul și prezența unor cuvinte maghiare cu circulație restrînsă (v. mai jos, p. 667—668 ș.u.), care ne permit să localizăm primele traduceri românești în Maramureș și în nordul Ardealului vecin.

Rosetti, Rech., p. 32—33. Bărbulescu, Curentele, p. 51 ș.u. a susținut, cu argumente fără valoare, că traducerile rotacizante au fost efectuate în Principate, sub influența propagandei catolice; cf. C. Tagliavini, Studii rumeni, 4, p. 192—193. După E. Petrovici (SCL, III, 1952, p. 148—149) « Codicele Voronețean ar proveni dintr-o regiune situată mai la vest și sud-vest de Maramureș sau ținutul Bistriței, deci din țara Oașului, ținutul Băii Mari, Sălaj, Bihor, ținutul Clujului ». Criteriul pe care se bazează această localizare e însă fragil, întrucît presupune că aria lui *-u* era aceeași, în secolul al XVI-lea, ca și în zilele noastre (p. 148). Cf. M. Sala (Omagiu lui Iorgu Iordan, București, 1958, p. 764), care împărtășește părerea lui E. Petrovici și propune o localizare „numai la vest de Maramureș". I. Gheție (SCL, XVI, 1965, p. 391—406) și Începuturile scrisului în limba română, București, 1974, p. 30—43, arată că o parte din caracteristicile lingvistice ale textelor maramureșene ocupau o arie foarte întinsă în sec. al XVI-lea (aproape întreaga Transilvanie, cu excepția părților de sud, Banatul și o parte din Moldova). Dar pentru Maramureș pledează acțiunea Reformei în acele părți ale Ardealului, precum și prezența unor termeni maghiari, în traducerile rotacizante, cu circulație restrînsă (vezi mai jos, Anexa, p. 667). De asemenea, scrisoarea din 1532, pentru care v. Anexa, p. 676. Gh. Pârnuță, Analele Univ. Buc., XVIII, 1969, p. 13 ș.u.: afirmații necontrolate!

Dacă comparăm limba primelor traduceri românești cu limba tipăriturilor diaconului Coresi, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, constatăm o serie de divergențe, atît fonetice cît și lexicale, între aceste două categorii de texte (v. mai jos, p. 683 ș.u.). Într-un sens, și luînd aceste divergențe în bloc, limba primelor traduceri pare „mai veche" decît limba tipăriturilor lui

Coresi, reprezentante ale graiului vorbit în sudul Ardealului și în părțile vecine ale Țării Românești. De fapt, aceste diferențe sînt divergențe dialectale contemporane; printre acestea, rotacismul (trecerea lui *-n-* la *-r-*) este particularitatea cea mai caracteristică a traducerilor maramureșene.

„E evidentă deosebirea între stilul acestor texte [traducerile rotacizante] și acela al scrisorii lui Neacșu din Cîmpulung...: dacă am avea a face cu traduceri din secolul al XVI-lea, ce ar fi schimbat Coresi în publicațiile lui?" (N. Iorga, Istoria literaturii românești, I, București, 1925, p. 103, n. 3). Unele din aceste divergențe lingvistice s-au păstrat pînă astăzi și le putem constata dacă comparăm graiul a două persoane din regiuni diferite ale domeniului dacoromân, de exemplu din Maramureș și din Țara Românească.

Admițînd că primele traduceri românești nu au nimic, în limba lor, care să nu poată data din secolul al XVI-lea, ne rămîne să examinăm explicațiile care au fost date cu privire la impulsul care a provocat traducerea în românește a cărților noastre religioase.

Husitismul. După arderea pe rug a lui Jan Hus, în 1415, husiții nu au mai recunoscut decît autoritatea Universității din Praga; reforma cultului introdusă de ei consta în facerea slujbei în limba cehă și în administrarea împărtășaniei *sub utraque specie*. Mișcarea husită se divide în facțiuni, prin emigrare. Husiții maghiari sînt semnalați în Moldova, în 1420. În 1431, doi misionari husiți predică în Moldova, în coloniile săsești și maghiare. Husiții din Moldova sînt aliați cu Alexandru cel Bun.

În 1436, husiții fac prozeliți în Transilvania. Situația țăranilor devenise extrem de grea și din cauza reformei monetare a lui Sigismund, care făcuse o emisiune de bani cu o valoare reală inferioară celei nominale, și din cauza dijmelor episcopale. În astfel de condiții, se produce răscoala țăranilor români și maghiari din 1437. Față de activitatea husiților în Transilvania, se trimite aici, în 1438, un inchizitor (Iacob de Marchia).

Cei mai mulți husiți care se refugiază în Moldova (ei se instalară în Tîrgul Trotușului și în țară) sînt maghiari. Preoții Toma și Valentin traduc aici *Biblia* în limba maghiară. Mai tîrziu, în 1462, sînt semnalați husiți cehi și unguri în Moldova.

Cehii husiți veniți în Moldova în 1481 nu aveau contact cu românii ortodocși. « E de presupus că învățăturile fraților [boemi = husiți] nu găsiră ecou în sufletele românilor » (Mihail P. Dan, Cehi, slovaci și români în veacurile XIII—XVI, Sibiu, 1944, p. 201; v. expunerea lui Josef Macůrek, Husitsví v Rumunských zemích, Brno, 1927).

Teoria husită. N. Iorga a susținut că traducerea în românește a cărților religioase datează din a doua jumătate a secolului al XV-lea, și a pus în legătură traducerea lor cu mișcarea husită. Din 1904, de cînd și-a exprimat această părere, s-au făcut cercetări noi cu privire la răspîndirea husitismului în Ungaria, Transilvania și Moldova. Afirmația lui Iorga că românii « se făcură... husiți pe un cap » (Ist. lit. rom., I, p. 102) n-a fost confirmată. Nu avem nici o probă că husitismul a fost îmbrățișat de români. Informațiile ce le avem ne permit să precizăm, după cum am văzut mai sus, că husitismul s-a întins numai printre catolici, maghiari și sași. Noua credință a utilizat, pentru a pătrunde în Moldova, certurile dintre comunitățile și ordinele călugărești catolice. Expansiunea husitismului se produce în prima jumătate a secolului al XV-lea: traducerea cărților sfinte, în limbile naționale, realizată de această mișcare de înnoire, se petrece, de asemenea, la această dată. În a doua jumătate a secolului al XV-lea, husitismul era în declin și nu ar mai fi putut provoca traducerea cărților religioase în românește.

N. Iorga, Ist. lit. rom., I, p. 100 ş.u.; N. Drăganu, DR, III, p. 909; IV, p. 1121—1123; J. Macůrek, Husitsví v. Rumunských zemích, Brno, 1927, şi Husitismul în România, Revista istorică, XIV, p. 41—44; P. P. Panaitescu, ibid., p. 404—406; Mihail P. Dan, Cehi, slovaci şi români în veacurile XIII—XVI, Sibiu, 1944; Thomas Pécsi şi Valentin Ujlaki, refugiaţi la Trotuş, traduc fragmentar *Biblia* în limba maghiară (1416). D. Čyževškyi, Zs. sl. Phil., XVII, 1949, p. 120—122: se ocupă de « iudaizaţi » şi husiţi. Erezia a plecat de la Moscova, spre Novgorod. Vine din Ungaria spre Moldova. J. Macůrek, Časopis Matice Moravské, LI, 1927, p. 1 ş.u. a dat amănunte asupra husitismului în Moldova. « Reprobarea » scrisă de Minoriţi, în 1461, împotriva lor. Epoca de înflorire a husitismului în Moldova: 1437—1492. Husiţii nu venerează Fecioara Maria. Hristos nu a murit. Păstrează Evanghelia. Ung. Jb., XI. 462; Timár Kálmán, A moldvai huszíták és Csángok magyar miséje (Die ungar. Messe der Moldauer Hussiten und Csángo-Ungarn), Kalocsa, 1931. Traducerea *Evangheliei*, în 1466, efectuată în Moldova, nu a fost făcută de husiţii de acolo, ci de acei veniţi din vestul Ungariei. Cf. Kardos Tibor, A laikus mozgalom magyar bibliája (Die ungar. Bibel der Laiker-Bewegung), Minerva, X, 32—81; Z. Pîclişanu, Convorbiri literare, iul.-aug. 1933, p. 649—652, „Nu există nici o mărturie istorică, absolut nici una, care ar dovedi existenţa, între românii ardeleni, a acestui curent religios, şi cu atît mai puţin că aceştia s-ar fi făcut husiţi « pe capete ».“ În cîteva luni, ne spun izvoarele, husitismul e stîrpit în regiunile ardelene locuite de români. Erezia nu a putut, deci, să molipsească poporul românesc. Imposibilitatea dogmatică ca românii ardeleni să devină husiţi. I. Crăciun, Catehismul românesc, din 1544, Sibiu—Cluj, 1945—1946, p. 6 ş.u., nu aduce nici o probă în favoarea teoriei husite a lui N. Iorga; cf. Dan Simonescu, Catehismul sibian, 1544, Bucureşti, 1946 (extras din Arhiva rom. X).

Sînt o serie de argumente ce se opun teoriei husite.

Huşiţii apar ca transfugi, prigoniţi de oficialitatea de peste munţi; ei traduc cărţile sfinte pe apucate, În ceea ce priveşte oficialitatea din Moldova, ea n-ar fi putut, în nici un caz, sprijini traducerea cărţilor de slujbă în româneşte, pentru motivele expuse mai sus (p. 429 ş.u.). Primele noastre traduceri de cărţi religioase apar ca o rapidă înflorire, care ne-a dat, în acelaşi timp, două versiuni ale *Psaltirii*, una sau două versiuni ale *Evangheliarului*, două versiuni ale *Apostolului* şi un *Catehism*, care presupune o biserică organizată. O mişcare cu rezultate atît de bogate nu poate fi concepută, în secolul al XV-lea sau al XVI-lea, fără sprijinul oficialităţii din Ardeal, astfel cum s-a petrecut mai tîrziu, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, cînd Coresi lucrează sub patronajul oficialităţii maghiare şi săseşti de peste munţi şi cu învoirea tacită a autorităţii ecleziastice din Ţara Românească.

Nici unul dintre argumentele aduse de Candrea, în sprijinul teoriei husite, nu rezistă examenului critic. Candrea a procedat în modul următor: admiţînd, prin ipoteză, că traducerea originală a *Psaltirii* româneşti, reprodusă în cópii posterioare în manuscrisele cunoscute sub numele de *Psaltirea Scheiană*, *Psaltirea Voroneţeană* şi în *Psaltirea* tipărită de diaconul Coresi (1570, 1577), datează din 1460—1480, şi fixînd data traducerii *Psaltirii Hurmuzaki* între 1500—1520, ar rezulta de aici că aceste două traduceri independente ale *Psaltirii* slavoneşti ar fi separate de un interval de circa 50 de ani. Într-adevăr, 50 de ani ar constitui un răstimp suficient, după Candrea, pentru a explica divergenţele dintre limba *Psaltirii* tradusă între 1460 şi 1480 şi limba *Psaltirii Hurmuzaki*.

Candrea, S, I, p. 94—96. Am combătut argumentele lui Candrea, în Rech., p. 33 ş.u.; argumentele lui Şiadbei (Viaţa rom., 1928, p. 346) şi anume « apariţia lui *n* şi *l* palatali (*ulta* etc.) care se găsesc şi în documentele slavo-române din Moldova şi care încetează după 1500 » sînt combătute mai jos, p. 477 şi 481. A. Procopovici, Arhetipul husit al Catehismelor noastre luterane, Suceava, 1927 (extr. din Făt-Frumos, II, 1927, nr. 3 şi 4); Id., RF, II, p. 211—214 şi ML, p. 582 ş.u.). Textele rotacizante « nu sînt anterioare primei jumătăţi a sec. al XVI-lea..., ele nu pot fi atribuite husitismului » (Drăganu, Hist. lit. Transylv., p. 35).

Prezentată în aceşti termeni, concluzia lui Candrea surprinde:

1. Data traducerii originale a *Psaltirii*, din care derivă S, V şi CP (sfîrşitul secolului al XV-lea, e fixată prin ipoteză;

2. Data *Psaltirii Hurmuzaki* e fixată luîndu-se drept criteriu filigranul hîrtiei: Candrea compară filigranul hîrtiei acestui text cu filigrane asemănătoare, datate (S, I, p. 93—94). Dar o astfel de datare e cu totul aproximativă: un stoc de hîrtie poate fi păstrat neîntrebuințat un șir de ani; pe de altă parte, filigranul *Psaltirii Hurmuzaki* nu e identic cu filigranul datat cu care este comparat;

3. Afirmația că trebuie admis un interval de 50 de ani, pentru producerea inovațiilor lingvistice care diferențiază limba celor două traduceri ale *Psaltirii*, este gratuită; în adevăr, în această materie nu se pot fixa limite precise; de fapt, divergențele lingvistice în chestiune sînt divergențe d i a l e c t a l e, deci c o n t e m p o r a n e.

Teoria luterană. Rămîne însă neexplicată de Candrea apariția *Psaltirii Hurmuzaki* în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Ce ar fi provocat traducerea *Psaltirii*, la această dată, cînd nu mai poate fi vorba de influența mișcării husite? Pe de altă parte, toate cópiile care ne-au transmis primele traduceri românești datează din jumătatea a doua a secolului al XVI-lea. Dacă originalele acestor cărți ar data din jumătatea a doua a secolului al XV-lea, atunci ne-am aștepta ca să ni se fi transmis cópii din această epocă sau din prima jumătate a secolului al XVI-lea. Obiecția aceasta, precum și celelalte sînt înlăturate, dacă admitem că primele noastre traduceri de cărți religioase datează din întîia jumătate a secolului al XVI-lea și că traducerea lor a fost efectuată sub influența Reformei lui Luther.

Drăganu, Hist. litt. Transylv., p. 35 ș.u.; traducerile rotacizante ar fi fost efectuate între 1557 și 1559. Despot Vodă (1561—1563) a ordonat să se facă cópii. Argument: filigranul hîrtiei *Psaltirii Scheiene*, care ne trimite la anii de domnie a lui Despot. Despot trecuse la Reformă. El înlocuiește, în Moldova, preoții catolici cu reformați. Cumpără manuscrisele la Brașov. V. Anexa la prezenta lucrare, p. 672 ș.u.

Reforma lui Luther în Transilvania și urmările ei. În societatea românească, cu o cultură bizantină pentru popor, venită prin intermediul slavilor de sud, nu se scria românește. Necesitățile interne nu erau suficiente pentru a provoca traducerea cărților religioase în românește. Pentru o faptă de acest fel era necesar un impuls venit dinafară. Aceasta s-a produs în prima jumătate a secolului al XVI-lea, prin Reforma lui Luther, răspîndită în Transilvania, începînd din 1519, după cum vom vedea mai jos. Împrejurările economico-sociale din Germania au determinat mișcarea lui Luther. Reforma este o opoziție revoluționară împotriva feudalității, ca și ereziile care apar în tot cursul evului mediu (valdensi, albigenzi, husiți, despre care am vorbit mai sus). Erezia este o explozie a revendicărilor țărănești, care uneori se manifestă în răscoală. Starea țărănimii, în tot cursul orînduirii feudale, era înspăimîntătoare. Ereziile, răscoalele sînt semnalate în tot cursul evului mediu în Europa. În Transilvania, trebuie amintite răscoalele din 1437 (Bobîlna) și din 1514 (Gh. Doja). Luther, în prima parte a activității sale, apare ca un înfocat revoluționar.

Succesul ideilor luterane se explică printr-un concurs de împrejurări. Descoperirea Americii, de către Columb, dăduse o dezmințire concepției biblice despre lumea fizică și legitima rațiunea. Prin dezvoltarea comerțului, economia naturală e înlocuită cu cea de schimb. Comerțul provoacă dezvoltarea orașelor. Se formează burghezia, din negustorii bogați și mijlocii. În Franța, se precizează frontierele statului. În 1539, limba franceză e declarată limbă « oficială » în Franța. Reforma introduce limbile naționale în biserică. Luther și Calvin nu scriu în latinește, ci în limba poporului, pentru a fi înțeleși.

Pornită din Wittenberg, Reforma lui Luther fu repede adoptată în Transilvania de maghiari și sași. Încă din 1519, negustorii sași aduseseră în Transilvania cărțile lui Luther, cumpărate la tîrgul din Lipsca. Dar propagarea Reformei pe o scară întinsă, în nordul Ungariei și în Transilvania, se produce după 1530, anul proclamării confesiunii luterane la Augsburg. Reaua situație financiară a țării, abuzurile bisericii catolice și războiul civil care urmă după dezastrul de la Mohács (29 august 1526), accelerară progresele Reformei. Măsurile luate de autorități împotriva Reformei nu avură urmări. În 1533, J. Honterus, reformatorul sașilor, se întoarce la Brașov, cărțile sale de propagandă apar în 1542 și 1543. În același timp, Matthias Biró de Deva (sau Dévai Biró) propaga noua credință în Ungaria. După căderea Budei (1541), Ardealul deveni vasal turcilor; sașii, care adoptaseră confesiunea de la Augsburg, se despărțiră de maghiari, care trec la calvinism. De acum înainte, propaganda reformată printre români va fi patronată de stat, în scopul ca românii și maghiarii să facă un front comun împotriva împăratului Ferdinand, care voia să ocupe Transilvania; pînă atunci, sașii, din interes politic, căutaseră să aducă pe români la noua credință, tipărind pe socoteala lor cărți de slujbă românești. În 1559, Hans Benkner, judele Brașovului, reformă biserica românilor și puse să li se citească în biserică, la Brașov, *Catehismul*, tipărit atunci probabil de Coresi (v. mai jos, Anexa la prezenta lucrare, p. 680). Prin amestecul statului în propagarea Reformei se urmărea, cu mijloace mult mai eficace, dezlipirea românilor de biserica lor care stătea în strînse legături cu biserica ortodoxă din Moldova și Țara Românească. Astfel, la dieta din Sibiu (1566), se hotărî ca preoții români să treacă la Reformă și să asculte de episcopul reformat Gheorghe de Sîngeordz; succesorii săi sînt Pavel Tordasi (Turdaș, jud. Hunedoara) și, după moartea acestuia, Mihai Tordasi (1577). Se creă, în felul acesta, o biserică românească reformată, cu episcopi (superintendenți) de durată efemeră. În 1567, la sinodul reunit de Gheorghe de Sîngeordz, se hotărî izgonirea limbii slavone din biserică, și ceva mai tîrziu aflăm că preoții români urmează noua credință și fac slujba în românește. Propaganda reformată ar fi avut, desigur, cu timpul, urmări importante pentru românii ardeleni, dacă ea n-ar fi fost întreruptă prin urcarea pe tronul Ardealului a catolicului Ștefan Báthory (1571—1575). În timpul domniei sale, Eftimie e hirotonit episcop al românilor ardeleni (1572), iar în 1574 dioceza ortodoxă a Ardealului se împarte în două: Eftimie păstorește partea de nord, pe cînd părțile de sud sînt păstorite de Christofor. Întărirea ierarhiei ortodoxe, stăvilind propaganda oficială luterană și calvinistă printre români, nu putea decît să-l întărească pe Coresi în hotărîrea de a tipări cărți de slujbă slavonești, pe lîngă cele românești, așa cum făcuse, de altfel, încă de la începutul activității sale tipografice.

V. expunerile, cu referințe bibliografice, din Iorga, Ist. lit. rom., I, p. 173 ș.u.; Densusianu, H.d.l.r., II, p. 3 ș.u.; ed. rom., p. 9; PO, I, vij ș.u., și Rosetti, Rech., p. 4 ș.u. Ghenadie, noul episcop al românilor ardeleni, e sfințit mitropolit al Ardealului în 1578, de către mitropolitul Serafim al Țării Românești; prin aceasta, legăturile ierarhice dintre biserica românească din Ardeal și cea din Țara Românească au fost întărite. S-a încercat calvinizarea românilor pentru a-i cîștiga în lupta împotriva împăratului Ferdinand și a-i despărți de românii ortodocși din Moldova și Țara Românească, V. considerațiile noastre: Siebenbürgen als Wegbereiter rumänischen Geisteslebens im XVI. und XVII. Jahrhundert, București, 1943 (extras din Siebenbürgen).

Asupra lui Honterus, v. Karl Kurt Klein, Der Humanist und Reformator Johannes Honter. Untersuchungen zur siebenbürgischen Geistes- und Reformationsgeschichte, Hermannstadt—München, 1935.

Propaganda luterană a pătruns și în Moldova: în martie 1532, un « doctor » din Moldova se deplasează la Wittenberg spre a-l întîlni pe Martin Luther și a edita traducerea în limbile polonă, germană și română a *Evangheliarului* și *Epistolelor Sf. Pavel* (v. mai jos Anexa, p. 676 ș.u.).

Acțiunea protestantismului sub Despot, sprijinit de Imperiul habsburgic. Infiltrarea Reformei în Moldova (populația catolică). 1540: aderarea populației catolice din Moldova la Reformă. Prigoana lui Lăpușneanu pentru înăbușirea propagandei luterane (Ș. Papacostea, Romanoslavica, XV, 1967, p. 211—218).

Data cînd au fost traduse primele cărți de slujbă românești nu poate fi precizată prin criterii lingvistice. O datare mai precisă poate fi făcută, însă, ținînd seamă de momentul cînd Reforma lui Luther se răspîndește în Transilvania, și de data primei tipărituri românești a diaconului Coresi: 1550—1559.

Cele dintîi cărți religioase apar în Maramureș și în Ardealul vecin, nu departe de centrele reformate din Zips, de regiunea Bistriței și de centrele maghiare reformate din nordul Ungariei. Prezența *Catehismului* luteran, printre aceste traduceri, este caracteristică pentru mișcarea reformată; aceeași carte apare, în 1575, printre cărțile tipărite pentru slovenii trecuți la Reformă din Craina, Carintia, Steiermark, Gorița și Istria. Tot atît de caracteristică este traducerea *Psaltirii;* într-adevăr, catolicii nu au dat importanță acestei cărți: în Franța, de exemplu, traducerile *Psaltirii* sînt datorate protestanților.

V. ML, p. 543 ș.u.; Fr. Kidrič, Die protestantische Kirchenordnung der Slovenen im XVI. Jahrhundert, Heidelberg, Winter, 1919; C. Tagliavini, Studi rumeni, IV, p. 192—193; N. Drăganu, DR, IV, p. 1141: « mi se pare că i se atribuie o importanță exagerată lui *filioque* din Ps. Scheiană. N-avem nici o dovadă că această lămurire a legii... este mai veche decît însăși copia Psaltirii Scheiene. Cf. ML, p. 556: « Simbolul cu *filioque* apare în partea datorată copistului C, a cărui copie datează de pe la 1569... Constatările de mai sus n-ar avea, prin urmare, valoare probantă pentru traducerea originală de pe care a fost copiat ms. scheian. Obiecțiunea cade, însă, dacă ținem seamă de faptul că textul românesc al Simbolului prezintă cîteva forme rotacizate care aparțineau traducerii anterioare, pentru că știm că graiul copistului C nu cunoștea această particularitate fonetică ». « Se zice că românii [valahii, în original, Al. R.] au acceptat, și ei, Evanghelia » (scrisoarea lui Guillaume Farel, colaborator al lui Calvin, către Pierre Virel, din 10 aprilie 1546. Informația se referă, deci, la *Catehismul* din 1544): I. Révész, AECO, III, p. 293.

Filip Moldoveanul. Sînt dovezi sigure că s-au tipărit cărți românești la Sibiu, cu litere chirilice, înainte de seria tipărită de Coresi. Tipografia din Sibiu funcționa încă din 1528. Acolo s-a tipărit, probabil, *Catehismul* luteran românesc din 1544 (încă necunoscut), precum și *Evangheliarul* slavon din 1546, și cel *slavo-român* din 1546—1554, de către Filip Moldoveanul (zis și Maler sau Pictor), așa-numitul *Evangheliar de la Petersburg,* datat cca 1560 de Ioan Bogdan (Conv. liter., XXV, 1891, p. 33—40). Vezi S. Jakó, Tipografia de la Sibiu și locul ei în istoria tiparului românesc din secolul al XVI-lea, Anuarul Inst. de Istorie din Cluj, VII, 1964, p. 97—115; L. Demeny, O tipăritură slavo-română precoresiană, Studii, Revista de istorie, 18, 1965, p. 1037; L. Demeny și Dan Simonescu, Un capitol important din vechea cultură românească (Tetraevanghelul, Sibiu, 1546). Studii și cercetări de documentare și bibliologie, Suplim. la nr. 1, 1965, I. Gheție (SCL, XVI, 1966, p. 47—79) propune („cu toată rezerva", p. 79) localizarea Evangheliarului de la Petersburg în regiunea Banat-Hunedoara. Discuțiile recente în jurul acestui text au stabilit, însă, că el trebuie localizat în Moldova. În consecință, am trecut particularitățile sale lingvistice printre exemplele culese din texte moldovenești. Cel mai vechi text bisericesc datat este *Apostolul* slavo-român al popei Bratul, descoperit la M-rea Sucevița 1559—1560. Este o copie. Popa Bratul făcea parte din cercul preoților cărturari din Șcheii Brașovului. Textul e aproape identic cu al *Apostolului* diaconului Coresi. Un caz de rotacism: *tîrăru* (G. Mihăilă, în Studii de limbă literară și filologie, II, 1972, p. 301—345). Pravila ritorului Lucaci, 1581. Scrisă la M-rea Putna.

Diaconul Coresi. Activitatea diaconului Coresi și a ucenicilor săi apare astfel ca o continuare și o desăvîrșire a mișcării literare care ne-a dat cele dintîi cărți religioase în românește. Distanța de aproape un veac, care separa aceste două mișcări, pentru acei care admiteau teoria « husită » este, în felul acesta, suprimată.

Coresi și ucenicii săi au supus la o serioasă modificare limba manuscriselor maramureșene sau nord-ardelene pe care le-au avut la îndemînă, pentru că limba acestor traduceri era diferită de limba vorbită în sudul Ardealului (v. Anexa la prezenta lucrare, mai jos, p. 665).

Tipărirea cărților de slujbă în limba română n-ar fi prezentat nici un interes pentru reformați, dacă ea n-ar fi fost urmată de o cît mai largă răspîndire a lor, măcar pentru acoperirea cheltuielilor de tipar. Dar, pentru aceasta, era nevoie de multă prudență: biserica ortodoxă veghea, și inovația trebuia să îzentată ca un act de oportunism, făcut anume pentru a permite românilor prențeleagă slujba în biserică; în al doilea rînd, trebuia să se arate cititorului pravoslavnic că biserica ortodoxă nu era potrivnică inovației; traducerile au fost puse, deci, sub egida mitropoliților Țării Românești și Ardealului, și publicațiile românești au alternat cu publicațiile slave, închinate domnului sau mitropolitului Țării Românești.

« După aceia neşte creştini buni socotiră şi scoaseră carte de↑ limba sârbească pre limba rumânească, cu ştirea Măriei lu Crai şi cu ştirea episcopului Savei ţărăei ungureşti. Şi scoasem sfânta evanghelie şi zece cuvinte şi Tatăl nostru şi credinţa Apostolilor, să înţeleagă toţi oamenii cine-s rumâni creştini, cum grâiaşte şi Sfântul Pavel apostolul către Corintěni, 14 capete: în sfânta beserecă mai bine e a grăi cinci cuvinte cu înţeles, decît 10 mie de cuvinte neînţělěse în limba striină. După acěia vă rugăm toţi sfinţi părinţi, ore vlădici, oare episcopi, oare popi, în cărora mână va veni acěste cărţi creştineşti, cum mainte să cetească, necetind să nu judece nece să săduiască, că nu e într-însele alte nemică, ce numai ce-au propoveduit sfinţii apostoli şi sfinţii părinţi. Şi închinăm cinste şi dăruim sfinţiei tale arhiereu mitropolit Efrem, şi credem că va fi cu blagoslovenie sfinţiei lui Is. Hs. mântuitoriul nostru, amin"» (*Catehismul*, 1559, prefaţă). « După aceia vă rugăm toţi sfenţi părinţi, oare ep < i > sc < o > pi, oare popi, în cărora mână va veni aceste cărţi creştineşti, cum mainte să cetească, necetind să nu judece neč să săduiască » (CT, 1561, epilog). Tîlcul *Cazaniei* I-ii fusese cerut lui Coresi de mulţi preoţi, ca să poată propăvădui după cititul evangheliilor: « aşa am aflat aceste tăleure ale evangheliilor »: citindu-le, le-a găsit conforme cu textul Sfintei Scripturi, şi le-a tipărit: « unde čartă ačastă carte pre vlădici, episcopi, popi, călugări şi pre domni, nu čartă pre cei buni, ce pre răi; bunii să nu ia pre sine » (CC_1 1564, epilog). *Octoihul* slavonesc (1575), *Psaltirea* slavonească (1577) şi *Triodul* (1578) sînt tipărite pentru Alexandru Vv. al Ţării Româneşti. *Psaltirea* slavo-română din 1577 a fost tradusă din slavoneşte: cei ce vor citi această carte bine să socotească, şi vor vedea « că e cu adevăr » (epilog). *Evangheliarul* slavonesc din 1579 a fost tipărit de Lorinţ diacul, din porunca lui Christofor Báthory. *Sbornicul* slavonesc (1580) conţine un epilog scris de Ghenadie, mitropolitul Ardealului. *Cazania* (1580—1581): judele Braşovului, Lucas Hirscher, a căutat această carte şi a aflat-o în Ţara Românească, la mitropolitul Serafim (Tîrgovişte). A cerut-o şi a primit-o. Se sfătuieşte cu mitropolitul Ghenadie al Ardealului şi cu tot clerul; cu învoirea lui Ghenadie şi a lui Serafim, *tîlcul* evangheliilor a fost încredinţat lui Coresi, care l-a tradus din slavoneşte cu ajutorul popilor Iane şi Mihai de la biserica românilor din Şcheii Braşovului.

Coresi își începe activitatea tipografică, în solda sașilor și mai tîrziu a maghiarilor reformați, tipărind la Brașov, dimpreună cu Oprea logofătul, maestrul său tipograf, un *Octoih* mic slavonesc (colecție de cîntări bisericești), în 1557, cu cheltuiala judelui Brașovului, Hans Benkner. Iată șirul tipăriturilor sale: 1558, Tîrgoviște: *Triod-Penticostar* slavonesc; 1559, Brașov: *Catehism* luteran românesc *(Întrebare creștinească)*; 1561, Brașov: *Evangheliar* românesc; 1562, Brașov: *Evangheliar* slavonesc (reeditat în 1563 de Călin diacul); 1563, Brașov (?): *Apostol* românesc; 1564, Brașov: *Cazanie (Evanghelie cu tîlc)* românească și *Molitvenic* românesc; 1568: *Sbornic (Minee)* slavonesc; 1570; *Liturghier* românesc; *Liturghier* slavonesc; Brașov: *Psaltire* românească; 1570—1580: *Pravila* românească; 1574—1575: *Octoih* slavonesc (în două părți); 1577: *Psaltire* slavo-română; *Psaltire* slavonească; 1578: *Triod (cîntările de postul mare)* slavonesc; 1579: *Evangheliar* slavonesc (Coresi și Mănăilă); 1580, Sas-Sebeș: *Sbornic* slavonesc; 1581, Brașov: *Cazanie (Evanghelie cu tîlc)* românească; 1583: *Evangheliar* slavonesc (Coresi și Mănăilă).

A. Huttmann, Date vechi și noi privind viața și activitatea tipografică a diaconului Coresi, Studii și cercet. de bibliologie, XII, 1972, p. 41—49.
Cu privire la raportul dintre textul *Praxiului* Coresi și al *Codicelui Voronețean*, Drăganu, Morf., p. 48: « deși este vorba de același text, cel al Codicelui Voronețean este o copie mai nouă » (v. Anexa la prezenta lucrare, mai jos, p. 683 ș.u.).
Molitvenicul (1564): Dr. E. Dăianu, Răvașul, Cluj, 1908, p. 168 ș.u.; Drăganu, DR, II, p. 254 ș.u.; A. Popa, Originalul cîntecelor din *Molitvenicul* tipărit de Coresi în 1564, LR, XV, 1966, p. 255—265 (compilații ale unor cărturari români, după textele existente: *Agenda* lui Heltai și altele). Fragmentele găsite la biblioteca Filialei din Cluj, a Academiei R. S. România, completează textul existent (L. Onu, LR, XXII, 1973, p. 453—466). *Evangheliarul* din 1561; P. V. Haneș, Studii și cercetări, București, 1928, p. 92 ș.u.; traducerea s-a făcut între 1557 (venirea lui Coresi la Brașov) și 1559, data *Catehismului*, căci această traducere este anunțată în prefața *Catehismului* din 1559, v. ML, p. 529, Drăganu, Hist. litt. Transylv., p. 19, și Fl. Dimitrescu, GT, introd., p. 20—24. *Evangheliarul* lui Coresi (1561), tradus după *Evangheliarul* lui Macarie (1512); D. R. Mazilu, Diaconul Coresi, Ploiești, 1933, p. 44. *Pravila*: G. A. Spulber, Cea mai veche Pravilă românească, Cernăuți 1930; Drăganu, DR, IV, p. 1094 ș.u.; ML, p. 553 și 576 ș.u. *Psaltirea* din 1570: Drăganu, DR, IV, p. 87 ș.u.; Id., Fraților A. și I. Lăpedatu, București, 1936, p. 279 ș.u. *Filioque* din Psaltirea Scheiană în Simbolul Athanasian. *Catehismul* din 1559 e tradus din limba maghiară; v. N. Sulică, Catehismele românești din 1544 (Sibiu) și 1559 (Brașov). Precizări cu privire la izvoarele lor, extrase din Anuarul liceului « Al. Papiu-Ilarian » din Tg. Mureș, 1936, p. 15 ș.u.; Drăganu, DR, IX, p. 222, n. 3: Fr. Michaelis, Der sächsische Ursprung der ersten Druckschriften in rumänischer Sprache, Siebenbürgische Vierteljahrschrift, 60, 1937, și Procopovici, DR, X, p. 498, susțin că traducerea s-a făcut din limba germană, dar în felul acesta nu se pot explica toate particularitățile neromânești ale limbii textului. S-ar putea însă ca traducătorul să se fi folosit de două texte: în limba maghiară și germană. Cf. Drăganu, Morf., p. 106, n. 2 (e vorba de *Catehismul* din 1559): « după cele din urmă descoperiri privitoare la originalul, în cea mai mare parte unguresc, de pe care s-a tradus Întrebarea creștinească ». I. Crăciun, Catehismul românesc din 1544. Sibiu—Cluj, 1945—1946, p. 10—11: « putem să afirmăm că *Întrebarea creștinească* nu este o traducere după un anume catechism, ci e o alcătuire românească după mai multe izvoare ». Observațiile lui I. Gheție (Începuturile scrisului în limba română, București, 1974, p. 98—109) sînt lipsite de proba necesară. „Soluție... conjecturală", după cum se exprimă însuși autorul (p. 109). N. Iorga, Un exemplar românesc al unei tipărituri coresiene și o publicație coresiană nouă. Almanahul graficei române, Craiova, 1926, p. 28—30. Cf. cărțile tipărite de Macarie (1508, 1510 și 1512), în legătură « cu marele curent istoric de emigrație a nobililor și dinaștilor sîrbi în Țara Românească, la începutul sec. al XVI-lea » (P. Panaitescu, Octoihul lui Macarie, București, 1939, p. 22).

În acest răstimp, mai apar următoarele tipărituri, îngrijite de Lorinț diacul: 1567, Brașov: *Octoih* slavonesc; 1570: *Evangheliar* slavonesc; 1577—1580: *Psaltire* slavonească; 1579, Bălgrad (Alba-Iulia): *Evangheliar* slavonesc.

Între 1570 și 1573, apare la Oradea Mare (sau la Cluj) o *Carte de cîntece (psalmi)* calvinistă, tradusă din limba maghiară și tipărită cu litere latine, din îndemnul lui Pavel Tordasi, iar în 1582, colaboratorii episcopului Mihai Tordasi sfîrșesc de tipărit, la Orăștie, traducerea primelor două cărți ale *Bibliei*.

Evangheliarul slavo-român, zis de la Petrograd (EP), a fost tipărit la Sibiu, între 1546 și 1554 (v. mai sus, p. 436).

Octoihul slavonesc (1557): I. Bianu, AAR, seria a II-a, p. 32, dezbateri, 17—18; *Triod-Penticostar* slavonesc (1558); A. Filimon, DR, V, p. 601—604; C. Lacea, Așezarea definitivă a lui Coresi la Brașov, RF, II, p. 354—358; *Cazania* I: completarea lacunelor (text copiat în Valea Crișului Negru): V. Drimba, Studii și cercet. de ist. liter. și folclor, IV, 1955, p. 535 ș.u.; SCL, XI, 1960, p. 871—881; *Liturghier* românesc (1570): N. Sulică, O nouă publicație românească din secolul al XVI-lea: Liturghierul diaconului Coresi, tipărit la Brașov, în 1570, Tg. Mureș, 1927; *Liturghier slavonesc*, 1587 (A. Mareș, LR, XVII, 1966, p. 461. Sp. Cândea, Primul Liturghier românesc tipărit, Mitropolia Ardealului, IV, 1959, p. 722—771 (studiu liturgic); Id., Textul Liturghierului românesc publicat de diaconul Coresi, l.c., V, 1960; p. 70—92 (se reproduce, în transcriere latină, fără preocupări filologice, textul *Liturghierului*; Dan Simonescu, Precizări despre *Liturghierul* lui Coresi, LR, XI, 1962, nr. 4, p. 433—438). *Liturghierul lui Coresi*, ed. Al. Mareș, București, 1969. *Liturghier* slavonesc: Bibliogr. rom. v., IV, București, 1944, p. 11 ș.u.; *Pravila*: G. A. Spulber, Cea mai veche pravilă românească, Cernăuți, 1930 (cf. ML, p. 576 ș.u.). N. Iorga, Observații și probleme bănățene, București, 1940 (Academia Română, Studii și cercetări); *Psaltiri* slavo-române din secolul al XVI-lea.

Psaltire slavo-română, păstrată în Biblioteca Academiei R.S. România, ms. 4818, din secolul al XVI-lea—al XVII-lea; *Psaltire* slavo-română copiată în 1697, Biblioteca Academiei R.S. România, ms. 3465, copiată după *Psaltirea* lui Coresi; *Evangheliar* slavonesc (1583); ed. a III-a a *Evangheliarului* din 1561. N. Iorga, Octoihul diacului Lorinț, AAR, seria a III-a, 11, ist.: Bibliogr. rom. v., IV, p. 9 ș.u.; *Cartea cu cîntece*: N. Drăganu, DR, IV, p. 87—88; Id., Despre ce *Psaltire* și *Liturghie* vorbește Pavel Tordasi la 1570?, l.c., p. 913—915; *Evangheliarul de la Petersburg*: Sextil Pușcariu, Istoria literaturii române, epoca veche, Sibiu, 1930, p. 223 (« limba acestei traduceri, făcută de un străin, pare a fi mai nouă, iar caracterele tipografice se deosebesc de ale tipăriturilor lui Coresi »). N. Drăganu, DR, IV, p. 1147; *Biblia* (Orăștie, 1581—1582): PO, prefață; I. Șiadbei, Fragmentul Leviticului românesc de la Belgrad, RF, I, p. 276—283. P. P. Panaitescu, Începuturile literaturii în limba română, în Interpretări românești, 235, crede că tipăriturile lui Coresi nu au avut nici o influență asupra tipăriturilor din Principate. De fapt, influența limbii acestor texte e puternică în Moldova, în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Astfel se explică prezența formelor diftongate *cîine*, *pîine* etc. la Varlaam (*Cazania*, 1643), precum și a unor „hipermuntenisme", cum ar fi, de pildă, *rămăine* (= rămîne), tipărit cu ъ + N (fol. II v. 14 r.), *tătăine* (8 r. — 8 v.), *păine* (28 v., 161 v.), *măine* (148 r): v. Rosetti-Cazacu, Ist. lb. liter., I. p. 98.

Următoarele texte românești sînt traduse după texte reformate: *Catehismul* din 1544, 1559, *Cazania* din 1564, *Molitvenicul* din 1564, *Palia* (1582), *Cartea de cîntece* 1570—1573 (Drăganu, Hist. litt. Transylv., p. 37).

Evangheliarul lui Coresi: tradus după *Evangheliarul* lui Macarie, *Liturghierul* descoperit de Sulică: tradus după *Literghierul* lui Macarie (1508): Drăganu, Morf., p. 35, n. 1.

Evangheliarul lui Coresi: doi traducători: Dobre și Toma (?, Drăganu, Morf., p. 35 n. 1).

Versiunea grecească după care a fost tradus în slavonește tîlcul *Cazaniei* din 1581 a fost descoperită de V. Grecu (Izvorul principal bizantin pentru Cartea cu învățătură a diaconului Coresi din 1581. Omiliile patriarhului Ioan XIV Caleca, 1334—1347, București, 1939, Academia Română, Studii și cercetări, XXXV).

Pentru redacția în limba slavă, v. Maria Rădulescu, Originalul slav al « Evangheliei cu învățătură » a diaconului Coresi, Colecții. Versiuni și redacții ale colecției de omilii a patriarhului Ioan Caleca, București, 1959.

Legenda Duminicii din Cod. Ieud: traducătorul cunoștea ucraineana (Maria Zdrenghea, Rom.-sl., XVI, 1968, p. 307 și 309).

Apocrifele. Cam în aceeași epocă și în aceeași regiune unde s-a efectuat traducerea primelor cărți religioase, au fost traduse din slavonește legendele biblice și apocaliptice care constituie literatura a p o c r i f ă. Cărțile acestea nu aveau nevoie, pentru a fi traduse, de un impuls venit dinafară. De aceea, traducerea lor s-a putut face în cursul unui lung șir de ani. După toate indiciile, literatura apocrifă a pătruns în țările noastre prin Serbia. Aceste cărți ne-au parvenit în cópii de la sfîrșitul secolului al XVI-lea și de la începutul secolului al XVII-lea. Nerecunoscute de biserică, răspîndirea cărților populare nu avea de ce să fie stînjenită de oficialitatea religioasă de la noi; ele au continuat pînă tîrziu să fie răspîndite în manuscris, alcătuind o lectură plăcută și, uneori, edificatoare.

Densusianu, H.d.l.r., II, p. 7; ed. rom., p. 11; Pușcariu, Istoria literaturii române, p. 80 ș.u.; N. Cartojan, Cărțile populare în literatura românească, I, București, 1929. Id., Istoria literaturii române vechi, I, p. 65: « După criteriile de limbă și, în primul rînd, rotacismul, legendele religioase apocrife au început a fi traduse cam în aceeași vreme de înviorare religioasă și în aceeași regiune în care au apărut și primele texte ale Sfintelor Scripturi în limba română ».

Gruparea textelor pe regiuni dialectale. Dacă grupăm laolaltă textele din secolul al XVI-lea, care au trăsături fonetice comune, obținem o clasificare pe regiuni dialectale, în sensul că textele care provin dintr-o regiune naturală anumită (Țara Românească, Oltenia, Banatul, sudul Ardealului, Maramureșul, Bucovina, Moldova) prezintă aceleași particularități fonetice.

O expunere descriptivă va ține deci seamă de repartizarea pe teren a faptelor de limbă. Criteriul geografic justifică, într-adevăr, existența simultană, într-o limbă dată, a variațiilor de pronunțare ale aceluiași sunet inițial, ivite în cursul timpului în regiuni diferite.

Enumerarea de mai jos are, pe de altă parte, avantajul de a prezenta cititorului un tablou al majorității textelor care au fost cercetate în vederea alcătuirii prezentei expuneri.

Pentru textele netraduse, tabloul nostru cuprinde, în afară de textele din secolul al XVI-lea, cîteva texte de la începutul secolului al XVII-lea (1600—1610), de a căror mărturie am făcut uz în cursul expunerii. În felul acesta, numărul exemplelor a fost mărit, fără a întrece prea mult limita secolului al XVI-lea.

Textele netraduse, în genere bine localizate, sînt de un mare preț, pentru că au șanse să reprezinte limba vorbită în cutare localitate sau regiune, la un moment determinat. Se poate întîmpla ca cel care a scris textul să vină din altă localitate. Afară de excepții, e rar, însă, ca scriitorul (grămăticul, diacul) unui text să vină de departe și ca graiul său să fie profund diferit de graiul localității unde a scris textul. În sate, preoții redactează, de obicei, textele de această categorie: grămăticii sau pisarii domnești reprezintă limba vorbită în capitala Moldovei sau a Țării Românești.

1. Nordul Ardealului-Maramureș. a) Texte traduse. Textele rotacizante: *Psaltirea Hurmuzaki* (H), *Psaltirea Voronețeană* (V), *Psaltirea Scheiană* (S), *Codicele Voronețean* (CV), *Glosele* românești în ms. slavonesc al *Sin'agmei* lui Vlastaris (GB), *Cazaniile* din ms. de la Ieud (Caz. I), *Catehismul* Marțian (Cat. M)

2. Nordul Ardealului. b) Texte netraduse: Bistrița, jud. Bistrița-Năsăud, 1600, LB, 8; începutul secolului al XVII-lea, LB, 18; circa 1601, DH, XV, 2, 784; Suciul de Sus, jud. Maramureș, 1608, LB, 36.

3. Maramureș. a) Texte traduse: *Pravila ritorului Lucaci*, M-rea Putna, 1581, *Pravila Ritorului Lucaci* (ed. I. Rizescu, Academia R.S.R., București, 1971). Cod de legi bisericești, cuprinzînd enumerarea greșelilor și sancțiunilor, pentru nerespectarea prevederilor stabilite, fiecare verset în limba slavă fiind urmat de textul românesc, care nu corespunde decît foarte rar cu versiunea slavonă.

Pravila a fost scrisă la mănăstirea Putna (Moldova), în 1581, din inițiativa lui Eustatie, cu nume călugăresc Eremia, fost episcop de Roman (Fl. Dim, p. 102, „primul text moldovenesc din sec. al XVI-lea".

„Am dat să se scrie această Pravilă", după cum se exprimă Eremia, ritorului și sholasticului Lucaci.

Limba *Pravilei* prezintă caracteristicile graiului din Moldova, Ardeal și Maramureșul vecin. Prezența rotacismului alătură acest text de primele traduceri românești de cărți religioase.

Traducerea a fost făcută, probabil, în nordul Ardealului, Maramureș, de unde ne vin și celelalte traduceri rotacizante, care alcătuiesc primele traduceri românești de cărți religioase.

Într-adevăr, limba *Pravilei* prezintă caracteristicile limbii din această regiune: *ğ*, *dz*, rotacismul.

Termenul *sandăc* (p. 231, r. 9) „intenție, scop", împrumutat din maghiară: *szándok*, confirmă această localizare (v. mai sus, p. 535).

b) Texte netraduse: 1593, Mihaly, 638. Nordul Maramureșului, 1602—1617, LB, 30; Săliște, jud. Maramureș, 1593, LB, 2.

4. Bucovina. b) Texte netraduse: Cîmpulung, jud. Suceava, 1595, LB, 3; începutul secolului al XVII-lea, LB, 9—17; 1604—1618, LB, 31—35; Lucaveț (U.R.S.S.), începutul secolului al XVII-lea, LB, 25. Mănăstirea Moldovița, jud. Suceava, 1502, LB, 1; începutul secolului al XVII-lea, LB, 26; 1601—1602 sau după 1605, LB, 28; 1595—1632, LB, 29; Suceava, 1593, Bianu, DR, 4, 4; 1595, LB, 4; 1593—1597, LB, 5; 1597, CB, I, 76; 1600, LB, 7; începutul secolului al XVII-lea, LB, 19—22; 1601, LB, 27.

5. Moldova. a) Texte traduse: *Evangheliarul* de la Petrograd, 1546—1554 (EP; v. mai sus, p. 439). b) Texte netraduse. Fără localizare precisă: 1588, DH, XI, 197, 325; 1591, DH, XI, 218, 351 (republicat în DIR, A. IV, 2, nr. 2); 219, 352 (republicat în DIR, A. IV, 4, nr. 5); 1590—1594; însemnările lui Petru Șchiopul, AAR, 20 ist., 441 ș.u.; 1591—1593, DH, XI, 233, 358 (Nestor Ureche, republicat în DIR, A. IV, 34, nr. 37); 233, 359 (republicat în DIR, A. IV, 63, nr. 84); 1593, DH, XI, 317, 448 (republicat în DIR, A. IV, 76, nr. 95 și 74, nr. 94); 320, 449 (republicat în DIR, A. IV, 74, nr. 93); 349, 483 (republicat în DIR, A. IV, 89—90, nr. 113; scris de un anonim în Țara Românească, cu particularități de grai moldovenești, de exemplu palatalizarea labialelor); 369, 515 (republicat în DIR, A. IV, 94, nr. 119); 1594, DH, XI, 490, 610 (republicat în DIR, A. IV, 110, nr. 134);1597, DIR,A.IV 178, nr. 237; 1598, DIR, A. IV, 290, nr. 354. Jud. Bacău, Bacău, 1581, CB, I, 28; 1609, DR, 13, 14; Tg. Neamț, începutul secolului al XVII-lea, LB, 24. Piatra Neamț, 1596, DIR, A. IV, 136, nr. 178; București (Buhuși), 1598,, Bianu, DR, 4, 5 (republicat în DIR, A. IV, 229, nr. 281). Jud. Vaslui, 1594 DIR, B. VI, 144, nr. 159; jud. Vrancea, Coțofenești (scris la Răcăciuni), 1592, Arh. Iași, I, 248—249; jud. Neamț, Făurei, 1592 (?), Bianu, DR, 2, 3; Ruginești, 1603, Bianu, DR, 7, 8. Tg. Trotuș, 1591, Arch. ist., I, 105, 144; Urechești, 1600, SD, V, 35; Vrancea, 1592, Sava, Doc. Putnene, I, 140, 202. Jud. Galați, 1587, DIR, A. III, 344, nr. 421; Brăhășești, 1577, CB, I, 25. Ținutul Fălciului, 1572, DIR, A. III, 5, nr. 9. Jud. Iași, Iași, 1583, CB, I, 43; 1600, AAR, 20 ist., 492; 1608, SD, V, 81, 12; 1608—17, SD, XI, 276, 22; 1609, SD, V, 80, 11. Mănăstirea Galata, 1588, CB, I, 179 ș.u. (textul este dictat). Cucuteni, 1600, Bianu, DR, 5, 6 (republicat în DIR, A, IV, 297, nr. 362). Roman, 1595, DIR, A. IV, 118, nr. 146; Roman, 1598, DIR, A. IV, 299, 281. Roman, 1605, Bianu, DR, 7, 9; 1608, Bianu, DR, 11, 12; Brițcani, 1575, DH, XI, 197, nr. 5. Săcuieni, 1607, Bianu, DR, 10, 11; jud. Vaslui, Drăgușeni, 1586—1596, SI, X, 10—12. Jud. Suceava, Suceava, 1597, DIR, A. IV, 154, nr. 206. Mănăstirea Slatina, începutul secolului al XVII-lea, LB, 23, Tighina, cca 1587, SD, V, 391 (v. p. 653), pentru dată.

6. Sudul Ardealului și Țara Românească. a) Texte traduse. Textele tipărite de diaconul Coresi și de ucenicii săi (v. enumerarea lor la p. 437). Se admite că diaconul Coresi vorbea limba comună din regiunea Tîrgoviștei; dintre colaboratorii săi, preoții Iane și Mihai, de la Biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, vorbeau graiul din jurul Brașovului (v. p. 437).

Pentru graiul vorbit în sudul Ardealului și Țara Românească, v. mai jos Anexa, Despre bazele limbii române literare, p. 681 ș.u.

7. Sudul Ardealului. a) Texte traduse. Fragmentul din Levitic (L; sfîrșitul secolului al XVI-lea?). b) Texte netraduse. Făgăraș, 1599, LB, 6. Săliște, jud. Sibiu, 1601--1602, SD, IV, 15, 26. Alba Iulia, 1600, DIR, B, VI, 372, nr. 384.

8. Țara Românească. b) Texte netraduse 1579—80, DIR, B. IV, 416, nr. 420, 1585, DIR, B. IV, 183, nr. 196 (tipărit greșit 198). 1593, DIR, B. VI, 60, nr. 69, 1594, DIR, B. VI, 138, nr. 153, 1600, rapoarte, acte privind relațiile lui Mihail Viteazul cu Austria și Polonia, AAR, 20 ist., 456 ș.u.; Poruncă a aceluiași, AAR, 28 liter., 113, 4 (republicat în DIR, B. VI, 372, nr. 383); scrisoarea lui Bărcan, AAR, 20 ist., 491 și DH, XV, 1, 758, 1483; 1602, CB, I, 115; CB, I, 119; 1610, epitaful lui Radu Buzescu, Gaster, Chrest. I, 44. București, 1604, CB, I, 134; Mircești, 1606, CB, I, 148, Cacămei, 1592, Bianu, DR, 2, 2; Floci, 1602, Papiu, Tezaur, I, 385. Jud. Ilfov, 1600, Budești, CB, I, 92; Cureștii sau Bogata, 1606, CB, I, 155; Berilești, cca 1608, CB, I, 168, cca 1609, CB, I, 172. Craiova, 1576 (?, cf. I. Bogdan, Conv. lit., XLI, 383), DR, I, 1. Craiova, 1591, DIR, B. VI, 25, nr. 29; 1600, DIR, B. VI, 394, nr. 407. Tg. Jiu, 1591, CB, I, 55 (republicat în DIR, B. VI, 22, nr. 26). Jud. Mehedinți, Cerneț(?), 1599, CB, I, 82. Jud. Olt, Hotărani (?), 1606, Bianu, DR, 89, 10. Jud. Galați, 1571, CB, I, 18. Jud. Argeș. Jud. Vîlcea, 1594, DIR, B. VI, 107, nr. 120. Jud. Dîmbovița (?), 1600, DIR, B. VI, 374, nr. 386. Jud. Vîlcea, 1573, Mănăstirea Bistrița, CB, I, 21 (republicat în DIR, B. IV, 127, nr. 130); 1600, DIR, B. VI, 391, nr. 403. Jud. Argeș, 1597, DIR, B. VI, 282, nr. 299. Jud. Argeș, Cîmpulung, 1521, scrisoarea lui Neacșu (N), Bianu-Cartojan, Album de paleografie rom., București, 1929, pl. XV; Vlădești, 1583—1585, CB, I, 31. Jud. Argeș, 1598, DIR, B. VI, 333, nr. 344; Beleții, cca 1600, CB, I, 97, 1608, CB, I, 158. Buneștii de Jos, 1597, CB, I, 79; Mănăstirea Cozia, 1603, Papiu, Tezaur, I, 388. Ploiești, jud. Prahova, 1582, DIR, B. V, 52, nr. 52.; 1595, CB, I, 62. Buzău, 1592, DIR, B. VI, 48, nr. 55. Jud. Dîmbovița, 1572, DIR, B. IV, 78, nr. 83. Tîrgoviște, 1602, CB, I, 126; 1604, Papiu, Tezaur, I, 391; 1605 sau 1608, CB, I, 139; 1610, Bianu, DR, 14, 15. Jud. Dîmbovița, Glodeni, 1596, CB, I, 65; 70 (republicat în DIR, B. VI, 188, nr. 204). Jud. Prahova, 1597—1600, DIR, B. VI, 296, nr. 312.

Documentul din 1503, Tîrgoviște (DIR, B. I, 20, nr. 13), indicat: „copie rom.", este tradus din slavonește. În documentul din 1556, Tîrgoviște (DIR,B. III, 40, nr. 51), cîteva fraze românești, în textul slavon al documentului.

9. Banat. a) Texte traduse. 1. *Palia* (Biblia), tipărită la Orăștie, 1581—1582 (PO). Traducătorii acestui text vorbeau graiul din reg. Hunedoara. 2. *Cartea de cîntece*, tradusă din îndemnul episcopului reformat Pavel Tordasi și tipărită la Oradea Mare sau Cluj, în 1570—1573 (?) (T).

10. Texte mixte. Textele mixte sînt textele al căror original a fost scris într-o regiune anumită, dar care au fost copiate în altă regiune. Mărturia unui astfel de text trebuie utilizată cu băgare de seamă, pentru că nu putem preciza care dintre particularitățile sale aparțin originalului și care particularități au fost introduse de copist în textul pe care l-a reprodus.

Textele enumerate mai jos au fost copiate în sudul Ardealului sau în Țara Românească; originalele provin, însă, din nordul Ardealului-Maramureș. *Psaltirea Scheiană* nu intră în această categorie de texte, pentru că limba copiștilor A și B nu pare să fi fost diferită de a originalului, încît modificările aduse de copistul C, care aparținea altei regiuni lingvistice, pot fi recunoscute cu ușurință. Nici textele tipărite de Coresi nu pot fi clasate aici, pentru că diaconul, dimpreună cu colaboratorii săi, a revizuit și modificat în întregime limba textelor rotacizante ce le-a tipărit.

Texte copiate în Ardeal:

1. Fragmentele din *Epistola către Galateni*, ed. Iorga (Ap. I); 2. *Molitvenic* fragmentar, ed. Drăganu (MM); 3. Traducerile *cărților populare (apocrife)*.

Am văzut că traducerea acestor cărţi a fost făcută în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în regiunea rotacizantă (p. 439): texte *măhăcene* (TM) şi texte *bogomilice* (TB), cuprinse în *Codex Sturdzanus:* textele acestea au fost copiate de popa Grigore din Măhaci (jud. Cluj) şi de mai mulţi anonimi între 1580 şi 1620. Popa Grigore vorbea cu rotacism (v. p. 474 ş.u.); nu sînt indicaţii că graiul anonimilor, care au copiat celelalte texte, cunoştea această inovaţie fonetică.

Următoarele colecţii de cărţi populare, copiate în cursul secolului al XVII-lea, cuprind texte conţinute şi în *Codex Sturdzanus: Codicele Todorescu* (Cod. T), *Codicele Marţian* (Cod. M) şi *Codicele de la Cohalm*, al cărui original datează de pe la 1600.

Texte copiate în Ţara Românească:

1. Fragmente din *Levitic* (L); originalul a fost tradus în Ardeal; 2. *Evangheliarul* tipărit de Coresi în 1561 a fost copiat în 1574, din porunca lui Petru Cercel, de Radu din Măniceşti (partea de sud-vest a reg. Bucureşti; EL).

În *Evangheliarul* lui Radu din Măniceşti (1574) găsim forma *maire* (= mare) şi *încălţindu-se* (= încălzindu-se). Pentru greşeala din *Evangheliarul* lui Coresi (1561): *al celui* =*ačiului* < magh. *ács* « dulgher » v. Drăganu, DR, I, p. 349 ş.u. Este o eroare de copist. Ea se repetă în *Evangheliarul* lui Radu din Măniceşti. După Puşcariu (DR, I, p. 351 n.), Radu ar fi întrebuinţat acelaşi manuscris ca diaconul Coresi. « Astfel Evangheliarul lui Radu din Măniceşti nu poate fi decît o copie, directă sau indirectă, a „izvorului" la care a recurs şi Coresi pentru tipăritura sa » (Drăganu, Hist. litt. Transylv., p. 31).

FONETICA

VOCALELE

a

Cu privire la *a* accentuat, textele din nordul Ardealului-Maramureș și din Moldova cunosc fonetismul normal *samă* (< magh. *szám*): CV (6, 13), H (ps. 8, 6), S (ps. 151, titlu), V (cînt. 2, 8), TM (121, 235), TB (350, 60), Mănăstirea Galata, jud. Iași, 1588 (CB, I, 192, 17); *seamă* apare în TM (228, 225), la Coresi și într-un text din Țara Românească (1600, AAR, 20 ist., 464, 465, 473, 491). PO cunoaște amîndouă formele: *sama* (prefața, 7, 1), *sĕmă* (Gen. 17, 6). Prezența diftongului, în *seamă*, se explică prin analogie: pronunțării *seară* din Țara Românească îi corespundea *sară*, în Moldova; pornindu-se de aici, s-a refăcut un *seamă*, corespunzător lui *samă* din Moldova.

e

1. Problema care se pune este de a stabili timbrul vocalei accentuate notate ѣ, ѧ și *e*, atunci cînd silaba imediat următoare conține un *e*: *beserecă, čere, čerere, değete, leğe, mele* (adj. pos. f. pl.), *putere* etc., știind că, la o epocă anterioară secolului al XVI-lea, slovele ѣ și ѧ notau pe *ea*, în această situație (v. mai sus, p. 413 ș.u.).

Toate textele din secolul al XVI-lea prezintă alternanțe grafice *ĕ/e* și ѧ/*e* în notarea acestor cuvinte: *lĕğe/leğe* sau *m*ѧ*le/mele* (H, ps. 5, 3), de exemplu. Sînt însă texte care fac excepție: astfel, în CV, notația cu *ĕ* e constantă (*ĕ*, transcris *ea: țeara*, Tîrgoviște, 1515, D. Bogdan, Gl., 209, publicat în DIR, B. I, p. 109, nr. 108). Pe de altă parte, există texte din Moldova și Țara Românească care cunosc numai notația cu *e*. Iată cîteva exemple, culese din aceste texte:

Moldova: Bîrlad, 1603; *esti* (= este), *değitul, čeli* (= cele, CB, I, 130, 23). Iași, 1583, *mele* (CB, I, 48).

Țara Românească. 1517—21, *Crănğeni*, n. top. (Nandriș, Doc. rom. Athos, p. 45). 1593, *dede* (pf. s., 3 sg. DIR, B. VI, p. 60, nr. 69). Cureștii sau Bogata (jud. Călărași), 1606, *aleğe* (CB, I, 155, 27). Glodeni (jud. Dîmbovița), 1596, *aleğe* (2 ori), *dejetele* (CB, I, 66, 11). Tîrgoviște, 1605 sau 1608, *vreme* (CB, I, 145, 25).

Grafia cu *e* apare în mod constant și în T (text scris cu litere latine): *czele* (= cele, 158, 1; 162, 2), *te peseste* (= păzește, 162, 7), *putere*, (164, 3), *derept* (164, 6), *mezerere* (166, 1).

În regulă generală, dar nu în mod constant, regăsim această grafie în TB, și anume în *Călătoria Maicii Domnului la iad, Apocalipsul Apostolului Pavel* și în textul intitulat de Hasdeu *Cugetări în ora morții: veste, leğe, putere,*

mele, miluește, vreme, este, keme, merse, crede, beserecă, fetele etc. (CB, II, 371, 5; 427, 4 și 474, 4).

Cum trebuie interpretate aceste alternanțe grafice? În sensul că grafiile cu *ĕ* și *ѧ* sînt tradiționale; grafia cu *e* notează realitatea fonetică; am văzut mai sus că *e* apare încă din secolul al XV-lea (p. 404, 413). Prezența acestei grafii, în textele din secolul al XVI-lea, probează, deci, că diftongul *ea* fusese monoftongat în *e*, din cauza influenței asimilatoare a lui *e* din silaba următoare *(lẹağe > leğe)*. Prezența grafiei cu *e*, o singură dată, chiar, în cuprinsul unui text, are, deci, o valoare deosebită: ea constituie pentru noi indicele de evoluție fonetică amintit mai sus (p. 410). Nu trebuie exclusă, însă, și influența formei de plural *(legi)*, în care *e* nu fusese diftongat în *ẹa*. Influența formei de plural asupra singularului numelui este frecventă în limbă (v. Byck-Graur, BL, I, p. 14 ș.u.). Sînt și alte fapte care ne întăresc în această convingere: în unele texte din secolul al XVI-lea, scrise de dieci neglijenți, găsim pe *ĕ* notat în locul lui *e*, acolo unde această grafie nu e justificată de fonetică:

sĕcași, strunĕ, toatĕ (H, ps. 73, 15; 91, 4; 46, 9); *dzilĕ, marĕ* (TM, 43); *cartĕ, sĕmnĕ* (TM, 44, 1); *muntĕlui* (TM, 100, 198); *ale noastrĕ* (TM, 122, 237); *prĕ* (= pre), pretutindeni (Leg. Dum. Cod. I, 4, 5; 5, 7 etc.; Caz. I, 30, 17; 31, 3); *sprĕ* (Leg. Dum. Cod. I, 13, 1; 14, 16), *mĕne* (= mine, 25, 6); *prĕntru* (Caz. I, 31, 4), *bĕre* (= bine, 44, 10), *menĕ* (46, 15). Suceava, 1593—1597, *Armĕnî* (LB, 50, 9). Țara Românească, 1579—1580, *să lovĕscu* (DIR, B. IV, 416, nr. 420), Berilești (fostul jud. Ilfov), 1609, *zelĕ* (= zile), *omĕnii* (CB, I, 173). Vlădești (jud. Argeș), 1583—1585, *răvașelĕ, răvașĕ, prĕntru, alĕ noastrĕ suflĕtĕ, iastĕ, zilĕle, čenĕ* (= cine, CB, I, 38). Glodeni, *Glodĕni* și *Glodeni* [2] (CB, I, 72), 1596, *nĕpotul, nĕsilit* (CB, I, 66, jud. Prahova).

Grafiile cu *ĕ* nu sînt justificate de fonetică, atunci cînd silaba următoare conține o vocală de timbru *i*; în H, distincția e bine păzită: *berbečii* (ps. 113, 4), *leğiei* (ps. 5, 6), *peștii* (ps. 8, 9), dar *berbĕče, cămĕșe, lĕğe* (ps. 28, 1; 101, 27; 24, 8).

Aceste grafii probează că întrebuințarea lui *ĕ*, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, se făcea în baza unei convenții grafice: *e* poate fi notat cu ajutorul slovelor *ĕ* sau *e*, din moment ce *ĕ* notează nu numai pe *ẹa*, dar și pe *e*.

Grafia inversă, *e* = *ẹa*, apare și ea în textele din secolul al XVI-lea: *aserâ* (= aseară, TB, 449), *dulčeța* (TM, 48, 7), *preimescâ* (S, ps. 71, 3), *vecu* (TB, 314, 32).

Grafiile care au fost examinate atestă, deci, existența pronunțării *e*, în secolul al XVI-lea *(e'—e < ea'—e)*. Ele nu ne autorizează să precizăm alte amănunte: pronunțarea *è*, dacă va fi existat în secolul al XVI-lea, poate fi presupusă numai prin ipoteză.

Monoftongarea e semnalată încă din prima jumătate a secolului al XV-lea, (v. mai sus, p. 413 ș.u.); aceasta nu înseamnă, însă, că întreg teritoriul inovase la acea dată, ci atestarea are valoare numai pentru localitatea respectivă.

În privința valorii lui ѣ (redat prin *ĕ* în transcrierea latină), în textele din secolul al XVI-lea, am văzut că o explicație a alternanțelor ѣ(ѧ) — *e* în cuvinte ca *ѧste* — *este* sau *lĕge* — *lege* ar fi că scrierea cu *ĕ* s-a menținut prin tradiție, cea cu *e* redînd realitatea fonetică.

Avram (Graf. chiril., p. 13—16) respinge explicația prin tradiția grafică, deși o admite în alte cazuri, de exemplu în alternanța ѣ(ѧ) — *e* (p. 21) sau în notarea lui *ă*, *î* (p. 55): « Nu este ușor de admis nici că copistul ar fi respectat o regulă după care ori de cîte ori în silaba următoare apărea [*e*], el trebuia să scrie ѣ acolo unde pronunța de fapt [*e*] » (p. 15), ne spune Avram. Însă notațiile consecvente *lĕge*, dar *legi*, de exemplu, dezmint această afirmație. Aceste grafii dovedesc că acei care ne-au lăsat texte din secolul al XVI-lea țineau seama de calitatea vocalei din silaba următoare, fie că ei pronunțau *ẹa'* pe primul *e* din *lege*, fie că-l notau cu slova ѣ prin tradiție.

A nega existența tradiției grafice în scrierea textelor noastre vechi înseamnă a nu ține seama de realitatea faptelor: căci prezența scrierii cu ѣ, în secolul al XVII-lea sau al XVIII-lea, cînd *ęa'* trecuse de mult la *e*, dovedește netemeinicia unei astfel de presupuneri.

Ca un argument pentru menținerea pronunțării cu *ęa'* în secolul al XVI-lea, Avram aduce scrierea cu *e* în *meșter* (grafia apare și în Scrisoarea lui Neacșu): « din moment ce se scria *e* în *meșter* — cuvînt care conținea fonemul /ε/ în prima silabă — dacă segmentul vocalic accentuat din *lege*, *iubește* etc. ar fi fost identic cu /e/, el ar fi fost notat la fel, adică *e*, nu *ě* » (p. 15).

Argumentul ar fi valabil dacă notația din textele respective ar fi fost *fonetică*, și nu *tradițională* (adică un fapt de grafie necorespunzînd pronunțării reale), ceea ce, după cum se știe, nu e cazul.

Avram dă ca probă că ѣ nota pe *ęa'* în CV: grafii ca *acěsta* — *ačasta* (p. 19).

Exemplul e bine ales.

E sigur că pronunțarea cu *ęa'* s-a menținut pînă tîrziu; dar explicația menținerii scrierii cu ѣ prin tradiție grafică anulează posibilitatea oricărei precizii, în această materie. Singurul fapt sigur este că în secolul al XVI-lea se ajunsese de mult la stadiul /e/, dovedit prin grafii cu *e* (de exemplu *Urecle*), încă din secolul al XV-lea.

Mărturia lui T confirmă această afirmație.

Grafiile *greșalele* 152/7, *cza* (= cea) 154/4, 158/11, *czaste* 154/11, 160/2, 164/8 dovedesc existența stadiului /*ęa'*/, iar grafiile cu *e*, existența stadiului /e/, cele două pronunțări coexistînd: *gresele* 152/3, *grele* 152/3, 160/1, *mezerere* 156/3, *czele* 158/1, *ieste* 160/4, 164/3, *dede* 162/9, *putere* 164/13.

Îndoielile lui Avram (p. 20) privitoare la valoarea *ęa'* a lui *ě* în exemple ca *dědeveru*, *a sě dura* (CV) nu sînt justificate (v. mai jos. Anexa, p. 636 ș.u.).

2. Trecerea normală a lui *e* accentuat la *ă*, după oclusivă labială, e notată de cîteva ori; notația *e* este însă de regulă:

avăm, CPr. (Act., 11, 3), *văm*, TM (102, 202), CT (Mt., 85 etc.; Marcu 17 etc.; Luca, 9 etc.), CPr. (Rom., 14, 8), CC_2 (224, 34, 35), *iubăscu*, V (ps. 118, 165 etc.), *ivăsc*, V (ps. 90, 16), *mărgu* (S, ps. 88, 15; V, ps. 142, 8; CT, Mt., 21), *omătu*, V (ps. 132, 2; Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 57, 17), *păntru* (Țara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 456, 3; 457, 4; 472, 473, 5), *Pătru*, CV (136, 6 etc.); Mănăstirea Galata, jud. Iași, 1588 (CB, I, 203, 281; 204, 311), CT (Mt., 34), CPr. (Act., 10, 44), *potopăscu*, V (ps. 138, 21), *zmău*, S, V (ps. 90, 13).

Fenomenul se repetă și pentru *e* neaccentuat: *acopărămănt* (H, ps. 104, 39), *mărgăndu* (CV, 38, 9—10 etc.; PO, Gen., 9, 23), *păscariu* (CT, Mt., 9; Marcu, 3 etc.), *galbăn* (Mănăstirea Galata, jud. Iași, 1588, CB, I, 192, 28 etc.), *învăscută* (H, ps. 44, 10), *vășmănt* (CT, Mt., 112 etc.).

3. Trecerea lui *e* neaccentuat la *ă*, după *s*, e notată în unele texte;

asămăra, *asămăna* (H, ps. 82, 2 etc.; V, ps. 142, 7), *asămănătură* (PO, Gen., 5, 3), *mesărătate* (H, S, ps, 30, 11), *săcure* (H, ps. 73, 5; TB, 452, 78; CT, Mt., 5) etc.

În unele texte, *e* din conjuncția *se* (< lat. *si*) e menținut, pe cînd în PO și la Coresi *e* a trecut la *ă*: *să*; o a treia categorie de texte întrebuințează grafii alternante: *se* și *să* (H, S, TM, TB). În schimb, *e* n-a trecut la *ă* în pron. reflexiv neaccentuat *se* (*să se știe*, Brăhășești, jud. Galați, 1577, CB, I, 26, 10); conservarea lui *e*, în acest caz, se explică prin faptul că *se* a fost atras de *te* (pron. neaccentuat, pers. 2) și fonetismul său refăcut prin analogie.

4. Închiderea lui *e* neaccentuat și trecerea lui *e* la *i* e notată uneori:

adivăra (Țara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 473, 5), *asěmine* (PO, Gen., 1, 26), *čist*, *ačistor*, *amistică*, *cridință* (Ținutul Fălciului, 1572, DIR, A. III, 5, nr. 9), *dila* (CV, 62, 10; Moldova, 1594, DH, XI, 490), *dumnidzău* (id.), *făčirile* (CV, 115, 10), *oamini* (H, ps. 43, 13 etc.; S, ps. 76, 21 etc.; TM, 44, 1 etc.; Brăhășești, jud. Galați, 1577, CB, I, 26, 9; PO, Gen., 10, 21), *omi-*

nesc (S, ps. 106, 32 etc.), *șide* (CV, 82, 4), *șidzându* (TM, 194, 160), *vidĕ* (H, ps. 127, 6).

5. *Detorĭu, dătorĭu,* cu fonetismul normal, sînt forme curente în textele din secolul al XVI-lea. *Datoriu* (CT, Luca, 70; CPr., Rom., 13, 7), *datorie* (Glodeni, Prahova, 1596, CB, I, 72, 13), *datornic* (CT, Mt., 77) sînt forme refăcute sub influența verbului *a da (dat* etc.*)*.

6. Forma neasimilată *četi* este generală.

Fečĭor și *fičĭor* apar cîteodată în același text: *fečor* (S, ps. 17; TM, 122, 237; PO, Gen., 4, 17), *fičor* (S ,ps. 68, 18; TM, 155, 193; PO, Gen. 3, 16).

Neče, neči, niče și *niči* apar, uneori, în același text, de exemplu în S: *neče* (ps. 1, 5), *niče* (ps. 5, 6) și *nič* (ps. 74, 7); în H găsim *neče* și *niče* (ps. 1, 5 și, 80, 10); *neče* și *niči* apar în TB (462, 95), iar *neče, neči* și *niče* în PO (prefața, 11, 3; Gen., 38, 22). CV cunoaște numai fonetismul *neče*. *Neči* provine din *neče*, prin trecerea lui *e* neaccentuat la *i*. Modificarea timbrului lui *e* se explică prin faptul că *neče* nu era accentuat; astfel, în combinații ca *neči odată*, accentul cădea pe *odată*. Asimilarea s-a produs, prin urmare, în legături sintactice de felul acesta: *neči* > *niči*. *Niče* poate fi explicat prin analogie cu alte adverbe cu *ni-* inițial, sau prin contaminare: *niči* + *neče*.

Forma *nemica* apare mai des întrebuințată decît forma asimilată *nimic (a)* TB (360, 67), CPr. (II Corint, IX, 3), Tg. Jiu, 1591 (CB, I, 57, 14), Țara Românească, 1600 (AAR, 20 ist., 473, 5).

Asimilarea lui *e* neaccentuat de către *i* accentuat, în poziție tare, din silaba următoare, apare în *striiri* (= străini, pl.), CV (103, 2 etc.), *strii*ri*, H (ps. 17, 46 etc.), *striiru*, S (ps. 17, 46 etc.), *striirâ*, V (ps. 136, 4 etc.), *striin*, TM (100, 199), CP (ps. 17, 46 etc.), CT (Mt., 106), CPr. (I, Petr., 4, 12), PO (Gen., 15, 13).

Forma neasimilată e dată de V: *streiri* (ps. 107, 10), și de un text din 1593, scris de Petru Șchiopul: *străini* (pl., AAR, 20 ist., 444).

7. *e* dispărut: *drept* (aspri 30, jud. Prahova, 1572, DIR, B. IV, 78, nr. 83), *dreptă (očină,* Ținutul Fălciului, 1572, DIR, A. III, 5, nr. 9*)*, *dreptu* (Boldești, jud. Prahova, 1582, DIR, B. V, 52, nr. 52).

O

1. Trecerea normală a lui *o* neaccentuat la *u* e notată în toate textele; aceleași texte cunosc însă și forme cu *o*, introdus prin analogie sau asimilare: *adurmi*, S (ps. 3, 6 etc.), V (ps. 77, 65), CP (ps. 3, 6 etc.), CT (Mt., 27 etc.), PO (Gen., 2, 21), dar *neadormiții* (TM, 46, 5), *cucon*, Țara Românească, 1600 (AAR, 20 ist., 473, 4), dar *cocon* (TB, 285, 114 etc.), *cunteni* (PO, Gen., 39, 9), dar *conteni* (PO, Gen., 8, 2), *cunuscut* (S, V, cînt. 4, 2), dar *cunoscut* (S, cînt. 4, 2), *cuperi*, S (ps. 54, 6), dar *coperi*, S (ps. 41, 5), *descuperi*, CV (140, 2), dar *descoperi* CV (141, 13), *curabia*, CV (83, 5), dar *corabie* (17, 3—4; cf. v. sl. *korablĭ*), *fečiurei* (pl., S, cînt. 3, 5, CP, cînt. 2, 25), *înfluri*, S (ps. 71, 16), dar *înflori*, S (ps. 89, 6), *îngrupa*, TB (326, 41), dar *îngropa* TM (103, 206), *nuta*, CV (2, 3), dar *nota* (CPr, Act., 13, 5), *uraș*, Suceava, 1593—1597 (LB, 50, 2), *usebi*, CPr, (II, Corint., 6, 17), dar *osebi*, CT (Marcu, 26; cf. v. sl. *osobiti sę*), *uspăta*, CT (Luca, 60), dar *ospăț*, CT (Luca, 20).

Arbure (n. pr., Hîrlău, 1517, Costăchescu, DM de la B., 420), *Murminte* (n. top., Țara Românească, 1517—1521, Nandriș, Doc. rom. Athos, p. 46); cf. *Tuduru* (= Tudor, n. pr., Țara Românească, 1577, DIR, B. IV, 295, nr. 297).

2. *Rumân, rumânesc, rumâneşte* sînt fonetisme normale, care apar în cărţile lui Coresi şi rareori în texte de altă natură provenind din Ţara Românească: *Ţĕra rumănĕscă*, Cîmpulung (jud. Argeş), 1521 (N), *Ţara rumănească*, Ţara Românească, 1600 (AAR, 20 ist., 476, 477, 478, 479). Forma aceasta populară a numelui nostru etnic e întrebuinţată şi astăzi: *rumân*. Forma cu o *(român, românesc)*, care apare în PO (pref. 3, 6; 11, 16, 24; 12, 17), pe lîngă forma obişnuită, cu *u* (Id., 11, 28), e savantă: cuvîntul a fost apropiat de *romanus*, de către cineva care putea stabili acest raport de filiaţie. Faptul e natural; se admite, într-adevăr, că traducătorii *Paliei* de la Orăştie au întrebuinţat şi o versiune a *Vulgatei*.

o'. 2. Alternanţele grafice în notarea lui *o* neaccentuat au făcut posibilă întrebuinţarea grafiei *u* pentru a nota pe *o* accentuat, unde grafia aceasta nu e justificată de fonetică. Notarea cu *u* apare în cîteva texte: S, cop. A, *vuru, ğiuc* (= vor, gioc, Candrea, S, I, 31), H şi V: alternanţe *o/u* (Id., S, I, 49, 137); Bucureşti (Buhuşi, jud. Bacău), 1598, *aculea* (Bianu, DR, 5, 1).

Pentru *tut, tutururu* (Bucureşti, jud. Bacău, 1598, Bianu, DR, p. 5, 7; Moldova, 1591, DH, XI, p. 233, 358), v. A. Procopovici, DR, VI, p. 408—409.

u

1. *u*, accentuat sau nu, e notat adeseori prin *o* sau alternanţe *u/o:*

Nordul Ardealului-Maramureş. H, S, CV, TM, GB: *doče* (= duce), *goră* (= gură), *legătorile, omol, porončitoare, soflet, sporcată trupolui*; Bistriţa, 1600, *spos, soflet* (LB, 52, 16, 17); Sălişte (jud. Maramureş), 1593, *Maramoreş* (LB, 46, nr. 2).

Bucovina. Cîmpulung, începutul secolului al XVII-lea, *Cămpol* < *un* >-*go, mărъtoresem, forat, mcerescъ* (LB, br. 9); 1604—1618, *treboeşte, să dăroiască* (LB, 75, 17, 20).

Moldova. Coţofeneşti (jud. Vrancea, 1592), alternanţe *o/u* (Arhiva, I, p. 248—249). Jud. Vaslui, 1594, *često* (zapis), *bonă* (voe), *văndot, ğiomătate* [2], *pădore, loi* [3], *pos* (DIR, B. VI, 144, nr. 159). Rugineşti (jud. Neamţ, 1603), *com* (Bianu, DR, 7, 13). Briţcani (jud. Neamţ 1575), *mărtorisim* (DH, XI, 197, nr. 5). Roman, 1608, *u* accentuat e notat *o* (Bianu, DR, 11, nr. 12).

Ţara Românească. 1593, *on* < *a* > (= una, DIR, B. VI, 60). Cîmpulung (jud. Argeş), 1521, *loi* (= lui, N). Mirceşti (jud. Ilfov), 1606: *u* accentuat e notat *o* (CB, I, 151).

Banat. Notaţia cu *o* apare în PO: *(vor) fora* (Ex. 22, Cipariu, Analecte, p. 70) şi, cîteodată, în T: *bona* (= bună, 156, 13), *no* (= nu, 156, 5), *noy desscomparas* (= descumpăraşi, 152, 5).

Pentru a interpreta aceste grafii, trebuie să plecăm de la constatarea că *o* neaccentuat e notat cu slovele care notează pe *o* şi pe *u*; am văzut mai sus (p. 447) că aceste grafii sînt justificate; grafia cu *u* notează un fapt fonetic (*o* neaccentuat > *u: adurmi*), cea cu *o* un fonetism analogic *(adormi*, refăcut după *adorm*, ind. pr., 1 sg., în care *o* e justificat de fonetică).

Asupra pronunţării deschise a lui *u* neaccentuat şi confuziei între timbrele *o* şi *u*, în limba vorbită, v. Lombard, Vb. roum., p. 770 ş.u.

2. În unele texte din Maramureş şi Moldova, numele Moldovei apare notat fie *Moldua* (Sălişte, jud. Maramureş, 1593, LB, 47, 12, 13), fie *Mulduoei* (mănăstirea Moldoviţa, 1592, LB, 45, 14), *Mulduvei* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, 1604—1618, LB, 73, 3) sau *Molduveei* (Rădăuţi, 1609—1615, LB, 81, 2); v. mai jos, p. 471.

ă

1. Sporadic, *ă* neaccentuat e notat *e* după *ţ, dz: amiadzedzi* (TB, 322, 38), *lucreadze* (S, ps. 71, 11), *făţerie* (TB, 449, 73).

Fenomenul trebuie apropiat de trecerea lui *ă* la *e* după *ş, ž*, notată în mod constant în CV, H, S şi V: *cămeşe (cămaşe)*, H, S, CP (ps. 101, 27); *grije*, H, S, CP (ps. 59, 13); *uşe* CV (133, 5), S (ps. 140, 3); *paşe* (=paşă), Ţara Românească, 1600 (AAR, 20 ist., 487); în Coresi şi PO, găsim alternanţe *ă/e: uşă/uşe, grijă/grije* etc. Procesul a fost produs, în amîndouă cazurile, de semioclusiva care precedă pe *ă*.

2. *ă* neaccentuat e notat cîteodată *a*, în *cazu, eazură, masură* (EP, 36), *păna*, Făgăraş, 1599 (LB, 50, 2, nr. 6), *sacure*, Mănăstirea Galata (jud. Iaşi, 1588, CB, I, 194, 67).

3. Aceeaşi notaţie e întrebuinţată atunci cînd *ă* neaccentuat este urmat de *a: acatare* (Ţara Românească 1600, AAR, 20 ist., 473, 1), *adapaşi* (pf., 2 sg., CP, ps. 64, 11), *armasar* (Mănăstirea Galata, jud. Iaşi, 1588, CB, I, 208, 401), *arrata* (H, ps. 142, 8), *bagat* (GB, 730, 15, 3 a), *calari* (PO, Gen., 50, 9), *ᵎbatat* (S, ps. 77, 65), *ᵎparat* (CV, 76, 9), *va lasa, pacatele* (Leg. Dum. Cod. I, 11, 13; 23, 18), *margaritar* (Mănăstirea Galata, jud. Iaşi, 1588, CB, I, 195, 88), *sapate* (id., 195, 91) etc., *barbat, pacat* (Prav., 1581, p. 768).

Trebuie eliminate dintre exemple cazurile în care notaţia cu *a* poate fi datorată analogiei grafice, fie pornindu-se de la un substantiv românesc, fie de la cuvîntul slav omofon, de exemplu în *bogaţăşte* (S, cînt. 3, 7), sub influenţa lui *bogat, mariră-se* (S, ps. 91, 6), sub influenţa lui *mare, nastăvi-va* (H, ps. 24, 9), sub influenţa lui *nastaviti* etc.

Notaţiile acestea sînt generale, în sensul că textele din secolul al XVI-lea prezintă alternanţe *a/ă; a* accentuat, care se găsea în poziţie tare, a asimilat timbrul lui *ă* neaccentuat: *ă* > *a*.

Cum se explică trecerea lui *ă* la *a* în exemplele enumerate sub punctul 2 (*cazu* etc.), unde nu poate fi vorba de influenţa asimilatoare a lui *a* accentuat?

Fenomenul acesta apare şi în zilele noastre. În Bucovina, nordul Moldovei, nord-vestul Olteniei, Banat şi, sporadic, în Ardeal, s-au relevat pronunţări ca *lasat, malai* etc., deci trecerea lui *ă* la *a*, condiţionată de *a* accentuat din silaba următoare; pe de altă parte, trecerea spontană a lui *ă* la *a* (*batut, vadzut* etc.) a fost semnalată în aceleaşi regiuni ale domeniului dacoromân şi, parţial, în sudul Ardealului.

ă > *a* apare, deci, ca un fenomen fonetic românesc.

Pentru a explica acest proces, Iorgu Iordan (Un fenomen fonetic românesc dialectal: *ă* neaccentuat > *a*, RF, I, p. 117 ş.u.), plecînd de la constatarea că *ă* e un sunet specific românesc, a cărui pronunţare e deprinsă greu de străini, presupune că trecerea lui *ă* la *a* e datorată unui element străin: o populaţie străină, românizată, şi-a păstrat felul particular de a articula pe *ă*; fenomenul ar fi fost introdus în textele din secolul al XVI-lea de diecii străini care le-au scris. Totuşi, printre aceste texte, sînt unele (H) care n-au nici o altă particularitate care să ne îngăduie o astfel de ipoteză iar despre altele ştim că n-au fost scrise de străini. Afară de aceasta, ar trebui să presupunem că acelaşi element străin a provocat fenomenul, în toate regiunile unde procesul a fost înregistrat. Ipoteza nu poate fi însă demonstrată. Într-adevăr, dacă, în Ardeal, procesul e datorat incapacităţii maghiarilor de a articula pe *ă*, acelaşi efect nu mai poate avea aceeaşi cauză în Serbia, unde elementul străin nu mai e cel maghiar. Explicaţia lui Iorgu Iordan e combătută de Iosif Popovici, Vocalele româneşti, Cluj, 1927, p. 45—46, cu bune argumente. R. Todoran, Despre un fenomen fonetic românesc dialectal: *ă* protonic > *a*, SCL, V, 1954, p. 63 ş.u., a arătat cu dreptate că în textele din secolul al XVI-lea fenomenul apare în faza lui incipientă: trebuie pornit de la cazurile cele mai numeroase, de asimilare a lui *ă* prin *a* următor (*bărbat* etc.); fenomenul a apărut în mod independent şi la date diferite, atît în graiurile de la nordul Dunării, cît şi în dialectele de la sudul Dunării.

4. CV și S păstrează timbrul lui *ă* neatins în *băsĕrecă*, dar, pe lingă acest fonetism, aceleași texte cunosc și forma asimilată *besĕrecă* (CV, 12, 10; 13, 12 etc., S, ps. 5, 9; 67, 27 etc.), care este generală în textele din secolul al XVI-lea.

Forma neasimilată *blăstema* e generală (CV, 5, 3—4 etc.; H, ps. 108, 28 etc.; S, CP, ps. 61, 5 etc.).

Fămĕie « oamenii din casă, familia » apare în H (ps. 77, 4), PO (Gen., 10, 32), TM (*fomĕâ*, 47, 6; 51, 13; 52, 14), pe lîngă forma asimilată *femeĭe*.

Fărecare « vicleșug » apare în CV (51, 4; 55, 6), pe cînd CPr. prezintă forma asimilată *ferecarâ* (Act., 23, 30). *Ferica* « a ferici, a face bine », *fericat*, apar în H și S, iar *ferecare* « fericire », în CPr. (Act., 19, 40).

Nădĕjde și *nedĕjde* apar în H, S, V, dar cea dintîi formă e mai frecventă.

Părĕke e forma curentă în textele rotacizante; *părĕke* și *pereki* apar în catastiful Mănăstirii Galata (jud. Iași), 1588 (CB, I, 197, 131; 202, 250).

Tremete, forma asimilată din *trămete*, e generalizată în textele din secolul al XVI-lea; *trămes* apare în Moldova, 1593 (AAR, 20 ist., 455); *tremite* (H, S, ps. 17, 17; CV, 18, 6; TB, 456, 85; CT, Mt., 4; CPr., Act., 9, 38), *trimite* (< *tremete*, prin disimilare, CT, Ioan, 43; CPr., I, Petru, 2, 14; PO, Gen., 19, 24; Țara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 457, 7), și *trimite* (PO, Gen., 19, 13; TB, 458, 89) sînt de asemenea întrebuințate.

Fonetismul *ridica* (< *rădica*) e slab reprezentat (TB, 354, 63), pe cînd forma neasimilată (*rădica*) e generalizată în textele din secolul al XVI-lea. De asemenea *găči* « ghici » (< *găčire*, H, ps. 30, 14, *găčitorĭu*, S, cînt, 10, 76), *năsip* (CV, 94, 6; CT, Mt., 24 etc.; PO, Gen., 22, 17), *răsipi* (CV, 138, 6; S, CP, ps. 13, 1 etc.; CT, Mt., 47 etc.).

Pe lîngă *prăvi*, apare și *previ* (*prăvescu* > *prevesc*, H, ps. 13, 2).

Fonetismul *fălos* apare în H și în S (ps. 67, 13), pe cînd celelalte texte cunosc forma asimilată *folos*.

Năroc, *nărocit* apar sub forma neasimilată; de asemenea, *nărod:* L (CB, I 7, 26), TB (318, 35), CT (Mt., 10 etc.), CPr. (Act., 11, 24); *norod* e întrebuințat în Țara Românească (1600, AAR, 20 ist., 478, 8; 480, 5).

Săbor < v. sl. *sŭborŭ*, apare și sub forma *zbor* (H, S, ps. 105, 17).

î

Textele din secolul al XVI-lea cunosc formele normale *dziči*, *dziče* (ind. pr. 2 și 3 sg.) etc., cu *i* accentuat, cînd silaba următoare conținea o vocală prepalatală (cf. *ațiț*, *țîță*, dar *subțire* etc.). *î* este deci justificat numai în *dzîc* etc. (cf. *dzăsą*, *dzăcă*, V, ps. 98, 7; 113, 10). Grafiile *dzăsere*, *dzăcăndu*, care apar în S (ps. 70, 10, 11 etc.), notează prin urmare un fonetism analogic, refăcut după *dzîc;* pe de altă parte, *dzicu*, din H, S (ind. pr., 1 sg., ps. 42, 10 etc.), e refăcut după analogia lui *dziče* etc.

Cf. Densusianu, H.d.l.r., II, p. 55; ed. rom. p. 39. *Țița* « *țîță* » (H, ps. 21, 10) are pe *i* de la formele de plural (cf. *țițele*, S, ps. 21, 10), în care *i* e normal.

Dzua, *dzuoa*, grafii curente în textele din secolul al XVI-lea (v. mai jos, p. 462), reprezintă fonetismul normal *dzuųa*, din *dzîųa*, cu trecerea lui *î* la *u* sub influența lui *ų*.

NOTAREA NAZALITĂȚII

Rolul slovei ѧ, ca indicator al nazalității vocalei care precedă oclusiva nazală, a fost examinat mai sus (v. p. 405).

î nazal

1. În textele din secolul al XVI-lea, *a îmbla, împărat, împărăție, început, întunerec, învățător* apar notați după cum urmează: *blâmu* (TM, 190, 154; TB, 322, 38; 334, 49 etc.); *u ѧpărat* (= un împărat), TM (153, 190); *din părăția* (= din împărăția), TM (150, 187), *în părățiia* (= în împărăția), TB (360, 68), CT (Mt., 11); *din čeputul* (= din începutul), S, CP (ps. 18, 7); *din tunerecu(ь)* (= din întunerec), H, S, V (ps. 106, 14); *vățătură* (= învățătură), *de la păratul* (Țara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 478, 8).

Aceste grafii redau realizări diferite ale arhifonemului *N* (Avram, Graf. chiril., p. 98 ș.u.).

Aceste grafii redau realizări diferite ale ocluzivei *m̥* nazalizate silabică: *m̥* = *mpărat* și *părat*, prin eliminarea lui *m*, în poziție slabă (ca și în albaneză: *mbret*, v. Anexa, p. 726 ș.u.). În textele din sec. al XVI-lea, această suprimare e de regulă: *bătrîni, cungura, dupleca, neca, tămpla, tocmi* = *îmbătrîni* etc. (v. Candrea, S, I, p. CXCVIII. Vezi Anexa, p. 726).

La inițială sau în frază, după o pauză, *î* este lovit de accentul de intensitate: *împărat;* în frază, cuvîntul își pierde însă rolul autonom; astfel, cînd finala cuvîntului precedent era vocalică, *î-* era asimilat de timbrul vocalei precedente: *venise-mpăratul;* în sfîrșit, cînd *împărat,* sau celelalte cuvinte cu aceeași structură fonetică, era precedat de *un (un împărat)*, atunci trebuie deosebite două posibilități: a) cuvintele sînt strîns unite între ele: *un împărat* > *u părat;* b) cuvintele sînt separate: *un împărat* sau *ũ împărat*. În cazul dintîi, nazalitatea a trecut în întregime asupra lui *un,*; *părat* a fost apoi izolat și întrebuințat sub această formă și acolo unde prezența sa, sub acest aspect fonetic, nu era justificată de fonetică: *de la păratul* etc.

Afereza silabei inițiale, în *blăm* (< *îmblăm*), se explică în același fel. De asemenea, în *čepe* (= începe): *și ačiastă începătură au čeput Bostan; au fost și lesne a čepe* (Țara Românească, 1593, DIR, A, IV, 89, nr. 113).

Menzul, menzi (pl.), cu *î* notat *e*, ca și *i* notat *e* în *de*ѧ etc. (v. mai jos, p. 453; Țara Românească, 1593, DIR, B. VI, 60, nr. 69; dar și *mânzul*); cf. *jupĕnul* (Țara Românească, 1577, DIR, B. IV, 295, nr. 297), *rumenii* (jud. Dîmbovița, 1600, DIR, B. VI, 374, nr. 386), dar și *rumăni*.

I. D. Țicăloiu (Zum Rumänischen. Probleme de fonetică cu date din limba românească veche, ZRPh., XLIX, p. 698 ș.u.; Aus dem Leben der bilabialen Nasalis, l.c., LI, p. 280 ș.u.; Valoarea fonetică a lui ѧ, Iași, 1934, extras din Revista critică, 1933) susține că *n* nu a nazalizat vocala precedentă; *n* a dispărut cu totul, punctul lui de articulație fiind asimilat de punctul de articulație al consoanei următoare. Față de această explicație, ne întrebăm ce au devenit vibrațiile nazale ale lui *n* (ML, p. 197)?

2. Fonetismul *ѧrelu* apare în CV (116, 10); celelalte texte nu cunosc decît pe *inel*. Trecerea lui *î* la *i* a fost provocată de *e* accentuat următor, care a deschis timbrul vocalei inițiale.

Același proces s-a petrecut în *demineață*. Textele cunosc grafii ca *demăѧrĕța* (pretutindeni în CV, 17, 10—11 etc.; H, S, V, ps. 118, 148 etc.), *demenrața* (H, ps. 148, 8), *demeѧreța* (TM, 47, 6), *demânĕță* (Leg. Dum. Cod. I, 27, 6), în care *î* e notat *e* (v. mai jos, p. 453), și *deminĕță* (PO, Gen., 20, 8). Acest

fonetism se explică plecînd de la *demă↑rěță:* *î* a trecut la *i* sub influența asimilatoare a lui *e* (din *ęa*) următor.

3. Fonetismul *inimă* (*inimi*, Leg. Dum. Cod. I, 6, 11; 11, 4; Țara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 458, 15, *inimiei*, CP, cînt. 9, 51, *inema*, *inimi*, CP_2, ps. 18, 9; 57, 3, *inimilor*, CPr., Act., 14, 16) cere unele lămuriri. Celelalte texte prezintă formele următoare: *enimile* (S, ps. 5, 5), *enemiei* (S, cînt. 10, 78), *↑remă* (H, S, ps. 11, 3 etc., CV, 104, 7—8 etc., V, ps. 100, 4), *↑rima* (H, ps. 21, 27; 100, 4), *↑nimiei*, *↑rimâ* (Caz. I, 33, 4; 43, 3).

Fonetismul așteptat este *înemă* (< *anima*); *înimă* se explică prin trecerea lui *e* neaccentuat la *i*. Timbrul *i* al vocalei inițiale nu poate fi justificat prin asimilare (*î-i* > *i-i*), decît dacă plecăm de la formele în care *î* era neaccentuat: *înimos* > *inimos; inimă* este deci un fonetism refăcut prin analogie; *înemos* > *enemos* prin asimilare *(î-e > e-e);* această formă a servit de model lui *enemă* etc.

Avram (Graf. chiril., p. 120—121) pleacă de la *ăn-* (*în-* sau *ų-*): « vocala inițială trecînd în seria anterioară, putea să apară la început de cuvînt independent de nazalitate, ceea ce a făcut să se ajungă la dispariția elementului nazal din prima silabă [*i-nimă*] » (p. 121).

u nazal

Pronumele nedefinit și numeralul *un* sînt notați *un*, *u↑* și *u* în toate textele din secolul al XVI-lea. Primele două grafii sînt normale; grafia cu *u* trebuie însă interpretată în felul indicat aici mai jos (grafia zero): *u călătorĭu* (TM, 189), *u okĭu* (CT, Mt., 74).

NOTAȚIA ZERO

Prin notație zero se înțelege nenotarea oclusivei nazale; acest fenomen e general în textele din secolul al XVI-lea, în care găsim exemple ca: *cupli* (= cumpli, H, ps. 72, 26; S, ps. 9, 7), *lugă* (= lungă, CV, 73, 14), *ubra* (S, V, CP_2, ps. 106, 14), *cădu* (= cînd, 733, 20, 1 b), *gâděște* (= gîndește, 734, 21, 3 a), *rrăspos* (= răspuns, 734, 23, 2 a), *rrădul* (= rîndul, 736, 29, 6 b), *rrădure* (= rînduri, 737, 35, 7 a), *skiba* (= schimba, 738, 46, 6 a) etc., în GB.

Grafiile acestea pun în evidență nazalitatea vocalei care precedă oclusiva nazală: *n* sau *m* au nazalizat această vocală și au dispărut, pentru că atunci cînd oclusiva nazală este urmată de o altă articulație consonantică, vibrațiile glotale și nazale sînt singure esențiale, punctul de articulație al lui *n* sau *m* fiind condiționat de articulația consoanei următoare. Grafia zero, în cazurile de mai sus, este justificată însă de fonetică numai atunci cînd *n* sau *m* erau urmați de fricative: *s*, *ś*, *f* sau *v;* în acest caz, ocluziunea lui *n* sau *m* poate fi suprimată, din cauza articulației continue sau semioclusive a consoanei următoare, care nu oferă un punct de sprijin ocluziunii sale; nazalitatea lui *n* sau *m* trece în întregime asupra vocalei precedente, și apoi dispare (cf., în limba de astăzi, fonetismul *ispecție* etc.). În celelalte exemple, însă (*mînca* etc.), ocluziunea lui *n* nu avea motiv ca să fie suprimată, pentru că oclusiva care urma oferea un punct de sprijin articulației lui *n*. Din punctul de vedere al celui care vorbește, însă, lucrurile sînt egale. Acel care scria *rrăspos* și *mâca* avea sentimentul dispariției ocluziunii lui *n* și trecerii nazalității asupra vocalei preconsonantice, în amîndouă cazurile; grafii ca *aru↑c* (CV, 163,

9—10), *lă*ᛏ*gă* (CP, ps. 11, 5), în care se întrebuințează slova ᛏ, cu valoarea ei de indicator al nazalității, pun bine în evidență acest sentiment al vorbitorului. Aceleași grafii se repetă, de altfel, și în scrierea actuală a semicultților: *cîd* (= cînd), *cîtă* (= cîntă), *cregile* (= crengile), *îcît* (= încît), *lucă* (= luncă), *muca* (= munca) sînt grafii care au fost relevate în tezele unor candidate la examenul de bacalaureat din 1930.

M. Ștefănescu, Cu privire la scrierea limbii românești astăzi, Arhiva, XXXVII, 1930, p. 246—249. Cf. ar. *mîc, mîca, mîcari* (Dal., s.v.).

Faptele studiate mai sus nu ne permit să presupunem că în secolul al XVI-lea limba română poseda vocale nazale de tipul vocalelor franceze (fr. *ã* < *en*, în *enfant* etc.); pe lîngă dispariția totală a ocluziunii lui *n* și trecerea nazalității asupra vocalei precedente, acest tip de vocale nazale implică modificarea timbrului vocalei orale respective; dar vocalele nazale românești sînt de un tip diferit; în afară de gradul și de durata nazalității, care nu sînt la fel cu ale vocalelor nazale franceze, timbrul lor e deosebit. Dificultatea ce o întîmpină un român, în articularea vocalelor nazale franceze, exemplifică în mod practic aceste diferențe.

În schimb, nu sîntem autorizați să afirmăm că nazalitatea vocalei care preceda pe *n* era la fel cu a vocalei urmate de *n* din limba comună de astăzi; dimpotrivă, sîntem îndreptățiți să credem că existau regiuni, în secolul al XVI-lea, în care nazalitatea era mai pronunțată: *ãn* etc., ceva la fel cu vocalele nazale franceze, pronunțate de un provensal. Presupunerea noastră se bazează pe faptul că, în zilele noastre, s-au înregistrat vocale pronunțat nazalizate în graiul din Maramureș, Bihor, Năsăud și Țara Oașului: *un* și *ñ*, *õ* (numerale), *yĩĭe* (= vie) etc.

E. Petrovici, De la nasalité en roumain, Cluj, 1930; I. D. Țicăloiu, Probleme de fonetică cu date din limba românească veche; Aus dem Leben den bilabialen Nasalis, ZRPh., XLIX, p. 698—702; LI, p. 280—291; Candrea, Oaș, p. 45—46; Papahagi; Maram., lvi; Șandru, BL, IV, p. 128, VI, p. 186.

VOCALELE ÎN POZIȚIE NAZALĂ

Vom studia, sub acest titlu, timbrul sub care apar vocalele în poziție nazală.

i

1. În secolul al XVI-lea, *e* accentuat (+ *n*) trecuse la *i*: *čine, credință, cuvinte, din, ğinere, mine, prin* etc. Grafia cu *i* nu este însă generalizată; toate textele din secolul al XVI-lea prezintă alternanțe *e/i*: *čene/čine, credență / credință, cuvente/cuvinte, den/din* etc. Aceste alternanțe grafice apar și într-un text scris cu litere latine, ca **T**: *credintza, kredintza,* dar și *credentze* (148, 6), *kredentza* (150, 7), *cuvente, den* (pretutindeni), *dentr'*(*inima,* 152, 2, 6), *pren* (158, 8), *sementze* (156, 2).

Stadiul final al evoluției fiind *i*, grafie atestată în secolul al XVI-lea, nu încape îndoială că se ajunsese la etapa *i*.

Cum se explică atunci notațiile cu *e*? Pornind de la grafiile mai frecvente, și anume de la acelea care interesează cuvinte ce revin foarte des în toate

textele, ca *din* < *de* + *în*, *dinainte* < *de* + *în* + *ainte*, *dintîi* < *de* + *întîi*, *prin* < *pre* + *în* etc.

Urmează cîteva exemple:

dinainte [2], *din* [2], dar și *denainte* (Ținutul Fălciului, 1572, DIR, A. III, 5, nr. 9), *den* pretutindeni, *credența* (jud. Galați, 1587, DIR, A. III, 344, nr. 421), *dentru*, *den*, *putenčiosul* (Moldova, Luca Stroici, 1593, DIR, A. IV, 74, nr. 93; 76, nr. 95), *pren*, *putenčiosul* [3], *den* pretutindeni, *de înșii* (Moldova, 1593, DIR, A. IV, 74—76, nr. 94), *čeni*, (= cine, Moldova, 1594, DIR, A. IV, 110, nr. 134), *din* pretutindeni și *denainte* (jud. Vaslui, 1594, DIR, B. VI, 144, nr. 159), *den* și *din* (jud. Neamț, DIR, A. IV, 118, nr. 146), *den sventei* (Piatra Neamț, 1596, DIR, A. IV, 136, nr. 178), *din* (Suceava, 1597, DIR, A. IV, 154, nr. 206), *den* și *din* (Jud. Neamț, 1598, A. IV, 229, nr. 281), *din* pretutindeni (Moldova, 1600, DIR, A. IV, 29), nr. 354), *din* (Cucuteni, jud. Iași, 1600, DIR, A. IV, 297, nr. 36 a), *den* [2] *denainte* (jud. Prahova, 1572, DIR, B. IV, 78, nr. 83), *deînpreună*, *credință*, *diîn* (Țara Românească, 1579, DIR. B. IV, 416—17, nr. 420), *din* pretutindeni, dar *denainte* (Rîmnicul Vîlcea, 1594, DIR, B. VI, 107, nr. 120); *diîn*, *dinainte* (jud. Prahova, 1595—1596, DIR, B. VI, 188, nr. 204), *den și din*, *sfentei* (jud. Gorj, 1597, DIR, B. VI, 282, nr. 299), *sventei*, *părentele*, *aimentrea*, dar *čini* (Alba Iulia, 1600, DIR, B. VI, 372, nr. 384), *sfentei* (Craiova, 1600, DIR, B. VI, 394, nr. 407).

În documente în limba slavă: *mai de* < *i* > *nte* (Țara Românească, 1525—1527, DISR, 432, nr. 430), *(i) din (Cigani)* (Țara Românească, 1587, D. Bogdan, Gl., 53).

Cf. grafiile *deѫ*, *deѫ(n)tru*, *peѫtru* din PO, relevate de Cipariu, Principia, p. 73. *De* apare izolat și întrebuințat acolo unde în limba de astăzi se folosește *din*: *întru ura de săѫbăte* (CV, 15, 9). După cum am văzut mai sus, sînt exemple de *din* și în secolul al XVI-lea. Dar generalizarea lui *din* (<*de* + *în*) s-a făcut mai tîrziu. Grafia cu *e* (*den* î. l. de *din*) s-a menținut pînă în zilele noastre: cf. *dentâi*, la Mihail Kogălniceanu (Opere, ed. Scrisul Românesc, p. 81), la M. Eminescu: *c'acuma de'n pleiada-ți* (La moartea lui Aron Pumnul, 1866, în Poezii, ed. G. Bogdan-Duică, București, 1924, p. 19), la B. P. Hasdeu: *denainte* (CB, III, p. XV), și la N. Iorga (O viață de om, III, p. 10): *de 'nainte* [2]. Iată o serie de exemple de menținere, prin tradiție, a grafiei cu *e*: *den* [2], *sventei*, *din* (Piatra Neamț, 1665, Hasdeu, Arch. ist., I, 1, 80, nr. 98); *den* pretutindeni (Moldova, 1672, Hasdeu, l.c., nr. 99); *den* [8], *densa* dar *credința*, *mine*, (Bucovina, 1790, T. Bălan, Documente bucovinene, București, f.a., VI, p. 354); *denpreună dentr'acească*, *den* [4], dar și *din* (Valea pe Ceremuș, 1797, T. Bălan, l.c., p. 391); *dentr-acească*, *den* [3], dar *prin* (Chisălău, 1808, Bălan, l.c., p. 411); *pren* [5], *cuprens* [2], *den*, *dentru*, *vende*, chiar și *prečena* [3] » (= pricină), *vete* [2] (= vite!) (Fundu Moldovei, jud. Suceava, 1817, T. Bălan, Noi documente cîmpulungene, Cernăuți, 1929, p. 87 ș.u.).

Cuvintele acestea sînt compuse; în secolul al XVI-lea, părțile lor componente erau reunite și *e* trecuse la *i*; dar sentimentul compoziției nu dispăruse; grafii ca *deѫ(n)* probează analizarea acestor cuvinte în părțile lor componente. Grafiile *den* sau *pren* se explică, deci, pornindu-se de la un stadiu precedent, cînd cuvintele acestea erau simțite ca fiind compuse. Pornindu-se de la *den*, *pren* etc., grafia cu *e* a fost aplicată și altor cuvinte: *credență*, *cuvente* etc.

Sînt cîteva fapte care vin să confirme această explicație; și anume, notația *e* acolo unde nu e justificată de fonetică. De exemplu: *večenru* (= vecin, H, ps. 34, 14; 100, 5); grafia aceasta nu poate fi explicată decît prin analogie grafică, pentru că *i* din latină nu putea fi redat decît prin *i*; notația cu *e* în *asenului* (= asinului, TB, 470, 110) este iarăși analogică. Grafia cu *e*, în *mentu* (ind., pr., 3 pl., S, ps. 65,3) nu notează, de asemenea, realitatea fonetică, pentru că fonetismul normal este *mînt (mănt*, H, CP, ps. 65, 3); notația cu *e* datorată, probabil, analogiei cu *menți*, *mente* (2 și 3 sg.; cf. mai sus, p. 451 ș.u., *menzul* etc.).

Așadar, în aceste cazuri *e* notează pe *i: mentu* trebuie deci interpretat ca *mint*, după cum admite Densusianu (H.d.l.r., II., p. 57; ed. rom. p. 41). În același fel trebuie interpretată grafia *împensu* (S, ps. 59, 3), foneticește: *împins;* notarea cu *i* apare, de altfel, în S (*ꙟpinsu*, cînt, 6, 4) și în H (*pinsu*, S, H, ps. 117, 13). S mai cunoaște grafia *vencu* (subj. pr., 1 sg., cînt. 4, 19), *vencă* (subj. pr., 3 sg., S, H. ps. 118, 133), pe lîngă *vꙟăcъ* (S, ps. 48; 15; H, ps. 18, 14).

Bendu (part. pr., S, ps. 68, 13) se explică prin analogie grafică cu *mentu*.

Timbrul vocalei din prima silabă în *činsti* (vb.) și *činstit* apare notat în toate textele nu numai cu slova care notează pe *i*, dar și cu slova care notează pe *e: va če < n > sti* (TM, 47, 5), *czesstimu* (T, 154, 9, pe lîngă notația cu *i: czinsstym*, 164, 2, *czinste*, 166, 2), *čenstita* (Mănăstirea Moldovița, 1595—1622, LB, 72, 24). Și în cazul acesta ne-am aștepta la grafia care notează pe *i*, pentru că *i* redă în mod normal, în dacoromână, pe v. bg. *ę* (*čęstĭ*) sau pe *ĭ* (*čĭst*); notația cu *e* nu are, deci, rațiune fonetică, și ea se explică prin analogie cu grafiile v. sl. *čęsti* și *den, pren* etc.

Nici scrierea cu *e* în *očenă* (= ocină) nu este justificată, întrucît originalul slav are un *i: otičina* « patrimoniu » (Drăgușeni, jud. Iași, 1586, SI, X, p. 10, nr. 4; Id., 1587—1592, SI, X, p. 11, nr. 5 și 6).

en > in în zilele noastre: *privință < preventie, trin < tren*, Graur, BSL, XXIV, p. 124.

Densusianu, GS, III, p. 455—456 își menține explicația dată în H.d.l.r., II, p. 65 ș.u.; ed. rom., p. 47. (« prezența lui *e* în silaba următoare a oprit pînă la o epocă oarecare evoluția definitivă a lui *en* la *in* », p. 48). Pentru A. Procopovici (DR, VI, p. 404—405), grafiile *kredentze, kuvente* sau *svente* din T ar nota o realitate fonetică; totuși, o cercetare rapidă a textelor românești scrise cu litere latine, în jumătatea a doua sau la sfîrșitul secolului al XVII-lea, cînd nu mai poate fi îndoială asupra timbrului vocalei accentuate, probează că *e* notează în aceste cazuri pe *i*: *den* (pretutindeni, Stef. Fogarasi, 1648), *argsent* « argint », *den, pren, szvente*, (M. Halici, 1674), *credenca, de'ntei* (Vito Pilutio, 1677), *adensul* (= adinsul, Ion Viski, 1697); v. B. P. Hasdeu, RIAF, VI, p. 18; I. Nădejde, Istoria limbii și literaturii române, Iași, 1886, p. 376 ș.u.; N. Drăganu, DR, IV, p. 115, 145.

Evident, tot ca un obicei grafic derivat de la notația lui *i* cu *e* în *en* se explică *fuğetu, učes, veret* (CB, I, 51, 5; 7; II, 123, 238) și nicidecum ca « o particularitate dialectală caracterizată prin pronunțarea lui *i* cu un sunet apropiat de *e* » (Densusianu, H.d.l.r., II, p. 71; ed. rom. p. 50).

E. Vasiliu (BS, RLR, VI, 1969, p. 89): *eu > iu*, fenomen în dezvoltare, în sec. al XVI-lea, *ən > în*: *cîne, pîne, vînă, vînt*.

În privința scrierilor cu *e* și *i* urmați de *n* (+ consoană), Avram adoptă explicația lui Candrea, după care *e* se menținuse pînă în secolul al XVI-lea după consoane labiale, și explicația lui Densusianu, după care *en* ar fi trecut la *in* mai tîrziu în prepoziții decît în celelalte cazuri.

Această explicație se izbește de faptul că nu ni se arată ce influență a putut să aibă o consoană labială asupra timbrului unei vocale prepalatale. De fapt, *e* ar fi trebuit să treacă la *ă* (cf. *făt, măr, păr, văd* < lat. *fetus, melum, pilus, video*), dar procesul a fost împiedicat de prezența oclusivei nazale următoare (ML, p. 148. Trecerea lui *ă* la *î* sau la *i* e condiționată de calitatea vocalei din silaba următoare: *vînă*, dar pl. *vine:* v. ML, p. 151—153). Singurul text care prezintă starea fonetică descrisă mai sus este CV.

În H, Avram constată o situație complicată, pentru care uneori (de exemplu în cazul grafiei *večenrul* « vecinul ») « nu se poate invoca nici o explicație de ordin fonetic sau fonologic » (p. 27).

Explicația că scrierea cu *e* ar porni de la compuse cu *de, pre, spre + în* e respinsă de Avram pe motiv că în CV aceste cuvinte apar scrise cu *i: din, prin, dintru*.

Avram nu ne spune însă cum se explică grafia cu *e* în exemple din zilele noastre, ca *dentâi, den, denainte,* pe care le-am prezentat mai demult, sau ca *denainte,* dintr-un text al lui B. P. Hasdeu.

Evident că în aceste cazuri nu mai poate fi vorba de conservarea fonetismului cu *e*.

Presupusa acțiune a consoanei labiale invocată mai sus nu e confirmată de exemple ca *cuvinte,* din Scrisoarea lui Neacșu (1521), în care constatăm trecerea lui *e* la *i*. Exemplele din acest text, care, după cum se știe, nu este o copie, apar în ordinea următoare: *den, den, genere, prin, cuvinte, tine, bine.*

În T, numărăm 20 de scrieri cu *i*, în cuvinte ca *cyne* 146/9, *kredintza* 146/2, *tyne, tine* 152/4 etc., față de 15 scrieri cu *e: den, credentze* 148/6, *kuuentelor* 152/2 etc. Grafia cu *e,* în aceste cuvinte, notează tot pe *i*, căci după cum am mai arătat, notația cu *e* apare și în texte din secolul al XVII-lea, cînd *e* în această situație trecuse de mult la *i*. Scrierea cu *e*, în T, ca și în celelalte texte posterioare scrise cu litere latine, provenind din Transilvania, poate fi explicată prin raportarea la cuvintele latine respective (v. N. Drăganu, DR, IV, 1927, p. 145).

În concluzie, socotim, că explicația scrierii cu *e* trebuie să aibă o cauză grafică, nu fonetică. Căci menținerea fonetismului cu *e*, pînă în secolul al XVI-lea, nu poate fi dovedită.

2. *i* (+ *n*), reprezentînd un mai vechi *e* (+ *n*), precedat de o oclusivă labială, de *s*, de *r* sau de o consoană + *r*, a trecut la *ă/î* (v. mai sus, p. 454); această modificare de timbru e condiționată de timbrul vocalei din silaba următoare: dacă vocala următoare era prepalatală (*e, i*), atunci fenomenul nu s-a petrecut: *făn/fîn, vănă/vînă, rănă/rînă, străng/strîng* dar *mine, sine, vine.*

Un fonetism ca *mănt/mînt* (ind. pr., 3 pl., v. exemplele de mai sus, p. 454 și *măntu,* TB, 418, 23) e deci normal; *mint* (3 pl.), dimpotrivă, este o formă analogică, după *minte* (3 sg), cu *i* normal.

În schimb, fonetismele *împănğe, împănği, împănși,* din H (ps, 43, 23; 87, 15; 35, 13) sînt refăcute după *împîng* (1 sg.), în care *î* este normal.

î

1. În cuvintele cu structura fonetică următoare: consoană continuă + *î* accentuat + *n(m), â/î* e notat cîteodată cu slova care notează vocala de timbru *i: rindul, sinğe, sint, stinğe, strimb;* aceste notații apar, deseori, în același text, pe lîngă notațiile cu *ă: răndul, sănğe, sănt, strănğe, strămb,* cf. de exemplu *săntu/sintu* și *sănğele/sinğele* în *Călătoria Maicii Domnului la iad* (TB, p. 313 ș.u.), sau *săntu/sintu (Apocalipsul Apostolului Pavel* și *Cugetări în ora morții,* TB, p. 415 ș.u.).

Nordul Ardealului-Maramureș. *Singur,* H (ps. 135, 4), S (pretutindeni, dar *săngur,* H, V, ps. 71, 18; 151, titlu), *si҆гурь,* CV (121, 13—14), *strinğe,* H (ps. 32, 7), S (ps. 25, 2), *strinseră,* CV (44, 2), *simbâtă,* TM (47, 6), *sinğe,* TM (107, 214—215), TB (336, 50), *sinğѧle,* Caz. I (40, 8, 18, dar *sănğe* pretutindeni), *sînt,* TB (286, 11, 7 etc.), *strinğe,* TM (192, 157), *vădzindu,* TB (453, 80).

Nordul Maramureșului. 1602—1617, *simt* (= sint, LB, 73, 23).

Nordul Ardealului. *sinteți,* EP (36).

Moldova. 1591, *sint, sintam* (DH, XI, 218); 1593, *sintem,* dar *săntu* (DH, XI, 317, 318); 1594, *sintim* (DH, IX, 490); *sint, sintam* (= sîntem, AAR, 20 ist., 444). Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, 1604—1618, *sintem,* dar *săntu* (LB, 75, 8, 9); *sintem* (LB, 77, 2). Bacău, 1609, *sint* (Bianu,

DR, 13, pretutindeni). Săcueni (jud. Neamț), 1607, *sintu* (Bianu, DR, 10, 24). Suceava, 1595, *simъteți*, dar *sămьtu* (LB, 49, 5, 17); 1601, *rindul, sintu* (LB, 69, 4, 12). Brăhășești (jud. Galați), 1577, *șezindu* (CB, I, 26, 3). Tighina (U.R.S.S.), cca 1587, *simtem* (SD, V, 391).

simtem [2] (Moldova, 1642, Hasdeu, Arch. ist., I, 1, p. 24, nr. 26).

Sudul Ardealului-Țara Românească. *Singur*, CPr. (II Corint, 8, 3), *sintem*, CP_2 (ps. 102, 14), *stringe*, CP (ps. 25, 2), *strimtele, strimtei* CT (Mt., 21, Luca 72).

Țara Românească. Cîmpulung, jud. Argeș, 1521, *strimt* (dar *săntь*, N); *vindut*, dar și *vändut, väindut* [2] (jud. Prahova. 1597—1600, DIR, B. VI, 296, nr. 312).

Banat. PO: *singe* (Gen., 4, 10), *strimbătate* (Gen., 49, 5), *stringâ-se, strinsul* (Gen., 1, 19, 10).

Grafiile acestea redau un fapt fonetic: trecerea lui *ă/î* la *i*, produsă de consoana continuă care precedă pe *ă/î*. Consoanele care au provocat procesul (*dz, s* sau *r*) sînt articulate în partea anterioară a gurii; dimpotrivă, *ă/î* este articulat în partea medială a gurii. Sub influența lui *dz, s, r, î* și-a modificat articulația medială și a trecut la *i*.

Răspîndirea actuală, în graiurile bănățene: păstrarea lui *e* și *i* (netrecuți la *ă, î*), precedați de o oclusivă labială sau de *r*: *riu, omorim, tăriță, ripos, rip* „jeg", *căpărit* „logodit", *rebd*. Fenomen semnalat anterior în româna comună (N. Mocanu, CL, XXVII, 1982, p. 152—160). Dar examinarea problemei, în ansamblu, explică fenomenul prin influența consoanelor *dz, s* sau *r*.

2. *î* accentuat din forma cu fonetismul normal **curîndu* a fost asimilat de *u*; grafia cu *u* apare într-o serie de texte: *curund(u)*: H (ps. 6, 11 etc.), S (ps. 2, 13), CV (42, 2 etc.), TM (154, 192), TB (466, 103).

Cunâ̂su, TM (191, 155), este fonetismul normal (< *cum* + *ipso* > **cunăsu* > *cunănsu* > *cunînsu*); textele cunosc și forma cu *î* asimilat de *u*: *cunrusulu, curusu, cu nușii* CV (2, 3—4 etc.), S (ps. 17, 24), V (ps. 125, 2). TM (228, 226), CT (Mt., 31), *cъnusul* (Cîmpulung Moldovenesc, jud Suceava, 1595, LB, 48, 14) etc.

Aceeași asimilare apare în *ȗturĕrec* (H, ps. 3, 7), *untureređe-se*, S (ps. 68, 24) și în *luund* (< *luăndu*, H, ps. 125, 6).

u

Trecerea lui *u* neaccentuat (+ *n*) la *î*, în *porînci* (vb. < v. sl. *porǫčiti*) este normală. Grafia *porănci*, curentă în toate textele, este deci justificată de fonetică. *Poruncă* (S, ps. 118, 6 etc.; TB, 314, 31; PO, Gen., 45, 21) este un fonetism analogic; fonetismul normal este *poruncă* (TB, 418, 23: Țara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 476 a).

VOCALELE FINALE

-e

Închiderea lui *-e* a avut drept urmare trecerea lui *-e* la *i*, notată în textele moldovenești:

Moldova. *pi, či am, di gios* (Ținutul Fălciului, 1572, DIR, A. III, 5, nr. 9); 1594, *ari, čeri, fači, iasti* (= este), *mari, mini, zili* (DH, XI, p. 395 ș.u.); 1593,

fači, zeči, zili (AAR, 20 ist., 442); 1594, *afli, carti, čeni, câti, di, forti, sănătati* (DH, XI, 490, 610). Cîmpulung, începutul secolului al XVII-lea, *pači, ştiri* (LB, 60, 2, 3). Tg. Neamţ, începutul secolului al XVII-lea, *di* (= de, LB, 67, 7). Suceava, 1595, *ştiri, ačěli, pači* (LB, 49, 5, 7, 14); începutul secolului al XVII-lea, *ştiri, dumitali, dumnetali* (LB, 65, 6, 16, 28).

Ţara Românească. *cum va mai zici* (Tg. Jiu, 1591, DIR, B. VI, 22, nr. 26).

-ĭ

Dispariţia lui *-ĭ* (< *i*) în articulaţia consonantică precedentă apare în toate textele, atunci cînd *-ĭ* e precedat de *č, š, ts*, fără ca să putem preciza dacă nu e vorba de o insuficienţă grafică, atunci cînd finala cuvîntului este scrisă deasupra rîndului; fenomenul e atestat rareori după oclusive.

Regula este însă de a nota pe *-i*, menţinut în grafie din cauza rolului său morfologic, de exemplu ca indicator al pluralului, în *toţi* etc.

Iată cîteva exemple de notaţii care omit pe *-i:*

a) după *č: mič* (pl., S, ps. 41, 7), *silnič* (pl. S, ps. 17, 18);

b) după *š: însuş* (S, cînt. 2, 12), *trecuş* (pf., 2 sg., S, ps. 9, 22), *sănătoş* (Suceava, 1593—1597, LB, 50, 12—13):

c) după *ţ: toţ* (Mănăstirea Moldoviţa, 1592, LB, 46, 29), *să fiţ* (Suceava, 1593—1597, LB, 50, 12).

d) după alte consoane: *m* (= *mi*, pron. pers. enclitic, H: *ce-m va fače*, ps. 55, 12 etc.; S: *se-m dai*, ps. 7, 5 etc.).

Densusianu (H.d.l.r., II, p. 88; ed. rom., p. 60) şi Candrea (S. I, p. 150) consideră ca notaţie zero şi notaţia cu ь; de fapt, ь aici notează pe *ĭ*.

Nandriş (Lg. roum. corresp., p. 218—219): *-i* « reste articulatoire sus-glottique », vocală surdă în secolul al XVI-lea.

-u

Textele, cu excepţia celor indicate mai jos, nu prezintă grafii consecvente: se notează fie *-u* după grup de consoane sau nu, fie -ъ, -ь, -ѧ sau *-o*, fie zero, fără ca să putem preciza că în cutare regiune apare în mod constant cutare notaţie, care ar putea fi opusă altor notaţii dintr-o regiune diferită. Regula generală, aşadar, o constituie notaţiile capricioase în toate textele. Găsim acelaşi cuvînt notat în chipuri diferite, chiar în acelaşi text, de exemplu *covor* (192, 24, 25—30), *covoru* (193, 31), *aurь* (197, 137), *aur* (204, 306), *făn* (206, 394), *fănu* (207, 380; Mănăstirea Galata, jud. Iaşi, 1588, CB, I), *cum* (de 3 ori) şi *cumu* (de 2 ori; Cîmpulung, jud. Argeş, 1521, N), *kendu* (= cînd, 146, 11), *kend* (148, 12 etc.), *suentu* (= sfînt, 152, 5 etc.), *suent* (158, 16), *ueselindu* (= veselind, 158, 13), *uiselind* (146, 5), *hommu* (= om, 148, 2), *om* (148, 3), *adczutoru* (= ajutor, 154, 6), *adczutor* (149, 1 etc.), *uaku* (= veac, 154, 9), *uak* (166, 1), în T.

În CV, însă, *-u* e notat în mod constant, după consoană sau grup de consoane; notaţia cu -ъ, -ь apare rareori: *aminь* (165, 6), *apostolь* (138, 3; 138, 5; 165, 7; 168, 1; 168, 10), *hicleşigъ* (65, 5), *Ierusalimь* (pretutindeni, *Ierusalimu* de 3 ori), *Israilь* (109, 9), *Savaothь* (132, 4) şi *tuturorь* (142, 8). În S, notaţia variază după copişti: la copistul A, *-u* e notat după grup de consoane: *căndu* (ps. 3, 13), *săntu* (ps. 9, 21); după consoană simplă, de cele mai deseori timbrul vocalei finale nu e indicat (notaţia zero): *răsădit* (ps. 1, 3),

lut (ps. 2, 9) etc. Sînt însă cazuri cînd timbrul acestei vocale e notat prin ь și, de 20 de ori, prin *u*. Copiștii B și C întrebuințează pe *u* și ierurile în mod capricios. Aceleași notații se regăsesc în H, V și GB. În ceea ce privește notația zero, trebuie ținut seama de faptul că în textele manuscrise, consoanele finale sînt notate, deseori, deasupra rîndului. Așadar, nenotarea vocalelor finale, în astfel de cazuri, e datorată unei insuficiențe grafice. Singurele fapte care trebuie, prin urmare, reținute, în cazurile acestea, sînt faptele pozitive, adică existența cutărei sau cutărei grafii.

Iată cîteva exemple:

Moldova. *mărturisăscu, au fostu, am dăroitu* (Ținutul Fălciului, 1572, DIR, A. III, 5, nr. 9), *largu* [2], *mărturisescu ce omu au fostu* (Luca Stroici, 1593, DIR, A. IV, 74, nr. 93), *lăcuindu, au fost bunu, turcescu, mai multu, dereptu, dumnedzescu, înțeleptu, amu fostu* și *amu fost, amu vorovit* (Id., 1593, l.c., 74—76, nr. 94), *am fostu, săntu, locu* (Id., 1593, l.c., 76, nr. 95), *mărturesesco, amu vănduto, amu datu* (jud. Bacău, 1598, DIR, A. IV, 229, nr. 271).

Țara Românească. *văilor, hotarăloru* (Tîrgoviște, 1556, DIR, B. III, 40, nr. 51), *am muncitu, multu, iazu, au săpatu* (Mănăstirea Bistrița, jud. Vîlcea, 1573, DIR, B. IV, 127, nr. 130), *bârъbatulu, să lovĕscu, căndu, amu vândut, am întrebat* (1579—1580. DIR, B. IV, 416, nr. 420), *au mersu* (Tg. Jiu, 1591, DIR, B. VI, 22, nr. 28), *dinu* [2] și *dinь* (Rîmnicul Vîlcea, 1594, DIR, B, VI, 107, nr. 120), *au plătitu, am văndutu, se-au sculatu, ne-am făcutu, am datu, am prinsu,* dar *au rămas, am avut, am pus* etc. (Glodeni, jud. Dîmbovița, 1595—96, DIR, B. VI, 188, nr. 204), *Adamu, amu cumpăratu, au văndutu, tuturoru* (jud. Vîlcea, DIR, B. VI, 282, nr. 299), *amu văndutu* [2], *dereptu,* dar *amu scris* (jud. Dîmbovița, 1600, DIR, B. VI, 374, nr. 386), *amu dat, amu miluit, amu cumpărat* (Craiova, 1600, DIR, B. VI, 394, nr. 407).

-u ortografic, pus la toate cuvintele: *frumosu, locu, (au) datu, găndu, fiindu, celu, spusu, întrebatu* etc. (Brănești, Țara Românească, 1622, Hasdeu, Arch. ist., I, 1, p. 31).

Am văzut mai sus (p. 415) că în textele din secolele al XIII-lea—al XV-lea nu găsim pe *-u*.

Dacă ne adresăm unor texte încă mai vechi, constatăm că *-u* final amuțise chiar în secolul al XIII-lea, după consoană simplă (v. mai sus, l.c.).

V. obiecțiile lui Procopovici, DR, VI, p. 405 ș.u. și Rosetti, RIR, XVI, p. 86.

Din faptele expuse mai sus rezultă că în secolele al XIV-lea—al XV-lea ierurile aveau un rol pur ortografic. Două fapte vin să confirme această concluzie:

a) deja în textele vechi slave (cópii din secolele al X-lea—al XII-lea) se manifestă tendința de dispariție a ierurilor neintense; fenomenul acesta a fost urmat, mai tîrziu, de amuțirea lui ъ și ь finali, conservați în scris în puterea tradiției;

b) în textele românești din secolul al XVI-lea, ierurile și *-u* sînt notați în cuvinte care n-au comportat niciodată vocale finale și în care, deci, nu poate fi vorba de conservarea lui *u*: *dinь, primь* (= prin; V, ps. 141, 8; cînt. 3, 10), *dinь, kipь* (< magh. *kép*), *den* (PO, Gen., 12, 1; 13, 11; 24, 67), *akmussu* (= acmuș), *kipu* (= chip, T, 148, 1, 2; 150, 7; 156, 1).

În lumina acestor constatări, grafiile variate dintr-un text ca inventarul Mănăstirii Galata (CB, I, 192, ș.u.), comparate cu grafiile consecvente din alte texte contemporane, de exemplu *-u: amu (trimis), amu scăpat, m-amu rugatu, dereptu, m-a prinsu, dzacu, sămtu* (Bistrița, 1600, LB, nr. 8), sau *-o*: *Cămpolungo, jeloito, Iono, bătrăneloro, forato, irelo, brьbătesco, altolo, dereptolo, dă < n > so* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al

XVII-lea, LB, nr. 9), apar ca simple aplicații ale diferitelor procedee ortografice, fără valoare fonetică. Întrebuințarea lui *o* se explică prin faptul că *u* e notat, în unele texte, cu ajutorul slovei *o*: *molți*, *boni* etc. (v. mai sus, p. 447); *o* la finală ar avea deci valoarea notației cu *u*, în această situație.

Grafia cu *-u* cere cîteva lămuriri.

Sistemul de accentuare al limbii române a provocat reducerea duratei, asurzirea și închiderea timbrului vocalei finale de silabă neaccentuată. În felul acesta se explică dispariția lui *-u*. Pe de altă parte, româna cunoaște o pronunțare explozivă a consoanei finale, care poate da naștere unui timbru vocalic; posibilitățile, în această privință, merg de la simpla explozie, la timbrul *u*, *ă* sau *î* la finală. De aici: *alb'*, *albu*, *știută*, *vîndutî*; în felul acesta trebuie explicat și primul *ă* din *venitără*, *făcutără* etc., forme din limba vorbită. Acest *u* final, produs pe cale fonetică, e întrebuințat, din nevoi ritmice, în cuvintele care termină versurile populare cîntate; el închide silaba care urmează imediat după accentul dinamic:

La trei ani dac-am venitu
Am găsit locul pîrlitu.

Ov. Densusianu, Din istoria amuțirii lui *u* final în limba română, AAR, 26 liter., p. 1 ș.u.; H.d.l.r., II, p. 93 ș.u.; T. Papahagi, Cercetări în Munții Apuseni, GS, II, p. 47; Papahagi, Maram., lvi—lvii; A Graur, Romania, LIII, p. 397. După Densusianu, *-u* a dispărut cu atît mai repede, cu cît era mai depărtat de accentul de intensitate: 1. *o'mulu*, 2. *o'mu*, 3. *vorbe'scu* (după grup de consoane). Mărturiile variate ale textelor s-ar explica prin faptul că textele provin din regiuni diferite; în unele regiuni, *-u* fusese conservat (notația cu *-u*), în altele trecuse la *-ŭ* (notația cu ierurile). Rosetti, ML, p. 228 ș.u., 176 ș.u.; E. Petrovici, Cons. dure și moi, p. 127 ș.u.; v. și observațiile lui L. Gáldi, în ediția dicționarului lui S. Klein (Dictionarium valahico-latinum, Budapesta, 1944, p. 46—52: *-u* în special după *ts* și *š*); Anexa, aici mai jos, p. 639 ș.u.

După cum am văzut mai sus, CV e singurul text care notează în mod consecvent pe *u* final, notațiile cu ierurile fiind rare; în celelalte texte din secolul al XVI-lea, notația cu *-u* alternează cu notația cu ierurile.

Avram observă că aria cu *-u*, din zilele noastre, se află în apropierea regiunii în care se presupune că s-au tradus primele cărți religioase în românește.

El socotește că în CV notația cu *-u* corespunde realității fonetice: *u* final făcea parte din sunetele sau fonemele limbii vorbite.

Dar dacă adoptăm această teză, rămîne neexplicată starea din celelalte texte.

Pe de altă parte, nu ni se spune cum se explică notația cu *-u* la cuvinte care nu au comportat niciodată un *u* final.

Căci dacă acest *-u* provine din *u* latin, cum admite Avram, această explicație nu mai e valabilă pentru grafiile cu *-u* din CV în cuvinte ca: *rodu*, *kipu* (de 3 ori), *alĕnu* (de 4 ori), *zboru* (de 2 ori), *eresu* (de 2 ori), *sîntu* (3 pl. ind. pr., vb. *a fi*, de 3 ori), *găndu* (de 3 ori), *glasu* (de 3 ori), *ğudețu* (de 3 ori), *izvoru*, *istovu*, *Iacovu* (de 4 ori).

Aceste exemple sînt suficiente pentru a anula explicația privitoare la realitatea lui *u* ca sunet sau fonem. Ele arată fără putință de îndoială că scrierea lui *-u* este un obicei grafic, fără valoare fonetică sau fonologică.

Explicația dată de noi nu exclude însă existența pronunțării cu *-u*. Dar grafiile din CV nu ne autorizează să semnalăm pronunțarea cu *-u* în secolul al XVI-lea decît în cazuri ca *fiiu* sau *vekiiu*, semnalate de Avram (Graf. chiril., p. 78).

În consecință, față de această situație, trebuie să ne mulțumim, în starea actuală a cunoștințelor noastre, cu explicația pe care E. Petrovici și noi înșine am dat-o grafiei cu *-u* (v. mai jos, Anexa, p. 639 ș.u.).

Că scrierea cu -*u* e un fapt de grafie ne arată și T, în care putem releva exemplele următoare:

fără -*u*: *timpul* 148/4, *kum* 148/5, *domnul* 150/1, *skulatul* 150/3, *kum* 156/13, *mesterul* 158/15, *kinul* 160/6,

cu -*u*: *muritu* 148/12, *akmussu* 148/1.3, *trupulu* 148/3, *orassu* 150/2, *raku* 154/9, *ramanu* 156/12, *suentu* 156/1, *kipu* 156/1, *uerniku* 156/4, *lukrullu* 158/6, *darulu* 158/8, *svatu* 164/8.

Exemple ca *orassu* (= oraș), *uaku* (= veac) sau *kipu* (= chip) din T, al căror etimon nu a comportat un -*u*, dovedesc cu prisosință valoarea pur grafică a lui -*u*; de asemenea, *trupulu* sau *lukrullu*, în care nu poate fi vorba de păstrarea lui -*u* la articolul enclitic.

Adoptînd explicația prezenței lui -*u* ca un fapt de grafie, se rezolvă nedumerirea lui Avram (Graf. chiril., p. 43), care socotește grafiile din H inexplicabile.

Avram aduce două obiecții explicației lui -*u* prin silabisirea sunetelor din cuvîntul fonetic:

1. de ce nu se notează vocale și în interiorul cuvîntului, nu numai la finală?

De fapt, există exemple de notare și în interiorul cuvîntului, dar rare: v. scrierile lui Petru Șchiopul (v. mai sus, p. 409), iar în zilele noastre, în texte scrise de semiculți: *săcrisoare, scîrisă* etc. (v. mai jos, Anexa, p. 650).

2. de ce nu se notează, la sfîrșitul cuvîntului, și alte vocale decît *u* (de exemplu *ă, î*)?

Răspuns: se notează alte vocale de dialectologi sau de cei care au cules muzică populară, după cum am arătat mai demult (ML, p. 176, ș.u., 249 ș.u.).

Nandriș (Lg. roum. corresp., p. 221) socotește că -*u*, acolo unde e scris, se pronunța, în secolul al XVI-lea, fără a aduce argumente noi pentru a-și susține părerea. -*u* nu se pronunța: dovadă scrierile în versuri din literatura română veche: P. Zugun, *u* final în sec. al XVII-lea și al XVIII-lea, după textele în versuri (SCL, XXIII, 1972, p. 527—537). Cf. scrierea cu -*u* într-un text scris de un emigrant român din Drăguș, în America: Tribuna României, II, nr. 13, 1973, p. 3.

-ea′

În texte provenind din Maramureș, nordul Ardealului, Bucovina, Moldova și Banat, *ẹa* apare notat cu slova care notează pe *e*:

Nordul Ardealului-Maramureș. *me* (= mea), *ṛe* (= rea), S (ps. 70, 5, 6, 9 etc.; ps. 118, 101), *ače* (= acea), TM (149, 185 etc.), TB (450, 74), *ave* (= avea), TB (287, 118 etc.) *duče* (= ducea), TM (146, 180), *dzăče* (= dzăcea), TB (318, 35 etc.), *făče* (= făcea), TM (193, 159), *plânğe* (= plîngea), TM (193, 159 etc.), *va ave*, Leg. Dum. Cod. I (9, 16 etc., dar *veți avĕ*, 17, 12); în *Călătoria Maicii Domnului la iad* (TB, 313 ș.u.), grafia cu *e* este generală: *arde, pute, șede, zăce; dzăčĕ* apare o singură dată (TB, 320, 36).

Moldova. *me* (= mea), EP (p. 36); 1572, *a me* (Ținutul Fălciului, DIR, A. III, 5, nr. 9); 1591, *me* (= mea, DH, XI, 218); 1503, *șede* (= ședea, AAR, 20 ist., 445). Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, *(să să) de* (LB, 54, 16); 1604—1618, *(de am) pute* (LB, 73, 5). Bîrlad (?), 1588, *a ține, ače* (= acea, CB, I, 51, 1, 12). Mănăstirea Moldovița, 1601—1602, *(să se) de* (LB, 70, 8). Suceava, începutul secolului al XVII-lea, *(nu l-arѧ mai) ѱnvie* (LB, 63, 11); 1601, *(veț) vede* (LB, 70, 15).

Țara Românească. 1597—1600, *a me* (jud. Prahova, DIR, B. VI, 296, nr. 312). 1598, *parte me* (jud. Argeș, DIR, B. VI, 333, nr. 334). 1600, *ace parti* (jud. Dîmbovița, DIR, B. VI, 374, nr. 386).

Banat. *tăče* (PO, Gen., 24, 21); *ua aue* (= va avea), T (158, 11), *ua remane* (= va rămînea, 160, 2), *mania me* (= mînia mea, 146, 6), *ua cyne* (= va ținea, 146, 9; 154, 2), (*sse putem*) *uede* (= să putem vedea, 148, 14).

Grafia cu *e* notează un fonetism curent și în zilele noastre în aceste regiuni: *è* (= *e* deschis; corespunde lui *ea*, în această poziție, din Țara Românească). Grafiile cu ѣ, ѧ, care apar în textele din Maramureș, nordul Ardealului, Bucovina, Moldova și Banat notează, deci, pe *è;* dar caracterul polifon al acestor slove nu ne-ar fi îngăduit să ajungem la această precizare, dacă n-ar fi fost întrebuințată și slova *e*, a cărei valoare fonetică nu dă loc la interpretări.

VOCALELE ÎN HIAT

1. Textele din secolul al XVI-lea ne oferă o serie de exemple de reducere a hiatului dintre două vocale, prin epenteza unei semivocale.

Hiatul *i-a* [și *î-a*] e notat după cum urmează:

dzua, H (ps. 21, 3 etc.), S (ps. 12, 2 etc.), V (ps. 90, 6 etc.), CV (13, 8 etc.), TB (291, 124), Leg. Dum. Cod. I (19, 5 etc.), Caz. I (28, 11 etc.), *zua*, PO, (Gen., 1, 5), CP_2 (ps. 31, 3), *dzuoa*, S (ps. 1, 2), H (ps. 18,3), CV (22, 6), TM (52, 14), *dzia*, PO (Gen., 47, 23).

i > *î* după *dz*, și *î* > *u*, sub influența lui *u̯*.

Pentru hiatul *o-ă* găsim notațiile următoare:

a) *oao* și *oaă: amăndoao*, CV (48, 5), *doao* (pretutindeni), *noao*, H, S (ps. 80, 14), *ploao*, S (ps. 10, 6), CP_2 (ps. 77, 24), *vòao*, CC_2 (225, 1, 2), *doaâ*, H (ps. 61, 12), *doaî* (Moldova, Luca Stroici, 1593, DIR, A, IV, 76, nr. 95).

b) *oo: doo* (S, cînt. 2 titlu), Făurei (jud. Vaslui), 1592 (Bianu, DR, 3. 6), Țara Românească, 1600 (AAR, 20 ist., 483, 2), *încotro* (Tg. Jiu, 1591, DIR, B. VI, 22, nr. 26), *ploo*, CV (135, 8), S ps. 77, 24);

c) *oa: doa*, CV (71, 2), V (cînt. 2, titlu), *noa*, V (ps. 143, 12), *ploa*, EP (36), *ploa-va*, H (ps. 10, 6), *roa*, V (cînt. 2, 2).

Grafia aproximativă *noae* (= nouă) apare la Cîmpulungul Moldovenesc (jud. Suceava), 1595 (LB, 48, 12) și în PO: *în a șaptĕsprădzĕče dzi luniei a doae* (PO, Gen., 7, 11).

Hiatul *u-ă* e reprezentat prin grafiile următoare:

adv. *ĭuo* « unde », H (ps. 1, 5 etc.), V (ps. 106, 7 etc.), CV (15, 7 etc.), TM (122, 236), TB (290, 123; 291, 124), PO (Gen., 37, 19; 38, 21), *io*, CP (ps. 41, 11 etc.), CT (Mt., 3 etc.); Cîmpulung, jud. Argeș, 1521 (N); *încătruo* (grafie generală) și *încătroo* (TM, 50, 10), *nuor* (grafie generală) și *noor*, H (ps. 104, 39). TM (148, 183), *văduo* (grafie generală).

Hiatul *u-a* e notat *oa* și *uoa: loatu*, H (ps. 68, 30), *luoa*, H (ps. 148, 9).

Aceste grafii exprimă, deci, fonetisme ca *ziu̯a, zuu̯a, doau̯ă* (*dou̯e* > *dou̯ă* > *doau̯ă*, cu *o* > *o̯a* sub influența lui *-e* sau *-ă*, *dou̯ă, iu̯o, noau̯ă, iu̯ă* (Densusianu, H.d.l.r., II, p. 29; ed. rom., p. 24).

În EP, Leg. Dum. Cod. I și PO găsim notată trecerea lui *u̯* la *v: dzuva* (= ziua), *luva* (= a lua), *luvară* (= luară), *plovă* (= plouă, EP, 36), *dzova* (= ziua, Leg. Dum. Cod. I, 17, 12), *dziva*, PO (Ex. 13). Fenomenul acesta

(de exemplu fonetismul *a luva*) a fost semnalat în graiul vorbit în zilele noastre de românii din Serbia, în Oltenia (jud. Mehedinți, T. Severin și Vînju Mare) și în Ardeal (jud. Cluj). Același fenomen de reducere a hiatului pare a fi exprimat de grafia aproximativă *logat-am* (= luat-am), care apare în texte scrise de Petru Șchiopul (1591—1594), DH, XI, 232, 233, 357, 497; AAR, 20 ist., 441, 447).

Hiatul *ă-u: să cotați* (Craiova, 1591, DIR, B. VI, 25, nr. 29).

2. Există o serie de grafii care marchează hiatul. Astfel, în textele scrise de Petru Șchiopul găsim grafii ca *avuzi* (AAR, 20 ist., 444), care pot fi comparate cu notațiile *am avudzit, să ne lăvudăm,* care apar în texte scrise în Bucovina în întîia jumătate a secolului al XVII-lea (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, 1637, 1640, DB, I, 59, nr. 79 și 73, nr. 96); grafiile acestea pun deci în evidență hiatul *a (ă)-u.*

DIFTONGII CRESCÎNZI

e̯a'

Diftongul *e̯a'*, urmat în silaba imediat următoare de *a (ă)*, a fost monoftongat în *a*, din cauza influenței asimilatoare a lui *a* din silaba următoare, la care s-a adăugat influența lui *a* accentuat care formează al doilea element al diftongului: **measă* > *masă*. Monoftongarea era efectuată în secolul al XVI-lea; *masă* este dat în H, de exemplu (ps. 68, 23).

e̯a monoftongat în *a* apare în graiurile din Moldova: *tocmală* (Ținutul Fălciului, 1572, DIR, A. III, 5, nr. 9; Luca Stroici, 1593, DIR, A. IV, 77, nr. 95).

1. Un caz special este format de cuvintele în care *e̯a' (-a)* era precedat de *ț* sau *s;* grafiile nu ne îngăduie să admitem că monoftongarea lui *e̯a* se petrecuse în toate regiunile. Astfel, CV (103, 8—9) prezintă grafia *sĕră*, în care *ĕ* notează diftongul *e̯a*, pe cînd H cunoaște, pe lîngă *sĕră* (de exemplu, ps. 89, 6), și grafia *sară* (ps. 29, 6; 54, 18; 58, 7, 15; 103, 23; 140, 2), care redă monoftongarea diftongului; notația *sara* apare și în T (148, 2). În S, grafiile *sară* (ps. 140, 2), *țara* (ps. 77, 51; 80, 6, 11; 104, 32, 35) apar pe lîngă *sĕră* și *țĕră.*

țĕră (Pietrari, jud. Dîmbovița, 1627, Hasdeu, Arch. ist., I, 1, p. 14, nr. 12).

Monoftongarea a fost provocată de consoana continuă precedentă; o probă despre această acțiune a consoanei continue o avem în grafiile *deșartă* (S, ps. 107, 13; CT, Mt., 48; PO, Gen., 37, 24), *șarbă* (TM, 150, 186; CPr., Act., 12, 13), *șază* (TB, 467, 104; CT, Marcu, 15). Din aceeași cauză, *e̯a* a fost monoftongat în *a*, nu în *e*, cum era de așteptat, în *acăstĕ*, CV (47, 13), *greșaște*, CV (122, 10), *îndulcaște*, S (ps. 63, 5), *șarpe*, S (ps. 139, 4), *sfrъșaște*, S (ps. 28, 9), CPr. (Iac., sumar, 20) *slujaște*, TB (424, 28). Grafiile acestea sînt generale în textele din secolul al XVI-lea: primul element al diftongului *e̯a* a fost absorbit de consoana continuă sau semioclusivă precedentă.

Diftongul a fost însă conservat, acolo unde juca un rol gramatical; astfel, în adj. f. *dreaptă*, unde *e̯a* alternează cu *e*, de la forma masculină: *drept/dreaptă*, el constituie o alternanță morfologică, prin opoziția *e/e̯a*.

Notațiile cu *ě* în cuvintele de origine slavă ca *sfět* (S, ps. 12, 2; V, ps. 2, 6), *svět* (CV, 19, 3), *svěștnic* (S. ps. 17, 29), *věči* (Suceava, 1597, CB, I, 77, 9) pot fi datorate analogiei grafice cu formele slave *sŭvětŭ*, *svěštĭnikŭ*, *věčino* etc.

2. Conj. *dacă* e notată *deca* în CV (7, 3 etc.), S (ps. 67, 14), TM (147, 181), TB (285, 113; 415, 20; 423, 28), CT (Mt., 39 etc.), Moldova, 1593 (DH, XI, 349), *děca* în GB (741, 55, 4), TM (102, 202; 227, 224), CP (ps. 55, 7), PO (Gen., 2, 19 etc.), LB, 59, 11 (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea), *deaca* (Iași, 1606, AAR, 20 ist., 492), *deac'* (*am văzut*, Roman, 1605, DR, 8, 4), *decă* (*decâ*), în Cat. M. (257, 24), *daca*, în CB, I, 57, 5 (Tg. Jiu, 1591) și *dacă*, în CB, I, 29, 12 (Bacău, 1581), *dica* (Țara Românească, 1577, DIR, B. IV, 295, nr. 297), *dec(a)* (Țara Românească, 1595, DIR, B. VI, 180, nr. 197).

daca (Iași, 1644, Hasdeu, Arch. ist., I, 1, p. 56, nr. 56; *děca* [2] (Bisericani, Moldova, 1650, Hasdeu, l.c., p. 79, nr. 96).

Meyer-Lübke a arătat că *deca* este un compus: *de* + *ca*: cît timp cuvîntul a fost simțit ca fiind compus, accentul cădea pe finală: *deca'* (v. N. Drăganu, DR, III, p. 273); cînd simțul compoziției a dispărut, accentul a trecut pe prima silabă: *de'ca*; *e* a suferit atunci diftongarea, fiind urmat în silaba imediat următoare de *a*: *d̯eaca*. *Dacă* se explică din *d̯eaca*: monoftongarea lui *e̯a'* a fost provocată de *a* următor (*daca*); timbrul *ă* al finalei (*dacă*) provine din trecerea normală a lui *a* neaccentuat la *ă*.

Această explicație, admisă de Drăganu, (DR, III, p. 272 ș.u.), a fost respinsă de Candrea (S, I, p. 130) și Densusianu (H.d.l.r., II, p. 59; ed. rom., p. 42): *deca* nu era accentuat în frază. Obiecția e nefundată, pentru că *deca* era accentuat cel puțin la inițiala frazei: *deca am venit* etc. *Deca* nu este compus din *de* + v. bg. *ako*; explicația aceasta e contrazisă de formele atestate în textele din secolul al XVI-lea: *de* + *ako* ar fi trebuit să fie redat prin *deacă*; textele nu cunosc însă decît pe *deaca*.

i̯e

1. Diftongul *i̯e*, cînd silaba următoare conținea o vocală de timbru *e*, apare notat, în toate textele, cu ajutorul slovelor ѧ, ѣ, ꙗ, є, ɛ și ѥ. Toate textele cunosc alternanțe grafice; ѧ, ꙗ, ɛ, ѥ: *ѧle*, *ĭale*, *ĭele*, *ѧpe*, *ĭape*, *ĭepe*, *muѧre*, *muĭare*, *muĭere*, în texte diferite, sau *ĭaste* și *este* (H, S, 15, 6; 72, 25), *muѧrѧ*, *muieriei* și *muĭarě* (PO, Gen., 3, 15, 16; 18, 9), *muѧre* și *moerѧ* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 54, 4, 5, 6), (*voĭu*) *piĭarde* și *văm pierde* (PO, Gen., 18, 32; 19, 13) etc., în același text; numai V și CV notează în mod constant diftongul cu ajutorul slovelor ѧ și ꙗ; *iaste* (Țara Românească, 1577, DIR, B. IV, 295, nr. 297; document în limba slavă, 1596, D. Bogdan, Gl., p. 66), *iaste* [2] (Moldova, Luca Stroiči, 1593, DIR, A. IV, p. 74, nr. 93), *iaste* (Moldova, 1593, DIR, A. IV, p. 74—75, nr. 94). Dimpotrivă, în T, diftongul e notat în mod constant *ie*: *iele* (154, 3), *ieste* (pretutindeni). Grafia aceasta mai apare într-un zapis de danie din Cerneți (jud. Mehedinți) 1599: *es* < *te* > (CB, I, 88, 11).

iape[4] (Iași, 1622, Hasdeu, Arch. ist., III, p. 217). Un bucovinean, profesor universitar, pronunță destul de clar *i̯aste*, cu diftongul *i̯a* (5 martie 1941). Așadar, *i̯a* este păstrat într-o regiune, pe cînd în cealaltă se pronunță *i̯e*.

Grafiile *e*, *ĭe* (sau *ie*, în T, text scris cu litere latine), notează diftongul *i̯e*; așadar, se ajunsese la acest stadiu fonetic, în secolul al XVI-lea. Trecerea lui *i̯a'* la *i̯e'* a fost provocată de vocala de timbru *e*, conținută în silaba următoare, ca și în cazul *e̯a*-*e* (*le̯aǧe* > *leǧe*). Notarea diftongului cu ajutorul slovelor ѧ, ꙗ, în regiunile în care *i̯a* trecuse la *i̯e*, este, desigur, tra-

dițională. În interpretarea valorii fonetice a acestor slove, trebuie ținut seamă și de faptul că în mediobulgară ѧ notează și diftongul *ie*.

Cf. H.: *dzisѧ, întoarsѧ, numѧle, ucisѧ* (= dzise, întoarse, numele, ucise, ps. 9, 27; 9, 32; 8, 10; 104, 36).

Fonetismul normal, cu diftongul *ie: iezeru* (< v. sl. *jezero)*, apare în S (ps. 113, 8) și în CT (Luca, 17); *ĭazăr* (H, ps. 113, 8) și *ĭazere* (S, V, ps. 106, 35) sînt fonetisme analogice, după *iaz* (Densusianu, H.d.l.r., II, p. 74—75; d. rom., p. 51—52).

Notația ѧ și ѩ în cuvinte ca *boier, ĭesle, prieten* etc. reproduce ortografia cuvintelor slave: *javě, boljarŭ, jasli, prijatelĭ* etc.; întrebuințarea slovelor ѧ sau *ĭa*, în *boѧri* sau *boĭari*, de exemplu, este, prin urmare, un simplu fenomen grafic.

2. Prezența diftongului *ie* în *mierurata* (= minunata, CV, 147, 1) se explică în modul următor: **mirare > a se mera* în mod normal, prin trecerea lui *i* neaccentuat la *e*. Ca un fonetism particular Moldovei, a fost relevată în zilele noastre forma *(eu mă) mier*, cu diftongarea spontană a lui *e*, ca în *mierğe, triečе* (fonetisme curente în graiul moldovenesc de astăzi). După *miera*, fonetism normal în secolul al XVI-lea, în părțile de nord ale Ardealului, s-a refăcut un *mierurat*.

Mierğe, triečе, în Moldova, jud. Brașov (ML, p. 503), jud. Olt (E. Gamillscheg, Die Mundart von Șerbănești—Titulești, Jena-Leipzig, 1936, p. 91). Asupra condițiilor în care sa produs fenomenul, v. ML, p. 93 ș.u.

iu

1. Fonetismul normal, cu *iu*, apare în *menčiun(r)os*, dat de CV (166, 14 etc.), H, S (ps. 61, 11 etc.), V (ps. 108, 2 etc.), TM (122, 236), TB (332, 47, și în *strunčiura*, S (ps. 67, 22 etc.). Reducerea diftongului, prin analogie cu formele verbului *a minți*, care nu-l cunoșteau, apare în *menčinos, minčinos*, TB (463, 97), CP (ps. 32, 17 etc.), CT (Ioan, 32), PO (Gen., 38, 23), *strunčina*, CP (ps. 67, 22 etc.).

menčiunos >minčinos, prin reducerea lui *iu* neaccentuat la *i*, ca în alte cazuri (Densusianu, GS, VI, p. 390).

2. La inițială, diftongul e conservat în *iușor*, Leg. Dum. Cod. I (20,2), TB (416, 20), CPr. (I, Corint., 4, 3), *iușira*, CV (93, 7—8); *ușor* e datorat unei false separații a cuvîntului, în legături sintactice ca *mai iușor > mai ușor*.

Iușor a fost precedat de **ieușor*; fonetismul *iu* (<*ĭeu*) e atestat în unele texte: *iară iu-s nětedъ* (PO, Gen., 27, 11), *iușoare* (TB, 416, 20); *iu* (= eu, Bistrița, 1600, LB, 52, 19).

3. Diftongul *iu*, în *mitĭutѧ, mitĭutelu* (CV, 123, 5, 7—8), pare a fi datorat contaminării lui *mitutel* (< **micutel*, CT, Mt., 106), cu *mititel*.

oa'

1. Diftongul *oa'* e notat *oa, o,* ѡ și rareori *ua (fuamete*, TM, 44, 1; *tuate*, TB, 452, 78; *venenuase*, Leg. Dum. Cod. I, 14, 3). Toate textele prezintă alternanțe grafice, în sensul că același text cunoaște grafii ca *codă* și *coadă*,

nostră și *noastră, omeni* și *oameni, tote* și *toate* etc. Sînt însă unele texte care notează în mod constant pe *ua* prin ѡ (ѻ); iată enumerarea lor:

Moldova. Circa 1600, *omeni* (SD, VI, 550, 4); *o* pretutindeni, Lucaveț (U.R.S.S.), începutul secolului al XVII-lea (LB, nr. 25). Suceava, 1601 (LB nr. 27).

Sudul Ardealului. Făgăraș, 1509, *nostră* (LB, 50, 2, nr. 6), Săliște (jud. Sibiu), 1601—1602, *fome* (= foame, SD, IV, 15, nr. 26).

Țara Românească. București, Berilești, cca 1608, *costa* (= coastă, CB, I, 169, 11); cca 1609 (CB, I, 173, nr. 30), Budești, ante 1600 (CB, I, 94, nr. 16). Jud Argeș, Cîmpulung, 1521 (N). Jud. Dîmbovița, Glodeni, 1596 (CB, I, 66, nr. 11).

Banat. T: *tota* (146, 8); *omeny* (146, 9); *morte* (148, 14); *flore* (148, 2); *se more* (= să moară, 148, 4); *nu pote* (148, 4); *nopte* (150, 3) etc.

Așa cum am arătat mai sus (v. p. 419), notarea diftongului *oa* cu ajutorul lui *o* se explică prin faptul că *oa* nu exista în vechea slavă; de asemenea, nici în limba maghiară, ceea ce explică grafiile din T. Această grafie nu răspunde, prin urmare, realității fonetice.

2. Formele accentuate pe radical ale verbului *a cuperi* apár cu fonetismul lor normal în S și CP: *coaperi* (ind. pr., 2 sg., ps. 16, 8 etc.), *coapere* (ind. pr., 3 sg., ps. 103, 9), CV (159, 3): H, S, CP: *descoapere* (ind. pr., 3 sg., ps. 28, 9); CT (Mt., 37 etc.). Dar H și S cunosc și forme cu *o: acoperi-mѧ*, H (imper., 2 sg., ps. 63, 3), *coperu,* S (ind. pr., 3 sg., ps. 31, 1). Fonetismul acesta se explică prin analogie: la infinitiv, *cuperi* era la fel cu *înfluri* (fonetișm normal în secolul al XVI-lea); s-au refăcut, deci, noi forme pentru indicativul prezent, după analogia lui *înflor, înflori, înfloare.*

3. În forma de vocativ masculin singular *ome* (v. citatele mai jos, p. 488), diftongul *oa* e notat *o* (trebuie ținut seamă și de analogia cu forma de nominativ-acuzativ *om*).

ua

Consonificarea lui *u* în *Molduva* < *Moldua* (v. exemplele la p. 448).

DIFTONGII DESCRESCÎNZI

au, eu, iu, ău

1. Al doilea element al diftongului *u*, este notat *v* în cîteva texte din secolul al XVI-lea: *tăvь*, S, cop. B (ps. 147, 2); această notație e, de regulă, în textele scrise de Petru Șchiopul (1591—1593): *iavu* (= eu), *mevu* (= meu), *răvu* (= rău, AAR, 20 ist., 440 și 450, 15), *iavu, evu* (= eu, DH, XI, 342, 343, 396). Lucaveț (U.R.S.S.), începutul secolului al XVII-lea, *av dat, av ieșit, av făcut, av cumpărat, sav* (= sau), LB, nr. 25.

Grafiile acestea redau în mod aproximativ semivocala *u*.

Cf. *doavo* (= două, Maramureș, 1770, SD, XVII, nr. 140) și *ievu* (= eu), într-un text românesc scris de un italian, în 1770 (AAR, 20 ist., p. 201—203).

2. *Miu* (adj. și pron. posesiv masc.) apare în CV (72, 10), H (ps. 15, 6), V (ps. 137, 1), TM (48, 7; 147, 182; 151, 188; 153, 190), TB (460, 92),

Leg. Dum. Cod. I (4, 1; 7, 6: 10, 8; 12, 3), Caz. I (46, 14, 15; dar și *mieu*, 45, 18), CT (Mt., 105), CPr. (I Corint., 11, 1), Cat. M (259, 10), PO (Gen., 15, 3). N (Cîmpulung, jud. Argeș, 1521), CB, I, 94, 3, 6, 11 (Budești, jud. Călărași, ante 1600); forma *mieu* este comună tuturor textelor din secolul al XVI-lea. *Miu* se explică prin trecerea triftongului *i̯eu̯* la *i̯u*, ca în *iușor* (v. mai sus, p. 465).

îi̯

î accentuat + *n* apare diftongat în *îi̯*, în textele lui Coresi (CPr., *căine*, 11, 1 și *păine*, 15, 2), Cod. T, L și PO: *căine, păine, căinelui*, Țara Românească, 1563 (CB, I, 248, 16), *Măine*, n. pr. (Țara Românească, 1577, DIR, B. IV, 295, nr. 297), față de *căne, păne* al textelor moldovenești și din nordul Ardealului-Maramureș. Totuși, formele nediftongate apar și ele, dar mai rar, la Coresi: *mâni*, CP (ps. 76, 3; 94, 5), CT (Mt., 5 etc.) și în PO: *mănile* (Gen., 49, 24), *păne* (Gen., 43, 25). Forma nediftongată, *pîne*, mai apare în alt text bănățean (*pane*, T, 150, 4) și în TB, pe lîngă forma diftongată: *căinilor* (324, 40, dar *mâini*, 354, 62—63; 356, 64; 364, 69) și *mânile* (452, 77, pe lîngă *măini*). *Mănele* mai apare, în 1600, într-un text din Țara Românească (AAR, 20 ist., 473, 5), iar grafia *căine* apare la Iași, în 1606 (id., 492). Grafiile din urmă dovedesc că formele nediftongate circulau încă în Țara Românească, sudul Ardealului și în Banat, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea; formele în care *î* (+ *n*) suferise diftongarea erau însă mai numeroase. Prezența formelor nediftongate, alături de cele diftongate, în PO și T, aruncă o îndoială asupra explicării prezenței lui *pîne* etc., la Coresi, prin originalele rotacizante pe care diaconul le-a avut ca model și în care fonetismul *pîne* era normal.

Mănele (Țara Românească, 1679, Hasdeu, Arch. ist., I, 1, 61, nr. 64). Același fenomen a fost semnalat în scrierile mitropoliților Varlaam și Dosoftei (secolul al XVII-lea): alături de formele diftongate (*cîine, pîine* etc.) s-au înregistrat altele, care nu cunosc inovația (D. Pușchilă, Molitvenicul lui Dosoftei, AAR, 36 liter., 8; C. Lacea, WJb, V, p. 55). În *Cazania* lui Varlaam (1643), *îi* e notat cu slovele ън (nu cu ъі): *demăinĕță, ğiupăinesei, măine, rămăine, tățăine. Cîine, mîine, poimîine, pîine*, la Varlaam și Dosoftei, în secolul al XVII-lea: v. J Byck, LR, III, nr. 6, p. 24 și Rosetti-Cazacu, Ist. lb. liter., I, p. 98.

Diftongarea lui *î* accentuat (+ *n*), în cuvintele indicate mai sus, se explică pornindu-se de la formele de plural, terminate în *-i*, prin anticiparea unei mișcări articulatorii: *cînĭ* > *cîi̯nĭ*. Tot prin influența lui *i* următor se explică fonetismul *strai̯kină* (= strachină), înregistrat în zilele noastre în Oltenia. După analogia formelor de plural s-au refăcut, apoi, noi forme de singular: *pîine* etc.

E. Gamillscheg, Olt. Mdt., p. 55. V. ALRM I, hărțile 21 (*ochi*), 27 b (*ochiului*) și 82 b (*ureche*).

îi̯ pentru *î* în Moldova (regiunea Tecuci), în n. pr. *Mînea*: *Măini, Măine* (și cumnatul lui M.; Huși, 1507 Costăchescu, DM de la B., p. 70): *îi* și *î* în Bucovina: *păne* (Moldova, 1764, T. Bălan, Documente bucovinene, București, f.a. VI, p. 113), dar *păini* (1767, T. Bălan, l.c., p. 105; 1767, p. 188).

ai̯, ei̯, ui̯

În S, găsim exemplele următoare:

ai̯: *căraire* (ps. 76, 20 etc.), *căntaire* (ps. 70, titlu), *ğiudecaire* (ps. 96, 2 etc.), *maire* (ps. 76, 20 etc.), *mestecaire* (ps. 74, 9), *scapaire* (ps. 90, 2), *staire* (ps. 118, 93—94), *taire* (ps. 88, 9 etc.).

ei̯: *cureire* (cînt, 4, 10).

ui̯: *minuine* (ps. 77, 4 etc.), *păduire* (ps. 77, 68).

Fenomenul mai apare în Leg. Dum. Cod. I: *saile* (11, 13), EP: *buinь*, *buine* (= bun, bune, 36), în copia unei scrisori adresate de un necunoscut lui Petru Șchiopul: *mairi* (pl., dar și *maire*, Moldova, 1593, DH, XI, 349), în EL: *maire* (Luca, 4, 33), deci într-un text copiat în Țara Românească; într-un text scris în Țara Românească: *cantayr* (= cîntar, 1500, Bogdan, Rel. Brașov, I, p. 345, 347).

În exemplele citate, diftongul a fost produs de *-ĭ* al formelor de plural sau de consoana palatalizată, potrivit explicației date mai sus (p. 467). În *cantair*, trebuie să plecăm de la pronunțarea palatalizată a lui *r* (*ŕ*): *cîntarĭ* (fenomenul apare în limba vorbită în zilele noastre).

Grafia *îngănarie* din H (ps. 78, 4), dacă notează un fonetism real, *r* palatalizat, ar putea explica procesul diftongării examinat mai sus, prin acțiunea elementului palatal, care a modificat în așa fel mișcarea limbii, încît s-a dezvoltat un *i̯* dinaintea consoanei (cf. pol. *koń*, pronunțat *koini̯*, sau fr. *peigne* < *pet'ne*). Dar grafia aceasta e izolată. Este firesc, deci, să plecăm de la plurale în *ĭ* pentru a explica prezența diftongului în *pîine* etc. (cf. *cantayr*, Tîrgoviște, 1500, Bogdan, v. mai sus și *cantair*, Suceava, 1460, Bogdan, DSM, II, p. 273). Sînt însă cazuri, de exemplu în limba vorbită din zilele noastre în Oltenia, cînd diftongarea se explică prin mecanismul descris mai sus: prezența diftongului în n. pr. *Costaik'e*, *Enaik'e* e datorată acțiunii lui *k'* palatalizat. În același fel trebuie explicată prezența diftongului *ai̯* în *maire*, *saile*, *taile*, forme date de un text copiat în nordul Ardealului, în secolul al XVII-lea. Într-adevăr, diftongarea se explică aici pornind de la forme cu *l'* (palatalizat sau chiar muiat): *tal'e*, de exemplu, fonetism înregistrat în zilele noastre în Maramureș. Așadar, *tai̯l'e* <*tal'e*. Fenomenul e deci normal, în limba română, și nu e nevoie, pentru a-l explica, să recurgem la presupunerea că diftongarea amintită a fost introdusă de copiști sași (cf. ML, p. 558 ș.u.). *Veichi*, *veiche*, *ureiche* (dar *ochi* etc.) apar în Codicele Pușcașul (scris în 1770 de popa Bucur Pușcașul, în ținutul Brașovului; C. Lacea, Codicele Pușcașul, RF, I, p. 67 ș.u.).

CONSOANELE

LABIALE

Labialele sînt nealterate în sec. al XIII-lea—al XV-lea; vezi mai sus, p. 420.

În examinarea textelor care urmează, ne vom referi și la texte din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea, pentru a îmbrățișa întreaga problemă.

Fenomenul palatalizării oclusivelor labiale și fricativelor labiodentale nu e atestat, în secolul al XVI-lea, în Țara Românească și în sudul Ardealului. În textele provenind din nordul Ardealului, Maramureș și Moldova, găsim grafiile următoare:

Nordul Ardealului-Maramureș. S., cop. A, *hi-veri* (ps. 5, 13), *hi-va* (ps. 1, 3), *(voru) hi* (ps. 5,6); la copiștii B și C întîlnim numai grafia cu *f* (*fi* etc.). V: *fier* este notat *heru* (o dată, ps. 149, 8). GB: *va hi*, *hiѧstrâ*, *hiecarele*, *hieșcum*, *nerâshirat* și *a fi*, *fie*, *fiind*, *firu*, *fiastru*. Leg. Dum. Cod. I: *hii* (= fii, pl., 3, 1), *hĕre* (= fiere, 8, 12), *heri* (= fiare, pl., 11, 1), *here* (= id., 14, 3), *herile* (= id., 15, 2), *va hi* (20, 3).

Ardeal. Alternanțe *h/f*: *voiu hi*, *veți hi*, *vor fi*, *va fi*, *să nu fiți* (L).

Bucovina. Jud. Suceava. Cîmpulung Moldovenesc, începutul secolului al XVII-lea, să *θie* (= să hie, LB, 54, 14); *va hi*, *sâ hiți* (LB, 55, 6, 11); *va hi* (LB, 57, 14); *vor hi*, *să fii* (LB, 58, 4, 7); *să hiți* (LB, 59, 26); 1604—1610, *nu poate hi*, *are hi*, *va hi*, *să hie* (LB, 73, 3, 4, 7, 9). Suceava, 1595: *va hi*, *să fie*, *să fiți* (LB, 49, 16, 17, 20); începutul secolului al XVII-lea, *herul*, *fer*, (2 ori), *să fie*, *să fiți* (LB, 62, 8, 10; 63, 19, 20). Mănăstirea Slatina, începutul secolului al XVII-lea, *să hiți* (CB, 66, 12).

Moldova. *va hi, să fie, hiecare, hiică-sa* (Prav. 1581, p. 768); 1 593, *a hi, Filip* (DH, XI, 349); *a hi, va fi* (DH, XI, 369); *Hilip*[2] (DIR, A. IV, 93, nr. 118); 1600, *să-i fii* (DIR, A. IV, 290, nr. 354); 1608, *Hilip* (SD, V, 11, 50). Jud. Bacău (Bacău, 1609, *a hi* (pretutindeni, DR, 13, nr. 14); Piatra Neamț, 1596, *va hi*, DIR, A. IV, 136, nr. 178). Jud. Galați, 1587, *să-i hie* (DIR, A. III, 344, nr. 421); jud. Vrancea, 1592 (?), *or hi, să fiie* (DR, 3, 4, 27); Vrancea, 1592, *chičiorăle, chescu* (= pisc), *chiscu* (= pisc), *grochi* (= gropi, Sava, Doc. putn., I, 140, 202). Ținutul Fălciului, 1572, *să hii, să hie* (DIR, A. III, 5, nr. 9). Jud. Iași, cca 1600, *a hi* (pretutindeni, SD, XI, 273, 12); 1609, *să hie* (SD, V, 80, 11); cca 1610, *Hilep* (SD, XI, 119, n. 1); jud. Neamț, 1595, *a hi*, dar *fičiori* (DIR, A. IV, 118, nr. 146). Tighina (U.R.S.S.), cca 1587, *(să no) vă hee, să heți* (SD, V, 391).

Nenotarea lui *f* sau, poate, notarea aproximativă a lui *h* (<*f*) apare în TM: *u cosеțъ de* ѧѵѧ *despletită* (48,8) = o cosiță de iară despletită (al doilea ѧ = ж ar fi datorat copistului neatent, care n-a înțeles cuvîntul), deci „o coamă de fiară despletită", interpretare asigurată de context (interpretarea lui Hasdeu, CB, II, 63: ѧѵѧ = „hidră" nu e mulțumitoare). Interpretarea lui Drăganu, Cod. T., 74: [mu] ѧѵѧ e posibilă; dar dacă ѧ = ж, nu; în acest caz, ѧ = *e*; cf. alte cazuri în Densusianu, H.d.l.r., II, p. 49; ed. rom., p. 35. Asupra grafiei *nitrăpolit* (= mitropolit), dintr-un text al lui Petru Șchiopul, v. Rosetti, Rech., p. 91.

În secolul al XVII-lea și al XVIII-lea, pe lîngă alterarea lui *f*, notată *h* și atestată într-un mare număr de texte provenind din nordul Ardealului, Maramureș și Moldova (v. Rosetti, Rech., p. 87 ș.u.), găsim și exemple de alterare a celorlalți membri ai seriei:

m: Maramureș. Glod, 1767, *mneu* (= meu, SD, XVII, 110, 391). Nănești, după 1784, *mneu* (SD, XVII, 140, 509);

v: Cîmpulung Moldovenesc (jud. Suceava), 1637, *ine* (= vine, DB, I, 59, 79); 1640, *să nu in* (= vin) și *va vini* (DB, I, 73, 96). Iași, 1621, *ii* (= viei) și *vie, vii* (DR, 62, 10, 11, 13);

p: Moldova. 1742, *ki(u)ă* (= piuă, și *piule*, 233), *kiper* (= piper, Bulet. Com. ist. a României, I, p. 241, 253, 278; 226, 227, 231, 236, 245, 251, 255, 262, 269). 1768, *kiuo* (= piuă, SD, VI, 65, nr. 7). Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, 1784, *pkiatra*[2] (Stefanelli, 148); 1787, *Pkinăt* (= Pinet, Stefanelli, 170); 1824, *keptar* (= pieptar, Stefanelli, 384, 272). Mănăstirea Pîngărați (jud. Neamț), 1644, *kičorul*[3] (Arch. ist., I, 1, p. 87, 112), dar *Petrile* (l.c., p. 88), în același text.

Lipsa palatalizării: *Fiera* (n.pr., Tîrgoviște, 1620, Nandriș, Doc. rom. Athos, 113). *Fillip*, (Suceava, 1506, Costăchescu, DM de la B., 44); *Firăviči* (= Fierescu, n.pr., Huși, 1555, Hasdeu, Arch. ist. I, 1, 110, nr. 155); *Piatra*[2], *pičior*[2] (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, 1780, T. Bălan, Noi documente cîmpulungene, Cernăuți, 1929, p. 45); *pičior*[4], *piatră*[4], (id., 1793, T. Bălan, l.c., p. 55); *pietre* (id., 1794, T. Bălan, l.c., p. 57); *piatră* (id., 1794, T. Bălan, l.c., p. 64); *piatră* (id., 1785, T. Bălan, l.c., p. 66); *piatră*[2] (Pojorîta, jud. Suceava, 1808, T. Bălan, l.c., p. 78); *pičior*[2], *piatră* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, 1811, T. Bălan, l.c., p. 82); *Peatră*[2] (Sadova, jud. Suceava, T. Bălan, l.c., p. 86); *piiatră*[5] (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, 1818, T. Bălan, l.c., p. 90); *piatră*[6], *pičior*[4], *gropi* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, 1822, T. Bălan, l.c., p. 95).

Palatalizarea labialelor: *Hiera* (n.pr., Tîrgoviște, 1646, Nandriș, Doc. rom. Athos, 185); *Keptărești* (sat, Tîrgoviște, 1649, Nandriș, l.c., 194), dar *Feresti* (sat, p. 199); *hie* (*-mă*), (Suceava, 1673, T. Bălan, l.c., p. 21); *kiitor*[3] (= pieitor, Pojorîta, jud. Bacău, 184), T. Bălan, l.c., p. 113); *Hilip* (Bucovina, 1767, T. Bălan, Documente bucovinene, București, f.a., VI, 184); *Panhil* (= Pamfil, Hîncești, U.R.S.S., 1756, Sava, Doc. Lăpușna, p. 197); *Alghina* (Chișinău, U.R.S.S., 1731, Sava, l.c., p. 167).

Palatalizarea lui *b* în *ǵ* e cunoscută de Dosoftei, care o semnalează în modul următor: în notele sale pe marginea unei Istorii universale (tipărită în 1544), publicate de I. Bianu (AAR, XXXVI liter., p. 151 ș.u.), cu privire la goți, semnalați în Moldova și în Pannonia, Dosoftei scrie: „Rumânii sînt *Ghețâi*. Iaste nume romănesc: *Ghețău*, un *biet*, o *biată*, în loc de

Ghet și *ghiață*". Așadar, Dosoftei consideră pe *ghet, ghiață*, drept forme palatalizate ale lui *biet, biată*, etimologie fantezistă, care prezintă însă avantajul de a semnala un fenomen fonetic real.

Fenomenul e atestat, în graiul femeilor moldovence de Dimitrie Cantemir (în Descriptio Moldaviae, scrisă pe la 1716): *ģine* (= bine), *ģie* (= ie). *nģie* (= mie), *kiatra* (= piatră). Cantemir nu înregistrează, însă, trecerea lui *f* la *h*; lipsa aceasta poate fi explicată prin faptul că fenomenul era curent, în Moldova, încă din secolul al XVII-lea (v. mai sus, p. 468—469), și, prin urmare, nu mai atrăgea asupra lui atenția cercetătorului, pe cînd celelalte fonetisme înregistrate de Cantemir apăreau ca o inovație, față de norma limbii comune.

Operele Principelui Dem. Cantemir, I, Descriptio Moldaviae, Ed. Acad. Rom., București, 1872, p. 151.

Din faptele enumerate mai sus, constatăm că în secolul al XVI-lea apar dese exemple de alterare a lui *f* și, la sfîrșitul secolului, un exemplu de alterare a lui *p*. În secolul al XVII-lea și al XVIII-lea apar cîteva exemple de alterare a celorlalți membri ai seriei.

I. Gheție și Al. Mareș, Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea, București, 1974, p. 121—122 au crezut că într-o scrisoare din 1592 (M-rea Moldovița), în *să ne tocmnim* (LB, 45, 12; 46, 4) ar fi atestată palatalizarea lui *m*. De fapt, *mn* e rezultatul unui fenomen de diferențiere, descris de S. Pușcariu (Limba rom., II, 1959, p. 116 și 393); *tokŭma* > *tocma* > *togma* > *tomna*.

« Poate că trebuie să vedem un caz de *bi* > *ģi* în cuvîntul *ghirăi* (= *birăi* « a fi primar »), într-un act privat din 1593 » (DH, XI, p. 342; textul e republicat, în DIR, A. IV, p. 85—86): Pușcariu, Ét. de ling. roum., p. 82. De fapt *birăi* = *grăi*, cu introducerea unei vocale într-un grup de consoane, obișnuită în scrierile lui Petru Șchiopul, v. mai sus, p. 409.

Faptele confirmă teoria lui A. Lambrior: nu toată seria *b, p, m, v, f* a fost alterată deodată, ci fiecare membru al seriei a fost alterat în mod independent. Primul membru al seriei care a fost alterat este *f*, ca mai slab articulat; au urmat, apoi, ceilalți membri ai seriei.

A. Lambrior, Du traitement des labiales *b, p, v, f* dans le roumain populaire, Romania, VI, p. 443—446.

Textele ne permit, deci, să urmărim etapele palatalizării, începînd cu secolul al XVI-lea, în diferite regiuni. Ele ne dau și exemple de etape intermediare: *mń* sau *pk'*.

Densusianu (H.d.l.r., II, p. 111—112; ed. rom. II, p. 73—74) admite că palatalizarea labialelor e un fenomen vechi în dacoromână. Apariția sporadică a inovației, în textele din secolul al XVI-lea, ar fi datorată influenței limbii scrise, care impunea formele cu oclusivele labiale sau fricativele labiodentale nealterate. Dacă în secolul al XVI-lea numai trecerea lui *f* la *h* este notată, aceasta se explică prin faptul că *p, b*, de exemplu, se îndepărtau mai mult de *k', ģ* decît *h* de *f*. La această explicație se poate obiecta că nu poate fi vorba, în secolul al XVI-lea, de o limbă scrisă care să se bucure de un prestigiu suficient pentru a-și putea exercita influența. Pe de altă parte, dacă acei care ne-au lăsat textele din secolul al XVI-lea ar fi evitat să noteze, în textele lor, palatalizarea labialelor, pentru că inovația se îndepărta prea mult de norma limbii literare, de ce, totuși, n-au avut același scrupul cînd a fost vorba de redarea rotacismului, inovație fonetică tot atît de îndepărtată de norma limbii comune? Nejustificată apare și diferența pe care Densusianu vrea să o stabilească între *f*, de o parte, și ceilalți membri ai seriei, de altă parte, pentru că *f* se îndepărtează tot atît de mult de *h*, ca și *p* de *k*. Cf. ML, p. 209 ș.u. Pușcariu, Ét. de ling. roum., p. 82 ș.u.: tradiția literară a făcut ca palatalizarea labialelor să nu fie notată în vechea românească. Căci palatalizarea nu exista în primele traduceri, care datează din secolul al XV-lea (Iorga). În regiunile din nord sau nord-vest, unde s-au făcut primele traduceri, chiar astăzi se pronunță *vin* și *fier*. V. în această privință, ML, p. 215 ș.u.

Asupra palatalizării labialelor, v. studiul lui D. Macrea, Palatalizarea labialelor în limba română, în Probleme de fonetică, București, 1953, p. 41 ș.u. Afirmația autorului că « primele

scrieri românești, apărute la sfîrșitul secolului al XV-lea și începutul celui de al XVI-lea în nordul Transilvaniei și în Maramureș nu au forme cu labialele palatalizate » e dezmințită de exemplele citate aici mai sus, la p. 468—469. În privința interpretării numelui τξιντξιλούκης, din 1143, prin ar. *ținți luk'ĭ* (« cinci lupi »), v. M. Lascaris, în BL, XI, p. 112, care a arătat că forma originară a numelui e *Tzintzouloukis* și că el nu poate fi deci explicat prin aromână. Pentru ansamblul problemei, v. observațiile noastre din ML, p. 220 ș.u., pe care le menținem întru totul, și studiile noastre din SCL, VI, 1955, p. 199—207; XI, 1960, p. 189—193; RLiR, XXV, 1961, p. 371 și în Zbornik za filologiju i lingvistiku, IV—V, 1961—1962, p. 289—290.

v

În cîteva scrisori particulare, *v* intervocalic nu e notat în numele Moldovei: Săliște (jud. Maramureș), 1593, *Moldua* (LB, 47, 12, 13), Mănăstirea Moldovița, jud. Suceava, 1592, *Molduoei* (LB, 45, 14).

Grafiile redau forma originară a numelui *Moldovei* (cf. got. *mulda*); *v* provine din consonificarea semi-vocalei *u̯* (v. Rosetti, Mélanges linguistiques, București, 1977, p. 153—154).

Papahagi, Maram., lx și 171, 48. *Mulduha*, în munții Sucevei (Șezătoarea, III, p. 82).

h

În regulă generală, spiranta surdă e conservată în cuvintele de origine străină: *catastih* (Mănăstirea Galata, 1588, CB, I, 192, 8), *hiclean* etc. (v. mai jos, p. 481; H, ps. 5, 6; S, V, ps. 138, 4; CV, 4, 12; TM, 125, 242; TB, 458, 88; Leg. Dum. Cod. I, 2, 1; CP. ps. 5, 6; CT, Mt., 16; PO, Gen., 14, 4), *marhă* « marfă, vite » (PO, Gen., 31, 1 etc., TB, 344, 55; Cod. T, 205, 44 r.; Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea; LB. 55, 11; 59, 11; 62, 15). Nordul Maramureșului, 1602—1617 (LB, 73, 21), *pohtă, pohti, pohtire* (pretutindeni, de exemplu H, S, CP, ps. 9, 24; CV, 142, 2; Cod. GT, 192, 4 r. etc.), *prah* (H, ps. 1, 4; TB, 451, 76; Cod. T, 213, 72 r.; CT, Mt., 35; CPr., Act., 22, 23; PO, Gen., 13, 16), *vătah* (CV, 72, 7; CT, Mt., 81; CPr., Act., 16, 27), *vihor* (H, ps. 10; 6; S, ps. 68, 16; TM, 148, 183; TB, 286, 116; CP, ps. 68, 16), *vrъh* (H, ps. 67, 22; TM, 100, 198; TB, 288, 119; CP, ps. 71, 16; CT, Mt., 11; PO, Gen., 6, 16), *zăduh* (S, V, CP, cînt. 2, 10; CT, Mt., 80; PO, Gen., 31, 40).

Uneori găsim atestată trecerea lui *h* la fricativa labiodentală surdă: *ficleane* (pl., Țara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 486), *poftă* (Moldova, 1593, DH, XI, 319), *pofti*, TM (101), 200; PO, Gen., 30, 31), sau la fricativa labiodentală sonoră: *vivorătu* (V, ps, 106, 25), *vrъvul* (S, ps. 71, 16; PO, Gen., 11, 4), *zăduoul* (v, cînt. 8, 66).

Dorogoi[2] (Moldova, 1591, Nestor Ureche, DIR, A. IV, 34, nr. 37), cu *g* originar (rus. *doroga* « drum »).

dz și z

dz și *z* în cuvintele de origine latină (< $d + \bar{\imath}, \breve{e}$) și *z* în cuvintele străine (< *z*) sînt notați cu slovele ѕ și з: *audzit, auzit, vădzut, văzut* și *treaz, viteaz, zid* etc. Texte din nordul Ardealului-Maramureș și din Moldova cunosc,

în genere, grafia *dz;* notația *z* în *văzură* a fost relevată o dată în S (ps. 47, 6); în Leg. Dum. Cod. I, găsim o dată grafia *crezut* (3, 7), pe lîngă grafia curentă cu *dz* (cf. *credzut*, 3, 3). Textele netraduse prezintă însă și notația *z* sau alternanțe *dz/z* în cuvinte în care ne-am aștepta să găsim numai grafia cu *dz*:

Nordul Ardealului. Suciul de Sus (jud. Maramureș), 1608, *dumnezeu* și *dzis* (LB, 78, 1—2).

Moldova. 1593, *să crează* și *slobodzit* (DH, XI, 320, 449). Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, 1604—1618, *dumnăzău* (LB, 76, 6; 77, 16). Bacău, 1581, *treizăci, vezut* (CB, I, 28, 5; 29, 12), Cucuteni, jud. Iași, 1600, *zeče* (DR, 5, nr. 6, 18). Iași, după 1606, *ziče, spănzura* (AAR, 20 ist., 492). Tg. Neamț, începutul secolului al XVII-lea, *zi* (LB, 67, 6, 7). Făurei (?), jud. Vrancea 1592 (?), *așezatu* (DR, 3, 24), Roman 1605, *am văzut* (DR, 8, 4). Trotuș, 1591, *čincizăči, văzut* (Arch. ist., I, 1, 105, 144).

Țara Românească. La Coresi și în textele din Țara Românească, găsim grafia *z* în cuvintele de origine latină. În TM, găsim grafia *z*, pretutindeni în textele care au fost copiate de pe CI și CPr. (nr. III și IX). În celelalte texte găsim grafia *dz*, și numai textele nr. II și V prezintă alternanțe grafice *dz/z*. Aceste alternanțe grafice mai apar în TB (nr. I—IV), Cod. T, MM, și în PO: *zuoei, domnezeu, văzu* etc. (Gen., 1, 18, 21), dar *domnedzeu, dzi* etc. (Gen., 1, 21; 2, 4).

Fonetismul *dz* este deci bine reprezentat în nordul Ardealului, Maramureș și Moldova, pe cînd Țara Românească cunoaște fonetismul *z*. Prezența notației *z*, în textele din Moldova, poate fi explicată, uneori, ca un fapt grafic: adesea e greu de făcut deosebirea, în manuscrise, între slova *dz* și slova *z*; se poate deci întîmpla ca unele grafii *dz* să fie interpretate ca *z*. Pe de altă parte, această grafie a putut fi întrebuințată, în anumite cazuri, prin analogie cu cuvintele slave care conțineau un *z* notat з.

În TM, TB, MM și Cod T, care sînt cópii, putem admite că notația cu *z* a fost introdusă de copiști în textul pe care îl reproduceau și în care se afla grafia *dz*. Interpretarea aceasta e justificată și de grafia *zilele*, a popii Grigore din Măhaci (CB, II, 107, 215), care probează că graiul său făcea parte din teritoriul cu *z*.

Prezența fonetismului *z*, în PO, nu apare însă justificată, din moment ce pronunțarea *dz* e curentă și astăzi în Banat. De fapt, întrebuințarea slovei ѕ, în acest text, a fost dictată de necesități tipografice: tipografii neavînd la îndemînă destule slove ѕ, le-au înlocuit cu slovele care notau pe *z*: з. Iată de ce găsim, în acest text, și grafii ca *dzăduh* (Gen. 31, 40), *grodzave* (pl., Gen., 41, 3, 19, 20, 21), în care ѕ înlocuiește litera з ce nu va fi fost, în acel moment, la îndemîna culegătorului.

Cf. PO, I, xxviij.

dz

1. Păstrarea lui *d* în verbul *a putredi*, care este normală, e curentă în texte (CV, 131, 7—8; H, ps. 13, 1 etc.; S, ps. 15, 10 etc.; V, ps. 139, 12; Cod. T, 221, 94 v.; CT, Mt., 17); *d* nu fusese încă alterat (< *putred*). Fonetismul acesta a fost înregistrat, în zilele noastre, în Maramureș. *Neputrezit* apare la Coresi (CC_1, 12, pe lîngă *putreditură*), iar *putrezi* (pe lîngă *putredire*) în MM (307, 17 r.).

Papahagi, Maram, lxi și 11.

2. Fonetismul *ği̯če(m)* (< *dzi̯če*) e atestat în textele din nordul Ardealului-Maramureș și din Banat:

CV (39, 14 etc.), H (ps. 39, 17 etc.), S (ps. 49, 7 etc.), V (ps. 84, 9 etc.), TM (125, 242), GB (736, 31, 4 b; 739, 49, 8 b). Leg. Dum. Cod. I (19, 1), Caz. I (pretutindeni), nordul Maramureșului, 1602—1617 (LB, 72, 6), PO (prefața, 10, 15, pe lîngă *dziče*, care e general, de exemplu 9, 17, 26; 10, 4, 8): semioclusiva sonoră *dz* a trecut la *ğ* sub influența lui *č* din silaba următoare; asimilarea completă (asurzirea lui *ğ*), apare în *čiče* CV (136, 11) și Cod. T (199, 24 v.). Fonetismul *ğiče* a fost semnalat în zilele noastre, în Țara Oașului.

Urğičĕni, n. top. (= Urziceni, Suceava, 1491, Bogdan, DSM, I, p. 449); *ğičeți* (Iași, 1617, Hasdeu, Arch. ist., I, 1, 13 nr. 10).

ğ și j

ğ și *j*, în cuvintele de origine latină (< *j* + *o*, *u*) și *j*, în cuvintele de origine străină, sînt notați cu slovele ꙉ (= *dj*) și ж (= *j*). În textele care provin din nordul Ardealului, Maramureș și Moldova, găsim, în regulă generală, notația *ğ* în cuvinte ca *ğioc, ğiude, ğios* etc., pe cînd textele din sudul Ardealului și din Țara Românească întrebuințează slova *j*: *joc, jude, jos* etc. Există, însă, unele texte din prima regiune, care, pe lîngă notația indicată, întrebuințează și notația *j*, de obicei în cuvinte ca *jupîn, jupîneasă*, dar și în *jos, jude* etc.:

Nordul Maramureșului. 1602—1617, *juratul, jurat, ğurat* (4 ori), *ğudele* (LB, 71, 1—2, 9, 11, 14, 15, 16, 23).

Moldova. 1594: *jupănul, jupăneasa* (DH, XI, 490 nr. 610).

În PO, TB și TM, regula generală este grafia cu *ğ*. Există, însă, și în aceste texte, alternanțe grafice *ğ/j* (PO, *ajutoriu*, Gen., 4, 26, *ağiutoriu*, Gen., 12, 8, *ğos, ğiunghe*, Gen., 8, 4, 20; TM, nr. II și III; TB, nr. II și IV). În CP, pe lîngă grafia normală cu *j*, găsim grafia cu *ğ* în *ğiude* (cînt. 7, 38), care provine, probabil, din originalul pe care Coresi sau ucenicii săi îl aveau sub ochi.

În privința grafiilor *jupăn, jupăneasa*, în regiunea care cunoștea pronunțarea *ğ*, ea se explică prin influența grafiei cuvîntului vechi slav *županŭ*. Alternanțele grafice *ğ/j* în PO, TM și TB comportă o explicație analoagă cu aceea care a fost dată mai sus (p. 471) pentru alternanțele *dz/z* în aceleași texte.

ğ

ğ e păstrat într-un cuvînt ca *lănğed* « bolnav » (< *languidus*), în CV (4, 8 etc.), S (ps. 68, 30 etc.), CT (Mt., 106), CPr. (Act., 5, 15).

În Pravila Ritorului Lucaci, prezența lui *ğ*, dar și *j*: *judecata* (p. 278, r. 18).
Surda, în *lînčed*, e datorată analogiei cu *mučed*.

Verbul *a înconjura* apare notat în mod constant *incunğ(ĭ)ura* (< *con-gyrare*); grafia aceasta se regăsește și în CP: *încunğ(ĭ)ură* (ps. 7, 8; 16, 11; cînt. 2, 10; 6, 4, 6; 7, 48); ea poate proveni din originalul ardelean-maramureșan, dacă nu probează, mai degrabă, că *ğ* nu trecuse încă la *j*.

Trecerea lui *ğ* la *j*, prin suprimarea ocluziunii, e notată în cîteva texte din Moldova: *Jurja* (= Giurgea, n. pr., Suceava, 1503, Bogdan, DSM, II, 222; 225, 231; 234; Badeuți, 1503, Bogdan, l.c., II, 228), *Jurja* (Huși, 1507,

Costăchescu, DM de la B., 89); *Gorjești* (sat, jud. Bacău, Vaslui, 1508, Costăchescu, l.c., p. 211, v. nota editorului, p. 213: *Gorjești*, azi *Horgești*. Numele ar veni de la *Horga*, n. pr. Aici, *ǧ* > *j*, fenomen specific graiului din Moldova); *Jurja* (Moldova, 1528, Costăchescu, l.c., 252, nr. 5), *arjintu*, *leje* (Mănăstirea Galata, jud. Iași, 1588, 192, 10—11; 212, 490), *slujile* (Moldova, 1593, DH, XI, 318) și într-un text din jud. Dîmbovița *dejetele* (Glodeni, 1596, CB, I, 67, 17); fonetismul acesta este curent, astăzi, în graiul moldovenesc.

n

1. *Rotacismul.* Trebuie făcută diferența între « rotacism », adică trecerea spontană a lui *-n-* la *r*: *lună* > *lură* și trecerea condiționată a lui *-n-* la *r*, prin disimilare consonantică, provocată de un al doilea *n* din corpul cuvîntului: *mănunt* > *mărunt.*

Asupra mecanismului rotacismului, v. ML, p. 182 ș.u.

Rotacismul e atestat în texte traduse și netraduse din secolele al XVI-lea și al XVII-lea provenind din nordul Ardealului, Maramureș, Măhaci (jud. Alba), Bucovina și Moldova: H, S, V, CV, TM, GB, Caz. I, Cat. M, Prav. 1581. Inovația mai e atestată în următoarele texte din secolul al XVI-lea și al XVII-lea provenind din Maramureș, nordul Ardealului și Bucovina.

Maramureș. Nordul Maramureșului, 1602—1617 (LB, nr. 30), Săliște, 1593 (LB, nr. 2).

Nordul Ardealului. Bistrița (jud. Bistrița-Năsăud), începutul secolului al XVII-lea (LB, nr. 18). Regiunea Bistriței, 1634 (Rosetti, Étude, 71, nr. 11). Sîntioana (jud. Bistrița-Năsăud), 1628 (SD, IV, 17, 28). Suciul de Sus (jud. Maramureș), 1608 (LB, nr. 36).

Bucovina. Cîmpulung, începutul secolului al XVII-lea (LB, nr. 9 și 10); 1615 (LB, nr. 38). Mănăstirea Moldovița, jud. Suceava. 1601—1602 sau după 1605 (LB, nr. 28). 1690 (?) (Rosetti, Étude, 72, nr. 12). Rădăuți, 1609—1615 (LB, nr. 39). Mănăstirea Voroneț, jud. Suceava, 1616—1631 (LB, nr. 44).

Originalele textelor copiate în TM erau rotacizante; sînt însă probe că graiul popii Grigore din Măhaci (popa Grigore a copiat textele nr. I—VII) cunoștea rotacismul, și anume prezența fenomenului în două însemnări ale acestuia (*dumirečі* și *čiri* = cine, TM, 43; 215). În Cat. M. întîlnim forma *vereni*. Aceasta probează că originalul avea *veri*. Copistul nu vorbea cu rotacism (*veni*). Copiază *veri*, apoi corectează: *veni*. Într-adevăr, fenomenul nu apare în texte copiate de pe originale nerotacizante: *înturĕrecul*, *ărimă* (cuvînt-călător, cu cîntecele populare) aparțineau, de asemenea, originalului rotacizant.

Popa Grigore vorbea cu rotacism. Dar copiază texte fără a introduce rotacismul. Cum se explică *nimerilĕ*? Poate prin disimilare. În Cugetări în ora morții: *purene* (CB, II, 456). Cum se explică această formă? Probabil că ea aparținea originalului, căci mai găsim două exemple de rotacism (CB, II, 13 și 478). Drăganu, DR, IX, 224, crede că rotacismul a fost introdus de copist, și, în principiu, această posibilitate nu poate fi exclusă (« Că, de fapt, Grigore rotacizează și el », par a dovedi *dumirečі*: CB, II, 43 și *čiri*: Id., 107, Starkey, DR, I, 342, n. 2). Densusianu, GS, I, 167, susține, de asemenea, că rotacismul a fost introdus într-un text nerotacizant. Am combătut acest punct de vedere: ML, 539, n. 1, 543 ș.u. (v. mai jos, Anexa, p. 691).

În *Legenda sf. Vineri*, copiată de popa Grigore, rotacismul apare numai de 3 ori (CB, II, 141). Nimic nu probează că inovația a fost introdusă aici de popa Grigore, după cum crede G. Pascu (Ist. literat. și limbii rom. din sec. XVI, București, 1921, p. 116). Trebuie admis, mai degrabă, că traducerea originală a acestui text era rotacizantă și că popa Grigore a avut la îndemînă o copie intermediară, efectuată de un copist al cărui grai nu cunoștea inovația și care a eliminat rotacismul din copia sa, afară de cazurile amintite. Într-adevăr, sînt texte copiate de popa Grigore de pe originale nerotacizante și care nu cunosc, în copia sa, rotacismul (de exemplu TM, nr. III).

Pe lîngă aceste texte, care probează existența rotacismului în regiunea indicată, există un mare număr de texte netraduse, din aceeași regiune, începînd cu secolul al XIV-lea, care nu cunosc rotacismul.

Textele moldovenești din secolul al XVI-lea cunosc sporadic rotacismul, păstrat în cîte un singur cuvînt; în secolul al XV-lea, însă, rotacismul e atestat în cîteva nume proprii sau toponimice din Moldova (v. mai sus. p. 422).

Rotacismul nu apare în texte care provin din sudul Ardealului, Banat, Oltenia și Țara Românească. Așadar, în secolul al XVI-lea, o regiune a teritoriului dacoromân, care cunoștea rotacismul, poate fi opusă unei alte regiuni, care ignora această inovație fonetică.

În textele enumerate mai sus, rotacismul este notat *-r-*, *-·↑r-* sau *-nr-*, și *·↑r-*, la inițială, de exemplu, în H: *burătate* (ps. 44, 3), *bu·↑rătate* (ps. 13, 3), *bunrătate* (ps. 4, 6), *·↑raltul* (ps. 102, 11); pe lîngă aceste grafii, textele, cu excepția CV și a două scrisori (LB, nr. 2 și 36: Sălişte, jud. Maramureș, 1593; Suciul de sus, jud. Maramureș, 1608), prezintă și notații cu *n*:

S: *-r-* (*čire*), *-·↑r-* (de 2 ori: *vi·↑re*, ps. 64, 3, *ve·↑rĭu*, ps. 68, 3); *·↑r-* (*·↑rainte*), *-n-* (*čine*, ps. 4, 6).

V: *-r-* (*čire*, ps. 89, 11), *-·↑r-*, (rar, *če·↑re*, ps. 82, 2), *menre* (o dată, ps. 139, 9), *·↑r-* (*·↑rima*, ps. 77, 72), *-n-* (rar, *bătrânĕțele*, ps. 91, 11).

H: *-r-*, *-·↑r-*, *-nr-*, *·↑r-*, *-n-* (rar, *mănule*, Candrea, S, I, 49).

CV: *-r-* (*măra*, 101, 4), *-·↑r-* (*bu·↑ră*, 86, 3), *·↑r-* (*·↑rema*, 115, 13).

TM: *-r-* (*buru*, 79, 128), *·↑r-* (*deme·↑reța*, 47, 6) *-nr-* (*venitъ*, 83, 158), *·↑r-* (*·↑ralța*, 47, 5), *-n-* (*adonară*, 43).

GB: *-r-* (rar; *neomerĕște*, 736, 28, 8 a; v. Rosetti, Étude, p. 4—5), *-n-* (*să țină*, 728, 12, 3 a).

Caz. I: *-r-* (*lumirâ*, 29, 1), *·↑r-* (*·↑raltul*, 34, 2), *-n-* (*·↑nimiei*, 33, 4).

Cat. M: *-r-* (*mârâ*, 256, 4), *-n-*, (*čine*, 256, 18).

Prav. 1581: *-r-* (*măra*, p. 768).

Prav. Lucaci: *-r-* (*mîra*, 205 v.).

Scrisori particulare: *-r-* (*sărătate*, LB, 53, 1), *·↑nr-* (*·↑nrainte*, 53, 2), *-n-* (*bătrăneloro*, 53, 3).

V. un tablou al acestor texte în Rosetti, Étude, p. 8—10. În Caz., I, 46, 1—2 *ertăčiune*; 5: *vinrъ* (= vin). *n*, scris deasupra rîndului, a putut să fie introdus de copist, dar e posibil ca grafia *nr* să fi aparținut originalului. Formele cu *n* au fost introduse de copist și în Cat. M. Dacă graiul celui care ne-a lăsat această copie ar fi cunoscut rotacismul, ar fi trebuit ca inovația să fie introdusă și în *Tatăl nostru* sau în *Crez*, care sînt copiate de pe texte nerotacizante (v. ML, p. 539, n. 1, p. 543 ș.u.). Rotacismul nu apare în EP (ed. Demény). Pentru *ğerunchiș* (p. 1027, 2 r.), v. mai jos, p. 477.

Pentru a interpreta aceste grafii, trebuie să plecăm de la texte care nu sînt copiate, pentru că formele cu *n* conservat pot fi introduse de copiștii al căror grai nu cunoștea rotacismul; într-un text care nu e copiat, această posibilitate este exclusă.

În texte scrise în nordul Maramureșului, la Cîmpulung Moldovenesc (jud. Suceava) și la Rădăuți, la sfîrșitul secolului al XVI-lea sau la începutul secolului al XVII-lea, găsim aceleași cuvinte notate cînd cu *n*, cînd cu *r*: *sinâtate*, *sinâtos* (LB, 72, 3; 73, 27), *buni*, *bună* (LB, 81, 4, 6, 15) și *sărătate*, *sărătoș* (LB, 53, 2; 54, 3), *buri*, *borii* (LB 54, 14, 15).

Grafiile acestea redau, prin urmare, două sunete: pe *r* nazal și pe *n*. Trecerea lui *n* la *r* s-a făcut prin modificarea unei singure mișcări articulatorii: ocluziunea produsă de limbă. Prin suprimarea acestei ocluziuni, vîrful limbii intră în vibrație și produce un *r* nazal, pentru că emisiunea acestui *r* e întovărășită de scurgerea aerului prin fosele nazale, care caracterizează articulația

lui *n*; *ᚿ* şi *n*, în grafiile *ᚿr* sau *nr*, notează aceste vibraţii nazale sau pe *n* (cf. pronunţarea de astăzi cu *nr*, ML, p. 199 ş.u.).

Între nazalizare şi rotacism nu există legătură de cauză la efect: sînt, în unele limbi, şi alte consoane dentale care au trecut la *r* (de exemplu, *d*) fără ca nazalizarea să joace un rol în acest proces. Între aceste două fenomene există însă legătură de fapt, pentru că numai oclusiva nazală implozivă, adică articulată în aşa fel încît să nazalizeze vocala precedentă, fiind grupată cu ea, trece la *r*.

Grafia cu *n* poate fi explicată plecînd de la constatarea că în multe texte provenind din aceeaşi regiune, în acelaşi spaţiu de timp, rotacismul nu e notat; notaţia cu *n* poate deci reprezenta o pronunţare cu oclusiva nazală nealterată, fonetism curent în Moldova şi în părţile Ardealului vecine cu regiunea rotacizantă, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea (v. Rosetti, Étude, p. 8 ş.u.).

Grafiile cu *n* ar atesta, prin urmare, coexistenţa a două pronunţări, în regiunea rotacizantă. Cu timpul, formele cu *n* au eliminat pe celelalte, pentru că rotacismul caracteriza graiul unei regiuni restrînse şi constituia o piedică în relaţiile dintre locuitorii acestei regiuni şi cei din teritoriul nerotacizant. Rotacismul a dispărut din limba vorbită şi n-a mai fost menţinut în limba scrisă: Coresi elimină rotacismul din textele pe care le tipăreşte, iar scrisorile particulare din regiunea rotacizantă ignoră inovaţia, cu începere din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Rotacismul a fost păstrat, desigur, în conversaţia curentă, dar evitat în corespondenţă; cu timpul, a dispărut din graiul vorbit. Astăzi, în Ţara Moţilor, inovaţia este evitată în conversaţia cu un străin.

S. Puşcariu, DR, IV, 1375 ş.u., T. Papahagi, M-ţii Apuseni, p. 48—50, S. Pop, DR, VI, p. 393, Şandru, BL, II, p. 206, ML, p. 199 ş.u., Scurtu, BL, IX, p. 98 ş.u., Petrovici, DR, VIII, p. 149—163. V. Şuteu, Texte dialectale în Ţara Moţilor, FD, VI, 1959: la Galbena, rotacismul apare la femei şi bărbaţi, în special din generaţii mai vîrstnice; absenţa fenomenului la cei tineri. Cf. N. Mocanu, CL, I, 1972, p. 81—97: fenomenul e încă viu în Ţara Moţilor „dar nici un informator nu-l rosteşte în mod consecvent".

Acolo unde apare, şi aşa cum apare, în mod sporadic, rotacismul în Moldova pare a fi importat din alte regiuni, şi anume din părţile nord-ardelene-maramureşene, de unde, de altfel, ştim că s-a revărsat un element românesc asupra Moldovei.

Cf. Rosetti, Étude, p. 8, şi A. Procopovici, RF, I, p. 256, n: « Nimic nu ne îndrituieşte pînă acum să declarăm că rotacismul a fost cîndva şi în Moldova un fenomen generalizat ». Migraţiunile populaţiei româneşti s-au produs de la est la vest şi viceversa. « Rotacismul nu este nicăieri general: nici în vest, nici în nord, nici în nord-est » (Drăganu, Rom. s. IX—XIV, p. 37).

În Moldova, găsim următoarele fapte de rotacism: 1763—1764, *păn(ă)* şi *păr(ă)* (pretutindeni, SD, VII, 284—285, 3; copie). Botoşani, 1827, *pără* (SD, V, 276, 177). Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, 1616, *pără* (LB, 84, 7); 1677—1679, *păr(ă)* şi *păn(ă)* (DB), II, 27, 210); 1753: *pîră* (Stefanelli, 52—53; 1761: 64, 47; 1769: 65; 103; 179). Iaşi, 1643, *păr(ă)* şi *păn(ă)* (SD, IV, 25, 34). Suceava, 1689, *păr(ă)* şi *păn(ă)* (SD, VII, 92, 14); 1761—1784, *pîră* (Stefanelli, 62; 152), *păr, păr(ă)*. Bucovina, 1760—1860, Chişinău, (U.R.S.S.), 1803 (T. Bălan, Documente bucovinene, Bucureşti, f.a., VI, 8; 105; 188; 237; Boga, Doc. basarab., II, 69, 124, 125, 149, 153; Sava, Doc. Lăpuşna, 233, 260).

În secolul al XV-lea şi al XVI-lea, rotacismul e atestat în cîteva nume proprii şi toponimice. Printre aceste nume, sînt unele în care *r* a putut să fie

produs prin asimilare consonantică (*Maržire, Rumărula, Ružiră*) sau disimilare consonantică (*Fîntîrĕli, Ğamîrь, Ğiamirina, Jemereștii*).

Moldova. Jud. Iași, Hîrlău, 1522: *Făntăreanul* (SD, XVI, 157). Jud. Vaslui, 1503, *Căpățăroasi* (= Căpățînoasei, rîu, Bogdan, DSM, II, 228—229, 113). Orhei (U.R.S.S.), *Frăsira* (n. pr., Orhei, 1525, Macrea, DR, VII, 185). Vaslui, 1495, 1528, *Ion Marjire* (= margine, n. pr., Ghibănescu, SI, I, 205).

măstĕcări (pl.; Moldova, 1528, Bogdan, DSM, II, p. 608); *Spiroasa* (pîrîu, Moldova, 1502, Sava, Doc. Lăpușna, 1; regest din 1819); (*Sima*) *Rujîră*[2] (Huși, 1505, Costăchescu, DM de la B., 9); *Ariroasa*[3] (rîu, jud. Iași, suret din 1770, Huși, 1515, Costăchescu, DM de la B., 374); *Cărburești* (n. top., 1546, SI, V, 132; Costăchescu, DM de la B., 389); *Galbiri* (n. top., jud. Vaslui 1546, SI, XVIII, p. 219 ș.u.); *Spirĕnii* (n. top., jud. Bîrlad, Moldova, 1552, Costăchescu, DM de la B., 413); *Spărul*[2] (n. pr. = Spînul, jud. Vrancea, Huși, 1507, Costăchescu, DM de la B, 131); *Marjire* (n. pr., Hîrlău, 1522, Boga, Doc. basarab., V, 6); *Măzărăeștii* (n. top., jud. Bacău, Moldova, 1507, Costăchescu, DM de la B., 190, regest; numele se explică prin Toma, fiul lui *Mazar*, dat de un alt regest. Deci, nu e un caz de rotacism. (Forma de astăzi, *Măzănăești*, e prețioasă, pentru că *n* este un indiciu că s-a evitat rotacismul).

În zilele noastre: *vir'* (*ncoace*): Coșcodeni (U.R.S.S.), Th. Holban, Arhiva din Iași, XL, 1933, p. 89; cf. ML, p. 182 ș.u.

2. Fonetismul *amerința* (CC_2, 254, 9) e datorat disimilării (*n-n* > *r-n*); în regiunea rotacizantă, însă, trecerea lui *n* la *r* a fost produsă prin rotacism. Forme ca *ğerunke* (V, ps. 77, 55) sau *ğe*ᛏ*ru*ᛏ*kiele* (CV, 23, 11), din *genuchi*, se explică prin propagarea nazalității anterioare (*genukĭ*; cf. S, ps. 77, 55: *ğenunkile*) și trecerea lui *n* la *r*; sînt cazuri, însă, cînd sunetul inductor a dispărut, prin disimilare totală: *n-n* > *r*-zero; *ğe*ᛏ*rukiele* (CV, 25, 12), *ğerukĭu*, *ğenrukĭu* (H, ps. 104, 37; 71, 17; 77, 67, 68).

În limba comună din zilele noastre, există cazuri de disimilare consonantică, cu *r* (< *n*) produs prin acțiunea unui al doilea *n* din corpul cuvîntului. Fenomenul apare în cuvinte ca *amerința* (< *amenința*), *gerunki* (< *genunki*) etc. Inovația aceasta e generală, în dacoromână, dar faptele se grupează mai ales în regiunea în care rotacismul este atestat în secolele al XVI-lea și al XVII-lea (în această regiune se pronunță astăzi *luceafăn*, în loc de *luceafăr* și *viezune* în loc de *viezure*, pentru a se evita pronunțarea cu *r*: Rosetti, SL, București, 1955, p. 13). Cf. Rosetti, Étude, p. 17 ș.u.

3. Cînd prep. *din, în, prin* și pron. nedefinit sau numeralul *un* sînt legați, în elocuțiune, de un cuvînt următor, a cărui inițială e o oclusivă labială, atunci articulația dentală a lui *n* se acomodează după articulația labială a cuvîntului următor, potrivit formulei: exploziva sprijinită asimilează imploziva nesprijinită.

Fenomenul acesta e notat, uneori, în textele din secolul al XVI-lea: *di*ᛏ*m băsereca* (S, ps. 67, 30), *dem pădure* (S, ps. 3, 5), *dim mijloc* (V, ps. 103, 12), *um părinte* (TM, 82, 135), *îm brumă* (CP, ps. 118, 83), *îm măna* (Țara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 483, 1), *îm preț* (PO, Gen., 31, 15).

ń

n urmat de iod a fost palatalizat și apoi muiat; în această situație, poate dispărea, după ce nazalitatea sa a fost comunicată vocalei precedente. Procesul acesta s-a petrecut într-o parte a domeniului dacoromân.

Textele, afară de T, prezintă alternanțe grafice:

Nordul Ardealului-Maramureș. H: *cuvinos* (ps. 15, 10 etc.), *cuvinios* (ps. 78, 2 etc.) *cuvi*ᛏ*nos* (ps. 11, 2), *întănьĭu* (ps. 88, 28 etc.), *întăn*ᛏ*ĭul* (ps. 77, 51), *sepo*ᛏ*e* (ps. 77, 7), *pustînĭa* (ps. 28, 8), *secrnьĭul* (< magh. *szekrény*,

ps. 131, 8), *spunĭu* (ps. 54, 18 etc.), *cuvios* (ps. 4, 4 etc.), *întăĭul* (ps. 104, 36), *măngăia* (ps. 68, 21), *pustie* (ps. 54, 8), *spuĭu* (ps. 51, 11) etc. Pluralul de la *an* e notat *anьi* (ps. 89, 4), *anniii* (ps. 89, 9).

S: *călcănĭu* (ps. 48, 6 etc.), *cuvinos* (ps. 85, 8), *întănii* (ps. 104, 36 etc.), *măngănietorĭului* (ps. 57, 6), *punĭu* (ps. 11, 6 etc.), *întăĭu* (ps. 88, 28 etc.), *vii* (= vie, pl., cînt. 4, 17), *prĕcuvĭus* (ps. 4, 4) etc.; *an(n)ii* (ps. 60, 7; 30, 11 etc.), dar și *aii* (ps. 89, 4).

V: *prĕcuvi·ѵĭușiloru* (cînt. 8, 86), *anii* (ps. 89, 15), *a·ѵii* (ps. 89, 10) etc., *cuviĭus* (ps. 85, 8), *întăii* (ps. 77, 51), *puĭu* (ps. 100, 6) etc.

CV: *întănĭu* (5, 6), *spu·ѵĭu* (79, 1), *se vi·ѵe* (subj. pr., 3 sg., 75, 2), *întăĭu* (38, 2 etc.), *spuĭu* (19, 5 etc.) *se vie* (45, 12), *anii*, pretutindeni (64, 7 etc.).

TM: notația cu *n* e rară: *se vi·ѵe* (conj. pr., 3 sg., 123, 238), *ai ailor* (107, 215; 145, 179, dar *ani*, 146, 179).

Moldova. 1588, *ai* (pl. de la *an*, DH, XI, 197, 325). 1591—1593, *ai* (id., DH, XI, 218, 351; 318). Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, *ai* (ib., LB, 58, 7; 60, 14). Mănăstirea Slatina, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, *ai* (ib., LB, 66, 12). Suceava, 1597, *ai* (ib., CB, I, 77, 9); 1600, *fănină* (LB, 51, 4, nr. 7). Mănăstirea Galata, jud. Iași, 1588, *fanina* (CB, I, 206, 350). Drăgușeni (jud. Iași), 1587, *Aagafieșonie* (= Agafieșoaia, n. pr., SI, X, 11).

Sudul Ardealului-Țara Românească. Grafia cu *n* apare rareori în textele lui Coresi: *puni*, *pu·ѵi*, *spu·ѵi*, *vi·ѵile* (CP, ps. 20, 6 etc.; 20, 13; 49, 16; 79, 9), *să vi·ѵe* (subj. pr., 3 sg., CPr., Romani, 3, 8), *vi·ѵe* (= vie), CPr., I, Corint, 9, 7).

Țara Românească. Jumătatea de vest a jud. Mehedinți, 1549, *Lupoane* (n. top., CB, I, 242, 8). Berilești, circa 1609, *ai* (pl. de la *an*, CB, I, 174, 16). Buneștii de Jos (jud. Argeș), 1597, *ai* (id., CB, I, 80, 12).

Banat. PO: *dentănĭu* (Gen., 1, 5), *puni* (Ex., 25, 16), *rămăni* (Gen., 38, 11), *spunĭu* (Ex., 10, 2), *ți·ѵi* (Gen., 32, 17), *ținy* (Ex., 34, 11), *țini* (Ex., 34, 22), *să nu vi·ѵi* (Gen., 31, 52), *să viñi* (Ex., 34, 2) etc., *de·ѵtăi* (Gen., 4, 4), *puie* (Gen., 48, 17) etc. T: *enkunacy* (= încuiați, 146, 6), *sse ramañe* (154, 3; 156, 3), *ramania* (156, 13), *pustinesc* (164, 6).

Grafiile enumerate redau în mod aproximativ nazalizarea vocalei precedente și muierea lui *n*; în nordul Ardealului, Maramureș, Bucovina și Moldova, *n* era pe cale de a dispărea în vocala precedentă, nazalizînd-o; procesul acesta era petrecut în sudul Ardealului și Țara Românească.

ń apare conservat în documentele moldovenești din secolul al XV-lea; v. Bărbulescu, Curentele, p. 66—67. Surprinzătoare, după examenul grafiilor de mai sus, este afirmația lui I. Șiadbei (în Viața românească, 1928, p. 346), că *n* palatal nu mai apare în documentele din Moldova « după anul 1500 ». După I. Stan (CL, IV, 1959, p. 54), trecerea lui *n* la *į* nu era încă încheiată nici în Țara Românească, dar textele de limbă nu îngăduie o astfel de concluzie.

1

În textele enumerate mai jos, cîteva cuvinte au păstrat pe *l* originar neatins: *cărtularíu* (gr. καρτουλάριος, CV, 11, 12; H, S, ps. 44, 2; TM, 54, 17; CP, ps. 44, 2; CT, Mt., 3; CPr., Titu, 3, 13); *temeli* (gr. θεμέλιον, pf., 3 sg., S, ps. 86, 5).

l'

l' (muiat) apare conservat în *lĭubi* (< v. sl. *ljubiti*, H, ps. 4, 3; S, ps. 118, 140), *lĭubov* (< v. sl. *ljubovĭ*, CT, Ioan 17; CPr., I, Petru, 4, 8).

ł

În textele din nordul Ardealului-Maramureș enumerate mai jos, găsim cîteva cazuri de nenotare a lui *l* + consoană; grafia aceasta ar putea reda pe *l* (velar), cu tendința de a trece la *u̯* sau de a dispărea: *ascutătorĭul* (= ascultătorul, CV, 114, 12), *ꙟrăță* (= înalță, H, ps. 26, 6; 60, 3; 148, 13), *ꙟrățară* (H, ps. 46, 10), *ꙟrățămь* (H, ps. 33, 4), *ꙟrățarĕ* (H, ps. 149, 6), *ꙟrățariei* (H, ps. 50, 21), *ꙟrățiĭa* (H, ps. 11, 9), *ascutați* (TB, 362, 69), *alatu* (= alaltul, Cod. M, 230, 141 v.).

Candrea, S, I, p. 168; Oaș, p. 46; după N. Drăganu (Despre *ł* > *u̯* și dispariția acestuia în românește, în Omagiu lui I. Bianu, București, 1927, p. 137—154), această pronunțare ar fi datorată unei influențe străine.

r

1. Fonetismul *anină* « nisip » apare în S (ps. 138, 18) pe lîngă fonetismul normal, *arină* (S, ps. 77, 27; *arină*, cînt. 7, 36). Cel dintîi e datorat asimilării *r-n* > *n-n*. Același proces s-a petrecut în *fănină* (Suceava, 1600, LB 51, 7).

2. Prep. *prentru*, *prespre*, *prestre* apar sub diferite forme datorate disimilării totale: *r-r* > zero *-n* sau *r*-zero:

forma primitivă *prentru* apare în H (ps. 5, 10, etc.) GB (729, 13, 1 a), TM (101, 200), Caz. I (31, 4 etc.), Moldova, 1593 (DH, XI, 318, 319), Suceava, 1593 (Bianu, DR, 4, 4), Țara Românească, 1600 (AAR, 20 ist., 485); *printru* (CV, 71, 12), PO (Gen., 9, 5); *pentru* TM (102, 202), Caz. I (32, 16 etc.), L (CB, I, 7, 22 etc.), Bîrlad, 1588 (CB, I, 51, 5), CPr. (II, Corint. 7, 6), Moldova, 1597 (DIR, A. IV, 178, nr. 237), Galați, 1571 (CB, I, 18, 4), Cacămei, 1592 (Bianu, DR, 2, 5, 12), Tg. Jiu, 1591 (CB, I, 56, 3), Țara Românească, 1593 (DIR, B. VI, 60, nr. 69), Glodeni (jud. Dîmbovița), 1596 (CB, I, 67, 16; 72, 4), PO (Gen., 12, 19); *prentu* (Vlădești, jud. Argeș), 1583—1585 (CB, I, 39, 5);

forma primitivă *prespre* apare în CV (18, 12 etc.), H (ps. 41, 8 etc.), S (ps. 8, 10 etc.), V (ps. 96, 9 etc.), TB (420, 24 etc.), GB (735, 25, 8 b), Caz. I (30, 16), Moldova, 1593, (DH, XI, 317, 318), Tîrgoviște, 1601 (CB, I 109, 13), CT (Mt., 32 etc.), CPr. (II, Corint., 7, 4), PO (Gen., 11, 9);

pespre: Caz. I (33, 16), CT (Mt., 33 etc.);

prespre: Moldova (Luca Stroici), 1593 (DIR, A. IV, 76, nr. 95; 75, nr. 94); 1602 (CB, I, 113, 6), CPr. (Act., 13, 27);

preste: Moldova, 1591 (DH, XI, 219); Țara Românească, 1600 (AAR, 20 ist., 457, 7);

pestre: S (ps. 8, 2), Mănăstirea Galata (jud. Iași), 1588 (CB, I, 199, 184);

peste: Cureștii sau Bogata, jud. Călărași, 1606 (CB, I, 155, 5).

3. Prep. *pre* apare sub această formă în toate textele din secolul al XVI-lea; *pe* se explică prin disimilare totală, în legături sintactice, atunci cînd inițiala cuvîntului următor era *r*: *pre r-*; forma disimilată e atestată în mai multe texte: Țara Românească, 1585 (DIR, B. V, 183, nr. 196), Piatra Neamț, 1596 (DIR, A. IV, 136, nr. 178), Glodeni, jud. Dîmbovița, 1596 (CB, I, 72, 7, 8, 10).

Cf. *dereptu r-* > *drept r-* > *deptu-*; *deptu* e dat de H (ps. 72, 19), CV (149, 4). *Protropopul*, *potropop* (jud. Dîmbovița, 1572, DIR, B. IV, 78, nr. 83).

r̄

Prezența lui *r* apical vibrant în textele din secolul al XVI-lea e atestată fie prin grafia *rr* (H; GB: *arrăta*, 729, 12, 6 a; *sorroči*, 730, 15, 2 b; *rrănd*, 732, 18, 1 b; *rrăspos*, 734, 23, 2 a etc.), fie prin întrebuințarea unui semn special, derivat din *r* glagolitic (H, S, V, CV, Ap. I; v. mai sus, p. 407);

r̄ apare în condițiile următoare:

a) la inițială: 1) elementele latine: *rrădăčinră* (H, ps. 47, 3); *rrugămu* (Prav. Lucaci, 122 v.), *rreale* (Id. 239 v.); 2) elemente străine: *rrana* (H, ps. 90, 10), *r̄ăstignirâ* (Ap. I, pl. 3), *rrăndul*, *rrѧle*, *rrugămu* (Prav. 1581, p. 768), *rrîndu* (Prav. Lucaci, 216 r.).

b) în interiorul cuvîntului: 1) intervocalic (elemente latine): *amarră* (H, ps. 63, 4), *ur̄ăčiunile* (Ap. I, pl. 3); *darrŭ* (220 v.), *înderrăptu* (231 v.); (elemente străine): *izvoarrele* (H, ps. 17, 16), *darrŭ*, *ѧrrăși* (Prav. 1581, p. 768); 2) înaintea unei consoane: *ar̄de* (CV; 123, 10).

Reduplicarea lui *r* apare cîteodată și în PO: a) la inițială: *rrĕpede* (Gen., 49, 7), b) în poziție intervocalică: *tărroasâ* (Gen. 30, 5).

Notarea constantă a lui *r̄*, în traducerile rotacizante, corespundea, desigur, cu realitatea fonetică. Dacă urmărim notarea lui *r̄*, într-un text ca H, de exemplu, constatăm, într-adevăr, că notarea acestui sunet, cu ajutorul slovelor indicate, nu e întîmplătoare: *cari*, *bucură*, *reče*, *rrușine*, *čelorь*, *mari*, *pre*, *bucure*, *cari*, *vorь*, *dereptatĕ*, *pururĕ*, *mărĕscă* etc. (H, fol. 30 r., în Candrea, S, I, pl. IX).

Candrea (S, I, p. 118) crede că semnul special care notează pe *r̄*, în traducerile rotacizante, a fost « inventat » de scriitorii care ne-au dat primele traduceri românești. Explicația lui Bărbulescu (Curentele, p. 124 ș.u.), care vede în acest semn un *r* glagolitic, este plauzibilă. Bărbulescu susține, fără dreptate, că grafiile examinate mai sus nu ar nota pe *r̄*.

Acest *r̄* se pronunța în regiunea rotacizantă, în cuvintele de origine latină și străină. În textele din secolul al XVI-lea găsim pe *ă* și *î* trecuți la *e*, *i*, sub influența lui *r* precedent:

fărima (H, ps. 2, 9 etc.), *înderret* (H, ps. 39, 15, etc.), *înterita* (S, ps. 9, 25 etc.), *omori* (TM, 153, 191), *reu* (CV, 47, 5 etc.; H, ps. 7, 5 etc.; S, ps. 9, 27 etc.; TM, 124, 241), *(r)ride* (H, S, ps. 24, 3 etc.), *r̄isulu* (CV, 129, 4), *(r)riu* (H, S, ps. 23, 2 etc.), *riurele* (TM, 50, 10), *scurrima* (H, ps. 93, 13), *țerrină* (H, ps. 29, 10), *țerină* (S, ps. 103, 29), *uri* (H, ps. 13, 1 etc.; S. ps. 24, 19 etc.; TM, 51, 12), *rău* (S, ps. 7, 5; TM, 124, 241), *râde* (S, ps. 2, 4), *rău* « rîu » (S, ps. 73, 15; cînt. 6, 4), *țârărâ* (S, ps. 7, 6) sînt fonetisme care au putut fi introduse de copiști. Schimbarea timbrului vocalei care venea după *r* apare însă notată regulat în V: *amărără* (cînt. 2, 16), *întărătu* (cînt. 2, 21 etc.), *răure* (ps. 106, 33 etc.), *țărăna* (ps. 101, 15), *ură* (pf., 3 sg., ps. 138, 22 etc.), și în cîteva texte netraduse: Săliște, jud. Maramureș, 1593, *rău* (LB, 47, 14), Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava), începutul secolului al XVII-lea, *rău* (LB, 57, 11; 77, 9).

Fonetismul acesta a fost înregistrat, în zilele noastre, în nordul Ardealului (Țara Oașului) și în Maramureș: *r̄ău*, *r̄îd*, *r̄îpă*, *r̄înd* (Oaș), *r̄ăče*, *r̄ăle*, *r̄ău*, *ur̄ăsc* (Maramureș).

Candrea, Oaș, p. 46. Papahagi, Maram., lxij; *r̄*, în română, întunecă timbrul vocalelor prepalatale următoare: *e* > *ă*, iar *i* > *î*. Fenomenul e vechi, deoarece e atestat și în aromână: *r̄ău*, ar. *arău* (< *reus*), *rîu*, ar. *arîu* (< *rivus*). În schimb, *r̄* nu a avut aceeași acțiune: *peri* < *per̄ire*). *r* și *rr* în secolul al XVI-lea: M. Sala, SCL, XV, 1964, p. 170—179 și 499.

GRUPURI DE CONSOANE

tl

Grupul *tl* apare păstrat în *hitlean* (< magh. *hitlen*, S, ps. 91, 12; TB, 458, 88; CP, ps. 5, 6; CT, Mt., 16; Ioan, 10; CM, 260, 1; Moldova, 1593, DH, XI, 319), *hitleni* (vb., S, CP., ps. 104, 15). Trecerea lui *t* la *k* este notată în H: *hiclĕnulu* (ps. 5, 6), *hicleni*, S (ps. 35, 3), *heclĕnii*, V (ps. 91, 12), *hiclѫnele*, CV (4, 12), *hiclĕnul*, TM (104, 208), *hiclenirâ-se* PO (Gen., 14, 4).
Același fonetism apare în *izeclĕn* (< magh. *izetlen*, H, ps. 59, 6; S, ps. 16, 4).

hitlean « neadevărat, falsificat » (e vorba de un uric; Moldova, 1605, D. Bogdan, Gl., 64); *hitleni* (pl.), într-un document în limba slavă; *i oni su hitleni gospodstva mi* « iar ei sînt necredincioși domniei mele » (Țara Românească, 1462—1463, Bogdan, Rel. Brașov, p. 105) [iar fiii lui Bilțu au fost] *hitlĕni* (într-un document în limba slavă, București, 1579, Ștefulescu, DSRG, 207).

ct

Grupul *ct* e redat prin *ht* în *oht(omvrie)*, Țara Românească, 1577 (DIR, B. IV, 295, nr. 297).

pt

Grupul *pt* din *derept* a fost redus la *t*: *deretu* (H, ps. 5, 14; CP, ps. 6, 5; PO, Gen., 27, 45), *deretatĕ* (H, ps. 142, 1; CV. 168, 14).

l't

Ulta (< *oblitare*, cf. Philippide, Orig. Rom., II, p. 112) apare în CV: *ultă* (115, 4), *ultătorĭu* (115, 8), S (ps. 9, 13 etc.), CP (ps. 9, 18 etc.) și în CT: *ultară* (Mt., 65). *Uita*, formă analogică după *uit* (ind. pr., 1 sg.), în care dispariția lui *l* e justificată de fonetică, apare în S: *uiți* (ps. 43, 24), *se nu uite* (ps. 58, 12), etc. H: *uitъ* (ps. 118, 16), *uită* (ps. 49, 22) etc., V: *uitaĭu* (ps. 118, 153), *uitatъ* (ps. 136, 5), CP (ps. 9, 13, etc.), CT: *uitată* (Luca, 63), PO (Gen., 41, 51 etc.).

Părerea lui Candrea (S, I, p. 95—96, 166—167), că fonetismul *ulta* ar proba vechimea unui text, față de alt text cu fonetismul *uita*, nu e justificată. Într-adevăr, *uita* nu provine din *ulta*, ci e o formă analogică care s-a putut naște oricînd; fonetismele *ulta* și *uita* au coexistat (v. exemplele din CP și CT). În CP, fonetismele *uita* și *ulta* apar laolaltă; dacă *ulta* ar fi fost o formă arhaică sau dialectală, Coresi ar fi eliminat-o cu siguranță, astfel cum a procedat în alte cazuri. Păstrarea lui *ulta* probează că acest fonetism nu era neobișnuit în graiul lui Coresi. Prezența exclusivă a fonetismului *uita*, în H, nu probează, deci, că acest text ar fi mai nou decît traducerea originală de pe care a fost copiată S. În consecință, părerea lui I. Șiadbei (Viața românească, 1928, p. 346), care susține că *ulta* nu mai apare « după anul 1500», nu e justificată de fapte.

nt

Grupul *nt* apare notat cînd *nt*, cînd *mt*, de exemplu în H: *săntu* (ind. pr., 1 sg., ps. 34, 3) și *sămtu* (ps. 21, 7), *săntu*, (3 pl., ps. 24, 6) și *sămtu* (ps. 9, 21).

Grafia *mt* apare în textele următoare: *sămt*, S (ps. 2, 6), V (ps. 77, 39), CV (1, 4), GB (729, 12, 8), TM (44, 2; pretutindeni, în *Legenda lui Avraam*, TM, 189 ş.u.); *sămtu* [2], Moldova, 1593 (DIR, A. IV, 74, nr. 94); *simt*, Bistriţa (jud. Bistriţa-Năsăud), 1600 (pretutindeni, LB, nr. 8); *semteţe*, TM (45, 2); *sămtu*, Roman, 1605 (DR, 8, 28), Suceava, 1595 (LB, 49, 5, 17); începutul secolului al XVII-lea (pretutindeni, LB, nr. 19); *sămt* (PO, Gen., 49, 5); *ssemte* < *m* >, T (160, 3); *frămt*, S (ps. 3, 8 etc.), V (ps. 146, 3 etc.), CP (ps. 33, 19), CPr. (Efeseni, 2, 14), PO (Gen., 17, 14); *frâmse*, TM (106, 214), CP (ps. 75, 4), CT (Mt., 58), CPr. (Act., 20, 11).

Asupra fonetismului *frîmt*, v. Rosetti, Rech., p. 99—100 şi A. Procopovici, DR, VI, p. 410—411.

mp

Grupul *mp* e conservat în *rumpu* (H, ps. 115, 7), *se se rumpă* (Ţara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 484, 11), *rumpem* (CP, ps. 2, 3), *(r)rumpe* (H, ps. 18, 3; S, ps. 51, 7; TB, 458, 89; CT, Mt., 109); aceleaşi texte cunosc însă şi forma fără oclusivă nazală: *(r)rupe* (H, ps. 2, 3; CP, ps. 51, 7), *rupem* (S, ps. 2, 3), *rupeţi* (H, ps. 118, 171; CT. Mt., 52).

mt

Grupul *mt*, grafie aproximativă, cu notarea labialei ca *p* şi trecerea nazalităţii asupra vocalei precedente: *străptori* (= strîmtori, jud. Argeş, 1594, DIR, B. VI, 138, nr. 153).

fs

Grupul iniţial *fs*, în *fsat* (< *fossatum*), e conservat în S (ps. 40, 4 etc.) şi în CV (97, 9); dar S cunoaşte şi forma *sat* (ps. 101, 7), cu modificarea grupului, prin supresiunea lui *f*.

ML, p. 354 ş.u.

nš, rš

Grupul *nš* apare notat în *hiclenşig* (< magh. *hitlen* + suf. *-ség*, H, ps. 27, 4 etc.; S, ps. 9, 28; CV, 144, 12; TM, 125, 242), *hiclenşug* (S, V, 138, 4; TM, 120, 232; CP, ps. 93, 23; CT, Mt., 47; PO, Gen., 27, 35), *hitlenşug* (Moldova, 1593, DH, XI, 319; TB, 452, 76; CP, ps. 50, 6). Dispariţia oclusivei nazale (v. mai sus, p. 452 ş.u.) e redată de grafiile *hicleşig* (CV, 65, 5), *hicleşug* (CP, ps. 9, 28; CPr., I, Petr., 2, 1), *hitleşug* (CP, ps. 138, 4; CT, Marcu, 29).

Oclusiva nazală e notată în *eftinşig* (S, ps. 50, 3 etc.; V, ps. 118, 156 etc.), *eftenşug* (CP, ps. 50, 3 etc.; PO, Gen., 41, 31).

Notarea lui *n*, în cazurile acestea, probează că cuvintele erau simţite ca fiind compuse; dispariţia lui *n* s-a produs atunci cînd sentimentul compoziţiei s-a pierdut.

În acelaşi fel se explică prezenţa lui *r* în *meşterşug* (< magh. *mesterség*, CPr., Efes., 4, 14).

šk'

Grupul *šk'* e notat *șc*, în *școp* « schiop », la Coresi (CT, Mt., 63; Marcu, 42; Luca, 76); în H, întîlnim grafia cu *sk*: *skĭupară* (= șchiopară, H, ps. 17, 46).

Cf. *scopă*, Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, 1620—1638, LB, 92, p. 11.

sf

Asurzirea lui *v*, în grupul *sv*, e notată deseori: *sfadă* (CV, 14, 6 etc.; H, ps. 79, 7; S, CP, ps. 40, 10; 1600, Țara Românească, AAR, 20 ist., 473, 5), *sfădi* (TB, 464, 100 etc.), *sfat* (S, ps. 1, 1 etc.; V, ps. 106, 11; PO, Gen., 49, 6), *sfătui* (CV, 86, 4—5), *sfrъși* (H, S, CP, ps. 28, 9) etc. Notarea cu *v*: *svadă*, *svět*, *svârși*, *săvârși* reproduce grafia cuvintelor slave *sŭvětŭ*, *sŭvětovati*, *svrŭšiti* etc. (cf. mai sus, p. 407).

SCURTAREA

1. Scurtarea termenilor de politețe *domniei sale*, *domniei tale*, *domniei voastre* apare în texte netraduse:

Suceava, 1595, *domnitale* (LB, 49, 26), *domitale* (Id., 49, 4), 1600 (LB, 51, 3, 5 nr. 7). Bistrița (jud. Bistrița-Năsăud), 1600, *domnilor voastre* (LB, 52, 12). Suceava, 1593—1597, *dumile voastre* (LB, 50, 10, 13, 14, 16). Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, 1595, *dumněvoastră* (LB, 48, 8, 9, 14, 20). Suceava, 1595 (LB, 49, 10, 17). Bistrița (jud. Bistrița-Năsăud), 1600, *doměvostră* (LB, 52, 22). Moldova, 1591, *mneata* (DH, XI, 233, 358).

Termenii aceștia fiind frecvent întrebuințați, pronunțarea lor a fost neglijată; în *mneata*, primul termen al compusului *(domnie)* a fost scurtat.

2. Același proces s-a petrecut în *astă seară* > *astară* (PO, Ex. 16, 6) și *fa* (< *fată*): *fa-sa* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 54, 9): monosilabul a devenit o interjecție (*fa*, *fă*).

3. Scurtarea formelor auxiliarului *a vrea* (v. mai jos, p. 510) se explică de asemenea prin deasa întrebuințare a formelor acestora și pronunțarea lor neglijentă.

4. Formele *e*, *ie*, *i* și *s* sub care apar pers. 3 sg. și pl. a ind. pr. a verbului *a fi* corespund lui *este* și *sînt*:

nu e mântuire lui (S, ps. 3, 3), *și... spurcăčiune-i domnului* (S, ps. 5, 8), *ačestu cal ѥe* (= *ie*) *de la mene* (Lucaveț, U.R.S.S., începutul secolului al XVII-lea, LB, 68, 19), *să șteți cumu-i într-ačastă țară* (Mănăstirea Moldovița, jud. Suceava, 1595—1622, LB, 71, 7—8), *la menre-su* (H, ps. 55, 13), *nu-s cuvente* (S, ps. 18, 4).

Scurtarea s-a produs în frazele nominale, în care *este* și *sînt* nu indică o acțiune și sînt întrebuințați ca simple unelte gramaticale, lipsite de sens, asupra cărora atenția nu este fixată.

e < lat. *est*, *s* < *sum*, *sunt* (Pușcariu, DR, VII, p. 458).

5. *Îmă*, formă scurtată din *mamă* sau *mumă*, apare în S (ps. 26, 10); formele de genit.-dativ *ѫmăriei* (S, ps. 108, 14) sau *măriei* (S, ps. 21, 10, 11) aparțin nominat.-acuzativului *mumînă* (*mumănrei*, H, ps. 49, 20).

Cf. formele de genitiv.-dativ *măriei* (S. ps. 21, 10, 11), *mării* (S, ps. 68, 9), *mănre-sa* (H, ps. 108, 14), *măni-sa* (S, Simb. Ath., ed. Candrea, 336, 32).

Ele probează că forma scurtată nu poate fi explicată prin alb. t. *ëmë*, cum propune Weigand, BA, III, p. 215. Îndoiala lui Candrea (S, I, ccxxx) nu este deci justificată. Cf. DE, nr. 1044; Densusianu, H.d.l.r., II, p. 32, 148; ed. rom., II, p. 26, 96. Explicația lui A. Avram (BSL, RLR, VI, 1969, p. 12—17), *îmă* < *ɱmə* nu e convingătoare.

Păstrarea lui *o*, în *deavaloma* (r. *valom* « cu grămada, angros » < *valŭ* « val »; jud. Prahova, 1597—1600, DIR, B. VI, 296, nr. 312).

Proteză. *Ațigani* (pl. Tîrgoviște, 1512, Hasdeu, Arch. ist., I, 1, 142, nr. 207).

INOVAȚIILE ÎN FONETICĂ

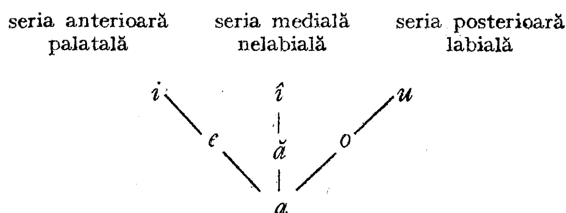
În paginile precedente am înregistrat variantele fonetice ale unor texte venite din regiuni diferite ale domeniului dacoromân; particularitățile lor sînt mai accentuate ca în zilele noastre, căci în secolul al XVI-lea nu exista o normă a limbii literare (în « concluzia » la prezenta carte — v. mai jos, p. 539 ș.u. — sînt trecute în revistă variantele dialectale ale textelor din secolul al XVI-lea la care ne-am referit mai sus).

Vom înregistra, aici, inovațiile care sînt semnalate în textele din secolul al XVI-lea: *e* accentuat, urmat în silaba imediat următoare de *e*, apare monoftongat: *čere, dečete, leğe* etc.; *e* a trecut la *i* în *niči* (< *neči*); forma savantă *român* (cu *o*) apare în unele texte; *trimite* (cu *i* < *e*); *ridica* (< *rădica*); *norod* (< *nărod*); *inel* (< *înel*); *inimă* (< *înemă*); *dacă* (< *deaca*); diftongul *ie*, urmat în silaba imediat următoare de *e*: *iele, iepe, muiere* etc. (< *iale, iape, muiare*); *minčinos* (< *menčiunos*); *ușor* (< *iușor*); *ft* în *poftă* (< *pohtă*); *ń* trecut la *į* în *întăi, cuvios, spui* etc.; *pentru* (< *prentru*), *pe* (< *pre*); grupul *cl* (< *tl*) în *viclean; uita* (pe lîngă *ulta*).

FONOLOGIA

În baza expunerii din paginile precedente, putem stabili următoarele trăsături fonologice ale limbii române în secolele al XV-lea—al XVI-lea.

V o c a l e l e. Stadiul atins în limba de astăzi este atestat în texte. Grafiile atestă existența arhifonemului cu două realizări *ă/î*, iar întrebuințarea slovei ы dovedește existența vocalei de timbru *î* (v. mai sus p. 417—418).

În privința diftongilor *ea'* și *oa'*, socotim că existența lor este asigurată de grafiile pe care le-am examinat și interpretat în paginile precedente (v. p. 463 și 465).

După concepția noastră, alternanțele *ea'—e* sau *oa'—o*, curente în textele din secolul al XVI-lea, sînt fapte de grafie (pronunțarea cu *o* deschis din zilele noastre, relevată în graiurile din Transilvania, este atribuită de I. Pătruț, SCL, IV, 1953, p. 212, influenței maghiare).

Avram (Graf. chiril., p. 134) socotește că în sistemul fonologic al limbii din secolul al XVI-lea acești diftongi erau monofonematici și îi notează cu *ȧ* și *ȧ*.

Dar, de fapt, după cum am stabilit în alt loc (v. mai sus, p. 328 ș.u. și 331 ș.u.), diftongarea lui *e* și *o*, în această situație, e foarte veche, anterioară influenței slave asupra limbii române, astfel încît e imposibil de a admite teza lui Avram.

În privința diftongilor cu *i*, am văzut că grafiile sînt alternante (v. mai sus, p. 467 ș.u.). Faptul că în același text primul segment din verbul *chema*, de exemplu, e notat *kie-* și *ke-* (această grafie apare în toate textele, inclusiv în CV) ne arată clar că se ajunsese la stadiul fonetic *kye-* sau *k'e-*, în secolul al XVI-lea, deci la un diftong difonematic (Avram, Graf. chiril., p. 81, admite că unele graiuri în secolul al XVI-lea rămăseseră încă la stadiul cons. + *i-*, *i̯* + vocală: *pii̯atră*); de altfel, palatalizarea lui *f* în *her* (= *fier*) etc., semnalată în anumite texte din secolul al XVI-lea, ne impune să plecăm de la stadiul *fy-*.

Interpretarea grafiilor permite degajarea valorii fonologice invariante a slovei ↑, care notează arhifonemul *n*.

De reținut definiția lui ѫ dată de B. P. Hasdeu (C.B. supl. lat. I, LXXV): « o varietate vocalo-consonantică de sunet nazal ».

În privința lui *ăr, îr, ăl, îl,* notați *lî, rî, lă* și *ră,* fluctuațiile în scrierea lor (în cuvinte ca *pîlc, vîrtos, sălta* etc.) arată că aceste grupuri erau realizate uneori ca lichide silabice:

r̥, l̥ (v. mai sus, p. 407 și Avram, Graf. chiril., p. 73).

Grafia atestă diferența fonologică dintre *r* și *rr* la intervocalică (Avram, Graf. chiril., p. 97).

Expunerea lui Gretchen H. Buchler (An Examination of the Debate on Romanian Phonemics, Univ. of Pennsylvania, diss. 1966) e corectă, dar analiza fonologică a lui *valea, lunea* în *val'a, lun'a* e inacceptabilă.

MORFOLOGIA

SUBSTANTIVUL

TERMINAȚIA

M a s c u l i n e și n e u t r e. Terminațiile *-ariu* și *-oriu* (< lat. *-arius, -orius*), apar în traducerile rotacizante: *ağutoriu, călariu, călcătoriu, ğudecătoriu, mădulariu* etc.; formele fără *i* pot fi datorate copiștilor, de exemplu: *țietorului, făcătoru* (CV, 54, 6; 129, 13); Ap. I: *pâzitoriulъ, deregâtoriu, urmitoriu* (pl. I). Coresi cunoaște formele cu *i*: *cîntătoriul* (CT, Mt., 109), *despunetoriu* (CT, Mt., 57), *făcătoriul, pierzătoriu, ucigătoriul,* (CC_2, 460, 9; 459, 10, 11 etc.); PO: *dâtătoriu, făcâtoriu* (Ex. 12, 22; 14, 3) etc.

F e m i n i n e. Cîteva substantive își păstrează terminația în *-e*: *arame* (H, S, ps. 17, 35 etc.; V, ps. 106, 16; TM, 229, 230; Mănăstirea Galata, jud. Iași, 1588, CB, I, 205, 332 etc.; CP, ps. 17, 35; CT, Mt., 35; CPr., I, Corint., 13, 1), *grindire* (H, ps. 17, 13 etc.; S, V, ps. 77, 48), *marmure* (TB, 285, 115). În alte texte însă, *-e* a fost înlocuit cu *ă*, ca în limba de astăzi: *aramă* (Mănăstirea Galata, jud. Iași, 1588, CB, I, 203, 287; L, CB, I, 9, 50).

G e n u l. Substantivele înșirate mai jos sînt neutre, nu masculine, ca astăzi: *ğenunkiu,* pl. *ğenu(n)ki(e)le* sau *ğe(n)ruk(i)ele:* H, S (ps. 108, 24), CV (23, 11 etc.), V (ps. 77, 55), CP (ps. 71, 17 etc.), CT (Marcu, 45), CPr. (Act., 7, 59), *obraz,* pl. *obraze* (S. Simb. Ath., ed. Candrea, 337, 19), *stălp,* pl. *stălpure, taler* (monedă), pl. *talere* (CT, Mt., 53; Țara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 478, 5 etc.), *umăr,* pl. *umere* (H, S, ps. 57, 10).

Genul cîtorva substantive nu apare fixat, în secolul al XVI-lea: *gruma(d)z* este neutru *(grumadzele)*, pl., H, ps. 113, 15) și masculin *(grumazi,* pl. CPr., Rom., 16, 4; L, CB, I, 8, 29—30; PO, Gen., 27, 16); *slugă* e feminin (H, S, V, ps. 103, 4; TM, 150, 186 etc.; TB, 424, 28; Moldova, 1595, DH, XI, 318; CP, ps. 103, 4) și masculin: *un slugă* (CC_2, 225, 28).

DECLINAREA

M a s c u l i n e. Fonetismul *copaciu* (TB, 332, 46) este normal; *copac* (sg.) a fost refăcut după analogia lui *săraci* (pl.) *sărac*.

În afară de flexiunea *tatălui* (S, ps. 44, 11 etc.), *tată* apare la genit.-dativ și sub forma *tătănrilui* (H, ps. 44, 11), *tătănelui* (S, ps. 151, 1), *tătărelui* (V, ps. 151, 1), *tătânului* (CP, ps. 151, 3), *tătâne-său* (TM, 146, 180), *tătâni-său* (PO, Gen., 48, 9) etc.; la plural găsim numai forma *tătări* (S, V, ps. 96, 7; CV, 74, 11 etc.), *tătâni* (CP, ps. 95, 7).

Aceeași flexiune apare în *frățâne-miu* (EP, 36), *frățini-tău* (PO, Gen., 27, 44), *frățini-său* (CT, Marcu, 55; CPr., Rom., 14, 13; Țara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 473, 2), formație analogică după *tătîne*.

Substantivele terminate în *-a, -că, -gă* fac genit.-dativul în *-(e)i, -iei,* sau *-i(i)*: *Azariiei* (V, cînt, 7, titlu), *Isaiei* (S, CP, cînt. 5, titlu), *Isaieei* (V, ib),

Lucăei (S, CP, cînt. 9, titlu), *Lukiei* (S, cînt. 10, titlu), *Luki* (Luca, n. pr., Hîrlău, 1517, Costăchescu, DM, de la B. 420), *Zahariei* (V, ps. 138, titlu), *popeei* (C Prav., 8, 6; 11, 17; 12, 4; 21, 9), *popei* (Cerneți, jud. Mehedinți, 1599, CB, I, 88, 1; Cucuteni, jud. Iași, 1600, DIR, A. IV, 297, nr. 362), *vlădicăei* (CT, Mt., 109), *Lucăi* (București, 1579, CB, I, 253, 24), *Mogăi* (Tg. Jiu, 1591, CB, I, 58, 19), *Stoicăi*, (jud. Dîmbovița și Oltenia, cca 1595, CB, I 53, 3).

Vocativul în *-e* apare conservat într-o serie de texte: *despuetore* (V, cînt. 7, 37; TB, 320, 36), *domne, doamne* (MM, 310, 26 v.; 305, 12 v.; CT, Luca, 18), *împărate* (CV, 72, 12 etc.; MM, 303, 4 r.), *dzĕe* (S, ps. 21, 2 etc.), *ome* (H, ps. 54, 14; CV, 120, 14; TB, 450, 74; 451, 75; Cod, T, 213, 71 r.; T, 148, 1; CT, Luca, 65), *bane* (Țara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 476 a), *fățarnice* (CT, Mt., 20), *învățătoare* (CT, Mt., 26), *nebune* (CT, Luca, 66), *Satane* (CT, Luca, 12). Forma articulată apare în unele texte: *domnele* (H, ps. 140, 8), *dzeule* (H, ps. 42, 1 etc.), *tatâlь* (CM, 254, 19; 256, 8), *tatâle* (Ap. I, pl. II), *învățătoriule* (CT, Mt., 90). Uneori, vocativul e exprimat fără articol: *dzău, dzeu* (H, ps. 21, 2; S, ps. 26, 9), *împăratu* (CV, 71, 9—10), *despuetoriu* (TB, 360, 67; Cod, T. 207, 60 r.), *fiiu* (Cod. T, 222, 97 v.; CT, Mt., 29), *om* (T. 148, 2, 3).

La plural, vocativul e redat fără articol: *bărbați* (CV, 8, 7 etc.), *frați* (CV, 22, 9 etc.; MM, 308, 20 r.), *Iudei* (CV, 1, 1), *morți* (TM, 49, 8) *fățărnici* (CT, Luca, 69); formele articulate sînt întrebuințate rareori: *bogații, frații* (CV, 119, 15; 131, 5). Vocativul în *-lor* apare mai des: *blăstemaților* (TM, 227, 223; TB, 458, 88; CT, Mt., 106), *fraților* (TB, 415) etc.

Unele substantive au păstrat la singular sau la plural forma pe care o aveau în textele slave: *Farisei* (sg. < v. sl. *Farisĕj*, CT, Luca, 89), *patri(i)-arșii* (TM, 43; TB, 338, 52; Cod. T, 196, 16 r.), *vătășii* (și *vătaji*, Moldova, 1591, DH, XI, 219; CT, Ioan, 58).

F e m i n i n e. *Nor(u)* și *sor(u)* apar urmate de adj. posesiv, ca în limba de astăzi (*noru-mea, soru-mea*), și izolate: *nor(u)* (CC_2, 205, 13), *sor(u)* (Drăgușeni, jud. Iași, 1587, SI, X, 11, 5; CT, Mt., 49; PO, Gen., 12, 13; Vlădești, jud. Argeș, 1583—1585, CB, I, 39); *soră* apare în CV (119, 13; CT, Luca, 54; PO, Gen., 9).

Sora (Țara Românească, 1599, D. Bogdan, Gl., p. 102); *(și am lăsat) surora-mea* (dativ, Topoloveni, jud. Argeș, 1598, DIR, B. VI, 333, nr. 344); *sor* (jud. Vaslui, 1684, regest, Sava, Doc. putn., I, 28, nr. 45; Pașcani, 1724, Sava, Doc. Lăpușna, 162).

Formele primitive *mănu*, pl. *mănule* (< *manus*) apar în majoritatea textelor: H, S (ps. 9, 25 etc.), H, S, V (ps. 90, 12 etc.), CV (88, 2), TM (46, 4; 53, 15; pretutindeni în Legenda sf. Vineri, 145 ș.u.), Cod. T (198, 21 v.) Moldova, 1593 (DH, XI, 318), București (= Buhuși, jud. Bacău), 1598 (Bianu, DR, 5, 5), PO (Gen., 48, 22); formele analogice *mănă, mă(i)ni, mă(i)nile, mă(i)nele* etc. apar în H (ps. 142, 6) S, CP (ps. 8, 7 etc.), TM (53, 15), TB (461, 93), CT (Mt., 74), Țara Românească, 1600 (AAR, 20 ist., 473, 5), PO (Gen., 48, 14).

Mânule (Iași, 1669, Hasdeu, Arch. ist., I, 1, 140, nr. 201; Iași, 1644, Sava, Doc. Lăpușna, p. 64); *mânuli* (Chișinău, 1791, Sava, Doc. Lăpușna, p. 237).

Vocativul plural articulat apare în *slugile* (Țara Românească, 1602, CB, I, 116, 8); *-lor: slugilor* (Tîrgoviște 1602, CB, I, 127, 7).

Pe lîngă *mumeei* (H, ps. 21, 10), forma de genit.-dativ a lui *mumă*, textele cunosc formele *mumănr(i)ei* (H, ps. 49, 20 etc.) și *mumâniei* (CP, ps. 21, 10 etc.; CT, Mt., 57 etc.; PO, Gen., 20, 12).

Formele de genit.-dativ ale lui *auo, văduo, piuo* (= piuă), *zio* sînt: (*unii*) *văduo* (CC_2, 346, 28), și, cu articol: *aoiei* (PO, Gen., 49, 11), *văduoei* (CC_2, 349, 18), *zioei* (CP, ps. 135, 8), *zioi* (CPr., I, Tesal., 5, 5), *dzuoei* (PO, Gen., 1, 16); forma analogică *zile(e)i* este însă mult mai frecventă.

La plural: *văduo* (CT, Luca, 14), *pio* (Mănăstirea Galata, jud. Iași, 1588, CB, I, 210, 448); cu articol: *văduole, văduolor* (H, S, ps. 67, 6; V, ps. 77, 64; CV, 116, 3; CT, Mt., 94).

Substantivele feminine cu pluralul în *-e* fac genit.-dativul singular în *-eei*; forma contrasă, *-ei*, apare, pe lîngă cealaltă, în *casei* (S, ps. 127, 3 etc.), *fĕței* (S, ps. 88, 16 etc.), *șerbei* (S, ps. 115, 7), *sv < i > ntei* (TM, 156, 194), *brazdei*, (CP, ps. 64, 11), *cămilei* (CT, Marcu, 46), *svintei* (jud. Mehedinți, 1599, CB, I, 88, 5; 89, 15), *turmei* (PO, Gen., 4, 4); *-ii* este atestat în *fetii* (Țara Românească, 1556, CB, I, 244, 11), *prĕutesii* (Bacău, 1591, CB, I, 28, 4).

Asupra trecerii lui *-ei* la *-ii*, cf. A. Procopovici, RF, I, p. 245 ș.u. *Casăei* (Iași, 1672, Boga, Doc. basarab., III, p. 5).

Terminația aceasta se regăsește la genit.-dativul substantivelor proprii terminate în *-a*: *Țara Muraveei* (Moldova, Petru Șchiopul, 1593, DIR, A. IV, 63, nr. 84), *Bistrițeei* (Mănăstirea Moldovița, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 69, 20; 1595—1622, LB, 71, 5; 72, 25), *Moldoveei* (Moldova, 1593, DH, XI, 317, 318; Mănăstirea Moldovița, jud. Suceava, 1601—1605, LB, 70, 1), *Sučĕveei* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 59, 3), *Firatei, Săcuitei, Topanei*, (n. top., Țara Românească, 1556, CB, I, 244, 11), *Gherghiței* (Berilești, 1608, CB, I, 169, 12), *Tamareei*, (PO, Gen., 38, 11).

Căpățăroasi, n. top., Bădeuți, jud. Suceava, 1503 (Bogdan, DSM, II, p. 228).

Substantivele proprii și comune în *-ă, -că*, fac genit.-dativul în *-ei* fără modificarea timbrului vocalei finale: *Ancăei* (Vlădești, jud. Argeș, 1583—1585, CB, I, 38), *țarăei Moldovei* (Moldova, Luca Stroici, 1593, DIR, A IV, 76, nr. 95), *Milcăei, Răbecăei* (PO, Gen., 11, 29; 24, 15, 30), *Sarăei* (PO, Gen. 18, 14), *strămoașăei* (CC_2, 129, 19). Sînt însă cazuri cînd *-ăei* a fost contras, în *-ăi*: *Anușcăi* (Brăhășești, jud. Galați, 1577, CB, I, 26, 4), *Čorăcăi* (n. top. *Čorăca*, Țara Românească, 1556, CB, I, 244, 11, dar și *Čorăčiei*, Țara Românească, 1563, CB, I, 248, 16), *țărăi* (Țara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 477, 1; 479, 484, 11).

În alte cazuri, forma de genit.-dativ este *-eei*: *dosadeei* (PO, Gen., 41, 52), *izbăndeei* (S, CP, ps. 93, 1), *nunteei* (CT, Mt., 31) etc., *Țara Moldoveei* (Moldova, 1593, DIR, A, IV, 75, nr. 94).

Substantivele feminine cu genit.-dativul singular nearticulat în *-i* fac genit.-dativul articulat în *-iei*: terminația aceasta este curentă în toate textele: *beserečiei, inimiei, lumiei, nopției, seriei* etc., de exemplu: *judecăției* (Tg. Jiu, 1591, DIR, B. VI, 22, nr. 26); *-ii* apare mai des în textele netraduse: *inemii* (S, ps. 100, 2), *dulčeții* (MM, 306, 13 v.), *morții* (Cod. T, 195, 13 v.), *surorii* (Bacău, 1581, CB, I, 28, 4), *vălčelușii* (Țara Românească, 1556, CB, I, 244, 11), *mănăstirii* (Bistrița, jud. Argeș, 1573, CB, I, 23, 7).

Substantivele feminine care fac pluralul în *-e* și în *-i* cunosc amîndouă terminațiile la genit.-dativ: *judecateei* (CT, Mt., 12 etc.) și *judecăției* (Tg. Jiu, 1591, CB, I, 57, 9), *pelițeei* (H, S, V, CP, ps. 101, 6; CV, 166, 1) și *peliției* (CV, 156, 11). Aceeași dublă terminație, datorită unei confuzii între cele două terminații, apare în *leğeei* (CV, 55, 2), *mareei* (H, ps. 105, 7), *mănăs-*

tireei (Mănăstirea Moldovița, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 68, 7).

Cf. *văiei*, Țara Românească, 1549 (CB, I, 242, 8), *judecăției*, Tg. Jiu, 1591 (CB, I, 57, 9), *maičiei*, *manastiriei*, Bistrița, jud. Bistrița-Năsăud, 1600 și Mănăstirea Moldovița, jud. Suceava, 1595—1622 (LB, 52, 2; 71, 19).

Substantivele feminine terminate în *-ie* fac genit.-dativul în *-iei; bucuriei* (S, ps. 44, 8), rar în *-ieei: împărăției* (CV, 117, 11), *mănieei* (V, cînt. 1, 8) sau *-iiei: bucuriiei* (H, ps. 41, 5) etc.

Următoarele substantive, care fac astăzi pluralul în *-i*, fac pluralul în *-e*, în secolul al XVI-lea: *dobânde* (CPr., Iac., 4, 13), *grădine* (H, ps. 106, 37), *greșale* (CT, Mt., 17), *groape* (CT, Luca, 38), *isprave* (CPr., Timot., sumar, p. 493, 8), *lingure* (Mănăstirea Galata, jud. Iași, 1588, CB, I, 195, 79), *maiče* (S, CP, ps. 92, 3), *măhreme* (Mănăstirea Galata, 1588, CB, I, 195, 77), *mreje* (V, ps. 140, 10), *nunte* (CC_2, 303, 15), *ograde* (CC, 489, 33), *omide* (H, S, CP, ps. 104, 34), *prade* (CC_2, 231, 15), *rane* (S, CP, ps. 31, 10), *săgěte* (S, CP, ps. 17, 15), *same* (Moldova, 1591, DH, XI, 233, 358), *sape* (Mănăstirea Galata, 1588, CB, I, 207, 360), *slave* (CV, 141, 1), *talpe* (H, ps. 109, 1), *tocmĕle* (CT, Marcu, 27), *vame* (Țara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 465), *vrajbe* (TM, 227, 224).

Dimpotrivă *fieri* (pl. de la *fiară*, H, S, V, ps. 148, 10 etc.) și *pietri* (S, V, CP, ps. 101, 15 etc.) fac pluralul în *-i*.

Următoarele substantive fac pluralul în *-e* și în *-i*: *bucate* (Moldova, 1594, DH, XI, 396), *bucăți* (Țara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 491), *čětere* (H, ps. 42, 4 etc., dar și *čěterî*, ps. 32, 2), *četeri* (S, CP, ps. 32, 2), *ferestre* (Mănăstirea Galata, jud. Iași, 1588, CB, I, 194, 63), *ferestri* (PO, Gen., 7, 11), *gadine* (H, CP, ps. 148, 10), *gadini* (CP, ps. 67, 31), *ğiudecatele* (S, ps. 118, 120), *lacrâme* (CT, Marcu, 40), *lacrămi* (CV, 18, 14—19, 1), *pagube* (H, V, CP, 106, 20), *pagubi* (H, ps. 48, 11).

Pluralul lui *ghiață* este *ghețile* (V, cînt. 8, 68; CP, ps. 148, 8); *pače* (pl.), *păčele* (H, S, CP, ps. 40, 10; TB, 466, 103; Ap. I, pl. 3); *roao* (pl.), *roaole* (V, cînt. 8, 68), *ruorele* (S, CP, ps. 159, 68).

Pe lîngă *căměșe* (*cămașe*, H, S, V, CP, ps. 103, 2), *grije* (H, V, CP, ps. 106, 39), *ușe* (S, ps. 99, 4; V, ps. 140, 3; CV, 133, 5), găsim atestate forme în *-ă*: *cămașă* (CT, Mt., 31), *ușă* (CP, ps. 140, 3).

Are « arie » (CT, Mt., 5), *fune* (S, CP, ps. 77, 54; Glodeni, jud. Dîmbovița, 1596, CB, I, 66, 7), *fuⁿre* (V, ps. 77, 54, CV, 92, 1—2), *salče* (H, S, V, CP, ps. 136, 2) și-au păstrat fonetismul etimologic; pluralul este *funi, salči* etc.

Formele de plural *čioarăle* (CT, Luca, 66), *como(a)răle* (TB, 459, 91; CT, Mt., 3), *ocărâle* (TB, 424, 28), care apar pe lîngă formele normale *cămări, comori, ocare,* sînt refăcute după analogia pluralelor neutre în *-ă* (v. aici mai jos).

Unele texte nu cunosc alternanța morfologică *a/e* și *ă/e* la genit.-dativul singular și nominat.-acuzativul plural: *fațeei* (H, ps. 147, 7; S, ps. 4, 7); păstrarea timbrului nemodificat al vocalei radicale se explică prin analogie cu forma de nominat.-acuzativ *față;* aceleași texte cunosc însă și forma *fěțeei* (H, S, ps. 16, 15); *săⁿbăteei* (CV, 17, 3), *sâmbăteei* (S, ps. 37, titlu) arată aceeași conservare pe cînd *sâmbetei* (CT, Marcu, 10) e forma normală, cu alternanța morfologică *ă/e*.

În ceea ce privește alternanța morfologică *a/ă*, constanța prezenței formelor care nu participă la alternanță, în H și CV, ne face să presupunem că textele redau o particularitate reală a morfologiei din secolul al XVI-lea:

arrătariei (H, ps. 118, 66), *bogatației* (H, ps. 48, 7), *bu(n)rătației* (CV, 22, 10), *carției* (H, ps. 70, 15; S, ps. 39, 8), *čerčetariei* (CV, 147, 13), *valei* (Tîrgoviște, 1556, CB, I, 244, 10) etc.

Cf. Procopovici, DR, VI, p. 409.

N e u t r e. La plural, finalul *-ure* apare în toate textele: *čeasure*, *čeriure*, *kinure*, *kipure*, *coșure*, *graiure*, *lucrure* etc.; *-uri* e mai rar: nu e întrebuințat în CV; în V, îl găsim o singură dată (*găndurile*, ps. 138, 2); în S, la copiștii A și C; în Cod. T și MM, *-uri* apare de mai multe ori. În schimb, în H, finalul *-uri* este aproape singurul întrebuințat: *čeriuri* (ps. 101, 26), *gănduri* (ps. 39, 6 etc.), *glasuri* (ps. 18, 4 etc.), *daruri* (ps. 44, 13) etc. Iată cîteva exemple din texte netraduse: *-ure*, dar și *nasturi*, *stoguri* (Mănăstirea Galata, jud. Iași, 1588, CB, I, 197, 127; 207, 373); *crăngure* (București, 1545, CB, I, 241, 7); *grajdure* (București, 1564, CB, I, 250, 17); *locurele*, *iscăliturile* (Glodeni, jud. Dîmbovița, 1596, CB, I, 72, 6, 17); *răspunsure*, *lucrure*, *laturi* (Țara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 456, 1; 457, 14; 473, 1).

vinure (Țara Românească, 1627, Hasdeu, Arch. ist., I, 1, p. 105, nr. 145); *vadure* (Văscăuți, 1610, Hasdeu, l.c., III, 209); *coșure* (Țara Românească, 1504 sau 1507, Bogdan, Rel. Brașov, I, p. 291).

Hotar face pluralul în *-ă*: *hotarăloru* (Tîrgoviște, 1556, CB, I, 243, 10).

Războiu, *nume*, *arc*, *cîmp*, *suspin* fac pluralul după cum urmează: *războae* și *războiure* (S, cînt. 1, 3; H, S, ps. 45, 10), *numere* (S, ps. 146, 4), *arče* (H, S, CP, ps. 77, 9), *cămpi* (H, S, CP, ps. 64, 12), *suspine* (CP, ps. 30, 11; 101, 21).

Încălțămănt (H, ps. 107, 10), *îmbrăcămănt* (CC_2, 267, 20), fac la plural *îmbrăcâminte* (PO, Ex. 21, 10), formă așteptată; formele de plural *coperimănte* (S, CP, cînt. 4, 7), *mormănte* (S, CP, ps. 87, 6, 12), *veșmănte* (PO, Ex. 29, 21), cu timbrul *î*, în loc de *i*, sînt refăcute după analogia formelor de singular.

GENITIVUL

Construcția cu prep. *de*, în locul genitivului numelui, apare în exemplele următoare: *cale de četate* (S, CP, ps. 106, 4; H: *calea četăției*), *casa de domnulъ* (S, ps. 121,9; H: *casa domnului*), *pren (în) mijloc de băsĕrecă* (H, S, CP, ps. 21, 23), *pre (pren) mijloc de casa mĕ* (S, V, CP, ps. 100, 2; H: *în mijloculu caseei mele*), *dzi de dzi... și noapte de noapte* (S, ps. 18, 3; H: *dzuoa dzileei... și noaptĕ nopției*) etc.

Rareori acest rol îl are prep. *a*: *trestie a cărtularĭu* (S, ps. 44, 2; CP: *cărtularĭului*), *întră... în cortul ... a doao slujniče* (PO, Gen., 31, 32), *sufletele a tot omul; veselie a toate fapturile; împăratulъ a toată lumĭa* (Cod. T, 196, 14 r; 199, 25 r.; 218, 87 v.).

DATIVUL

Construcția cu prep. *a*, urmată de numele respectiv, nearticulat, apare în exemple ca: *se ğiudeče a seracu și plecatul* (S, ps. 9, 39; H: *a ğudeca săracului și smĕritului*), *ğiudecați a săracu și mĕseru* (S, ps. 81, 3; H: *săracului și mĕserului*), *voao și altora a mulți* (TB, 364, 71), *și avuția i-au apucat și a mulți oameni, cu hitleșugul său, de avuție i-au golit* (Moldova, 1593, DIR, A. IV,

76, nr. 94), *scriem ..: dumiitale birâu de četatě Bistriției și a tot činstit svatulъ dumiitale* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 59, 3—4), *bună sănătate și pače dumitale și a totă četatě Bistriții* (Cîmpulung, 1604—1618, LB, 74, 5—6), *nepoților și a toată seminție* (Bîrlad, 1603, CB, I, 131, 7), *děde (el) a lucrători* (CT, MT., 87; Marcu, 53).

Dativul e redat cîteodată prin prep. *la*: *la împăratul* (= împăratului, TM, 147, 181), *la prъcălabul* (= pîrcălabului, Suceava, 1595, LB, 49, 26), ca în limba de astăzi: *să dăm la săraci*, sau dialectal: *sora la județ* (= județului, Drăguș, jud. Bașov).

T. Dinu, GS, I, p. 155.

A. Rosenstand-Hansen, Artikel systemet i rumaensk, Copenhaga, 1952, p. 165—166: româna veche a cunoscut tendința de generalizare a genitivului, cu *de* și *a*, și, poate, de a forma dativul cu *a*, ca în celelalte limbi romanice. I. Coteanu, Schiță a declinării numelui în româna comună, SCL, XV, 1964, p. 445—469: *a* (cu genit.) < *ad*, *al* < *a* + art. *l* < lat. *illo*, *ali*, cu genit.-dativul *a* + art. *li* < lat. *illi*, *lui* < lat. *illui*; prep. *de* funcționează cu genit.-dativul.

ACUZATIVUL

În textele netraduse, acuzativul numelor sau pronumelor se construiește cu prep. *pre*, care leagă verbul de complementul direct, cînd acesta este un nume de persoană, un nume comun de ființă sau un pronume neenclitic. În N (Cîmpulung, jud. Argeș, 1521), nu sînt fraze susceptibile de a fi construite cu prep. *pre*; *pre* apare aici cu rolul de prepoziție locală: *în sus pre Dunăre, pre Dunăre în sus, pre io -i va fi voѧ.*

Cf. într-un document în limba slavă, de la Neagoe Vv. din 1514 (se precizează un hotar): « *pre Obrejiuță* », *pînă în apa Jiului*, Ștefulescu, DSRG, 76; reprodus în DIR, B, 1, 106, nr. 104, dar fără mențiunea că *pre* e un cuvînt românesc redat aici prin *pe*: „pe unde a fost vechiul hotar, pe (!) Obrejiuță".

Într-un document din 1572: *că au adus Stanislav pre Voico rumăn* (jud. Prahova, DIR, B, IV, 78, nr. 83); cf. *(și de acolo au trimis pre Mustafa aga al său... la Sneatin), și au lovit pre Sneatin* (Moldova, Luca Stroici, 1593, DIR, A. IV, 76, nr. 95).

În textele traduse, întrebuințarea lui *pre* e condiționată de construcția din originalul slavonesc: în H, V și CV, *pre* nu apare în construcții cu acuzativul: *če purtai ca un berběče Iosifъ* (H, ps. 79, 2), și *čěre se omorěscă elu* (S, ps. 36, 32), *ruga-i Pavelu toți se preeměscă hrană* (CV, 92, 4—5); *pre* apare o singură dată în S, dinaintea unui nume propriu la acuzativ: *pomeněște Doamne prě David* (ps. 131, 1). În schimb, în V, acuzativul cu *pre* e des întrebuințat.

În Coresi, construcțiile fără *pre* sînt de regulă; *pre* e întrebuințat constant în tîlcul *Cazaniei* a II-a a lui Coresi (CC_2), pe cînd în textul evanghelic, care imită originalul slavonesc, *pre* apare rareori. În PO construcția fără *pre* e mai des uzitată; *pre* e întrebuințat în mod consecvent în T: *dosenește pre noi, David* (156, 1), *ferikatzi pre iel* (156, 2), *pre tyne czinstym* (164, 2) etc.

Întrebuințarea prep. *pre* în construcțiile amintite este o inovație a dacoromânei: Pușcariu (Despre *pre* la acuzativ, DR, II, p. 565—581) a arătat că *pre* nu are acest rol în aromână, meglenită și istroromână. Mulțumită lui *pre*, dacoromâna a substituit ordinii fixe (subiect-verb-complement: *tatăl iubește pe copil*), ordinea liberă: *pe copil îl iubește tatăl* sau *îl iubește tatăl pe copil*. Lipsa lui *pre*, atunci cînd ordinea obișnuită nu mai e respectată, face ca fraza să nu mai poată fi înțeleasă (v. exemplele de mai sus). Pușcariu crede că poate urmări, în textele traduse, apariția treptată a construcției cu *pre*. O părere asemănătoare e susținută de Fl. Dimitrescu (SCL, XI, 1960, p. 219—226): în secolul al XVI-lea « fenomenul... era într-o fază incipientă » (p. 223). Dar și în limba vorbită în zilele noastre găsim dese exemple de neîntrebuințare a prep. *pre*: *Împăratul Verde nu cunoștea nepoții săi, nici Craiul nepoatele sale* (I. Creangă),

fără ca aceasta să însemne că inovația se află la începuturile ei. Deși nu putem fixa o dată precisă fenomenului, nu credem că e mult anterior secolului al XVI-lea. Dar apariția sporadică a lui *pre*, în aceste texte, față de întrebuințarea normală a lui *pre* în textele netraduse dovedește că construcția era cunoscută de limbă și evitată, în cazuri speciale, și anume în traducerile din slavonește (căci în T *pre* apare în mod obișnuit).

Lipsa lui *pre*, în texte, este « un semn de vechime [arhaism] sau trebuie explicată printr-o imitare servilă a întrebuințării unui acuzativ fără prepoziție din originalul slav » (Meyer-Lübke, Gr. III, p. 374). Densusianu, H.d.l.r., III, p. 376 ș.u.; ed. rom., p. 239: *pre* apare în textele netraduse, care oglindesc realitatea lingvistică. În celelalte texte, se manifestă influența limbii originalelor. Uzaj normal al lui *pre* în secolul al XVI-lea. N. Drăganu, Morf. Concluzie: limba veche apare apropiată de cea de astăzi, în privința întrebuințării lui *pre*. Lipsa lui *pre*, în unele texte e datorată « imitației originalului slavon » (35 și 51). Cu privire la aromână, Drăganu arată că forma cu pronumele personal neaccentuat pleonastic s-a dezvoltat mai mult ca în dacoromână. Dar el crede că în aromână și în dacoromână construcția cu *pre* nu s-a dezvoltat în mod independent. Construcția ar fi străromână. Pușcariu a susținut cu dreptate că *pre*, în aromână, a fost introdus de institutorii care cunoșteau dacoromâna: *pre* este deci o inovație a dacoromânei. Am susținut aceeași teză. Drăganu admite că *pre*, în istroromână, este un dacoromânism. Meglenita nu cunoaște construcția cu *pre*. La Ucuta, *pre* e întrebuințat o singură dată (Capidan, Arom., p. 530, § 309). În aromâna vorbită în Albania de nord nu există *pre*. În textele meglenite culese de elevi (limba lor a putut să fie influențată de dacoromână), cîteva exemple de *pre*. Alte exemple de *pre* în basmele culese de Per. Papahagi el însuși (Drăganu, Morf., p. 103). În concluzie, socotim că construcția cu *pre* este o inovație a dacoromânei și că a pătruns din dacoromână în aromână. Pentru întreaga problemă, v. Al. Rosetti, Contribuții la studiul neutrului în limba română, în SCL, XIV, 1963, p. 433–438.

V. analiza întrebuințării și valorii cazurilor, în *Cazania* a II-a a lui Coresi, dată de Paula Diaconescu, în Schiță de studiere semantică a cazurilor pe un text din secolul al XVI-lea, SCL, XIII, 1962, p. 215–225.

ADJECTIVUL

Pluralul lui *gol* este *goli*, în toate textele (CV, 6, 1; 119, 13; CPr, Act., 19, 16; Iac., 2, 15) etc.

În catastiful Mănăstirii Galata (jud. Iași, 1588) găsim adj. *mare* neacordat cu substantivul, care e la plural: *38 de boi mare, 44 de vacii mare, 12 ѧpe mare, 38 ѧpe mare* (CB, I, 208, 381, 382, 400); sensul de plural e deci suficient indicat de substantiv.

Amară (adj. f.) apare la plural sub forma *amarră*, în H (ps. 63, 4), după analogia pluralelor neutre în *-ă* (v. mai sus, p. 491).

COMPARAȚIA ADJECTIVELOR

Adjectivul în gradul comparativ este legat de celălalt termen de comparație prin conj. *de: mai vrъtos de fsatele lu Iacovu* (S, ps. 86, 2), *mai mulți de patrudzeči* (CV, 50, 1—2), *mai frumoasă fată de ačasta n-am vădzut* (TM, 147, 182), *mai vrъtos de zăpada* (MM, 311, 28, r.); sau *decît: mai bine e nișkitu dreptului, decătu multă bogăție păcătoșilor* (S, ps. 36, 16), *mai vrъtos a da decătu a lua* (CV, 23, 9—10).

Mai, la comparativ: *vrut-am și mai face* (Moldova, Luca Stroici, 1593, DIR, A. IV, 74, nr. 93).

În comparația adjectivelor, *mult* e deseori întrebuințat la superlativ: *multu milostiv* (S, CP, ps. 85, 5, 15; 102, 8; 114, 8), *multu nedejdiuitori* (Mănăstirea Moldovița, jud. Suceava, 1592, LB, 46, 26). O construcție particulară apare în TM: *čelѧ între čelѣ bucurii* (226, 222), și *mâѣcârile čelѧ între čelѧ* (228, 226).

La superlativ, *foarte* e despărțit uneori de adverbul pe care îl determină: *că vodă forte m-au pripit tare* (Țara Românească, 1600, AIN, III, 547).

ARTICOLUL

ENCLITIC

Articolul enclitic masculin este notat *-lu*, *lъ* (*lь*) și *-l*; în traducerile rotacizante, rareori articolul nu e notat. Nenotarea articolului se explică, în regulă generală, prin considerația că sfîrșitul cuvintelor este scris deasupra rîndului sau indicat, numai, printr-un semn special. Sînt însă cazuri cînd nenotarea articolului nu pare a fi datorată acestei cauze și ar putea avea rațiuni fonetice; iată cîteva exemple: *ağutătoriu meu* (H, ps. 18, 15), V: *bărbatu nedereptu* (ps. 139, 12), (*cu*) *grasu întări-sъ* (cînt. 2, 15), *cântecu* (ps. 131, titlu), *robu* (MM, 304, 9 v.), *răsăritu soarelui* (Leg. Dum. Cod. I, 11, 16—17), *negoțu*, *vornicu* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, 1604—1618, LB, 75, 17; 76, 1), *hotaru Ard(ě)lului* (Mihai Viteazul, 1600, SD, IV, 4), *craiu*, *împăratu* (Țara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 465; 477, 2).

Exemple ca *sufletu lui* (Cod. T, 212, 66 v.) sînt puțin probante, pentru că nenotarea articolului enclitic poate fi datorată unei insuficiențe grafice, cuvîntul următor începînd cu *l*.

Articolul feminin enclitic de genit.-dativ (*-ei*) a fost examinat mai sus (v. p. 489).

În limba vorbită de astăzi, articolul enclitic masc. de nominativ-acuzativ *-l* a dispărut: *omu* (< *omul*); locul lui *-l* este ținut de *-u*, formîndu-se o alternanță morfologică nouă: zero/*u* (= *om*/*omu*).

PROCLITIC

Articolul proclitic la genit.-dativ este *lui* și *lu*; el se întrebuințează la declinarea numelor de persoane și rareori la declinarea numelor comune.

CV întrebuințează în mod exclusiv pe *lu*: *lu Is. Hs.* (108, 10), *lu Pavelu* (10, 5) etc., de asemenea, T: *lu domnezeu* (146, 8; 148, 12; 156, 10, 13; 160, 1), *lu Christus* (160, 6; 166, 10) și Ap. I: *lu dumnezeu*, *lu Hs.*, *lu Avraam* (pl. 1), *lu dumnezeu* (pl. 3). *Lu* apare în S, cop. B; copiștii A și C întrebuințează mai des pe *lui*. *Lui* e mai frecvent întrebuințat decît *lu* în H și V. În *Legenda sf. Vineri* din TM (145—156), găsim *lui* pretutindeni; în TB, *lu* e mai des întrebuințat (*lui Hs*, TB, 314, 31; 336, 50; 456, 85). În textele netraduse, *lui* apare mai des decît *lu*: *lu* (4 ori) și *lui Necor* (Bîrlad, 1588, CB, I, 51, 14); *lui Ghervasie* (Mănăstirea Galata, Iași, 1588, CB, I, 192, 17); *lui* pretutindeni: Cucuteni, jud. Iași, 1600 (Bianu, DR, 5, 14, 19), Ruginești, jud. Vrancea, 1603 (Bianu, DR, 7, 5), Suceava, 1593 (Bianu, DR, 4, 4, 5); *lu dumnedzău* (Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 63, 13).

În textele lui Coresi, întrebuințarea lui *lu* și *lui* e variabilă: în CP și CC_1 (fragmentele publicate de Cipariu, Analecte, 16—29), se întrebuințează exclusiv *lu*: în CT, EL și CC_2, *lu* e mai des întrebuințat decît *lui*. Iată cîteva statistici: Mt., zač. 1—68: *lu* (31 de ori), *lui* (12 ori); Ioan zač. 1—68: *lu* (71 de ori), *lui* (38 de ori). *Lui* și *lu* sînt întrebuințați în mod indiferent: *lui* și *lu Isus*, *lu* și *lui Avraam*; CC_2: Duminica Tomii: *lu* (14 ori), *lui* (o dată); duminica a 7-a: *lu* (13 ori), *lui* (o dată); sîmbăta a 6-a din post: *lu* (18 ori), *lui* (niciodată); 29 august: *lu* (28 de ori), *lui* (niciodată). În CPrav., *lu dumnezeu* apare de 2 ori (1, 11; 24, 13—14); de asemenea *lu Christos* (2, 14; 23, 5); *lui Christos* apare o singură dată (17, 8), pe cînd în « O predică » din TM (text copiat de CPrav.), găsim o singură dată *lui dumnezeu* (TM, 229,

227). În CI, *lu* apare de 7 ori, iar *lui* o singură dată (*lui dumnezeu*, 19, 2); aceeași situație o aflăm în CM, unde *lu* e întrebuințat pretutindeni, iar *lui* o singură dată (*lui dumnezeu*, CM, 254, 5). În Cat. M, text care derivă din traducerea *Catehismului* reprodusă și în CL, proporția între *lu* și *lui* e inversată: *lu* (4 ori), *lui* (6 ori); în copia popii Grigore din Măhaci (TM, 99 ș.u.), *lui* este întrebuințat în exclusivitate; *lu Ivan, lu Petru* etc. (Alba Iulia, 1600, DIR, B. VI, 372, nr. 384).

În textele din Țara Românească, găsim pe *lu* și *lui*:

Țara Românească, *lu* pretutindeni (exemplu: *lu* Stănislav), dar *lui Stănislav, Stančiul lui Voico* (jud. Prahova, 1572, DIR, B, IV, 78, nr. 83); *lu Alexandru vodă* (Mănăstirea Bistrița, jud. Vîlcea, DIR, B, IV, 127, nr. 130); *a lui Vlad, a lui Bangică, al Henţăi, alu lu Dănâilă, al lui Necheșâ* (1579—80, DIR, B. IV, 416, nr. 420); *lu Mutov* (= lui Mutu, n.pr., într-un document în limba slavă, 1592, Ștefulescu, DSRG, 290); *lu Stan, lu Giurčiu* (1593, DIR, B. VI, 60, nr. 69); *lu* pretutindeni (1595, DIR, B. VI, 170, nr. 197); 1600, *lu* pretutindeni, dar *lui Mihail* (AAR, 20 ist., 457, 7); *lu* (id., 491); 1602, *lu* (de 3 ori; Papiu, Tezaur, I, 385); *lui* (CB, 116, 8); *lu* pretutindeni (CB, I, 122; Bolboși, jud. Gorj, 1576, DR, 1, 4, 7); *lui* (Cacămei, jud. Ialomița, 1592, DR, 2, 2); *lu* pretutindeni (fostul jud. Ilfov, 1606, CB, I, 155—156; Berilești, 1608, CB, I, 168; Oltenia, 1599, CB, I, 88, 1; Cîmpulung, jud. Argeș, 1521, N); *lu* și *lui* (Vlădești, jud. Argeș, 1583—1585, CB, I, 39); *lu* (Beleții, jud. Argeș, cca 1600, CB, I, 100, 1, Glodeni, jud. Dîmbovița, 1596, CB, I, 72, 8; Bistrița, jud. Vîlcea, 1573, CB, I, 23, 2; Mircești, jud. Ialomița, 1606, CB, 1, 151, 3); *lui* și *lu* (fostul jud. Ilfov, 1604, CB, I, 136, 13); *lu Cazan, lu Mihai*, dar *să-i fie lui moșie, și lui și fečiorilor lui* (jud. Prahova, 1597—1600, DIR, B, VI, 296, nr. 212; *lu Frățilă* (Buzău, 1592, DIR, B. VI, 48, nr. 55).

În PO *lui* este mai des întrebuințat decît *lu*, fără ca să putem stabili o regulă; astfel, în Gen., 6—26, *lui* e întrebuințat de 126 de ori, iar *lu* de 36 de ori. Sînt capitole în care *lu* nu e întrebuințat, de exemplu, capitolele 8, 9, 10, 15, 16, 20 și 21, iar altele în care *lu* este întrebuințat cu exclusivitate (de exemplu, capitolul 18).

lu < dat. *illo*, iar *lui* < genit. *illui*. Explicația lui Pușcariu (Der *lu*- Genetiv im Rumänischen, ZRPh., XLI, p. 76—82); *lu* < *illu* nu e confirmată de fapte (cf. Găzdaru, Artic., p. 88); Densusianu explică pe *lu* și *lui* din *illui*; cele două forme ar fi urmarea unor „fluctuații de fonetică sintactică" (H.d.l.r., II, p. 173; ed. rom., p. 111); explicația nu poate fi reținută. Explicația lui I. Coteanu, Morfologia numelui în protoromână, București, 1969, *lui* creat în secolul al XVI-lea prin analogie cu demonstrativele *acelui, acestui* etc., e riscată.

Articolul feminin proclitic de genit.-dativ, dinaintea numelor proprii (și rareori comune), apare sub formele *ei, ii* și *i*: *a ei noastre credință* (CV, 74, 8), *ale ei noastre credințe* (TM, 124, 141), *fetei ii Marie* (Maramureș, 1593, Mihály, 638), *Gheorghîe a i Mosostoe* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 54, 12), *ii Sara ii Tamarъ* (PO, Gen., 18, 10; 38, 13; pe lîngă *Sarăei* (Gen., 18, 14), *Tamareei* (Gen., 38, 11).

Articolul *al* are următoarele forme: masc. sg. *al, a* pl. *ai;* fem. sg. *a*, pl. *ale* (v. mai jos, p. 496).

Pentru *čel* (masc.), *čea* (f.) găsim forme fără *-a:* (masc.) *čel, čelui*, pl. *čei, čelor*, (f) *čea*, pl. *čele* și forme cu *-a:* (masc.) *čela, čeluia*, pl. *čeia, čelora*, (f.) *čěia, čălĕ;* forma analogică de genit.-dativ feminin *čelei* nu apare în textele din secolul al XVI-lea.

Articolul nehotărît sub formele (masc.) *uѫ, un, u* și (f.) *o*.

al = *cel*: *și i-am făcut această carte să-i fie peste cărțile ale bătrîne* (Țara Românească, 1594, DIR, B. VI, 139, nr. 153).

ÎNTREBUINȚAREA ARTICOLULUI

1. În textele rotacizante, sînt cazuri cînd substantivele feminine nu comportă articolul, atunci cînd sînt precedate de *(în) toată, de toate, în toate, întru toate, în toată dzi* (S, ps. 24, 5 etc.), *în toată noapte* (S, ps. 91, 3), *toată lume* (TB, 420, 24), *în toată vreme* (TB, 356, 64), *de toate věcure* (TM, 103, 205), *în toate dzile* (H, S, ps. 41, 4 etc.; Cod. T, 212, 67 r.), *în toate rodure* (V, ps. 144, 13), *în toate vrěmi* (TM, 124, 240) etc. Formele articulate apar în aceleași texte: *în toată vrěmѧ* (H, S, ps. 105, 3 etc.), *în toate limbile* (H, S, ps. 81, 8). Cînd numele este determinat, e însoțit de articol: *în toate dzilele viațeei* (S, ps. 22, 6 etc.).

2. Procliza articolului la numele proprii masculine a fost examinată mai sus (p. 494 ș.u.); procliza apare rareori la numele proprii feminine.

Nealterarea lui *ă* în forme ca *Ancăei* (Vlădești, jud. Argeș, 1583—1585, CB, I, 38), *Milcăei, Răbecăei* (PO, Gen., 11, 29; 24, 15; 24, 30 etc.) probează că encliza articolului, la formele de genit.-dativ feminin, este de dată recentă: numele urmat de articol era încă analizat și simțit ca un compus; articolul enclitic nu făcea corp cu numele. Dacă fenomenul ar fi fost vechi, ar fi trebuit să găsim atestate numai forme cu fonetismul evoluat: *Ankii* etc. Așadar, procedeul enclizei nu era încă generalizat, în secolul al XVI-lea.

3. Articolul proclitic masc. *al*, pl. *ai*, fem. *a*, pl. *ale*, precum și forma invariabilă *a* apar în următoarele construcții:

a) dinaintea genitivului: *či-ꙟnstitul rodu al pămîntului* (CV, 132, 11—12), *făcătorĭul čerĭului și al pămăntului* (TM, 103, 204), *domnul nostru al čeriului și al pămăntului; domnul čerĭului și al pămîntului* (TB, 290, 122; 354, 63), *curatul rodъ a pămîntului* (CPr., Iac., 5, 7), *a blăndzilor va fi pămăntul* (S, ps. 36, 11), *dračii putěrničiloru a pămăntului* (Cod. T, 211, 63 v.), *Iacovu a lu dumnedzeu și a domnului Is. Hs, șerbu* (CV, 109, 7—8), *mișel a lui Christos* (CPrav., 17, 8), *aest cap de țară a Mulduvei* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, 1604—1618, LB, 73, 3), *în băsěreca sfăntă a sloveeěi tale* (S, cînt. 7, 53), *ale dzeului țirutele pămăntului foarte rădicară-se* (S, ps. 46, 10), *fii lu Iacovъ și a lu Iosifъ* (S, ps. 76, 16), *a lui dumnedzeu ținruții pămăntului* (H, ps. 46, 10), *toți îngerii omeniloru, a bărbațiloru și a muerilor* (TB, 415), *ačela nuor de focu ѧste a omenilor* (TB, 420, 25).

b) *a* înaintea unui complement la genit.-dativ sau a unui posesiv: *Gheorghe a i Mosostoe* (LB, 10, 12); *acest cap de țară a Mulduvei* (LB, 73, 3); *priѧtiniloro a noștri* (LB, 49, 2).

c) dinaintea pronumelui sau adjectivului: *numele sfăntu al tău* (H, S, ps. 137, 2), *locul sfăntu a lui* (H, S, ps. 23, 3), *a loru va fi pămăntul* (S, ps. 36, 9), *numele al lui* (TM, 105, 209), *al cui nume* (TM, 105, 211), *alъ său* (Cod. T, 200, 27 v.), *čestu zapis al meu* (Brăhășești, jud. Galați, 1577, CB, I, 26, 1—2), *čest adevăratu zapes al nostru* (Făurei, jud. Vaslui, 1592, Bianu, DR, 2, 18), *a lui fečori* (V, cînt, 2, 5), *ai lui fičori* (S, cînt, 2, 5) *doi omîrъ a noștri* (Săliște, jud. Maramureș, 1593, LB, 47, p. 7—8), *gupănului... și a doisprădzěče prъgari a domitale* (Suceava, 1595, LB, 49, p. 3—4), *a mě iaste toată lumě* (S, ps. 49, 12), *ale tale-s čerurele* (S, ps. 88, 12), *doosprădzěče semenţe ale noastre* (CV, 74, 13—14).

Aceeași construcție apare în frazele următoare, în care adjectivul posesiv atribut e așezat dinaintea substantivului: *ca lui al nostru priiatin* (Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 64, 3—4), *așa și muerile supuindu-se ale lor săi bărbați* (CV, 150, 13—14; în acest exemplu, complementul *bărbați*,

considerat din eroare ca atribut, a fost acordat cu subiectul *muerile*), *ispitire a ei voastre credință* (CV, 139, 12 = *ispitele ale voastre credințe*, CPr., I, Petru, 1, 7); *mâ închi-ѫrь cătrâ besĕreca sfântă a ei tale; fĕtele împăratului în činstĕ a ei tale* (H, ps. 5, 9; 44, 10), *s<fi>ntele mueri ... supuindu-se a loru săi bărbați* (CV, 152, 3—5), *că după vestѫ eresului a ei noastre credin-ѫță vișu Fariseiu* (CV, 74, 7—9), *ispitele săntu ale ei noastre credințe* (TM, 124, 241), *multul a loru mĕle lacrâmi* (TM, 215, 218).

Locul articolului, în construcțiile acestea, se explică, deci, prin poziția pronumelui sau adjectivului posesiv. În construcțiile următoare: *porăncitele ale lu a i dumnedzeu* (Cat. M, 256, 28), dubla articulare (*lu* și *i*) trebuie explicată prin încurcătura celui care scria de a determina un nume propriu la genitiv.

Cf. *scris-am... zapisul meu la măna unchiu-meu popei lu Anghel... după capul lui popei lui Anghel* (jud. Argeș, 1600, DIR, B. VI, 391, nr. 403). Textele rotacizante cunosc întrebuințarea laolaltă a lui *al* și *a*. Este deci o eroare de a susține că *a* „s-a păstrat" în Moldova (Candrea-Densusianu, DE, nr. 1): generalizarea întrebuințării lui *a*, în Moldova, trebuie explicată pornindu-se de la starea oglindită în textele din secolul al XV-lea. Expunerea lui Găzdaru (Artic., p. 118 ș.u.) e întemeiată pe cunoștința parțială a textelor din secolul al XVI-lea (cf. A. Procopovici, *Ille* ca articol antepus, RF, I, p. 249 ș.u.; Meyer-Lübke, Rum. u. rom. p. 9—10).

d) dinaintea numeralului ordinal: *al doilĕ* (CP, ps. 2, titlu), *al treile* (CV, 16, 7; CPr., Act., 20, 9), *al optulъ* (CP, ps. 6, titlu; CV, 169, 11).

4. *Čel*, a) *Čel* apare rareori dinaintea unui substantiv, în locul articolului: în *čelь dĕlu svăntu al tău* (H, ps. 14, 1: *vŭ svętuju goru tvoju*), *spuse čeii fĕte prĕcurate* (TM, 45, 3), *čelъ solъ* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 59, 6), și *kemâ domnedzeu ča tărie čeriulь* (PO, Gen., 1,8; *es az erősséget*), *aduse untъ și lapte și čelъ vițelъ înaintĕ lorь* (PO, Gen., 18, 8: *es a meg keszitet boryut*), *pre czey muncy* (=*munți*)*-mar* (= *mari*) *și pe czele uey* (= *văi*) *mar* (T, 162, 2: *az nagy hegyekre es az nagy völgyekre*).

b) Construcția fără *čel* e curentă: *săgĕtele tarelui* (H, S, ps. 119, 4), *mărturisescu micĭloru și mariloru* (CV, 79, 11—12), *ține toate vădzutele și nevădzutele* (MM, 303, 5 r.); construcția cu *čel, čei* apare dinaintea unui adjectiv substantivizat: *čelъ mișelъ* (H, ps. 9, 30), *čei mișei* (MM, 307, 17 v.), *čel fără de mitâ* (MM, 310, 26 v.), alteori, se întrebuințează *čel(a)*, *čeĭa*, *čĕle*, dar adjectivul e articulat: *čela necuratul* (H, ps. 9, 34), *focul čela marele* (TM, 226, 223), *iubirĕ omenilorъ čeĭa deșarta* (TB, 420, 24), *čeĭa necurații* (S, ps. 25, 5), *čeĭa bogații* (CV, 111, 5—6), *eresurile čelѫ rĕlele* (TM, 230, 230), *munčile čele marile* (TB, 344, 56).

c) *Čel* nu e întrebuințat în construcția substantiv articulat + atribut adjectival nearticulat: *dzeul tare și viu* (S, ps. 41, 3), *duhul tău dulče* (S, ps. 142, 10); cînd adjectivul e așezat dinaintea substantivului, atunci poartă articolul: *tarele bărbatu* (S, V, cînt. 3, 9), *bu-ѫrul nume* (CV, 118, 3), *înfricatului scaunului* (TB, 336, 49), *sfăntul botedzul* (TB, 348, 59).

Deseori construcția aceasta este modificată, în sensul că adjectivul articulat mai e precedat de *čel(a)*: *domnul čelъ tarele* (H, ps. 23, 10), *gândul čela bu-ѫrul* (CV, 46, 3—4), *scaunul mieu čela sfăntul* (TM, 47, 5), *loculь čela frumosulь; slugile čelĭa bunele* (Cod. T, 196, 14 r.; 193, 5 r.), *Alexandru Vodâ čela bunul* (Mănăstirea Moldovița, jud. Suceava, 1592, LB, 46, 15—16); cîteodată adjectivul nu e articulat: *domnulь čelь tare* (H, ps. 45, 12), *sufletul tău čel bunrъ* (H, ps. 142, 10; alteori numele precedat de *čela*, este așezat între două adjective articulate: *marele ğ(ĭ)udeț(u) čela înfricatul* (TB, 450, 74; Cod. T, 213, 70 v.). Rareori *čel* lipsește: *omul mișelul și meserul* (S, ps., 108, 17), *pă-ѫrĕ noastră sățioasă* (TM, 123, 239).

NUMERALUL

CARDINALE

Pe lîngă *amăndoi-amăndoao*, găsim în textele din secolul al XVI-lea pe *îmbi-îmbe: de îmbe părțile* (H, S, V, ps. 149, 6; *amândoao*, CP).

Mie este invariabil: *patru mie* (CV, 36, 1; CT, Mt., 64), *činči mie* (CT, Mt., 66); în S găsim forma *mii* (ps. 104, 8; 118, 72 etc.), *mie* în CP (ps. 104, 8). Pe lîngă *o (una)*, apare și *uo: uo dzi* (S, ps. 83, 11; CV, 167, 9 și *ătru o dzi* CV, 26, 6).

Întunerec « zece mii » apare în H, S, V: *întunĕrec* (ps. 142, 3), CV (78, 3), *untunĕrec* în CP (ps. 142, 3); termenul traduce pe v. sl. *tĭma*, cu semnificația de « întuneric » și « mulți, număr infinit, zece mii ».

ORDINALE

Alături de *întîi, întîia*, PO și CM întrebuințează pe *primă: de-ă primâ* (Gen., 38, 6), *dĕ prima* (Gen., 48, 14), *(carte de) primâ* (CM, 268, 21); forma aceasta a fost relevată în graiul vorbit astăzi în părțile Bihorului.

G. Weigand, WJb, IV, p. 330: *dim primă*, la Vidra.

La plural, pe lîngă *al treile* (CV, 16, 7; 53, 14; TM, 78, 127; 83), *al șasele* (TM, 78, 127; TB, 285, 114), *al noole* (TM, 79, 127), apare și *ai doii* (TM, 79, 129).

Pe lîngă *al doile, al treile* etc., fără amplificativul *-a* apar și forme ca *al patrul* (CT, Mt., 57), *al optul* (CV, 169, 11: CP, ps. 6, titlu; 11 titlu).

Cipariu (Principia, p. 132—133) a explicat pe *-lu* sau *-le* în legătură cu finala numeralului respectiv: *al șasele*, dar *al patrulea*; cf. Candrea, Cons., p. 75; P. Skok, A. Arb. St., III, p. 175. (De fapt, *-le* derivă din *-lu*, prin asimilarea lui *u*: **cînelu* > *cînele*.) Explicația după care *-le* ar reproduce pe *ille* (nominativ), iar *-lu* pe *illum* (acuzativ) nu satisface, pentru că nu ni se spune de ce, pentru unele cuvinte, s-ar fi păstrat articolul la nominativ, iar pentru altele forma de acuzativ. Pe de altă parte, textele nu cunosc forme ca al **șaselu* (cf. Găzdaru, Artic., p. 80—81). Prezența lui *-lu* trebuie deci explicată pornindu-se de la analogia cu numele terminate în *-u* (*omu-lu* etc.).

PRONUMELE

PERSONALE

Forma normală a pronumelui de pers. 1, la dativ, singular, este *mie; miia* apare în textele scrise de Petru Șchiopul (1591 și 1593, AAR, 20 ist., 444; 447); astăzi forma aceasta este curentă în graiul moldovenesc (*mie* + amplificativul *a*, pornind de la construcții ca: *mie unuia* > *mia*).

Forma de dativ și acuzativ plural este *nă* (< *nobis* și *nos;* S, ps. 79, 6); *ne* este un fonetism analogic, refăcut după *le* (pron. pers. 3); *ni* (H, S, ps. 79, 6) provine din *ne*, prin închiderea timbrului lui *e* neaccentuat. Pe de altă parte, influența analogică a lui *nă* asupra lui *le* explică fonetismul *lă* (TM, 230, 230).

În secolul al XVI-lea, *îns* (masc.), *însă* (fem.) apar și izolate, nu numai în legături cu *într-(însul), printr-(însul)*, ca în limba de astăzi: *lăudați pre domnul toate limbili, ca lăudați pre însul toți oamerii* (V, ps. 116, 1); *ainte du-te de te iartă cu însul* (TM, 451, 12).

Îns apare foarte des în compunere cu prep. *cătră, cu, de, între, pre* și *spre*: *cătr-ănsu*, *cunînsu* (TM, 191, 155), *cunusul* (Moldova, 1593, DIR, IV, A. 74, nr. 94; Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, 1595, LB, 48, 14), *cu nușii* (TM, 228, 226), *cu nusa, cu nusul* (CT, Ioan, 12; 39; CC_2, 96, 5), iar în textele rotacizante *curusul* (CV, 2, 3—4; S, ps. 17, 24) etc., *dinsu (di-ꙟsu)*, *într-ănsu, pre-ꙟs, sprensu*.

REFLEXIVE

Pe lîngă *însuși-însăși, sieși* sau *sineși*, cunoscute și astăzi, mai apar la Coresi și alte compuse, cu reflexivul *-și*: *eluși* (CC_2, 15, 14), *eișь* (CP, ps. 83, 4), *țieșь* (CP_2, ps. 79, 16, 18), *luișь* (CP, ps. 40, 7 etc.), *lorușь* (CP, ps. 63, 6).

Despre pronumele personale de reverență *domnia ta, domnia voastră* etc., v. mai sus, p. 483.

POSESIVE

Asupra lui *miiu*, v. mai sus, p. 466.

Pronumele posesive apar, mai ales la Coresi, în compoziție cu pronumele reflexiv *-și*: *ai mieiș* (CC_2, 502, 28); *al nostruș* (CC_2, 320, 26); *al tăuș* (CC_2, 222, 13); *vostruș* (CPr., Iac., IV, 1); *ai săiși* (CV, 26, 2); *saleș* (CC_2, 261, 4).

DEMONSTRATIVE

Formele masc. *(a)čestu, (a)česta, (a)čestui*, pl. *(a)čești, (a)čește, (aceștiia), (a)ceștora*, fem. *(a)čĕstă, (a)čĕsta, (a)čeșteia, (ačeștiia)*, pl. *ačĕstĕ, ačestora* sînt des întrebuințate. De asemenea masc. *(a)čel, (a)čela*, etc., fem. *(a)čĕ, ačĕia* etc. La masculin plural găsim atestată forma normală *ačeștĕ* (= *aceștea*; S, ps. 73, 2; CP, CP_2, ps. 19, 8; PO, Gen., 10, 14); forma de astăzi, *aceștia*, e formată din pl. *(a)čești+a*. La genit.-dativul feminin sînt atestate forme ca *(a)čeșteia, (a)čĕștiia, (a)čĕei, (a)čĕiia*; *ačelei* este o formă analogică, refăcută după pluralul *ačĕle*.

În textele provenind din Moldova, găsim formele masc. *aest, (a)ista, ăsta*, pl. *aeștĕ, ăști*, fem. *(a)iasta, aiastă*[2] (Moldova, Luca Stroici, 1593, DIR, A. IV, 79, nr. 93), *aiastă* (Suceava, 1517, DIR, A. IV, 154, nr. 206), *estĕ* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 53, 30), *iasta* (id., LB, 56, 3, 7, nr. 13), *aeștĕ* (ib., LB, 60, 8); *aꙟsta* (Mănăstirea Slatina, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 66, 10), *aest* (Lucaveț, U.R.S.S., începutul secolului al XVII-lea, LB, 67, 10, nr. 25), *ește* (Suceava, 1601, LB, 70, 15).

Alaltu (< *ăl* + *alt*, cu trecerea lui *ă* la *a* sub influența asimilatoare a lui *a* următor) este curent în textele din secolul al XVI-lea: *alaltu* (CV, 48, 8 etc.), *alaltă* (S, V, CP, ps. 143, 13; CP, ps. 59, 10; 86, 4), *alalți* (Țara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 457, 7; Beleții, jud. Argeș, cca 1600, CB, I, 101, 16).

RELATIVE

Alături de *care*, apare și forma articulată *carele*, fem. *care, carĕ*; formele de plural masculin sînt *carei* (< *care* + *i*; CC_2, 204, 35; 205, 1; Țara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 457, 12; 458, 16; 1602, 35; 205, 1; Țara Româ-

nească, 1600, AAR, 20 ist., 457, 12; 458, 16; 1602, CB, I, 116, 8), *cari*, *carii*, forme curente în H și CP_2 (ps. 70, 13; 21, 24 etc.), (fem.) *carile* (CV, 40, 1; 166, 2).

NEHOTĂRÎTE

Forma de genit.-dativ singular a lui *alta* este *alțiia* (H, ps. 47, 14).

Acătare (cf. alb. *akë* + *atare: acă-*< *eccum*, Procopovici, DR, I, p. 162 ș.u.), apare sub forma *acatare* (Țara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 473, 1).

Pe lîngă *čineși* « fiecare » (S, CP, ps. 11, 3), genit.-dativ *cuiși* (H, S, CP, ps. 61, 13), găsim în CV un compus: *či-ѧrescu-(și)* « fiecare » (22, 7—8; 29, 6; 32, 5; 112, 9—10), *činescu* (Ap, I, pl. 4). Forma aceasta pare a fi compusă din *čineși* + *cu*, deși prezența lui *s* face dificultate; *čineșcu* « fiecare » cu *ș* (PO, Gen., 42, 35; 44, 11). Pornind de la *cineșcui* (format din *cine* + *și* + *cui*) s-a refăcut un nominat.-acuzativ *cineșcu*.

Oarecare(le) (CV, 68, 11), *oareče* (CV, 10, 13—14 etc.), *vare če* « oarecare » (cf. alb. *vallë*; TM, 228, 225; CM, 267, 4—5), *vore cze* (T, 150, 2).

vare, *oare* < *volet*, *ori* < *voles* (v. mai jos, p. 511, s.v. *aorě*); *vare* (« dublet cu *v* păstrat al lui *oare* »; Philippide, Orig. rom., II, p. 625).

Nești-ѧre « cineva, un oarecare » (CV, 94, 12 etc.).

(Masc.) *neșkit* « puțin » (CP, ps. 8, 6, etc.), *nișkit* (S, ps. 8, 6 etc.), pl. *neșkiți (nișkiți)*, (fem.) *neșkită (nișkită)*, pl. *neșkite (nișkite)*.

ÎNTREBUINȚAREA PRONUMELOR

PERSONALE

Însumi, *însuți*, *însuși* apar precedați de *eu*, *tu* etc.: *tu ești însuți împăratul mieu* (H, ps. 43, 5), *cătră mere însumi sufletul mieu smenti-se* (S, ps. 41, 7), *vrĕrĕ-și eu însumi se audzu* (CV, 70, 14—71, 1); uneori, *însumi*, *însuți* etc. sînt întrebuințați izolați: *însuș trĕmese îngerul său* (S, ps. 151, 3), *însumi era stăndu* (CV, 42, 10—11).

Întrebuințarea pronumelui neaccentuat apare în cazuri ca: *ğiunii lorъ mǎncă-i foculъ* (S, ps. 77, 63), *și-i grăi miѧlului* (CV, 35, 8—9), *lu Pavelu-i grăiѧ duhul* (CV, 25, 5—6), *boerĕsa lui kema-o Polfiѧ* (TM, 145), *činste-i făcu; și-mi sosi* (Cod. T, 199, 24 r.; 213, 69 v.); *arăta mila sa d'a le scumpără-i den legătură turcească* (Moldova, 1593, DIR, A. IV, 75, nr. 94).

Repetarea complementului direct printr-un pronume personal neaccentuat: *ocăreşte pre alalți și întru o nemică nu-i socotĕște pre aceia* (CC_2, 151, 10—11), *și o au dăruit-o* (Ținutul Fălciului, 1572, DIR, A. III, 5, nr. 9).

POSESIVE

Pronumele masc. *său*, pl. *săi*, fem. *sa*, pl. *sale* nu sînt înlocuiți cu *lor*, cînd subiectul e la plural: *adurmiră* <*toți*>*somnul său* (S, ps. 75, 6), *rădicară*<*ei*>*glasul său* (CV, 43, 4—5), *nu se postescu de păcatele sale* (Cod. T, 210, 51 r.).

Ca și în limba de astăzi, dar mai frecvent, pronumele personal neaccentuat la dativ înlocuiește pronumele posesiv: *apropiară-se gonitorii-mi fără-lěğe* (S, ps. 118, 150), *či-ѧre ești če-ți osăndești soțul* (CV, 130, 3—4), *dumnedzăescъ și viață-făcătoriu-ți suflet* (MM, 304, 8 v.), *că bunătatě-le foarte era multă* (PO, Gen., 36, 7), *inelulъ tău, brăulu-ți și toiagulu-ți carele ți-e a mână* (PO, Gen., 38, 18), *lăsați la mine un frate-vă* (PO, Gen., 42, 33).

DEMONSTRATIVE

Adjectivul demonstrativ este așezat înainte sau după numele determinat; în regulă generală, se întrebuințează forma cu *-a*: *ačěstă sămânță* (H, ps. 11, 8), *ačestu ğiurelu* (CV, 51, 8), *ačesta cuvântu* (CV, 151, 1) *ačela omъ* (TM, 53, 16).

RELATIVE ȘI INTEROGATIVE

Care(le) « ce », în propoziții interogative: *care fălosěște în sănğele mieu?* (H, ps. 29, 10), *care folosu e?* (CV, 119, 9);

cari (pl.) « cei ce »: *carii în morminte dormu, netăcute căntări ție aducu* (MM, 302, 1 r.);

če « care »: *tu ești če tocmit-ai uricul mieu mie* (S, ps. 15, 5);

če « căruia, cărora »: *spure-voiu voao tuturor če vă e frică de dzeul* (S, ps. 65, 16), *u-ѧğiurelu če-i era numele Evtihu* (CV, 16, 2—3);

če « cel ce, cei ce »: *spământă-se če viu în cumplitele sěmnelor tale* (S, ps. 64, 9), *če acum ai luoatъ, fă-l credinčos în părățiia čeriului* (MM, 308, 19 v.—20 r);

če « în care, pe (prin) care »: *deregu-te în calě ačasta če merği* (S, ps. 31, 8), *se duse într-u četate mare če lăcuiѧ u-ѧ părat* (TM, 153, 190);

če « de ce, pentru ce », în propoziții interogative: *doamne, če se mulțiră dodeitorii miei?* (S, ps. 3, 2), *če no činstiți sfănta domerecă?* (TM, 50, 10);

čine « care »: *feriče de bărbatul činre va upovăi pr'insulъ* (H, ps. 33, 9), *čire e omu če těme-se de domnul?* (S, ps. 24, 12), *ačela omъ čine în* Hs. *crěde* (TM, 99), *čine se apropiiă cătră codrulъ?* (Cod. T, 197, 18 v.), *čenc ți-e numele?* (PO, Gen., 32, 29);

čine « cel (cei) ce »; *scula-se-voru čine-su în mormente și veseli-se-vor čine-su spre pămăntu* (S, cînt. 5, 19), *či-ѧre voiu afla ačie, legați se-i aducu întru Ierusalimъ* (CV, 38, 7—8), *čire ѧste pan Pogan Jurjъ* (Săliște, jud. Maramureș, 1593, LB, 46, 1).

NEHOTĂRÎTE

Oarecare(le) se așază după cuvîntul determinat: *întreba-se întru învățături cu munčitoriu oarecarele* (CV, 3, 14—4,1).

Tot se așază înainte sau după nume: *tot pămîntul* (S, ps. 8, 2), *luo-se nădějdѧ toată a noastră* (CV, 88, 7—8).

Forma de genit.-dativ singular este *a tot* (masc.), *a toată* (fem.): *pără în cumplitulъ a tot* (S, ps. 71, 8), *ğiudecă a toată lumě* (S, ps. 9, 9), *împăratul a totu iaste tatălъ nostru* (TM, 126, 245).

VERBUL

CONJUGĂRI

Verbele următoare păstrează, unele, forma primitivă de conjugare, pe cînd în limba actuală au trecut la alte conjugări, altele aveau chiar în secolul al XVI-lea amîndouă formele: *a adevăra* (şi *a adeveri*), *a adînca, a adauge, a făţăra, a ferica, a găta, a împăenjena* (şi *a împăenjeni*), *a împietra* (şi *a împietri*), *a învěşte* (şi *a înveşti*), *a răgi, a rămînea, a scuipi, a tăcea, a ţinea, a vie* (şi *a învie*), *a scrie* (şi *a scria*).

Unele verbe active tranzitive sau intranzitive, în limba de astăzi, sînt reflexive în secolul al XVI-lea: *a se cuteza, a se deştinge* (şi *a deştinge*), *a se flămînzi, a se înseta, a se luneca, a se pofti, a se putredi, a se răposa, a se tremura, a se turba.*

Cîteodată, fenomenul acesta e datorat influenţei formei slave corespunzătoare sau faptului că forma reflexivă e împrumutată din slavă: *a se domni (vŭcariti sę), a se glumi (glumiti sę), a se ğura (klęti sę), a se făgădui (oběštati sę), a se împărăţi (vŭcariti sę), a se îndemna (postŭštati sę), a se învăţa (poučiti sę), a se posti (postiti sę).*

Alte verbe, reflexive în limba de astăzi, sînt întrebuinţate în secolul al XVI-lea şi ca verbe active intranzitive: *a atinge* (şi *a se atinge*), *a chinui, a ivi* (şi *a se ivi*), *a întrista, a naşte* (şi *a se naşte*), *a ruga* (şi *a se ruga*), *a scula* (şi *a se scula*), *a sui* (şi *a se sui*), *a veştedzi* (şi *a se veştedzi*).

Sufixele -ez şi -esc

Unele verbe, care se conjugă astăzi cu *-ez*, apar fără sufix în secolul al XVI-lea: *čerčeta: čerčeţi* (ind. pr., 2 sg., S, CP, ps. 8, 5), *se čěrčete* (subj. pr., 3 sg., CV, 116, 2), *înfrîna: se înfrăℸre* (subj. pr., 3 sg., CV, 148, 7), *lucra: să lucre* (subj. pr., 3 sg. PO, Gen., 2, 15), *răposa: răpaus* (S, ps. 5, 9), *răpausă* (3 pl., CV, 160, 12), *săğeta: săğětă* (ind. pr., 3 pl. S, CP, ps. 63, 6), *scurta: se nu scurte-se* (subj. pr., 3 sg., CV, 153, 1), *veghia: veghii* (ind. pr., 2 sg., S, CP, ps. 18, 14), *se věghie* (subj. pr., 3 pl., CV, 31, 9).

Alte verbe apar cu şi fără sufixul *-ez: învrℸtoaşe* şi *învrℸtoşa(d)ză* (S, ps. 36, 17; 67, 29), *îndeřěptă* şi *îndereptě(d)ză* (H, ps. 72, 13; V, ps. 138, 24).

Fără sufixul *-esc* sînt construite verbele următoare: *a conteni: cuntiri-te* (imper., 2 sg., S, ps. 36, 11), *a luci: luče* (ind. pr., 3 sg., V, ps. 84, 12; S, CP, ps. 96, 11), *a străluci: străluče* (ind. pr., 3 sg., CV, 111, 8), *a răpi: rape* (ind. pr., 3 sg. şi pl. S, ps. 21, 14; CV, 49, 3), *să rape* (subj. pr., 3 sg. şi pl., CP, ps. 49, 22; 108, 11); cu sufixul *-esc: a omorî: omorěşte* (ind. pr., 3 sg., S, CP, cînt. 3, 6).

FORMELE DE CONJUGARE

PREZENTUL INDICATIVULUI ŞI CONJUNCTIVULUI

Conj. 1. Pe lîngă *adăpi* (ind. pr., 2 sg.) apare şi *adapi* (S, ps. 79, 6): *ă* a fost introdus prin analogie, de la formele în care *ă* era etimologic *(adăpăm, adăpat)*. 1 pl., cu *a* netrecut la *ă: şi se iertam, să ne îmbrăcam* (CI, 37, 4—5; 37—38, 18—1; 43, 8); cf. Puşcariu, Ét. de ling. roum., p. 78 n.

De la *a rebda*, formele normale ale indicativului prezent sînt *eu rĕbdu*, *tu rebdzi*, *el rĕbdă*.

Conj. a 2-a. Indicativul prezent de la *a se spăria: mă spar, te spari, se spare*. De la *a putea*, de relevat *eu poč(ĭ)u* (1 sg., S, ps. 25, 1; TB, 356, 63; Cod. T, 207, 57 v.; 309, 22 v.).

Conj. a 3-a. Verbele terminate în *-de* fac prezentul indicativului și conjunctivului în *-(d)zu*, după analogia verbelor în care *-(d)zu* este etimologic: *răspun(d)zu, șe(d)zu* etc.; *aprin(d)zu, ca(d)zu, deșki(d)zu, inki(d)zu, întin(d)zu, pătrun(d)zu, văn(d)zu (să vândzu*, subj. pr., 1 sg., Drăgușeni, jud. Iași, 1586, SI, X, 10). Aici *-(d)zu* nu avea rațiuni fonetice, deoarece *credo* sau *vendo*, de exemplu, sînt reprezentate în mod normal prin *cred, vînd*.

După analogia lui *scoț* (< *excutio*), s-a refăcut un *tremiț* (ind. pr., 1 sg., CV, 43, 2).

Eu deștingu este forma cea mai des întrebuințată; *ei deștindu* (ind. pr., 3 pl.) apare, în S, pe lîngă *deșting* (S, ps. 113, 25; *deșting*, V, CP, ps. 113, 25); introducerea lui *-g* se explică prin analogie: *deștins-strîns* (part. tr.) > *deștinğe*, ca *strînğe;* în schimb, *a încinde* (< *incendere*) nu apare decît cu *-d*.

Același proces analogic s-a exercitat și asupra lui *a ucide: učigu* (ind. pr., 1 sg., S, V, CP, cînt, 2, 39).

A vinče apare cu fonetismul normal: *eu văncu* (H, ps. 138, 6), *tu venči*, *el venče* (H, ps. 102, 19; S, ps. 9, 31); forma cu *ğ* apare rareori (*el vinğe*, CP, ps. 9, 31).

Puńu (1 sg.), *puńe* (3 sg.), *spuńu, spuńe* sînt formații analogice, după *țińu, vińu*, în care *ń* este etimologic (< *teneo, venio*): *puniu* (S, ps. 12, 2; *puiu*, CV, 143, 13), *se punie* (subj. pr., 3 sg., S, ps. 112, 8), *spuniu* (S, ps. 2, 7), *spońu* (H, ps. 2, 7), *să spuniu* (subj. pr., 1 sg., PO, Ex., 10, 2), *se spunie* (subj. pr., 3 sg., S, ps. 29, 10).

Conj. a 4-a. Formele așteptate *au(d)zu, înghițu* (ind. și subj. pr., 1 sg. < *audio, ingluttio)* etc. sînt curente în secolul al XVI-lea: *audzu* (S, ps. 84, 9), *se audzu* (S, ps. 25, 7).

Saiu (ind. pr., 1 sg.) este forma etimologică (< *salio*): *mă saiu* (TM, 46, 4); *tu sai* (2 sg.) este o formă refăcută după analogia pers. 1 sg. *(sari* < *salis)*.

Cu un fonetism normal apar *moriu* (ind. pr., 1 sg. < **morio, moru*, S, ps. 117, 17; *se moriu*, subj. pr., 1 sg., CV, 28, 3); *čeiu* (ind. pr., 1 sg., H, S, 118, 33), *čeindu* (part. pr., H, ps. 36, 25; CV, 91, 6—7), *se pae* (subj. pr., 3 sg., CV, 110, 13); *pie* (= piaie, imper., 3 pl., H, ps. 82, 18), *pieindu* (part. pr., H, ps. 48, 11) sînt formații analogice, refăcute după *saiu (sări-pieri*, deci: *eu pieiu* ca *eu saiu); čeriu* (ind. pr., 1 sg.) apare în CP (ps. 118, 33, 145), iar *cerăndu* în S (ps. 37, 13) și CP_2 (ps. 36, 25).

Ști (ind. pr., 3 sg., S, ps. 1, 6; TM, 121, 233; *știe*, CP, ps. 1, 6).

Ind. pr., 3 sg., *ști* (Oaș; Candrea, Oaș, p. 21). Lombard, Vb. roum., p. 734—735, a arătat că *ști* nu poate fi explicat prin *scĭt*, ci prin *scīt*, care ar fi fost redat prin **ște*. În consecință, pornește de la influența analogică a verbelor *scrie* și *vie*; *audu*, ind. pr. 3 sg., CV, p. 81, 13 (Lombard, Vb. roum., p. 605, 924), *cadu*, CV, p. 144, 8.

Mănțu (ind. pr., 1 sg., H, ps. 88, 36), *mănt* (3 pl., H, CP, ps. 65, 3) sînt formele așteptate.

Verbele de conj. a 2-a, a 3-a și a 4-a care fac pers. 1 sg. în *-(d)z, -ț* fac pers. 3 pl. în *-d, -t: șed, prindu, aud* etc. Formațiile acestea sînt analogice, pornindu-se de la formele în care *-d* este etimologic: *aprindu* < *aprehendunt, cad* < *cadunt* etc.

IMPERFECTUL INDICATIVULUI

1. În textele rotacizante și în Cod. T (*grăiia*, 213, 60 v.), pers. 1 sg. a imperfectului indicativului apare în mod normal fără *-m: era, făčĕ, îmbla, pleca* etc. În Coresi: *pleca* (CP, ps. 34, 13), *era* (CT, Mt., 106), *şedĕ, învăța* (CT, Mt., 108) și PO (*era, dučĕ*, Gen., 38, 23; 40, 16); formele fără *-m* sînt rare; ele sînt întrebuințate și în zilele noastre, în nordul Ardealului și în Maramureș.

G. Weigand, WJb, VI, p. 37; Papahagi, Maram, lxviij; Candrea, Oaș, p. 53.

Terminația pers. 3 pl. este *-a* (nu *-au*, ca astăzi): *avĕ* (H, ps. 39, 13; CV, 70, 3), *cădĕ* (H, ps. 71, 9), *făčĕ* (S, CP_2, ps. 100, 3) etc.

La conj. a 4-a, terminația este *-ia: el audziia* (3 sg., S, ps. 98, 6); verbele terminate în *-ri* fac imperfectul în *-i: a se păriѧ* « se certa » (3 sg., CV, 2, 9), *urâia* (CP, ps. 43, 11; *urăia*, V, ps. 82, 3; *uriia*, S, ps. 119, 7) etc.

2. O formă perifrastică, compusă din imperfectul verbului *a fi* + participiul prezent al verbului de conjugat apare în CV: *ca era mărgăndu; însumi era stăndu; era ca oile rătăčindu* (38, 9—10; 42, 10—11; 150, 10—11).

PERFECTUL SIMPLU

Conj. 1: *-aiu, -așі, -ă, -ăm, -at, -ară.*

Asupra prezenței timbrului *ă* la pers. 3 sg. și 1 pl. (*lăudă, lăudăm*), v. A. Procopovici, Din morfologia și sintaxa verbului românesc, RF, II, p. 18 ș.u.

Conj. a 2-a: *-uiu, -uși, -u, -um, -ut, -ură.*

Conj. a 3-a: *-şu, -seși, -se, -sem, -set, -seră.* Formele de perfect ale verbului *a cere* sînt următoarele: *čerşiiu* (1 sg., S, ps. 33, 5), *čerşui* (H, CP, ps. 33, 5), *čerşitu* (2 pl., CV, 131, 13), *čerşiră* (3 pl., CV. 140, 9), *čerurâ* (CP, CP_2, ps. 34, 4), *čerşu* (3 sg., CT, Marcu, 69, Luca, 4); cf. *m'au čerşit, au čerşiut* (pf. cp., 3 pl., Bistrița, jud. Bistrița-Năsăud, 1600, LB, 52, 8, 9). Formele acestea se explică pornind de la part. tr. **čeşit*, devenit *čerşit* sub influența lui *čere*; de aici, *čerşiiu* (pf., 1 sg.) etc.; *čeruiu* (Coresi) e o formă refăcută după analogia verbelor de conj. a 2-a *čerĕ-tăčĕ* (impf.), deci *čerui*, ca *tăcui* etc. *Čerşui* rezultă din contaminarea lui *čerşiiu* cu *čeruiu*.

Scriş (1 sg.; Țara Românească, 1585, DIR, B. V, 183, nr. 196), *scrişi* (1 sg. Țara Românească, 1595, DIR, B. VI, 180, nr. 197).

Cf. DE, nr. 317. *Scriş eu* (Sălătruc, jud. Argeș, 1610, Hasdeu, Arch, ist., I, 1, 8, nr. 5, Tîrgoviște, înainte de 1600, Hasdeu, l.c., I, 1, 35, nr. 38); *ințăleşi* (1 sg., Moldova, 1695, Hasdeu, l.c., I, 1, 63, nr. 70).

Cîteva verbe reproduc cu fidelitate conjugarea latină: *dediu, dedѣ* (H, ps. 7, 5; PO, Gen., 16, 5; 40, 11; *dedu*, TM, 45, 2; TB, 362, 69; *dedѣ*, CC_2, 1, 81), *dedeşi* (S, ps. 143, 10; CT, Luca, 79), *dĕde* (S, ps. 13, 7; CV, 135, 10; CT, Mt., 64; PO, Gen., 14, 10; *dede*, T, 162, 9; Țara Românească, 1593, DIR, B. VI, 60, nr. 69), *dĕdet* (CT, Mt., 106), *dĕderă* (S, ps. 68, 22; CV, 56, 5; PO, Gen., 19, 33); *fečiu* (S, ps. 50, 6; CV, 69, 10; CC_2, 130, 8; *fĕču*, TM, 45, 3; TB, 362, 69), *feceşi* (S, ps. 98, 4; S, CP, ps. 38, 10), *fĕče* (S, ps. 7, 14; CV, 14, 5; CT, Mt., 2; PO, Gen., 5, 1), *fĕčeru* (S, CP, ps. 107, 14), *fĕčet* (TM, 45, 3), *fĕčeră* (S, ps. 9, 16; CV, 49, 11; CT, Mt., 80). Forma analogică *făcuşi* apare o singură dată în H (ps. 88, 48), pe lîngă cea normală; *făcu* (3 sg., TB, 285, 115; PO, Gen., 1, 1).

Ven(r)ĭu (H, S, ps. 68, 3; CV, 18, 11), *ven(r)iși, ven(r)e* (S, ps. 50, titlu; CV, 3, 2; *vine*, CP, id.; *vene*, TM, 149, 185) și *vin(r)e* (*vine*, TB, 284, 114; 289, 120; CT, Mt., 86; PO, Gen., 14, 13), *veѣremu* (CV, 15, 6), *viѣremu* (CV, 17, 3), *ven(r)et, ven(r)eră* (S, ps. 43, 18; CV, 86, 12) și *vineră* (CP, ps. 43, 18; CT, Mt., 3; PO, Gen., 19, 4). Pe lîngă aceste forme, găsim și forme analogice; *venriră* (H, ps. 104, 34), *veniră* (S, ps. 104, 34), *verimu* (CV, 26, 8 etc.). Forma aceasta, dimpreună cu cele de la pers. 1 și 3 sg., se confundă cu formele de la indicativul prezent.

A. Procopovici, Din morfologia și sintaxa verbului românesc. Aoristul în raport cu celelalte timpuri și moduri, RF, II, p. 1—48.

PERFECTUL COMPUS

Auxiliarul *a avea* + participiul trecut. În traducerile rotacizante, pers. 3 sg. a auxiliarului apare sub forma *au: au faptu* (H, ps. 65, 16; CV, 29, 6—7 etc.), *fapt-au* (S, CP, ps. 102, 10), *au fost(u)* (H, ps. 17, 19 etc.; CV, 74, 3 etc.). Forma analogică *ai făcut* apare și ea în H (ps. 87, 11) și V (ps. 138, 15).

Aceeași întrebuințare a lui *au*, pe lîngă *a*, la pers. 3 sg., o găsim și în textele netraduse:

Săliște (jud. Maramureș), 1593, *au trecut, au fost* (LB, 47, 5, 7). Bistrița (jud. Bistrița-Năsăud), 1600, *au bătut, au cerșit*, dar *m-a prinsu* (LB, 52, 4, 8, 10—11). Cîmpulung Moldovenesc (jud. Suceava), 1595, *l-au prinsu, au fostu*, dar *a mărsu* (LB, 48, 12, 17, 16). Suceava, 1595, *a fostu* (3 pl.) și *au fostu* (3 sg., LB, 49, 8, 14). Brăhășești (jud. Galați), 1577, *au fostu* (CB, I, 26, 3). Cîmpulung (jud. Argeș), 1521, *sĕ-u dus, au venit, mĕ-u spus, au văzut, sĕ-u prinsь, ѧ-u dat* (*N*); Vlădești (jud. Argeș), 1583—1585, *au faptu, au luatu, au datu, au măritatu* (CB, I, 39). Tg. Jiu, 1591, *au* pretutindeni (CB, I, 56—58). Galați, 1571, *au dat* (CB, I, 19, 11).

Grafiile *au mersь* (Tg. Jiu, 1591, CB, I, 56, 1), *sĕ-u prinsь* (Cîmpulung, jud. Argeș, 1521, N) trebuie interpretate ca *au mers, s-au prins*. Întrebuințarea formei compuse, în textele traduse, e provocată de versiunea slavă, sau maghiară, întrucît forma românească calchiază pe aceea din original, cu *byti* sau *vola, volna* (Ernst Gamillscheg, Roman. Tempuslehre, p. 85).

MAI-MULT-CA-PERFECTUL

Traducerile rotacizante cunosc forma perifrastică (a imperfectului, perfectului compus sau mai-mult-ca-perfectului al verbului *a fi* + participiul trecut al verbului de conjugat, acordat sau nu cu subiectul): *înțelĕse că Rimlѧnu ĭaste și ca era elu vădzutu* (CV, 45, 8), *postul era amu veѣritu* (CV, 85, 7), *dzise cătră soție če era merși* (CV, 83, 13), *era vădzuți* (CV, 33, 4—5), *fusesѧ văđzut* (3 sg., TB, 287, 118, 119), *unii ... de departe era veniți* (CT, Marcu, 32), *muerile, če era venite* (CT, Luca, 111), *răspunderea amu luată era Simeon* (= Simeon luase răspunderea, CC_2, 517, 25—26), *nu era înțelesь ucenicii lui* (CC_1, 376), *cîndъ vădzu Liѧ cumъ că era stătută dĕ naștere* (PO, Gen., 30, 9), *până nu se era culcați, vineră bărbații* (Gen., 19, 4).

Forma perifrastică (participiul trecut al verbului de conjugat, acordat cu subiectul) apare în CC_2: *noi če-amъ fostь muriți* (199, 22—23), *și au fost grăit și la Marif* (Moldova, 1593, DIR, A. IV, 99, nr. 113), *puținie Tătari au fostu veniți* (începutul secolului al XVII-lea, Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, LB, 60, 5—6), *dzăči galbeni ce am fostu dat eu lui Vasili* (Cucuteni, jud. Iași, 1609, DIR, A. IV, 297, nr. 362).

Forma cu *-se* apare în textele următoare: *gătise* (1 pl., TM, 227, 223), *fuset* (2 pl., CT, Luca, 108), *învisĕse, mersĕse* (3 sg., CC_2, 102, 27; 104, 1), *čerusetъ* (2 pl., PO, Ex., 12, 32), *grâiset* (PO, Gen., 43, 29), *dedĕse* (3 sg., PO, Ex., 36, 2), *szkriasse* (= scriase, 3 sg. < *a scria*, T, 150, 8).

Adusesetu din CV (12, 8—9) este, desigur, o eroare a copistului, care a scris de 2 ori pe *-se* (*aduse* sfîrşeşte rîndul, iar *setu* începe rîndul următor).

VIITORUL

1. Formele simple de viitor sînt construite cu auxiliarul *a vrea* + infinitivul scurt al verbului de conjugat: *voiu venri* (H, ps. 41, 3), *vrem trimite* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, 1595, LB, 48, 9) etc., sau din auxiliarul *a vrea* + subjonctivul verbului de conjugat: *va se i-lъ ia* (TB, 285, 114). În T apare construcţia cu infinitivul lung: *ne uom engrupare* (= îngropa, 146, 11). De obicei, formele auxiliarului sînt postpuse verbului: *veri-voiu:* (S, ps. 41, 3), *avĕ-vrem* (Mănăstirea Moldoviţa, jud. Suceava, 1592, LB, 46, 23), *cănta-vrem* (CP, ps. 136, 5), *aştepta-vremъ* (CC_2, 521, 28—29), *lua-verъ* (PO, Gen., 4, 7).

2. Afară de această formă de viitor, mai găsim o formă perifrastică, compusă din viitorul verbului *a fi* + participiul prezent al verbului de conjugat: *veţi hi îmblăndu, veţi fi socotindu* (L, CB, I, 6, 1, 2; în limba vorbită de astăzi, această formă are valoarea de indicativ, Iordan, ZRPh., XLVIII, 372) sau de prezumtiv şi o a doua formă, compusă din prezentul indicativului al verbului *a avea* + infinitivul scurt al verbului de conjugat: *eu mai mult am a sluji* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 57, 12), *noi mai multъ avem a sluje* (Mănăstirea Moldoviţa, jud. Suceava, 1595—1622, LB, 71, 22—23), *n-am a te lăsa* (TB, 290, 122, 123), *n-are ačela a vedĕ lumină* (Cod. T, 206, 55 r.), *n-are a se însetoşa* (CC_2, 66, 18—19), *are a ajuta* (CC_2, 231, 26) etc.

În Cod. M. găsim o construcţie alcătuită din viitorul verbului *a vrea* + infinitivul scurt: *va vrĕ a fi pre pămăntu* (229, 139 v.).

(*mila Măriei tale*) *firĕm venit* (Moldova, 1642, Hasdeu, Arch. ist., I, 1, 24, nr. 26).

CONDIŢIONALUL PREZENT

1. Forma simplă reproduce perfectul subjonctivului latin. Conj. 1 *(într)-are, -ari, -are, -arem, -aret, -are.* Conj. a 2-a: *(tăc)-ure* etc. Conj. a 3-a: *(zis)-ere* etc. Conj. a 4-a: *(auz)-ire* etc. Iată cîteva exemple: 1 sg.: *se întrare* (V, ps. 131, 3); 2 sg. (*-ari* şi, uneori, *-are*): *se fĕčeri* (CV, 119, 1), *se ascultare* (S, ps. 80, 9), *se učiseri* (V, ps. 138, 19), *să nu ascultare* (TM, 153, 191); 3 sg.: *se zidire* (S, ps. 126, 1), *să te rupsere* (TM, 122, 236), *să te ascultare* (CT, Mt., 75), *să fure* (PO, Gen., 28, 20); 1 pl.: *se rădicarem* (S, ps. 43, 21), *se viseremu* (CV, 130, 13), *se dĕderemu* (TM, 124, 241), *să custarem* (PO, Gen., 18, 10); 2 pl.: *se ğudecaret* (H, ps. 57, 2), *se plecaret* (S, V, ps. 130, 2), *se kinuiretu* (CV, 154, 9—10), *se nu ascultaret* (TM, 48, 7); 3 pl.: *se lăsare* (H, S, ps. 88, 31), *se avure* (CV, 120, 5), *să nu fure* (PO, Gen., 30, 33).

În S, pe lîngă formele de pers. 1 terminate în *-are*, apar şi forme terminate în *-aru: se întraru* (ps. 131, 3), *se dĕderu* (ps. 131, 4), *se suiru* (ps. 138, 8); aceste forme corespund cu formele de perfect al subjonctivului latin, care

se confundase cu viitorul anterior (*intravero, dedero* etc., v. Lombard, Vb., roum., 249, n. 2).

Cf. V, p. 76, 83—84.

2. Forma perifrastică e compusă din auxiliarul *a avea* + infinitivul scurt al verbului de conjugat: *aşu da* (H, ps. 131, 4), *aşu face* (S, ps. 7, 4), *arъ intra* (CV, 116, 8—9), *arъ deşkide* (TM, 150, 186), *aş presi* (Bistriţa, jud. Bistriţa-Năsăud, 1600, LB, 52, 19) *are hi* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, 1604—1618, LB, 73, 4).

Cînd forma e inversată, atunci se întrebuinţează infinitivul lung: *fire-şi* (CV, 1, 2) etc.

« Formele condiţionalului românesc... s-au format din perifrazele cu verbul *habere* » (V.P. Titova, SCL, X, 1959, p. 570).

CONDIŢIONALUL TRECUT

1. O formă este compusă din imperfectul verbului *a vrea* + infinitivul verbului de conjugat: *se vrě fi* (S, V, ps. 123, 1), *se vrě asculta* (CP, ps. 80, 14), *vrě fi* (CP, ps. 123, 1; CC_2, 242, 34), *če n-au vrutъ trebui să faci* (PO, Gen, 20, 9); aceste elemente pot fi inversate: *peri-vrě* (S, ps. 118, 92), *trudisѧ-vrѧ* (V, ps. 126, 1), *scula-se-vrě* (CP, ps. 123, 2).

2. A doua formă este alcătuită din perfectul compus al verbului *a vrea* + infinitivul verbului de conjugat; elementele acestea pot fi inversate: *au vrut fi* (H, ps. 123, 1), *n-au vrutu spreğiče* (CV, 82, 12), *înghiţi-ně-u vrut* (H, ps. 123, 3), *aţi vrutъ vie, n-aţi vrutъ părâsi* (TM, 230, 229), *amъ vrutъ peri* (TB, 229, 228; Cod. T, 225, 104 r.), *sě-u vrut fi* (Cod. T, 225, 104 v.), *n-am vrut fi* (MM, 302, 2 v.), *au vrut pohti* (Ţara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 486), *amъ vrutъ fi fiind* (CT, Mt., 96), *amъ vrutъ putѧ* (PO, Gen. 43, 7).

3. A treia formă, uzitată şi astăzi, este compusă din condiţionalul prezent al verbului *a fi* + participiul trecut al verbului respectiv: *peritъ aşъ fi* (H, o singură dată, ps. 118, 92), *s-arъ fi grăit* (Ţara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 473, 5); forma inversată, cu infinitivul lung, apare în CV: *fire-şi ascultăndu* (1,2—3).

4. A patra formă e compusă din condiţionalul prezent al verbului *a fi* + gerunziul verbului de conjugat: *căndъ o ară fi văzăndъ Sikhem* (PO, Gen., 34, 2).

IMPERATIVUL

1. Pers. 2 sg. a verbelor de conj. a 4-a apare în exemple ca *audzi-me* (S, ps. 12, 4; H, ps. 142, 1), *cuntiri-te* (S, ps. 36, 8), *adu* (CT, Marcu, 6; PO, Gen., 27, 4), *vă* (PO, Ex., 2, 8; 3, 16).

IMPERATIVUL NEGATIV

Pers. 2 pl. se termină în *-reţi: nu fireţi* (S, ps. 31, 9), *nu vă těmereţi* (CV, 154, 11—12), *nu vă asemărareţi* (TM, 120, 233), *nu lăsareţi* (Cod. T, 209, 49 v.), *nu avěreţi* (CT, Marcu, 60), *nu vă întristareţi* (PO, Gen., 43, 23).

Forma aceasta reproduce mai degrabă o formă latină de plural (*non diceretis*) refăcută după analogia formei de singular (*non dicere*), decît imperfectul conjunctivului latin (Ov. Densusianu). *-reţi*, în Ţara Oaşului (Candrea, Oaş, p. 21) şi în Haţeg (în 1887; R. Todoran, Mic glosar dialectal, Cluj, 1949, 8 n.).

Latina populară cunoştea o formă de imperativ negativ: *noli cantare* şi dispunea şi de *ne cantaveris*. De aici, în româneşte: *nu cînta-nu cîntare*, pl. *nu cîntareţi*, formaţie românească analogică, cf. *haide-*, pl.*haideţi*. Pornind de la forma normală *blăm* (< lat. *ambulemus*)-*blăţi*, s-a refăcut o formă de plural *blămaţi*, la imperativ.

Aşadar:

			I	II
Imperativ	sg. *cîntă*	Prohibitiv	*nu cîntare*	*nu cînta*
	pl. *cîntaţi*		*nu cîntareţi*	*nu cîntaţi*

Nu cînta este, prin urmare, un infinitiv simţit ca un imperativ (v. Meyer-Lübke, Zur Geschichte des Infinitivs im Rumänischen, Abhandl. Tobler, p. 79 ş.u.). Scurtarea infinitivului apare şi în slava meridională, dar faptele româneşti nu pot fi explicate prin acestea (s.-cr. *pisati ću* > *pisa ću*, bg. *pisati štă* > *pisa štă*, Sandfeld, Gröbers Gr., I[2], 530), ci e vorba de o evoluţie în aceeaşi direcţie în română şi în slavă.

M. Křepinský, L'infinitif abrégé du roumain imitation du slave? în Rom. sl., I, Praga, 1948, p. 7 ş.u., se pronunţă pentru explicarea scurtării infinitivului în limba română prin influenţa bulgarei şi sîrbo-croatei.

O altă formă e compusă din subjonctivul prezent al verbului *a avea* + infinitivul lung sau scurt al verbului de conjugat: *nime să n-aibă a băntui* (Suceava, 1600, LB, 51, 7), *să n-aibă a luarea* (Ţara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 484, 11).

INFINITIVUL

1. Infinitivul lung: *ci să avem a ţinere tot cîte 6 stănjăni* (Ţara Românească, 1577, DIR, B. IV, 295, nr. 297). Infinitivul lung este întrebuinţat în formele compuse inversate (v. mai sus, p. 507); izolat, apare precedat de prep. *de*: *de-<a->i îngrupare* (H, ps. 78, 3), *dĕ firĕ, dĕ numărarĕ* (PO, Gen., 41, 49).

2. Infinitivul scurt e întrebuinţat uneori fără *a*: *če înţelĕğe şi şti domnul şi face ğudeţu* (V, cînt. 3, 10), *n'am capul unde-mi înkina* (TB, 286, 116).

Întrebuinţarea formei scurte a infinitivului se face ca în limba de astăzi: *de nѧ-ţi dat a şti de rândul munţilor* (LB, 45, 6—7), *că aţi dat noqo a şti* (LB, 45, 9—10; 46, 22—23, 26, 27; 47, 11, 14); *şi a fostu oamenii de la Cîmъpul-lunъgu slobozi a îmъbla şi a să hrăni* (LB, 49, 7—9); *noi avem a mulţemi ca fraţilor* (LB, 50, 10); *că oareče are a-ţi grăi* (CV, 51, 14); *mult am a grăi de voi şi să judec* (CT, 203, zac. 30; EL, Ioan, 8, 26); *Dgiva de Răguza ... carele au deprinsu a înşela şi a minţi... de nu se poate întoarce a veni în ţara măriei sale* (Moldova, 1593, DIR, A. IV, 75, nr. 94).

În graiurile dacoromâneşti actuale, înlocuirea infinitivului printr-o subordonată de tipul *să* + conjunctiv nu e încheiată (v. mai sus, p. 236—238). Infinitivul e viu, în nordul domeniului (Maramureş, Crişana), iar conjunctivul în sudul şi estul domeniului (Ţara Românească, Dobrogea, Moldova; Magdalena Vulpe, FD, V, 1963, p. 123—155).

PARTICIPIUL TRECUT

Alături de *învins*, forma de astăzi, găsim pe *învăncut* (CP_2, ps. 9, 31); *înţelegut* (CC_2, 264, 3) e format după analogia lui *priceput*: *dĕrѧ fi fost înţelegutъ*

(CPr., I, Cor., II, 8); *să fie înțelegute* (CPr., Filip, IV, 5). Alături de *făcut*, găsim pe *fapt*, *fapte* (H, S, V, ps. 110, 8), *faptunĕu* (CC_2, 118, 31), *au faptъ* (PO, Ex., 32, 31); *întorții* (part. tr. de la *întoarče*) apare în S și CP (ps. 17, 27).

TIMPURI

În textele traduse din slavonește, întrebuințarea perfectului simplu și a perfectului compus e determinată de originalul slavonesc: aoristul slav e redat prin perfectul simplu românesc, iar perfectul slav prin perfectul compus (v. mai jos, p. 523). Într-un text ca PO, tradus din maghiară, perfectul simplu e des întrebuințat (el corespunde imperfectului maghiar, iar perfectul compus românesc, perfectului din versiunea maghiară). De exemplu: *începutъ făcu dumnedzeu čeriul și pămîntul. E pămîntulъ era pustiiu și îndeșertъ, și întunĕrecъ era spre adâncъ, și duhul domnului se purtâ spre apâ. Și dzise dumnedzeu: fie luminâ, și fu luminâ. Și vădzu domnedzeu c'ară fi bunâ lumina, și despărți domnedzeu lumina de la întunĕrecъ. Și kemâ lumina dzio și întunĕreculъ noapte, și fu de-ѧntru sĕrâ și de-ѧtru demânĕțâ zua dentăniu* (Gen. 1, 1—6). În textele netraduse, dimpotrivă, perfectul compus — formă mai expresivă — e mai des întrebuințat decît perfectul simplu, care apare mai ales în texte din Țara Românească și Oltenia.

Valoarea perfectului simplu reiese bine din următoarele citate: *dzise domnedzeu: fie lumină, și fu lumină* (PO, Gen., I, 3), *scriș eu jupân Bărcan mar* < *e* > *vist*<*ier*> *al meu răvaș să se știe cum au dat Bistričeanii* (Țara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 491).

În *Biblia* lui Micu (Blaj, 1795), găsim pretutindeni întrebuințate, în pasajul de mai sus, formele de perfect compus: *au făcut, au zis, au văzut, au despărțit, au numit, s-au făcut*.

„În textele religioase [din sec. al XVI-lea] cea mai frecventă formă este perfectul simplu indiferent de originalul după care s-a făcut traducerea. ... Generalizarea perfectului compus în anumite regiuni (vezi limba scrisorilor de la Bistrița)": Viorica Pamfil, CL, XVIII, 1973, p. 215.

FORMELE CARACTERISTICE ALE UNOR VERBE

Avea. Ind. pr.: *noi avăm* (1 pl.), fonetism așteptat, cu *e* > *ă* sub influența oclusivei labiale precedente și următoare; păstrarea timbrului *e*, în *aveți* (2 pl.), a fost provocată de *i* din silaba următoare (v. mai sus, p. 446). Conj. pr.: *se aibu* (TB, 356, 63; *să aibъ*, CT, Mt., 79), *aibi*, *aibă*. Cond. pr. Pentru pers. 3 sg. găsim atestate formele următoare: *arъ*, în textele rotacizante (*arъ fi*, H, ps. 72, 11; CV, 130, 12), *arѧ* (*sĕrѧ aprinde*, TB, 330, 44, 45), *arъ* și *arѫ* (TB, 330, 45), *arъ fi* (CT, Mt., 108), *arѫ* (*muri*, PO, Gen., 44, 22). Part. pr. *aibăndu* (CV, 54, 4; CT, Mt., 2).

Pușcariu, DR, VII, p. 458: auxiliarul din *arъ fi* nu este « avea », ci « vrea ».

Coace. Pf. sp., 3 sg.: *coapse;* 3 pl.: *coapse(râ)* (PO, Gen., 19, 3; 40, 10).

Face. Pf. sp. (v. mai sus, p. 504). M.m. ca pf.: *fĕpse* (3 sg., TB, 284, 113).

Fi. Ind. pr., 1 sg.: *săntu* (S, ps. 34, 3; CV, 28, 4), *sămtu* (în encliză *-su* și *-s*: H, S, CP, ps. 21, 7). Forma normală este *su* (< *sum*); *sînt* e refăcut după analogia pers. 3 pl.; *ești* este refăcut după analogia lui *este* (3 sg.; cf. *ește*, V, ps. 85, 5 etc.), *este* (3 sg.: *e*, *i*, v. p. 483), *sem* (1 pl. < *simus*), *seți* (2 pl. < *sitis;* cf. *siți*, Ap. I, 2), *sănt*, *sămt* (3 pl. < *sint*), *su* (în encliză; H, ps. 11, 7; CV, 9, 1). *Săntem* (CP, CP_2, ps. 43, 22; CP_2, ps. 102, 14), *sănteți* sînt forme refăcute după analogia pers. 3 pl. *sănt*. Impf. ind.: *era* (1 sg.); fonetismul așteptat ar fi fost *iară;* *era* se explică prin mutarea accentului pe finală.

Setъ, din PO (Gen., 29, 4), în loc de *seți* e o formație analogică, după *dědet, stětet, ziset*, în care conservarea lui *t* e normală.

săm, săți în zilele noastre, în Maramureș și în Țara Oașului (Papahagi, Maram., p. lxix; Candrea, Oaș, p. 22); *fepse*, perf. simplu (Densusianu, GS, VI, p. 390).

I (< *ire*). Ind. pr.: *imu* (1 pl., S, cînt. 7, 41). Viitor: *voĭu i* (1 sg., H, ps. 85, 11; 138, 7; 142, 8), *i-vorъ* (3 pl., H, ps. 80, 13; 83, 8).

Îmbla. Imper. Forma scurtată *blâmu* (1 pl.) apare în TM (190, 154, 155) și în TB (332, 38 etc.; 451, 75).

Înțelege. Pf. sp.: *înțelegu* (3 sg., CT, Mt., 46; Ioan, 13). Pf. cp.: *am înțelegut* (1 pl., CC$_2$, 62, 28). Part. tr.: *înțelegut* (CC$_2$, 264, 3).

La « a spăla ». Ind. pr.: *lau* (1 sg., S, ps. 6, 7; H, ps. 25, 6), *lă* (3 sg., ps. 57, 11). Pf. sp.: *lăuĭu* (1 sg., S, CP, ps. 25, 6), *lău* (3 sg., PO, Gen., 41, 14). Viitor: *la-me-veri* (S, CP, ps. 50, 9), *la-va* (3 sg., H, ps. 57, 11; PO, Gen., 49, 11). Imper.: *me lă* (S, ps. 50, 4), *lă-mѧ* (H, ps. 50, 4).

Vie. Ind. pr.: *viu* (1 sg., S, cînt. 2, 40; CV, 46, 4), *vii* (2 sg., H, CP, ps. 36, 27; S, ps. 21, 4), *vie* (3 sg., S, ps. 88, 49), *viem, vieți* (1, 2 pl., H, ps. 48, 2; S, cînt. 5, 9; CV, 142, 10), *viu* (3 pl., H, ps. 55, 14; S, ps. 23, 1; CV, 58, 7). Pf. sp.: *vișu* (1 sg., CV, 74, 8), *vise* (3 sg., H, ps. 118, 50). Pf. cp.: *am visъ* (TM, 229, 227), *ai vis* (TB, 423, 27), *au visu* (TB, 340, 54). Cond. pr.: *se viserem* (1 pl., Ap. I, pl. 4).

Vrea. Ind. pr.: *voĭu* (1 sg., S, ps. 140, 10), *veri* (2 sg., H, ps. 5, 5; CI, 8, 13), *va* (3 sg., S, ps. 5,5 <**voare*, cu *oa* > *a*), *vrem(u)* (1 pl., H, S, ps. 78, 8; CV, 50, 9; *volemus* > **vurem* > *vrem*), *vem* (H, ps. 2, 3; TM, 147, 182; *vrem* > *vem* prin disimilare totală, în legături sintactice, cînd inițiala cuvîntului următor era *r*: *vrem ruga* > *vem ruga*), *văm* (Cod. T, 192, 2 v.; CC$_2$, 224, 34, 35), *vom* (Cod. T, 198, 23 v., cu *ă* > *o* sub influența labialei precedente și următoare), *vreți* (2 pl., H, ps. 33, 6, CV, 116, 13), *veți* (S, CP$_2$, ps. 3, 12; Țara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 476 a; dispariția lui *r* se explică ca în *vem*, v. mai sus), *voru* (3 pl., S, 67, 31). Part. pr.: *vruindu* (S, ps. 39, 15; CV, 10, 5—6).

ADVERBUL ȘI LOCUȚIUNILE ADVERBIALE

Ačii (V, ps. 136, 1), *ačiĭa* (CP, ps. 132, 14), *ačie* (S, ps. 132, 14; CV, 14, 5) « acolo, aici », *ačieși* (CV, 33, 12), « îndată », *ačičě* (H, ps. 132, 14; TM, 125; 244; CM, 258, 16; CC$_2$, 80, 13), *ačiča* (CV, 57, 11) « aici », *de ačiâ* (CP, ps. 38, 14), *děčičě* (CPr., Act., 19, 26) « de aici ».

Ači (< *eccum hic* + *a* > *ačiĭa*); *-e* din *ačie* este normal; *ačiče* (< *eccum hicce*); *čičѧ* (TB, 291, 125), *čiče* « aici » (de 11 ori, Mănăstirea Galata, jud. Iași, 1588, CB, I, p. 192 ș.u.), cu dispariția lui *a-*, în legături sintactice; *ačieși* (< *ačie* + *și*, particulă întăritoare).

Acum (CP$_2$, ps. 19, 7), *acmu* (< *eccum modo*, S, ps. 19, 7; H, S, ps. 16, 11; CV, 19, 11), *amu* « dar, căci, așadar, iată, acum, îndată » (< *ad modo*, S, ps. 7, 5; CV, 130, 4), *akmussu* (= *acmuș* < *acmu* + *și*, particulă întăritoare, T, 148, 1).

Adecă « iată »: *adecă mai mare nedereptate* (S, ps. 7, 15), *adecă cu palma măsurate-su dzilele měle* (H, ps. 38, 6), *și adecă așteptâ* (TM, 81, 132), *adecâ eu șoltuzul și 12 părgari* (Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 62, 1; cf. *iatâ eu egumenul și tot săborul*, Mănăstirea Moldovița, jud. Suceava, 1592, LB, 45, 1).

Adoară « după aceea » (CPr., Iuda, 5).

Aĭave « pe faţă, evident » (< v. sl. *javě*, S, ps. 49, 3; CV, 37, 9).
Ainte « înainte » (< *abante*, S, ps. 22, 5; CV, 15, 2), şi în compoziţie cu *din*, *în*, *mai*: *dinainte*, *înainte*, *mainte*.
Alegăndu « afară de » (V, cînt. 3, 2).
Aorĕ « cîteodată, uneori » (< *ad horam*, GB, 734, 20, 8 a; CC_4, 243, 31).

aorea < *ad horam*, *dinioară* < *de una hora*, *adineaori* < *de in illa hora*; *oare*, *vare* < *volet*; *ori* < *voles* (Lombard, St. neophil., XI, p. 202); *va* < *volet* (Lombard, l.c., p. 203), nu din alb. *vallë* (Meyer, EW, p. 462, Densusianu, H.d.l.r., I, p. 352; ed. rom., p. 227).

Astară « astă seară » (< *astă seară*, PO, Ex., 16, 6).
Aşa (H, S, ps. 1, 4; CV, 7, 1), *aşĭasi*, *aşeşi* « chiar atunci, îndată, cu desăvîrşire » (< *aşi* < *eccum sic* + *şi*, particulă de întărire, H, ps. 34, 19; 108, 3), *aşişь* « numaidecît » (PO, Gen., 17, 3), *aşişi* « îndată » (H, ps. 30, 7), *aşijderĭa*, *ačějderi* (< *aşi* + s. *takoždere*, H, CP_2, ps. 67, 7).
Ba « nu » (CV, 80, 10; Mănăstirea Moldoviţa, jud. Suceava, 1592, LB, 46, 23).
Cătelin « cu încetul » (< *căte* + *lin* « încet »): *căteliꙵru* (CV, 84, 10), *cătiliru* (TM, 190, 155), *cătelin* (PO, Ex., 23, 30).
Dănăoară « odată, odinioară » (< *de una hora*, S, ps. 88, 36), *dărăoară* (S, ps. 61, 12), *diꙵrăoară* (CV, 155, 11), *dinioarâ* (CP, 61, 12).
Debiu « destul belşug » (< magh. *bö* « belşug »; *de* + **beu* > *debeu̯* > *debiu̯*, cu *eu̯* neaccentuat trecut la *iu̯*): *şi băsădui debiu păꙵră la zori* (CV, 16, 13—14: *pănâ la destul*, CPr., Act., 20, 11), *fie pače întru poterѧ ta şi în debiu în stlъpu păreţilor tăi* (V, ps. 121, 7; S, ps. 16, 12).
Dĕdevăr « adevăr, adevărat » (< *de* + *adevăr*, S, CP, ps. 58, 2; CV, 80, 12; TM, 52, 14).
De rînd « despre, în ceea ce priveşte pe »: *scriu .. birăului de Bistrѧţâ ... de-i dau ştѧre de rându lu Ionaşcь* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 54, 1—3); *dau ştire dumilor vostre de rindul a neşte furi* (Suceava, 1601, LB, 69, 4); *ne-au fostu luatu ... de să cătămu prĕntu rămdulu unnuii ţigan* (Vlădeşti, jud. Argeş, 1583—1585, CB, I, 39).
Rînd formează locuţiune adverbială, cu toată împotrivirea lui Densusianu (GS, VI, p. 390).

După Densusianu (H.d.l.r., II, p. 265; ed. rom., p. 170), *iară* trebuie explicat prin lat. *ea hora*. Dar *ea hora* ar fi fost reprezentat prin *oară*, cf. *oară* < *hora*.

Iunde « unde » (< *iuo* + *unde*, T, 148, 4).
Iuo « unde » (< *ubi* > **ue* > **ua* > **uă*; *i-* se explică prin fonetică sintactică: *de* + *uo* > *diuo*; H, ps. 13, 5; V, ps. 106, 7; CV, 15, 7; TM, 122, 236; TB, 290, 123; CP, ps. 43, 11; CT, Mt., 3; Cîmpulung, jud. Argeş, 1521, N; PO, Gen., 37, 19; 38, 21).
Înde « cînd » (< *unde*, cu *u* neaccentuat > *î*, CV, 62, 5).
Kiar « clar » (< *clarus*): *că şi ačastâ če înainte ne ѧste pusâ astăzi evanghelie, mai kĕrь arătâ-ne şi ne spune* (CC_2, 363, 9).
Rutes « iarăşi » (< ?, S, V, ps. 82, 5; CV, 90, 14; TM, 53, 16).

Sensul « ferice de » propus de Hasdeu (CB, II, 62, 40) e greşit; etimologia propusă de Giuglea (*rursum*, DR, I, p. 250) nu e satisfăcătoare.

Tutindere « pretutindenea » (< *tot* + *inde* + sufixul *-re*, ca în *aiure*; H, ps. 118, 132; CV, 33, 1—2).
Mai vîrtos « mai cu seamă, mai ales » (H, S, ps. 118, 103; CV, 72, 11; Mănăstirea Moldoviţa, jud. Suceava, 1592, LB, 46, 20).

PREPOZIŢIA

a urmat de dativ: *nimea nu poate a doi domni lucra* (CT, EL, Mat., 6, 24); *supu-ↀreţi-vă amu a toată zidirea* (CV, 147, 13—14).

a la acuzativ se întrebuinţează înaintea infinitivelor: *şi nemică nu avură împotrivă a ziče* (CPr., Fapte, 4, 14); *şi avem nedějde pre domniavoastră se daţi noao a şti de toate* (LB, 46, 27).

Drăganu, Morf., p. 148 ş.u.

a înaintea complementului indirect: *scriem bună pače ... dumitale birău de cetatě Bistriţei şi a tot činstit svatul dumitale* (LB, 59, 6—7); *deč ne rugăm dumitale şi a tot sfatul Măriei tale* (LB, 91, 10—11).

cătră arată, ca şi astăzi, direcţia: *du-te Sisine, cătrâ soru-ta Melintie* (TB, 284); *să se întoarcă câtrâ dumnedzâu* (Cat. M, 549, 22—23).

« acţiunea de a-şi exprima părerea »: *dzise cătr-ănşii* (CV, 18, 8—9); *eu amu spos cătră Andriiaş* (LB, 52, 16).

« adăugare »: *adauğe fără-leğe cătră fără-leğea lor* (S, CP, ps. 68, 28).

« pentru »: *să veţi avea dragoste unul cătră alalt* (CC_2, 121, 34).

Cf. *luară şi un kipur de-un ţap* (Rosetti, Cercet. Rom. Alb., 73, 13 = « de la »; cf. alte exemple în Capidan, Arom., p. 555).

de partitiv (= din, dintre): *ca urul de ğiudeţi* (S, ps. 81, 7), *ca urul de čei ğiudeči* (V, ps. 81, 7), *întru ura de să-ↀbăte* (CV, 15, 9), *îmbucă de trupul lu* (TM, 81, 131), *sămtu de čei trei če perdoră Sodomolu* (TM, 191, 155—156), *pă-ↀră afară de četate* (CV, 25, 10—11), *întru ura de să-ↀbăte* (CV, 15, 9), *neştire de şerbi* (TM, 78, 126), *întoarse-sě sveti Sisinrъ de răsărit la Raviѧ* (TB, 284, 114), *cine va rămânea de noi* (Ţara Românească, 1585, DIR, B. V, 183, nr. 196).

Cf. Papahagi, Scr. ar. s. XVIII, p. 96: *tu ună di aeste dzile*; *nă-mprămutăm de altă limbă* (= din altă limbă, Ucuta, 65, 3).

de « despre »: *mărtorisat-au şi de domni* (Moldova, 1593, DIR, A. IV, 76, nr. 94).

de « de la »: *cum amъ auzit de boѧri če săntъ meğiiaş şi de ğenere-miu Negre* (Cîmpulung, jud. Argeş, 1521, N), *erъ noi am înţeles de un boeriu* (Ţara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 457, 8);

de « decît »: *era mai mulţi de patrudzeči* (CV, 50, 1—2), *mai frumoasă faţă de ačasta n'am vădzut* (TM, 147, 182).

derept « pentru »: *năstăveşte-me în cararě derěptă dereptu vrăjmaşul mieu* (S, ps. 26, 11).

din « de »: *va despărţi dumnezeu păcătoşii den derepţi* (CC_2, 38, 30—31).

din « de la »: *sculă-se de-ↀ čină* (CT, EL, Ioan, 13, 4).

dintru « din »: *urii če era dintru Asia înčepători* (CV, 10, 8—9); *că eu dintru tine sintu* (TB, 460).

în, cu sens temporal: *în dzi* « ziua » (H, S, ps. 87, 2), *în noapte* « noaptea » (S, ps. 118, 55); *în* « timp de »: *prebăndimu acolo în 7 dzile* (CV, 25, 4—5), *stâturâ în trei dzilě şi în trei nopţi spre rugă* (TM, 43).

întru « în »: *cade-mi-se întru toate prazničele čel če viru* (CV, 2, 13—14), *era lumă-ↀrari multe întru comarnicu* (CV, 15, 13—14), *crez întru dumnezeu, în tatăl putěrnicul* (TM, 103, 204).

între « înainte » (< *ante*); *înte* + *intre* (< *inter*): *între* (S, ps. 5, 10; CV, 6, 12), « în » (S, ps. 34, 18), « spre, peste » (S, 137, 2), « la, lîngă » (S, ps. 140, 7).

pînă la « în »: *mĕrserĕ pre urma lui pă-ѫrĕ la Asiia* (CV, 14, 10—11).

pre « prin »: *o-u tremesu* < *cartea* > *patriĭarhol de la Ierusalimь pre un călugăru* (TM, 54, 17), *pre čineșь dĕde domnezeu zĕče cuvintele sale afară? Pre Moysi proorocь, pre doao table de piatrâ* (TM, 100, 198).

pre, prentru, prespre « pe, peste », *preste* (v. mai sus, p. 479 ș.u.).

spre « pe, peste, asupra, deasupra »: *și kiemă fomete spre pămăntu* (S, ps. 104, 16), *și-ș puse Pavelu mărule spre ei* (CV, 3, 1), *călcă cu pičorul spre falca zmeului* (TM, 152, 189), *șede spre scaunul* (TB, 460, 91), *și întunĕrecъ era spre adâncь, și duhul domnului se purta spre apâ* (PO, Gen., 1, 2).

despre « de pe »: *ce rădică despre pămăntu mișelul* (V, ps. 112, 7), *va arde plodul despre pămăntu totu* (TM, 48, 8).

prespre « pe, peste »: *prespre tot pămîntul* (S, ps. 46, 3 etc.), *prespre totu anul* (CV, 18, 2), *va lumina prespre toate capetele pămîntului* (TB, 455, 84 etc.).

suptu « sub » (< *subtus*), cu fonetismul așteptat (S, ps. 8, 8; *supь* H ps. 65, 17; CV, 163, 7); *sup²* (*stog*, Tîrgoviște, 1556, DIR, B. III, 40, nr. 51).

Deseori prepoziția e repetată înaintea numelui apozițional: *despre ačestea despre toate scris-au sfântu Mathei* (CM, 257, 18—19); *că are frică mare și Băsărabь de ačel lotru de Mahamet beg* (N); *de la mănăstire de la Muldovița* (LB, 45, 1—2).

CONJUNCȚIA

E « iar » (< lat. *et*, S, ps. 2, 6; CV, 1, 14; TM, 49, 10; TB, 415; Mănăstirea Moldovița, 1592, LB, 46, 24).

I « și » (< v. sl. *i*; H, ps. 2, 2; S, ps. 15, 9; Cîmpulung, jud. Argeș, 1521, N; Săliște, Maramureș, 1593, LB, 47, 3 etc.).

seva « sau » (< *si* + *volet;* CV, 148, 1, 2), *săva* « măcar, fie » (TM, 53, 16).

ca « cum, precum »: *ca rădică șarpele* (TM, 125, 243), *fie lui ca va grăi* (TM, 194, 160), *ca grăi părinților ъ noștri* (CP, cînt. 9, 55), *însă nu ca eu voĭu, če ca veri tu* (CT, Mt., 108).

căče (că) « pentru că » (< *că* + *če*): *pentru če că au rădicat Baștea Giurğiu oaste în hotarul Ardealului, căče au luat Mihail Voevod Ardealul cu numele împăratului* (Țara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 485—486), *deci și noi am făcut așa, căče au fost și lesne a čĕpe* (Țara Românească, 1593, DIR, A. IV, 89, nr. 113), *am miluit boĭarinul domniei mĕle ... cu satul Borăștii... căče c-au fost lui de moșie* (Țara Românească, 1602, CB, I, 113, 2—3), *nu revni hiclĕniloru ... căče ca iarba curundu usucă-se* (CP_2, ps. 36, 1—2).

iar « și, însă », conjuncție de repetare: *deči iar mă rog domilor vostre* (Bistrița, 1600, LB, 52, 17—18), *dič erь în ziltă nime trébă să nu aibă* (Bolboși, jud. Gorj, 1576, Bianu, DR, 1, 9), *și domneta iar veri lăsa omul domnetale credinčios; încă iarъ rog pre domneta Mihail Voevodь* (Țara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 457, 9, 14).

INTERJECȚIA

Ia: ѧ *întunerecul česta să rediče* (TB, 316, 34); *iani* (< *ia* + *ni*): *ĭane* (CV, 40, 12); ѧ*ni să grăimь* (TM, 101, 200); ѧ*ne* (CM, 275, 11); *ni* « hai » (< magh. *ni* « uite »): *ni să facem cărâmide, ni să zidim, ni să pogorămь* (PO, Gen., 11, 3, 4, 7: venite).

INOVAŢIILE ÎN MORFOLOGIE

Apariţia noului, în morfologie, se manifestă prin ivirea, în unele texte, a formelor care se vor generaliza mai tîrziu.

În înşirarea care urmează am relevat inovaţiile care apar în secolul al XVI-lea şi s-au impus în limbă.

Terminaţiile numelor masculine şi neutre în *-ariu, -oriu* apar şi în forma evoluată, fără *i*: *făcător, ţiitor*. *-e*, de la numele feminine, trece la *-ă*: *aramă*. În privinţa genului, e atestată şi forma feminină *slugă*. La declinare: numele masculine în *-ă, -că, -gă* fac genit.-dativul în *-ei*: *popeei*. La feminine, de semnalat forma *soră*. De asemenea, *mînă-mîini* (pl.). Genit.-dativul în *-ei: feţei, brazdei*, şi în *-ii* (formă nouă): *fetii, surorii, mănăstirii*. Pluralul în *-i*: *bucăţi, comori, lacrămi, pagubi*. Alternanţa *a/e* şi *ă/e feţei, sîmbetei; a/ă*: *judecăţiei*. Neutre: desinenţa *-uri: daruri, gînduri*.

Formele de genitiv şi de dativ flexionar ale substantivelor sînt mai des întrebuinţate decît construcţiile cu prepoziţia *de* sau *a*. Acuzativul cu *pre* e de regulă. În textele traduse, această construcţie lipseşte, în general, din cauza influenţei textului slav. Uneori articolul enclitic masculin (*-l*) lipseşte. Encliza articolului e de regulă (cazurile de procliză sînt rare). La genit.-dativul numelor proprii feminine în *-că*, de semnalat fonetismul nou *Ankii* (< *Anca*), de asemenea forma invariabilă *a* a articolului proclitic înaintea substantivelor la genitiv. Numeralul: *mii*.

Pronumele. Personal: *ne* (dativ şi acuzativ plural). Relativ: *cari*.

Verbul. La prezentul indicativului şi conjunctivului apare şi forma *adăpi* (cu *-ă*); *ucig*, cu *-g*, analogic; *ştie* (3 sg.). La pers. 1 sg. a imperfectului indicativului, formele fără *-m* sînt rare *(era* etc.*)*. Perfectul simplu: forme analogice: *făcuşi* (2 sg.), *făcu* (3 sg.); *veniră* (3 pl.). Perfectul compus: *ai făcut*. În cîteva texte apar, la mai-mult-ca-perfectul indicativului, forme în *-se: mersese* etc. Verbul *a fi:* sînt semnalate formele analogice: *sînt, eşti, sîntem* şi *sînteţi*. *A vrea: vom (văm), veţi, vor*. Sufixul *-ez* apare la cîteva verbe: *învîrtoşază, îndereptează* etc.

SINTAXA

În studiul sintaxei, vom face deosebirea între textele traduse și textele netraduse. În textele traduse, deseori fraza românească imită fraza din originalul slavonesc sau maghiar. Singurele fapte de reținut sînt, prin urmare, abaterile de la modelul străin: asemănările, chiar dacă au un aspect românesc, riscă să fie imitații.

Despre textele vechi slave traduse din grecește: « întrucît aceste traduceri sînt absolut servile și adeseori foarte stîngace, singurele fapte probante pe care le prezintă în materie de întrebuințare a formelor și în structura frazelor sînt divergențele față de textul grecesc » (A. Meillet, RS, VI, p. 140). V. Nestorescu, Elemente de frazeologie românească veche în documentele slavo-române, SCL, XXX, 1979, p. 235 sq. și LR, XIX, 1980, 3 p. 253–256.

Textele din această categorie trebuie deci studiate paralel cu redacțiile slavonești sau maghiare de pe care au fost traduse. Chiar în textele netraduse, și anume în scrisorile particulare, a căror frazeologie este în genere neinfluențată de modele străine, există fraze sau expresii stereotipe, luate din formularele slavonești existente.

Particularitățile sintactice care sînt datorate imitării modelelor maghiare și slavonești vor fi studiate într-un capitol separat. Străine de spiritul limbii noastre, construcțiile acestea vădesc nepriceperea primilor traducători și încurcătura în care se găseau de a transpune într-o limbă săracă, lipsită de termeni abstracți și nemlădiată printr-o tradiție literară, subtilitățile textelor biblice. Rezultatul așteptat a fost, de cele mai multe ori, imitarea servilă a frazeologiei originalelor, fără considerație la ordinea firească a cuvintelor, în românește.

« Cît de greu este, dacă cineva, după cum o face Meyer-Lübke, are de gînd ca în scrierile sale să se folosească și de texte mai vechi, scrise cu litere chirile (sic!), și aceasta nu numai cu privire la cronici... ci și de traduceri din Biblie, unde adeseori se vede înrîurirea sintacticii (sic!) originalelor slave sau grecești, așa încît acolo unde este vorba de constatarea regulelor sintactice curate românești, aceste lucrări (sic!) nu pot trece de niște dovezi netăgăduite » (I. U. Jarník, Glose la partea românească a sintacticei din Gramatica limbilor romanice a lui Wilhelm Meyer-Lübke..., Sibiu, 1916, p. 5).

SINTAXA PROPOZIȚIEI

ACORDUL ATRIBUTULUI CU SUBSTANTIVUL

1. Apoziția stă în același caz cu substantivul pe care-l determină: *ğiuraĭu-mə lu Dəvidъ șerbului mieu* (S, ps. 88, 4), *sfăntulu I<sra>ililui împăratului nostru* (H, ps. 88, 19), *vărsară sănğele lu Ștefanu martorului tău* (CV,

42, 9—10), *grăi fiiului său lui Isacu* (TM, 189), *în poala părintelui patriiarhului Avramъ* (MM, 303, 6 r.—6 v.), *lui Budaki Gaşpar, birăului de Bistriţă* (Mănăstirea Moldoviţa, jud. Suceava, 1592, LB, 45, 3).

Sînt cazuri, însă, cînd acordul nu s-a făcut: *svăntul lu Israilъ împăratulъ nostru* (S, ps. 88, 19).

2. Atributul adjectival se acordă uneori în gen, număr şi caz cu substantivul determinat: *se ispovedescu-se numelui tău marelui* (S, ps. 98, 3), *di-ꙟpregĭurul locului ačeluĭa* (CV, 97, 8—9).

Acordul se face şi atunci cînd *čel* precede adjectivul: *kinului čeluĭa reului şi al rebdariei čeĭa lu-ꙟgiei* (CV, 133, 6—8).

3. Numele de localităţi, rîuri etc., precum şi numele lunilor anului stau în cazul genitiv: *trъgul Apieei* (CV, 100, 1), *apa Iordanolui* (TM, 45, 3), *lura lui Priere* (TM, 48, 8), *luna lui Brumarĭu* (TM, 146, 180).

ACORDUL PREDICATULUI CU SUBIECTUL

În regulă generală, predicatul e acordat cu subiectul său. Cînd sînt mai multe subiecte, atunci se întîmplă ca predicatul să fie acordat numai cu primul subiect: *adecâ cu şoltuzul şi 12 pârgarî . . . scriu* (Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 62, 1—2).

Alteori, se întîmplă ca predicatul să fie la plural, iar subiectul la singular (pluralul modestiei): *Dima, portar, de čatatě Sučěvei, scriem* (Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 65, 1). Cînd subiectul e un nume colectiv, predicatul se pune la plural: *căte munci săntu, iuo se muncescu gintu omenescu* (TB, 316, 33).

SINTAXA FRAZEI

COORDONARE ŞI SUBORDONARE

PROPOZIŢIILE COPULATIVE

Sînt construite cu *de, neče, neče . . . neče, nu . . . neče, şi, iarъ: scoală de te botѧdză* (CV, 41, 8—9), *apropie-te de vedzi* (TM, 149, 185), *tremĕseră la elu de-lu rugară* (CV, 10, 10—11), *se sui de frănse pă-ꙟre şi gustă* (CV, 16, 12—13), *veţi mѧrğe . . . de veţi plă-ꙟğe* (TM, 49, 8), *se nu fie ţie dumnedzeu nou, neče se înkiri-te a dzeu striiru* (S, ps. 80, 10), *se ğĭurară si-ꙟre neče se mără-ꙟnče, neče se bĕ* (CV, 49, 13—14), *veriţi şi vedeţi lucrul dzeului* (S, ps. 65, 5), *scoală-te şi pasă în Damascu* (CV, 39, 12—13), *aşezară-se şi frâmse păine şi îmbucâ* (CPr., Act., 20, 11), *ѧră dĕca-u trecut în ğos, Mărię vostrâ aţi oprit drumurile . . . ѧră omenii dumiilor vostre au cursъ dup'ănşi* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 59, 11—15), *că ţara este a noastră, erъ Mihail Voevoda este ispravnic preste toate; erъ domneta să fii ispravnic preste toate oştile, iarъ, če veri pohti, tot va fi pre voe domnetale* (Ţara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 457, 8, 9), *pre io-i va fi voѧ pren ţĕra rumănĕscă iarъ elъ să trĕcă* (Cîmpulung, jud. Argeş, 1521, N).

PROPOZIȚIILE ADVERSATIVE

Sînt construite cu *ce, e, adecă, iară (erъ), însă, nu numai ... ce și: nu morții laudă-te ... če noi vii blagoslovimъ domnul* (S, ps. 113, 25—26), *se nu fie svadă și netocmѧlâ ..., če se ne tocmim binișor* (Mănăstirea Moldovița, jud. Suceava, 1592, LB, 45, 12), *demănẽța ... înflori-va și treče-va, e sẽra cade* (S, ps. 89, 6), *vă dedĭu voao lẽğe, e voi scriptura no ți-ѱreți* (TM, 45,3—46, 4), *cerĭulъ čerĭului domnului, e pămăntulъ dẽde fiilorъ oamenilor* (CP, ps. 113, 24), *și să te ascultare, afla-veri fratele tău, e să nu tine ascultare, ia cu tine iară unul sau doi* (CT, Mt., 75), *să verъ face bine lua-verъ plată, e să rău* (PO, Gen., 4, 7), *câ noi avem nedẽjde numai pre domnia-voastrâ, e, de vrem avẽ pagubâ* (Mănăstirea Moldovița, jud. Suceava, 1592, LB, 46, 24—25), *tărăru fuĭu și adecă bătrărĭĭu* (S, ps. 36, 25), *de multe ori izbăvi ei, eri ei mâniară elu* (S, ps. 105, 43), *tu credi-ѱță ai, iară eu lucru amu* (CV, 120, 7—8), *che cmeni stirъini sintam, erъ limba, ferъ de oche nu cunoști nimene* (Moldova, 1593, AAR, 20 ist., 444), *ei au čerșiut 300 taleri* (Bistrița, 1600, LB, 52, 9), *nu e vreme acum să ne batem cu Moldova ... erъ, să ne vom bate: če vor trimete ei ajutoriu, bani, erъ eu încă de 3 ori mai multu; voi să lăsaț să fie cum ați tocmit, iar, să vă va părea că iaste mai bună čeastă tocmeală* (Țara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 457, 8, 10; 476 a), *hommu sse sskymbe ca ssi flore campuluy: dcminatza cnfloreste, iarae sara ia ssaka* (T, 148, 2), *mică era și în vedere, însă nime nu o putѧ rădica* TM, 43), *eu nu numai legatu se fiu, če și se morĭu gata săntu* (CV, 28, 2—4).

CONSTRUCȚIILE DISJUNCTIVE

Sînt formate cu *sau, sau ... sau, seva ... seva, oare ... oare: nime n'au ve-ѱritu a afla, sau a vesti, sau a grăi de ti-ѱre* (CV, 102, 6—8), *oare căitolarĭu va fi, oare va fi vlădico, oare va fi preutu, oare diacъ* (TM, 54, 17).

PROPOZIȚIILE TEMPORALE

Sînt construite cu *căndu, atunce ... căndu, căndu ... atunce, căt, ca, de, cum, deca, dẽči, înde, pănă, pănă căndu, ainte pănă căndu, ainte de ce: căndu kiemaĭu cătră elu, audzi-me* (S, ps. 21, 25), *atunče nu rușinẽdzu-me, căndu cautu spre porănčitele tale* (S, ps. 118, 6), *căndu učide ei, atunče čere elu* (S, ps. 77, 34), *de nu-i vĕi prinde, căt se va lua cmătul de la munte ei vor înčѧpe a tălhui* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 57, 16—18), *și deca se sfrășiră ačẽstẽ, dzise lu Pavelu duhul* (CV, 7, 3—5), *ca era mărgăndu și apropiindu-me ... străluči lumiră multă* (CV, 38, 9—12), *ca fu a nă duče noao* (CV, 24, 5), *ca fu noo eșire* (CPr., Act., 21, 1), *ca nu văd-zuĭu* (CV, 40, 2), *dẽči de ve-ѱrără cătră elu, dzise cătr-ănșii* (CV, 18, 8—9,) *de trecură oarecare dzile* (CV, 68, 4) *și de vădzu sfănta Veneri că nu se poate apropiѧ ..., ѧ luo apa* (TM, 150, 185—186), *și dẽca nu văzui* (CPr., Act., 22, 11), *ea ca auzi sculă se curând și se duse cătr-ânsul* (CT, Ioan, 39; CC_2, 95, 30—31), *cum noao ne va erta* (TM, 102, 203; CI, 11, 12), *să știi cumu sẽ-u prinsъ nește meșter den Țarigrad cum vorъ trẽče aĉẽle corabii ... cum amъ auzit de boѧri ..", cumu ѧ-u dat împăratul slobozie lu Mahamet beg* (Cîmpulung, jud. Argeș, 1521, N), *deca se sfrъșiră acẽstẽ, dzise lu Pavelu duhul* (CV, 7, 3—5), *și fu deca sfrъși Is. învățindu doisprăzẽce učeniči ai lui* (CT, Mt., 39), *puținie tătari au fostu veniți čiaste dzile ..., dẽči i-au turnatu înnapoi* (Cîmpulung Moldovenesc, jud.

Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 60, 5—7), *dečiu m-au prinsu neşte sasi; deči a vrut să mă tae ... deči niu m-au perdut. Deači eu amo trimes carte la Andriiaş ... deči mă rog domnilor vostre* (Bistriţa, 1600, LB, 52, 5—12), *şi ei, deačii, ruga-se cu frică* (TM, 146, 180), *şi amu děčia cu bucurie nesfrъşită bucura-se-vor* (TM, 226, 222), *ѧră popa čela če va căꙗta liturghie i va prâꙗzi, deči va bora; şi să pue la masâ, deči să kěme popa* (C Prav., 5, 14; 11, 9—10), *ačeştѧ se dzică če aflară întru meꙗre nedereptate, înde stătuiu în gloată* (CV, 62, 4), *nu me tornu pără se cumplu-i* (S, ps. 17, 38), *neče se bě pără căndu nu-l voru učide elu* (CV, 52, 14—53, 1), *slăbeşte-me se răpaosu, ainte pără nu me ducъ* (S, ps. 38, 14), *ainte păꙗră căndu nu se voru apropia de elu gata semu a-lu učide elu* (CV, 50, 14—51, 3), *ainte de če au codrii nu fură* (H, ps. 89, 2).

De ačiia > *děčiia* > *děči* > *deči* « apoi, după aceea », cu *ea* neaccentuat > *e*, iar, în privința funcției, trecîndu-se de la raportul de loc la cel de timp.

PROPOZIȚIILE CAUZALE

Sînt construite cu *că, căci (că), de, derept aceea, derep ce: fereşte-mă, doamne, că spre tire upuvăiu* (S., ps. 15, 1), *kibzuiţi domnia voastră, câ seţ înţelepţi mai vî tos* (Mănăstirea Moldoviţa, 1592, LB, 46, 19—20), *să aibă strănsoare... că mulţ rău au făcut* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 58, 5—6), *noi vrem ţină de cătrâ domnia-voastră ... căči câ ne seţ priѧtin* (Mănăstirea Moldoviţa, jud. Suceava, 1592, LB, 46, 25—26), *děčii s'au dusъ. Ghiorghi dě-u cumpârat ačěle vite, câče atunъči n'au fostъ oprită marha* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 59, 9—11), *derept ačѧ şi acum avem om acolo* (Sălişte, jud. Maramureş, 1593, LB, 37, 10—11), *scoaseră okii miei, derep če nu feriră lěğě ta* (S, ps. 118, 136).

PROPOZIȚIILE FINALE

Sînt construite cu *ca să (se), cum (se), de, de se, pentru să (se), se: mulţemim domniilor voastre ... că aţi dat noao a şti, că să nu pâţim vr'o pagubâ* (Mănăstirea Moldoviţa, jud. Suceava, 1592, LB, 45, 8—10), *de toată calě re apăraiu pičoarele mele, če se ferescu cuvintele tale* (S, ps. 118, 101), *ğiudecă Pavelu să trěcă întru Efes, cum se nu fie lui a pesti întru Asia* (CV, 18, 1—3), *şi s'au pus zioa la Vinerě mare cum să vie cu lěğe să jure* (Tîrgovişte, jud. Dîmboviţa, 1602, CB, I, 122, 9—10), *şerbî cu burь nâravь, de se între bucurăndu-se* (TM, 82—83, 158), *de se fiiulu lui de se împli cuvăntul lui* (TM, 122, 235), *preꙗdeţi-u de o legaţi* (TM, 147, 182), *şi de nu fură în credinţâ, elu-i pierdu; şi îngerii de nu-şь feriră alь său începutь, nu-i cruţâ* (CPr., Iuda, sumar, 12—14), *câ l-am trimis cu čelъ solъ de l-au petrecut pănâ în Rodna* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 59, 6—7), *se împlă-se rostul mieu* <*de*> *laudă de se căntu slaveei tale* (S, ps. 70, 8), *luaţi uşě čerului, de să între împăratulъ slavei* (Cod., T., 197, 17 v.), *rogu-mă să aibă ačei oameni răi čertare mare, prentru să avem prietenşug bunu* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, 1604—1618, LB, 77, 9—10), *cu suliţă împu*<*n*>*seră-l ... priꙗtru să lase noao lěğe* (TM, 156, 194), *din čeriu căută domnul, să vadză toţii fiii oamenilor* (S, ps. 32, 13).

PROPOZIŢIILE COMPLETIVE

Sînt construite cu *că, cum se, se nu: izbăvěşte-mâ, se nu căndva râpascâ ca leul sufletul mieu* (S, ps. 7, 2—3), *temě se, se nu cumva cădemu în locul čela dirainte* (CV, 91, 1—3), *am auzit eu că împăratul au ieşit den Sofiia* (Cîmpulung, jud. Argeş, 1521, N), *am auzit de boiari ... cumu i-au dat împăratul slobozie lu Mahamet beg* (N).

PROPOZIŢIILE CONSECUTIVE

Sînt construite cu *că, de* şi *iară: če ţi-e, mare, de fuğişi, şi tu, Iordane, că te întorseşi?* (H, ps. 113, 5), *če-ţi fu, mare, de fugişь, şi ... codrii de ğiucatu ca berbečii* (S, p. 113, 5—6), *şi ne rugâm ... câ am înţelesu că čereţi* (Suceava, 1593—1597, LB, 50, 14), *că dracul iaste măngâios de vă păzîţi* (Cod. T, 226, 108 r.), *mulţesco-să faptele voastre de no le počiu răbda* (TM, 50, 10).

PROPOZIŢIILE PREDICATIVE

Sînt introduse prin *cum: e světul voiničiloru fu cum se učigă fuglii* (CV, 94, 10—12).

PROPOZIŢIILE SUBIECTIVE

Sînt construite cu *să: deaca vei vedea čeastă carte a mea, iară tu într-ačela čeasu cade să aibi a-i plăti d<umisa>le iapele* (Iaşi, 1606, AAR, 20 ist., 492).

PROPOZIŢIILE CONCESIVE

Sînt semnalate în textele din secolul al XVI-lea. În comparaţie cu traducerea modernă a textului biblic, în versiunile din secolul al XVI-lea această construcţie e de obicei ocolită. Începînd cu *Cazania* a II-a a lui Coresi, exemplele însă devin mai numeroase.

Exemplele care urmează sînt date de Mioara Avram, în lucrarea Evoluţia subordonării circumstanţiale cu elemente conjuncţionale în limba română, Bucureşti, 1960, p. 152 ş.u.

Propoziţiile concesive sînt construite cu conjuncţiile *ca, că, căce, cum, de, să* şi cu conjuncţii compuse cu *de, că* şi *să. Ca: ca eu cu trupul acolo nu sînt, če cu duhul* (CPr., 295, Pavel, Cor. I, 5, 3), *că: ome, că ieri erai aruncat în pat, zăčeai bolnav* (CC_2, 146, 31), *căce: că şi mai aiavea grăit-au, căče sînt eu mic de crescut* (CC_2, 527, 26), *cum: şi cum era fiul lu dumnezeu, pentru ačeea če se munči cu smeričiune învăţa* (CPr., 545, Pavel, Evrei, 5, 8), *să: că eu cuget că eu nu sînt mai puţin čeia mai marii apostoli: să sînt eu cu cuvinte* (CPr., 376—377, Pavel, Cor. II, 11, 6), *de se: de se neştinre pare-i credinčios a fi întru voi* (CV, 115, Iac., 1, 26).

PROPOZIŢIILE CONDIŢIONALE

Sînt construite cu *de, de se, deca* şi *se: vrěme de voiu dobăndi, kiema-te voiu* (CV, 64, 1—2), *de se [are fi] omul čela Rimlěnul fără osăndu* (CV, 44, 4—5), *dzeul mieu, se nu tači de mere, de nu căndu veri tăča de mere* (S, ps. 27, 1;

H: *se nu cumva), de va veni un omu nebotezatu și spurcatu* (TB, 332, 47), *de va trĕče dostoinicu-i* (TM, 125, 242), *de văm ziče de-ᛏ čeriu, ziče-va noao* (CT, Mt., 85), *de vorь afla furul* (PO, Ex., 22, 7), *de nu ğiče se ne izbăvĕscă noi de oameni* (TM, 125, 242—243), *și de vădzu čel împărat ačĕlĕ și mănie-să* (TM, 149, 184), *de veți asculta pre mine, dulčeața pământului mânca-veți* (CC$_2$, 67, 36—37), *avem om acolo, de ne va aduče vr'o vѧste, că vrem da a ști* (Săliște, jud. Maramureș, 1593, LB, 47, 10—11), *de se omul čela Rimlĕnul fără osăndă, bi-ᛏre ĭaste voao a-l bate* (CV, 44, 4—6), *deca durmiretu prĕ mijloc de hotaru* (S, ps. 67, 14), *se zidire... casa, în deșertu munčiră-se zidindu* (S, ps. 126, 1), *spu-ᛏre-mi se Rimlĕnu ești* (CV, 44, 12—13), *să are vr-o pagubă, să-și întrĕbe cъ nusul* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, 1595, LB, 48, 18—19), *să așь fače časta, sau să ĭaste nedereptate în mîna mĕ, sau să așь împrumuta* (CP, ps. 7, 4—5), *să greșire ție fratele tău* (CT, Mt., 75), *să se vorъ posti trufașii sau rugăčiune să vorъ fače* (CC$_2$, 13, 15—16), *că să arѫ veni de la elь așișь arѫ muri; să iarѫ cu noi nu va fi* (PO, Gen., 44, 22, 26), *no uom peri, sse uom crede mezerere luy* (T, 156, 5).

Împotriva celorlalți cercetători, M. Roques (Recherches sur les conjonctions conditionnelles *să, de, dacă* en ancien roumain, în Mélanges Chabaneau, Erlangen, 1907, p. 825—839) și N. Drăganu (Conjuncțiile *de* și *dacă*, DR, III, p. 251—284; IV, 916—922) au arătat cu dreptate că pentru a explica valoarea condițională a lui *de*, trebuie să plecăm de la sensul temporal. Concluzia lui Roques, că *de* condițional nu apare în traducerile rotacizante, trebuie modificată, dacă admitem că *de* e întrebuințat cu funcție condițională în S și CV (*de* ar avea valoare temporală în CV, 64, 1—2, Roques, l.c., p. 827).

PROPOZIȚIILE COMPARATIVE

Sînt construite cu *cum, cum... așa (și), ca... așa (și), ca (și), în če kip, așa, așa... în če kip, mai bine (mai vărtos)... de, decît: toți căți me audu astădzi, să fie așa, cum și eu săntu* (CV, 81, 12—14), *cumu ĭaste trupul fără sufletu mortu, așa și credi-ᛏnța fără lucru moartă ĭaste* (CV, 122, 3—5), *ca audzim, așa și vădzum* (S, ps. 47, 9), *arseși-mă ca arde-se arğintul* (S, ps. 65, 10), *întru nemică nu-i obiduiĭu, ca și tu bi-ᛏre știi* (CV, 67, 6—7), *în če kipu deșiră čerbul la izvoarele apeloru, așa jeluiaște sufletul mieu cătră tire* (S, ps. 41, 2), *mai bunъ ești de părintele nostru Iacovь* (CC$_2$, 152, 1—2), *mai vruĭu se lĕpădu-me în casa dzeului mieu, decătu se viu în fsatele păcătoșilorъ* (S, ps. 83, 11), *mai bu-ᛏr<u>e amu bi-ᛏre făcăndu... decătu reu a fače* (CV, 155, 8—10).

PROPOZIȚIILE INTEROGATIVE

Sînt construite cu *au če, doară, au doară* (sau *doară*), *căče, derep-če, dereptu care, prentru če, pre-ᛏ če, să: fratele nu-lъ va izbăvi, au izbăvi-lь-va omul?* (H, ps. 48, 8), *če laudzi-te în reul tău?* (S, ps. 51; 3), *doară ispovedéște-ți-se țerira?* (S, ps. 29, 10), *spu-ᛏre-mi se Rimlĕnu ești?* (CV, 44, 12—13), *au doară poate credi-ᛏța spăsi elu?* (CV, 119, 11—12), *căče me ultași?* (S, ps. 41, 10), *o, căče cu focul arse? și căče ospele ce ѧste de la împăratul čeriului?* (TM, 191, 156), *căče nu grăiți cătră sf<ă>nta maica lu Hs.?* (TB, 318, 36), *și dzise domnul dumnezeu cătră muѧre: căče ai făcutъ ačĕѧ?* (PO, 3, 13), *derep če me lăsași?* (S, ps. 21, 2), *dereptu carĕ măhnitu îmblu?* (H, ps. 42, 2), *pentru če desfače mănra ta?* (H, ps. 73, 11), *pre-ᛏče nu či-ᛏstiți sf<ă>nta domerecă?* (TM, 49, 9).

V. Morariu, Sintaxa propozițiunii în « Psaltirea Scheiană », RF, I, p. 219—231. I. Rizescu, Observații asupra propozițiilor subordonate relative din „Carte cu învățătură" (1581), SCL, XIII, 1962, p. 45—57.

PARTICULARITĂȚI SINTACTICE NEROMÂNEȘTI

Dificultățile de care s-au izbit primii noștri traducători, pentru a reda nuanțele și delicatețele textului biblic, au fost deseori ocolite prin reproducerea servilă a frazeologiei originalului slavonesc sau maghiar, fără preocupare de a da un text inteligibil.

Iată cîteva exemple de construcții de felul acesta: *că ispititu-n'au, dzeu, arseși-nă ca arde-se arğintul* (S, ps. 65, 10: jako iskusilŭ ny esi, bože, razžeglŭ ny esi, jakože ıazžizaet sę srebro), *nedreptatĕ se ğiungheĭu intr'ărima mѧ, nu mѧ va asculta menre domnul* (H, ps. 65, 18: nepravdu ašte uzrĕxŭ vă serdcĕ moemŭ, da ne uslyšitŭ mene gospodĭ); *deci luară elu mortu; deşti-ѣse Pavelu și cădzu spri-ѣsu de-lu cuprie-ѣnse, și dzise* (CV, 16, 6—10; Act., 20, 9—10; i vŭzęštę ego mrŭtva; sŭšedže Pavelĭ napade nanĭ i obĭemĭ ego, reč), *și tare pre bărbatъ Lot năvâlirâ* (PO, Gen., 19, 9: es erössenrea tudulanac a firfiura Lothra), *și îmblară tabâra acolo împotriva muntelui și Moisi iară sus merse pre munte cătrâ domnezeu* (PO, Ex., 19, 2—3: es tabort iaranac ot a hegy ellenébe, es Moses elméne az Istenhöz), *čine pre noi den Eğipetъ afarâ aduse* (PO, Ex., 32, 1: ki münket Egiptus földebö kihozott), *cu moartĕ morției va muri* (PO, Gen., 26, 11: halalnac halalaual hallyon), *aczassta u facze sse-ll ferikem, binele luy sse nu-l vytem* (= *uităm*), *cze may tare ssé-l laudem czine asteptem ssculatura* (T, 147, 4: et czac tessi hogy diczérlüc, io voltat el ne félyetyüc de söt inkab magasstallyuc, kic az fel tamadást variuc), *kum au Christus noue ssyz* (= zis) (T, 148, 5: mint az Christus meg monta).

« Cronicarii cu oarecare cultură au scris o limbă care ne pare originală prin întorsăturile ei, dar e de multe ori atîta influență străină și la ei, și rău asimilată, încît nici ei nu pot fi luați fără rezerve ca modele de limbă curată, bună românească » (Ov. Densusianu, Viața nouă, I, p. 541). Nicolae Costin scrie o limbă silită, cu inversiuni imitate din latinește. Neculce scrie mai bine. Limba documentelor este « un fel de limbă populară, neîndemînatecă și ea », cînd nu e influențată « de tipicul formularului slavon » (Densusianu, l.c., p. 542). În privința imitației modelelor străine în sintaxa frazei, v. Rosetti, Observații asupra limbii lui Miron Costin, Ed. Academiei R.P.R., București, 1950 și Id., Observații asupra limbii lui Dimitrie Cantemir în « Istoria ieroglifică », Academia R.P.R., Buletin științific, Secțiunea de știința limbii, literat. și artă, I, nr. 1—2, 1951.

Despre rugăciunile din *Cazania* 1564: « traducerea este de o stîngăcie patentă, reproducînd originalul cuvînt de cuvînt cu respectarea topicei specifice unguresti » (N. Sulică, Catehismele românești din 1544 [Sibiu] și 1559 [Brașov], Tg. Mureș, 1936, p. 51).

« Se pare că limba noastră veche nu se deosebea în ce privește topica... de cea de astăzi decît prea puțin. Într-adevăr, cele mai multe din exemplele neobișnuite, astăzi, ale textelor noastre vechi... sînt datorite imitației originalului slavon » (Drăganu, Morf., p. 35).

Lipsa lui *pre* în Psaltirea Coresi (1570 și 1577) « se datorește, în rîndul întîi, dacă nu exclusiv, împrejurării că traducătorul a urmat servil textul slavon » (Drăganu Morf., p. 51).

ğiunghia (H, ps. 65, 18) se explică prin confuzia lui *uzrĕti* « a vedea » cu *požrĕti* « a sacrifica ». Imitația construcției verbale a originalului maghiar, în *Palia* de la Orăștie, e demonstrată, cu exemple numeroase, de L. Gáldi, Zum Einfluss der ungarischen Syntax auf das Altrumänische, AECO, VI, p. 325 ș.u.

DECLINAREA SUBSTANTIVELOR ȘI ADJECTIVELOR

GENITIVUL

În locul genitivului numelui, se întrebuințează prep. *de*, urmată de numele respectiv la nominat.-acuzativ; procedeul acesta imită construcția slavă cu *otŭ: birăul de Bistriță* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava 1595;

Suceava, 1593—1597, 1595, LB, 48, 22; 49, 25; 50, 20), *mănăstire de Bistriță* (Suceava, 1597, CB, I, 76, 3), *la mănăstire de Bistriță* (Suceava, 1597, DIR, A. IV, 154, nr. 206), *fičioru lui Baschii de Buneștii;... Chinan de Bunești* (Moldova, 1597, DIR, A. IV, 178, nr. 237), *Oprea de Cordun, Undreiaș de Corcova* (Țara Românească, 1600, DIR, B. VI, 372, nr. 383), *četatea de Samaria* (CT, Mt., 34).

ACUZATIVUL

Construcția fără prep. *pre* apare în exemple ca: *čěre se omorěscă eu* (S, ps. 36, 32), *če purtai ca un berběče Iosifь* (H, ps. 79, 2), *ruga-i Pavelu toți se preeměscă hrană* (CV, 92, 4—5) etc.

ARTICOLUL

1. Lipsa articolului apare în cazuri ca: *bărbatь fără mente* (S, ps. 91, 7; H, V: *bărbatulь:* mǫžĭ bezumenĭ), *se între în četate io vor fi* (S, ps. 106, 7; H: *četatě:* vŭniti vŭ grad obitělnyi), *cămeșe če într-ănsă învěști-se și ca brău* (S, ps. 108, 19; H: *cămeșѧ... brăulu:* riza, vŭ njuže oblačit sę i jako poęsŭ).
2. Lipsa articolului mai apare cînd numele e precedat de o prepoziție și construcția normală impune determinarea numelui: *fuĭu ca foale în brumă* (S, ps. 118, 83: *foalele:* byxŭ jako měxŭ na slaně), *puseră-me în groapă dedesuptu* (S, ps. 87, 7; H: *în gaura:* položiša mę vŭ rově preispodnemŭ).
3. Construcția *dzi și noapte* (H, ps. 12, 2; S, ps. 41, 4 etc.) reproduce construcția slavă: dni i noštĭ; construcția normală apare, de altfel, în aceleași texte: *dzua și noaptě* (H, ps. 41, 4; S, ps. 12, 2 etc.).

PRONUMELE PERSONAL

1. Întrebuințarea pleonastică a pronumelui de pers. a 3-a reproduce exact construcția slavă: *toiagul tău și fuștele tău, ĭale me măngăĭară* (S, ps. 22, 4: žezlŭ tvoi i palica tvoę, ta me utěšista), *se știți că domnulъ elu e dzeulь nostru* (S, ps. 99, 3: uvědite jako gospodi, toĭ estĭ bogŭ našŭ).
2. Lipsa pronumelui neaccentuat apare în textele rotacizante, pe lîngă construcția corectă (v. p. 500): *ție uruĭa greșiĭu* (H, S, ps. 50, 6: edinomu sogrěšixŭ), *dărui ție domnedzeu toți căți noată cu ti-ѱre* (CV, 89, 12—14; Act., 27, 24: i se darova tebě bogŭ vsę plavajuštyę sŭ toboju), *nimărui se nu spu-ѱri* (CV, 53, 5—6; Act., 23, 22: ni edinomu že povědati).
3. Întrebuințarea formelor accentuate ale pronumelor personale, în locul celor neaccentuate: *dai lui blagoslovenie în věcul věcului* (S, ps. 20, 7: jako dasi emu blagoslovenje vo věku věka), *nu lăsa mene, doamne dzeul mieu* (S, ps. 37, 22: ne ostavi mene, gospodi bože moi).
4. Encliza pronumelor neaccentuate acolo unde ne-am fi așteptat la procliză: *niče încredințară-se în dzisa lui* (V, ps. 77, 37: uvěrišę sę bŭ zavžtě ego), *și omerii tăi veselescu-se de tire* (V, ps. 84, 7: i ljudie tvoi vŭzveselęt se o tebě). *meserěre și dědevăru tămpira-se, dereptate și pače sărutară-se* (V, ps. 84, 11: milostĭ i istina srětostě se pravda i mirĭ oblobyzasta sę).

5. Encliza și procliza pronumelor personale neaccentuate reproduc construcția din versiunea slavă corespunzătoare: *și năstăvi i spre nedějde* (V, ps. 77, 53: i nastavi ę na upovanie), *și dračie lor coperi i marě* (V, ps. 77, 53: i vragy ix pokry more), *și sufletul flamăndu împlu-l de dulață* (V, ps. 106, 9: i dusǫ alčeštǫe isplŭnĭ bagĭ), *adecâ audzimu-o în Efratu, aflămu-o în câmpu dumarâviei* (V, ps. 131, 6: se slyšaxom vŭ Efratě, obretoxom ę vŭ polix qǫbravy).

6. Construcții de tipul acesta: *se un bucure-mi-se* (S, ps. 34, 19, 24) reproduc exact construcția slavă: da ne vozradujut sę o meně.

ADJECTIVUL

DEMONSTRATIV

Adjectivul demonstrativ e așezat după nume: *mărule mele ačěstě* (CV, 23, 4; Act., 20, 34: rucě moi sij), *pasă cătră oameѧrii miei acestѧ* (CV, 104, 2—3; Act., 28, 26: idi kŭ ljudemŭ <moimŭ> simŭ).

NEHOTĂRÎT

Aceeași construcție apare și cu adjectivul *alt: în ğintu altu* (S, ps. 47, 14; CP: *într-altâ rudâ:* vŭ rodě inomŭ), *în němu altu* (S, ps. 77, 4; H: *într'altъ ğintu:* vŭ rodu inŭ).

VERBUL

1. În textele traduse din slavonește, formele de perfect simplu din versiunea românească corespund formelor de aorist din versiunea slavă; perfectul e redat in textul românesc prin perfectul compus. În V, de exemplu, perfectul simplu e întrebuințat aproximativ de 362 de ori, și perfectul compus numai de 48 de ori. Iată cîteva exemple:

Versiunea slavă	**Versiunea românească**
Perfect	Perfect compus
navelĭ esi	*adus-ai* (cînt. 4, 15)
uslyšalĭ esi	*ascultat-ai* (ps. 187, 1)
vŭloži esi	*băgat-ai* (cînt. 4, 13)
poznal mę esi,	*cunoscutu-mě-i* (ps. 188, 1)
etc.	etc.
Aorist	Perfect simplu
navede	*aduseși* (cînt. 7, 31)
pokryĭ	*coperi* (cînt. 4, 3)
dastĭ	*děde* (ps. 111, 9)
etc.	etc.

2. Separarea lui *se, să* de verb, la verbele reflexive și la formele de conjunctiv, precum și a auxiliarului de verb, la formele compuse, după modelul slav: *se-ară domnulu vrea* (CV, 130, 12—13; Iac., 4, 15: ašte gospodĭ vosxoštetŭ), *că če ai tu sfrășit ei sparseră* (S, ps. 10, 3: zane jaže ty soveršylŭ esi, oni razrušiša).

3. În locul construcției cu mai-mult-ca-perfectul verbului de conjugat, întîlnim construcția cu condiționalul prezent al verbului *a fi* + gerunziul verbului de conjugat, imitată din limba maghiară (v. L. Gáldi, AECO, VI, p. 325 ș.u.): *pre carĕ căndь o ară fi văzândь Șikhem* (PO, Gen., 34, 2: melyet mikor látott volna Sikhem; *Vulgata:* quam cum vidisset Sichem); *și căndь arâ fi purcezândь* (PO, Gen., 35, 5: es mikor el indultanac volna; *Vulgata:* cumque profecti essent); *si căndь arâ fi auzindь, cum c'așъ striga* (PO, Gen., 39, 15: es mikor halotta volna, hogy felszoual kialtanec; *Vulgata:* cumque ego succlamassem et audisset vocem meam).

4. O serie de verbe sînt construite cu dativul, ca verbele slave corespunzătoare:

asemăra (a se): čine în nuori asemănă-se domnului (S, ps. 88, 7), *omul deșertului asamără-se* (V, ps. 143, 4); v. sl. upodobiti sę;

bate-ğoc (a-și): domnul bătu-și ğocь lorь (H, ps. 2, 4); v. sl. (po)rǫgati sę;

bucura (a se): bucurați-vă lui dumnedzeu (H, ps. 80, 2), *bucurați-vă lui* (S, ps. 2, 11); v. sl. radovati sę;

conteni: cuntinri vihorului (H, ps. 106, 29); v. sl. zaprětiti;

dodei: îngerul domnului dodei loru (S, ps. 34, 5); v. sl. sŭtǫžati;

ğiudeca: a ğudeca oamenrilorь tăi în dereptatĕ (H, ps. 71, 2), *ğiudecă, doamne, čelora če me obidescu* (S, ps. 34, 1), *čel če ğiudecă tuturorь după lucru* (CV, 142, 7—8); v. sl. sǫditi;

împiedica: întreči-i și împiiadecă loru (S, ps. 16, 13); v. sl. zapęti;

învăța (a se): învăța-voiu fără-de-leğiții caiei tale (H, ps. 50, 15), *cărariloru tale învață-me* (S, ps. 24, 4); v. sl. poučiti sę;

ruga (a se): fĕțeei tale roagă-se bogații oamerilor (S, ps. 44, 13); v. sl. moliti sę;

tocmi (a se): tocmi-se domnului în fii dzeului (S, ps. 88, 7); v. sl. upodobiti sę;

venče: vorъ venče lorъ dereptii (H, ps. 48, 15), *cade căndu venče mișeiloru* (S, ps. 9, 31), *învăncu loru* (CV, 5, 13); v. sl. odolěvati (odelěti, odolěti).

ADVERBUL

Cît nu e legat de adjectivul sau adverbul următor cu ajutorul prep. *de*, ca în limba de astăzi: *cătu e fricosъ în svaturi* (H, ps. 65, 5: kolĭ strašenu vŭ sovětěxŭ), *cătu-ĕ dulče dzeul* (S, ps. 72, 1: kolĭ blagŭ bogŭ).

N e g a ț i a. Sub influența versiunii slave, negația nu e suprimată dinaintea verbului, în fraze care încep cu o particulă de negație sau cu *pînă, pînă cînd: neče înțelegu toți făcătorii fără lĕğe* (S, ps. 13, 4; ni li urazumějutŭ vsi dęlajuštij bezzakonie), *nu me tornu pără se cumplu-i* (S, ps. 17, 38: poženu vragi moę, i postignu ę), *nu spămăntă-se pără va căuta spre dračii săi* (S, ps. 111, 8: ne uboit sę, dondeže vozzritŭ na vragi svoę), *nemică găndindu-se* (CV, 110, 9—10; Iac., 1, 6: ničtože sumnę sę).

ORDINEA CUVINTELOR

Iată cîteva exemple de ordine nefirească a cuvintelor în frază, prin imitarea exactă a ordinii cuvintelor din originalul slavonesc sau maghiar: *la Esaias prorokul tuturora au scris lassat* (T, 146, 2: az Esaias propheta, mindenęk nec iruán hatta); *despre aczeste ome zeu ka te pomeneste, astepte uessel pre morte ta fiul lu domnezeu* (T, 150, 7: azert sicksęg, nekiurc ézekról emlekezminc, váriuc vigan halálunkra az istennec fiát); *ačela purtatu cu somnu adăncatu* (CV, 16, 3—4; Fapt. Ap., 20, 9: otęgčenŭ snomŭ glubokimŭ); *audzi-te domnul în dzi de grije, apără-te numele dzeului lu Iacovь. Tremĕse-și ağiutoriu de sfăntu și din Sionu apără-te... čeşti în roate și čeia călarii* (S, ps. 19, 2—3, 8: uslyšitu te gospodĭ vŭ denĭ pečali, zaštititŭ tę imę boga Iakovlę. Posletŭ ti pomoštĭ ot svętago, i ot Siona zastupitŭ tę... sii na kolesnicaxŭ, i sii na konęxŭ).

STILISTICA

ORDINEA CUVINTELOR

Exemplele ce urmează sînt luate în primul rînd din textele netraduse, în care scriitorul se poate mișca liber și întrebuințează construcția potrivită, nestînjenit de context.

1. Ordinea obișnuită a cuvintelor, în frază, este subiect-predicat-complement: *eu, vornicul de Cămpul-lungu, scriem înkinăčiune și multă sănătate la biräul de Bistriță* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 55, nr. 12).

Modificările aduse topicii acestui text au în vedere punerea în valoare a vreunui membru al frazei, prin locul ce i se acordă.

2. Predicat-subiect-complement. Se atrage atenția asupra acțiunii exprimate de predicat: *delungat-ai de mere soțul și apropiatul* (S, ps. 87, 19), *și-i o au datu jupan Nan ačĕle fălči sfentei mănăstiri<i>* (Buneștii de Jos, jud. Argeș, 1597, CB, I, 80, 9), *o au dat* (Galați, 1571, CB, I, 19, 11); cf. *o am aflat, o am obličit, mi-o au tremis* (CC_2, 5, 33; 35; 36, în predoslovie), *audzi-me* (S, ps. 16, 6), *scris-am* (Suceava, 1593—1597, LB, 50, 1; Făgăraș, 1599, LB, 50, nr. 6), *dau-vă în știre* (Țara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 476 a); construcția aceasta se întrebuințează în frazele interogative: *avĕvrem vr-o pagubă, au ba?* (Mănăstirea Moldovița, jud. Suceava, 1592, LB, 46, 23).

3. Nume predicativ-verb copulativ. Se atrage atenția asupra predicatului: *că mișel și mĕseru-s eu* (S, ps. 85, 1); în fraza următoare, complementul, pronumele feminin neaccentuat *o*, este proclitic: *se de căndu o au cu<m>parat Onĕ ačĕ ѧpă* (Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 62, 11). Construcția liberă, devenită posibilă prin întrebuințarea prep. *pre*, apare în inversiuni de tipul următor: *pre popa Manole am învățat să scrie* (Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 63, 20—21).

4. Subiect-complement-predicat: *iară Petrĕ Şutra o au cumpărat* (Tg. Neamţ, începutul secolului al XVII-lea, LB, 67, 6).

5. Atribut sau circumstanţial exprimat prin adverb-predicat (sau nume): *totă ѧ forato casa* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 53, 6), *forte ne rugăm* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 57, 11), *ne forte rugăm* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, 1604—1618, LB, 76, 7), *că au foarte slăbit mănăstirĕ; iar noi foarte vom avĕ a mulţemi* (Mănăstirea Moldoviţa, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 68, 8; 69, 13—14).

Maria Rădulescu, Topica atributului adjectival în « Evanghelia cu învăţătură" a diaconului Coresi, SCL, XIV, 1963, p. 233–258.

TRĂSĂTURI ALE LIMBII LITERARE

1. Întrebuinţarea cuvintelor compuse, pentru a reda noţiuni neobişnuite în limba vorbită, este un procedeu caracteristic al limbilor literare; în textele traduse găsim o serie de termeni compuşi, care traduc termenii slavi corespunzători (v. mai jos, p. 530).

2. Pentru corespondenţă, existau formule slavoneşti; formulele au fost traduse şi au servit de model frazelor stereotipe româneşti întrebuinţate în corespondenţa particulară. Procedeul este caracteristic; iată cîteva fraze de acest tip: *şi avem nedĕjde pre domnia-voastră se daţ noao a şti de toate* (Mănăstirea Moldoviţa, jud. Suceava, 1592, LB, 46, 27), *că acъmu, cu mila lui dumnâdzău, să fie Măriѧ lui Craiu sănătos şi domnu nostru Ştefan Vodă, iaste o ţară ca alalъtă* (Suceava, 1595, LB, 49, 15—16; cf. Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, 1595, LB, 48, 5—7), *ce va hi pohta şi trĕba domnilor voastre la noi, nevoi-vomъ să facemъ prenъtru voѧ domnilorъ voastre* (Suceava, 1595, LB, 49, 17—19; cf. Suceava, 1593—1597, LB, 50, 10—12; Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 55, 5—7), *de nu u vor lăsa să fie ca mainte, multu val să va făče* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 56, 7—8), *ne rugăm domniilor voastre de răndul; dăm ştire dumiitale de răndul* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, 1595, LB, 48, 11; începutul secolului al XVII-lea, LB, 55, nr. 12; 59, 5; 60, 4; Suceava, 1601, LB, 69, 4), *noi de toate bine pre rănd am înţeles* (Ţara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 476 a), *mă înkin cu capul la pămîntu* (Berileşti, cca 1609, CB, I, 173, 2—3; cf. *cădem cu fѧţele la vѧrdele pămăntъ*, Mănăstirea Voroneţ, jud. Suceava, 1616—1631, LB, 87, 23—24).

TRĂSĂTURI ALE LIMBII VORBITE

1. Construirea de fraze scurte şi introducerea lor prin cîte o conjuncţie: *şi dup' ačѧ vă dau ştire că simtul viu... če amu scăpat de la Belgrad... dečiu m-au prinsu neşte Sasi; deči a vrut să mă tae... deči niu m-au perdut. De ači eu amo tri<me>s carte... deči mă rog... şi eu amu spos... deči iarъ mă rog... şi ⱡbătrănesco, şi am făcot o barbă pînă la brău... şi să afle... şi sămtu nomai co cămeşa* (Bistriţa, jud. Bistriţa-Năsăud, 1600, LB, 52), *ş-au avut ačestъ fečor unъ cal. Dĕči s-au acolisitъ Simion de ačel cal... dĕčiĭ s-au dusъ*

Ghiorghi... dѧči ei s-au temutъ a veni pre la Mâriĕ vostrâ... dĕči i-ѧu tâѧt și i-au jecuitъ, ș-au lâsat unul în nume de mortъ, ș-au luatъ dela Ghiorghie 7 florinți și un inel de arĝint... dĕči ne foarte rugâmъ Mării tale (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 59).

Iată cîteva exemple de întrebuințare a acestui procedeu în limba vorbită: *după śe-l găsesc îl dobor cu toporu și după haia să strîng și-l iau apăi toț... și-l iau ș-apăi tună că ĭel pă plai în jos, ș-apăi îl suie pă cal... ș-apăi vin la casa mortului* (Dînsuș). *Întîi a venit Turcii la mînăstirea Urezului, la Crizanti, Grec, ș-a vorbit cu iei turcește și s-a dus la mînăstirea Bistrițîi șî i-a dat foc... ș-a dat foc și peșterii.... și iel a fugit în piatră... și ie loc numa cît a băga un om sîngur. Ș-a șăzut iel... ș-a strigat tat-so-n vale șî iel nu-nțălegea... ș-a zis sfîntu Gligorie* (Rîmești, jud. Vîlcea).

Candrea-Densusianu-Sperantia, Graiul nostru, II, p. 110; I, p. 31.

2. Deasa întrebuințare a demonstrativelor, pentru a preciza de cine sau de ce este vorba: *cu ačel boѧren če au fostu vornic... să-și întrĕbe cu ačel vornic* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, 1595, LB, 48, 17—18), *ѧste o prestrure de ѧpe... șe de căndu o au cumpărat Onĕ ačĕ ѧpâ* (Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 62, 10—11).

3. Procedeul insistenței, prin repetiția unei forme, apare în reluarea unui cuvînt sau unui grup de cuvinte: *că de l-a plače vre-o marhă, ei ĝură și o ѧu, de le plače* (Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 62, 15—16), *Voivodul nostru ĭaste sănătos și acmo vine la scaunu, peste trei-patru dzile veni-va la scaunul dumisale* (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, 1604—1618, LB, 74, 14—15).

VOCABULARUL

FORMAREA CUVINTELOR

DERIVAȚIA

Derivația ca și *compoziția* sînt procedee caracteristice ale limbilor literare: exemplele care urmează apar în texte traduse; traducătorii au uzat de aceste procedee pentru a reda termenii slavi corespunzători.

IMPROPRIE

O serie de substantive provin:

a) din adjective: *afundu* «adîncime» (H, ps. 42, 8), *amaru* «amărăciune» (S, ps. 9, 28), *grasul* «grăsime» (S, ps. 80, 17), *multul* «mulțime» (CP, ps. 5, 12) etc.

b) din adverbe: *apropapele* « tovarăș » (S, ps. 100, 5), *asupră* « camătă » (S, ps. 54, 12), *desătul* « îmbelșugare » (S, ps. 50, 7), *destul* (CP, ps. 50, 7) etc.

c) din verbe; de la infinitiv: *aducere* « prinos, jertfă » (H, ps. 39, 7; CV, 32, 5), *bêre* « băutură » (S, ps. 101, 10), *cumplire* « sfîrșit » (S, ps. 53, titlu) etc.; de la participiul trecut: *adunat* « adunare, gloată » (S, CP, ps. 73, 2), *ajunat* « post » (S, ps. 34, 13; CP, ps. 68, 11), *apărat* « dojană, mustrare » (S, CP, ps. 103, 7), *ascunsu* « taină » (S, ps. 50, 8) etc., și fem.: *arsă* « jertfă » (H, ps. 65, 15).

Există adjective formate din verbe: *afundat* «adînc» (H, ps. 63, 7), *amănat* « tîrziu » (CV, 114, 1 etc.), adverbe din substantive: *adevăr* « într-adevăr, cu adevărat » (H, ps. 118, 75) sau din verbe: *alegăndu* « afară de » (S, cînt, 2, 39), prepoziții din adjective: *dereptu* « pentru » (S, ps. 5, 10).

Locuțiunea adverbială *amijloc* « în mijlocul », formată din substantivul *mijloc: dumnezeu pre amijloc de noi* (jud. Prahova, 1597—1600, DIR, B, VI, 297, nr. 312).

CU SUFIXE

-ame (rar): *mișelame* « sărăcime » (CC_1, Cipariu, Analecte, 20; 21); *voinicame* « oștire » (CC_2, 305, 16; 177, 9);

E. Carabulea, *-ame* și *-ime* în limba română, SMFC, I, 1959, p. 65—75.

-ătate: bogătate « bogăție » (CV, 131, 7; MM, 306, 13 v.), *meserâtate* « mizerie » (PO, Ex., 25, 17).

Din *bogătătate*, cu dispariția lui *-tă*, ca în *jumate* < *jumătate*.

-čune (frecvent): *descumpărăčiune* « răscumpărare » (PO, Ex., 30, 12), *ferikaczune* « fericire » (T, 154, 9), *fericăčiune* (MM, 305, 11 v.), *îmbrăcăčure* « îmbrăcăminte » (H, ps. 68, 12), *împutăčiune* « mustrare » (CP_2 ps. 43, 14; CT, Luca, 3; PO, Gen., 30, 23), *împuțičiune* « împuțire » (CC_2, 309, 27), *lăsăčure* « iertare » (CV, 78, 6), *lăsăčiune* (CT, Luca, 4) *răpičiune* « răpire » (CT, Luca, 60), *secerăčiune* « seceriș » (CT, Mt., 54), *uneczune* « unitate » (T, 154, 9);

-eală (frecvent): *odihneală* « odihnă, odihnire » (MM, 305, 12 v.);

-escu (frecvent): *cănescu, căinesc* « cîinesc » (S, CP, ps. 104, 31), *pelițescu* « trupesc » (CV, 146, 7);

-et (rar): *oamet* « mulțime de oameni, popor » (PO, Gen., 28, 3);

-eț (rar): *bouleț*, diminutivul lui *bou* (CB, I, 208, 388);

-ie (frecvent): *blăndzie* « blîndețe » (S, ps. 44, 5), *deșertie* « pagubă » (CV, 85, 10—11);

-ime (frecvent): *necurățime* « necurăție » (H, ps. 5, 12);

-ință: întăință « întîietate » (CPr., III, Ioan, I, 9);

-iță (rar): *cârmiță*, diminutivul lui *cîrmă* (CPr., Iac., 3, 4);

-măntu (rar): *ascultămăntu* « ascultare » (CV, 138, 10), *lărgămănt* « iarg » (H, ps. 117, 5);

-nic (rar): *mezererniku* « milos » (T, 154, 6);

-oniu (rar): *reoniu* « rău » (S, ps. 63, 3), *vulponiu* (S, ps. 62, 11);

-os (rar): *pănos* « acoperit de pene » (H, p. 306, 35);

-și (< *sibi*, Lombard, Studia neophil., XI, p. 186 ș.u.): 1) la pronume (*ačestași, cuiși, eiși, luiși, sieși, căruiași, ačeluiași, însuși, înșiși* etc.), 2) la adverbe (*ačieși, acmuși, asași* etc.);

-*şigu*, -*şugu* (< magh. -*ség*, cf. *hitlĕnség*, *hütlenség*); *eftinşig* « îndurare, milă » (S, ps. 50, 3), *eftenşug* (CP, ps. 50, 3; PO, Gen., 41, 31);

M. Sala (Omagiu lui Iorgu Iordan, Bucureşti, 1958, p. 763—764) explică prezenţa lui *u* în -*şug* prin asimilare: *beteşigu* > *beteşîgu* > *beteşugu*.

-*tel* (rar): *Mitutelul*, *Mitiutelul* (n. pr., Huşi, 1508, Costăchescu, DM de la B., 254); *mitiutel* (CPr., ps. 16, 14; CV, 123, 5, 7—8); *mitutel* (CT, Mat., 25, 45). Sufixul e format din -*t*-, provenit, probabil, de la participiile în -*it*: *dormit* etc. (Puşcariu, WJb., VIII, p. 169). Din *micutel* s-a ajuns la *mitutel*, prin asimilare. *Mititel* s-ar explica din *michitel* (foneticeşte: *mik'itel*), prin asimilare (DE, 1092). În fine, *mitiutel* ar rezulta din *mititel* + *mitutel* (Densusianu, H.d.l.r., II, p. 111; ed. rom., p. 74);

-*toriu* (frecvent): *blăstemătoriu* « acel care blestemă » (TB, 332, 47); *čeluitoriu* « înşelător » (H, ps. 16, 1; 51, 6); *utăluitoriu* « care urăşte » (S, ps. 54, 13);

-*ură* (frecvent): *călcătură* « urmă » (S, ps. 16, 5), *neştiutură* « neştiinţă » (CV, 142, 2);

Luiza Seche, Sufixul -*ură*..., SMFC, III, 1962, p. 190 ş.u.

-*uş* (rar): *tătuş* « strămoş, bunic » (S, ps. 38, 13).

Printre derivatele verbale: *a se gloti* « a se aduna în gloată ». (MM, 306, 13 v.), *a reoni* « a face rău, a strica » (CV, 154, 8) etc.

CU PREFIXE

a- (rar): *apuţi* « a mirosi » (*aput*, ind. pr., 3 pl., S, ps. 113, 14), *astriira* « a înstrăina » (*astriirat*, adj., S, H, ps. 57, 4);

Finuţa Asan, Prefixul *a*- < lat. *ad*, SMFC, II, 1960, p. 13—14.

des-: *dezdziče* « a-şi lua rămas bun de la cineva » (CV, 2, 2), *a se desturna* « a se întoarce, a se suci» (S, ps. 77, 57);

în- (frecvent): *înacoperi* « acoperi » (H, ps. 26, 5), *înmări* « a mări » (T, 152, 6);

ne- (frecvent): *necuviniosă* (H, ps. 42, 1), *netare* « slab » (TM, 124, 241);

pre- (< v. sl. *prě*-) (frecvent): *prěcăntat* « preaslăvit » (S, cînt. 7, 52), *prěmândrie* « înţelepciune » (S, ps. 48, 4);

Rolul de intensificare al lui *pre*: I. Rizescu, SMFC, I, 1959, p. 9.

răz- (v. sl. *razŭ*-) (rar): *răzğudeca* « a judeca » (CV, 59, 3), *răslăbit* « istovit » (CC_1, 243, 17, 23, 25).

Gh. Bulgăr, Prefixul *răs*- în limba română, SMFC, I, 1959, p. 17—28.

spre- (rar): *spreğiče* « a chema » (CV, 68, 3), *spresărire* « grăbire, cutezare » (CV, 12, 7—8).

Finuţa Asan, Derivarea cu sufixe şi prefixe în Psaltirea Hurmuzaki, SMFC, I, 1959, p. 203—212 (înregistrează folosirea a 26 de sufixe şi 8 prefixe: „procedeul e folosit din plin în textul de care ne-am ocupat", p. 212). G. Marin, Compunerea şi schimbarea categoriei gramaticale în Psaltirea Hurmuzaki, l.c., I; p. 213—220 (cele două procedee sînt folosite pentru a reda cît mai exact textul originalului slav). Laura Vasiliu, Derivarea cu sufixe şi prefixe în Cartea cu învăţătură a diaconului Coresi din 1581, l.c., I, p. 221—259 (38 de sufixe şi 10 prefixe).

COMPOZIȚIA

SUBSTANTIVE

a) două substantive: *arğintu-tăetorĭu* (CV, 8 ,1—2): srebrokovači; *lĕğe-călcare* (S, ps. 36, 7): zakonoprĕstǫpljenije; b) adjectiv și substantiv: *bu-^răfačere* (CV, 162, 2): blagodĕžanije, *dulče-dăruire* (CV, 57, 13—14): blagodarženije, *dulče-iubire* (MM, 304, 9 r.); c.) adverb și substantiv: *ainte-născutul* (CP, ps. 104, 36): prŭvenĭcĭ; d) prepoziție și substantiv: *fără-lĕğe* (S, ps. 5, 5): bezakonije; *asuprăluare* (CV, 169, 1—2): prĕmnoženije, *dĕde-văru* (S, ps. 5, 11) < *de + adevăr, su* (= supt); *sugușa* « a strînge de gît, a sugruma » (CT, Mat., 18, 28); e) numeral și substantiv: *uncorn* (S, ps. 21, 22; 29, 3).

Mâneștergureni (sat, jud. Iași, SI, IX, 159); *mineșterguri*, Boga, Doc. basarab., I, p. 14). Asupra procedeului (calc), v. H. Mirska, Unele probleme ale compunerii cuvintelor în limba română, SMFC, I, 1959, p. 165 ș.u.

VERBE

a) adverb și verb: *a ainte-pune* (S, ps. 85, 14): prĕdŭložiti; *a bire-grăi* (H, ps. 44, 3): blagosloviti; *a reu-fače* (CV, 155, 10);
b) prepoziție și verb: *fără-dumnezei*.

ELEMENTELE VOCABULARULUI

Vocabularul traducerilor este diferit de vocabularul textelor netraduse. Traducătorii dispuneau de un lexic sărac și nu aveau la îndemînă termeni românești suficienți, care să corespundă tuturor termenilor slavonești sau maghiari din versiunea biblică. S-au întrebuințat diverse procedee pentru a ocoli aceste dificultăți; pe lîngă procedeul de a traduce mai mulți termeni din textul biblic printr-un singur termen românesc, traducătorii au recurs, de cele mai multe ori, la procedeul mai simplu de a introduce în textul lor cuvintele slavonești sau maghiare care nu aveau echivalent românesc. În felul acesta, un mare număr de elemente străine a pătruns în vocabularul traducerilor.

Majoritatea acestor cuvinte nu apare în textele care reprezintă, cel puțin în parte, limba vorbită, de exemplu în scrisorile particulare; în textele din această categorie, pe lîngă termenii uzuali de origine străină, aparținînd limbii comune, mai aflăm o serie de cuvinte străine impuse de limba cancelariei.

Dintre elementele care alcătuiesc lexicul secolului al XVI-lea, vom examina numai elementele l a t i n e, s l a v e și m a g h i a r e, în scopul de a da un tablou sumar al vocabularului limbii române în această epocă.

În ceea ce privește elementele l a t i n e enumerate aici mai jos, cele mai multe au dispărut din limba comună; unele, însă, sînt conservate pînă astăzi în regiuni restrînse ale domeniului dacoromân.

Claudia Tudose, Lexicul de bază în secolul al XVI-lea (SCL, XVI, 1965, p. 619—653 și 801—828). Criteriile folosite: frecvența, repartiția, gradul de disponibilitate (cuvinte cu frecvență mică, dar care sînt uzuale și utile). Termenii disponibili: cu valoare neutră, uzuali

în orice epocă. Cuvintele cele mai frecvente au, în majoritatea cazurilor, și repartiția cea mai mare. De ex.: *acest, fi, de, face, mult, el, cu, ca, tot, avea, ce* (conj.), *om, mai* (adv.), *da* (vb). Textele excerptate nu ne pot da însă o imagine completă asupra compoziției lexicului în sec. al XVI-lea.

ELEMENTE LATINE

ačičĕ (< ecce-hicce), adv. « aici » (H, ps, 13, 14; CV, 57, 11), *agru* (< agrum), s.n. « țarină » (S, V, ps. 106, 37; CT, Mt., 53), *ainte* (< ab ante), adv. « înainte » (S, ps. 22, 5), *arbure* (< arborem), s.m. « pom » (H, ps. 1, 3), *arină* (< arena), s.f. « nisip » (H, S, V, ps. 138, 18; CV, 93, 12); *asin* (< asinus), s.m. « măgar » (TB, 470, 110), *auă* (< uva), sg. « strugure » (S, V, cînt 2, 14; PO, Gen., 49, 11), *boteğure* (< *baptizionem), sf. « botez » (CV, 156, 10—11), *căsătorĭu* (< casa), s.m. « om cu familie » (TM, 51, 13), *cumănda* (< commandare), vb. « a jertfi » (S, ps. 53, 8), *cumăndare*, s.f. « jertfă » (S, V, CP, cînt. 7, 40; CV, 145, 10; *comăndare* « pomenire » (Cuciur, 1621, Hasdeu, Arch., ist., III, p. 215), *călarĭu* (< caballarius), adj., s.m. « călare, călăreț » (S, cînt, 1, 19), *a cumpli* (< *complire), vb. « a sfîrși, a pierde, a prăpădi » (S, ps. 144, 20), *a cura* (< curare), vb. « a curăți, a șterge, a prăpădi » (S, ps. 64, 4), *a cure* (< currere), vb. « a alerga, a curge », (H, S, ps. 57, 8; CV, 34, 4; TM, 51, 11), *a se delunga* (< *delung), vb. « a se depărta » (H, S, ps. 87, 19; CV, 167, 5), *a despune* (< disponere), vb. « a stăpîni, a domni » (CV, 162, 10; *despuitorĭu* « stăpînitor », V, cînt. 7, 37; TM, 79, 128; TB, 314, 32), *deșidera* (< desiderare), vb. « a dori, a pofti » (S, ps. 83, 3), *a deștinğe* (< descendere), vb. « a se coborî » (S, ps. 29, 10; CV, 49, 2—3), *a se dupleca* (< duplicare), vb. « a se îndoi, a se bate, a se feri » (H, ps. 17, 8), *e* (< et), conj. « iar, și » (v. p. 513), *a ferica* (< *felicare, vb. « a ferici, a face bine » (S, V, cînt. 9, 48; CV, 133, 10), *fur* (< fur), s.m. « hoț » (H, S, ps. 49, 18; CV, 161, 2), *fuște* (< fustis), s.m. « toiag » (S, ps. 2, 9), *ğenruᴧre* (< *gyronem), s.f. « adîncime » (H, ps. 68, 16; CV, 90, 11), *ğintu* (< gentem), s.n. « neam, familie » (S, ps. 9, 27; CV, 30, 7; TB, 316, 33 etc.), *ğude*, *jude* (< judex), s.m. « judecător, boier; magistrat » (S, cînt. 7, 38: nordul Maramureșului, 1602—1617, LB, 73, 23), *iuo* (< ubi), adv. « unde » (v. p. 511), *îmbe* (< ambae), adj., num. « amîndouă » (H, S, ps. 149, 6), *înfrumșa* (< formosus), vb. « a înfrumuseța » (S, ps. 64, 9; CV, 152, 4), *împuta* (< imputare), vb. « a învinui, a reproșa » (S, ps. 73, 10); *ᴧputare* « blestem » (CV, 85, 9—10), *a se încărĕște* (< incalescere), vb. « a se încălzi, a se înfierbînta » (S, ps. 38, 4; CV, 120, 2), *încurcă* « întrecere la joc» (TM, 230, 229), *întortu* (< intortus), adj. « nedrept » (S, ps. 17, 27), *a se înturereca* (< intenebricare), vb. « a se întuneca» (S, ps. 68, 24), *a se învești* (< investire), vb. « a se îmbrăca » (H, S, V, CP, ps. 132, 16), *învoalbe* (< involvere), vb. « a înveli » (S, CP, ps. 101, 27), *lucoare* (< lucorem), s.f. « lumină » (S, ps. 64, 11; CV, 76, 10), *măritu* (< maritus), s.m. « mire » (S, ps. 18, 6), *mĕser* (< misĕrum), adj. « sărac », (H, S, ps. 39, 18), *meserĕre* (< miser), s.f. « milă, pomană, milostenie » (S, ps. 17, 51; TM, 155, 193 etc.; Tîrgoviște,1602, CB, I, 127, 7; Cod. T, 223), *mezerere* (T, 156, 5, v. Tamás, Fogarási, p. 97 ș.u.), *meserătate*, s.f. « sărăcie » (S, ps. 30, 11; TM, 80, 131), *neauă* (< nivem), s.f. « zăpadă » (S, ps. 50, 9; V, cînt. 2, 2), *a se număra* (< nominare), vb. « a spune pe nume, a citi » (S, ps. 140, 4; CV, 56, 7), *op* (< opus), s. « trebuie, trebuință » (în expresii ca *op să, e opu a fi* « trebuie să, e trebuință » etc.; S, ps. 13, 3; CV, 12, 5—6; GB, 740, 52, 3 a; FM, 123, 239; EP, 37); *părăta* (< *poenitare), vb. « a pătimi »

(S, CP, ps. 37, 7), *păsa* (< passare), vb. « a merge » (CV, 39, 13), *păsa* (< pensare), vb. « a apăsa » (S, ps. 31, 4), *prepune* (< praeponere), vb. « a bănui » (S, cînt, 2, 19; cf. *prepuno-ѣși*, pl., CV, 108, 6), *premiedza* (< mediare), vb. « a înjumătăți » (CP, ps. 54, 24; *împremiedza*, S, ps. 54, 24), *prevenče* (< pervincere), vb. « a învinge, a birui » (H, ps. 128, 2), *scriptură*, s.f. « scrisoare » (CV, 128, 3—4; partea de vest a Olteniei, 1599, CB, I, 88, 3), *spărți* (< expartire), vb. « a despărți » (S, ps. 21, 20), *scura* (< excurare), vb. « a curăți » (S, ps. 50, 4), *scumpăra* (< excomparare), vb. « a cumpăra » (CV, 169, 3), *stur* (gr. στῦλος), s.m. « țurțur de gheață » (S, ps. 148, 8), *suru* (< sonus), s.n. « sunet » (S, ps. 41, 5), *șerbi* (< servire), vb. « a lucra, a sluji » (H, ps. 21, 31), *șerb* (< servus), s.m. « rob » (S, V, ps. 77, 70; CV, 109, 8), *urăčiure* (< orationem), s.f. « urare, binecuvîntare» (CV, 125, 1), *temoare* (< timorem), s.f. « teamă, spaimă » (S, ps. 67, 28), *vărgură* (< virgo), s.f. « fecioară » (CV, 26, 13), *vie* (< vivere), vb. « a trăi » (S, ps. 117, 17; CV, 43, 7), *viptu* (< victus), s.n. « grîu, bucate » (H, S, ps. 64, 11).

(Simion) *Dumnăzău* [2], n. pr. (jud. Vaslui, 1594, DIR, B. VI, 144, nr. 159).
Pentru explicarea lui *mărat*, cf. vb. *amăra* (<*amărî*, ca *ferica* >*ferici*, de unde *fericesc-amărăsc, ferici-amărî*); *pedestru* (Golești, jud. Argeș, 1650, Hasdeu, Arch. ist., I[2], p. 26, nr. 294).

ELEMENTE SLAVE

adъ (< adŭ), s.n. « iad » (H, ps. 9, 18), *alămojnă* (< almužĭno), s.f. « pomană » (TM, 51, 12), *ankiră* (< ankira), s.f. «ancoră » (CV, 93, 14), *aslamъ* (cf. r. oslam), s.n. « camătă » (S, ps. 14, 5), *aspidă* (< aspida), s.f. « viperă » (S, ps. 90, 13), *besădui* (< besědovati), vb. « a vorbi » (H, ps. 30, 14; *băsădui* în Maramureș, Țiplea, și în Oaș, Candrea, Oaș, p. 48 s.v.), *beseadă* (< besěda; cf. magh. *beszéd* « grai, cuvînt, vorbire »), s.f. « vorbă, vorbire » (H, S, ps. 103, 34; PO, Gen,. 11, 1), *bezaconi* (<bezakoniti), vb. « a făptui nedreptăți, fărădelegi » (CP, ps. 74, 5), *bezaconic* (< bezakonĭnikŭ), s.m. « nelegiuit » (H, ps. 64, 4), *bezaconie* (< bezakonije), s.f. « nelegiuire » (S, ps. 106, 17), *blagodari* (< blagodariti), vb. « a mulțumi, a da har » (CV, 93, 1—2), *blaznă* (< blaznŭ), s.f. « greșeală, sminteală » (S, ps. 139, 6), *blăzni* (< blazniti), vb. « a face să greșească, a induce în eroare » (H, S, ps. 106, 40; CV, 113, 1), *cadilă* (< kadilo), s.f. « tămîie » (S, ps. 140, 2; V, cînt. 7, 38), *casie* (< kasija), s.f. « scorțișoară » (H, S, ps. 44, 9), *caθismă* (< kaθisma), s.f. « diviziune a Psaltirii » (S, ps. 55, titlu), *clevetă* (< kleveta), s.f. « calomnie » (S, ps. 118, 134; CV, 73, 7), *cleveti* (< klevetati), vb. « a calomnia » (H, S, ps. 118, 23), *clevetnic* (< klevetĭnikŭ), s.m. « calomniator » (S, ps. 71, 4), *conob* (< konobŭ), s.f. « căldare » (S, ps. 59, 10), *corabnic* (< korabĭnikŭ), s.m. « corăbier » (CV, 86, 4), *dealǎ* (< dělo), s.f. « lucru » (S, cînt. 4, 17; CP, ps. 61, 13; Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 53, 7), *dezlupi* (< lupiti), vb. « a răpi » (H, ps. 108, 23), *dosădi* (< dosaditi), vb. « a se supăra, a ocărî » (CV, 46, 14—47, 1; CP_2, ps. 89, 10), *dodei* (< doděјati), vb. « a supăra » (H, ps. 43, 8; S, ps. 22, 5), *finicsu* (> finikŭsŭ), s.m. « smochin » (S, CP, ps. 91, 13), *gadină* (< bg. gadinŭ), s.f. « fiară, vită » (H, S, CP, ps. 103, 25; CV, 124, 4), *gîrbă* (< grŭbŭ), s.f. « spinare » (CP, ps. 128, 3), *găvoazde* (pl. < gvozdĭ), s.n. « cui » (TM, 46, 4), *găvozdi* (< prigvozditi), vb. « a prinde cu cuie, a lipi » (H, ps. 118, 120), *glăsi* (< glasiti), vb. « a glăsui, a rosti » (H, S, ps. 113, 15; CV, 37, 2), *a se gloti* < *gloată* (< glota), vb. « a strînge oaste » (H, ps. 139, 3); *g(u)noiște* (< gnoište), s.f. « gunoi » (S, V, CP, ps. 112, 7), *gospodin* (< gospodinŭ), s.m. «stăpîn » (S, ps. 67, 21), *gotovi* (< gotoviti), vb. « a găti, a pregăti » (S, CP, ps. 88, 5; CV, 53, 9),

greșnic (< grĕšĭnikŭ), s.m. « păcătos, greșitor » (H, ps. 9, 25), *grobnic* (< grobĭnŭ), s.n. « giulgiŭ » (CB, I, 201, 233), *gunosi* (< gnusiti), vb. « a se scîrbi » (H, ps. 5, 8; S, ps. 55, 6), *hlipi* (< xlipati), vb. « a se văieta » (CV, 131, 5), *hrăborie* (< xrabrŭ), s.f. « oștire » (S, ps. 143, 1), *hrănilniță* (< xranilĭnica), s.f. « ladă, cămară » (S, ps. 143, 13), *iniie* (< inije), s.f. « brumă » (S, cînt. 2, 2), *inorog* (< inorogŭ), s.m. « animal fabulos, cu un corn » (H, ps. 91, 11), *irodie* (< jerodijevŭ), s.f. « bîtlan » (H, S, V, CP, ps. 103, 17), *iscodnic* (< sŭxodĭnikŭ), s.m. « sol » (CV, 122, 2), *Ishod* (< isxodŭ) « Exod » (PO, ps. 4, 6), *(i)sledi* (< islĕditi), vb. « a cerceta » (H, S, CP, ps. 138, 3), *istucan* (< istukanŭ), s.m. « chip cioplit, idol » (V, CP, ps. 77, 58), *ĭuboste* (< ljubŭ), s.f. « iubire » (S, ps. 108, 4; CP, ps. 108, 5), *ĭubov* (< ljubovŭ), s.n. « iubire » (H, ps. 108, 4), *jaloste* (< žalostŭ), s.f. (S, ps. 118, 139), *lăstiv* (< lĭstivŭ), adj. « înșelător » (S, ps. 119, 2), *lîncotă* (< lǫkota), s.f. « înșelăciune, vicleșug » (S, ps. 35, 4), *liva* (< liva), s.f. « vînt de miazănoapte, crivăț » (S, ps. 77, 26), *maghenĭță* (cf. magesĭnikŭ « magic »), s.f. « fermecătoare » (TM, 154, 192), *măhăi* (< maxati), vb. « a face semn » (CV, 11, 5), *meni* (< mĕniti), vb. « a numi, a invoca », (S, cînt. 5, 13; CV, 5, 1), *milcui* (*a se*~, ĭcf. bg. milkamŭ sę), vb. « a se ruga » (S, ps. 34, 15), *miloste* (< milostĭ), s.f. « milă » (S, cînt. 6, 9; CP, ps. 83, 12; CV, 126, 10—11; T, 158, 8), *măndroste* (< mǫdrostŭ), s.f. « înțelepciune » (S, ps. 89, 12), *mișiță* (< mysĭca), s.f. « braț » (S, ps. 76, 16) *mojdan* (< moždanŭ), s.n. « măduvă » (S, ps. 65, 15), *mușiță* (< mušica), s.f. « țînțar » (S, ps. 104, 31), *nădăi* (a se~ < nadĕjati) vb. « a nădăjdui » (S, ps. 35, 8), *naftă* (< nafta), s.f. « smoală, păcură » (S, cînt. 7, 46), *năstăvi* (< nastaviti), vb. « a îndrepta, a conduce » (S, ps. 142, 10), *năvedi* (< navesti), vb. « a aduce » (S, cînt, 1, 19), *neĭasită* (< nejesytĭ), s.f. « pelican » (H, ps. 101, 7), *nenăvidi* (< nenavidĕti), vb. « a urî » (S, ps. 138, 21), *oajdă* (cf. ožda « frînghii, curele », P. Olteanu, SCL, XI, 1960, p. 611--612), s.f. « frînghie, curea » (CV, 44, 2), *obicni* (< obyknǫti), vb. « a învăța » (S, ps. 105, 35), *obliči* (< obličiti), vb. « a da pe față, a înfrunta » (S, ps. 140, 5), *obrăzui* (< obrazovati), vb. « a circumcide » (CV, 30, 4), *ogoadă* (< ugodŭ), s.f. « plăcere, plac » (CP_2, ps. 68, 32; CV, 64, 9; CC_2, 45, 36), *ugodi, ogodi* (< ugoditi), vb. « a plăcea » (S, ps. 68, 32; CC_2, 45, 37), *oltarĭu* (< olŭtari), s.n. « altar » (S, ps. 42, 4), *omet* (< ometŭ), s.f. « margine, tivitură » (S, V, ps. 132, 2). *omrăzi* (*a se*~ < omraziti), vb. « a (se) pîngări » (S, CP, ps. 52, 2), *onagru* (< onagrŭ), s.m. « asin sălbatic » (H, S, ps. 103, 11), *organ* (< organŭ), s.n. « instrument de muzică » (H, S, ps. 150, 4), *oscrъbi* (< oskrŭbiti), vb. « a mîhni » (S, cînt. 7, 50), *ostămpi* (otŭstǫpiti), vb. « a se depărta, a slăbi » (S, ps. 21, 12), *oteși* (< utĕšiti), vb. « a mîngîia » (H, ps. 22, 4), *pamente, pamite* (< pamętĭ), s.f. « pomenire, amintire » (S, ps. 29, 5; V, ps. 111, 7), *parasimă* (< parasimovŭ), s.f. « stemă, marcă, semn » (CV, 99, 1), *pășean* (< pyxa), s.m. « mîndru, trufaș » (S, ps. 118, 51), *peleș* (< bg. pelešŭ), s.n. « veșmînt » (S, CP, ps. 44, 14), *piștă* (< pišta), s.f. « hrană » (S, ps. 145, 7), *plașcă* (< plašti), s.f. « mantie » (S, ps. 21, 19), *pobedi* (< pobĕditi), vb. « a invinge » (S, ps. 88, 24), *podnojie* (< podŭnožije), s.f. « talpă » (S, ps. 109, 1), *podobi (a se*~ < upodobiti sę), vb. « a se asemăna » (S, ps. 82, 2), *pogrăzni (a se*~ < pogręznǫti), vb. « a se cufunda, a se îneca » (S, cînt. 6, 6), *pojeri (a se*~ < požrĕti), vb. « a se aprinde » (H, ps. 9, 23), *polată* (< polata), s.f. « curte princiară » (TM, 151, 188), *poloji (a se*~ < položiti), vb. « a pune » (H, ps. 148, 6), *ponoșenie* (< ponošenije), s.f. « dojană, mustrare, ocară » (H, ps. 78, 12), *pospăi* (< posypati), vb. « a spulbera » (S, ps. 147, 6), *postămpi* (< postǫpiti), vb. « a se apropia » (S, ps. 79, 19), *potopi (a se* ~ < potǫpiti), vb. « a se îneca » (V, CP, ps. 138, 21), *potrebi (a se*~ < potrĕbiti), vb. « a

prăpădi, a strivi » (S, ps. 11, 4), *poveli* (< povelěti), vb. « a porunci » (S, ps. 148, 6), *pravednic* (< pravĭdĭnikŭ), s.m. « drept » (H, ps. 36, 21), *prěpodobnic* (< prěpodobĭnŭ), adj., s.m. « cuvios » (S, ps. 11, 2), *preseči* (< prěsěkati), vb. « a tăia » (S, ps. 28, 7), *prěstăpnic* (< prěstǫpĭnikŭ), s.m. « călcătorul legii » (S, CP, ps. 118, 119), *pridădi* (< prědati), vb. « a da, a preda » (S, ps. 40, 3; CV, 22, 8—9), *(pri)lăsti* (< prělĭstitĭ), vb. « a înșela » (H, ps. 14,3;S, ps. 76,3; CV, 168,2), *prilaz* (<prělazitĭ), s.n. «trecere» (S, ps. 143,14), *pripec* (< bg. pripekŭ), s.n. « arșiță » (S, cînt. 8, 67), *pristăni* (< prěstati), vb. « a sta înainte, a sta de față » (H, S, CP, ps. 35, 5), *pristaniște* (< pristanište), s.f. « liman, port » (S, ps. 106, 30; CV, 85, 3), *pristoi* (< prěstojati), vb. « a înceta, a sosi, a veni » (S, cînt. 7, 46; CV, 2, 6—7), *prișleț* (< prišĭlĭcĭ), adj. « pribeag » (S, ps. 118, 19), *proidi* (< proiti), vb. « a trece, a străbate » (S, ps. 102, 16), *prosfeti* (< prosvětiti), vb. « a lumina » (S, ps. 30, 17), *răsvări* (< rostvarjati), vb. « a amesteca » (H, ps. 101, 10), *ricăi* (<rykati), vb. « a răcni » (S, CP, ps. 103, 21; CV, 163, 13), *rigăi* (< rygati), vb. « a izbucni » (S, CP, ps. 18, 3), *săblaznă* (< sŭblaznŭ), s.f. « greșeală, sminteală » (S, CP, 49, 20; CV, 85, 5—6), *sěver* (< sěverŭ), s.m. « miazănoapte, vînt de miazănoapte » (S, ps. 47, 3), *sicamene* (< sikaminije), s.f. pl. « mure » (S, ps. 77, 47), *skimen* (< skimĭnŭ), s.m. « cățel, pui de fiară » (S, ps. 16, 12), *slatină* (< slatina), s.f. « apă sărată » (S, ps. 106, 34), *stacti* (< stakti), s.f. « smirnă » (S, ps. 44, 9), *steji* (< stęžati), vb. « a se grăbi » (S, ps. 36, 7), *stepenă* (< stepenĭ), s.f. « treaptă » (S, CP, ps. 119, titlu), *strînșe, striște* (<sŭręšta « întîlnire »), s.f. « întîmplare, nenorocire » (CM, 265, 4; Țara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 476 b; 479), *temeli* (< temeliti), vb. « a întemeia » (S, ps. 86, 5), *tiri* (< trěti), vb. « a zdrobi, a sfărîma » (S, ps. 104, 33), *ucloni (a se~* < ukloniti), vb. « a se abate » (S, ps. 52, 7), *ugodnic* (< ugodĭnikŭ), adj. « plăcut » (H, ps. 68, 32), *umnoji (a se~* < umnožiti), vb. « a se înmulți » (S, ps. 48, 17), *upovăi* (< upŭvati), vb. « a nădăjdui » (S, ps. 17, 3; CV, 152, 3—4), *ustnă, usnă* (< ustĭna), s.f. « buză » (S, ps. 11, 3; CV, 153, 14; Leg. Dum. Cod. I, 26, 1), *vasilisc* (< vasiliskovŭ), s.m. « reptilă » (S, ps. 90, 13), *vernic* (< verĭnikŭ), adj. « credincios » (T, 156, 4), *vetrilă* (< větrilo), s.f. « pînză (la corabie) » (CV, 86, 12), *vlădui* (< vlasti), vb. « a stăpîni » (S, ps. 102, 19), *vlasti* (< vlastĭ), s.f. « putere, stăpînire » (S, Simb. Ath., ed. Candrea, 336, 25), *zăbleală* (< zabralo), s.f. « fereastră » (CV, 16, 2), *zăpodie* (< zapodŭ), s.f. « vale » (H, ps. 83, 7; S, ps. 64, 14), *zăpreti* (< zaprětiti), vb. « a opri, a îngrozi » (S, CP, ps. 67, 31), *zăstîmpi* (< zastǫpiti), vb. « a sprijini » (S, ps. 47, 4), *zboriște* (< sŭborište), s.f. « loc de adunare » (CV, 10, 3), *zlac* (< zlakŭ), s.f. « iarbă », (H, S, CP, ps. 36, 2), *nezlobiv* (< zlobivŭ), adj. « nevinovat » (CC_2, 12, 27).

Pandele P. Olteanu, Contribuții la studiul slavonismelor lexicale din textele rotacizante, I. Substantivele, SCL, XI, 1960, p. 603—619; Id., Contribuții la studiul elementelor slave din cele mai vechi traduceri românești, Limbă și literatură, VI, 1962, p. 67—97.

ELEMENTE MAGHIARE

adămană (< ádomány), s.f. « camătă, lăcomie » (H, ps. 14, 5), *aldui* (< áldani), vb. « a binecuvînta » (T, 162, 8), *alean* (< ellen), s.n. « potrivă » (H, ps. 147, 7; CV, 75, 9; Țara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 473, 5; PO, 31, 36; L, CB, I, 8, 41; T, 160, 4), *aleniș* (< ellenes), s.m. « dușman » (PO, Gen., 14, 20; T, 146, 9), *alnic* (< álnok), adj. « șiret » (PO, Gen., 3, 1), *bănat* (< bánat), s.n. « necaz, scîrbă » (H, ps. 65, 11), *bănui* (< bánni), « a-i fi

jale, a deplînge, a fi îngrijĭt, necăjit, a se strădui, a dispreţui » (H, ps. 68, 18), *bărat* (< barát) s.m. « prieten » (PO, Gen., 38, 12), *băsău* (< bosszú), s.n. « mînie, urgie » (H, ps. 6, 8; Ţara Românească, 1600, AAR, 20 ist., 473, 5; PO, Gen., 9, 5), *berc* (< berek), s.f. « pădure sacră » (PO, Ex., 34, 13), *bĕrtă* (< párta), s.f. « diademă » (PO, Ex., 25), *betĕg* (< beteg), adj. « schilod, olog » (PO, Gen., 48, 1), *bintătui* (< büntetni), vb. « a pedepsi » (PO, Ex., 21), *birău* (< bíró), s.m. « primar » (Mănăstirea Moldoviţa, jud. Suceava, 1592, LB, 45,3 etc.), *birui* (<birni), vb. «a stăpîni» (H. ps. 21, 29; CP, ps. 88, 24; PO, Gen, 15, 7), *buduşlău* (< bujdosó), adj. « fugărit » (PO, Gen., 4, 12), *čelăuşag* (< csalatság), s.n. « înşelăciune » (H, ps. 23, 4), *čelui* (< csalni), vb. « a înşela » (H, ps. 5, 11), *čurda* (< csorda), s.f. « turmă » (PO, Gen., 31, 43), *călăuz* (< kalauz), s.f. « călăuză » (PO, Ex., 14), *camătă* (< kamat), s.f « camătă » (CP, ps. 14, 5), *comornic* (< komornik), s.n. « şeful unei armate . (PO, Gen., 39, 1), *debiu* (< bő), loc. adv. « belşug » (v. p. 511), *dejmă* (< dézsma), s.f. « dijmă » (PO, Gen., 28, 22), *făgădui* (< fogadni), vb. « a făgădui, a găzdui » (H, ps. 72, 15; S, cînt. 6, 10; CV, 105, 11; TM, 50, 11; PO, Gen., 18, 19), *făgădaş* (< fogadás), s.f. « făgăduială » (PO, Gen., 31, 13), *felelĕtu* (< felelet), s.f. « justificare, îndreptare » (CV, 37; 1; 69, 7), *felelui* (< felelni), vb. « a da răspuns » (CV, 59, 12—13), *fuglu* (< fogoly), adj. « legat, prins » (CV, 68, 11), *fulău* (< faló « mîncău »), s.m. « necinstit, vagabond » (Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 62, 14), *ğilălui* (< gyűlölni), vb. « a, urî » (H, ps. 10, 5; S, ps. 33, 22; CV, 127, 5, 6), *ğolče, ğolğiu* (< gyolcs), s.n. « pînză subţire » (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 53, 21; PO, Ex., 28, 42), *hălăstui* (< halasztani), vb. « a cruţa » (S, ps. 77, 50), *hasnă* (< haszon), s.f. « folos, profit » (TM, 101, 200; L, CB, I, 6, 4; PO, Ex. 23, 10), *hitlean, hicleşug* etc. (< hitlen, hitlenség, v. mai sus, p. 481), *hotnoğiu* (< hadnagy), s.m. « cap al oştirii » (PO, Gen., 21, 22), *iliş* (< élés), s. f. « hrană » (PO, Gen., 14, 11), *soltar (karte soltaruluy* < zsoltár « psalm »), s.m. « psalm » (T, 150, 8), *kelčiug* (< költség), s.n. « avere » (PO, Gen. 42, 25), *lepiniu* (<lepény), s.f. « lipie (pîine din cocă, fără aluat) » (PO, Ex., 29, 2), *majă* (< mázsa), s.f. « greutate de 50 kg » (PO, Ex., 25, 39), *marhă* (< marha), s.f. « marfă, vite » (TB, 344, 55; Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, 55, 11; 59, 11; PO, Gen., 31, 1), *murgui, murguire* (< morogni), vb. s.f., « a protesta; cîrtire » (CV, 159, 4), *nemzet* (< nemzet), s.n. « naţiune, popor » (T, 166, 1), *ocă* (< oka), s.f. « cauză » (PO, Gen., 38, 7), *pîrcălab* (< porkoláb), s.m. « prefect, magistrat al unui judeţ » (Tg. Neamţ, începutul secolului al XVII-lea, LB, 67, 2), *pîrgar* (< polgár), s.m. « consilier comunal » (Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, 1604—1618, LB, 75, 2), *soduş* (< szavatos, szovatos), s.m. « garant, chezaş » (Tg. Neamţ, începutul secolului al XVII-lea, LB, 67, 8), *somsid* (< szomszéd), s.m. « vecin » (Sălişte, jud. Maramureş, 1593, LB, 47, 10), Pravila Ritorului Lucaci, p. 32, şi textul, p. 231, r/9: *sandăc* „intenţie, scop": „iară de va fi una ca aceea, cu *sandăcul* şi vrăjmăşia diavolului" (e vorba de împreunarea între rude): magh. *szándok* „intenţie, scop", *şinor* (< sinór), s.n. « şnur, cordon » (PO, Ex., 28, 37), *şoltuz* (< sóltézs), s.m. « primar » (Tg. Neamţ, începutul secolului al XVII-lea, LB, 67, 1), *şpan* (< ispán), s.m. « supraveghetor » (PO, Ex., 1, 11), *sucuit* (<szokni), s.n.

« obicei » (PO, Ex., 33, 11), *tar* (< tár, továr), s.n. « sarcină, povară, greutate (măsură), încărcătură, marfă » (H, ps. 2, 3; S, ps. 80, 7; Z, 162, 6; Cîmpulung Moldovenesc, jud. Suceava, începutul secolului al XVII-lea, LB, 54, 7), *tăroasă* (< terhes), adj. « gravidă » (PO, Gen., 3, 16), *tărcat* (< tarka), adj. « tărcat » (PO, Gen., 31, 10), *tărnaț* (< tornácz), s.n. « prispă » (PO, Ex. 27, 18), *utăluitoriu* (< utálni), adj. « potrivnic » (S, ps. 54, 13), *vidic* (< vidék), s.n. « regiune, diviziune administrativă » (Suceava, 1593—1597, LB, 50, 7), *vorint* (< forint), s.n. « florin (monedă) » (Bistrița, începutul secolului al XVII-lea, LB, 61, 6).

SCHIMBĂRI DE ÎNȚELES

O serie de cuvinte și-au păstrat sensul primitiv sau un sens apropiat de cel primitiv, pe cînd în limba comună de astăzi aceste cuvinte sînt întrebuințate cu accepțiuni diferite:

apăra « a opri » (S, ps. 39, 10; CV, 63, 3), *aplecat*, s.m. « (copil) înțărcat » (H, ps. 130, 2), *arăta* « a mustra » (H, ps. 117, 18), *bănui* « a-i fi jale, a fi îngrijat, necăjit, a se strădui, a disprețui » (H, ps. 68, 18), *bezaconie* « nelegiuire » (S, ps. 106, 17), *bez(d)nă* « prăpastie » (H, ps. 103, 6), *birui* « a oblădui, a stăpîni » (H, ps. 21, 29; CP, ps, 88, 24; PO, Gen., 15, 7), *bol(o)van* « idol, chip cioplit » (H, ps. 113, 12; S, ps. 77, 58), *bură* « furtună, vifor » (S, CP, ps. 49, 3), *cărtulariu* « scriitor » (S, CP, ps. 44, 2), *čere* « a căuta » (H, S, ps. 21, 27; CV, 13, 4), *codru* « munte » (H, S, ps. 10, 1; TM, 189, 153), *cruța* « a milui » (H, ps. 101, 15; S, ps. 101, 14), *cumănda* « a jertfi » (S, ps. 53, 8), *cumplit* « sfîrșit » (S, ps. 58, 14), *cuviĭos* « asemenea, asemănător » (S, ps. 85, 8), *dihanie* « duh, suflet » (H, S, CP, ps. 150, 6), *dobîndă* « cîștig, moștenire » (CV, 130, 8), *drac* « vrăjmaș » (S, ps. 9, 4), *dulče* « bun » (S, ps. 9, 10; CV, 145, 4), *dulčeață* « bunătate » (S, ps. 20, 4), *eftin* « îndurător, milos » (CV, 133, 13), *eftinșig, eftinșug* « îndurare, milă » (S, CP, ps. 50, 3), *făgădui* « a găzdui » (H, ps. 72, 15; S, cînt. 6, 10; CV, 105, 11; TM, 50, 11; PO, Gen., 18, 19), *făměie* « familie » (H, ps. 108, 13; TM, 47, 6; Pietrari, jud. Dîmbovița, 1627, Hasdeu, Arch. ist., I, 1, 14, nr. 12; *făměe*, Tîrgoviște, 1622, Hasdeu, l.c., 128, nr. 187), *foale* « burduf » (S, CP, ps. 32, 7), *foarte (apă foarte)* « tare » (S, cînt. 1, 10), *fricos* « strașnic, de temut » (H, S, ps. 65, 6), *ğenunkiu* « neam », (H, S, V, CP, ps. 77, 67), *grěță* « greutate » (S, ps. 30, 21; CV, 13, 6; TM, 226, 222), *ğudeț* « judecată, judecător » (S, ps. 9, 17; CV, 67, 5; H, S, ps. 104, 21; CV, 1, 7), *hrană* « pază » (S, ps. 38, 2), *hrăni* « a feri, a păzi » (S, ps. 11, 8), *a îmbuna* « a face bine » (H, ps. 143, 15), *împărți* « a despărți » (S, ps. 54, 10; CV, 48, 1), *îndemna (a se~)* « a se grăbi » (S, ps. 69, 2), *înțeles* « înțelepciune, pricepere » (H, ps. 77, 72), *jale, jelanie* « dorință » (H, ps. 111, 10; S, ps. 77, 30), *jelui* « a dori » (S, ps. 41, 2), *lăsa* « a ierta » (S, ps. 31, 1), *lemn* « arbore » (S, ps. 1, 3; TB, 287, 118), *limbă* « popor, neam străin » (S, ps. 66, 3; CV, 31, 6—7), *limbut* « de neam străin » (S, ps. 139, 21), *lănğed* « bolnav » (S, ps. 104, 37; CV, 98, 2), *lumănare* « lumină » (H, S, ps. 138, 11), *lume* « lumină » (S, ps. 16, 8), *maț* « strună » (S, ps. 143, 9), *măndru* « înțelept » (S, cînt, 2, 6), *măndrie* « înțelepciune » (CP, ps, 110, 10; CV, 110, 5), *mișel* « sărac » (H, ps. 9, 10; S, ps. 39, 18; CV, 116, 12; TM, 80. 130; TB, 453, 80; CC_2, 228, 14), *mutare* « așezămînt, sălaş » (H, ps. 25, 8; S, ps. 18, 6), *năpaste* « ispită » (H, S, CP, ps. 17,

30), *năpăstui* «a ispiti» (CV, 112, 4—5), *netare* «slab» (TM, 124, 241), *număra* «a numi» (CV, 56, 7), *oaste* «război» (H, ps. 45, 10; CV, 127, 1), *pădure* «munte» (S, ps. 3, 5), *plod* «rod, poamă» (S, ps. 106, 37; V, ps. 84, 13; CV, 126, 11), *podoabă* «chip» (S, ps. 105, 20), *pomĕnă* «pomenire, amintire» (H, ps. 101, 13; S, ps. 111, 7), *ponoslu* «dojană, mustrare, ocară» (H, ps. 43, 14), *primariu* «dintîi, de odinioară» (S, CP, ps. 78, 8), *prinsoare* «temniță» (TB, 454, 80; Suceava, începutul secolului al XVII-lea (LB, 63, 5), *rămînea (a ~ pe cineva)*, «a face să piardă procesul» *(am rămas pe Dan*, Glodeni, jud. Dîmbovița, 1596, CB, I, 72, 8, 10), *răposa* «a se odihni» (S, CP, ps. 4, 9; CV, 160, 12, cf. *iară acum ei* (=*călugării*) *nu se pot răposa de voi* (= n-au liniște, nu se pot odihni; Țara Românească, 1649, Hasdeu, Arch. ist., I, 1, 107, nr. 148), *sărac* «orfan» (H, S, ps. 67, 6; CV, 116, 2—3), *săruta* «a saluta» (S, ps. 84, 11; CV, 68, 7), *scîrbă* «necaz, supărare» (S, CP, ps. 4, 2; CV, 20, 3), *scriptură* «scriere, scrisoare» (CV, 128, 3—4), *silă* «putere» (S, ps. 29, 8), *sminti* «a (se) tulbura» (S, ps. 59, 4), *sparge* «a (se) împrăștia, a (se) risipi» (S, ps. 88, 34), *tăgădui (a se)* «a se feri, a se codi» (CV, 19, 4), *ucide* «a pîngări» (S, ps. 105, 38), «a lovi» (TM, 46, 4; Bîrlad, 1588, CB, I, 51, 5), *vădi* «a calomnia» (H, S, CP, ps. 108, 29), *vĕrdză* «verdeață» (S, ps. 36, 2), *voinic* «oștean» (CV, 55, 12—13), *voivod* «șeful oștirii» (CV, 100, 6—7).

V. Bogrea, Revista istorică, V, 1919, p. 133—135. Printre cuvintele românești al căror înțeles este calchiat după sensul cuvintelor maghiare corespunzătoare, citâm cazul lui *bunătate*, cu sensul de „avere", calchiat după magh. *jószág* (L. Treml, Studi rumeni, IV, p. 105). În lunga serie de cuvinte cu un sens diferit de al celor de astăzi, dată de Densusianu (H.d.l.r., II, p. 420 ș.u.; ed. rom., p. 267 ș.u.), unele din sensuri se explică prin calc lingvistic. V. materialul adunat de Viorica Pamfil, Calcuri româno-maghiare în „Palia de la Orăștie", CL, II, 1957, p. 209—218.

CIRCULAȚIA CUVINTELOR

Unele cuvinte întrebuințate în nordul Ardealului și în Maramureș erau necunoscute în sudul Ardealului și în Țara Românească. Astfel, unii termeni maghiari din nordul Ardealului sau Banat nu sînt întrebuințați în textele din Țara Românească (v. mai sus, p. 534 și 667).

Pentru urmărirea repartizării pe teren a unor anumiți termeni, nu dispunem, ca mijloc de cercetare, decît de studiul comparativ al versiunilor românești ale aceluiași text, provenind din regiuni diferite ale domeniului dacoromân. Dacă, de exemplu, comparăm versiunea din *Apostolul* diaconului Coresi (CPr.) cu versiunea din *Codicele Voronețean* (CV), constatăm că unii termeni din CV sînt înlocuiți în CPr. cu termeni sinonimi; aceste înlocuiri, cînd nu au în vedere apropierea termenului românesc de acel din versiunea slavă corespunzătoare (v. R. Todoran, DR, XI, 281 și mai jos, Anexa, p. 683), ne-ar permite să presupunem că, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, anumiți termeni din regiunea rotacizantă erau necunoscuți sau

neobişnuiţi în graiul din Ţara Românească şi din regiunea Braşovului. Iată cîteva exemple de astfel de înlocuiri:

Versiunea slavă	CV	CPr.
dovolno	*debiu* (16, 14)	(*pînă la*) *destulъ* (Act., 20, 11)
(jedinogo) kogoždo vasĭ	*čiѫrescuși* (22, 7–8)	*fieșъcarele* (Act., 20, 31)
(po edinomu) koeždo	*čiѫrescu* (32, 5)	*fieșъcui* (Act., 21, 26)
(ni) plenicami	*pletiturile* (169, 7)	*lature* (II Petr., 2, 4)
(stěno) povapĭnjena	*văruit* (46, 10)	*mereitъ* (Act., 23, 3)
krai	*arіră* (93, 12)	*năsipъ* (Act., 27, 39)
uklonitĭ sę	*ferĕscă-se* (154, 1–2)	*pituli* (*să te*; I Petr., 3, 11)
(na) stepenexŭ	*spiță* (35, 3; 36, 9)	*prag* (Act., 21, 35)
glubinu	*ğerure* (90, 7)	*valure* (Act., 27, 27)
mizda	*mită* (64, 3)	*vamă* (Act., 24, 26)
(po edinomu) koeždo	*čiѫrescuși* (29, 6)	*vreunulъ* (Act., 21, 19)

Cf. ML, p. 589 ş.u. V. aici mai jos, Anexa, p. 681 ş.u. Obiecţia lui Paşca (CL, II, 1957, p. 56) că *năsip* şi *vamă* apar şi în CV nu e valabilă, căci ar trebui probat inversul, anume că *arіră* şi *mită* sînt normale în sudul Transilvaniei. V. şi Viorica Pamfil, Elemente regionale în lexicul „Paliei de la Orăştie", CL, III, 1958, p. 227–249.

Frecvenţa cuvintelor: C. Dimitriu, *De* în Cazania a doua a lui Coresi (1561), SCL, XIII 1962, p. 455–473 (v. tabloul de ansamblu, p. 475 — 476). Utilă prezentare comparativă 5 000 de cuvinte figurînd în texte din sec. al XVI-lea: Fl. Dim. 121–245.

CONCLUZIE

În cursul expunerii noastre, după ce am eliminat grafiile care nu au rațiuni fonetice, am stabilit următoarele fapte fonetice cu un caracter g e n e r a l, care sînt atestate în textele din secolul al XVI-lea:

monoftongarea lui *e* (< *ea'*): *leğe* etc.; fonetismul *i* (+ *n*) < *e* (+ *n*): *cuvinte* (pl.) etc. și *i* (+ *n*) < *î* (+ *n*): *sint* (ind. pr. 3 pl.) etc., *i̯e* (< *i̯a*): *ĭeste* etc., diftongii *ai̯*, *ei̯*, *ui̯*, în *căraire, cureire, minuine* etc.

În privința v a r i a ț i i l o r d i a l e c t a l e, textele ne permit să localizăm unele fonetisme în anumite regiuni; în genere, faptele se grupează în așa fel, încît unui grup dialectal alcătuit din Moldova, nordul Ardealului și Maramureșul, i se poate opune un grup dialectal alcătuit din Țara Românească și sudul Ardealului; Banatul ocupă un loc aparte: el prezintă particularități fonetice care îl alătură cînd primului grup, cînd celui de-al doilea.

Am stabilit următoarele v a r i a ț i i f o n e t i c e:

sudul Ardealului, Țara Românească: *ea'* în *seamă*, în opoziție cu *a (samă)* în nordul Ardealului-Maramureș și Moldova;

nordul Ardealului-Maramureș: *î* < *i* după *dz: dzîc* (p. 450*):*

nordul Ardealului și Moldova: *u* (< *o*), conservat în numele Moldovei *(Muldua);*

nordul Ardealului-Maramureș și Moldova: *a* (< *ă*)*: cazu* etc.*;*

nazalitatea vocalelor era mai pronunțată în nordul Ardealului-Maramureș;

nordul Ardealului-Maramureș și Moldova: tendința lui *u̯*, al doilea element al diftongilor *au̯, iu̯, eu̯, ău̯,* de a trece la *v*: *tăvu, răvu* (= tău, rău);

Banat, sudul Ardealului și Țara Românească: diftongul *îi (cîine),* pe cînd nordul Ardealului-Maramureș și Moldova cunosc, în regulă generală, fonetismul *î (cîne* etc.*)*;

nordul Ardealului, Bucovina și Moldova: *e̜a'* final trecut la *e (vei vede, mîna me);*

nordul Ardealului-Maramureș și Moldova; palatalizarea oclusivelor labiale și fricativelor labiodentale;

nordul Ardealului-Maramureș, Moldova și Banat: *dz* și *ğ (dzice, ğos)* în opoziție cu *z* și *j (zice, jos)* atestați în sudul Ardealului și Țara Românească;

Moldova: tendința lui *ğ* de a trece la *j (arjintu, leje);*

nordul Ardealului-Maramureș și Moldova: rotacismul lui *-n-*;

sudul Ardealului și Țara Românească: *ń* dispărut, pe cînd în nordul Ardealului-Maramureș, Bucovina, Moldova și Banat *ń* e conservat *(cuvińos);*

nordul Ardealului-Maramureș: *r̄* (*r* apical, vibrant);

nordul Ardealului-Maramureș: *ł* velar, cu tendința de a trece la *u̯* sau de a dispărea (*ꞏ*ꞏ*rățâ* = înălță);

Ardeal, Maramureș și Bucovina: *u̯* consonificat *(Molduva)*;
nordul Ardealului-Maramureș, Moldova și Banat: grupul *nt* trecut la *mt* *(sămt*, ind. pr., 3 pl.*)*;
nordul Ardealului-Maramureș: grupul *fs* conservat *(fsat)*.

Textele ne permit să urmărim progresul unor inovații fonetice, în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea, de exemplu procesul palatalizării oclusivelor labiale și fricativelor labiodentale, și trecerea lui *ń* la iod.

Pe de altă parte, sînt cazuri cînd textele din secolul al XVI-lea și al XVII-lea ne permit să vedem cum o inovație fonetică (rotacismul) e pe cale de a dispărea dintr-o regiune anumită.

Grupările dialectale pe care le-am constatat sînt justificate de existența relațiilor dintre grupurile sociale din nordul Ardealului-Maramureș și Moldova, sau din sudul Ardealului și Țara Românească, și de emigrările populației din Ardeal în Principatele vecine. În felul acesta, fonetica limbii române în secolul al XVI-lea apare cu trăsături dialectale mai marcate decît în zilele noastre, în sensul că opoziția dintre grupurile dialectale e constituită prin particularități fonetice tranșante. Eliminarea unora din ele s-a făcut prin extinderea limbii comune, dotate cu un prestigiu social mai ridicat, asupra regiunilor rămase în întîrziere față de evoluția generală a limbii.

În privința statutului fonologic al limbii române în secolul al XVI-lea, am constatat existența arhifonemului cu două realizări, *ă* și *î*, în sistemul vocalic al limbii, și, de asemenea, a diftongilor *e̯a'*, *o̯a'* și *i̯e*. Existența arhifonemului *N* e asigurată de grafiile textelor. În fine, variațiile în scrierea grupurilor *ăr*, *ră* etc. dovedesc realizarea diferită a lichidelor *r̥* și *l̥*.

M o r f o l o g i a este domeniul conservatismului: față de morfologia limbii de astăzi, cea din secolul al XVI-lea apare încărcată de forme neunificate, încă, prin acțiunea analogiei; unele din aceste forme s-au păstrat pînă astăzi în anumite regiuni ale domeniului dacoromân, care n-au urmat mișcarea generală de înnoire a limbii.

Unificarea și simplificarea s-au făcut în sensul dispariției unor forme *(lui* înlocuiește astăzi, în limba literară, pe *lu*, întrebuințat, încă, în zilele noastre) și prin suprimarea unor diferențe, de exemplu, în conjugarea verbelor introducerea desinenței *-m* la imperfectul indicativului (1 sg. *era* > *eram*), unificarea terminațiilor fluctuante ale substantivului, înlocuirea formelor de perfect simplu cu forme compuse, mai expresive etc.

În domeniul s i n t a x e i părților de vorbire, sînt de relevat construcțiile cu *de* și *a*, în locul genitivului și dativului numelui; acuzativul cu prep. *pre* apare, sporadic, și în textele traduse; construcțiile fără *pre*, în textele de această categorie, sînt datorate imitării construcției slavonești. Procliza articolului, la numele proprii (și comune) feminine, apare rareori; procedeul enclizei nu era încă generalizat, în secolul al XVI-lea. În privința întrebuințării conjuncțiilor, în sintaxa frazei, unele din ele au fost înlocuite sau sînt întrebuințate, astăzi, cu sensuri diferite, potrivit tendinței de a substitui formelor uzate forme mai expresive.

Modificările în o r d i n e a c u v i n t e l o r, provocate de nevoile de expresivitate, se observă în textele netraduse, unde scriitorul putea să se miște mai liber. În textele traduse, cînd fraza nu imită construcția slavonească sau maghiară corespunzătoare, ea se mișcă în regulă generală greoi, fără eleganță. În textele netraduse, însă, scriitorul exprimă, în fraze simple, ceea ce are de spus, și ritmul frazelor e mai vioi: între o scrisoare particulară din secolul al XVI-lea și un text de aceeași categorie, scris în zilele noastre de

cineva de la țară, diferența e constituită numai de formulele stereotipe diferite care sînt întrebuințate în fiecare din aceste texte; în sccolul al XVI-lea se făcea uz de formule traduse din slavonește. Caracteristica generală a textelor netraduse este desfășurarea ideilor pe un ritm lent. Fraza vioaie, nervoasă, se va degaja mai tîrziu, în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Vocabularul. Procedeele derivației și compoziției sînt întrebuințate, în textele traduse, pentru a reda termenii slavonești corespunzători. Vocabularul traducerilor e plin de cuvinte tehnice, netraduse, adoptate de traducători în lipsa termenilor românești corespunzători. O mare parte din cuvintele slavonești și maghiare introduse pe această cale nu erau curente în limbă; puțini cărturari din secolul al XVI-lea le vor fi cunoscut. În rezumat, limba română, așa cum se oglindește în textele din secolul al XVI-lea, are caracterul unei limbi întrebuințate de curînd pentru scopuri literare: grafia neprecisă, cu ezitări și alternanțe, morfologia complicată, fraza greoaie a textelor traduse și vocabularul lor sărac sînt caracteristicile generale ale limbii textelor traduse din această epocă. Trecînd peste complicațiile grafiei chirilice și redării sunetelor, textele netraduse ne înfățișează însă, după cum am văzut, o limbă foarte apropiată de limba vorbită în zilele noastre.

ANEXĂ

SCURTE CONSIDERAȚII ASUPRA FORMĂRII LIMBII ROMÂNE

Perspectiva istorică a faptelor de limbă ne duce la concluzia că limba română este limba latină vorbită în mod neîntrerupt pe teritoriul țării noastre din momentul romanizării și pînă azi. *Continuitatea* este esențială în această materie: limba latină a fost transmisă din tată în fiu sau de la o generație la alta.

Elementul autohton. Aportul *fondului autohton*, în primul rînd, poate fi recunoscut și precizat. El se explică prin limba tracă. (Vladimir Georgiev — v. lucrarea lui de ansamblu: *Introduzione alla storia delle lingue indo-europee*, Roma, 1966, p. 125 ș.u. — în baza examinării materialului de limbă existent, și în primul rînd toponimicele, separă dacomoesiana de tracă: cea dintîi se vorbea în partea de nord a Peninsulei Balcanice, și anume în teritoriul nord-dunărean. Analiza faptelor de limbă ne duce la concluzia că ne aflăm în fața unor diferențieri dialectale ale limbii trace.) Studiindu-se *comparativ* limba română și limba albaneză, pot fi determinate unele particularități în comun din domeniul foneticii, morfologiei, sintaxei și, mai ales, al vocabularului. Se poate considera ca un fapt cîștigat că elementele comune ale limbilor română și albaneză nu provin din una din aceste două limbi, căci corespondențele fonetice ale acestor limbi se opun la aceasta. Prezența acestor elemente de vocabular în cele două limbi nu se explică prin *conviețuirea* popoarelor respective, ci prin originea comună a acestor elemente în cele două limbi (unele cuvinte se pot explica prin tracă; altele ar putea face parte din fondul de elemente preindo-europene din bazinul mediteranean, vezi în această privință expunerea lui V. Polák, *Quelques idées concernant les rapports lexicaux albano-roumains*, în Omagiu lui Iorgu Iordan, București, 1958, p. 693 ș.u.). Cercetările noi asupra amestecului de limbi sau influenței unei limbi asupra alteia lămuresc împrejurările evocate mai sus (Weinreich).

Romanitatea orientală. Cercetarea romanității orientale arată că limba latină din Pannonia nu se atașează grupului occidental al limbilor romanice; limba latină din provinciile dunărene și din Peninsula Balcanică alcătuiește grupul oriental al limbilor romanice (din acest grup fac parte, în unele privințe, și dialectele italiene de centru și de sud și limba sardă).

Ce putem spune despre viața și despre limba populației romanizate de la nordul Dunării, după anul 271, și despre *locul* unde s-a format limba română? Săpăturile arheologice de la Dridu (Urziceni) și Bucov (Ploiești) permit să se presupună existența unei populații proto-române pe aceste teritorii în sec. IX—X (I. Nestor, Don., II, 1964, p. 407—410).

S-a vorbit de o largă zonă romanizată, cuprinzînd teritoriile romanizate de la nordul și de la sudul Dunării, care a servit de bază pentru formarea limbii române (Sextil Pușcariu, *Roumain et roman*, în Ét. de ling. roum., p. 55 ș.u.).

Nu există nici un indiciu despre vreo sciziune dialectală a latinei vorbite la nordul și la sudul Dunării. În starea actuală a cunoștințelor noastre, se poate admite că fraza *torna, torna fratre*, din 587, aparține limbii române (vezi nota noastră de mai jos, p. 591).

Viața păstorească. Pe teritoriul nord și sud-dunărean pe care s-a format limba română, a existat o viață păstorească foarte activă.

Ar fi greșit să judecăm lucrurile după felul cum se prezintă păstoritul în zilele noastre, cînd se practică pe o scară foarte redusă, față de trecut.

Datele pe care le posedăm arată că păstoritul a constituit în trecut o ocupație de căpetenie a românilor.

Ov. Densusianu exagerează, însă, cînd vorbește despre peregrinări păstorești din Carpați pînă în Pirinei. Astfel de mișcări de populație nu sînt confirmate de izvoare.

Excluderea agriculturii dintre ocupațiile de căpetenie ale populației romanizate din provinciile dunărene constituie, de asemenea, o eroare. Căci terminologia agricolă de bază a limbii române este de origine latină; termenii slavi agricoli dovedesc o perfecționare a agriculturii (vezi expunerea lui P. Cancel, *Termenii slavi de plug în dacoromână*, București, 1921).

Agricultura care se practica era probabil primitivă; uneltele erau sapa (pentru agricultura rudimentară de munte) și, acolo unde terenul era potrivit, plugul de lemn. Se cultiva meiul, plantă cu vegetație de vară scurtă, potrivită pentru nevoile populației locale.

Păstorii nord-dunăreni treceau Dunărea cu turmele lor, în căutarea pășunilor de iarnă, astfel încît amestecul limbilor și influența unei limbi asupra alteia sînt procese care pot fi presupuse în acea epocă.

Dar după secolul al X-lea, populația nord-dunăreană nu a mai fost în contact cu cea sud-dunăreană, căci aromâna, care formează grupul sudic al limbii române, s-a dezvoltat în mod independent de dacoromână, începînd de la această dată.

Toponimia. Faptul că însuși termenul pentru a denumi *orașul* este de origine maghiară e un indiciu interesant.

Primele tîrguri și orașe de pe teritoriul nord-dunărean, cîteva fiind întemeiate de Cavalerii teutoni, aveau o populație amestecată (Baia, de exemplu).

Dar termenul *sat* este de origine latină (< *fossatum*). Faptul că toponimia românească este în majoritatea ei slavă se explică prin aceea că populația slavă a tradus numele mai vechi de localități ca *Frumoasa* în *Dobra*, *Piatra* în *Kamenŭ*, *Repedea* în *Bistrița*, *Cîmpulung* în *Dŭlgopol* etc. (vezi Pușcariu, LR, p. 304 ș.u. și Iorgu Iordan, Numele de locuri românești din R.P.R., I, București, 1952, p. VI—VII) și că orașele s-au înființat mai tîrziu.

Limba română se vorbea în așezările de pe întinsul teritoriului și în cabanele păstorilor în genul *călivelor* aromânilor sud-dunăreni din zilele noastre (Indicații bibliografice, vezi mai jos, p. 575).

Elementul slav. Elementele slave au pătruns în limba română începînd cu secolul al VI-lea. Slavii au învățat românește și au introdus în limba română particularități specifice limbii lor (vezi mai sus, p. 268—269 și M. Křepinský, L'élément slave dans le lexique roumain, în Mélanges Mario Roques, IV, Paris, 1952, p. 153 ș.u., care este de aceeași părere).

Elementele slave din limba română prezintă un stadiu fonetic mai recent decît elementele slave din neogreacă sau din albaneză (unde au pătruns după secolul al X-lea), deși așezarea slavă, în Peninsula Balcanică, a început cu teritoriul nord-dunărean. Acest fenomen curios trebuie explicat prin faptul că limba slavă, la nordul Dunării, s-a reînnoit neîncetat, prin aporturi succe-

sive de populație, pronunțarea sunetelor fiind deci readaptată continuu la pronunțarea curentă, pe cînd în sudul Peninsulei Balcanice valul slav din secolul al VI-lea nu a fost reînnoit (vezi mai sus, p. 265).

Influența slavă a adus o serie de modificări limbii romanice de la nordul și de la sudul Dunării ce era să devină limba română: introducerea consoanelor *j* și *h*, în sistemul fonologic al limbii, diftongul *ea* (necunoscut de celelalte limbi romanice), în morfologie, desinența vocativului feminin, numărătoarea și cuvîntul *sută*, crearea unor verbe reflexive, un mare număr de prefixe și de sufixe, adverbe și foarte multe elemente lexicale, printre care cuvinte întrebuințate zilnic, ca *drag*, *iubi*, *plăti*, *prieten*, *primi*, *scump* etc. (vezi mai sus, p. 277 ș.u.).

Elementul slav din limba română nu modifică întru nimic, însă, apartenența limbii române la limbile romanice: *limba română este o limbă romanică* care a suferit influența slavă, după cum această limbă romanică a căpătat unele elemente noi, în cursul conviețuirii de secole cu celelalte limbi balcanicei

(*Apulum*, 1968, VII/1)

ETYMOLOGICA

NOTE CRITICE

Problema mult discutată a elementului autohton din limba română, adică moștenit de la populațiile care trăiau pe teritoriul României de astăzi și în Peninsula Balcanică înainte de cucerirea romană, a căpătat în ultimele decenii o soluție deocamdată parțială: s-au identificat aproximativ 84 de cuvinte care provin din acest substrat [1].

Care e criteriul care a permis această identificare?

Faptul că termenul e atestat în două limbi: în albaneză și în română, și că particularitățile fonetice ale fiecăreia din aceste limbi exclud posibilitatea de a explica prezența termenului în albaneză ca împrumutat din română, și viceversa.

Acest criteriu de explicație duce la rezultate valabile.

S-a emis însă părerea că existența celui de-al doilea termen al comparației nu e necesar pentru a stabili etimologia unui cuvînt presupus autohton al limbii române (Russu [1], 1967, p. 204—210).

Ne propunem să demonstrăm netemeinicia acestui criteriu de explicație.

Ceea ce frapează, în primul rînd, în lucrările lingviștilor care au adoptat acest criteriu de explicație (I. I. Russu, G. Reichenkron, C. Poghirc, A. Vraciu), este că ei prezintă o listă de elemente pretinse autohtone, fără a fi controlat, în prealabil, dacă unii din acești termeni au fost explicați într-altfel, și deci fără a fi combătut aceste explicații.

[1] Poghirc = C. Poghirc, în *Istoria limbii române*, II, 1969, p. 355—356; Reichenkron = Günter Reichenkron, *Das Dakische (rekonstruirt aus dem Rumänischen)*, Heidelberg, 1966; Rosetti, *doină* = A. Rosetti, *Sur dr. doină*, în *Mélanges de philologie offerts à Alf Lombard*, Lund, 1969, p. 191—195; Russu, 1967 = I. I. Russu, *Limba traco-dacilor* [2], București, 1967; Russu, 1970 = I. I. Russu, *Elemente autohtone în limba română*, București, 1970; Vraciu = A. Vraciu, *Precizări în legătură cu elementul autohton din limba română*, în LR, XIX, 1970, p 101—116.

[2] I. -A. Candrea, *Dicționarul limbii române din trecut și de astăzi*, București, 1931, p. 219 s.v.

Astfel, aflăm în listele date de I. I. Russu (1967, p. 215—216; 1970, p. 101) o serie de cuvinte care au fost explicate în mod satisfăcător prin latină sau prin alte limbi, ca, de ex. *arunca* (<latină, v. mai sus, p. 175), *băiat* (<latină,.), *buiestru* (<latină, v. mai sus., 176), *dop* (<dial. săsesc, v. mai sus, p. 221) etc. De asemenea, în listele date de Vraciu (p. 110), ca de ex. *codru* (<latină, v. mai sus, p. 103), *doină* (<slovacă, Rosetti, *doină*), *a feri* (< latină, v.mai sus, p. 177), *mic* (<greacă, v. mai sus, p. 214), *naibă* (<dr. *nu aibă*)[1], *pat* (<greacă)[1], *rînă* (<latină, S. Pușcariu, DR, III, p. 778—779, ML, p. 484), *sat* (<latină, ML, p. 354—356), *stînă* (<slavă, ML, p. 408—411) etc.

Față de această stare de lucruri, este necesar să formulăm operațiile care trebuie efectuate pentru a stabili *vechimea* unui termen, și anume:

1. Despuierea materialului dat de dicționarele existente și a materialului inedit din *Condica* lui Iordache Golescu, *Răspunsurile* la *Chestionarele* lui N. Densușianu și B.P. Hasdeu.
2. Vocabularul textelor noastre vechi.
3. Materialul din ALR și NALR, glosare și texte dialectale.
4. Cercetări suplimentare pe teren, atît la nordul cît și la sudul Dunării.

În baza rezultatelor obținute după examinarea materialului indicat mai sus, se va putea determina ce anume cuvinte sînt vechi și pot figura în lista de cuvinte presupuse autohtone, alături de celelalte cuvinte existente.

Lingviștii noștri afirmă că „sînt autohtone cuvintele care, fără să aibă un corespondent în albaneză, pot fi reconstruite la nivel indo-european" (Vraciu, p. 111; v. mai sus, Russu).

Se pune, aici, o problemă de cronologie care trebuie lămurită, pentru a demonstra netemeinicia acestui criteriu de explicație.

Propunem următoarele exemple:

dr. *mînă*, în sec. al XVI-lea încă *mînu*, se explică prin lat. *manus*.

Termenul din latină provine din i.e. **man*, derivat din tema consonantică **mn̥*-[2].

Rom. *mînă* nu poate fi însă derivat direct din indo-europeană, pentru că lipsește posibilitatea de a explica formarea lui. Așadar, e necesar să ne adresăm etapei intermediare, din latină, responsabilă de echiparea fonetică și morfologică a termenului.

A spune că dr. *răbda*, de exemplu, reproduce un i.-e. **orbho-*, **robh-* (Russu, 1967, p. 209; Id., 1970, p. 96) nu comportă nici o consecință în privința apartenenței reale a cuvîntului la fondul de cuvinte al limbii române. Căci apropierea face abstracție de considerațiile istorice, care singure sînt în stare să plaseze faptele în cadrul lor natural și să ne explice cum s-a ajuns la forma cuvîntului românesc[3].

„Mania" reconstrucției l-a dus pe G. Reichenkron (l.c., p. 41—42, 142—143) să reconstruiască forme indo-europene pentru unele cuvinte românești cu etimologii certe, ca **visáto* pentru dr. *sat* (<lat. *fossatum*, v. mai sus), sau **noi-bh-o-* pentru dr. *naibă* (<dr. *nu aibă*, v. mai sus). Astfel de enormități ating limita ridicolului!

---

[1] Semasiol, p. 254.

[2] A. Ernout et A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris, 1939, p. 591—592.

[3] Observații similare la L. Hjelmslev, *Le langage*, Paris, 1966, p. 48.

După cum am arătat mai sus, respectarea criteriului cronologic ne lămurește, prin urmare, asupra explicării istorice a termenului românesc.

A explica un cuvînt românesc *direct* prin indo-europeană constituie, deci, o eroare de metodă: cercetările de acest fel ale lui I. I. Russu și G. Reichenkron reprezintă exerciții etimologice gratuite, lipsite de orice valoare demonstrativă, întrucît operează cu rădăcini, și nu cu cuvinte reale.

Sporirea cunoștințelor noastre în domeniul influenței limbii populațiilor autohtone asupra limbii române va veni, prin urmare, nu de la încercările neprincipiale pe care le-am examinat, ci de la publicarea de noi materiale de limbă culese din felurite izvoare (v. mai sus) [1].

În privința atitudinii cercetătorului, în starea actuală a lucrurilor, ne referim la recomandările lui A. Meillet, care sînt de o vădită actualitate: „En l'état actuel du travail, il importe avant tout de déblayer la recherche des hypothèse vaines qui l'encombrent. ... un rapprochement qui n'est que possible ne saurait servir à faire l'histoire d'un mot" [2].

(SCL, XXI, 1970, p. 513–515)

LIMBĂ SAU DIALECT?

I

„Limbă" sau „dialect"? este titlul unui capitol al lucrării lui Ion Coteanu, *Cum dispare o limbă: istroromâna* (București, Societatea de Științe Istorice și Filologice din R.P.R., 1957).

În această broșură, I. Coteanu își propune să arate că istroromâna este o limbă romanică, devenită limbă mixtă prin amestecul cu graiurile croate și slovene; istroromâna, la origine, era un grai al dacoromânei.

Pornind de la concepția lui Al. Graur, că latina orientală a dat naștere la cinci limbi diferite, printre care istroromâna, I. Coteanu socotește că criteriul „subordonării" unui idiom față de altul este decisiv pentru rezolvarea problemei dacă acel idiom e „limbă" sau „dialect". „Chestiunea subordonării este esențială" spune I. Coteanu la p. 9. Iar intr-alt loc (p. 8), el afirmă că Al. Graur a rezolvat definitiv problema dacă istroromâna e „limbă" sau „dialect", opinînd că ea este o limbă romanică aparte.

Istroromâna s-a îndepărtat mai mult de dacoromână și a căpătat caractere neromanice, împrumutate din croată sau slovenă, ea a devenit o limbă ... romanică [3]. Cu alte cuvinte, pentru a deveni o limbă romanică, e necesar ca dialectul istroromân să se încarce de elemente slave. Dusă la ultimele ei consecințe, teoria lui Al. Graur, pe care și-a însușit-o Ion Coteanu, se elimină deci de la sine.

---

[1] O aplicare a acestui program, cu rezultate interesante, la Gr. Brâncuș, *Les éléments lexicaux autochtones dans le dialecte aroumain*, RRL, XI, 1966, p. 549–565, care, în baza unei cercetări la fața locului, a arătat că unele cuvinte din vechiul fond au dispărut din graiul românilor din Albania.

[2] A. Meillet, în *Avertissement*, la Ernout-Meillet, *op. cit.*, p. VI.

[3] Cf. I. Coteanu, *op. cit.*, p. 13: „Metoda aceasta (a lui Sextil Pușcariu) n-a putut să ducă decît la concluzii discutabile, din cauză că, exagerîndu-se importanța elementelor comune dintre istroromână și celelalte „dialecte", se neglijau inevitabil inovațiile idiomului, cărora li se dădea o importanță secundară".

Cum trebuie, atunci, interpretate faptele? Vom încerca să răspundem, în cele ce urmează, la această întrebare.

Pornim de la considerarea dialectelor latinei vulgare, care au devenit limbi romanice deosebite, folosite în state feudale diferenţiate, la date diferite. Divergenţele faţă de limba-mamă sînt deci hotărîtoare pentru caracterul de „limbă", în cazul acesta. Astfel se admite că franceza îşi căpătase trăsăturile diferite faţă de latină în secolul al VIII-lea e.n. [1].

Dar acesta nu e cazul istroromânei care e un idiom în plină dispariţie prin pierderea elementelor romanice şi înlocuirea lor cu elemente venite din limbile slave. Dialectul istroromân nu a devenit o limbă romanică de sine stătătoare, ci şi-a pierdut caracterele de idiom romanic, prin dezagregare

Să examinăm lucrurile de mai aproape.

Istroromâna este un idiom provenit de la o populaţie vorbind dacoromâna care, la un moment dat, s-a separat. Ulterior, istroromâna a căpătat o serie de elemente străine şi a devenit un idiom mixt, după cum arată Coteanu la p. 37 ş.u. ale lucrării sale. Aceasta *nu* modifică însă cu nimic raportul de dependenţă al istroromânei faţă de dacoromână, care persistă şi va persista pînă la dispariţia istroromânei. Ceea ce s-a schimbat în istroromână nu este deci legătura ei cu dacoromâna, care este organică şi nu poate fi anulată decît atunci cînd nu se va mai vorbi istroromâna, ci faptul că acest idiom e năpădit de elemente străine în toate compartimentele gramaticii sale. În acest fel, istroromâna se destramă şi îşi pierde caracterul de grai romanic, acei care mai vorbesc istroromâna părăsind-o în mod progresiv în folosul limbii croate sau slovene.

Istroromâna este astăzi sau va fi mîine un fost grai al limbii române. Dar această transformare nu a antrenat, în nici un moment al evoluţiei sale, transformarea ei într-o *limbă* romanică diferită de limba română. Elementele străine pătrunse în mod progresiv în istroromână i-au alterat caracterul romanic şi au eliminat, în cele din urmă, elementele ei romanice, înlocuindu-le cu elemente croate şi slovene. Istroromânii, în noile împrejurări, au adoptat limba croată sau slovenă şi au pierdut limba lor strămoşească.

Ion Coteanu a reuşit să arate cum s-a făcut această transformare, istroromâna trecînd prin stadiul de idiom mixt, înainte de a-şi pierde caracterul de idiom romanic. Concluzia sa privitoare la caracterul de „limbă" romanică al istroromânei nu poate fi însă reţinută, pentru motivele arătate de noi mai sus.

II

Îmi propun să examinez argumentele aduse aici mai sus de I. Coteanu [2] în sprijinul părerii sale că istroromâna este o *limbă*.

Vreau să arăt, mai întîi, că nu mi-am schimbat părerea în privinţa criteriilor care ne permit să afirmăm că istroromâna e, la origine, un grai dacoromân [3].

---

[1] F. Lot, *A quelle époque a-t-on cessé de parler latin?*, extras din „Bulletin Du Cange", VI, 1931, p. 10.

[2] *Şi totuşi istroromâna este limbă!*, SCL, IX, 1958, p. 391 ş.u.

[3] V. mai jos, p. 585 ş.u., *Asupra repartizării dialectale a istroromânei*.

S. Pușcariu a susținut contrariul: că anume istroromâna e urmașa românei „apusene", vorbită odinioară în nord-vestul Peninsulei Balcanice, deși recunoștea asemănarea dintre istroromână și dacoromână, în termenii următori: „dacă am dezbrăca dialectul istroromân de împrumuturile și de inovațiile ivite după izolarea acestui dialect, el ar avea aspectul unui subdialect dacoromân".

Sesizînd această contradicție în argumentarea lui Pușcariu, am căutat să probez netemeinicia tezei sale.

În privința acestei controverse, I. Coteanu afirmă că „structura dacoromânei nu se identifică cu a istroromânei", ceea ce e adevărat numai dacă ne referim la stadiul actual al istroromânei.

I. Coteanu își menține părerea că subordonarea obligatorie a unui idiom față de altul este un criteriu sigur pentru a determina dacă acel idiom este „limbă" sau „dialect".

Voi căuta să arăt de ce criteriul „subordonării" sau al „dependenței" nu e un criteriu valabil de explicație.

Să luăm un exemplu: diferențierea limbii latine vorbite în *limbi* romanice separate.

În Galia romană, fenomenul se petrece în secolul al VIII-lea; actul de naștere al *limbii* franceze datează de la reforma lui Carol cel Mare, care impune ca *rustica lingua*, adică limba vorbită, să fie predată în școli; în 813, sinodul din Tours recomandă episcopilor să întrebuințeze aceeași *rustica lingua*, atunci cînd se vor adresa poporului [1].

Dar oare această *limbă rustică* nu mai depindea de limba latină? Ar putea oare cineva să nege legăturile *limbii franceze* cu *limba latină?* Dar oare vocabularul limbii franceze, ca să luăm numai acest exemplu, nu e plin de elemente „savante", luate din limba latină, și aceasta în tot decursul evoluției limbii franceze, din secolul al IX-lea și pînă astăzi?

Iată deci un exemplu lămurit, care infirmă valabilitatea criteriului pe care I. Coteanu și-a întemeiat întreaga argumentare.

Istroromâna, un grai al dacoromânei, în decursul evoluției sale, a pierdut legătura cu dacoromâna și nu mai *depinde* de limba-mamă.

Între timp, istroromâna se încarcă cu elemente slave.

Pentru I. Coteanu, aceasta înseamnă că ea devine o *limbă*.

Ce fel de limbă?

O limbă *romanică*, ne răspunde I. Coteanu.

Dar aici criteriul *dependenței*, invocat de I. Coteanu ca singur valabil, se întoarce împotriva lui: întrucît istroromâna *depinde* acum de o limbă slavă (croata), ar trebui să o socotim drept ... o *limbă slavă!* [2] (De fapt, istroromâna este un dialect al limbii române care se destramă, după ce a devenit un idiom mixt.)

Eroarea de care ne-am ocupat provine din faptul că judecata a fost fundată pe un argument fals: criteriul *dependenței* unui idiom de altul *nu* este decisiv.

---

[1] În afară de studiul lui F. Lot, citat de noi mai înainte, vezi H. F. Müller, *L'époque mérovingienne*, New York, 1945, p. 290 ș.u. și V. Väänänen, în *Neuphil, Mitteil.*, XLVIII, 1947, p. 87–88.

[2] Cf. observația justă a lui C. Otobîcu, în LR, VI, 6, 1957, p. 85.

Ne mai rămîne să răspundem celor patru întrebări cu care I. Coteanu își încheie expunerea:

1. Î. „Pe ce criterii se poate stabili dacă vorbirea unei populații oarecare este limbă sau dialect, în cazul cînd subordonarea nu apare ca un principiu satisfăcător?"

R. Pe criteriul *genealogic*. Orice limbă sau *dialect* provine dintr-o limbă-mamă. Istroromâna este un dialect al limbii române care, după separație, a evoluat pe căi proprii și a devenit un idiom mixt, în curs de destrămare. Aromâna este de asemenea un dialect al limbii române care, din cauza condițiilor economice, politice și culturale, nu a devenit o limbă aparte, ci e pe cale de dispariție.

Fiecare caz trebuie deci examinat în parte: sînt cauze specifice și particulare care determină caracterul de *limbă* sau de *dialect* al fiecărui idiom.

Trebuie arătat că criteriul „subordonării" nu e suficient definit de I. Coteanu și că el nu are decît o valabilitate parțială, neputînd fi conceput în afara criteriului genealogic, care rămîne fundamental. Paralelismul pe care Coteanu îl face între franceză și istroromână nu e concludent: franceza e limbă nu numai pentru că s-a diferențiat de latină, ci fiindcă a devenit idiomul statului francez, cu literatură proprie, folosit în administrație etc., pe cînd istroromâna se stinge, după cum, de altfel, se sting și graiurile „subordonate" din dacoromână, fără a mai deveni limbă.

2. Î. „Caracterul mixt al unui idiom este o dovadă suficientă pentru a socoti idiomul în chestiune principial diferit de limba din care a făcut parte?"

R. Desigur că da! Istroromâna o dovedește.

Structura idiomului mixt este diferită de a limbii din care a făcut parte, dar raportul genealogic rămîne același, fiind un fapt istoric indiscutabil.

3. Î. „Dacă, în cursul evoluției sale, un idiom devine mixt, mai poate fi el dialect al unei limbi nemixte?"

R. Vezi răspunsul la punctul 2. Un idiom devenit mixt nu devine prin aceasta o limbă independentă, ci continuă să fie dialect al limbii-mame, puternic diferențiat.

4. Î. „Este obligatoriu ca limba din care s-a diferențiat un dialect să nu mai fie vorbită pentru ca dialectul în chestiune să fie denumit limbă, sau se poate ca limba-mamă să continue să existe?"

R. Nu este obligatoriu. Există cazuri cînd limba-mamă dispare (de ex. latina), dar există și cazuri cînd limba-mamă coexistă cu dialectul devenit sau nu limbă: germana și olandeza.

(SCL, IX, 1958, p. 101—102 și 395—397)

CU PRIVIRE LA CONFIGURAŢIA DIALECTALĂ A DACOROMÂNEI

În expunerea sa asupra „fonologiei istorice a dialectelor dacoromâne", E. Vasiliu distinge două „dialecte" dacoromâne, provenite direct din româna comună: cel muntenesc şi cel moldovenesc[1]. Trăsătura lor distinctivă ar fi alcătuită de tratamentul diferit al consoanelor *š* şi *ž*, care au fost palatalizate înaintea lui *e*, de unde *š'*, *ž'* (vezi harta de la p. 169).

Harta elaborată de Vasiliu înfăţişează o linie de isogloză, care însă nu poate servi singură pentru delimitarea unui dialect. Căci este suficient să înlocuim acest exemplu ales de Vasiliu, ca criteriu de delimitare a graiurilor, cu isoglosele *dz/z* şi *ğ/j*, aşa cum ni se înfăţişează în cea mai veche atestare a lor, în textele din secolele XV—XVI, ca să obţinem o altă repartizare a graiurilor dacoromâne în această perioadă, sau, ca o ipoteză de lucru, într-o perioadă anterioară, pentru a sesiza cît este de arbitrar acest criteriu de delimitare.

După concepţia lui Vasiliu, diversificarea dialectală ar porni de la stadiul amintit mai sus, cînd vocala *ă* fusese palatalizată de consoana palatală precedentă (*š'* sau *ž'*), şi trecuse la *e*: *moaşă* > *moaşe*.

În dialectul „moldovenesc" *e* a trecut apoi, prin depalatalizare, la *ă*: *moaşă* (fenomen semnalat de Philippide, Orig. rom., p. 47, şi „la munteni").

Argumentarea lui Vasiliu (vezi, de ex., *op. cit.*, p. 50—51), privitoare la fonetismul de tipul *căméşă* e însă fragilă, întrucît prezenţa lui *ă* sau *e* (provocat de *š* precedent) la finală nu poate constitui o bază sigură pentru teorie. Philippide e mai precaut şi mai aproape de adevăr, cînd spune: „pentru scurtare am numit forma *căméşă* moldovenească, şi formele *cămaşă*, *cămaşe* munteneşti. Aceste forme nu se întîlnesc însă numai în Moldova şi în Muntenia, ci tot teritoriul românesc cuprinde ori pe unul (*căméşă*) ori pe altul (*cămaşă*, *cămaşe*) din aceste tipuri". Şi, trebuie adăugat, în baza informaţiilor mai ample, toate trei tipurile amintite mai sus apar laolaltă în graiurile dacoromâne (vezi mai jos).

Într-adevăr, fenomenul e normal în graiurile dacoromâne după consoane fricative, vibrante sau africate, după cum o dovedesc exemplele următoare, în care, fără a elimina influenţa consoanei depalatalizate (dure), trebuie să admitem că prezenţa ei nu e o condiţie indispensabilă pentru producerea procesului:

1. după *r*: *crăp* < *crepo*, *rău* < *reus*.
2. după *š*, *ž*: *şăs* < *sessus*, *slujăsc* < *služiti*.
3. după *s*, *z* (*dz*): *săc* < *siccus*, *dzăce* < *zece*.
4. după *ţ*: *ţăs* < *texo*[2].

Pe de altă parte, faptele nu confirmă teoria lui Vasiliu, întrucît fonetismele cu *ă* şi *e* nu caracterizează un singur „dialect", ci apar laolaltă în cele două „dialecte" definite de Vasiliu. Şi aceasta începînd cu cele mai vechi texte. Astfel, în textele din nordul Transilvaniei-Maramureş găsim trecerea lui *ă* la *e*: *amiadzedzi*, *lucreadze*, *făţerie*, *cămeşe* şi *cămaşe*, *grije*, *uşe*; la Coresi şi în PO, apar alternanţe *ă/e* în *uşă/uşe*, *grijă/grije*; şi *cămaşă*, *uşă*, la Coresi, *paşe*, în Ţara Românească[3].

---

[1] Emanuel Vasiliu, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, Bucureşti, 1968.
[2] ML, p. 149.
[3] V. mai sus, p. 449—450 şi 490.

Aceeaşi situaţie apare în graiurile din zilele noastre, unde fonetismele *ă (î)* şi *e* sînt generale, cu observaţia că *e* nu apare în Moldova [1] (dar îl găsim în Transilvania, ceea ce nu confirmă gruparea graiurilor din Transilvania cu cele din Moldova, admisă de Vasiliu).

Tabloul de mai jos înfăţişează cîteva exemple de prezenţă a lui *-ă*, *-î* şi *-e* în graiurile dacoromâneşti vorbite în zilele noastre, înregistrate cu prilejul anchetei pentru ALR. După cum reiese din tablou, fonetismele *ă (î)* sînt normale atît în Moldova, cît şi în Ţara Românească.

harta	*ă*	*î(ă)*	*e*
ALRM, II, vol. I, h. 174: *cîrjă*	Moldova, Ţ. Rom., centrul Olteniei, vestul Transilv.	—	cîteva localităţi din nordul şi sud-estul Ţ. Rom.; Transilv.
ALRM, I, vol. I, h. 58: *cocoaşă*	Ţ. Rom., sudul Moldovei. În restul teritoriului, alţi termeni.	—	—
ALRM, I, vol. II, h. 235: *mătuşă*	Mold. (rar), Ţ. Rom., Transilv.	Moldova, Ţ. Rom.	*e* în Transilv. *e* în Olt., Ţ. Rom.
ALRM, I, vol. II, h. 296 *moaşă*	Nord-vestul Mold., nordul şi sudul Ţ. Rom. şi al Olt., Transilv.	Mold., Ţ. Rom.	*-e* şi *-ẹ*: vestul Transilv., Oltenia
ALRM, II, h. 207: *nănaşă*	Ţ. Rom., Olt., Mold., Transilv.	—	Ţ. Rom., Oltenia (1 localit.)
ALRM, II, h. 283: *uşă*	Ţ. Rom., Olt., Transilv.	Moldova	Ţ. Rom., Olt., Dobrogea

Vom spune, în concluzie, că o expunere, bazată pe realitatea lingvistică oglindită în texte scrise şi, pentru graiurile actuale, în hărţile ALR-ului ajunge la rezultate diferite de cele înfăţişate de E. Vasiliu.

Ipoteza este desigur indispensabilă, în cercetarea ştiinţifică. Dar cînd faptele o dezmint, ea trebuie abandonată.

(SCL, XIX, 1958, p. 517—519)

[1] Am consultat întreg materialul din ALR, după cum urmează:
ALRM, cit.
ALR: *brînduşă*: II, s.n. vol. III, h. 643.
ALR: *bucşă*: II, s.n. vol. II, h. 342.
ALR: *cîrjă*: II, MN, 4202, p. 61; 3926, p. 148.
ALR: *coajă*: II, vol. I, s.n. 206, 213; vol. II, 607.
ALR: *găinuşă*: I, s.n. vol. III, h. 644.
ALR: *guşă*: II, MN, 6951, p. 22.
ALR: *măceşe*: II, s.n. vol. III, 631.
ALR: *mătuşă*: I, vol. II, 167, 168.
ALR: *moaşă*: I, vol. II, h. 212; II, MN, 2651, p. 71.
ALR: *naşă*: vol. II, h. 217; II, MN, 2683, p. 79.
ALR: *ţepuşă*: II, s.n. vol. II, 357.

ROMÂNESCUL *CRĂCIUN*

A. Vaillant a reluat cercetarea originii termenilor sl. **kračúnŭ*, v.r. *koročúnŭ* [1]. Înlăturînd explicația prin slavă, Vaillant se îndreaptă, ca și majoritatea predecesorilor săi, spre limba latină. Lat. *calationem*, etimon propus de Berneker, nu poate însă explica termenul slav, precum nici *creationem*, ne spune Vaillant, întrucît *koro-*, din rusă, presupune un **kar-*, originar, și nu un **kra-*. Nici etimologia propusă de M. Vasmer (din s.-cr. *kràčati*, *koràčati* „faire des enjambées") nu e satisfăcătoare, de astă dată din cauza sensului cuvîntului.

Conducîndu-se după sensul de „post care durează de la 12 noiembrie pînă la 24 decembrie" (postul Crăciunului, fr. *Avent*) al termenului *karačún*, *koročún*, atestat în Cronica de la Novgorod (din 1143), Vaillant propune un etimon latin reconstruit **quartum jejunium*.

Atît Vaillant, cît și Vasmer nu folosesc studiul nostru Asupra rom. *Crăciun*, publicat în 1944.

Reproducem aici mai jos textul acestui studiu, în întregime (cu două trimiteri bibliografice noi) [2].

Etimologiile propuse. Rom. *crăciun* (dr., ar., megl.; ar. *cîrčun*, *crîčun*, megl. *cărčun*) [3] „Noël" a fost explicat prin latină sau prin slavă. Dintre etimologiile propuse, trebuie eliminate următoarele: lat. *Christ(i je)junium* (Schuchardt, *Literaturbl. f. germ. u. rom. Phil.*, VII, col. 154 ș.u.), din care ar fi trebuit să rezulte **creșčuĭ* (ar. **creșčuń*), și *crastinum* (Hasdeu, *Etym. Magn. Rom.*, I, p. 615), care ar fi trebuit să dea **crașten*.

Explicația prin lat. *calatio*, propusă de Per. Papahagi, a fost adoptată și susținută de mai mulți cercetători (Pușcariu, EW, p. 407, s.v.; Meyer-Lübke, în ed. I a REW, 1489; Capidan, DR, III, p. 142, 183; Drăganu, Rom. s. IX—XIV, p. 48; cf. DA s.v. *crăciun:* „dintre toate etimologiile propuse, nici una nu este sigură"; Th. Capidan, *Bis. ortodoxă rom.*, LVI, 1938, p. 9).

Dar nici această explicație nu satisface, pentru că sincoparea primului *ă* nu este justificată (*călare, călăreț, încălecare, încălța, căldare, cămașă, căpăstru, căpăta, cărare* etc., au păstrat pe *ă*, iar finala *-une*, așteptată, este înlocuită cu *-un;* căci *-e* ar fi trebuit să fie păstrat (cf. *închinăciune*, *tăciune* etc., L. Pintar, *Arch. f. slav. Phil.*, XXXIII, p. 621).

Explicația lui Densusianu (H.d.l.r., I, p. 263) și Pușcariu (l.c.) că *-une* a fost redus la *-un* sub influența lui *ajun* nu poate fi reținută.

Drăganu (l.c., p. 48—49) pleacă de la pl. *crăciuni*, din care s-ar fi refăcut un singular *crăciun* (cu privire la influența pluralului asupra singularului numelui, fenomen caracteristic pentru limba română, v. exemplele bogate reunite de Byck-Graur, BL, I, p. 14 ș.u.).

Explicația aceasta nesocotește două fapte: 1. *crăciun* nu face pluralul în *-i* [4]; 2. cuvîntul nu e întrebuințat decît rareori la plural.

---

[1] A. Vaillant, Slave **kračunŭ*, v. r. *koročunŭ*, în *Prilozi za kniževnost, jezik, istorijui, i folklor*, XXIV, Belgrad, 1958, p. 72—75.

[2] *Asupra rom. Crăciun*, în volumul *În amintirea lui Constantin Giurescu*, București, 1944, p. 435—440; versiune franceză în ML, p. 324—333.

[3] Termenul e general, în dacoromână. V. Sever Pop, REIE, I, p. 484 ș.u. și h. de la p. 502.

[4] *Crăciuni* (pl.), numai cu sensul de „decembrie" (arh.) și în înjurături și afurisenii (DA, s. v. *crăciun*).

Refacerea singularului după forma de plural presupune, într-adevăr, întrebuințarea frecventă a termenului la plural.

Așadar, dintre etimologiile propuse, singura care rămîne în picioare este *creatio*, indicată de Aron Densușianu (*Ist. lb. și literat. rom.*, p. 111) și pe care și-a însușit-o Ovid Densusianu (l.c.).

Dar *creatio* nu poate explica prin filiație directă termenul românesc [1]. Într-adevăr, hiatul *e-a*, în cuvintele de origine latină din limba română, e înlocuit cu diftongul *ea'* sub accent (cf. *cățea* < lat. *catella*, *vedea* < lat. *videbat* etc.); ținînd seama de alternanța *ea* accentuat/*e* neaccentuat (*creástă*/ *crestá*, *leágă*/*legă*), trebuie să presupunem că *e-a* neaccentuat a fost redat prin *e*.

Așadar, lat. *crea-* nu putea să fie redat, în română, prin *cra-* (și, ulterior, prin *cră-*).

Cît privește pe *-un*, ne referim la expunerea noastră de mai sus.

În concluzie: *creatione* ar fi trebuit să fie reprezentat în română prin **crečiune* [2].

Explicația prin slavă. Unii cercetători (Miklosich, Sl. El. im Rum., p. 26, Weigand, B.-A, II, p. 277 ș.u., III, p. 98 ș.u.) au explicat termenul românesc prin slavă.

Această teorie nesocotește faptele următoare:

1. În slavă, termenul general pentru a denumi sărbătoarea Crăciunului e altul, și anume: r. *roždestvó (Xristovo)*, ucr. *rizdvó*, pol. *bożyc*, s.-cr. *bòžić*, slov. *bóžič*, ceh. *božič*. bg. *božik*, ceh. *vanoce*, slovac. *vianoce* (P. Caraman, *Substratul mitologic al sărbătorilor de iarnă la români și slavi. Omagiu Prof. Ilie Bărbulescu*, Iași, 1931, p. 390 ș.u.).

2. *kračun*, în limbile slave, apare în vecinătatea lumii romanice — el lipsește din polonă —, căci termenul este de origine latină (v. mai jos).

«*Kračun*» în limbile slave. Iată, acum, înșirarea limbilor slave care cunosc termenul *kračun*, cu indicarea sensului fiecărui cuvînt.

kračun, *kerečun* și *krečun*, în ruteană, are sensul de „ein Laib Brot, das am 24. Dez. alten Stils gebacken wird." La huțuli și la rutenii din Maramureș „Fest der Geburt Christi", deci același înțeles ca în română. De asemenea la slovaci, *kračún*. În bulgară, *kračón*, *kračunec* „ein Tag um Weihnachten" și „der 8. Juni, der Theodorstag". În sîrbo-croată, termenul e întrebuințat ca nume de persoană și de localități; *Kračun* și *Kračunište*. În rusă, *koročjun* apare în cronica de la Novgorod (1143), cu sensul de „Zeitbestimmung ... vom 15 Aug. bis zum?"; astăzi *karačun* și *koročun* au sensul de „Wintersonnenwende, Spiridonstag, 12. Dez." (Berneker, *Slav. et. Wb.*, p. 603, s.v.).

Examenul nostru ne arată, așadar, că avem de-a face cu un termen împrumutat din lumea romanică, cu sensul fundamental de „crăciun". Vocalismul primei silabe (*kra-*) este cel originar; forma cu polnoglasie din rusă (*koro-*) se explică prin criterii interne: termenul a fost asimilat acelora din vechiul fond și modificat prin analogie (Berneker, l.c.).

---

[1] Asupra formei pretins rotacizate a lui *crăciun*, într-o „urare" din limba vorbită din regiunea Brașovului și din Banat, care ar proba că termenul e de origine latină (Pușcariu, DR, VII, p. 186, Ib., *Ét. de ling. roum.*, p. 92), v. observațiile lui Graur (BL, VII, p. 181 ș.u.): exemplul nu e probant!

[2] Nu se poate obiecta că *e* din *cre-* (< *crea-*) a trecut ulterior la *ă* (*cră-*), căci în regiunile unde *e* a fost conservat, în *crepa*, de exemplu (< lat. *crepare*), și anume în Transilvania (vezi exemple în DA, s.v. *crăpa*; Șandru, BL, III, p. 123), nu e atestat fonetismul *creciun*. Vezi în această privință DA, s.v. *crăciun* (*krëcsun* din Anonymus Lugoshiensis, sec. al XVII-lea, trebuie transcris prin *crăciun*, căci *ă*, în acest text, e redat prin *e* sau *ĕ*; v. Hasdeu, RIAF, VI, p. 7).

Slava cunoaşte, însă, o serie de termeni omonimi, sau aproape omonimi, cu cei enumeraţi aici mai sus, dar care au o altă origine şi sensuri diferite. Termenii aceştia trebuie despărţiţi de acei care denumesc „crăciunul".

Iată înşirarea acestor termeni:

r. *karačun, koročun* „Garaus, Untergang, Tod" (Schuchardt, *Arch. f slav. Phil.*, IX, p. 526—527; Berneker, l.c.). La Simbirsk „böser Geist"; r. *karačún* „ein unerwarteter Tod in jungen Jahren; Krämpfe; ein böser Geist, der das Leben verkürzt"; bg. *kračon* „Fusskrankheit, die lahmen lässt", *kračun* „Mann der große Schritte macht"; s.-cr. *kràčun* (Lika) „eiserner oder hölzerner Riegel" (Skok, ZRPh, LIV, p. 475) [1].

Aceşti termeni trebuie explicaţi prin *kortŭkŭ:* v. sl. *sŭkraštǫkratiti* „verkürzen, kurz machen" şi prin *korkŭ:* de ex. bg. *krak* „Bein, Fuß" sau s.-cr. *kȍrak* „Schritt" (Berneker, l.c., Pintar, *Arch. f. slav. Phil.*, XXXIII, p. 618 ş.u., Weigand, B.-A, III, p. 98 ş.u.). Termenul din sîrbo-croată a fost explicat prin ngr. χάραξ „Spitzfahl" (din care diminutivul χαράκων, lat. *characiun* „Pfahl", Skok, l.c.).

Numele propriu *Crăciun* apare în română, în sîrbo-croată şi în maghiară. În aceste două limbi din urmă el pare a fi împrumutat din română. Într-adevăr, în Ungaria el denumeşte pe români, fapt care este menţionat în documentele timpului (de ex.: *Karachyno Olako*, 1339; *Nicolaus et Valentinus filii Karachun Olaci nostri*, 1366, Drăganu, *Rom. s. IX—XIV*, p. 50; obiecţiile lui I. Kniezsa, în AECO, I, p. 160 ş.u., nu sînt deci valabile, cît timp nu ni se dau exemple de acest nume aplicat unor maghiari).

În rezumat, *kračun*, în limbile slave, e împrumutat din limba latină. Evoluţia sensului, în diversele limbi slave (v. mai sus), s-a făcut plecînd de la sensul de bază, „crăciun", la înţelesurile derivate care au fost indicate.

A porni de la sensul de „solstiţiu de iarnă" la acela de „Crăciun", cum o fac Weigand (l.c.) şi Kniezsa (l.c.) însemnează a inversa ordinea lucrurilor, stabilită în baza filiaţiei istorice a sensurilor cuvîntului.

„Creatio" **în lumea romanică.** În limbile romanice, termenii pentru a denumi „Crăciunul" sînt derivaţi din lat. *natalis* (v. Meyer-Lübke, REW [3], 5845; cf. alb. *kershëndellë* < lat. *Christi natalis*) şi din lat. *calendas* (J. Jud, *Sur l'histoire de la terminologie ecclésiastique de la France et de l'Italie*, în RLiR, X, 1934, p. 13, 15 şi h. II). Pe lîngă aceşti termeni, limba bisericii a întrebuinţat şi pe *creatio*, pornindu-se de la sensul lui *creare* de „faire naître du néant" (Meillet-Ernout, p. 230 s.v.). *Creatio*, cu sensul de „dies creationis Christi" are un pendant în termenul neogrecesc χριστούγεννα „la nativité de Jésus Christ".

Condiţiile împrumutului în slavă. *Creatio* a pătruns în slavă prin limba bisericii. În privinţa termenilor creştini din limbile slave, trebuie făcută deosebirea cronologică dintre termenii intraţi în epoca slavă comună şi cei proveniţi din latina occidentală, prin intermediar germanic [2], şi între termenii intraţi mai tîrziu în slava meridională, veniţi din latina balcanică, şi anume din mai multe centre: Bizanţ, Aquileia, Salona sau Sirmium [3].

---

[1] Cf. istr. *cračun* „zăvor de fier", care trebuie explicat prin slov., cr. *kračun* „grosser Eisenriegel", Popovici, Istr., II, p. 101, s.v.

[2] A. Meillet, Ét. voc. v. sl., p. 181; BSL, XXIX, p. 224; Le sl. c., p. 514 ş.u.

[3] P. Skok, R. ét. sl., VII, p. 186. Contrar părerii exprimate de Skok (*l.c.*, p. 184 ş.u.), explicaţia acestor împrumuturi din slavă prin latina balcanică nu exclude posibilitatea de a explica împrumuturile din epoca slavă comună prin latina occidentală şi prin intermediar germanic.

Creatio face parte din a doua serie de împrumuturi indicate aici mai sus; este deci un termen care a pătruns la o dată mai recentă în slavă.

Repartiția geografică a termenului, care e atestat de o parte în slovacă și de altă parte în rusă, arată că trebuie admise mai multe centre de iradiere.

Tratamentul lui *creatio* în slavă a fost condiționat de aceiași factori care au condiționat împrumutarea termenilor latini în slava comună, și anume de faptul că ei au fost pronunțați după maniera de a pronunța a populațiilor romanizate locale.

Pornind de la această observație, e ușor de stabilit că lat. *crea-* a fost redat în slavă prin *kra-*; cf. lat. *e* > *(i)* urmat de *a* în hiat în lat. *Cyprianus* > s.-cr. *čubran*, lat. *maceria* > s.-cr. *močira* (Skok, ZRPh, XLVI, p. 388, 389).

În privința lui *ṭ* + *i* în hiat, se știe că pronunțarea lui asibilată este atestată în latina vorbită începînd cu secolul al II-lea e.n.; așadar, trebuie să pornim de la *ts'* (v. mai sus, p. 112). În felul acesta, *č* din slavă este deplin justificat (Pintar, l.c., p. 620); lat. *palatia* > s.-cr. *polača*, *retia* > s.-cr. *rèča*, *retiaculum* > s.-cr. *ričäglo*, *ratione* > s.-cr. *račun*, *statione* > s.-cr. *stačun* etc. (Skok, ZRPh, LIV, p. 212—213, 468).

Cît privește redarea lat. *-one* prin *-un*, în slavă, fenomenul este de asemenea normal; cf., într-adevăr, s.-cr. *račun* < lat. *ratione*, s.-cr. *stačun* < lat. *statione*.

Așadar, *kračun* reprezintă tratamentul așteptat în slavă al termenului latin *creatione*.

„*Crăciun*" în română. Populațiile slave din provinciile dunărene, care conviețuiau cu populațiile romanizate locale, au adaptat la maniera lor de a pronunța termenul latin *creatione*, partea de modificare fonetică proprie românei mărginindu-se la alterarea lui *a* slav neaccentuat în *ă* (fenomenul e normal în cuvintele de a căror origine ne-am ocupat mai sus).

Astfel dr. *colindă* reproduce forma fonetică a termenului v. sl. *kolęda* „Neujahrstag" (Berneker, SEW, p. 544, s.v.). Termenul e împrumutat din latină în epoca slavă comună (cf. termenii respectivi în rusă, ucraineană, bulgară, sîrbo-croată, slovenă, cehă și polonă, Berneker, l.c.), și reproduce lat. *calendae* (*kalanŭdy*, pl. „calendae", care apare în Cod. Suprasliensis, vine direct din gr. καλάνδαι, Berneker, l.c. și Vasmer, în RS, V, p. 137—138). Sensurile din slavă și din română nu coincid. Româna a cunoscut un termen venit direct din lat. *calendae;* el a fost conservat pînă în zilele noastre în nord-vestul Ardealului și păstrează aspectul fonetic originar, cu -r-: *corindă* (Rosetti, *Colindele religioase la români*, p. 18 ș.u.), *a corinda* și *corindători* (ALR II, p. 106, h. 211—212, ALRM II, h. 265). *Corindă* provine din **cărindă*, forma așteptată, contaminată cu *colindă*, din slavă (Rosetti, l.c., Meyer-Lübke, REW [3], 1508). Existența lui **cărindă* e confirmată prin prezența în dacoromână a lui *cărindar* „janvier" și „un fel de calendar popular" (Rosetti, l.c., p. 19 ș.u.) < lat. *calendarius* (DE, p. 263: termenul e atestat în provensală și italiană, dialectal; de asemenea, în albaneză. Meyer-Lübke, l.c., 1508, socotește însă că e un derivat românesc).

Dr. *Rusalii* [1], *Rusale* (v. harta dată de Sever Pop, REIE, I, p. 504) nu poate fi explicat nici el direct din lat. *Rosalia*, pentru că acest termen ar fi trebuit să fie redat în română prin **rusaie* (sau **rusaii*, Densusianu, H.d.l.r.,

---

[1] Ar. *arusal'e*, formă comunicată de Th. Capidan (Pușcariu, DR, I, p. 438) — sensul? —, megl. *rusal'ă* (Capidan, Megl., III, p. 253, s.v.). Termenul meglenoromân trebuie explicat direct prin bulgară.

I., p. 361; Weigand, B.-A., II, p. 278) [1]. Trebuie, deci, să ne adresăm limbilor slave, unde termenul latin e redat prin v.sl., bg. *rusalija* (bg. *rusalii*, pl. *rusalki družini*, Romansky, *Jahresb. Weigand*, XV, p. 127), s.-cr. *rusalj(i)*, *rusalja*, slovenă *rusalček*, *risalček* (Pușcariu, Istr. II, p. 293), *l* din vechea slavă și bulgară este redat normal, în dacoromână, prin *l*.

Contrar părerii lui Capidan (DR, III, p. 142), *s* din termenul slav poate fi explicat prin -*s*- latin, întrucît *s* din lat. *decessus*, *recessa* și ngr. ῥοῦσσος „blond" e redat prin *s* în sîrbo-croată: *dòkes*, *rèkesa*, *rùs* (Skok, ZRPh., XLVI, p. 403, 404; Id., l.c., XLVIII, p. 399). Căci e vorba, ca și la *creatio* (v. mai sus), de un termen venit din latina balcanică.

Tot astfel, dr. *troian* „șanț" (cu val), „tranșee" nu reproduce direct numele împăratului *Traian (Traianus)*, ci forma venită prin intermediar slav: bg. *Trojan*, *Trojanski (păt)*, *Trojanov (grad)* etc., r. *(Val) Trojanov* etc. (Bogrea, DR, III, p. 420—421; Tagliavini, *Arch. Rom.*, XII, p. 208—209).

Termenul maghiar. Termenul maghiar *karácson*, *karácsony* trebuie explicat de asemenea prin slavă *(kračun)*, potrivit legilor fonetice din maghiară: cf. *balaton:* v. sl. *blato*, *barázda:* bg. *brazda*, *garád:* v. sl. *gradŭ* etc. (Pintar, l.c., p. 622); la fel pentru termenii luați din română: magh. *berenca* < *brînză*, *kaláka* < *clacă* etc. (Géza Blédy, *Influența limbii române asupra limbii maghiare*, Sibiu, 1941, p. 14). Cuvîntul face parte din terminologia creștină pe care ungurii au primit-o în secolul al X-lea de la biserica orientală, prin filieră slavă (J. Melich, *Arch. f. slav. Phil.*, XXXII, p. 92 ș.u., Berneker, l.c.).

Vom spune, în concluzie, că pentru a stabili filiația termenului *crăciun*, în limba română, trebuie ținut seamă de factorul slav, care în evoluția limbii române a jucat un rol important.

Pornind de la expunerea noastră de mai sus, cu referire la problema pătrunderii termenilor ecleziastici latini în lumea slavă, vom insista asupra constatării noastre că trebuie presupuse mai multe centre de iradiere: un centru sudic (Bizanț-Sirmium), un altul central (termenul din slovacă) și un al treilea nordic (termenii din ucraineană și din rusă).

Explicația noastră prin *creatio* se lovește, însă, de dificultatea invocată de Vaillant: fonetismul termenului din rusă presupune un **kar*- originar, pe cînd noi am propus un *kra*-.

Această obiecție poate fi înlăturată prin considerația lui Berneker, citată de noi mai sus, că fonetismul formelor ucrainene și ruse se explică prin adaptare fonetică: „Die Form r. *koročúnŭ (karačúnŭ)* könnte auf der für das ältere Rum. vorauszusetzenden Lautgestalt **cărătšune* beruhen..., wenn sie nicht einfach eine Domesticierung von *kračúnŭ* nach der geläufigen Proportion *torot: trat* ist" (Berneker, *op. cit.*, p. 604).

De altă parte, **quartum*, propus de Vaillant, nu poate explica fonetismul sud-slav *kra*-, întrucît termenul *quadragesima* „Cîrneleagă", citat de Vaillant, e redat în sîrbo-croată prin *kòrizma* (deci *kor*-). Așadar, *quar-(tum)* ar fi trebuit să dea *kor*- (**korčun)*.

[1] Dr. *rusalii* a fost explicat de Pârvan (*Contribuții epigrafice la ist. creștinismului daco-rom.*, p. 112, n. 501) direct prin latină, prezența lui *l* fiind datorată slavilor „care trăiau împreună cu românii". Lat. *Rosaria*, care ar putea explica, după Pușcariu (*DR*, III, p. 438; Ib., *Istr.*, II, p. 293), termenul românesc, e un fonetism izolat semnalat de Pârvan (l.c.), într-o singură inscripție din Italia. Iar al doilea *r* din forma românească presupusă **rusare* nu avea nici un motiv ca să treacă la *l* prin disimilare.

Pentru română, trebuie luat în considerație centrul de iradiere sud-dunărean. Bulgara cunoaște termenul *kračun*. Vaillant insistă asupra faptului că în sîrbo-croată cuvîntul e atestat numai în onomastică: *kračun* (*Kračunište*, n. top. și *kračun* „zăvor" trebuie separați de *kračun*). Dar această constatare nu e de natură să modifice părerea noastră asupra originii sud-slave a lui *kračun*.

În concluzie, vom spune că lat. *creatio* poate explica în mod mulțumitor termenii din română și din limbile slave înșirați mai sus.

(Rom. sl., IV, 1960, p. 65–70)

DACOROMÂNESCUL *DOINĂ*

Într-o comunicare la al „XII-lea Congres Internațional de lingvistică și filologie romanică" (București, 15—20 aprilie 1968)[1], am explicat termenul dr. *doină* prin slavă, căci nici una din etimologiile propuse nu rezistă la un examen critic.

Termenul e atestat în graiurile din Transilvania și Moldova. În Transilvania, e cunoscut sub forma *daina* (cu *a*; forma cu *o*, secundară, e răspîndită în Moldova)[2]. *Daina* e un refren al cîntecelor populare, pe care îl regăsim în slovacă, mai ales sub forma *dana*, de unde a pătruns în regiunile vecine din Transilvania.

Termenul e atestat de asemenea în ungară (*dana*) și în ucraineană (*dana* și *daina*): prezența lui în cîntecele populare explică răspîndirea refrenului pe cale orală, în țările învecinate; el nu e însă atestat în slava meridională.

D. Caracostea, într-un studiu scris în 1959, dar publicat cu zece ani mai tîrziu[3], afirmă însă că „cuvîntul *doină* există în folclorul bulgar" (II, p. 559). Într-un colind de păstor publicat de St. Romanski în 1925, ne spune Caracostea, figurează cuvîntul *doinița*: „mielul se jeluiește după maica lui *podoinița*" (p. 476).

În baza exemplului citat, Caracostea afirmă că „imaginea aceasta are o evidentă însemnătate pentru problema noastră, prin prezența în bulgară a cuvîntului *doină* în sens de „oaie care alăptează" (p. 476).

Ne propunem că examinăm din nou faptele, spre a verifica afirmațiile lui D. Caracostea.

În studiul nostru precitat, am arătat că lit. *dainà* provine din i-e. *dei̯ō* (*dei̯ə-*) „hüpfe", ca și let. *diju*, *diêt* „hüpfen, tanzen"; cf. gr. δῖνος „art. Tanz".

D. Caracostea admite înrudirea termenului românesc cu lit. *dainà* (II, p. 463—465), dar totodată îl apropie de *doinița* din folclorul bulgar (II, p. 458—461, 476—479).

---

[1] Publicată în *Mélanges de philologie offerts à Alf Lombard*, Lund, 1969, p. 191–195, și în cartea noastră *Études linguistiques*, The Hague, 1973, p. 207–211.

[2] Cf. O. Bîrlea, în „prefața" la lucrarea lui D. Caracostea, *Poezia tradițională română*, 2 vol., București, 1969 (I, p. XXVII).

[3] D. Caracostea, *Poezia tradițională română*, II, București, 1969, p. 450–479.

Există aici o contradicție, care trebuie rezolvată.

Dacă dr. *doină* e înrudit cu lit. *dainà*, atunci termenul românesc nu mai poate fi apropiat de cel din bulgară, a cărui etimologie e diferită.

Într-adevăr, după cum am arătat mai sus, lit. *ai* din *dainà* ar trebui să-i corespundă *ě* în slava meridională.

Dar cuvîntul nu e atestat în slava meridională! Căci termenul din bulgară citat de Caracostea are o etimologie diferită și un sens diferit: el provine din v. sl. *dojǫ- dojiti* „säugen; donner le sein" < i.-e. **dhē(i)*, let. *dēju, dēt*, „an der Mutterbrust säugen"[1].

Apropierea de termenul din bulgară (*dójnica*, nu *doina*, formă care îi aparține lui Caracostea!) e deci contrazisă de realitatea faptelor; această contestare poate fi argumentată după cum urmează:

1. În bulgară e atestat cuvîntul *dójnica* (nu *doina!*).
2. Vocalismul *oi* din bulgară nu corespunde vocalismului termenului corespunzător din lituană, după cum am arătat mai sus, iar pentru a putea explica prezența lui *oi* în dr. *doină*, trebuie să pornim de la vocalismul *ai* din dr. *daina*, care este originar (după cum am arătat).
3. Termenul românesc e atestat în nordul domeniului dacoromân și lipsește din regiunile vecine cu teritoriile de limbă bulgară.
4. Dacă pornim de la *doină*, vocalismul *ai̯* (dr. *daina*), atestat într-o parte a Transilvaniei, ar rămîne neexplicat, căci el nu poate proveni din *oi̯*, după cum am arătat mai sus.
5. Sensul termenului românesc nu corespunde celui din bulgară: de o parte „a dansa" (dr. *doină*), iar de alta „a alăpta" (bg. *dojka, dójnica*, s.-cr. *dôjnica*, toate cu sensul „doică").

În concluzie, explicația propusă de D. Caracostea, fundată pe date eronate, se înlătură de la sine.

(SCL, XXI, 1970, p. 273–274)

DESPRE LOCUL LIMBII ROMÂNE PRINTRE LIMBILE ROMANICE[2]

Fondul problemei constă în descrierea „sistemului" limbii române și originalității sale, în raport cu celelalte limbi romanice, din punct de vedere structural[3].

A defini „sistemul" limbii române înseamnă a arăta ceea ce limba română are comun sau diferit în raport cu celelalte limbi romanice[4].

---

[1] L. Sadnik und R. Aitzetmüller, *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*, 's-Gravenhage, 1955, p. 21 și 227, nr. 147; Berneker, SEW, I. Heidelberg, 1908–1913, p. 205; v. bg. *dojilica* „Säugerin, Amme", bg. *dójka* „Amme", s.-cr. *dôjnica* „Amme"; bg. *dójnica* „doică", N. Gerov, *Rečnik na bălgarskij jazyk*, I, Plovdiv, 1895, p. 322.

[2] Vezi Iorgu Iordan, *El lugar del idioma rumano en la Romania*, în Beiträge zur romanischen Philologie I, Berlin, 1961, p. 159–177.

[3] Pentru datele bibliografice, mai sus, p. 44 ș.u.

[4] Prin „structură" înțelegem felul în care elementele unei limbi date sînt ordonate în această limbă. „Sistemul" unei limbi este format de elementele limbii, care se condiționează reciproc.

În acest scop, întrucît limba română e o limbă romanică, lucrul cel mai potrivit este să pornim de la latina „balcanică", după împărțirea Imperiului Roman, cu începere din secolul al V-lea al e.n.

„Sistemul" românei rezultă din diferitele aspecte ale structurii sale, de-a lungul secolelor. A spune că locul românei, printre limbile romanice, este definit de elementele comune ale latinei vorbite în Italia și în provinciile dunărene, echivalează cu luarea în considerație numai a etapei celei mai vechi a evoluției latinei, care a devenit apoi româna, căci latina orientală a fost izolată de latina occidentală și s-a dezvoltat ca într-un vas închis în epoca latinei balcanice, dar în strîns raport cu celelalte limbi balcanice[1]. Aceasta constituie, prin urmare, a doua fază a structurii românei, urmată de alte faze. Dar în nici unul din momentele evoluției sale, ca și pentru celelalte limbi romanice occidentale, nu poate fi vorba de „formarea" limbii române, căci româna, ca oricare dintre limbile romanice, nu este altceva decît latina vorbită fără întrerupere în provinciile Imperiului Roman, de la cucerirea romană și pînă în zilele noastre.

I

Latina vulgară. În primul rînd trebuie luate în considerație inovațiile generale ale latinei, atestate în texte (inscripții etc.), pînă în era noastră, de ex.:

i neaccentuat alternează cu *e: segnare* (> dr. *a însemna*);
i neaccentuat asimilat de *u* în *cucuta* < *cicuta* (dr. *cucută*);
sincoparea vocalelor neaccentuate *anglus* (dr. *unghi*), *caldus* (dr. *cald*), *domnus* (dr. *domn*);
o confundat cu *u: fronte* (dr. *frunte*);
y redat prin *u: martur* < *martyr* (dr. *martor*);
diftongul *ae* pronunțat *e: edus* < *haedus* (dr. *ied*);
ie > *e*, prin mutarea accentului: *paretem* (< *parietem;* dr. *perete*);
trecerea lui *au* la *a: ascultare* (< *auscultare;* dr. *asculta*);
grupul *nct* redus la *nt: santus* (v. dr. *sînt*);
grupul *cs* redus la *s: visit* (v. dr. *vise*);
grupul *ns* redus la *s: meses* < *menses* pl. (ar. *mes* „lună");
căderea consoanelor finale *-m* și *-s*, nominativul plural în *as* al substantivelor de declinarea I, atestat la Plaut, comparația adjectivelor cu *magis: magis venerabile* (dr. *mai frumos*);
ad + acuzativul pentru a exprima dativul: *quia haec dicit Dominus ad me.*

Trebuie avute în vedere și inovațiile realizate de latina vulgară între secolele I și al III-lea ale erei noastre:

ĭ > *e: maester* < *magister* (dr. *măiestru*);
e > *a*, prin asimilare: *passar* < *passĕre* (dr. *pasăre*);
i accentuat asimilat de *u* următor: *peduclum* < *pediculus* (dr. *păduche*);
i > *a* prin asimilare: *salvaticus* < *silvaticus* (dr. *sălbatic*);
o > *e: retundus* < *rotundus* (v. dr. *rătund*);
u în hiat *(w)* a dispărut: *febrarias* < *februaris* (dr. *făurar*); *quetus* < *quietus* (dr. *încet*); *quator* < *quattuor* (dr. *patru*);

[1] Iorgu Iordan, *l.c.*, p. 176–177.

dispariția lui *-v-*: *aunculo* < *avunculus* (dr. *unchi*);
trecerea lui *v* la *b*: *albeus* < *alveus* (dr. *albie*); *verbex* < *vervex* (dr. *berbec*);
-ǵ- (+ *e, i*) a dispărut: *maester* < *magister* (dr. *măiestru*);
l urmat de *i* sau *i* în hiat a dispărut în unele cuvinte: *fius* < *filius* (dr. *fiu*);
d urmat de *i* în hiat a fost asibilat: *zebus* < *diebus* (dr. *zi*);
t + *i* + vocală a fost asibilat: *Vincentzus, Vonifatzio* (< *Vincentius, Bonifatio*), *tersiu* < *tertium* (dr. *[an]țărț*);
trecerea grupului *tl* la *cl*: *veclus* < *vetulus* (dr. *vechi*);
eliminarea lui *w* în k^{ω}: *cocens* < *coquens* (dr. *a coace*);
reducerea grupului *pt* la *t*: *setembre* < *septembris* (deci *baptizare* > dr. *boteza*);
dispariția consoanelor finale *-r, -s* și *-t*: *frate* < *frater* (dr. *frate*), *aunclu* (dr. *unchi*), *posui* < *posuit* (dr. *puse*);
i consoană devine semi-oclusivă: *zanuario* < *ianuarius* (deci *jacere* > *zăcea*);
substantivele neutre trec la masculin: *corpus, fatus* etc.;
înlocuirea prin analogie, la declinarea a II-a, a terminației *-er* prin *-us*: *aprus* < *aper* etc.;
la declinarea a III-ea, refacerea nominativului singular după modelul cazurilor oblice: *lacte* în loc de *lac* (dr. *lapte*);
numele relațiilor de înrudire în *-a*, cu flexiunea numelor în *-n*: *mamani* (dr. *mîni-ta, mămîne*), *tatane* (dr. *tătîne*);
adjectivele în *-is* trec în categoria celor în *-us*: *acrus* < *acris* (dr. *acru*);
forme analogice ale perfectului indicativului: *posit* (dr. *puse*), *poserunt* (dr. *puseră*);
adverbe compuse cu prepoziții: *inante* (dr. *înainte; ainte* < *abante*);
ablativul cu prepoziția *de*, în locul genitivului: *et sacrificarent de animalibus;*
dativul adnominal, în locul genitivului: *arca Castorino* (dr., sec. al XVI-lea; *ficior Mircii Vodă*, „fiul lui Mircea Vodă")[1].

Aceste inovații sînt atestate în toată Romania.

„Unitatea" latinei vulgare este, se știe, un fapt incontestabil. Dar această unitate nu este, desigur, decît aparentă. Căci inscripțiile nu înregistrează decît incidental trăsăturile limbii vorbite. Datorită evoluției sale, la un moment dat, această limbă nu mai era latină. Se pune întrebarea cînd s-a încetat a se mai vorbi latina? Răspunsul a fost dat: în secolele al VII-lea—al VIII-lea ale erei noastre[2].

Latina orientală. Latina vorbită în provinciile dunărene ale Imperiului Roman, în primele secole ale erei noastre, făcea parte din grupul latinei vorbite în Italia. După Fr. Diez[3], româna și italiana ar fi format grupul oriental. În ceea ce privește gruparea limbilor romanice, trebuie să se țină seama, din punct de vedere cronologic, de faptele politice, economice și social-lingvistice care au provocat cutare sau cutare grupare. Atîta timp cît orientarea politică și economică a Daciei a fost îndreptată spre Apus, latina provinciilor dunărene a făcut grup cu italiana. Totuși, cercetările ulterioare celor ale lui Fr. Diez au arătat că latina „orientală" a fost grupată pînă la sfîrșitul secolului al III-lea al erei noastre (cînd migrația popoarelor de limbă germanică a rupt

[1] V. mai sus, p. 170–171.
[2] V. mai sus, p. 85.
[3] Iorgu Iordan, l.c., p. 177.

contactul provinciilor occidentale cu cele din răsărit), cu dialectele italiene centrale și meridionale și, în Peninsula Balcanică, cu dalmata, albaneza și latina acoperită ulterior de graiurile sîrbo-croate și slovene. Astfel, o serie de trăsături ale latinei, care se găsesc la baza românei, caracterizează acest grup — păstrarea lat. *ŭ* (dr. *furcă*, sard. *furca*), în timp ce în limbile romanice din apus *ŭ* a fost confundat cu *ō*; păstrarea diftongului *au*, în silabe accentuate în română, în timp ce în dialectele Italiei centrale și septentrionale, ca și în limbile romanice occidentale, el a trecut la *o* (dr. *aur*, dar ital. *oro*), trecerea lui $k^w > p$ în română, *b* în sardă (log.), și $g^w > b$ (în română și în sardă): *apă*, log. *abba*, *limbă*, log. *limba;* păstrarea surdității oclusivelor *p*, *t*, *k* și fricativei *s*, în timp ce în celelalte limbi romanice surdele sînt înlocuite prin sonore: ital. *capestro*, *rota*, *pecoraio*, *casa*, dr. *căpăstru*, *roată*, *păcurar*, *casă*, span. *cabestro*, *rueda*, port. *pegureiro*, fr. *chez;* tratament asemănător al grupului *kl:* dr. *cheie*, ital. *chiave* (prov., cat. *clau*), dr. *ochi*, ital. *occhio* (fr. *oeil*, span. *ojo*); pluralul în *-i* al cuvintelor de declinarea a III-a: dr. *munți*, ital. *monti;* întrebuințarea frecventă a cuvintelor terminate în *-ora:* ital. dial. *capure*, *fócure*, dr. *capuri*, *focuri* (pl.); frecvența cuvintelor formate cu *ex-* (*de ex-*): ital., dr. *scurta*, ital. *scapetà*, dr. *scăpăta;* cuvinte formate cu *extra*: ital. *strabello*, cf. dr. *străvechi*, ital. *sterlúce*, dr. *străluci;* întrebuințarea prefixului *in-:* sicil. *intiniriri*, dr. *întineri;* frecvența sufixului *-arius:* ital. *caddararu*, dr. *căldărar*, ital. *palumbaru*, dr. *porumbar;* întrebuințarea sufixului *-ia:* ital. *surdia*, dr. *surzie*, ital. *firraria*, dr. *fierărie;* formarea timpurilor compuse ale verbului cu *habere;* același procedeu, în italiană și în română, de a indica persoana prin forma verbală (*dorm*, *vin* etc.), nu prin pronumele așezat în fața verbului, ca în franceză (*je dors*, *je viens*). În sfîrșit, se pot releva, în română, în dialectele Italiei meridionale și în dalmată, o serie de cuvinte păstrate în comun, pe care nu le mai găsim în limbile romanice occidentale [1].

Latina balcanică. Latina „balcanică" nu este o simplă denumire „geografică"[2], ci proba unei grupări ulterioare celei pe care am examinat-o: ea este restrînsă la latina vorbită în Peninsula Balcanică, cu excluderea latinei din Italia, și aceasta începînd din secolul al V-lea al erei noastre, ca urmare a evenimentelor politice și economice care au provocat împărțirea Imperiului Roman.

Dacă latina care se găsește la baza românei este grupată cu elementele latine ale limbilor balcanice, ca albaneza sau sîrbo-croata, nu este mai puțin adevărat că și albaneza a cunoscut inovații venite din apus (astfel lat. *u* > *ü*), care nu se regăsesc în română, și că dalmata, ea însăși, conține trăsături care o separă de latina balcanică și o leagă de latina occidentală.

Toate faptele pe care le-am enumerat aici pe scurt constituie trăsături ale „structurii" românei, ce nu pot fi ignorate atunci cînd ne propunem să descriem trăsăturile caracteristice ale românei, în raport cu celelalte limbi romanice.

Româna „limbă balcanică" este, cum am văzut mai sus, o formulă respinsă de unii lingviști [3], pentru motivul că această formulare ar putea face să se creadă că româna este o limbă amestecată. Dar se știe că, în general, orice limbă conține un „amestec" oarecare, în timp ce noțiunea de limbă

---

[1] Date bibliografice: v. mai sus, p. 78—79; H. Lüdtke, *Sprachliche Beziehungen der Apulischen Dialekte zum Rumänischen*, în „Études roumaines", III—IV, Paris, 1957, p. 130—146, și J. E. Grimes și F. B. Agard, *Linguistic divergence in Romance*, în Lg. 35, 1959, p. 598—604.

[2] Iorgu Iordan, *l.c.*, p. 169.

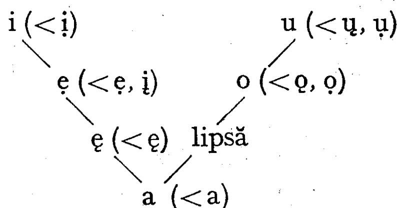
[3] Idem, p. 161, n. 3.

„mixtă" constituie o categorie aparte[1]. Formularea noastră răspunde, prin urmare, unei realități lingvistice mult mai profunde, și, pe alt plan, unei caracteristici de netăgăduit a structurii limbii române, datorită faptului că latina a găsit limbi autohtone în provinciile dunărene, în care mai tîrziu s-a impus, și că devenind româna, a trăit timp de secole în contact cu limbi balcanice, ca bulgara, neogreaca, albaneza și sîrba, și a dobîndit trăsături nelatine; fapte de natură sociolingvistică, datorate influenței substratului și interferenței de vocabular. Nu există deci nici o contradicție în afirmația că româna este o limbă romanică, și, *în același timp*, că aparține unei „uniuni lingvistice" balcanice.

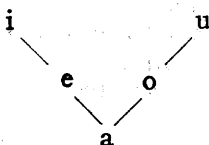
Ne propunem să analizăm aici trăsăturile „balcanice" ale limbii române.

Sistemul vocalic al latinei orientale, după secolul al IV-lea, a suferit o modificare, prin contopirea vocalelor *ō* și *ŭ* în *o*. Tabloul vocalismului era deci următorul:

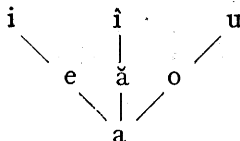

e și *ae* au fost diftongați în *ie* după sec. al V-lea. În acest fel, sistemul vocalic a suferit o nouă amenajare:

Româna. După secolul al VI-lea, a avut loc diftongarea condiționată a lui *e* și *o* accentuați în *ea'*, *oa'*, diftongi care constituie originalitatea românei, și în care *e* și *o* au rolul de semivocale, la fel ca i, de exemplu în *i̯a'*.

Între timp sistemul vocalic al românei s-a îmbogățit prin pătrunderea lui *ă*, și lui *î*, provenit, într-o epocă veche, din *ă:*

Apoi s-au constituit diftongii cu *i* ca al doilea element: *ai̯*, *îi̯*, *ei̯*, *oi̯*, *ui̯*.

ă se opune lui *a* numai sub accent: *răi* (pl.)-*rai*, sau la finala absolută: *casă-casa;*

î se întrebuințează înaintea unei consoane nazale sau înaintea lui *r*(*l*): *cîmp*, *lînă*, *cîrpă*, *mîl;* *î* se opune lui *a* numai sub accent: *rîd-rad;*

ă nu se întrebuințează la inițiala absolută, decît în *ăl(a)*, *ăst(a);*

ă și *î* se opun în general numai sub accent: *văr-vîr*.

[1] Vezi A. Rosetti, *Linguistica*, The Hague, 1965, p. 65–70.

Vocalele nazalizate nu au o întrebuinţare fonologică.

Diftongii sînt accentuaţi pe elementul vocalic cel mai deschis: *a'i, a'u, ia', e'u* etc. Diftongii cu *i* ca al doilea element sînt semnalaţi în toate poziţiile. Cei cu *u* ca al doilea element sînt semnalaţi, în regulă generală, numai la finala absolută şi accentuată: *tău, grîu, bou, băi. Ea* este întrebuinţat sub accent sau la finală: *teacă, cartea;* rareori e neaccentuat: *alealalte, dumneata; ǫa* nu există decît sub accent.

Semivocalele *i* şi *u* sînt întrebuinţate ca consoane; ele joacă, în silabă, rolul consoanei. Dar, din punct de vedere acustico-articulator, semivocalele sînt, în acelaşi timp, vocale. Astfel, după criteriul acustico-articulator: *y* fricativ şi consonantic (nevocalic) se opune lui *e* nefricativ şi neconsonantic (vocalic) în *biată-beată.* După criteriul funcţional caracterul asilabic al lui *-i* în *lupĭ* (pl.), opus lui *i* din *lupii* (pl. articulat), *e* din *bęată,* opus lui *e* din *fete* (pl.).

Consoanele. Sistemul consonantic al românei posedă fricativele şi africatele prepalatale *š, č, ž, ǧ,* pe care latina nu le cunoştea, şi africatele dentale *ts* şi *dz* (dialectal). Ele provin din lat. *s, k, g, d, t* urmate de o vocală prepalatală. *h,* fricativă postpalatală surdă, vine din slavă.

Limba literară, bazată pe dialectul din regiunea Bucureşti, nu cunoaşte muierea consoanelor.

Opoziţii consonantice distinctive:

surdă-sonoră: *bat-pat, vin-fin, dare-tare, zar-sar.*

Opoziţia sonoră-surdă apare rareori înaintea unei consoane.

Oclusivă-neoclusivă: *pier-fier, dare-rare, ţură-sură.*

Labiale-nelabiale: *pat-dat, pare-care.*

Nazale-nenazale: *nor-dor, mal-bal.*

Lichide-nelichide: *rai-tai, lat-dat.*

k' apare la finală şi înaintea tuturor vocalelor, cu excepţia lui *ă* şi *î*: *chin, chef, chior, chiar, chiul.*

č şi *ǧ* nu se întrebuinţează înaintea lui *ă, î.*

ţ (ts), č şi *ǧ* sînt foneme simple.

Înaintea lui *-i* consoanele sînt slab palatalizate; dar această palatalizare nu are valoare fonologică.

ę şi *į* constituie categoria fonologică a semivocalelor; *ę* formează primul element al diftongului *ęa': bęată* etc., şi *į* apare la finală: *lupį* etc.

Semivocalele *y* şi *w* sînt întrebuinţate ca consoane.

Iată enumerarea caracterelor tipice ale semivocalelor şi ale semiconsoanelor examinate mai sus:

1. criteriu funcţional (caracter asilabic):

ę opus vocalei ^{i}: *lup*^{i}, opus lui *lupi* (=*lupii*), prin opoziţia *i* asilabic: *-i* silabic; *ę* din *bęată* opus vocalei *e* din *bete.*

2. localizare palatală: *teacă,* dar *toacă.*

3. criteriu acustico-articular (caracter vocalic): *y* fricativ şi consonantic (nevocalic), opus lui *ę,* nefricativ şi neconsonantic (vocalic) în *biată, bęată.*

Româna posedă, prin urmare, foneme vocale, foneme semivocale şi foneme consoane, atît din punct de vedere acustico-articular cît şi funcţional: *ę*(^{i}) şi *ǫ*(^{u}) în *lup*^{i} şi *lup*^{u} (regional), *beată* şi *coadă* de exemplu, din punct de vedere opoziţional (şi, prin urmare, funcţional) nu sînt identice nici cu *y, w* nici cu *i, u,* nici cu *e, o.* Aceste foneme formează categoria propriu-zisă a fonemelor semivocale, în timp ce *y* şi *w* sînt consoane (vezi mai jos, p. 571).

Din punct de vedere al accentului, după pierderea diferenţelor cantitative în sec. al V-lea al erei noastre, accentul de intensitate a trecut pe primul plan: româna se caracterizează printr-un pronunţat accent de intensitate.

În domeniul morfologiei, trebuie semnalată constituirea neutrului. Neutrul latin, dispărut în primele secole ale erei noastre, s-a păstrat, doar parţial, în italiană. Româna a procedat ca alte limbi şi şi-a constituit un neutru pentru a desemna neînsufleţitele, întrebuinţînd desinenţele existente: masculin, la singular, şi feminin, la plural. Vom releva, în acelaşi timp, tendinţa românei de a-şi crea un gen personal. Categoria genului, în română, este dominată de diferenţa între însufleţit şi neînsufleţit, personal şi nepersonal.

Latina balcanică a pierdut flexiunea nominală, dar româna a păstrat vocativul masculin în *-e* (cu crearea de forme noi în *-ule* şi *-lor*) şi dativul feminin al declinării I şi a III-a: *unei case* < *casae, unei morţi* < *morti*. Aceste fapte au fost puse în legătură cu păstrarea cazurilor în bulgară.

În domeniul vocabularului, trebuie semnalat că din 1000—1500 cuvinte, care formează vocabularul de bază al limbii române, constituit din cuvinte alese după criteriul întrebuinţării cuvîntului de întreaga populaţie, precum şi al importanţei lui, 60% din cuvinte sînt de origine latină, şi 20% de origine slavă. O statistică a vocabularului poeziilor lui M. Eminescu se prezintă după cum urmează: dintr-un total de 3607 cuvinte, elemente latine: 48,68%, cu o frecvenţă de 83%, în timp ce cuvintele slave, în proporţie de 16,81%, au o frecvenţă de 6,93%.

II

Am examinat pe scurt structura limbii române şi am arătat originalitatea ei, în comparaţie cu alte limbi romanice.

Ne propunem, acum, să vedem cum s-a constituit sistemul românei, plecînd de la latină şi de la celelalte limbi balcanice cu care româna a venit în contact de-a lungul secolelor.

1. Elemente din structura limbii române datorate acţiunii forţelor interne.

Diftongii cu *e, i* şi *o* ca prim element *(ẹa', i̯a', ọa')* şi cu *i* ca al doilea element (*ai̯* etc.), pe care i-am enumerat mai sus; rotacismul lui *-n-*, semnalat în diverse puncte ale teritoriului nord-dunărean, începînd din secolul al XV-lea pînă în zilele noastre, la fel ca în istroromână; crearea neutrului şi a genului personal.

2. Elemente ale structurii limbii române datorate influenţei substratului sau „uniunii lingvistice" balcanice: vocala *ă;* tratarea labială a grupelor lat. *ct* şi *cs* (lat. *lucta* > dr. *luptă,* lat. *coxa* > dr. *coapsă*); adjoncţiunea lui *-va* (< lat. *volet*) pronumelor nedefinite şi adverbelor: dr. *careva, undeva;* postpoziţia articolului; tendinţa înlocuirii infinitivului prin subjonctiv; introducerea propoziţiilor finale cu ajutorul conjuncţiilor dr. *(ca) să* urmate de subjonctiv, în timp ce propoziţiile completive sînt introduse cu ajutorul dr. *că, să;* procedeu asemănător în română şi albaneză al formării cuvintelor: dr. *de-parte, nici-un;* sufixele: *-esc,* pentru derivarea adjectivelor din nume: *bărbătesc, românesc* etc.; *-eşte: ciobăneşte;* *-ş* în *uşor* (< lat. *levis*), combinat cu *-ior; -ză* în *coacăză.* În sfîrşit, o serie de cuvinte pe care româna le posedă în comun cu albaneza.

Elemente datorate contactului cu graiurile slave meridionale de tip bulgar[1]: iodizarea lui *e* inițial: *el* pronunțat *iel*, și introducerea, în sistemul consonantic al românei, a spirantei surde *h: har*. În domeniul morfologiei, desinența *-o* a vocativului singular al numelor feminine comune și de persoane: *soro, Anico*. Procedeul numărării, de la 11 la 19: dr. *unsprezece* (v. sl. *jedinŭ na desęte*) și modul de a număra zecile, de la 20 la 90: dr. *douăzeci* (v. sl. *dŭva desęti*); numărarea unităților zecilor: dr. *șaizeci și trei* (v. sl. *šestĭ desętŭ i (ti) trĭje)*. În sfîrșit, numeralul „sută": dr. *sută* (v. sl. *sŭto*). Scurtarea formelor infinitivului *(cîntare > cînta)* reproduce procedeul bulgar care elimină pe *-ti* la infinitiv. În sfîrșit, larga extindere a flexiunii reflexive: *ruga> a se ruga*. În domeniul vocabularului, cuvintele slave figurează în vocabularul de bază al limbii române și în sectorul cuvintelor de o mai mică frecvență, dar uzuale și necesare: *drag, iubi, plăti, prieten, primi, scump* etc. În sfîrșit, existența unor cuvinte românești al căror sens este calchiat pe al cuvintelor slave corespunzătoare. Numeroase prefixe și sufixe de origine slavă și nume proprii provenite din slavă.

3. Semnalăm, în sfîrșit, un mare număr de elemente din vocabularul românesc de proveniență turcă-otomană, neogreacă (în sec. XVII și XVIII), rusă și franceză, cu începere din secolul al XVI-lea și pînă în zilele noastre; aceste fapte fac parte din categoria interferențelor de vocabular, datorate modificărilor social-lingvistice care s-au produs de-a lungul secolelor.

III

Din expunerea noastră reiese că sistemul limbii române a suferit o serie de reamenajări, în timpul evoluției sale de la latina vulgară pînă în zilele noastre.

Româna este astăzi limba romanică al cărei vocabular s-a modificat în cursul sec. al XVIII-lea și al XIX-lea, prin eliminarea în masă a vocabularului de origine turcă-otomană și greacă și prin intrarea masivă a termenilor de civilizație „europeană", veniți cu deosebire din franceză, ceea ce a permis limbii române să-și modernizeze majoritatea sectoarelor vocabularului său.

Vom spune, în concluzie, că scopul nostru a fost de a urmări evoluția limbii latine, din momentul pătrunderii ei în Peninsula Balcanică. Considerațiile structurale permit stabilirea sistemului unei limbi și discernerea cauzelor care l-au modificat. Limba nu este o făptură vie, ci un mijloc de comunicare între făpturi vii, și prin aceasta participă la viața și evoluția societății.

(SCL, XVI, 1965, p. 175–183)

---

[1] V. mai sus, p. 277

CONSIDERAŢII ASUPRA FONOLOGIEI ISTORICE A LIMBII ROMÂNE

Sumar. 1. Introducere. 2. Vocalele. Semivocalele. Diftongii. 3. Consoanele. Sonore şi surde. Clasificarea consoanelor. Mutaţii de structură. Palatalizarea. 4. Sfîrşitul cuvîntului. Scurtarea vocalelor finale. 5. Concluzii.

INTRODUCERE

Ne propunem să aruncăm aici o privire asupra cîtorva trăsături ale fonologiei istorice a limbii române.

Fonologia istorică constată două genuri de schimbări: cele datorate unei cauze sociale (influenţa altei limbi, împrumut, amestec de limbi etc.) şi schimbările provocate de cauze interne, care au acţionat asupra sistemului limbii [1].

În expunerea noastră aceste două genuri de schimbări vor fi luate în consideraţie. Vom face apel la rezultatele date de analiza fiziologică şi acustică a sunetelor.

Fonologia istorică studiază felul în care s-au realizat schimbările fonetice într-o limbă dată şi funcţia schimbărilor în sistemul limbii date. Astfel sistemul oclusivelor latine a fost modificat de timbrul prepalatal al vocalelor următoare. Aceasta constituie, deci, un obiect de studiu pentru fonologia istorică. Dar, pe de altă parte, există o serie de schimbări care nu au nici un rol fonologic, cum vom vedea mai jos[2].

Potrivit datelor statistice privitoare la limba română în raport cu limbile romanice occidentale, reiese că româna ar ocupa un loc izolat printre celelalte limbi romanice. Ar fi totuşi greşit să se considere, în bloc, doar particularităţile divergente ale limbii române. Structura românei (fonetică, morfologie, sintaxă şi lexic) dovedeşte, fiecare diviziune luată în parte, caracterul particular al limbii române în raport cu limbile romanice occidentale [3].

Printre limbile romanice, româna este grupată cu italiana şi sarda. Această clasificare se bazează pe istoria latinei vulgare în provinciile dunărene şi pe analiza fiziologică a sunetelor. Dimpotrivă, analiza spectrografică a fonemelor vocale ale limbii române izolează româna, în raport cu celelalte limbi romanice, în acelaşi fel în care această analiză izolează fiecare dintre limbile romanice în raport cu celelalte [4].

---

[1] Roman Jakobson, *Remarques sur l'évolution phonologique du russe*, în TCLP II, 1929, p. 100—101; Yakov Malkiel, *A Tentative Tipology of Romance Historical Grammar*, Lingua, IX, 1960, p. 321—416; Knud Togeby, *Les explications phonologiques historiques sont-elles possibles?* Romance Philology 13, 1960, p. 401—413; Id., *Comment écrire une grammaire historique des langues romanes?* St. neophil. XXXIV, 1962, p. 315—320.

[2] Roman Jakobson, *Principes de phonologie historique, Selected Writings*, I, s-Gravenhage, p. 202—220; *Sur la théorie des affinités phonologiques des langues*, p. 234—246.

[3] V. mai sus, p. 184—185. Mario A. Pei, *A New Methodology for Romance Classification*, Word, V. 1949, p. 135—146; J. E. Grimes and Fr. B. Agard, *Linguistic Divergence in Romance*, Lg., 35, 1959, p. 598—604; A. L. Kroeber, *Three Quantitative Clasification of Romance*, Romance Philology, XIV, 1961, p. 189—195.

[4] B. Malmberg, *La structure phonétique de quelques langues romanes*, Orbis, XI, 1962, p. 131—178. Vezi şi A. Rosetti, *Remarques sur la structure vocalique du roumain, fondées sur l'analyse spectrographique*, în *Linguistica*, The Hague, 1963, p. 139—143. A clasifica limbile doar după analiza acustică ar fi o greşeală gravă.

VOCALELE, SEMIVOCALELE, DIFTONGII

În vocalismul latinei vulgare din Orient, schimbările au afectat calitatea vocalelor.

Schimbarea vocalismului s-a produs prin contopirea unor timbre vocalice, care a provocat dispariția unor vocale. Astfel *ĭ* și *ē* > *ẹ*, *ọ* și *ǫ* > *o*, *ų* și *ụ* > *u*.

Vocalismul limbii latine s-a modificat în română în proporție de 23,50%, în timp ce proporția în franceză este de 44% și în sardă de 8% [1].

Vocalele prepalatale au avut un rol activ în evoluția consoanelor, și oclusivele nazale în evoluția vocalelor. Pe de altă parte, metafonia vocalelor *e* și *o* a creat diftongi specifici românei.

Sincopa vocalelor, în interiorul cuvîntului fonetic, a avut drept urmare crearea unor grupuri de consoane. Astfel *calidus* > *caldus, panicula* > *panucla, oculus* > *oclus* (dar, în alte cazuri, sincopa nu a avut loc: *lingula* > dr. *lingură, masculus* > dr. *mascur* etc.).

Sistemul vocalic al latinei vulgare orientale, după secolul al IV-lea, se prezenta în felul următor:

i (<*ị*), *ẹ* (<*ẹ, ị*), *ę* (<*ę*), *a* (< *a*), *o* (< *ọ, ǫ*), *u* (< *ụ, ų*).

Sistemul vocalic al românei care, istoricește, reprezintă dezvoltarea ulterioară a latinei vorbite în provinciile dunărene, cuprinde 5 vocale: *i, e, a, o, u,* cu adăugirea, mai tîrziu, a două vocale noi, specifice: *ă* și *î*. Vocalele *ö* și *ü*, de dată foarte recentă, sînt întrebuințate doar în împrumuturi (fr. *chauffeur, liqueur, bureau* etc.) și dovedesc grija de a imita pronunțarea străină, originară; sînt variante ale lui *o* și *u*. Astfel dr. *lichior* și *lik'ör* (rar), *șofer* și *șoför* (rar), *birou* și *bürou* (rar), *piré* și *püré* (rar).

ă provine din *a* neaccentuat, afară de inițială, de ex. în dr. *cămașă* < lat. *camisia*, din *e* neaccentuat (dr. *păcat* < lat. *peccatum*) și din *e* accentuat, trecut la *ö* sub acțiunea consoanei labiale precedente (*făt* < lat. *fētus*); în sfîrșit, *ă* redă vocala bulgară de timbru analog, în dr. *văzduh* < bg. *văzduh* etc.

î provine din *a* sau *e* accentuați + *n*(*m*), prin intermediul lui *ă*: dr. *cîne* < lat. *canis*, dr. *cîmp* < lat. *campus*, dr. *fîn* < lat. *fēnum*; din *i* accentuat, devenit *î* sub acțiunea consoanei precedente: dr. *rîpă* < lat. *rīpa*, dr. *sîn* < lat. *sīnus*, și din *u* neaccentuat urmat de *n*: dr. *încă* < lat. *unquam*. În sfîrșit, din *y* ucrainean sau *i* turc: dr. *casîncă* < ucr. *kosynka*, dr. *calabalîc* < tc. ot. *kalabalîk*.

Vocalele *ă* și *î* sînt folosite în opoziții; astfel *casă* — *casa, răi*, pl. — *rai, văr* — *vîr* [2].

î este deci un fonem independent, în opoziții, după cum am arătat.

Dar la inițială, de ex. în *împărat*, *-î* nu este decît un apendice fără funcție distinctivă: arhifonemul *N* se realizează, la inițială, în *în, îm* sau *ṇ, ṃ* [3].

În aromână, *ă* a fost semnalat în nordul domeniului și *î* în sud. În Albania și în Macedonia predomină *ă*; *î* este o varietate a lui *ă* [4].

În dacoromâna veche (secolul al XVI-lea) a fost înregistrat un stadiu asemănător celui din aromână, și anume fonemul *ă*, cu două realizări: *ă* și *î*. În Moldova predomină *ă* [5].

---

[1] Vezi Mario A. Pei, *op. cit.*, p. 138.

[2] Tatiana Fotich, *The Linguistic Physiognomy of Modern Rumanian*, Orbis, I, 1952, p. 477—488.

[3] Andrei Avram, *Interpretarea fonologică a lui î inițial în limba română*, FD, IV, 1962, p. 7—23.

[4] Rosetti, Cercet. Rom. Alb., p. 23—24; Capidan, *Arom.*, p. 207—208; I. Coteanu, *Elemente de dialectologie a limbii române*, București, 1961, p. 157: *ă* în istroromână.

[5] V. mai sus, p. 417.

Vocala finală *u* a dispărut: **omu* > dr. *om*.

Sonoritatea lui *u*, în graiurile dacoromâne şi în stadiul lor actual, este redusă.

De asemenea *i*, marca pluralului substantivelor masculine, a fost redus pînă la un simplu gest vocal (*lupi* este monosilabic): lat. *lupi*, dr. *lupĭ* (opus pluralului articulat, *lupii*, foneticeşte *lupi*).

SEMIVOCALELE ŞI DIFTONGII

Diftongarea lui *e* în *ie* (lat. *ferrum* > dr. *fier*, ar. *h'er*), atestată, în latină, în secolul al V-lea al e.n., a creat o variantă a vocalei *e*.

Româna şi-a creat noi diftongi; diftongii au fost, în general, monoftongaţi în latina vulgară. Dar în dr. *aur* (< lat. *aurum*), cele două vocale sînt în hiat. Cînd silaba următoare conţinea un *u*, *au* iniţial şi neaccentuat a fost redus la *a*: *auscultare* > *asculta*; *ei* > *ẹ* > *i*. *oe* se confundă cu *ĭ* şi *ẹ*; *ue* a fost redus la *e*.

În diftongii cu *e* sau cu *o* ca prim element (*e̯a*: *beată*, *o̯a'*, dr. *coadă*) *e* şi *o* sînt variante ale consoanelor *y* şi *w*, căci, din punct de vedere fonematic, ele joacă, în aceşti diftongi, rolul consoanelor.

Caracterul fricativ al lui *y* este pertinent; faptul e demonstrat de opoziţiile *beată* — *biată*, *mea* — *mia*, *abea* şi *abia*, pe cînd *e* este nefricativ şi neconsonantic [1].

Semivocalele *y* şi *w* sînt întrebuinţate ca consoane: dr. *iapă*, dr. *cuarţ* etc.

ĭ final în pluralul dr. *lupi*, de exemplu, şi *e̯*, sînt realizarea aceluiaşi fonem [2].

e̯ şi *o̯* formează categoria fonologică a semivocalelor. Durata lor este relativ scurtă, în opoziţie cu *y* şi *w*, a căror durată este mai lungă [3].

Diftongii din română sînt bifonematici.

În tabelul de mai jos putem urmări situaţia fonemelor enumerate mai sus:

vocale		semivocale		consoane
i	*e*	*e̯*	*(-i)*	*y*
(bine)	*(lege)*	*(beată)*	*(lupi)*	*(iapă)*
u	*o*	*o̯*	*(-u)*	*w*
(bun)	*(om)*	*(coadă)*	*(lupu)*	*(cuarţ)*

e şi *y* se opun într-o singură poziţie, şi anume după consoană: *biată* — *beată* etc. În toate celelalte cazuri, se exclud: *iarbă*, *nuia*, *haină*, *cai*, *lupi*. De notat că grupul vocală +*y* este disociabil: *copiii* pl. (= *kopiyi*), *roiul* (= *ro-yul*) etc.[4]

---

[1] Andrei Avram, *SCL*, VII, 1956, nr. 4, p. 199.

[2] Andrei Avram, *Remarques sur les diphtongues du roumain*, în Rech. dipht., p. 139; Em. Vasiliu, *La corrélation de mouillure des consonnes*, p. 99—104, consideră că *y*, *e̯* şi *-i* sînt variante ale aceluiaşi fonem, *y*(*j*), iar Avram consideră că *e̯* şi *-i* constituie acelaşi fonem, pe cînd *y* este un fonem diferit.

[3] Pentru a stabili identitatea fonologică a lui *e̯* şi a lui *-i* vom da ca exemplu faptul că *-i* + articol a dat diftongul *e̯a*: dr. *lunea* (< *luni* + articolul *a*) (v. Andrei Avram, Rech. dipht., p. 139).

[4] Andrei Avram, MO, p. 71—79.

CONSOANELE SONORE ŞI SURDE

CLASIFICAREA CONSOANELOR

În română s-a păstrat corelaţia sonorităţii din latină (în limbile romanice occidentale sonorizarea surdelor a schimbat raporturile existente).

Româna cunoaşte deci o serie de consoane cu sonoritate pertinentă:
b d g g' ğ v z ž
opusă unei serii de consoane cu sonoritate nepertinentă:
l m n r y w ts h
şi opoziţia seriei sonore:
b d g g' ğ v z ž
seriei surde:
p t k k' č f s š

Corelaţia sonorităţii se neutralizează în faţa consoanelor care aparţin corelaţiei de sonoritate: *des-/dez-* (dr. *despărţi* — *dezbate*).

Opoziţia sonorităţii nu se neutralizează la finală:
dr. *corb* — *corp*, *drag* — *drac*, *roz* — *ros*.

În faţa sonantelor şi a lui *h*, opoziţia de sonoritate nu se neutralizează, dar este rar întrebuinţată ca unic element de diferenţiere, şi numai înaintea anumitor sonante: dr. *crai* — *grai*, *clonţ* — *glonţ*, *fier* — *vier*.

ts (monofonematic) a avut ca partener, în limba veche şi în dialectele actuale din Moldova, pe *dz* (în Muntenia, *z*).

MUTAŢII DE STRUCTURĂ

PALATALIZAREA OCLUSIVELOR VELARE ŞI DENTALE

Consoanele pot fi dure sau palatalizate, după calitatea vocalei următoare.

Înaintea vocalelor prepalatale *e* şi *i*, consoanele velare şi consoanele dentale devin, la un moment dat şi în unele condiţii, fricative şi africate. A existat, mai întîi, o epocă în care *k* şi *k'* erau variante ale aceluiaşi fonem, pentru a deveni apoi foneme independente, *k* şi *č*, de exemplu: *k* > *č*, *ts*; *g* > *ğ*, *(d)z*; *t* > *ts*, *č*; *d* > *dz*, *ğ*; *s* > *š* (*dz* a devenit fricativ în limba literară; *č* > *š* şi *ğ* > *ž* se regăsesc în dialecte; *ğ* înaintea lui *o*, *u* există de asemenea şi în limba literară: *ğur* > *jur*). Aceste foneme sînt variante ale fonemelor *k*, *g*, *t* şi *d* păstrate înaintea vocalelor *a*, *o*, *u*, *ă* (*î*): dr. *car*, *cot*, *cuc*, *cărare*, *cînd*; *gol*, *gură*, *găină*, *gît*; *tare*, *tot*, *tuturor*, *tăcea*, *tînăr*; *dacă*, *dar*, *duminică*, *dărăpăna*, *dînsul*.

ž provine din *ğ*, *š* din *s* şi *č* din *k'* şi din *t'*.

Din punct de vedere cronologic, lucrurile s-au petrecut după cum urmează:
k', *g'* + *i* în hiat > *č*, *ts*; *ğ*, *(d)z*.

Astfel:
A. *k'* + *ia*, *io* neaccentuaţi sau accentuaţi pe al doilea element: 1. *ts*: *brachium* > dr., ar. *braţ*, *calceare* > dr. *încălţa*, ar. *ncălţare*; 2. *č* (înaintea lui *ia*, *io* accentuaţi): *ericius* > dr. *arici*, ar. *ariču*, *petiolus* > dr. *picior*, ar. *čičior*.
B. *g'* + *i* în hiat > 1. *(d)z*: *absungia* > dr. *osînză*, ar. *osîndză*; 2. *ğ*: *sanctus Georgius* > dr. *Sîmğordzu*, ar. *Sămğorğu*, *Sămğorzu*.

Apoi, *k* și *g* urmați de *e* au trecut la *č, ğ*: *caelum* > dr. *cer*. ar. *țer; gelu* > dr. *ger*, ar. *dzer*.

Pentru dentalele *t* și *d*, lucrurile s-au petrecut în același fel.

A. *t. t'* + *i* în hiat: 1. *ts* înaintea lui *ia* accentuat sau nu: **inaltiare* > dr. *înălța, matia* > dr. *mațe*, ar. *mață;* 2. >*č*, înaintea lui *io, ia* accentuați: *fetiolus* > dr. *fecior*, ar. *fičor, titionem* > *tăciune*, ar. *tîčuni;* 3. *ts*, înaintea lui *iu* neaccentuat: *puteus* > dr., ar. *puț*.

Apoi, *t* + *e, i* a fost asibilat: *terra* > dr., ar. *țară, teneo* > dr. *țin*, ar. *țîn*. B. *d. d'* + *i* în hiat: 1. *(d) z*, înaintea lui *ia* accentuat sau nu și *io, iu* neaccentuați: *medius* > dr. *miez*, ar. *ńedz, hordeum* > dr. *orz*, ar. *ordzu;* 2. *ğ* înaintea lui *io, iu* accentuați: *deorsum* > dr. *jos*, ar. *(n)ğos*.

Ulterior, *d* + *e, i* a fost asibilat: *decem* > dr. *zece*, ar. *dzațe, dico* > dr. *zic*, ar. *dzîcu*.

s latin este dental *(sălbatic, seară, sînt, soare, sunet)*, dacă nu se află înaintea lui *i* sau *e, i* în hiat, cînd a trecut la *š: sīc* > dr., ar. *și, camisia* > dr. *cămașă*, ar. *cîmeașă, caseus* > dr., ar. *caș*.

Palatalizarea consoanelor urmate de *e, i* a modificat sistemul limbii, căci a creat foneme noi *(č, ğ, ts, š, ž)* care, la un moment dat, au încetat de a fi simple variante ale fonemelor existente.

Fenomene dialectale ca palatalizarea oclusivelor labiale și a fricativelor labiodentale *(b > g', p > k'* etc.*)* sau rotacismul lui *n* nu modifică, nici ele, sistemul limbii. Aceste variante nu ating norma.

Distribuția fonemelor este însă modificată de aceste procese: astfel *k' g'*, de exemplu (proveniți din *k, cl'* și din *g, gl'*), sînt des întrebuințați.

h fricativă postpalatală (laringală) surdă, în cuvinte ca dr. *har, pohti* (secolul al XVI-lea) etc. provine din slavă: este spiranta velară surdă a vechii slave *(xarĭ, poxotěti* etc.*)*.

La finală, se înregistrează schimbări de structură și de distribuție. Astfel, dispariția consoanelor finale și apoi a lui *u* a avut ca urmare o schimbare în structura numelor: *lupus* > dr., ar. *lup*.

Grupurile următoare, provenite din grupuri latine, nu sînt variante ale acestora, căci ele provoacă o modificare a distribuției fonemelor. Unele secvențe consonantice nu mai sînt admise. Astfel: *gl* > *-g': glacies* > dr. *gheață, gn* > *mn: lignum* > dr., ar. *lemn, nt* > *mt: sentire* > dr. *simți, sk* > *št: piscis* > dr. *pește*, ar. *peaști*.

SFÎRȘITUL CUVÎNTULUI

SCURTAREA VOCALELOR FINALE

Simplificarea cazurilor continuă, în latina vulgară: încă înaintea secolului al III-lea e.n., ablativul și instrumentalul s-au contopit; apoi, latina a pierdut locativul și instrumentalul. Celelalte raporturi sînt exprimate prin prepoziție: *venio Roma, habito Romae* și *eo Romam* sînt înlocuite cu formații cu prepoziție: *venio ex urbe, habito in urbe*. Întrebuințarea prepoziției a crescut prin dispariția lui *-m* [1].

---

[1] Battisti, Lat. v., p. 194—198.

În română, vechiul *i* al pluralului numelor a trecut la *ĭ* (scurt), cum am văzut mai sus: *lupī* > *lupĭ*. Această schimbare este o mutație de structură doar din punct de vedere al distribuției, pentru că secvența consoană +*i* final nu mai este tolerată și este înlocuită de o altă secvență, și tot astfel din punct de vedere morfologic, deoarece o desinență este înlocuită prin alta, care face parte din inventarul fonemelor limbii: -*i* s-a redus la -*ĭ*. Opoziția între forma singularului și a pluralului este deci tot vocalică: sg. **lupu* (după căderea consoanei finale) — pl. *lupĭ*.

După cum am văzut, trăsăturile caracteristice ale noului statut fonologic al latinei vorbite în provinciile dunărene romanizate, din momentul cînd s-a născut româna, sînt următoarele: reducerea diftongilor din latină, crearea de noi diftongi, modificarea vocalismului și introducerea a două vocale noi (*ă* și *î*), dispariția consoanelor finale, apoi a lui *u* final, care au dus la reapariția consoanelor finale, dispariția lui *i* final, crearea semivocalei *ę* (-*i*), modificarea sistemului consonantic: palatalizarea, crearea africatelor, introducerea consoanei *h*.

(SCL, XV, 1964, p. 703—709)

BALCANICA.
CONSIDERAȚII ASUPRA „UNIUNII LINGVISTICE" BALCANICE

Vom enumera, în rîndurile următoare, factorii care trebuie luați în seamă pentru a explica trăsăturile în comun.

Trăsăturile comune ale limbilor „balcanice", după V. Georgiev („L'union linguistique" balkanique. L'état actuel des recherches, Ling. balk. XX, 1977, p. 5—15): bulgara, româna, albaneza: vocala *ă*, dispariția declinării, confuziunea genitivului cu dativul, articolul postpus, comparativul cu *mai*, întrebuințarea proleptică a pronumelui personal, formația viitorului, dispariția infinitivului.

SUBSTRATUL

În privința raportului dintre limbile vorbite odinioară în Peninsula Balcanică și limbile vorbite în zilele noastre, se știe astăzi că ilira, ca și latina, e o limbă „centum", iar traca și albaneza limbi „satem" [1]. Asemănările dintre albaneză și română sînt fundate, așadar, pe o înrudire originară, elementul trac care stă la baza limbii albaneze fiind în stare să explice unele cuvinte din limba română, comune cu albaneza.

---

[1] Asupra tribului trac al *dacilor*, v. *Real-Encyclopädie der classischen Altertumwissenschaft*, neue Bearbeitung... v. Georg Wissowa, s.v. *Dacia*, col. 1948, ș.u., G. G. Mateescu, *Neamurile traco-dace și istoria lor*, în Revista istorică, XIII, 1927, p. 210 ș.u., N. Jokl, *Thraker Sprache* în *Ebert's Reallex der Vorgeschichte*, XIII, 1929, p. 278 ș.u. și Detschew, *Charakter. thr.*, p. 108 ș.u.: albaneza și româna s-au format pe o bază tracă, pe teritorii separate (p. 113); ilira este o limbă „centum" (p. 114). W. Giese, *Balkansyntax oder trakisches Substrat?* în St. neophil., XXIV, 1952, p. 40 ș.u. atribuie substratului trac postpunerea articolului, influenței grecești tendința de înlocuire a infinitivului și formarea viitorului, influenței slave formarea numeralului, și unei tendințe proprii a limbii populare confuzia genitivului cu dativul. J. Schröpfer, *Zur inneren Sprachform der Balkanvölker*, în Zeitschrift für Slavistik, I, 1956, p. 138 ș.u. socotește că trăsăturile în comun ale limbilor balcanice nu sînt specifice, pentru că mai apar, izolat, și în alte limbi. Dar problema este de a explica *de ce* aceste trăsături apar de ex. *numai* în română și în albaneză sau în română și neogreacă, și *nu* și în alte limbi romanice!

E. Seidel[1] socoteşte, însă, că acţiunea substratului nu poate explica asemănările dintre română şi albaneză. După Seidel, aceste asemănări ar fi de dată mult mai recentă, şi anume din evul mediu.

Dacă ne-am însuşi acest punct de vedere, ar rămîne atunci neexplicat întreg vocabularul de origine „autohtonă" al limbii române, adică un număr de aproximativ 80 de cuvinte[2]. Aceşti termeni sînt comuni românei şi albanezei; ei prezintă particularitatea de a nu putea fi explicaţi prin albaneză, iar termenii albanezi, prin română: cuvintele din cele două limbi derivă deci dintr-un original comun, care a suferit, în fiecare limbă, în mod separat, transformări caracteristice. Astfel alb. *p* îi corespunde în română un *b:* dr. *bîlc,* alb. *pelk,* iar alb. *v:* dr. *b:* alb. *avull,* dr. *abur* etc.[3].

Faţă de această stare de lucruri, este evident că explicaţia termenului românesc prin albaneză sau a celui albanez prin română nu e posibilă, acelaşi sunet originar fiind redat în fiecare limbă într-altfel. Explicaţia prin tracă e, prin urmare, singura mulţumitoare.

VIAŢA ÎN COMUN A POPOARELOR BALCANICE. BILINGVISMUL

Viaţa în comun a popoarelor balcanice, organizaţia lor socială şi economică asemănătoare din trecut ar explica trăsăturile în comun ale limbilor vorbite de aceste popoare[4].

În această privinţă, cercetările lui Weinreich, bazate pe o documentare bogată şi variată, au arătat că bilingvismul provoacă nu numai anumite schimbări fonetice, dar şi modificări în morfologia şi sintaxa (ordinea cuvintelor) unei limbi, şi, precum e de mult stabilit, şi în lexic.

E. Seidel socoteşte că „transhumanţa", practicată de popoarele balcanice, întruneşte într-însa factorii politici şi social-economici comuni, care explică asemănările amintite[5].

Problema este de a şti dacă numărul păstorilor nomazi sau transhumanţi, atît la nordul cît şi la sudul Dunării, a fost destul de ridicat pentru a justifica efectele unui bilingvism, dacă nu în masă, dar cel puţin al unui mare număr de vorbitori avînd româna ca limbă maternă, amestecaţi cu populaţii care vorbeau alte limbi.

De fapt, pornind de la statisticile recente, constatăm că procesul indicat mai sus se petrece astăzi pe o scară întinsă, şi, deci, cu atît mai mult în trecut.

Mişcările de transhumanţă ale păstorilor, precum şi nomadismul lor — căci se face deosebirea între transhumanţa propriu-zisă, legată de locuri fixe

---

[1] E. Seidel, *Zur Lehnprägung. Eine Aufgabe der vergleichenden Sprachwissenschaft,* în *Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst Moritz Arndt Universität Greifswald,* Jahrg. VI, 1956—1957, p. 53 ş.u.; de acelaşi autor, *Probleme und Methoden der Balkanlinguistik,* în *Omagiu academicianului Iorgu Iordan,* Bucureşti, 1958, p. 775—788.

[2] Cf. A. Graur, *Coup d'oeil sur la linguistique balkanique,* în BL., IV, 1936, p. 35; „Cred deci cu Philippide că cea mai mare parte a cuvintelor pretinse albaneze din limba română trebuie imputate substratului comun românei şi albanezei, şi sînt convins că au fost conservate sufixe aparţinînd populaţiei primitive". După I. I. Russu, *Dispariţia limbii şi a populaţiilor traco-dace,* în SCIV, VIII, 1957, p. 260, numărul cuvintelor traco-dace din limba română ar fi de 170, „din care 70 există şi în limba albaneză".

[3] Problema e tratată amănunţit, mai sus, p. 242 ş.u. Expunerea lui Giovanni Alessio, consacrată acestei probleme, în lucrarea sa *Le lingue indo-europee nell'ambiente Mediterraneo,* Bari, f. d., e superficială.

[4] Franz Baron Nopcsa, *Albanien,* Berlin-Leipzig, 1925, p. 226 ş.u.: enumerarea elementelor comune popoarelor balcanice din domeniul civilizaţiei materiale: arhitectură, unelte, obiecte, îmbrăcăminte etc.

[5] E. Seidel, *Zur Lehnprägung,* p. 55.

pentru văratic și iernatic, pe cînd nomazii nu au locuri fixe — pot determina modificări lingvistice în limba migratorilor și în limba populațiilor în mijlocul cărora populația păstorească se așază.

Izvoarele arată că păstoritul, începînd din veacul trecut, este în regres, în Peninsula Balcanică și la nordul Dunării, din cauze economice și politice. Dar e incontestabil că s-a trecut prea ușor peste acest criteriu de explicație.

Ov. Densusianu a afirmat că „ciobanii au rătăcit ca pe un pămînt al lor de la extremitatea nordică a Carpaților pînă în Balcani și munții Greciei" [1].

Sînt cunoscute migrațiile din trecut ale păstorilor români în Carpații de nord, pînă în Moravia, și, în direcția estică a teritoriului nord-dunărean, pînă la Bug. În teritoriul de la nordul Dunării, turmele de oi venite din țările românești nu depășeau Cîmpia Dunării, iar în Peninsula Balcanică păstorii își limitează peregrinările în anumite regiuni. Se poate vorbi de un *„seminomadism"* al păstorilor de la nordul Dunării, în sensul că locurile de văratic și de iernatic nu sînt întotdeauna aceleași. Turmele de oi de pe versantul nordic al Carpaților iernează în Transilvania, pe cînd cele de pe versantul sudic, în șesul Țării Românești și în Dobrogea [2]. În Peninsula Balcanică, creșterea oilor este ocupația de căpetenie a populației românești. Adevărații nomazi se întîlnesc în Albania: această populație românească locuiește la munte și la șes în cabane *(călive)*, formînd *cătune* [3]. Migrațiile păstorilor români din

---

[1] Ovid Densusianu, *Păstoritul la popoarele romanice*, București, 1913, p. 14. El consideră ca un adevăr nestrămutat, că românii au fost „în primul rînd un popor de păstori" (p. 16; Th. Capidan, *Românii nomazi*, Cluj, 1926, p. 175, n. 1, dă dreptate, în principiu, lui Densusianu. Afirmația, este, desigur, exagerată: cf. Traian Herseni, *Probleme de sociologie pastorală*, București, 1941, p. 159). Din observațiile critice ale lui P. Cancel asupra *Păstoritului* lui Ovid Densusianu (în Convorbiri literare, XLVII, 1913, p. 852 ș.u.), se pot reține numai cîteva.

Românii din Macedonia, Epir, Albania și Thesalia se ocupă pe lîngă creșterea vitelor, și cu agricultura: N. B., *Agricultura la Aromâni*, în Lumina, II, 1904, p. 161—164. Aromânii din unele sate din Pind, odinioară păstori, practică agricultura: G. Zuca, *Păstoritul și agricultura la românii din Pind*, în Lumina, IV, 1906, p. 66—69. C. Patsch, *Das Sandschak Berat in Albanien*, Viena, 1904 (*Schriften der Balkankomission*, Antiquarische Abteillung, III), col. 140: fărșeroții din ținutul Muzakia se ocupă, în cea mai mare parte, cu păstoritul și sînt nomazi; constrînși de necesități, ei practică însă și agricultura.

De fapt românii au fost, în acea epocă îndepărtată, păstori și agricultori. Trebuie însă precizat că e vorba de o agricultură rudimentară, de munte, făcută cu sapa și practicată probabil de femei, bătrîni și copii. Planta cultivată era meiul, care prezintă avantajul de a avea o vegetație de vară scurtă: mai-iulie. V. I. Claudian, *Alimentația poporului român*, București, 1939, p. 20 ș.u.

[2] În 1876, numărul oilor aparținînd oierilor ardeleni se ridica la peste un milion, iar al păstorilor la 10 000. În masivul Parîng, Em. de Martonne semnalează prezența, în lunile de vară, a unor turme de 5000 de oi, cu 420 de ciobani. Em. de Martonne, *La vie pastorale et la transhumance dans les Karpathes méridionales*, în *Zu Fr. Ratzel's Gedächtnis*, Leipzig, 1904, p. 227 ș.u.

În Dobrogea, așa-zișii „mocani", nume dat populației românești venite din Transilvania (în special din regiunile Brașov, Făgăraș și Sibiu) sînt, în majoritatea lor, foști ciobani rămași pe loc (pe la 1850, numărul oilor venite la iernat din Transilvania trecea de un milion). Instalarea lor s-a făcut la începutul secolului al XIX-lea. Statisticile de după 1878 arată că un sfert din populația Dobrogei e venită din Transilvania (cca 80 000 de oameni). V. D. Șandru, *Mocanii în Dobrogea*, București, 1946. În trecut, au existat regiuni în care ocupația de căpetenie a locuitorilor era păstoritul, ca ținutul Vrancei, în Moldova, al Cîmpulungului, în Bucovina, sau Drăgușul, în Transilvania (Făgăraș): cf. Herseni, *op. cit.*, p. 156 ș.u.

[3] I. Caragiani, *Studii istorice asupra românilor din Peninsula Balcanică*, în RIAF, VI, 1891, p. 128 ș.u. (Ed. Academiei Române, București, 1929); Th. Capidan, *Românii nomazi*, p. 66 ș.u.

M. Matei. *Developpement des villes roumaines*, Dacia, 8, 1969, p. 279—296: 1. orașe create prin instalarea militarilor și civililor (Tîrgoviște, Curtea de Argeș, Roman), 2. create prin așezarea unor populații rurale: Tîrgșor, Suceava, Tg. Neamț. 3. create prin acțiunea unor factori externi sau prin colonizare.

Peninsula Balcanică sînt atestate, cu începere din secolul al XIII-lea și al XIV-lea, în Albania, în Epir, în Tracia și în Tesalia. Călătorii străini în Peninsula Balcanică descriu spectacolul pitoresc al turmelor de mii de oi ale aromânilor, coborînd la șes cu 1 000 de cai, familii întregi cu copii și bagaje și doi preoți (1815). În 1910, J. Cvijić a evaluat la 50—60 000 numărul oilor aparținînd aromânilor [1].

Faptul că aromânii propriu-ziși și românii din Albania vorbesc cel puțin două limbi ne lămurește cu privire la efectele bilingvismului asupra acestor populații, în trecut și în zilele noastre.

ÎNRÎURIREA CIVILIZAȚIEI BIZANTINE

În Peninsula Balcanică și în țările românești de la nordul Dunării aceasta este o realitate peste care nu se poate trece [2]. Împărțirea Peninsulei Balcanice în două zone de influență, cea greacă la sud de „linia Jireček", iar cea latină la nord de această linie, nu exclude influența civilizației bizantine la nordul Dunării [3]. De altfel, istoria țărilor românești ne învață că, prin biserica ortodoxă, în primul rînd, influența greacă a fost puternică în țările noastre pînă în secolul al XIX-lea. Fenomene pur lingvistice, ca de exemplu, tendința de dispariție a infinitivului în limba română, și a înlocuirii lui prin dezvoltarea unui sistem omogen de propoziții subordonate ca în limba greacă, nu pot fi explicate în afară de influența limbii grecești. Faptul că fenomenul apare în dialectele italiene de sud, acolo unde s-a vorbit odinioară grecește, confirmă aceasta, după cum s-a arătat mai de mult [4].

În concluzie, vom spune că cei trei factori enumerați mai sus pot explica unele paralelisme dintre limbile balcanice.

Limbile balcanice alcătuiesc, deci, o „uniune lingvistică", în care asemănările, elementele comune și direcția evoluției lingvistice sînt determinate de existența aceluiași substrat, la două din ele (româna și albaneza), și de viața în comun a popoarelor balcanice [5].

(SCL, IX, 1958, p. 303—307)

---

[1] Cvijić, *Pén. Balk.* p. 177 ș.u. și h., cu indicația migrațiilor păstorești, de la p. 170, Hoëg. 1925, I, p. 63 ș.u. a întîlnit pe acești păstori nomazi în Tesalia, Macedonia și Epir. Cf. M. Gyóni, *La première mention historique des Vlaques des Monts Balkans,* în Acta antiqua Acad. Scient. Hung., 1, 1951—1952, p. 495 ș.u.

[2] Limba greacă a avut o influență preponderentă în Albania, pînă în secolul al XIII-lea. M. Małecki (*Osservazioni sull' unione linguistica balcanica*, în *Atti del III. Congresso internazionale dei linguisti*, Firenze, 1935, p. 76) a insistat, de asemenea, asupra influenței limbii grecești moderne în Peninsula Balcanică. V. observațiile lui Gerov, în t. XLIII, p. 122—124.

[3] V. mai sus, p. 191 ș.u.

[4] V. mai sus, p. 237.

[5] În cursul celui de al patrulea Congres internațional al lingviștilor, ținut la Copenhaga în august 1936, N. S. Trubetzkoy ne-a împărtășit de mai multe ori convingerea sa că „uniunea lingvistică" *(Sprachbund)* este un factor de care trebuie ținut seamă, în cercetarea limbilor El socotea că acest criteriu de explicație, neglijat în trecut, trebuie readus în atenția lingviștilor

SITUAȚIA LIMBII ROMÂNE ÎNTRE LIMBILE BALCANICE

Româna este, după cum se știe, o limbă romanică. Ea s-a dezvoltat însă într-un mediu deosebit de mediul celorlalte limbi romanice: limbile autohtone, ca și cele vecine, erau diferite, civilizația, în răsăritul Europei, era alta.

Limba română s-a format pe un teritoriu romanizat care cuprindea Dacia nord-dunăreană (regiunile actuale ale Olteniei, Banatului, Transilvaniei, Munteniei, sudul Moldovei, zona vecină din sudul Dunării, porțiunea de-a lungul Dunării și Dobrogea), iar la vest și sud-est provinciile romanizate care au fost dintotdeauna într-un contact administrativ și comercial strîns cu Dacia, și anume Dardania și cele două Moesii.

Latina balcanică cuprinde dalmata (dispărută astăzi), româna (dacoromâna și dialectele române sud-dunărene: macedo-, megleno- și istroromâna), precum și elementele latine din vocabularul albanez, bulgar și sîrbocroat. Trebuie menționat însă că dalmata și albaneza prezintă și caracteristici proprii grupului occidental al limbilor romanice.

În primul rînd e necesar să trecem în revistă limbile pe care latina le-a găsit în Peninsula Balcanică și în sudul țărilor dunărene, în momentul expansiunii sale în Europa orientală. Limba tracă și, într-o măsură mai mică, ilira, așa cum sînt ele atestate în rarele monumente vechi, în toponimia și onomastica veche a Peninsulei Balcanice și a țărilor dunărene; în al doilea rînd, compararea limbii române cu albaneza ne furnizează cîteva elemente comune celor două limbi, care se explică, în primul rînd, prin limba tracă.

Vom trece pe urmă la examinarea elementelor pe care româna le-a împrumutat din slava sudică și care au reușit să pătrundă în morfologia limbii române.

Este oare dacomoesiana un dialect al limbii trace, cum susțin unii cercetători? [1] Vechii istoriografi consideră că daco-geta (limba din Dacia) este o limbă tracă (de ex. Strabon, VII, 3, 2).

Aceasta ne permite să tragem concluzia că, în orice caz, dacomoesiana prezenta divergențe dialectale: acest lucru este dovedit de examenul comparativ al elementelor de vocabular pe care româna și albaneza le au în comun (aproximativ 82 de termeni); de fapt, corespondențele fonetice care se pot stabili între limba tracă și română, pe de o parte, și între limba tracă și albaneză, pe de altă parte, arată că în numeroase cazuri româna și albaneza, deși pornesc de la aceeași sursă, prezintă totuși tratamente diferite. Acest lucru ne permite să explicăm termenii respectivi în mod independent în fiecare limbă, pornind de la același cuvînt din tracă (v. mai jos).

Influența limbilor balcanice asupra românei s-a exercitat în nordul și sudul Dunării; întrucît dialectele slave meridionale se întindeau de asemenea și la nordul Dunării, astăzi este recunoscut faptul că limba română s-a format la nordul și la sudul Dunării, începînd chiar din latina orientală.

---

[1] Vladimir Georgiev, *La toponymie ancienne de la Péninsule Balkanique et la thèse méditeranéenne*, Sofia, 1961, p. 5—11.

În ce priveşte faptele de civilizaţie reamintim că în perioada veche partea meridională a Peninsulei Balcanice (după delimitarea aproximativă propusă de K. Jireček şi revizuită mai tîrziu de P. Skok) se afla sub influenţa civilizaţiei greceşti pînă la o linie care trecea la sud de Skopje, apoi la vest de Sofia, pînă la litoralul Mării Negre, trecînd la sudul munţilor Balcani (Haemus). Cultura greacă depăşise însă această frontieră: provinciile romane Dacia Mediterranea sau Macedonia erau bilingve (latină şi greacă); se vorbea greceşte de asemenea în Dacia Traiană. În Dobrogea, civilizaţia greacă fusese adusă în oraşele de pe litoral de către coloniile greceşti, semnalate aici încă din secolul al VII-lea î.e.n. De altfel grecii pătrunseseră în interior, instalînd puncte comerciale pe Dunăre.

În afara elementelor privitoare la păstorit (obiecte, obiceiuri etc.), transmise populaţiilor româneşti din sudul şi nordul Dunării, amintim că aceste fapte de civilizaţie sînt complexe: civilizaţia bizantină a fost transmisă popoarelor balcanice, în evul mediu, prin intermediul cultului: biserica ortodoxă a vehiculat în felul acesta, începînd cu secolul al VIII-lea, limba greacă în tot Orientul creştin.

Care sînt elementele pe care limba română le datorează limbilor balcanice?

I

În expunerea noastră, vom separa aceste fapte de cele datorate contactului românei cu limbile slave meridionale. Vom examina aceste fapte în partea a doua a prezentei lucrări.

Fonetică. ă. Sistemul fonetic al limbii române, raportat la cel latin, s-a îmbogăţit cu două foneme: vocalele *ă* şi *î*. Acestea sînt vocale din seria medială. *î* este mai închis decît *ă*, şi nu este originar, într-o epocă veche.

Acest timbru vocalic (în perioada cea mai veche a limbii române) provine din *ă*. Cît despre *ă*, prezenţa lui în română trebuie explicată ţinîndu-se seama de timbrul vocalic asemănător din albaneză (notat *ë*) şi din bulgară (notat ъ).

ă are mai multe origini în română: provine din: 1. *a* neaccentuat: lat. *camisia* > dr. *cămaşă*, alb. *këmishë*; cf. bg. *cár-cărică, baštá-băštină;* 2. din *o* latin neaccentuat: lat. *contra* > dr. *către*, lat. *consilium* > alb. *këshillë;* 3. din *e* neaccentuat: lat. *peccatum* > dr. *păcat*, alb. *mëkat.*

n. Trecerea lui *n* intervocalic la *r*, printr-o fază intermediară *nr* şi nazalizarea vocalei precedente a fost relevată în dacoromână, în evul mediu şi chiar astăzi, într-o regiune restrînsă din Transilvania. În albaneză, rotacismul lui *n* caracterizează dialectul tosc: *Shqipëri*, în timp ce ghega a păstrat pe *n: Shqjpni.*

Există deci un paralelism între română şi albaneză în tratarea oclusivei nazale.

ct şi *cs.* S-a înregistrat tratamentul labial al acestor două grupe de consoane în română şi albaneză. Acest tratament se regăseşte în mai multe limbi din antichitate (dialectele greceşti, vechea macedoneană), iar astăzi în italiana meridională: lat. *lucta* > dr. *luptă*, alb. *luftë*, lat. *coxa* > dr. *coapsă*, alb. *kofshë.*

Morfologie. Pronumele nehotărît și adverbul. În română pronumele nehotărît și adverbul se construiesc prin adăugarea lui *-va* (< lat. *volet*), iar în albaneză prin a lui *-do* (alb. *duaj, dua* „will; liebe"): dr. *careva, undeva*, alb. *kudo, sado*.

Postpunerea articolului. Dintre toate explicațiile care au fost date pentru a se lămuri acest fenomen în română și în albaneză (dr. *omul bun*, alb. *njeriu i dijshem* „l'homme sage"), vom reține pe cea care ia în considerare faptul că în română adjectivul care determină substantivul se așază după substantiv: *omul bun*. Acest fapt individualizează româna printre celelalte limbi romanice. Această poziție a adjectivului a avut ca urmare postpunerea articolului la substantiv, prin absorbție: *homo ille-bonus* a devenit *homo-ille bonus*.

Faptele limbii bulgare comportă o altă interpretare: ele se explică printr-o tendință la postpunere întîlnită în bulgară încă din vechea slavă, precum și astăzi în unele graiuri rusești.

TENDINȚA ÎNLOCUIRII INFINITIVULUI CU CONJUNCTIVUL

În română se spune *vreau să mănînc*.

Această construcție, cu conjunctivul, înlocuiește infinitivul: *vreau a mînca* este imposibil, astăzi, în română. Inovația vine din neogreacă: încă din epoca Noului Testament infinitivul nu se mai întrebuințează ca formă verbală în neogreacă: el s-a substantivat (φαγί < φαγεῖν) și a fost înlocuit de conjunctivul construit cu o conjuncție (ἵνα): δός μου να πιῶ „dă-mi să beau".

Înlocuirea infinitivului prin conjunctiv este caracteristică. Fenomenul apare în limbi care fac parte din aceeași „uniune lingvistică" (procedeul este cunoscut de asemenea de bulgară, de slava macedoneană și de albaneză) Faptele relevate în dialectele Italiei meridionale (Calabria de sud și Terra d'Otranto), care au înlocuit limba coloniilor grecești stabilite aici încă din antichitate, confirmă explicația apariției acestui procedeu în Peninsula Balcanică sub influența neogreacă. În română, albaneză, slava macedoneană, bulgară și sîrbocroată conjunctivul se introduce prin conjuncțiile *să, të* sau *da*. (v. p. 239, 508).

SINTAXA

PROPOZIȚIILE FINALE

În română, albaneză, neogreacă și bulgară propozițiile finale sînt introduse cu ajutorul conjuncțiilor: dr. *(ca) să*, alb. *të*, ngr. να, bg. *da* urmate în română, albaneză și neogreacă de subjonctiv, în timp ce propozițiile completive sînt introduse cu ajutorul conjuncțiilor: dr. *ca, să*, alb. *që (se)*, ngr. πῶς (ποῦ, ὅτι), bg. *če (što)*: dr. *m-am dus pînă la prăvălie ca să cumpăr pîine*.

VOCABULAR

DERIVAREA

Procedee asemănătoare se folosesc și în formarea cuvintelor: dr. *departe*, alb. *për-anë;* dr. *nici un*, alb. *asnjë.* Sufixe: *-este: ciobănește*, alb. *-isht: çobanisht;* *ș* în *ușor* (< *levis*), combinat cu *-ior*, cf. în albaneză *-sh* în *lemsh* „Knäuel", *-ză* formează substantive diminutivale: dr. *coacăză*, alb. *kokazë* „bomboane".

CUVINTE

Româna și albaneza au în comun aproximativ 82 de termeni. Prezența lor nu poate fi explicată prin albaneză în română, nici prin română în albaneză, deoarece nu există corespondențe fonetice în acest sens. Ele provin din două dialecte ale unei limbi comune, care a transmis fiecăreia din cele două limbi cuvintele respective, care s-au conformat pe urmă regulilor specifice fiecărei limbi. Astfel, în română *î*, alb. *u*, rom. *s*, alb. *th* etc.[1] Cîteva din aceste cuvinte fac parte din terminologia păstorească *(baci, balegă, căpușă, fluier, gălbează, gard* etc.*)*.

Urmează enumerarea vocabularului de bază comun românei și albanezei [2]: *abur* s.m. „vapeur": alb. *avull* s.m. „Dunst"; *argea* s.f. „sous-sol pour le tissage du lin, voûte d'une cave": alb. g. *ragal* „Hütte"; *baci* s.m. „fromager"; joueur aux osselets qui a la main": alb. *baç* „fromager"; *balaur* s.m. „dragon, hydre, monstre": alb. *bollë* „grosse Schlange", g. *bullar* „Wasserschlange"; *balegă* s.f. „fiente": alb. *baigë* etc. „Kuh- und Pferdemist"; *baltă* s.f. „lac, étang, marais, marécage, bourbier": alb. *baltë* s.f. „Schlamm, Sumpf, Ton, Erde"; *barză* s.f. „cigogne": alb. *bardhë* adj. m. „weiss"; *bască* s.f. „toison, laine": alb. *baskë* s.f. „Fliess"; *bîlc* s.n. „flaque, mare, bourbier": alb. *pellg, pellk* s.m. „Weiher, Regenpfütze.; *bîr* interj. „cri d'appel du berger à ses moutons": alb. *berr* s.m. „Schaf, Weidevieh"; *brad* s.m. „sapin": alb. *bredh* „Tanne"; *brîu* s.n. „ceinture": alb. *brez* s.m. „Gürtel"; *buc* s.m. „balle du blé, flocons qui proviennent du battage des semences de chanvre ou de lin": alb. *byk* „pàglia"; *bucurie* s.f. „joie, allegresse", vb. *(a se) bucura* „se réjouir": alb. *bukurë* adj. „schön", *bukuri* s.f. Schönheit, *bukuroj* vb. „verschöneren"; *bunget* s.n. „partie où une forêt est le plus épaisse": alb. *bunk*, det. *bungu* s.m. „Eiche"; *buză* s.f. „lèvre; bord": alb *buzë* s.f. „Lippe; Spitze, Rand, Schnabel eines Gefässes"; *căciulă* s.f., „bonnet de fourrure": alb. *kësulë* s.f. „Kopfbedeckung, Haube, Mütze, Nachtmütze"; *călbează, gălbează* s.f. „clavelée": alb. *këlbazë, gëlbazë* s.f. „Leberegelkrankheit der Schafe"; *căpușă* s.f. „tique": alb. *këpushë* s.f. „Zecke"; *cătun* s.n. „hameau; cabane, four creusé en terre; tanière": alb. *katunt* s.m. „Gebiet, Stadt, Dorf", *katund* „villaggio, borgata"; *ceafă* s.f. „nuque": alb. *qafë* s.f. „Kehle, Hals"; *cioară* s.f. „corneille": alb. *sorrë* s.f. „Krähe"; *cioc* „bec, pointe, proue": alb. *çok* s.m. „Fussfessel; Schnabel"; *ciuf* s.m. și n. „tignasse; toupet (du cheval); huppe": alb. *cupë* s.f. „langes Kopfhaar"; *ciump* adj., s.n. „bout, chicot, moignon": alb. *thump* s.m. „Stachel"; *ciupi* vb., „picorer, becqueter; cueillir; pincer": alb. (g.) *cupis* „picke, beisse mit dem Schnabel"; *ciut, șut* adj.

---

[1] Vezi tabelele de corespondență, mai sus, p. 241 ș.u.

[2] Pentru amănunte, mai sus, p. 244 ș.u.

„écorné; écourté; essorillé", *ciută* s.f. „biche; daine": alb. *shut* adj. „ohne Hörner", *shutë* s.f. „Hirschkuh"; *coacăză* s.f. „groseille": alb. *coqë* „Beere, Baumfrucht"; *copil* s.m. „enfant, bâtard": alb. *kopil* s.m. „Knecht; junger Mensch"; *curpen, curpăn* s.m. „sarment de vigne sauvage; clématite des Alpes": alb. *kulpër, kurpul* s.m., *kulpërë* s.f. „Art. Schlingpflanze; clématite sauvage"; *cursă* s.f. „trappe; piège; embûche": alb. *kurthë* s.f. „Falle, Fangeisen"; *droaie* s.f. „bande, troupe; grande quantité": alb. *droe* s.f. „Furcht"; *druete* s.m. „pièce de bois gros et court; pièce détachée du tronc d'un arbre que l'on vient d'abattre, qui est sain, sans crevasses": alb. *dru*, det. *druja*, pl. *drutë* s.f. și m. „Holz, Baum, Stange, Pfahl, Brennholz, pezzo di legno, bastone, piuolo"; *fărîmă* s.f. „miette; débris; brin, reste": alb. *thërrimë* s.f. „Splitter, Scherbe, Trumm, Broktrume"; *fluier*, s.n. *fluieră*, s.f. „flûte, chalumeau": alb. *fljojere* s.f. „Flöte, Pfeife"; *gălbează*, v. *călbează; gard* s.n. „clôture, enclos, clayonnage, haie sèche, palissade": alb. *gardh* s.m. „Hecke, Zaun": *gard* „siepe"; *gata* adv. „prêt": alb. *gat* adj. „bereit", *gatuaj* „bereite zu, koche, bilde, schaffe"; *ghimpe* s.m. „piquant, épine, aiguillon": alb. *gjëmb* s.m. *gljimp, gljëmbë* s.f. „Dorn"; *ghionoaie* s.f. „pivert"; alb. *gjon* s.m. „Nachteule"; *ghiuj* s.m. „vieux": alb. *gjysh* s.m. „Grossvater"; *gogă* s.f. „croque-mitaine": alb. *gogë* s.m. „Gespenst, Wauwau, zum Kinderschrecken"; *grapă* s.f. „herse": alb. *grep* s.m. „Angelhaken, Haken"; *gresie* s.f. „grès; pierre à aiguiser": alb. *gërresë* s.f. „Schabholz, Schabeisen, bes. der Töpfer"; *groapă* s.f. „tombe; fosse": alb. *gropë* s.f. „Grube, Graben, Grab; *grumaz* s.n. „cou gorge": alb. *gurmaz* s.m. „Kehle"; *grunz* s.m. și n. „grumeau, pelote": alb. *grundë* s.f. „Kleie"; *gușă* s.f. „gorge; jabot, goître; double menton": alb. *gushë* s.f. „Hals; Läppchen des Hahns"; *hameș* adj., s.m. „avide": alb. *hamës* s.m. „Fresser"; *jumătate* s.f. „moitié, demie": alb. *gjymës* „halb", *gjymësë* s.f. „Hälfte"; *lete, îndelete* adv. „lentement, sans se presser": alb. *i lehtë* „leicht (levis und facilis)"; *leurdă* s.f. „ail des bois": alb. *hudhër* s.f. „Knoblauch"; *măgură* s.f. „éminence, colline, tumulus": alb. *magulë* s.f. „Hügel"; *mal* s.n. „bord escarpé, berge, rive (d'un fleuve), rivage (de la mer)": alb. *mal* s.m. „Berg, Gebirge"; *mare* adj. „grand, gros": cf. alb. *i math (i mall)* „gross"; *mărar* „camomille puante, pied d'alouette, fenouil de porc": alb. *maraj* s.m. „Fenchel, foeniculum officinale"; *mazăre* s.f. „pois; petit pois": alb. *modhullë* s.f. „Erbse"; *mînz* s.m. „poulain": alb. *mëz* „männliches Füllen von Pferd und Esel"; *moș* s.m. „vieux, vieillard; grand père, aïeul": alb. *motschë, moshë* s.m. „Greis, Alter"; *mugur, mugure* s.m. „bourgeon": alb. *mugull* s.m. „Pfropfreis, Spross"; *murg* adj. „brun": alb. *murg* „dunkel, schwarz, grau"; *mușcoi, mîșcoi* s.m. „mulet": alb. *mushk* s.m. „Maulesel"; *năpîrcă* s.f. „vipère": alb. *nepërkë* s.f. „Viper, Natter"; *noian* „océan, imensité": alb. *ujë* s.f. „Wasser", *ujane* s.f. „océan"; *părău, pîrău* s.n. „torrent, ruisseau": alb. *përrua, prrua*, det. *përroi* s.m. „Bett eines Flusses, Baches; Bach, Tal, Waldstrom"; *pupăză* s.f. „Huppe": alb. *pupë* s.f. „Wiedehopf", *pupcë, pupzë, pupa* s.f., „upupa, uccello", *pupë, pupëzë* s.f. „upupa, uccello"; *rînză* s.f. „gésier; caillette (estomac des ruminants)": alb. *rëndës* s.m. „Lab"; *sarbăd* adj. „aigre, aigrelet (en parlant du lait), fade": alb. *(i)thartë, (i)tharbët* adj. „sauer; acido"; *scăpăra* vb. „battre le briquet, faire jaillir des étincelles: étinceler": alb. *shkrep* vb. „schlage Funken; Feuer; far cilecca"; *scrum* s.n. „cendre": alb. *shkrumb* „alles verkohlte, verbrannte"; *sîmbure, sîmbur* s.n. „noyau; pépin": alb. *thumbëz* s.f. „Knopf", *thumbull, sumbull* s.f. „Knopf"; *spînz* s.m. „hellebours purpurascens": alb. *shpendër* s.f. „ellèboro"; *strepede* s.f. „ciron" (ver du fromage)": alb. *shtrep* s.m. „Wurm, Made"; *strungă* s.f. „défilé; bercail, parc à brebis": alb. *shtrungë*

s.f. „Abteilung des Pferchs, in dem die Ziegen gemolken werden"; *şopîrlă* s.f. „lézard": alb. *shapi* s.m. „Eidechse"; *ştiră* s.f. „stérile (en parlant des animaux et des femmes)": alb. *shtjerrë* s.f. „Lamm, junge Kuh"; *şut* v. *ciut*; *ţap* s.m. „bouc": alb. *cap*, *cjap* „Ziegenbock", *cape* s.f. „Ziege"; *ţarc* s.n. „parc à bestiaux": alb. *thark* s.m. „Hürde, Pferch; recinto di siepe per ovile o porcile"; *ţeapă* s.f. „pointe (d'un pieu); pal; piquant": alb. *thep* s.m. „punta; roccia o sasso che termina in punta"; *urdă* s.f. „fromage blanc tiré du petit lait qui est resté après la fabrication du fromage à la pie": alb. *udhos* s.m. „Käse"; *vatră* s.f. „foyer, âtre": alb (g) *votër*, (t.) *vatrë* „Herd, Feuerstelle" (cuvîntul are reprezentanţi în limbile slave); *viezure* s.m. „blaireau": alb. *vjedhull* s.f. „ein getreidefressender Vierfüssler, Hamster oder Dachs"; *zară* s.f. „liquide blanchâtre, aigrelet, qui provient du lait, après en avoir extrait le beurre": alb. *dhallë* s.f. „saure Milch"; *zgardă* s.f. „collier que l'on met autour du cou du chien": alb. *shkardhë* s.f. „Hundekette".

Elementele enumerate mai sus acordă limbii române un caracter profund particular în cadrul limbilor romanice. Raportată la limbile balcanice, limba română (reprezentată la sudul Dunării de aromână, megleno- şi istroromână, iar la nordul Dunării de dacoromână) ne apare ca o limbă care posedă însă unele trăsături specific balcanice, de exemplu postpunerea articolului sau înlocuirea infinitivului cu conjunctivul.

Prin alte trăsături, româna este foarte apropiată de albaneză: faptele de vocabular pledează în acest sens.

II

Vom trece acum la examinarea elementelor pe care limba română le-a dobîndit în urma contactului său cu slava meridională, şi anume cu graiurile de tip bulgar, începînd cu sfîrşitul sec. V şi sec. VI al erei noastre.

În ce priveşte teritoriul pe care s-a produs acest contact, el trebuie fixat atît la nordul cît şi la sudul Dunării: la venirea lor, produsă la sfîrşitul sec. V şi în sec. VI, slavii au ocupat mai întîi regiunile situate la nordul Dunării, pentru ca în cursul secolelor VI şi VII să treacă Dunărea şi să ocupe în întregime Peninsula Balcanică, pînă departe spre sud, insulele Mării Egee, iar la sud-vest cîteva cetăţi de pe coasta dalmată. De asemenea trebuie să se ţină seama de constituirea primului stat bulgar (679).

Influenţa slavei meridionale asupra limbii române s-a reînnoit în cursul secolelor, prin aportul populaţiilor slave situate la nord de noua lor patrie dunăreană, forma cuvintelor slave fiind adaptată în mod continuu la noua pronunţare. Din această cauză elementele slave din limba română prezintă trăsături mai noi decît cele din neogreacă, unde fondul de cuvinte slave nu a fost reîmprospătat.

La începutul raporturilor dintre slava meridională şi română, elementele slave pătrunse în română au un caracter net popular. Dar începînd cu sec. X—XI, cînd se constituie statele feudale româneşti, se introduc elemente slave aparţinînd vocabularului de cancelarie, administrativ şi bisericesc, întrucît românii au adoptat cultul slav ortodox în sec. XI[1].

[1] V. mai sus, p. 267.

Fără îndoială, o mare parte a slavilor de limbă bulgară care se găseau la nordul Dunării şi-au părăsit limba învăţînd limba română: cauza acestui proces este prestigiul de care se bucura civilizaţia romană, precum şi rolul economic dominant al populaţiei romanizate.

Convieţuirea populaţiilor slave cu românii explică, aşadar, într-un mod satisfăcător, caracterul şi rezultatele influenţei slavei meridionale asupra limbii române.

Cele mai vechi elemente slave care au pătruns în limba latină a populaţiilor romanizate, devenită mai tîrziu limba română, posedă trăsăturile limbii bulgare. Aceste trăsături sînt caracteristice şi cîtorva cuvinte intrate în română prin intermediul maghiarei: astfel sînt verbele în *-uire* *(alcătui, bănui, bîntui, făgădui)* şi cuvîntul *gînd* (cu *o* + *n* trecut la *ăn* şi apoi la *în* în română, ca în cuvintele slave cu *ǫ*, redat în română prin *ăn*, trecut ulterior la *în*).

Printre trăsăturile bulgare ale elementelor slave din limba română trebuie semnalat tratamentul *eá* < v. sl. *ě*, şi tratamentul *şt, jd* a v.sl. *št, žd*: dr. *sfeşnic, primejdie.*

Fonetica. Fără îndoială, iodizarea lui *e* iniţial în română se datorește influenţei slave: *el* > *i̯el*, la fel şi introducerea în sistemul consonantic românesc a spirantei surde *h*: dr. *hrană:* v. sl. *xrana.*

Morfologia. Vom semnala, mai întîi, introducerea desinenţei *o* la vocativul singular al substantivelor feminine comune şi al numelor de persoană: *soro, Anico.* Procedeul numărătorii de la 11 la 19 reproduce sistemul slav: dr. *unsprezece:* v.sl. *jedinŭ na desęte,* şi chiar procedeul numărătorii zecilor, de la 20 la 90: dr. *douăzeci:* v.sl. *dŭva desęti.* Apoi numărătoarea unităţilor zecilor: dr. *şaizeci şi trei:* v. sl. *šestĭ desętŭ i (ti) trĭje.* Numeralul „sută": dr., ar. *sută* reproduce pe v. sl. *sŭto.* Cuvîntul a pătruns în română într-o perioadă îndepărtată, după cum o dovedește tratamentul neobişnuit *u* al lui *ŭ* slav (*ŭ* slav, în română, este redat prin zero sau prin *o,* cînd împrumutul datează din epoca în care *ŭ* a fost vocalizat în bulgară). Cuvîntul *sută* a pătruns în română, cînd *u* era încă conservat în slavă (v. ELG, p. 414; Pătruţ, CL, XIII, 1968, p. 87—89). Scurtarea formelor de infinitiv s-a făcut, fără îndoială, sub influenţa bulgară *(cantare* > *cînta),* unde există procedeul eliminării lui *-ti* de la infinitiv. Cît privește aspectul verbal, el n-a fost introdus în română. Prefixarea verbelor cu ajutorul lui *po-* (rar): *ponegri* (< *negru*), *pre- (preface), răs- (răsfira)* sau *ză-* (rar): *zăurdi* (< *urdă*) nu e decît un slab ecou al aspectului verbal slav. În schimb, flexiunea reflexivă, sub influenţa slavă, are o largă întrebuinţare în limba română: *ruga* > *a se ruga* etc.

Vocabularul — În domeniul vocabularului influenţa slavei meridionale asupra limbii române este deosebit de activă: există cuvinte slave care au intrat în vocabularul de bază al limbii române, iar altele în sectorul cuvintelor disponibile (cuvinte cu o frecvenţă redusă, dar uzuale şi utile, cum sînt „cămaşă", „braţ", „nas", „ochi" etc.). Citām cîteva dintre acestea: *drag, iubi, plăti, prieten, primi, scump* etc.

III

Limba română este singura supraviețuitoare a latinei orientale care, în timpul viețuirii în comun cu limbile neromanice din Peninsula Balcanică, a căpătat de-a lungul secolelor caractere neromanice care-i dau o fizionomie aparte printre celelalte limbi romanice.

După cum s-a văzut mai sus, influența slavei meridionale n-a putut schimba caracterul fundamental romanic al limbii române, căci instrumentele gramaticale ale limbii române sînt de origine latină: fără ajutorul lor nu se poate forma nici o propoziție în limba română. Acest lucru rezultă din analiza oricărei propoziții românești. Să luăm, spre exemplificare, o propoziție formată cu cuvinte de origine slavă: *iubesc foarte mult pe prietenii mei dragi*. Această propoziție cuprinde 3 cuvinte slave: *iubi*, *prieten* și *drag*. Dar toate instrumentele gramaticale sînt de origine latină: *-esc*, sufix verbal latin (< *-isc*), *foarte* (lat. *forte*), servește la formarea superlativului, *mult* (lat. *multum*), *pe* (lat. *per*), *prietenii*, cu desinența pluralului și articolul (< lat. *illi*), *mei* adj. posesiv (< lat. *meus*), *dragi* cu *i*, marca pluralului.

Analiza de mai sus lămurește problema apartenenței limbii române la limbile romanice și a situației limbii române printre limbile balcanice.

E necesar să atragem atenția asupra faptului că slavii din nordul Dunării și-au pierdut limba, în timp ce în sudul Dunării limbile autohtone (traca, dacomoesiana, ilira) și latina au dispărut, în favoarea slavei meridionale.

Dar limba greacă s-a menținut pe toată întinderea teritoriului situat la sud de linia de demarcație stabilită de Jireček (v. mai sus); la fel și albaneza, într-o regiune, e adevărat, slab slavizată.

Situația românei între limbile balcanice este deci aceea a unei limbi romanice, vorbite la nord și la sud de Dunăre, care a trăit izolată de limbile romanice occidentale, începînd cu sec. V și s-a dezvoltat în contact strîns cu limbi neromanice, contact din care au rezultat schimbări reciproce. Împrumuturile de vocabular făcute din română, în primul rînd de bulgară și pe urmă de sîrbocroată și de albaneză, privesc istoria fiecărei limbi balcanice.

Trebuie menționate, de asemenea, faptele de civilizație pe care româna le are în comun cu popoarele balcanice și care se dezvoltă paralel cu faptele de limbă semnalate mai sus.

Situația deosebită a limbii române printre limbile romanice își găsește deci explicația în condițiile geografice, etnografice, politice și culturale în care s-a dezvoltat limba română în decursul secolelor, în lumea balcanică.

(SCL, XVI, 1965, p. 313–322)

ASUPRA REPARTIZĂRII DIALECTALE A ISTROROMÂNEI

Apariția „studiilor" lui S. Pușcariu [1] oferă un prilej binevenit pentru a examina din nou repartizarea dialectală a istroromânei, în lumina cercetărilor sale: istroromâna este un dialect dacoromân transportat de emigranți în părțile Istriei cu începere din secolul al X-lea, după cum au susținut

[1] *Studii istroromâne, în colaborare cu M. Bartoli, A. Belulovici și A. Byhan*; *II*: *Introducere, gramatică, caracterizarea dialectului istroromân*; *III*: *Bibliografie critică, listele lui Bartoli, texte inedite, note, glosare*, București, Cultura Națională, 1926 și 1929: 2 vol. 8⁰, XV-370 pag. (planșe) și 334 pag. (Academia Română, *Studii și cercetări*, XI și XVI). V. dările de seamă ale lui Ov. Densusianu, GS, III, p. 445–451; P. Skok, *Sl.*, VIII, p. 605 ș.u., și C. Tagliavini, *Studi rumeni*, IV, p. 178–182.

Ov. Densusianu și I. Popovici [1], sau istroromâna este un dialect aparte, distinct de dacoromână, după cum susține Pușcariu?

Volumul II al *Studiilor istroromâne*, consacrat gramaticii descriptive a dialectului, pe baza materialului adunat de toți cercetătorii, constituie un compendiu care poate permite unele precizări: Pușcariu a întovărășit această gramatică descriptivă de o prețioasă *introducere*, în care expune, după știrile istorice, migrațiunile spre Istria ale strămoșilor istroromânilor, precum și cunoștințele ce le avem despre locuințele lor actuale; ultima parte a volumului e consacrată „caracterizării" dialectului istroromân, adică problemei ce ne-am propus să o examinăm aici.

E de la sine înțeles că repartiția dialectală a istroromânei nu poate fi stabilită decît luîndu-se în considerație faptele de limbă.

Ov. Densusianu și I. Popovici au stabilit o serie de paralelisme între istroromână și dacoromână; pentru a avea putere probantă, aceste paralelisme trebuie să fie de natură dublă:

1. pe de o parte, trebuie ca structura generală a istroromânei să fie identică cu structura generală a dacoromânei;

2. pe de altă parte, dacă e vorba să regăsim în istroromână trăsături particulare ale cutărui grai dacoromân, trebuie ca paralelismele stabilite să nu poată fi datorate întîmplării și să nu poată fi explicate prin considerația că dialectele unei aceleiași limbi, după o epocă de comunitate, inovează în aceeași direcție, deși separate. Cu alte cuvinte, trebuie ca, pe de o parte, în istroromână și, pe de altă parte, în cutare grai dacoromân, să existe o serie de particularități lingvistice comune, particularități care nu se regăsesc în restul dialectului dacoromân și care postulează o origine comună sau un împrumut direct din dacoromână.

Aceste două categorii de paralelisme între istroromână și dacoromână există: „dacă am dezbrăca dialectul istroromân de împrumuturile și de inovațiile ivite după izolarea acestui dialect, el ar avea aspectul unui subdialect dacoromân", ne spune Pușcariu (II, p. 342); aceasta în ceea ce privește structura generală a istroromânei; în ceea ce privește apropierile caracteristice care au fost stabilite între istroromână și graiul din Banat și Țara Hațegului de către Densusianu și Popovici, Pușcariu a arătat că unele din ele nu sînt probante (II, p. 336). Dar, pe lîngă aceste paralelisme, care nu au valoare probantă, sînt altele „remarcabile" (II, p. 339) și „impresionante" (II, p. 341) prin numărul lor. Cum se explică ele? Pușcariu nu ne-o spune. Pentru că nici constatarea sa că graiul strămoșilor istroromânilor este „de aproape înrudit" (II, p. 311) cu dacoromâna, nici faptul admis de dînsul că, într-o epocă veche, strămoșii istroromânilor au trăit în contact cu dacoromânii după despărțirea grupului aromân (II, p. 345), nu explică prezența acestor elemente comune care provin dintr-un stadiu lingvistic dacoromân evoluat.

Putem verifica aceste concluzii cercetînd gramatica descriptivă alcătuită de Pușcariu; în urma unei astfel de cercetări, rămînem cu convingerea că istroromâna e un grai dacoromân care a suferit, în Istria, o serie de influențe străine și care a evoluat independent de dacoromână, după despărțire.

Această concluzie, firească, nu este adoptată de Pușcariu: părerea sa este că istroromâna reprezintă un grup aparte, româna „apuseană", separat de grupul dacoromân.

---

[1] Densusianu, H.d.l.r., I, p. 337 ș.u.; Popovici, Istr. I, 1914, p. 122–129.

Constatăm, deci, o nepotrivire între fapte și interpretarea lor: și deoarece Pușcariu nu justifică această concluzie prin argumente lingvistice, rămîne să ne transportăm pe terenul istoric, pentru că argumentele sale sînt de această natură.

S. Dragomir [1] a reunit în studiile ce le-a consacrat românilor din Serbia, vlahilor și morlacilor, tot ceea ce ne dau izvoarele istorice cu privire la populația românească din nord-vestul Peninsulei balcanice în cursul evului mediu.

Din studiile sale se desprind aceste concluzii:

1. Românii din Serbia nu trebuie confundați cu vlahii și morlacii din nord-vestul Peninsulei balcanice; aceste două populații formează două grupuri separate.

2. Strămoșii istroromânilor vin din apropierea Dunării.

Vlahii din Bosnia și din Croația trebuie considerați ca strămoșii colonilor români din insula Veglia și din Istria. Probă: rotacismul, atestat în Bosnia și Croația în sec. al XV-lea și al XVI-lea. Elementul românesc nu este, deci, autohton în Dalmația; dialectul istroromân, atît de apropiat de dacoromână— și faptul că vlahii semnalați în 1491 în insula Veglia sînt ortodocși și bine diferențiați, prin confesiunea lor, de croați [2], vorbesc de asemenea împotriva acestei ipoteze.

Aceste concluzii importante sînt coroborate de argumente lingvistice. Graiul românilor atestați în Serbia, cu începere din sec. al XII-lea, nu cunoaște rotacismul și nu prezintă nici o particularitate deosebită de dacoromână [3]. De la aceste populații, albanezii au făcut cîteva împrumuturi lexicale [4]. Dimpotrivă, graiul strămoșilor istroromânilor, atunci cînd e atestat în secolele al XV-lea și al XVI-lea, e caracterizat prin rotacism [5]. Aceasta nu înseamnă, firește, că graiul *tuturor* vlahilor și morlacilor era caracterizat prin această particularitate fonetică: dar cel puțin o parte din această populație, și anume cea atestată în Bosnia și în Croația la sfîrșitul sec. al XV-lea și al XVI-lea și populația care s-a stabilit în urmă în insula Veglia și în Istria cunoștea inovația.

Așadar, nu avem nici o probă lingvistică care să ne permită să presupunem că istroromâna reprezintă un grai românesc din nord-vestul Peninsulei Balcanice care ar fi fost diferit de dacoromână, ci dimpotrivă; caracteristicile istroromânei nu îngăduie decît concluzia că istroromâna este un dialect dacoromân. Este probabil că populațiile care au adus graiul dacoromân în Istria s-au suprapus peste o populație romanizată, fixată anterior acolo. Dar nimic, în structura istroromânei, nu cere să fie explicat prin acest element romanizat autohton.

---

[1] *Vlahii și Morlacii*, Cluj, 1924; *Originea coloniilor române din Istria*, București, 1924 (AAR., ser. 3, t. II, ist.); *Über die Morlaken* (Μαυρό-βλαχοι) *und ihren Ursprung*, București, 1924 (*Bulletin de la Section hist. de l'Académie Roum.*, t. XI, p. 115—126).

[2] M. G. Bartoli, *Studi di filologia romanza*, VIII, p. 621—622; S. Dragomir, *Originea coloniilor române din Istria*, 1924, p. 20.

[3] S. Dragomir, *Vlahii din Serbia în sec. al XII-lea — al XV-lea*, în AIN, I, 1922, p. 279 ș.u. Cf. în această privință observațiile lui B. P. Hasdeu asupra numelor proprii românești din hrisovul lui Ștefan Dušan (*Arch. ist.*, III, p. 178 ș.u.); Th. Capidan, AIN, II, 1924, p. 110 ș.u.: „în marea lor majoritate (românii din Serbia) trebuie să fi fost români, care țineau de ramura de miazănoapte a românismului dunărean" (111) și Ov. Densusianu GS, III, p. 449. S-cr. *ker*, pl. *kërovi* „lévrier qui excelle à flairer et à dépister le gibier", relevat de P. Skok (*A propos du nasalisme et du rhotacisme roumaino-albanais*, in A. Arb. St., II, 1925, p. 335) nu contrazice această constatare: cuvîntul a fost împrumutat populației cu rotacism care s-a stabilit în urmă în insula Veglia: *Funtüra* și *Fintira* (cf. istr. *fântăre* „fîntînă", Skok, *loc. cit.*, p. 333).

[4] N. Jokl, *Rumänisches im Albanischen*, în RF, II, 1929, p. 246 ș.u.

[5] S. Dragomir, *Vlahii și Morlacii*, p. 63: Petar *Zmantare* (și *Zmantara*), n. pr. în Croația (1579 și 1581) și *Sarebire* (sat) în Bosnia (1458).

„Nu avem nici un indiciu serios de ordin istoric sau lingvistic", ne spune Puşcariu, „care să ne îndreptăţească a crede că românii apuseni ar fi venit din alte regiuni în părţile unde ni-i atestă întîiele documente. Ştim pozitiv că în aceste ţinuturi exista odinioară o puternică populaţie romanizată. Dacă, după un hiatus de cîteva veacuri, reapare în istorie pe aceleaşi locuri un neam care vorbea o limbă romanizată, este firesc ca — pînă la proba contrarie — să presupunem că această populaţie continuă pe cea veche" (II, p. 352).

Să examinăm acest raţionament în lumina constatărilor de mai sus.

Am văzut că faptele nu justifică gruparea istroromânei într-un dialect aparte. Densusianu şi Popovici admit că strămoşii istroromânilor au plecat spre Istria de la nordul Dunării, din părţile Banatului şi Ţării Moţilor; în favoarea acestei teorii ar vorbi apropierile care au fost stabilite între istroromână şi graiul dacoromân din aceste regiuni. Acest punct de vedere a fost combătut de P. Skok [1]. Skok nu a observat, însă, că paralelismele în chestiune presupun un stadiu lingvistic evoluat [2], după toate probabilităţile posterior secolului al XIII-lea. Nu ar fi exclus, prin urmare, ca aceste paralelisme să fie datorate unui aport secundar, suprapus în istroromână peste vechiul fond rotacizant. În adevăr, izvoarele ne arată că populaţiile româneşti care s-au stabilit în insula Veglia şi în Istria s-au succedat în cursul veacurilor al XV-lea şi al XVI-lea [3]. Nu putem şti cu preciziune *de unde* au plecat strămoşii istroromânilor, pentru că am văzut că dacoromâna se vorbea în mod normal la sudul Dunării, dar nimeni nu contestă că dacoromâna se vorbea în secolul al XIII-lea şi la nordul fluviului.

În ce priveşte *data* cînd strămoşii istroromânilor s-au despărţit de restul populaţiei de grai dacoromân, avem două posibilităţi să o stabilim:

1. istroromâna nu are elemente ungureşti, deci despărţirea s-a făcut înainte de secolul al XIII-lea sau în cursul secolului al XIII-lea [4];

2. această dată e confirmată de momentul cînd vlahii sînt semnalaţi pe coastele Dalmaţiei şi în interior; secolele XIII, XIV şi XV [5].

Aşadar, avem probe că dacoromâna se vorbea la sudul şi la nordul Dunării în epoca pe care o putem numi „dacoromână comună", adică înainte de plecarea strămoşilor istroromânilor spre vest; pe de altă parte, nu avem

---

[1] P. Skok, *loc. cit.*, p. 332 ş.u.: „Si donc l'istro-roumain a jamais été en contact avec le daco-roumain, et il n'y a pas lieu d'en douter, ce n'était sûrement pas au nord du Danube, mais plutôt au sud de ce fleuve" (334—335). Cf. Id., *Sl.*, VIII, p. 605 ş.u.: „(M. Puşcariu) a raison de considérer les Istro-Roumains comme le dernier rejeton encore vivant des Roumains occidentaux".

[2] V. Puşcariu, *loc. cit.*, II, p. 340—341: *veţ*, infinitivul scurtat, *vreaş*, *lucru*.

[3] Ştirile privitoare la instalarea coloniştilor morlaci în Istria, în sec. al XIV-lea—al XVI-lea, sînt înfăţişate de I. Popovici, *op. cit.*, I, p. 126—128; cf. Puşcariu, II, p. 31 ş.u.

[4] Ungurii au pătruns în Ardeal la sfîrşitul veacului al XI-lea: Valea Someşului e cucerită în întîia jumătate a secolului al XII-lea, sudul Ardealului în cursul veacului al XII-lea; stăpînirea ungurească asupra Ardealului e desăvîrşită de abia la începutul veacului al XIII-lea. Astăzi nu se mai poate susţine că elementele ungureşti au pătruns în dacoromână încă din veacul al X-lea (Densusianu, H.d.l.r., I, p. 370): raporturile dintre români şi unguri, în Ardeal, nu pot fi în nici un caz anterioare secolelor al XII-lea şi al XIII-lea; argumentele lingvistice nu contrazic această concluzie: cele mai vechi elemente ungureşti pătrunse în dacoromână nu presupun un stadiu lingvistic anterior veacului al XII-lea (cf. Treml, ULR, VIII, p. 25 ş.u.). V. G. Teutsch, *Gesch. der. Siebenbürger Sachsen*, I, Sibiu, 1925, p. 5 ş.u.; J. Szekfü, *Der Staat Ungarn*, Stuttgart-Berlin, 1918, p. 31 ş.u.; A. Domanovsky, *Die Gesch. Ungarns*, München-Leipzig, 1923, p. 46 ş.u.; F. Eckhardt, *Introd. à l'hist. hongroise*, Paris, 1928, 13 ş.u. Cf. Aug. Bunea, *Încercare de istoria Românilor pînă la 1382*, Bucureşti, 1912, p. 126—127 şi N. Iorga, *Istoria Românilor din Ardeal şi Ungaria*, I, Bucureşti, 1915, p. 31—32.

[5] M. G. Bartoli, *Das Dalmatische*, Viena, 1906, col. 195.

probe că ar fi existat vreodată un grup lingvistic „apusean", opus celui dacoromân; cu alte cuvinte, numele de „română apuseană" dat de Pușcariu poate fi acceptat numai ca termen geografic, pentru comoditatea cercetării; el nu răspunde, însă, unei realități lingvistice: româna apuseană este un dialect dacoromân [1].

Dacă sîntem fixați în privința grupării dialectale a istroromânei și socotim că faptele au adus „proba contrarie" invocată de Pușcariu, ne rămîne să mai examinăm cîteva amănunte, în legătură cu rotacismul și cu fonetismul cuvintelor *kl'ept* „piept" și *ćåptir* „pieptene".

Istroromâna cunoaște rotacismul. Trebuie admis că graiul strămoșilor istroromânilor, cînd aceștia au emigrat spre vest, cunoștea această inovație fonetică. În adevăr, ipoteza lui Skok, după care rotacismul s-ar fi petrecut în mod independent în istroromână și în dacoromână, poate fi cu atît mai puțin susținută, dacă admitem, după cum am văzut, că istroromâna e un grai dacoromân rotacizant [2].

Cu toate că rotacismul e normal în istroromână, toți cercetătorii au înregistrat și cuvinte fără rotacism. Dacă eliminăm formele în care lipsa rotacismului se poate explica prin faptul că ele au fost împrumutate sub acest aspect fonetic din limbile învecinate (croata, slovena, italiana) [3], rămîn totuși vreo cîteva ireductibile la această explicație: *eu tsin (jo tzin)*, înregistrat de Ascoli, cu următoarea observație importantă: „parohul Micetich mă asigură că a notat în mai multe exemple din Jeiăni *n* conservat, devenit *r* în Valdarsa" [4] și numele toponimice: *Maržini*, *Kračun*, *Krbun*; prezența lui *n* aici ar fi datorată disimilării consonantice: *r—r* > *r—n* (Pușcariu, II, p. 282, 284, 290, 312). Acest proces implică însă o lege fonetică, și fonetisme ca *tirer* „tînăr", *virer* „vineri" arată că presupusa lege a fost inoperantă, în istroromână [5]; așadar, apariția lui *n* în aceste cuvinte trebuie explicată pe altă cale.

Prezența acestor cuvinte care nu cunosc rotacismul în istroromână nu poate fi explicată decît dacă admitem că ele au fost aduse în Istria sub această formă fonetică de o populație de grai dacoromân care nu cunoștea rotacismul. Căci, în unele cazuri (Pușcariu, II, p. 112), cuvintele au fost înregistrate sub două aspecte fonetice: cu și fără rotacism [6].

La această concluzie ne duce și examinarea cuvintelor *kl'ept* și *ćåptir*. Am dat altădată motivele pentru care cred că trebuie să plecăm, pentru a explica fonetismul acestor cuvinte, de la formele cu *k'*- și cu *ć*- inițiali, adică

[1] Mărturiile anterioare secolului al XIII-lea, care ar semnala prezența unui element românesc pe coasta Adriaticei, nu privesc această populație, ci populația romanizată autohtonă de acolo. Cf. Bartoli, *Studi di filologia romanza*, VIII, p. 616 ș.u., și Pușcariu, II, p. 13: „Este însă foarte greu a desluși astăzi, din știrile și din numirile păstrate în documente și scoase la iveală mai ales de Jireček, dacă avem a face, în sec. IX—XII, cu români sau cu romani care vorbeau limba dalmată".

[2] Skok, *À propos du nasalisme...*, p. 334: „Même pour le rhotacisme istro-roumain, il y a des preuves balkaniques (numele rotacizate din Bosnia și din Croația) dont il résulte que ce phénomène a dû se produire aussi bien au sud du Danube, quelque part dans les Balkans".

[3] V. listele întocmite de Pușcariu, II, p. 110 ș.u., 312, și Ov. Densusianu, GS, II, p. 391—392; III, p. 448—449. [Tiktin, *ZRPh.*, 28, p. 701: admite realitatea pron. *puine*, *päne*, datorată unei „jüngeren Nachschüben von Einwanderern".]

[4] Pușcariu, II, p. 113.

[5] *Idem*, II, p. 312 și Densusianu, *loc. cit.*; *mîniu* (Weigand, Popovici), relevat de Pușcariu, *loc. cit.*, trebuie eliminat din lista cuvintelor care nu prezintă rotacismul: textele dacoromâne rotacizante din veacul al XVI-lea cunosc numai forma cu *n*, ceea ce confirmă etimonul grecesc al acestui cuvînt (μανία); forma rotacizantă dată de Maiorescu e, desigur, inventată de dînsul.

[6] Dacă admitem această explicație, atunci se poate ca și celelalte cuvinte fără rotacism, a căror prezență a fost explicată printr-o influență străină, să fi fost aduse sub acest aspect fonetic de populațiile românești care nu cunoșteau rotacismul.

de la forme palatalizate și asibilate, care au fost aduse sub acest aspect fonetic de coloniști instalați mai tîrziu în Istria [1].

Vedem, prin urmare, cum cercetarea istroromânei, în trecut și în zilele noastre, impune următoarele concluzii:

1. Istroromâna este un grai dacoromân transportat în Istria; emigrarea spre Istria s-a petrecut înaintea sau în cursul secolului al XIII-lea [2].

2. Limba celor care au dus istroromâna în insula Veglia și în Istria cunoștea rotacismul.

3. Urmele trecerii acestor populații spre vest sînt atestate în Bosnia și Croația în sec. al XV-lea—al XVI-lea.

4. Trebuie să presupunem că la o epocă posterioară instalării în Istria, o populație de grai dacoromân, cu particularități lingvistice care se regăsesc astăzi în graiul dacoromân din părțile Banatului și Țării Hațegului, s-a suprapus peste populația care vorbea cu rotacism, și a introdus în istroromână cuvinte nerotacizate și expresii particulare acestei regiuni.

(GS, V, 1931—1932, p. 1—9).

DESPRE ROMÂNESCUL ă

Într-un studiu recent consacrat vocalei *ă* din limba română, Emil Petrovici ajunge la concluzia că *ă* nu constituie o trăsătură balcanică comună limbilor română și albaneză, cum se admite în general, ci că prezența lui *ă* în aceste două limbi se datorește unei evoluții spontane [3].

Deși, în cursul studiului, Petrovici constată că *ă* accentuat apare în limbile română, albaneză (toscă), bulgară, slavă, macedoneană și în unele graiuri sîrbo-croate [4], în continuare nu discută decît faptele din limba română și albaneză, fără să țină seamă de prezența aceluiași timbru vocalic în celelalte limbi balcanice pe care el însuși le-a enumerat.

Argumentarea lui E. Petrovici se sprijină pe faptul că *î* ar fi român comun.

După E. Petrovici, tratamentul lui *î*, provenit din lat. *a* + *n* (*a* + *m*), ar fi următorul: *î* ar fi trecut la *i* după un element palatal, în cuvinte ca *ghindă, fin* < lat. *glandem, filianus*, căci, ne spune Petrovici, dacă *a* accentuat din latină (+ *n* sau *m*) ar fi trecut la *ă*, cum se admite îndeobște, am fi avut *en* după un element palatal: cf. *veghem* < lat. *vigilamus* [5].

Această explicație este însă dezmințită de fapte, după cum vom vedea numaidecît [6].

Teoria lui Petrovici contrazice mersul natural al faptelor, în materie de vocalism al limbii române; tratamentul lui *î* urmează după *ă*, potrivit tendinței de închidere a timbrelor vocalice caracteristică evoluției latinei

---

[1] V. Rosetti, *Rech.*, p. 125.

[2] [Tiktin, *ZRPh.*, 28, p. 700: „Nun hat aber die Auswanderung der istrischen Rumänen aus ihrer Urheimat die in den äussersten Westen des dakor. Sprachgebiets zu suchen ist — *spätestens* im 15. Jahrhundert statt gefunden, da ihre Anwesenheit auf dem Karst Anfangs des 16. Jahrhunderts durch die Urkunden bezeugt ist (siehe Bidermann, *Die Romanen u. ihre Verbreitung in Osterreich*, 87 flg.)". p. 701: „...die Anwesenheit rumänischer Kolonisten im 15. Jahrhundert nicht die Möglichkeit neuer Zuzüge aus dem Osten ausschliesst..."]

[3] E. Petrovici, *Traits balkaniques communs dans les systèmes phonétiques du roumain et de l'albanais* (*la voyelle du type* ă), Die Kultur Südosteuropas. Ihre Geschichte und ihre Ausdrucksformen, Wiesbaden, 1964, p. 199—206.

[4] *Op. cit.*, p. 203.

[5] *Idem*, p. 200.

[6] V. discuția detaliată la A. Avram, *SCL*, XV, 1964, p. 266—269.

orientale, devenită mai tîrziu limba română; astfel: lat. *a* > rom. *ă* > *î*, lat. *o* > rom. *u*, lat. *e* > rom. *i* [1].

Pe de altă parte, se știe că în secolul al XVI-lea, în unele regiuni ale dacoromânei, trecerea de la *ă* la *î* nu se îndeplinise; grafia textelor românești din secolul al XVI-lea este martora acestei fluctuații [2].

î este prezent în toate dialectele românești, afirmă Petrovici. Faptul este adevărat. Dar acest timbru poate fi de dată recentă. Aceasta o dovedesc cu prisosință aromâna și unele dialecte dacoromâne din zilele noastre, în care a fost atestat numai *ă* [3].

Astfel, după cum vedem, argumentul principal pe care își bazează Petrovici teoria, anume că lat. *an (am)* > rom. *în* > *in*, este contrazis de faptele pe care le-am enumerat.

Prin urmare, trebuie să pornim de la tratamentul *ă* din lat. *an (am)*: *ăn* a trecut la *en*, în limba română, după consoană palatală sau semivocală palatală (cf. lat. *familia* > *fămeaie* (secolul al XVI-lea) > *femeie*, lat. *oricla* > *ureche* etc.), și apoi *en* > *in*: *ghindă, fin*.

După E. Petrovici, *ă* din dr. *păcat* (lat. *peccatum*) s-ar datora acțiunii oclusivei labiale asupra lui *e* primitiv, astfel încît apropierea de tratamentele asemănătoare din limba albaneză (tosc. *mëkat*) ar fi iluzorie.

Influența oclusivei labiale asupra vocalei următoare, în limba română, este incontestabilă; ea este confirmată de alte exemple și constituie o lege de dezvoltare a foneticii dacoromânei în opoziție cu graiurile din sudul Dunării, unde fenomenul nu s-a produs (ar. *picat*, megl. *picati*, istr. *pecât*); dar prezența lui *ă*, în *păcat*, demonstrează tocmai faptul că limba a întrebuințat un fonem care exista în sistemul ei fonologic și că nu a creat un fonem nou. De asemenea, este confirmată, în felul acesta, și prezența timbrului *ă* într-o epocă veche.

Vom spune, în concluzie, că în urma faptelor examinate, argumentele prezentate de Emil Petrovici nu au reușit să zdruncine teoria generală admisă, în baza căreia vocala de timbru *ă*, din română, este mult mai veche decît vocala de timbru *î*, și că prezența acelorași timbre vocalice în albaneză și în bulgară confirmă vechimea lui *ă* în limba română, trăsătură caracteristică a limbilor balcanice.

(*Ling. balk.*, XI, Sofia, 1966, p. 69—70).

DESPRE *TORNA, TORNA FRATRE*

Petre Ș. Năsturel a reluat de curînd interpretarea cunoscutei exclamații a unui soldat din armata bizantină, în cursul unei expediții împotriva avarilor, din 587 [4]. Năsturel opinează că aceste două cuvinte pot fi socotite ca aparținînd străromânei: ele reprezintă „cea mai veche urmă de limbă străromână“ [5].

---

[1] V. mai sus, p. 101—102.

[2] A. Avram, *op. cit.*, p. 271—275.

[3] V. expunerea noastră, *Remarques sur la phonologie historique du roumain*, RLiR, XXVIII, 1964, p. 205.

[4] Petre Ș. Năsturel, *Torna, torna fratre*, o problemă de istorie și de lingvistică, în SCIV, VII, 1956, p. 179—188. Id. *Quelques mots de plus à propos de* τόρνα φρατρε *de Théophylacte et de Théophane*, Sofia, 1966, p. 217—222. Data: 586. Lectură preferabilă: *torna, torna fratre*. I. Glodariu, Acta Musei Napocensis, I, 1964, p. 483—488: cuvinte latine vulgare probează romanizarea populației din Pen. Balcanică spre sfîrșitul sec. al VI-lea.

[5] *Idem.*, *loc. cit.*, p. 186. Autorul arată cu dreptate (p. 182) că varianta *retorna* e mai tîrzie, astfel încît trebuie luată în considerație, în primul rînd, forma *torna*, dată de izvor.

Termenii amintiți sînt citați cu prilejul unui incident, relatat de cronicarii bizantini Theophylactos Simokattes și Theophanes: în anul 587 [1], în timpul unei expediții a armatei bizantine împotriva avarilor, în Balcanii orientali, un soldat a observat că sarcina încărcată pe un catîr alunecase și era tîrîtă de animal. Atunci a exclamat: *torna, torna* (sau *retorna*) *fratre* pentru ca cel care întovărășea catîrul să se întoarcă și să ridice sarcina: dar intervenția sa a fost interpretată ca un semnal de retragere de soldații indigeni (proveniți din populația romanizată locală), pentru că, ne spun cronicarii, acești termeni erau în limba „părintească" a soldaților, sau „în limba țării".

Așadar, termenii de mai sus aparțineau limbii populației romanizate, adică limbii române în devenire, după cum au susținut mai demult unii cercetători și, printre ei, A. Philippide, care a dat traducerea românească a pasajelor respective, însoțită de un comentariu convingător [2]. Termenii coincid cu termenii omonimi sau foarte apropiați din limba latină, și de aceea ei au provocat panică în împrejurarea amintită. H. Zilliacus a arătat că elementul romanic era foarte bine reprezentat în oastea bizantină, și comenzile se dădeau în limba cunoscută de soldați, deci în limba latină [3]. El enumeră termenii de comandă în limba latină uzitați de cavaleria bizantină, printre care figurează și *torna* [4].

Torna, torna fratre aparțin, deci, limbii române; ei corespund unor termeni latini de comandă din armata bizantină. Cronicarii bizantini amintiți ne dau, prin urmare, o informație prețioasă asupra limbii populației romanizate de la sudul Dunării, ce era să devină limba română [5].

Periodizarea elementelor din limba greacă, pătrunse în română: vechi, din epoca bizantină, și, mai tîrziu, fanariotă (Klaus Steinke, Ling. balk., XXII, 1979, p. 11—28).

E. Çabej, Studime filologjike, XXXIII, 1979, p. 68—69. În albaneză și, probabil, în română, nu sînt exemple de termeni slavi pătrunși înainte de metateza licvidelor (dar dr. *baltă, gard* sînt împrumuturi anterioare metatezei!).

(*Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, București, 1960, p. 467—468).

---

[1] *Idem, loc. cit.*, p. 180, dă anul 586.

[2] Philippide, în *Orig. rom.*, I, p. 504—508; cf. P. Ș. Năsturel, *loc. cit.*, p. 185, n. 2.

[3] Henrik Zilliacus, *Zum Kampf der Weltsprachen im Oströmischen Reich*, Helsingfors, 1935, p. 128—137: „Zu Beginn des 4. Jahrh. war die Kommando und Verwaltungssprache des Heeres im ganzen Reiche das lateinische... Im allgemeinen erreichte ja gerade im Anfang des 4. Jahrh. der Einfluss der lateinischen Sprache seinen Höhepunkt.,. Vor allem ist aber darauf hinzuweisen, dass das rein lateinische oder romaniesierte Element im oströmischen Reiche viel verbreiteter war als man gewöhnlich glaubt". Autorul arată că sudul Moesiei și Traciei erau în întregime romanizate, în momentul venirii slavilor. „Für die Truppen auf der Balkanhalbinsel einschliesslich Konstantinopel war das Lateinische die natürliche Sprache... Dass das Lateinische unter diesen Volksstämmen [e vorba de traci] die Sprache des gemeinen Mannes war, geht aus einer amüsanten Episode hervor [întîmplarea cu sarcina catîrului, relatată mai sus, și conchide:] Wir sehen dass die Soldaten eine italische Sprache als Muttersprache hatten", .În „Strategikonul" atribuit împăratului Mauriciu (sec. al VI-lea), terminologia este latină (la p. 134—135 se reproduc termenii latini din această lucrare).

[4] *Op. cit.*, p. 134.

[5] Adoptînd interpretarea lui Philippide (*l.c.*), abandonăm pe a lui Densusianu (H.d.l.r., I, p. 389—390), care susține că termenii în discuție erau termeni latini de comandă, și deci nu aparțin limbii române.

CONTROVERSE BALCANICE. ASUPRA TRATAMENTULUI DIFTONGILOR CU LICVIDE ÎN ELEMENTELE SLAVE MERIDIONALE DIN LIMBA ROMÂNĂ

Slava meridională cunoaşte, pe lîngă cuvintele în care diftongii cu licvide din slava comună au suferit metateza (bg. *kráva*, s.-cr. *krava* < sl.c. **korva*, bg. *zlató*, s.-cr. *zlato* < sl.c. **zolto* etc.) [1], cîteva cuvinte atestate în bulgară, în sec. al X-lea şi în zilele noastre, care nu au suferit metateza: v. bg. *baltiny*, bg. dial. *bálta*, v. bg. *zaltarinŭ, maldičie, paltŭ* [2].

În celelalte limbi balcanice (neogreacă, albaneză şi română), sînt atestate o serie de cuvinte împrumutate din slava meridională care nu cunosc metateza licvidelor.

Astfel, ngr. βαλκός: s.-cr., bg. *vlak*, σάλμα: bg. *slama*, n. pr. Δαργαμηρός şi n. top. Δαργαμηέστο: v. sl. *dragŭ*, n. top. Βαρδάτες: v. sl. *brada, braděti* etc., dr., ar., megl. *baltă:* alb. *baltë*: v. sl. *blato*, dr., megl. *gard*, ar. *gardu*, alb. *gardh:* v. sl. *gradŭ*, dr. *daltă*, alb. *daltë:* bg. *dlato* [3].

Dar în română, ca în bulgară şi în albaneză, metateza este de regulă: dr., ar. *grădină:* bg. *gradína*, dr. *grajd:* v.sl. *graždĭ*, dr. *plaz:* bg., s.-cr. *plaz*, dr. *prag:* v.sl. *pragŭ*, alb. *ograjë, ugrajë:* bg. *ograda*, alb. *branë:* s.-cr. *brana*, alb. *breg:* s.-cr. *breg* etc.

Lipsa metatezei în cuvintele menţionate aparţinînd limbilor balcanice a fost explicată prin aceea că aceşti termeni ar fi pătruns în aceste limbi în epoca în care metateza nu se produsese încă, adică înaintea sec. al VIII-lea, cînd numele lui Carol cel Mare *(Karl)* suferă metateza în slava meridională: *Kral'i* (prin *Korljĭ*), şi prin aceea că fenomenul s-a produs în ansamblul vocabularului chiar înaintea sec. al VIII-lea, dacă admitem că procesul e anterior şi că numele proprii împrumutate mai tîrziu au fost supuse la o adaptare fonetică [4].

O altă explicaţie ar fi că cuvintele fără metateză au fost reîmprumutate de bulgară din română [5].

În fine, după o a treia explicaţie, aceste cuvinte ar fi trace [6].

Explicaţia lipsei metatezei în limbile balcanice, prin data de împrumut a termenilor, este justificată [7]. Căci aceste cuvinte sînt pan-slave, astfel încît

---

[1] Am tratat de mai multe ori, în cursul anilor trecuţi, problema expusă aici: v. ML, p. 310—312. Cititorul va găsi în aceste locuri indicaţiile bibliografice necesare. Astăzi există posibilitatea de a ne referi la cuvinte atestate în mod sigur în v. slavă (L. Sadnik u. R. Aitzetmüller, *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*, Heidelberg, 1955, v. p. VII—VIII); am revăzut, deci, lista cuvintelor v. slave citate în lucrările precitate şi am pus-o la curent cu informaţia de astăzi.

[2] Vladimir Georgiev, *Văprosi na bălgarskata etimologija*, Sofija, 1958, p. 36. Printre cuvintele bulgare fără metateză, Mirčev, Gr. bg. ez. p. 99, adaugă numele oraşului *Varna*.

[3] Max Vasmer, în RS, VI, 1913, p. 181—183; pentru albaneză, v. *Fjalor* shq., p. 26, 72 şi 136, s.v. *baltë, daltë* şi *gardh*; G. Mihăilă, SCL, XXII, 1971, p. 363—366.

[4] O. Hujer, *Vvedenije v istoriju češkogo jazyka*, Moscova, 1953, p. 115.

[5] A. Vaillant, *Grammaire comparée des langues slaves*, I, Lyon, (1950), p. 161—162. Pentru Gr. Nandriş, *The Slavonic and East European Review*, XXIV, 1946, p. 169, formele fără metateză ar fi fost răspîndite prin scrierile lui Ioan Exarhul din Bulgaria (sec. X), ceea ce e neverosimil.

[6] Vladimir Georgiev, *op. cit.*, p. 36.

[7] V. N.S. Antošin, *Vzaimosvjazi slavjan i vostočno-romanskix narodnastej v V—XV vv.*, *Naučnye Zapiski*, XXVIII, 1957 (*Užgorodskij gosudarstvennyj Universitet*), p. 61.

o explicație pur „balcanică" trebuie înlăturată [1]. Explicația termenilor prin tracă ar fi și ea admisibilă, deși nu pare posibil de a lega nici unul din cuvintele citate mai sus de materialele de limbă tracă existente [2]. În sfîrșit, prezența lui *palta* (lombard., piem. *pauta*, emil. *pälta*), în dialectele din nordul Italiei, nu confirmă nici ea explicația prin tracă, căci teritoriul italienesc amintit se află în afară de regiunea unde se vorbea în antichitate traca; de aceea acest cuvînt a fost explicat prin iliră [3].

De altă parte, alb. *gardh* face dificultate pentru explicația prin slavă, întrucît *d* slav e redat de obicei, în albaneză, prin *d*, și nu prin *dh*[4].

În privința dr. *daltă* (bg. *dlato*), faptul că acest termen nu e semnalat în dialectele românești de la sudul Dunării nu ne împiedică să-l considerăm ca fiind vechi, căci cuvîntul e atestat în toate graiurile românești de la nordul Dunării [5] și, pe de altă parte, prezența lui în toate limbile slave și în albaneză arată că e vechi în slava meridională [6]. Să notăm, în sfîrșit, că explicarea dr. *daltă* prin criterii interne (metateza din română) nu pare asigurată: într-adevăr, grupul *dl*-e neobișnuit în română, dar nu se poate cita nici un cuvînt conținînd acest grup consonantic care să fi suferit metateza presupusă în *daltă* (în schimb grupul *dr*- este obișnuit: *drac*, *drag*).

Am evocat aceste dificultăți — întîlnim deseori astfel de contradicții în studiul limbilor balcanice, din cauza complexității faptelor — pentru a arăta că ne găsim uneori în imposibilitate de a prezenta o explicație clară, lipsită de echivoc. Dar contradicția este uneori numai aparentă, chiar în cazul lui *blato*, care, după anumiți cercetători, a avut un pendant în ilîră, ceea ce ne-ar permite să justificăm prezența formelor atestate în graiurile italiene în mod independent, iar în cazul dr. *gard* și alb. *gardh*, să explicăm acești termeni în același timp prin tracă și prin slavă.

(*Ling. balk.*, II, 1960, p. 21—23).

ASUPRA TRATAMENTULUI VECHIULUI SLAV Ǫ ÎN LIMBA ROMÂNĂ

Tratamentul v. sl. *ǫ* în română e dublu: de o parte, v. sl. *ǫ* e redat în română (în graiurile de la nordul și de la sudul Dunării) prin *un:* dr. *cumpănă:* v. sl. *kǫpona*, dr. *dumbravă:* v. sl. *dǫbrava*, dr. *dungă:* v. sl. *dǫga*, ar. *jumbu:* v. sl. *zǫbŭ*, dr. *luncă:* v. sl. *lǫka*, megl. *Lundzi*, *Lundziń* (n. top.): v. sl. *lǫgŭ*, dr. *muncă:* v. sl. *mǫka*, dr. *scump*, ar. *scumpu:* v. sl. *skǫpŭ*, și pe de altă parte, prin *în:* ar. *Lînga* (n. top.): v. sl. *lǫgŭ*, dr. *oblînc*, ar. *blîncu:* v. sl. *oblǫkŭ*, dr. *zîmbi:* v. sl. *zǫbŭ* (cf. bg. *zăbja sę*).

[1] E. Berneker, SEW, I, p. 70, 208, și 230, s.v. *bolto, dolto, gordŭ*; L. Sadnik u.R. Aitzetmüller, *op. cit.*, s.v. *blato* (p. 12), *gradŭ* (p. 31 și 239, nr. 254). Toponimicele slave păstrate în Austria și în Germania sînt mai recente, întrucît au suferit toate metateza; v. Vasmer, *op. cit.*, p. 183.

[2] Detschew, Charakt. thr., passim, și Id., *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957, passim.

[3] V. mai sus, p. 245 s.v. *baltă*. Materialele adunate de Mayer (Illyr. 1957, passim) nu conțin, totuși, nimic asemănător.

[4] V. mai sus, p. 249 s.v. *gard*.

[5] V. h. 366 din ALRM I; *daltă* e general în graiurile dacoromâne, afară de partea de vest a Transilvaniei și a Banatului și de centrul Transilvaniei, unde sînt atestați termeni împrumutați maghiarei.

[6] Berneker, *op. cit.*, p. 208, s.v. *dolto*. Cuvîntul nu e atestat în v. slavă, ceea ce poate fi datorat faptului că denumește o unealtă al cărei nume se situează în afara vocabularului religios.

Explicația acestui tratament dublu este de ordine cronologică, după cum au arătat mai demult Ov. Densusianu și Al. Philippide: la o epocă veche, v. sl. *ǫ* a fost redat în română prin *un*, ca *o* + *n* din elementele latine ale limbii (cf. lat. *longus* > dr. *lung*); tratamentul *în* este mai recent (sec. al XII-lea): el redă pe *ъn* din medio-bulgară, tratament specific bulgar al v. sl. *ǫ*, trecut în română la **ăn* și apoi la *în*, prin accentuarea mișcării de închidere [1].

Ceea ce confirmă această explicație este faptul că v. sl. *ǫ* e redat prin *un* la o epocă veche, între sec. al VI-lea și al XII-lea, în celelalte limbi balcanice și în limbi în contact cu domeniul balcanic: astfel, în neogreacă v. sl. *ǫ* e redat prin *un*, *on* (și *an*): λογγός: v. sl. *lǫgŭ*, ζόμπος < v. sl. *zǫbŭ*, ομπλός: v. sl. *ǫblŭ*., prin *un* în albaneză: *sundoj:* v. sl. *sǫditi*, și prin *on* în maghiară: *donga:* v. sl. *dǫga*, *korong:* v. sl. *krǫgŭ*, *tompa:* v. sl. *tǫpa* [2].

În împrumuturile mai recente, din medio-bulgară (sec. XII), medio-bg. *ъn* e redat în română prin **ăn* > *în* (trecerea lui *ă* la *î* s-a făcut printr-o mișcare progresivă de închidere): dr. *oblînc*, după cum s-a arătat mai sus.

O serie de toponimice de la nordul Dunării (dacoromână) cunosc tratamentul *în: Glîmboaca, Glîmboceni* etc. Aceste nume sînt posterioare celor cu *un: dumbravă, luncă* etc. (toponimicele *Dumbrava, Lunca, Lunceni* arată tratamentul *un*, dar numele pot fi recente și de origine românească).

E. Petrovici se raliază astăzi la teza după care tratamentele diferite ale lui *ǫ* v. slav au o rațiune cronologică, tratamentul *un* fiind anterior lui *în* [3].

Se poate admite ca vocalismul numelor topice să fi fost adaptat la noua pronunțare, după o scurgere de timp? Petrovici face o astfel de presupunere pentru numele cu *în*, *îm* citate mai sus [4].

Lucrul este posibil. Cel puțin, faptele par a impune această concluzie în cazul elementelor slave meridionale din limba română aparținînd limbii comune; în felul acesta se explică diferența de tratament dintre elementele slave din română și neogreacă, în care sînt atestate și fonetisme mai vechi, după cum am arătat mai demult.

Iată ce spuneam în această privință, într-un studiu anterior (e vorba de teritoriul de limbă greacă din sudul Peninsulei Balcanice): „Slavii au dat puține cuvinte limbii comune; în schimb, toponimia Greciei conține un mare număr de nume venite din slavă.

Aceste condiții sînt cu deosebire favorabile pentru a ne permite să stabilim o cronologie exactă a faptelor slave, întrucît slava din Grecia n-a primit aporturi noi și, acolo unde a primit, la o dată posterioară, în nordul domeniului, aceste împrumuturi poartă marca sigură a provenienței lor (elemente venite din sîrbo-croată). Astfel constatăm în toponimia de origine slavă a Greciei un mare număr de trăsături arhaice, care datează din epoca primelor

---

[1] V. mai sus, p. 310—313 și lucrarea noastră *Slavo-romanica, Sur la constitution du système vocalique du roumain*, în *Linguistica*, The Hague, 1965, p. 153—156.

[2] V. ML, p. 335 și, mai sus, p. 311. V. acum Kniezsa MNSJ, p. 158, 282, 528, s.v.

[3] *Toponymes roumains d'origine slave présentant le groupe „voyelle+nasale" pour sl. comm.* **ǫ*, în CO p. 37. Petrovici afirmă că „unicul tratament al sl. com. *ǫ* este *în*, *îm* și niciodată *un*, *um*" (*op. cit.*, p. 37; cf. E. Lozovan, *Rev. intern. d'onomastique*, 11, 1959, p. 306—307). tratamentul *un*, *um* fiind românesc. De fapt, *în* este și el un tratament românesc: *î* provine din *ă*, care corespunde aproape exact lui *ъ* bulgăresc. Astfel medio-bg. *ъn* a fost redat, în română, prin **ăn*, apoi prin *în*, după cum am arătat mai de mult (v. mai sus, p. 310—313).

[4] *Op. cit.*, p. 37. În studiul său *Du rapport entre l'évolution des appellatifs et celle des toponymes* (în CO, p. 82—84), M. Sala arată că toponimicele ocupă un loc aparte, în vocabularul unei limbi, „la periferia sistemului limbii", din care cauză uneori ele urmează o evoluție diferită, dar există și cazuri de adaptare la sistem.

contacte dintre cele două limbi, pe lîngă împrumuturi recente, în nordul domeniului.

Condițiile împrumutului au fost diferite în țările românești. Aici, slavii, instalați în provinciile dunărene încă din sec. al VI-lea, au primit în continuu aporturi noi de la populațiile slave vecine. Cuvintele slave care pătrunseseră în limba română au putut deci să fie readaptate în mod continuu la pronunțarea sunetelor slave, care se modificau în mod succesiv. Credem că trebuie să explicăm în felul acesta diferența de tratament a anumitor sunete slave meridionale în limba română, de o parte, și în neogreacă, de altă parte. Căci diferențele dialectale din limba bulgară pot explica unele tratamente divergente, dar nu pe toate. Trebuie deci să admitem că slavii instalați în provinciile dunărene romanizate și-au conservat limba dar conviețuirea cu autohtonii a dus la dispariția slavilor în masa românească, proces care a durat mult timp (între sec. VI—și X)" [1].

Aceste condiții ale împrumutului la nordul Dunării plasează într-o situație specială problema elementelor slave din limba română, în comparație cu celelalte limbi balcanice.

(Studia linguistica in honorem Thaddei Lehr-Spławiński, Kraków, 1963, p. 261—263)

DESPRE GENUL NEUTRU ȘI GENUL PERSONAL ÎN LIMBA ROMÂNĂ

I

Problema neutrului, în limba română, trebuie studiată odată cu problema genului personal, deoarece crearea acestuia este în corelație cu existența neutrului; apariția genului personal e condiționată de prezența neutrului. Istoricește, româna, care a moștenit neutrul din latină, pe care l-a amenajat după o formulă proprie, a creat, prin opoziție, genul personal, care e un fapt românesc.

Despre genul neutru și genul personal în limba română, vezi și textul revizuit, în limba franceză, din *ELG*, p. 382—404.

Existența neutrului, în română, ca gen opus masculinului și femininului, a fost contestată, fără îndoială, pe nedrept.

După cum s-a spus cu dreptate, neutrul românesc corespunde foarte bine definiției termenului latin *neutrum:* „nici unul din doi, nici unul, nici altul", așadar, ceea ce nu e nici masculin, nici feminin [2].

A spune că numele neutre din română sînt de ambele genuri (de unde termenii „ambigen" sau „eterogen", propuse de acei care nu recunosc existența

---

[1] ML, p. 333—334.

[2] Graur, *Les substantifs neutres en roumain*, în Mél. ling., p. 31. Cf. Knud Togeby, *Le problème du neutre roumain*, în Cahiers Sextil Pușcariu, I, 1952, p. 266: „substantivele ambigene sînt acelea a căror rădăcină stabilește un echilibru între masculin și feminin, adică un gen complex pe care îl putem foarte bine numi neutru".

neutrului în română), întrucît numele neutre au, la singular, terminația masculinului, iar la plural, a femininului, de ex. sg. *scaun*, pl. *scaune*, echivalează cu a da o definiție pur formală a neutrului, fondată pe caracterele sale externe [1]; ideea esențială a neutrului este concepția de inanimat (neînsuflețit); desinențele sînt simple unelte, cu care se realizează opoziția între animate și inanimate [2].

Neutrul are o terminație specială, *-uri*, pentru pluralul numelor colective: *ochiuri*, de la *ochi* (pl. *ochi*).

S-a contestat neutrului de a forma o categorie gramaticală aparte [3]. Categoria sau conceptul este ideea, luată ca abstractă și generală. Categoria neutrului cuprinde, cu mici excepții, nume desemnînd „inanimate", prin opoziție cu „animatele" („însuflețite", și anume numele masculine și feminine); româna a creat, în interiorul genului animat, sub-genul personal.

Acei care contestă existența categoriei neutrului au arătat că există nume de lucruri, în română (deci, inanimate), care nu sînt neutre.

Obiecția e nefundată. Pentru a combate existența neutrului, în română, ar trebui arătat că există animate care sînt de genul neutru.

De fapt, există cîteva nume care se găsesc în această situație, de ex. *animal*, *dobitoc*, *mamifer*, *rumegător* etc. După o statistică bazată pe 1000 de cuvinte date de I. A. Candrea, în dicționarul său, animatele se repartizează după cum urmează: 0,1% nume de genul neutru, în raport cu 16,8% masculine și 8,4% feminine, pe cînd proporția pentru inanimate este următoarea: 6,2% masculine, 47% feminine și 21,5% neutre (din 100 de nume care desemnează inanimate, 8,30% sînt masculine, 62,92% feminine și 28,78% neutre) [4].

Sîntem deci îndreptățiți să trecem peste aceste cîteva excepții, a căror cantitate este neglijabilă [5].

Româna și italiana sînt singurele limbi, printre limbile romanice, care posedă neutrul. După cum s-a arătat, nici forma, nici sensul neutrului românesc nu corespund, în amănunte, neutrului latin: în română, numele de obiecte sînt masculine sau feminine, și forma neutrului latin nu corespunde nicidecum celei românești. Româna a reamenajat, prin urmare, în întregime, categoria neutrului.

---

[1] M. A. Gabinski, *Avtohtonye elementy v moldovskom jazyk*, în Voprosy jazykoznanija, V, 1956, p. 86–87, își însușește obiecția deja formulată, după care neutrul nu are desinență proprie, ceea ce nu e exact, pentru că pluralele în *-uri* sînt specifice neutrului (cf. A. Graur, *Sur la genre neutre en roumain*, în BL, V, 1937, p. 7). Combinația a două genuri nu poate da un al treilea gen, afirmă de partea lui Ch. Bazell (*The Rumanian Neuter: a Rejoinder*, în Cahiers Sextil Pușcariu, II, 1953, p. 54). Caracterele „marginale" nu pot caracteriza un gen gramatical, afirmă el (Ch. E. Bazell, *Has Rumanian a Third Gender?*, în *op. cit.*, I, 1952, p. 79), Leo Spitzer, (Word, 9, 153, p. 301) vorbește despre o „feminizare" a neutrelor, dat fiind desinența pluralului neutru, care se știe că este feminină.

[2] Întrebuințarea femininului plural sau a pronumelui personal feminin, cu valoare de neutru, în română (cf. *el vorbea multe, ai pățit-o*, v. Gr. lb. rom., I, p. 168; II, § 4) apare și în limbile romanice (Meyer-Lübke, Gr., III, 1894, § 88; cf. Leo Spitzer, BL, XVI, 1948, p. 103).

[3] Pentru Pușcariu, LR, I, București, 1940, p. 51–52 și 135–137, genul nu este o categorie lingvistică, ci un instrument sintactic.

[4] Dăm aceste cifre sub rezervă; ele figurează în I.I. Bujor, *Genul substantivelor în limba română*, LR, an. IV, 1955, nr. 6, p. 60.

[5] Vezi A. Graur, *Genul neutru în românește*, în LR, an. III, 1954, nr. 1, p. 42.

Fiind un fapt neromanic, existența neutrului, în română, a fost explicată prin influența substratului trac, întrucît albaneza posedă neutrul în aceleași condiții ca româna [1], sau prin influența slavă [2]. Căci slava posedă această categorie și opune inanimatul (neutrul) animatului.

Ținînd seamă de fapte, ar fi mai potrivit să vorbim mai degrabă de un factor „balcanic", comun graiurilor bulgare și macedonene, precum și albanezei și românei.

Dificultățile se ivesc de îndată ce pornim să studiem faptele cu de-amănuntul. Căci e impresionant, la prima vedere, de a constata că numele neutre slave sînt, în română, de genul feminin. E cazul numelor neutre în -*o*, redat în română prin -*ă* [3]: dr. *cislă, colivă, daltă, ocnă, pravilă* etc.: v. sl. *čislo*, *kolivo, dlato, okno, pravilo* etc.

Vom încerca să explicăm aci mai jos, aceste fapte.

1. Trecerea lui *o* neaccentuat slav meridional (bulgar) la *ă*, în română, se explică prin natura foarte deschisă a lui *o* slav, care a fost redat prin *ă*, în română, și prin *ë*, timbru vocalic apropiat de *ă* românesc, în albaneză. Româna nu cunoaște substantive neutre în -*ă*. Prin urmare, dr. *cislă* nu putea fi, în română, decît de genul feminin.

2. Pe de altă parte, sînt cazuri cînd cuvîntul împrumutat, de genul masculin sau feminin, are în română un sinonim de alt gen: astfel dr. *buřană* f. < r. *buran* m., dr. *buruiană, buriană* f. < s.-cr. *búrjan* m., dr. *hlibă* f. < ucr. *chlib* m. au trecut în română la feminin, pentru că *furtună, iarbă rea* și *pîine,* sinonime posibile ale acestor cuvinte, sînt de genul feminin.

3. În fine, numele împrumutate, de genul masculin sau feminin în limba de origine, au devenit neutre, în română, pentru că desemnau inanimate și desinența lor nu se opunea la schimbarea de gen. Iată, într-adevăr, cîteva cuvinte franceze, masculine sau feminine, împrumutate în cursul secolului al XIX-lea, care sînt de genul neutru în română [4]: fr. *atelier* m., *(voiture) automobile* f., *billet* m., *binocle* m., *boulevard* m., *minute* f., *monument* m., *procès* m., *téléphone* m., *tramway* m., *tribunal* m. > dr. *atelier, automobil, bilet, binoclu, bulevard, minut, monument, proces, telefon, tramvai, tribunal,* toate de genul neutru.

În urma examenului nostru, considerăm deci ca un fapt cîștigat că neutrul, în română, este genul inanimatelor.

---

[1] Knud Togeby, *Le neutre en roumain et en albanais*, în Cahiers Sextil Pușcariu, II, 1953, p. 121 ș.u. Neutrul, în albaneză, e o moștenire din indo-europeană, care făcea distincția între animate și inanimate; în albaneză, numele colective sînt neutre. Neutrul întrebuințează articolul masculinului și femininului, precum și pe -*të*, articolul formei determinate a numelui la plural (Pekmezi, Gr. alb. Spr., p. 82, 86, 91 și 92; Jokl, *Ling. kult. Unters.*, p. 256 și 289).

[2] V. expunerea noastră din *SCL*, I, 1950, p. 233 ș.u. Pentru asemănările dintre neutrul românesc și cel rusesc, v. E. Seidel, *Studie zur Sprachtypologie*: *rumäno-russische Kriterien*, în BL, XIII, 1954, p. 63–64.

[3] A. Graur, *Genul neutru în românește*, în *op. cit.*, p. 33.

[4] Alte exemple la A. Graur, *Les substantifs neutres en roumain*, în *op. cit.*, p. 40–41.

În interiorul genului animat, format din masculin și feminin, româna distinge nume proprii sau comune care desemnează persoane sau animale personificate [1].

Genul personal e marcat prin morfemele următoare:

1. complementul direct, la acuzativ, e format cu ajutorul prep. *pe*: *l-am văzut* pe *Gheorghe*, *l-am văzut* pe *boul de X*, *vulpea l-a urmărit* pe *vulpoi*. *Pe* nu poate fi întrebuințat cu nume de lucruri;

2. genitiv-dativul numelor proprii masculine și al unor nume comune masculine e format cu ajutorul lui *(a)lui*: *i-am spus* lui *Gheorghe*, *i-am spus* lui *tata*.

În limba vorbită, tendința este de a întrebuința pe *lui* și înaintea numelor feminine: *i-am spus* lui *Maria*, *i-am spus* lui *mama*;

3. numele de persoane precum și numele viețăților sau ale lucrurilor personificate formează vocativul masculin în *-e* și vocativul feminin în *-o*: masc. *Nicolae*, *frate*, fem. *Stanco*, *Puico*, *frumoaso*;

4. genitiv-dativul numelor feminine de persoane terminate în *-ca*, *-ga* la nominativ, este *-căi*, *-chii* sau *-găi*, *-ghii*: *Anicăi*, *Anichii*, *Olgăi*, *Olghii*. Astfel, genitiv-dativul numelui pr. *Puica* este *Puichii*, pe cînd numele comune fac genitivul-dativul în *-cii*, *-gii*: *vacă-vacii*, *dungă-dungii*, *puică-puicii*;

5. numele proprii feminine al căror radical conține diftongul *ea* sau *oa* conservă, la genitiv-dativ, diftongul, pe cînd la numele comune diftongii sînt suprimați înaintea lui *-i*: *Neaga—Neaghii*, *Ioana—Ioanei*, dar *seara—serii*, *floarea—florii*;

6. adjectivul posesiv e legat direct de nume, la numele de rudenie: *unchiu-meu*, *soacră-mea*, dar *vecinului meu*, *vecinei mele*;

7. întrebuințarea pronumelui personal *dînsul*, numai la nume de persoană (la origine, și la nume de lucruri, întrebuințare pe care o regăsim astăzi în graiurile dacoromâne): *i-am spus* dînsului [2].

Toate aceste distincții, care caracterizează genul personal, în română, sînt o mărturie de grija limbii române de a crea o diferență între numele comune și numele de persoană.

Româna are deci un simț ascuțit al animatului și inanimatului; în interiorul animatului, a creat o distincție între numele de persoană și numele de viețuitoare. Aceasta constituie o particularitate distinctivă, care contribuie la întărirea trăsăturilor caracteristice ale românei, față de celelalte limbi romanice. Preocuparea concretului pare a fi cauza distincției între animat și inanimat, și, în interiorul animatului, între persoane și viețuitoare.

Constituirea genului personal, în română, are o paralelă în limbile slave, și anume în vechea slavă, în rusă și în polonă.

---

[1] Asupra genului personal în limba română, v. expunerile următoare: C. Racoviță, *Sur le genre personnel en roumain*, în BL, VIII, 1, 1940, p. 154—158; A. Graur, *Contributions à l'étude du genre personnel en roumain*, în *op. cit.*, XIII, 1945, p. 97—104; Eugen Seidel, *Gibt es ein Genus personale?* în *op. cit.*, XVI, 1948, p. 5—93; *Gr. lb. rom.*, I, p. 126—127. După Seidel (l.c., p. 83), nici româna, nici alte limbi n-au gen personal, ci un gen animat, prin, care viețuitoarele sînt opuse neviețuitoarelor. În privința vechimii genului personal în limba română (cf. Seidel, l.c., p. 11), menționăm că e atestat în cele mai vechi texte românești (sec. al XVI-lea: C. Racoviță, *op. cit.*, p. 155).

[2] Vezi: Al. Niculescu și Al. Roceric, *Pronumele dînsul în limba română*, în SCL, 1957, nr. 3.

Încă din vechea slavă, genitiv-acuzativul e întrebuințat la numele de persoană și e extins la toate viețuitoarele. Distincția între animat și inanimat se aplică numelor masculine, și numai la singular; genul personal, în vechea slavă, este un sub-gen al masculinului.[1] În afară de masculin și de feminin, rusa și polona cunosc un sub-gen animat (nume care desemnează persoane și animale; în polonă, numai la pluralul masculinelor, la nominativ și acuzativ) [2] și un sub-gen inanimat (noțiuni abstracte și colectivități). Paralelismul între română și slavă e evident (dar amănuntele nu coincid: dezvoltarea genitiv-acuzativului, în rusă).

Putem deci conchide că în română, în polonă și în rusă existența neutrului a determinat, prin corelație congruentă [3], creația genului personal, în mod independent în fiecare din aceste limbi.

Dacă încercăm să pătrundem și mai adînc în această problemă, constatăm un paralelism în mentalitatea vorbitorilor care au creat, în aceste trei limbi, categorii asemănătoare.

Ne oprim la acest punct al expunerii noastre. Scopul nostru a fost de a arăta că, plecînd de la categoria neutrului, moștenit din latină, româna a reamenajat această categorie gramaticală și a creat un sub-gen, personal, ca rusa și polona, dezvoltînd distincția dintre animat și inanimat, nume de persoane și nume de viețuitoare. [4] Materia articolului de mai sus a făcut obiectul unei comunicări (28 octombrie 1957) la Cercul lingvistic din Copenhaga, sub președinția prof. Louis Hjelmslev.

La „discuții", prof. Hjelmslev a spus următoarele [redacția mea, după minuta luată în timpul expunerii].

Prof. Louis Hjelmslev:

„Ce e neutrul? Un gen gramatical. Pentru a rezolva problema genului gramatical, se inventează genuri. Un neutru a fost creat în limbile balcanice. E oare un neutru? Cu ce drept îl numim neutru? E vorba de un nume masculin la singular și feminin la plural. În semitică există același lucru, dar nu e un neutru. Polaritatea [= *opoziție*] *din semitică este totuși recunoscută. Deci: substantive cu polaritate. Să nu spunem neutru! Căci ar echivala cu a confunda noțiunile. Se pretinde că polaritatea românească poate fi urcată pînă la neutrul*

---

[1] A. Meillet, *Recherches sur l'emploi du génitif-accusatif en vieux slave*, Paris, 1897, p. 5 164 și 168. În bulgară, ca și în română, sub-genul personal masculin cuprinde numai nume de persoană, cu excepția numelor de animale. Vezi: H. Wissemann, *Die Scheidung zwischen Belebten und Leblosem im Slavischen*, în Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, Bd. 73, 1956, p. 139—140 și Beaulieux, Gr. bg., p. 41.

[2] Vezi Konrad Drzewiecki, *Le genre personnel en polonais*, Paris, 1918, p. V. ș.u., 51 ș.u.

[3] Roman Jakobson, *Zur Struktur des russischen Verbums*, în *Charisteria Guilelmo Mathesio... oblata*, Praga, 1932, p. 79 și L. Hjelmslev, *Sur l'indépendance de l'épithète*, Copenhaga, 1956, p. 12: slava reintroduce și adaugă, în interiorul masculinului (și pluralului), o distincție între animat și inanimat, personal și nepersonal.

În studiul său *Animé et inanimé, personnel et non-personnel* (în Travaux de l'Institut de Linguistique, I, 1956, Paris, p. 155 ș.u.), L. Hjelmslev a arătat că tendința care a creat în limba slavă genul personal a continuat să acționeze în fiecare limbă slavă în parte. Limbile slave cunosc distincția dintre animat și inanimat (afară de bulgară și macedoneană, unde distincția se face mai degrabă între personal și nepersonal). V. *op. cit.*, în special p. 181 ș.u., consacrate limbilor slave.

[4] Neutrul în aromână, ca în dacoromână (Capidan, *Arom.*, I, p. 381—383).

latinesc. Urcată, da. Dar nu se identifică cu neutrul latin. Căci cu ce drept se utilizează un criteriu genetic *pentru a desemna categorii actuale care sînt diferite ? !*".

(SCL, VIII, 1957, p. 407–411)

II

Ne propunem să reluăm aici o problemă pe care am mai tratat-o în altă parte [1], adăugînd unele consideraţii noi.

Iată, în cîteva rînduri, esenţialul studiului pe care l-am consacrat neutrului şi genului personal în limba română, publicat anterior [2].

Neutrul, în română, este o categorie gramaticală semnalată prin semne certe, şi anume desinenţa masculinului, la singular, şi a femininului, la plural: sg. *scaun*, pl. *scaune* şi desinenţa *-uri* a pluralului numelor colective (*ochiuri* în raport cu *ochi*, pluralul lui *ochi*). *Ideea esenţială a neutrului este concepţia de inanimat. Nu există animate de genul neutru* (afară de unele excepţii neglijabile: cuvinte împrumutate în cursul sec. al. XIX-lea).

Neutrul românesc nu corespunde, nici în ceea ce priveşte forma, nici în ceea ce priveşte amănuntele sensului, neutrului latin. El provine dintr-o reamenajare a materialelor limbii, fapt românesc care nu poate fi explicat prin dezvoltarea în comun a românei cu graiurile bulgare, macedonene şi albaneze (dar v. mai jos, p. 607), ci cu o tendinţă proprie a limbii române. Faptul că anumite cuvinte împrumutate din limbile slave sau din franceză şi-au schimbat genul, în română, se explică, de fiecare dată, prin consideraţii speciale.

Genul personal, în română, s-a constituit în interiorul genului animat: e rezervat numelor de persoane şi de animale personificate. Genul personal e marcat prin morfeme speciale. Comparaţia cu limbile slave (vechea slavă, rusa şi polona), care şi-au constituit, fiecare în parte, un gen personal, e interesantă, dar detaliile nu coincid. Româna are un sens ascuţit al animatului şi inanimatului.

Româna posedă trei genuri: masculinul, femininul şi neutrul; dacă nu ţinem seamă de diferenţierea după sex, cele trei genuri se reduc la două, şi anume la masculin şi la feminin, care formează împreună genul animat, pe cînd neutrul formează genul inanimat. Neutrul se aplică inanimatelor, colectivelor şi abstractelor.

Trebuie totuşi spus că inanimatul conţine şi un mare număr de nume masculine şi feminine: în momentul constituirii categoriei gramaticale a neutrului, cînd s-a procedat la o reamenajare a neutrului cu materialele existente (nume inanimate masculine şi feminine la singular şi la plural, şi nume feminine la plural), singure animatele nu au fost incluse în categoria neutrului. Ceea ce este prin urmare esenţial, după cum am indicat mai sus,

---

[1] ML, p. 333–334.

[2] *Despre genul neutru şi genul personal în limba română*, mai sus, p. 596, unde se dau indicaţiile bibliografice necesare. V. I. Pătruţ, *Sur le genre „neutre" en roumain*, în MO, p. 291–301 (autorul neagă existenţa neutrului în română şi participarea slavei la crearea acestei categorii gramaticale).

este faptul că *nu există animate care să fie de genul neutru* [1]. Aceasta confirmă intr-un mod indiscutabil existența categoriei neutrului în română, și ne împiedică de a admite existența *polarității* în română (opoziția masculinului, la singular, și a femininului, la plural, v. mai sus: sg. *scaun*, pl. *scaune*), care nu formează un gen aparte. Căci de ce ar fi necesar să existe nume care să fie masculine, la singular, și feminine, la plural, și să nu se marcheze, prin aceasta, apartenența la un sistem, la o categorie a genului? „Polaritatea" ea singură, izolată de sistem și neformînd un gen, e incapabilă să răspundă la această întrebare. Pe cînd existența neutrului, ca o categorie a genului, justifică faptul că acest gen gramatical, cînd s-a constituit, și-a luat desinențele acolo unde le-a găsit.

După cum s-a arătat, româna tinde să-și creeze un gen personal.

Au fost enumerate semnele caracteristice ale genului personal al limbii române, care sînt numeroase.

Iată cîteva observații pe marginea studiilor recente care sînt consacrate întrebuințării prep. *pre* în română, una din mărcile genului personal [2].

Faptului că prep. *pre* este un semn al genului personal i s-a obiectat că *pre* se întrebuințează și înaintea numelor de animale. Un exemplu ca *oaia nu-l lasă pe miel* e, într-adevăr, foarte clar [3].

Prep. *pre* este, prin urmare, un indice al genului animat și, *eo ipso*, al genului personal, care este un sub-gen al genului animat.

Construcția cu *pre* are paralele în alte limbi romanice: și aici, complementul drept e introdus printr-o prepoziție, cînd e vorba de o ființă umană; aceste construcții își au rațiunile lor gramaticale. Dar este o eroare de a explica întrebuințarea lui *pre*, în aceste cazuri, exclusiv prin cauze gramaticale (necesitatea de a distinge cazul regim direct de cazul subiect). Căci problema e mult mai complexă și interesează categoria genului. Astfel, *pe* e întrebuințat pentru a completa o determinare: *văzînd împăratul fata* (formă determinată cu art. *-a* fem., deci *pe* e inutil), dar *văzînd împăratul pe fată (fată,* formă nedeterminată, deci e necesară prep. *pe)*.

După cum se vede, articolul este un determinant puternic.

Numele proprii sînt întotdeauna construite cu *pre*, căci numele propriu cere o determinare majoră, întrucît denumește o ființă unică.

Așadar, o necesitate de acest ordin a făcut din *pre* unul din semnele genului personal. Căci numele propriu, în română, nu poate fi construit fără prepoziția *pre: l-am văzut pe Gheorghe, am văzut-o pe Maria.*

După cum se vede, crearea genului personal răspunde bine tendinței motivării, semnalată de L. Hjelmslev [4]. Această tendință apare, dispare și reapare în cursul evoluției indo-europenei, și cu deosebire în cursul evoluției limbilor slave [5]. Aceasta explică de ce neutrul, care e plasat la opusul genului personal, nu posedă desinențe proprii, fapt invocat de acei care neagă existența neutrului în română. Căci neutrul, în română, nu continuă formal

---

[1] Acest fapt caracteristic e relevat de Roman Jakobson, în studiul său *On the Roumanian Neuter*, în *Mélanges linguistiques offerts à Emile Petrovici*, CL, III, 1958, supliment, p. 237—238.

[2] Al. Niculescu, *Sur l'objet direct prépositionnel dans les langues romanes*, în *Recueil*, p. 167—185, și Liviu Onu, *L'origine de l'accusatif roumain avec* pre, în *op. cit.*, p. 187—209.

[3] I. Chițimia, *Genul personal în limbile polonă și română*, în *Rom. sl.* III, 1958, p. 39.

[4] Louis Hjelmslev, *Animé et inanimé, personnel et non personnel*, în *Travaux de l'Institut de Linguistique*, Paris, 1956, I, p. 164.

[5] Id., *Sur l'indépendance de l'épithète*, Copenhague, 1956, p. 12 și Id., *op. cit.*, p. 176.

nici neutrul latin, nici neutrul slav, dar s-a reconstituit, la o dată istorică, ca gen gramatical, făcînd uz de materiale existente în limbă.

Expunerea noastră ar putea să fie rezumată după cum urmează: categoria neutrului în română

animat (mărci proprii) inanimat (lipsă de mărci proprii şi pl. colectiv, în *-uri*)	masculin şi feminin	personal nepersonal

Reiese din expunerea noastră că principalul caracter al neutrului este de a fi consacrat inanimatelor şi de a fi închis animatelor. Cît priveşte genul personal, el posedă o serie de mărci care îi permit să individualizeze numele.

Robert A. Hall Jr., *The Semantics of the Rumanian Neuter*, Rumanian Studies, 2, 1972, p. 189—192: „The term. neuter for Rumanian, as justified by the restriction on its sex-reference and as a convenient label; but its use for Italian (Bonfante) would be wholly myistified", Bodo Müller *(Das morphemmarkierte Satjobjekt der romanischen Sprachen (der sogennante präpositionale Akkusativ, ZRPh.*, 87, 1971, p. 477—519) a văzut că există două construcţii, în limba română (cf. expunerea noastră din *Études linguistiques*, The Hague, 1973, p. 65): 1. construcţia obiectului cu *pe* (*cheamă pe fată*), 2. *cheamă fata* (cu articol).

III

Ne propunem să examinăm aici cîteva cazuri de împrumut pe care le-am putea numi „stranii", fiind provocate de influenţe nedemonstrabile.

Începem cercetarea noastră prin problema genului neutru în limba română. Această problemă a fost în timpul din urmă deseori dezbătută, atît în ţară cît şi în străinătate [1]. Ea poate fi formulată în modul următor:

Contrar majorităţii celorlalte limbi romanice, româna posedă trei genuri gramaticale: masculinul, femininul şi neutrul. Dacă nu ţinem seamă de diferenţierea după sex, numărul genurilor din limba română se reduce la două, şi anume genul *animat*, compus din masculin şi feminin, şi genul *inanimat*, reprezentat prin neutru (inanimate, colective, abstracte).

De ce româna posedă un neutru?

Istoria limbii române ne învaţă că româna nu a moştenit neutrul din latină, pentru că neutrul românesc nu corespunde în nici un fel neutrului latin. Perspectiva istorică ne lasă să vedem că neutrul s-a constituit la un moment dat al evoluţiei limbii române, cu elemente existente în limbă: desinenţa masculinului, la singular: *scaun*, şi a femininului, la plural: *scaune*, şi desinenţa *-uri* (< lat. *ora*), caracteristică neutrului: *ochi*, sg. m. — *ochiuri*, pl. neutru şi *ochi*, pl. m.

Ceea ce este deci esenţial, pentru neutrul românesc, este ideea de inanimat: *nu există animate, în limba română, de genul neutru.*

[1] V. mai sus, p. 597.

Fără a intra mai adînc în amănunte, aceste cîteva precizări ne permit să abordăm chestiunea originii neutrului în română.

Oare neutrul românesc poate fi explicat printr-o interferență cu bulgara? (Unele trăsături ale structurii limbii române au fost explicate prin adstratul slav meridional: slavii, învățînd limba romanică, au introdus într-însa particularitățile propriei lor limbi.) În cazul comparației cu neutrul latin, răspunsul este însă neagtiv: faptele nu coincid.

Se pare deci că trebuie să explicăm constituirea genului neutru în limba română printr-o tendință proprie, ca un efect al „tendinței la motivare", sau la „manifestum optimum", care apare, reapare și dispare, în cursul istoriei indo-europenei, așa cum a arătat L. Hjelmslev [1].

Această tendință explică, între altele, reintroducerea distincției între animat și inanimat în limbile slave, în spaniolă și în română.

Principiul „motivării", invocat de L. Hjelmslev, privește raportul dintre forma și substanța cuvîntului. Acest raport poate fi mai mult sau mai puțin „motivat": o categorie formală a conținutului poate corespunde, într-o măsură mai mare sau mai mică, unui conținut logic. Dar, în cursul evoluției limbilor, acest raport poate slăbi sau chiar să dispară în întregime: astfel, pentru un francez din zilele noastre, distincția după gen a unor obiecte domestice ca *chaise* „scaun" f. sau *couteau* „cuțit" m., de exemplu, nu e motivată; ea nu mai corespunde unui conținut logic. Dar în cursul evoluției limbilor, ca o reacțiune împotriva acestei tendințe a dispariției motivării, se întîmplă că limba caută să „motiveze" ceea ce a devenit „nemotivat": după cum am văzut, limbile slave au creat astfel distincția animat-inanimat (personal-nepersonal), distincție „motivată" în raport cu distincția masculin-feminin, care își pierduse motivarea logică. Și tot astfel s-a întîmplat cu româna, care și-a constituit un inanimat (neutru), opus genului personal, format în interiorul animatului, care este rezervat numelor de persoană și de animale personificate [2].

A doua problemă asupra căreia am vrea să aruncăm o privire este problema palatalizării consoanelor în limba română.

O parte a graiurilor românești, în epoca contemporană, cunoaște fenomenul palatalizării oclusivelor și semioclusivelor labiale, înaintea unei vocale prepalatale. Această tendință la palatalizare s-a exersat în cursul secolelor, dar ea nu s-a manifestat în același timp asupra ansamblului consonantismului românesc: oclusivele labiale (și labiodentale: *f*, *v*) au fost palatalizate probabil cu puțin înainte de secolul al XVI-lea, într-o parte a domeniului românesc. Astfel, *p*, *b*, *m*, *f* și *v* au trecut la *p'*, *g'*, *n'*, *h'* și *g'* *(y)* într-o bună parte a teritoriului nord-dunărean și în graiurile românești sud-dunărene, pe cînd graiurile românești nord-dunărene din nord-vestul Transilvaniei, Țara Românească și Oltenia ignoră acest fenomen.

Fără îndoială, sîntem ispitiți să explicăm acest fenomen prin influența slavă meridională, și în special prin influența graiurilor bulgărești de est

[1] Louis Hjelmslev, *Animé et inanimé, personnel et non personnel*, în *Travaux de l'Institut de Linguistique*, I, Paris, 1956, p. 157 ș.u.; G.L. Hall and J. St. Clair-Sobell, *Animate Gender in Slavonic and Romance Languages*, în *Lingua*, IV, 1954, p. 194 ș.u. Această tendință apare în limba engleză din zilele noastre, care a creat opoziția gramaticală personal-nepersonal, după cum a arătat A. V. Isačenko (*Cahiers F. de Saussure*, 7, 1948, p. 22); astfel, se face distincția în întrebuințarea pronumelui relativ: *who*: personal și *which*: nepersonal· *the man who came*, dar *the book which you gave me*.

[2] V. mai jos, p. 606 ș.u.

asupra limbii române; dar atît data fenomenului, cît și faptul că el nu interesează decît o parte a graiurilor românești și că palatalizarea oclusivelor dentale constituie un fenomen aparte, atît în ceea ce privește data inovației, cît și repartiția lui teritorială (a fost semnalat în majoritatea teritoriului nord-dunărean), ne obligă să atribuim aceste inovații unei tendințe proprii a limbii române [1].

După cum vedem, cele două fenomene pe care le-am examinat rapid, unul gramatical și celălalt fonetic, se pot explica, după părerea noastră, prin jocul tendințelor proprii unei singure limbi fără a recurge la interferența cu o limbă străină.

(RLiR, XXV, 1961, p. 369–371).

IV

Problema neutrului, în limba română, a dat naștere, în timpul din urmă, la numeroase discuții.

Ne propunem ca în paginile următoare să încercăm o rezolvare a ei, bazată pe date noi [2].

Considerăm lucrările anterioare cunoscute; ele constituie un bun comun, de la care pornesc cercetările noi [3].

Ceea ce domină problema e faptul că neutrul exclude animatul.

1. Neutrul este o categorie gramaticală vie, în limba română. Româna a moștenit numai desinența de plural *-ora* (> *-uri*) a neutrului latin. Din acest punct de vedere, româna se deosebește de spaniolă și de franceză, care nu au reînviat categoria neutrului, ci au conservat numai cîteva unelte gramaticale care exprimau neutrul, în latină. Astfel, în spaniolă, pronumele neutre *algo, eso, ello,* precum și articolul *lo,* iar în franceză pronumele demonstrative, indefinite sau relative *ceci, cela, ça, quoi.* Neutrul e conservat, însă, în italiană, și servește pentru a denumi colective (inanimate). Astfel, desinența *-a* a neutrelor latine de declinarea a -2-a: it. *le braccia, le ossa* etc. și articolul neutru *lo,* diferit de articolul masc. *lu:* it. *lo male,* dar *lu patre.*

În sfîrșit, italiana, ca și româna și alte limbi indo-europene, întrebuințează, pentru a exprima neutrul, desinența substantivelor masculine, la singular, și feminine, la plural: sg. *il frutto* — pl. *le frutta* [4].

---

[1] V. mai sus, p. 622 ș.u.

[2] Metodele de care dispune astăzi lingvistica marchează un progres față de trecut. În 1928, Al. Graur (într-un articol reprodus în Mél. ling. p. 42) făcea constatarea următoare: „Il ne semble pas que la question (problema neutrului în română) soit soluble; la linguistique, en tout cas, ne nous fournit pas de moyen pour la résoudre", părere care nu mai corespunde cu stadiul actual al cunoștințelor noastre.

[3] Menționăm studiile noastre anterioare, consacrate acestui subiect: *Neutrul în română,* în SCL, I(1950), p. 233–235; și aici mai sus, p. 596 ș.u. și p. 606 ș.u. În studiile noastre citate am abordat problema neutrului în perspectiva ei reală, laolaltă cu a genului personal. Ele conțin întreaga bibliografie a problemei, la care se adaugă indicațiile date în notele următoare, precum și mențiunea lucrării lui Oct. Nandriș, *Le genre, ses réalisations et le genre personnel en roumain,* în RLiR, XXV (1961), p. 47–74: influența substratului autohton ar fi oprit dispariția neutrului latin. Crearea genului personal (ca în spaniolă). Mărcile genului personal.

[4] Giuliano Bonfante, *Esiste il neutro in italiano?*, în Quaderni dell'Istituto di Glottologia, VI (1961), Bologna, 1962, p. 103–109. Pentru exemplele de neutru în italiană, v. Rohlfs, HGI, II, p. 56, 81, 134, 172, 183.

2. După dispariția neutrului, în latina dunăreană [1], asistăm, la un moment dat, la renașterea lui, probabil în epoca de comunitate a românei, întrucît aromâna procedează la fel ca dacoromâna [2], folosind desinențele masculinului, la singular, și femininului, la plural, pentru a exprima neutrul, precum și vechea desinență *-ora* a neutrului latin, pentru pluralul numelor colective: dr. (masc). sg. *scaun* — (fem.) pl. *scaune* (n.) pl. (de la *ochi*) *ochiuri*, arom. (m.) sg. *braț* — (f.) pl. *brațe* (n.) pl. (de la *arńiu*) *arńiuri* [3].

3. În limbile care posedă neutrul, constituirea acestei categorii gramaticale, opusă masculinului și femininului, e bazată pe tendința generală a limbilor de a stabili o relație între formă și substanță.

Această tendință reacționează împotriva arbitrarului semnului lingvistic. L. Hjelmslev a relevat tendința la motivare sau la manifestum optimum a limbilor, opusă tendinței conservatoare. Tendința la motivare apare, dispare, și reapare în cursul evoluției limbilor: i se datorează reintroducerea unor vechi distincții dispărute. Acțiunea ei a provocat crearea categoriei neutrului în diverse limbi indo-europene.

Vom lua ca exemplu faptele din tokharică [4] și din română, două limbi indiscutabil separate și atestate la date diferite ale evoluției indo-europenei, la care o influență reciprocă este prin urmare exclusă.

În aceste două limbi, neutrul s-a pierdut.

La origine, în indo-europeană, numele erau repartizate în animate și inanimate. Neutrul (inanimat) era caracterizat prin flexiune, desinențe proprii și vocalismul tranșei predesinențiale. Ulterior, această distincție s-a pierdut și s-a trecut la o opoziție sexuală, masculin și feminin. Noua situație a avut drept rezultat eliminarea neutrului [5].

Vechiul sistem al genului, din indo-europeană, a fost înlocuit, în tokharică, printr-o altă clasificare, cu opoziția masculinului și femininului și un gen „comun" (sau neutru).

---

[1] G. Ivănescu (SCL, VIII, 1957, p. 299 ș.u.) afirmă că neutrul nu s-a păstrat în Romania Occidentală, iar în română că este continuatorul celui latin. Vederile lui Vl. Hořejši (SCL, VIII, 1957, p. 415 ș.u. potrivit cărora româna nu ar avea decît 2 genuri (masculin și feminin), sînt combătute de Al. Graur, *Studii de lingvistică generală*, București, 1960, p. 352.

[2] A. Graur, *Les substantifs neutres en roumain*, în *Mél. ling.* p. 31—42: nici în privința formei, nici în a sensului neutrul latin nu concordă cu cel românesc. Și mai departe, arată că „il ne s'agit donc pas d'une survivance latine qui aurait été gardée en roumain par simple conservatisme, mais bien du développement d'une catégorie grammaticale qu'on sentait nécessaire" (p. 42). Capidan, *Arom.*, p. 381—383.

[3] Expunerea care urmează reproduce, cu unele modificări și adaosuri bibliografice, textul comunicării noastre la al IX-lea Congres internațional al lingviștilor, prezentată la Cambridge (S.U.A.) în ședința din 3 august 1962. Ulterior, la 28 septembrie 1962, am prezentat rezultatul cercetărilor noastre într-o comunicare ținută la Circolo linguistico fiorentino. Cu acest prilej, prof. Giacomo Devoto, președintele Cercului, ne-a comunicat observațiile următoare: în problema neutrului, totul se petrece ca și cum, după o perioadă de motivare logică, în care criteriul sensului domină, urmează o perioadă de motivare formală (gramaticală), în care domină criteriul formei. Așadar, nu perioadă de motivare și nemotivare, ci perioadă de motivare *logică* și de motivare *formală*.

[4] Apropierea cu tokharica e indicată și de Al. Graur, *Studii de lingvistică generală*, p. 348.

[5] J. Lohmann, *Genus und Sexus*, Göttingen, 1930, p. 80—81; A. Meillet, *Introd. à l'étude comparat. des lg. indo-europ.*[7], Paris, 1934, p. 189—191; L. Hjelmslev, *Animé et inanimé, personnel et non-personnel*, în *Travaux de l'Institut de Linguistique*, I, Paris, 1956, p. 155—199; V. V. Ivanov, în *Actes du VIIIe Congrès international des linguistes*, Oslo, 1958, p. 611.

Tokharica și-a creat deci un nou neutru, pentru a desemna inanimatele. Pentru a marca această categorie, limba a recurs la procedeul cel mai simplu, prin întrebuințarea desinențelor existente ale masculinului și femininului. Tokharica a dat, prin urmare, singularului neutru desinența masculinului, iar pluralului neutru desinența femininului [1].

Româna a procedat într-un fel analog.

Studiile consacrate genului, în română, sînt fundate pe concepția tradițională, după care genul exprimă sexul (masculin sau feminin). Potrivit acestei concepții, neutrul nu este nici unul din aceste două: nici masculin, nici feminin. Majoritatea gramaticilor adoptînd acest criteriu au fost astfel aduși să refuze de a recunoaște existența neutrului în română. După acest mod de a vedea, româna posedă genul „ambigen" (sau „eterogen"), pe lîngă masculin și feminin.

Această clasificare este bazată pe faptul că româna, ca și tokharica (v. mai sus), întrebuințează pentru a marca neutrul desinența numelor masculine, la singular, și a numelor feminine, la plural: sg. m. *scaun*, pl. f. *scaune*.

Prin evocarea tendinței comune mai multor limbi indo-europene, de a marca distincția între „animat", și „inanimat", faptele românești pot fi explicate într-altfel.

Neutrul a fost creat, în română, pentru a exprima inanimatul [2]; căci nu există, în limba română, animate care să fie de genul neutru [3].

În privința desinențelor, româna a recurs, ca și tokharica, la uneltele gramaticale pe care le avea la îndemînă, și anume la desinența masculinului, pentru singular, și a femininului, pentru plural.

Prin crearea neutrului, româna s-a arătat sensibilă la clasificarea numelor în animate și inanimate (în slavă, de asemenea, neutrul exclude animatul, și cu deosebire „sexuatul") [4]. Româna a mers de altfel încă mai departe, în această direcție, căci a creat, în interiorul animatului, un gen personal (nume

---

[1] W. Schulze, E. Sieg. W. Siegling, *Tokharische Grammatik*, Göttingen, 1931, p. 32, 33.

[2] V. studiul nostru *Remarques sur la catégorie du genre en roumain*, în Studia linguistica XIII (1959), p. 133—136 și în cartea noastră *Linguistica*, The Hague, 1965, p. 83—86.

[3] Deseori, motivele pentru care unele nume fac parte din genul animat ne scapă, ceea ce nu înseamnă că aceste motive nu există (fără îndoială, sînt nume care au desemnat forțe în acțiune, ca lat. *uentus*, care e masculin etc.); L. Bloomfield, *Lg.*, p. 271—272: în algonchină, numele „zmeurei", al „căldării" și al „genunchiului" sînt de genul animat.

[4] Există cazuri de „extindere" a animației; cf. în rusă *вот вино, я его куплю*, sau în română: *am cumpărat cartea* pe *care m-ai rugat* (G. L. Hall-J. St. Clair Gobell, *Animate Gender in Slavonic and Romance Languages*, în Lingua, IV (1954), p. 194 și J. Kuryłowicz, *Personal and Animate Genders in Slavic*, în Lingua, XI (1962), p. 249—255: înlocuirea acuzativului prin genitiv la singularul numelor masculine animate, atestată în limbile slave la o epocă preistorică, nu e cauzată de tendința de a distinge animatul de inanimat, ci de a distinge acuzativul de nominativ, obiectul de subiect, în interiorul genului personal sau animat, și de a evita confuzia.

Această explicație s-a dat pentru faptele din română, în care obiectul direct la substantivele animate e format cu ajutorul prep. *pre* (L. Onu, în *Recueil*, București, 1959, p. 187 ș.u.), dar i se opune faptul că totuși *pre* nu se întrebuințează la genul inanimat. De ce, în cazul acesta, nu s-a simțit nevoia de a se crea un mijloc pentru evitarea confuziei amintite? Explicația întrebuințării lui *pre* la animate (deci, nu numai la numele de persoane, ci și la numele de animale, în exemple ca: *oaia nu-l lasă* pe *miel să sugă*, sau: *boul l-a lovit* pe *cal*. I. Chițimia, în Rom. sl. III, 1958, p. 31 ș.u.) stă în faptul că prin întrebuințarea lui *pre* numele capătă o individualizare mai puternică, iar numele propriu este el însuși caracterizat prin unicitatea sa (A. Niculescu, în *Recueil*, p. 171 ș.u.). De aceea *pre* poate lipsi, cînd numele e urmat de un determinativ care individualizează noțiunea: *publicul a încurajat sportivii români* (A. Niculescu, *op. cit.*, p. 174).

Limba engleză din zilele noastre a creat opoziția gramaticală personal-nepersonal; se face distincția în întrebuințarea pronumelui relativ: *who* (personal) și *which* (nepersonal): A. Isačenko, în Cahiers F. de Saussure, 7, 1948, p. 22.

de persoane și de animale personificate), ca în vechea slavă, în rusă și în polonă. În aceste limbi, animatul se opune inanimatului (neanimat), și personalul ne-personalului.

Româna nu a moștenit neutrul din latină, căci neutrul dispăruse din latină încă din primele secole ale erei noastre. (Am văzut mai sus că resturi ale desinențelor neutrului latin s-au menținut în limbile romanice occidentale, și cu deosebire în italiană, la substantivele cu sens colectiv.) Trebuie respinsă ipoteza unei influențe a limbilor slave meridionale, căci faptele nu coinc id [1]

Genul gramatical exprimă forma pură. Dar categoria genului e legată de substanța semantică a morfemelor și faptele semantice sînt fapte de apreciere, deci subiective. Evoluția genului se explică așadar, prin dezvoltarea aprecierii subiective a faptelor [2].

În rusă, genul animat cuprinde două categorii corelative: femininul, membru marcat, și masculinul, membru nemarcat, opuse amîndouă inanimatului (sau ne-animat), care cuprinde neutrul [3].

Tendința la „motivare", pe care am mai menționat-o în prezenta expunere, explică în mod mulțumitor reintroducerea neutrului, în tokharică, în română și în celelalte limbi indo-europene.

Principiul motivării, după cum a arătat L. Hjelmslev, se referă la raportul dintre forma și substanța cuvîntului. Acest raport poate fi mai mult sau mai puțin „motivat": o categorie formală a conținutului poate corespunde, într-o măsură mai mare sau mai mică, unui conținut logic. Dar, în cursul evoluției limbilor, acest raport poate slăbi sau chiar dispare în întregime: astfel, pentru cineva din zilele noastre care vorbește franțuzește, distincția după gen a diverselor obiecte domestice, ca *la chaise* (fem.) „scaunul", sau *le couteau* (masc.) „cuțitul", de exemplu, nu e motivată. Dar în cursul evoluției limbilor, ca o reacțiune împotriva acestei tendințe a dispariției motivării, se întîmplă că limba caută să „motiveze" ceea ce a devenit „nemotivat": după cum am văzut, limbile slave au creat în felul acesta distincția între animat-inanimat (personal-nepersonal), distincție „motivată" față de distincția masculin-feminin, care își pierduse motivarea logică. Și la fel și româna, care și-a constituit un inanimat (neutru), opus animatului, care conține genul personal, rezervat numelor de persoane și animalelor personificate [4].

Vom spune, în concluzie, că e interesant de a putea urmări, în cursul istoriei limbilor, jocul forțelor interne care reînvie uneori opoziții de mult dispărute, exprimate cu ajutorul distincțiilor formale existente în sistemul limbii respective.

(SCL, XIV, 1963, p. 433—437)

[1] S. V. Semčinskij, *Schimbări în categoria genului în împrumuturile lexicale slave de răsărit ale limbii române*, în *Visnik Kiivskogo Universitetu*, no. 3, 1960, ser. filologie și jurnalistică, fasc. 2, p. 84—89 arată că trebuie renunțat la invocarea influenței slave pentru păstrarea neutrului latin.

[2] L. Hjelmslev, *l.c.*

[3] R. Jakobson, *Zur Struktur des russischen Verbums*, în *Charisteria G. Mathesio... oblata*, Praga, 1932, p. 79.

[4] Expunerea lui R. Windisch *(Genus probleme in Romanischen. Das Neutrum im Rumänischen*, Tübingen, 1973), este corectă și bine informată. Recunoaște existența genului neutru, în română (respinge denumirea de „ambigen", p. 209), compară faptele românești cu cele din tokharică și albaneză, menționează apariția genului personal în română și observă că genul animat și inanimat din română, e la fel ca în indo-europeana primitivă.

DESPRE LIMBA SLAVĂ A HRISOAVELOR MUNTENEȘTI DIN SEC. AL XIV-lea – AL XV-lea

S. B. Bernstein, profesor la Universitatea din Moscova, a consacrat o lucrare întinsă cercetării amănunțite a limbii hrisoavelor muntenești din sec. XIV—XV, scrise în limba slavă [1]. El a constatat că limba acestor texte prezintă particularități ale graiurilor bulgărești. După Bernstein, aceste particularități aparțin graiurilor slave vorbite în Muntenia, care difereau de graiurile bulgărești de la sudul Dunării, deși, arată dînsul, ele se aflau „într-o foarte strînsă legătură genetică" cu aceste graiuri (p. 77). Ar rezulta de aici că trăsăturile particulare amintite nu trebuie interpretate ca abateri de la normă datorate diecilor care au redactat hrisoavele, abateri cauzate de faptul că ei erau români și cunoșteau în mod imperfect limba bulgară. Bernstein admite însă că autorii hrisoavelor, deși bulgari, aveau slabe cunoștințe de limba slavă a cancelariei, ceea ce ar putea explica unele greșeli (l.c. și p. 364).

Bernstein pleacă de la premisa că populația de limbă slavă de la nordul Dunării e mai veche decît populația de limbă română (p. 127). Între sec. al III-lea și al XII-lea nu ar fi existat populație romanică în Muntenia [2]. Relațiile dintre cele două populații ar fi început, după Bernstein, în sec. al XIII-lea și ar fi durat pînă în secolul al XVI-lea (p. 363).

Noi socotim însă că această teză nu mai poate fi susținută astăzi. Existența unei populații românești în cea mai mare parte a teritoriului nord-dunărean înaintea venirii slavilor (sec. al VI-lea) e admisă. Pe de altă parte, există probe lingvistice decisive despre vechimea primelor contacte dintre limba română și slava meridională, și anume tratamentul ierurilor și tratamentul vocalelor nazale din vechea bulgară în limba română [3].

Slavii au venit deci ulterior în teritoriul nord-dunărean și limba slavă s-a așezat ca un adstrat pe limba romanică a populațiilor romanizate de la nordul Dunării. Faptul că în teritoriul nord-dunărean populația slavă a fost romanizată, pierzîndu-și limba, față de persistența limbii slave la sudul Dunării și de dispariția populațiilor romanizate în masa slavă precum și a limbii romanice sud-dunărene presupun, fără îndoială, condiții diferite la nordul și la sudul Dunării. La condiții de viață diferite (politice, economice și sociale), rezultate diferite: de o parte a Dunării a învins limba romanică, de alta, limba slavă.

Teza lui Bernstein nu e confirmată, cu de-amănuntul, de nici una din trăsăturile caracteristice ale limbii hrisoavelor studiate, relevate de dînsul. Căci particularitățile caracteristice ale limbii hrisoavelor din sec. XIV—XV, scrise în Muntenia, se regăsesc, *toate*, în graiurile bulgărești sud-dunărene.

(În privința înrudirii graiurilor bulgărești nord-dunărene cu cele de la sudul Dunării, Bernstein se mulțumește să constate că graiurile slave din Muntenia făceau parte din același grup cu graiurile bulgărești din Moesia,

[1] Bernstein, Razysk. bolg. ist. dial.

[2] Ulterior, Bernstein a revenit asupra acestei păreri, admițînd existența, la acea epocă, a unei populații băștinașe în Muntenia (S. B. Bernstein, *Cu privire la legăturile lingvistice slavo-române*, în *Omagiu lui Iorgu Iordan*, București, 1958, p. 78—79).

[3] V. mai sus, p. 264 ș.u.

Tracia, Macedonia, Grecia, Albania centrală și sudică, p. 363). Amănunte pentru caracterizarea graiurilor slave din Muntenia lipsesc, însă, cu desăvîrșire din lucrarea lui Bernstein [1].

În felul acesta teza lui Bernstein e contrazisă de înseși exemplele pe care le-a relevat, de vreme ce aceste fapte, luate unul cîte unul, sînt semnalate, după cum vom arăta imediat, în graiurile bulgărești sud-dunărene.

Vom înșira aici mai jos trăsăturile caracteristice ale limbii slave a hrisoavelor din sec. XIV—XV scrise în Muntenia, relevate de Bernstein.

În toate cazurile înșirate de noi, faptele sînt identice în graiurile bulgărești sud-dunărene:

1. confundarea verbelor în *-ǫt* și *-ęt*, proces specific al limbii bulgare vorbite (Bernstein, p. 198).

2. viitorul e exprimat cu ajutorul verbului auxiliar *štǫ*, însoțit de infinitiv (B., p. 204; Mladenov [2], p. 260).

3. folosirea destul de frecventă a aoristului (B., p. 207; Mladenov, p. 259).

4. conjunctivul cu *da*, în locul infinitivului (B., p. 216; Mladenov, p. 268). Fenomenul apare, sporadic, și în hrisoavele din epoca lui Ștefan cel Mare (B., p. 217).

5. descompunerea flexiunii nominale; nominativul e întrebuințat în locul acuzativului. Astfel, complementul drept e exprimat la nominativ (B., p. 248; Mladenov, p. 226). În cazul temelor în *a (ja)*, subiectul și obiectul drept se deosebeau numai prin procedee analitice (B., p. 249). Hrisoavele dovedesc existența declinării nominale în limba vorbită (B., p. 364—365; Mladenov, p. 220),

6. raportul de apartenență e exprimat, uneori, prin simplă juxtapunere (B., p. 261; Mladenov, p. 273),

7. alteori raportul de apartenență e exprimat cu ajutorul prep. *otŭ*, ca în unele graiuri bulgărești din zilele noastre (B., p. 261—262; Mladenov, p. 289),

8. dativul cu *na* (Mladenov, p. 228),

9. instrumentalul e exprimat cu ajutorul prep. *do* (B., p. 266),

10. flexiunea în *-ove* este foarte productivă (B., p. 278),

11. frecvența flexiunii în *-e* (B., p. 283),

12. nu se face distincție între *i* și *e* în poziție neaccentuată, ca în graiurile bulgărești din Moesia și Tracia orientală (B., p. 284; Mladenov, p. 83),

13. procesul de formare a determinării numelui, care a dus la crearea articolului (B., p. 288; Mladenov, p. 247—249),

14. genitivul numelui e construit cu *ot* și cu *na* (B., p. 306; Mladenov, p. 228—231),

15. pronumele personal de pers. 1 pl. sub forma *nie* (î.l. de *nii*, *nija*, B., p. 330; Mladenov, p. 240).

16. construcția cu două pronume în dativ sau acuzativ (cf., în dacoromână: *mie... îmi*, *pe mine... mă*, B., p. 344).

Observațiile noastre confirmă constatările făcute mai de mult, cu prilejul examinării teoriei lui G. Reichenkron [3], după care ar fi existat o limbă slavă, vorbită odinioară în Transilvania, cu trăsături caracteristice diferite de ale graiurilor bulgărești sud-dunărene.

---

[1] G. Mihăilă, în darea de seamă consacrată lucrării lui Bernstein precitate (SCL, VII, 1956, p. 143—149), observă, cu drept cuvînt, că Bernstein nu dă nici o preciziune asupra graiurilor slave nord-dunărene.

[2] Mladenov, *Gesch. d. bulg. Spr.*

[3] V. expunerea noastră din BL, IX, 1941, p. 95 ș.u. (reprodusă în ML, p. 317 ș.u.).

Argumentele lui Reichenkron fiind nefundate, existența daco-slavei nu a putut fi probată.

În privința greșelilor de limbă relevate în hrisoavele muntenești din sec. XIV—XV scrise în limba slavă, ele se datoresc, după cum a relevat Bernstein, faptului că diecii cunoșteau în mod imperfect limba literară scrisă [1].

Există însă o altă categorie de greșeli, care impun o interpretare diferită: într-adevăr, aceste greșeli pot apărea numai în scrierea unor dieci a căror limbă maternă nu era slava. Sînt deci „românisme" transpuse din limba română în limba slavă de diecii români care au scris hrisoavele ca, de exemplu: *ni edno pravdu* (B., p. 241): *edno*, neutru, deși *pravda* e feminin; influența rom. *adevăr*, neutru; complementul drept precedat de prep. *po*, construcție calchiată după construcția românească cu *pre* (B., p. 251). Erorile relevate în limba hrisoavelor provin din faptul că diecii cunoșteau în mod insuficient slavona literară, limba cancelariei țărilor românești.

(SCL, XII, 1961, p. 91–94)

P.S. S.B. Bernstein a revenit asupra problemei discutate aici, în studiul „A existat oare o limbă aparte daco-slavă?" (*SCL*, XIII, 1962, p. 147–152). El arată că în lucrarea sa *Očerk sravnitel'noj gramatiki slavjanskih jazykov* (Moscova, 1961) a susținut că „nu pot fi opuse, din punct de vedere lingvistic, graiurile slave din Bulgaria și Macedonia graiurilor din Dacia, care au fost asimilate de limba română" (p. 149), ceea ce coincide cu teza susținută de noi în rîndurile de mai sus.

DESPRE CONSOANELE PALATALIZATE ȘI CONSOANELE MUIATE

Expunerea noastră își propune să aducă preciziuni asupra fiziologiei consoanelor palatalizate și muiate, întrebuințării corecte a termenilor „palatalizat" și „muiat", istoricului acestor articulații consonantice în limbile slave și situației consoanelor palatalizate și muiate în limba română literară.

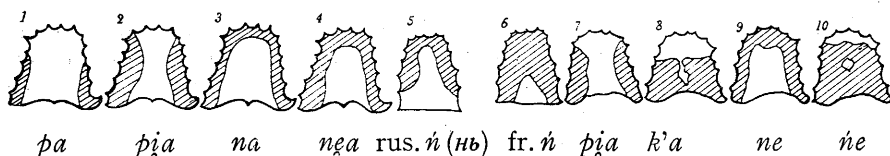
În afară de consoanele propriu-zis palatale (prepalatale și palatale), ca *š*, *č*, *ž*, *ğ*, *k'*, *g'* etc., există consoane care nu sînt palatale, prin natura lor dar care au fost palatalizate prin contactul cu un sunet palatal (vocală sau semivocală: *e*, *i*, *i̯*): *m*, de exemplu, în pl. *pomi*, *b* în pl. *albi*, *p* în pl. *lupi* etc. În limba română literară, consoanele sînt ușor palatalizate înaintea vocalelor prepalatale. Această palatalizare nu este însă sesizată de vorbitori, astfel încît, pe plan fonologic, nu s-a constituit o serie de consoane palatalizate opuse unei serii de consoane nepalatalizate (sau dure). Urechea unui străin sesizează, însă, nuanța palatală a consoanelor românești, în poziția indicată. Astfel, Alf Lombard a înregistrat muierea (de fapt: palatalizarea) lui *s* în *scenă*, a lui *k* în *chem*, *ochi* și a lui *n* în *unchi* [2].

Consoanele palatalizate sînt deci constituite din două elemente, în strîns contact: consoana propriu-zisă, de ex. *m* în *pomi*, și *i*, elementul palatal următor.

[1] Bernstein (p. 240, 241) admite că în primul pătrar al sec. al XV-lea se poate observa, în limba hrisoavelor din Muntenia, creșterea influenței limbii române și apariția unor expresii specifice limbii române. În hrisoavele din sec. al XVI-lea — al XVII-lea apar numeroase românisme (B., p. 38).

[2] Lombard, *Pron. du roum.* p. 110 ș.u., 116–117.

PLANȘĂ

Întrucît nu există un semn special pentru a nota acțiunea palatalizantă a unei vocale asupra consoanei precedente, lingviștii notează palatalizarea cu semnul ' (în terminologie tipografică: primă), care notează muierea consoanei, confundînd, în felul acesta, consoana palatalizată cu consoana muiată. Spre deosebire de consoana palatalizată, consoana muiată este un sunet simplu. Limba română literară nu posedă consoane muiate, după cum vom vedea mai departe.

Să trecem, acum, la analiza fiziologică a consoanelor palatalizate și muiate.

Într-un memoriu consacrat fiziologiei și istoriei consoanelor palatale, Rudolf Lenz a arătat, în 1888, bazîndu-se pe o serie de palatograme, că consoana palatalizată e diferită de consoana muiată și că consoana muiată este alcătuită dintr-o singură mișcare articulatorie [1]. Cercetătorii ulteriori au confirmat vederile lui Lenz: astfel L. Roudet atrage atenția asupra erorii de a confunda consoana muiată cu consoana urmată de *y*, întrucît consoana muiată e un sunet simplu, produs de o singură articulație, pe cînd consoana palatalizată e produsă prin două articulații succesive; pentru consoana muiată zona de contact, pe palat e mult mai întinsă decît pentru consoana palatalizată [2]. Rousselot a dat o descriere amănunțită a consoanelor palatalizate și muiate, bazată pe o serie de palatograme, din care a reprodus cîteva. Din cercetările sale reiese că pentru consoana palatalizată mușchiul lingual nu execută o ocluziune completă pe palat: între partea anterioară și partea posterioară a boltei palatului se poate observa un „culoar" caracteristic, rămas neatins de mușchiul lingual în timpul ocluziunii [3]. Palatograma lui *p* + iod, de exemplu, seamănă foarte bine cu palatograma lui iod [4]. Această constatare poate fi făcută cu ușurință de oricare din noi, cu ajutorul palatului artificial. Reproduc aici palatogramele obținute în august 1954, în Laboratorul de fonetică experimentală al Institutului de Lingvistică al Academiei R.P.R. (v. planșa, nr. 1—4)[5]. Caracteristicile consoanei palatalizate, amintite mai sus, sînt vizibile în palatogramele noastre. Muierea consoanei se face, după cum a arătat Rousselot, prin extensiunea contactului mușchiului lingual pe palat; această extensiune ar fi provocată, după Rousselot, de relaxarea mușchiului lingual (alți cercetători, precum K. Ringenson [6], J. Chlum-

[1] Rudolf Lenz, *Zur Physiologie und Geschichte der Palatalen*, în Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, XXIX, 1888, p. 1 ș.u.

[2] Léonce Roudet, *Eléments de phonétique générale*, Paris, 1910, p. 123—125.

[3] L'abbé P. J. Rousselot, *Principes de phonétique expérimentale*, Paris, 1924, I, p. 601 ș.u.

[4] Rousselot, *op. cit.*, I, p. 604, fig. 395. Consoanele palatalizate, opuse consoanelor dure, în limba rusă, sînt descrise de M. I. Matusevici, *Vvedenie v obșciuiu fonetiku*, Leningrad, 1948, p. 51—52.

[5] Palatogramele nr. 1—3 reproduc pronunțări dacoromâne, nr. 5 și 6 sînt copiate după L. V. Șcerba (v. mai jos), iar nr. 7—10 reproduc pronunțarea unui subiect din nordul Bucovinei, care posedă pe *n* muiat în graiul său natal.

[6] Karin Ringenson, *Étude sur la palatalisation de K devant voyelle antérieure en français*, Paris, 1922, p. 12.

ský [1] și St. Stoikov [2] socotesc că extensiunea contactului limbii pe palat e datorată unei presiuni mai energice a mușchiului lingual: așadar, nu ar fi vorba de o slăbire a presiunii mușchiului lingual, ci de o întărire a ei. După cum a arătat Rousselot, consoana muiată este mai palatală decît consoana palatalizată: consoana palatalizată pare a constitui prima etapă a procesului de muiere [3].

Această din urmă constatare, care e confirmată de fapte, are o mare importanță, pentru că ea ne dă posibilitatea să fixăm cronologia fenomenului într-o limbă dată: palatalizarea unei consoane, în contact cu o vocală palatală, e urmată, uneori, de muierea consoanei.

Rousselot a mai arătat că muierea unei consoane se produce printr-o mișcare înspre centrul boltei palatului a mușchiului lingual: pentru o consoană dentală mușchiul lingual se trage înapoi, pe cînd pentru o consoană velară mușchiul lingual se mișcă înainte [4].

Karin Ringenson a consacrat o lucrare specială palatalizării lui *k* în limbile romanice. Ea se raliază la opinia lui Rousselot, că muierea este o urmare a palatalizării. Articulația consoanelor muiate se face cu mai multă energie. Consoana muiată (*k*, *g* etc.) trebuie deosebită de cea palatalizată (*k* + *y* etc.)[5]

St. Stoikov, în afară de constatările de mai sus, insistă asupra faptului că unele consoane palatalizate au două puncte de articulație (de ex. oclusivele labiale). Din punctul de vedere al criteriului palatal, Stoikov împarte consoanele în trei grupe: 1. dure, 2. palatale (sau moi), 3. palatalizate sau muiate. Din punct de vedere fonematic, există însă numai două tipuri de consoane: dure și moi [6].

Diferența dintre consoane palatalizate și consoane muiate poate fi sesizată dacă se compară pronunțarea aceluiași cuvînt, conținînd o consoană de această natură, din dacoromână și din aromână. Am procedat la înscrierea, pe bandă de magnetofon, a cuvintelor următoare, pronunțate de subiecte vorbind dacoromâna sau aromâna: dr. *aduni*, *ani* (pl.), *bobi* (pl.), *buni* (pl.), *pomi* (pl.), *popi* (pl.), ar. *aduń*, *buń* (pl.), *cuń*, *gutuń*, *buń* (pl.), *mumîń* (pl.), *păgîń* (pl.), *puń*, *spuń*. După înscrierea cuvintelor, ele au fost ascultate de 5 auditori, membri ai colectivului de fonetică al laboratorului și notate imediat; apoi, cuvintele au fost inversate, printr-un procedeu mecanic (fără ca sunetele să fie deformate sau să-și piardă vreun element caracteristic) și notate de aceiași auditori. În genere, *n* + *i* dacoromân a fost notat ca atare (^{i}n) sau cu litera *h'*, care notează o aspirație (suflul care întovărășește emisiunea finalei; cuvintele au fost pronunțate izolat): $^{h}ń$; dimpotrivă, *ń* aromân a fost notat ca atare (*ń*), uneori cu aspirație ($^{h}ń$). Experiența confirmă, așadar, caracterul compus al consoanei palatalizate (două sunete: *n* + *i*), pe cînd consoana muiată e un sunet simplu (*ń*).

Din expunerea de pînă aici, putem desprinde concluziile următoare:

1. Numim consoane dure consoanele care nu sînt urmate de un element palatal; 2. consoanele palatale propriu-zise sînt consoanele a căror articu-

---

[1] J. Chlumský, *Les sons mouillés et la théorie de l'abbé Rousselot*, în I, Sjezdu slovanských filologû v. Praze 1929, Praga, 1931.

[2] Stoiko Stoikov, *Palatalnite săglasni v bălgarskiia knijoven ezik*, Sofiia, 1952 și rezumatul în limba română: Unele probleme referitoare la consoanele palatale [de fapt: palatalizate] din limba bulgară literară, în SCL, V, nr. 1—2, p. 47.

[3] Rousselot, *op. cit.*, I, p. 616.

[4] Rousselot, *op. cit.*, I, p. 612—613.

[5] Ringenson, *op. cit.*, p. 17 ș.u.

[6] Stoikov, loc. cit.

lația se face pe bolta palatului: *š, č, ž, ğ, k, g* etc. 3. consoanele palatalizate sau moi sînt consoanele a căror articulație a devenit palatală, sub influența unei vocale sau semivocale palatale; 4. consoanele muiate sînt consoanele a căror articulație palatală s-a accentuat, printr-o extensiune a presiunii mușchiului lingual pe bolta palatului.

În lumina acestor constatări, vom arunca o privire asupra situației consoanelor palatalizate și muiate în limbile slave, întrucît aceste articulații consonantice joacă un mare rol în sistemul fonetic al limbilor din acest grup.

Limbile slave, luate în general, posedă trei categorii de consoane: 1. consoanele dure, urmate de o vocală postpalatală: *to*, 2. consoanele moi, urmate de o vocală prepalatală: *t'e* și 3. consoanele muiate, urmate de *j*. Astfel *l* + vocală postpalatală este pronunțat *ł*, *l'* (moale) înaintea unei vocale prepalatale, și *l'* (muiat) înaintea lui *j*[1].

În cursul evoluției lor, după separația limbilor slave, consoanele moi și consoanele muiate s-au confundat, în unele limbi slave, pe cînd în altele ele au rămas distincte.

În sîrbo-croată consoanele dure (în special *n* și *l*) s-au confundat cu cele moi. Consoanele moi au rămas distincte de cele muiate; în rusă și în polonă, consoanele dure și muiate au rămas distincte, dar tipul moale a fost confundat cu cel muiat[2].

În această privință, ne interesează cu deosebire situația din bulgară, întrucît limba română a trăit în strîns contact, cu începere din secolul al VI-lea, cu grupul bulgar al limbilor slave de sud.

Dacă ne adresăm vechii slave — limbă scrisă, atestată în monumente copiate în secolele X—XI, avînd drept bază un grai bulgăresc vorbit în secolul al IX-lea în jurul Salonicului — constatăm că majoritatea slaviștilor semnalează existența unei serii de consoane palatalizate (sau moi), opuse consoanelor dure. Alfabetele glagolitic și chirilic dispuneau de semne speciale pentru a indica pronunțarea palatalizată a acestor consoane. Înaintea lui *j*, consoanele *r*, *l* și *n* erau însă muiate (pronunțare notată cu un semn special, în alfabetul glagolitic și în cel chirilic)[3]. Alterarea consoanelor, înaintea unui sunet palatal, a avut drept consecință asibilarea lor, proces care urmează după muierea unei consoane. Astfel, în polonă *t'*, *d'* au trecut la *ć*, *dź*: pol. *ćma* „întuneric" = v. sl. *tĭma*, r. *t'ma;* pol. *dzień* „zi" = v. sl. *dĭnĭ*, r. *день*[4].

Fenomenul e cunoscut și în alte limbi slave, de ex. în graiurile cehe și slovace, precum și în unele graiuri ale limbii ruse.

În cursul evoluției lor, unele limbi slave au redus sau suprimat muierea. Astfel, în slovenă *m* urmat de *i* nu se pronunță muiat, ca în rusă și în polonă. Bulgara face parte din limbile slave în care consoanele urmate de un sunet palatal sînt numai pe jumătate palatalizate, în comparație cu rusa sau polona; astfel, bg. *mĕsto, vĕra* se pronunță *mä-, vä-* (aproape *me̯a-, ve̯a-*)[5]. Bg. *gro zja*

---

[1] A. Meillet, Le. sl. c.², p. 17—18.
[2] Meillet-Vaillant, *op. cit.*, p. 87.
[3] A. M. Seliščev, Starosl. jaz., p. 53, 94, 96, 111, 324: Diels, Altkirchensl., Gr., p. 49, 127 ș.u.; Leskien, Gr.d.alt .bg. p. 3, 37; Kul'bakin, Le v. sl. p. 176; Wijk, Gesch. d. altkirchensl. Spr., p. 42, 87; Vaillant, VS, p. 59 ș.u.
[4] André Vaillant, *Grammaire comparée des langues slaves*, I, Paris, 1950, p. 45 ș.u.
[5] Broch, Sl. Phon, Heidelberg, 1911, p. 209, 212.

carjat sînt notaţi de Ekblom (pronunţare înregistrată în 1914, în gura unui elev de liceu din Sofia) *grozá, tsářet*, cu *z* şi *r* articulaţi cu vocalizarea *e* [1]. În dialectele occidentale ale bulgarei, L. Beaulieux a observat o tendinţă de a se reduce iodizarea: *mlěko* „lapte" e pronunţat cu un *e* deschis, neiodizat [2].

În această privinţă, diferenţa de structură dintre română şi rusă, de exemplu, este fundamentală şi separă două sisteme articulatorii diferite. Astfel, cuvintele *cartea, dragostea*, de exemplu, în care finala e pronunţată în limba română literară fără nici o urmă de muiere a consoanei *t*, iar palatalizarea lui *t* nu e percepută, sînt pronunţate de un rus *cart'a, dragost'a*, cu un *t* muiat.

L. V. Şcerba a arătat că consoanele aşa-zise „muiate" din limba rusă diferă principial de *n* muiat din limba franceză [3]. Din expunerea sa şi din examinarea palatogramelor reproduse, reiese că limba rusă posedă consoane palatalizate, sau moi, dar nu muiate propriu-zise. „Fenomenul ... *n* „mouillé" din franceză poate fi asemănat mai ales cu rus. *нь* moale lungit, astfel că fr. *peigner*... poate fi redat mai fidel prin rus. *пэньне* ", spune L.V. Şcerba (loc. cit.). Poziţia limbii, pentru articularea lui *ń* din rusă (*нъ* sau *нья*) diferă radical de poziţia limbii pentru articularea lui *n* din fr. *peigner*, de ex. (vezi planşa, mai sus, p. 612). Din comparaţia palatogramelor consoanelor palatalizate sau muiate din limba română, rusă şi a lui *n'* muiat din franceză rezultă că palatalizarea lui *n'* din rusă e mult mai accentuată ca în română. În concluzie, vom spune că în română există consoane slab palatalizate, că rusa posedă consoane puternic palatalizate (sau moi), iar franceza un *n* muiat [4].

Această ultimă observaţie ne arată că nu există consoane muiate în limba română literară. Consoanele muiate apar însă în unele graiuri dacoromâne, şi ele au fost înregistrate şi descrise de dialectologi. În privinţa fiziologiei consoanelor muiate din dacoromână, ele sînt formate la fel cu consoanele muiate descrise de noi mai sus [5]. În Gramatica limbii române, la capitolul consacrat consoanelor (vol. I, p. 65, ş.u.), sub titlul „consoane muiate" se dă o descriere a acestor articulaţii, şi se precizează că „consoanele avînd timbrul *i* din cauza articulaţiei palatale suplimentare a dosului limbii se numesc consoane muiate" [6]. În felul acesta, se atribuie limbii române literare o cate-

---

[1] R. Ekblom, *Zur bulgarischen Aussprache*, în Studier i modern Språkvetenskap, VI, Uppsala, 1917, p. 163.

[2] Beaulieux, Gr. bg., p. 10. St. Stoikov, SCL, V, p. 46 nu împărtăşeşte părerea lui Beaulieux privitoare la pierderea elementului palatal în limba bulgară literară.

[3] L. V. Şcerba, *Fonetika franţuskogo iazîka*, Moscova, 1953, p. 66—67 şi fig. 28, 28 a şi 29. Observaţiile lui Şcerba asupra consoanelor muiate din rusă concordă cu ale abatelui Rousselot (*op. cit.*, I, p. 604—605), care spune următoarele: „trebuie mai întîi stabilită realitatea muierii şi arătată diferenţa care există între o consoană muiată şi aceeaşi consoană urmată de *y*... Demonstraţia e încă mai clară pentru labialele ruse. Articulaţia dură neinteresînd palatul, e uşor de a recunoaşte pe *y* în fiecare din combinaţiile în care figurează, fără îndoială, modificat, dar întotdeauna foarte lămurit şi distinct de consoana muiată" (v. fig. 395).

[4] Fonemul *ñ* în franceză. „Il se réalise comme un *n* palatal suivi d'un léger iod; il este unique, si *n* s'oppose à *njo*: *la nielle* et *l'agnelle* (A. Martinet, *Phonology as Functional Phonetics*, London, 1949, p. 38).

[5] Vezi palatogramele lui *j*, în Ios. Popovici, *Ortoepia şi fonetica*, Cluj, 1923, p. 52 şi ale lui *ne, n'e pia-, k'a-* etc. (grai din Bucovina) în Rosetti, Rech. p. 115, fig. 10 şi traseurile lui *piatră* şi *k'atră* (grai din Bucovina), de la p. 113, fig. 8 şi 9. Pentru limba bulgară, v. J. Popovici, *Une prononciation bulgare*, Cluj, 1921, p. 29 (palatogramele lui *k'* şi *g'*) şi St. Stoikov, *Palatalnite săglasni v bălgarskii ezik*, Sofia, 1952, p. 19 ş.u.

[6] *Op. cit.*, p. 70.

gorie de consoane inexistentă; în schimb, în partea consacrată „variantelor" fonemelor din aceeași lucrare (p. 79 ș.u.; de fapt, variantele „sunetelor vorbite") nu se înregistrează consoanele muiate care există în mod real în graiurile dacoromâne. (Această inconsecvență e demnă de a fi relevată.) Autorii gramaticii au adoptat părerea lui E. Petrovici, privitoare la consoanele moi din limba română [1], făcînd astfel confuzie între termenul „palatalizat" și „muiat" [2]. E. Petrovici pornește de la observația din Schița de fonologie a limbii române, pe care am scris-o în colaborare cu Al. Graur [3], în care am recunoscut existența, în limba română literară, a unei opoziții fonologice, la finala cuvintelor, între consoană dură, marcă a singularului, și consoană palatalizată, marcă a pluralului (în expunerea noastră consoanele finale, în această poziție, sînt impropriu denumite „muiate", în loc de „palatalizate"): sg. *pom* se opune, deci, pluralului *pomi* prin consoana finală: *m* — *m^i*. Și la fel pentru toate pluralele în *-i*, cu finală consonantică. E. Petrovici propune ca această opoziție dintre consoana dură și consoana palatalizată să fie recunoscută și în interiorul cuvîntului, extinzînd, astfel, observația noastră anterioară. Astfel, după Petrovici, *tacă* (verb) s-ar opune lui *t'acă* (scris *teacă*) prin variația consoanei inițiale: *t*—*t'* etc. [4]. Această concepție are împotriva ei, după cum am arătat [5], faptul că în perechile de cuvinte *beată-bete*, de exemplu, opoziția consonantică e neutralizată, întrucît la singular și la plural consoana e palatalizată (sau moale), fiind urmată de *e*; potrivit legilor care determină structura fonologică a limbilor, opoziția nefiind consonantică, în cazul *beată-bete*, nu poate fi consonantică în cazul *tacă-teacă* etc. Pe de altă parte, trebuie ținut seamă de faptul că limba română literară nu are posibilitatea de a utiliza calitatea palatală a consoanelor și de a o opune calității lor dure, întrucît nuanța palatală a consoanelor, în poziția indicată, nu e sesizată de vorbitori, și deci nu e relevantă.

În consecință, limba română literară nu posedă consoane muiate [6], iar consoanele palatalizate sînt utilizate de limba română literară numai într-o singură situație: la finala cuvîntului, cînd consoana e urmată de *i*, marcă a pluralului (*pomi*, opus sg. *pom*).

Din expunerea noastră de mai sus, reiese că consoana palatalizată este diferită de consoana muiată. Întrebuințarea termenului „muiat", pentru a denumi consoana palatalizată, constituie deci o eroare, pentru că în felul acesta se confundă două articulații distincte. Limba română literară utilizează o opoziție fonologică între consoană dură și consoană palatalizată numai la finala unor cuvinte; ea nu posedă consoane muiate.

(SCL, VI, 1955, p. 199–205)

---

1 E. Petrovici, *Corelația de timbru între consoanele dure și moi în limba română*, în SCL, I, 1951, p. 172 ș.u.

2 Vezi, expunerea noastră: *Cîteva probleme de fonetică a limbii române*, în SCL, V, p. 433 ș.u.

3 A. Graur et A. Rosetti, *Esquisse d'une phonologie du roumain*, în BL, VI, 1938, p. 5 ș.u.

4 E. Petrovici, *op. cit.*, p. 175 ș.u.

5 În *Concluzii fonologice la expunerea asupra diftongului* ea, în SCL, VI, p. 25–27.

6 E prețioasă, în această privință, observația lui Mihail Eminescu privitoare la sunetele moi din limba română: „Limba românească este din acele cu dreaptă măsură: ea n-are consoane prea moi, nici prea aspre" (*Scrieri politice și literare*, I, București, 1905, p. 356).

DESPRE PALATALIZAREA LABIALELOR ÎN LIMBA ROMÂNĂ

I

Fenomenul palatalizării labialelor *p, b, m* și a fricativelor labio-dentale *f* și *v* constituie, după cum se știe, una din curiozitățile limbii române, față de celelalte limbi romanice (fenomenul apare, dialectal, și în italiană). În raport cu limbile grupate în „uniunea lingvistică" balcanică, româna nu e însă izolată, pentru că fenomenul apare, în mod independent și în albaneză, și în neogreacă [1].

Ne propunem să prezentăm o schiță sumară a fenomenului, în limba română, și să insistăm asupra vechimii sale, problemă care este încă controversată.

REPARTIȚIA PE TEREN

Hărțile *Atlasului lingvistic român* ne permit să ne facem o idee despre repartiția pe teren a fenomenului, în epoca contemporană. Regiunile care nu au inovat se găsesc în sud-vestul Transilvaniei, în Țara Românească și în Oltenia. Comparația cu configurația geografică a fenomenului, așa cum reiese din anchetele lui G. Weigand (1895—1905) ne permite să constatăm că în cei aproximativ 25 de ani care s-au scurs între cele două anchete, fenomenul e uneori staționar, iar alteori în regres (prin influența limbii literare, care nu cunoaște inovația). Astfel, fenomenul e oarecum staționar în hărțile *picior, miercuri* și *vițel*, pe cînd în hărțile *fier* și *piept* este în regresiune (observații bazate pe compararea hărților *Atlasului* lui G. Weigand și ale ALR-ului) [2]. În genere, se poate spune că astăzi inovația nu mai cîștigă teren și e de prevăzut că, prin avîntul limbii literare, ea va continua să dea înapoi.

Actuala arie de răspîndire a fenomenului, și anume sud-estul Transilvaniei, estul Munteniei, Moldova și Dobrogea, nu îngăduie însă concluzia că fenomenul e foarte vechi, pentru motivul că configurația actuală a ariilor ar implica o repartiție neobișnuită a graiurilor dacoromâne, în care sud-estul Transilvaniei e grupat cu Moldova [3].

De fapt, o singură trăsătură fonetică nu e suficientă pentru a decide asupra existenței unei grupări dialectale, iar configurația actuală a ariilor nu corespunde decît parțial cu cea din trecut (trebuie ținut seama de faptul că nu dispunem de informații mai vechi privind răspîndirea fenomenului în sudul Transilvaniei).

---

[1] Genov. *ćan* < *planu*, *ćanta* < *planta*, prin etapa intermediară *pć* sau *k'*, în sudul Italiei: *chianca* < *planca*, *kinu* < *plenu* (Rohlfs, HGI, I, p. 308—309), alb. *pk'ak* < *pl'ak* (*pleh* „gunoi"), *bģet* < *bl'et* (*ll'et*, *bletë* „albină") (ML, p. 214—215 și Rech., 1926, p. 114.)

[2] V. hărțile ALR-ului și ale *Atlasului* lui Weigand reproduse de D. Macrea în lucrarea sa *Probleme de fonetică*, București, 1953, p. 56 ș.u. (formează materia „memoriului" său din 1938, *Palatalizarea labialelor în limba română*, publicat în DR, IX; v. darea noastră de seamă în ML, p. 220—223 și recenzia noastră consacrată expunerii lui G. Ivănescu asupra palatalizării labialelor în limba română, în SCL, I, 1950, p. 104—106).

[3] D. Macrea, *op. cit.*, p. 96. Tot astfel Țara Românească e grupată cu o parte din Crișana în privința lui *ț* palatal *(tată-tați)*, pe cînd în restul teritoriului *ț* nu e palatal în această situație: v. ALR, I, v. II, h. 131 *(părinți)*, 152 *(tată)* și 167 *(mătușă)*. Pl. *frați* a fost înregistrat în Țara Românească și în M-ții Apuseni, pe cînd restul teritoriului cunoaște fonetismul *fraț*.

În secolele XVI—XVII textele atestă existența inovației în nordul Ardealului-Maramureș, în Ardeal și în întreaga Moldovă, pentru *f*, în Maramureș, pentru *m*, în Bucovina, pentru *v*, în Moldova, pentru *p*.

Problema apariției formelor cu labialele nealterate, în aceeași localitate și, uneori, în același text, chiar în rîndul unde e notată palatalizarea, se explică prin influența limbii scrise în Muntenia, răspîndită prin tipărituri. Influența limbii literare din Muntenia este evidentă la scriitorii moldoveni Varlaam sau Dosoftei, căci în scrierile lor s-au relevat hipermuntenisme ca *demăineață, ğiupăinească, rămăine* etc., care denotă voința de a întrebuința fonetisme muntenești, socotite mai corecte [1].

Graiul vorbit de Varlaam și Dosoftei cunoaște, deci, inovația, abandonată uneori în favoarea formelor venite din limba literară scrisă în Muntenia.

VECHIMEA FENOMENULUI

O privire de ansamblu asupra hărților Atlasului lui Weigand sau ale ALR-ului ne lămurește asupra vechimii fenomenului în limba română: dacă el ar fi foarte vechi (de origine tracă, străromână, română comună) [2], este evident că alterarea labialelor ar trebui să fie atestată în forme extrem de evoluate, în regiunile în care se presupune că fenomenul e foarte vechi. Astfel, în aromână și meglenoromână *f* e reprezentat prin *y* (*i̯*; v. ALRM, I, h. 70), și aceasta e firesc în graiuri în care palatalizarea labialelor s-a produs la o epocă foarte veche.

Prezența acestui fonetism, în aromână, ne arată, așadar, că fenomenul e vechi în graiurile românești de la sudul Dunării.

Nu aceeași înfățișare prezintă însă fenomenul la nordul Dunării. Aici graiurile care cunosc inovația se află la un stadiu încă destul de recent al palatalizării, iar unele din ele la un stadiu incipient: *pk'-, bg'-, mn'-*, cînd labiala subzistă, încă, în pronunțare. În Moldova, unde fenomenul e atestat în secolul al XVI-lea chiar pentru *p*, găsim rareori înregistrată trecerea lui *p* la *č* (prin mai multe stadii intermediare), de ex. în *picior* (*čičior*, v. ALRM, I, h. 84). Pretutindeni, în graiurile dacoromâne, fenomenul, vădit recent, nu pare a fi mult anterior sec. al XVI-lea, după cum reiese din examinarea textelor din această epocă.

Faptul că textele din secolul al XV-lea nu atestă fenomenul în Moldova este foarte important. Această constatare constituie o bază indiscutabilă pentru datarea inovației [3].

Emil Petrovici socotește, însă, că fenomenul e străvechi în limba română, moștenit din limba tracă [4]. Am combătut altădată teoria lui Petrovici după care, în limba română, toate consoanele urmate de vocale palatale sînt

---

[1] În timpul anchetei pentru ALR s-au înregistrat răspunsuri care vădesc cunoașterea, de către persoana interogată, a formei din limba literară. Astfel la pct. 378 (ALR, v. I, h. 40: *șira spinării*) după ce dă forma dialectală, precizează: „mai extra se spune *spinari*". La pct. 370 (Id., h. 73: *visez*): după forma dialectală, adaugă: „după cărți se zice *visăz*".

[2] D. Macrea, *op. cit.*, p. 99.

[3] D. Macrea afirmă că primele noastre scrieri nu cunosc fenomenul, fapt dezmințit de texte, întrucît alterarea lui *f* în *h* e atestată în secolul al XVI-lea în nordul Ardealului — Maramureș (Rosetti, *op. cit.*, p. 100).

[4] E. Petrovici, *Corelația de timbru a consoanelor dure și moi în limba română*, în SCL, I, 1950, p. 214.

muiate, ca în limba rusă. Ca urmare a acestei structuri fonetice, consoanele labiale ar fi fost palatalizate înaintea contactului populației romanizate din părțile dunărene cu limba slavă. Palatalizarea labialelor ar trebui prin urmare atribuită limbii romanice dunărene și românei primitive, deci unui stadiu de limbă anterior despărțirii limbii române în dialect nord- și sud-dunărean [1].

Am arătat că limba română literară nu cunoaște muierea consoanelor, și că palatalizarea lor poate fi neglijată, nefiind percepută de vorbitori și neavînd rol fonologic în limbă. Concluzia care se impune este, prin urmare, că fenomenul s-a produs în mod i n d e p e n d e n t în graiurile românești de la nordul și de la sudul Dunării, la date diferite [2].

Numele propriu (Vasile) τζιντζιλούκης, din 1143, dat de cronicarul bizantin Nicetas Choniates, invocat pentru sprijinirea acestei teorii, întrucît ar reda arom. *ținți luk'ĭ* „cinci lupi", nu poate comporta această explicație, pentru că în alte izvoare e atestat sub forma τιντιλούκης, care este originară, astfel încît acest nume nu poate fi socotit ca aromânesc [3].

MECANISMUL FENOMENULUI

Asupra felului cum s-a produs inovația, cercetătorii sînt astăzi de acord că el s-a produs în etape, fiecare membru al seriei fiind alterat în mod independent [4].

În concluzie, constatăm că există un consens asupra felului cum s-a produs fenomenul palatalizării labialelor în limba română; în privința vechimii fenomenului, ne menținem părerea că inovația e recentă, cu puțin anterioară secolului al XVI-lea în dacoromână [5], și sensibil mai veche în aromână și meglenoromână, dar posterioară secolului al X-lea.

II

Emil Petrovici atribuie limbii române o corelație de muiere a consoanelor (în termeni acustici, consoane „diezate", opuse consoanelor „nediezate") la finală (*pom* sg. — *pomi* pl.) și în interiorul cuvîntului (*lac-leac*) [6].

Această teorie își are punctul de plecare în existența presupusă a corelației de muiere la finală: sg. *pom*, opus pl. *pomi*, în care *-i* ar nota muierea consoanei *m* [7].

---

[1] E. Petrovici, *loc. cit.*, p. 213 ș.u.; D. Macrea, *loc. cit.*

[2] Vezi p. 364 ș.u.

[3] V. M. Lascaris, în BL, XI, 1943, p. 112—113.

[4] D. Macrea, *op. cit.*, p. 45—52.

[5] D. Macrea, *op. cit.*, p. 41, afirmă că aș fi susținut că inovația e posterioară secolului al XVI-lea. De fapt am spus că fenomenul „nu e cu mult anterior" sec. al XVI-lea (v. *ML*, p. 213).

[6] V. bibliografia lucrărilor lui E. Petrovici, consacrate acestei probleme, în Rech. dipht., p. 12, lucrarea sa *Kann das Phonemsystem einer Sprache durch fremdem Einfluss umgestaltet werden?*, Haga, 1957, p. 26—27, și articolele sale cele mai recente, în CL, IV, 1959, p. 31—41, și în *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*, I—II, Haga, 1959, p. 184—194.

[7] Teoria muierii, la finală, care figurează în descrierea fonologică a românei dată de A. Graur și A. Rosetti, în 1938, a fost apoi abandonată, pentru că era inexactă: v. Rech. dipht. p. 48, n. 1; 61—62 și E. Vasiliu, *op. cit.*, p. 100 ș.u.

Teoria lui Petrovici a fost viu combătută; s-a arătat, între altele, că fonemul notat *i* în ortografia limbii române literare este, la finală, o variantă combinatorie a unui fonem care mai este realizat ca *i̯* sau *e̯* (de ex. în *biată* sau *beată*) [1].

S-a ajuns deci la concluzia că nu există, în româna literară, o corelație de muiere la finală.

Pe de altă parte, s-a arătat că dacă în *beată — bete*, *b* ar fi fost muiat (moale) la singular și la plural, atunci opoziția între aceste două cuvinte ar fi fost neutralizată, prin faptul că la singular, ca și la plural, ne găsim în prezența unei consoane muiate (sau moale): *b' — b'*. Opoziția fonologică în acest caz și în altele asemănătoare, este prin urmare vocalică: *ea*, opus lui *e*. În sfîrșit, se admite că româna literară nu utilizează fonologic calitatea palatală a consoanelor, care nu e sesizată de vorbitori [2].

După cum am văzut mai sus, limba literară nu cunoaște acțiunea vocalelor palatale sau a lui *y* asupra consoanei precedente. Dar în graiurile românești, acțiunea lor asupra consoanei precedente e vădită și ea a avut urmări importante.

Graiurile românești cunosc, într-o mare parte a teritoriului dacoromânesc și la sudul Dunării, palatalizarea oclusivelor labiale *(p, b, m)* și a fricativelor labio-dentale *(f, v)* care trec la *k' (č), g', n', h', g' (y)* [3]; pe de altă parte, în anumite graiuri din Transilvania și din Moldova a fost înregistrată palatalizarea oclusivelor dentale *(d, t, n)* [4]. Dar acțiunea iodului sau a vocalelor prepalatale asupra consoanei precedente nu aduce nici o schimbare în sistemul fonologic al graiului respectiv; *p*, de exemplu, e înlocuit printr-o variantă combinatorie *k'*, dar aceasta nu provoacă nici o schimbare în sistemul fonologic al graiului. Și tot astfel, *d'* înlocuiește pe *d*, fără ca sistemul să sufere vreo modificare.

Putem spune, deci, că o mare parte a graiurilor românești, și mai ales graiurile din nord-vestul Transilvaniei, din Țara Românească și din Oltenia sînt indiferente la calitatea palatală, pe cînd celelalte graiuri românești sînt sensibile la această nuanță, care modifică o serie de consoane, labiale sau dentale, dar fără a atinge sistemul.

(E deci probabil că dacă graiurile din Țara Românească etc. ar fi cunoscut muierea consoanelor, ca urmare a acțiunii vocalelor prepalatale următoare, româna literară ar fi trebuit să cunoască palatalizarea consoanelor, ca și celelalte graiuri românești.)

De unde vine, în română, această palatalizare? Am fi ispitiți să o explicăm prin slava meridională, și în special prin acțiunea graiurilor bulgare din est, cum am făcut-o odinioară. Dar repartiția dialectală a faptelor pare a pleda mai degrabă pentru o evoluție spontană a graiurilor românești.

Zbornik za filologiju i lingvistiku, kn. IV—V, Novi Sad, 1961—1962, p. 289—290 [număr închinat prof. Milivoj Pavlović].

---

[1] V. *Rech. dipht.*, passim și mai ales studiile lui E. Vasiliu, p. 99—104, și A. Avram, p. 135—143.

[2] Rosetti, în *Rech.* cit., p. 51.

[3] V. A. Rosetti, *Rech.* p. 111 ș.u., și în SCL, XI, 1960, p. 189—193, D. Macrea, *Palatalizarea labialelor în limba română*, în lucrarea sa *Probleme de fonetică*, București, 1953, p. 41 ș.u.

[4] V. harta cuvîntului *des* „épais, dru", întocmită de E. Petrovici, în SCL, I, 1950, p. 179.

III

Expunerea lui G. Ivănescu, Probleme capitale ale vechii române literare (Bul. Phil., XI—XII, 1944—1945, p. 1—412) cuprinde o serie de erori ca, de ex.: cei care au scris documentele nu erau țărani. Limba literară era influențată de limba cărților bisericești, nu era diferită de limba de la țară. Contestă lui Cantemir informația privitoare la palatalizarea labialelor, fenomen străvechi (v. Rosetti, SCL, I, 459, p. 104—106).

D. Macrea reia problema palatalizării labialelor în limba română, cu intenția de a rezolva punctele ce au rămas controversate [1].

Fără îndoială că ipoteza e necesară în raționamentul științific, dar ea trebuie să fie confirmată de fapte și, în caz contrar, ipoteza trebuie abandcnată.

Macrea e de părerea celor care susțin că fenomenul palatalizării labialelor e străvechi, în limba română, și că el aparține epocii române comune, deci că e anterior secolului al X-lea, data despărțirii dialectelor române în grupul de nord (dacoromâna) și cel de sud (aromâna, megleno- și istroromâna.) El își propune să demonstreze această teză.

Fenomenul palatalizării s-a petrecut în etape succesive. S-au stabilit „filiere" ale evoluției fiecărui membru al seriei. Astfel, există o serie de modificări succesive în articulația oclusivei labiale *(b, p, m)* sau a semioclusivei labiodentale *(f, v)* sub influența unei vocale (sau semi-vocale) prepalatale următoare. Sub această influență, articulația lui *k'* (provenit din *p*), de exemplu, își pierde în mod progresiv ocluziunea, pînă la stadiul final de nonocluziune: *č*, fonetism atestat în graiurile nord-dunărene *(čept < piept)* [2].

Pornind de la repartiția actuală a faptelor pe teren, cunoscută nouă prin anchetele lui Weigand (1895—1905) și Pop-Petrovici (ALR, anchetă efectuată în 1928—1937), și ținînd seamă de felul cum palatalizarea labialelor e reprezentată în textele din secolul al XVI-lea[3], constatăm că faptele confirmă părerea lui Lambrior (emisă în 1877), că fenomenul s-a produs în mod independent pentru fiecare membru al seriei, și că a început prin alterarea lui *f* (în *h'*), membrul fiziologicește cel mai slab al seriei [4].

Bazîndu-ne pe teoria realistă a lui Lambrior, fundată pe cercetarea limbii vorbite, se poate afirma că, întrucît în secolul al XVI-lea, în Maramureș, e semnalată numai alterarea lui *f* (> *h'*), aceasta înseamnă că ceilalți membri ai seriei nu erau alterați la acea dată.

Macrea susține însă că fenomenul palatalizării labialelor, „s-a extins dinspre sud-estul teritoriului dacoromân" (p. 35; v. și p. 39). Ar rezulta de aici că alterarea lui *f* (> *h'*), atestată în Maramureș în secolul al XVI-lea, ar fi importată.

Ne întrebăm, în acest caz, de ce nu sînt alterați, concomitent, și ceilalți membri ai seriei, și de ce a fost „importată" numai alterarea lui *f*?

Și, întrucît Macrea nu ne dă nici un răspuns la această întrebare, sîntem obligați să respingem explicația sa, ca nefundată.

---

[1] D. Macrea, *O veche controversă lingvistică: palatalizarea labialelor și tradiția limbii noastre literare*, CL, VI, 1961, p. 31—42.

[2] V. filierele în cartea noastră Rech., p. 116—118.

[3] V. mai sus, p. 468 ș.u.

[4] V. mai sus, p. 364.

În privința cronologiei fenomenului, am văzut că Macrea socotește că fenomenul e străvechi și comun celor patru dialecte ale limbii române.

Raționamentul lui Macrea e următorul: „Ținînd seama că o formă intermediară ca *mn'eu*, din sudul Maramureșului, se menține în același stadiu *(mn'eu)* de aproape două sute de ani [e atestată la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și în zilele noastre], sîntem obligați, și geografic lingvistic, și istoric, să admitem, în aria sud-vestică unde fenomenul e atestat în stadiul final de evoluție [*p* > *k'*] încă din secolul al XVI-lea, cel puțin timpul de la atestarea formei *mn'eu* pînă la ancheta *Atlasului lingvistic român*, pentru fiecare din stadiile intermediare amintite ale palatalizării lui *p*[*ph'*, *(p)h'*, *(k')*, *pk'*, *(p)k'*], ceea ce, în mod evident, depășește secolul al X-lea, și deci ne duce în epoca românei primitive comune, înainte de despărțirea aromânilor, meglenoromânilor și istroromânilor de dacoromâni" (p. 38).

De fapt, Macrea comite aici două erori, și anume:

1. ultima fază a filierei lui *p* e *č* (nu *k'*), după cum am văzut mai sus, și

2. presupunerea că sînt necesare două secole (!) pentru a se trece de la o fază de evoluție fonetică la alta e gratuită și nefundată, întrucît experiența ne arată că trecerea de la *mn'* la *n'* de exemplu, se poate produce imediat [1].

În consecință, cronologia fenomenului propusă de Macrea trebuie înlăturată.

Urmărind în continuare raționamentul lui Macrea, constatăm că el presupune că în secolul al XVI-lea palatalizarea exista pentru întreaga serie, dar că tradiția literară împiedica notarea fenomenului (p. 39—41).

Teoria aceasta nu ține însă seamă de faptul că scriitori moldoveni ca mitropoliții Varlaam și Dosoftei, în prima și în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, întrebuințează în mod curent, în scrierile lor, forme cu *f* alterat în *h'*. Este evident că, dacă palatalizarea ar fi afectat și alți membri ai seriei, ea ar fi apărut în scrierile lor [2].

În concluzie, vom spune că D. Macrea nu reușește să aducă probele necesare pentru susținerea ipotezelor sale. Aceste ipoteze se înlătură de la sine, ca nefundate.

(FD, V, 1963, p. 7—9)

IV

PSEUDOPALATALIZAREA LUI m ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

Ion Gheție și Al. Mareș, în lucrarea lor (Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea, București, 1974), au semnalat, la p. 121 și 122, palatalizarea lui *m* în verbul *tocmi*, într-o scrisoare a egumenului M-rei Moldovița (Bucovina), din 30 iunie 1592, adresată primarului orașului Bistrița, din Ardeal.

---

[1] Astfel, în zilele noastre, în Maramureș, unde etapa *mn'* e mai frecventă și atestată alături de etapa *n'*, v. Rosetti, Rech., p. 119.

[2] V. Rosetti, Cazacu, Onu, Ist. lb. lit., I[2], p. 120 și 137.

Am publicat această scrisoare inedită, păstrată în arhivele orașului Bistrița, în 1926, dimpreună cu alte scrisori din sec. al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea [1].

Fenomenul „palatalizării" semnalat de autorii mai sus citați figurează la p. 45, r. 12 și 46, r. 4 a sus-zisei scrisori din ediția noastră: „ce se ne *tocmnim* binișor".

În transcrierea noastră e omis *n*, care se distinge însă bine pe planșa fotografică anexată, în cele două exemple.

Autorul scrisorii cunoștea forma cu *k* *(tokmi)*, căci acest *k* e scris deasupra rîndului, precum și *m* final: *to*(k)*mni(m)*.

Tomnim nu atestă, însă, palatalizarea lui *m*, întrucît, după cum a arătat Sextil Pușcariu [2], grupul *mn*, în acest cuvînt, e datorat diferențierii, fonetismul *tomni*, *tomna* (= tocmi, tocma) fiind caracteristic pentru limba vorbită.

Deci: v. sl. *tokŭma* > *tocma* > *togma* > *to n̊na* *(n̊ = n velar)* > *tomna* [3].

DESPRE SISTEMUL FONOLOGIC AL LIMBII ROMÂNE

În Schița unei fonologii a limbii române, pe care am scris-o în colaborare cu Al. Graur (1938) [4], am stabilit că sistemul fonologic al limbii române cuprinde 7 vocale, fără diferențe cantitative, semivocalele *i* și *u*, o serie de diftongi, printre care *ea* și *oa*, și 20 de consoane, dintre care 15 au o variantă palatalizată (sau moale), dar numai la finala cuvîntului (de exemplu, pl. *pomi*, opus sg. *pom*) [5].

E. Petrovici [6] propune modificarea acestui tablou al sistemului fonologic al limbii române, prin generalizarea opoziției consoană dură — consoană moale, recunoscută de noi numai la finală, introducerea opoziției consoană labializată — consoană nelabializată, suprimarea diftongilor *ea* și *oa* și reducerea numărului vocalelor la 5, din care două foneme-vocale, fiecare cu cîte două variante combinatorii: *e* și *ă*, *î* și *i* [7].

Ne-am pronunțat, în studiile noastre anterioare, asupra existenței, în sistemul fonologic al limbii române, a perechilor de consoane dure-moi, labializate-nelabializate, precum și asupra diftongului *ea* [8].

---

[1] „Lettres roumaines de la fin du XVI-e et du début du XVII-e siècle tirées des archives de Bistritza (Transylvanie)", București, 1926.

[2] LR, p. 116, 393: „Diferențiere consonantică avem și la reflexul grupului latin *gn* în românește. Prin acomodarea oclusivei velare (*g*) la nazala următoare (*n*), din lat. *lignum* s-a născut mai întîi forma *lenn*. Cele două nazale învecinate *n̊* și *n* erau însă prea asemănătoare, și deci prea expuse să se contragă într-una singură. Atunci a intervenit principiul diferențierii, nazala velară (*n̊*) fiind înlocuită prin nazala labială (*m*) cu mult mai deosebită: *lemn* ... Tot astfel se explică dialectalul *tomna* din *tonna*, iar acesta din *togma* (*tocma*), numai că în acest cuvînt, simultan cu diferențierea lui *n̊* față de *n* următor s-a diferențiat și *n* față de *n̊* precedent, schimbîndu-se în *m*". V. mai sus, p. 121—122.

[3] V. în această privință, *tomna*(*i*), atestat în graiurile din Transilvania, Crișana, Oltenia și Muntenia (*ALR*, II, vol. V, h. 1344. 1483 și 1490).

[4] A. Graur et A. Rosetti, *Esquisse d'une phonologie du roumain*, în ML, p. 40—65.

[5] Graur-Rosetti, *op. cit.*, p. 50 ș.u. În această lucrare, consoanele în poziția arătată sînt impropriu denumite „muiate".

[6] *Sistemul fonematic al limbii române*, în SCL, VII, 1956, p. 7.

[7] *i*, acolo unde alternează cu *î*, în exemplele citate mai jos, este de fapt o variantă extrafonologică combinatorie a fonemului *î*. În privința terminologiei, vezi *Projet de terminologie phonologique standardisée*, în TCLP, 4, p. 319.

[8] *Cîteva probleme de fonetică a limbii române; Cercetări experimentale asupra diftongilor românești, I:* **ea**; *Noi cercetări experimentale asupra diftongului românesc* **ea**, în SCL, V, 1954, p. 433, ș.u., VI, 1955, p. 7 ș.u., p. 183 ș.u.

Concluziile la care am ajuns sînt rezultatul metodei pe care am aplicat-o la studierea faptelor, de a porni de la realitatea sunetelor vorbite, ținînd seama de evoluția istorică a sistemului fonetic al limbii române și de a nu face uz, în cercetarea noastră, de generalizări și apropieri care nu sînt fundate pe fapte reale. În stabilirea fonemelor limbii române, am pornit de la descrierea sunetelor vorbite și de la analiza lor cu ajutorul aparatelor de precizie. Concluziile noastre sînt fundate, așadar, pe fapte reale. După constituirea fonologiei ca disciplină lingvistică autonomă, prin anii 1928—1929, și după discuțiile ivite atunci și mai tîrziu, cu privire la conținutul și la metoda acestei noi discipline, astăzi fonologia, depășind faza discuțiilor uneori sterile, studiază funcția fonemelor într-o limbă dată și ia deci în considerare comutațiile sunetelor, stabilind unitățile diferențiative (sau fonemele limbii respective) [1].

Urmînd, așadar, calea descrisă mai sus, vom arunca o privire asupra vocalelor românești *ă* și *î* și asupra diftongului *ea'*.

VOCALELE *î* ȘI *ă*

Aceste două timbre vocalice, specifice limbii române, pun în încurcătură pe romanist, întrucît ele nu se găsesc în celelalte limbi romanice. Timbre vocalice asemănătoare apar, însă, în limbile balcanice, și anume în bulgară și în albaneză [2]. După cum a observat Th. Capidan [3], *ă* bulgăresc e însă mai închis decît cel românesc, întrucît *ă* din cuvintele românești intrate în bulgară e redat prin *a*, astfel, de exemplu, bg. *paun* < dr. *păun* etc., *ă* bulgăresc e redat în română prin *ă*, *văzduh:* v. sl. *vŭzduhŭ;* *ă* apare în aceleași condiții în română și în albaneză (unde e notat *ë*); astfel *ă* neaccentuat: dr. *lăuda,* alb. *lëvdoj* < lat. *laudare,* dr. *păcat,* alb. *mëkat* < lat. *peccatum* etc. În privința lui *ă* accentuat urmat de *n,* se știe că în română a trecut la *î,* pe cînd în albaneză timbrul *ă* a fost conservat: lat. *canticum* > **căntec* > *cîntec,* alb. *këngë;* de asemenea *ă* (+ *n*) provenit din bulgară: v. sl. *mǫdŭrŭ* (medio-bg. *măndŭrŭ*) > dr. *mîndru* [4].

î românesc a fost comparat cu *î* (notat *y*) rusesc și cu *î* (notat *ı*) din turca otomană; *î* românesc e însă mai puțin închis și mai puțin posterior decît aceste timbre vocalice [5].

E. Petrovici socotește că *ă-e,* ca și *î-i* sînt variante combinatorii ale cîte unui fonem. Dar alternanța *ă-e* nu există în sistemul fonologic al limbii române: rime de felul lui *cerul, adevărul, văzul, crezul, tău — mereu* (la Eminescu), citate de E. Petrovici, se explică prin apropierea de timbru a vocalelor *ă* și *e.*

Alternanțele *î-i* sînt însă frecvente în poeziile lui Alecsandri, Bolintineanu și Eminescu. Astfel, la Mihail Eminescu apar rimele: *urît—înflorit, sîn—crin, surîd—închid, urît—nesfîrșit, rîde—deschide, sîn—senin, surîs—vis, sîn—închin* etc. [6] E. Petrovici (loc. cit.) arată că la Eminescu *î* rimează cu *i* și în alte cazuri. Astfel: *fîntîne, răsunînd, mînă* etc. rimează cu *mine, viind,*

---

[1] O. S. Ahmanova, *Fonologhia,* Ed. Universității din Moscova, 1954, p. 8—9. A. Martinet, *Où en est la phonologie?,* Lingua, 1949, I, p. 34 ș.u.
[2] Pentru amănunte vezi ML, p. 145 ș.u.
[3] Capidan, Rom. balc., p. 39.
[4] V. mai sus, p. 226 ș.u.
[5] ML, p. 156.
[6] Al. Rosetti, *Limba poeziilor lui Mihail Eminescu,* în SL, p. 35—36.

lumină etc. Din astfel de exemple, nu se poate însă trage concluzia că Eminescu pronunța pe *î* ca *i*, ci numai că Eminescu, ca și alți poeți contemporani, se mulțumea cu asonanța *î-i*, provocată de apropierea timbrului acestor vocale.

După cum am arătat mai sus, *i*, în exemplele citate, este o variantă extrafonologică combinatorie a fonemului *î*. Dar această alternanță nu poate fi generalizată asupra sistemului fonologic al limbii, întrucît ea apare, după cum am văzut mai sus, numai într-un caz particular. De notat că alternanța *î-i* nu ocupă același loc, în sistemul fonologic al limbii române, ca *y-i* în sistemul fonologic al limbii ruse. Într-adevăr, în limba rusă *y* și *i* sînt elemente corelative ale aceluiași fonem, cu două realizări, potrivit cu natura consoanei precedente, ceea ce nu e cazul pentru limba română, căci în limba română, spre deosebire de rusă, *î* poate figura și după consoană palatalizată (astfel, *jîr, șî* etc. = *jir, și* etc., în graiul din Moldova).

Așadar, *ă* și *î*, în sistemul fonologic al limbii române, sînt foneme autonome, ca și *a, e, o, u, i;* iar *i*, în alternanțele *î-i* este o variantă extrafonologică combinatorie a fonemului *î*, care este suportul acestei corelații.

Limba română mai cunoaște și varianta extrafonologică combinatorie *ă*, a lui *î:* în nordul Moldovei *î* e pronunțat în mod normal *ă (tărziu* etc.*)*; așadar, și în acest caz, fonemul *î* are o a doua realizare, *ă*.

DIFTONGUL *ea'*

Fonetica istorică confirmă existența diftongului *ea'* în *deal:* slova ѣ, din alfabetul chirilic, notează elemente vocalice, și nicidecum calitatea palatală (sau moale) a consoanei precedente[1]. фѣтъ din limba veche, de exemplu, trebuie deci transcris *feată*, cu diftongul *ea'*, și nu *f'ată*. Prezența difongului. în silaba accentuată, e condiționată de calitatea vocalei din silaba următoare. În textele din secolul al XVI-lea, forma de singular *leage*, de exemplu, se opune celei de plural *legi*, în care nu apare niciodată diftongul *ea'*, din cauza prezenței lui *i* din silaba imediat următoare, care condiționează timbrul vocalei din silaba accentuată [2]. Tot astfel *î*, din sg. *vînă*, alternează cu *i*, din pl. *vine*, din cauza lui *e* din silaba următoare [3].

A nu se ține seamă de acțiunea vocalelor, care e determinantă pentru profilul fonetic al cuvîntului, înseamnă a ignora una dintre trăsăturile fundamentale ale sistemului fonetic și fonologic al limbii române.

În privința existenței diftongului *ea'*, în limba actuală, trimitem la rezultatele cercetărilor noastre, efectuate în laboratorul Institutului de Lingvistică al Academiei RSR [4], care sînt concludente. Pe plan fonologic, în sg. *feată* (secolul al XVI-lea), pl. *fete*, ca și în *beată*- pl. *bete* etc. prezența lui *e*, după consoana inițială, la forma de singular și de plural, are drept urmare

---

[1] Roman Jakobson, *Remarques sur l'évolution phonologique du russe* ... în TCLP, 2, p. 10 și 102; vezi și Jury Šerech, *Phonema Evrans; a contribution to the solution of the problem based on the material of the eastern slavonic languages*, Lingua, 1950, II, p. 399 ș.u.

[2] V. mai sus, p. 404 și 571.

[3] Cu privire la acțiunea vocalei cuprinse în silaba următoare asupra vocalei precedente, vezi SL, p. 76 ș.u.

[4] Vezi lucrările Colectivului de fonetică al Institutului de Lingvistică din București, citate mai sus.

neutralizarea calității palatale a consoanei, astfel încît opoziția dintre forma de singular și de plural nu este consonantică, ci vocalică: diftong-monoftong [1].

În concluzie, pe plan fonologic, constatăm rolul preponderent al comutației vocalelor, în sistemul fonologic al limbii române, iar pe plan fonetic, acțiunea timbrului vocalei din silaba următoare asupra timbrului vocalei din silaba precedentă, astfel încît influența vocalelor asupra consoanelor apare lămurit. Limba română se caracterizează, așadar, prin aceea că timbrele vocalice determină structura cuvintelor. În tabloul sistemului fonologic al limbii române, stabilit în 1938, la care ne-am referit la începutul prezentului studiu, se va preciza că fonemul-vocală *î* poate fi realizat uneori prin varianta extrafonologică combinatorie *i*, alteori prin *ă*, că sunetele *ă* și *e* au un timbru apropiat, iar printre semivocale se va adăuga *e* (în diftongul *e̯a'*), căci această vocală, după cum s-a arătat, joacă exact rolul lui *i* sau *u* în diftongii *i̯a*, *o̯a* [2]. Bogăția sistemului vocalic al limbii române precum și caracterele lui specifice nu au scăpat observației lui Mihail Eminescu, care și-a arătat preferința pentru diftongii, *e̯a'*, *o̯a*, *i̯e* și vocalele *ă* și *î*, foneme caracteristice ale limbii române [3].

(SCL, VII, 1956, p. 21–24)

CONSIDERAȚII ASUPRA SISTEMULUI FONOLOGIC AL LIMBII ROMÂNE LITERARE

APARTENENȚA LA UN SINGUR SISTEM FONOLOGIC

Delimitarea obiectului studiului nostru se impune de la sine, ca în orice domeniu științific. În limba română deosebim sistemele fonologice ale graiurilor vorbite, care diferă, prin diverse trăsături, de sistemul fonologic al limbii literare. Astfel, unele graiuri dacoromâne posedă consoane muiate sau consoane urmate de *u* șoptit („rotunjite"), care sînt necunoscute limbii literare. A atribui limbii literare astfel de foneme constituie o eroare de metodă, de care trebuie să ne ferim.

De aceea, nu putem fi de acord cu E. Petrovici, care se crede îndreptățit de a „forța", după cum se exprimă el însuși, „realitățile fonetice ale limbii române literare, ca să intre în schema structurii fonematice a graiurilor regionale" [4].

---

[1] Al. Rosetti, *Concluzii fonologice la expunerea asupra diftongului* ea, în SCL, VI, 1955, p. 25–26.

[2] *Cercetări experimentale asupra diftongilor românești*, I: *e̯a'*, în SCL, VI, 1955, p. 10. Sistemul fonologic al limbii ruse cuprinde 6 vocale, după *Gramatika ruskogo iazîka*, I, Moscova, 1952, § 84.

[3] Eminescu „avea multă slăbiciune pentru muzica limbii române. Ceea ce-i atingea plăcut urechea erau mai ales sunetele *ea*, *oa*, *ie*, *ă* și *î*" (I. Slavici, *Amintiri*, București, 1924, p. 37 ș.u.).

[4] E. Petrovici, *Fonemele limbii române*, LR, 1956, V, nr. 2, p. 27. Principiul evocat mai sus a fost formulat în lucrarea noastră *Esquisse d'une phonologie du roumain* (BL, 1938, VI, p. 7), după cum urmează: „cuvintele citate ca exemplu pentru o opoziție fonologică trebuie să aparțină aceleiași epoci, *aceluiași dialect* (sublinierea noastră) și să fie utilizate de aceeași categorie socială". L. Tamás (SCL, VII, p. 171 ș.u.) și-a însușit acest punct de vedere.

TRĂSĂTURILE PERTINENTE (CARACTERISTICE SAU DISTINCTIVE)

Trăsăturile pertinente ale unui fonem sînt constituite de unitățile cele mai mici ale fonemului, care se opun unor unități diferite; de ex. în *bat-pat*, sonoritatea sau zero (absența de sonoritate) sînt pertinente. Principiul comutabilității fonemelor ne permite să stabilim dacă două sunete reprezintă sau nu două foneme diferite: ele reprezintă două foneme diferite numai dacă sînt comutabile între ele (chiar atunci cînd unul din elemente este zero, vezi mai sus: *bat-pat*), adică dacă înlocuindu-le unul prin altul obținem un cuvînt diferit: *v-m* în *vamă-mamă, i-zero* în *biată-bată* [1]. Fonologistul trebuie să mai țină seamă de principiul neutralizării, cînd valoarea de opoziție a unei trăsături pertinente e anulată de prezența aceleiași trăsături într-o poziție analoagă, de ex. ușoara palatalizare a consoanei inițiale, în *piatră-pietre, beată-bete* e neutralizată, întrucît la singular și la plural oclusiva inițială e urmată de o vocală palatală (*i, e*); așadar, trăsătura pertinentă, în aceste cazuri, nu este palatalizarea, ci opoziția între *ia* și *ie*, între *ea* și *e* [2].

Aceste considerații sînt întărite prin constatările următoare: în cursul evoluției sale, limba română s-a dovedit sensibilă la calitatea timbrului vocalic din tranșa a doua a cuvîntului fonetic, în sensul că timbrul acestei vocale determină timbrul vocalei precedente.

Fenomenul consistă într-o anticipare vocalică; el joacă un rol important în fonologia diacronică a limbii române: *leage* (sec. al XVI-lea), dar pl. *legi, plec, pleacă*, dar *pleci* [3].

După cum vedem, pentru a înțelege o schimbare sincronică, ea trebuie considerată în diacronie. Numai considerația diacronică explică schimbările fonetice și lămurește cauza lor [4].

Aceste considerente dovedesc netemeinicia analizei fonemelor din prima silabă a cuvîntului *beată* în *be-a* etc., întrucît considerațiile diacronice dovedesc că limba a operat, în acest caz, nu cu o consoană palatalizată; într-adevăr, limba nu a ținut seama de palatalizare, ci de calitatea vocalelor, timbrul vocalei din prima silabă fiind determinat de timbrul vocalei din silaba următoare: *beată*, dar *bete, measă* (secolul al XVI-lea), dar *mese, leage* sec. al XVI-lea), dar *legi, pleacă*, dar *pleci* etc.[5]

SISTEMUL CONSONANTIC

În privința existenței consoanelor muiate, în limba română literară, și a opoziției dintre consoane muiate (sau palatalizate) și consoane dure, am arătat, într-un capitol anterior, că ea nu există în limba română literară (limba

[1] Vezi formularea lui A. Martinet, *Un ou deux phonèmes?* în Acta linguistica, I, 1939, p. 96.

[2] Vezi expunerea noastră, mai jos, p. 636 ș.u. În lucrarea sa *Sistemul fonematic al limbii române*, SCL, VII, p. 17, E. Petrovici pare a admite că în limba română literară nu există corelație a consoanelor palatalizate — consoane nepalatalizate.

[3] Vezi expunerea lui A. G. Haudricourt et A. Juilland, *Essai pour une histoire structurale du phonétisme francais*, Paris, 1949, p. 25 ș.u., cartea noastră, SL, p. 81 și Tamás, *op. cit.*, p. 185—186. Cf. *atît, țîță*, dar *subțire*, în care timbrul *î* sau *i* e determinat de calitatea vocalei conținute în silaba imediat următoare.

[4] Vezi formularea lui A. Martinet, *Économie des changements phonétiques*, Berna, 1955, p. 90 ș.u.

[5] E. Petrovici, *op. cit.*, p. 9, susține că „limba română n-are foneme-diftongi, ci foneme vocalice și foneme consonantice". A. Avram, *Constituirea corelației consonantice de timbru palatal în limba română*, SCL, VIII, p. 55 ș.u., arată că *e*, în *stea*, nu aparține lui *t*, ci e un fonem independent.

română literară nu posedă consoane muiate) și că, după cum am văzut mai sus, ușoara palatalizare a consoanelor, urmate de o vocală prepalatală, nu e sesizată de vorbitori și nu constituie, deci, o trăsătură fonologică pertinentă a limbii [1].

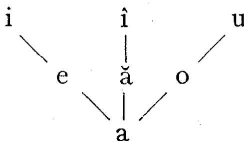
În consecință, cele două serii de consoane, dure și moi, rotunjite sau nerotunjite nu există în limba română literară; aceste două serii au fost recunoscute de E. Petrovici în unele graiuri dacoromâne [2].

Altfel stau însă lucrurile cu opoziția dintre consoană (urmată de zero) și consoană urmată de *i* la finală, marcă a pluralului numelor în limba română literară. Această opoziție dintre singular și plural constituie o regulă gramaticală a limbii române literare. Astfel, principiul comutabilității, la care ne-am referit mai sus, ne arată că în *an*—pl. *ani*, *bun*—pl. *buni* etc. limba operează cu opoziția zero -*i*, și deci că *i* final este un fonem (prin urmare nu e vorba de o consoană dură opusă unei consoane palatalizate) [3].

După E. Petrovici, în *bună-bune*, *lunea-luna* ar exista o deosebire fonematică consonantică: *n'*-*n* [4]; de fapt principiul comutabilității ne arată că în amîndouă cazurile avem de-a face cu un fonem unic *n*. E. Petrovici a procedat, în acest caz, la o analiză fonetică, nu fonologică a sunetelor. Dar în cazul de față analiza fonetică nu e corectă, pentru că, în limba literară *n* din *luni* e muiat, astfel încît pronunțarea *lun'a* e inexistentă; ea caracterizează însă pronunțarea unui rus vorbind românește, care și-a păstrat deprinderile articulatorii proprii limbii ruse în pronunțarea sunetelor romînești [5].

SISTEMUL VOCALIC

Limba română posedă 7 foneme vocalice:

După E. Petrovici *î* și *i*, *ă* și *e* ar forma cîte un singur fonem vocalic. Am combătut acest punct de vedere, care se bazează pe existența unor rime

[1] V. mai sus, p. 619 ș.u.

[2] În *Esquisse d'une phonologie du roumain*, p. 14 am arătat că în limba română *k'* (palatalizat) se opune lui *k* (dur) înaintea lui *a*, *o*, *u* cu excepția lui *ă*, *î*, pe cînd înaintea lui *e*, *i* opoziția e neutralizată; același lucru pentru *g*—*g'*: *chiar*—*car*, *chior*—*cor*, *chiu*—*cu*, *ghiară*—*gară*, *ghiol*—*gol* etc.; cf. E. Vasiliu, SCL, VII, p. 27 ș.u. și R. Jakobson, C.G.M. Fant and Morris Halle, *Preliminaries to Speech Analysis*, Acoustics Laboratory, Massachusetts Institute of Technology, 1955, p. 4. Cf. E. Petrovici, *Sistemul fonematic al limbii române*, *op. cit.*, p. 17: în limba română literară sistemul opoziției consonantice „s-a zdruncinat"; opoziția consoană palatalizată — consoană nepalatalizată se menține numai înaintea lui *a*, *o*, *u* și la sfîrșitul cuvîntului.

[3] În *lupi* există 4 elemente distincte: *p* și *i* sînt comutabili (zero-*i*): *lup*—*lupi*; la fel pentru *e* și *i* (*beată*—*corbi*), care se opun lui *y* în *biată*: A. Avram, *Contribuții la studiul fonologiei limbii române*, SCL, VII, 3—4, 1956, p. 198 ș.u.; în *Esquisse* p. 14 ș.u. am considerat pe *lupi* format din 3 foneme: *l*-*u*-*p'* (cu *p'* opus lui *p* de la singular). Astăzi fonologia dispune însă de mijloace mai perfecționate de analiză a fonemelor, care permit cunoașterea lor mai adîncită și, deci, recunoașterea lui *i* din *lupi* ca fonem independent.

[4] E. Petrovici, *Sistemul fonematic al limbii române*, *op. cit.*, p. 17 și Idem, *Fonemele limbii române*, *op. cit.*, p. 27.

[5] V. mai sus, p. 613 ș.u.

asonante la unii poeți, de ex. la M. Eminescu [1]. De fapt, *î* și *i*, *ă* și *e* sînt foneme independente, după cum o dovedesc comutații ca: *măr—mere, săr—ser, făt—feți, mînă—mină, tîmp—timp, vînd—vinzi, tînăr—tineri, lîngă—lingă* [2] etc.

Aceste comutații constituie o realitate a sistemului fonologic al limbii literare.

Existența lui *î, i, ă* și *e*, ca unități fonematice independente, în limba română literară, nu poate fi deci obiect de discuție.

SEMIVOCALELE *e, i* ȘI *u*

În expunerea lui E. Petrovici privitoare la fonemele *i* și *u*, *e* nu este trecut printre semivocale, deși în *beată* de exemplu, *e* joacă exact rolul lui *i* în *piatră*. Din punct de vedere fonologic, *i* și *u* nu joacă întotdeauna rolul de consoane. În această privință, ne referim la o expunere anterioară a noastră și la lămuririle lui F. Hintze [3].

Semivocalele *i* și *u* trebuie clasificate luînd drept criteriu rolul lor în alcătuirea silabei. Aici *i* și *u*, ca și alte consoane deschise (*l, r*, de exemplu) joacă rolul de consoane [4].

Vom spune, așadar, că tabloul unităților fonematice ale limbii române rebuie stabilit în sensul celor arătate de noi mai sus.

(SCL, VIII, 1957, p. 43—46)

DESPRE REGULA COMUTĂRII ÎN FONOLOGIE

E. Petrovici, referindu-se într-o lucrare recentă la regula comutării în fonologie și la aplicarea ei concretă, afirmă că A. Martinet ar fi stabilit că pentru ca o combinație de două sunete succesive să reprezinte două foneme, e necesar ca fiecare din cele două sunete să fie comutabile cu zero: așadar, „două sunete ale unei combinații de sunete numai atunci pot fi considerate ca o succesiune de două foneme, dacă ambele sunete pot fi comutate cu zero" (p. 7). Și mai departe: „pentru ca un sunet să poată îndeplini condițiile cerute unui fonem nu e suficientă comutarea lui cu alt sunet, ci e obligatorie atît comutarea lui cu zero, cît și comutarea cu zero a sunetului vecin cu care este bănuit de a constitui o combinație monofonematică" (l.c.) [5].

---

[1] V. mai sus, p. 624 ș.u.; E. Petrovici, în *Sistemul fonematic al limbii române, op. cit.*, p. 12, arată că *a* latin, în limba română, e redat prin *ă* sau prin *e*. Prin aceasta se înregistrează un fapt fonetic, fără semnificație fonologică. Fonologia ține seamă de comutații. Faptele invocate de E. Petrovici nu au nici o valoare pentru recunoașterea unui singur fonem vocalic *ă—e*.

[2] V. Jakobson, Fant and Halle, *op. cit.*, p. 29.

[3] *Notes de phonologie*, în ML, p. 36—39, Fritz Hintze, *Bemerkungen zur Klassifizierung der Phoneme*, „Zeitschrift für Phonetik", II, 1948, p. 117 ș.u.

[4] Asupra categoriei fonologice a semivocalelor, v. observațiile lui A. Avram, SCL, VII, p. 193 ș.u.

[5] E. Petrovici, *Un fonem sau două foneme? Aplicarea metodei comutării la stabilirea statutului fonologic al semivocalelor românești* e(*i*) și o(*u*), în *SCL*, XII, 1961, p. 7—9.

Dacă ne referim, însă, la lucrarea citată a lui A. Martinet[1], constatăm că, la locul respectiv, Martinet nu pune condiția comutabilității cu zero, adăugită de Petrovici. Reproducem propriile cuvinte ale lui Martinet; „Nous dirons donc que deux sons successifs ne représentent avec certitude deux phonèmes distincts que s'ils sont tous deux commutables, c'est-à-dire si l'on peut, en les remplaçant par un autre son, obtenir un mot différent" (p. 96); și adaugă (l.c.): „Il est important de noter que la commutation est parfaitement valable *si* (sublinierea noastră), elle se fait avec zéro "(comutabilitatea cu zero *nu e* deci obligatorie!).

În privința castilianului *chato (tšato)*, citat de Martinet (la p. 97), și de E. Petrovici, vom spune că acest caz e diferit de cazul rom. p^i sau p^e, n^i sau n^e etc., la care se referă de asemenea E. Petrovici, pentru motivele următoare: cele două elemente din castil. *tš* formează un singur fonem nu pentru că *t* nu e comutabil cu zero (regula lui Petrovici), ci pentru că *t* nu e comutabil în general; într-adevăr, *š* nu apare, în castiliană, decît precedat de *t*. Înainte de *š* nu e posibil nici un alt sunet, și nici zero, în castiliană. Lucrul acesta a fost arătat lămurit de Martinet (l.c., p. 97): *t* nu e comutabil în general (deci, nici cu zero, nici cu un alt sunet). Concluzia firească este deci că *tš*, în castiliană, e realizarea fonemului *č* (Martinet, l.c.).

Întorcîndu-ne la faptele românești citate de Petrovici, constatăm că în *lunea* lun^i, grupul $n+e$, $n+^i$, e constituit din două sunete, ambele comutabile:

lunea: *n* e comutabil cu *p*: *lupea*; cu *m*: *lumea*, *e* este comutabil cu zero: *luna*

lupi: *p* e comutabil cu *n*: lun^i; cu *m*: lum^i.

i e comutabil cu *e*: *lupe*; cu zero: *lup*.

Așadar, în timp ce *š* din grupul castil. *tš* apare precedat *numai* de *t*, *e*, din rom. *ne* poate fi precedat și de *n*, și de *p*, și de *m*. În *ne*, *n* poate apărea independent de *e*: *lunea—luna*, iar *e* poate apărea independent de *n*: *lunea — lumea*.

Vom spune, deci, că E. Petrovici se referă la A. Martinet (art. cit.), îl citează în sprijinul teoriei sale, dar de fapt, nu acceptă regula dată de Martinet, căci ceea ce spune Petrovici diferă, după cum am arătat mai sus, de regula stabilită de Martinet (op. cit., p. 96).

A. Avram[2] a aplicat regula lui Martinet, luînd ca exemplu termenul *casă* și operînd comutația asupra acestui cuvînt: *casă-cană-cadă-capă-cară; case; cast*[3]. Din exemplele enumerate reiese că ambele elemente din grupul *să* sînt comutabile, dar nici unul nu e comutabil cu zero. Ar rezulta oare de aici, potrivit concepției lui Petrovici, că cele două sunete din *să* nu pot fi considerate ca o succesiune de două foneme diferite, încît ele nu pot fi comutate cu zero? Desigur că nu. Aceasta ar echivala cu negarea unui fapt evident, care nu are nevoie de comentarii. Independența reciprocă a celor două elemente (*s* apare independent de *ă*, iar *ă* independent de *s*) e deci suficientă pentru a asigura existența acestor două foneme, așa cum în *lunea—luna*, *e* este independent de *n*, iar *n* independent de *e*.

---

[1] André Martinet, *Un ou deux phonèmes?*, în *Acta linguistica*, 1, 1939, p. 94—103.

[2] Andrei Avram, *Contribuții la studiul fonologiei limbii române*, în SCL, VII, 1956, p. 193—205; *Les semi-voyelles roumaines au point de vue phonologique*, în MO, p. 71—79; *Remarques sur les diphtongues du roumain*, în Rech. dipht., p. 135—143.

[3] SCL, VII, 1956, p. 195.

Vom spune, în concluzie, că socotim neizbutită încercarea lui Petrovici de restrîngere a legii stabilite de A. Martinet, întrucît regula e dezminţită de practica comutării.

În consecinţă, combinaţiile consoană +*e* nu au valoare monofonematică, după cum susţine E. Petrovici, ci sînt alcătuite din două elemente distincte, consoana şi semivocala următoare.

În privinţa diftongilor *ea* şi *ya*, trebuie spus că ei nu sînt deosebiţi, după cum susţine Petrovici (l.c.), deoarece *e* în *beată* joacă exact rolul lui *i* în *piatră* [1].

(SCL, XII, 1961, p. 11–14)

ASUPRA DIFTONGĂRII LUI *e* ŞI *o* ACCENTUAŢI ÎN LIMBA ROMÂNĂ

I

e şi *o* accentuaţi din limba latină au suferit diftongarea condiţionată în limba română.

W. Meyer-Lübke arătase de mult că, dacă în limbile romanice occidentale *e* şi *o* au trecut la *i* şi *u*, atunci cînd silaba următoarea conţinea un *i* sau un *u*, în schimb, în română, vocalele *e* şi *o*, sub influenţa vocalelor, *a*, *ă* sau *e* cuprinse în silaba următoare, au fost diftongate în *ea'*, *oa'*, diftongi specifici limbii române [2].

Felul în care au luat naştere aceşti diftongi din vocalele *e* şi *o* se lămureşte prin comparaţie cu limbile germanice, unde vocalele de timbru *u* sau *a* au provocat „fringerea" vocalelor intense conţinute în silaba precedentă: v. isl. *stiornu* < nord. com. **sternu*, v. sued., isl. *hialpa* < nord. com. *helpa* etc.[3]

Fenomenul a fost deci provocat, în română, de o vocală deschisă (*a*, *ă* sau *e*), aflată în silaba imediat următoare silabei accentuate.

Diftongarea lui *e*, provenit din lat. *e—a* (*ă*), s-a produs oare în etape intermediare: *ee*>*eè*>*ea'*? E mai verosimil de presupus că fenomenul s-a produs fără etape intermediare, în elementele latine ale limbii şi în cele de altă origine, pentru cazul *e—a* (*ă*), şi cu trecerea de la *è* (deschis) la *ea'*, în cazul *e—e*, în elementele latine, dar nu şi în elementele venite din slavă [4].

La fel pentru *o* accentuat, provenit din slavă, căruia nu-i mai putem aplica regula *o—e* ca mai sus, în cazul elementelor latine. În ceea ce priveşte pe *o—a* (*ă*) > *oa'*, în elementele provenite din slavă, diftongarea se explică la fel ca pentru *e* în aceeaşi situaţie, prin influenţa lui *a* (*ă*) din silaba următoare.

Aceste fapte sînt binecunoscute şi clare, dar trebuie spus că nediftongarea lui *e* şi *o* urmaţi de *e*, în elementele provenite din slavă, nu a fost încă relevată şi a rămas neexplicată.

---

[1] Rech. dipht., p. 96.

[2] W. Meyer-Lübke, în MRIW, 1914, p. 6–7.

[3] V. Rosetti, *Rech.*, p. 135–136.

[4] Rosetti, *Rech.*, p. 135 ş.u., ML, p. 454 şi 502–503 şi aici mai sus, p. 304–305, 331–332. Vezi tabelele privind diftongarea lui *e* şi *o* în română, întocmite de L. Romeo, „Structural Pressures and Paradigmatic Diphtongization in East Romance". *Word*, 19, 1963, p. 1–19.

Ceea ce am vrea să arătăm aici este că explicarea fenomenului, în română, prin bilingvismul slavo-român, nu este posibilă, pentru motive pe care ne propunem să le examinăm mai jos [1].

Din punct de vedere cronologic, faptul că diftongarea condiționată există și în aromână ne obligă să situăm fenomenul înainte de sec. al X-lea, dată limită a contactului dintre dialectele române din nordul și din sudul Dunării [2].

Fenomenul este următorul:

în elementele latine

e'—a(ă) > ẹa': dr., *ceară*, ar. *ţeară* < lat. *cera*,

e'—e > ẹa': dr. *lege (leage*, secolul al XVI-lea*)*, ar. *leadze* < lat. *legem*,

o'—a(ă) > ọa': dr., ar. *coadă* < lat. *coda*,

o'—e > ọa': dr. *floare*, ar. *floari* < lat. *florem*,

în elementele sud-slave și neogrecești:

e'—a(ă) > ẹa': dr. *ceată:* v. sl. *četa*, dr. *mireazmă* < ngr. μύρισμα,

e'—e: fenomenul nu a avut loc. Într-adevăr, *e* nu a fost supus diftongării în dr. *cremene:* v. sl. *kremy*, gen. *kremene*, dr., ar. *lele:* v. sl. *lelja*, dr. *peșteră:* v. sl. *peštera* [3], dr. *vesel:* v. sl. *veselŭ*, dr. *veveriță:* bg. *veverica*, dr. *vecernie:* v. sl. *večerĭnja* [4],

o'—a (ă) > ọa': dr., ar. *coasă:* v. sl. *kosa*, dr. *coală* < n. gr. κόλλα,[5]

o'—e: fenomenul nu a avut loc: dr. *cobe*, ar. *cob:* v. sl. *kobĭ*[6] (în pl. *izvoare*, *ogoare* etc., *ọa'* este deci analogic).

Nici *o* nu a suferit diftongarea în formele pluralului provenit din slavă, cu *o* nediftongat la formele singularului: astfel sg. *cofă* — pl. *cofe*, sg. *poftă* — pl. *pofte* etc., însă pl. *gloate*, *poale:* v. sl. *glota*, *pola*.

În epoca bilingvismului slavo-român, începînd din sec. al VI-lea, vocala deschisă *ẹ* (notată în transcrierea latină prin *ě*), pronunțată *ea'* în dialectele bulgare orientale și în macedoneană, a fost redată în română prin diftongul *ẹa'*. Dar *ẹ* (sau *ẹa'*), provenit din slavă, nu era un fonem nou, pentru că avea un reprezentant în sistemul fonologic al românei, anume pe *ẹa'* al elementelor latine și străine ale limbii, examinate mai sus.

Am avut deci: dr. *leac:* v. sl. *lěkŭ*, dr. *lene*, ar. *leane:* v. sl. *lěnĭ*, dr. *veac:* v. sl. *věkŭ* etc., cu diftongul *ẹa'*, în română, ca și în cuvintele în care *ẹa'* este produs prin metafonie, după cum am arătat.

Crearea diftongilor *ẹa'* și *ọa'* în cuvintele provenite din latină și în cele provenite din slavă, cu *e* și *o* accentuați, atunci cînd silaba următoare conținea un *a (ă)* se explică suficient prin metafonie. Dar cum am văzut mai sus, *e* și *o* urmați de *e* au fost diftongați numai în cuvintele provenite din latină, ceea ce arată că procesul diftongării condiționate este anterior penetrației

---

[1] V. Al. Rosetti, *Slavo-romanica. Diftongarea condiționată a vocalelor* e și o *în limba română* în *Sbornik v čest na Akademik A. Teodorov-Balan*, Sofia, 1955, p. 347.

[2] Meyer-Lübke, *loc. cit.*, p. 6, consideră diftongarea condiționată în română, mai recentă decît diftongarea spontană (de ex. *e > ie*), fără altă precizare. Pentru Bourciez (*Élém. de ling. rom.*, p. 551), fenomenul s-a produs în epoca comunității românei, înainte de separarea dialectelor.

[3] În dacoromână, secolul al XVI-lea; *peșteră*, Coresi, *Tetraevanghel*, ed. Fl. Dimitrescu, București, 1963, glosar, s.v.; *PO*, éd. M. Roques, XXIII, 9 și XXV, 9.

[4] G. Mihăilă, *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română*, București, 1960, s.v. și Capidan, *El. sl. în ar.*, s.v. Ne referim la fonetismele din limba literară.

[5] În elementele împrumutate mai tîrziu din bulgară, fenomenul nu a avut loc; *botă* < bg. *bota*, dr. *cofă* < bg. *kofa*, dr. *slovă* < bg. *slovo* etc.

[6] Ar. *cob* „orfan", Capidan, *op. cit.*, p. 62, s.v. și Papahagi, *Dicț. dial. arom.*, p. 301, s.v. În dr. *mọaște*, *ọa* se datorește, fără îndoială, analogiei, căci silaba a doua nu conținea un *e*, ci un *i*: v. sl. *mošti*. Tiktin, p. 1102, dă și forma *moștiĭ*, pentru limba veche.

cuvintelor slave în română. Căci dacă în cazul în care *e* şi *o* sînt urmaţi de *a* (*ă*) putem vedea în diftongii *ea'* sau *oa'* efectul trecerii vocalei *a*(*ă*) în silaba precedentă, printr-un proces, am putea spune mecanic, nu este acelaşi lucru cînd *e* sau *o* erau urmaţi de *e*: fenomenul nu s-a produs, pentru că timbrul vocalei nu a fost susceptibil de a genera diftongii *ęa'* sau *ǫa'*, grupîndu-se cu *e* sau *o* accentuaţi din silaba precedentă.

Iată de ce *e* sau *o* n-au fost diftongaţi în cuvintele provenite din slavă enumerate mai sus, ca *peşteră* sau *cobe*.

În baza celor constatate în rîndurile de mai sus, reiese că diftongarea vocalelor accentuate *e* şi *o*, urmate în silaba următoare de *a*(*ă*) sau *e* s-a petrecut în elementul latin al limbii, înainte de exercitarea influenţei slave, deci, aproximativ în sec. VI—VIII. Pe de altă parte, după cum am văzut mai sus, prezenţa fenomenului în aromână impune datarea lui înainte de sec. al X-lea, astfel încît datarea aproximativă pe care am propus-o poate fi acceptată.

(SCL, XV, 1964, p. 571—573)

II

Diftongii *ęa'* şi *ǫa'* din limba română provin din limba slavă? Am respins această părere, din motive pe care le considerăm şi astăzi valabile [1].

Într-o lucrare recentă asupra preistoriei limbilor slave [2], G. Y. Shevelov explică fenomenul din limba română prin influenţa slavă.

Să analizăm faptele.

Shevelov pleacă de la constatarea că slava comună a contopit sunetele i.-e *$\bar{o}$ şi *$\bar{a}$ lungi în $\bar{a}$, şi i.-e. *$\breve{o}$ şi $\breve{a}$ scurţi în $\breve{o}$.

Notarea prin e^a sau o^a a fenomenului, folosită de Shevelov, este însă înşelătoare, pentru că acest stadiu intermediar e pur teoretic şi trebuie să luăm în considerație pe $\bar{a}$ (< $\bar{o}$, $\bar{a}$) sau $\breve{o}$ (< $\breve{o}$, $\breve{a}$).

După Shevelov, fenomenul ar fi trecut printr-o etapă intermediară o^a (un $\bar{a}$ precedat de un sunet intermediar de timbru *o*, formînd cu *a* o singură vocală complexă).

Apoi, în primul secol al erei noastre [3], *oā* > *a* şi *oă* > *o*.

Contopirea timbrelor vocalice *o* şi *a* din slava comună nu are totuşi nimic comun cu diftongarea vocalelor accentuate *e* şi *o*, în *ęā'* şi *ǫā'* din limba română.

Aceste cazuri de metafonie ale limbii române sînt bine cunoscute, şi mecanismul lor este limpede: *a* din silaba următoare a fost transferat în silaba precedentă, printr-un proces mecanic: lat. *cera* > dr. *ceară*, lat. *coda* > dr. *coadă;* atunci cînd silaba următoare conţinea un *e*, trebuie să admitem etape intermediare: *ee* > *eè* > *ęa'*: lat. *legem* > dr. (sec. XVI-lea) *leage*, lat. *florem* > dr. *floare* [4].

În ambele cazuri, sînt două sunete: *e* şi *a*, *o* şi *a*, reunite într-un diftong[5].

---

[1] V. expunerea noastră de mai sus, p. 631 ş.u.

[2] George Y. Shevelov, *A Prehistory of Slavic*, Heidelberg, 1964, p. 157—162, 171—173.

[3] Shevelov, *op. cit.*, p. 151—152; p. 162: de corectat *sora* în *sore, soare*, 171: *peaşteră* în *peşteră*.

[4] V. mai sus, p. 631 ş.u.

[5] Pentru amănunte v. *Rech. dipht.*, p. 28—31 şi 40—45.

Confuzia timbrului, în slava comună, datează din secolul I al erei noastre, în timp ce fenomenul din limba română s-a produs mult mai tîrziu; căci populațiile romanizate din provinciile dunărene au venit în contact cu slava meridională începînd din secolul al VI-lea, cînd limbile slave, după epoca comunității, inovaseră fiecare după caracteristicile sale proprii.

Diftongarea condiționată, în româna comună, trebuie să se fi produs între secolul al VI-lea și al IX-lea. Ea se explică prin criterii interne ale limbii române. De notat că dacă *e* și *o* sînt diftongați și în elementele slave ale limbii române, înaintea lui *a(ă)* conținut în silaba imediat următoare, nu același lucru se întîmplă cu *e* și *o* urmați de *e:* în acest caz, fenomenul s-a produs doar în elementele latine ale limbii, și nu în cuvintele provenite din slava meridională, ceea ce pare să indice că, de data aceasta, condițiile fonetice nu erau aceleași.

În elementele slave ale limbii române, am avut deci:

e′ — a(ă) > ea′: v. sl. *četa:* dr. *ceată.*
e′ — e: fenomenul nu a avut loc: v. sl. *kremy,* gen. *kremene:*
dr. *cremene,* v. sl. *peštera:* dr. *peșteră,* v. sl. *veselŭ:* dr. *vesel.*
o′ — a > oa: v. sl. *kosa:* dr. *coasă.*
o′ — e: fenomenul nu a avut loc: v. sl. *kobĭ* > dr. *cobe* [1].

Pe de altă parte, *è* deschis al slavei meridionale (neurmat în silaba următoare de *a, ă* sau *e*), care s-a diftongat în *ea′* în graiurile bulgare orientale și în macedoneană, a fost redat în română prin *ea′*, normă articulatorie pe care limba o poseda, ca urmare a fenomenelor de metafonie relevate mai sus.

Deci: v. sl. *hrěnu:* dr. *hrean,* v. sl. *lěkŭ:* dr. *leac* etc.[2]

Vedem, deci, că îmbogățirea sistemului fonologic al limbii române prin crearea diftongilor *ea′* și *oa′* este un fenomen caracteristic al limbii române care se explică prin criterii interne ale limbii.

III [3]

Vocalele *e* și *o* au fost diftongate, în limba română, cînd silaba următoare a cuvîntului conținea un *a(ă)* sau un *e: e > ea′, o > oa′.*

Acest fenomen constituie una din trăsăturile caracteristice ale limbii române, care o separă de celelalte limbi romanice [4].

Fenomenul nu s-a produs atunci cînd *e* sau *o* sînt urmate de *e,* în cuvintele care nu sînt de origine latină: dr. *cremene:* v. sl. *kremy,* gen. *kremene;* dr. *peșteră:* v. sl. *peštera;* dr. *cobe,* ar. *cob:* v. sl. *kobĭ.*

Nediftongarea, în cazurile de mai sus, se explică după cum urmează: diftongarea, în situația *e* sau *o-a(ă)* s-a produs printr-un fenomen de asimilare (Umlaut): *a* (sau *ă*) din silaba următoare a fost grupat cu vocala *e* sau *o* din silaba precedentă, de unde diftongul *ea′*, sau *ōa′*.

Cînd silaba următoare conținea un *e,* fenomenul, pentru a se produce, comporta mai multe etape succesive, deci o schimbare complexă față de cea precedentă: **ee > *eè > *è > ea′; *oe > *oè > oa′.*

---

[1] Ibid., *l. c.*
[2] V. mai sus, p. 305.
[3] Versiunea lărgită, în limba franceză, a prezentului capitol a apărut la Tokyo, în volumul de omagiu oferit prof. Shiro Hattori, cu prilejul împlinirii vîrstei de 60 de ani.
[4] V. mai sus p. 329—332.

Dacă, în elementele latine ale limbii române, fenomenul e regulat, el nu se mai produce în elementele slave mai recente ale limbii și în împrumuturile din neogreacă, pentru că tendința fonetică ajunsese la epuizare.

În cuvintele moștenite din latină, grupul de consoane care urma, în unele cuvinte, vocala accentuată *e* sau *o*, n-a format un obstacol diftongării, întrucît primul element al grupului nu închidea silaba conținînd vocala accentuată, căci în acest caz vocala nu ar fi putut să sufere diftongarea. Trebuie deci să admitem, așa cum am arătat mai demult [1], că în lat. *herba, septe, petra, testa* etc. silabisirea trebuie să se fi prezentat în felul următor: *he-rba, se-pte, pe-tra, te-sta,* pentru a permite diftongarea lui *e:* dr. *iarbă, șapte, piatră, țeastă* (cf. fenomenul analog din italiană: *pietra* etc.).

În cuvintele venite din slavă, de ex. în toponimicele *Cerna, Cesna, Lepșa* etc. — chiar dacă admitem că aceste nume datează din primele contacte între slavi și populația romanizată a provinciilor dunărene — conservarea timbrelor vocalice nediftongate se explică în mod suficient prin faptul că numele de localități stau deoparte de mișcarea care provoacă schimbări cuvintelor din vocabularul de bază al limbii [2].

Cauza nediftongării vocalei accentuate în aceste nume e deci la fel cu aceea pe care o constatăm în toponimicele *Cega, Bisoca, Dîlboca, Hliboca* etc. unde vocala accentuată nu e urmată de un grup de consoane.

Printre cuvintele conținînd un grup de consoane, care au pătruns în română la o epocă veche și sînt atestate în vechea slavă, trebuie citat dr. *bezná:* v. sl. *bezdŭna* [3], unde *e* nu a suferit diftongarea [4].

Acest tratament a fost atribuit grupului de consoane care urmează după vocala accentuată, dintre care unul din elemente ar fi închis silaba conținînd această vocală; există însă două obiecții la această explicație:

1. dacă prima consoană a grupului a împiedicat diftongarea în dr. *beznă*, de ce fenomenul s-a produs totuși în aceleași condiții fonetice, în împrumuturi recente ca *boambă* (< fr. *bombe*, it. *bomba*), *oardă* (< fr. *horde*), *șoaldă* (< dial. săsesc din Transilvania *scholt*) etc.[5].

2. o teorie nu poate fi fundată pe mărturia unui singur cuvînt, căci, după cum vom vedea mai jos, în alte cuvinte venite din slavă, nediftongarea vocalei accentuate comportă altă explicație.

Prin urmare, tratamentul particular al lui *beznă* va fi explicat prin faptul că termenul, neaparținînd limbii curente, a rămas în afară de schim-

---

[1] *Op. cit.*, p. 101.

[2] Pentru A. Avram (RRL, XIII, 1968, p. 397—400), nediftongarea, în această categorie de cuvinte, ar fi datorată prezenței grupului de consoane care urmează după vocala accentuată. Este părerea susținută de Iorgu Iordan, în lucrarea sa consacrată acestui fenomen (Diftongarea); astfel la p. 90, ni se spune că „este imposibil să nu atribuim existenței acestor sunete [grupurile de consoane, A.R.] lipsa diftongului"(!).

[3] L. Sadnik und R. Aitzetmüller, *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*, 's-Gravenhage, 1955, p. 9. Acest dicționar cuprinde toate cuvintele întrebuințate în textele v. slave (v. *op. cit.*, p. VII). Se știe că *Lexicon*-ul lui Miklosich înregistrează și termeni din texte tardive (sec. XIII—XVI). V. și G. Mihăilă, *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română*, București, 1960. A. Avram (op. cit., p. 397) reține și dr. *boltă* printre cuvintele din v. slavă în care *o* nu a fost diftongat. Dar exemplul nu e bine ales, pentru că *boltă* nu e vechi slav; e atestat în bulgară, unde e un împrumut din it. *volta*; Berneker, SEW, I, p. 70 s.v.

[4] Am consultat listele publicate de Iorgu Iordan, *op. cit.*, la p. 94 ș.u. și 228 ș.u.

[5] Afirmația lui A. Avram (*op. cit.*, p. 398) că în „două treimi" din cuvintele enumerate de Iorgu Iordan (*op. cit.*, p. 72 ș.u., 94 ș.u. și 203 ș.u.) vocala accentuată s-a menținut înaintea unui grup de consoane se bazează pe împrumuturi recente, în parte de origine îndoioasă. Diftongarea s-a produs, totuși, în cuvinte din această categorie, ca în cele enumerate de noi mai sus, sau în *buleandră, bulearcă, foarcăt, goangă, joardă* etc.

bare. Același lucru s-a întîmplat cu *slovă:* v. sl. *slovo* bine atestat în textele vechi slave (Aitzetmüller, p. 121), cuvînt aparținînd unui vocabular special.

Cergă, gleznă, poreclă, sfeclă și *ciorbă* sînt împrumuturi recente din limbile slave meridionale și din turca otomană (bg. *čerga,* v. sl. tardiv *gleznŭ,* bg. *glezen,* v. sl. tardiv și bg. *poreklo,* v. sl. tardiv *sveklŭ,* tc. otom. *çorba*), sau termeni derivați (astfel dr. *vorbă,* cf. v. sl. *dvorŭ*), în care vocala accentuată nu a suferit diftongarea, prin faptul că tendința la diftongare era, după cum am văzut, epuizată.

Vocala accentuată din aceste cuvinte nu a fost alterată, la fel ca într-o serie de termeni lipsiți de grupuri consonantice, împrumutați la o dată recentă din limbile slave meridionale, ca *cegă, cofă, vodă* (s.-cr. *čiga,* bg., s.-cr. *kofa,* v. sl. *vojevoda*), din neogreacă, ca *horă, stemă* (χορός, στέμμα), din maghiară sau din turca otomană *(sobă* < tc. ot., bg. *soba,* magh. *szoba),* care au pătruns în română atunci cînd tendința la diftongare, pe care am examinat-o, dispăruse [1].

Vom spune, în concluzie, că examenul la care am procedat dezvăluie un caz interesant de acțiune a unei tendințe fonetice, în plină activitate timp de cîteva secole, care slăbește, apoi, și nu-și mai manifestă activitatea într-o parte a domeniului respectiv, pentru a dispărea mai tîrziu.

(*FD,* VII, 1972, p. 119—121)

DESPRE VALOAREA SLOVEI ѣ ÎN CELE MAI VECHI TEXTE ROMÂNEȘTI

În studiul său [2], Al. Ionașcu reia problema diftongării vocalelor românești accentuate *e* și *o* urmate în silaba imediat următoare de *a (ă)* sau *e.* Diftongul *ęa'* nu ar fi existat niciodată în dacoromână „în poziția *e*", afirmă autorul, ca o concluzie a cercetărilor sale, iar „pronunțarea lui *ę* în poziția *ă* era mult mai răspîndită în secolul al XVI-lea" (p. 427).

Ne propunem să dovedim netemeinicia argumentelor aduse în sprijinul acestei păreri.

Al. Ionașcu își pornește cercetarea din momentul în care vocalele latine *e* și *o* ajunseseră, în limba română, la stadiul de evoluție *ę* sau *ǫ*, adică *e* deschis și *o* deschis, sub acțiunea vocalelor deschise *ă, e,* pe cînd, înaintea vocalelor închise *u* și *i, e* și *o* ar fi fost mai puțin deschise.

Nu vom discuta aici temeinicia argumentelor aduse de autor, în sprijinul afirmațiilor sale, că diftongarea lui *e* și *o*, în pozițiile arătate, nu a existat în româna comună, întrucît el se mulțumește să adopte teoria lui E. Petrovici, pe care am combătut-o în alt loc [3].

---

[1] Iorgu Iordan (*op. cit.*, p. 233), despre *sobă*: „lipsa diftongului la această vorbă așa de răspîndită ni se pare curioasă și inexplicabilă"!

[2] *Cu privire la problema „diftongării" lui* e *și* o *accentuați în poziția* ă, e, în *Omagiu lui Iorgu Iordan,* București, 1958, p. 425—432.

[3] *Cîteva probleme de fonetică a limbii române*; *Concluzii fonologice la expunerea asupra diftongului* ea; *Despre consoanele palatalizate și consoanele muiate*; *Despre sistemul fonologic al limbii române*; *Considerații asupra sistemului fonologic al limbii române literare,* mai sus, p. 626 ș.u.

Socotim că este necesar să pornim de la fapte care ne pot oferi un punct de plecare solid și probe peremptorii, pentru a ajunge la concluzii indiscutabile.

De aceea, examinînd din nou întreaga problemă, în toată complexitatea ei, credem că cercetarea trebuie pornită de la considerații asupra fonemului-vocală *ě*, în vechea slavă, și asupra valorii fonetice a slovei chirilice ѣ, care notează acest fonem-vocală.

1. Slaviștii sînt de acord să admită că v.sl. *ě*, în graiurile bulgare care stau la baza elementelor slave din limba română (bulgara orientală și macedoneană), era un diftong de tipul diftongilor românești *e̯a'* sau *i̯a'* [1]. Această doctrină apare neschimbată în tratatele cele mai recente de veche slavă; astfel A. Vaillant (V.S., p. 28): valoarea fonetică a lui ѣ era foarte apropiată de *ia*, redat prin *'a* în bulgara modernă, și prin *ea* în română *(veac)*; Lunt (OCSGr., p. 19): în unele dialecte vechi slave, *ě* avea valoarea unui diftong; B. Rosenkranz (Historische Laut- und Formenlehre des altbulgarischen, Heidelberg, 1955, p. 54—55): *ě* avea, în unele graiuri, și valoarea *ea*, de exemplu, în Albania și în România: *deal*.

Rezultă din aceste considerații că în momentul cînd alfabetul chirilic a fost aplicat la scrierea limbii române, ѣ nota diftongul *e̯a'* și nu *è* (*e* deschis).

2. După Al. Ionașcu, vocala *è* (notată de el *ę*) este redată, în alfabetul chirilic, cu ajutorul slovei ѣ.

Dar textele din secolele al XV-lea și al XVI-lea nu confirmă această interpretare.

Dimpotrivă, ele arată, fără putință de îndoială, că dacoromâna poseda la acea dată diftongul *e̯a'*.

Faptele următoare dovedesc această afirmație: în documentele slavo-române, numele *Neamț* (unde prezența diftongului *e̯a'* este indiscutabilă) este notat *Němca* în 1407 (Moldova); de asemenea, *ěa'* în sufixul *-ean: Ungurěnul* (Suceava, 1409) [2].

Textele românești din secolul al XVI-lea abundă în dovezi indiscutabile că ѣ (și ꙗ) notau diftongul *e̯a'*, și anume atunci cînd diftongul rezultă din alipirea lui *e* și *a* în hiat. Astfel, *dědeveru* (= de adevăr), Candrea, *Ps. Sch.* (II, p. 132, 14) și *CV* (p. 45/9 — 10, p. 80/12, p. 108/14, p. 118/9—10, p. 126/2, p. 135/13, p. 143/12, p. 164/14, p. 165/1), *sěu* (= se-au) în *CV* (p. 19/2), *sědura* (= se aduna, p. 30/7—8), *sěu ivit* (= s-au ivit, p. 143/4, p. 162/12), *sěu* (= se-au tă·ѫplat, p. 168/12—13), *čꙗ-ți* (=ce-ați tremes, p. 47, 3), *čꙗu* (=ce i-au trecut, 47, 5), *nꙗ-ți* (=ne-ați socotitu, p. 50, 4—6), Lettres roum. de Bistritza, ed. A. Rosetti.

Părerea lui Al. Ionașcu că alternanțele ѣ/є, în textele din secolul al XVI-lea ar dovedi că acei care ne-au lăsat textele românești din acea epocă întîmpinau greutăți în notarea lui *e* (p. 427), nu se confirmă, din moment ce este indiscutabil că ѣ nota pe *e̯a'*; grafiile duble invocate mai sus se explică prin faptul că notarea cu ѣ era tradițională, iar cea cu є reda stadiul cel nou, de monoftong, la care se ajunsese în secolul al XVI-lea [3].

Adăugăm că perspectiva fonologică a faptelor discutate mai sus nu ne îngăduie să socotim pe *e* drept un sunet greu de notat.

---

[1] V. aici mai sus, p. 329 ș.u. și 304

[2] V. mai sus, p. 404.

[3] *Cu privire la problema „diftongării" lui* e *și* o *accentuați în poziția* ă, *e*, mai sus, p. 634.

3. Ipoteza lui Al. Ionașcu nu e deci confirmată de fapte și ea trebuie, în consecință, abandonată: limba română a cunoscut diftongii *ea'* și *oa'* încă din epoca de comunitate cu dialectele sud-dunărene. Prezența lui *e*, în unele graiuri dacoromâne, se explică pornind de la *ea'*.

(SCL, X, 1959, p. 101–103)

ADAOS

În articolul nostru precedent (v. mai sus, p. 636–638 și în FD, III, 1961, p. 65), am dat o serie de exemple din textele din secolul al XVI-lea, în care ѣ notează pe *e* urmat de *a* în hiat. Demonstrația trebuie însă completată cu exemple în care hiatul *e-a* este notat cu slovele care notează pe *e* și pe *a* (separați). Astfel, în *CV*: *sĕdura* (= se adura, p. 30/7–8), dar și: *se adură* (p. 158/4), *se adurară* (p. 69/9), *se aduѣrară* (p. 100/12–13), *se adurase* (p. 66/4–5)[1].

Exemple din *CV* dovedesc, în mod indiscutabil, că ѣ notează în acest text diftongul *ea'* sau pe *e* urmat de *a* în hiat, și nicidecum pe *è* (*e* deschis).

(SCL, XII, 1961, p. 572)

ASUPRA DATEI ROTACISMULUI ÎN LIMBA ROMÂNĂ ȘI ÎN ALBANEZĂ

Într-un studiu recent asupra tratamentului vocalelor nazale în cuvintele de origine slavă din limba albaneză, M. Čamaj susține că nazalizarea în gegă și rotacismul lui *-n-*, în toscă, ar fi anterioare influenței slavei meridionale asupra limbii albaneze[2].

Rotacismul a fost semnalat și în împrumuturile albaneze din slava meridională. Dacă putem fi de acord cu M. Čamaj, de a explica prezența lui *r* în numele de loc. alb. *Gjëmbočári* (și *Gljëmbočári*), prin sufixul *-ar*[3], nu este mai puțin adevărat că tosc. *i vrërët* „finster, trübe", cu trecerea lui *-n-* la *-r-*, față de ghegul *vranë*, *i vranët*, este un împrumut din slava meridională: v. sl. *vranŭ* (bg., s.-cr. *vran*) „schwarz". De asemenea, tosc. *tërsirë* „Strick, Seil" < sl. merid. **tračina*. Explicarea tosc. *i vrërët* prin vechiul fond indo-european al albanezei, încercată de H. Barić, nu poate fi reținută[4].

Dacă lucrurile stau astfel, atunci reiese de aici că rotacismul, în toscă, este posterior separării dialectale (care este destul de recentă) și influenței slave meridionale asupra albanezei[5].

Pe de altă parte, știm că doar cîteva cuvinte slave din limba română (*jupîn* și *smîntînă*) prezintă rotacismul (și trecerea lui *a* accentuat + *n* la *ă* > *î*). În regulă generală, în limba română rotacismul nu afectează cuvintele provenite din slavă, după cum *a* accentuat + *n* al cuvintelor slave din limba română nu e redat prin *ă* (> *î*).

---

1 Cf. și greșeala *mĕ-au aflatu* (*op. cit.*, 60/3), în loc de *me-au* sau *mĕu*.

2 Martin Čamaj. *Zur Entwicklung der Nasalvokale der slavischen Lehnwörter im Albanischen. Die Kultur Südosteuropas. Ihre Geschichte und ihre Ausdrucksformen*, Wiesbaden, 1964, p. 18–25.

3 *Op. cit.*, p. 25.

4 Cf. Max Vasmer, *St. z. alb. Wortf.*, Dorpat, 1921, p. 65, n. 1: „Die Ansicht Barićs, Albanorum. Stud., I, 117, sq., wonach alb. *vrânë* etc. nicht aus dem slav. entlehnt sein soll, kann doch niemand für ernst halten".

5 A. Rosetti, *Étude*, p. 53–54.

Se crede, într-adevăr, că aceste două cuvinte au pătruns în limba română în epoca cea mai veche a contactului dintre slava meridională şi română [1].

Se impune deci să stabilim o diferenţă, cu privire la tratamentul lui *-n-* în română şi în albaneză: rotacismul s-a produs, în aceste două limbi, la date diferite [2].

(*Bulletin de l'Association Internationale des Études Sud-Est Européennes*. III, 1965, p. 47—49.

DESPRE *U* FINAL

I

În studiul său Corelaţia de timbru a consoanelor rotunjite şi nerotunjite în limba română [3], E. Petrovici pune din nou în discuţie problema lui *u* final în limba română.

De această problemă ne-am ocupat în mai multe rînduri. Pornind de la înregistrarea, cu ajutorul cilindrului inscriptor, a cuvintelor ***mîncînd, împărat, dîmb, cînd*** şi ***venit cu***, în 1924—1925, am observat că destinderea oclusivelor finale ale acestor cuvinte era întovărăşită de vibraţii vocalice.

În anii 1928—1931 am procedat la noi înregistrări, cu subiecte vorbind dacoromâna şi aromâna; aceste cercetări ne-au dus la concluzia că, deşi în regulă generală consoanele finale, în limba română, sînt implozive, atît dacoromâna cît şi aromâna posedă consoane finale explozive, a căror emisiune e urmată, în majoritatea cazurilor, de o explozie pe traseul aerului expirat, uneori întovărăşită de vibraţii vocalice de timbru nedeterminat sau de timbru *u*, şi de vibraţii glotale, mai ales în cazul consoană + oclusivă [4].

Fenomenul era cunoscut, întrucît el fusese semnalat de dialectologi atît la nordul, cît şi la sudul Dunării.

E. Petrovici a cercetat, la rîndul său, comportarea oclusivelor la sfîrşitul cuvîntului (subiecte din regiunea Cluj şi Hunedoara). El a înregistrat numai mişcările laringelui şi ale buzelor, în timpul emisiunii consoanelor finale. Într-un cuvînt ca *sat*, a constatat existenţa unei consoane rotunjite: la articulaţia proprie a consoanei se adaugă o articulaţie suplimentară, consistînd din proiectarea înainte şi rotunjirea buzelor. Sunetul acesta se aude ca *u* scurt (p. 134 ş.u.).

---

[1] V. mai sus, p. 309.

[2] Rotacismul a fost semnalat şi în împrumuturile albanezei din limba greacă, în cuvinte care au pătruns aici într-o epocă veche (şi chiar în împrumuturile din neogreacă, astfel în *korë* < ngr. *ikona*). Fenomenul este deci posterior sec. al XI-lea, căci a fost semnalat chiar în împrumuturile albanezei din limba italiană (cf. *putërë* < it. *puttana*). Aşadar, alb. *spërk* „bartlos" < σπανος „dürftig, spärlich, bartlos", dar dr. *spîn*. Asupra lui *s* din cuvintele albaneze, v. mai sus, p. 215, 229.

[3] SCL, III, 1952, p. 127, ş.u.

[4] V. tablourile rezumative din ML, p. 243—244; cf. p. 228. Felul în care E. Petrovici, *op. cit.*, p. 133, rezumă rezultatul experienţelor noastre nu concordă cu realitatea: „Înregistrările publicate de Al. Rosetti nu arată, după o consoană finală, o deplasare a liniei suflului şi vibraţii pe linia suflului şi a laringelui caracteristice unei vocale". În privinţa lui *ŭ* din ortografia limbii noastre literare, v. observaţiile noastre din ML, p. 250, n. 1. Trebuie să mai relevăm aici că în cîntece populare, cînd lipseşte o silabă, se introduce, pentru întregirea ritmului, o vocală de timbru *u*, *î* sau *ă* la sfîrşitul versului (v. ML, p. 251 ş.u.).

În privința lui *î* final, E. Petrovici a arătat că în unele localități de la nordul Dunării anchetate pentru ALR, timbrul vocalei urmează după o explozie puternică (p. 133, 136) [1].

Am explicat prezența lui *-u*, în cazurile amintite, precum și a timbrelor vocalice *î* și *ă* indicate mai sus, la finală, prin articularea explozivă a consoanei de la sfîrșitul cuvîntului.

E. Petrovici se ridică împotriva acestei explicații, pentru motivul că, susține el, dacă e adevărat că limba română a cunoscut dispariția lui *u* final în *lupu* și tratarea ca implozivă a consoanei finale în *lup*, atunci nu mai poate fi justificată tendința contrară, de tratare a consoanei finale ca explozivă și de restaurare a lui *u* final [2].

Obiecția este, teoretic, valabilă. Dar faptele o infirmă, după cum vom vedea numaidecît.

E locul să observăm aici că explicația fenomenului trebuie să pornească de la realitatea faptelor, și nu de la idei preconcepute.

Examinarea faptelor de limbă privind tratamentul consoanelor finale, în limba română vorbită, arată că în două arii întinse ale dacoromânei (cam jumătatea teritoriului de la nordul Dunării, după evaluarea lui E. Petrovici, p. 137), pronunțarea explozivă a consoanei finale a dat naștere unor timbre vocalice în care observatorii au recunoscut un *u*, *ŭ*, *ă* sau *î*. Dacă *u* final este reprezentantul vechiului *u* latin, după cum crede E. Petrovici [3], cum se explică, atunci, prezența lui *ă* sau *î* la finală, în aria lui *-u*? E. Petrovici recunoaște el însuși prezența unui *î* foarte scurt, nesilabic, în unele localități anchetate pentru ALR (p. 136), dar nu își dă seama că prezența acestei pronunțări explozive infirmă afirmația sa, că un astfel de fenomen ar fi „în contradicție cu evoluția fonetică nu numai a limbii române, ci a tuturor limbilor" (p. 153). Această teorie e contrazisă de faptele citate chiar de E. Petrovici și de fenomenele de armonie vocalică din limba română. Astfel, trecerea de la starea de monoftong la cea de diftong, a unei vocale accentuate, și apoi trecerea ei din nou la starea de monoftong, s-a petrecut în timpul evoluției istorice a limbii române, la epoci diferite și în condiții diferite: *e* din lat. *legem* diftongat în *ea*: *leage* (stadiu fonetic atestat în secolul al XVI-lea) provocat de *e* din silaba imediat următoare, și apoi din nou *lege* (limba de astăzi), monoftongarea cauzată de același *e* din silaba imediat următoare.

Așadar, trebuie să admitem că, după dispariția vocalelor finale și tratarea ca implozive a consoanelor finale, fenomen care constituie o lege internă a limbilor indo-europene cu accent de intensitate și deci și a limbii române, în diverse puncte ale teritoriului dacoromân și în aromână, la epoci diferite și în condiții diferite, consoanele finale au fost tratate ca explozive.

---

[1] Trebuie amintit aici că terminația în *ă* a gerunziului și a participiului trecut (de exemplu, *lucrîndă*, *lucrată*; cf., în limba literară, *venitără*, *făcutără* etc.) care apare în mai toate graiurile de la nordul Dunării și a pătruns și în limba literară, e provocată de articulația consoanei finale (v. expunerea din ML, p. 176 ș.u.).

[2] „Revenirea unei consoane implozive la starea de consoană explozivă și dezvoltarea ulterioară a unui timbru vocalic după această consoană explozivă finală nouă e în contradicție cu evoluția fonetică nu numai a limbii române, ci a tuturor limbilor" (p. 153), afirmă E. Petrovici.

[3] „Atît rotunjirea, cît și înmuierea consoanelor finale se datoresc existenței, într-un trecut îndepărtat, a vocalelor *u* și *i* după aceste consoane", afirmă E. Petrovici (p. 153); v. și pagina 157: „rotunjirea consoanelor finale, în unele graiuri dacoromâne și aromâne, este prin urmare un rest al lui *u* final, amuțit probabil prin secolul al X-lea".

În privința originii lui *-u*, sînt două păreri:

1. E. Petrovici, potrivit celor indicate mai sus, susține că *u* de astăzi continuă vechiul *u* latin; la cuvintele care nu au cunoscut pe *-u*, prezența lui *u*, în limba vorbită, s-ar explica prin adaptare fonetică (p. 154 ș.u.).

2. În baza faptelor de limbă de astăzi și din textele vechi, am susținu că *u* final a dispărut la o epocă anterioară primelor documente de limbă română (secolul al XIII-lea) și că apariția lui *-u*, în limba vorbită, care nu poate fi despărțită de apariția celorlalte timbre vocalice *(ă* și *î)*, se datorește unei pronunțări explozive a consoanelor finale.

Ocupîndu-se de aspectul geografic al problemei, E. Petrovici constată că faptele se grupează în două arii mari: o arie care ocupă o parte a teritoriului Transilvaniei (zonele Baia Mare, Oradea, Hunedoara, Cluj, Brașov), și o a doua arie în partea orientală a Țării Românești, sudul Moldovei și o parte a Dobrogei (regiunea Galați, Constanța, Bîrlad, la sud-est de Bacău, la est de București, Ploiești).

Cum trebuie interpretată această repartiție geografică a faptelor? Dacă se poate admite — în principiu — că o pronunțare arhaică s-a putut menține în Transilvania, teritoriu uneori mai conservativ, nu același lucru se poate spune despre a doua arie, care cuprinde zone în care s-au petrecut mari mișcări de populație (în special în regiunea București).

Din capul locului, așadar, se naște un dubiu în privința posibilității ca în aria de sud-est a fenomenului să se fi păstrat, în decursul vremurilor, o pronunțare arhaică. (În Dobrogea, colonizată în parte de mocani veniți din sudul Ardealului: Brașov, Făgăraș, Sibiu, fenomenul a putut să fie importat în cursul secolului al XIX-lea.)

E. Petrovici își însușește concluzia noastră cu privire la faptul că *-u* nu apare în textele vechi românești. Părerea lui E. Petrovici este că aceasta s-ar datora faptului că textele provin dintr-o regiune care nu cunoștea fenomenul. Într-adevăr, el admite că repartiția geografică a faptelor era, în trecut, cam la fel cu cea din zilele noastre. Faptul că în *CV -u* e notat în mod consecvent s-ar explica prin aceea că acest text ar proveni din altă regiune decît celelalte texte.

Să ne oprim puțin asupra problemei lui *-u* în textele vechi.

Cercetarea noastră ne-a arătat că *-u* nu apare în texte, începînd cu secolul al XIII-lea; de notat că această lipsă a lui *-u* se constată în *toate* textele, nu numai în textele care fac parte din regiuni situate în afara ariei lui *u*, cum arată E. Petrovici (p. 148—149).

Pe de altă parte, ipoteza lui E. Petrovici, privitoare la faptul că *CV* ar proveni din altă regiune decît celelalte texte rotacizante, trebuie respinsă, fiind contrazisă de fapte: primele traduceri românești de texte religioase provin dintr-o regiune unitară și restrînsă, care explică particularitățile de limbă ce le au în comun.

Prezența constantă a lui *-u* în *CV* (notația cu ieruri, la finală, apare rareori în acest text) pune o problemă de ordin general: a mecanismului redării prin scris a sunetelor vorbite, problemă fundamentală pentru justa interpretare a textelor scrise.

În această privință, Al. Philippide a observat cu dreptate că „limba scrisă simbolizează uzurile, nu vorbirile ocazionale" [1], ceea ce, cu alți termeni, înseamnă că în scrierea obișnuită notăm sunete-tip sau foneme, aplicîndu-le reguli ortografice învățate, și nu notăm sunete [2].

Aceasta înseamnă că dacă acel care a scris *CV* a pronunțat într-adevăr oclusive finale rotunjite, el nu a putut să noteze acest fenomen, dacă o astfel de notație nu i-a fost impusă de o regulă ortografică. Cu alte cuvinte, *-u*, ca sunet individual, nu avea șanse de a fi reprezentat prin scris, spre deosebire de fonemul *-u*, care dacă s-ar fi pronunțat, ar fi fost cu siguranță redat prin scris.

Dacă nu putem admite că *CV* a fost tradus în afara regiunii unde s-au tradus și celelalte cărți religioase rotacizante, și în același timp, atunci notațiile cu *-u* din a cest text trebuie studiate laolaltă cu notațiile cu *-u* care apar într-o serie de texte din secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Aceste scrieri cu *-u* sînt simple grafii, fără valoare fonetică.

Astfel, regăsim scrieri cu *-u* în *Letopisețul* lui Miron Costin. Într-un manuscris al cronicii copiat în 1710, găsim deseori pe *-u*, alături de grafii fără *-u*. Iată cîteva exemple [3]: notația zero: *hatmanul, au trecut, oblicindu-l, au trimis, au oprit, au silit, cît, n-au avut;* notația cu *-u: leșăscu, dîndu, cîndu, întrebîndu, Osmanu, curundu, opritu, fostu, nevrîndu, răspunzîndu, venitu, pornitu.* Reproducem cîteva pasaje (l.c.) care ne lămuresc asupra repartiției în frază a cuvintelor cu *-u: „era și solul leșăscu den Țara Moschicească pornit de craiul la împărăție, anume Trăbinschii, pre carele (dînd uștire craiului Conețpolschii, hatmanul, cîndu veniia asupra lui Abaze pașe cu oști turcești), îl trimiseră la împărăție craiul, întrebîndu de Turci, ce pricină ar hi stricăciunei de pace cei legate la Hotin cu sultan Osmanu. Și au trecut solul acela pen țară, curundu în urma lui Abaza pașe... Ce, oblicindu-l Abăza pașa, au trimis de l-au opritu..., temîndu-să să nu să oblicească prin soliia lui aceie cale a lui, cum au fostu".*

În schimb, în *Cazania* lui Varlaam (1643) nu găsim pe *-u*, ci numai pe ier, la sfîrșitul cuvîntului, sau zero.

De notat că Miron Costin aparține unei regiuni dialectale unde nici astăzi nu e semnalat *-u* [4].

Aplicînd textului din *CV* observația pe care am făcut-o cu privire la textele dialectale culese în ancheta pentru ALR, în care — după cum vom vedea — *u* final apare mai ales la sfîrșitul frazelor, acolo unde suflul scade, conchidem că nu se poate admite că mai toate cuvintele erau pronunțate cu *-u*.

Transcriem aici cîteva fraze din *CV* pentru a arăta că o pronunțare reală, cu *u* final, ar fi străină de spiritul și de accentuarea limbii române: *cele ce lu prinsemu pre legea noastră și vremu se giudecămu lui* (*CV*, p. 58/10—12), *că mită da-se-va lui de la Pavelu se lu dezlege elu* (p. 64/3—5), *plinră de milosti, de plodulu bunrătățiloru* (p. 126/10—11), *rebdarea lui Iovu audzitu și sfîrșitulu domnului vădzutu, că multu iaste milostivu și eftinu* (p. 133/10—13).

---

[1] V. mai sus, p. 409.

[2] V. ML, p. 9 ș.u.

[3] Ed. P. P. Panaitescu, p. 94—95.

[4] Cazurile de notație a lui *u* ortografic sînt numeroase în textele noastre vechi. Iată cîteva fraze dintr-un document publicat de Hasdeu (Arch. ist., I, 1, p. 31), scris la Brănești (Țara Românească), în 1622: „adică noi aceștie moșteni ot satul Brănești, care ne-amu numitu, adeverim cu această scrisoare a noastră precumu să să știe: că avându dumnealor boeri... și văzîndu acel locu așa frumosu, au datu dumnezeu gîndu ca să facă sfînta mănăstire. Și nefiindu moșiia a dumnealor, au întrebatu pe ore cineva din oameni, a cui este moșiia pe acelu vîrfu frumosu. Le-au spusu cinevaș că este a nostră, moștenilor..."

Această presupusă alcătuire ritmică (cu *u*) trebuie comparată cu fraze din limba vie, din aria cu *-u*, în care *u* apare la sfîrșitul frazei: *de o muieri, să mă duc să moșescu*[1]*; a văzut ultoin(d) oi pentru vărsat^u. Care le-o ultoit, o scăpat, care nu le-o ultoit, o murit^u*[2]*; fac un crac de lemn^u*[3]*; mi s-a-ntîmplat d-am văzut' și io șarpili di casă alb^u*[4].

Scrierea lui *-u* în *CV* răspunde deci unei necesități grafice de a marca sfîrșitul cuvîntului, ca și ierurile[5]. De aceea, în *CV* *-u* e notat chiar în cuvinte care nu au avut niciodată un *-u* final: *aburu, acestu, aleanu, duhu, sboru* (= săbor), *eftinu, eresu, gîndu, glasu, izecleanu, Isacu, istovu, Iovu, Irodu, kinu, kipu, Cnidu, comarnicu, Lotu, Militu, Mitilinu, năravu, năsipu, ostrovu, podu, potopu, prostu, rîndu, Rimu, rodu, sfîntu, Sionu, iadu.*

Ce rezultă din considerațiile noastre privitoare la *-u* în textele noastre vechi? Că, în regulă generală, grafia cu *-u* nu notează pe *u* final și, deci, că nu putem stabili, în baza textelor, harta dialectată a lui *-u* în secolul al XVI-lea și în cele următoare.

Trecînd la stadiul actual al fenomenului, se impune să cercetăm nu numai materialul de cuvinte din hărțile ALR, ci trebuie să examinăm comportarea cuvintelor în frază. Ne vom adresa, deci, Textelor dialectale, culese de E. Petrovici cu prilejul anchetei pentru ALR.

Consultînd aceste texte vorbite provenind din ariile cu *-u*, constatăm că, în regulă generală, dar nu întotdeauna, *-u* (sau *-ŭ*) apare la pauză, adică în momentul cînd organele fonatoare reintră în starea de repaus, după emisiunea unei fraze[6]. Această observație este foarte importantă, pentru că ea ne lămurește asupra naturii mecanice a lui *-u*, ca și a celorlalte timbre vocalice finale, ca o urmare a expirației, la sfîrșitul frazei. Rezultă din această observație că, dacă acest *-u* ar fi, după cum îl consideră E. Petrovici, un simplu gest bucal de rotunjire a buzelor, el nu ar putea fi influențat de ritmul frazei. Fiind însă dependent de ritmul frazei, înțelegem de ce e perceput cînd ca un *u*, cînd ca un *ă* sau un *î* și de ce, pe de altă parte, nu apare, în regulă generală, în alte împrejurări fonatoare[7].

Cum se explică prezența timbrului vocalic care întovărășește articulația consoanei finale? E. Petrovici neagă caracterul exploziv al consoanei urmate de *u*. Înregistrările făcute de E. Petrovici nu au avut în vedere cercetarea coloanei de aer expirat, întrucît a înregistrat numai vibrațiile laringiene ale sunetului și mișcările buzelor.

În schimb, înregistrările noastre nu au avut în vedere mișcarea buzelor, ci vibrațiile vocalice, mișcările coloanei de aer expirat și vibrațiile laringiene.

---

1 E. Petrovici, *Texte dialectale*, p. 52/8, Scărișoara, jud. Turda.

2 *Ibidem*, p. 67/4, Feneș, jud. Alba.

3 *Ibidem*, p. 128/27, Boiu-Mare, jud. Maramureș

4 *Ibidem*, p. 246/6, Gura-Sărății, jud. Buzău.

5 V. mai sus, p. 641.

6 Cf. E.Petrovici, p. 143: „am spus mai sus că aceste consoane rotunjite finale, fie nemuiate sau muiate, apar în poziție finală absolută".

7 Sînt însă cazuri cînd *-u* apare și în interiorul frazei: *un om^u d-acasă* (p. 245/24, jud. Dîmbovița, E. Petrovici, op. cit.), *îl punem într-un vas^u și-l încălzim puțin* (p. 233/4, jud. Ialomița), *pă lumea asta mă leapădă^u și voi fi frate de cruce cu tine* (p. 233/6, *și acuma ăștia să numesc^u frați dă cruce* (p. 233/28), *îl strecurăm^u în oale* (p. 234/4, jud. Ialomița).

În privința celorlalte timbre vocalice produse după articularea consoanelor finale, trimitem la cercetările noastre mai vechi, unde am adunat materialul necesar (ML, p. 176 ș.u. și 228 ș.u.), la care se adaugă materialul cules în cursul anchetei pentru ALR (v. E. Petrovici, *op. cit.*, p. 244/28, Valea Lungă—Cricov, jud. Dîmbovița: *s-aude pă cer cîntîndă*; p. 242/29, Gura Sărății, jud. Buzău: *am văzut și io jucîndă comoara* etc.).

Observațiile precise ale lui E. Petrovici, confirmate de alți cercetători, atestă mișcarea buzelor în articularea consoanelor finale. Am văzut mai sus că aceste considerații nu explică, însă, prezența celorlalte timbre vocalice nelabiale și nu țin seamă de caracterul exploziv al consoanelor, atestat în traseurile noastre.

E. Petrovici a căutat să explice timbrul *u* sau *ă*, *î* prin natura consoanei precedente. E, într-adevăr, justificată foneticește prezența vocalei *u* după o consoană labială, și a lui *ă* sau *î* după o consoană nelabială. Din păcate, faptele nu confirmă explicațiile lui E. Petrovici, întrucît exemplele culese din cîntecele populare arată că *u* apare și după dentale [1].

Faptele din aromână nu confirmă, nici ele, vechimea lui -*u*.

Într-adevăr, dacă în nordul domeniului aromânesc -*u* apare, în general, în schimb în sudul domeniului -*u* e semnalat rareori. La românii din Albania, prezența lui -*u* nu e generală, ci variază de la om la om [2].

Faptele din aromână confirmă, deci, mai degrabă teza după care -*u* în aromână e recent.

În sfîrșit, mai există un fapt pe care îl considerăm decisiv pentru confirmarea tezei noastre că -*u* e un fenomen recent, legat de tratamentul special al consoanei finale.

Anume, în localitatea Drăguș (jud. Brașov), Mihai Pop a înregistrat, în cursul unei anchete (1932), faptele următoare: 1) generația veche nu cunoaște pe -*u*; 2) în graiul generației mijlocii (30—40 de ani) -*u* apare în graiul bărbaților, pe cînd graiul femeilor cunoaște numai pe -*ŭ*; 3) *u* final apare în mod constant în graiul copiilor și al adulților [3].

Faptele acestea confirmă explicația după care prezența lui -*u* e cauzată de articulația consoanei finale.

La capătul expunerii noastre, vom rezuma rezultatele la care am ajuns, după cum urmează; în graiurile dacoromâne și în aromână, consoanele finale sînt pronunțate uneori exploziv, cu dezvoltarea unui timbru vocalic (*u*, *ă* sau *î*). În frază, timbrul vocalic de la sfîrșitul cuvîntului apare, de obicei, la pauză (finală absolută).

(SCL, V, 1954, p. 437—442)

II

Justa interpretare a limbii textelor noastre vechi implică o cît de sumară cunoaștere a mecanismului redării prin scris a sunetelor vorbite. Fonologia aduce o contribuție decisivă la lămurirea acestei probleme. Ea confirmă părerea că, atunci cînd scriem, notăm sunete-tip sau foneme, și nu sunete. Se știe, într-adevăr, că noi înșine nu sîntem în stare să analizăm și să notăm cu precizie sunetele pe care le pronunțăm; aceasta o poate face numai un auditor atent, și cu atît mai mult, un lingvist deprins cu notarea sunetelor vorbite. Deseori, sîntem surprinși că am pronunțat cutare sunet, iar cînd auzim glasul nostru, reprodus de un aparat de înregistrare, îl recunoaștem cu greu.

---

[1] V. ML, p. 255 ș.u.
[2] *Ibidem*, p. 248.
[3] V. ML, p. 251.

Dintre lingviștii români care au studiat problema ce ne preocupă, Al. Philippide se numără printre acei care au adus o contribuție pozitivă la rezolvarea ei. În lucrarea sa Istoria limbii române. I. Principii de istoria limbii (Iași, 1894), în capitolul intitulat Limba scrisă (p. 237 ș.u.), Philippide afirmă cu dreptate că „limba scrisă simbolizează uzurile, nu vorbirile ocazionale". Cu alte cuvinte, scriem așa cum am învățat să scriem, nu cum vorbim. „Este lucru copilăresc", urmează Philippide, „să te încrezi orbește în tot ce vei vedea scris și să consideri orice însemnare a oricui ca un reflex fidel al pronunțării". Aceste considerente sînt urmate de o exemplificare. Printre documentele românești publicate de B. P. Hasdeu în CB, sînt unele care prezintă grafii ciudate, pe care Hasdeu le interpretează ca fenomene fonetice reale (de exemplu, zapisul de vînzare din Beleți, Argeș, cca 1600, p. 97 ș.u., sau mărturia popii Tiful din Mircești, Ialomița, din 1606, p. 148 ș.u.). În privința aceasta, Philippide arată că nu putem pune bază pe grafii ca: *nooii* (= noi), *Oanceii* (n.pr.), *moortea* (= moartea), *mareh* (= mare), *gatah* (= gata) etc. În aceste cazuri, „este foarte probabil că scriitorul a vorbit într-un fel și a scris altfel" (p. 243). Fiecare din noi putem face astfel de observații, examinînd texte scrise în zilele noastre de semiculți [1].

Iorgu Iordan a publicat două studii consacrate manuscriselor și limbii Cronicii lui Ion Neculce. Manuscrisul 253 al *Cronicii*, păstrat în Biblioteca Academiei R.S. România, cuprinde cîteva rînduri scrise de mîna lui Neculce. Acest manuscris ar reda „mai fidel decît toate celelalte", ne spune Iorgu Iordan, „vorbirea moldovenească" (p. 241) [2]. Deoarece Neculce scrie cu *u* final multe cuvinte, „cred că se impune", propune Iorgu Iordan, „să se redea" în transcriere pe ъ și ь prin *u* (p. 244). Scriind astfel, Neculce se apropia „în cea mai mare măsură de realitatea lingvistică a epocii sale" (l.c.). Și Iorgu Iordan conchide: „am afirmat de mai multe ori că Neculce scria cum se vorbea în realitate pe vremea lui" (p. 245). Printre particularitățile fonetice cele mai caracteristice ale limbii lui Neculce, Iorgu Iordan reține pronunțarea lui *u* final la mai toate cuvintele care au în limba de astăzi finala consonantică. Iată cîteva exemple: *acestu, domnu, slujescu, i-au fostu, vădzîndu, de suptu, Moscu, au așteptat răspunsu, au zăbăvitu, Țarigradu* etc.[3] „Concluzia se impune de la sine", adaugă Iorgu Iordan: „Neculce și, deci, contemporanii săi pronunțau încă pe *u* final" (l.c.).

În lumina considerentelor noastre de mai sus, această interpretare a textului cronicii lui Neculce este oare justificată? Desigur că nu. Grafii cu *-u* se găsesc în multe texte din secolele al XVI-lea, al XVII-lea și al XVIII-lea, pe lîngă grafii fără *-u* sau grafii cu ieruri. Notează oare aceste slove chirilice pe *-u* sau pe *-ŭ* (scurt)? Putem afirma, fără teamă de a ne înșela, că un răspuns pozitiv la această întrebare ar fi greșit. Aceasta nu exclude însă existența pronunțării cu *-u* sau cu *-ŭ* în Moldova, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. (Astfel de fonetisme au fost semnalate în zilele noastre într-o parte a Transilvaniei, în sudul Moldovei, în partea orientală a Țării Românești și într-o parte a Dobrogei [4].)

---

[1] Vezi bibliografia chestiunii mai sus, p. 408.

[2] Iorgu Iordan, *Studiul manuscriselor și problema transcrierii cronicii lui Ion Neculce*, în *Studii și cercetări de istorie literară și folclor*, II, 1953, p. 233 ș.u.; *Despre limba lui Neculce*, în SCL, V, 1954, p. 337 ș.u.

[3] SCL, V, 1954, p. 341.

[4] Vezi studiul lui E. Petrovici, *Corelația de timbru a consoanelor rotunjite și nerotunjite în limba română*, în SCL, III, 1952, p. 137–139.

Pornind de la grafiile întîlnite în *Cronica* lui Ion Neculce, Iorgu Iordan consacră o parte din expunerea sa problemei lui *u* final în limba română [1]. Cu problema aceasta s-a ocupat în mod amănunțit Ov. Densusianu, într-un memoriu citat de Iorgu Iordan, publicat în 1904. Iorgu Iordan își însușește concluziile lui Densusianu: „Constatările lui [Densusianu] sînt interesante și trebuie considerate ca valabile" (l.c.). Densusianu arătase în ce condiții *u* final a amuțit, în raport cu locul accentului în cuvîntul fonetic. În cercetările noastre asupra limbii noastre vechi, nu am putut să ținem seamă de rezultatele la care a ajuns Densusianu, pentru următoarele două motive: 1) Densusianu își bazează raționamentul pe texte care sînt copiate și în care, prin urmare, aspectul originar al textului a fost modificat într-un fel sau altul de copiști; 2) rezultatele la care a ajuns Densusianu sînt contrazise de o serie de texte contemporane. Pentru lămurirea cititorului, trimitem la expunerea noastră de mai sus (p. 458 ș.u.). Concluzia cercetării noastre este că notarea sfîrșitului de cuvînt (finală consonantică, *u*, *o*, ъ, ь) e capricioasă, în toate textele, și că nu putem preciza că în cutare regiune apare în mod constant o notație, care ar putea fi opusă unei alte notații dintr-o regiune diferită (p. 458).

Dacă Iorgu Iordan admite, după cum am văzut, că pînă în secolul al XVIII-lea *u* final, urmaș al lui *u* final latin, se mai pronunța în unele regiuni ale teritoriului dacoromân, el nu ne spune cum se explică absența lui *u* într-o serie de cuvinte românești care apar în monumentele scrise din secolele al XIII-lea—al XV-lea și, de asemenea, de ce *u* (sau *o*, ъ, ь) e scris la sfîrșitul unor cuvinte care nu au comportat, la origine, un -*u* (de exemplu, în *chip*, *din*, *prin* etc.) [2]? Iorgu Iordan se ridică împotriva posibilității de a explica pe -*u* pe cale mecanică, adică ținînd seama de condițiile în care se pronunță consoana la sfîrșitul cuvîntului, pentru motivul că -*u* „nu apare pretutindeni sau măcar în majoritatea graiurilor dacoromânești, ci numai în cîteva (și tocmai în acelea care dovedesc și prin alte particularități că sînt mai puțin evoluate)" (p. 343, n.). De fapt, am văzut că -*u* apare și în partea orientală a Țării Românești, și anume în județul Ialomița și fostul jud. Ilfov, regiuni cu graiuri foarte evoluate, care nu corespund, prin urmare, caracterizării date de Iorgu Iordan [3]. Acad. Iorgu Iordan citează cazuri cînd -*u* apare în graiurile de astăzi, după *s* (ceea ce nu constituie o dificultate, pentru explicarea lui *u* ca un fapt recent, întrucît *s* este o consoană deschisă în timpul emisiunii căreia aerul se scurge prin canalul bucal, astfel încît se poate auzi un *u* la sfîrșitul emisiunii consonantice). Pentru prezența lui -*u* în graiurile actuale ale dacoromânei, Iorgu Iordan se referă la hărțile 135 (*pas*), 140 (*gras*), 144 (*gros*), 150 (*păros*) și 159 (*vis*) din ALRM (II, 1). Acad. Iorgu Iordan uită însă să menționeze fonetismele cu -*ĭ*, înregistrate în județul Ialomița, (*pas*^{i}, h. 135) și în județul Bacău (*gras*^{i}, h. 140) și să ne explice prezența acestei vocale finale, care nu poate continua pe *u* latin.

---

[1] SCL, V, 1954, p. 342.

[2] V. mai sus. p. 459. ș.u.

[3] V. mai sus, p. 639 ș.u.

Față de constatările noastre, considerăm că rîndurile scrise de Ion Neculce, el însuși, în *Cronica* sa, ne pot lămuri asupra felului cum scria cronicarul, dar numai într-o măsură oarecare asupra felului cum vorbea el. Pentru a ști *cum vorbea* (adică cum *pronunța* sunetele) Ion Neculce, ne putem folosi de datele culese în scrierile sale și în monumentele contemporane, interpretate în lumina fonologiei.

Asupra problemei lui *u* final în limba română, ne-am pronunțat în rîndurile de mai sus [1]. Socotim că nu sîntem îndreptățiți să credem că *u* final, din zilele noastre, care a fost semnalat în diverse regiuni ale țării, continuă pe *-u* latin. În cercetările noastre anterioare, ne-am referit la prezența lui *-u* în cîntecele noastre populare: aici *u* este creat din necesități ritmice [2]. Un astfel de *u* apare în poezia Ciritelul a poetului Dumitru Corbea, în strofa următoare:

Bogatu-i ca ciritelu [3],
Numai cu țepi tot pe elu.
Ciritelu e lăsatu
Să fie scos și-aruncatu [4].

Printre particularitățile limbii lui Ion Neculce, Iorgu Iordan relevă și pronunțarea cu *e* ușor deschis, la finală, acolo unde în limba literară din zilele noastre figurează un *ea*: *să-ș de, ave, pricepe* (pers. 3 ind. impf. = = *să-și dea, avea, pricepea*) etc. Acest fonetism e notat în mod consecvent în textele din secolele al XVI-lea și al XVII-lea provenind din nordul Transilvaniei, Bucovina, Moldova și Banat [5], cu ajutorul slovei chirilice care notează pe *e* (spre deosebire de slova *ĕ*, care nota diftongul *ęa'*); graiurile vorbite în zilele noastre în aceste regiuni au conservat această pronunțare deschisă a lui *e* final. Dacă, în cazul de față, Neculce și înaintașii săi notează cu precizie un sunet real, aceasta e datorită faptului că de la început, în regiunile indicate, slova chirilică *e* a fost întrebuințată pentru redarea lui *e* deschis. Neculce, prin urmare, a aplicat în acest caz o regulă ortografică care figura printre regulile pe care le-a deprins, atunci cînd a învățat să scrie.

Am relevat acest caz, pentru a pune în relief diferența dintre scrierea cu *-u* și scrierea cu *-e*, la Neculce și, în genere, în limba noastră veche.

Grafiile din textele noastre vechi comportă, așadar, explicații diferite, pe care le-am expus cu alt prilej [6]. O singură explicație nu poate fi aplicată, deci, tuturor cazurilor: am văzut mai sus că notația cu *-u* comportă altă explicație decît notația cu *e*. Această constatare ne invită să fim prudenți, atunci cînd vrem să interpretăm mărturia textelor noastre vechi. Scopul rîndurilor de față este de a atrage atenția cititorilor asupra complexității acestei probleme.

(LR, IV, 1955, 1, p. 60–64)

[1] V. mai sus, p. 639 ș.u.
[2] V. studiul nostru *Remarques sur la detente des occlusives roumaines en fin de mot*, în ML, p. 251 ș.u.
[3] În Moldova = tufă, tufiș.
[4] În *Poezia nouă în R.P.R.*, București, f.a., p. 132–133.
[5] V. mai sus p. 461-462.
[6] *De l'interprétation des graphies doubles dans les textes écrits*, în ML, p. 9 ș.u.

III

P. Neiescu reia problema lui *-u* final în limba română [1]; d-sa admite integral, ca singure juste, fără a aduce însă argumente noi în sprijinul lor, tezele lui E. Petrovici, pe care le-am combătut la timpul cuvenit.

Socotim că repetarea nu constituie un argument științific și de aceea ne propunem să indicăm, în cele următoare, principalele puncte slabe din argumentarea lui P. Neiescu.

ASPECTUL FONOLOGIC

Cînd, prin anii 1924—1925, în cercetările noastre asupra limbii române vechi, am fost puși în situația de a rezolva problemele foneticii textelor din secolul al XVI-lea, ne-am dat seama că prima problemă ce trebuia rezolvată era interpretarea științifică a grafiei textelor. Pentru îndeplinirea acestui scop erau necesare cîteva principii de lingvistică generală, în stare de a răspunde la toate întrebările [2].

Astăzi fonologia a rezolvat această problemă: notăm, în scrierea obișnuită, *sunete-tip* sau *foneme*, și nu *sunete*, potrivit normelor învățate în școală [3].

Neiescu evocă principiile fonologiei pentru interpretarea mărturiei unor texte scrise, în zilele noastre, de semiculți (p. 172). În pasajele din două scrisori particulare (scrise in 1914 și 1939), apar grafii ca *sîntu* (= sînt, vb.), *dinu* (= din) etc., deci cu notarea lui *u* final.

Explicația că aceste cuvinte au fost asimilate acelora cu *-u* etimologic este nesatisfăcătoare: crede oare Neiescu că cineva a pronunțat vreodată în mod real *dinu* (pentru *din*)? De altfel, aceleași sunete sînt scrise și fără *-u*, în aceleași texte.

În realitate, *-u* nu e un fonem, întrucît, în această situație, nu joacă nici un rol în fonologia limbii române și nu are nici un rol distinctiv.

Singura explicație valabilă a prezenței lui *-u*, în exemplele de mai sus este deci că scrierea lui constituie o deprindere grafică, fără valoare fonetică

Același lucru se poate spune despre scrierea cu *o* final (*Cămpolungo, jeloito, Iono, bătrăneloro* etc.), curentă în limba noastră veche [4].

Se rostea oare *sîntu* etc., sau *sînto* etc. (= sînt, vb.), ipoteză pe care am respins-o, sau e vorba numai de o rotunjire a consoanei (E. Petrovici)? În acest caz, este evident că nu s-ar fi notat un *u* la sfîrșitul cuvintelor, căci un gest bucal este cu totul altceva decît un fonem determinat, cu un timbru vocalic anumit.

---

[1] *O problemă de fonetică istorică; originea lui „u final" în limba română*, în CL, II, 1957, p. 159—179.

[2] V. principiile expuse în A. Rosetti, *De l'interprétation des graphies doubles dans les textes écrits*, în loc. cit., p. 9—16. Problema nu a fost tratată în mod exhaustiv; cîteva indicații de metodă se pot găsi în lucrările următoare: R. L. Politzer, *The Phonemic Interpretation of Late Latin Orthography*, în Lg. 27, 1951, p. 151—154; J. Séguy, *Essai sur l'état des palatales et de* d *romans en occitan au XII-ème siècle*, în *Annales publ. par la Faculté des Lettres de Toulouse*, 1953; Axe Grafström, *Étude sur la graphie des plus anciennes chartes languedociennes, avec un essai d'interprétation phonétique*, Uppsala, 1958, în special p. 14—15 și 250—251.

[3] V. expunerea noastră de mai sus, p. 644.

[4] V. mai sus, p. 459.

LIMBA VECHE

Într-o serie de cuvinte românești (toponimice, nume proprii, nume comune etc.) care apar în texte din secolele al XIII-lea — al XV-lea, scrise în limba latină sau slavonă și provenind din țările românești și din Ardeal, *-u* nu este notat. (Exemplele cu *-u* notat sînt în număr mic [1]).

Explicația lui E. Petrovici, că anume în aceste texte *-u* nu putea fi notat, pentru că era neobișnuit în această poziție în limba maghiară sau slavonă este, desigur, nevalabilă. Mai întîi, pentru că există și cazuri de notare a lui *-u*, și apoi pentru că *-u* fonologic ar fi trebuit notat. Grafii ca *bradul*, *lac*, *nepot*, care apar la sfîrșitul secolului al XV-lea, în documentele scrise în limba slavonă provenind din Moldova, în care lipsește *-u*, cer, deci, altă explicație [2]. Nici motivul că *-u*, în documentele slavone, s-ar fi confundat cu dativul singular masculin din slavonă nu e valabil, întrucît astfel de cazuri au fost relevate în cîteva texte din Țara Românească, pe care Neiescu nu le amintește *(Moișu Filosofu, Radulu* etc.) [3].

ASPECTUL FONETIC

P. Neiescu nu răspunde la obiecția noastră cu privire la aria cu *-u* din partea orientală a domeniului dacoromânesc: cum s-ar putea oare vorbi de conservarea lui *-u*, într-o arie care s-ar fi păstrat neatinsă din epoca latină și pînă în zilele noastre (?!), dar în care de fapt au avut loc mari mișcări de populație?

Postularea acestei teze e suficientă pentru a face evidentă absurditatea ei.

Neiescu trece foarte repede asupra problemei timbrului *ă* la finală *(venită, lucrîndă* etc.*)*. În cîteva studii publicate mai demult, am arătat că această pronunțare e curentă într-o mare parte a domeniului dacoromânesc, în special în unele părți ale Transilvaniei și ale Banatului, precum și în Țara Românească [4].

Aici nu e vorba de un conservatism, ci de o pronunțare particulară a consoanei finale.

Prezența lui *-u* în graiul copiilor din com. Drăguș, constatată de Mihai Pop în 1932, e contestată de Neiescu, în baza unei anchete la fața locului făcută de el însuși, în aprilie 1956.

Crede oare P. Neiescu că faptele semnalate de M. Pop sînt inventate? În ce ne privește, socotind exactă redarea acestor fapte, nu ne rămîne decît să constatăm schimbarea stării de lucruri din com. Drăguș, în cursul anilor de după 1932.

Trebuie să spunem că nu am putut găsi în expunerea lui P. Neiescu nici un argument valabil pentru a abandona tezele pe care le-am expus, în cursul anilor trecuți, asupra lui *-u*.

Neiescu omite să ne spună de ce poetul Dumitru Corbea, contemporanul nostru, scrie pe *-u* la rimă, într-o strofă pe care am citat-o într-un articol precedent [5], pentru că sprijină teza noastră despre ivirea în zilele noastre a lui *-u*.

(SCL, X, 1959, p. 445—447)

---

[1] Loc. cit., p. 415—417.
[2] Loc. cit., p. 415.
[3] *Ibidem*. p. 416—417.
[4] MJ., 176—180.
[5] V. mai sus, p. 647.

IV

În studiul său *Forme absolute și forme conjuncte (în sandhi) ale cuvintelor în grafia obișnuită și în transcrierea fonetică* [1], E. Petrovici tratează o problemă controversată a foneticii românești: prezența lui *u* la sfîrșitul cuvintelor, atît în monumentele noastre vechi cît și în limba actuală.

Problema a fost evocată deseori, în cercetările lingviștilor noștri, mai ales în timpul din urmă [2].

După Petrovici, notarea lui *u*, existent în zilele noastre în pronunțare într-o mare parte a graiurilor dacoromâne (cam jumătate din teritoriul norddunărean, și anume în Transilvania, Maramureș, Crișana, Hunedoara, Cluj, Brașov, în partea orientală a Țării Românești, în sudul Moldovei și într-o parte a Dobrogei, în jud. Galați, Bîrlad, la sud-est de Bacău, la est de București, Ploiești), se explică prin faptul că scriitorul, aparținînd ariei cu *-u*, ia în considerație forma absolută a cuvîntului, pe cînd în frază, în înlănțuirea cuvintelor, *-u* dispare și de aceea nu mai este notat.

Această explicație a fenomenului ține seamă de mecanismul real al notării prin scris a sunetelor-tip sau fonemelor.

De observat, însă, că E. Petrovici ia în considerare cuvîntul întreg, și anume felul cum e notată partea lui finală, și pornește de la o pronunțare reală cu *-u*.

Încă din 1932, regretatul prof. G. Șapcaliu, din Cîmpulung (Muscel), ne atrăgea atenția asupra necesității de a ține seamă de condițiile reale ale redării prin scris a sunetelor vorbite. O serie de grafii, la prima vedere bizare, din textele noastre vechi și din textele scrise de semiculți în zilele noastre sau din texte notate de dialectologi, își capătă în felul acesta o explicație firească [3].

Astfel, confuzia surdelor cu sonorele *(b-p, k-g)*, notarea vocalelor suplimentare în *sikeri* (= scrie), *ghirăiască* (= grăiască), la prima vedere surprinzătoare, se explică ținînd seamă de faptul că fonemele cuvîntului se silabisesc de acel care scrie textul, ele fiind pronunțate cu glas șoptit sau chiar cu glas tare, și că acel care scrie transcrie fonemele pe care le șoptește: *p* în loc de *b*, *k* în loc de *g*, pentru că în glasul șoptit, oclusivele sonore devin surde; tot astfel, el scrie *sî*, *kî* în *sî-kî-ri* (= scrie), reproducînd pronunțarea silabisită [4] etc.

În privința lui *u* final notarea lui se explică prin aceeași necesitate de a silabisi cuvîntul: *cuvîn-tu*, *da-tu* etc. Firește că aceste notații se explică numai la pauză, considerîndu-se forma absolută a cuvîntului, după cum a arătat Petrovici [5].

---

[1] Publicat în FD, III, 1961, p. 57–61.

[2] V. E. Petrovici, în SCL, III, 1952, p. 127–185, studiile noastre reproduse aici mai sus, p. 639 ș.u., și P. Neiescu, în CL, II, 1957, p. 159–179.

[3] V. mai sus, p. 409. Al. Philippide a numit vocala pronunțată după consoană, în pronunțarea cuvîntului izolat, „sunet implicit": v. Ivănescu, în *Bul. Philippide*, IV, 1937, p. 204–207.

[4] V. exemplele de mai sus, p. 409. În scrisori scrise în zilele noastre de semiculți: *săcrisoare, scîrisă* etc. (G. Istrate, în *Bul. Philippide*, VI, 1939, p. 138).

[5] *Loc. cit.* *-u* e notat, într-o scrisoare din Cupșeni (Someș), din 15 nov. 1939, reprodusă de G. Istrate (*op. cit*): „pînă acum sînt *sânătosu*, care sănătate *dorescu* și ție... ie *bunu* Dumnezeu și vouă la toți le *poftescu*... cu un *cuvîntu* la toți... eu o *ducu* bine, *totu* servici... pe care *-amu avutu âlu amu*" etc. Astfel de exemple se pot ușor înmulți.

Ne despărţim însă de Petrovici în explicarea ansamblului problemei. E. Petrovici socoteşte că acei care au notat pe *-u* îl pronunţau în mod real în vorbirea lor, şi că acest *-u* e moştenit din latină [1].

După cum am avut ocazia să arătăm de mai multe ori, în timpul din urmă, părerea noastră este diferită [2]; într-adevăr, noi credem că un *-u* (şoptit, scurt sau rostit întreg) la sfîrşitul cuvîntului nu poate fi notat de scriitor, atîta timp cît acest sunet nu era impus de ortografie ca fonem la sfîrşitul cuvîntului.

În primul rînd, *-u* nu trebuie izolat de alte timbre vocalice care apar la finala cuvîntului şi care sînt semnalate în graiurile nord-dunărene, sau chiar de simpla explozie sau emisiune de aer, după consoana finală: *-ă, -î, -u* [3]. Aceste emisiuni vocalice, la sfîrşitul cuvîntului, apar în silabaţie: *bî, kî* etc., *-nî, -tî* etc.

În al doilea rînd, trebuie ţinut seamă de faptul că *u* apare la sfîrşitul unor cuvinte care nu au avut niciodată un *-u*: *din, prin, chip* etc. sau: *abur, acest, alean, duh, ieftin, comarnic* etc. în *CV* [4].

Prezenţa lui *-u*, în aceste cazuri, fireşte că nu mai poate fi explicată prin moştenirea din latină, cu atît mai mult cu cît el apare şi la cuvintele de altă origine.

În al treilea rînd, *-u* e notat în texte care provin din regiuni situate astăzi în afară de regiunea cu *-u*, de exemplu în *PO: cîndu, cumu, soru, amaru* sau în *Cartea de cîntece* din 1570—1573: *akmussu, kipu* [5].

În consecinţă, notarea lui *u*, în textele noastre vechi, se explică prin silabisirea cuvîntului în pauză, atunci cînd silabele sînt pronunţate în mod real *bî, kî* etc., iar la finală *-nî, -tî* sau *-nu, -tu* etc.

Dintre textele româneşti din secolul al XVI-lea, singur *CV*, deşi o copie, prezintă scrierea consecventă a lui *-u* [6].

Explicaţia de mai sus a prezenţei lui *-u* exclude existenţa lui altfel decît artificială, în silabisirea întovărăşind scrierea, sau ca obicei ortografic, pentru a marca sfîrşitul cuvîntului [7].

Încercarea de a explica prezenţa lui *-u* în *CV*, prin despărţirea acestui text de celelalte texte rotacizante, trebuie respinsă [8]. I.-A. Candrea, (*Ps. Sch.*, I, LXXXVIII) a arătat, cu suficiente argumente, de ce *CV* aparţine în mod indiscutabil aceleiaşi regiuni din care ne vin traducerile *Psaltirii*.

Nicăieri, în *CV* sau în *Psaltirile* rotacizante, *-u* nu are rol fonologic: într-adevăr, în afară de *CV*, el apare în general sporadic la sfîrşitul cuvîntului (unde alternează cu ierurile) şi nu formează, deci, o opoziţie fonologică regulată.

Totuşi *-u* apare de două ori într-o opoziţie regulată, şi anume în *voiu* (vb. auxiliar, pers. 1), opus lui *voi* (pron. pers. 2) şi în *Fariseiu* (sg.), opus pluralului *Farisei* (*CV*, glosar, s.v.).

---

[1] Acest punct de vedere e susţinut de E. Petrovici în SCL, III, 1952, p. 153 şi 157; cf. obiecţiile noastre, mai sus, p. 639 ş.u.

[2] V. mai sus, p. 639 şi 648.

[3] V. mai sus, p. 640.

[4] V. observaţiile de mai sus, p. 643.

[5] V. Densusianu, H.d.l.r., II, p. 95; ed. rom. II, p. 64 şi mai sus, *loc. cit.* Nu avem nici un motiv să credem că această regiune a cunoscut, în secolul al XVI-lea, pe *-u*.

[6] V. observaţiile lui Sbiera (*CV*, p. 279—282) şi mai sus, *loc. cit.*

[7] V. observaţiile noastre mai sus, p. 642.

[8] V. argumentele noastre mai sus, p. 641.

Acest fapt nu constituie însă o obiecție la afirmația noastră de mai sus, pentru motivele următoare:

1. în *voiu*, *u* nu e final, după consoană, ci formează diftong cu *i*;

2. în această situație, *u* nu putea să fie supus la dispariție, ca orice -*u* neaccentuat [1].

Notarea consecventă a lui -*u* în *CV* conferă o situație singulară acestui text, printre celelalte texte din secolul al XVI-lea traduse și copiate în aceeași regiune. Situația lui -*u*, în celelalte texte, nu corespunde deloc cu cea din *CV*, unde -*u* e notat în mod constant (afară de cîteva cazuri neglijabile, cf. Sbiera, l.c.): -*u* e în minoritate, în aceste texte, față de ъ sau ь, care, de fapt, sînt simple semne ortografice, întrucît ierurile, ca timbre vocalice, amuțiseră de mult în slavă.

Singura explicație a notării consecvente a lui -*u* în *CV* este, prin urmare, că cel care ne-a lăsat originalul acestui text a fost un om conștiincios [2], care a notat pe ъ, ь în baza unei tradiții ortografice, marcînd sfîrșitul fiecărui cuvînt, deprindere normală în scrierea textelor în limba slavă (v. și ELG, p. 294).

În rezumat, am căutat să arătăm, în rîndurile de mai sus, că silabisirea este un criteriu de interpretare a notării prin scris a fonemelor unei limbi, și că, aplicat la scrierea limbii române vechi, acest criteriu ne permite interpretarea justă a unor grafii cu valoare controversată.

(SCL, XII, 1961, p. 467–470)

V

Într-un articol publicat recent, I. Stan cercetează paralel felul cum e notată consoana finală de cuvînt în *CV* și în *Codex Dimonie*, pornind de la concepția lui E. Petrovici privitoare la existența corelației de timbru a consoanelor în dacoromână, aromână și meglenoromână [3].

Ne propunem să examinăm aici felul cum sînt notate consoanele finale de cuvînt în *CV*, lăsînd deoparte notarea lui -*u* în *Codex Dimonie*, care pune probleme diferite.

Autorul extrage toate exemplele din *CV*, cu *u* final și *i* final.

Se știe că *CV* prezintă o notație consecventă a lui -*u*, cu unele rare excepții [4].

---

[1] V. glosarul din *CV*. O singură dată *voi* (verb auxiliar, viitor, 1 sg.) apare fără *u* (p. 62/14). În *Psaltirile* rotacizante (Candrea, *Ps. Sch.*, II, p. 497 s.v. și 393 s.v.) situația e aceeași: *voi* (pron. pers.), opus lui *voiu* (vb. auxiliar, viitor, 1 sg).

[2] Consecvența în ortografie a *CV* a fost relevată de cercetători: v. Ov. Densusianu, *Din istoria amuțirii lui u final în limba română*, București, 1904, p. 4 și A. Procopovici, *Despre nazalizare și rotacism*, București, 1908, p. 5 și 28.

[3] I. Stan, *Timbrul fonologic al consoanelor finale în Codicele Voronețean și Codex Dimonie*, în CL, V, 1960, p. 29–37.

[4] V. observațiile lui Sbiera, *CV*, p. 279–282 și mai sus, p. 457–461.

Dar pentru a avea o privire de ansamblu asupra problemei, *CV* trebuie plasat în mijlocul epocii sale, particularitățile sale de limbă urmînd să fie cercetate în raport cu particularitățile corespunzătoare din celelalte texte contemporane provenind din aceeași regiune.

Se știe că limba *CV* prezintă particularități aparte, care dau un aspect singular acestui text.

Problema este următoarea:

față de starea de limbă a celorlalte texte rotacizante, cum se explică situația lingvistică din *CV*?

Oare *CV* nu provine din altă regiune decît celelalte texte rotacizante, și particularitățile sale de limbă diferite ar trebui explicate ținînd seamă de acest criteriu?

Dar I. A. Candrea a respins, cu bune argumente, această teză, încă din 1916 [1].

Dacă, prin urmare, *CV* provine din aceeași regiune ca și celelalte texte rotacizante, atunci soluția problemei trebuie căutată altundeva.

Se pune deci întrebarea dacă starea presupus fonetică din *CV* nu e iluzorie, totul reducîndu-se la o problemă specială de notație fonetică sau de ortografie.

Această soluție a problemei ni s-a impus mai demult, în urma examinării notării lui *-u* în ansamblul textelor românești din secolul al XVI-lea [2].

Problema constînd tocmai în a ști dacă aceste fapte sînt real fonetice și nu ortografice, se comite o eroare de judecată, o petiție de principiu [3], atunci cînd faptele pseudofonetice din *CV* sînt identificate cu starea fonetică presupusă de Petrovici pentru consonantismul românesc. Căci ceea ce ne lipsește în situația indicată este tocmai dovedirea acestei teze a identității dintre cele două stări fonetice (din *CV* și din limba vorbită, potrivit concepției lui Petrovici). În loc de dovadă, se ia drept bază a cercetării consonantismului *CV* ipoteza lui Petrovici, socotită în mod arbitrar demonstrată.

Viciul metodei întrebuințate apare deci lămurit, în urma observațiilor noastre de mai sus.

Autorul a cules toate exemplele cu *-u* din *CV*. Relevăm prezența lui *-u* într-o serie de cuvinte în care *-u* nu este etimologic, aceste exemple contrazicînd, prin urmare teoria lui E. Petrovici privitoare la păstrarea lui *-u*, din cele mai vechi timpuri, întrucît, dacă admitem această teză, prezența lui *-u* în aceste cuvinte ar rămîne neexplicată: *kipu, năravu, ostrovu, gîndu, rodu, hicleanu, folosu, glasu, vrătosu, obrazu, adușu, dzișu, meșteru, zboru* (= sobor), *duhu, văzduhu* [4].

Față de această stare de lucruri, nu ne rămâne altă ieșire decît să explicăm prezența lui *-u*, în *CV*, ca un fapt de grafie, cu baze fonetice. (Am recurs la această explicație mai sus, unde trimitem pe cititor pentru alte amănunte.) [5]

---

[1] Candrea, *Ps. Sch...*, I, p. LXXXVIII.

[2] V. mai sus, p. 457 ș.u.

[3] „Petiția de principiu", în logică, este o eroare care consistă în faptul de a considera justă, sub o formă puțin diferită, teza pe care tocmai ne propunem să o demonstrăm.

[4] V. mai sus, p. 457.

[5] V. mai sus, p. 641 ș.u.

Prezența pur ortografică a lui *-u* în textele noastre vechi a fost observată de Timotei Cipariu, cunoscător profund al lor. În culegerea sa manuscrisă de cuvinte, păstrată la Biblioteca Filialei din Cluj-Napoca a Academiei Republicii Socialiste România, Timotei Cipariu restabilește în texte din secolul al XIX-lea pe *u* final „pretutindeni" [1], astfel cum procedau și scriitorii din secolul al XVI-lea și din cele următoare.

Timotei Cipariu, ca să ne referim din nou la acest deschizător de drumuri în cunoașterea limbii noastre vechi, afirma cu dreptate, încă din 1867, necesitatea de a plasa faptele de limbă dintr-o regiune în ansamblul limbii [2].

Am insistat mai sus, la rîndul nostru, asupra necesității de a studia faptele de limbă din *CV* împreună cu faptele de limbă relevate în celelalte texte rotacizante.

Vom spune, în încheiere, că ipoteza, necesară în cercetarea științifică, trebuie verificată și, atunci cînd e contrazisă de fapte, ea trebuie abandonată [3]. În felul acesta sîntem scutiți de a comite erori de judecată, cum este petiția de principiu, ale cărei urmări le-am examinat în rîndurile de mai sus.

(*FD*, IV, 1962, p. 71—73)

VI

Diomid Strungaru reia problema prezenței lui *-u* în limba noastră veche[4]. El susține existența lui *-u* în pronunțarea reală, fără a aduce însă argumente valabile în sprijinul afirmației sale.

Din discuțiile amănunțite care au avut loc în ultimul timp asupra acestei chestiuni, a reieșit că problema este de natură grafemică.

Sînt motive serioase pentru a adopta astăzi o explicație de această natură în problema care ne preocupă. Cititorul se poate referi la articolele lui E.Petrovici [5] și la ale autorului acestor rînduri [6], publicate anterior, privitoare la acest criteriu de explicație. Reținem pentru argumentația de astăzi un singur exemplu, desprins din expunerile noastre amintite, care ni se pare deosebit de caracteristic: faptul că în zilele noastre, în scrisorile unor semiculți, *u* final e notat ca și în textele noastre vechi, deși *u* nu există în pronunțarea celor care au scris textul.

Astfel, într-o scrisoare din Cupșeni (Someș), din 15 nov. 1939, relevăm exemplele următoare: „sînt *sănătosu*, care sănătate *dorescu* și ție,.. ie *bunu* Dumnezeu... la toți le *poftescu*... cu un *cuvîntu* la toți... eu o *ducu* bine, *totu* servici... pe care l-am *avutu ălu amu*" etc. [7]

Analogia cu faptele asemănătoare din secolul al XVI-lea este desăvîrșită, iar explicația de natură grafemică a scrierii cu *-u* este comună pentru cele două categorii de texte.

---

[1] V. interesantele observații ale Piei Gradea, în CL, V, 1960, p. 72—73.

[2] *Ibidem*, p. 71.

[3] Claude Bernard, *Introduction à l'étude de la médecine expérimentale* [13], Paris, Delagrave, 1925, p. 66—67.

[4] *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice, III. Problema „dispariției" lui* u *final în limba română*, în LR, XI, 1962, 5, p. 582—594.

[5] *Forme absolute și forme conjuncte (în sandhi) ale cuvintelor în grafia obișnuită și în transcrierea fonetică*, în *loc. cit.*

[6] V. mai sus, p. 650—652.

[7] V. mai sus, p. 639 n. 4.

D. Strungaru crede că aduce o contribuție proprie la rezolvarea problemei prin introducerea unui criteriu nou de explicație, bazat pe felul cum e notată finala de cuvînt în grafia chirilică a documentelor noastre vechi. După ce, într-o lucrare publicată anterior [1], a adunat un număr de cazuri de grafii cu litere aruncate deasupra rîndului și le-a clasificat, el trece la aplicarea acestor reguli în cazul concret al prezenței lui *u* final în textele din secolul al XVI-lea.

De fapt, aceste reguli, puse în aplicare, se dovedesc inoperante pentru deducții de ordin fonetic, întrucît sînt reguli de scriere, care nu izvorăsc din necesități fonetice, după cum vom vedea numaidecît.

Astfel, după Strungaru, prezența lui *-u* la sfîrșitul cuvîntului e notată cu *u*, cînd finala cuvîntului cuprinde două consoane (de exemplu, *dreptu, largu, trăgîndu*); cînd cuvîntul se termină în consoană simplă *(datŭ)*, se notează și se pronunță un *-ŭ*; în fine, cînd consoana sau cele două consoane sînt scrise deasupra rîndului, *u* nu e notat *(cum, scriind)*, dar el se pronunță [2].

Autorul nu vede că ultima „regulă" ruinează întreaga explicație, deoarece nu înțelegem prin ce proces de judecată am putea deduce existența lui *-u* din nenotarea lui! De altfel, examinarea materialului prezentat de autor pentru exemplificarea „regulilor" sale ne lămurește asupra faptului, pe care l-am amintit mai sus, că criteriile arătate pentru suprascrierea literelor în textele noastre scrise cu litere chirilice nu ne pot aduce nici o lămurire cu privire la realitatea fonetică respectivă [3].

Mai trebuie observat că „regulile" stabilite de D. Strungaru nu se potrivesc cu realitatea, după cum nu se potriveau cu realitatea nici regulile propuse de Ov. Densusianu.

Într-adevăr, găsim în texte notația zero sau *u*, acolo unde, potrivit „regulilor" stabilite de Strungaru, ne-am aștepta la *u*, și viceversa. Astfel, textul din Miron Costin citat de autor [4] cuprinde, cum era de așteptat, exemple care dezmint explicația dată (de exemplu, *opritu, opritŭ*).

Atitudinea autorului față de problemele pe care nu le poate rezolva este caracteristică: le ignoră sau le bagatelizează. Astfel, după ce propune o explicație pentru *-u* în scrierea numelor proprii din documentele slavo-române din secolul al XV-lea, uită să ne spună cum se explică lipsa lui *-u* în documentele latinești din aceeași epocă. Pronunțarea cu *-u* în cuvintele, *chip, din* etc. s-ar explica prin analogie.

Față de aceste constatări, comentariile ni se par de prisos.

Încercarea de explicație a lui D. Strungaru a eșuat, în primul rînd pentru că îi lipsește autorului simțul realității: „regulile" pe care le-a făurit nu corespund unor realități fonetice și nu se potrivesc cu ceea ce ne dau textele. Pe de altă parte, o vedere de ansamblu a problemei i-ar fi evitat erorile de jude-

[1] *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice. I. Criteriile suprascrierii literelor*, în LR, X, 1961, 5, p. 474–487.

[2] LR, XI, 1962, 5, p. 583: după Strungaru, toate exemplele de mai sus trebuie interpretate „în unul și același sens: al existenței reale a lui *u* final în limba română veche" (p. 584).

[3] Chiar Strungaru arată în alt loc (LR, X, 1961, p. 476) că *i* și *u* „se suprascriu numai atunci cînd se află la sfîrșitul diftongilor (sau triftongilor) descendenți". Prin urmare, lipsa lui *u*, în cuvintele de tipul celor de mai sus, corespunde realității!

[4] LR, XI, 1962, 5, p. 592–593.

cată pe care le-a comis. În fine, trebuie constatat că autorul nu e stăpîn pe metoda care i-ar fi permis să abordeze cu autoritatea cuvenită astfel de probleme, și să le rezolve în mod creator.

Problema lui *u* final în textele noastre vechi și contemporane, precum și în limba vorbită, este complexă: ea cere, pentru a fi rezolvată în mod satisfăcător, o viziune clară a faptelor, în perspectiva lingvisticii moderne.

(SCL, XIII, 1962, p. 545→546)

VII

Problema lui *-u* (final) în limba română a fost reluată de curînd de Robert L. Rankin [1].

După ce expune situația din graiurile vorbite în zilele noastre, atît la nordul cît și la sudul Dunării, autorul trece la interpretarea grafiilor textelor românești din sec. XIII—XVI.

Fără a aduce material nou, nici explicații noi, Rankin se mulțumește să accepte teoria după care *-u* latin s-ar fi menținut pînă în zilele noastre, în două arii ale graiurilor dacoromâne și în aromână. În privința textelor vechi, ele ar arăta, la rîndul lor, conservarea lui *-u* (final) latin.

Rankin nu a văzut că mărturia faptelor de limbă scrisă e de altă natură decît a celor de limbă vorbită, și că, prin urmare, faptele și mărturia lor nu sînt comparabile.

De o parte, în cazul textelor scrise, ne găsim în fața notării de către scriitorul textului respectiv a propriilor sale sunete-tip sau foneme, deci cu fapte de *limbă*, care comportă interpretări diferite, plecînd de la cunoașterea mecanismului notării prin scris a propriilor sunete-tip sau foneme, și de la constatarea că, în acest caz, notăm nu sunetele pe care le pronunțăm, ci sunetele-tip sau fonemele pe care am învățat să le scriem. De aceea interpretarea grafiei textelor scrise comportă moduri diferite de interpretare, după cum am arătat altă dată.

De altă parte, în cazul textelor orale, notate de dialectologi, operăm cu notații prin audițiune a sunetelor emise de o altă persoană, deci cu fapte de *vorbire individuală* (fr. „parole").

Rankin nu aduce nici o probă pentru a sprijini teoria pe care o adoptă. Iar părerile contrarii sînt înlăturate, fără vreo motivare științifică.

Rankin relevă obiecția pe care am formulat-o, privitoare la scrierea cu *-u* (final), în textele din sec. XVI-XVII, în cuvinte în care *-u* nu este etimologic, ca *kip, oraș* etc., și explică aceste scrieri prin analogie, netinînd seama de faptul că, dacă această explicație ar putea fi riscată pentru grafiile cu *-u* din CV, unde notarea cu *-u* e aproape constantă, ea nu mai e valabilă în texte în care scrierea cu *-u* nu e constantă, ca în PO, sau în *Psaltirea Tordas*, unde găsim grafii cu *-u* în *kipu, orassu, uaku*, pe lîngă grafii fără *-u*.

De altfel, problema e pusă greșit, pentru că în textele din secolul al XVI-lea nu poate fi vorba de un sunet-tip sau fonem *u* (cum ar fi fost normal, dacă *u* ar fi intrat într-o opoziție fonologică, de ex. sg. *-u*/pl. *-i*: *albu-albi*), întrucît majoritatea textelor nu-l notează, ci de un fapt sporadic de grafie, așa după cum am arătat la locul potrivit.

[1] Robert L. Rankin, *Final -u in Rumanian*, în *Essays in Rumanian Philology from the University of Chicago*, in Honor of the XIIth International Congress of Romance Linguistics and Philology, București, 15—20 April, 1968, Chicago, p. 48—71.

Autorul nu răspunde la întrebarea pe care am formulat-o mai de mult: cum se explică scrierea cu *-u* în texte din zilele noastre? Oare și aici să fie vorba de „păstrarea" (? !) lui *u* final latin, în graiul unor persoane care nu cunosc acest fonem la finala cuvintelor? În privința repartiției geografice a fonemului, în graiurile dacoromânești actuale, Rankin, care reproduce harta repartiției pe teren a lui *-u* publicată de P. Neiescu, nu ține seamă de observația noastră, formulată după cum urmează: „P. Neiescu nu răspunde la obiecția noastră cu privire la aria cu *-u* din partea orientală a domeniului dacoromânesc: cum s-ar putea oare vorbi de conservarea lui *-u* într-o arie care s-ar fi păstrat neatinsă din epoca latină și pînă în zilele noastre (? !), dar în care de fapt au avut loc mari mișcări de populație?"

Postularea acestei teze e suficientă pentru a face evidentă absurditatea ei.

Un fapt pe care nu l-am examinat, în publicațiile noastre anterioare, este prezența lui *-i* (nu *-ĭ*), în graiurile dacoromâne din zilele noastre, la pluralul numelor și adjectivelor, în aria lui *-u*.

În textele din sec. al XVI-lea și următoarele, o insuficiență grafică (nu se face deosebirea, în scris, între *i* și *ĭ*) ne împiedică să putem identifica prezența acestui fonetism. Fenomenul din graiurile vorbite în zilele noastre urmează să fie cercetat cu aparatele de care dispune fonetica experimentală, pentru a ne lămuri asupra caracteristicilor sale fiziologice și acustice.

O cercetare recentă asupra graiurilor din Crișana atestă prezența lui *u* final (mai rar *î* final) și *i* final, în aceste graiuri (opoziția: sg. *lupu*—pl. *lupi*). *-i* apare și la pluralul unor nume care nu au pe *-u* la singular: sg. *floare*—pl. *flori* [1].

Rankin neagă vreo relație între aceste fapte, dar realitatea vorbită nu-i dă dreptate: prezența lui *-u*, etc., ca și a lui *-i*, în graiurile vorbite în zilele noastre, trebuie explicată printr-un criteriu comun: pronunțarea particulară a consoanei finale de cuvînt.

În privința prezenței lui *-ă* la formele de participiu trecut și de gerunziu, din graiurile dacoromâne, în care Rankin vede generalizarea formei feminine, am arătat mai de mult că această terminație apare acolo unde subiectul propoziției e la masculin, ceea ce nu mai permite explicația amintită [2]. Prin urmare, *-ă*, în aceste cazuri, este de origine fonetică.

Aceeași explicație e valabilă pentru *-ă* de la formele de participiu trecut *(cîntată)*, cele în *-a*, de la formele de gerunziu, din aromână, fiind explicate prin analogie cu adverbele în *-a* (adv. *atumțea*—gerunziu *alîgînda*) [3].

---

[1] T. Teaha, *Vocalele finale silabice* (*-u*, *-i*) *în graiurile din Crișana*, în SCL, XIX, 1968, p. 9.

[2] ML, p. 178–179.

[3] Matilda Caragiu Marioțeanu, *Fonomorfologie aromână*, București, 1968, p. 160–161.

Am căutat să arătăm că Rankin amestecă fapte de natură diferită, care nu au aceeași origine: de o parte, în textele scrise, notarea pur ortografică a lui *u* sau a ierurilor chirilice la sfîrșitul cuvintelor, de către emițător, conștient de acest fapt, de alta, în limba vorbită, descoperirea de către dialectologi a unui timbru vocalic la sfîrșitul cuvintelor, notat în chip variat, și pe care vorbitorul nu este conștient că l-a pronunțat.

În încheiere, vom spune că expunerea lui R. L. Rankin nu aduce nimic valabil care să ne facă să abandonăm explicația prezenței lui *-u* în textele noastre vechi și în graiurile vorbite astăzi, așa cum a fost propusă în scrierile noastre.

E. Vasiliu, în Fonologia istorică a graiurilor daco-române, București, 1968, p. 80—85, expune situația lui *-u* și *-i* în româna comună. Contrar afirmației sale (p. 82), eventuala ivire a unui timbru vocalic după emisiunea unui *-s* e normală, la un sunet de această natură. Discuția părerilor mele privitoare la situația vocalelor finale în româna comună este însă fără obiect, întrucît citatele se referă la statutul lor numai din momentul ivirii primelor monumente de limbă, adică începînd cu secolul al XIII-lea, după cum se poate vedea în expunerea noastră de mai sus, iar în privința situației din epoca românei comune, citatul care urmează lămurește cu preciziune punctul meu de vedere: „Opoziția de sonoritate nu se neutralizează la finală, *întrucît în epoca română comună finala era vocalică* (n.b. sublinierea noastră): *corbu — corpu* etc." (aromâna a păstrat pînă astăzi această structură fonetică, v. M. Caragiu Marioțeanu, SCL, XVI, 1963, p. 313; SCL, XIX, 1968, p. 303—305).

VIII

E. Vasiliu ridică două obiecțiuni la explicația noastră privitoare la prezența lui *-u* în graiurile dacoromâne actuale.

1. În cercetările noastre anterioare, nu am fi probat existența acestui timbru vocalic după consoanele neoclusive.

Într-adevăr, experiențele noastre au fost consacrate numai consoanelor explozive.

E. Vasiliu cere o dovadă că fenomenul înregistrat la această categorie de consoane se produce și la consoanele neoclusive.

Dovada îi stă la îndemînă:

a. În tratatele de fonetică: vezi de exemplu *General Phonetics* de R-M. S. Heffner (Madison, 1964, p. 171): (e vorba de *s*): „If the oral constriction is resolved first to the open position of the neutral vowel [ə] before the rest position is assumed and before the breath pulse has spent itself, the result will be a sound either of voiceless [ə] or of a murmured [ə] with diminishing energy". Adică, la fel ca timbrul vocalic înregistrat la explozia consoanelor oclusive.

b. În *Texte dialectale* publicate de E. Petrovici (Sibiu-Leipzig, 1943) se pot releva numeroase exemple de *-u* sau *-î* după *s*, de exemplu: *vinarsu* (p. 51, 5), *dusu* (p. 52, 10), *falosu* (p. 54, 24), *frumosu* (p. 56, 15), *culesu* (p. 59, 3), *susu* (p. 59, 25) etc. După cum am arătat mai sus (p. 647), *-u* sau *-î* după *s* au fost înregistrați deseori și în ALR, în diverse localități.

Trebuie să adăugăm că în numeroase cazuri relevate de noi, aceste timbre vocalice apar în cuvinte sau în forme verbale care nu au cunoscut un *-u*, în latină sau, în cazul împrumuturilor, în limba de origine.

În consecință, cerința formulată de E. Vasiliu fiind îndeplinită, obiecția sa e înlăturată.

2. E. Vasiliu își exprimă îndoiala asupra felului cum am înfățișat mecanismul dispariției lui *-u* latin în dialectele limbii române, și reapariția acestui timbru vocalic, în aceleași dialecte.

El se întreabă dacă nu ar fi mai simplu să admitem existența neîntreruptă a lui *-u*, în dialectele sud-dunărene și în unele graiuri dacoromâne.

Răspunsul nostru este următorul: pentru ca această explicație să fie admisibilă, ar trebui să putem proba persistența lui *-u* în dacoromână, începînd cu cele mai vechi texte.

În cercetările noastre anterioare am căutat să arătăm că faptele nu îngăduie o astfel de explicație.

Pînă nu se va da un răspuns mulțumitor — altul decît cel propus de noi — la punctele litigioase pe care le-am indicat în mod explicit (vezi acum expunerea noastră din SCL, XIX, 1968, p. 303—305), socotim că explicațiile noastre rămîn în picioare.

(SCL, XX, 1969, p. 103—104)

IX

Ion Gheție reia problema prezenței lui *u* final în scrierile lui I. Neculce [1].

Iorgu Iordan a crezut că Neculce redă în felul acesta o particularitate a propriei sale limbi. Această concepție l-a făcut să transcrie ierurile, din textul scris de Neculce, prin *u*, interpretare evident abuzivă [2].

Am combătut această interpretare, arătînd că textele scrise de Ion Neculce nu ne pot lămuri asupra felului cum vorbea cronicarul, ci numai a felului cum scria el [3].

Întrucît textele contemporane nu confirmă existența lui *u* final, Gheție se adresează unui text românesc scris de un misionar italian, care ar confirma prezența lui *-u* la acea epocă.

În manuscrisul călugărului franciscan Silvestro Amelio, din 1719 [4], notarea lui *-u*, într-o serie de cuvinte, ar dovedi realitatea acestui fonetism în graiurile moldovenești.

Amelio notează finala vocalică a cuvintelor cu ajutorul literelor *u* și *ŭ*. „Acest *ŭ* reda, în sistemul grafic întrebuințat de Silvestro Amelio, un *u* semivocalic, adică un *u* scurt", ne spune Gheție (p. 495). De fapt, delimitarea între valoarea lui *u* și *ŭ* e zadarnică, întrucît Amelio nu o respectă: astfel, *-u* din *nu* (de 2 ori) e notat și cu litera *ŭ* (*op. cit.*, p. 300).

---

[1] Ion Gheție, *u final la Neculce*, în LR, XX, 1971, 5, p. 493—496.
[2] Vezi expunerea noastră de mai sus, p. 639—648.
[3] *Op. cit.*, p. 647.
[4] Publicat de Ovid Densusianu, în GS, I, 1923—1924, p. 286—311.

Explicația prezenței lui *u* final, în manuscrisul lui Amelio, trebuie bazată pe criterii ortografice, și anume pe analogia cu scrierea limbii italiene, în care cuvintele comportă o finală vocalică.

Iată cîteva exemple dintr-o pagină luată la întîmplare a unui dicționar al limbii italiene: *melato, melènso, mèlico, melifero, mellifluo, mellcnaio, melmoso, melo, melocotogno, melòdico, melodioso, melogranato* etc.

În privința metodei de folosit pentru interpretarea grafiilor din textele noastre vechi, care ar lipsi din scrierile mele (Gheție, p. 494), trebuie să arăt că încă din 1929, și în anii următori, am indicat calea de urmat pentru explicația fonologică a acestor grafii [1].

În concluzie, constatăm că interpretarea grafiilor dată de Gheție nu corespunde cu stadiul actual al cunoștințelor noastre.

Din punctul de vedere al metodei, Gheție a rămas mult în urmă, căci, încă din 1894, Al. Philippide arătase drumul de urmat pentru justa lămurire a acestor probleme [2].

ASUPRA REPREZENTĂRII PRIN SCRIS A SUNETELOR VORBITE

Reproducem aici mai jos, în versiune românească, contribuția noastră la „Omagiul Pierre Delattre", apărută la Haga, Mouton & Co., în 1972.

Ne propunem să aducem aici cîteva lămuriri asupra problemei reprezentării prin scris a sunetelor vorbite.

Scrisul este, după cum se știe, o aproximație: semnele cu ajutorul cărora notăm sunetele vorbite ne sînt impuse de ortografia fiecărei limbi [3]. Ele se aplică la unele tipuri fonice determinate: *sunetele-tip*.

Sunetul-tip, pe care îl notăm cu ajutorul unei litere sau al unui semn dat reprezintă sunetul în general, astfel cum îl concepe fiecare vorbitor (ML, p. 144). Astfel, în alfabetul latin, *e*, de exemplu, notează diversele variante ale acestei vocale existente în limba vorbită, care diferă una de alta într-un fel oarecare: *è* (deschis), *é* (închis), accentuat, neaccentuat etc. (Janakjev) [4]. Scrisul reține, deci, pentru a le nota, numai caracterele distinctive ale fiecărui sunet-tip, comunicarea cu ajutorul limbajului fiind fondată pe diferențele fonice cu valoarea semantică dintre cuvinte.

Mecanismul reprezentării prin scris a sunetelor vorbite a fost descris de Trubetzkoy în felul următor:

„Man schreibt nicht das, was man wirklich ausspricht, sondern das, was man zu sprechen meint oder zu sprechen beabsichtigt ... Man muss sich immer

---

[1] V. ML, p. 9—16 și mai sus, p. 639 ș. u.

[2] V. mai sus, p. 409 și 645 precum și Ch. Th. Gossen, *Graphème et phonème: le problème central de l'étude des langues écrites du moyen âge*, în RLiR, XXXII, 1968, p. 1—16.

[3] Vezi ML, p. 10—11, precum și Janakjev, 1964, p. 61—62, și Benveniste, 1966, p. 32. Acesta din urmă declară (1966): „[le locuteur] en entendant des sons... identifie des phonèmes (22)... [Dans l'alphabet latin] chaque lettre correspond toujours et seulement à un phonème (24)... Vezi și Goran Hammarström *Graphème, son et phonème*... St. neophil., XXXI, 1959, p. 5—18 (în 90% din cazuri, literele corespund fonemelor).

[4] Janakjev M., *Teorija orfografii i reči*, în Voprosy jazykoznanija, 13, 1964.

daran erinnern, das die Schrift nicht das phonetische, sondern immer nur das phonologische System der Sprache wiedergibt, und dass das phonologische System sich nicht mit dem phonetischen deckt" (p. 111) [1].

În raport cu sunetul-tip sau cu fonemul, grafemul este indivizibil: litera *a*, de exemplu. Grafemul nu este altceva decît reprezentarea prin scris a sunetului-tip, care reunește într-o singură unitate, după cum am arătat mai sus, diversele variante ale sunetului vorbit. Spre deosebire de sunetul-tip, fonemul nu folosește psihologismul: este un invariant așezat la alt nivel al faptelor de limbaj (Rosetti [1]; Avram, p. 11) [2].

În procesul notării prin scris a sunetelor limbajului uman, se întîmplă ca acel care redactează mesajul să silabisească, în timpul cît scrie; sunetele care formează cuvîntul respectiv și să întovărășească silabisirea cu emisiunea vocală a sunetului, cu glas șoptit sau chiar cu glas tare (ML, p. 94).

Această constatare ne ajută să interpretăm anumite grafii, care, la prima vedere, pot părea bizare: sunetele de prisos, notate în aceste cazuri, sînt provocate de silabisire și nu aparțin cutărui sau cutărui cuvînt. Dacă scriitorul notează, în românește, *sikeris* pentru *scris*, aceasta se datorează faptului că notarea respectivă e cauzată de silabisire: *sî-kî-ris*.

Fonologia aduce prin urmare o contribuție esențială la interpretarea sunetelor reprezentate prin scris.

(SCL, XXIII, 1972, p. 167—169).

DESPRE *den* ȘI *din*

În capitolul „prepoziția" din volumul Formarea cuvintelor în limba română. Compunerea, autoarele [3] scriu următoarele, cu privire la prepozițiile compuse cu *de* și *pre*: „este greu de precizat cînd au devenit aceste prepoziții... neanalizabile. După părerea acad. Al. Rosetti, prepozițiile *din*, *prin* (și alte prepoziții compuse cu *de* și *pre*) mai erau analizate în secolul al XVI-lea (grafii ca *de*ᛏ*(n)*, *pre*ᛏ, *de*ᛏ*tre*, *de*ᛏ*tru* și chiar *den*, *pren* dovedesc „sentimentul compoziției". Andrei Avram a susținut însă punctul de vedere contrariu, cu argumente convingătoare, dintre care cel mai important este următorul: *e* (din prepozițiile în discuție) nu ar fi devenit *i* dacă ar fi fost separat de nazală prin limita silabică și prin vocala *î*".

De fapt, argumentele lui Avram nu sînt convingătoare, după cum am arătat la timpul oportun [4].

Situația este următoarea: în secolul al XVI-lea *e*(+*n*) trecuse la *i*, după cum dovedesc grafiile cu *i* din scrisoarea lui Neacșu, de exemplu: *cuvinte*, *tine*, *bine*.

Dar grafia cu *e* coexista alături de cea cu *i*: *den* (de 2 ori), *genere*, *pren* (același text).

Avram nu face diferența, în judecata sa, între sunet și grafem.

---

[1] Troubetzkoy, N. S., *Les systèmes phonologiques considérés en eux-mêmes, et dans leurs rapports avec la structure générale de la langue*, în *Deuxième Congrès international des linguistes* (Paris), 1933, p. 120—125.

[2] Avram, A., *Sur quelques particularités graphématiques*, în *Cahiers de linguistique théorique et appliquée*, I, 1962.

Benveniste E., *Problèmes de linguistique générale*, (Paris), 1966.

[3] *Formarea cuvintelor în limba română*, Volumul I. *Compunerea*, de Fulvia Ciobanu și Finuța Hasan, București, 1970, p. 225.

[4] V. mai sus, p. 602.

Lucrurile se prezintă astfel:

e(+*n*) trecuse, prin evoluție fonetică, la *i* și e scris ca atare în secolul al XVI-lea. Scrierea cu *e*, contemporană, face însă parte din altă categorie de fapte: *e* provine în prepozițiile compuse cu *de* și *pre* din analiza făcută de vorbitor și e transpusă, în scris, prin grafemul *e*.

Așadar, de o parte există sunetul *i*, provenit din evoluția fonetică, iar de altă parte grafemul *e*, provenit din analiza vorbitorului a prepozițiilor compuse cu *de* și *pre*.

Cu alte cuvinte, ne aflăm în fața a două categorii de fapte cu totul diferite!

Ulterior, grafia cu *e* a fost extinsă la o serie de cuvinte necompuse, ca: *genere* etc.

Așadar, argumentul lui Avram că *de în* nu putea trece la *din* e fără obiect, întrucît faptele invocate se înscriu pe un alt plan și nu se explică prin evoluția fiziologică a sunetelor vorbite.

Dovada că această interpretare e justă o avem în grafiile cu *e* din secolul al XIX-lea, cînd, firește, nu mai poate fi vorba de *menținerea* pronunțării cu *e*!

Exemplele acestor grafii au fost enumerate de noi în mai multe rînduri [1]: *dentâi* (M. Kogălniceanu), *de'n* (Eminescu), *denainte* (B.P. Hasdeu), *de'nainte* (N. Iorga) etc.

Menținerea unei grafii arhaizante e un fenomen binecunoscut în istoria unei limbi. El a fost relevat deseori [2].

Cu condiția de a face distincția între sunet și grafem, problema înfățișată în rîndurile de mai sus își găsește explicația firească.

(SCL, XXI, 1970, p. 693–694)

ȘI „să" ÎN NORD-VESTUL TRANSILVANIEI

I

În LR, XII, 1963, 3, p. 247—260, sub titlul „*și*, semn al conjunctivului în graiul crișean", Ion Gheție își propune să explice întrebuințarea lui *și*, cu valoarea lui „*să*", în graiurile vorbite în colțul nord-vestic al Ardealului, și anume în fraze ca: *apă sfințîtă pun'i în blid și* (= *să*) *n-afli ursîtorile masa goală* (ALRT, 139, 20, Roșia, Bihor). Fenomenul e atestat de dialectologi și a fost înregistrat în ALR (la punctele 295, 302, 305, 320, 335, 337, 339) h. 83: *să înghită*, și la punctele 278, 333, 335, 337, 339, h. 139: *să mă doară*).

Fenomenul nu e însă atestat în secolul al XVI-lea, cum susține Gheție, pentru că în toate exemplele citate *și* are rolul conj. „*și*" și nu al lui „*să*"; într-adevăr, în cazurile amintite *și* corespunde lui *et* sau *i* din versiunea latină sau slavă a textului biblic.

[1] V. mai sus, p. 453–456.

[2] Vezi materialele înfățișate de noi încă din 1937, în ML, p. 9–16 și Ch. Th. Gossen, *L'interprétation des graphèmes et la phonétique historique de la langue française*, în *Travaux de linguistique et de littérature...*, VI, Strasbourg, 1968, p. 149–168.

Pentru convingerea cititorului, reproducem mai jos aceste pasaje:

[1] *Psaltirea Scheiană*, ps. 54, 7: *cine da-mi va arepi ca porumbilor*, şi se *sboru* se *răpaosu*?
Vulgata: *Et dixi*: *quis dabit mihi pennas, sicut colombae*, et *volabo* et *requiescam*?
Versiunea slavă: i *rěxŭ*: *kto dastŭ mi krilě jakó golubině* i *palěstu* i *počiju*?

[2] Evangheliarul lui Radu din Mănicești, Matei 26, 53: *au pare-ţi că nu pociu ruga acmu tatăl mieu* şi *înainte* să-*mi puie mai mult de doaosprăzeace legheone de îngeri.*
Vulgata: *Au putas, quia non possum rogare patrem meum*, et *exhibebit mihi modo plusquam duodecim legiones angelorum.*
Versiunea slavă: *ili mintsę ti, jako ne mogu nyně umoliti otca moego*, i *predstavitŭ mi veštše neže dvenadesęte legeona agglŭ.*

[3] Coresi, Matei, 25, 19 (zač. 105): *vine domnul robilor acelor*, şi *să se întreabe cu nuşii de cuvinte.*
Vulgata: *post multum vero temporis venit dominus servorum illorum*, e *posuit rationem cum eis.*
Versiunea slavă: *po množe že vremeni priide gospodinŭ rabŭ těxŭ*, i *stęza-sę sŭ nimi o slovesi.*

[4] *Psaltirea Scheiană*, ps. 5, 4—5: *că cătră tire rugai-me, Doamne, demăreaţa audzi glasul mieu. Demăreaţa sta-voi înraintea ta* şi *vădzu, că dumnedzeu ce nu fără-lege tu eşti.*
Vulgata: *Quoniam ad te orabo*: *domine mane exaudies vocem meam. Mane astabo tibi* et *videbo.*
Versiunea slavă: *Zautra uslyši glasŭ moi, zautra predstanu ti* i *uzriši mę.*

Textul din Viaţa şi moartea lui Avram (CB, II, p. 189) nu e explicit: traducerea românească nu urmează cu fidelitate textul slav, reprodus de Hasdeu: *şi grăi fiiului său lui Isacu*, şi *eşimu, doară vrem vedea undeva vru omu.*

În lipsa textului slav, putem totuşi afirma că *şi* are în acest pasaj valoarea lui „şi" (conjuncţie), şi nu a lui „să".

Întrebuinţarea lui *şi* (< lat. *sīc*) cu funcţia lui „să" nu e deci atestată în Transilvania, la o epocă veche. Localizată în zilele noastre într-un spaţiu restrîns, inovaţia pare a fi recentă; prezenţa ei trebuie probabil explicată printr-o influenţă străină.

Adăugăm că *şi* nu poate proveni din lat. *sī*, al cărui *ī* nu s-a conservat decît parţial, în limbile romanice occidentale şi în regiunea de est a Alpilor (Meyer-Lübke, REW [3], 7889: *sī* > *se*), şi nici din *să*, cum arată cu dreptate Gheţie (p. 252).

şi este deci urmaşul lat. *sīc*, iar întrebuinţarea lui *şi* cu valoarea lui „să" rămîne să fie explicată în viitor.

(RRL, IX, 1964, p. 395—396)

II

„La science ne vit pas de vérité, elle vit de preuve"
(A. Meillet)

Ion Gheţie revine asupra acestei probleme în SCL, XVI, 1965, p. 605 ş.u. Ne-am exprimat aici mai sus părerea asupra concluziilor lui Ion Gheţie: prezenţa lui *şi* „să" nu poate fi atestată în textele din secolul al XVI-lea.

Din articolul sus-menţionat al lui Gheţie reiese că numai în două exemple din secolul al XVI-lea *şi* ar avea această valoare.

Despre primul exemplu, Gheţie recunoaşte el însuşi că e „destul de confuz şi se pretează la mai multe interpretări". Al doilea exemplu ar trebui însă socotit valabil.

În privinţa acestui exemplu, pe care l-am examinat în articolul nostru precitat, vom spune că, în starea actuală a cunoştinţelor noastre, el nu poate sprijini o ipoteză şi necum constitui o probă.

În concluzie, Ion Gheție nu a reușit să probeze existența lui *și* „să" în textele din secolul al XVI-lea.

III

Romulus Todoran, Contribuții de dialectologie română, Buc., 1984, p. 114—130 este de părere că „echivalența între *să* și *și*, pe baza funcției lor consecutive-finale, a făcut posibilă substituirea primei conjuncții cu cea de a doua. Inovația s-a produs spontan și independent în cele trei arii" (p. 130).

(SCL, XVI, 1965, p. 611)

CU PRIVIRE LA TENDINȚA ÎNLOCUIRII INFINITIVULUI CU CONJUNCTIVUL ÎN LIMBA ROMÂNĂ

C. Frâncu, într-un studiu publicat în 1969 și în teza pentru obținerea titlului de doctor în filologie, la Universitatea din Iași, a reluat problema tendinței de înlocuire a infinitivului, în limba română, cu conjunctivul [1].

Fenomenul a fost explicat prin influența limbii grecești asupra limbii române. Autorul admite această influență, dar numai pentru aromână; la nordul Dunării, fenomenul ar avea cauze interne [2].

Dar faptele dezmint această interpretare, întrucît graiurile din nordul domeniului dacoromânesc au păstrat pînă astăzi infinitivul. Autorul nu ne spune de ce, dacă e vorba de o cauză internă care a acționat în limba română, ea s-a manifestat numai în dacoromână, și încă numai în jumătatea ei de sud?

După C. Frâncu, fenomenul e recent în dacoromână: sec. XIII—XVI, și legat de întrebuințarea conj. *să* (< lat. *si*) la formele de conjunctiv, fenomen care nu se încheiase în secolul al XVI-lea [3].

Teoria lui C. Frâncu e eronată, din motivele următoare:

1. Fenomenul din limba română nu se regăsește în nici o altă limbă romanică, în afară de dialectele din sudul Italiei (sudul Calabriei și Terra d'Otranto), unde coloniile grecești sînt stabilite din antichitate.

În graiurile italiene din aceste regiuni, tendința este de a înlocui infinitivul cu forme personale, introduse printr-o conjuncție, ca în limba greacă [4].

2. Fenomenul se regăsește în limbile balcanice (albaneza, bulgara), unde e moștenit din limba greacă [5].

---

[1] C. Frâncu, *Cu privire la „Uniunea lingvistică balcanică". Înlocuirea infinitivului prin construcțiile personale în limba română veche,* în Anuar de lingvistică și istorie literară, t. XX, Academia R. S. România, Filiala Iași. 1969, p. 69—116; Id., *Conjunctivul românesc și raporturile lui cu alte moduri. Privire diacronică.* Teză de doctorat, rezumat, Iași, 1971.

[2] Anuarul cit., p. 73, 114.

[3] Anuarul cit., p. 75.

[4] V. mai sus, p. 236—238.

[5] O tendință recentă a lingviștilor albanezi este de a explica prin criterii interne fenomenele din epoca veche a limbii albaneze: v. de ex. Shaban Demiraj, *De la perte de l'infinitif en albanais,* în Studia albanica, VII, 1970, p. 125—130.

3. Autorul separă explicaţia fenomenului fără nici un argument valabil, căci el neagă posibilitatea unei influenţe a limbii greceşti la nordul Dunării [1]. Existenţa fenomenului în aromână [2], la fel ca în dacoromână, dovedeşte existenţa lui în româna comună [3], şi infirmă, prin urmare, explicaţia separată a inovaţiei, propusă de Francu.

4. Cercetările recente întăresc explicaţia prin limba greacă. Într-adevăr, consideraţiile asupra ariei fenomenului în secolul al XVI-lea şi în zilele noastre sînt grăitoare. În genere, se poate spune că zona de nord a dacoromânei a rămas fidelă construcţiilor cu infinitivul, pe cînd zona central-sudică a inovat, ca şi limbile balcanice vecine [4].

Neglijarea informaţiei existente, şi lipsa unei bune metode de lucru au condus pe C. Frâncu la susţinerea unei teze care se înlătură de la sine [5].

Brian D. Joseph, A new Convergence Involving the Balkan Ross of the Infinitive, *I.F.*, 85, 1980, p. 176—187: consideraţii asupra dispariţiei infinitivului, în română, dovedesc că autorul nu e stăpîn pe problemă!

(SCL, XXIII, 1972, p. 307—308)

CELE MAI VECHI TRADUCERI ROMÂNEŞTI DE CĂRŢI RELIGIOASE

CONSIDERAŢII ASUPRA DATĂRII ŞI LOCALIZĂRII LOR

DE CE PRIMELE TRADUCERI ROMÂNEŞTI DE CĂRŢI RELIGIOASE AU FOST EFECTUATE ÎN MARAMUREŞ ŞI ÎN NORDUL ARDEALULUI, ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVI-LEA, SUB INFLUENŢA REFORMEI LUI LUTHER

Problema are două aspecte: unul lingvistic şi altul de istorie politică şi culturală. Aceste două aspecte nu sînt independente unul de altul, al doilea fiind determinat de cel dintîi.

---

[1] V. mai sus, p. 192—194.

[2] V. mai sus, p. 236—238 şi Capidan, *Arom.*, p. 445—449 şi 477—478, 548 („infinitivul lipseşte în dialectul aromân"). Ca şi în dacoromână (sec. XVI), aromâna cunoaşte conj. *să* < lat. *si*, cu sensul fr. *que*, folosită la formarea conjunctivului, şi cu sensul „dacă". V. Papahagi, Dicţ. dial. arom., p. 917 şi 943.

[3] V. Istoria limbii române, II, Ed. Academiei, Bucureşti, 1969, p. 269 (conjunctivul prezent cu *se*, în româna comună), şi p. 291.

[4] Ion Diaconescu, *Unele aspecte ale înlocuirii infinitivului cu conjunctivul în limba română din secolul al XVI-lea*, în *Omagiu lui Al. Rosetiti*, Bucureşti, 1965, p. 167—170; p. 169: în zona nordică — nordul Moldovei şi nordul Transilvaniei, construcţiile cu infinitivul sînt predominante faţă de cele cu conjunctivul: 55% infinitiv, 45% conjunctiv; în zona central sudică, 27% construcţii cu infinitivul, faţă de 73% cu conjunctivul; Magdalena Vulpe, *Repartiţia geografică a construcţiilor cu infinitivul şi cu conjunctivul în limba română*, în FD, V., 1963, p. 123—155; p. 141: „infinitivul şi-a păstrat maximum de vitalitate într-o arie nordică (Maramureş, nordul Crişanei)", iar „conjunctivul s-a impus ca prototip sintactic în regiunea de sud şi sud-est a ţării (Ţ. Românească, Dobrogea, Moldova de sud, mai puţin consecvent Oltenia)". Această repartiţie pe teren a formelor de infinitiv şi de conjunctiv în limba veche reiese şi din propriile statistici ale autorului (anexa dintre p. 112—113); ea nu a avut însă darul să-l lămurească asupra soluţiei juste a problemei.

[5] Încercarea lui C. Frâncu de a explica fenomenul prin criterii de evoluţie internă a limbii (Anuarul cit., p. 79 ş.u.) nu a dat nici un rezultat valabil, la fel ca şi cercetările lui Ilie Bacinschi (*L'infinitif et ses moyens de remplacement*, Bucarest, 1945), partizan al aceluiaşi criteriu de explicaţie. După M. Iliescu (*Encore sur la perte de l'infinitif en roumain*, în *Actes du premier Congrès International des étudés balkaniques et sud-est européennes*, Sofia, 1968, p. 115—118), originea fenomenului trebuie căutată în limba latină, la care s-a adăugat, mai tîrziu, influenţa limbii greceşti.

Într-adevăr, manuscrisele celor mai vechi traduceri românești de cărți religioase, în starea în care ne-au parvenit astăzi, nu sînt datate și nu conțin nici o indicație asupra localității unde ele au fost scrise. Datarea și localizarea lor se pot face, așadar, numai prin criterii din domeniul lingvisticii. Datarea obținută pe această cale atrage după sine legătura ce trebuie stabilită între traduceri și curentul sau mișcarea culturală care le-a provocat.

Cercetătorii noștri (N. Iorga, Ilie Bărbulescu, T. Palade, M. Șesan, Șt. Ciobanu) nu au întrebuințat această metodă în stabilirea datei primelor noastre traduceri de cărți religioase, ci calea inversă, pierzînd, în felul acesta, singura călăuză sigură în labirintul tezelor ce se opuneau: husitism, catolicism, luteranism sau curent național.

E caracteristic, pentru această stare de spirit, cazul lui I.-A. Candrea care, în loc să pornească de la limba textelor, a procedat în mod invers, luînd drept bună teoria husită; pornind deci de la convingerea că textele datează din secolul al XV-lea, era natural ca el să explice diferențele dintre limba lor și limba textelor lui Coresi prin factorul timp, Coresi vorbind o limbă mai evoluată.

Numai că această deducție are la bază un fapt nedemonstrat: anume că cele mai vechi traduceri românești de cărți religioase datează din secolul al XV-lea [1].

Așadar, cercetarea limbii textelor se impune în mod imperios și constituie fundamentul studiului nostru.

Insistăm asupra acestui fel de a proceda, pentru că, după părerea noastră, el determină soluția întregii probleme: dacă există argumente trase din examinarea limbii textelor, care să impună cutare dată, trebuie să legăm apariția primelor traduceri de curentul cultural din epoca respectivă. Este un principiu de bună metodă, asupra căruia am insistat mai demult (v. ML, p. 583, n. 1) și am revenit în lucrarea noastră reprodusă aici, fără însă ca el să fi fost luat în seamă în lucrările apărute ulterior.

DATAREA

Argumentele de natură lingvistică. Am arătat, în capitolele precedente, că diferențele dintre limba textelor rotacizante și limba textelor lui Coresi nu se explică prin factorul « timp », ci prin factorul « spațiu »: sînt divergențe dialectale ivite pe un teritoriu continuu.

Lucrul nu mai are nevoie, astăzi, să fie demonstrat. Hărțile *Atlasului lingvistic român* confirmă în totul această concluzie, configurația dialectală a dacoromânei de astăzi deducîndu-se foarte bine din aceea din secolul al XVI-lea. S. Pușcariu, el însuși, care fusese un adept al datării primelor texte în secolul al XV-lea, și-a însușit punctul nostru de vedere în termenii următori:

« Textele bisericești făcute [?] sau copiate în nordul țării se deosebesc atît de mult de cele transmise nouă în secolul al XVI-lea de Coresi și de colaboratorii săi, încît, înainte de cunoașterea realităților relevate nouă de geografia lingvistică, învățații [printre care chiar S. Pușcariu] au crezut că originalele textelor din nordul țării ar fi fost traduse în secolul al XV-lea sub

[1] Am combătut argumentele lingvistice ale lui Candrea în lucrarea noastră *Rech.*, p. 34 ș. u. Toate faptele pe care Candrea le socotește mai vechi și ar data din secolul al XV-lea se regăsesc în textele din secolul al XVI-lea.

influenţa mişcării husite, căci numai distanţa de cel puţin o sută de ani ar explica arhaismele redacţiilor maramureşene sau bucovinene faţă de cele braşovene » (LR, I, Bucureşti, 1940, p. 417).

Aşadar, dacă limba primelor noastre traduceri de cărţi religioase pare mai « arhaică » decît limba textelor lui Coresi, aceasta se explică prin diversificarea dialectală a dacoromânei în secolul al XVI-lea.

Nimic nu ne împiedică deci să credem că particularităţile primelor traduceri sînt contemporane acelor din textele lui Coresi; în felul acesta, datarea în secolul al XV-lea cade.

M. Gaster văzuse aceasta încă din 1891, numai că el credea că traducerile rotacizante sînt posterioare cărţilor lui Coresi şi copiate de pe acestea: « ...Pentru mine cel puţin, nu mai încape nici o îndoială cum că manuscrisele, cu toate formele lor dialectale, neposedînd nici o formă mai arhaică şi nici un vocabular mai arhaic decît acel al lui Coresi, sînt variante dialectale: simple cópii făcute după tipar şi schimbate de către copietor» (Gaster, Chrest., p. xciv; v. şi expunerea lui Gaster, Geschichte der rumänischen Litteratur, în Gröbers Gr. II, 3, 1901, p. 267 ş.u.).

De asemenea Ov. Densusianu, care încă din 1914 îşi spusese părerea în termenii următori:

« particularităţile lingvistice [ale primelor traduceri] nu ne autorizează să datăm aceste traduceri înainte de sec. al XVI-lea: nu observăm în ele nimic care să nu poată data din această epocă » (H.d.l.r., II, p. 7; v. şi ed. rom., p. 11).

LOCALIZAREA

A. **Argumentele de natură lingvistică.** În privinţa argumentelor lingvistice ce s-au adus pentru localizarea primelor traduceri româneşti de cărţi religioase în « Maramureş şi în Ardealul vecin » (v. mai sus, p. 431), s-a invocat prezenţa unor termeni maghiari cu circulaţie restrînsă [1].

Aici, trebuie avute în vedere două criterii:

1. termenii să fie folosiţi numai în textele rotacizante;
2. ei trebuie să fie semnalaţi în zilele noastre în regiunea în care au fost localizate primele traduceri.

Ţinînd seamă de aceste două criterii şi eliminînd din discuţie cuvinte de o întrebuinţare generală sau chiar mai restrînsă, ca *badic* (Banat, în jurul Aradului), *băsău* (Transilvania, Moldova, Bucovina), *celui*, vb. (Transilvania, Bihor, Banat, Moldova), *hălăstui*, vb. (e semnalat şi în Dosoftei, *Vieţile sfinţilor*, DA) [2], reţinem următorii patru termeni:

adămană, s.f. « camătă » < magh. *ádomány*, numai în *Psaltirea Hurmuzaki* (în Candrea, *Ps. Sch.*, 14, 5: *aslamu*, 118, 36; *avuţie*, în Coresi: *camătă*, *avuţie*). Astăzi, în nordul Ardealului (Sîngeorz-Băi: St. Paşca, Glosar dialectal, AAR, Mem. Secţ. liter., ser. III, t. IV, 199, s.v.);

---

[1] Unii cercetători (Drăganu, Şesan) socotesc că particularităţi lingvistice ca rotacismul de exemplu, permit tot atît de bine localizarea în Moldova. De fapt, în secolul al XVI-lea rotacismul apare sporadic în Moldova: rotacismul nu este normal aici, în măsura în care el caracterizează, în această epocă, regiunea ardeleană de nord şi Maramureşul (v. mai sus, p. 474 ş.u.); cf. N. Iorga, *Revista istorică*, XXVIII, p. 69: « În treacăt observ că, da, rotacismul se află şi aiurea decît în Maramureş..., dar aici e permanent şi literar ».

[2] Aceşti termeni sînt înşiraţi în Candrea, *Ps. Sch.*, I, p. XCII.

felelui, vb. IV « a răspunde, a garanta » < magh. *felelni;* apare « numai în părțile foarte influențate de limba ungurească » (DA), și anume în regiunile Baia Mare, Cluj și Oradea. În texte, numai în *CV;*

fuglu, s.m. « prizonier, captiv » < magh. *fogoly*, numai în *CV;*

gilălui, vb. IV « a urî » < magh. *gyűlölni*, numai în *Psaltirea Scheiană*, *Psaltirea Hurmuzaki* (înlocuit în Coresi prin *urî;* v. de exemplu ps. 33, 22 și 85 17, în ed. Candrea) și în *CV*.

Prezența acestor termeni, în textele de care ne ocupăm, confirmă localizarea propusă în Maramureș sau în nordul Ardealului învecinat.

B. **Argumentele de ordin istoric.** Dar, în afară de aceste argumente de natură lingvistică, sînt altele, din domeniul istoriei politice și culturale, care ne obligă să localizăm în Ardeal primele traduceri românești de cărți religioase.

Am insistat asupra acestor fapte aici mai sus (p. 431 ș.u.), astfel încît socotim inutil a reproduce aici argumentația noastră. Ea se bazează pe faptul că în țările românești, în secolul al XVI-lea, atmosfera nu era prielnică traducerii de cărți religioase în limba română.

Dacă cele mai vechi traduceri românești de cărți religioase au fost efectuate în prima jumătate a secolului al XVI-lea, ca o urmare a propagandei luterane (v. expunerea noastră, mai sus), atunci se stabilește în felul acesta o legătură firească între efectuarea traducerilor și tipărirea lor de către diaconul Coresi și ucenicii săi, care au adus acestor cărți o serie de modificări pentru a le pune în concordanță cu graiul din sudul Ardealului. P. P. Panaitescu a sesizat importanța acestei constatări, pentru problema care ne preocupă aici, și a expus-o în felul următor:

« Folosirea de către Coresi a traducerilor maramureșene este pentru noi o dovadă că primele traduceri românești ale cărților sfinte datează din secolul al XVI-lea, sub influența luterană, și nu din al XV-lea, sub influența husită. Într-adevăr, editorii și tipografii din Brașov n-au putut face cercetări arhivalice ca să dezgroape manuscrisele uitate, vechi de un veac, părăsite de toată lumea și este logic să admitem că au continuat cu meșteșugul tiparului același curent început cu puțin timp înainte pe calea manuscriselor. Deosebirile dintre limba tipăriturilor coresiene și aceea a textelor maramureșene se datoresc nu depărtării seculare în timp dintre ele, ci faptul[ui] că unele au fost alcătuite în nordul Ardealului în dialectul de acolo, iar tipăriturile le-au transpus în dialectul din sudul provinciei. Între centrele de traduceri maramureșene din nord și inițiativa de răspîndire prin tipar din sud, trebuie, în chip necesar, să admitem o legătură » (Interpretări românești, București, 1947, p. 235).

OBSERVAȚII CRITICE ASUPRA ULTIMELOR TEORII

T. Palade. T. Palade a publicat în Arhiva din Iași (an. XXVI, 1915) un studiu intitulat: Cînd s-a scris întîi românește? (p. 187 ș.u. și 325 ș.u.).

Din faptul că în textele slavonești din secolul al XV-lea diecii lăsau să scape, din greșeală, cîte un cuvînt românesc, autorul trage concluzia:

« că se putea scrie în vremea lor [secolul al XV-lea] și românește, un curent spre aceasta începînd să mijească prin ele » [aceste scrieri] (p. 190).

Și mai departe:

« texte religioase românești s-au scris începînd cu sec. al XV-lea, datorită în primul loc unui curent românesc, care tindea să înlocuiască limba slavă din oficialitatea noastră prin limba națională » (p. 191).

Nimic nu îngăduie o astfel de concluzie.

Căci a scrie cărți de slujbă în românește, în secolul al XV-lea sau al XVI-lea, este un fapt de o ordine cu totul diferită. Iar o afirmație ca aceasta:

« La noi un curent românesc vulgar, care năzuia să introducă limba noastră în biserică, exista de asemenea în timpul propagandei catolice din ținuturile noastre și nu era deci nevoie să fie determinat de ea » (p. 243) este gratuită, întrucît un astfel de « curent » este absolut de neconceput în secolul al XV-lea în țările românești.

Autorul comite erori grosolane de interpretare. Astfel, plecînd de la o însemnare din *Evangheliarul* copiat de Radul grămăticul (1574), prin care acesta cere iertare tuturor acelora care vor citi manuscrisul său: preoți, duhovnici, dascăli, dăscălași, grămătici etc., pentru erorile ce se vor fi strecurat într-însul, autorul ajunge la concluzia că notița probează:

« nu numai că în Muntenia, la 1574, cînd Radu copia Evangheliarul său, se citea în unele biserici românește »,

dar și că ea atestă

« o veche tradiție în această direcție, deoarece numeroșii cunoscători de scriere românească, enumerați de el, erau oameni în vîrstă și încă din copilărie trebuie să fi învățat a citi și scrie românește de la înaintașii lor, de la sfîrșitul sec. al XV-lea sau începutul celui de al XVI-lea » (p. 244).

De fapt, e limpede că avem de-a face aici cu un text banal, aproape stereotip și că Radu se adresează lectorilor cărții sale, fără ca să precizeze dacă ei o vor citi sau nu la slujbă.

Acest studiu, bazat pe date atît de șubrede sau chiar fanteziste, a fost totuși luat în serios de unii cercetători, în loc de a fi eliminat din discuție pentru ținuta sa neștiințifică.

Milan Șesan. Studiul lui Milan Șesan, Originea și timpul primelor traduceri românești ale Sf. Scripturi (extras din Candela, L, 1939), aduce în dezbatere argumente de ordine teologică.

Autorul începe prin a combate teoria după care cele mai vechi traduceri românești de cărți religioase ar fi fost provocate de propaganda husită. Dar problema fusese elucidată înainte de apariția lucrării sale, cu argumente convingătoare (v. mai sus, p. 432 și Z. Pîclișanu, Fost-au românii ardeleni husiți?, Convorbiri literare, iulie-august, 1933, p. 649—652):

« nu există nici o mărturie istorică, absolut nici una care ar dovedi existența, între românii ardeleni, a acestui curent religios și cu atît mai puțin că aceștia s-ar fi făcut husiți » « pe capete » (p. 649).

Revenind ulterior asupra teoriei husite, Iorga o apără în termeni care echivalează însă cu o renunțare:

« Sînt cu totul rău înțeles cînd... se combate presupusa mea părere că ar fi fost o propagandă husită în sens religios, atunci cînd vorbesc numai de o înrîurire. Și o astfel de înrîurire nu poate fi definită cronologic » (Revista istorică, XXVIII, 1942, p. 68) [1].

Șesan aduce o serie de argumente împotriva teoriei lui Ilie Bărbulescu, clădită, se știe, pe baze atît de șubrede, după care primele traduceri ar fi fost efectuate în Principate sub influența propagandei catolice. Într-adevăr, situația bisericii catolice, în Principate, în secolele al XV-lea și al XVI-lea, nu îngăduie o astfel de explicație.

Autorul, după părerea lui Iorga (l.c., p. 77), ar fi zădărnicit « total » teoria luterană.

De fapt, după cum vom vedea numaidecît, Șesan nu a adus nici un argument valabil împotriva acestei teorii.

Iată argumentele lui Șesan:

1. Nu există « săsisme » în cele mai vechi traduceri (p. 63).

— Autorul se referă la teoria lui N. Drăganu și C. Lacea (DR, III, p. 461 ș.u.) privitoare la « săsismele » din textele rotacizante, pe care am combătut-o în GS (II, p. 167, ș.u. = ML, p. 558, ș.u.). Argumentul e lipsit de valoare. Căci dacă admitem că textele care ne interesează au fost traduse de sași, nu rezultă de aici în mod necesar că ele trebuie să prezinte particularități caracteristice ale dialectului săsesc din Transilvania. De fapt, nu se poate afirma că sașii au tradus primele noastre cărți religioase.

2. Luther înlăturase epistola lui Iacob *dintre cărțile canonice* (p. 65), iar această epistolă figurează în *CV*.

— *Codicele Voronețean* este tradus, după cum se știe, de pe un text slavoesc. Argumentul lui Șesan ar fi valabil dacă traducerea s-ar fi făcut de pe un text reformat în limba maghiară sau germană. Căci e vorba, aici, d, i m p u l s u l venit de la luterani, de a traduce un text religios în românește iar nu de un text reformat, ce ar sta la baza versiunii românești. Obiecția lui Șesan ar echivala cu a susține că *Întrebarea creștinească* din 1559 nu a fost tipărită din îndemnul sașilor luterani, lucru bine stabilit și admis fără discuție, pentru că ea conține Simbolul Credinței al bisericii ortodoxe (v. ML, p. 529 ș.u.).

Autorul afirmă mai jos că:

« Luteranii respingeau la fel Psalmul 151 (ca apocrif) și mai ales « filioque » din Simbol » (p. 65).

— Dacă Șesan ar fi cunoscut studiul nostru: « Filioque » din Psaltirea Scheiană, publicat în 1925 în GS (II, p. 153 ș.u. = ML, p. 554 ș.u.), nu ar fi făcut această afirmație, care pune într-o lumină defavorabilă pregătirea sa teologică.

În acest studiu am arătat, sprijinit pe texte autentice, că luteranii admiteau pe « filioque » și că el figurează și astăzi în cărțile de slujbă ale sașilor din Transilvania.

---

[1] Rău înțeles? Iată textul din Iorga, Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688 București, 1904, p. 18: « cît despre deosebirile de dogmă, ele n-aveau nici un preț pentru țăranii aș zice chiar pentru popii noștri din Ardealul unde grija adevăratei credințe nu era cine s-o aibă. Ei se făcură deci husiți pe un cap, fără a-și da seama că au părăsit cîtuși de puțin drumul strămoșilor, pe care țineau și ei să meargă » (v. și observațiile noastre mai vechi. ML, p. 583, n. 1).

Reproducem, spre deplina edificare a cititorului, un pasaj dintr-un *Missale* din 1500 (Muzeul Bruckenthal din Sibiu): « et in spiritum sanctum dominum et vivificantem qui ex patre *filioque* procedit » text care nu a fost modificat de reformaţi, şi dintr-un Bekenntnislied săsesc, scris în secolul al XVII-lea: « Wir glauben an den heil'gen Geist der von *beiden* gehet aus » [1].

---

[1] Reproducem aici mai jos scrisorile pe care ni le-a adresat în 1922 şi 1924 regretatul Ad. Schullerus, cunoscutul teolog specializat în istoria bisericii săseşti, şi care conţin o serie de informaţii preţioase:

Hermannstadt, 6.I.922

Sehr geehrter Herr!

Ich habe nun noch einmal meine Anmerkungen durchgesehen und kann Ihnen daraus folgende genauere Angaben machen.

1. *Der « Kleine Catechismus » Martin Luthers hat das Credo in seiner kürzesten Form, im sogenanntem « Apostolischen Glaubensbekenntnis ». Dieselbe Form hat auch der erste bekannte Druck des Catechismus von Joh. Honterus von 1548 (Kronstadt). Bis zum heutigen Tag wird in der evangelischen Kirche in Siebenbürgen diese kürzeste Form verwendet.*

2. *Dieselbe kürzeste Form des Credo enthält auch der slawische Catechismus, den Prof. Asbóth in Budapest besass und von der er mir einige Sätze mitteilte. Im übrigen scheint dieser Catechismus stark erweitert gewesen zu sein und viel mehr enthalten zu haben als der Kleine Catechismus Luthers.*

3. *Die « Intrebarea Creştinească » des popa Grigorie aus Măhaciu haben (sic!) das Credo in der Form des Nicaeischen Glaubensbekenntnisses, mit dem sie vollständig übereinstimmen (sic!). Dieses Nicaeische Glaubensbekenntnis war die Form, in der das Credo in den sächsischen Kirchen (in der Hochmesse, in summo officio) vor der Reformation gesprochen wurde. In den Messbüchern, z.B. in dem Hermannstädter Messbuch von 1394, ist es in dieser Form aufgezeichnet worden.*

Nach einer Bemerkung in der Reformatio ecclesiarum Saxonicarum (1547), Tit. XVI, ist in der Frühmesse (in officio matutino) jedoch ausdrücklich das Symbolum Athanasii *(Quicumque vult) gesungen worden.*

4. *Weder der Catechismus des popa Grigorie noch der slawische Catechismus sind direkte Übersetzungen des Luther'schen Catechismus. Aber sie gehen beide auf eine gemeinsame Quelle zurück die eine Erweiterung des Luther'schen Catechismus gewesen ist. Diese Quelle ist noch nicht gefunden worden.*

5. *In dem Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum (ed. J. Trausch, 1847),* I, 61 *wird zum Jahr 1559 vermerkt « Eodem anno d. 12 Martii, Johannes Benknerus, Judex Coronensis, cum reliquis senatoribus, reformavit Valachorum ecclesiam ed praecepta Catecheseos discenda illis proposuit ». Ich glaube annehmen zu dürfen, dass damit eben der Catechismus gemeint ist, den popa Grigorie abgeschrieben hat. Es müsste sich indess aus der Vergleichung der Typen des von Dr. Bîrseanu aufgefundenen Originals leicht ersehen lassen, ob dieser Druck mit den sonstigen Kronstädter Drucken dieser Zeit übereinstimmt.*

Mit bestem Gruss

ergebenst
Dr. theol. et phil.
A. Schullerus
Stadtpfarrer, Senator

Hermannstadt, 10.XI.1924

Sehr geehrter Herr Dr.!

Ich bin erst kürzlich von mehrmonatlichen Urlaub und Aufenthalt auf dem Lande heimgekehrt und kann erst auf Ihre Anfrage und auch da nur lückenhaft antworten:

1. *Eine Aufzeichnung des Athanasianums (Quicumque) aus der Zeit des Honterus kenne ich nicht. Doch ist als sicher anzunehmen, dass es in der üblichen vorgeschriebenen Form gehalten war. Dass es im Frühgottesdienst gebraucht wurde, geht aus den auch von Ihnen zitierten Stellen hervor.*

2. *In der* Hochmesse *wurde das Credo in der Form des* Nicaenums *gebraucht und zwar* mit dem eingefügten filioque. *Ich schreibe Ihnen hier aus einem in siebenbürgischen Kirchen gebrauchten Missale um 1500 (Bruckenthal'sches Museum) die betreffende Stelle wörtlich ab:*

« ...Et in spiritum sanctum dominum et vivificantum qui ex patre filioque procedit, Qui cum patre et (!) filioque (!) simul adoratur etc.».

3. *Im Katechismus des Honterus (1548) ist im Anschluss an Luthers Kleinen Katechismus das* Apostolicum *gebraucht.*

În lumina acestor constatări, concluzia lui Şesan apare cu totul nejustificată:

« teoria că luteranismul a iniţiat [sic!] scrierile româneşti nu rezistă nicidecum criticii teologice » (p. 651)[1].

N. Drăganu. În lucrarea sa Hist. litt. Transylv., N. Drăganu, care fusese odinioară un partizan al teoriei husite (DR, III, p. 913 ş.u.), admite că cele mai vechi traduceri de cărţi religioase datează din secolul al XVI-lea (p. 25):

« Traducerea, după toate probabilităţile, a fost făcută de abia în prima jumătate a secolului al XVI-lea » (p. 330). « Ceea ce s-a spus mai sus cu privire la filigranele celor mai vechi manuscrise şi la textele de pe care au fost ele traduse ne arată că nu sînt anterioare primei jumătăţi a sec. al XVI-lea şi că, prin urmare, nu pot fi atribuite husitismului » (p. 35).

În privinţa criptogramei din *Psaltirea Scheiană* Drăganu arată că ea nu figura în traducerea originală (p. 32).

— Adăugăm că descifrarea criptogramei nu e posibilă, pentru că unele slove sînt copiate greşit, sau redate în mod aproximativ, astfel încît aceste litere nu pot fi identificate, condiţia esenţială pentru descifrarea unei criptograme fiind ca t o a t e literele să fie identificate cu preciziune (v. observaţiile noastre în Rech., 34, n. 1). Lecturile 1482 (Bianu), 1515 (Puşcariu) sau 1585 (Gaster) ale ultimelor 4 litere din criptogramă, presupuse a înfăţişa data, nu pot fi luate în seamă, pentru că nesocotesc cerinţele metodice invocate.

Mai departe, după ce respinge teoria că primele traduceri sînt datorate influenţei husite, Drăganu socoteşte că explicaţia prin influenţa luterană nu e « destul de justă » (p. 35).

El afirmă că traducerile au fost efectuate în Moldova.

« Particularităţile dialectale, precum şi arhaismele, caracteristice pentru cele mai vechi manuscrise româneşti, vin din Moldova secolului al XVI-lea, odată cu rotacismul, şi se pot explica astfel » (p. 40).

Manuscrisele primelor traduceri ar fi fost copiate din ordinul lui Despot Vodă:

« Înainte de a fi fost imprimate de Coresi [e vorba de *Evangheliar*, de *Apostol* şi de *Psaltire*], au putut fi copiate de pe manuscrise de copişti însăr-

4. *Der rumänische Katechismus des Popa Grigorie (Codex Sturdza) hat das* Nicaenum, *aber* ohne den *Satz «filioque».*

Die übrigen siebenbürgischen Katechismen des 16, 17, 18. Jahrhunderts (Heltai, ein slawischer Katechismus und mehrere deutsche), die nicht nur den einfachen Katechismus Luthers wiedergeben, sondern einen durch Fragestücke erweiterten in der Art des rumänischen Katechismus des Popa Grigorie, haben, soweit ich sehe, alle das Apostolicum *wieder einfache Luther'sche Katechismus.*

5. *Die von Ihnen angeführten Lieder haben für uns keine Bedeutung, da es von auswärts eingeführte Lieder sind, nicht von Siebenb. Verfassern...*

Zu weiteren Mitteilungen, gern bereit.

Dr. A. Schullerus,
Senator

[1] La p. 66 ş.u. urmează o analiză « teologică » a *Psaltirii Scheiene*. Ea ar fi putut lipsi, dacă autorul ar fi cunoscut studiul nostru citat.

La p. 89 Şesan admite că *Psaltirea Scheiană* este o copie din 1482 (lectura pretinsei date din criptogramă, propusă de Bianu), deşi filigranul hîrtiei arată că textul este anterior jumătăţii a doua a secolului al XVI-lea. Simbolul din *Psaltirea Scheiană* ar fi fost tradus din greceşte. Traducerea din limba maghiară nu mai poate fi însă întemeiată pe existenţa unui cuvînt maghiar în text, şi anume *fiindiş* = magh. *fentes* „înălţat, loc ridicat" (v. ML, p. 555), dacă se acceptă interpretarea lui J. Byck (LR, IX, 1960, nr. 2, p. 30—31): *fiindu-şi* (*unul* fiindu-şi obraz = „persoană unică", în versiunea latină: „unus omnino non confusione substantiae, sed *unitate personae*").

cinaţi cu această lucrare de Despot Vodă al Moldovei (1561—1563), care avea poate intenţia să le tipărească în tipografia pe care proiecta să o creeze în această provincie » (p. 37).

Autorul se referă aici la cópiile parvenite pînă la noi, căci el invocă tocmai faptul că:

« filigranul hîrtiei *Psaltirii Scheiene,* care poate fi datată mai bine, ne trimite tocmai la anii de domnie ai lui Despot » (p. 38).

Legăturile lui Despot cu reformaţii ar întări părerea aceasta.

— Introducerea lui Despot Vodă ca factor activ în problema care ne preocupă are împotriva ei faptul că, în momentul suirii lui Despot pe tron (1561), Coresi îşi începuse de cîţiva ani activitatea în slujba reformaţilor. El tipărise *Întrebarea creştinească,* în 1559 şi *Evangheliarul,* în 1560—1561, şi e de presupus că, în momentul cînd şi-a început activitatea, avea la îndemînă cel puţin o parte din manuscrisele rotacizante pe care le-a reprodus cu tiparul.

În privinţa localizării în Moldova a celor dintîi traduceri, vorbesc împotriva ei argumentele invocate de noi mai sus şi, între altele, pe lîngă faptele de istorie culturală, prezenţa cuvintelor maghiare localizate în nord-estul Ardealului.

Şt. Ciobanu. După lectura paginilor de mai sus, afirmaţia următoare din lucrarea sa Încep., este neaşteptată:

« Numeroasele cercetări asupra celor dintîi texte româneşti au stabilit aproape definitiv că primele traduceri de cărţi în limba românească s-au făcut prin a doua jumătate a secolului al XV-lea » (p. 12).

Pentru Ciobanu, traducerea cărţilor religioase la noi ar avea un caracter « simplu şi accidental » (p. 16).

— Acest fel de a vedea nu se împacă cu constatarea că a traduce în româneşte cărţi de cult, în acea epocă, constituie un mare eveniment de istorie literară şi este un fapt complex, strict determinat de anumite cauze externe (v. mai sus).

Mai departe, Ciobanu afirmă cu dreptate că teoria husită

« nu are la temelia ei fapte şi dovezi materiale, ci simple presupuneri » (p. 29).

Aportul personal al lui Ciobanu constă în întărirea convingerii noastre cu privire la localizarea în Maramureş a primelor traduceri de cărţi religioase.

Maramureşul număra în trecut 14 mănăstiri ortodoxe. Afacerile eclesiastice ale părţii apusene a Maramureşului erau conduse de episcopul ortodox din Przemisl, iar ale părţii răsăritene de episcopul ortodox din Suceava.

Populaţia Maramureşului era bilingvă.

Această stare de lucruri constituia, după Ciobanu, o atmosferă favorabilă ivirii primelor traduceri de cărţi religioase; el conchide că apariţia acestor texte

« nu poate fi o surprindere pentru nimeni » (p. 37).

— Trebuie să mărturisim că, după concepţia noastră, apariţia textelor constituie, dimpotrivă, o surpriză, pentru că factorii înfăţişaţi de Ciobanu nu alcătuiesc decît un cadru favorabil fenomenului, dar nu conţin îndemnul necesar pentru un astfel de eveniment.

« Versiunea că traducerile noastre s-au făcut în secolul al XVI-lea nu este motivată prin nimic » (p. 37).

— Cititorul va judeca această afirmaţie în lumina constatărilor noastre de mai sus.

Ciobanu pășește, apoi, la expunerea propriului său punct de vedere asupra primelor traduceri românești de cărți religioase.

Ele ar fi efectuate în scopuri didactice, pentru învățarea limbii slavone.

Ciobanu pornește de la constatarea că *Evangheliarul* lui Coresi, *Faptele Apostolilor* și *Psaltirea* nu au indicații pentru lectura în biserică:

« Cu alte cuvinte », observă el, « aceste cărți erau destinate pentru lectură particulară, iar nicidecum pentru citirea lor în biserică la anumite sărbători » (p. 40).

— Afirmația nu este întru totul exactă, întrucît *CV* are note tipiconale (v. ed. Sbiera, p. 271 ș.u.):

« între o prelecțiune și alta se află, de regulă, un mic spațiu nescris cu text, dar ocupat cu niște însemnări numite de noi tipiconale, pentru că ele ne arată nu numai săptămîna și ziua, dar și ocaziunile în care se citeau diferitele prelecțiuni ».

Ciobanu socotește că primele noastre traduceri erau toate slavo-române: pe lîngă textul românesc, ele conțineau și textul slavonesc corespunzător. *Psaltirea Voronețeană* înfățișează un astfel de text, în care versiunea românească alternează cu cea slavă, dar nu verset cu verset, ci cîteva cuvinte slavonești sînt urmate de corespondentul lor în românește și așa mai departe.

Textul unei astfel de traduceri, continuă Ciobanu, nu poate fi întrebuințat pentru lectura curentă, pentru că textul e întrerupt de la un capăt la altul al cărții.

« Este clar că aceste psaltiri urmăresc scopul de a învăța limba, fie cea slavă, fie cea românească » (p. 45).

— Dar lucrul nu este atît de clar cum vrea Ciobanu. Căci există un fapt care îi răstoarnă explicația și ruinează teoria sa. Și anume, constatarea că în textele slavo-române textul slav nu corespunde cu cel românesc. Într-adevăr, ce fel de învățătură mai e posibilă, cînd textele nu corespund!

Ciobanu a trecut pe lîngă această observație, făcută încă din 1913 de C. Gălușcă, în introducerea la ediția *Psaltirii Voronețene* (Slawisch-rumänisch Psalterbuchstück, herausgegeben von Constantin Gălușcă, Halle a.S., 1913). La pagina 18 a introducerii, editorul arată că versiunea românească nu corespunde exact cu cea slavă, neexistînd un raport direct între cele două texte. Copistul a copiat versiunea românească de pe un text oarecare și versiunea slavă de pe altul, fără a se preocupa dacă ele corespund sau nu [1].

Constatările de mai sus ne impun concluziile următoare:

1. traducerea originală a *Psaltirii* nu era slavo-română (*Psaltirea Scheiană* și *Psaltirea Coresi*, 1570, cuprind numai textul românesc; de asemenea, *Psaltirea Hurmuzaki; Codicele Voronețean*, numai versiunea românească a *Apostolului*).

2. *Psaltirea Voronețeană* nu era folosită în scopuri didactice, pentru învățarea limbii vechi slave bisericești.

---

[1] Iată textul lui Gălușcă: « Uneori versiunea românească nu corespunde întru totul cu cea slavă, așa cum se găsește în textul nostru. Această lipsă de corespondență între cele două versiuni, cea românească și cea slavă a Psalmilor, e demnă de a fi luată în seamă cu toată atenția... Aceste două cazuri aruncă oarecare lumină asupra originii manuscrisului nostru și probează că între versiunea românească și cea slavă nu există o legătură directă. Trebuie deci admis că copistul a pus laolaltă versiunea românească, luată dintr-un izvor, și pe cea slavă, luată din altul, fără să se preocupe dacă cele două versiuni coincid sau nu între ele.» G. Mihăilă (SCL, XVIII, 1967, p. 535, n. 20), examinînd cele două texte, e de părere că există o corespondență directă între textul slav și cel românesc. Obiecțiunea noastră se referea la locul diferit ocupat de cele două texte, care anulează coincidența textelor.

La ce servea atunci textul slav, alăturat textului românesc? Desigur, la justificarea versiunii româneşti, pentru a arăta că ea este canonică.

Coresi a procedat la fel, alternînd tipăriturile româneşti cu cele slave şi tipărind o *Psaltire* slavo-română (1577), pe lîngă cea românească (1570), pentru a risipi bănuiala de erezie.

De altfel Coresi insistă, în prefeţele sau epilogurile cărţilor sale, asupra valorii canonice a tipăriturilor pe care le scoate (v. mai sus, p. 436).

Nu avem deci nici o probă că primele noastre traduceri dădeau, succesiv, textul slavonesc şi cel românesc al Sfintei Scripturi.

Pe de altă parte, punctuaţia folosită în cele mai vechi traduceri româneşti, care consistă în a închide între puncte cîteva cuvinte şi a continua astfel de-a lungul întregului text, nu sprijină teza lui Ciobanu, după care în aceste texte se imită punctuaţia din originalele slavo-române, unde ea era necesară pentru a despărţi textul slav de cel românesc [1].

Într-adevăr, aceeaşi punctuaţie apare în texte netraduse, de exemplu în scrisori (cf. scrisoarea lui Neacşu, scrisorile româneşti din arhivele Bistriţei etc.), şi ea mai este curentă în toate textele vechi slave [2].

Mergînd mai departe pe calea raţionamentului său, Ciobanu afirmă că traducătorii textelor rotacizante sînt ruşi, ucraineni sau români, care cunoşteau limba slavă (p. 55). Astfel s-ar explica particularităţile neromâneşti din fonetica acestor texte.

— Particularităţile la care se referă Ciobanu sînt acelea pe care alţi cercetători le considerau săseşti (v., în această privinţă, aici mai sus, p. 670).

Al. Procopovici. Ne mai rămîne să examinăm teoria lui Al. Procopovici, expusă în DR, X (1943), p. 504 ş.u.: cele mai vechi traduceri româneşti de cărţi religioase datează din secolul al XV-lea. Ele aû fost făcute de preoţi ai românilor migratori, pe versantul de nord al Carpaţilor.

« Preoţii aceştia pot să fi aflat că în Moravia se mai continua pe alocuri vechea tradiţie moştenită de la Chiril şi Metodiu de a face slujba bisericească în limba înţeleasă de credincioşi, pot să fi aflat de mişcarea husită a fraţilor boemi ... De un lucru însă cred că nu mai trebuie să ne îndoim, că nu se mai poate tăgădui că o influenţă boemă a intervenit în mişcarea căreia îi datorăm cele dintîi traduceri... şi că toate acestea s-au putut întîmpla şi fără ca printre noi să se fi produs un curent husit prin refugiaţii veniţi din Boemia » (p. 505, 506).

— Tabloul închipuit de Procopovici este idilic. Afirmaţia lui Procopovici, ea singură, nu e de natură să risipească nedumerirea noastră.

Ajunşi la capătul expunerii noastre, constatăm că avem tot cuvîntul să credem că cele mai vechi traduceri româneşti de cărţi religioase au fost efectuate în Maramureş şi în Transilvania în prima jumătate a secolului al XVI-lea (şi anume între 1530 şi 1559), sub înrîurirea Reformei lui Luther.

(RIR, XIV, 1944, p. 1 ş.u.)

---

[1] Cf. pasajul următor din recenzia consacrată de Al. Procopovici lucrării lui Ciobanu (DR, X, p. 494): « În Codicele Voroneţeanu nu se pot descoperi particularităţile, îndeosebi punctele, pe care îşi reazimă Şt. Ciobanu ipoteza sa». Dar o cît de sumară examinare a acestui text, în ediţia lui Sbiera, sau în reproducerea fotografică, ne convinge că această afirmaţie nu este exactă.

[2] Cf. Rosetti, LB, p. 8: « Frazele sînt divizate în părţi inegale, separate prin puncte. Aceste diviziuni nu corespund nici unei necesităţi logice ».

DESPRE CRIPTOGRAMA DIN *PSALTIREA SCHEIANĂ*

În revista Studii și materiale de istorie medie (III, București, 1958, p. 365—372), R. Pava propune o lectură integrală a criptogramei din *Psaltirea Scheiană.*

R. Pava recunoaște din capul locului că unele slove au fost „deformate de un copist nepriceput" (p. 365). Aceasta e și cauza pentru care criptograma nu a putut fi încă descifrată: multe litere trebuie „interpretate" și interpretarea e supusă arbitrarului. Condiția pentru dezlegarea unei criptograme este de a porni de la o bază sigură. Acesta nu e cazul pentru criptograma din *Psaltirea Scheiană,* după cum am arătat-o încă din 1926, în Rech. (34, n. 1).

Lecturile propuse de R. Pava sînt abuzive sau în întregime eronate. Autorul pare a fi fost condus de preocuparea de a recunoaște litere potrivite pentru un text dinainte stabilit. În special lectura *lětu* (v. p. 370) și a presupusei date sînt profund abuzive.

Metoda întrebuințată de autor a avut deci ca urmare firească eșuarea încercării sale de a descifra criptograma *Psaltirii Scheiene.*

Pe lîngă data 1514, propusă de R. Pava, și 1482, propusă de I. Bianu și de J. Macůrek, amintim că M. Gaster propusese anul 1585, iar S. Pușcariu 1515; în lucrarea noastră citată, am propus lectura 1575, o presupunere bazată pe o interpretare mai justă a semnelor respective.

Criptograma nu și-ar putea livra secretul decît dacă s-ar descoperi originalul ei, căci în copia din *Psaltirea Scheiană* există, după cum am arătat mai sus, o serie de litere deformate de copist. Atunci se va ști dacă textul e criptografic sau nu.

(SCL, XI, 1960, p. 103)

CU PRIVIRE LA DATAREA PRIMELOR TRADUCERI ROMÂNEȘTI DE CĂRȚI RELIGIOASE

Un document publicat în 1952, în Polonia, într-o colecție de documente medievale, semnalat în istoriografia noastră de Șerban Papacostea, cercetător științific la Institutul de Istorie al Academiei R.S.R., într-o comunicare ținută recent [1], dovedește, fără posibilitate de îndoială, existența în 1532 a unor traduceri românești a *Evangheliilor* și a *Epistolelor lui Pavel,* pregătite în Moldova în vederea tiparului, sub înrîurirea Reformei lui Luther.

Documentul în chestiune este o scrisoare a unui anonim, adresată probabil la Cracovia (face parte din corespondența lui Nicolai Pfluger). Se arată într-însa că un « doctor » [2] din Moldova, « om în vîrstă », cunoscînd limba polonă și latină, a sosit la Wittemberg, spre a-l vedea pe Martin Luther. Noul venit are intenția să editeze la Wittemberg, în limbile polonă, germană și română, cele patru *Evanghelii* și *Epistolele lui Pavel.* Corespondentul își

[1] Șerban Papacostea, *Moldova în epoca Reformei. Contribuție la istoria societății moldovenești în veacul al XVI-lea,* comunicare ținută la Institutul de Istorie al Academiei R.S.R. în ziua de 23 ianuarie 1958.

[2] *Doctor* = „posesor al unor titlur academice"; deci „bărbat învățat".

exprimă mirarea că traducerea nu s-a făcut la Cracovia, unde se găsesc destui „doctori" în materie [1].

Existenţa, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, a două versiuni româneşti ale *Evangheliarului* şi ale *Apostolului* (cuprinzînd şi *Epistolele lui Pavel*), în grupul de traduceri localizate în Maramureş şi în Transilvania a fost semnalată de mult şi este admisă îndeobşte [2]. Existenţa unor traduceri româneşti efectuate în Moldova este însă un fapt cu totul nou; el nu trebuie să ne surprindă, dat fiind puternicul ecou pe care l-a stîrnit Reforma lui Luther în Moldova, în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Se ştie că Johann Honterus, reformatorul saşilor din Braşov, vizitase Moldova înainte de 1540 [3].

Anul 1532, cînd scrisoarea citată atestă existenţa traducerii româneşti a unor cărţi de slujbă, confirmă datarea propusă de noi mai demult pentru primele traduceri româneşti de cărţi religioase, efectuate sub influenţa Reformei lui Luther: între 1530 şi 1559 [4].

Datarea noastră se potriveşte atît pentru traducerile aşa-zise „rotacizante", efectuate în Maramureş şi în nordul Transilvaniei, cît şi pentru traducerea *Evangheliarului* şi a *Epistolelor lui Pavel*, făcută în Moldova, conform informaţiei inedite din 1532. Aceasta înseamnă că nu socotim posibil de a identifica traducerile menţionate în scrisoarea din 1532 cu traducerile efectuate în Maramureş şi în nordul Ardealului. Într-adevăr, nu credem că particularităţile de limbă ale acestor texte ar putea fi localizate în Moldova [5]. E adevărat că N. Drăganu împărtăşeşte această părere, în termenii

---

[1] Iată textul scrisorii (*Acta Tomiciana*, XIV, Posnan, 1532, p. 203; v. Şerban Papacostea, *op. cit.*): (Ex litteris Nicolai Pfluger).

Dives quidam doctor ex Walachia, vir canus, qui non germanice, sed latine et polonice loquitur, venit Wittembergam, ut videat audiatque Martinum Lutherum, vultque quattuor Evanghelia et Paulum in lingua walachica, polonicaque et teuthonica excudi curare, quasi Cracoviae in Universitate tam eruditi doctores non sint. Miror tamen senem doctorem sic infatuari a seductore isto et tam longe ex sua provincia Wittembergam evocari.

Datum feria 2 post Laetare 1532.

(În traducerea românească de I. Fischer şi Vlad. Iliescu):

Un învăţat bogat din Moldova, bărbat în vîrstă, care nu vorbeşte nemţeşte, ci latineşte şi polona, a sosit la Wittemberg ca să-l vadă şi să-l audieze pe Martin Luther şi vrea să îngrijească de tipărirea celor patru Evanghelii şi a (epistolelor) lui Pavel în limba română, polonă şi germană, ca şi cum în Universitatea din Cracovia n-ar exista învăţaţi atît de erudiţi. Mă mir că un învăţat bătrîn s-a lăsat într-atît ademenit de seducătorul acela (= Martin Luther) şi adus de atît de departe, din provincia lui, la Wittemberg. Dat la 11 martie 1532.

[2] V. mai sus, p. 433. După ce majoritatea cercetătorilor au adoptat părerea lui N. Iorga, că traducerile «rotacizante» datează din a doua jumătate a secolului al XV-lea, ca rod al propagandei husite, aceiaşi cercetători şi-au schimbat părerea, adoptînd datarea din prima jumătate a secolului al XVI-lea, sub influenţa reformei lui Luther (v. *op. cit.*, p. 470 ş.u., p. 644 ş.u.).

În timpul din urmă, însă, mai mulţi cercetători au revenit la datarea din secolul al XV-lea şi la propaganda husită. V. V. F. Şişmarev, *Romanskie jazyki južnovostočinoj Evropy i nacionalnyj iazyk Moldavskoj* S.S.R, în *Vopros. jaz.* 1952, nr. 1, p. 98; D. Macrea, LR, III, 1954, nr. 6, p. 11–12 şi P. P. Panaitescu, în *Viaţa feudală în Ţara Românească şi Moldova*, Bucureşti, 1957, p. 511.

[3] Karl Kurt Klein, *Der Humanist und Reformator Johannes Honterus*, Hermannstadt — München, 1935, p. 75; pentru Reforma în Transilvania, v. mai sus, p. 434 ş.u.

[4] Şerban Papacostea, *op. cit.* şi Drăganu, în *Hist. litt. Transylv.*, p. 36 ş.u. Drăganu datează primele traduceri româneşti din anii de domnie ai lui Despot Vodă (1561–1563), în Moldova. Activitatea reformată în Moldova, sub acest domn, a fost într-adevăr intensă, dar, după cum am arătat mai sus, p. 672 ş.u., datarea propusă de Drăganu se loveşte de faptul că în 1561 cărţile de slujbă fuseseră de mult traduse în româneşte, iar unele din ele tipărite de Coresi, care îşi începe activitatea tipografică în 1559.

[5] Localizarea traducerilor rotacizante în Maramureş şi în nordul Transilvaniei a fost susţinută de N. Iorga, în 1904, în *Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688* (p. 19, 26), cu argumente convingătoare.

următori: « Particularitățile dialectale, precum și arhaismele caracteristice pentru cele mai vechi manuscrise românești, vin din Moldova secolului al XVI-lea, odată cu rotacismul, și se pot explica astfel » [1].

Motivele pentru care această explicație nu poate fi admisă sînt următoarele: traducerile așa-zise « rotacizante » au o limbă cu puternice particularități dialectale, care nu se regăsesc decît izolat, în Moldova, în secolul al XVI-lea. Rotacismul, de exemplu, apare numai sporadic, în Moldova, în secolele al XV-lea și al XVI-lea, pe cînd în textele maramureșene el este un fenomen general [2]. Nici particularitățile de vocabular ale primelor traduceri românești nu ar putea să fie localizate în Moldova [3].

Iată motivele pentru care socotim că traducerile așa-zise « rotacizante » nu pot fi localizate în Moldova, ci în regiunile arătate din Transilvania.

Aceste considerente ne duc în mod firesc la concluzia că în prima jumătate a secolului al XVI-lea au existat mai multe centre românești reformate, în Ardeal și în Moldova, unde s-au tradus cărțile de slujbă în românește [4]. Concluzia noastră e justificată de informațiile pe care le avem despre puterea curentului reformator și zelul aderenților la noua credință, atestate de izvoarele contemporane.

E de nădăjduit că noi descoperiri în arhivele locale vor aduce materiale prețioase pentru lămurirea problemelor pe care le-am evocat în rîndurile de mai sus.

(LR, VII, 1958, p. 20—22)

DESPRE DATA PRIMELOR TRADUCERI ROMÂNEȘTI DE CĂRȚI RELIGIOASE ȘI DESPRE CURENTELE CULTURALE DIN SECOLUL AL XVI-LEA [5]

În lucrarea sa Începuturile scrisului în limba română [6], P. P. Panaitescu își propune să arate că primele traduceri românești de cărți religioase au fost efectuate la începutul secolului al XVI-lea, între 1500 și 1515. El consideră ca un fapt cîștigat pentru știință localizarea traducerilor în Maramureș (p. 124—126). În privința curentului cultural care a determinat aceste traduceri, P. P. Panaitescu socotește că ele sînt datorate unui curent intern, iar în privința activității tipografice a lui Coresi, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, că forțele interne locale, concentrate în jurul Bisericii Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, ar fi la originea acestui curent de tipărire a traducerilor în limba română. Reforma lui Luther nu ar fi dat impulsul

---

[1] *Op. cit.*, p. 40.

[2] V. mai sus, p. 474—477.

[3] V. mai sus, p. 431.

[4] Vezi expunerile noastre din 1921 și 1923—1924, reproduse în ML, p. 541 și 544—546.

[5] Pentru *Catehismul luteran românesc*, v. expunerea și ediția versiunii Marțian, în ML, p. 528—552, precum și ediția lui I. Crăciun, *Catechismul românesc din 1544, urmat de celelalte catechisme româno-luterane, Bîrseanu, Sturdzan și Marțian*, Sibiu—Cluj, 1945—1946.

[6] În *Studii și materiale de istorie medie*, IV, 1960, p. 117—189.

traducerii nici în nordul, nici în sudul Ardealului, ci a constituit numai « un exemplu » (p. 160) [1] pentru curentul românesc.

Întreagă această teorie, expusă de noi în mod succint în rîndurile de mai sus, e bazată pe două argumente.

1. data *Psaltirii Hurmuzaki* și
2. lectura datei din criptograma *Psaltirii Scheiene.*

Psaltirea Hurmuzaki ar putea fi datată luîndu-se drept criteriu filigranul hîrtiei acestui manuscris: această hîrtie, fabricată la Veneția și avînd drept filigran o ancoră, apare în manuscrise slave din țările românești între 1504 și 1528. *Psaltirea Hurmuzaki* ar data așadar, din anii 1500—1515 (p. 129—130).

Autorul omite însă să arate că acest criteriu de datare este cu totul aproximativ.

Nu avem nici o siguranță că stocul de hîrtie nu a fost întrebuințat și mai tîrziu de 1528. La această nesiguranță se adaugă faptul că filigranul hîrtiei *Psaltirii Hurmuzaki* nu corespunde *exact* cu cel datat, cu care este comparat, astfel că nu putem pune nici o bază pe acest criteriu de datare.

Al doilea argument este integral nevalabil, întrucît, după cum am arătat și altădată, partea din criptograma *Psaltirii Scheiene,* care ar putea cuprinde data, este, ca și restul criptogramei, copiată sau scrisă de o mînă nedibace, întrucît mai multe litere sînt deformate. Din această cauză, data criptogramei a fost citită, pînă în prezent, în cinci feluri [2]: 1482, 1514, 1515, 1575, 1585, fără ca să putem stabili cu certitudine care din aceste lecturi este cea mai bună.

Lipsită, prin urmare, de o bază certă, care ar fi dat întregului edificiu un fundament absolut necesar, argumentarea lui P. P. Panaitescu atîrnă în vid.

Ne-am așteptat ca autorul să aducă probe documentare pentru afirmațiile sale care urmează. Constatăm, însă, că el nu aduce *nici o probă* care să confirme cît de cît afirmațiile sale privitoare la existența unui curent intern de traducere în românește a cărților noastre religioase, în Maramureș, la sfîrșitul secolului al XV-lea și la începutul secolului al XVI-lea.

Această carență a administrării probei caracterizează întreaga expunere, astfel încît lucrarea de care ne ocupăm apare ca o înșirare de afirmații, din care nici una nu e demonstrată.

Firește că, în astfel de condiții, tezele susținute de autor sînt în întregime nefundate.

Conflictul dintre « biserica autonomă feudală, stăpînită de cneji » din Maramureș și « episcopia slavonă », evocat de autor (p. 140 și 145), nu constituie, desigur, o probă, ci numai o ipoteză, care ar trebui confirmată printr-o documentație certă. În lipsa probei, afirmația rămîne deci nevalabilă. Și la fel, afirmația următoare, care apare ca un simplu postulat: « Pentru a afirma autonomia deplină a bisericii și mai ales față de secarea izvorului de procurare a manuscriselor slave, s-a recurs la introducerea limbii române în biserică » (p. 145).

---

[1] *Op. cit.*: « Influențele externe trebuiesc privite ca elemente auxiliare, care au putut ajuta sau îndruma izbînda limbii române, dar nicidecum s-o determine sau să deție inițiativa schimbării de cultură » (p. 118). Și în alt loc: « În luteranism s-a aflat un exemplu, dovada că așa ceva se poate, dar traducerea cărților bisericii în limba poporului nu pornește de la luterani, n-a fost impusă dinafară, ci provine din nevoile culturale ale societății românești » (p. 151).

[2] V. mai sus, p. 676.

Autorul susține însă cu dreptate că începuturile scrisului în limba română provin din nevoi interne, afirmație pe care am făcut-o noi înșine mai demult, în scrierile noastre (v. mai sus, p. 429).

După părerea noastră, însă, această inițiativă trebuie separată de aceea care a provocat traducerea în românește a cărților religioase. Autorul afirmă că, în statul feudal, în anumite împrejurări pe care le-am amintit mai sus, traducerea cărților de cult a putut să fie provocată de necesități interne. Desigur că nu se poate nega necesitatea pentru preoții români, slabi cunoscători ai limbii slavone, de a poseda traduceri ale cărților de slujbă.

Sînt probe, pe care P. P. Panaitescu nu a reușit să le anul ze, că Reforma lui Luther stă la baza mișcării de traducere a cărților religioase în românește în prima și în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

În primul rînd, prezența *Catehismului luteran* printre cărțile traduse în nordul Ardealului-Maramureș și faptul că *același Catehism* este prima carte românească tipărită de Coresi, în 1559 [1].

Există trei exemplare cunoscute astăzi din traducerea românească a *Catehismului luteran:* o versiune copiată în *Codex Sturdzanus,* o a doua, care constituie ediția lui Coresi, și o a treia, versiunea manuscrisă care a aparținut lui Iul. Marțian, și care este o copie din secolul al XVII-lea.

Cercetările au arătat că avem de-a face cu o *singură* traducere românească, făcută în nordul Ardealului-Maramureș și păstrată în cele trei cópii diferite amintite, și că versiunea originală, de care versiunea cea mai apropiată, din punct de vedere al limbii, este cea din manuscrisul Marțian, era rotacizantă.

Prezența *Catehismului luteran* printre primele traduceri românești de cărți religioase constituia însă o gravă piedică pentru teoria lui P. P. Panaitescu, care exclude Reforma de la originea curentului de traduceri în limba română.

De aceea, el a căutat să arate că versiunea Marțian este o copie de pe tipăritura lui Coresi (p. 170), și că, prin urmare, *Catehismul luteran* nu a figurat printre primele traduceri românești de cărți religioase.

---

[1] P. P. Panaitescu susține că acest *Catehism (Întrebare creștinească)* a fost tipărit de Coresi nu în 1559, ci în 1561. În prefața acestei cărți, Coresi spune: « și *scoasem* sfînta evanghelie »; a *scoate* înseamnă, după P. P. Panaitescu, *a publica* (p. 168). *Evangheliarul* lui Coresi datează din 1560—1561; prin urmare, *Catehismul* ar fi posterior acestei tipărituri și ar data din 1561, nu din 1559, cum s-a crezut pînă acum, și nu ar mai constitui prima tipăritură a lui Coresi.

Data 1559 provine din interpretarea unei însemnări dintr-o cronică săsească, scrisă la Brașov, în care ni se spune că la 12 martie 1559 Hans Benkner, judele Brașovului, dimpreună cu ceilalți senatori, a reformat biserica românilor și a pus să li se citească *Catehismul* în românește (ML, p. 529—530). În 1559, *Catehismul* era deci tradus și, după părerea noastră, *tipărit.*

Într-adevăr, în cărțile tipărite de diaconul Coresi, *a scoate* are sensul de „a traduce“, iar pentru *a tipări* se întrebuințează chiar acest termen.

Citatele care urmează dovedesc aceasta:

« Și cu voia tuturor acestora... noi o deadem lu Coresi diaconul... de o *scoase* (= traduse) din limba sîrbească pre limba românească » (p. 6). Din « prefața » la aceeași lucrare: « și cu ajutorul lui Dumnezeu *tipărită* această sfîntă carte... jăluii și ded (= dădui) de le *tipării* » (*op. cit.*, p. 1). În epilogul *Cazaniei* din 1564: *am scos de am tipărit* (= am tradus de am tipărit)..., *și am scris cu tiparïul* (= a tipări; Bianu-Hodoș, BRV, I, p. 51), *scrisu-v-am aceste Psaltirii cu otveat,* de-am scos den Psaltirea sîrbească (= am tradus; epilogul *Psaltirii* slavo-române din 1577, Bianu-Hodoș, *op. cit.*, p. 64).

În consecință, în prefața *Catehismului,* amintită mai sus, Coresi anunță că a *tradus Evangheliarul,* care s-a tipărit în anul următor. Prin urmare, data 1559, de tipărire a *Catehismului,* poate fi menținută.

Dar argumentele sale sînt nevalabile, după cum se va vedea numaidecît. Există trei omisiuni, în versiunea lui Coresi, care nu se află în versiunea Marțian. De unde vine textul mai complet din această versiune?

P. P. Panaitescu socotește că textul complet constituie *adaosuri* ale copistului versiunii Marțian (p. 170).

Realitatea este însă alta.

Manuscrisul Marțian ni se înfățișează ca un text copiat de un copist incult, care introduce greșeli grosolane în copia sa (cf. ML, p. 533).

Ca teoria lui P. P. Panaitescu să fie justă, ar fi trebuit ca versiunea din manuscrisul Marțian să fi fost copiată de un copist zelos, care a introdus rotacismul în textul pe care îl copia și a avut grijă să completeze unele lacune din text.

Cum însă lucrurile nu stau astfel, trebuie să conchidem că explicația lui P. P. Panaitescu nu este justă; textul complet din manuscrisul Marțian provine de la originalul copiat, care cuprindea pasajele întregi, iar omisiunile din ediția lui Coresi sînt datorate neglijenței tipografilor.

Examinarea textelor, pe care le reproducem aici mai jos, confirmă concluzia noastră.

Catehismul Marțian, ed. Crăciun (textul subliniat lipsește în versiunea lui Coresi și în cea din *Codex Sturdzanus*, copiată pe ediția Coresi, v. ediția critică din ML, p. 548—550), p. 132: « cum sînt tocmealele lui Hristos să va acela om *cire* (= cine) *crede în Hristos*, erta-i-se vor păcata lor ».

p. 133: « că nevinovat nu veri fi, *și Vererea* (= Vinerea) *să cinstești că iaste răstignitul lu Isus Hristos.* A treia: *sărbeadză dumereca și praznicele cele dumnezeeștile.* A patra... »

p. 135: « sfînt numele al lui *Hristos* pre ajutor să-l chemăm ».

În consecință, părerea lui P. P. Panaitescu că versiunea din manuscrisul Marțian e copiată de pe ediția Coresi e nefundată [1].

Un alt indiciu al propagandei reformate este prezența lui *filioque* în *Psaltirea Scheiană.* Am arătat mai sus, cu suficiente argumente, că acest adaos provine dintr-o carte luterană (v. mai sus, p. 670 ș.u.).

Considerațiile lui P. P. Panaitescu că « filioque » într-o carte ortodoxă ar fi o probă a « suprematiei bisericii catolice asupra celei maramureșene, în 1494 » (p. 146) nu e de natură a modifica explicația noastră, întrucît ele constituie o simplă presupunere, pe cînd afirmația noastră se bazează pe fapte controlate științific.

(LR, X, 1961, p. 241—245)

DESPRE BAZELE LIMBII ROMÂNE LITERARE

În timpul din urmă s-au ridicat obiecții împotriva tezei după care subdialectul muntean ar forma baza limbii române literare, începînd din secolul al XVI-lea. G. Istrate, pornind de la afirmația că diaconul Coresi, venit la Brașov de la Tîrgoviște, nu ar fi participat la traducerea cărților româ-

[1] Asupra posibilității introducerii rotacismului într-un text nerotacizant, v. observațiile noastre de mai sus, p. 474.

nești pe care le-a tipărit, elimină subdialectul muntean din discuție și îi substituie graiul din regiunea Brașov-Orăștie [1].

Argumentarea lui Istrate este însă deficientă.

Istrate pleacă de la o presupunere nedemonstrabilă: aceea că diaconul Coresi nu ar fi participat la traducerea cărților pe care le-a tipărit.

Într-adevăr, știrile privitoare la activitatea diaconului Coresi sînt, după cum se știe, cu totul sumare. În această stare a lucrurilor, afirmația că diaconul Coresi a participat sau nu la revizuirea traducerilor maramureșene, pe care le-a tipărit, sau la traducerea versiunilor din *Cazania* I și a II-a, este gratuită. De aceea, socotim că nu se poate trage nici un argument, pro sau contra, din astfel de considerații.

Istrate nu a văzut însă că referința la Coresi este inutilă, întrucît toți cercetătorii sînt de acord că nu există astăzi, și nu a existat în secolul al XVI-lea, un subdialect al sudului Transilvaniei, sudul Transilvaniei fiind grupat, din punct de vedere lingvistic, cu teritoriul Munteniei vecin [2].

Întrucît sudul Ardealului și, deci, inclusiv regiunea Brașov, aparține grupului de graiuri muntenești, este evident că toate cărțile tipărite de Coresi și de ucenicii săi sînt o mărturie a subdialectului din Muntenia.

Această concluzie reiese, de altfel, din chiar hărțile elaborate de Istrate, în care graiurile actuale din sudul Transilvaniei apar grupate cu cele din Muntenia.

Astfel, constatăm că au suferit același tratament *b* din *bărbi*, *m* în *mi-a*, *p* nepalatalizat în *piele*, *copil*, *piere*, *v* nepalatalizat în *vin* și *m* nepalatalizat în *miros*, pe un teritoriu care cuprinde Țara Românească, în întregime sau în parte (regiunea de nord), precum și sudul Transilvaniei, inclusiv regiunea Brașov [3].

În privința vocabularului cărților tipărite de Coresi, am arătat mai demult că diaconul Coresi, împreună cu colaboratorii săi, a eliminat din textul pe care l-a tipărit termenii care nu aveau circulație în sudul Transilvaniei sau termenii mai puțin cunoscuți. Dar e de presupus, și cercetările au probat-o, că unii termeni din nord au pătruns în tipăriturile lui Coresi [4].

Șt. Pașca a arătat că unii termeni din traducerile maramureșene, înlocuiți de Coresi (astfel, *arină*, CV, 93/12, înlocuit la Coresi, *Praxiul*, prin *năsip*, Fapt. Ap., 27, 39, *mită*, CV. 64/3, la Coresi, Id., *vamă*, Fapt. Ap., 24, 26 sau *oajde*, CV, 44/2, la Coresi, Id., *funile*, Fapt. Ap., 22, 25) figurează, totuși,

---

[1] G. Istrate, *Originea și dezvoltarea limbii române literare*, în *Analele științifice ale Universității « Al. I. Cuza » din Iași*, serie nouă, t. III, 1957, p. 77—96; Id., *Originea limbii române literare; noi contribuții*, în *loc. cit.*, t. VI, 1960, p. 67—78: « Am combătut punctul de vedere al celor care plasează primele noastre tipărituri în zona Tîrgoviște—Brașov, din motivul că diaconul Coresi nu era și traducătorul cărților pe care le-a tipărit, ci numai tipograf » (p. 67—68).

[2] E. Petrovici, *Repartiția graiurilor dacoromâne pe baza Atlasului lingvistic român*, în LR, III, 1954, p. 5—17: « Ardealul nu are... un « dialect » al său propriu, ci sudul acestei provincii merge — din punct de vedere dialectal — cu Muntenia » (p. 7); Id., *Baza dialectală a limbii noastre naționale*, în LR, IX, 1960, 5, p. 60—78. Din hărțile dialectale care întovărășesc expunerea, menționăm pe acele în care aria din Muntenia cuprinde Brașovul și împrejurimile lui; h. 4: *rinichi*; h. 6: *ei spune*; h. 7: *bea*; h. 8: *văz*; h. 9: *mă tunz*; h. 12: *ginere*; h. 14: *pisică*; h. 15: *zăpadă*; h. 16: *porumb*. V. și R. Todoran, *Cu privire la repartiția graiurilor dacoromâne*, în LR, V, 1956, 2, p. 38—50. Pe hărțile dialectale 1, 2 și 3, reproduse de autor, se poate constata că Țara Românească și sudul Transilvaniei formează o singură arie. Id.. *Noi particularități ale subdialectelor dacoromâne*, în CL, VI, 1961, p. 43—73: dialectul din sud-estul Transilvaniei formează grup cu cel din Muntenia. « Statistic vorbind, particularitățile subdialectului muntean pătrunse în limba literară sînt mult mai numeroase decît cele provenite din subdialectul moldovean... La baza limbii noastre literare naționale se găsește subdialectul de sud (muntean) » (p. 71). V. și I. Coteanu, *Elemente de dialectologie a limbii române*, București, 1961, p. 74—75 și h. (fig. 9).

[3] G. Istrate, *Originea limbii române literare; noi contribuții*, în *loc. cit.*

[4] V. mai sus, p. 667—668.

în vocabularul din nord (*nisip*, CV, 94/6, *vamă*, CV, 162/9 și *fuⁿrea* « funia » CV, 92/1—2, *fuⁿrile*, CV, 94/2) [1].

Această constatare nu infirmă, însă, afirmația noastră de mai sus. Mai întîi, pentru că ar fi trebuit probat inversul, anume că *arină*, *mită* și *oajdă*, ca să luăm exemplele citate de Pașca, sînt termeni curenți în sudul Ardealului, ceea ce nu e cazul. Apoi, pentru că termenii atestați și în nord apar numai o dată, de două sau de trei ori, în sud, după cum dovedește comparația care urmează:

CV	Coresi, Pr.
sămânță	*rudâ* I Petr., 2, 9
146/11	*sămânță* Iac. 1, 1
prăvi	*căuta* Iac. 2, 1
97/4 etc.	*previre* 19, 29
păⁿrătari	*chip* I Petr., 5, 9
164/2	*pănătați* Iac. 4, 9
felelui	*răspuns* Fapt. Ap. 22, 1
59/12—13	*feleluit* Fapt. Ap., 20, 19

În sfîrșit, constatarea la care ne-am referit nu infirmă afirmația noastră, pentru că înlocuirea termenilor, chiar dacă termenii sînt cunoscuți în sud, dovedește totuși o preferință.

Așadar, unii termeni din nord au pătruns în tipăriturile lui Coresi prin traducerile maramureșene pe care Coresi și colaboratorii săi le-au avut la îndemînă. Neatestarea în tipăriturile lui Coresi a unor termeni, ca, de exemplu, *arină*, *mită* sau *oajde* (pl.) dovedește că acești termeni caracterizau graiurile din nordul teritoriului dacoromân.

În concluzie, vom spune că afirmația că dialectul muntean formează baza limbii noastre literare, începînd cu secolul al XVI-lea, se dovedește perfect întemeiată.

(SCL, XV, 1964, p. 423—425)

RAPORTUL DINTRE VERSIUNEA ROMÂNEASCĂ DIN *CODICELE VORONEȚEAN* ȘI VERSIUNEA DIN *APOSTOLUL* LUI CORESI

În privința raportului dintre versiunea românească din *Codicele Voronețean* și versiunea din *Apostolul* lui Coresi există două păreri: N. Iorga (Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688, București, 1904) [2] și N. Drăganu (Morf.) [3] sînt de părere că în amîndouă textele avem de-a face cu aceeași versiune românească, pe cînd Gr. Crețu (Întîiul Praxiu sau Apostol românesc, tipărit în 1570, în RIAF, an. III, vol. V, 1895, p. 29—57) susține că *Apostolul* lui Coresi nu are nici un raport cu vreo altă traducere a *Apostolului*, anterioară sau posterioară (p. 47).

---

[1] Șt. Pașca, *Probleme în legătură cu începutul scrisului românesc*, în CL, II (1957), p. 56—57.

[2] « Dacă se va descoperi... vreodată... un volum întreg din « Apostolul » de la 1563, se va putea încredința oricine că *peste tot* diaconul n-a făcut decît să lucreze în slovă de tipar un Praxiu întrucîtva ca acela de la Voroneț » (p. 25). « Apostolul sau Praxiul lui Coresi ni s-a păstrat numai într-o formă foarte necompletă. Din ce avem, se vede însă că diaconul n-a făcut alta decît să reproducă vechiul manuscript al traducerii husite » (p. 74).

[3] « Din comparația textului lui Coresi cu cel al *Codicelui Voronețean*, se vede că ,deși este vorba de același text, cel al *Codicelui Voronețean* este o copie mai nouă » (p. 48).

Comparația dintre cele două versiuni ne permite să ajungem la concluziile următoare:

1. Coresi a avut la îndemînă o versiune românească asemănătoare cu cea cunoscută sub numele de *Codicele Voronețean*. Aceasta o dovedesc coincidențele dintre cele două versiuni, cam 70—80% din totalul textului cuprins în CV.

2. Coresi a colaționat însă textul românesc cu cel slav și, în multe locuri, a dat o traducere mai apropiată de textul slav decît versiunea din CV.

TEXTE IDENTICE

I

Pentru lămurirea cititorului, vom reproduce cîteva pasaje, în care versiunea românească e identică în cele două cărți.

Ap. Cor.	CV
Act., XIX, 6—7: grăia întru limbi și prorocia. Era de toți bărbații ca la doisprăzece.	III, 3—5: grăia întru limbi și prorocia. Era de toți bărbați ca păînră la 12.
Act., XIX., 11: e sile nu proaste fĕce dumnezeu cu mâinile lui Pavel.	IV, 6—7: sile nu proaste făcea dumnedzeu cu mărule lu Pavelu.
Act., XX, 29—30: intra-vor lupi grei întru voi, ce nu vor cruța turma. Și deîntru voi înșivă scula-se-vor bărbați grăind răzvrătit, cum să-și tragă ucenicii pe urmă-și.	XXI, 12—XXII, 4: întra-voru lupi grei întru voi, cei ce nu voru cruța turma. Și dintru voi înșiși sculase-voru bărbați cei ce voru grăi răsvretitu, cum se tragă ucenici pre urma sa.
Act., XXII, 13—14: și eu întru acela čas căutai sprinsul. E elu-mi zise: dumnezeu părinților noștri vrut-au să-i înțelegeți vrerea lui.	XL, 13—XLI, 2: și eu întra-acela ceas căutai spr-insu. Deci elu-mi dzise: dumnedzeul părințiloru noștri vru să înțelegeți vrerea lui.
Act., XXVII 13—14: suflă austru, păru-le pre voia sa că vor nemeri. Luară vĕtrilele, vineră în Crit.	LXXXVI, 10—13: suflă austrul, părea-lă că voia sa voru nemeri. Deci luară vetrila și veînreră întru Critu.
Iac. I, 25: Ce făcătoriul lucrului, acela ferecatu e întru faptele sale fi-va.	CXV, 8—10: ce făcătoriu lucrului, acela ferecatu intru facirile sale fi-va.
Iac., II, 17—23: așa și credința, să lucru nu avure, moartă iaste de sine-ș. Că zice neștine: tu credință ai, și eu lucru am, arată-mi credința ta de lucrul tău, și eu ție arăta-voi credința mea de lucrul mieu. Tu crezi că dumnezeu unul iaste, bine faci, și dracii cred și spământă-se. Veri să înțelegi, o, ome deșarte, că credința fără lucru moartă iaste? Avraam părintele nostru, au nu de lucru se dereptă, că înălță Isac fiul său spre juînghiiare întru altar? Vezi credința ajutoriu iaste lucrului, și de lucru sfrășaște-se credința.	CXX, 4—CXXI, 7: așa și credință, se nu avure lucru, moartă iaste de siꙟre. Ce ğice neștiꙟre, tu crediꙟnță, ai, fară eu lucru amu, arată-mi crediꙟnța ta diꙟ lucrurele tale, și eu voiu arăta ție diꙟ lucrurele mele crediꙟnța mea. Tu crezi, că dumnezeu unul iaste, biꙟre faci, și dracii ꙟcă credu și se înglodzescu. Ome deșarte, veri se înțelegi, că crediꙟnța fără lu(cru) moartă iaste? Avraam, părintele nostru, au nu de lucru dereptă-se, că ꙟrălță Isacu fiiul său spre giuꙟghietoriu? Vedzi crediꙟnța ağiută lucrureloru lui, și de lucru se sfrășaște crediꙟnța.
Iac., V, 16: ispovediți-vă amu unul alăltui de păcate-vă, și vă rugați unul derept alalt cum vă vindecați.	CXXXV, 1—4: ispovediți-vă unul alăltului greșalele și vă rugați unu drept alaltu, cum se vindecați-vă.
I Petru, I, 10—11: cei de ce a voastră bunătate prorociră, ispitiți cumu sau ce vreme ivi-se într-înșii duhul lui Hristos.	CXL, 10—13: cei ce de a voastră buꙟrătate prorociră, ispitindu, cum sau în ca(re) vreme iviia întru ei, duhul lu Hs.

EXPRESII LA FEL ÎN TEXTUL LUI CORESI ȘI ÎN CODICELE VORONEȚEAN, CARE NU POT FI DATORATE HAZARDULUI

Act., XVIII, 18. Coresi	: *Pavel încă lăcui zile pînă la voe-și.*
CV, I, 14—II, 1	: *Pavel încă lăcui dzile păѧră la voe.*
Act., XIX, 6—7. Coresi	: *Grăia întru limbi și prorocia. Era de toți bărbații ca la doisprezece.*
CV, III, 3—5	: *Grăia întru limbi și prorociia. Era de toți bărbații ca păînră la 12.*
Act., XIX, 11. Coresi	: *E sile nu proaste făce dumnezeu cu mănule lu Pavelu.*
CV, IV, 6—7	: *sile nu proaste făcea dumnedzeu cu mărule lu Pavelu.*
Act., XIX, 16. Coresi	: *Și sări spr-inșii omul ce era într-însul duhul hitlĕn și învăѧ cu lor.*
CV, V, 11—13	: *și sări spre ei omulu cela ce era întru elu duhul hiclĕnu.*
Act., XIX, 23. Coresi	: *Fu în vremile acĕlĕ voroavă nu puțină de cale.*
CV, VII, 12—14.	: *Fu în vrĕmea ača voroavă nu puțină de cale.*
Act., XIX, 34. Coresi	: *glas fu unul de la toți.*
CV, XI, 8—9	: *urul glas fu de la toți.*
Act., XX, 13. Coresi	: *așa amu era zis, vrĕ însuși pedestru a merge.*
CV, XVII, 6—7	: *că așa era dzis, și vrĕ însuși pedestru se meargă.*
Act., XXI, 23—24. Coresi	: *sînt la noi bărbați patru, rugăciuni au de sine,*
CV, XXX, 10—12	: *săntu la noi patru bărbați, rugăciuni au de siѧre.*
Act., XXIII, 26. Coresi	: *și scrise tremĕtere, aibănd acest chip.*
CV, LIV, 3—5	: *și scrise carte aibăndu acesta chipu.*
Act. XXIV, 24. Coresi	: *și auziră el de ce întru Hs. Is. credință.*
CV, LXIII, 9—11	: *și audzi ele de crediѧnța acĕ ce e întru Hs. Is.*
Act., XXV, 10. Coresi	: *io mi se cade județ a priimi.*
CV, LVII, 4—5	: *iuo mi se cade ğiudețu a preemi.*
Act., XXV, 21—22. Coresi	: *Agripă zise aciia către Fist, vrĕre-aș și însumi acel om să l auz.*
CV, LXX, 13—14—LXXI, 1	: *și dzise Agripu cătră Fistu: vrĕre-ași au însumi se audzu.*

CORESI A COLAȚIONAT VERSIUNEA ROMÂNEASCĂ CU VERSIUNEA SLAVĂ ȘI A DAT O TRADUCERE MAI APROPIATĂ DE TEXTUL SLAV[1]

Act., XIX, 18. Coresi	: și spune *dĕlele* sale.
CV, VI, 9	: și spuindu *lucrurele* sale.
Tenora	: i skazǫšte *dĕla* svoa.
Act., XIX, 35. Coresi	: și *Diopetovi.*
CV, XII, 3—4	: și lu *Diopetu.*
Tenora	: i *Diopetove.*
Act., XX, 1. Coresi	: eși *a se duce.*
CV, XIV, 1	: eși *se mĕrgă.*
Tenora	: izyde *iti.*
Act., XX, 7. Coresi	: *a frănge* păine.
CV, XV, 10	: *se frăѧgă păѧre.*
Tenora	: *prĕlomiti* xlĕbi.
Act., XX, 14. Coresi	: pedestru a *mĕrge.*
CV, XVII, 7	: pedestru *se mѧrgă.*
Tenora	: pĕšĭ *iti.*
Act., XXI, 37. Coresi	: doară-mi iaste vrĕmѧ *a grăi* cătră tine
CV, XXXV, 9—10	: se-mi iaste vrĕme *se grăescu* către tiѧre.
Biblia	: ašte lĕtĭ mi estĭ *glagolati* čto tebĕ.
Act., XXII, 26. Coresi	: dĕca auzi sutașul, *postămpi* cătră miiari.
CV, XLIV, 7—8	: audzi sutașul și se *apropie* cătră miiașul.
Biblia	: slyšavŭ že sotnikŭ, *pristupi* kŭ tysęščniku.
Act., XXV, 22. Coresi	: vrĕre-aș și însumi *acel om* să-l auz.
CV, LXX, 14—LXXI, 1	: vrĕre-aș eu însumi se audzu.
Biblia	: xotelu byxu i *samu čelovĕka* sego slyšati.
Act., XXVII, 3. Coresi	: zise cătră alții să meargĭ... prileji a *nemeri.*

---

[1] Pentru comparație am utilizat fragmentele publicate de Tenora, p. 145 ș.u., completate cu versiunea slavă din *Biblia, sirĕči knighi sviaščennogo pisanija vethago novago zavĕta,* Moscova, 1980.

CV, LXXXIII, 12–14	: dzise către soție ce era merși prilejire *se-i nemerească.*
Biblia	: v povelě kŭ drugomŭ sědšu prilěžanie *ulučiți.*
Act., XXVII, 20. Coresi	: de ce *a ne măntui* noao.
CV, LXXXVIII, 8–9	: cum *se ne măntuimu* noi.
Biblia	: eže *spasti se* namŭ.
Act., XXVII, 32. Coresi	: și se lăsară iale *a cădea.*
CV, XCII, 2–3	: și lăsară ia *se cadză.*
Biblia	: i ostaviša ju *otpasti.*
I Petru, I, 13. Coresi	: děci incingeți-vă *mijloacele* cugetelor voastre.
CV, CXLI, 9–10	: děci încingeți-vă *mațele* cugeteloru voastre.
Biblia	: prepǫsavše *črěsla* pomyšlenie vašego. Coresi dă o traducere mai exactă, căci *maț* are sensul de « intestin » și, de aici, « coardă de instrument muzical »; v. sl. *črěsla* « regiunea lombară a corpului uman » (cf. Densusianu, H.d.l.r. II, p. 455; ed. rom. p. 289); în traducerea Pr. V Radu și Gala Galaction (București, 1939); pentru aceea, încingînd *mijloacele* cugetului vostru [1].

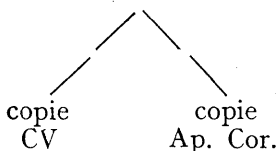
(În „Anexa" volumului *Limba română în secolele al XIII-lea al XVI-lea*, București, 1956, p. 204–208).

II

Stabilirea raportului dintre versiunile românești ale *Apostolului* din *Codicele Voronețean* (CV) și din *Apostolul* diaconului Coresi (Ap. Cor.) a stîrnit păreri contradictorii: dacă pentru unii cercetători versiunile sînt identice, pentru alții ele sînt în întregime diferite și nu se poate stabili nici un raport de filiație între ele.

Ne-am pronunțat pentru prima părere [2], redată schematic în modul următor:

Traducere românească a *Apostolului* slav

copie CV   copie Ap. Cor.

Șt. Pașca se pronunță pentru a doua părere, după un studiu amănunțit al celor două versiuni ale *Apostolului* [3], la care se adaugă o a treia, cuprinsă în *Codicele* M. Gaster (Cod. Gaster) [4].

Deci:

Traducere românească a *Apostolului* slav

CV Ap. Cor.   Cod. Gaster

Din capul locului, trebuie să stabilim de ce mijloace dispunem pentru a ajunge la o concluzie indiscutabilă în problema care ne preocupă.

---

[1] O serie de exemple sînt înșirate în studiul nostru: *Lexicul Apostolului lui Coresi comparat cu al Codicelui Voronețean*, ML, p. 589 ș.u., v. mai sus, p. 667.

[2] V. mai sus, p. 683 ș.u.

[3] Șt. Pașca, *Probleme în legătură cu începutul scrisului românesc*, în CL, II, 1957, p. 47–95.

[4] *Faptele Apostolilor* (Codex Gaster no. 93), text publicat după *Evangheliarul din Londra* (1574), copia lui Radu din Mănicești, de M. Gaster (cu titlu greșit: *Tetraevanghelul diaconului Coresi din 1561*, prelucrat de Dr. M. Gaster, București, 1929).

Critica textelor are la îndemînă cîteva criterii, pentru a dovedi că două versiuni ale aceluiași text sînt în strînsă dependență unul de altul și că ele derivă dintr-un prototip comun sau că reprezintă două versiuni independente ale aceluiași text.

Aceste criterii sînt următoarele:

1. Versiunile cuprind omisiuni sau greșeli în comun, care nu pot fi datorate hazardului și figurau, prin urmare, în prototipul din care derivă cópiile [1].

2. Versiunile sînt identice. Aceste identități nu pot fi datorate hazardului, ci numai faptului că versiunile derivă dintr-un prototip comun. Comparația cu o traducere independentă a aceluiași text ne lămurește asupra valorii absolute a acestui criteriu.

3. Versiunile sînt foarte asemănătoare, fără a fi identice (schimbări de cuvinte, intervertiri în ordinea frazei, modificări în flexiunea numelor și verbelor etc., aduse de copist).

Codicele Voronețean și *Apostolul* diaconului Coresi prezintă în comun o serie de omisiuni. Din numărul omisiunilor relevate de I.-A. Candrea în textul CV [2], constatăm că cinci apar și în textul Ap. Cor. Șt. Pașca reține numai trei din ele (Act., XIX, 9; XIX, 23; XXVIII, 3), fără a justifica această limitare. El socotește că aceste omisiuni figurau în textul slav de pe care au fost traduse versiunile din CV și din Ap. Cor.

Explicația este neverosimilă, pentru că ea presupune că cei doi traducători, pe care Șt. Pașca îi plasează în două regiuni îndepărtate una de alta, în nordul (CV) și în sudul Ardealului (Ap. Cor.), au folosit aceeași versiune slavă a *Apostolului*, cu omisiunile amintite.

Este însă mult mai verosimilă explicația care presupune că cele două versiuni provin dintr-un original comun.

În această privință, există un caz asemănător în traducerea *Psaltirii* în românește. I.-A. Candrea a arătat (*Ps. Sch.*, I, LXIX ș.u.), cu argumente convingătoare, că există două traduceri independente ale *Psaltirii;* una, din care derivă cópiile cunoscute sub numele de *Psaltirea Scheiană*, *Psaltirea Voronețeană* și *Psaltirea lui Coresi* și alta, care este chiar traducerea originală a textului slav: *Psaltirea Hurmuzaki*, Comparàția dintre versiunile pe care le-am înșirat se poate face și în cazul nostru, de o parte cu versiunile din CV și Ap. Cor., și de alta cu versiunea din Cod. Gaster. Divergențele dintre grupul CV-Ap. Cor., de o parte, și Cod. Gaster, de alta, se explică nu prin faptul că versiunile slave ale *Apostolului* erau diferite, ci prin aceea că traducerile sînt independente.

Șt. Pașca recunoaște că nu se pot neglija numeroasele „asemănări sau identități de exprimare, pe care le întîlnim în diferite pasaje a celor două versiuni" (CV și Ap. Cor.), dar nu le acordă o semnificație deosebită (l.c.).

Ținînd seamă de deosebirile dintre cele două versiuni românești, el ajunge la concluzia că cele două versiuni ale *Apostolului* sînt opera unor traducători diferiți, din regiuni deosebite, care au lucrat independent.

---

[1] Cf. D. Russo, *Critica textelor și tehnica edițiilor*, București, 1912, p. 48: „dacă într-un manuscris mai recent găsim aceleași greșeli, interpolații și lacune, pe care le întîlnim într-unul mai vechi, e evident că manuscrisul recent derivă de la acel mai vechi". Cf. G. Cuendet, *L'ordre des mots dans le texte grec et dans les versions gotique, arménienne et vieux slave des Evangiles*, Paris, 1929, p. 2: „divergențele au o valoare probantă".

[2] Candrea, *Ps. Sch*, I, București, 1916, p. LXXXV „confruntînd textul (*CV*) cu versiunea slavă, am constatat numeroase omisiuni provenite desigur dintr-o neglijență a copistului"

Concluzia aceasta este unilaterală: dacă există asemănări izbitoare intre cele două versiuni, această constatare constituie un fapt care nu poate fi anulat de existența deosebirilor dintre cele două texte.

Explicația trebuie deci să țină seamă de aceste două realități, care numai la prima vedere par a se exclude.

Soluția problemei este că diaconul Coresi, sau altcineva, a procedat la o revizuire a textului și a introdus pasaje din altă traducere a *Apostolului* slav, al cărui text era diferit.

Șt. Pașca compară lexicul CV, Ap. Cor., și Cod. Gaster. CV și Ap. Cor. conțin o serie de termeni în comun față de Cod. Gaster, în care apare alt termen. Aceste asemănări confirmă, prin urmare, identitatea versiunilor din CV și Ap. Cor. Faptul că există o altă listă de termeni, în care CV e grupat cu Cod. Gaster, și opus Ap. Cor., nu infirmă prima constatare, ci probează că diaconul Coresi a întrebuințat și o altă versiune a *Apostolului*, fapt pe care l-am semnalat în cursul expunerii noastre.

Iată o înșirare a termenilor identici din CV și Ap. Cor., în comparație cu Cod. Gaster (după Șt. Pașca, l.c. Am modificat flexiunea unor nume sau verbe, care sînt citate exact în Pașca, l.c.):

CV și Ap. Cor.	Cod. Gaster
cumîndare	*praznic*
fu	*tîmplă*
gîndi	*îndoi*
ispită	*năpăstuire*
înfrîna	*înzăbăla*
înțelege	*fu la știre*
lîngezi (pl.)	*neputincioși*
mîneștergură	*năframă*
nelegănat	*neclătit*
se păriia	*să price*
pomeni	*aduce aminte*
primi	*dobîndi*
săruta	*închina*
sfîrși	*umple*
spune	*mărturisi*
utești	*mîngîia*
a vie	*a petrece*
vindere	*tămădui*
vită	*dobitoc*
vitește	*lucru prost*

Vom vedea cum trebuie explicate deosebirile dintre cele două versiuni.

[1]. Iată o înșirare a omisiunilor sau greșelilor în comun care figurează în CV și în Ap. Cor.:

OMISIUNI ÎN COMUN

CV	Ap. Cor.
3,10—11: ı ıı cuvăntăndu calĕ (lipsă: domnului) înr intea gloateei.	Act., XIX, 9: rău cuvăntănd calĕ înaintea gloatelor.
7,14: de cale lipsă: domnului). Și Dimitrie.	Act., XIX, 23: de cale. Dimitrie.
12,3: mariei ipsă: dumnedzĕe) Artemide și lu Diopet .	Act. XIX, 35: mare și Artemidĕ și Diopetovi.
89,9: ceasta n apte-mi stătu înrainte îngerul (lipsă: la dumnedzeu celuia ce săntu) celui ce-i slujesc, de-mi grăi.	Act., XXVII, 23: înainte-mi stătu astă noapte aceluia ce eu-i slujesc, îngerul grăi.
133,12: că *multu iaste milostivu* (lipsă: domnului) și eftinu.	Iac., V, 11: că mult milostiv iaste și eftin.

O serie de omisiuni din CV, enumerate de Candrea (*Ps. Sch.*, I, lxxxv—lxxxvi), nu apar și în Ap. Cor., ceea ce probează fie că diaconul Coresi a folosit și o a doua traducere românească a *Apostolului*, fie că a procedat el însuși la revizuirea și îmbunătățirea traducerii.

De asemenea, o serie de greșeli de traducere din CV, înregistrate de Candrea (l.c., lxxxvi), nu figurează și în Ap. Cor. (afară de una singură, citată de noi mai sus); lipsesc de asemenea, din textul Ap. Cor., traducerile duble semnalate de Candrea (l.c.) în textul CV.

2. Am înșirat, în studiul nostru precedent (l.c.), expresiile la fel din CV și Ap. Cor. Aceste asemănări, care merg uneori pînă la identitate, nu pot fi datorate hazardului. Iată cîteva exemple:

TEXTE IDENTICE

CV	Ap. Cor.
1,14—2,1: Pavelu încă lăcui dzile pănră la voe.	Act. XVIII, 18: Pavel încă lăcui zile pînă la voe-și.
3,3—5: Grăia întru limbi și prorocia. Era de toți bărbații ca păînră la 12.	Act., XIX, 6—7: Grăia întru limbi și prorocia. Era de toți bărbați ca la doi sprăzece.
4,6—7: sile nu proaste făcea dumnedzeu cu mărule lu Pavelu.	Act., XIX, 11: E sile nu proaste făce dumnezeu cu măinile lu Pavel.
7,12—14: fu în vrĕmea ača voroavă nu puțină de cale.	Act., XIX, 23: fu în vremile acelea voroavă nu puțină de cale.

3. Versiunile prezintă texte foarte asemănătoare (cam 70—80% din totalul textului CV), care nu pot fi datorate hazardului.

Vom compara cele două versiuni asemănătoare cu textul respectiv din Cod. Gaster, ca să se vadă felul în care se înfățișează textul în două traduceri independente și pentru a convinge pe oricine că traducerea servilă a aceluiași text biblic, făcută în mod independent, nu poate explica asemănările dintre două versiuni de felul celor reproduse mai sus.

Iată cîteva exemple (v. mai sus, p. 684—686):

TEXTE ASEMĂNĂTOARE

CV	Ap. Cor.
21,12—22,4: întra-voru lupi grei întru voi, cei ce nu voru cruța turma. Și dintru voi înșiși învățați, înșiși sculase-voru bărbați cei ce voru grăi răzvretitu, cum se tragă ucenici pre urma sa.	Act., XX, 29—30; întra-vor lupi grei întru voi, ce nu vor cruța turma. Și dentru voi înșivă scula-se-vor bărbați grăind răzvrătit, cum să-și tragă ucenici pe urmă-și

Cod. Gaster, 223: vor intra întru voi lupi grei de nu vor cruța turma, și tocmai dintru voi să vor scula oameni de vor grăi îndărătnitcei (sic!), ei vor trage oameni mulți pre urma sa.

120,4—121,7: așa și credința, se nu avure lucru, moartă iaste de sine. Ce ğice neștinre, tu credință ai, iară eu lucru amu, arată-mi credința ta din lucrurele tale, și eu voiu arăta ție din lucrurele mĕle credința mea. Tu credzi că dumnedzeu urul iaste, bine faci, și dracii încă credu și se înglodzescu. Ome deșarte, veri să înțelegi că credința fără lucru moartă iaste?
Avraam, părintele nostru, au nu de lucru dereptă-se, că înrălță Isacu, fiiul său spre giunghietoriu? Vedzi credința ağiută lucrureloru lui și de lucru se sfrășaște credința.

Iac., II, 17—23: așa și credința, să lucru nu avure, moartă iaste de sine-ș. Că zice neștine: tu credință ai, și eu lucru am, arată-mi credința ta de lucrul tău, și eu ție aräta-voi credința mea de lucrul mieu. Tu crezi că dumnezeu unul iaste, bine faci și dracii cred și spămîntă-se. Veri să înțelegi o, ome deșarte, că credința fără lucru moartă iaste? Avraam, părintele nostru au nu de lucru se dereptă, că înalță Isac fiiul său spre junghiiare întru altar? Vezi credința ajutoriu iaste lucrului, și de lucru sfrășaște-se credința.

Cod. Gaster 243—244; așa și credința de nu are nevoință, moarte iaste a-din-sine. Ce va. zice neștine, tu ai credință, și eu am lucru, arată-mi credința ta din lucrul tău și eu-ți voiu arăta credința mea din lucrul mieu. Tu crezi să iaste un dumnezeu, bine fač, și dracii cred și s'întristează. D'ar vrea-ver să înțeleğ, o, oame cu mintea deșartă, că credința făr de lucru iaste moartă. Avraam, părintele nostru, de au nu să indireptă din lucru și înnălță pre Isac fiul său spre ğiungheare? Deč văzînd credința ağutá lucrului său și din lucru se săvrășeaște credința.

Dacă CV și Ap. Cor. sînt, așadar, două cópii de pe aceeași traducere românească originală a *Apostolului* slav, nu e mai puțin adevărat că, după cum am relevat mai sus, există în aceste două versiuni românești o serie de pasaje divergente (ele sînt înșirate de Pașca, l.c.), care presupun existența unei traduceri contemporane independente a *Apostolului* slav (în afară de versiunea conținută în Cod. Gaster), de care s-a folosit Coresi și din care a introdus unele pasaje în tipăritura sa.

Această traducere independentă nu este asemănătoare cu cea din Cod. Gaster, căci textele nu coincid.

Iată cîteva exemple (trebuie menționat că pasajele conținînd traduceri diferite, în CV și în Ap. Cor., alternează cu pasaje conținînd traduceri identice, și aceasta de la un capăt la altul al celor două versiuni):

TRADUCERI DIVERGENTE

CV	Ap. Cor.
3,5—7: și întră în gloată, îndrăznia, e după trei lunri întreba-se și păriia-se.	Act., XIX, 8: deștinse întru gloată, cuteza prespre trei luni, întreba-se și preapărîndu-se.

Cod. Gaster, p. 219: și intră în săbor, de îndrăznia, netăgăduindu-să păn în trei luni, de vorovia și să încredința.

CV	Ap. Cor.
72,13—74,2: și deca întrebarĕ fu, amu ce scrie. Vitĕște-mi pare tremițîndu fuglulu, e nu ce săntu vine spre însu a semna.	Act., XXV, 26—27: cum întrebat să fie, să aibă ce scrie de el. E ca o vită pare-mi că nu e să-l tremĕtem legat, ce spre el vină-să se sĕmene.

Cod. Gaster, p. 235: ca dĕca va fi vr-o întrebare, să aibu ce scrie. Că lucru prost mi să pare a trimite legat, iar vinele ce-s spre însa nu le scrie.

Aceste cîteva exemple s-ar putea înmulți cu ușurință.

În urma cercetării noastre, am ajuns la concluziile următoare:

1. Ap. Cor, a folosit, în majoritatea cazurilor (70—80% din textul comparabil cu traducerea fragmentară din CV), o versiune românească asemănătoare cu versiunea din CV.

2. Pe lîngă această versiune, Ap. Cor. a mai folosit o a doua traducere, independentă față de CV.

3. Coresi a modificat unele pasaje din traducerea pe care a folosit-o, făcînd-o mai corectă. (Nu întotdeauna textul lui Coresi e mai corect decît al CV, pentru că există pasaje în care traducerea mai corectă e dată de CV). Reproducem aici două pasaje care ilustrează afirmația noastră de mai sus (v. mai sus, alte exemple, p. 685—686).

TRADUCEREA E MAI CORECTĂ ÎN APOSTOLUL LUI CORESI

CV	Ap. Cor.
35,9—10: se-mi iaste vrĕme *se grăescu* cătră tinre. *Biblia*: ašte lěti mi esti *glagolati* čto tebě	Act., XXI, 37: doară-mi iaste vrĕmea *a grăi* cătră tine.
141,9—10: děci încingeți-vă *mațele* cugeteloru voastre. *Biblia*: prepęsavše *čreslo* pomyšlenie vašego.	I Petru, I, 13: deci încingeți-vă *mijloacele* cugetelor voastre.

V. sl. *čreslo*: „regiunea lombară a corpului uman“ (v. mai sus, p. 685)

4. Cod. Gaster este o traducere independentă față de CV și de Ap.Cor.

ADAOS

DESPRE RELATIVITATEA UNUI CRITERIU DE EXPLICAȚIE

V. Drimba, în studiul său asupra limbii unei cópii din secolul al XVII-lea a *Tîlcului Evangheliilor și Molitvenicului* diaconului Coresi [1], a arătat că copistul a introdus în text particularități ale propriului său grai, diferit de al originalului. Inovațiile introduse de copist interesează fonetica, formele gramaticale și lexicul.

Cazul acesta constituie un exemplu prețios și rar. El nu poate fi însă luat drept normă și nu conține vreun element de probă peremptorie.

După cum arătam în alt loc [2], faptul că textul intitulat de B. P. Hasdeu *Cugetări în ora morții* conține unele cazuri sporadice de rotacism (de exemplu *purene* = *pune*) comportă două explicații:

1. rotacismul figura în textul original, care era rotacizant;
2. rotacismul a fost introdus de copist, într-un text nerotacizant.

Confirmarea că lucrurile s-au petrecut într-un fel sau în altul trebuie fundată pe criterii care să poată oferi proba așteptată, și anume pe istoria și filiația textului, totalitatea particularităților sale de limbă etc. Revizuirea părerii noastre privitoare la filiația *Catehismului* luteran românesc, la care face aluzie V. Drimba [3], ar trebui să se bazeze, prin urmare, pe argumente convingătoare, deci de altă natură decît prezența formelor rotacizate și nerotacizate în acest text.

(*Omagiu lui Iorgu Iordan*, București, 1959, p. 745—751)

[1] V. Drimba, *O copie din secolul al XVII-lea a „Tîlcului Evangheliilor“ și „Molitvenicului“ diaconului Coresi*, în *Studii și cercetări de istorie literară și folclor*, IV, 1955, 535 ș.u.

[2] V. ML, p. 539—540, n.

[3] *Op. cit.*, p. 551, n. 1. Cf. N. Drăganu, *Două manuscripte vechi. Codicele Todorescu și Codicele Marțian*, București, 1914, p. 81—83.

III

Într-un studiu publicat recent, N. Corlăteanu și-a propus să demonstreze că pentru *Apostolul*, tipărit în 1563, Coresi și colaboratorii săi nu au folosit traduceri mai vechi, ci o versiune slavă meridională, iar textul lor ar fi independent de cel din *Codicele Voronețean* [1].

Spre a-și dovedi teza, Corlăteanu compară versiunile românești ale *Faptelor Apostolilor* din CV și din Coresi cu o versiune slavă meridională, de care *Ap. Cor.* e foarte apropiat, pe cînd versiunea din CV e diferită. Uneori traducerea din CV e mai bună, alteori versiunea lui Coresi redă mai bine textul slav. În CV numele proprii sînt adaptate la versiunea românească, ceea ce nu se întîmplă în versiunea lui Coresi.

În fine, notele tipiconale și zacealele din versiunile lui Coresi reproduc pe acelea din textul slav, pe cînd în CV notele și zacealele sînt traduse în românește.

Acestea sînt motivele pentru care Corlăteanu neagă orice raport între versiunea românească din CV și cea din *Ap. Cor.* „Materialul expus ne convinge, cred", zice Corlăteanu „că tipărindu-și *Apostolul*, Coresi și colaboratorii săi n-au folosit traducerile mai vechi" (p. 455). Ceva mai mult, Corlăteanu pare a susține că și *Întrebare creștinească* a lui Coresi (din 1559) ar fi fost tradusă direct din sîrbește de Coresi și de colaboratorii săi (p. 457, n. 2).

Argumentarea lui Corlăteanu e bine condusă și exemplele sînt concludente. El cunoaște literatura chestiunii. Dar Corlăteanu uită un singur lucru, esențial în problema pe care o examinează: să ne spună *cum* se explică *asemănările* dintre versiunea românească din Coresi și cea din CV și, dacă aceste asemănări există, *cum* se împacă prezența lor cu concluziile la care a ajuns, concluzii pe care le-am amintit mai sus?

În studiul nostru anterior asupra raportului dintre aceste două versiuni românești ale *Apostolului* [2], am arătat că *asemănările dintre cele două versiuni nu pot fi datorate hazardului*, și că ele cuprind 70—80% din textul (fragmentar) care ne-a fost transmis în CV [3].

Ca o chestiune de metodă, am invocat un argument *peremptoriu*, care probează asemănarea dintre cele două versiuni românești ale *Apostolului* slav: anume constatarea că *aceleași greșeli sau omisiuni figurează în cele două texte.*

Pe de altă parte, faptul că cele două versiuni sînt divergente l-am explicat prin aceea că diaconul Coresi și colaboratorii săi au folosit și *o altă* versiune românească a *Apostolului* slav (p. 665 ș u.).

În privința *Întrebării creștinești*, tipărită de Coresi în 1559, în ediția critică a *Catehismului Marțian*, pe care am dat-o mai de mult[4], am arătat că Coresi a folosit un text aproape identic cu al *Catehismului Marțian*, rotacizant. Traducerea *directă* din slavă a acestui text, de către Coresi și colaboratorii săi, este deci exclusă.

---

[1] N. Corlăteanu, *În jurul unei controverse filologice (Raporturile dintre „Codicele Voronețean" și „Lucrul apostolesc" al lui Coresi)*, în *Omagiu lui Al. Graur*, în SCL, X, 1960, p. 443—457.

[2] V. mai sus, p. 686 ș.u.

[3] Șt. Pașca, în studiul său *Probleme în legătură cu începutul scrisului românesc. Versiunile românești din secolul al XVI-lea ale „Apostolului"*, din CL, II, 1957, p. 58—59, trece repede peste aceste asemănări, care dezmint teza pe care o susține.

[4] În 1924; reprodusă în ML, p. 542 ș.u. Vezi ediția facsimilată a lui I. Crăciun, *Catehismul românesc din 1544*, Sibiu-Cluj, 1945—1946.

Corlăteanu a cercetat numai *o parte* a problemei puse de cele două versiuni românești ale *Apostolului* din secolul al XVI-lea. Privită în întregimea ei, nu vedem o altă explicație posibilă a problemei, în afară de cea propusă anterior de noi, în termenii următori:

« 1. *Ap. Cor.* a folosit, în majoritatea cazurilor (70—80% din textul comparabil cu traducerea fragmentară din CV), o versiune românească asemănătoare cu versiunea românească din CV.

2. Pe lîngă această versiune. *Ap. Cor.* a mai folosit o a doua traducere, independentă față de CV.

3. Coresi a modificat unele pasaje din traducerea pe care a folosit-o, făcînd-o mai corectă. (Nu întotdeauna textul lui Coresi e mai corect decît al CV, pentru că există pasaje în care traducerea mai corectă e dată de CV) » (v. p. 691).

(LR, X, 1961, p. 133—134)

IV

În LR, XII, 1963, nr. 2, p. 177—185, N. Corlăteanu revine asupra problemei raporturilor dintre *Codicele Voronețean* și *Apostolul* diaconului Coresi. Corlăteanu își menține părerea, exprimată anterior, în această problemă: cele două versiuni românești ar fi independente, traduse după versiuni slave diferite [1].

Ne-am ocupat de această problemă în mai multe rînduri. Am arătat că nu se poate trece peste *asemănările* dintre cele două texte, care sînt numeroase și nu pot fi datorate hazardului [2].

Datoria lui Corlăteanu era să verifice această afirmație. Întrucît nu a făcut-o și trece peste acest argument *peremptoriu*, ne-am hotărît să aducem proba necesară, reproducînd, în paginile următoare, nu totalitatea textelor, ceea ce nu era posibil din cauza spațiului ce l-ar fi ocupat cele două texte, ci cîte două versete din fiecare text, luate din capul paginii cu soț a *Ap. Cor.* și urmate în reproducerea care urmează, pe coloana din față, de versetele corespunzătoare din CV (v. Adaosul).

Menționăm că menținem întru totul afirmația noastră anterioară, că asemănările dintre cele două versiuni ocupă circa 70—80% din textul comparabil [3], lucru pe care îl poate verifica oricine își va da silința să compare cele două versiuni.

Corlăteanu neglijează un aspect *esențial* al problemei: anume, necesitatea de a adopta un criteriu metodic sigur pentru a aduce proba științifică în această problemă controversată.

Într-un articol publicat anterior asupra acestei probleme, arătam care sînt criteriile pentru a dovedi că două versiuni date derivă dintr-o singură versiune anterioară, și anume: 1) greșeli în comun; 2) versiuni identice; 3) versiuni foarte asemănătoare [4].

Șt. Pașca nu a neglijat cu totul importanța criteriului greșelilor în comun. El a reținut însă numai trei omisiuni, din cele cinci relevate de noi

[1] SCL, XI, 1960, p. 443—457.
[2] V. mai sus, p. 692.
[3] V. mai sus, p. 684—685, 684.
[4] V. mai sus, p. 686, ș.u.

(fără a justifica această alegere), și a susținut că omisiunile figurau în versiunea slavă originală.

Am combătut acest punct de vedere (l.c.). Relevăm, însă, că N. Corlăteanu susține că cele două texte românești au fost traduse de pe două versiuni slave diferite, ceea ce nu corespunde cu constatările anterioare [1].

Argumentul lui Corlăteanu (combătut de noi anterior), că asemănările dintre versiunile românești provin din felul servil în care au fost efectuate traducerile, este neconcludent, pentru că *modul* servil de a traduce [2] nu poate explica *asemănările* dintre traducerile efectuate de pe versiuni diferite, întrucît faptele sînt de o ordine diferită.

Divergențele dintre versiunile românești nu trebuie, desigur, neglijate. Ele se explică, după cum am afirmat și în trecut, prin folosirea de către Coresi a unei a doua traduceri românești diferite [3].

Corlăteanu mai invocă un argument, pentru a proba că diaconul Coresi a folosit un text nerotacizant și că, deci, versiunea din *Ap. Cor.* este independentă de cea din *CV:* faptul că nu există, în textul lui Coresi, nici o urmă de rotacism. Căci, afirmă Corlăteanu, dacă textul de pe care a fost efectuată copia ar fi fost rotacizant, atunci ar fi trebuit să se strecoare în textul lui Coresi forme rotacizante ca în textul popii Grigore din Măhaci, care copia de pe un text cu rotacism [4].

Corlăteanu dovedește, în acest caz, necunoașterea problemei, întrucît se știe de mult că graiul popii Grigore cunoștea rotacismul, după cum o dovedesc însemnările sale proprii [cuvintele *dumirič*i și *čiri* (= cine), relevate de Hasdeu, încă din 1879] [5].

Firește că, în aceste condiții, argumentul său cade.

Vom spune, pentru a încheia, că menținem în întregime concluziile noastre anterioare.

Socotim, așadar, că problema raportului dintre cele două versiuni ale *Apostolului* a fost rezolvată, din moment ce s-a constatat că aceste două versiuni sînt identice sau foarte asemănătoare, în cea mai mare parte a lor. Deosebirile dintre versiuni provin din folosirea unei traduceri diferite a textului slav corespunzător.

Adăugăm că aplicarea unei bune metode, de către cercetători, ne-ar scuti de repetiții și reveniri inutile.

ADAOS

Lăsăm să urmeze o serie de asemănări dintre textul *Apostolului* lui Coresi și al CV (asemănările sînt tipărite cu litere cursive), alese după criteriul indicat mai sus.

Ap. Cor.	CV
Act., 18, 14–15: ...sau să și *întrebați sânt de cuvintele și de acel nume, și de legea voastră, vedeți înșivă. E aceluia amu județ eu nu voi să-i fiu.*	Iară se *întrebari sămtu, și de cuvinte și de numere și de legea voastră, voi vedeți înșivă. Giudeț eu acelora nu voi se fiu.*

---

[1] SCL, XI, 1960, p. 457.
[2] LR, XII, 1963, nr. 2, p. 178.
[3] V. mai sus, p. 684.
[4] LR, XII, 1963, p. 184.
[5] CB, II, p. 43 și 107; Hasdeu afirmă că la Măhaci se vorbea cu rotacism pe la 1600 (la p. 6 și 223–224); cf. adeziunea lui Pușcariu, DR, I, p. 342, n. 2; Id., Ét. de ling. roum., p. 88, și observațiile noastre, în ML, p. 539–540.

19,6—7: și înălță *Pavel mâinile, vine duhul sfânt sprinși, grăia întru limbi și prorocia. Era de toți bărbații ca la doisprăzece.*

și-și puse *Pavelu mărule* spre ei; deci *veînre duh sânt spriînși, grăia întru limbi și prorocia. Era de toți bărbații ca* păînră *la* 12.

19,16—17: *Și sări sprinșii omul ce era întrînsul duhul hitlean, și învâncu lor, întări-se sprinșii, cît goli și răniți fugiră deîn casa aceia.* Aceasta fu la *înțelegerea* tuturor, și jidovilor și grecilor *vietorilor în Efes,* căzu *frică spre toți ei,* și dede a *se mări numele domnului Isus.*

Și sări spre ei omul ce era întru el duhul viclean, și învâncu lor și se întăria spre ei cum goli și răniți să scape *diîn casa acea.* Acea *înțeleseră* toți iudeii și elenii, *câți viia în Efes,* și năpădi *frică spre toți ei,* și *măria-se numele domnului Isus.*

19,29—30: *și se împlu cetatea* de greață, *porniră-se cu un suflet întru previre,* apucară *Gaia și Aristarha, machedonenî, soții lu Pavel. Pavel vrea să între în gloate, nu-l lăsară el ucenicii.*

și împlură cetatea toată de sminteală, *porniră-se întru în suflet întru prăvire* în zboriște, răpiră *Gaia și Aristarha, machidoneni soții lu Pavel. E Pavel vruind se intre întru gloată, nu-l lăsară el ucenicii lui.*

20,2—3: trecu prespre *acelea laturi, și-i mângâia în cuvinte multe, vine în Elada. Feace aciia trei luni. Fu sprins* fărecare *de iudei,* vrea să se aducă *întru Siria. Fu vrere să se întoarcă printru Machedonia.*

și preîmblă *acelea laturi și-i mângâe* toți cu *cuvente multe. Deci veînre întru Eladă și feace acie trei luri. Fu* spre el sfadă *de la iudei,* vruind se descarce-se *întru Siria. Fu vreme (= vrere!) se întoarcă-se întru Machiedonia.*

20,14—16: *Ce ca fum întru Ason, luo el, vinem în Mitilin. De acolo purtămu-ne întru Anticrihii, demâneață,* și dospim întru Anticrihii; *întru altă cărămu-ne întru Samon,* și fum *în Troghilii,* întru stătutul *vinem întru Milit. Judecă amu Pavel să treacă în Efes, ca să nu fie lui pesteală întru Asia,* pripiase *să ară putea să fie el în zioa* de Rusalii *a fi întru Ierusalim.*

Deci *deca fum întru Ason, luom el și veînrem întru Mitilin. Și de acolo* mutămu-nă și *demăînreața* sosim *întru Anticrihei, iară întru alta* mutămă-ne întru Asamon și lăcuim întru *Troghilia,* e în ceaia ce înrainte *virem întru Militia. Giudecă Pavel se treacă întru Efes,* cum *se nu fie lui a pesti întru Asia.* Nevoia-se *se ară puteare fi lui în dzua* ciîndzecilor *să fie întru Ierusalim.*

20,27—28: *nu spon voao toată voia lu dumnezeu. Luați-vă aminte* voi cineș cu *sine, și toată turma* ce *întru* ia *pusu-v-au voi duhul sfânt* socotitori, *a paște beseareca domnului și zeului* ceia o *preveaghe* însoț *și cu sîngele său.*

nu spui voao toată voia lui dumnezeu. Luați-vă amente siînre și toată turma, întru ciaia ce *voi duhul sânt puse-vă* cercetători, *a paște beseareca domnului și dumnezeului ce o* dobândi, *preveghie cu sîngele său.*

21,4—5: *și aflăm ucenicii,* fum aciia *șapte zile. Ca lu Pavel grăi duhul să nu iasă în Ierusalim. Ce cînd fu noao sfîrșitul acelor zile, eșim și* purceasem, *petrecură-ne noi* toți *cu muierile-ș și feciorii până afară den cetate: și închinăm genuchele pre lîngă mare, rugămu-ne.*

și aflăm acie ucenici. Deci prebândim acolo *în 7 dzile. Ce lu Pavelu-i grăia duhul se nu se sue întru Ierusalim. Cînd fu noao a sfîrș dzilele,* eșim și mergem, *petrecînd noi toți cu* muierile *și cu feciorii pânră afară de cetate.* Deci *nă închirăm genruchele lângă mare și nă rugăm.*

21,16—17: *După aceale zile gătămu-ne* a eși în *Ierusalim. Vineră cu noi* și alți de *ucenici deîn Chesaria. Știam* la cine sălășuiam la Asson, neștine *chipreanin, vechi ucenic.* Fusease noao *întru Ierusalim* iubit priimi *noi frații.*

După dzilele acelea gotovimu-nă și suim întru *Ierusalim. Deci vărară cu noi* urii de *ucenicii* de *Chiesariia. Știa la* carele lăcuim, *Mnason* oarecarele chipriianin, *vechi ucenic.* Și deca fum noi *întru Ierusalim,* cu iuboste făgăduiră *noi frații.*

21,27—28: vestindu-i sfrâșitul *zilelor de curățit,* până cînd *aduse*-vor fi *derept* cîte vreunui fieșcui *de ei aducere, și ca vreo șapte zile să se sfrâșească, e ceia deîntru Asia* jidovi. *Văzură el întru* beseareca, vădiră *a toată gloata,* și rădicară *sprinsul mâinile, strigînd: bărbați Izraili, ajutați; acesta iaste omul acela ce spre oameni și leagea și locurele acestea tutindenea tot învață, încă și* Grecii *aduse în beseareca, și spurcă aceaste locure sfinte.*

deci dzise sfrâșirea *dzilelor curățitului, păînră cînd adusă fu derept* unul ciînrescu *de ei aducerea lor. Și ca vrea șapte dzile a se sfrâși, ceiia ce era diîntru Asiia* iudeii. *Văzură el întru* sfântutoare. Cădzu spre el *toată gloata,* și-și puseră *mâînrule spriînsu, strigînd; bărbați israiliteani, agiutați! că acesta iaste omul acela ce spre oameri și spre lege și spre locul acesta toți, toți tutinderea învață. Încă și* elenii *duse în băseareca și spurcă locul acesta sântul.*

21,39—40: *Ce zise Pavel: eu amu sânt jidov tarseanin chilichian.* Nu știu *de cetate cetățean.* Ce-ți mă *rog eu, zi-mi să grăesc către oameni. Deaci zise lui; e Pavel stătu spre prag,* feace *cu mâna cătră oameni.*

dzise Pavel: eu amu sânt om *jidovin tarseanin, chilichiian,* diîn neștiuta *cetate cetățean. Rogu-te, dzi-mi se grăesc către oameînri.* Și deca *dzise lui, stătu Pavel spre* spiță, și măhăi *cu mâra cătră oameri.*

22,11—12: *și deaca nu văzui de slava luminiei aceia, de mână* mă traseră deîn *ceia ce era cu mine. Merș în Damasc. Anania* neștine *bărbat* dulce *govitoriu, după lege,* și *mărturisit de toți* viețorii *în Damas iudeni.*

și ca nu vădzui de slava lumiriei aceei, de mâînră priînseră-me *ceia ce era cu meînre.* Deci întrai întru *Damasc.* Și uîn bărbat ce-i era numele *Anania,* buînru *govitoriu după lege, mărturisit de toți iudeii ceia ce viia întru Damasc.*

22,24—25: *Zise miariul să-l ducă el în plâc. Zise cu rane să întrebe el. De să înțeleagă derep vine așa, strigă sprinsul.* Ce trăgînd el cu funiile, *zise cătră cela ce sta sutașul, Pavel: de omul rimlean și neosândit,* vreame iaste voao să-l bateți?

deci *dzise miiașul se-l ducă el întru plâcu, și dzise, cu rane se-l întriabe el, de se înțeleagă derept care vină așa strigă sprinsu.* Și deca-l strinseră el cu oajde, *dzise cătră cela ce sta sutașului, Pavel: de se omul cela Râmleanul* fără osândă, *biînre iaste voao* a-l bate?

23,7—8: În zilele acelea căută Pavel el, zise: deci *fu pâră saducheilor și fariseilor, și se împărți* nărodul. *Saducheii amu,* grăia, *nu va fi înviere, nece înger, nece duh. E fariseii* le spunea *amîndoao.* Fu *strigare mare.*

Și aceste dzise, *fu pâră saduchieilor și fariseilor, și se împărți* gloata. *Saducheii amu dzicu că nu va fi înviere, nece înger, nece duh; iară fariseii* ispovedesc *amândoao. Fu* ceartă *mare.*

23,18—19: *Elu-l luo el, duse-l cătră* miariul, și-i zise: legatul *Pavel cheamă-mă, și mă rugă cest junel să-l aduc la tine, are oarece a-ți grăi. Luo el de mână miariul și* eși cu *el, întrebă-l ce iaste, de ce vină să-mi spui.*

Elu-l luo și-l duse la miașul. *Deci-i dzisec: Pavel* fuglul *chiemă-me de me rugă se aduc acest giure la tînre, că oarece are a-ți grăi. Luo-l el miiașul de măînră.* Deci merse usebi *și-l întreba ce iaste ceia ce ai a-mi spuînre?*

23,31—32: *Voinicii* amu după povelenia lor *luară Pavel* și-l duseră *prespre noapte întru Antipatrida. În demâneață lăsară calarii să meargă cu nusul, întoarseră-se în plâc.*

Voinicii, porănciteei lor, *luară Pavel prespre noapte întru Antipatridă. Și demâreața lăsară călarii a merge cu rusul, întoarseră-se întru plâc.*

24,11—12: Puteți-vă *înțelege, că nu mi-s mai multe zile de doaosprăzece de când* eșii *să mă închin în Ierusalim. Și nece în besearecă nu m-ați aflat* către cineva *grăind,* sau răzvrătire *făcând* ceva năroadelor, *nece în gloate.*

că poți înțelege, *că nu-s mai multe dzile de doaosprădzece, de când* me *suii întru Ierusalim a me închira, și nece în băsearecă nu ne-au aflat* cu nesciînre *grăind,* sau întorcătură *făcând, nece întru gloată.*

24,25—26: Grăi lui *de dereptate și de ținut, și de județ ce va să fie, înfricat fu Filics, și răspunse: ce acmu* amu purcede *vreme ce priimim, chemu-te. Împreună ce nădăindu-se că* vamă *se va da lui de la Pavel ca să-l dezlege el. Deci* și în parte-i *tremitea a besedui cu nusul.*

Cînd grăiia lui *(de) dereptate și de țiînrutu și de giu(de)țul cela ce va se fie, înfricat fu Filics, și răspunse: Ce acmu* pasă, vreme de voi dobândi, *chiema-te-voi. Depreură și nădăia-se că* mită *da-se-va lui de la Pavel se-l dezlege el; deci și* ades *tremitea de băsaduia cu rusul.*

25,10—11: *Zise Pavel* întru județul lu chesar eu sânt să stau, *io mi se cade județ a priimi, iudeii nemică nu i obidesc, ca tu știi bine. E să am nedreptate* sau *destoinic morției ce-am fapt. Să nu mă leapăd de moarte. E să nemică nu iaste de acelea ce clevetesc spre mine,* nime *nu mă poate spre aceia da.*

Dzise Pavel: în giudecarea lu chiesariu sânt stând, *iuo mi se cade giudeț a preemi; e iudeii întru nemică nu-i obidui, ca și tu biînre știi. Se amu întru nedereptate ficiu ceva dostoinică morției, nu me lepăd de a muri: iară să nu iaste nemică ce aceștia spre meînre clevetesc, nemică nu me poate acelora da.*

25,21—22: *Pavel zise, veghiat să fie lui* la știre cu cinste, *porăncii să păzească* el *până când voi tremete el cătră chesar. Agrip zise* aciia *cătră Fist: vrere-și și însumi* acel om *să-lauz. El zise lui demâneață* vine, *auzi el.*

E la Pavel dziș, veghiat să fie întru știutul curatului; *porăncii se-l* veghie, *pâînră voi tremite la chesar. Și dzise Agrip cătră Fist: vreare-și eu însumi se audz. E el dzise: demânreață, audzi-l-vei el.*

26,3—4: mai vrâtos în minte să-ți fie de toate ce-s fiind *a iudeilor năravure și socotiri. Deci rog* tine *lung rabdă, ascultă mine viața ce-mi e de tinerețele mele, întâi fost-am întru limba mea în Ierusalim.*

că te știu că ești mai înțelept de toți iudeii *năravurelor și socotirilor.* Deci *rogu-ți-me în lu(în)gă rebdare se asculți miînre. Viața mea ceia deîntru tiînrețe,* deîntru *întîi ce au fost întru limba mia întru Ierusalim.*

26,16—17: *Ce te scoală și stă în picioarele tale. Spre aceia* ivescu-ți-mă *să* mi te *fac slugă și mărturisitoriu,* deci vezi și acestea *ce ivesc ție,* să te iau den *oameni-ți* și de limbă *întru* ce te eu poiu să *deschizi ochii lor.*

Ce te scoală și stă spre *picioarele tale. Spre aceasta* arătați-mie cum *se te fac slugă și martor* celora ce vădzuși, și celora *ce-ți voi ivi ție,* și lua-te-voi, diîntru *oameînri și diîntru limbi, întru* ceia ce eu te voi tremite *se deschidzi ocii lor.*

26,29—30: E Pavel zise: fui *dumnezeu, și întru puțintel și întru mult, nu numai* ție, *ce* și *toți ce mă aud astăzi să fie așa ca eu sânt,* trecînd de acestea *legături.* Și acelea zicînd lui, *sculă-se împăratul și ghemon Vernichie și șezu cu nușii.*

Iară Pavel dzîse: rugare-și *dumnedzeu și în puținel și întru mult nu numai* tu ce *și toți câți me aud astădzi se fie așa cum și eu sînt,* însă fără de *legăturile* acestia. *Și deca dzise acestia, sculă-se împăratu și ghiemon și Vernichie* și ceia *ce șidea cu rușii.*

27,12—13: ce nu *bun* răpaus fiind de *către* frig. E *corabnicii sfătuiră să se duce de aciia,* s-ară *cumva putea să ajungă în Finichiia* de frig întru răpausul *Critului, căutăm spre Liva și către Hor. Suflă austru, păru-le pre voia sa că vor nemeri, luară veatrilele, vineră înCrit.*

Nu buîră pristaniște către ernare, *corabnicii sfătuiră-se, cum se* văinsledze *de acie,* doară *vor putea cumva agiuînge în Finichiia,* cum se erniadze în pristaniștea Critului, *ce căuta spre Liva și cătru Horu. Suflă austrul, păre-lă că voia să vor nemeri. Deci luară veatrila și veînreră întru Crit.*

27,26—27: *întru ostrov* ce era *noao să cădem. Și ca la a patrasprăzece noapte, fu purtîndu-ne noi întru valure în miazănoapte, păru corabnicilor că apropiară-se către vreo laturi.*

Întru ostrov oarecarele cade-se *noao se cădem. Și ca a patrasprădzece noapte fum purtați noi întru gerure și în miadză noapte, păru corabnicilor că se apropiară la vriuo* margire.

27,41—42: *Căzu în loc de năsip, lăsară corabia, și în nas amu opri-se,* prea fiind *nelegănat, e cârmilele frânseră-se de* nevoia *undelor. Voinicii sfeatul fu de* legații *să ucigă* de nimea *notînd să nu fugă.*

deci cădzum în loc cu nisip, lăsară corabia și nasul amu opri-se și stătu *nelegăînrată,* iară *cîrma frînge-se de* greața *undelor. E, sveatul voinicilor fu, cum se ucidă* fuglii, se nu neștiînre noate, se scape.

28,8—9: *Ce fu tată lu Poplie, de foc și apă cu trând* ținut zăcea. Cătr'însul *Pavel întră și se rugă,* înălță *mâinile sale și-l vindecă el. Deca fu aceaia, alalți cine avea lângezi în ostrove venia și se vindeca.*

deci fu tatăl lu Poplie de miață *și de apa trândului* lăinged. Deci *Pavel intră* către el *și se rugă,* spriînsu puse-și *măînrule sale, și vendeca el. Aceasta fu, și alalți ceîntre avea lăîngedzi întru ostrov* urdira *și se veîndeca.*

28,21—22: Aciia ei cătr'însul *ziseră:* nece noi *scriptură de tine n-am primit de la iudei, nece au venit nimea* de frați *să vestească sau să grăiască ceva rău de tine. Ce rugămu-ne de tine să auzim ce* mândrești; *de acel eres, veste iaste noao că pretutindinea împotrivă-se să grăiaște.*

iară ei către el *dziseră: noi nece scriptură de tiînre n-am preimit de la iudei, nece nime n-au veînrit a afla sau a vesti sau a grăi de tiînre ceva reu. Ce rugămu-nă de tiînre se a(u)dzim de* grăești; *de eresa aceasta știut iaste noao, că tutiîndire împotriva grăiaște-se*

Epistola lui Iacob

1,6—7: ce însă *să ceară cu credință întru nemică să nu se gîndească. E gândindu-se* amu, podobi-se-va undelor măriei, ce *de vântu-s* smintite, *și vânturate,* de *să nu-i pare omului că primește ceva de la* domnul.

Se ceară cu crediînță, nemică gîndindu-se că cela ce se *gândește,* asemăînră-se undeei mariei, de vânt lepădată și vânturându-se. *Se nu-i pae omului* acelui, *că premește ceva de la* dumnedzeu.

,23—24: *iani cugetați-vă întru sine*, cineș de voi, că cela ce *iaste ascultătoriu cuvântul, nu făcătoriu asemănă-se bărbatului*, ce-ș caută *fața fireei sale în oglindă, socotește-ș sine*, și se caută, *și aciiași se uită cum era.*

cugetând întru siînre, cum iaste *ascultătoriul cuvântului*, e nu *făcătoriu, acela asemănă-se bărbatului* celuia ce-și socotească *fața firiei sale întru oglindă, socoti-și siînre* și se duce, *și acieși uită cum era.*

2,8—9: E s-ară vrea *amu* legea să se frășască *împărăteasca după scriptură: iubește aproapele tău ca însuți tine, bine veri face.* E să căutaret spre *fățărie, păcat faci, oblicindu-te den lege* că pristăpiși.

Se amu împărătească sfrășiret *după scriptură: iubește aproapele tău ca tiînre însuți, biînre faceți.* Iară se în *fățărie* căutați, *păcat faceți, obliciți diîntru lege* ca trecătorii.

2,24—25: *Vedeți că de lucru dereptează-se omul, e nu credință* numai una. *Așa amu și Raavă, curva, au nu de lucru se dereptă, că primii ispodeadnicii, și pre altă cale-i scoase.*

Vedeți amu că de lucru dereptiadză-se omul, e nu de crediînță siîngură. Așa și Raavă, curva, au nu de lucru dereptă-se, că luo iscodnicii și pre altă cale-i scoase.

3,11—12: Au doară poate deîntru o fântână, *au doară poate* den *același* izvor *să izvorască dulce și amar? Doară poate frații miei smochinul masline să facă, sau vița smochine? Așa nece unul izvor sărat și dulce nu poate face apă.*

Doară izvorul diînt-aceiași curere *izvori-va dulce și amar?* Sau *doară poate, frații miei, smochiia masline face, sau viia smochine?* Așa *nece urul izvor sărat și dulce a face apă.*

4,6—7: *deci grăiaște: dumnezeu trufașilor se protivească, smeriților dă-l bunătate.* Povinuiți-vă, *lu dumnezeu protiviți-vă* diavolului, *și fugi-va de voi!*

Deci grăiaște: dumnedzeu trufașilor protivește-se e smeriților dă buînrătate. Supureți-vă amu lu dumnedzeu și protivițîi-vă dracului, *și fugi-va de la voi!*

5 4—5: *Adecă prețul lucrătorilor voștri ce va lucra* pămînturile *voastre*, ce-i *lăsați voi* întru *suspini*, și suspinile secerătorilor... *întru urechile domnului Savaot întrară. Îndulciți-vă spre pămînt și* hrăniți-vă, săturați-vă, cîrmiți *inimile voastre ca în zi ce junghiat.*

Adecă, prețurele lucrătorilor celora ce au lucrat agrele *voastre, lăsați de voi*, strigă, și strigarea celora ce au secerat. *Întru urechile domnului Savaot întrară. Indulcitu-vă spre pămînt*, uspătatu-vă și îngrășatu-vă *înrema voastră ca întru dzua giuînghieriei.*

5,17—18: Că *Ilie* om era supt straste ca și noi, *și cu rugăciune se rugă să nu fie ploae, și nu ploo spre pămîntul trei aii și șase luni și iară rugă-se și ceriul deade ploe, și pământul răsări plodul său.*

Iliia era semeînre în chinu noao, *și se rugă cu rugăciuînri se nu fie ploae, și nu ploo spre pămînt în trei anii și în 6 luînri.* Și rutesu *rugâ-se, și ceriul deade ploae, și pământul răsări rodul său.*

Epistola I a lui Petru

1,3—4: Pătru, apostol a lui Isus Hristos,... *dumnezeu tatăl și domnul nostru Isus Hristos, ce, după multă* milă *a sa, născu noi întru upovăință vie*, întru învisul *Isus Hristos deîn morți, întru dobândă neputredă și nespurcată și neveștejită*, vegheată *în ceriure întru voi.*

Blagoslovit *dumnedzeu tatăl domnul nostru Isus Hristos*, cela ce *după multă a sa buînrătate născu noi întru upovăința viiațeei cu învierea lu Isus Hristos diîntru morți, întru dobândă neputredă și nespurcată și neveștedzită spre ceriure întru voi.*

1,18—19: *Știți că nu* putredul *argint sau aurul* nu v-au *izbăvit de deșarta a voastră viață, de* părinți-vă *pridădiți, ce au curatul sânge ca mielușelul nevinovat și nespurcat Hristos.*

știind că nu cu rugirosul argint *sau aur izbăvitu-vă de deșarta a voastră viață de* tătâînri *pridădită, ce cu sângele cela curatul ca de mielușel nevinovat și nespurcat Hristos.*

2,7—9: *Voao amu cinstită credincioșilor, e protivnicilor, piatra aceia nu o socotiră ziditorii; aceasta fu în capul unghiului, și piatra poticnescu-se cuvântului ce de ea puș fură.* E voi nu dă aleasă *împărătească* luminată *limbă sfântă, oamenii noitului cu bunătăției vestiți cei ce deîntru untunearec voi cheamă întru* ciudata a *lui lumină.*

Voao amu ciînstită crediîncioșilor, iară protivitorilor piatră ce nu o săcotiră ziditorii; aceasta fu îm capul unghiului, și piatra poticniriei, și piatra săblaznei; de ia *poticnescu-se ceia ce cuvîntului lui* protivescu-se; *de el și puși fură. E voi sămânță, aleasă, împărătească sfenție, limbă sfântă oamerii, noi-riei* cum se *buînrătățile vestiți cela ce diînturerecu chiemă voi* în mierurata *a lui lumiră.*

2,22—23: *Cel ce păcat nu face nu și se află* hicleșug *în rostul lui. Cine-l ocăria, el nu-l ocăria, e de chin nu pregeta, ce pridădi-se județului derept.*	*Cela ce păcat nu feace, nece se află* miînciur[i] *în rostul lui, cela ce ocărit nu ocăriia chinuind nu se lăuda, pridădi-se giudețului derept.*

I Petru

3,11—12: ...*de rău și fă* bine. *De să ceri pace și* să aduni iale, *că ochii domnului spre derepți, și urechile lui în rugăciunea lor, fața domnului spre făcătorii rău.*	(Se ferească-se) *de reu, și se facă* buînrătate; *se ceară pacele și* se le pască. *Că ochii domnului sânt spre derepți, și urechile lui întru rugăciunile lor, e fața amu domnului spre cela ce face reu.*
4,3—4: ...iubiți Hristos. amu chinui derep(t) (de)stul ne e amu noao ce n-am petrecut *aii vieției, voia* limbilor făcînd în grazde, *întru beție, întru cimpoaelor glasure, întru necurăție, slujbele idolilor.*	Destul e noao ceia ce au trecut *anii viației, voia* păgăînrilor a face, îmblînd întru măniiciile lor, *întru pohtiri, întru beții, întru glasurele ciînpoilor,* întru bărbăteștile strature, *întru* multă *beutură, întru necurăție, ale idolilor slujbe.*
4,17—18: *că vreame începuse de în casa zeului. E sau ainte de voi,* ce e cumplitul *protrivnicilor evangheliei lu dumnezeu. E să dereptul abia se spăsea ște, e necuratul și păcătosul io să se și ivească?*	*că vreamea e a înciape giudețul diîn casa lu dumnedzeu. Iară se ainte diîntru voi* ce e sfrâșitul celora *ce se protivesc evangheliei dzeului? Se dereptul abia se spăsește, e necuratul și păcătosul iuo se vor ivi?*
5,12—13: ...*întru* neșchițel *scriș, rugînd și* derept *mărturia, aceia să-ș fie deadevăr bunătatea lu dumnezeu întru aceia stați. Sărute-vă eia deîntru Vavilon* adunat.	... *întru* puținel *scriș, rog și mărturisesc, aceasta a fi deadevăr cu buînrătatia lu dumnedzeu, întru ia stați. Săruta-vă-vor ceia ce sînt în Vavilon* cu aleșii.

(LR, XII, 1963, p. 352—359).

ADDENDA LA ANEXĂ

GRAPHÈMES

PENTRU JUSTA INTERPRETARE A GRAFIEI TEXTELOR ROMÂNEȘTI VECHI

În interpretarea grafiei textelor românești vechi, există două păreri. Ne propunem să le examinăm pe amîndouă, și să recomandăm adoptarea uneia din ele.

1. Vom examina, mai întîi, părerea după care grafiile textelor noastre vechi ar nota pronunțarea reală a sunetelor respective.

În cele două ediții ale scrierilor lui Ion Neculce, îngrijite de Iorgu Iordan, constatînd că există un fragment al cronicii scris de Neculce el însuși, în care scrierea cu *u* final „constituie o regulă aproape generală" (I, p. 51), Iorgu Iordan ne spune: „am crezut că se impune să redau pe ъ și ь prin *u*, căci această scriere cu *u*, la Neculce", continuă Iordan, se apropie „în cea mai mare măsură de realitatea lingvistică a epocii sale" (I, p. 96—97 și III, p. 242). „Concluzia se impune de la sine", adaugă Iordan: „Neculce și, deci, contemporanii săi, pronunțau încă pe *u* final" (IV, p. 341).

Părerea că grafiile din textele noastre vechi notează realitatea fonetică e împărtășită și de Andrei Avram, Graf. chiril.: „Vom arăta", ne spune Avram, „că elementul de timbru *u* [*u* final] era o vocală silabică în graiul celui care a tradus *Codicele Voronețean*" (p. 42). Și, în alt loc (p. 44): „Vom încerca. . . să dovedim că *u* nota în *Codicele Voronețean* o vocală silabică.... În *Codicele Voronețean* litera *u* corespunde la finală unei realități fonologice ... elementul notat cu această literă era o vocală propriu-zisă (silabică)".[1] (Problema lui *-u* final în limba română are un dublu aspect:

a) de o parte, prezența lui *u* și a altor elemente vocalice *(ă, î, a)* la finala cuvîntului, după consoană, constatată cu ajutorul aparatelor de preciziune și notată de auditor cu unul din timbrele indicate mai sus;

b) de altă parte, prezența lui *u* în texte scrise, cu valoare pur ortografică, semn fără valoare fonetică.

Problema e tratată în mod amănunțit în publicațiile noastre, după cum urmează: A. Rosetti, ML, 1947, p. 228—258; Id., *Études linguistiques*, 1973, p. 228—232; Id., Observațiile noastre, v. mai sus,. p. 639—660; Id., *Codicele Voronețean*, SCL, XXXIII (1982), p. 491—492; pentru originea fonetică a lui *-u* în zilele noastre, v. adeziunea lui Fr. Király, LR, XXIX (1980), p. 231—234.

2. A doua interpretare pornește de la constatarea că, atunci cînd scriem, aplicăm sunetelor limbii noastre regulile ortografice deprinse în momentul cînd am început să scriem.

Aceste reguli nu se aplică, însă, sunetelor limbii respective, ci fonemelor sau sunetelor-tip, care nu reproduc varietatea sunetelor vocii umane.

Astfel, spre deosebire de o persoană prezentă, care poate nota nuanțele variate ale sunetelor pe care le emite interlocutorul său, emițătorul el însuși al sunetelor nu e în stare să noteze aceste variații, pe care nu le percepe (căci

[1] Vezi și observațiile noastre asupra lucrării lui Avram, SCL, XV (1964), p. 127—133.

atunci cînd audiem o emisiune înregistrată la fonograf a propriilor noastre emisiuni sonore, nu sîntem în stare să recunoaştem vocea noastră!)

(Spre deosebire de această notaţie a fonemelor noastre, notarea reală a sunetelor naturale e practicată de dialectologi, care înregistrează toate nuanţele sunetelor vorbite.)

Justeţea acestei interpretări a fost recunoscută şi afirmată de o serie de lingvişti cu autoritate recunoscută.

Contribuţia lui Alexandru Philippide (în *Istoria limbii române*, I, Iaşi, 1894, p. 237—246), în această problemă, este remarcabilă. „Limba scrisă", ne spune Philippide, „simbolizează uzurile, nu vorbirile ocazionale" (p. 237). Luînd ca exemplu o serie de grafii bizare, din textele publicate de Hasdeu, Philippide afirmă cu dreptate că, a te încrede orbeşte „în tot ce vei vide scris şi să consideri orice însemnare a oricui un reflex fidel al pronunţării, este lucru copilăresc" (p. 238).

Este deci greşit, continuă Philippide, „de a considera scrisoarea ca o depozitară credincioasă a pronunţării" (p. 245). „Este dar foarte greu a admite că scrisoarea din zapise, memorande, hrisoave, ar fi o depozitară fidelă a sunetelor, şi că în realitate astfel era vorbită limba românească, precum o videm scrisă în ele" (p. 243). Şi în alt loc: „este foarte probabil că scriitorul a vorbit într-un fel şi a scris altfel" (p. 243). „Tendinţa de a considera scrisoarea ca o depozitară credincioasă a pronunţării este un păcat general" (p. 245).

Cercetările ulterioare confirmă întru totul vederile lui Philippide.

Astfel, N. S. Trubetzkoy a arătat că atunci cînd ne apucăm să scriem, nu notăm sunete, ci sunete-tip sau foneme: „man schreibt nicht das, was man wirklich ausspricht, sondern das, was man zu sprechen meint, oder zu sprechen beabsichtigt . . . Man musss immer daran erinnern, dass die Schrift nicht das phonetische, sondern immer nur das phonologische System der Sprache wiedergibt, und dass das phonologische System sich nicht mit dem phonetischen deckt" (N. S. Troubetzkoy, *Les systèmes phonologiques considérés en eux-mêmes et dans leur rapport avec la structure générale de la langue, Deuxième Congrès international des linguistes*, Paris, 1933, p. 120—125).

E. Sapir a făcut observaţii analoage: « le sujet parlant et l'auditeur peu instruits émettent les sons et les perçoivent, mais ce qu'eux-mêmes sentent lorsqu'ils parlent ou entendent, ce sont des phonèmes. . . Au cours d'une longue expérience dans la notation et l'analyse des langues non-écrites, indo-américaines ou africaines, je suis arrivé à réunir des preuves concrètes du fait que le sujet parlant peu instruit n'entend pas des éléments phoniques, mais des phonèmes » (E. Sapir, *La réalité psychologique des phonèmes, Psychologie du langage*, Paris, 1933, p. 248—249).

E. Benveniste (*Problèmes de linguistique générale*, Paris, 1966, p. 22—24) declară că « (le locuteur) en entendant des sons . . . identifie des phonèmes . . . Dans l'alphabet latin chaque lettre correspond toujours et seulement à un phonème ».

În concluzie, reproducem această observaţie a lui A. Meillet (în BSL, XVIII (1912—1913), p. CXIV): « les linguistes inévitablement dominés par l'écriture (les hommes qui ont inventé et perfectionné l'écriture ont été de grands linguistes, et ce sont eux qui ont créé la linguistique), ne sauraient réfléchir assez sur la façon dont toute notation trompe, de par sa nature même » (Problema prezentată aici e tratată în mod detaliat în expunerea noastră din Rev. de linguistique romane, 39 (1975), p. 394—399, şi reprodusă în cărţile noastre *Mélanges linguistiques*, Bucureşti, 1977, p. 82—87, şi *Études de linguistique générale*, Bucureşti, 1983, p. 109—116).

Aplicînd aceste principii la interpretarea grafiilor unui text românesc din secolul al XVI-lea, vom avea grijă să facem diferența dintre o grafie fără valoare fonetică și notarea unei realități fonetice. Astfel, în *Ps. Hurmuzaki*, notarea cu dublu *r* apare și în cuvinte de origine slavă sau neogreacă, o dovadă că ne aflăm în fața unui simplu caz de grafie, și nu, după cum credea I.-A. Candrea, că „nu se știe sub ce influență primitivul *r* a ajuns să se pronunțe *rr*" (*Ps. Scheiană*, I, p. CLXV, ed. I.-A. Candrea, Buc., 1916). (V. expunerea noastră din *Observații asupra textului și limbii Psaltirii Hurmuzaki*, SCL, XXXII, 1981, p. 521—528.) Dacă, de exemplu, în *Palia* de la Orăștie, scrierea cu ѣ apare mai des decît cea cu *e*, aceasta înseamnă că scrierea cu ѣ sau ѧ reprezintă o grafie tradițională, înlocuită cu grafia care notează monoftongarea diftongului, și deci nu probează coexistența a două stadii lingvistice *ea* și *e*, după cum afirmă Avram (V. Pamfil, în volumul *Palia de la Orăștie*, București, Ed. Eminescu, 1984, p. 79—80).

În *Codicele Voronețean* sfîrșitul de cuvînt e marcat prin *u*, ca și în zilele noastre în scrisori particulare, după cum, am relevat de mai multe ori. Astfel, într-o scrisoare din 1939: „sînt *sănătosu*, care sănătate *dorescu* și ție . . . ie *bunu* Dumnezeu. . . pe care l-am *avutu ălu amu*" (v. mai sus, p. 654).

În *Codicele Voronețean* și în celelalte texte din sec. al XVI-lea, scrierea cu *-u* este echivalentă cu notarea ierurilor (ъ, ь) la sfîrșitul cuvintelor, procedeu ortografic folosit în textele slavonești, deși vocalele respective dispăruseră de mult din limbă.

Concluzia este că, prin aplicarea metodei indicate în baza expunerii noastre de mai sus, problema justei interpretări a grafiei textelor românești vechi este soluționată în mod satisfăcător. (În ediția scrierilor lui Ion Neculce, îngrijită de G. Strempel (Buc., Ed. Minerva, 1982), *-u* și ierurile, semne pur ortografice, nu au fost transcrise, prin aplicarea justei interpretări a grafiei textelor scrise; v. p. 149.)

Septembrie 1984

ABREVIERI

I = *Ion Neculce, Letopisețul Țării Moldovei și o samă de cuvinte*, ediție... de Iorgu Iordan (București), 1955; II = Id., ed. a 2ª, (București), 1959; III = *Studii și cercetări de istorie literară și folklor*, II, 1953, p. 233—246: *Studiul manuscriselor și problema transcrierii Cronicii lui Ion Neculce*, de Iorgu Iordan; IV = SCL, V (1954), p. 337—346: *Despre limba lui Neculce*, de Iorgu Iordan.

(SCL, XXXVI, 1, 1985, p. 82—83)

REMARQUES SUR L'INTERPRÉTATION DES GRAPHÈMES DANS LES TEXTES ÉCRITS

Sommaire. Avertissement. Départ des faits. La théorie. La méthode. *a*) Les faits. *b*) L'interprétation des faits. Conclusions.

Avertissement. Lorsque nous nous sommes proposé d'étudier le problème que nous abordons ici, il n'existait pas d'études pour nous guider dans cette matière. J. Vachek affirmait à l'époque, avec raison (Some

Remarks on Writing and Phonetic Transcription, *Acta linguistica*, V, 1945—1949, p. 86—93), qu'une telle recherche est « still in its infancy » (p. 93) [1].

Départ des faits. La nécessité d'interpréter la manière dont les sons parlés sont représentés par l'écriture doit être fondée sur une théorie capable de résoudre tous les problèmes qui sont posés au linguiste dans cette matière.

Prenons comme exemple le problème des graphies doubles dans les textes écrits.

Plusieurs explications se présentent à l'esprit: passage non encore achevé d'un son à un autre, par exemple de *e* accentué à la diphtongue *ea'* en roumain, les graphèmes *e* et *ea* étant employés pour noter le son intermédiaire *è*; conservation par tradition graphique de l'écriture par *ea*, alors qu'en réalité la diphtongue avait déjà passé à *e*; son complexe, difficile à noter, rendu par des graphies approximatives, ainsi le rhotacisme de l'*-n-* en roumain, rendu par un signe spécial indiquant la nasalisation de la voyelle précédente, ou bien le passage de *-n-* à un *r* nasal; *-e* devenu *-i* dans les parlers roumains de la Moldavie de nos jours, mais graphies par *e*, imposées par la langue littéraire, où l'*e* est resté intact, à côté des graphies qui représentent la prononciation innovée de la langue parlée.

Au XVIe siècle, les textes roumains présentent de nombreuses graphies alternantes, *e/i*, dans des mots tels que *čene/čine* « qui », *credenţă/credinţă* « croyance, foi », *cuvente/cuvinte* « mots », *den/din*, la prép. « dans », etc.

Or *e* était passé antérieurement dans ces mots à *i*, par évolution phonétique, comme le prouvent les graphies précitées. Comme on vient de le voir, le graphème *e* coexiste avec le graphème *i*. Dans les prépositions composées avec *de* et *pre* (*de* + *în*, *pre* + *în*), l'analyse du sujet parlant provoque l'écriture avec *e*, appliquée, ensuite, aux mots non-composés tels que *čene*, *cuvente* etc. [2].

La théorie. Examinons la théorie qui rend compte du bien fondé de ces explications.

Elle repose sur la constatation que l'écriture ne note pas des sons, mais des sons-types (et, par là, des phonèmes). N. S. Troubetzkoy l'avait indiqué avec raison, dans les termes suivants: « man schreibt nicht das, was man wirklich ausspricht, sondern das, was man zu sprechen meint oder zu sprechen beabsichtigt... Man muss immer daran erinnern, dass die Schrift nicht das phonetische, sondern immer nur das phonologische System der Sprache wiedergibt, und dass das phonologische System sich nicht mit dem phonetischen deckt ». [3]

E. Sapir a fait des remarques analogues, dont voici l'essentiel: « le sujet parlant et l'auditeur peu instruits émettent les sons et les perçoivent, mais ce qu'eux-mêmes sentent lorsqu'ils parlent ou entendent, ce sont des phonèmes... Au cours d'une longue expérience dans la notation et l'analyse des langues non-écrites, indo-américaines ou africaines, je suis arrivé à réunir

---

[1] *Abréviations*. EL = A. Rosetti, *Études linguistiques*, The Hague, 1973. L = Id., *Linguistica*, The Hague, 1965.

Nous avons traité la matière reprise dans le présent exposé dans les publications énumérées ci-dessus, dans la rubrique « abréviations », dans la revue SCL, XIII, 1962, p. 545—546; XXIII, 1972, p. 167—169 et ci-dessus. p. 703 et s.

V. aussi H. J. Uldall, Speech and Writing, *Acta linguistica*, IV, p. 11—16; J. Vachek, Zum Problem der geschriebenen Sprache, *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*, 8, 1939, p. 94—104.

[2] V. ci-dessus, p. 453—456; EL, p. 53—54.

[3] N. S. Troubetzkoy, Les systèmes phonologiques considérés en eux-mêmes et dans leurs rapports avec la structure générale de la langue, *Deuxième Congrès international des linguistes*, Paris, 1933, p. 120—125.

des preuves concrètes du fait que le sujet parlant peu instruit n'entend pas des éléments phoniques, mais des phonèmes [1].

Enfin E. Benveniste (Problèmes de linguistique générale, Paris, 1966, p. 22, 24) déclare que « [le locuteur] en entendant des sons ... identifie des phonèmes ... Dans l'alphabet latin chaque lettre correspond toujours et seulement à un phonème ».

L'écriture est, en effet, une approximation, les signes à l'aide desquels nous notons les sons parlés nous sont imposés par l'orthographe de chaque langue. Ils s'appliquent à des types phoniques déterminés, les phonèmes, réalisés en sons-types [2]. Ceci nous permet d'élaborer la théorie concernant le « son-type » et le « phonème ». Le « son-type » ou « graphème » est le son noté par l'orthographe, *e*, par exemple, qui recouvre des variétés de l'*e* parlé plus ou moins ouvert ou fermé. Le son-type est donc, par rapport au son parlé, un prototype, le son en général, doté de substance, tel que le conçoit ou l'entend le sujet parlant [3].

Le son-type et le graphème se placent sur le même échelon de la classification; le phonème est situé sur un plan différent.

L'écriture retient pour les noter seulement les caractères distinctifs de chaque son-type, la communication par le langage étant fondée sur les différences phoniques à valeur sémantique entre les mots.

Par rapport au son-type, ou au phonème, le graphème est indivisible: la lettre *a*, par exemple. Le graphème n'est pas autre chose que la représentation par écrit du son-type, qui réunit dans une seule unité, comme nous l'avons indiqué ci-dessus, les diverses variantes du son parlé. A la différence du son-type, le phonème ne fait pas état du psychologisme; c'est un invariant placé à un autre échelon des faits de langage. Il appartient à la langue et à la norme [4].

Le phonème est une unité fonctionnelle, c'est une altérité, étant par nature différent d'un autre phonème. Le phonème s'oppose à un phonème différent par la forme, qui est autre dans chaque cas.

Le fait d'être une entité abstraite oppose le phonème au son-type, qui possède une substance. Cette forme abstraite se manifeste dans la parole par des sons parlés (qui ont une substance). Le phonème est donc une entité abstraite, dans la conscience du sujet parlant, qui se manifeste extérieurement par la substance du son parlé.

Comme nous l'avons déjà posé, le son-type (ou le graphème noté par l'écriture) est constitué par la totalité des sons qui en forment le substrat physique [5].

---

[1] E. Sapir, La réalité psychologique des phonèmes, *Psychologie du langage*, Paris, 1933, p. 248 et 249.

[2] P. Ruché, *La vie quotidienne dans l'empire carolingien*, Paris, 1973, p. 259: Charlemagne savait bien lire ... mais ne savait pas écrire.

[3] L, p. 144—147. Ch. Th. Gossen, Graphème et phonème: le problème central de l'étude des langues écrites, *Les dialectes de France au moyen âge et aujourd'hui*, Paris, 1972, p. 3: le phonème et le graphème sont situés sur deux plans différents; Id., L'interprétation des graphèmes et la phonétique historique de la langue française, *Travaux de linguistique et de littérature*, VI, Strasbourg, 1968, p. 149—168; Id., *Französische Scriptastudien*, Wien, 1957; EL, p. 52—54.

[4] L, p. 144—147.

[5] EL, p. 89. La différence entre la manière de représenter par écrit le son parlé et le phonème est indiquée par N. Chomsky — M. Halle (*The Sound Pattern of English*, New York, 1968, p. 154 et 293—295; v. aussi N. Chomsky, *Current Issues in Linguistic Theory*, The Hague, 1964, p. 69 n. et 76—80): dans la notation du langage parlé, par un témoin, chaque lettre correspond à une émission phonétique, interprétée par le témoin, tandis que dans la notation phonologique, sont représentées les oppositions (traits distinctifs) des phonèmes.

La méthode. a) *Les faits.* Examinons les textes roumains anciens sur la manière de noter la finale consonantique des mots et continuons notre recherche jusqu'à nos jours, afin de voir les divers aspects du problème.

Dans les textes roumains du XVe siècle, en règle générale *-u* n'est pas noté: *bour* « aurochs », *lac* « lac », *nepot* « neveu », etc. Au XVIe siècle, tous les textes présentent des alternances *-u*/zéro; un seul texte *(Codicele Voronețean)* note avec conséquence l'*-u*.

Remarque importante: dans tous les textes, on trouve des mots à *u* final, dont l'étymon ne comporte pas d'*-u: aleanu* « chagrin » < magy. *ellen, gîndu* « pensée » < magy. *gond, glasu* « voix » < v. sl. *glasŭ, kipu* « figure » < magy. *kép, izvoru* « source » < bg. *izvor, rodu* « fruit » < v. sl. *rodŭ,* etc., ce qui exclut, par conséquent, la possibilité d'expliquer la présence de l'*u* dans ces mots par conservation d'un état ancien [1].

D'autre part, on a signalé des graphies analogues de nos jours, dans des textes rédigés par des demi-lettrés: sînt *sănătosu;* care sănătate *doreseu* și ție; ie *bunu* dumnezeu, etc. [2].

Mihai Pop a constaté, de nos jours, dans le parler des enfants et adultes du village de Drăguș (d. Făgăraș, en Transylvanie), la présence de *-u,* tandis que le parler des anciennes générations l'ignore. Ceci confirme l'origine phonétique de l'*-u* [3].

Ces exemples sont suffisants pour ruiner l'explication concernant la réalité de l'*-u,* comme son et phonème. Ils démontrent d'une manière péremptoire que la notation de l'*-u* est une habitude graphique, sans valeur phonétique ou phonologique.

La théorie selon laquelle l'*-u* dans les textes anciens aurait été maintenu depuis l'époque où l'on parlait encore latin, dans les provinces danubiennes, s'élimine d'elle-même. Peut-on concevoir la conservation d'un phénomène phonétique archaïque dans des régions de la Valachie caractérisées par des mouvements intenses de la population, et le renouvellement des populations? Assurément non.

b) *Interprétation des faits.* L'explication des faits de graphie que nous avons examinés, ainsi que des faits tels que la confusion des sourdes et des sonores *(b-p, k-g),* la notation de voyelles supplémentaires dans *sikeri* (= *scrie* « écrire »), *ghirăiască* (= *grăiască* « qu'il (elle) parle »), qui semblent, de prime abord, des graphies surprenantes, s'expliquent en tenant compte du fait que les phonèmes du mot sont épelés, par celui qui écrit le texte, et prononcés à voix chuchotée ou même à haute voix; de cette manière *p* est écrit au lieu de *b, k* au lieu de *g,* parce que dans la voix chuchotée les occlusives sonores deviennent sourdes; et de même *scrie* est épelé *sî-kî-rî* et noté *sikeri,* graphie qui reproduit l'épellation des phonèmes qui composent le mot.

En ce qui concerne l'*-u* final, sa notation s'explique par la même nécessité d'épeler: *cuvîn-tu* «le mot », *da-tu* « donné », etc. Comme on le voit, ces notations s'expliquent seulement à la pause, en prenant en considération la forme absolue du mot [4].

---

[1] V. ci-dessus, p. 642.

[2] Al. Rosetti, SCL, XIII, 1962, p. 545.

[3] V. ci-dessus, p. 644.

[4] V. ci-dessus, p. 408 et Al. Rosetti, SCL, XIII, p. 545–546.

Ajoutons qu'un *u* (chuchoté, bref ou entier), à la fin du mot ne pouvait pas être noté par le sujet parlant, tant que ce son n'avait pas été imposé par l'orthographe comme phonème en fin de mot.

D'autre part l'apparition de l'-*u* peut avoir été provoquée par des causes naturelles, à savoir la prononciation explosive de la tranche finale du mot, qui a été signalée de nombreuses fois, dans certains parlers roumains: -*î*, -*u*, -*ă* [1].

Il est donc évident que l'écriture ne transcrit pas la parole, mais la langue, c'est-à dire les sons-types et, par là, les phonèmes. (A la différence de la notation des dialectologues, qui notent des sons parlés, dans la parole.)

Comme nous l'avons montré, on écrit les phonèmes selon le système appris à l'école.

Ceci a des conséquences pratiques, quand il s'agit de transcrire un texte ancien. Prenons un exemple récent, l'édition de la « Chronique » de Ion Neculce, écrivain moldave du XVIIIe siècle (1672—1745), écrite en caractères cyrilliques. Le dernier éditeur (Iorgu Iordan) [2], guidé par un texte autographe du chroniqueur, dans lequel *u* est noté à la finale de la majorité des mots, a pris l'initiative de doter dans son édition presque tous les mots à finale consonantique d'un *u*, car, nous dit-il, « Neculce écrivait de la manière dont on parlait en réalité à son époque ». [3] Erreur rendue évidente par les considérations sur la manière dont les sons parlés sont rendus par l'écriture.

Le texte autographe de Neculce nous renseigne sur la manière dont Neculce écrivait, mais non sur sa manière de prononcer les sons!

Conclusions. Nous dirons, pour conclure, que l'interprétation des graphies des textes écrits pose des problèmes que nos connaissances théoriques nous permettent de résoudre.

Nous avons attiré l'attentions sur le fait qu'il ne faut pas confondre deux ordres de faits, d'origine différente: d'un côté, dans les textes écrits, la notation purement orthographique de l'*u* et des jers cyrilliques (ъ, ь) à la fin des mots, par l'émetteur du message, conscient de ce fait, et de l'autre, dans la langue parlée, la découverte par les dialectologues d'un timbre vocalique à la fin des mots, noté d'une manière variée, et que le sujet parlant n'est pas conscient d'avoir prononcé.

Ces considérations nous semblent suffisantes pour fonder une théorie cohérente de l'interprétation des graphèmes des textes écrits et de la notation des faits de parole par les dialectologues.

(RLiR, 39, 1975, p. 394—399)

---

[1] ML, p. 245—254; ci-dessus, p. 460—461. V. ci-dessus la notation de Mihai Pop, de l'-*u* dans le parler des jeunes générations d'un village.

[2] Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei* și *O samă de cuvinte*, ediție îngrijită ... de Iorgu Iordan, București, 1955; ed. a 2-a, București, 1959.

[3] Iorgu Iordan, dans *Studii și cercetări de istorie literară și folclor*, II, 1953, p. 233 et s.: Id., dans SCL, V, 1954, p. 337 et s. et nos remarques, ci-dessus, p. 703.

LINGUISTES

EUGENIO COSERIU

(n. 1921)

Eugenio Coseriu vient d'accomplir 60 ans.

Né le 27 juillet 1921, à Mihăileni, après avoir suivi pendant une année les cours de la Faculté des Lettres de Jassy, il a continué ses études de linguistique et de philosophie à Rome et à Milan, où il a obtenu les diplômes de licence dans les deux disciplines.

A Rome, l'enseignement d'Antonino Pagliaro, adepte de la philosophie d'Aristote, l'a profondément marqué.

Sa situation sociale ne lui permettant pas d'occuper une chaire universitaire en Italie, il s'est vu obligé d'accepter d'enseigner en Uruguay, où pendant de longues années il a occupé une chaire à l'Université de Montevideo.

Ce n'est qu'en 1963 que Coseriu a pu retourner en Europe, et se fixer à Tübingen, où il est devenu titulaire de la chaire de philologie romane.

Polyglotte, il possède d'une manière pratique les principales langues de civilisation, ce qui lui permet de s'informer à de multiples sources.

Sa compétence en linguistique est, pour ainsi dire, universelle.

Doué d'une force de travail peu commune, il a publié dans divers domaines de la linguistique un nombre considérable de contributions de haute valeur. Ses vues sur la norme et les universaux linguistiques comptent parmi les contributions les plus remarquables consacrées à ces problèmes.

Son enseignement universitaire a depuis longtemps conquis la célébrité.

Nous sommes heureux de pouvoir exprimer à notre illustre compatriote et cher confrère, à l'occasion de son anniversaire, nos vœux chaleureux, en lui souhaitant de poursuivre avec succès ses nombreux travaux.

(RRL, XXVI, 3, 1981, p. 311)

HENRI JACQUIER

(1901 — 1980)

Henri Jacquier est mort à Cluj-Napoca (Transylvanie), le 19 avril 1980, à l'âge de 79 ans.

Professeur de langue et littérature françaises à l'Université de Cluj-Napoca, il avait pris sa retraite depuis quelques années.

Son enseignement était unanimement apprécié.

Il était venu en Roumanie en 1924, avec la mission universitaire française, qui a fondé à Bucarest un Institut Français des Hautes-Études. Cet Institut, qui a fonctionné jusqu'en 1945, est devenu par la suite la Bibliothèque française de Bucarest.

Linguiste averti et fin lettré, Jacquier a formé à Cluj plusieurs générations de professeurs et de chercheurs.

Ces derniers temps il s'était spécialisé en arabe.

Sa collaboration dans les revues roumaines de littérature et de critique littéraire était particulièrement appréciée (v. ci-dessous).

Henri Jacquier a publié dans notre Bulletin linguistique » les études suivantes: Chiasme morphologique (XI, 1943, p. 18—22), Discours direct lié (XII, 1944, p. 7—13), Réflexions sur le domaine de la stylistique (XII, 1944, p. 89—106), Notes de linguistique française, I. *Jacob, on l'appelait* (XIV, 1946, p. 79—89). Dans Revue de linguistique, *Fautes de français en roumain* (VI, 1961, p. 51—62).

Les anciens élèves d'Henri Jacquier, qui savent ce qu'ils doivent à son dévouement inépuisable, à son érudition, à sa courtoisie exemplaire, ressentent douloureusement la lourde perte qui vient de frapper l'Université de Cluj-Napoca.

Voici la liste des travaux du maître, savant et modeste, pour compléter l'énumération qui figure ci-dessus:

Noțiunea de limbă analitică și problema valorii tipurilor de limbi, Buletinul Universității Babeș-Bolyai, Seria Științe Sociale, I, 1956, 1—2, p. 265—271

Iarăși despre punctuație, Steaua, 1956, 9, p. 114—115

Ortoepie, ortofonie, ortologie, Steaua, 1956, 10, p. 119—120

Neologisme, Steaua, 1956, 10, p. 124—125

Stilul și stilistica, Tribuna, 1957, 8, p. 8

Un « stil de limbă »: limbajul sportiv, Tribuna, 1957, 5, p. 9

Modă, modern, modernism, Steaua, 1957, 1, p. 118—120

O poetică a privirii, Steaua, 1958, 2, p. 118

Rythme et stychomythie dans le vers roumain, SCL, XI, 1960, 3, p. 533—539

Însemnări dintr-un carnet francez, Steaua, 1960, 10, p. 47—49

Caragiale, maestru al sintaxei, Steaua, 1962, 6, p. 67—69

Babel, mit viu, [à propos de G. Mounin, *Les problèmes théoriques de la traduction*], Secolul XX, 1, 1965, p. 151—160.

Eminescu în traducere franceză, Familia, 1966, 3, p. 12

Métrique traditionnelle et métrique zéro, dans les *Actes du Xe Congrès International des Linguistes*, 3e vol., p. 121—125

Considérations sur la métrique et le rythme du vers, Studia Universitatis Babeș-Bolyai, 18, 1968, 1, p. 31—38

Difficultés d'adaptation de certaines structures françaises au système du roumain, dans *Actele Congresului Internațional de Lingvistică și Filologie Romanică*, 2e vol., p. 947—950

Logaedie, Tribuna, 1970, 19, p. 6

Veda, cel mai vechi text indo-european, Steaua, 1970, 4, p. 80—83

Calofilia, Tribuna, 1970, 16, p. 6

Note despre clasicism. Din istoria cuvîntului și a noțiunii, Tribuna, 1970, 38, p. 7

ROMAN JAKOBSON
(1896—1982)

La mort de Roman Jakobson, survenue à la fin du mois de juillet, clôt une des plus merveilleuses carrières scientifiques de notre siècle.

Son œuvre est caractérisée par la recherche incessante du nouveau et l'établissement de relations inédites entre les disciplines variées de la science humaine, en partant de la formule que rien de la langue ne doit être étranger au linguiste.

La linguistique contemporaine doit à Roman Jakobson l'ouverture de voies nouvelles, souvent pleines d'imprévu.

Ainsi, la recherche de la symétrie dans le langage lui a permis de mettre en relief le principe du binarisme des faits de langage.

Dès sa jeunesse, Jakobson a été attiré par les problèmes de la poétique. A Moscou, il avait réuni dans la demeure de son père, proche du quartier de l'Opéra, un grand nombre de textes et d'ouvrages sur la poétique. On lui doit d'avoir montré que la fonction poétique du langage consiste à mettre l'accent sur le message, pour son propre compte. (D'où il résulte qu'un texte poétique est intraduisible, sauf d'être « transposé » dans la langue désirée.)

Cette précision est fondamentale pour la juste interprétation du texte poétique.

A Moscou, avant la dernière guerre mondiale, Jakobson fréquentait le cercle des poètes « formalistes », et s'était lié d'amitié avec Maïakovski, avec lequel il a entretenu une correspondance suivie.

Une bonne partie de la carrière scientifique de Roman Jakobson s'est déroulée à Prague, où il faisait partie, au début de son séjour, d'une délégation économique du gouvernement soviétique.

Un des faits les plus remarquables de son activité scientifique est la théorie du *phonème*, découverte qui a révolutionné la linguistique contemporaine, présentée en collaboration avec N. S. Troubetzkoy au I^e Congrès International des Linguistes, à Nimègue, en 1928.

Sa collaboration aux Travaux du Cercle linguistique de Prague, où il a publié des contributions fondamentales, a pris fin lorsque les armées de Hitler ont invadé la Tchécoslovaquie.

En fuite, à travers les pays scandinaves, il a pu joindre un navire en Norvège, et se rendre aux États-Unis d'Amérique, après maintes péripéties.

Entré à l'Université Harvard et au Massachusetts Institute of Technology, il a contribué, au cours des années, à la production scientifique de ces célèbres institutions.

Les écrits de Roman Jakobson ouvrent la voie vers de nouveaux problèmes et en indiquent la solution. La lecture de ses œuvres offre une mine d'informations inédites et des perspectives nouvelles.

(RRL, XXVII, 6, 1982, p. 561)

EUGEN SEIDEL
(1906—1981)

C'est avec un grand retard que nous venons d'apprendre la mort de notre ancien collaborateur et ami, Eugen Seidel, professeur de grammaire comparée à l'Université Humboldt, de Berlin-Est, survenue au mois de décembre de l'année 1981.

Après la publication de sa thèse de doctorat *Geschichte und Kritik der wichtigsten Satzdefinitionen*, en 1935, il avait émigré, avec son épouse (fille du professeur Fr. Slotty), d'abord à Prague et ensuite en Roumanie, à partir de 1938, à Jassy, d'abord et ensuite à Bucarest et à Cluj.

Eugen Seidel et son épouse Ingeborg Seidel-Slotty ont collaboré régulièrement à notre *Bulletin linguistique*, qui a paru à Bucarest de 1933 à 1948. Dans la bibliothèque de la Société Roumaine de Linguistique, Seidel a publié en 1943 un mémoire sur la phonologie (*Das Wesen der Phonologie*), et ensuite une étude sur l'influence de la syntaxe slave sur le roumain (1938).

Ayant acquis la nationalité roumaine, il a enseigné, à partir de 1947, la philologie germanique à Cluj.

Rentré en Allemagne démocratique, il s'est consacré à l'étude des problèmes de la linguistique balkanique (*Probleme und Methode der Balkanlinguistik*, 1958, et *Berichte der Balkanlinguistik*, 1968).

Ses travaux témoignent d'une connaissance approfondie de la linguistique théorique et d'une excellente orientation dans les problèmes de la linguistique roumaine et balkanique.

(RRL XXVIII, 2, 1983)

CARLO TAGLIAVINI
(1903—1982)

J'ai connu Carlo Tagliavini en 1929, lors de son voyage en Roumanie.

Comme feu H. Tiktin, qui pour connaître le mécanisme de la langue, a composé une grammaire du roumain (Iași, 1891), Tagliavini a publié en 1923 une *Grammatica rumena* (metodo Gaspey-Otto-Sauer), à Heidelberg, chez Giulio Groos.

A ses dons de linguiste, Tagliavini joignait un talent de polyglotte.

Pour le roumain et la culture roumaine, Tagliavini a témoigné une véritable dévotion: la bibliographie de ses œuvres le démontre d'une manière éclatante.

Grâce à son initiative, l'éditeur Pàtron, de Bologne, a donné en 1971 une nouvelle édition complète des 17 volumes du *Bulletin linguistique*, que j'ai publié à Bucarest, entre les années 1933 et 1948.

Dans toute occasion, sa ferveur pour la culture roumaine s'est manifestée d'une manière effective.

C'était une personnalité d'élite, un ami inoubliable et l'un des grands romanistes du XXe siècle.

(RRL, XXVIII, 2, 1983, p. 169—170)

EQREM ÇABEJ
(1908—1980)

A peine avions-nous fêté l'anniversaire de notre confrère Eqrem Çabej (RRL, t. XXV, 1980, p. 145), que nous est parvenue la nouvelle de son décès, à Rome, le 13 août dernier.

Nous partageons le deuil de sa famille et de ses anciens élèves et actuels confrères.

Eqrem Çabej était un collaborateur hautement apprécié de nos revues de linguistique. L'édition qu'il a donnée du dictionnaire de Buzuku (1555) a été imprimée en Roumanie.

(RRL, XXVI, 1, 1981, p. 99—100)

PHONÉTIQUE

SUR LA DISSIMILATION CONSONANTIQUE EN ROUMAIN

Dans une étude parue précédemment, à propos de quelques exemples de dissimilation consonantique en roumain, nous avons examiné le mécanisme de cette innovation.[1]

Une étude récente de Yakov Malkiel attire l'attention sur le caractère 'évasif' de ce phénomène en italien.[2]

Les faits recueillis en roumain nous permettent de poser le caractère de généralité du changement, sur un territoire donné.

En effet, la répartition des faits de dissimilation consonantique dans une partie du territoire dacoroumain — voir le détail ci-dessous — nous permet de constater la régularité du changement.

Individuel, à l'origine, le changement dû à la dissimilation consonantique s'est étendu à un groupe et ensuite à une communauté linguistique. L'innovation a acquit la régularité des faits de langue.[3]

Voyons les faits.

Le territoire de la Transylvanie est partagé en deux régions d'une superficie inégale, en ce qui concerne le passage de *-n-* à *r*. En gros, l'ouest, le centre, le nord de la Transylvanie et le Maramureș innove et connaît le passage à *r*, tandis que le sud est fidèle à l'*-n-*.

Il y a lieu de faire ici la distinction entre deux phénomènes:

1. le passage 'spontané' de *-n-* à *r*, dans un mot tel que *lună* « lune » > *lură*.

2. le maintien de l'*r* dans *fărină* « farine » et le passage « conditionné » de *-n-* à *r*, par l'action d'un second *n* (ou *m*), en position forte, dans le mot phonétique, d'où remplacement du premier *n* par *r*: *genunche* « genou » > *ĝerunk'e*.

Le tableau suivant montre la répartition de ces faits sur le territoire de la Transylvanie.

I. Passage spontané de *-n-* à *r*: Bucovine, nord de la Transylvanie, Maramureș, centre de la Transylvanie.

II. Maintien de l'*r* ou passage conditionné de *-n-* à *r*, dont voici le détail:

1. lat. *farina* > *făină* « farine » (par *fănină* > *făină*) : sud de la Transylvanie; *fărină*, avec *r* étymologique sur tout le reste du territoire de la Transylvanie.

---

[1] V. notre recueil *Études linguistiques* (The Hague, 1973), p. 97–99.

[2] An Elusive Pattern of Consonant Dissimilation in Italian, *Acta linguistica Hafniensis* 14: 214–25 (1973).

[3] V. nos remarques dans notre recueil *Linguistica* (The Hague, 1965), p. 47–64 et 74–82; S. Lecointre et J. Le Galliot, Le changement linguistique: problématiques nouvelles, *Languages*, 8:22–23 (déc. 1973).

2. lat. *genuclum* > *ğenunk'e* « genou »: sud et est de la Transylvanie; *ğerunk'e*: ouest, nord de la Transylvanie, Maramureș (ALR, I, c. 57; ALRM, I, c. 86—88).

3. lat. *anima* > *inimă* « cœur »: est et sud de la Transylvanie; *irimă*, *irmă* (ALR II, MN, 2203; ALR, c. 44; ALRM, I, c. 63; ALRM, II, c. 119): ouest de la Transylvanie.

4. lat. *juniperus* > *jineapăn* « pin de montagne »: centre et nord-est de la Transylvanie; *jireapăn*: ouest et sud de la Transylvanie.

5. lat. *junicem* > *junincă* « génisse »: centre et est de la Transylvanie; *jurincă*: ouest et nord de la Transylvanie.

6. lat. *manuculus* > *mănunchi* « poignée », manche; faisceau; *mărunchi*: Transylvanie (ALR, II, s.n. vol. I, c. 55)[1].

7. lat. *renunculus* > *rărunchi* « rein »: Moldavie, Transylvanie, Maramureș, Banat (ALR, I, c. 48; ALRM, c. 71)[2].

Comme on vient de le voir, une partie du territoire de la Transylvanie remplace l'-*n*- par *r* et conserve l'*r* étymologique. Le phénomène est caractéristique pour un territoire donné, où l'innovation a acquit le caractère de norme.

(Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Sciences, 18, Linguistic Studies in Honor of Ernst Pulgram, p. 293 — 294)

PSEUDOPALATALIZAREA LUI *m* ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

Ion Gheție și Al. Mareș, în lucrarea lor recent apărută (*Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, București, 1974), au semnalat, la p. 121 și 122, palatalizarea lui *m* în verbul *tocmi*, într-o scrisoare a egumenului M-rei Moldovița (Bucovina), din 30 iunie, 1592, adresată primarului orașului Bistrița, din Ardeal.

Am publicat această scrisoare inedită, păstrată în arhivele orașului Bistrița, în 1926, dimpreună cu alte scrisori din sec. al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea[3].

Fenomenul „palatalizării" semnalat de autorii mai sus citați figurează la p. 45, r. 12 și 46, r. 4 a sus zisei scrisori din ediția noastră: „ce se ne *tocmnim* binișor".

În transcrierea noastră e omis *n*, care se distinge însă bine pe planșa fotografică anexată, în cele două exemple.

Autorul scrisorii cunoștea forma cu *k* (*tocmi*), căci acest *k* e scris deasupra rîndului, precum și *m* final: *to(k)mni(m)*.

---

[1] Les faits sont exposés dans notre *Étude sur le rhotacisme en roumain* (Paris, 1924).

[2] V. *op. cit.*, p. 28—32, et les cartes qui accompagnent l'ouvrage. Les matériaux qui ont servi à l'élaboration des cartes ont été recueillis sur le terrain, au cours des enquêtes de G. Weigand (1895—1905). Nous avons enregistré les résultats des enquêtes postérieures, publiées dans les *Atlas linguistiques* suivants: ALR, I = *Atlasul lingvistic român*, Partea I.... de Sever Pop; I: Cluj, 1938, II: Sibiu-Leipzig, 1942. ALR, II = *Atlasul lingvistic român*, Partea II, de Emil Petrovici. I: Sibiu-Leipzig, 1940. ALR, II, s.n. = *Atlasul lingvistic român*, Serie nouă... sub direcția acad. E. Petrovici, vol. I: 1956, ALRM, I = *Micul Atlas lingvistic român*, I, de Sever Pop: Cluj 1938, ALRM, II = *Micul Atlas lingvistic român*, II, de Emil Petrovici: Sibiu 1940.

[3] *Lettres roumaines de la fin du XVI-e et du début du XVII-e siècle tirées des archives de Bistrtiza* (*Transylvanie*), București, 1926.

Tomnim nu atestă, însă, palatalizarea lui *m*, întrucît, după cum a arătat Sextil Pușcariu [1], grupul *mn*, în acest cuvînt, e datorit diferențierii, fonetismul *tomni, tomna* (= tocmi, tocma) fiind caracteristic pentru limba vorbită.

Deci: v. sl. *tokŭma* > *tocma* > *togma* > *tońna* (*ń* = *n* velar) > *tomna* [2]

August 1974

(SCL, *XV*, nr. 6, 1974, p. 617)

DIN NOU DESPRE PALATALIZAREA LUI *m* DIN SECOLUL AL XVI-LEA

Respingînd interpretarea fenomenului pe care am dat-o în SCL, XXV (1974), nr. 6, p. 617, I. Gheție își menține explicația „că palatalizarea lui *m* în secolul al XVI-lea este dovedită" (SCL, XXVI (1975), nr. 1, p. 67).

Să examinăm din nou textul scrisorii din 1592. Scrisoarea cuprinde, de două ori, grafia *to^c^mnim*.

Gheție citește *tocmnim* și vede în grafia *mn* palatalizarea lui *m*, în primul stadiu *(mń)*.

Interpretarea justă a grafiei este însă diferită.

Autorul scrisorii cunoștea fonetismul *tocmi*, al limbii comune și fonetismul *tomni* al unor graiuri.

Tomni, fonetism general în graiurile dacoromâne din Transilvania, Crișana, Oltenia și Muntenia, se explică normal pe cale fonetică, după cum am arătat.

Acest fonetism apare în regiuni în care palatalizarea labialelor nu e cunoscută (în Oltenia, Banat și jumătatea de vest a Munteniei), fapt care reiese din consultarea hărților publicate de D. Macrea (în DR, IX, p. 92—160).

Adăugăm că, în *tocmi*, *m* nu putea fi palatalizat, pentru că fenomenul nu e operant în grupurile de consoane, oclusivă + *m* (în afară de cazurile de alterare în grupul *lb: alb, albină*, în care ocluziva labială e precedată de o consoană deschisă, palatalizarea a mai fost semnalată în grupurile *mb: frîmbie, porumbiel, sb: zbici, sp: spic* (Macrea, *loc. cit.*), care nu cuprind însă ocluzive propriu-zise (în timpul articulării lui *m*, o cantitate de aer se scurge prin fosele nazale).

În consecință, afirmația lui I. Gheție este infirmată de interpretarea justă a grafiei textului respectiv pe care am propus-o.

Decembrie 1974

(SCL, XXVI, 2, 1975, p. 183)

---

[1] LR, București, 1959, p. 116, 393: „Diferențiere consonantică avem și la reflexul grupului latin *gn* în românește. Prin acomodarea ocluzivei velare (*g*) la nazala următoare (*n*), din lat. *lignum* s-a născut mai întîi forma *leńn*. Cele două nazale învecinate *ń* și *n* erau însă prea asemănătoare, și deci prea expuse să se contragă într-una singură. Atunci a intervenit principiul diferențierii, nazala velară (*ń*) fiind înlocuită prin nazala labială (*m*), cu mult mai deosebită: *lemn* . . . , Tot astfel se explică dialectalul *tomna* din *tońna*, iar acesta din *togma* (*tocma*), numai că în acest cuvînt, simultan cu diferențierea lui *ń* față de *n* următor, s-a diferențiat și *n* față de *ń* precedent, schimbîndu-se în *m*". Vezi și mai sus, p. 121—122.

[2] Vezi în această privință, *tomna*(*i*), atestat în graiurile din Transilvania Crișana, Oltenia, și Muntenia (ALR, II, vol. V, h. 1344, 1483 și 1490).

ASUPRA MONOFTONGĂRII DIFTONGULUI *ęa'* ÎN LIMBA ROMÂNĂ

Trecerea vocalelor *e* și *o* la diftongii *ęa* și *ǫa*, prin metafonia provocată de vocala *a(ă)* [1] sau *e* din silaba imediat următoare este caracteristică pentru limba română; fenomenul e cunoscut și în scandinavă [2].

Revenirea la o vocală simplă, în cazul diftongului *ęá (lege < leage)* este, de asemenea, o caracteristică a limbii române.

Așadar:
é — a(ă) > ęá în elementele latine *(ceară)* și în împrumuturile sud-slave *(ceată)* și neo-grecești *(mireazmă)*,
é — e > ęá: *leage* (s. XVI): fenomenul nu se produce în împrumuturile sud-slave *(cremene)*.

El se repetă pentru *ó*:
ó — a (*ă*) > *ǫa*, în elementele latine *(coadă)* și în împrumuturile sud-slave *(coasă)* și neo-grecești *(coală)*, *ó — e > ǫá*: în elementele latine *(floare)*, dar nu și în împrumuturile sud-slave *(cobe)* [3].

Așadar, fenomenul de metafonie nu s-a produs în cazul *é — e* și *ó—e* în elementele venite din slava meridională și din neo-greacă. Căci o lege fonetică nu e constantă [4].

Recent, Emanuel Vasiliu a studiat, la rîndul său, problema monoftongării diftongului *ęă* în limba română [5], și a făcut următoarea observație: „acolo unde *e > ə* după labială [**per* > dr. *păr*], se produce și monoftongarea *ęá > a* în aceeași poziție [dr. *measă > masă*]; acolo unde „posteriorizarea" lui *e* nu se produce [în aromână: *per*], nu se produce nici monoftongarea [ar. *measă*]" (p. 49).

Observația e justă, dar ea nu constituie o explicație a fenomenului. Căci explicația lui Densusianu [6], că *e*, prim element al diftongului *ęá*, a trecut la ***ă***, prin acțiunea oclusivei labiale precedente, deci *ăa*, trecut apoi la ***a***, se elimină de la sine, întrucît nu e conformă cu evoluția reală a sunetelor vorbite.

Problema cuprinde trei aspecte, care așteaptă fiecare un răspuns. Iată enumerarea lor:

1. Prin ce mecanism o oclusivă labială produce monoftongarea lui *ęá* în *a*? Întrebare rămasă fără răspuns, căci explicația lui Densusianu, după cum am văzut, nu corespunde cu evoluția reală a sunetelor vorbite în limba română.

2. Dacă diftongarea lui *é* urmat de *e* în silaba imediat următoare *e* provocată de *-e (lege > leage)*, atunci cum trebuie explicată revenirea diftongului *ęá* la monoftong *(leage > lege)*, dacă nu admitem că aceeași corelație de timbru (diftong — *a(ă)* sau — *e*) care a provocat diftongarea lui ***e*** în ***ęá***, în cazul *é—a(ă)*, a provocat mai tîrziu monoftongarea lui *ęa* în cazul *ęá—e (leage > lege)* [7]?

---

[1] *ă* (vocală posterioară medială, jumătate deschisă, nelabială) a putut avea același rol ca *a* în provocarea metafoniei.

[2] Vezi cartea noastră *Recherches sur la phonétique du roumain au XVIe siècle*, Paris, 1926, p. 135–136.

[3] Vezi cartea noastră *Linguistica*, Haga, 1965, p. 170.

[4] H. Schuchardt, în *Hugo Schuchardt-Brevier*, Halle, 1922, p. 61.

[5] Emanuel Vasiliu, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, București, 1968, p. 45–50.

[6] Ov. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, II, Paris, 1914, p. 19.

[7] Corelația cu vocala din silaba imediat următoare este o lege fonetică activă în limba română și în alte cazuri, de ex. în pl. *peri* (*sg. păr*), cu *e*, din cauza vocalei prepalatale *-i*.

3. Cum se explică monoftongarea lui *ẹá* în dr. *deaca* > *dacă*, dacă nu admitem acțiunea lui *-a* din silaba imediat următoare?

În consecință, explicația diftongării lui *é* în *ẹá*, și apoi a monoftongării diftongului *eá* (> *a* sau *e*), prin acțiunea vocalei *a (ă)* sau *e*, din silaba imediat următoare e singura care răspunde în mod mulțumitor la întrebările puse.

Un argument pentru explicarea monoftongării lui *ẹa* prin prezența unei oclusive labiale precedente îl găsește Em. Vasiliu în influența consoanelor din seria *č, ts, s, š, ž*, care au provocat trecerea lui *eá* la *a*: *čară, țară, sară, șade, îngrijască* (p. 47—50).

Dar « comparaison n'est pas raison »!

Căci consoanele din seria de mai sus semioclusive (formate dintr-un element ocluziv, urmat de un element spirant), și deci, prin natura lor, sînt susceptibile de a absorbi vocala următoare (*e* din diftongul *ea*) [1], ceea ce nu e cazul pentru o oclusivă labială, fără emisiune de aer.

Cazurile cu păstrarea diftongului în *seara*, *treaba* etc. (Vasiliu, p. 47), cu toate că urmează un *a* în silaba imediat următoare, datorită unor corelații morfologice, nu sînt de natură să anuleze existența unei legi caracteristice a foneticii limbii române.

Martie, 1976

(SCL, *XXVII, nr. 4, 1976, p. 423—424*)

SUR LE TRAITEMENT DE V. SL. *ě* EN ROUMAIN

Nous nous proposons d'apporter ici quelques nouvelles précisions sur le traitement de la voyelle v. sl. *ě* (ѣ cyrillique) en roumain.

Au cours des dernières années, nous avons traité plusieurs fois ce problème, sans toutefois avoir marqué la différence de traitement de l'*ě* dans les langues slaves du nord et du sud-est de l'Europe.

En effet, en russe et en polonais la consonne qui précède l'*ě* a été palatalisée: r. *bělyĭ*, pol. *biały* < v.sl. *bělŭ* (cf. A. Meillet, *Le slave commun*, Paris, 1934, p. 47: « *ě* était fortement yodisé », et Jack Feuillet, Les oppositions phonologiques en vieux bulgare, *Paleo-bulgarica*, 3, Sofia, 1978, p. 3—11), tandis qu'en roumain, en bulgare et en macédonien la palatalité a été réduite et a même disparu. Dans ces langues, *ě* a été rendu par *e-ä* et a abouti en bulgare à un *è* ouvert non-yodisé: bg. *mlěko* « lait », et en roumain à la diphtongue *ea'*: dr. *veac* « siècle » < v.sl. *věkŭ*.

La diphtongue *ẹa'* du roumain provient d'un *e* suivi dans la syllabe immédiatement suivante d'un *a*, dans les éléments latins et slaves de la langue (dr. *ceară* « cire » < lat. *cera*, dr. *ceată* « bande, troupe » < v.sl. *četa*).

Comme on vient de le voir, ceci constitue une différence tranchante entre le roumain et le russe.

E. Petrovici a attribué au roumain la manière russe de traiter la voyelle *ě*.

Selon Petrovici, le système vocalique du roumain contiendrait des consonnes dures, opposées aux consonnes molles, comme en russe.

---

[1] Existența reală a lui *e* în diftongul *eá* a fost constatată în mod experimental. Vezi *Recherches sur les diphtongues roumaines*, p.p. A. Rosetti, București—Copenhaga, 1950, p. 18, 26, 28—30, 51, 53—54, 85.

Cette théorie s'oppose à l'existence des diphtongues roumaines à *e* comme premier élément, signalées ci-dessus.

Nous avons combattu à plusieurs reprises, dans des travaux publiés récemment, à l'aide d'expériences avec des appareils de précision, la manière d'E. Petrovici d'envisager le problème.

Nous croyons avoir démontré la différence de traitement de v. sl. *ě* en russe et en polonais, d'une part, et en roumain, d'autre part.

Un sujet parlant le russe prononce le mot roumain *cartea* « le livre » avec une forte palatalisation de la consonne précédente: *kart'a*, tandis qu'en roumain ce mot contient la diphtongue *e̯a'*, confirmée par l'audition et l'inscription de la voix parlée *(karte̯a)*.

Cette distinction est importante pour le roumain qui, selon la conception de E. Petrovici serait une langue latine prononcée à la manière slave, tandis que de l'avis de spécialistes en la matière, le phonétisme du roumain dérive du latin et s'oppose au phonétisme des langues slaves.

Indications bibliographiques

Nos exposés, ci-dessus, p. 304–306 et dans *Recherches sur les diphtongues roumaines*, Bucarest Copenhague, 1959; Sur les consonnes palatalisées et les consonnes mouillées, dans notre volume *Linguistica*. The Hague, 1965, p. 197–203; E. Petrovici, Esquisse du système phonologique du roumain, *For Roman Jakobson*, The Hague 1956, p. 382–389.

(Scritti Linguistici in onore di Giovan Battista Pellegrini, Pacini Editore, Pisa, p. 1391–1392)

SUR LES PHONÈMES SUPPLÉMENTAIRES DANS LA LANGUE PARLÉE

Nous avons signalé, à plusieures reprises, au cours de nos recherches, la présence, dans certaines conditions, de timbres vocaliques en fin de mots, dans la langue parlée, et l'emploi de syllabes supplémentaires dans les vers chantés des chansons populaires roumaines.

Deux médecins neurologues, A. Fradis et C. Calavrezo, de l'Institut de Neurologie et de Psychiatrie de Bucarest, au cours de leurs recherches récentes, ont constaté dans le parler des aphasiques l'existence d'une voyelle supplémentaire, après consonne, lorsque la consonne finale d'un mot est suivie d'un mot à consonne initiale, ou même lorsque l'initiale du mot suivant est une voyelle (30 000 enregistrements pour chaque groupe de sujets, p. 653) [1].

Ainsi: *suntu mulți* (= *sînt mulți*) « il y en a beaucoup », *cîndu* (= *cînd* « quand »).

Dans le parler des aphasiques qui ont fait l'objet des recherches, les timbres vocaliques supplémentaires sont employés dans la proportion suivante: *u*, 18 fois, *i* (= *î*), 15 fois, *ă* (= *ə*), 6 fois.

Ces constatations rejoignent nos remarques sur la présence de timbres vocaliques pareils à ceux que nous venons d'énumérer, dans les textes de la langue ancienne et actuelle. A ce sujet, les docteurs Fradis et Calavrezo remarquent avec raison (p. 662, n. 7) que leurs recherches aboutissent à retrouver de nos jours des phénomènes phonétiques propres à des états archaïques de la langue.

[1] A. Fradis and C. Calavrezo, Phoneme Elisions and Additions in Aphasia, RRL, XXI, 1976, p. 653–664.

Ceci dit, il convient de distinguer l'existence des syllabes supplémentaires de la langue parlée, qui sont signalées par un auditeur attentif, de la notation par écrit de l'*u* en fin de mot, fait d'orthographe que nous avons expliqué par des considérations spéciales [1].

(RRL, XXV, 3, 1980, p. 227)

VOYELLE, SEMI-VOYELLE ET CONSONNE*

Le problème de la classification des voyelles, semi-voyelles et consonnes nous a préoccupé d'une manière permanente, au cours de nos recherches.

En 1942, nous montrions que les semi-voyelles *i* et *u*, du point de vue fonctionnel, jouent le rôle de consonnes. [2] Et nous ajoutions: « cette conception est pleinement justifiée en phonologie (mais en phonétique, on ne peut nier l'existence des semi-voyelles en tant qu'unités différentes des voyelles et des consonnes ». [3]

Nous sommes revenus sur ce problème plusieurs fois, pour confirmer le bien-fondé de notre point de vue exprimé ci-dessus. [4]

Ceci étant posé, c'est non sans étonnement que nous lisons, sous la plume de Dieter Meinhert et Eberhardt Richter, que, du point de vue fonctionnel, *y* et *w* ne jouent pas le rôle de consonnes. [5]

Cette affirmation s'explique par le fait que l'argumentation des deux auteurs est fondée sur l'analyse instrumentale, qui ne peut pas fournir des unités et des oppositions phonologiques.

En effet, l'analyse d'unités phonétiques à laquelle se sont livrés les deux auteurs ne s'applique pas en phonologie, le son et le phonème étant placés à des niveaux différents du système.

La conclusions des auteurs (p. 522), que *y* et *w* forment une catégorie à part, entre les voyelles et les consonnes, est juste, mais elle est valable seulement sur le plan phonétique. Leurs considérations ne s'appliquent pas au niveau des phonèmes, car les unités phonétiques sont séparées des unités phonologiques.

Nous avons reconnu cette séparation fondamentale dès 1942, dans les termes suivants: « si les faits sont tels [que *i* et *u*, du point de vue fonctionnel] jouent le rôle de consonnes, le phonologiste n'aura plus à se préoccuper

---

[1] Nos exposés Sur l'*u* (final) en roumain, dans nos *Études linguistiques*. The Hague, 1973, p. 228—232. Sur la syllabe supplémentaire dans les vers chantés en roumain, dans nos *Mélanges linguistiques*, București, 1977, p. 53—55 et Remarques sur l'interprétation des graphèmes dans les textes écrits, *op. cit.*, p. 82—87, Despre *u* final, ci-dessus, p. 639—660 et Asupra reprezentării prin scris a sunetelor vorbite, ci-dessus, p. 660—661.

* Communication au « IX-e Congrès International des sciences phonétiques, Copenhague, 6—11 août 1979. V. notre résumé, dans les « Proceedings » du Congrès, I, p. 316.

[2] Voyelle, semi-voyelle et consonne, dans *Acta Linguistica*, III, 1942—1943, p. 31 et s., republié dans nos *ML*, p. 38—39.

[3] *Loc. cit.*, v. aussi *Mélanges cit.*, p. 81: « on remarque, sur les tracés ..., que les articulations de la semi-voyelle et de la voyelle, lorsqu'elles sont réunies dans une diphtongue, ont un aspect particulier: elles sont modifiées du fait de leur réunion dans la diphtongue ».

[4] Sur la classification des phonèmes semi-voyelles ou semi-consonnes, dans *Linguistica*, The Hague, 1965, p. 107—108. Sur le problème des semi-voyelles, dans *Revista de filología española*, XLVIII, 1966, p. 181—183, republié dans nos *Etudes linguistiques*, The Hague, 1972, p. 101—103.

[5] Dieter Meinhert u. Eberhardt Richter, Untersuchungen zur Phonetik und Phonologie des modernen Burmesischen, *Zs. f. Phonetik, Sprachwissenschaft u. Kommunikationsforschung*, 30, 1977, p. 514—534.

dans la classification des phonèmes d'une langue donnée, de l'existence des semi-voyelles, dans les diphtongues, et il pourra rayer ce concept de sa liste ». [1]

L'erreur des deux auteurs, c'est d'avoir considéré que les résultats de leur analyse, appliquée à des sons parlés, est valable aussi pour les phonèmes. [2]

Car le phonème est une unité fonctionnelle, une unité abstraite, opposée au son, qui possède une substance.

(RRL, XXV, 4, 1980, p. 391—392)

ADDENDA À « SUR LA THÉORIE DE LA SYLLABE»

Dans Lingua Posnaniensis (XXIII, 1980, p. 21—26), sous le titre The Syllable Revisited, Wieslaw Awedyk se propose de compléter son exposé de 1975 (The Syllable Theory and Old English Phonology), en tenant compte des matériaux discutés au cours d'un symposion tenu à Boulder, Colorado, en 1977.

Awedyk maintient avec raison sa définition de la syllabe, « a language unit ... the smallest unit) » (p. 22), ce qui correspond à notre définition de la syllabe [3].

L'auteur montre ensuite que la sonorité n'est pas nécessaire pour la formation de la syllabe, thèse que nous avons défendue, contre B. Hála [4]. En Bella Coola, nous dit-il (p. 25), les spirantes sourdes sont syllabiques. Dans russe *rta* « mouth » (gén.), *r* est partiellement sourd, afin de former syllabe. Cette remarque rejoint les nôtres concernant la prononciation, en russe, des mots *tkan, rtom, lbom* (v. notre exposé, dans *RRL*, XXIV, 1979, p. 512).

---

[1] ML, p. 39.

[2] Voici les conclusions de leur étude: « Die burmesischen Halbkonsonanten *sind* somit Träger einer (und nicht nur einer) prosodischen Eigenschafft des Wortes, spielen deshalb funktionell *nicht* die Rolle von Konsonanten. Die Auffassung besonders Rosettis zu dieser Frage ist nach unseren Festellungen folglich nicht akzeptabel. Gennematisch zeichnen sie sich jedoch durch Merkmale aus, die eine zuordnung zu Klasse der Vokale nicht rechtfertigen. Wir müssen daher die Halbkonsonanten als Kategorie zwischen den Vokalen und Konsonanten anerkennen » (p. 522, et plus loin): « In the present paper, previous treatises on the phonetic and phonological structure of the modern Burmese language are discussed. At first the semi-consonants *y, w, kw* are treated. It is proved by multichannel registrations that the semi-consonants of Burmese bear prosodic features of the word; therefore, functionally they do not play the role of consonants. În consequences according to our investigations, the opinion of this problem, held by A. Rosetti and others, appears unacceptable. But gennematically, the semi-consonants are characterised by particular gestures which will not justify their classification as vowels. Therefore the semi-consonants must be recognized as an intermediate category standing between the vowels and consonants » (p. 534).

[3] Dans notre mémoire Sur la théorie de la syllabe (troisième édition, dans nos Mélanges linguistiques, București, Univers, 1977, p. 15—55), p. 41: « nous dirons, pour conclure, que la syllabe est une structure et que la théorie de la syllabe doit être fondée sur l'acte articulatoire des organes de la parole et sur leur effet acoustique: le souffle d'air, sorti du larynx, sourd ou sonore, est transformé dans les cavités supralaryngiennes. Ce qui importe, c'est la présence de l'air (sonore ou non sonore) qui, comme nous l'avons vu, est indispensable à l'existence de la syllabe ».

[4] Notre mémoire cité dans RRL, XXV, n. 1, p. 42—48.

Cependant Awedyk ne fait aucune mention de son article A Contribution to the Theory of the Syllable (dans *Biuletyn Fonograficzny. Bulletin Phonographique*, XII, Poznań, 1971, p. 49—56), où il rejette notre définition de la syllabe, et il ne mentionne pas notre réplique [1], dont nous maintenons entièrement le bien-fondé.

(RRL, XXV, 6, 1980, p. 649)

SUR LA PALATALISATION DES LABIALES EN ROUMAIN

A. Avram, dans la Revue de linguistique romane (44, 1980, p 245——246) étudie un détail de la palatalisation des labiales dans les parlers roumains d'Olténie.

Ces parlers sont caractérisés, selon l'auteur, « par la soi-disant palatalisation des labiales ». Et il ajoute, en note: « on sait que ce n'est pas la labiale, mais le yod suivant qui devient une consonne palatale ».

Ce phénomène a été décrit d'une manière décisive par Al. Lambrior, dès 1877, dans un article publié dans Romania (VI, p. 443—446).

Lambrior a montré « que c'est bien l'*i* qui a dégagé la consonne palatale et non pas, comme on le dit ordinairement, la labiale qui s'est changée en palatale. Toutefois [ajoute-t-il avec raison], *on ne peut pas prétendre que la labiale n'ait eu aucune influence sur le durcissement de l'*i: *autrement, nous aurions eu la même palatale dans tous les cas* [nous soulignons, A.R.]. Cette différence ne peut être attribuée qu'à l'influence que chaque labiale a exercée sur la nature de la consonne nouvelle: celle-ci, en se dégageant du *yod*, s'est accommodée à la labiale précédente, devenant muette ou spirante, si la labiale était muette ou spirante, devenant sourde ou sonore, si la labiale était sourde ou sonore, de manière à former avec elle un groupe naturel, dont le premier élément devait ensuite tomber » (p. 445—446).

Il n'y a rien à ajouter à cette excellente description du phénomène de la palatalisation des labiales.

Voilà donc pourquoi, à la suite de la sonore *b*, le *y* s'est mué en *ǵ*, à la suite de la sourde *p*, *y* s'est mué en *ḱ*, etc.

Le phénomène du roumain, que nous venons d'examiner, est donc dénommé avec raison «*palatalisation des labiales*» (c'est ce que O. Nandriș, cité par Avram, p. 241, n. 1, a affirmé à son tour).

(RRL—CLTA, XVIII, 1, 1981, p. 3)

SUR LES CARACTÉRISTIQUES UNIVERSELLES DES VOYELLES DANS LES LANGUES NATURELLES

Eli Fischer-Jørgensen s'est attachée à établir les caractéristiques universelles des voyelles dans les langues naturelles [2].

Dans ce but, elle a eu recours à l'expérience avec des sujets parlant danois, qui, à l'audition des voyelles, les ont classées dans trois catégo-

[1] Dans *RRL*, XVII, 1972, p. 271; texte reproduit dans nos Mélanges linguistipues cités ci-dessus, p. 52—53.

[2] Eli Fischer-Jørgensen, On the Universal Character of Phonetic Symbolism, with Special Reference to Vowels, *Annual Report of the Institute of Phonetics, University of Copenhagen*, 12, 1978, p. 75—89.

ries: les voyelles *e*, ε, *a* appartiennent au ton haut (mince), tandis que *u*, *o* δ forment le ton bas (épais). *i* exprime ce qui est petit, jamais sombre[1].

Nous avons recommandé ce procédé en 1966[2].

Les voyelles antérieures sont claires (jaunes), les postérieures sombres (bleues).

De cette manière, on peut établir une classification universelle des voyelles.

La doctrine courante, fondée par Maurice Grammont[3], établit que la valeur expressive latente des sons dépend du sens du mot, qui réalise l'expressivité; ainsi les groupes *bl*, *fl* dans les vers de Victor Hugo, etc.[4]

(RRL, XXVI, 1, 1981, p. 3)

DESPRE ORIGINEA LUI -*Ă* ÎN FORMELE DE GERUNZIU ŞI DE PARTICIPIU ÎN LIMBA ROMÂNĂ

În expunerea noastră din 1937, *Sur l'origine de l'-ă au participe roumain* (în BL, V, p. 38—42, reprodusă în ML, p. 176—180), consacrată formelor de gerunziu şi de participiu trecut în -*ă* (*lucrîndă, lucrată*), am constatat că aceste fonetisme au fost semnalate pe întreg teritoriul dacoromânesc.

Forma în -*ă*, corespunzînd participiului latin în -*a*, deci feminin, este generalizată în graiurile dacoromâne, chiar cînd subiectul propoziţiei este de genul masculin, ceea ce probează că formele în -*ă* nu sînt simţite ca feminine, căci determinarea genului este de natură subiectivă. (La exemplele cunoscute, trebuie adăugate formele din limba vorbită (*au*) *venitără, au făcutără* etc., cu *ă* produs prin acelaşi proces, asupra cărora am atras atenţia în ML cit., p. 180, n. 1).

Rodica Orza, reluînd această problemă (CL, XXV (1980), p. 67—71), afirmă că există „serioase obiecţii" (p. 68) la explicarea de mai sus. „Unul şi acelaşi informator", arată autoarea, „va zice *am cîntat* şi *am fost cîntată*, dar niciodată nu va zice *bărbată*, pentru *bărbat*".

Astfel formulată obiecţia, ea nu ţine seamă de faptul că *bărbată* e imposibil în interiorul categoriei genului, pe cînd *am fost cîntată*, construcţie generalizată, există în realitate, pentru că e produsă în afara categoriei genului.

Faptul că formele în -*ă* sînt folosite şi atunci cînd subiectul propoziţiei este de genul masculin dovedeşte indiferenţa limbii la varietăţile de gen şi alcătuieşte cheia problemei.

Soluţia ei trebuie deci căutată pe alt plan, în afară de gen, fiind o particularitate din domeniul foneticii (v. utilizarea acestei particularităţi, în explicarea apariţiei lui -*ă* în unele cuvinte româneşti împrumutate din maghiară: Fr. Király, -*ă nemotivat de etimon*, LR, XXIX (1980), p. 231—234).

---

[1] *Op. cit.*, p. 77—79.

[2] Sur la valeur expressive des sons parlés (1966), dans nos *Études linguistiques*, The Hague, 1973, p. 84—85.

[3] M. Grammont, Onomatopées et mots expressifs, *Trentenaire de la Soc. pour l'Étude des Langues Romanes*, Montpellier, 1901, p. 265.

[4] Remarques sur l'emploi des onomatopées, 1963, dans notre recueil *Linguistica*, The Hague, 1965, p. 97.

Sextil Puşcariu (DR, IV (1927), p. 1359—1362) a crezut că folosirea formei în *-ă* echivalează cu o generalizare a genului feminin, cînd, de fapt, ivirea lui *-ă*, de natură pur fonetică, e cauzată de pronunţarea explozivă a consoanei finale, faptele desfăşurîndu-se, după cum am arătat mai sus, pe alt plan al construcţiei gramaticale decît pe planul genului gramatical.

Octombrie, 1981

SCL. XXXIII, 1982, p. *71*)

LE SORT DU LAT. *ī* ACCENTUÉ EN ROUMAIN

Sous le titre The Phonetic History of Stressed *ī* in Romanian, Rodney Sampson expose ici-même (p. 125 et s.) les états acutels de ce problème. *i*, enseigne-t-il, point final de l'évolution, a été précédé par la diphtongaison de l'*ī* latin en *ji*, suivi par sa monophtongaison.

En examinant à notre tour les faits, nous constatons que dans lat. *dĕus* > dr. *zeu* ou dans lat. *dīco* > dr. *zic*, par exemple, les voyelles prépalatales accentuées *e* ou *i* ont palatalisé la consonne précédente, suivie par la semi-voyelle *y*, issue de cet élément palatal.

Ensuite, la semi-voyelle *y* a formé diphtongue avec la voyelle suivante: *dĕus* > *d'ĕus*>*di̯eu* > dr. *dzeu*, *zeu*, *vīnum* > *v'inum* > dr. *vin* et, dans certains parlers, *yin* ou *ǵin*.

Les choses étant telles, les voyelles *ĕ* et *ī* n'ont donc pas été diphtonguées et, ensuite, monophtonguées; elles ont formé diphtongue avec l'élément palatal de la consonne précédente, qui a fourni la semi-voyelle, premier élément de la diphtongue [1].

(RRL, XXVI, 1981, p. 135)

SUR LA VALEUR DE LA LETTRE CYRILLIQUE ꙟ DANS LES TEXTES ROUMAINS ANCIENS

Tout a-t-il été dit sur la valeur de ꙟ dans les textes roumains anciens? Un examen d'ensemble des faits, tels qu'ils peuvent être réunis de nos jours, nous permettra de répondre à cette question.

La lettre cyrillique ꙟ est une modification graphique de la lettre ѫ (en transcription latine, *ǫ*, v. ci-dessus, p. 310), qui, dans l'alphabet cyrillique, notait une voyelle du type de la voyelle nasale du provençal: õ^n.

Dans les textes slavo-roumains des XIVe—XVe siècles, ѫ note la voyelle *ə*, passée ultérieurement à *y* (dans l'orthographe actuelle, *ă*, *î*). Ainsi, en Valachie *Dѫboviţă* (1413), *Dѫmboviţa* (1431) = *Dîmboviţa*, nom de rivière (la présence de *ɨ*, issu de *ə*, en Moldavie, est assurée par l'emploi de la lettre cyrillique ы pour noter cette voyelle, par ex. мы*nzaţi*, n. de l., Suceava, 1489, = *Mînzaţi*, car en russe, ы notait la voyelle *y*, qui corres-

[1] C'est la voie suivie par l'évolution du procès, indiqué par Roman Jakobson, dans *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*, 2, 1929, p. 22: «devant voyelle prépalatale, les consonnes se sont palatalisées: *t'i* > *t^{i}i te* > *t^{e}e*,» etc.).

pond approximativement à l'*î* du roumain, ci-dessus, p. 418. On peut relever, dans les textes roumains de cette époque, l'emploi fautif de ·ꙟ, à la place de ѫ, par ex. *no·ꙟdzeč* « quatre-vingt-dix », (notre éd. des *Lettres de Bistritza,* p. 65, 12).

L'emploi de ·ꙟ pour noter la nasalité de la voyelle précédente est une innovation attestée dans les traductions roumaines de livres religieux du XVIe siècle, provenant du nord de la Transylvanie. Cette innovation orthographique est due à une école située dans cette région. Car dans les textes des XIVe et XVe siècles, caractérisés par le rhotacisme de l'*-n-*, provenant de la Moldavie voisine, ·ꙟ n'est pas employé pour noter la nasalité. Des exemples tels que *Rumărula,* n. pr. = *Rumînul,* 1491, Vaslui, *Rugiră,* n. pr., 1495, Iași, = *rugină,* (ci-dessus, p. 422), le prouvent.

Voici un tableau de l'emploi de ·ꙟ, dans les premières traductions roumaines de textes religieux du XVIe siècle, provenant du nord de la Transylvanie. (Nous ne donnons qu'un nombre restreint d'exemples et d'un seul texte, CV = *Codicele Voronețean,* et ci-dessus, p. 474-476, pour une vue d'ensemble des exemples, recueillis dans les textes du XVIe siècle).

La notation de la nasalité de la voyelle précédente est, comme nous l'avons précisé ci-dessus, une innovation des textes du nord:

1)·ꙟ =*î (ĭ)* oral: ·ꙟ*l* (Prav. Lucaci, 228 r, 5) = *îl,* ·ꙟ*n* (CV, 21, 1) = *în.*

2)·ꙟ = *î̜n (î̜m),* avec *î (ĭ)* nasal: ·ꙟ*rălță* (CV, 121, 4) = *î̜rălță.*

3)·ꙟ = *n: di*·ꙟ (CV, 1, 8) = *din* (cf., dans un document de 1600, Valachie: *că*·ꙟ*du,* Dicționarul elementelor românești din doc. slavo-rom., 1374—1600, Buc., 1981, p. 45).

4) ·ꙟ = nasalité de la voyelle précédente: *bi*·ꙟ*re* (CV, 131, 3) = *bĩre* (=bine) *bu*·ꙟ*ru* (CV, 59, 11) = *bũru (= bun), pă*·ꙟ*ră* (CV, 3, 5) = *pînă, plă*·ꙟ*ngere,* (CV, 23, 13) = *plîngere*).

5) ·ꙟ = *m: u*·ꙟ*bra=umbra* (CV, 113, 7—8).

6) ·ꙟ =*ń: spu*·ꙟ*iu* (CV, 79, 1) = *spuńu (= spui).*

Commentaire (point 4, ci-dessus):

en roumain, *n* intervocalique a fermé le timbre de la voyelle précédente (ex. lat. *bene* > dr. *bine*), et lui a communiqué une nuance nasale, que les usagers du roumain ne remarquent pas, mais à laquelle une oreille étrangère est sensible (Alf Lombard, v. ci-dessus, p. 228). Cette nuance nasale de la voyelle est perçue, de nos jours, dans le nord du domaine dacoroumain (Oaș, Maramureș, v. ci-dessus, p. 227—229), et les Monts Apuseni (Transylvanie), là où le rhotacisme de l'*-n-* persiste encore de nos jours. Ainsi, dans cette région, une enquête sur les lieux nous a permis de recueillir en 1933 (nos ML, p. 199—208) des prononciations de l'*n* spirant ou de *r* nasalisé (issu de *-n-*) dans le parler des sujets âgés (70 ans) ou jeunes (12 ans): *găinrĭ* (= *găini* « des poules »), *bunră* (= *bună* « bonne »), mais aussi *bură, čire* (= *cine*), etc., faits de nasalisation et de rhotacisme qui sont pareils à ceux du XVIe siècle provenant du nord de la Transylvanie et du Maramureș (nos ML, cit.).

Aux matériaux réunis ci-dessus, il convient d'ajouter l'absence de notation de l'*-n-* (notation zéro), qui a été relevée dans l'ensemble des textes du XVIe siècle, par ex. *ascus* (CV, 148, 10) = *ascuns* « caché », *u leu* (CV, 163, 13) = *un leu* « un lion » etc.

La nasalité n'est pas un son, mais une nuance accompagnant une émission vocalique. Dès lors, l'indication de la nuance nasale pouvait manquer, sans pour celà altérer la matière de la consonne précédente.

Notre examen a mis en relief le rôle d'indicateur de la nasalité de la lettre ꙩ, dans les textes dacoroumains du nord, innovation nécessaire pour indiquer une particularité phonétique absente dans les parlers dacoroumains méridionaux (Olténie, Valachie, centre et sud de la Transylvanie). (Par suite, il n'y a pas lieu d'examiner ici l'emploi ultérieur de ꙩ dans les textes de Coresi et autres, du sud de la Transylvanie, car ils sont postérieurs aux faits du nord du domaine qui ont fait l'objet des présentes recherches.)

(RRL, XXVII, 2, 1982, p. 141—142)

ALBANO-ROMANICA

alb. *mbret*, dr. *împărat*, *părat*: lat. *imperator*

Le lat. *imperator* « empereur » a disparu dans la Romania Occidentale (fr. *empereor*, 1080, est un emprunt au latin, après le couronnement de Charlemagne: Bloch-Wartburg, Dict. étym. fr., I, 1932, p. 251), et ne s'est conservé qu'en albanais: alb. *mbret* « roi, monarque, souverain » et en roumain: dr. *împărat* (et *părat*) « empereur » (et « Dieu », dans les textes religieux, ainsi Ps. de Scheia, XVIe s.: e eu pusu sămtu *împărat* de la densu, éd. Candrea, II, p. 2, 14; Bible lat., ps. 2, 6: ego autem constitutus sum *rex* ab eo; Pușcariu, Jb. de Weigand, XI, 1904, p. 43; Id., Lb. română, I, Buc., 1940, p. 264).

En roumain, comme en albanais, le terme comporte à l'initiale une occlusive labiale nasalisée, syllabique *(m)*: alb. *mbret*, dr. *mpărat* et *părat*, par suppression de l'*m*, en position faible. (Dans les textes du XVIe siècle, cette suppression est de règle: *bătrîni*, *cunğura*, *dupleca*, *neca*, *tîmpla*, *tocmi*, etc. = *îmbătrîni*, etc., v. les exemples donnés par Candrea, éd. du Ps. de Scheia, I, p. CXCVIII).

La forme courte est rarement employée dans les textes des XVIe et XVIIe siècles; ainsi, dans la chronique de Moxa (1620): rădicară *un părat* (CB, I, p. 379), ou dans un texte de 1598—1599 (instructions du Cardinal Báthory): au trimes Batăr Andrias la *păratul* turcesc pentru pace (Doc. Hurmuzaki, III, Buc., 1880, p. 322).

Selon Arnim Hetzer (Zs. f. Balk., XVI, 1980, p. 47 n.), alb. *mbret* poserait des difficultés, lat. *imperatore(m)* aurait dû donner en albanais **mbërdur* et **imperat* en roumain, car l'Umlaut *a* > *e* ne peut pas être expliqué.

Mais l'examen des faits ne confirme pas ce point de vue.

L'*e* inaccentué de lat. *impe(rator)* a été éliminé, en albanais, cf. alb. *fshat* < lat. *fossatum*, alb. *fruer* < lat. *febrarius*, alb. *prind* < lat. *parentem*, etc.

Ensuite, la sonorisation de l'occlusive sourde (*p* > *b*) est de règle en albanais: alb. *kendoj* < lat. *cantare*, etc.

Enfin l'*a* de lat. *imperator*, auquel correspond en albanais un *e (mbret)*, est un traitement récent: à l'*a* de **mbrat* correspond, de nos jours, un *e*, dû à l'influence du pluriel en *e* sur le singulier: cf. alb. *kunet*, pluriel de *kunat* « Schwager », *net* « nächte », pluriel de *natë* (v. N. Jokl, Griechisch-albanische Studien, Festschrift Kretschmer, 1926, p. 92—93).

De cette manière, l'étymologie de alb. *mbret* < lat. *imperator* est assurée.

(RRL, XXVII, 1982, p. 495)

LE ROUMAIN POSSÈDE-T-IL DES VOYELLES NASALES?

L'exposé de Adela-Mira Tănase, publié dans *RRL, XXIX*, 2, 1984 (p. 139—146), concernant l'existence des voyelles nasales en roumain, prête à discussion. Car le roumain ne possède pas, comme le français, des voyelles nasales, mais seulement des voyelles nasalisées. Un Roumain prononce la voyelle nasalisée du français *entrez (ãtré)*, *ãntré*, avec une voyelle nasalisée suivie de *n*, du même type que les voyelles nasalisées du provençal.

Le mémoire de E. Petrovici, sur la nasalité en roumain, que l'auteur a consulté, notre compte rendu de cet ouvrage (Bulletin linguistique, I, 1933, p. 116 s.) et l'ouvrage de Alf Lombard (La prononciation du roumain, Uppsala, 1935) donnent une description très claire de la nasalité en roumain.

Les résultats auxquels est arrivé E. Petrovici, concernant la différence entre les nasales françaises et les nasales roumaines sont décisifs. « Les voyelles nasales françaises ont absorbé les consonnes nasales suivantes », nous dit-il, « ce qui n'est pas le cas pour celles du roumain » (p. 83).

Lombard (p. 133—134), après avoir décrit les voyelles nasales du français, qui « forment un groupe bien marqué, comprenant quatre sons, ni plus, ni moins, dont les sujets parlants ont bonne conscience »; « rien de tout cela » en roumain, ajoute-t-il, où « toutes les voyelles de la langue ont des nasales correspondantes; mais ces nasales ne constituent pas un ensemble, opposé aux autres, et les sujets parlants n'ont pas consience de leur existence ». Dans un groupe voyelle+consonne, « la consonne nasale elle-même se fait entendre d'ordinaire assez nettement » (p. 135).

Les graphies des textes roumains du XVIe siècle, d'une part, les notations des dialectologues, de nos jours, d'autre part, attestent l'existence des voyelles nasalisées. Au XVIe siècle, une lettre spéciale de l'alphabet cyrillique signalait ce phénomène (v. nos remarques dans RRL, XXVII, 1982, p. 141—142). L'absence de la notation de la consonne nasale, hier et aujourd'hui, ne confirme donc pas l'existence d'une voyelle nasale, proprement dite, mais signale seulement la nasalisation de la voyelle précédente. Comme nous le disions dans *op. cit.*, p. 142 « la nasalité n'est pas un son, mais une nuance accompagnant une emission vocalique. Dès lors, l'indication de la nuance nasale pouvait manquer, sans pour cela altérer la matière de la consonne ».

Nous dirons, pour conclure, que le roumain possède des voyelles nasalisées, mais pas de voyelles nasales.

(RRL, XXIX, 1984, p. 147)

SUR LA VOYELLE SUPPLÉMENTAIRE EN FIN DE MOT EN ROUMAIN

La lecture du deuxième volume de Sextil Pușcariu, consacré aux traits caractéristiques de la phonétique et de la phonologie du roumain (*Limba română*, vol. II, *Rostirea*, Ed. Academiei R. P. Române, București, 1959, récemment publié) nous fournit l'occasion de revenir sur le problème des sons supplémentaires qui se trouvent en fin de mot en roumain [1].

---

[1] V. nos exposés d' ensemble, ci-dessus, p. 639—660, et dans nos *Mélanges linguistiques*, 1977, p. 53—54 et 82—87.

L'explication de la présence de ces voyelles supplémentaires en fin de mot a fait couler beaucoup d'encre, car on n'a pas tenu compte de l'enseignement de la linguistique générale, et on a confondu deux faits d'origine différente: d'une part la notation des sons dans les textes écrits, enseignée par une orthographe imposée par l'usage, et, d'autre part, la notation des sons de la voix parlée par un tiers, selon l'impression provoquée sur l'auditeur par le message de l'émetteur (v. nos *Mélanges linguistique*, p. 87).

Il nous a donc semblé utile d'exprimer à nouveau notre point de vue sur ce sujet.

S. Puşcariu signale l'existence d'un *-u* atone après l'émission de *p* dans *cap* «tête», et aussi l'existence d'autres timbres vocaliques, dans cette position: *ə, ǐ* (op. cit., p. 57), en differents points du territoire des parlers dacoroumains (cf. cartes d'ensemble 11, 12 et 13: *cap, om* «homme», *văr* «cousin», reproduites dans l'annexe de l'ouvrage et fondées sur l'enquête effectuée pour l'*ALR*). Cet *-u* serait, selon Puşcariu, le continuateur direct de l'*u* de mots latins tels que *lupus* etc. Pour notre part, nous avons expliqué le phénomène par le traitement explosif des occlusives en fin de mot. Mais, selon Puşcariu, la présence de l'*u* aussi à la suite de consonnes continues, privées d'explosion, resterait inexpliquée.

Cette objection a déjá été émise par E. Vasiliu. Nous l'avons écartée, parce que la voyelle de timbre *ə* a été signalée aussi à la détente d'un *s* (*Etudes linguistiques*, p. 232).

Enfin, rappelons les objections fondamentales à l'explication du maintien de l'*-u* latin en fin de mot, que nous avons formulées dans une étude antérieure, à savoir:

1. *-u* est noté dans les textes roumains du XVIe siècle, dans des mots où il n'est pas étymologique, par ex. dans *abur, alean, duh, eres, gînd, kip, oraş* etc. (ci-dessus, p. 642), ce qui démontre que c'est une voyelle imposée par l'orthographe.

2. *-u* est noté dans des textes écrits de nos jours par des demi-lettrés, par ex.: sînt *sănătosu;* care sănătate *dorescu* şi ţie; ie *bunu* dumnezeu (*Mélanges linguistiques* p. 85).

3. Il y a aussi d'autres timbres vocaliques en fin de mot, qui ont été signalés dans la langue parlée: ə,ǐet qui ne peuvent remonter à un *-u* latin.

4. Dans le village de Drăguş (d. Braşov), *-u* n'est pas attesté de nos jours dans le parler de la génération ancienne, mais on le rencontre dans le parler de la génération moyenne (30—40 ans), chez des adultes et chez des enfants (ci-dessus, p. 644), ce qui prouve que cet *-u* ne peut pas provenir du latin.

5. Enfin, comme nous l'écrivions en 1968, on ne peut pas parler de la conservation de l'*-u* dans une aire qu'il faudrait supposer n'avoir pas subi de changements depuis l'époque du latin jusqu'à nos jours, mais dans laquelle, au contraire, ont eu lieu de fréquentes migrations de la population.

La postulation d'une pareille thèse est suffisante pour rendre évidente son absurdité (*Etudes linguistiques* p. 228—230); l'ensemble du problème est traité ci-dessus, p. 639—660.

En définitive, vu l'état actuel de nos connaissances, il semble que notre explication sur la présence d'une voyelle supplémentaire en fin de mot dans le roumain parlé, répond d'une manière plausible à toutes les objections émises jusqu'à ce jour.

Festchrift für Johannes Hubschmid Zum 65. Geburtstag. Herausgegeben von Otto Winkelmann und Maria Braisch. Separatum, 1982, Francke Verlag. Bern und München Beiträge zur allgemeinen, indogermanischen und romanischen Sprachwissenschaft.

POÉTIQUE

ANALYSE DU POÈME SARA PE DEAL de MIHAIL EMINESCU

Le poème *Sara pe deal* (« le soir sur la colline ») de Mihail Eminescu a attiré l'attention des critiques littéraires les plus compétents, qui l'ont classé parmi les chefs-d'œuvres du poète [1].

Voici le texte du poème, tel qu'il figure dans l'édition critique de Perpessicius :

1 Sara pe deal buciumul sună cu jale,
2 Turmele-l urc, stele le scapără-n cale,
3 Apele plîng, clar izvorînd în fîntîne;
4 Sub un salcîm, dragă, m-aştepţi tu pe mine.

5 Luna pe cer trece-aşa sfîntă şi clară,
6 Ochii tăi mari caută-n frunza cea rară,
7 Stelele nasc umezi pe bolta senină,
8 Pieptul de dor, fruntea de gînduri ţi-e plină.

9 Nourii curg, raze-a lor şiruri despică,
10 Streşine vechi casele-n lună ridică,
11 Scîrţie-n vînt cumpăna de la fîntînă,
12 Valea-i în fum, fluiere murmură-n stînă.

13 Şi osteniţi oameni cu coasa-n spinare
14 Vin de la cîmp; toaca răsună mai tare,
15 Clopotul vechi împle cu glasul lui sara,
16 Sufletul meu arde-n iubire ca para.

17 Ah! în curînd satul în vale-amuţeşte;
18 Ah! în curînd pasu-mi spre tine grăbeşte;
19 Lîngă salcîm sta-vom noi noaptea întreagă,
20 Ore întregi spune-ţi-voi cît îmi eşti dragă.

21 Ne-om răzima capetele-unul de altul,
22 Şi surîzînd vom adormi sub înaltul,
23 Vechiul salcîm. — Astfel de noapte bogată,
24 Cine pe ea n-ar da viaţa lui toată?

---

[1] V. l'exposé de Perpessicius, dans son édition critique, p. 296 et s. (M. Eminescu, *Opere*, III, Bucureşti, 1944).

On a relevé l'aura qui baigne le poème d'un bout à l'autre, et la fine mélancolie qui se dégage au fur et à mesure de la poursuite des strophes [1].

Publié en 1885, peu avant la mort du poète, la composition du poème date cependant des premières années de sa jeunesse (1871—1872).

Le sujet du poème est l'attente de la bien-aimée, au crépuscule, dans les environs d'un village, baigné dans une atmosphère mystérieuse.

La nature est associée aux états d'âme des amants et à la progression de l'événement, pour aboutir à la rencontre et à la réunion des amants.

Voici une présentation du poème, qui suit de près le texte original.

La scène se passe à la tombée de la nuit, dans un village de collines.

Tableau I: les troupeaux de moutons gravissent la pente. On entend la trompette des bergers et le bruit des eaux.
La belle attend son aimé à l'ombre d'un acacia [2].

Tableau II: la lune paraît et les étoiles brillent au ciel.
Le cœur du héros est rempli d'amour.

Tableau III: les nuages s'éparpillent, la lune éclaire, les toits recouverts de bardeaux, le levier du puits grince, la vallée se remplit de fumée, le son des flûtes des bergers résonne dans les étables.

Tableau IV: les hommes fatigués du labeur quotidien rentrent des champs, la faux sur l'épaule. Le son de l'angélus s'entend de plus en plus fort, les cloches de l'église se sont mises en branle.

Le cœur du héros brûle de désir.

Tableau V: bientôt tous les bruits du village cessent. Les amants se réunissent à l'ombre d'un acacia.

Déclarations d'amour du héros.

Tableau VI: les amants s'endorment côte à côte, sous un dôme de verdure.
Une pareille nuit vaut bien le don de notre propre vie.

Dans chaque strophe de 4 vers, la description de la nature occupe les trois premiers vers, et l'action des amants le dernier, qui rime avec le vers précédent: a a b b.

L'acacia joue un rôle dominant. Il est évoqué trois fois, au cours du poème, et sa présence constitue un but pour les deux amants, car ils comptent passer la nuit à son ombre.

Entre le désir de se voir réunis et sa réalisation, se place le jeu du hasard. Attente angoissée.

---

[1] « poème écrit sous le signe de la suprême euphorie » (Perpessicius, M. Eminescu, *op. cit.*, p. 297, n. 1).

[2] Il semble que Eminescu ait eu l'intention de substituer à l'acacia le tilleul, qui est son arbre préféré. V. M. Eminescu, *op. cit.*, p. 300, n. 28; A. Guillermou, *La genèse intérieure des poésies d'Eminescu*, Paris, 1963, p. 423, n 1.

Au cours du déroulement de la narration, le verbe est employé à l'indicatif présent et au futur, là où le héros exprime son désir d'être réuni à la bien-aimée et où il détaille son emploi du temps. Le vers final exprime au futur l'enthousiasme pour une pareille nuit d'amour.

Le poème est écrit en dodécasyllabes, avec emplacement variable de la césure, ce qui confère au poème une remarquable originalité [1].

Ainsi :

1. Césure après la 7e syllabe: dix vers, à savoir 1, 5—6, 9—12, 19—20, 23.

Exemple:

Sa - ra - pe - deal - bu - ciu - mul / su - nă - cu - ja - le.
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Ces vers sont consacrés à la description de la nature; les vers 1 —20 et 23 évoquent l'endroit où les amants se rencontreront, au milieu de la nature.

2. Dodécasyllabe avec césure après la 6e syllabe: 9 vers, à savoir: 2, 4, 7—8, 13—16, 24.

Exemple:

Sub - un - sal - cîm - dra - gă / m-aș-tepți - tu - pe - mi - ne.
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Description de la nature, associée à l'état d'âme des amants, mouvements des villageois qui regagnent leurs foyers, après une journée de travail aux champs.

3. Dodécasyllabe d'une facture particulière: 4, 4, 4, seulement dans 3 vers: 3, 21—22, avec césure après la 4e syllabe.

Exemple:

A - pe - le - plîng / clar - iz - vo - rînd - în - fîn - tî - ne.
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Description de la nature; appréciation enthousiaste d'une telle nuit d'amour.

Les rythmes employés dans ce poème ne sont pas isolés dans la littérature roumaine. On les retrouve dans la poésie populaire et dans la littérature religieuse et laïque, à partir du XVIIe siècle [2].

Leur combinaison appartient à Eminescu. Les vers 3 et 21—22 possèdent une étrange originalité.

Mélanges offerts à Carl Théodore Gossen, Bern, Francke Verlag, Liège, Marche Romane, 1976, p. 765—768

[1] L. Gáldi, *Stilul poetic al lui Mihai Eminescu,* București, 1964, p. 381 et s.

[2] Gáldi, *op. cit.,* p.383.

ROUMAIN-ALBANAIS

THRACE, DACO-MOESIEN, ILLYRIEN, ROUMAIN ET ALBANAIS. QUELQUES PRÉCISIONS

(RÉSUMÉ)

L'auteur se propose de préciser l'origine des éléments de vocabulaire communs au roumain et à l'albanais.

Il est possible aujourd'hui, en se fondant sur les matériaux existants, de retenir pour l'étude quelques mots d'origine thrace certaine, attestés en roumain et en albanais. On peut, par conséquent, en déduire, par hypothèse, que les autres termes communs au roumain et à l'albanais appartiennent au thrace. L'albanais, que l'on explique aujourd'hui par l'illyrien, s'est développé sur un territoire où l'on parlait le thrace.

Nous nous proposons d'examiner ici les éléments de vocabulaire que le roumain et l'albanais possèdent en commun, et qui sont susceptibles de nous éclairer sur les rapports entre ces deux langues, à l'époque la plus ancienne.

Nous sommes donc obligés d'administrer la preuve que les éléments que le roumain et l'albanais possèdent en commun, appartiennent à telle langue parlée dans l'antiquité dans la Péninsule des Balkans et dans les provinces danubiennes.

Nous laisserons par conséquent de côté les éléments attestés dans une seule langue, et qui ont été choisis en vertu de l'impression que ces termes sont anciens, sans en apporter la preuve.

Il est temps, en effet, de déblayer le terrain, afin de faire place nette, et d'abandonner les vaines hypothèses qui encombrent inutilement la recherche.[1]

Notre but est de voir si l'on peut délimiter la proportion des éléments de vocabulaire communs au roumain et à l'albanais, et d'en tirer une conclusion valable pour l'origine de ces éléments.

Il convient donc de fonder notre recherche sur des éléments appartenant à une des langues parlées dans l'antiquité dans des régions où le roumain et l'albanais les ont remplacées et qui présentent la garantie nécessaire d'appartenir à l'une de ces langues.

---

[1] V. là-dessus nos remarques, *El*, p. 55–58.

Les éléments communs au roumain et à l'albanais dans le domaine de la phonétique, de la morphologie et de la syntaxe sont hors de cause, car ils ne posent pas les mêmes problèmes que les éléments de vocabulaire (ci-dessus, p. 225 et s.).

Le problème des rapports du roumain et de l'albanais avec les langues parlées anciennement dans la Péninsule Balkanique a été maintes fois évoqué, à partir de la première moitié du XIX-e siècle et jusqu'à nos jours (ci-dessus, p. 189 et s.).

Le problème a été posé d'une manière juste par Alexandre Philippide [1].

La comparaison entre les éléments de vocabulaire du roumain et de l'albanais démontre que le terme roumain n'est pas emprunté à l'albanais, et vice-versa, que les correspondances phonétiques entre les mots albanais et les mots roumains ne coïncident pas.

(La comparaison sera faite, dans la mesure du possible, entre les formes le plus anciennement attestées, du roumain et de l'albanais.)

Il faut donc en conclure que les termes du roumain et de l'albanais ont une origine commune et qu'ils ont été traités dans chaque langue selon les lois de développement caractéristiques de la langue respective (v.ci-dessus, p. 241 et s., *TILR*, II, p. 327 et s.).

Le thrace et l'illyrien étaient des langues entièrement différentes. (V. Georgiev, *Ling. balk.*, VI, 1963, p. 71).

Dans l'état actuel de nos connaissances, on peut affirmer que le thrace était parlé dans la région moravo-pontique et l'illyrien dans la région moravo-adriatique.

Vladimir Georgiev, en se fondant sur la répartition des noms de localités en *-dava* (*Capidava* etc.), attestés au nord du Danube, tandis que les noms en *-para* (*Dardapara*) forment la majorité au sud du Danube (mais où l'on retrouve aussi des noms en *-dava*), considère que le daco-moesien était parlé au nord du Danube et le thrace au sud de ce fleuve [2].

Cependant Strabon affirme que le dace (ou gète) est du thrace et que les Daces (ou Gètes) parlaient la même langue (Strabon, VII, 3, 13; *IR*, p. 257 et s.). V. Georgiev (*RRL*, X. 465, p. 75—80) conteste l'autorité de Strabon en cette matière, mais ses arguments n'emportent pas la conviction. Ajoutons que le critère des noms de lieu n'est pas suffisant pour poser l'existence de deux langues voisines. Il est plus probable que le thrace avait des variétés dialectales, qui pourraient rendre compte des faits que nous venons d'examiner (ci—dessus, p. 205; J. Gjinari, *Ling. balk.*, IX, 1972, p. 145).

Comme nous l'avons indiqué ci-dessus, nous retiendrons pour notre examen seulement les mots du roumain et de l'albanais qui ont un prototype certain en thrace.

Voici l'énumération de ces mots (l'information détaillée est donnée ci-dessus, p. 241 et s. et *TILR* II, p. 327 et s.).

---

[2] *Originea Românilor*, II, Iași, 1927, p. 571 et. s.

[3] Vladimir Georgiev, *Introduzione alla storia delle lingue indoeuropee*, Roma, 1966, la carte p. 136—137 et l'exposé, p. 139 et s.; Id., Thrace et illyrien, *Ling. balk.*, VI, 1963, p. 71—74.

dr. *argea* s.f. „sous-sol pour le tissage du lin, voûte d'une cave", alb. (g.) *ragal* „Hütte", macéd. (Suidas) „Badehütte" (ci-dessus, p. 244 ; *TILR*, 328).

dr. *Buzău* nom de rivière au n. du Danube, *Μουσέος*, *Μπονοέος* et les n. de pers. thraces *Βύζοsς*, *Βύζογς*, *Βὺζέος* (ci-dessus, p. 210—211, Poghirc, *Ling. balk.*, VI, 1963, p. 97, 100).

dr. *Carpați* n. top. « les monts Carpathes », thr. *Καρπάτης* (ὄρος), alb. *karpë* « roche, rocher », *Κάρποί* „nom d'une tribu dans le nord de la Thrace" (Detschew, p. 230 ; ci-dessus, p. 209).

-isk-, dr. *-esc*, suffixe pour dériver des adjectifs à partir de noms ;

bărbătesc, *omenesc* etc., *-isk-*, en thrace, ajouté aux noms de localités et aux noms propres, dérive des adjectifs, comme en roumain : *Ciniscus*, n. de village, *Coriscus*, n. pr. masc., *daciscus* „dace" : *in* expeditione *dacisca* (inscription, ci-dessus, p. 209—210).

Maluensis (Dacia~), nom de la Dacie, d'après la localité *Maluese*, cf. *Maluntum* (sud de l'Ilyrie), dr. *mal* « bord escarpé, berge, rive d'un fleuve, rivage de la mer», alb. *mal* «Berg, Gebirge» (ci-dessus, p. 207—208 ; *TILR*, 331). Le terme est donc attesté en thrace et dans la région de langue illyrienne.

dr. *mazăre* s.f. « pois, petit pois » (bot.), alb. *modhullë* s.f. « Erbse ». Dace *μίζηλα* « Thymian » (Dioscoride ; ci-dessus, p. 251—252 ; *TILR*, 332).

Notre examen s'arrête là. Il nous a fourni la preuve que le roumain e l'albanais possèdent des éléments de vocabularire qui remontent au thrace (ci-dessus, p. 205) [1].

On peut donc avancer l'hypothèse que les autres mots, qui en roumain ont un pendant en albanais, sont d'origine thrace (voir leur énumération ci-dessus, p. 244 et s., *TILR*, II, 327 et s.).

Notre exposé aboutit à la conclusion que le roumain ne possède pas d'éléments de vocabulaire d'origine illyrienne.

En échange, l'albanais, considéré comme descendant de l'illyrien, possède un fond de vocabulaire qui s'explique effectivement par l'illyrien [2] (le messapien et le vénète sont hors de propos, car il a été prouvé qu'ils n'appartiennent pas à l'illyrien) [3].

La présence des éléments d'origine thrace en albanais, que l'albanais possède en commun avec le roumain, s'explique donc par le développement de l'albanais, sur un territoire où se parlait le thrace.

---

[1] V. l'énumération des mots albanais qui s'expliquent par le thrace dans D. Detschew, *Charakteristik der thrakischen Sprache*, Sofia, 1952, p. 109—110.

[2] E. Çabej, *Les Illyriens et la genèse des Albanais*, Tirana, 1971, p. 41—52 ; Jorgji Gjinari, De la continuation de l'illyrien en albanais, *St. alb.*, IX, 1972, p. 143—154 ; Mahir Domi, *St. alb.*, X, 1973, p. 127—135 ; W. Cimochkowski, Die Sprachliche Stellung des Balkanillyrischen, *St. alb.*, X, 1973, p. 137—153 ; Carlo de Simone, *St. alb.*, X, 1973, p. 155—159.

[3] La parenté du messapien et de l'illyrien, fondée sur des noms propres, est douteuse : O. Parlangèli, *Studi messapici*, Milano, 1960, p. 13—15 ; Edg. Polomé, The Position of Illyrian and Venetik, dans *Ancient Indo-European Dialects*, ed by H. Birnbaum and Jan Puhvel, Los Angeles, 1966, p. 59—76 ; G. B. Pellegrini — A. L. Prosdocimi, *La lingua venetica* ; II, *Studi* a cura di A. L. Prosdocimi, Padova, 1967, p. 250—259.

Dans l'état actuel de nos connaissances, il est impossible de pousser plus loin nos précisions, dans l'absence d'éléments de la morphologie du thrace et de l'illyrien, seuls en état de donner des renseignements décisifs sur la structure grammaticale de ces langues.

L'albanais occupait son territoire actuel (son extension jusqu'à la mer est controversée [1]), mais aussi au nord des frontières de la République Populaire d'Albanie de nos jours, dans la région du Mati (centre du territoire albanais, *ML*, p. 344—345).

Le contact avec les ancêtres des Roumains s'est fait sur un vaste territoire, occupé par des populations qui se mouvaient dans les régions où ces masses, plus tard romanisées, ont laissé des traces de leur présence dans la toponymie locale: *Stari Vlah* (au sud-est de Sarajevo), *Romanja* (à l'est de Sarajevo), dans la *Metohija* (région de Prizren), au XII-e siècle.

Cette population est connue sous des noms différents: *Vlahos* en néo-grec, *rrëmër* en albanais, terme qui plus tard dénomme le « pâtre nomade ».

Voici la description sommaire de ce territoire: bassin ouest de la Drina, sud de Skopje, sud-ouest de la Bulgarie, territoire limitrophe du Danube, jusqu'à la mer, et au nord du Danube, le Banat, la région romanisée de la Transylvanie et de l'Olténie, c'est à dire les provinces romanisées de la Mœsie Supérieure et Inférieure, de la Dacie et de la Pannonie Inférieure (ci-dessus, p. 199—200).

Ainsi le roumain possède en commun avec l'albanais des éléments de vocabulaire qui s'expliquent par le thrace. L'albanais, représentant actuel de l'illyrien, a acquis à une époque ancienne des éléments de vocabulaire d'origine thrace, dans les régions de langue thrace où il s'est trouvé en contact avec les ancêtres des Roumains.

ABRÉVIATIONS

Bollet. Atl, ling. med. = *Bolletino dell'Atlante linguistico mediterraneo*, Firenze.
Detschew = Dimiter Detschew, *Die thrakischen Sprachreste* Wien, 1957.
EL = A. Rosetti; *Études linguistiques*, The Hague, 1973.
St. Alb. = *Studia Albanica*, Tirana.

(Ling. balk., XX. (1977), 1—2, p. 79—82)

« ZIELE UND WEGE DER BALKANLINGUISTIK»

Freie Universität Berlin, 2—6 märz 1981

Les séances de ce « Colloque », qui a réuni une série de savants réputés d'Europe et des États-Unis d'Amérique, se sont déroulées dans le local de la « Freie Universität Berlin », sous la direction du prof. dr. Norbert Reiter, organisateur de la réunion.

L'importance du colloque réside dans la confirmation des thèses connues, concernant l'« union linguistique balkanique ».

---

[1] V. Detschew, l.c.; Manlio Cortelazzo, *Bollet. Atl. ling. med.*, 8—9, p. 260—261; C. Tagliavini, *op. cit.*, 10—12, 1970, p. 39—42; E. Çabej maintient son point de vue sur l'ancien habitat maritime des Albanais. *VII Congresso intern. di. Sc. onomastiche*, 1961, p. 241—251; *St. alb.*, VI, 1969, p. 141—142; IX, 1972, p. 119—151.

Il y a lieu de considérer plusieurs unités: albanais et roumain, unité fondée sur la présence d'éléments en commun de la langue thrace dans les deux langues (ci-dessus, p. 733 et s.).

Le rôle du grec et du latin, dans la Péninsule Balkanique, pendant l'antiquité, est exposé par Johannes Kramer: Der Kaiserzeitliche griechische-lateinische Sprachbund.

Dans sa communication Hierarchies in Sprachbund Rules (v. aussi Id., Current Tasks in Grammar and Phonology, RRL, XX, 1975, p. 93 — — 103), Eric P. Hamp (Chicago) a examiné quelques faits de vocabulaire caractéristiques du roumain: éléments pré-helléniques (dr. *broască*), termes signalés dans la Dacie (dr. *codru, strungă, vatră*), emprunts au grec dans la Dacie, enfin mots communs à l'albanais et au roumain (dr. *ceafă, cioară, țep*).

Les traits caractéristiques des langues de l'union linguistique balkanique sont énumérés par:

Petya Assenova (Sofia): Les principales périodes du développement de la linguistique balkanique; Henrik Birnbaum (Univ. of California): Tiefen- und Oberflächenstrukturen balkanlinguistischen Erscheinungen; Victor A. Friedman (Univ. of North Carolina, Chapel Hill): Grammatical Categories and a Comparative Balkan Grammar; Ivan Pudić (Belgrade): Die Frage des Adstrats in den Balkansprachen; Alexander Ronelle (Univ. of California, Berkeley): On the Definition of Sprachbund Boundaries: the place of Balkan Slavic; H. W. Schaller (München): Neue Überlegungen zum Begriff des Sprachbundes und seiner Anwendung auf die Balkansprachen; Klaus Steinke (Heidelberg): Diachronie und Synchronie in der Balkanlinguistik; Manfred Trummer (Graz): Südslavische Sprachgeographie und Balkanlinguistik.

Norbert Reiter (Berlin): Versuch einer vergleichenden Grammatik der Balkansprachen et Rupprecht Rohr: Zum Problem des semantischen Feldes in der etymologischen Forschung; Zusammenfassung, font appel à la sémantique pour établir les caractères que certaines langues du monde ont en commun. Mais ce critère est impuissant à fonder une unité de caractère balkanique, à l'exclusion des données géographiques.

Les emprunts au turc sont étudiés dans les communications suivantes: G. Hazai (Budapest): Die Balkanologie braucht einen neuen Miklosich; Karl H. Menges (Vienne): Türkisches Sprachgut im Süd-slavischen; methodisches zu seiner Behandlung; Andreas Tietze (Vienne): Die Probleme der Turzismenforschung.

Le plus grand nombre des emprunts au turc se retrouve en bulgare. Pour le roumain, il convient de rappeler l'ouvrage considérable de Lazăr Șăineanu, *Influența orientală asupra limbii și culturii române*, 3 vol., București, 1900, qui a fait date, à son époque, et, de nos jours, les contributions de V. Drimba sur les emprunts au coman (indications dans *Current Trends in Romanian Linguistics*, Bucarest, 1978, p. 486—487).

Nullo Minissi (Naples): Zum Bau der Balkansprachen. Eine einheitliche Erhklärung der balkansprachlischen Entwicklung in Licht der neohistorischen Sprachwissenschaft.

J. Feuillet (Nantes): Methodologische Probleme des Aspects.

Mais plus que les faits de langue, ce sont les ressemblances ou les identités dans la terminologie de la vie en société et de ses créations matérielles (habitations, outils, agriculture, vie pastorale, industrie, etc.) et spirituelles (folklore, rituels, cérémonies, naissances, mariage, mort) ce tout qui forme une

masse de faits puissamment convaincants, et qui s'expliquent par la vie en commun des peuples balkaniques, au cours des siècles.

Nous nous contentons, à cet égard d'envoyer le lecteur aux ouvrages de Franz Baron Nopcsa, *Albanien, Bauten, Trachten und Geräte Nord-Albaniens*, Berlin-Leipzig, 1925; Christo Vakarelski, *Die bulgarischen wandernden Hirtenhütten, Acta ethnographica Academiae Sc. Hungaricae*, V, 1956, p. 1—82, VI, p. 1—40, et Zamfira Mihail, *Terminologia portului popular românesc, în perspectiva etnolingvistică comparată sud-est europeană*, București, 1978.

Rappelons, enfin, que l'enquête poursuivie pendant plusieurs années, par les équipes spécialisées de l' Institut d'Ethnologie et de Dialectologie de Bucarest, en vue de la publication de l'*Atlas ethnographique de la Roumanie*, est en voie d'être terminée.

Les recherches nouvelles et la collaboration entre les diverses équipes de chercheurs, dans les pays de l'Europe du Sud-Est, apporteront des faits nouveaux dans l'étude de cette partie de l'Europe.

(RRL, XXVI, 5, 1981, p. 495—496)

ITALO-ROMANICA

Giuliano Bonfante s'est proposé de combattre la théorie selon laquelle le latin oriental, qui a donné naissance au roumain, aurait des affinités avec les parlers de l'Italie méridionale (Di dove vennero i Romani! Societas Academica Dacoromana. Acta Philologica, VI, Romae, 1976, p. 55—59).

Cette thèse, exposée par Iorgu Iordan, dans un mémoire publié en 1923—1924 (Dialectele italiene de sud și limba română, Arhiva, XXXIII, 1923 et 1924), a reçu quelques corrections de détail (dans le compte rendu de E. Gamillscheg, ZRPh., XLVIII, 1928, p. 209—211), tout en restant juste dans son ensemble.

G. Bonfante montre avec raison que le proto-roumain, à cette époque préhistorique, faisait groupe avec les parlers italiens de l'Italie centrale.

On trouvera un bref exposé de ce problème ci-dessus, (p. 563 ș.u.), les deux thèses sont vraies. Le latin qui se trouve à la base du roumain formait groupe, jusqu'à la fin du IIIe siècle de notre ère, avec les parlers latins de l'Italie centrale et méridionale.

(RRL, — CLTA, XIX, 2, 1982, p. 179)

SUR LA CHRONOLOGIE DES ÉLÉMENTS « AUTOCHTONES » DE L'ALBANAIS ET DU ROUMAIN

L'identification des éléments de vocabulaire de l'albanais et du roumain, provenant de l'illyrien et du thrace, a fait des progrès dans les dernières années.

Un regard d'ensemble sur les matériaux réunis nous permet de constater que si le même son est rendu de la même manière en albanais et en roumain, dans une série de termes, il existe, d'autre part, de nombreux termes qui présentent des traitements différents.

Voyons, tout d'abord, quels sont les traitements en commun (pour tous détails, v. notre exposé, ci-dessus, p. 241 et s.): alb. *baç*, roum. *baci*, alb. *baltë*, roum. *baltă*, alb. *bardhhë*, roum. *barză*, alb. *berr*, roum. *bîr*, alb. *byk*, roum. *buc*, alb. *bukuri*, roum. *bŭcurie*, alb. *buzë*, roum. *buză*, alb. *këlbazë*, roum. *călbează*, alb. *këpushë*, roum. *căpușă*, alb. *katund*, roum. *cătun*, alb. *çok*, roum. *cioc*, alb. *çukë*, roum. *ciucă*, alb. *çupis*, roum. *ciupi*, alb. *shut*, roum. *ciut*, *șut*, alb. *kopaç*, roum. *copac*, alb. *kopil*, roum. *copil*, alb. *dash*, roum. *daș*, alb. *droe*, roum. *droaie*, alb. *flojere*, roum. *fluier*, alb. *gat*, roum. *gata*, alb. *gljiëmbë*, roum. *ghimpe*, alb. *gjon*, roum. *ghionoaie*, alb. *gjysh*, roum. *ghiuj*, alb. *gogë*, roum. *gogă*, alb. *gropë*, roum. *groapă*, alb. *gurmaz*, roum. *grumaz*, alb. *gushë*, roum. *gușă*, alb. *hamës*, roum. *hameș*, alb. *gjymës*, roum. *jumătate*, alb. *lehtë*, roum. *lete*, alb. *mal*, roum. *mal*, alb. *moshë*, roum. *moș*, alb. *murg*, roum. *murg*, alb. *mushk*, roum. *mușcoi*, alb. *nepërkë*, roum. *năpîrcă*, alb. *përrua*, roum. *părău*, alb. *cap*, roum. *țap*, alb. *thark*, roum. *țarc*, alb. *vatrë*, roum. *vatră*.

Voici, maintenant, l'énumération des éléments de vocabulaire dans lesquels, au même son de l'albanais, correspondent des traitements différents en roumain: alb. *avull*, roum. *abur*, alb. *ragal*, roum. *argea*, alb. *baglë*, roum. *balegă*, alb. *pellg*, roum. *bîlc*, alb. *bredh*, roum. *brad*, alb. *brez*, roum. *brîu*, alb. *bunk*, roum. *bunget*, alb. *kësulë*, roum. *căciulă*, alb. *qafë*, roum. *ceafă*, alb. *sorrë*, roum. *cioară*, alb. *çufkë*, roum. *ciuf*, alb. *koqë*, roum. *coacăză*, alb. *kulpër*, roum. *curpen*, alb. *kurthë*, roum. *cursă*, alb. *dru*, roum. *druete*, alb. *thërrimë*, roum. *fărîmă*, alb. *gardh*, roum. *gard*, alb. *gërresë*, roum. *gresie*, alb. *grundë*, roum. *grunz*, alb. *hudhër*, roum. *leurdă*, alb. *i math*, roum. *mare*, alb. *modhullë*, roum. *mazăre*, alb. *magulë*, roum. *măgură*, alb. *maraj*, roum. *mărar*, alb. *mëz*, roum. *mînz*, alb. *mugull*, roum. *mugure*, alb. *ujanë*, roum. *noian*, alb. *pupë*, *pupzë*, roum. *pupăză*, alb. *rëndës*, roum. *rînză*, alb. *thartë*, roum. *sarbăd*, alb. *shkrumb*, roum. *scrum*, alb. *thumbëz*, roum. *sîmbure*, alb. *shpendër*, roum. *spînz*, alb. *shpuzë*, roum. *spuză*, alb. *shtrep*, roum. *strepede*, alb. *shtrungë*, roum. *strungă*, alb. *shapi*, roum. *șopîrlă*, alb. *shtjerrë*, roum. *știră*, alb. *thep*, roum. *țeapă*, alb. *urdhë*, roum. *urdă*, alb. *dhallë*, roum. *zară*, alb. *shkardhë*, roum. *zgardă*.

Parmi les matériaux énumérés ci-dessus, il existe des termes dans lesquels le même son de l'albanais, correspond à deux ou trois sons différents en roumain.

Ainsi:

1. *š* en albanais: *kepushë*, et *ș* en roumain: *căpușă*,
mais aussi *š* en albanais et *s* en roumain: alb. *bashkë*, roum. *bască;*

2. *ǵ* en albanais: *gjysh*, *g* en roumain: *ghiuj*,
mais aussi *j* en roumain: *jumătate* (pour *ǵ* en albanais: *gjymës*);

3. *dh* en albanais: *vjedhullë*, et *z* en roumain: *viezure*,
mais aussi *th* en albanais: *thep* et *ts* en roumain: *țeapă;*

4. *th* en albanais: *thump*, *č* en roumain: *ciump*,
mais aussi *th* en albanais: *thërrimë*, *f* en roumain: *fărîmă*.

Comment faut-il rendre compte de ces différences?

Pour Eric P. Hamp (Thracian, Dacian, and Albanian-Romanian Correspondances, Le monde thrace, Actes du I. Congrès international de thracologie, Bucarest, 1976, Ed. Nagard, 1982, p. 182—185), ces traitements différents sont d'ordre chronologique: dans la première catégorie figurent les termes *murg*, *strungă* et *vatră*, dans la seconde *cioară*, et dans la troisième *moș*.

Dans l'état actuel de nos connaissances, une différence d'ordre chronologique pourrait expliquer les traitements divergents que nous venons d'énumérer.

(RRL, XXVIII. 1, 1983, p. 9–10)

THRACE ET LATIN DANS L'EUROPE DU SUD-EST PENDANT L'ANTIQUITÉ

Les linguistes bulgares et roumains ont déployé, depuis un certain temps, une activité soutenue dans l'étude des langues parlées pendant l'antiquité dans l'Europe du sud-est. La langue thrace, qui occupait à cette époque l'espace balkanique, a fait l'objet de recherches détaillées. De leur côté, les archéologues ont recueilli un grand nombre d'objets et mis à découvert des sites anciens sur le territoire de la Roumanie d'aujourd'hui..

Nous nous proposons de jeter ici un coup d'œil sur l'ensemble de ces recherches, et de tâcher d'en tirer une vue qui résulte des travaux les plus récents, consacrés aux langues parlées sur ce vaste territoire.

I

Le thrace et l'illyrien se partageaient le territoire de la Péninsule Balkanique; le thrace occupait l'espace carpato-danubien qui s'étendait à l'est, jusqu'à Olbia (Nikolaiev de nos jours), couvrait au sud la Dobroudja et le territoire balkanique, jusqu'au Vardar et la Morava, plus au sud jusqu'aux environs de l'Olympe et les îles de la mer Egée, et atteignait à l'est le nord de l'Asie. L'illyrien était parlé dans la région moravo-adriatique, à savoir la Pannonie, l'Albanie et la Dalmatie de nos jours.

On a beaucoup discuté sur les traits caractéristiques du thrace et de l'illyrien. On peut admettre, aujourd'hui, que le thrace est une langue centum, et l'illyrien une langue satem. L'albanais possède des éléments qui proviennent de l'illyrien, et d'autres du thrace.

La parenté du roumain et de l'albanais est aujourd'hui chose prouvée.

En effet, le roumain et l'albanais possèdent en commun des caractères phonétiques, morphologiques et de vocabulaire qui s'expliquent par une parenté d'origine, la langue thrace. Si l'albanais est le continuateur de nos jours de l'illyrien, il n'en est pas moins vrai que les éléments qu'il possède en commun avec le roumain s'expliquent par le thrace.

Voici quelques éléments du vocabulaire du roumain et de l'albanais qui ont un prototype certain en thrace.[1]

---

[1] Parmi les termes cités ci-dessous, V. GEORGIEV (*RRL*. X, 1965, p. 75–80) ne se prononce pas sur *argea*; dr. *mal* et *mazăre* sont, à son avis, très probablement daces; *karpë* et *mal* sont sûrement ou très probablement daces (E. ÇABEJ, *RRL*, X, 1965, p. 106).

dr. *argea* s.f. « sous-sol pour le tissage du lin, voûte d'une cave », alb. (g.) *ragal* « Hütte », macéd. ἄργελλα (SUIDAS) « Badehütte » (le macédonien est considéré comme un dialecte grec, mais ce terme vient sans doute du thrace.[1]

dr. *Buzău*, nom de rivière au N. du Danube, μουσέος, μπουσέος et les noms de personne thraces βυζας, βυζης, βύζεος.

dr. *Carpați*, n. top. « les monts Carpates », thr. καρπάτης (ὄρος), alb. *karpë* « roche, rocher », κάρποι « nom d'une tribu dans le nord de la Thrace ».

-isk, dr. *-esc*, suffixe pour dériver des adjectifs à partir des noms: *bărbătesc*, *omenesc*, etc., en thrace, ajouté aux noms de localités et aux noms propres, dérive des adjectifs, comme en roumain: *Ciniscus*, n. de village, *Coriscus*, n. pr. masculin, *daciscus* « dace »: « in expeditione *dacisca* » (inscription).

Maluensis (Dacia ~), nom de la Dacie d'après la localité *Maluese*, cf. *Maluntum* (sud de l'Illyrie), dr. *mal* « bord escarpé, berge, rive d'un fleuve, rivage de la mer », alb. *mal* « Berg, Gebirge». Le terme est donc attesté en thrace et dans les régions de langue illyrienne.

dr. *mazăre* s.f. « pois, petit pois » (bot.), alb. *modhullë* s.f. « Erbse », dace μίξηλα « Thymian » « genre de légumineuse » (Dioscoride).

Le roumain ne possède pas d'éléments de vocabulaire d'origine illyrienne.

En échange, l'albanais, considéré comme descendant de l'illyrien, possède un fonds de vocabulaire qui s'explique effectivement par l'illyrien (le messapien et le venète sont hors de propos, car il a été prouvé qu'ils n'appartiennent pas à l'illyrien).

La présence des éléments d'origine thrace, en albanais, que l'albanais possède en commun avec le roumain, s'explique donc par le développement de l'albanais sur un territoire où se parlait le thrace.

Dans l'état actuel de nos connaissances, il est impossible de pousser plus loin nos précisions, dans l'absence d'éléments de la morphologie du thrace et de l'illyrien, seuls en état de donner des renseignements sur la structure grammaticale de ces langues.

L'albanais occupait son territoire actuel (son extension jusqu'à la mer est controversée), mais aussi au nord des frontières de la République Populaire d'Albanie de nos jours, dans la région du Mati (centre du territoire albanais).

Le contact avec les ancêtres des Roumains s'est fait sur un vaste territoire, occupé par des populations qui se mouvaient dans les régions où ces masses, plus tard romanisées, ont laissé des traces de leur présence dans la toponymie locale: *Stari Vlah* (au sud-est de Sarajevo), *Romanja* (à l'est de Sarajevo), dans la *Metohija* (région de Prizren), au XIIe siècle. Cette population est connue sous des noms différents: *Vlahos*, en néogrec, *rrëmër* en albanais, terme plus tard dénommé le « pâtre nomade ».

[1] L'étude du macédonien, fondée sur des noms propres, seuls matériaux disponibles, aboutit à la conclusion que le macédonien est un dialecte grec (Otto HOFFMANN, *Die Makedonen, ihre Sprache und ihr Volkstum*, Göttingen, 1906, p. 259—261; C. POGHIRC, *SCL*, X, 1959, p. 385).

Mais macéd. ἄργελλα „Badehütte", donné par Suidas comme macédonien (Hoffmann, *op. cit.*, p. 59), se trouve dans un cas spécial: le rapprochement de alb. *ragal* „Hütte„ (HASDEU, *Etym. magn. Rom.*, II, p. 1581) démontre que le mot n'est pas grec; selon HASDEU, il pourrait provenir du thrace (c'est aussi l'avis de Ov. DENSUSIANU, *H.d.l.r.*, I, p. 199; d'origine thrace ou thraco-phrygienne, C. POGHIRC, *l.c.*,; étymologie peu claire selon H. FRISK, *Griechisches Etym. Wb.*, I, Heidelberg, 1973, p. 131; cf. l'exposé de JOKL, *IF*, XLIV, 1926, p. 13—23).

Voici la description sommaire de ce territoire: bassin ouest de la Drina, sud de Skopje, sud-ouest de la Bulgarie, territoire limitrophe du Danube, jusqu'à la mer, et au nord du Danube, le Banat, la région romanisée de la Transylvanie et de l'Olténie, c'est-à-dire les provinces romanisées de la Mœsie Supérieure et Inférieure, de la Dacie et de la Pannonie Inférieure.

Il convient, cependant, de mentionner ici que Vladimir Georgiev a contesté à plusieurs reprises l'existence d'un fonds thrace commun au roumain et à l'albanais.

En se fondant sur la répartition des noms de localités en *-deva/-dava* et en *-para*, au nord et au sud du Danube, Georgiev assigne au thrace le territoire du sud du Danube, tandis que le nord du territoire aurait appartenu au daco-mœsien.

De cette manière, le substrat du roumain et de l'albanais aurait été différent.

Il y a deux objections à cette théorie.

1. En premier lieu, il convient de se demander s'il est prudent de fonder une théorie générale sur un critère aussi fragile que les noms de localités? La réponse est négative. Mais on peut admettre que le thrace, parlé par de nombreuses tribus, sur un vaste territoire présentait certaines divergences dialectales que, dans l'état actuel de nos connaissances, on ne peut pas préciser.

2. Georgiev conteste la véracité des informations données par les historiens anciens, informations de Strabon, par exemple, concernant la langue des populations des régions danubiennes, sans justifier son jugement.[1]

Strabon (62 av. n.è — 19 de n.è.) affirme plusieurs fois que les Daces et les Gètes (noms de tribus thraces vivant au nord et au sud du Danube, les *Daces* dans la région occidentale de ce territoire, tandis que les *Gètes* occupaient le territoire oriental, limité par la mer Noire), étaient des tribus de langue thrace (Strabon, VII, 3, 12, c. 304).

Voici le texte de ces informations: « les Grecs considèrent les *Gètes* comme étant des Thraces. Les Gètes habitent sur les deux rives du Danube » (Strabon, VII, 3, 2, c. 205).

Id., VII, 3, 10, c. 303: « cinquante mille hommes capturés par les *Gètes*, tribu parlant la même langue que les *Thraces* ».

Id., VII, 3, 13, c. 304: « Les *Daces* parlent la même langue que les Gètes ».[2]

Il ressort de ces passages que le gète et le dace sont des langues *thraces*, puisque les Gètes parlent la même langue que les Thraces, et que les Daces parlent la même langue que les Gètes.[3]

Les précisions que nous venons d'apporter au problème de la langue des tribus daces et gètes nous semblent confirmer le bien-fondé de notre information donnée par la comparaison de quelques éléments de vocabulaire du roumain et de l'albanais, sur le substrat thrace commun à ces deux langues.

---

[1] Vl. I. GEORGIEV, *Introduzione alla storia delle lingue indoeuropee*, Roma, 1966, p. 154—167; Id. *Dace comme substrat de la langue roumaine*, *RRL*, X, 1965, p. 75—80.

[2] Nous avons consulté les textes de STRABON publiés dans le recueil *Fontes ad historiam Dacoromaniae pertinentes*, I, București, 1964, p. 216 et. s.

[3] Cf. *Lexique de géographie ancienne*, par M. BESNIER, Paris, 1914, p. 257: « *Dacia*. Ses habitants s'appelaient d'abord *Getae* et paraissent pour la première fois sous le nom de *Daci* au temps de Philippie V de Macédoine: de race *thrace*, pasteurs et cultivateurs ».

II

Notre exposé a essayé de poser les éléments que le roumain a hérité du thrace: la voyelle de timbre ə et le passage des groupes *ct* et *cs* dans la série labiale, *pt* et *ps*. En ce qui concerne le rhotacisme de l'*n* intervocalique, il faut dire que le phénomène a les mêmes caractéristiques que le rhotacisme en albanais, mais que l'innovation s'est produite indépendamment, dans les deux langues, à des dates différentes (au XIe siècle, en albanais, selon E. Çabej, *Studia albanica*, XVI, 1979, p. 88).

En roumain, le phénomène est ancien, et antérieur à la date où s'est produit le contact entre Slaves, et ancêtres des Roumains, à partir du Ve—VIe siècle, car l'*n*- des éléments slaves du roumain n'a pas été altéré (v. sl. *rana:* dr. *rană* « blessure »).

Le phénomène a les mêmes caractéristiques dans la Romania Occidentale (v. notre *Étude sur le rhotacisme en roumain*).

Dans le domaine de la morphologie, la composition des pronoms indéfinis avec *-va* (< lat. *volet*), la postposition de l'article défini, la tendance à la disparition de l'infinitif, remplacé par le subjonctif.

En ce qui concerne le vocabulaire, on peut avancer l'hypothèse que les quelques 82 mots qui, en roumain, ont un pendant en albanais, sont d'origine thrace.

Le nombre restreint de cet héritage parle par lui-même: la grammaire du roumain n'est pas d'origine thrace. Car l'emploi de quelques mots d'origine thrace se fait à l'aide des éléments de la grammaire d'origine latine que le roumain, en tant que langue romane, a hérité du latin.

Quelques savants ont marqué leur étonnement sur le fait que les populations du nord du Danube aient été romanisées dans l'espace de moins de deux siècles, depuis la conquête de ces territoires par Trajan.

De fait, la romanisation de ces populations est antérieure à l'an 101—106, date de la conquête de la Dacie par Trajan. Elle a commencé quelques siècles plus tôt, par l'établissement des relations commerciales entre les régions romanisées du sud du Danube et les territoires situés au nord du fleuve.

La persistance de la population romanisée au nord du Danube après le retrait de l'administration romaine au sud du Danube, en 271 de notre ère, causée par les invasions des peuples migrateurs, est assurée par le résultat des fouilles archéologiques qui ont mis au jour, en Valachie (à Urziceni, Bucov-Ploiești, Basarabi, Morești, Dăbîca), des objets appartenant à une civilisation proto-roumaine, caractéristique, datant des VIIIe—Xe siècles de notre ère.

Il convient de noter ici à quelle époque peut-on parler d'un peuple *roumain* et d'un langue *roumaine*.

A l'origine *walhos* dénommait une tribu celtique de la Gaule, *Walha*, en v. germanique désignait les Romans. Passé en slave, *Vlah* (pl. *Vlasi*) désigne des populations non-slaves, celtes et ensuite romanes. Les pâtres roumains de la Péninsule Balkanique sont dénommés par les slaves *Vlasi* (pl.).

En 587, deux chroniqueurs byzantins signalent la présence de soldats appartenant à une population romanisée, dont la langue devait devenir le roumain, dans les Balkans orientaux.

Vers le milieu du Xe siècle, Constantin VIIe Porphyrogénète (912—959) signale l'existence d'une population *roumaine (Romani*, à la différence des Byzantins, *Romei)*, qui provient des colons implantés dans les provinces danubiennes par les empereurs romains. Au XIIe siècle, les Roumains sont signalés en Transylvanie.

Il est admis que le dace disparaît aux VIe—VIIe siècle.

La langue roumaine se sépare du latin, comme les langues romanes occidentales, à partir du VIIe siècle, lorsque Charlemagne impose l'emploi de la « rustica lingua » dans les écoles; en 813 le synode réuni à Tours recommande l'emploi de la « rustica lingua » dans les prêches.

Le travail accompli par les linguistes et les archéologues bulgares et roumains, depuis le début du XXe siècle, a fourni des précisions sur l'apport du thrace et de l'illyrien dans la structure de l'albanais et du roumain et il a éclairé d'une manière décisive la filiation de l'albanais et du roumain.

Le roumain, comme le disait avec raison Anton-Maria del Chiaro (secrétaire princier en Valachie, dans son *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia..*", éd. N. Iorga, București, 1914, p. 24), en 1718, n'est rien d'autre qu'une altération du latin transporté dans les provinces danubiennes, qui a subi, au cours des siècles, des modifications dues au contact avec des langues d'une structure différente.

BIBLIOGRAPHIE

Les matériaux qui ont fourni l'information du présent exposé sont publiés ci-dessus, et dans *Linguistica*, The Hague, 1965 (Balcanica. Considérations sur l'„union-linguistique balkanique"; La situation du roumain parmi les langues balkaniques; Controverses balkaniques; Balcano-romanica; À propos de la place du roumain parmi les lagues romanes; Remarques sur la morphologie historique et sur le vocabulaire d'origine latine du roumain, p. 213—249); *Mélanges linguistiques*, București, 1977, p. 101—108 (Les origines de la langue roumaine), *Linguistique balkanique* (Sofia, XX, 1977, p. 79—82 et dans notre volume *Mélanges linguistiques*, București, 1977, p. 109—113: Thrace, daco-mésien, illyrien, roumain et albanais. Quelques précisions: RRL, Sur la parenté du roumain et de l'albanais (XXIII, 1978, p. 79—80); Sur la langue des Daces et des Gètes, dans *Mélanges V. Georgiev* (à paraître à Sofia); *Istoria României*, I. Ed. Academiei, 1960, p. 257 et.s.; *Dicționar de Istorie veche a României* ... sub conducerea prof. D. PIPPIDI, articles *Daci, Formarea poporului român, Geți*, București, 1976; Adolf ARMBRUSTER, *La romanité des Roumains. Histoire d'une idée*, Ed. Academiei, 1977.

(Ziele und Wege der Balkanlinguistik, Beiträge zur Tagung vom 2.—6. März 1981 in Berlin. Herausgegeben von Norbert Reiter. Band, 8, 1981, Berlin, 1983. p. 204—209)

SUR LE TRAITEMENT DU GROUPE LATIN *ct* EN ALBANAIS

Paolo di Giovine consacre un mémoire au traitement du groupe lat. *ct* en albanais [1].

L'albanais connaît deux traitements de ce groupe: 1) *ct* > *ft:* alb. *luftë* < lat. *lucta*, 2) *ct* > *jt:* alb. *drejtë* < lat. *directus* (la qualité de la voyelle qui précède le groupe est indifférente, Giovine, p. 80).

Selon l'auteur, lat. *ct* aurait d'abord passé à *jt*, et ensuite à *ht*. À partir des VIe—VIIe siècles, sous l'influence du latin danubien, *ht* aurait ensuite passé à *ft* (Id., p. 102—108).

Voyons les faits.

[1] Paolo di Giovine, *Il gruppo* ct *latino in albaneze*, Roma, 1982 (*Biblioteca de ricercke linguistiche e filologiche*, 12. Istituto di Glottologia. Università di Roma).

Meyer-Lübke avait montré avec raison (*ZRPh.*, XLV, p. 645—646) que le problème n'était pas de savoir s'il fallait partir de *ct* ou de *ht*, mais de montrer pourquoi l'occlusive pré- ou postpalatale avait été remplacée en albanais par la série labiale (*ct* > *ht* > *ft*, Brâncuş, p. 291) [1].

Le phénomène de la labialisation occupe un large aire: Péninsule Balkanique et Proche-Orient: dalmate, roumain, albanais, grec et arménien [2].

Le groupe oriental à labiale s'oppose au groupe de l'Europe occidentale, qui palatalise l'occlusive prépalatale: à dr. *opt* < lat. *octo*, correspond dans l'Europe de l'ouest irl. *ocht* et gallois *wyth* [3].

L'albanais et le dalmate ont des traitements analogues du groupe lat. *ct*: 1) labial: alb. *luftë* < lat. *lucta*, dalm. *guapto* < lat. *octo*, et aussi 2) prépalatal: alb. *dreitë* < lat. *directus*, dalm. *froit* < lat. *fructus*.

L'examen de la structure du dalmate prouve que le dalmate fait groupe avec l'albanais et le roumain. En dalmate les timbres de lat. *ō* et *ŭ* ne sont pas confondus en *o*, comme dans la Romania de l'ouest; lat. *ō* et *ŭ*, en syllabe fermée, sont rendus en dalmate par *u*, comme en roumain (*EL*, p. 122—123: *Sur l'appartenance du dalmate*).

L'élément labial du groupe *ct* caractérise les langues de l'Europe de l'est dès l'antiquité. On le retrouve en thrace, en vieux macédonien et dans les parlers de l'Italie méridionale, qui ont recouvert les parlers grecs qui connaissent la labialisation des groupes *ks* et *kt* (*EL*, p. 238—239: *Sur le traitement des groupes* ks *et* kt *dans les langues balkaniques*).

En ce qui concerne le dalmate, il faut compter sur le fait que les sujets sont trilingues: vénitien, serbo-croate et dalmate. Les matériaux recueillis par M. G. Bartoli, en 1897, sont du « vénitien vegliotisé », selon l'expression de Bartoli (I, col. 27—28). La palatalisation en albanais a été attribuée à l'influence des parlers serbo-croates (Brâncuş, p. 290—291).

Les faits que nous venons d'examiner confirment l'existence réelle de « l'union linguistique balkanique », que nous avons évoquée dans *RRL*, XXVII, 1982, p. 3—6.

ABRÉVIATIONS

Bartoli = Matteo Giulio Bartoli, *Das Dalmatische*, I—II, Wien, 1900.

Brâncuş = Gr. Brâncuş, *Schimbări fonetice tîrzii în română şi albaneză*, *SCL*, XXVIII, 1977, p. 289—293.

Çamaj = M. Çamaj, *Jotierung des albanischen* gj *und* q *(zur Schichtung der lateinischen Lehnwörter im albanischen)*, *Actes du Ier Congrès Intern. des ét. balkaniques ...*, VI, Sofia, 1968, p. 837—840.

Candrea = I.-A. Candrea, *Dicţionarul lb. române din trecut şi de astăzi*, Buc., 1931, p. 426, s.v. *doctor*, *doftor*, *dohtor*.

EL = A. Rosetti, *Etudes linguistiques*, The Hague, 1973.

RRL, XXVIII, 5, 1983, p. 395—396)

[1] Çamaj, p. 840, propose la filière *pt* > *ft* pour l'albanais. Le traitement *ct* > *ht* > *ft* est attesté en roumain parlé: Candrea, p. 425—426, s.v. *doctor*, *doftor*, *dohtor*, Scriban, p. 438, s.v. *doctor*. C. Frâncu, *Beiträge z. roman- Phil*,. XVIII, 1979, p. 85—98 et Cătălina et C. Frâncu, *SCL*, XXIX, 1978, p. 419—429 admettent, comme facteur principal du changement, l'analogie, et, comme cause secondaire, l'influence du substrat. V. là-dessus l'exposé de Rosetti-Graur, *ML*, p. 277—293: *Le traitement du groupe lat.* ct *dans la flexion du parfait roumain*.

[2] G. R. Solta, *Einführung in die Balkanlinguistik, mit besonderer Berücksichtigung des Substrats und des Balkanlateinischen*, Darmstadt, 1980, p. 142—154, Id., *Indogermanische Forschungen*, 70, 1965, p. 275—315: *Palatalisierung und Labialisierung*.

[3] Solta, *IF* cit., p. 314.

SLAVO-ROMANICA

SLAVO-ROMANICA

La lecture du mémoire de Z. Stieber, *Problèmes fondamentaux de la linguistique slave*[1] nous suggère les remarques suivantes concernant le traitement des éléments slaves méridionaux du roumain.

1. *Traitements des jers.* Le traitement aberrant du jer dur intense dans dr. *sută* „cent" ; v. sl. *sŭto*, qui n'avait pas encore trouvé son explication (car v. sl. *ŭ* — jer intense — est rendu normalement en roumain par zéro, plus tard par *o*, traitement du bulgare)[2] s'explique, comme le propose avec raison Stieber (p. 4—6), par des critères chronologiques: à l'époque (VIe—VIIe siècle) où ce mot a été emprunté, l'*u* n'avait pas encore passé à *ŭ* bref (jer). C'est pourquoi cet *u* a été rendu normalement en roumain par *u*.

Quant au traitement de l'*ĭ* (jer mou), rendu par *e* en roumain, il n'est pas nécessaire d'expliquer ce phénomène de la même manière que dans dr. *sută* (Stieber, p. 6), car ici le traitement par *e* (et non par *i*) est normal en roumain, et date, par conséquent, d'une époque postérieure, lorsque l'ancien sl. c. *i* bref était devenu un jer mou.

En voici quelques exemples: dr. *coteț*, « poulailler »; v. sl. *kotĭcĭ*, dr. *pestriț*, « tacheté »: v. sl. *pĭstrŭ*, dr. *stareț* « supérieur d'un monastère »: v. sl. *starĭcĭ*, dr. *steblă* « paille »; v. sl. *stĭblije* (Hdwb., p. 214), dr. *sticlă*: v. sl. *stĭklo*, dr. *temniță* « prison »: v. sl. *tĭmĭnica*[3].

2. *Traitement de* k. L'assimilation du *k* devant *e*, *i* n'affecte pas le dalmate et l'albanais, où *k* a été conservé: vegl. *kuon*, alb. *qên* < lat. *canem*, tandis que les autres langues romanes ont innové, comme l'affirme avec raison Stieber (p. 19). *k* conservé est attesté par les grammairiens latins au Ve siècle de n. è[4]. Les toponymes slaves de la Grèce montrent (Stieber, p. 20) que le *k* n'était pas encore devenu une affriquée au VIIe siècle. Le roumain a suivi une autre voie, car ici, comme nous l'avons montré, naguère, les éléments slaves ont pénétré sous une forme phonétique plus evoluée[5]: dr. *cireașă*, sl. c. *črěša* < lat. *ceresea;* dr. *oțet*, sl. c. *ocĭtŭ* < lat. *acetum*[6].

3. *l épenthétique:* dr. *nevoie:* v. sl. *nevolja* montré la disparition de l'*l*, qui est du fait du roumain, puisque l'aroumain a conservé cet *l'*: *nivol'ă*[6]. Le bulgare a connu l'*l* épenthétique, au IXe—Xe siècle, mais l'a perdu par la suite, comme l'affirme avec raison Stieber (p. 24)[7].

---

[1] Accademia Polacca delle Scienze. Biblioteca e Centro de Studi a Roma. Conferenze. Fascicolo 36, 1968.

[2] *L*, p. 226.

[3] V. ci-dessus, p. 308.; G. MIHĂILĂ, *Împrumuturi vechi slave în limba română*, București, p. 53 (sticlă).

[4] V. ci-dessus, p. 114.

[5] *ML*, p. 334.

[6] *ML*, p. 224—227.

[7] *ML*, p. 350; v. ci-dessus, p. 315

4. *Les groupes voyelles* + r *ou* l. En ce qui concerne la métathèse qui caractérise ces groupes, en albanais et en roumain, (cf. alb. *ograjë*, dr. *ogradă*: sl. v. *ograda* etc.) [1], Stieber (p. 15) se range à l'opinion que nous avons défendue naguère, selon laquelle dr. *baltă*, *daltă* et *gard* ont été empruntés au slave méridional avant la métathèse [2]. (dr. *scovardă* « sorte de gallette », quoique attesté en vieux slave *skovrada* « poêle », Hdwb., p. 120, est suspect, car le terme n'existe pas en slave méridional.) Sans être un emprunt récent (le mot est attesté au XVIIe siècle et il a fourni des dérivés: *scovîrda* vb. et *scovîrlie*, Tiktin, s.v.), la métathèse semble être ici du fait du roumain.

ABRÉVIATIONS

Hdwb. = *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*, von L. SADNIK und R. AITZETMÜLLER, 's-Gravenhage-Heidelberg, 1955.

L = A. ROSETTI, *Linguistica*, The Hague, 1965.

(Album Willem Pée, De jubilaris aangeboden bij zijn zeventigste veerjaardag. Drukkeri George Michiels N. V. Tongeren, MCMLXXIII, p. 291—292)

ÉLÉMENTS ROUMAINS DANS LES CHARTES EN SLAVON PROVENANT DES PAYS ROUMAINS (XIVe — XVe SIÈCLES)

Nous nous proposons de donner un aperçu de la présence d'éléments venus du roumain dans la phonétique, la grammaire et le vocabulaire des chartes en slavon rédigées en Valachie et en Moldavie, au XIVe et au XVe siècle. Les matériaux nécessaires ont été réunis à nouveau récemment, dans des recueils auxquels nous renvoyons au cours de notre exposé.

Les chartes en slavon (documents internes de nature variée: actes de donation et accords de privilèges, lettres particulières, actes hommagiaux des Princes de Moldavie) qui ont été dépouillées, en vue de l'élaboration de notre mémoire, sont au nombre de 467 (Valachie) et 242 (Moldavie).

Le nom des scribes qui ont rédigé les chartes n'est, en général, pas mentionné. Il est rare qu'un grand dignitaire ait rédigé lui-même un texte.

Phonétique. L'emploi du caractère cyrillique ѫ, qui note en vieux slave la voyelle nasale *ǫ*, suivi de la consonne *n* (ou *m*) dans des actes du XVe siècle, confirme la perte de la nasalisation de l'*ǫ*. Ainsi: *Dǫmboviță* (Val., 1424, D.).

ѣ, remplacé par *e*, témoigne du passage de l'*ę* à *e*, trait caractéristique des parlers bulgares de l'est: *vŭ sex* (Val., 1453, D.), u *knize* (Val., 1432), *nevernik* (Val., 1415, D.).

Morphologie. L'article enclitique roumain *l* des noms masculins pour déterminer des noms propres roumains: *Albul*, *Micul*, *Netedul*, *Scurtul*, et aussi pour déterminer des noms d'origine slave en roumain: *Bratul*, *Dobrul*, *Radul*, etc. (Mold., St.). Des noms roumains avec la flexion slave: *Netedula*, *pana Stančula*, *pana Albula*, etc. (l.c.).

Emploi de l'article roum. *lu*, au génitif-datif des noms propres masculins: *Ștefan a lu Has* (Val., 1425, D.).

---

[1] V. ci-dessus, p. 313—314.

[2] *ML*, p. 337; v. ci-dessus p. 593—594.

Le pronom *vare*, employé comme en roumain: *vare gde* „n'importe où" (Val. 1451—56, D.), *vare kto* „quelqu'un" (Mold., 1446, St.).

La formation du comparatif avec dr. *mai*, dans *lu lepšago* „meilleur" (Mold., 1450, St.).

La prép. *po* employée comme la prép. roum. *pe*, pour construire l'accusatif d'un nom propre: *ostavix po Krstě:* roum. „am lăsat *pe Cîrstea*", „j'ai laissé Cîrstea" (Val. 1451—1456, D.), *smo polsal po Hanъš:* roum. „am trimis pe Haneş", „j'ai envoyé Haneş," (Val., 1496—1507, D.).

pe, dans les expressions roumaines *pe legea mea; pe cinstea mea* „sur ma foi, sur mon honneur" est rendu par *po* dans les phrases suivantes: *da uzmete po veru,* roum. „să-l luaţi pe credinţă", *po naše duše i po naše věru:* roum. „pe sufletele noastre şi pe credinţa noastră" (Val. 1478, 1500, D.).

ot, sous l'influence de la prép. roumaine *de*, introduit un attribut de contenu: *koblovi ot žito*, roum. „găleţile de grîu", „les seaux de blé" (Val., 1487, D.).

La construction roumaine *a asculta de*, calquée, avec l'emploi de *ot: ste slušali ot Barbat:* roum. „aţi ascultat *de* Bărbat" (Val. 1482, D.).

Dans les chartes provenant de Moldavie, on relève l'emploi d'un série de prépositions, calqué sur le roumain: *vъ* = roum. *în: vъ movila Kopans* (Mold., 1400, St.), *do*, avec le nominatif-accusatif, au lieu du génitif: *do rǫpi* (= roum. *rîpi*) *Dragsinъ* (Mold., 1400, St.), *na* avec le nominatif-accusatif: *ot tamo prosto na děl* (Mold., 1410, St.); *ot*, avec la nominatif-accusatif, au lieu du génitif: *ot Hotinъ* (Mold., 1400, St.); *po* avec l'accusatif: *po lis* (Mold., 1400, St.); *pred*, suivi du génitif, au lieu de l'instrumental: *pred gospodstva* (Mold., 1449, St.); *pro*, avec l'accusatif: *pro bogъ* (Mold., 1449, St.); *protivŭ*, avec le génitif, au lieu du datif: *protivъ Tatarox* (Mold., 1445, St.); *sъ*= roum. *cu* „avec": *sъ usimi poeni* (Mold., 1408, St.).

Les mots roumains (noms communs et noms propres ou toponymes) qui apparaissent dans les rédactions en slavon présentent ou bien la flexion roumaine (a), ou bien la flexion slave (b):

(a) *Albul* (Val., 1415, D.), *Barbul* (Val., 1389—1400, D.).

(b) *pana Albula* „du pan Albul" (Val., 1437, D.), *del Kožokov* „la partie de Cojoc" (Val., 1480, D.), *davat Lixulu* (au datif) „a donné à Lihul" (Val., 1472, D.).

Vocabulaire. Voici l'énumération de quelques mots roumains employés dans les chartes rédigées en slavon, du XIVe et XVe siècles, provenant de Valachie et de Moldavie.

Administration

oraş „ville" (Val. et Mold., B.).

Agriculture

ţarină „champ (laboure)" (Val. et Mold., B., St.).

Animaux

jugan „cheval hongre" (Val., D.).

Culture matérielle

căşărie „fromagerie" (Val., B.), *sac* „sac" (Val., B., D.).

leagăn „dispositif adapté à la banquette d'une charrette, pour adoucir les heurts" (Val., D.).

Divers

asupreală „oppression" (Mold., B.), *bucată* „morceau" (Val. et Mold., B.).

Habitation

şindrilă „bardeau" (Val., B.).

Mesures

cot „aune" (Mold., B.).

Nature

copac „arbre" (Val., B.), *culme* „cime, sommet" (Mold., B.), *mal* „bord, rive, berge" (Val., B.), *plop* „peuplier" (Mold., B.), *prun* „prunier" (Val. ,B.). Degrés de parenté

fiastru „beaufils" (Val., D.), *fin* „filleul" (Val., B.)..

nepot „neveu" (Mold., B., St.).

Vie pastorale

stînă „bergerie" (Mold., B.).

Société

cenușar „clerc, copiste" (Val., D.). *jude, județ* „fonctionnaire rural ayant des attributions judiciaires" (Val., Mold., B., D., S.t), *martur* „témoin" (Mold., St.), *vecin* „serf" (Val., B.).

Noms propres

Les noms propres et les toponymes énumérés ci-dessous viennent de Moldavie (St.).

Alb, Bălțat, Bărbat, Cîmpean, Creț, Frumos, Galben, Geamăn, Greu, Jumătate, Limbă-dulce, Pîntece, Mătase, Mic, Sărat, Vărzar.

Toponymes

Brădățel, Jireapăn, Margine, Mesteacăn, Picior (de munte), Ruptură.

Enfin, il convient de signaler, dans les chartes de Valachie et de Moldavie, une serie d'expressions calquées sur des expressions roumaines.

Ainsi: da ni ne provaždate *sъ prazni rěči* = roum. „să nu ne purtați cu vorbe goale" (Val., 1431—1433, D.); *i počese mi do glave xvatiti* = roum. „și începură să se țină (apuce) de capul meu" (Val., 1432, D.); *na levu ruku na duba* = „pe mîna stingă la un stejar" (Mold., 1400 St.); *pravo do glav Plešov* = roum. „drept la capul Pleșului" (Mold., 1455, St.).

ABRÊVIATIONS

B. = Damian P. Bogdan, *Glosarul cuvintelor românești din documentele slavo-române,* București, 1946. D. = Lucia Djamo-Diaconiță, *Limba documentelor slavo-române emise în Țara Românească, în sec. XIV și XV,* București, 1971. Mold. = Moldavie. St. = Olga Stoicovici, *Limba documentelor moldovenești de la sfîrșitul sec. al XIV-lea și prima jumătate a sec. al XV-lea,* București, 1970 (exemplaire dactylographié) Val. = Valachie.

(Rapports et communications présentées au VIIe Congrès International des Slavistes, Varsovie, 1973, p. 3—7)

SLAVO-ROMANICA. CONSIDÉRATIONS SUR LES RAPPORTS LINGUISTIQUES SLAVO-ROUMAINS À L'ÉPOQUE LA PLUS ANCIENNE

La matière du présent exposé a fait l'objet de nombreuses recherches. La plupart des problèmes ont été déjà élucidés. Nous nous proposons de présenter ici quelques remarques générales sur l'ensemble de la matière.

Lorsque les Slaves, à partir des Ve—VIe siècles de n.è., venus des territoires nord-danubiens, ont occupé tout l'est de la Péninsule Balkanique (ils ont pénétré aux VIe—VIIe siècles jusqu'aux îles de la mer Egée), le contact entre les populations danubiennes romanisées et les Slaves a eu comme résultat le bilinguisme de ces populations.

On peut séparer, aujourd'hui, les éléments dûs à la manière dont les Slaves ont introduit en roman les particularités propres à leur parler, et les éléments venus du slave qui ont été introduits dans leur propre parler par la population romanisée.

I

Dans le domaine du vocalisme, la prononciation jodisée de l'*e* (initial): *el,* pron. pers. masc., prononcé *i̯el,* est une caractéristique slave.

Les Slaves ont introduit en roumain les consonnes *h* et *j*, propres à leur parler: dr. *har* „grâce divine" (v. sl. *xarĭ*), dr. *jale* „affliction" (v. sl. *žalĭ*).

Le vocatif des noms féminins communs (*soro* < *soră* „sœur") ou de personne *(Anico* < *Anica)*, reproduit le vocatif en *-o* des noms slaves *(glavo* < *glava, ženo* < *žena)*.

Le procédé slave de la numération a été introduit en roumain. Ainsi, les noms de nombre de 11 à 19: *un-spre-zece* „un sur dix" reproduit la construction slave *jedinŭ na desęte* (dr. *spre* = sl. *na*).

De la même manière, les nombres de 20 à 90: *douăzeci* „vingt": v.sl. *dŭva desęti* etc.

Dans la catégorie du verbe, il faut signaler l'abrègement de la forme de l'infinitif: *cînta* „chanter" < *cîntare* (en bulgare, élimination de *-ti*).

L'aspect n'a pas été introduit en roumain. L'emploi d'un préverbe, pour rendre un verbe perfectif, est rare et ne compte pas parmi les instruments grammaticaux courants du roumain, car on ne peut citer que quelques exemples: *po-* dans *ponegri, pre-* dans *preface, prelucra, răs-*, dans *răscumpăra, răsfira, ză-* dans *zăuita* (rare).

Le grand développement de la forme réflexive des verbes est d'origine slave. Ainsi *a se gîndi, a se jura, a se ruga:* bg. *dumam sę,* v.sl. *klęti sę, moliti sę.*

L'emploi de l'auxiliaire après le verbe (*văzut-am* „j'ai vu") pourrait reproduire la construction slave.

Une série de mots roumains ont acquis un sens nouveau, calqué sur le terme slave correspondant.

Ainsi dr. *lume* „lumière" < lat. *lumen,* au contact du v.sl. *světŭ* „lumière" et aussi „monde, univers", a acquis ce dernier sens.

Dans le domaine de la dérivation, il convient de signaler l'emploi de préfixes et de nombreux suffixes d'origine slave: *ne-: nebun, po-*(rare): *poneagră, pre- preda, preface, răs-: răzbate.* Suffixes: *-aci: stîngaci, -anie: pățanie, -că: puică, -enie: curățenie, -ice: pădurice, -iște: porumbiște* etc.

L'onomastique d'origine slave est d'un usage fréquent (des noms comme *Aldea, Dan, Manea, Stanciu* etc.).

Dans le domaine de la toponymie, il convient de séparer les toponymes donnés par la population de langue slave, tels *Bahna, Bîrza, Bistrița, Criva, Jijia, Ocna, Rodna, Zlata* etc., des toponymes dérivés en roumain des noms slaves, par ex. *Crăiești,* de *Craiu* (+ *-ești*) etc.

Une série de termes du latin balkanique, ont pénétré en roumain par l'intermédiaire du slave, car ils présentent les caractères phonétiques propres au slave. Ce sont: dr. *bivol* „buffle": v. sl. *byvolŭ* < lat. *(bos) bubalus;* dr. *candelă* „veilleuse (objet)": v. sl. *kanŭdilo* < lat. *candela* (gr. κανδήλα); dr. *colindă* „cantique de Noël": v. sl *kolęda* < lat. *calendae;* dr. *Crăciun* „la fête de Noël", cf. bg. *kračun* „ein Tag um Weihnachten" < lat, *creationem;* dr. *oțet* „vinaigre": v.sl. *ocĭtŭ* < lat. *acetum;* dr. *rusalii* „Pentecôté": v.sl *rusalija* < lat. *rosalia;* dr. *troian* „fossé (avec pli de terrain), tranchée": bg. *trojan* < lat. *Traianus.*

On considère que les termes suivants, venus du magyar, sont entrés en roumain par l'intermédiaire du slave méridional.

Ainsi dr. *dîmb* „colline" < magy. *domb,* dr. *gînd* „pensée, imagination, intention" < magy. *gond,* avec le traitement *î,* en roumain, par la phase

intermédiaire *ă* de l'*o* (+*n*), caractéristique des mots slaves qui ont pénétré en roumain à l'époque du médio-bulgare: *oblînc* „arçon (de la selle)": v.sl. *obloků*.

Cependant, comme nous l'avons montré (EL, p. 163), des mots comme dr. *bolund, bolînd* < magy. *bolond, golumb, golîmb* < magy. *galamb*, avec la permanence du changement de *o* (+ *n*) en *î*, font pencher la balance pour un emprunt direct au magyar. (Les rapports entre magyar et roumain se situent entre le XIe et le XIIe siècle, les rapports slavo-roumains, entre le VIIe et le IXe siècle).

Une série de verbes roumains en *-ui* (magy. *-i*), pénétrés en slave *(-ovati)*, et de là en roumain: *aldui* < *aldovati, bîntui* < *bantovati* etc.

Des noms de rivières tels que *Ampoi, Argeș, Buzău, Mureș, Siret, Timiș*, provenant des anciennes populations pré-romaines, présentent les caractères phonétiques slaves.

En ce qui concerne le vocabulaire d'origine slave, on a expliqué l'absence de certains termes latins, en roumain, par le fait que les Slaves ont préféré employer en roumain les termes qui leur étaient familiers. Ainsi *amare* a été remplacé par *iubi* „aimer" (v. sl. *ljubiti*), et d'autres termes latins: *amor, carus, amicus, sponsa* etc. par *iubire, drag, prieten, nevastă*. Sur les 214 termes latins qui n'ont pas de représentants en roumains, certains d'entr'eux appartiennent à la terminologie des métiers, d'autres sont des termes de la langue courante, et leur remplacement s'explique par des critères stylistiques (v. I. Fischer, dans *Ist. lb. rom.*, II, ed. Acad. R.S.R., București, 1969, p. 129 et s.).

II

Un certain nombre de termes, dont l'aspect phonétique s'écarte de la norme, ont été empruntés à l'époque la plus ancienne des rapports slavo-roumains, avant que le changement qui affecte la majorité des termes ne se soit produit.

dr. *sută* „cent", avec le jer dur du vieux-slave rendu par *u*, alors qu'en règle générale il est rendu en roumain par zéro.

dr. *baltă* „lac, étang, marécage, bourbier, flaque", *daltă* „ciseau" et *gard* „claie, clôture", ont été empruntés au slave avant la métathèse, qui caractérise ces termes en slave: v. sl. *blato*, bg. *dlato*, v.sl. *gradŭ* (v. EL, p. 159; ML, p. 269).

Les termes *jupîn* „titre honorifique, maître, patron, propriétaire, possesseur", *stînă* „bergerie, fromagerie", *stîncă* „roche, rocher, écueil", avec le passage de l'*a* (+ *n*) à *î*(< *ă*), ont pénétré en roumain avant la masse des mots avec *a*(+ *n*) non altéré: dr. *rană* „blessure" (v. sl. *rana*), etc. *Jupîn*, comme nous l'avons montré (ML, p. 402; ci-dessus, p. 309), est probablement venu de l'awar, par l'intermédiaire du slave (il est attesté en slovène, serbe-croate, tchèque et polonais). *Stînă* est attesté en slovène, tchèque et serbo-croate, avec des sens rapprochés du terme roumain (v. ML, p. 410).

III

La distinction entre les deux manières dont les éléments slaves ont pénétré en roumain nous permet de nous faire une opinion plus nuancée sur ce phénomène de bilinguisme, et d'enrichir la théorie générale.

Les faits que nous avons énumérés n'ont pas altéré le caractère latin du roumain. Car on ne peut construire aucune phrase en roumain, avec des éléments venus du slave ou d'une autre origine, sans faire appel aux éléments de la grammaire latine. Une phrase formée, pour la majorité, avec des éléments venus du slave, telle que: *iubesc foarte mult pe prietenii mei dragi* „j'aime beaucoup mes chers amis", révèle, à l'analyse, les éléments suivants: *iubi*, vb. < v.sl. *ljubiti*, *-esc*, suffixe verbal d'origine latine (<*-isc-*), *foarte*, employé pour former le superlatif (< lat. *forte*), *mult* (< lat. *multum*), *pe* (< lat. *per*), sert à la construction du complément direct à l'accusatif, *prietenii*, avec *-i*, marque du pluriel et article (< lat. *illi*), *mei*, adjectif possessif (<lat. *meus*), *dragi*, avec *-i*, marque du pluriel.

Le caractère roman du roumain ne fait donc pas de doute.

ABRÉVIATIONS

EL = Études Linguistiques, The Hague—Paris, 1973;

(Analele Universității București, Limbi și literaturi străine, II, XXVI, 1977. p. 27—30)

OBSERVAȚII ASUPRA TEXTULUI ȘI LIMBII *PSALTIRII HURMUZAKI*

PREFAȚĂ

Dintre Psaltirile românești traduse din slavonește în secolul al XVI-lea, singura nereeditată este *Psaltirea Hurmuzaki*, după numele posesorului său, *Eudoxiu Hurmuzaki* (1812—1874), care a dăruit manuscrisul Academiei Române.

Textul acestei Psaltiri a fost înregistrat, cuvînt de cuvînt, de I.-A. Candrea, în ediția critică a Psaltirilor traduse din slavonește, apărută în 1916.

În felul acesta, Candrea a oferit cercetătorului un mijloc sigur de a controla lecturile editorului *Psaltirii Hurmuzaki*.

În anii din urmă, C. Ciuchindel, fost bibliotecar la Academia R. S. România, secția manuscriselor, a transcris cu litere latine textul *Psaltirii Hurmuzaki*, cu intenția de a publica ediția textului. În lipsa unui editor, lucrarea nu a putut fi difuzată.

Am obținut o copie fotografică a textului, în vederea prezentului studiu.

INTRODUCERE

Limba *Ps. Hurmuzaki* nu diferă de limba textelor din secolul al XVI-lea traduse din slavonește, descrisă de Candrea.

Candrea a stabilit că există două traduceri independente ale *Psaltirii:* textele Psaltirilor *Scheiană*, *Voronețeană* și *Coresi* derivă din aceeași traducere anterioară, pe cînd *Ps. Hurmuzaki* înfățișează o traducere independentă (v. mai sus, p. 687).

Un studiu amănunțit al versiunii din *Ps. Hurmuzaki* ne va confirma părerea, după cum se va vedea mai jos, că traducerea e diferită de cele din versiunile amintite.

În paginile care urmează, am relevat numai cîteva fapte de limbă caracteristice, dînd însă extensiune felului cum anonimul copist și-a îndeplinit lucrarea și relevînd prezența unor termeni caracteristici.

Problema interpretării lingvistice a materialului cuprins în textul Psaltirii e tratată în capitolul asupra „metodei", așezat în fruntea lucrării noastre

TRANSCRIEREA

În transcrierea exemplelor din *Ps. Hurmuzaki*, *ě* (slova ѣ) e redat prin *ě*. Slova ѧ, prin *ea* sau *ia: vrěmѧ* = *vremea* (p. 1, 13), *accěѧ* = *ačeia* (p. 1, 19) sau prin *ă: înderěptă-mă* (p. 22, 2—3). Slovele ъ, ь, la sfîrșitul cuvintelor, fiind semne pur ortografice, nu au fost transcrise.

u final e redat prin *u*.

Consoanele *c* și *g*, acolo unde urmează o vocală palatală, sînt redate prin *c*, *g*, ca în ortografia actuală a limbii române: *cere*, *frănge*. Înaintea celorlalte vocale, aceste consoane sînt redate prin *č*, *ğ*: *fečorii*, *ğudecata*.

Slova ѧ e transcrisă prin *în*: ѧ *loc* = în loc; ea e păstrată în cazuri ca *de*ѧ, *mă*ѧ*rulor*, *me*ѧ*re* (= mine).

Am reprodus notarea paiericului printr-un apostrof: *spur'ca-se-vor* (p. 6, v, 10).

Paiericul e întrebuințat, de cele mai dese ori, spre a semnala lipsa unei litere (de ex. *pre cărr'ţe* = *pre căruţe*, p. 15 v, 13) și apare uneori după litera elidată: *s'mtu* = *sămt* (= sînt), p. 6, 23.

(Despre întrebuințarea paiericului, în textele publicate de Hasdeu, în C.B., II, v. exemplele date în C.B., II, p. 64—65, 87, 113, 135, 167, 178, 200, 384—385, 431.)

METODA

Cercetarea noastră aplică principiile de explicație bazate pe constatarea că, atunci cînd vrem să redăm prin scris gîndurile noastre, scrisul nostru nu notează sunete, ci „sunete-tip" și, deci „foneme".

N. S. Trubetzkoy a indicat aceasta, arătînd că nu redăm prin scris sunetele ce le pronunțăm, sau pe care intenționăm să le pronunțăm, întrucît scrierea nu notează sistemul fonetic al limbii, ci sistemul ei fonologic, iar sistemul fonologic nu coincide cu cel fonetic.

E. Sapir a făcut observații analoage: vorbitorul și auditorul semi-culți emit sunete și le percep, dar ceea ce ei simt sau aud cînd vorbesc sînt foneme. După o lungă experiență în notarea și analizarea limbilor indo-americane sau africane nescrise, Sapir a putut strînge probe concrete că vorbitorul semicult nu percepe elemente fonice (sunete), ci foneme.

În sfîrșit, E. Benveniste a arătat că emițătorul (vorbitorul), atunci cînd percepe sunete, le identifică cu fonemele. În alfabetul latin, fiecare literă corespunde întotdeauna unui singur fonem (textele în limba originală sînt reproduse în *Graphèmes*; v. expunerea noastră mai sus, p. 644 ș.u. și 660—661).

„Fonemul" este deci o entitate abstractă, plasată în conștiința vorbitorului, și care se exteriorizează prin substanța sunetului vorbit.

Sunetul-tip sau grafemul, notat prin scris, este constituit prin totalitatea sunetelor care formează substratul său fizic.

În consecință, în interpretarea textelor scrise trebuie avut în vedere că unele notații sînt simple grafii scrise potrivit regulilor ortografice stabilite, dar nu au nici o valoare fonetică (v. expunerile noastre *Remarques sur la phonologie historique du roumain*, în Rev. de linguistique romane, XXVIII (1964), p. 202—210, reprodusă în vol. nostru *Linguistica*, Haga, 1965, p. 132—138, și *Graphèmes*).

Al. Philippide (1859—1933) a arătat cu dreptate, încă din 1894 (p. 237 ș.u.) că „limba scrisă simbolizează uzurile, nu vorbirile ocazionale", și anume că într-un text scris se aplică sunetelor vorbite regulile ortografiei oficiale a limbii respective. „Este lucru copilăresc", adaugă Philippide, „să te încrezi orbește în tot ce vei vedea scris, și să consideri orice însemnare a oricui ca un reflex fidel al pronunțării" (p. 238). Urmează o exemplificare, luată din documentele românești publicate de B.P. Hasdeu, în care unele texte prezintă grafii ciudate, pe care Hasdeu le considera drept fenomene fonetice reale. Astfel, în zapisul de vînzare din Beleți, Argeș, cca 1600 (C.B. I. p. 97 ș.u.) sau în mărturia popii Tiful, din Mirceștii, Ialomița, din 1606 (l.c., p,

148 ș.u.). Nu putem pune bază, ne spune Philippide (p. 240), pe grafii ca *nooii* (= noi), *Oaanceii*, n. pr., *moortea* (= moartea), *mareh* (= mare), *gatah* (= gata) etc.

În aceste cazuri, „este foarte probabil că scriitorul a vorbit într-un fel și a scris altfel" (Philippide, p. 243).

Fiecare din noi putem face astfel de observații, examinînd texte scrise în zilele noastre de semi-culți (vezi observațiile noastre mai sus, p.389—390 și 644).

Față de această codificare a principiilor de aplicat în interpretarea justă a textelor scrise, se înțelege de ce, din numărul de cuvinte folosite în *Ps. Hurmuzaki*, reținute pentru studiul nostru, o parte importantă a fost socotită ca probe de grafie ale textului, și nu ca mărturii ale foneticii limbii române în secolul al XVI-lea.

Dacă în unele regiuni ale dacoromânei au fost relevate, în zilele noastre, de către dialectologi sau foneticieni (cu ajutorul aparatelor de precizie ale foneticii experimentale) sunetele *u*, *ă* sau *î* la sfîrșitul cuvintelor, aceste constatări nu sînt valabile pentru textele scrise, după cum am arătat în rîndurile de mai sus.

TEXTUL

Original sau copie? Ps. Hurmuzaki ne înfățișează textul original al traducerii din slavonește sau este o copie a traducerii originale?

Candrea a susținut că manuscrisul respectiv „este o traducere originală a textului psalmilor" (S, I, p. XLVII), pe cînd pentru Avram, textul care ne-a fost transmis reprezintă o copie a traducerii originale (p. 11).

Nici prima, nici a doua opinie nu e susținută cu argumente decisive.

Există însă cîteva probe că textul Psaltirii este o copie, pe care le înfățișăm aici.

Iată-le:

p. 25 v, 25: că dzua și noaptĕ *ↀpăsoↀe* pre menre (= împresoară, lectură confirmată de Candrea, S, p. 54, 38); p. 26, 1—2: căndu *înghim'eapă-mă* cu spinrul (= înghimpă-mă, cf. S, p. 55, 1); p. 7 v, 25—8,1; foc și piiatră *pugosu* (= pucioasă, S, p. 17, 18); p. 7 v, 6—8: cum va ğiče sufletului mieu (repetat!); p. 22, 2—3: înderĕptă-mă pre *cărre* (= cărare) dereptă (S, p. 46, 12—13: *cărarĕ derĕptă*); p. 22 v, 9—10: și în lucrulu *mănrur* lui (S, p. 47, 15—16: și în lucrul *mănilor* lui); p. 34 v, 20: *scoțătolu* (S, p. 78, 21: *scoțătoriul*); p. 11 v, 8—10: lăgorile adului *cuↀrară-mă* (S, p. 25, 3: durerile iadului *încunğurară-me*); p. 12, 1—2: și *prămrac* (= promoroacă) suptu picioarele lui; p. 57, 19—20: se nu se sfiască de *mnĕ* (= de mine; termenul slav lăsat netradus de traducător!); p. 61, 7—8: și de bezdnele pămă[n]tului *pakы* scosu-mea-i și *bo* (două cuvinte slave rămase netraduse: „încă" și „adecă", redate ca atare).

Personalitatea copistului. Manuscrisul care ne-a fost transmis cuprinde nenumărate neglijențe, din care unele au fost semnalate mai sus.

Candrea a arătat că ortografia textului cuprinde mari inconsecvențe și neglijențe extraordinare, același cuvînt fiind scris „sub două sau trei forme" deosebite, litere omise, cuvinte și părți din propoziție lăsate afară, „rînduri și pasaje întregi din originalul slav sărite" (S. I, p. XLVIII).

Numeroasele inconsecvențe și greșeli care pot fi relevate în textul Psaltirii sînt uneori de natură să ne facă să bănuim că copistul era străin și cunoștea imperfect limba română.

Astfel, la p. 6 v, 18—19: rrostulu lui pliↀru e *amărătuğere* (în S, p. 14, 13: de *amaru*); p. 7 v, 24—8,1: ploa-va pre greșnici, cur'se-le foc și piiatră

puğos (= pucioasă); p. 11, v, 8—10: lă(n)gorile adului *cu·ʌ·rară-mă* (= înconjurară); p. 24 v, 4—6: pus-ai *larrăgăntu* (= lărgămînt); p. 34 v, 20: *scoțătolu* (S, p. 78, 21: *scoțătoriul*); p. 42, 18: carne de *čiuncu* (S, p. 96, 17: carne de *ğiuncu*); p. 45, 13: că mă voi *čiudeca* (= judeca).

Mai adăugăm negația cu *ne*, dacă nu este o eroare de grafie, întrucît pasajul prezintă o eroare de lectură a lui Ciuchindel, v. mai jos, la capitolul nostru „vocabular", s.v. *cruțare*.

În textul pe care ni l-a transmis, copistul introduce uneori cuvinte fără rotacism, astfel, de ex. *mine* (p. 17 v, 17) sau introduce rotacismul greșit, în p. 66 v, 6: *ponrăčitele* (= poruncitele, confirmat de Candrea, S, p. 155, 28), și în n. loc. *Tir*, p. 73 v, 23: *Tynr* (confirmat de Candrea, S, p. 179, 19); la p. 82, 6: *piğoarelor, frufaș*, p. 83, 4, dar mai jos id., 11—12, corect: *trufășie;* aplică reduplicarea lui *r* acolo unde nu era justificată, ca de ex. la p. 6 v, 1—2: *pojerri-se* vor (= a se aprinde), sau *păharrul* (p. 18 v, 20).

Greșeli. După cum a arătat Candrea și am semnalat la rîndul nostru, textul *Ps. Hurmuzaki* e plin de greșeli.

Vom enumera aici o parte din ele.

p. 1,19: nu *vooru* învie (=vor); p. 1 v, 8: legăturile *looru* (= lor); 11: *zidĕ-și* de ei (= rîde-și, S, p. 2, 10); p. 3,7: *dereției* (=dereptăției); p. 3, 13: de *rrunda* grăului (= *rodul;* Candrea, S, p. 5, 31, citește *rruada*); p. 5, 7: cu cinste *cunrași-l* (= cununași); p. 5 v, 16: *ačuotoriu* (= ağiutoriu, dar 5 v, 17: *ağutoriu !*); p. 6,8: *luotroșar* (= *luntrișoară*); p. 6, 9—10: în paguba čĕle če le fĕčeră nu *dă* pičoarelor (S, p. 13, 8: în cursa ačasta ce ascunseră legă-se pičorul lor, Gal., ps. 9, 16: în lațul pe care l-au măestrit s-a prins piciorul lor); p. 6, 20: *limbimile* (= limbile); p. 6 v, 18—19: *amărutuğere* (S, p. 14, 13: *de amaru*); p. 7, 7: *svășit* (= *săvîrșit*); p. 7 v, 25—8: foc și piatră *puğosu* (= *pucioasă*); p. 8 v, 17: *ardom* (= *adorm*); p. 9, 14—15: acie *demură-se* (= *temură*); p. 11 v, 8: *cu·ʌ·rară-mă* (= *înconjurară*); p. 11 v, 22: *fuc* de la fața lui (= *foc*); p. 12, 1: *prămrac* (= *promoroacă*); p. 17 v, 16—17: unul e născutu alŭ *mine* (S, p. 37, 11: *născutul mieu*); p. 15, 17: *întrenre* (= *între tine*); p. 22, 3: pre *cărre* (= *cărare*); p. 22 v, 9—10: *mănrur* (= *mînelor*); p. 24, v, 4—6: *larrăgăntu* (= *lărgămînt*); p. 24 v, 5—6: că *băiescu* (= *scîrbesc*); p. 25 v, 24—26: că dzua și noaptĕ *înpăso·ʌ·e* pre menre (= *împresoară*); p. 26, 1—2: *înr'șu-mă* (= *întorșu*) pre(î)n's, căndu *înghimeapă-mă* spinrul (= mă înghimpă; S, p. 54, 25—55; și noaptea păsă spre mere măra ta, *întorșiu-me înghimpă-mă* spiru); p. 34, 20—21: de *glută* multă (= *gloată*); 22: *ganruțările* tale (= cruțările); p. 42, 18: carne de *čiuncu* (= *ğiuncu*); p. 45, 13: mă voi *čiudeca* (= *judeca*); p. 49 v, 14: *amiistoriulu* (= *amistuitoriul*); p. 55 v, 3: *ačejderi* (= *așișderi*); p. 62, 13: *sure* (=*soare*); p. 48 v, 2: dar d(u)m-(ne)dzău *fărri* dinții (= *fărimă*, S, p. 110, 12: *frănğe*); p. 63 v, 14—15: *pieseșine* (= *împinseși*); p. 65 v, 26: și după *surte* (= *sunete*); p. 69 v, 19: *omie·ʌ·rii (oamenii);* p. 82,6: *piğoarelor* (= *picioarelor*); p. 84 v, 17—18: de *loatrăl* (= *lăuntrul*); p. 85, 2: *bunrați* (= *bunătăți*); 3: ca a *voltului* (= vulturului); p. 86 v, 8: de mijlocul *peiatriei* (=*pietrei*); 15: *vinrolu* veseleaște (= *vinul*); p. 93,6: cu *fferu* (= *fierul*); 21: *fferu;* p. 102 v, 1: *čiunrele* (= junele).

LIMBĂ

Nazalitatea. Nazalitatea se manifestă prin notarea ei cu ajutorul literei *n* (*pănre* = pîine, p. 9, 13) sau a slovei ·ʌ·: *stră·ʌ·bu* (= *strîmbu*), *me·ʌ·re* (= mine), *ti·ʌ·re* (= tine). (De reținut definiția lui ·ʌ· dată de Hasdeu (C.B, supl. la t. I, p. LXXV): „o varietate vocalo-consonantică de sunet nasal".)

În inscripțiile de la Preneste, nenotarea vocalelor nu reprezintă o particularitate fonetică, ci se explică prin influența scrierii limbii etrusce, care nu nota prezența vocalelor (A. Ernout, Le parler de Préneste d'après les inscriptions, Paris, 1905, p. 23): „cette omission graphique ne correspond en aucune façon à une syncope ou à une absorption véritables" (l.c.).

Nefiind un sunet autonom, ci o particularitate fonetică dotată cu o nuanță nazală, sesizată de ureche, în emisiunea vocalei precedente, ea se manifestă uneori prin nenotarea ei:

p. 5 v, 25—26: *săğele* (= sîngele); p. 6 v, 20—21: *lăgoară* (= lîngoare); p. 7, 17: *frăğe* (= frînge); p. 13 v, 5: *cupli* (= cumpli); p. 13 v, 9: *încis* (= încins); p. 31, 25: *ğughe* (= ğiunghe).

Rotacismul notat *ᛘr*, *nr*, și *r*, ca în celelalte texte rotacizante din secolul al XVI-lea, de ex.: p. 5 v, 10—11: și peri pomĕna lui cu *soᛘrului* (= sunetului); p. 16,5: *conrură* (= cunună); p. 17 v, 15—16; *căᛘrilor* (= cîinilor) p. 21,6: *măru* (= mînă); p. 101, 24: *albinrile* (=albinile).

Candrea (S, I, p. XLIX) a relevat și cuvinte fără rotacism, în textul *Ps. Hurmuzaki (închina-ne-vrem, mănule, mene, suspinarĕ, țerrină*, în H, vezi *mine*, p. 17 v, 17, care dovedesc că copistul folosea forme fără rotacism.

r̄. Prezența lui *r* vibrant (în notație fonetică: *r̄*) în *Ps. Hurmuzaki* a fost semnalată în cuvintele de origine latină și slavă.

Pentru cuvintele de origine slavă, Candrea spune că „nu se știe sub ce influență primitivul *r* a ajuns să se pronunțe *rr*" (S, I, p. CLXV).

r̄ apare și în zilele noastre, în regiunile de vest și nordice ale Transilvaniei, și a fost înregistrat în hărțile ALR-ului (Pușcariu, Lb. rom., II, p. 33).

Față de frecvența prezenței lui *r̄* în cuvintele de origine slavă sau neogreacă din Ps. Hurmuzaki, nu putem exclude posibilitatea că ne aflăm în fața unui simplu caz de grafie.

Urmează exemplele pe care le-am relevat, din această categorie:

p. 5 v, 2: *păr'reloru* (= pîrelor); 20: *părrăsit;* p. 6 v, 1—2: *pojerrîi-să vor* (= *pojerî* „a se aprinde"); p. 8, 13: *r'răni;* p. 18 v, 20; *păharrul;* p. 29 v, 19: *prărra mea* (= *pîra*); p. 32, 10: *rradzimă-te;* p. 43, 15: *vorroavă;* p. 71, 13: *vihorrul;* p. 62, 10: *rroada* (= roada); p. 97 v, 15: *zborr;* p. 100, 5: *se pogorru.*

MORFOLOGIE

Păstrarea timbrului lui *a*, în alternanța morfologică *a/ă*, apare în unele cuvinte și se alătură exemplelor din alte texte (v. mai sus, p. 487). Astfel: *caile* (= *căile*), p. 6 v, 10—11.

Monoftongarea lui *ea*, semnalată în graiurile din Moldova, în secolul al XVI-lea (v. mai, sus p. 463): p. 44, 12: *sara.*

mînu; p. 33, v. 1: *mănrulor*, normal în sec. al XVI-lea (v. mai sus, p. 130).

Vocativul: ascultă *fio;* p. 38, v, 12 (în S, p. 87, 9: ascultă *fie*).

Imperativul negativ (v. mai sus. p. 507): p. 51 v, 1: *nu iubireți;* 3: *nu punrereți.*

Fi. Forma de 1 sg., în encliză (v. mai sus, p. 509): *că-su mĕseru-su*, p. 34 v, 17—18.

Perfectul ind. 1 pl. (v. mai sus, p. 147): p. 111 v, 20: *fum.*

Verbul *ivi* (v. sl. *javitŭ* „vorweisen, zeigen", Vasmer, III, p. 477), apare și sub forma *iuvi*, cu *iu-;* p. 11, 16: *iuvi-mă voiu;* p. 45, 18: *iuvitu.*

SINTAXA

Folosirea infinitivului: nu e či-ᚿre *a fače*, p. 9, 5; *că-ᚿdu va fi a torče-lu*, p. 9, 20.

În categoria propozițiilor adversative, relevăm construcția cu negația inițială: p. 100, 3—4: *nu te vor m(o)rții lăuda* (S, p. 244, 16: *nu* morții laudă-te).

VOCABULAR

Urmează înșirarea unei serii de cuvinte caracteristice:
afundătoare s.f. „loc afund"; aici: „domiciliu" (Candrea): p. 83, 10—11: ca corbul de noapte la *afundatoră* (Candrea, p. 345 gl.: traducere „prin confuziune cu *nyrati* „a se afunda". Gal., ps. 102,7: „și asemenea bufniței printre dărîmături").
apătos adj. „cu apă, plin de apă"; p. 64 v, 8—9; tu-i sucișî apele, rîurele *apătose*.
arc s.n. „arc (armă)", p. 13, 18: *arcu* de aramă.
bănat s.n. „necaz, scîrbă", p. 69 v, 4: în *bănat* (S, p. 168,7: *scrăbi*).
bocanc, s.f. „încălțăminte", p. 50, 14: *bocančile* mele.
bučin s.n. „trîmbiță, bucium", p. 81 v. 4—5: în *bučinre* fărăcate, cu glasul *bučinre* de corne.
conjurător adj. „care face de ocară, jignește", p. 60, 10: de-ᚿ mănrule a legiei călcătoriu și *cundzurător* (S, p. 137, 3: *obiditoriu*).
crutare s.f. „milostenie", p. 34, 21—22: e tu, domne, ne den *ğerrunțarile* tale de la menre (S, p. 77, 1: tu, domne, nu împărți dulceața de mere). Eroare de lectură a lui Ciuchindel!; Candrea (S, p. 77—17 citește; n*e de/lu/nga crutările*. Gal., ps. 39, 13: ascultă, doamne, rugăciunea mea, pleacă urechea la căinarea mea).
cuntinit adj. „continit, încetat, oprit", p. 69, 7: *cunti-ᚿrimtul;* p. 79 v, 14: *continritul* Mariei.
fečeră s.f. „făptură"; aici, „fii", p. 85 v. 7—8 și dereptatĕ lui pre *fečerii fečerilor* (S, p. 212, 11: spre *fii fiilor*).
fiară s.f., p. 86 v, 4—5: adapă tote *ferile* satelor.
foarte adj. „sfîrșit, de tot", p. 102, 25—26: nu părrăsi menre pănră la *foarte* (S, p. 251, 1—2: nu lăsa mine pără la *foarte;* Gal., p.s. 119, 8: nu mă părăsi de *istov*).
frîu s.n. p. 26, 20—21: *cu frănul.*
găti vb. „a pregăti", p. 114, 14—15: *gatiĭu* luminrătorĭu unsului meu (S, p. 279, 10. *gotoviĭu*).
gloată s.f. „oaste", p. 21, 20—21: se *răgloti-să* pre menre *glotă* (S, p. 45, 5—6: se plăcuescu-se spre mere *plăcure*).
glotire s.f. „pregătire, deprindere, învățare" p. 121, 5—6: în *glotirĕ* degetelor mele spre războĭu (S, p. 297, 2: cel ce învăță mărule mele în *hrăborie*, degetele mele în *războiu;* Gal., ps. 144, 1: cel ce *învață* mîinile mele ca să se oștească).
inorog s. m. „animal fabulos, cu un corn lung în mijlocul frunții", p. 79, 13: ca *inorogul* cornul mieu (S, p. 193, 12: ca *uîncornu* cornul mieu).
ispolin s.m. „uriaș": p. 14 v, 8—12: bucura-se-va ca *ispolinul* če cumpetĕdză calĕ de la începutul čerulelur (S, p. 31, 4: *uriașul*).
istacție s.f. „smirnă", p. 38, v 4: izmyrna, *istactie* (S, p. 87, 3: smirna și *istacti* v. sl. *stakti* „smirnă").
încheet s.m. „făptură, plăsmuire", p. 33, 19—20: e rrabdarĕ mea a nu d(o)mn(u)-lu și *încheetul* mieu (S, p. 74, 13: *faptul* mieu; Gal., ps. 39, 8: și acum, ce pot să

aştept, o doamne? nădejdea mea este în tine. Biblia lat., ps. 38, 8: Et nunc quae est expectatio mea? Nonne Dominus? et substantia mea apud te est).
măneca vb. „a se scula de dimineaţă", p. 51, v, 10: *mărecaiu*, în sete (S, p. 118, 6: către tire *mărecu*).
mlădiţă s.f. „copac tînăr", p. 71, 8—10: punre ei u·ↄ par şi ca *mlădiţă* înraintĕ văntului (S, p. 172, 4—5: pure ei ca roata, ca trestia între faţa văntului).
neiasită s.f. „pelican" (v. sl. *nejasyta*): p. 83 v, 9—10; asemănraiu-mă *neiasiteei* de pustin'nie (S, p. 207, 16: podobiĭu-me *nesăturatul* pustiniei; Gal., ps. 102, 7: sînt asemenea pelicanului din pustie).
noi vb. „(a se) înnoi": p. 45 v, 1—3: şi suflet dereptu *noiaşte* în păntecele mieu (S, p. 99, 9—10: şi duh dereptu *noiaşte* întru zgăul mieu).
oborî vb. „a doborî, a prăpădi": p. 47, v, 11—12: cu măniia omenrii *oborrişi* dzeu (S, p. 107, 14: cu mănie oamerii ucişeş dzeu).
onagru s.m. „măgar sălbatec": p. 86 v, 4—5: adapă tote ferile satelor, însetadză *onagrile* (S, p. 214, 13: adapă toate fierile fsatelor, aşteaptă *onagrii* în setea sa).
ostrov s.n. „insulă",: p. 61 v, 15—16: împ(ă)r(a)ţii Tar(is)ului şi *ostrovele* darruri vor aduče.
pisa vb. „a zdrobi, a stîlci"; p. 64 v, 5, tu *pisaşi* capul zmeului (S, p. 148, 6: *strunčiuraşi*).
preanuta vb. „a înnota, a trece înot, a pluti": p. 87, 20: ačie corabii *prenoată* (S, p. 216, 7: *noată*).
prealins adj. „curgător": p. 48 v, 5: ca apa če *prelănsă* curre (S, p. 110, 14: ca apa ce cure).
răcire s.f. „ruşine": p. 114, 15—16: dračii lui înveşte-i-voi în *rrečire* (S, p. 279, 12: *ruşine*).
răcoare s.f. „ruşine", p. 97, 8—9: şi se înbrače cu veşminte *răcorilor* sale (S, p. 237, 17: şi învěscă-se ca în veşmăntu cu *ruşinea* sa. Candrea, gl., p. 465; s.v. *răcoare: pudor*, confundat cu *frigus*, v.sl. *studŭ*).
răgloti vb. „a se oşti"; p. 21, 20—21: *se răgloti-să* pre menre glotă (S, p. 45, 5—6: se *plăcuescu-se* spre merė plăcure).
a rupe izvorul vb. „a seca izvorul": p. 64 v, 7: tu *rup(s)eşi* izvoarrele şi văile (S, p. 148, 8: tu *spărseşi* făntări şi izvoare).
scoţător s.m. „mîntuitor": p. 21, 13—15: domnu e luminra mea şi *scoţătoriulu* mie de nime·ↄre (S, p. 45, 1: *spăsitoriul*).
sat s.n. „sat": p. 85 v, 4—5: adapă tote ferile *satelor* (S, p. 214, 32: *sfatelor = fsatelor!*).
scrin s.n. „ladă", p. 113 v, 15: *secriniul* (S, p. 278, 32: *kivote*).
sever s.m. „miază noapte, vînt de miază-noapte": p. 92, v 9—10: adură de la răsărit şi apusul şi *severul* (S, p. 228, 7: *miadzănoapte*).
smeri vb. „a umili": p. 12 v, 23: ochii trufaşi *smereşti-i*.
sunu s.n. „sunet": ispověedee-i *sunrului* prăznuindu (S, p. 80, 11: şi ispovedire *surul*).
tău s.n. „baltă": p. 86 v, 2: tremeţi izvorrele în *tăure* (S, p. 214, 11: tremiseşi izvoarele în *balte*).
tînji vb. „a suferi", p. 92 v, 17—18: *tă(n)jiră* şi de bănat măntu-i (S, p. 228, 12—13: căndulŭ *supăra* şi de rělele lor izbăvi ei).
tun s.n. „tunet": p. 66, 4: glas(u)lu *tunru* tău înţeleagă (S, p. 154, 17: glasul *tunulelor* tale).
turbat s.n. „demon": p. 78, 10—11: *turbatul* de·ↄramiadză-dzi (S, p. 191, 4: şi de *dracul* de amiadzădzi).
unturoşa vb. „a unge": p. 86 v. 17: *unturoşa-va* faţa c(u) unt (S, p. 215, 4: *unğe* faţa cu untu).

vie s.f. „vie" (plantă): p. 69, 1: *vinĭă* (S, p. 166, 41: *viңa*).
vori vb. „a trage, a îndrepta": p. 28 v, 12—13: vrărreşte arma şi *vorrĕşte* pre înrainte (S, p. 61, 10: trağe armă şi apucă înrainte; Gal., ps. 35, 3: *îndreptează* lancea şi taie *drumul* prigonitorilor mei; Biblia lat., ps. 34,3: *effunde frameam* et conclude adversos eos *(framea* „Wurfspiess").
zbor s.n. „sobor, gloată, adunare": p. 97 v, 15: *źborr* mare (S, p. 239, 6: *zboru*).

POSTFAŢĂ

Textul *Psaltirii Hurmuzaki*, cu caracterele sale specifice, constituie un document interesant al stării culturale a societăţii româneşti din epoca respectivă.

O repede ochire asupra activităţii culturale a ţărilor din Occidentul Europei, în această perioadă, ne înfăţişează într-o justă lumină modesta activitate culturală din ţările româneşti.

O scrisoare particulară a unui necunoscut, adresată probabil la Cracovia, şi datată 11 martie 1532, menţionează vizita la Wittemberg a unui „doctor" din Moldova, venit să se întîlnească cu Martin Luther, pentru editarea traducerii în trei limbi, dintre care şi româna, a *Evangheliei* şi *Epistolelor lui Pavel* (v. mai sus, p. 676 ş.u.).

Traducerea înfăţişată în *Ps. Hurmuzaki* se înscrie în acest curent cultural ca un prim jalon al unei activităţi ce era să se desfăşoare în anii următori.

ABREVIERI

Avram	Andrei Avram, *Contribuţii la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte româneşti*, Bucureşti, 1964 (extras din SCL, XV (1964), fasc. 1—5 v; v. observaţiile noastre din SCL, XV (1964), p. 127—133).
Biblia lat.	*Biblia sacra, vulgatae editionis, recognita atque edita*, Coloniae Agripinae, 1630.
Candrea, gl.	*Glosar româno-slav*, redactat, de I-A. Candrea, în vol. II al ediţiei *Ps. Scheiene.*
Gal.	*Biblia, adică dumnezeiasca Scriptură a Vechiului şi Noului Testament*, tradusă ... de Pr. prof. Vasile Radu şi Gala Galaction, Bucureşti, 1939.
Graphèmes	A. Rosetti, *Remarques sur l'interprétation des graphèmes dans les textes écrits*, în Rev. de linguistique romane, 39 (1975), p. 394—399.
S	Vol. II din *Psaltirea Scheiană, comparată cu celelalte Psaltiri din sec. XVI şi XVII traduse din slavoneşte*, ediţiune critică de I.-A. Candrea, I, II, Bucureşti, 1916.
S. I	Vol. I al lucrării S.
Vasmer	Max Vasmer, *Russisches Etymologisches Wörterbuch*, 3 vol., Heidelberg, 1953 1955, 1958.

ADDENDA

În lucrarea sa, *Studii de lingvistică şi filologie* (Timişoara, 1981), G. Mihăilă e de părere că primele traduceri româneşti de cărţi religioase trebuie localizate „într-o zonă mai vastă, cuprinzînd toată Transilvania de la nord de Mureş (inclusiv Maramureşul), şi, în parte, Moldova nordică şi Banatul" (p. 92).

Dar faptele nu justifică extinderea propusă.

Într-adevăr, în zona din nordul Transilvaniei cunoscută, traducerea acestor cărţi e justificată de împrejurările culturale existente în jurul anului 1530 şi de particularităţile de limbă ale acestor texte (v. mai sus, p, 667–668).

Ştirea din 1532 privitoare la existenţa unei traduceri româneşti a *Evangheliei* şi *Epistolelor lui Pavel* se înscrie în această mişcare culturală (v. mai sus, p. 676).

Activitatea culturală a popei Bratul, din Şcheii Braşovului, din anii 1551–1560, e deci posterioară cu cel puţin o jumătate de veac efectuării traducerilor rotacizante.

Anterior acestei date nu e semnalată, în sudul Ardealului, o mişcare culturală de această amploare. Iar traducerea *Bibliei* (*Palia* de la Orăştie) ne duce la sfîrşitul secolului al XVI-lea.

Putem deci considera, ca un fapt bine stabilit, că activitatea culturală din Transilvania, care a provocat apariţia traducerilor româneşti de cărţi religioase, în secolul al XVI-lea, s-a produs în etape succesive, pornind din nord spre sud. Legătura dintre textele copiate de popa Bratul şi traducerile rotacizante din nord e un fapt recunoscut. Apariţia rotacismului, într-un text copiat de popa Bratul (v. mai sus p. 436; Mihăilă, p. 90), confirmă rolul de iniţiator al traducerilor din nord.

Iunie, 1981

CODICELE VORONEŢEAN

Noua ediţie a *Codicelui Voroneţean*, monument preţios al limbii române vechi, este binevenită [1].

Autoarea ediţiei şi studiului asupra textului, Mariana Costinescu, din colectivul de cercetători al Institutului de Lingvistică din Bucureşti, merită toată lauda. (Trebuie însă rostit şi un cuvînt de recunoştinţă pentru ediţia precedentă, îngrijită de I. G. Sbiera, care a dat o bună transcriere a textului chirilic, şi un glosar bine alcătuit).

În privinţa împrejurărilor culturale legate de apariţia textelor rotacizante, inclusiv *Codicele Voroneţean*, autoarea a urmat calea indicată de îndrumătorii săi.

Ea e partizană a localizării acestor texte în regiunea Banatului. Această localizare nu ţine însă seamă, în primul rînd, de necesitatea ca, la data respectivă, să fi existat în regiunea indicată o mişcare culturală în stare de a provoca inovaţia revoluţionară a traducerii în limba română a cărţilor bisericeşti.

Autoarea se referă la traducerea Bibliei (*Palia* de la Orăştie, din 1582), dar această traducere constituie un fapt izolat al propagandei calviniste, petrecut cu mai bine de o jumătate de veac de la apariţia cărţilor rotacizante.

Iar în privinţa limbii, particularităţile acestor texte, caracterizate printr-un puternic aspect regional, exclud localizarea altundeva decît în Ardealul de nord şi în Maramureş.

Traducerea cărţilor de slujbă în regiunea de nord a Transilvaniei şi Maramureş a constituit, după cum se ştie, o mişcare de o mare amploare, la care a participat şi Moldova de nord (traducerea *Evangheliei* şi *Epistolelor lui Pavel* din 1532, v. mai sus p. 676 — 678).

(De notat că am stabilit că întrebuinţarea slovei ѱ şi valoarea ei fonetică trebuie localizată în aceeaşi regiune a Ardealului de nord şi Maramureş; v. mai sus p. 724 ş.u.)

---

[1] *Codicele Voroneţean*. Ediţie critică, studiu filologic şi studiu lingvistic, de Mariana Costinescu. Ed. Minerva, Bucureşti, 1982.

Localizarea în Banat ar mai fi exemplificată, susține autoarea, prin prezența unor cuvinte caracteristice, atestate și în Banat (p. 36 ș.u.). Argumentul este însă nevalabil, din moment ce aceste cuvinte apar și în nordul domeniului, iar unele din ele numai în regiunea de nord.

În problema justei interpretări a grafiei chirilice a *CV*, trimet la indicațiile mele anterioare (v. mai jos, informațiile bibliografice), în care am arătat că scrisul nu reflectă cu fidelitate aspectul fonetic al limbii.

Într-adevăr, se știe că emițătorul (sau autorul) mesajului notează foneme nu sunete, pe cînd receptorul (sau auditorul) mesajului notează sunetele pe care le-a auzit, interpretate potrivit propriului său sistem fonetic. Această distincție este capitală în interpretarea textelor scrise.

Erorile comise de editoarea *CV* pornesc de la concepția lui Iorgu Iordan, care a afirmat, în studiul ce l-a consacrat manuscriselor *Cronicii* lui Ion Neculce, că în rîndurile din *cronică* scrise de mîna lui Neculce, manuscrisul respectiv ar reda „mai fidel decît toate celelalte [manuscrise]" vorbirea moldovenească. Și întrucît Neculce scrie cu *u* final multe cuvinte, „cred că se impune", propune Iorgu Iordan, „să se redea" în transcriere pe ъ și ь prin *u*" (p. 244). Scriind astfel, Neculce se apropia „în cea mai mare măsură de realitatea lingvistică a epocii sale". Și, în concluzie, ne spune Iorgu Iordan, „am afirmat de mai multe ori că *Neculce scria cum se vorbea în realitate în vremea lui*" (p. 245; sublinierea noastră; v. mai sus, p. 645).

De asemenea, urmîndu-l pe Andrei Avram, Graf. chiril., autoarea afirmă că *e* urmat de consoana *n* se menține în secolul al XVI-lea, la stadiul *en*, netinînd seamă de observațiile mele (din SCL, XV 1964, p. 130—131; V. mai sus, p. 644 ș.u. și 661), că grafiile cu *-u* din *CV* reprezintă un fenomen fonetic real (Avram, *l.c.*, ; v. observațiile mele din SCL cit., p. 131—132).

Interpretarea limbii *CV*, fundată pe astfel de concepții, se elimină, prin urmare, de la sine.

Necesitatea de a aplica la interpretarea textelor noastre vechi învățămintele lingvisticii generale, apare, deci, ca singura metodă în stare de a înfățișa faptele în justa lor realitate.

Indicații bibliografice. Pentru problema justei interpretări a grafiilor din textele noastre vechi, v. observațiile mele din SCL, *l.c.*, Revue de linguistique romane, XXVIII, (1964), p. 202—210, *Id.* (1975), p. 394—399, SCL, XXX (1979), p. 141, *Id.* XXXII (1981), p. 521—528, mai sus p. 644 ș.u. Pasajele originale din Philippide, N. S. Trubetzkoy, E. Sapir și E. Benveniste sînt reproduse în RLiR, XXX *cit.*, mai sus, p. 704 ș.u., și în expunerea mea din SCL, XXXII (1981), p. 522—523.

August, 1982

(*SCL, XXXIII, nr. 6, 1982, p. 491—492*)

LE VOCABULAIRE SUD-EST EUROPÉEN DE QUELQUES INSTITUTIONS

Les éléments latins[1]

La présence en commun d'un certain nombre d'éléments latins en roumain et en albanais, qui ne se retrouvent pas dans les autres langues romanes ou qui y ont des sens différents, implique le développement des deux langues dans des conditions socio-linguistiques pareilles, qui justifient l'emprunt des termes latins en albanais.

Ces faits, qui ne sont par conséquent pas dus à une parenté généalogique, viennent confirmer la nécessité de poser l'existence d'une civilisation commune des populations de langue roumaine et albanaise, à une époque reculée.

Voici l'énumération de ces termes, groupés par catégories:

Animaux

dr. *căpățînă,* ar. *căpițînă,* s.f. «crâne, tête (surtout des animaux)», lat. *capitina* (Graur, p. 91), alb. *kaptinë* «tête crâne» (Fj., p. 201).

dr., ar. *coamă,* s.f. «crinière», lat. *coma,* alb. *kom, komë* «crinière; poils de la queue du cheval» (Fj., 224, p. 226).

dr., mégl. *grangur,* s.m. «loriot» (ar. adj. *gangur* «couleur entre le vert et le noir»), lat. *galgulus,* ci-dessus, p.178, alb. *gargull* «étourneau» (Fj., p. 136).

Famille, parenté

dr., ar., mégl., istr. *cuscru* s.m., «parent (père, mère ou proche) du marié ou de la mariée», lat. *consocer,* alb. *krushk* «groupe de parents qui accompagnent la mariée» (Fj., p. 241).

---

[1] *Abréviations*:
Çabej = Eqrem Çabej, *Zur Charakteristik der lateinischen Lehnwörter im Albanischen,* Rev. de linguistique, VII, 1962, p. 181—199.
Fj. = *Fjalor i gjuhës shqipe,* Tiranë, 1954.
Graur = A. Graur, *Corrections roumaines au REW,* BL, V, 1937, p. 80—124.
V. les exposés de G. Meyer, *Die lateinischen Elemente im Albanesischen,* neubearbeitet von W. Meyer-Lübke, Grundriss der romanischen Philologie, hgg. v. G. Gröber, Strassburg, 1904—1906, I², p. 1038—1057, et de H. Mihăescu, *Les éléments latins de la langue albanaise,* Rev. des études sud-est européennes, II, 1966, p. 5—33 et 323—353.

Les termes de la langue albanaise ont été révisés par Gr. Brâncuş, professeur à l'Université de Bucarest, auquel nous adressons nos vifs remerciements.

dr., ar., *nuiarcă* (ar. aussi *nearcă*), s.f. «belle-mère, marâtre», lat. *noverca* (ci-dessus, p. 179), alb. *njerkë* «marâtre, belle-mère» (Fj., p. 355).

Corps humain

dr. *stat* „taille, stature", s.n. lat. *status*, alb. *shtat* «id.» (Fj., p. 542).

Culte, fêtes

dr. *ura, urare* «souhaiter, souhait», vb., s.f., ar. *urare*, s.f. «action de souhaiter», lat. *orare*, alb. *uroj* «souhaiter de longues années, bonheur, etc.» Fj., p. 592).

Habillement

dr. *iie* «chemise de femme», s.f., lat. *linea* (Pușcariu, EW, p. 67), alb. *linjë* (Fj., p. 273).

dr. *mărgea* (ar. *mărdzeao*, mégl. *mărdzeauă*), s.f. «perle», lat. *margella* «corail» (ci-dessus, p. 179), alb. *marcél* «boucle ronde de ceinture, de couleur jaune, imitation du louis d'or que les femmes portent comme ornement» (Fj., p. 291).

Habitat

dr. *scoarță*, s.f. «couverture», lat. *scortea*, alb. *shkorsë* «tapis, tapis en poils de chèvre, dans une chambre habitée» (Fj., p. 528).

Nature

dr., ar., mégl. *pom*. s.m. «arbre fruitier», lat. *pomum*, alb. *pemë* «arbre fruitier; fruit» (Fj., p. 387).

dr., ar., *șes* «plaine», lat. *sessus*, alb. *shesh* «plaine, champ» (Fj., p. 519).

Titre de noblesse

dr. *împărat*, mégl. *ampirat*, s.m. «empereur», lat. *imperator*, alb. *mbret* «roi, empereur» (Fj., p. 300).

Harnachement

dr. *șea*, ar., mégl. *șauă*, s.f. «selle», lat. *sella*, alb. *shalë* «selle (de cheval)» (Fj., p. 514; cf. dr. *șele*, ar. *șale*, *șel'i* s.f.pl. „reins", Graur, p. 113, n° 7795; alb. *shalë*, «partie intérieure de la cuisse; jambe»).

Vie affective, activité intellectuelle

dr. *cîntec*, ar. *cîntic, cîndic, conticlu*, mégl. *contic*, s.n. «chanson», lat *canticum*, alb. *këngë* «chant» (Fj., p. 211).

dr. *cruța*, vb. «ménager, préserver», lat. **curtiare*, alb. *kursej* «épargner le produit d'un gain; ménager, préserver» (Fj., p. 253).

dr. *cuvînt*, istr. *cuvint*, s.n. «mot», lat. *conventum*, alb. *kuvënd* «discussion, mot, conseil» (Fj., p. 255).

dr. *mîneca* (a se), vb. «se lever de grand matin; partir de grand matin», lat. *manicare*, alb. *mëngoj* «id.» (Fj., p. 309).

v.dr. *pănăta*, vb. «peiner, souffrir», lat. *poenitere* (DE, 1319), alb. *pëndohem* «se repentir, regretter» (Fj., p. 387).

dr. *priveghia*, ar. *privegl'u*, vb. «veiller», lat. *perivigilare*, alb. *përgjoj* «veiller pendant la nuit un malade; rester caché et écouter ce que l'on dit» (Fj., p. 398).

dr. *secret*, s.m., adj. «désert», lat. *secretus*, alb. *shkretë* «solitude» (Fj., p. 529).

dr. *urî*, ar. *aurăscu*, vb. «haïr», lat. *horresco*, alb. *urrej* «haïr, souhaiter le mal de quelqu'un» (Fj., p. 593).

dr. *turba*, ar. *turbu*, mégl. *anturb*, istr. *turbå*, vb. «enrager», lat. *turbare*, alb. *tërboj* «irriter, enrager» (Fj., p. 563).

Il convient de citer, ensuite, un certain nombre de mots et d'expressions, parmi lesquels des mots latins, qui sont énumérés ci-dessus, p. 256 — 259.

(Analele Societății de Limba Română, Număr jubiliar și omagial, 3—4, Editura Libertatea (Panciova) și Societatea de Limba Română, (Zrenjanin), 1972—1973, p. 479—482).

DR. URCOI (m.) — URCOAIE (f.)

Un vieux mot latin, qui n'est enregistré dans aucun dictionnaire du roumain, et ni dans les glossaires des parlers régionaux [1].

Urcoi (masc.) — *urcoaie, urcoaică* (fém.) n'est employé que dans les formules d'incantation, *descîntece, vrăji, farmece* « sortilèges, enchantements », qui accompagnent les gestes rituels, transmis de génération en génération, destinés á chasser un mauvais sort ou à guérir une maladie.

Le terme a été rapproché avec raison par G. Pascu et ensuite par V. Bogrea [2], de lat. *orcus* (anc. *uragus, urgus*), nom d'une divinité infernale, par suite « les enfers » eux-mêmes et « la mort » [3]. Son ancienneté en

[1] Al. Vasiliu, Grai și suflet, VI, 1933—1934, p. 252, sur dr. *urcoi*: « În vorbirea curentă, nu cred să mai circule. În tot cazul, glosarele dialectale — cîte le-am consultat — nu o înregistrează ». Les dictionnaires étymologiques de Sextil Pușcariu, Candrea-Densusianu et Al. Ciorănescu n'en font pas mention.

[2] Selon G. Pascu, *Arhiva Iași*, XXIII, 1912, p. 398, le terme roumain viendrait bien du latin, mais par l'intermédiaire de l'italien *ōrco*, sarde *orcu*. V. Bogrea, Dacoromania. I, 1921, p. 262, n. 1, et II, p. 557; G. Pascu, *Arch. Romanicum*, V, 1921, p. 280: *orcus* dieu de l'enfer; Ov. Densusianu, Grai și suflet, V, 1931—1932, p. 156. *Urcoi*, avec le suffixe augmentatif *-oi*, d'origine latine (ci-dessus, p. 154).

[3] Meillet-Ernout, *Dict. étym. de la lg. latine*, Paris, 1939, p. 711, s.v.

roumain est confirmée par la présence de *orcus* en aroumain: *orca,* adv. « au diable » [1].

Les descendants d'*orcus* sont signalés dans toutes les langues romanes occidentales, avec des sens nuancés, mais qui se maintiennent dans le même ordre: « böser Dämon, Gespenst, Zauberin, Hölle, Teufel », etc. « Il n'y a plus de doute possible qu'il faut rattacher aussi le mot français [*ogre*] à la même famille [lat. *orcus*] », affirmait W. von Wartburg, en 1920 [2]. Le *Franz. etym. Wb.* enregistre un grand nombre de variantes, propres à la Romania Occidentale [3].

Dans les parlers du nord du Danube (dacoroumain), *urcoi* est attesté à commencer par les « questionnaires » dressés par N. Densușianu [4] et Sextil Pușcariu [5]. Dans les matériaux recueillis au cours des enquêtes sur le terrain, dans la Roumanie actuelle, *urcoi* — *urcoaie* sont signalés dans l'ensemble du territoire.

Voici l'énumération des exemples:

Moldavie (Baia):

S-o-ntîlnit cu noazăci și noă de *urgoi*
Cu noazăci și noă de *urgoaici*

(Al. Vasiliu, *Grai și suflet,* VI, p. 304).

Olténie (Dolj):

Alții lasă să curgă lapte pe
foc, căci zice că (atunci) nu
îl pot duce *urcoile,* strigoii

(Chestionar pentru un Atlas lingvistic al limbii române, V, Cluj, 1931, 172/62, *Dicț. limbii române,* ms.).

Transylvanie (Cojocna):

Pe *urcoi* și pe *drăcoi,*
I-oi duce-n munții Sinaiului.

(Descîntece, farmece și leacuri ..., culese de Simeon Rusu-Câmpeanu și Aurelian Borșianu, Gherla, 1927, p. 47).

S-o tîlnit cu 9 *urcoi*
Cu 9 *urcoaie*

(Bihor. Gh. Pavelescu, *Cercetări folclorice în jud. Bihor, Anuarul Arhivei de Folklor,* VII, 1945, p. 139, 36).

(RRL, XVIII, 5. 1973, p. 493—494)

---

[1] T. Papahagi, *Dicț. dial. aromân,* Buc., 1963, p. 808. s.v., déjà donné par Șt. Mihăileanu, *Dicționar macedo-român,* București, 1901, p. 390: *orca* adv. « la pustia », *orca du-te* « du-te a pustia »; cf. G. Pascu, *Arch. Romanicum,* V, 1921, p. 250: ar. *orca* < *orcus.* L'*u*- du dacoroumain suppose un *o*- inaccentué, cf. dr. *urco'i.* (Le suffixe *-oi* masc. est refait sur le fém. *-oaie,* qui est originaire < lat. *-onea.* V. ci—dessus, p. 154). Le vocalisme de ar. *orca* n'est pas clair. La non-diphtongaison de l'*o*- pourrait s'expliquer par l'appartenance de ce terme à un vocabulaire spécial. (ar. *órcu* « serment », T. Papahagi, *l.c.,* est un autre mot < gr. ὅρκος).

[2] Dans *Arch. Romanicum,* IV, 1920, p. 279. *Urgoi* a été enregistré aussi en dacoroumain, Al. Vasiliu, *l.c.,* p. 248.

[3] Lief, 47, 1953, p. 394, *s.v. orcuș;* v. aussi Meyer-Lübke, *REW*[3], 6088.

[4] Rev. critică-literară, III, 1895, p. 210: « Ce fel de duhuri ori ființe necurate înțelege poporul pe acolo sub numele de *urcoi?* »

[5] *Chestionar pentru un Atlas lingvistic al limbii române,* V, Cluj, 1931, 172/62.

ISTORIA CUVINTELOR

I

Čorčolină, n.pr.f., într-un document din 1493 (Bogdan, *Doc. lui Ştef. cel M.*, II, p. 26; G. Mihăilă, *Dicţionar al limbii române vechi*, Bucureşti, 1974, p. 129): „Ciorciolină, fiica lui Drăgoi din Cîrligătură, nepoata lui Şerb Răspopa". *Ciorciol* s. „ciorchine de fructe" (DA, *s.v.*; Puşcariu, *Lb. rom.*, I, p. 313) + sufixul diminutival *-ină* (Pascu, *Suf.*, p. 207): dr. *cercel* < magh. *csercse, csercselye*, pătruns în română sub forma *ciorciol*, băn. *śorśel* (Candrea-Densusianu, DE, p. 47, Puşcariu, *loc. cit.*).

Moldova. Numele topic *Moldova* poate fi explicat prin gotică, după cum urmează: *Moldova*, numele rîului şi al provinciei, a fost explicat prin *molid*, «specie de brad» *(Picea excelsa)* + sufixul slav *-ova* (Iordan, *Toponimia românească*, Bucureşti, 1963, p. 478—479).

Un cuvînt din vechiul fond (Iordan, *op. cit.*, p. 478, n. 2) combinat cu un sufix de origine slavă constituie o primă dificultate pentru explicaţia propusă (de fapt, nu poate fi vorba de sufixul *-ova*, întrucît formele sub care e atestat acest nume, în izvoarele cele mai vechi de limbă vorbită, nu au finalul în *-ova;* vezi mai jos; în documentele oficiale din secolul al XV-lea apare forma *Moldova*, vezi Bogdan, DSM, II, glosar, p. 568).

A doua dificultate este constituită prin presupusa eliziune a lui *i*, din *molid*, nejustificată.

Etimologia din germanică, propusă de B. P. Hasdeu *(Istoria critică a Românilor*, I. Bucureşti, 1875, p. 300), se sprijină pe următoarele argumente: forma din gotică, *mulda* (S. Feist, *Etymol. Wb. der gotischen Spr.*, Halle, 1923, p. 276 *s.v.*) explică vocalismul termenului românesc în limba veche vorbită, de ex. *Mulduvei* (Cîmpulung, Bucovina, 1604—1618) şi în limba de astăzi: *Mulduha* (vezi mai sus, p. 471).

Terminaţia *-ova* nu apare în textele vechi: *Molduvei* (M-rea Moldoviţa, 1592), *Moldua* (Sălişte, Maramureş, 1593) şi în graiul maramureşean din zilele noastre (vezi mai sus, p. 447 şi 471).

Sensul termenului românesc porneşte de la acela din gotică: „praf" (Max Vasmer, *Russisches Etymol. Wb.*, II, Heidelberg, 1955, p. 149 *s.v.*), cf. *Prahova* «prăfoasă» (din slavă), rîu «pulberos» (Hasdeu, *loc. cit.*, citează pe Ovidiu, «amnis pulverulentus»).

Moldáva, un afluent al Elbei, nume redat în cehă prin *Vltava*, din v. germ. *Wilthalvô*, cu sensul de «wildbach» (Vasmer, *loc. cit.*), explică fonetismele româneşti mai sus citate, printre care fonetismul cu *-v-*, în *Moldova*, reprezintă consonificarea lui *-ų-* şi nu aparţine sufixului slav *-ova*.

În privinţa evoluţiei aspectului fonetic al termenului, trebuie relevat că fonetismul cu *u* în cele două silabe e cel mai frecvent. *Moldua*, cu *o* în prima silabă, apare în secolul al XVII-lea în textele de limbă vorbită, sub influenţa formei din limba oficială *(Moldovean*, în sec. XV—XVI, G. Mihăilă, *Dicţionar al limbii române vechi*, Bucureşti, 1974, p. 124—125).

Zîrnă, s.f. plantă veninoasă, cu fructele boabe negre sau verzi, numită şi «umbra nopţii». *Solanum nigrum* (Z. C. Panţu, *Plantele cunoscute de poporul român*, Bucureşti, 1929, p. 343 *s.v.*).

Explicaţia prin v.sl. *zrŭno* «boabă, grăunte» (G. Mihăilă, *Dicţionar al limbii române vechi*, Bucureşti, 1974, p. 98 s.v. *dzîrnă*) nu satisface, întrucît în cele mai vechi atestări termenul apare cu *dz-* iniţial *(Dzărnă* n.pr.m. într-un document din Suceava, 1488, Bogdan, DSM, I, p. 355), care nu figurează în elementele slave ale limbii române. Nici sensurile nu coincid.

B. P. Hasdeu (*Istoria critică a Românilor*, I, Bucureşti, 1875, p. 270—274) a explicat cuvîntul prin dacă: (προ) δίορνα, numele plantei «veratrum nigrum». Termenul (Δίερνα) apare la autorii antici sub diverse aspecte, cu *a-*, *t-*, *ts-* sau *z-* iniţial, cf. *Cerna* din zilele noastre şi localitatea δίερνα, pe malul stîng al Dunării (D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957, p. 132). Păstorii mocani numesc oile negre *zărne;* cf. şi vb. *a zărni* «a se înnegri» (C. Poghirc, TILR, II, p. 334—335).

Octombrie, 1974

(SCL, *XXVI, nr. 1 1975, p. 61—62*)

II

Moldova. La explicarea pe care am dat-o numelui *Moldova*, prin gotică (v. mai sus, p. 767), adăugăm lămuririle următoare:

1. Sufixul slav *-ov*, presupus de I. Iordan în numele *Moldova*, nu e productiv în limba română. El apare numai în compuse: *prostovan* etc. Cuvintele cu *-ov* sînt împrumutate (de ex. *milcov*, din bulgară, Pascu, *Suf.*, 288).

2. Got. *mulda* a pătruns în limba română prin coloniştii germani din nordul Moldovei (oraşele Baia — cuvîntul denumeşte orice fel de mină —, Siret, Tîrgu-Neamţ, satele *Sasca, Săsciori*). Coloniştii germani erau aşezaţi şi în oraşele vecine din Ungaria, Kaschau, Leutschau şi Leibitz, în Zips şi fostul comitat Saroş (Rosetti, *Mél. ling.*, 541; mai sus, p. 665 ş.u.). Baia, oraş întemeiat de mineri germani, înainte de 1241, figurează sub numele *Stadt Molde* într-o scrisoare din 1421 a pîrgarilor locali (Const. C. Giurescu, *Tîrguri sau oraşe şi cetăţi moldovene*, Bucureşti, 1967, p. 183). Un document emis la Liov, în 1334, menţionează un martor *Alexandru Moldaowicz*, deci din *Molda* (Giurescu, p. 88 şi 186). Sigiliul de pe o scrisoare emisă la Baia Mare, în 1421, sigiliu care figurează şi pe alte documente din secolele XVI şi XVII, poartă inscripţia: *Sigillum ... civitatis Moldavie, terre Moldaviensis* (Giurescu, p. 184).

În felul acesta se explică forma cu *-v-*: *Moldova.* (În limba română vorbită, consonificarea lui *u̯* e un fapt banal: cf. fonetismele *ziva* (= ziua), *luva* (= lua), v. mai sus, p. 462). Deci *Moldua* > *Molduva* > *Moldova.*

Rîul *Moldova*, afluent al Siretului, izvorăşte din munţii Bucovinei (Carpaţii Orientali). Numele i-a fost dat, prin urmare, de populaţia germană locală.

În felul acesta socotim că explicarea numelui Moldovei prin germanică este pe deplin justificată.

Martie, 1976

(SCL, *XXVIII, nr. 4, 1977, p. 445*)

ATLAS LINGUISTIQUES

REMARQUES SUR L'ENQUÊTE POUR L'*ALM* EN ROUMANIE

Au cours des réunions pour l'*ALM* à Venise, et dans d'autres localités, nous avons donné des précisions concernant l'enquête poursuivie sur le littoral de la Mer Noire. Je voudrais montrer aujourd'hui quels sont les traits spécifiques de l'enquête dans cette région.

1. La terminologie maritime du roumain est composée d'emprunts récents, à partir du XIXe siècle, et notamment d'emprunts au turc ottoman et au néo-grec. Dans certains cas, on a le choix entre 2 ou 3 langues emprunteuses.

2. L'enquête proprement dite, effectuée pendant l'été 1960, a été précédée par une enquête préliminaire, en septembre 1959. La situation en Roumanie est telle, que pour les poissons d'eau douce on dispose de jusqu'à 10 noms par espèce, tandis que pour les poissons de mer la proportion est de 1,5 par espèce.

3. La faune ichtyologique de la Mer Noire, étant donné le climat, la composition des eaux, la flore sous-marine et les basfonds, ne comporte qu'une cinquantaine de sortes de poissons, tandis que la Méditerranée en possède plus de 171.

4. Les localités où a été effectuée l'enquête sont: Sf. Gheorghe, Constanța et Eforie Nord, placées au nord, au centre et au sud du littoral de la Mer Noire.

5. Les informateurs. On a choisi trois informateurs dans les localités indiquées, mais on a recueilli aussi les témoignages d'autres pêcheurs. (Ce sont des matériaux supplémentaires de l'enquête). A Sf. Gheorghe, on a interrogé aussi un sujet dont la langue maternelle est l'ukrainien, et à Constanța des témoins dont la langue maternelle est le grec et le turc.

6. Le questionnaire. En général, on a employé le système des questions indirectes. Les matériaux provenant des réponses imprévues ou des questions directes ou suggérées comportent un signe distinctif.

7. Nous avons signalé la notation appliquée à des sons spécifiques du roumain, à savoir l'*i* bref et les médio-palatales sourdes et sonores *k* et *t*.

8. Suggestions. Nous avons proposé de dresser des cartes auxiliaires, avec des informations du domaine de l'économie, de la vie sociale, de l'histoire et de la géographie: routes commerciales méditerranéennes, zones d'influence, idiomes, etc. Enfin, des cartes en couleurs pourraient indiquer d'une manière suggestive les zones occupées par des langues telles que le néo-grec, le turc ottoman, les parlers vénitiens, etc.

9. La comparaison des résultats de l'enquête sur le littoral roumain et sur le littoral bulgare de la Mer Noire est intéressante: ce sont les mêmes éléments néo-grecs et turcs ottoman que l'on retrouve dans le vocabulaire bulgare de la terminologie maritime, comme en roumain. Mais les termes d'origine bulgare sont en plus grand nombre.

INDICATIONS BIBLIOGRAPHIQUES:

Bolletino dell'Atlante linguistico mediterraneo: I, 1959 (indications concernant l'*ALM*: localités choisies pour l'enquête, transcription phonétique, questionnaire), 2—3, 1960-1961 (enquête à Constanța), 4, 1962 (remarques sur l'enquête effectuée en Roumanie pour l'*ALM*), 7, 1965 (terminologie maritime roumaine), 8—9 (suggestions pour la cartographie des matériaux de l'*ALM*), 10—12, 1968—1970 (rapports entre l'arabe et le roumain).

Remarques sur l'enquête pour l'*ALM* en Roumanie, Leo S. Olschki Editore, MCMLXXVI Firenze, p. 503—504.

QUELQUES REMARQUES SUR LES «ATLAS LINGUISTIQUES PLURILINGUES»

Karl Jaberg a exposé en 1954 [1] les caractéristiques des *Atlas* unilingues général et régionaux, réalisés en France.

Notre vénéré président, le prof. Mirko Deanović, a montré à plusieurs reprises, pendant ces dernières années, l'avantage qu'il y aurait, pour la connaisance des relations entre les langues balkaniques, de dresser un *Atlas* plurilingue de l'Europe du sud-est, comprenant la Péninsule Balkanique proprement dite et les pays voisins [2].

Une enquête portant en même temps sur les matériaux lexicaux et sur les choses auxquelles ces matériaux se rapportent fournira des données nouvelles sur l'histoire des parlers de cette vaste région, sur leurs rapports réciproques et sa civilisation matérielle. Si l'étude linguistique de la „Sprachbund" („union linguistique") balkanique a été entreprise, pendant ces dernières années, avec un certain succès, l'élaboration de l'*Atlas linguistique et ethnographique balkanique* n'en est qu'à l'état de désideratum [3].

L'expérience des années écoulées démontre l'avantage des enquêtes doubles, ethnographiques et linguistiques.

---

[1] K. Jaberg, *Grossräumige und Kleinräumige Sprachatlanten*, Vox Romanica, 14, 1954, p. 1—61. Pour le domaine roumain, v. E. Petrovici, apud *Actes du Colloque intern. de civilisations, littérat. et langues romanes*. Bucarest, 1959, p. 183—190, et notre exposé *La contribution des linguistes roumains à la géographie linguistique*, Accademia Nazionale dei Lincei, Quaderno N. 111. Roma, 1969, p. 93—97.

[2] V. les indications bibliographiques donnés ci-aprées.

[3] M. Deanović, Bolletino dell'*ALM*, 4, 1962, p. 12. Des matériaux bruts sont donnés dans les ouvrages suivants: N. Jokl, *Linguistich-kulturhistoriche Untersuchungen aus dem Bereichte des Albanischen*. Berlin u. Leipzig, W. de Gruyter, 1923; Fr. Baron Nopcsa, *Albanien Bauten, Trachten und Geräte nord-Albaniens*. Berlin-Leipzig, 1925; R. Vuia, *Le village roumain de Transylvanie et du Banat*. Bucarest, 1927.

Partir de l'objet, et connaître sa terminologie d'ensemble et de détail, constitue un élément de base de l'enquête. Notre confrère Manuel Alvar a insisté avec raison là-dessus; son exposé est tout à fait convaincant [1].

Alvar a montré que les *Atlas* régionaux fournissent des matériaux épars, dont il est difficile de tirer une image d'ensemble cohérente, tandis que les *Atlas* généraux (par exemple l'*ALF*, l'*AIS*, l'*ALR* et le *NALF* d'Albert Dauzat) sont précieux, par la vue d'ensemble qu'ils fournissent sur les parlers enquêtés.

L'enquête sur les mots et les choses, fondée sur les éléments ethnographiques, devient donc indispensable pour les dialectologues [2].

Nous voudrions donner ici quelques exemples pour lesquels l'application de cette méthode, dans la recherche des éléments communs aux langues de sud-est européen, pourrait donner des résultats importants.

1. *Le nom du maïs en roumain et en bulgare*. Le maïs a constitué pendant longtemps, en Roumanie, la nourriture de base du paysan. La plante a été importée dans la Péninsule Balkanique de l'Égypte et de l'Afrique du nord. Elle a pénétré au nord du Danube au début du XVIe siècle, où elle a remplacé la culture du millet.

Les noms du maïs, dans le territoire nord-danubien de langue roumaine (parlers dacoroumains) sont répartis comme suit:

păpuşoi (< *păpuşă* « poupée », par rapport à la forme du fruit), en Moldavie; *mălai* « farine de maïs » dans le nord de la Transylvanie; *cucuruz* « fruit de forme allongée » dans le centre de la Transylvanie; *tenchi* (terme venu du magyar, 2 localités), dans l'ouest de la Transylvanie, et *porumb* (ressemblance du fruit avec un pigeon), dans le reste du territoire (Olténie, Valachie et Dobroudja).

En Bulgarie le maïs porte plusieurs dénominations. Nous retenons le terme *gălăb(i)*, « pigeon », dans le nord-est du territoire, calqué sur dr. *porumb* (« pigeon » et « maïs ») [3].

2. Le terme *mămăligă* « bouillie de farine de maïs », « polenta » est attesté dans toutes les langues balkaniques, avec le même sens qu'en roumain: tc. ott. *mamaliga*, s.-cr. *mamàljuga*, alb. *mamalingë*, n.-gr. *mamalika* [4].

3. dr. *creştin* « chrétien » dénomme aussi « Jésus-Christ » et « l'homme ». La même évolution sémantique, en bulgare, albanais et néogrec [5] se retrouve dans le terme v. russe *krestjánin* « Christ, Mensch ».

---

[1] Manuel Alvar, *Les nouveaux Atlas linguistiques de la Romania*, apud *Actes du Colloque international de civilisation, littératures et langues romanes*. Bucarest, 1959, p. 152–182, et la version élargie, Id., *Estructuralismo, geografía lingüística y dialectología actual*, Madrid, 1969, p. 95 ss.; André Haudricourt (en collaboration avec Mariel Jean-Brunhes Delamarre), *L'homme et la charrue à travers le monde*. Paris, 1955, p. 49: „étudier les objets avant les mots".

[2] *L'Atlas ethnographique roumain* est en train d'être élaboré. V. l'exposé de Ion Vlăduţiu, *Principii şi metode de realizare a Atlasului etnografic al României*, Revista de etnografie şi folclor, 16, 1971, p. 433–472.

[3] Marius Sala. *Denumirea porumbului în limba română*, Fonetică şi dialectologie, I, 1958, p. 181–187, et la carte de la p. 182; Maria Rădulescu, *Raporturi lingvistice bulgaro-române*, apud *Omagiu lui Iorgu Iordan*. Bucarest, 1958, p. 715–720.

[4] V. Al. Graur, *Grai şi suflet*, VI, 1933–1934, p. 333.

[5] E. Seidel, *Probleme und Methode der Balkanlinguistik*, apud *Omagiu lui Iorgu Iordan*, Bucarest, 1958, p. 780; Max Vasmer, *Russisches Etymologisches Wörterbuch*, I, Heidelberg, 1953, p. 662, s. v.; Iorgu Iordan, *Buletinul ... A. Philippide*, VI, 1939, p. 186.

4. *Le nom roumain de la* « charrue ». Le terme général, en dacoroumain, pour dénommer la charrue, est *plug* (aussi en alb. *plug*, n.-gr. *pluki*). Le terme *arat*, venu du latin (ARATRUM), ne se retrouve plus que dans quelques parlers locaux.

La disparition d'*arat* est due à l'emploi d'un outil perfectionné: la charrue à roues, dénommée *plug*.

Plug vient du slave: ce terme a été emprunté aux parlers germaniques (all. *Pflug*). Dans les langues germaniques, le nouveau terme, venu de Rhétie, a remplacé les dénominations anciennes, parce que l'instrument aratoire qu'il dénommait (la charrue à roues) constituait un progrès technique [1].

L'Atlas linguistique et ethnographique balkanique apportera du nouveau pour l'histoire d'une série de termes du roumain, du bulgare et de l'albanais, pour lesquels il n'existe pas encore une explication satisfaisante.

L'histoire encore obscure d'une série de termes du latin oriental, qui ont pénétré en roumain à une époque ancienne, par intermédiaire du slave méridional, sera peut-être éclairée grâce aux matériaux comparatifs fournis par cet Atlas.

Voici l'énumération de ces termes:

1. lat. (BOS) BUBALUS: v. sl. *byvolŭ*, bg. *bivol*, s.-cr. *bivo*, dr. *bivol* « buffle ».
2. lat. CANDELA, v. sl. *kanŭdilo*, bg., s.-cr. *kandilo*, dr. *candelă* « veilleuse ».
3. lat. CALENDAE, v. sl. *kolęda* «Neujahrstag», bg. *kóleda* « Weihnachtsfest », s.-cr. *kóleda* « Weihnachtslied », dr. *colindă* « cantique de Noël », ar. *colinda* « la veille de Noël ».
4. lat. CREATIONEM, bg. *kračun* « ein Tag um Weinachten », dr. *Crăciun* la « fête de Noël », ar. *crăciun* « Noël » ; « bûche de Noël ».
5. lat. ACETUM, v. sl. *ocĭtŭ*, bg. *ocet*, dr. *oțet* « vinaigre ».
6. lat. ROSALIA « pascha rosata, rosarum », bg. *rusalka* « être féminin mythique », s.-cr. *rùsâlje, rusalja*, dr. *Rusalii* « Pentecôte ».
7. lat. TRAJANUS, bg. *rojan*, *Trojan* « ville au centre des Balkans », *Trojanski păt* « route de Trajan, en Thrace Occidentale », dr. *troian* « fossé (avec pli de terrain), tranchée » [2].

D'autres mots posent aussi des problèmes. Ainsi le dr. *jupîn* « titre honorifique », Messire (anc.), qui, vu ses caractères phonétiques, ne peut pas être expliqué directement par bg. *župan*, s.-cr. *župa, župan*. Il est possible que ce terme ait pénétré en roumain à une époque très ancienne, de l'awar.

dr. *șchiau* « bulgare ou serbe », anciennement « orthodoxe, ar. *șcl'au* » « domestique », alb. *shqa* « bulgare, schismatische Grieche, grec » nous reportent à une époque très ancienne, lorsque le sl. *slověne* a été rendu en latin balkanique par *sclavus*.

---

[1] Ov. Densusianu, *Grai și suflet*, I, 1923—1924, p. 351. V. notre exposé dans *Langues et techniques. Nature et société*, I. Ed. Klincksieck, p. 389—390; Georgeta Moraru-Popa, *Contribuții la tipologia plugului românesc*, Revista de etnografie și folclor, 15, 1970, p. 143 et W. Mańczak, *La disparition de „arat" du dacoroumain*, Rev. romane, VII, Copenhague, 1972, p. 281—284.

[2] V. notre exposé *Les plus anciens mots slaves méridionaux en roumain*.

Enfin, il y a quelques mots de la terminologie pastorale tels dr. *stînă* « bergerie, fromagerie », *smîntînă* « crème », qui posent des problèmes insuffisamment éclaircis, ainsi que dr. *baltă* « lac, étang, marais, marécage, bourbier, flaque », *daltă* « ciseau » et *gard* « haie, clôture », qui semblent avoir été empruntés au slave méridional avant la métathèse (cf. bg. *blato*, *dlato* et v. sl. *gradŭ* [1]).

Nous avons essayé, dans notre exposé, de montrer quelques-uns des avantages de l'élaboration d'un Atlas plurilingue, l'*Atlas linguistique et ethnographique balkanique*, pour la connaissance de la civilisation des peuples du sud-est européen.

INDICATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

JABERG, K.: *Grossräumige und Kleinräumige Sprachatlanten*, Vox Romanica, 14, 1954, p. 1–61.

DOROSZEWSKI, W.: *Le structuralisme linguistique et les études de géographie dialectale*, apud *Proceedings of the Eighth International-Congress of Linguists*. Oslo, 1958, p. 540–572.

DEANOVIĆ, MIRKO – FOLENA, GIANFRANCO: *Prospettive dell'Atlante linguistico mediterraneo*, Bolletino dell'Atlante linguistico mediterraneo, 1, Venezia, 1954, p. 7–12.

DEANOVIĆ, Mirko: *Perspectives de l'Atlas linguistique méditerranéen*, apud *Actes du Colloque international de civilisations, littératures et langues romanes*. Bucarest, 1959, p. 190–194.

Id.: *L'Atlas linguistique méditerranéen*, et *l'Atlas linguistique balkanique*, Bolletino dell'Atlante linguistico mediterraneo, 4, 1962, p. 7–12.

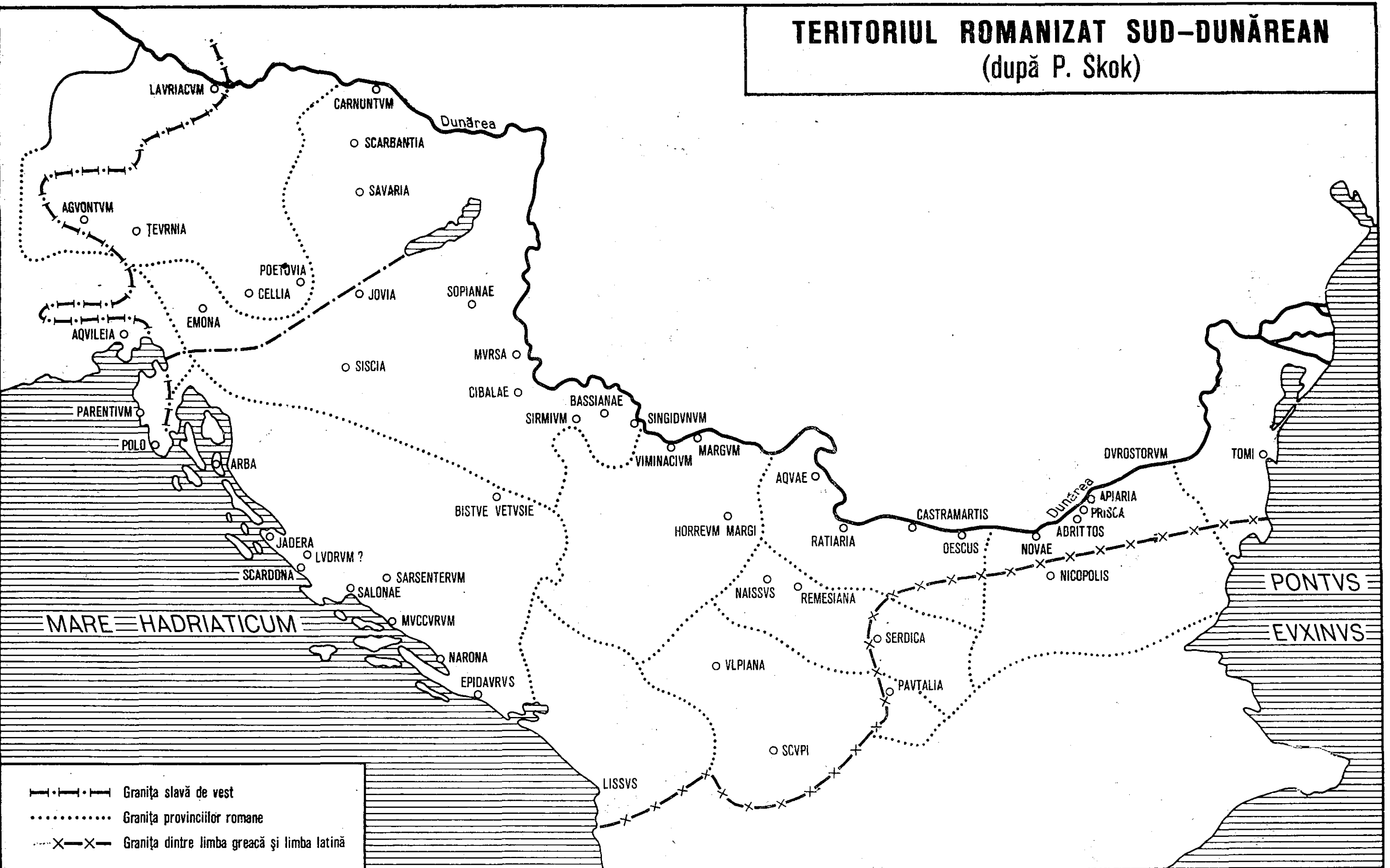
Id.: *Atlanti plurilingui*, apud *Communications et rapports du premier Congrès international de dialectologie générale*, II, Louvain, 1964, p. 30–34.

Actes del V-Congreso Internacional de Estudios Lingüísticos del Mediterráneo, Madrid, 1977, p. 401–405.

[1] Id ., *op. cit.*

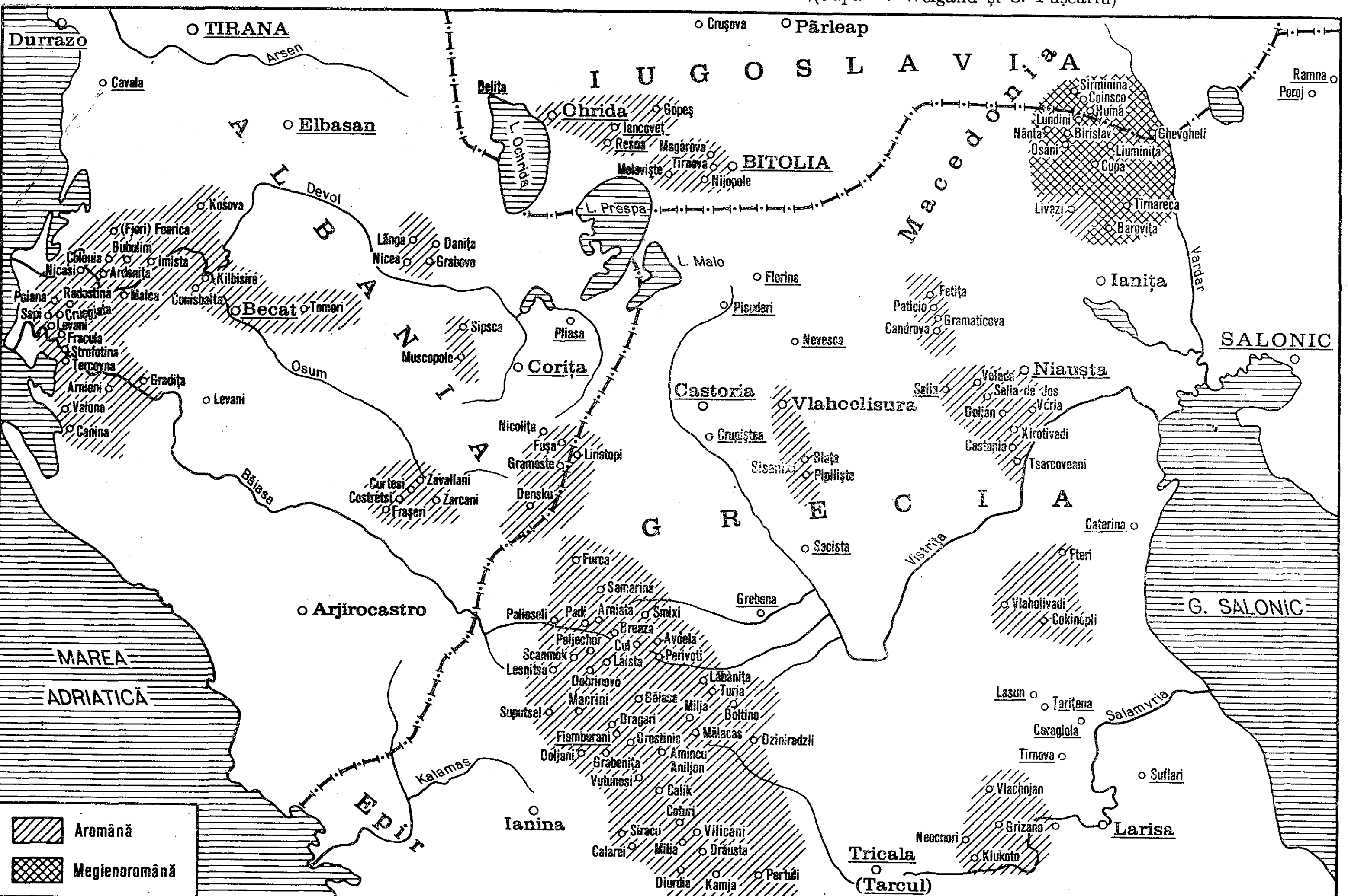

IMPERIUL ROMAN LA SFÎRŞITUL SECOLULUI AL IV-LEA E.N.
+++++ Limita diocezelor
– – – – Limita provinciilor romane
ANGLI
FRIZI
LONGOBARZI
SAXONI
FRANCII RIPUARI
SUEVI
Albis
Rhenus
THURINGII
Vistula
Viadua
VANDALI
HUNI
Tanais
Rha
Borysthenes
ALANI
OSTROGOȚI
Tyras
BASTARNI
Tisia
GEPIZI
Marisia
VISIGOȚI
DIOC SEPTEM PROVINCIARUM
GERMANI
Danubius
Lauriacum
A. Vindelicore
Vindobona
RAETIA II
Brigontium
NORICUM-RIPENSE
PANNONIA SUP.
VALERIA
RAETIA I
Virunum
NORICUM-MED
DIOC ILLYRICI
SAVIA
PANNONIA INF.
Siscia
LIGURIA
DIOC ITALIAE
ALP. COTTIAE
VENETIA
Aquileia
Verona
AEMILIA
Genua
Ravenna
FLAMINIA
Florența
TUSCIA
PICENUM
VALERIA
ROMA
SAMNIUM
CAMPANIA
Beneventum
APULIA
Brundisium
Neapolis
Tarentum
TUCANIA BRUTTII
Rhegrum
DIOC URBIS ROMAE
CORSICA
SARDINIA
SICILIA
MARE INTERNVM
MARE HADRIATICVM
DALMATIA
Salona
MOESIA I
DACIA RIP.
Ratiaria
Danubius
MOESIA II
SCYTHIA
Tomi
Odessus
PONTVS EVXINVS
DIOC DACIAE
DACIA MED
PRAEVALITANA
DARDANIA
DIOC THRACIAE
HAEMINONTUS
Hadrianopolis
THRACIA
RHODOPA
EUROPA
Constantinopolis
DIOC PONTICA
MACEDONIA SALUTARIS
MACEDONIA I
Thessalonica
EPIRUS NOVA
DIOC MACEDONIAE
EPIRUS VETUS
THESALIA
Corinthus
Athenae
DIOC ASIANA

Harta nr. 16

TERITORIUL ROMANIZAT SUD-DUNĂREAN
(după P. Skok)
LAVRIACVM
CARNUNTVM
Dunărea
SCARBANTIA
SAVARIA
AGVONTVM
TEVRNIA
POETOVIA
CELLIA
JOVIA
SOPIANAE
EMONA
AQVILEIA
MVRSA
SISCIA
CIBALAE
BASSIANAE
SIRMIVM
SINGIDVNVM
PARENTIVM
POLO
MARGVM
VIMINACIVM
ARBA
AQVAE
DVROSTORVM
TOMI
APIARIA
PRISCA
ABRITTOS
CASTRAMARTIS
BISTVE VETVSIE
HORREVM MARGI
RATIARIA
OESCUS
NOVAE
NICOPOLIS
JADERA
LVDRVM ?
SCARDONA
SARSENTERVM
SALONAE
NAISSVS
REMESIANA
PONTVS
EVXINVS
MARE HADRIATICUM
MVCCVRVM
SERDICA
NARONA
VLPIANA
PAVTALIA
EPIDAVRVS
SCVPI
LISSVS
Granița slavă de vest
Granița provinciilor romane
Granița dintre limba greacă și limba latină

Harta nr. 17

DIALECTELE ROMÂNE DIN PENINSULA BALCANICĂ (după G. Weigand și S. Pușcariu)

ISTROROMÂNA
(după S. Puşcariu)

Kukulj
Kukulj
Kattum
Ciceria
Vodice
Dane
SAPIANE
Rupa
MUNEPICCOLO
Munegrade
Jelane
Lanisce
Bergullo
Cari
CASTUA
Kukuljani
Vlahobreg
VOLOSCA
FIUME
ABBAZIA
BUCCARI
LOVRANA
Uradina
Spinei
UMAGO
Serber
Bibali
BUJE
GRISIGNANA
SDREGNA
Rumeni
Sterpel
PINGUENTE
Sturmar
Buri
Romania
Murari
CITTANUOVO
CAROIDA
FRATA
VISIGNANO
RARENZO
Catun
TERVISA
Catun
Surani
Cobani
Romania
BOCLUNO
Pikulic
Perici
Pornčic
Pas. S. Martin
Rosserto
Runkovec
Catun
Bellav
Letai
Cigarisce
Runki
Carneli
Grobnic
Susnievita
Noskto
Stankovici
Costicane
Sucodru
GOLOGORIZZA
Dosani
PISINO
Gradigne
Cherbune
Scoplieco
Vlahi
Brdo
LINDARO
Serman
GAGLIANA
Florocici
Padena
Runki
Tuplice
Bugarin
Čepič
Lizzul
Costiaco
Catun
Castelmuschio
Čubańići
Pulići
Katun
SUMBERG
Bolobani
CHERSANO
Vlahova
Ierbulisce
Cattun
Bolovani
FIANONA
Furtica
Faragune
Vidulini
GIMINO
S. MARTINO
Sicul
Porta
ORSERA
St. Michele di Leine
FONTANE
CANFANARO
Vlasici
VILLA DA ROVIGNO
Faragun
Negri
Čubanići
ALBONA
Peleki
Sugari
Melnica
ROVIGNO
Vidulini
BARBANA
Vlahi
Vlašca
Vaile
Stara Gună
Vlaskovo
FILLIPPANO
Ceravizzo
Sta. Lucia
Schilazzo
Kurici
Guran
Calići dvori
DIGNANO
Marzana
P-ta NERA
GALESANO
BRIONI
POLA
SISSANO
CHERSO
Malinska
Poglizza
VEGLIA
Cornichi
Veglia

——— Sate in care se vorbeşte istroromâna
– – – – Sate in care s-a vorbit istroromâna

Harta nr. 10

INDICE

I. INDICE DE AUTORI

II INDICE DE CUVINTE

A. LIMBI DE SUBSTRAT

1. DACĂ

2. ILIRĂ

3. TRACĂ

B. LIMBI CLASICE ȘI NEOGREACĂ

1. LATINĂ

2. GREACĂ ȘI NEOGREACĂ

C. LIMBI ROMANICE

1. ROMÂNĂ

2. DALMATĂ

3. ITALIANĂ

4. SARDĂ

5. RETOROMANĂ

6. FRANCEZĂ

7. PROVENSALĂ

8. CATALANĂ

9. SPANIOLĂ

10. PORTUGHEZĂ

D. LIMBI SLAVE

1. SLAVĂ COMUNĂ ȘI VECHE SLAVĂ

2. BULGARĂ

3. CEHĂ

4. MACEDONEANĂ

5. POLONĂ

6. RUSĂ

7. SÎRBO-CROATĂ

8. SLOVACĂ

9. SLOVENĂ

10. UCRAINEANĂ

E. LIMBI GERMANICE

F. ALBANEZĂ

G. MAGHIARĂ

H. LIMBI TURCICE

I. ALTE LIMBI

TABLA HĂRȚILOR

CUPRINS

I. LIMBA LATINĂ

II. LIMBILE BALCANICE

III. LIMBILE SLAVE MERIDIONALE (sec. VI–XII)

IV. ROMÂNA COMUNĂ

V. LIMBILE VECINE

VI. DIN SECOLUL AL XIII-LEA PÎNĂ LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVII-LEA

De acelaşi autor:

Colindele religioase la Români, Bucureşti, 1920.

Étude sur le rhotacisme en roumain, Paris, E. Champion, 1924.

Lettres roumaines de la fin du XVIe et du début du XVIIe siècle, tirèes des archives de Bistritza (Transylvanie), Bucureşti, 1926.

Recherches sur la phonètique du roumain au XVIe siècle, Paris, E. Champion, 1926.

Curs de fonetică generală, Bucureşti, 1930.

Cercetări asupra graiului Românilor din Albania, Bucureşti, 1930.

Ed. *Bulletin linguistique*, I-XVI, Paris, E. Droz, şi apoi Copenhague, E. Munksgaard—Bucureşti, 1933—1948 (ediţie nouă, Pàtron reprint, Bologna, Italia, 1971).

Gramatica limbii române (în colaborare cu J. Byck), ed. a 2-a, Bucureşti, 1945 (trad. française, Bucureşti, 1944).

Le mot. Esquisse d'une théorie générale, ed. a 2-a, Copenhague — Bucureşti, 1947.

Mélanges de linguistique et de philologie, Copenhague — Bucureşti, 1947.

Les changements phonétiques. Aperçu général, Copenhague — Bucureşti, 1948.

Limba lui Anton Pann (1794—1854) în Povestea vorbii, Bucureşti, 1949.

Studii lingvistice, Bucureşti, 1955.

Limba poeziilor lui Mihail Eminescu, Bucureşti, 1956.

Recherches sur les diphtongues roumaines, pp. A. Rosetti, Bucarest — Copenhague, 1959.

Ed. critică. I. L. Caragiale, *Opere* (în colaborare cu Şerban Cioculescu şi Liviu Călin), vol. I — IV, Bucureşti, 1959—1965.

Ed. Camil Petrescu, *Un om între oameni* (în colaborare cu Liviu Călin), Bucureşti, 1962.

Sur la théorie de la syllabe, ed. a 2-a, La Haye, 1963.

Maria Rosetti, pentru acei care au cunoscut-o, București, 1963.

Ed. Ion Barbu, *Ochean* (în colaborare cu Liviu Călin), București, 1964.

Ed. Camil Petrescu, *Opere* (în colaborare cu Liviu Călin), București, 1968 ș.u.

Cartea albă, București, 1968.

Cîteva precizări asupra literaturii române, București, 1972 (ed. a 2-a, București, 1985).

Études linguistiques, La Haye, 1973.

Brève histoire de la langue roumaine, des origines à nos jours, The Hague — Paris, 1973 (versiune rom. *Schiță de istorie a limbii române, de la origini și pînă în zilele noastre,* București, 1976).

Les origines de la langue roumaine, Roma, 1974.

Limba descîntecelor românești, București, 1975.

Mélanges linguistiques, București, 1977.

Schiță de istorie socială a limbii române, București, 1982.

Al. Rosetti — A. Lăzăroiu, *Introducere în fonetică,* București, 1982.

Introducere în fonetică, ed. a 5-a, București, 1982 (trad. portugheză *Introdução à fonetica,* 3ª edição, Publicações Europa — America, Lisboa, 1974; trad. ucraineană, *Vstup do fonetiki,* Kiiv, 1974).

Călătorii și portrete, București, 1983.

Études de linguistique générale, București, 1983.

La linguistique balkanique suivi par *Le nouveau en linguistique, dans l'œuvre de A. Rosetti,* București, 1985.

Redactor șef al publicațiilor periodice: *Revue roumaine de linguistique* (Bucarest, începînd din 1956) și *Cahiers de linguistique thèorique et appliquée* (Bucarest, începînd din 1962).

Redactor : VIORICA GRAMATOPOL
Tehnoredactor : ANGELA ILOVAN

Coli de tipar : 58.50
Bun de tipar : 19.08.1986

Tiparul executat sub comanda
nr. 655 la
Întreprinderea Poligrafică
„13 Decembrie 1918",
str. Grigore Alexandrescu nr. 89-97
București,
Republica Socialistă România